סֵפֶר הָאוֹאָדעֶנעמָע

ספר הורודנקה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

העורך: שמשון מלצר

הוצאת אירגון יוצאי הורודנקה והסביבה
בישראל ובארצות הברית

תשכ"ד • 1963

כל הזכויות שמורות

בישראל: ל„קהיליה", קופת הלוואות ליוצאי הורודנקה
תל־אביב, רח' שפינוזה 41 (דירת פלשנר)
בארה"ב:
Harry Eckhaus, 2084 East, fifth street, Brooklyn 23 New York

נדפס בדפוס קואופרטיבי „אחדות" בע"מ, תל־אביב
Printed in Israel by "Achduth" Press, Tel-Aviv

השער הוא מעשה ידי הגרפיקאי פינחס כץ, תל־אביב
הגלופות נעשו על־ידי הצינקונגרפיות המאוחדות בת"א

ספר הורודנקה

ספר האראדענקע

רעדאקטאר: שמשון מעלצער

פארלאג פון דער האראדענקער לאנדסמאנשאפט
אין אמעריקע און ישראל

תשכ"ד • 1963

התוכן - אינהאלט

במבוא הספר — הקדמה צום בוך

צום דערשיינען פונעם ספר האַראַדענקע — מ. פלעשנער . 1
דו״ח איבער דער טעטיקייט פונעם אירגון — מ. פלעשנער . 9
אַ טרויער־קער שפאַציר איבער אונדזער שטאָט — י. שפירא . 11
צום דערשיינען פונעם בוך — ש. מעלצער 14
להופעתו של ספר הורודנקה — מ. פלשנר 17
דין־וחשבון מפעולות האירגון — מ. פלשנר 21
אלה אזכרה ואהמיה — י. שפירא 22
עם הופעת הספר — ש. מלצר 25

הורודנקה בבנינה — האַראַדענקע פאַרן חורבן

העיר ומביטותיה

לתולדות יהודי הורודנקה — ד״ר נ. מ. גלבר 29
עירנו כמות שאזכרנה — ג. לינדנבערג 45
גדולי התורה בעירנו בדורות האחרונים — י. הלוי־שניצר . 67
מימי נעורינו י. רויכוורגר 70
צרור זכרונות — ח. ישכר 71
הכפרים בסביבת הורודנקה — ד. מוסברג 72
הכפר סראפיניץ — נ. ברגמן 74
יהודים ולא־יהודים בסראפיניץ — נ. הופמן־שן 74
הכפר דאלשוב — פ. בידר־גופר 77
הכפר קורניוב — ד״ר מ. לאגשטיין 77
ההרורים של יוצאי הורודנקה בישראל — מ. פלשנר . . 79
ה„לאַנדסמאַנשאַפט״ בארצות־הברית — ש. קירשנר . . 84

די שטאָט און איר אומגעבונג

צו דער געשיכטע פון די האַר. יידן — ד״ר נ. מ. געלבער . 86
גרויסע למדנים אין אונדזער שטאָט — י. הלוי־שניצער . . 97
האַראַדענקע אין די יאָרן 1890—1907 — ש. קירשנער . . 99
די האַראַדענקער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע — ש. קירשנר 106
גרין־בלויע צונגען — ל. יורמאַן 112
צו דער געשיכטע פון אונדזער שטאָט — ו. אָפּענבערגער . 115
אונדזער שטאָט ווי איך געדענק זי — נ. לינדענבערג . . 117
אַכט קאַפּיטלען פון האַראַדענקע — א. גראַנאַך 137
אונדזער שטאָט אין יאָר 1929 — מ. פלעשנער 160
די דערפער אַרום האַראַדענקע — ב. מאַסבערג 164
דאָס דאָרף קאַרניוו — ד״ר מ. לאַגשטיין 167
דאָס דאָרף דאַלשאָוו — פ. בידער־גופר 168

אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס

יידישע אינסטיטוציעס אין אונדזער שטאָט — ה. סוכער ז״ל 169
דער „יד־הרוצים״ פאַראיין — מ. בערקאָוער 172
דער „בונד״ אין האַראַדענקע — ר. כתבן־קוט 172
די „אַברהם רייזין שול״ — א. פינק 175
זכרונות פון דער יידישער שול — פ. בלאָט 178
די ערשטע העברעאישע שול — ג. לינדענבערג . . . 179
די „בית־יעקב״ שול — ב. פעדער 180
די „שומר־אַרגאַניזאַציע — מ. שטרום 181
די טעטיקייט פון „התאחדות״ — י. שטרייט 182
די „גורדוניה״ באַוועגונג — נ. בערגמאַן 184
מיין וועג קיין ארץ־ישראל — י. יעגער 185
דראַמאַטישע טעטיקייט — י. שטרייט 187
דער „שלום־עליכם קלוב״ — ש. סוכער 189

אירגונים ומוסדות

מוסדות ציבור בעירנו — צ. ישכר ז״ל 190
בית־הספר העברי הראשון — ג. לינדנבערג 192
הגימנסיה הפולנית — ש. ירון־יונגרמן 194
בית־הספר על שם אברהם רייזין — א. פינק 196
בית־הספר לבנות „בית־יעקב״ — ב. פדר 197
„השומר״ ו„החלוץ״ — מ. שטרום 198
הנשף של „השומר״ — ה. בירנבוים 200
קבוצת העולים הראשונה — א. יונגרמן 203
קבוצת החלוצים הראשונה — מ. שטרום 204
סניף ה„התאחדות״ — י. שטרייט 205
„גורדוניה״ בעירנו ובסביבה — נ. ברגמן 209
במושבת־קיץ של „גורדוניה״ — ב. שטאכל 211
„איחודיה״, אגודת נוער אקדימאי — מ. שטאכל 212
„הנוער הציוני״ — ק. ישכר־גרייף 213
סניף „ויצו״ בעירנו — ח. מאיר־אורנר 215
התנועה הציונית בעירנו — נ. לינדנבערג 216
משירי הנואש — י. א. ברגר ז״ל 219
הפעולה הדראמטית — י. שטרייט 220
„שלום־עליכם״ קלוב — ש. ישכר 222

זכרונות ותיאורי־חוי

„סמינר השבת״ של שלמה האופה — ד״ר ה. בלוטאל־פריפר 223
מסירות־נפש לקיום מצווה — י. שפירא 225
רבי נחמן מהורודנקה — ש. מלצר 228
עם חסידי ויזשניץ — ש. ישכר 230
עם חסידי טשורטקוב — מ. שטאכל 232
אשר ראיתי ושמעתי — מ. שטאכל 234
מימי הילדות — ק. ישכר־גרייף 236
שתי פגישות — נ. ברגמן 239
צחוק ודמע — ק. ישכר־גרייף 240

זכרונות און שילדערונגען

דער „שבת־סעמינאַר״ פון שלמה בעקער — ד״ר ה. בלוטאַל . 242
מסירות־נפש מקיים צו זיין אַ מצוה — י. שפירא . . . 244
ר׳ נחמן האַראַדענקער — ש. מעלצער 247
מיט וויזשניצער חסידים — ש. סוכער 249
מיט טשאַרטקאָווער חסידים — מ. שטאכל 251
וואָס איך האָב געזען און געהערט — מ. שטאכל . . . 254
דאָס וואָס איז אַמאָל געווען — ק. סוכער־גרייף . . . 256
נאַציאָנאַלע דערוועקונג ץ י. רויכווערגער 258
אַ ביסל זכרונות פון די קינדעריאָרן — ק. סוכער . . . 260
אַ בינטל זכרונות — ל. שפירער 261

די פּוילישע גימנאַזיע — ש. ירון־יונגערמאַן 262
צוויי באַגעגענישן — נ. בערגמאַן 263
יידן און נישט־יידן אין סעראַפינין — נ. האָפמאַן־שן . . 265
דאָס דאַרף סעראַפינין — נ. בערגמאַן 267
געלעכטער און טרערן — ק. סוכער־גרייף 268

הורודנקה בחורבנה – דער חורבן פון האָראָדענקע

דער חורבן פון דער שטאָט

דער אומקום פון די האָראָדענקער יידן — מ. סוכער . . 273
מיין וועג דורך די שבעה מדורי גיהנום — ר. פריפער . . 275
אין דער צייט פון אומקום — ק. קויפמאַן 286
אין האָראָדענקע און אין טלוסטע — ע. פריפער 293
מיינע איבערלעבענישן — י. וועקסלער 296
אַ צוזאַמענשטויס מיט דער פּאָליציי — י. נודעלמאַן . . 301
וויאַזוי איך בין לעבן געבליבן — מ. בלאָזענשטיין ז״ל . . 302
אונדזער רעטער — פ. וויצלינג 307
מיטן רוסישן מיליטער — מ. שוכנער 322
וויַ אַזוי איך האָב מיר גערעטעוועט — י. קיהל־פּיעקאַרעק . 323
מיר אַנטלויפן קיין רומעניע — צ. רייס 324
ווי מיר האָבן זיך גערעטעוועט — ש. יונגערמאַן־אַלפערט . 326
דער אומקום פון די יידן פון סעראָפּינין — י. האָפמאַן . . 327
דער טראַגישער סוף פון די קאַרניוואָר יידן — א. לאַגשטיין 328
דער גורל פון אַ בילד — מ. דול 329
מיין פאָטער — מ. בירנבוים 331
מיין לעצטער באַזוך אין האָראָדענקע — ה. בורג . . . 332
בריוו פון דעם גיהנום — ד״ר ה. בלוטאַל־פריפער . . 333
די פאַלקס־קיך און דער בית־יתומים — ר. פריפער . . 338
פאַר און נאָך דער מלחמה — ב. בערקאָוואר 339
די שטאָט נאָכן חורבן — מ. גאָלדבערגער 340
פון מיינע ביטערע איבערלעבענישן — ד. גלאָצער . . . 341

טיפן און געשטאַלטן

טיפן און געשטאַלטן 343
יעקב עדלשטיין ז״ל 355
די גיבורים פון טערעזינענשטאָט — ד״ר מאָקס בראד . . 356
דב כהן ז״ל — קוקה ישכר־גרייף 357
אַ טרער צום סוף — משה פלעשנער 358

חורבן העיר

בתקופת השואה — ח. קויפמן 359
חמש שנים של מלחמה והשמדה — ר. פריפער 365
מה שעבר עלי — י. ורמוט 373
קרב עם המשטרה — י. נודלמן 377
כיצד ניצלתי מהשמדה — מ. בלאזנשטיין ז״ל 378
בהורודנקה ובטלוסטה — א. פריפר 381
מנוסה עם הצבא הרוסי — מ. שוכנר 383
המצילים שלנו — פ. ויצלינג 384
בריחה לרומניה — צ. רייס 389
המטבח ובית־היתומים בתקופת השואה — ר. פריפר . . . 391
קצם המר של יהודי קורניוב — א. לאגשטיין 392
אבי — מ. בירנבוים 393
שיבה אל הבית הריק — ה. בורג 394
מכתבים מתוך גיא ההשמדה — ד״ר ה. בלוטאל־פריפר . . 395
העיר לאחר החורבן — מ. גולדברגר 397

אישים ודמויות

אישים ודמויות 398
יעקב אַדלשטיין הי״ד 409
הגיבורים מטרזיינשטאט — ד״ר מאכס ברוד 410
דב כהן ז״ל — קוקה ישכר־גרייף 411
אחרית דבר — משה פלשנר 412

יזכור

. 413

במבוא הספר

הקדמה צום בוך

משה פלעשנער

צום דערשיינען פונם ספר האראדענקע

ענדלעך האָלטן מיר, די איבערגעבליבענע פונם מזרח־גאַליציישן שטעטל האָראָדענקע, ביים אַרויסגעבן פונם געדענק־בוך פאַר די קדושים פון אונדזער היימאָט־שטאָט און איר סביבה. דאָס איז דער רעזולטאָט פון אַ פלאַן, מיט וועלכן מיר האָבן זיך אַרומגעטראָגן און אים אַרומגעראַדעט מער ווי פופצן יאָר, אָבער מיר זענען געווען צו שוואַך — אָפגעזען פון פאַרשידענע אָביעקטיווע שטערונגען — אים צו רעאַליזירן.

די מניעות צום אַרויסגעבן פונם „זכור־בוך זענען נישט געווען קיין פרינציפיעלע. קיינער פון אונדז האָט נישט אויסגעדריקט אַ מיינונג, אַז ס׳איז נישט נויטיק אויפצושטעלן אין אָט־דער פאָרם אַ מצבה פאַר די טויזנטער נפשות, וועלכע זענען אומגעקומען אויף אַזאַ בעסטיאַלן אופן, וואָס שטייגט איבער אַלע מענטשלעכע באַגריפן. מיר אַלע, האָראָדענקער יידן אין ארץ־ישראל, וואָס זענען געבליבן לעבן נאָך די אומגליקס־יאָרן 1940—1944, האָבן זיך געפילט ווי אַן עדה פון יתומים, וואָס האָבן פאַרלוירן טאַטעס, מאַמעס, זיידעס און באָבעס, שוועסטער און ברידער, מומעס און פעטערס. און אַזוי האָבן זיך זיכער איך געפילט אַלע האָראָדענקער לאַנדס־לייט, וועלכע זענען צעשפרייט אויף גאָסט גרויסער וועלט. מיר אַלע האָבן געפילט אַן אינערלעכן חוב אויפצושטעלן אַ פאַסיקן מאָנומענט פאַר דעם שטעטל אין וועלכן מיר זענען געבוירן געוואָרן און אויפגעוואַקסן, אין וועלכן מיר האָבן געווענט חלומות פון אַ פרייער וועלט און אַ פרייער אַנטוויק־לונג פונם יידישן לעבן. מיר אַלע האָבן געפילט אַ חוב וויניקסטענס צונויפצוכענען אונדזערע אבדות און צו פאַר־צייכענען די נעמען פון אונדזערע נאָענטע און ווייטע קרובים, פון גאַנצע משפחות, וואָס אַפילו דער אָרט פון זייער קבורה איז אין אַסך פאַלן נישט באַקאַנט.

די שטערונגען צום רעאַליזירן דעם פלאַן זענען געווען מייסטענס פון טעכנישן כאַראַקטער. מיר, די מיטגלידער פונם ישראלדיקן קאָמיטעט, האָבן פאַרשטאַנען אַז דאָס בוך דאַרף געשאַפן ווערן פון האָראָדענקער הענט, מיט האָראָדענקער האָרץ און טרערן, כדי עס זאָל געבן אַ נאָטירלעכן און כאַראַקטעריסטישן אויסדרוק דעם אומגליק און דער ווייטיק, וואָס די שוידערלעכע געשעהענישן האָבן איבערגעלאָזט ביי די לעבעדיקע. מיר האָבן געהאָלטן, אַז די שרייבער דאַרפן זיין אַלע האָראָדענקער, וואו זיי געפינען זיך, און ספעציעל אין די צוויי גרויסע צענטרן, ישראל און אַמעריקע, אין וועלכע עס זענען פאַראַן אַרגאַניזאַציאָנעלע כלים, וואָס אַן זייער הילף קען אַזאַ גרויסע און וויכטיקע אַרבעט נישט געשאַפן ווערן.

און פאַרשטייט זיך, אַזאַ אַרבעט נויטיקט זיך אויך אין פראַפע־סיאָנעלע קוואַליפיקאַציעס, ווייל אַרויסגעבן פונם געדענק־טאָקע אַ מלאכה וועלכע מען דאַרף פשוט קענען. צום באַדויערן האָבן זיך צווישן אונדזערע שטאָטסלייט נישט געפונען קיין רעדאַקטאָר און קיין בוך־פאַרלעגער, אויף וועלכע מיר זאָלן קענען אַרויפלייגן די פאַך־אַרבעט און זיי בלויז איבערגעבן דאָס מאַטעריאַל, ווי זכרונות, דאָקומענטאַציעס און נעמען פון די אומגעקומענע קדושים.

די אַלע דערמאָנטע פראַבלעמען האָבן געדאַרפט געפינען אַ לעזונג, דאָצו איז נאָך צוגעקומען דער וויכטיקער פאָקטאָר פון גלעט. אָבער עס זענען געווען אויך פרינציפיעלע פראָגן, וועגן וועלכע די צוויי שותפים — אַמעריקע און ישראל — האָבן געדאַרפט קומען צו אַ הסכם.

קודם־כל איז געשטאַנען די פראָגע פון דער שפראַך, אָדער שפראַכן, אין וועלכע דאָס בוך זאָל אַרויסגעגעבן ווערן. די האָראָדענקער שרידים זענען צעשפרייט איבער „שבעה ימים״, אין ישראל, אין אַמעריקע און אין קאַנאַדע, אין אַרגענטינע און בראַזיל, אין פוילן, אין בעלגיע און אין האָלאַנד, אין אויסטראַליע, און נאָך אין עטלעכע אייראָפעאישע און נישט־אייראָפעאישע לענדער. מיר האָבן געוואָלט אַז דאָס יזכור־בוך זאָל זיך געפינען ביי יעדן האָראָדענקער יד אין שטוב, און טאַקע איבערדעם האָט זיך דערוועקט די פראָגע, אין וועלכער שפראַך דאָס מאַטעריאַל זאָל געדרוקט ווערן. עס זענען געבראַכט געוואָרן אַרגומענטן און מאָטיוון, אַז דרוקן זאָל מען עס נאָר אין ייִדיש, ווייל אין דער שפראַך האָבן די האָראָדע־קער גערעדט וויִ לאַנג זיי האָבן געלעבט אין אונדזער שטעטל, און דאָס איז מסתם אויך געווען די שפראַך מיט וועלכער זיי זענען געגאַנגען צום טויט.

אָקעגן דער דערמאָנטער אַרגומענטאַציע זענען אַבער געווען חברים, וואָס האָבן פאַרשטאַנען אַז דאָס ספר־האָר־דענקע דארף בלייבן אַ געדענק־בוך פאַר די קינדער און אייניקלעך פון האָראָדענקער יידן, אַ מצבה, וואָס איז באַשטימט פאַר די קומענדיקע דורות, און צוליב דעם דאַרף דאָס בוך זיין געשריבן אין די שפראַכן, וואָס זענען פאַרשטענדלעך פאַר אונדזערע קינדער. דער רוב פון די ישראלדיקע חברים האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָס מאַטעריאַל דאַרף געדרוקט ווערן אין העברעאיש, אויך צוליב דעם וואָס אַ גרויסער טייל דערפון וועט לכתחילה געשריבן ווערן אין עברית, דורך חברים וואָס לעבן אין ישראל און קענען זיך בעסער און לייכטער אויס־דריקן אין עברית. עס זענען אויך געווען דעות פאַר דרוקן דאָס

מאַטעריאַל אויך אין ענגליש, כדי די קינדער פון די האַרא־דענקער וואָס לעבן היינט אין ענגליש־רעידנדיקע לענדער זאָלן קאָנען לייענען די געשיכטע פונם לעבן און פונם אונטערגאַנג פון דער געבורט־שטאָט פון זייערע עלטערן. אַזוי איז מען דערגאַנגען צום גדאַנק, אַז מען דאַרף אַרויסגעבן דרייַ ביכער: אין עבֿרית, אין ייִדיש און אין ענגליש. עטלעכע יאָר האָבן מיר געפירט אַ ויכוח, וואו מען זאָל דרוקן דאָס בוך, אין ישראל אָדער אין אַמעריקע, און אויך אין דעם פונקט זענען געווען פאַנאַטישע „חסידים" פון דער אָדער יענער מיינונג, וואָס קיינער פון זיי האָט נישט געוואָלט פאַרציכטן אויף זיין שטאַנדפונקט.

איינע פון די פרינציפיעלע פראַגן האָט זיך דערוועקט שוין בשעת דעם בויען פון דעם בוך, נאָכדעם ווי דער רוב פון דעם מאַטעריאַל איז שוין געווען געזאַמלט און נאָכדעם ווי כמעט אַלע אַנדערע מיינונגספאַרשידנהייטן זענען באַזייטיקט געוואָרן דורך פשרות און קאָמפראָמיסן. די פראַגע האָט געהאַט אַ געוויסנהאַפטן אַספעקט — צי דאַרף דער „זכור־בוך זיין נאָר אַ מצבה, אַ דענקמאָל וואָס זאָל געבן אַן אַלגעמיין בילד פון אונדזער קהילה וועלכע איז פאַרגיכטעט געוואָרן אין די יאָרן פונם נאַצי־רעזשים, און עס זאָל געדרוקט ווערן בלויז מאַטעריאַל וואָס האָט אַ היסטאָרישן ווערט, ווי זכרונות וועגן געזעלשאַפטלעכע, פאָליטישע און עקאָנאָמישע אינסטיטוציעס און פונם יידישן לעבן בכלל, אָדער זאָל מען דרוקן אַלץ וואָס עמיצער פון די לאַנדסלייט געפינט פאָר נויטיק צו שרייבן, און לאָזן יעדן ברענגן צום אויסדרוק זיינע פערזענלעכע געפילן וועגן די נאַנטע טייערע נפשות וואָס ער האָט פאַרלוירן, וואָס איז טאַקע אפשר אַ נאַטירלעכע און פאַרשטענדלעכע דערשיינונג.

איבער די אַלע דערמאָנטע פראַגן האָבן זיך געפירט דיסקוסיעס אין משך פון יאָרן. עס זענען, פאַרשטייט זיך, געווען אויך אַרגאַניזאַציאָנעלע און פינאַנציעלע פראַגן, וואָס זענען געווען פון נישט קיין קלייַנער וויכטיקייט. די ויכוחים צווישן אונדז און אונדזערע אַמעריקאַנער לאַנדסלייט האָבן זיך געפירט נישט נאָר דורך אַ לאַנגיאָריקער קאָרעספאַנדענץ; עס זענען געווען אויך פאַרשידענע געלעגנהייטן זיך פערזענלעך טרעפן. אין משך פון די יאָרן זענען געקומען אַהער עטלעכע אַפּיציעלע און נישט־אַפּיציעלע פאַרשטייער פון אמעריקאַנער אַרגאַניזאַציעס, און חברים פון ישראל זענען געפאָרן קיין אַמעריקע און האָבן ביי דער געלעגנהייט געפרווועט ברענגען אונדזער צוזאַמענארבעט צו אַ ממשותדיקן רעזולטאַט. אָבער ליידער איז עס געבליבן ביים שמועסן.

ביז ס'האָט זיך „אין אַ שיינעם פרימאָרגן" באַוויזן אין ישראל, גאָנץ אומדערוואַרט, אַ האַראַדענקער פאָרל פון אַמעריקע — רות און אַבא פאַדוויי (פאַדוויסאָקער). אין האַראַדענקע האָט „רות" געהייסן רבקה נייגיסער, און זי איז שוין אין די יאָרן 1917—1919 געווען אַ ציוניסטקע, אַ חברטע אין אַ קבוצה פון „השומר", פון דער ערשטער ציוניסטישער סאָציאַליסטישער יוגנט־באַוועגונג, וועלכע האָט זיך אַרגאַניזירט באַלד נאָכן ערשטן וועלטקריג. דערפאַר דאַרף עס גאָר קיין חידוש נישט זיין, וואָס ס'האָבן זיך באַווּיזן ביי איר — סיי אין אַמעריקע און ביי די אָפּטע באַזוכן אין ישראל — סימנים פון „שוואַכקייטן" פאַר ישראל בכלל און פאַר דער היגער האַראַדענקער „קאָלאָניע" בפרט. איר מאַן אַבא, ווי עס דערציילן חברים וואָס האָבן אים גוט געקענט איידער ער איז אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע, איז תמיד געווען אַ מענטש אין וועלכן עס גליט דאָס נאַטירלעכע געפיל קעגן אומגערעכטיקייט, און ער איז גרייט געווען אַלעמאָל — אָפילו ווען דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט פערזענלעכע קרבנות — אונטערצושטעלן זיין פלייַצע אויף צו העלפן אַ שוואַכערן אָדער נויטבאַדערפטיקן מענטש, אָן אונטערשיד פון זיין פאָליטישער פאָרב. ער האָט זיך אין זיינע יונגע יאָרן געפונען אין די שורות פון די אַקטיווע עסקנים פאַרן אויפבוי פונם יידישן

קבלת־פנים לרבקה ואבא פודוויי בעת ביקורם בתל אביב.

א פייערלעכע קבלת־פנים לכבוד רבקה און אבא פאַדוי אין תל־אביב

Welcome Party to R. & A. Podway in Tel-Aviv

שולווען — פאלקסשול און קינדערגארטן — אין האראדענקע, כדי ארויסצושלעפן די קינדער פון יידישע ארבעטער און בעלי־מלאכות פונם צוריקגעשטאנענעם קולטורעלן צושטאנד.

פון אט דעם אנהויב זענען אונדזערע פריינט אבא פאדוויי מיט זיין „עזר כנגדו" רבקה־רות אויסגעוואקסען צו אינטעזי־וע כלל־טוער מיט אן אויסדרוקלעך אפאליטישן כאראקטער. אין משך פון אלע יארן וואס זיי האבן שוער געהארעט אויפצובויען זייער ניי לעבן — נאכדעם ווי זיי זענען געקומען פון האראדענקע קיין אמעריקע — האט זיך ביי זיי, ווי ביי אלע מענטשן, זיכער זייער פיל געענדערט; אבער דער יסוד פון זייער נייגונג צו געזעלשאפטלעך־נאציאנאלער טעטיקייט איז פארבליבן עד היום. דאס האט זיי אויך געבראכט צו זייער אינטענזיווער אקטיוויטעט פאר אלע כלל־יידישע אונ־טערנעמונגען, וואס ווערן געשאפן דורך דעם אמעריקאנער יידן־טום זייט די מדינת ישראל איז אנטשטאנען; און דאס איז אויך געווען די אורזאך פון זייער ערשטן באזוך אין ישראל, וועלכן זיי האבן געמאכט צוזאמען מיט די דעלעגאטן פון דער „מגבית ההסתדרות" פון אמעריקע. און אט דער ערשטער באזוך פון רות און אבא פאדוויי אין ישראל האט מיט זיך געבראכט א ראדיקאלע וועגדונג אין די באציאונגען צווישן די האראדענקער ארגאניזאציעס אין אמעריקע און אין ישראל און האט דערמעגלעכט זיי צו דערפילן דעם מארשלישן חוב קעגן זייערע אומגעקומענע משפחות. און איך וויל זיין אן אפטימיסט און אויסדריקן די האפנונג, אז אונדזער צוזאמענ־ארבעט וועט זיך נישט ענדיקן מיטן ארויסגעבן פונם בוך, אז די גוטע באציאונגען צווישן אונדזערע ארגאניזאציעס וועלן ווייטער עקזיסטירן און זיי וועלן ממשיך זיין זייער בשותפות־דיקע ארבעט.

באלד ביי דעם ערשטן צונויפרעכידן־זיך צווישן אונדז און די פאדוויי׳ס האט זיך ארויסגעפילט א פארבארגענער, א נישט־אויסצודריקטער, אבער שטארקער ווילן עפעס אויפצוטון פאר די האראדענקער אין ישראל. מיר האבן אין משך פון די דרייַ וואכן פון זייער ערשטן באזוך געהאט אסך באשפרעכונגען און ברייטערע פארזאמלונגען, און צום סוף זענען מיר דערגאנגען צו דער גרינדונג פון „קהיליה", א קאסע וואס האט די אויפ־גאבע צו געבן הלוואות פאר נייע עולים, וואס האבן זיך געארבעטעוועט און זענען געקומען קיין ישראל נאך דער מל־חמה, און בכלל פאר האראדענקער וואס נויטיקן זיך אמאל אין א הלוואה. דעם ערשטן סכום און אויך ווייטערדיקע סומען צו דער פארברייטערונג פון דער קאסע האבן זיי געגעבן טאקע פון דער אייגענער טאש, און דאן געארגט אז אויך אנדערע זאלן ביישטייערן, אונטער וועלכע עס איז פארקומען איינער פון זייערע אמעריקאנער פריינד, אבא קרעמער, וועלכער האט מיט ענטוזיאזם זיך איינגעריסן אין די שורות פון האראדענקער פרייַנד. פרטים איבער דער טעטיקייט פון אט־דער קאסע צעפינען זיך ווייטער אין דעם דין־וחשבון, וועלכער איז איבער־געגעבן געווארן ביי איינער פון אונדזערע פארזאמלונגען, וואס ווערן יעדעס יאר אפגעהאלטן צוזאמען מיט דער אזכרה פאר די טיערע קדושים פון דער קהילה האראדענקע.

דאס איז געווען דער אנהויב, נאך וועלכן ס׳זענען געקו־מען ווייטערע טעטיקייטן און וויטערע באזוכן, ווערלכע זיי האלטן אפ אין ישראל יעדע צווייי יאר. און די צייט פון זייער יעדן באזוך אין ישראל איז א דויערנדיקער יום־טוב פאר דער טעטיקער גרופע פון די האראדענקער.

זייער באזוך אין ישראל אין יאר 1960 האט געברא־כט מיט זיך די אנטשיידונג וועגן ארויסגעבן פונם ספר האראדענקע. זיי האבן מיט אונדז אדורכגערעדט און ממש דורכגעלעבט די פראבלעמען און שווערקייטן, מיט אונדז צוזאמען דורכג־לעבט די „געבורט־וויינען" פונם בוך, און האבן צום סוף זיך אונטערגענומען צו טון אן אויסערדענטלעך־נאציאנאלער טעטיקייט צו ברענגען צו א פארשטענדניש צווישן אונדז און דער אמע־ריקאנער לאנדסמאנשאפט, כדי מען זאל אויפהערן רעדן וועגן דעם בוך און אנהויבן ממשותדיק ארבעטן. נאכדעם ווי דער בוך־קאמיטעט אין אמעריקע איז אנטשטאנען, האבן די פאדוויי׳ס אויף זיך געגומען אויך די פליכט צו זאמלן פאר דער פינאנסירונג פון דער אונטערנעמונג, און זיי האבן טאקע אליין געגעבן דעם ערשטן און גרעסטן ביישטייער, וואס קיין שום יחיד האט נישט געגעבן פאר דעם צווועק, ווייל עס דארף קיין סוד נישט זיין, אז מיר דא אין ישראל, אלע צוזאמען, זענען נישט אזוי ריַיך מיר זאלן קענען אליין ארויסגעבן דאס בוך, וואס זיין הוצאה וועט מסתם דערגיין ביז אכט טויזנט דאלאר (בערך 18 טויזנט פונט).

נאך דער גרינדונג פונם אמעריקאנער קאמיטעט האט זיך געשאפן א שטאבילער בריוו־אויסטויש און א עגגער קאנטאקט צווישן די צוויי קאמיטעטן וועגן די צוגרייטונגען אריסצוגעבן דאס בוך. און עס האט זיך ארויסגעוויזן, אז די בשותפותדיקע אינטערעסן וועגן דעם ספר האראדענקע (און אויך אנדערע ענייניס) זענען אסך מער פאזיטיוו ווי דער גרעסטער אפטימיסט האט געקענט חלומען. און דאס וואס די פעסימיסטן — פון בייַדע צדדים — האבן מורא געהאט, אז מען וועט נישט קענען זיצן ביי איין טיש און זיך צוזאמען־רעדן — האט זיך גאר אויסגעלאזט פארקערט: עס זענען גארנישט געווען צו אלעמען הויכע „בערג", וואס די האראדענקער מוחות, קלערנדיק וועגן „תכליתי", זאלן זיי נישט קענען אריבערקלעטערן. אלע האבן זיך באמיט „לכבוש את יצרם" (צו באהערשן דעם „יצר־הרע"), ווייל ביידע צדדים האבן געווואוסט און פארשטאנען, אז אויב נישט איצט — וועט אפשר די זאך קיינמאל נישט פארווירקלעכט ווערן.

אחוץ דעם בריוולעכן קאנטאקט איז אויך דער דירעקטער פערזענליכער קאנטאקט געווארן ענגער און שטארקער. איז משך פון די צוויי יאר זענען געקומען עטלעכע חברים פון אמעריקע, האבן זיך צוגעקוקט צו דער טעטיקייט פונם היגן קאמיטעט און האבן זיך אקטיוו באטייליקט אין די באשלוסן און אין פרינציפיעלע אנטשיידונגען.

דער ערשטער פון די אמעריקאנער חברים, וואס זענען געקומען קיין ישראל זייט 1960, איז געווען לייבעלע קאך (אין אמעריקע רופט מען אים לואיס קאך), א הארציקער ייד,

הוועדה המורחבת להוצאת
„ספר־הורודנקה" בניו־יורק.
דער אַמעריקאַנער
בוך־קאָמיטעט
אין ניו־יאָרק
The American Book Committee in New York.

יושבים מימין לשמאל — עס זיצן פון רעכטס צו לינקס: ז. שפירער, ס. קירשנער, א. פאָדוויי, פרוי ר. פאָדוויי, ה. עקהויז און מ. ראָזענקראַנץ.
עומדים מימין לשמאל, שורה שניה — עס שטייען פון רעכטס צו לינקס, צווייטע ריי — ל. שפירער, א. שעכטער, א. בירנבוים, נ. ראָזענקראַנץ, מ. פאָדוויסאָקער, א. פינק, ח. פידלער, מ. ל. לאדענהיים, מ. נאדלער און א. אָרינגער.

עומדים מימין לשמאל, שורה שלישית — עס שטייען פון רעכטס צו לינקס, דריטע ריי: ל. קאָך, פ. ליכטענטאַל, נ. רייף און ר. באר.
Sitting from right to left: Z. Shpierer, S. Kirshner, A. Podway, Mrs. R. Podway, H. Eckhaus, M. Rosenkranz.
Standing from right to left, second row: L. Spierer, A. Shechter, A. Birnbaum, N. Rosenkranz, M. Podwisoker, I. Fink, Ch. Fiedler, M. L. Ladenheim, M. Nadler & A. Oringer.
Standing from rigth to left — third row: L. Koch, F. Lichtenthal, N. Reif & R. Bahr.

וואָס האָט זייט עטלעכע יאָר אויף אַ פריוואַטן „פאַרטיזאַנישן" אופן געפירט אַ הילפס־אַרבעט פון אַמעריקע קיין ישראל, פון וועלכער דער רוב פון די לאַנדסלייט אין ביידע לענדער האָבן גאָרנישט געוואוסט, חוץ די געהאָלפענע און עטלעכע געציילטע האָראָדענקער אין ישראל. דאָכט זיך, אַז דער ייד איז נישט קיין מיליאָנער, און מען דאַרף האָבן אַ גרויסע מאַרשַלישע גבורה דאָס אויפצוטון.

שפעטער אַפּאָר חדשים איז געקומען קיין ישראל אַ לאַנגיאָריקער עסקן פונם האָראָדענקער פאַראיין אין ניו־יאָרק — האָרי עקהויז. אָט־דער וועטעראַן פונם האָראָדענקער פאַראיין איז טאָקע געקומען אַהער כמעט מיט אַן אָפּיציעלער שליחות. זיין באַזוך און די געשפרעכן וועלכע מיר האָבן אָפּגעהאַלטן צוזאַמען מיט אים האָבן געגעבן די מעגלעכקייט גאַנץ אָפּנהאַרציק אַרומצורעדן די ערנסטע און „דעלי־קאַטע" פראַבלעמען פונם בוך. מיר האָבן באַקומען אַ קלאָר בילד דאָריבער, וויאַזוי דער „צד שכנגד", אונדזערע שותפים אין אַמעריקע, שטעלן זיך פאָר דאָס בוך אין געוויסע פונקטן. און מען מוז מודה זיין, אַז אַ טייל חברים דאָ איז גאָרנישט מסכים זיין. איך גרייט זיך נישט דאָ אַריינצוגיין אין אייניצעלע־הייטן, אָבער נאָכדעם אַזוי ווי דער וויכוח אין דעם פונקט האָט געהאַט אַן אָפּקלאַנג אין די האָראָדענקער קרייזן אין ביידע זייטן פון ים — האָב איך, ווי אייניער וואָס האָט געהאַט נישט קיין קליינעם טייל אין דער אַנטשיידונג, געפילט זיך פאַר־פליכטעט צו דערמאָנען דעם ענין ווי אייניס פון די וויכ־טיקסטע און שווערסטע פראָבלעמען, וועלכע מיר האָבן געהאַט צו באַוועלטיקן אויפן וועג צום ציל.

דער באַזוך פון האָרי עקהויז האָט נאָך אין אַ צוויי־טן פונקט געברַכט אַ וויכטיקע וועגדונג אין דער פאַרווירק־לעכונג פונם בוך. דער סכום וועלכן ער האָט מיטגעבראַכט פונם אַמעריקאַנער קאָמיטעט האָט אונדז געגעבן די מעגלעכ־קייט ערנסטער און דרייסטער צוצוגיין צו דער אַרבעט, צו קויפן דאָס נויטיקע פאַפּיר, צו באַשטעלן די קלישעס, און בכלל האָבן די זיכערקייט, אַז מיר וועלן קענען באַצאָלן דעם חשבון אין דער דרוקעראַיי, וועט דאָס בוך וועט פאַרטיק ווערן.

מיר וויסן אַז האָרי עקהויז איז אַוועקגעפאָרן פון דאָנען, ווי ער האָט אונדז אַליין סך מאָל געזאָגט און געשריבן, פול מיט התלהבות און האַרציקע געפילן פאַר אַלץ וואָס ער האָט דאָ

געזען. ער האָט זיך איבערצייגט, אַז די ״ציוניסטישע האָראָדענ־ קער״ אין ישׂראל זענען גאָרנישט אַזוי געפערלעך ווי ס׳האָט זיך געדאַכט פון דער ווייטן.. ער האָט געזען, אַז מען מעג זיך אויף זיי פֿאַרלאָזן אַז זיי וועלן געטרייַ און ערלעך שאַפֿן און פֿאַרענדיקן דאָס ספר האָראָדענקע אין ביידע לשונות, יידיש און העברעאיש. ער איז אַוועקגעפֿאָרן פול מיט פריינט־ שאַפֿט און צוטרוי צו די ישׂראלדיקע לאָנדסלייט און צום בוך־קאָמיטעט, און האָט דאָ איבערגעלאָזט אַסך פריינט, וואָס וועלן אַלעמאָל זיין גרייט און וויליק אים אויפצונעמען ווי אַ ליבן טייערן גאָסט.

אַ ניין חדשים שפּעטער איז ווידער געקומען גאָר אַ חשובער חבר, מאָריס האָאָס מיט זיין פרוי. מאָריס האָאָס איז אַ לאָנגיעריקער אָקטיווער חבר און פרעזידענט פון דער פֿראָגרעסיווער סאָסייטי. זייער באַזוך איז געווען אַ פּרי־ וואַטער, פֿר האָט אַבער פֿאָר אונדז גרעהאָט אָסך אַ גרעסערע באַדייטונג ווי אַ פּריוואָטער באַזוך. מיר האָבן זיי געהעריק אויפֿגענומען, און איך בין איבערצייגט אַז זיי זענען צוריק־ געפֿאָרן צופֿרידן פון אַלץ וואָס זיי האָבן דאָ געזען און זיי זענען באַגלייט געווארן פון טיפּע פריינטשאַפֿטלעכע געפילן פון אַלע לאָנדסלייט, וואָס האָבן זיך מיט זיי געטראָפֿן און פֿאַרבראַכט.

איך האָב אפּשר אַביסל מאריך געווען, אַבער איך האָב געוואָלט דערמאָנען אַלע באַזוכן און פֿאַרבינדונגען, וואָס האָבן געבראַכט צום דערשיינען פונם ספר האָראָדענקע. מען דאַרף אָבער זאָגן, אַז דאָס אַלץ איז געווען אַ רעזולטאַט פון דעם ערשטן באַזוך פון רבקה און אַבא פֿאַדוויי. זיי זענען געווען די איניציאַטאָרס פון דער גוטער מיטאַרבעט פון די האָראָדענקער אין אַמעריקע און די האָראָדענקער אין ישׂראל, וואָס אַ דאַנק איר דערשיינט יעצט דאָס ״ספר האָראָדענקע״.

✶

ביז איצט האָב איך אָפּגעגעבן פֿאַר אַלעמען — און אויך פֿאַר זיך אַליין — אַ דין־וחשבון וואָזוי דאָס דערשיינען פונם בוך איז צושטאַנד געקומען. איצט וויל איך מיר ערלויבן עפּעס צו זאָגן וועגן דעם בוך אַליין.

איך האָב שוין דערמאָנט, אַז עס זענען נישט פֿאַרבליבן קיין האָראָדענקער וואָס זאָלן קענען נעמען אויף זיך די אַרבעט פון רעדאַגירן דאָס ספר האָראָדענקע. דערפֿאַר אַבער האָבן מיר געהאַט אַ מזל, וואָס דער ישׂראלדיקער דיכטער שמשון מעלצער האָט מסכים געווען צו נעמען אויף זיך די אַרבעט. און איך באַנוץ זיך דאָ מיטן וואָרט ״מזל״ נישט אין דעם וואָכעדיקן זין פונם וואָרט, נאָר פשוטו כמשמעו.

מיר זענען אינטערעסירט, אַז אַ בעסערע וואָל האָבן מיר נישט געקענט מאַכן. מעלצער געהערט צו די בעסטע און אַנגענומענע רעדאַקטאָרן אין ישׂראל, און מיר האָבן די אינטערעסירט, אַז אינטערעסענדיק דאָס רעדאַגירן פונם ״ספר האָראָדענקע״ איז זיינע הענט, האָבן מיר דערגרייכט דאָס הכּסכּסע וואָס מיר האָבן געווינט, זיין נאָענט מיטאַרבעט מיט אונדזערע חברים, די אייגענטלעכע ״מחברים״ פונם ספר, האָט געבראַכט צום פֿלאָנמעסיקן אויפבוי פון אַ פאַסיקער מצבה פאַר אונדזער פאַרשניטענער קהילה און אונדזערע קדושים.

מעלצער אַלס רעדאַקטאָר האָט פאַר אונדז נאָך אַ באַזונדערע מעלה, חוץ זיין ליטעראַרישן טאַלענט: ער איז נישט נאָר פון אונדזער געגנט — פון טלוסט — ער איז אַ געוויסן מאָס אויך אַ האָראָדענקער. אַ יאָר פאַר זיין עליה קיין ארץ־ישׂראל איז ער געווען צוזאַמען מיט זיין פרוי אַ לערער אין דער העברעאישער שול אין האָראָדענקע. ער האָט געקענט העלפן ״ווידעראויפבויען״ די יידישע געסלעך און טיפן פון שטעטל, ווייל ער האָט געלעבט אין האָראָדענקע און האָט געאָטעמט האָראָדענקער לופט.

מיר האָבן מצליח געווען מיט דער וואָל פונם רעדאַק־ טאָר און ער האָט אונדז פיל געהאָלפן. אָבער דאָס בוך איז געשריבן געוואָרן נישט דורך דעם רעדאַקטאָר, נאָר דורך די האָראָדענקער לאָנדסלייט, מיט מער אָדער ווייניקער ליטערַאַ־ רישע פעאיקייטן. עס שטייט זיכער נישט אויף אַזאָ הויכער מדרגה ווי עס וואָלט געקאָנט שטיין, וועז די אַלע קולטורעלע כוחות, וואָס האָראָדענקע האָט פֿארמאָגט אין די לעצטע יאָרן, וואָלטן געבליבן בייַם לעבן און זיך געקענט באַטייליקן אין שרייבן פונם בוך. אָבער די לעבן געבליבענע האָבן בייגעשטייערט דאָס בעסטע וואָס זיי האָבן געקענט. עס באַטיילט זיך אין דעם בוך ביי די זעכציק האָראָדענקער און עס איז אַן אויסגעשפּראָכן קאָלעקטיוו ווערק.

דאָסזעלבע איז אויך נוגע צו די זכרונות און שילדע־ רונגען וועגן די איינוואוינער פון דער שטאָט. די קאַפּיטלען „פני העיר״ זענען צוזאַמענגעשטעלט און געשריבן געוואָרן פון מענטשן וואָס לעבן שוין לאַנגע יאָרן אין ישׂראל. דאָריבער פעלן אין בוך די זכרונות פון דער ווייטערער פאַרגאַנגענהייט, וועלכע האָבן געקאָנט געשריבן ווערן נאָר פון מענטשן פון דעם עלטערן דור, און פון זיי איז שוין, לייַדער, ביי אונדז כמעט קיינער נישט געווען. און פון דער אַנדערער זייט פעלן אַסך פרטים וועגן דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט אין די לעצטע יאָרן פאַרן חורבן, פון אַלע געזעלשאַפֿטלעכע, קול־ טורעלע, פּאָליטישע און עקאָנאָמישע אַרגאַניזאַציעס, זכרונות וועלכע בלויז מענטשן וואָס האָבן געלעבט אין שטאָט אין דער לעצטער צייט האָבן געקאָנט דערציילן. אַ גרויסער טייל פון דעם אַלעמען פעלט, און נישט דערפֿאַר וואָס מיר האָבן געוואָלט עפּעס פֿאַרהוילן און באַהאַלטן, נאָר ווייל מיר האָבן פון אונדזערע לאָנדסלייט נישט באַקומען מער קיין מאַטע־ ריאַל, — כאָטש מיר האָבן זיך צו זיי נאָכאָמאָל און ווידער־ אָמאָל וועגן דעם געווענדעט.

✶

אַ ספּעציעלע פאַראַנטוואָרטונג האָבן מיר אויף זיך ענגע־ מען מיטן פאַרעפענטלעכן די רשימה פון די קרבנות, וועלכע די תליינים האָבן מאַסנהאַפט געפּירט צום טויט ביי די פאַרשידענע אָקציעס. אויך דאָ זענען מיר געשטאַנען פאַר פּראָבלעמען און שוועריקייטן, וועלכע מיר האָבן אָן דער הילף פון אונדזערע לאָנדסלייט נישט געקענט באַוועלטיקן, און דאָס וואָס מיר האָבן דערגרייכט איז — לויט אונדזער איבערצייגונג — דאָס העכסטע וואָס מען האָט געקאָנט דער־

מועצת ספר־הורודנקה בישראל

דער ישראלדיקער
בוך קאָמיטעט אין תל־אביב

The Memorial Book
Board in Israel

יושבים מימין לשמאל — עס זיצען פון רעכטס צו לינקס: מ. פלעשנער, פרוי פ. פלעשנער, פרוי ק. גרייף, פרוי ב. פעדער, פרוי ר. רוטמאן, ג. לינדענבערג.

עומדים מימין לשמאל — עס שטייען פון רעכטס צו לינקס: ר. פריפער, י. פרישלינג, ה. מארקשייד, מ. שטאכעל, א. רויכווערגער, י. שפירא, ז. שחורי, א. פילפעל, מ. גלאָגער, מ. סוכער, נ. בערגמאן. ש. סוכער, ד. האַרטענשטיין, ל. פרישלינג און נ. שטרום.

Sitting from right to left: M. Fleshner, Mrs. P. Fleshner, Mrs. K. Greif, Mrs. B. Feder, Mrs. R. Rotman, G. Lindenberg
Standing from right to left: R. Prifer, J. Frishling, H. Marksheid, M. Stachel, I. Rauchwerger, J. Shapira, Z. Shchory, A. Pilpel, M. Gloger, M. Sucher, N. Bergman, Sh. Sucher, D. Hartenstein, L. Frishling & N. Strum.

גרייכן אין די געגעבענע אומשטענדן. אין משך פון צוויי יאָר און מער האָבן מיר זיך געווענדעט אין וואָרט און שריפט צו אַלע חברים אין ישראל און אין אַמעריקע, און זיי געבעטן אונדז צו שיקן אַלע נעמען פון זייערע טראַגיש אומגעקומענע קרובים און באַקאַנטע. מיר פאַרעפנטלעכן אַלץ וואָס מען אונדז אַריינגעשיקט, אַבער דער גרעסטער טייל פון דער רשימה איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן דורך עטלעכע חברים לויט זייער זכרון, און דאָריבער פעלן אין אַסך פאַלן די פאָרנעמען פון די אומגעקומענע, אָדער די נעמען פון דער פרוי און די קינדער, און אפשר וועלן זיך אַריסווייזן נאָך אַנדערע פאַרשידענע אומריכטיקייטן. זאָלן אונדז מוחל זיין סיי די טויטע, וואָס זענען נישט דערמאָנט געוואָרן, סיי זייערע לעבעדיקע קרובים, וואָס וועלן זיכער האָבן אַ צער דערפון. מיר האָבן נישט געהאַט די מעגלעכקייט צו באַקומען מער פרטים, און מיר האָבן עס געהאַלטן פאָר אַ הייליקן חוב די רשימה צו פאַרעפנטלעכן, כאָטש מיר האָבן געוואוסט אַז זי איז נישט פולשטענדיק.

*

איך בין נאָך שולדיק עטלעכע ווערטער פון פאַרענטפערן־זיך צו דעם גרויסן ציבור פון חברים, וועלכע האָבן געשריבן און צוגעשיקט מאַטעריאַל פאַרן בוך. איך וויל נישט באַנוצן זיך מיט פאָרמעלע תירוצים, אָבער איך וויל דערמאַנען וואָס מיר האָבן אַלעמאָל געזאָגט אויף די פאַרזאַמלונגען: יעדער קען שרייבן וויאַזוי ער קען און וואָס ער געפינט פאַר נויטיק, אָבער די רעדאַקציע, וועלכע מיר האָבן אויסגעוויילט, צוזאַמען מיטן רעדאַקטאָר, וועט האָבן דאָס לעצטע וואָרט, וועלן אַנטשיידן וועלכע מאַנוסקריפטן זאָלן געדרוקט ווערן און וואָס מען זאָל ענדערן אין דעם געשריבענעם. די חברים פון קאָמיטעט האָבן זיך געזוכט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער ריכטיקייט פון די פאַקטן, געשעהענישן און דאָטען, וועלכע זענען דורך די פאַרשידענע שרייבער דערמאָנט געוואָרן, און נישט אין איין פאַל האָט מען געמוזט קאָריגירן פרטים וואָס האָבן זיך אַרויסגעוויזן ווי אומגענויאיקייט אָדער טעות.

די רעדאַקציע־חברים זענען געווען געטריי זייער שליחות, האָבן געלייענט יעדן מאַנוסקריפט און האָבן זיך באָמיט צו פאַרזיכערן, אַז עס זאָלן געדרוקט ווערן נאָר באַגלויבטע פאַקטן, ווי עס פאַסט פאַר אַזאַ דאָקומענטאַרן בוך. אין ספר האָראָדענקע קומען אַריין עטלעכע בריייטערע אויסצוגן פון ליטעראַרישע ווערק וואָס האָבן אַ שייכות מיט אונדזער שטאָט — ווי די פרקים פון גראָנאָך, אַ ליד פון מאָטל בירן־בוים און אַנדערע. מיר דריקן אויס אונדזער דאַנק אַלע וואָס האָבן עס אונדז ערמעגלעכט און דערלויבט.

*

איך וויל נאָך מיט עטלעכע ווערטער דערמאָנען די גרויסע און וויכטיקע אַרבעט, וועלכע איז געמאַכט געוואָרן אין משך פון די צוויי יאָר דורך אַ גרויסער צאָל פריוויליקע מיט־

העלפער, בעיקר אין ישׂראל און אין אַמעריקע. אַ טייל חברים אין ישׂראל, און אויך אין אַמעריקע, האָבן אַנגענומען צוגרייטן מאַטעריאַל פֿאַרן ספר הזכרון באַלד ווי מען האָט אַנגעהויבן רעדן וועגן אַרויסגעבן אַזאַ בוך; אָבער אין די לעצטע צוויי יאָר האָט אַ גרופּע פון אַקטיוויט חברים אין ישׂראל, און מסתם אויך אין אַמעריקע, אָנגעקוקט פּאַר דעם הייליקן ענין פּיל צייט, שׂעהן, טעג, וואָכן און חדשים. די אַרבעט איז געטון געוואָרן מיט גרויס אויפֿאָפּפֿערונג, די דאָזיקע חברים האָבן אָפט פֿאַרבויגן אייגענע ענייַנים און אַרבעטן אונ פֿאַרזעצן אָלע פֿערזענלעכע אינטערעסן, און האָבן אין ספר האָראָדענקע אַריינגעלעגט פיל האַרץ און כּוח. איך מיין אַז איך מעג אין נאָמען פון ביידע לאָנדסמאַנשאַפטן אויסדריקן אָלע חברים פונם בוך־קאָמיטעט — סיי אין אַמעריקע, סיי אין ישׂראל — אַ „יישר כּוח" פֿאַר זייער געטרייער אַרבעט.

גאָר אַן אָנגעשטרענגטע און פּיבערהאָפּטע אַרבעט איז אָנגעאָנגען אין די לעצטע זעקס חדשים פֿאַרן פֿאַרענדיקן דאָס בוך, וועו מיר האָבן געמאַכט די גרעסטע אָנשטרענגונג דאָס בוך זאָל דערשיינען צו דער צייט.

אין אָט דער קורצער צייט זענען אַרויסגעשווומען פֿאַר־שידענע קאָמפּליקאַציעס און פּראָבלעמען, וואָס אַ טייל פון זיי איז אפשר געווען אַ פּועל־יוצא פון דעם „איילענישׂ", פון דעם ווייל צו פֿאַרענדיקן דאָס בוך, אונטער יעדן באַדינג, אין נאָוועמבער 1962 — בערך צוויי יאָר נאָכדעם ווי מיר האָבן פּראָקלאָמירט, בייַ דער אזכרה אין יאָר 1960, אַז מיר נעמען זיך צו דער אַרבעט. די צווייטע און וויכטיקסטע סיבה, צוליב וועלכער מיר האָבן געוואָלט פֿאַרענדיקן דאָס בוך אין נאָ־וועמבער, איז געווען אונדזער שטרעבן, אַז אונדזערע עפּסט פון אַמעריקע, רוח און אבא פאדוויי, זאָלן זיך קענען באַטיי־ליקן אין דער פייערלעכער פֿאַרנאָמלונג צום דערשיינען פונעם בוך, נאָכדעם ווי זיי זענען געווען דאָ אין לאָנד זעקס וואָכן, פון אָנהויב אָקטאָבער 1962, און זיי האָבן זיך געגרייט אָוועקצופֿאָרן דעם 18־טן נאָוועמבער.

איך וויל דאָ אונטערשטרייכן, אַז אין דער גרויסער אַרבּאַ־ניזאַציאָנעלער אַרבעט, וועלכע איך האָב אָנגעפירט אין די לעצטע צוויי יאָר, האָבן זיך די גאָנצע צייט באַטיילּיקט די חב־רים פונעם עגגערן בוך־קאָמיטעט אין ישׂראל: נחמן בערגמאַן, יאָסל יאָנקנער, צבי מאַרקשייד, יצחק רויזנווערגער, זעליג שחורי משה (מוניע) שטאכל, גבריאל לינדענבערג און יצחק שפירא. די לעצטע צוויי זענען אויך געווען חברים פונעם רע־דאַקציע־קאָמיטעט, אין וועלכן אויך יהושע שטרייט איז גע־וען טעטיק אין דער ערשטער העלפט פון דער אַרבעט און משה שטאכל אין דער צווייטער העלפט. אָבער דעם גרעסטן עול פון צוגרייטן דעם מאַטעריאַל פונעם בוך האָט געמוטען אויף זיך אונדזער חבר גבריאל לינדענבערג.

אין משך פון די צוויי יאָר, און נאָך מער אין די לעצטע פֿאָר חדשים, האָט זיך גבריאל גאָנץ אויבערגעגעבן צו דער אַרבעט פֿאַרן בוך, אויפֿן געביט פון אויבערשרייבן און אַ־אַרבעטן, אויבערזעצן און „אויבערקוקן" נאָכן דרוק, און בכלל צוגרייטן דעם גאַנצן מאַטעריאַל פֿאַרן רעדאַקטאָר. אָלע מענטשן וואָס זענען געקומען מיט אים אין באַריר בייַ דער אַרבעט פונעם בוך האָבן עדות מיר זייער אָנערקענונג פֿאַר זיין איבערגעבנקייט און זיינע פּאַציקייטן. איך אַליין בין אין דער זעלבער מיי־נונג ווי זיי, און איך קען בלויז צוגעבן, אַז איך קען אונדזוער חבר גבריאל און זיינע מעלות פון אונדזער פּילאָריקער צוזאַמענאַרבעט אין אירגון יוצאי הורודנקה, אין „קהליה" און צולעצט אין בוך־קאָמיטעט. איך מיין אַז וואָס איך האָב דאָ געוואָגט איז נישט איבערטריבן, נאָר אַ גאַנץ באַשיידענע אָפּשאַצונג פון דער אַרבעט וואָס אונדזער חבר גבריאל האָט אַריינגעלעגט אין „ספר האָראָדענקע".

איך וויל אויך דערמאָנען אַ פּאָר חברים פונעם אַמעריקאַ־נער בוך־קאָמיטעט, וואָס האָבן דאָרט, אין יענער זייט ים, גע נומען אויף זיך די שוועריע אויפגאָבע פון אַרגאַניזירן די אַר־בעט פֿאַרן יזכור־בוך. די דאָרטיקע חברים זענען אָפּילו גאָר באַשיידן און האָבן אונדז נישט געלאָזט וויסן קיין סך וועגן דעם, וויפֿל פון זיי איז געווען צום מיינסטן טעטיק אין דער זאַך; אָבער פון די פֿאַרשידענע אָפּגעהאָקטע ידיעות האָבן מיר דאָך צוזאַמענגעשטעלט אַ רשימה פון אַ פּאָר מענטשן וואָס האָבן געטראָגן אויף זיך דעם גרעסטן טייל פון דער אַרבעט: איזידאָר אָרינגער, מוא נאַדלער, אייזיק פינק (דער סעקרעטאַר פונעם אַמעריקאַנער בוך־קאָמיטעט), סעם קירש־נער, מענדל ראָזענקראַנץ, אייזיק שעכטער און זעליג שפּירער.

גלייכצייטיק וויל איך אונטערשטרייכן, אַז אָלע אונדזערע חבריב וואָס זענען געווען טעטיק בייַ דער אַרבעט פונעם בוך האָבן עס געטון מיט גרויס איבערגעגעבנקייט. דאָס האָט אונדז פֿאַרשאַפֿט אַ סך נחת און זייער אַ סך געהאָלפֿן בייַ דער אַרבעט. זיי אַלעמען וויל איך דאָ אויסדריקן אַ דאַנק און אָנערקענונג אין נאָמען פון בייידע אָרגאַניזאַציעס וואָס געבן אָרויס דאָס בוך, פון דער אַמעריקאַנער און דער ישׂראלדי־קער. איך האָב די פולע פֿאַלמאַכט אויצודריקן די זעלבע אָנערקענונג אין נאָמען פון חבר אבא פאדוויי, דעם פֿאָרזי־צער פונעם אַמעריקאַנער בוך־קאָמיטעט.

איך וויל דאָ נאָך דערמאָנען צוויי אונטערגעמונגען, וועלכע האָבן אונדז אַ סך געהאָלפן ביים דרוקן פונעם בוך: די ערשטע איז די קאָפּאָפּראַטיוויע דרוקעריי „אחדות" אין תל־אביב. די לייטונג און די אַרבעטער פון דער דרוקעריי האָבן אָרויסגעוויזן גאָר אַ פֿאַזיטיווע באַציאונג צו אונדז, און איך מיין אַז מיר האָבן גוט געטאָן וואָס מיר האָבן זיי אויבערגעגעבן דאָס דרוקן פונעם בוך. די צווייטע אונטער־נעמונג איז „די פֿאַראייניקטע צינקאָגראַפּיסע" אין תל־אביב, וועלכע האָט מיך גאָר פּריינטלעך באַלערנט אין דעם פּאַך פון צוגרייטן די קלישעס, און דערצו נאָך געעבן אונדז אויסערגעווינלעך גוטע באַדינגונגען. זיי אַלעמען וויל איך דאָ אויסדריקן אונדזער דאַנק פֿאַר זייער שיינער באַציאונג.

*

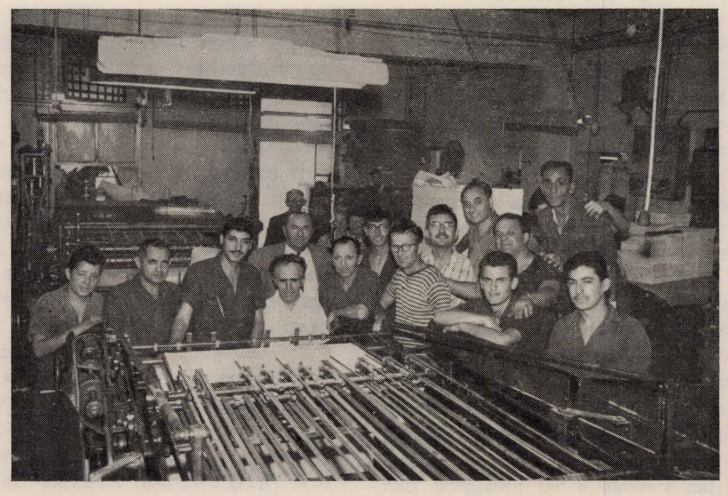
צו דער געשיכטע פון דער ישׂראלדיקער האָראָדענקער לאָנדסמאַנשאַפט און איר קאָמיטעט וויל איך דאָ ברענגען אַ סטענאָגראַפּישן באַריכט פון איין טרויער־אָנדאַכט, — פון אַן „אסיפת־אזכרה" — וועלכע איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן דעם 15־טן דעצעמבער 1957 אין תל־אביב. דאָס איז אַ כאַראַקטע־

ריסטישער דין־וחשבון פון די יערלעכע געדענקטעג, וואס מיר האַלטן אַפּ אין ישראל זייט דער גרינדונג פון דער אַרגאַניזאַציע „אירגון יוצאי הורודנקה והסביבה" אין יאָר 1945, דאָס הייסט באַלד נאָכדעם ווי עס האָבן אָנגעהויבן קומען אַהער די ערשטע געראַטעוועטע, וואס זענען פאַרבליבן נאָך דעם גרויסן מבול.

ווי די לעזער וועלן זען בייַם לייענען פון דעם אָפּשניט, איז איבערגעגעבן געוואָרן דורך דעם דעמאָלטדיקן פאָרזיצער פונם אירגון משה פלעשנער אַ דין־וחשבון, אין וועלכן עס געפינען זיך פּרטים וועגן דער טעטיקייט פונם קאָמיטעט אין משך פון זיין צוועלף־יאָריקער עקזיסטענץ. נאָכדעם האָט יצחק שפירא, אַ לאַנגיעריקער אַקטיווער חבר פונם אירגון און פונם קאָמיטעט, מספּיד געווען אונדזער שטאָט, „דורכ־פירנדיק" די הערער איבער די חורבות פון האָראָדענקע. די אָנווועזנדע אויפן יזכור־אָוונט זענען טיף דערשיטערט געוואָרן פון די פּרטים, וואָס יצחק שפּירא האָט אין אַ נאָטירלעכן און לעבעדיקן אופן צום אויסדרוק געבראַכט. שפּעטער האָט גבריאל לינדנבערג, דער קאָסירער פונם אירגון, אָפּגעגעבן אַ קורצן פינאַנציעלן באַריכט.

געסט פון אויסלאַנד און נייע עולים פון פויילן האָבן געבראַכט צום אויסדרוק זייער פרייד, נאָך אַ לאַנגער צייט ווידער זיך צו געפינען צווישן האָראָדענקער וואָס זענען געבליבן לעבן אין ישראל.

די פאַרזאַמלונג איז געשלאָסן געוואָרן דורך דעם פאָרזיצער מיטן וואונטש אַז אַלע זאָלן זיך ווידער געזונט טרעפן — איבערראיאר.

עובדי דפוס „אחדות" עם הנציגים של ועדי הספר בזמן הדפסת הגליון הראשון של „ספר הורודנקה"
די אַרבעטער פון דער דרוקעריי „אחדות" מיט די מיטגלידער פון ביידע קאָמיטעטן בשעת דעם דרוקן פונעם ערשטן בויגן פון „ספר האָראָדענקע".

The printers of "Achduth" with the Committee Members at the begin of printing the "Sefer Horodenka".

מ. פלעשנער / דין־וחשבון איבער דער טעטיקייט פונם אירגון

(איבערגעגעבן בייַ דער אסיפת אזכרה דעם 15טן דעצעמבער 1957)

שוין אַ יאָר צוועלף זענען מיר ממשיך די עקזיסטענץ פון אונדזער אַרגאַניזאַציע, „אירגון יוצאי הורודנקה והסביבה בישראל". מיר, די טעטיקע חברים פונם אירגון, געפינען אין זייַן עקזיסטענץ אַ דרייפאַכן צייל: א) צו פֿאַראייביקן דעם אַנדענק פון די האַראַדענקער לאַנדסלייט, וועלכע זענען געבליבן לעבן און זענען געקומען קיין ישראל נאָך דער מלחמה; ב) אויפצוהאַלטן דעם קאָנטאַקט צווישן די האַראַדענקער וואָס וואוינען אין ישראל, און אויך דעם קאָנטאַקט צווישן דער היגער לאַנדסמאַנשאַפט און די לאַנדסמאַנשאַפטן אויסער ישראל.

אין דעם ערשטן פונקט האָבן מיר דערווייל פֿאַרווירקלעכט אַ מינימאַלן פּראָגראַם. מיר האַלטן אָפּ יעדעס יאָר אַן אַזכרה, בייַ וועלכער מיר פֿאַראייניקן זיך אין דעם אַנדענק פון די טייערע אומגעקומענע. אויב מיר האָבן זיך אפשר פֿאַרזינדיקט דערמיט, וואָס מיר האָבן נישט גענוג געטראַכט וועגן אונדזער שטעטל בשעת אַלע האָבן נאָך דאָרט געלעבט — פֿרוווון מיר דאָס צו טון איצט, נאָכדעם ווי האַראַדענקע איז אָפּגעמעקט געוואָרן אַזוי אכזריותדיק פון דער ערד.

מיר האָבן אויך אויפגעשטעלט אַ מין דענקמאָל פֿאַר אונדזער שטאָט אין דער פֿאַרם פון אַ וועלד אין „יער הקדושים", וואו מיר האָבן געפלאַנצט קעגן 1300 בייַמער, אָסך ווייניקער ווי די צאָל פון די אומגעקומענע. דאָס וועלד געפינט זיך אונטער דער אויפזיכט פון „קרן קיימת לישראל", די בייַמער אַנטוויקלען זיך און וואַקסן. און מיט דער צייט וועט מען קענען „עולה־רגל" זיין אַהין אין די טעג פון דער יערלעכער אַזכרה.

וועגן דעם וויכטיקסטן פונקט — אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך — האָבן מיר שוין אַסך געריידט, און ווי אַלעמען איז באַקאַנט האָבן מיר אַ פֿאַרטיק־אויסגעאַרבעטן פּלאַן פון אַ בוך, וואָס זאָל זייַן אַ מאָנומענט פאַר דער שטאָט און זאָל אָנטהאַלטן איר געשיכטע פון די ערשטע יאָרן ביז צו די לעצטע טראַגישע טעג. לייַדער האָבן מיר זיך ביז איצט נישט דערגענטערט צו דער אויספֿירונג פון אָט־דעם וויכטיקן פּלאַן און עס זענען נאָך פאַראַן שוועריקייטן, וועלכע מיר האָבן נאָך נישט באַוויזן צו באַוועלטיקן. אָבער מיר האָבן נאָך די האָפענונג נישט פאַרלוירן, און מיר וועלן אַלץ טון כדי צו ברענגען צו אַ צופֿרידנשטעלנדן סוף די אַלע וואָס קענען און דאַרפן מיטווירקן בייַם אַרויסגעבן פונם בוך, וואָס זאָל פאַראייביקן דעם אַנדענק פון אונדזערע עלטערן, פון אונדזערע שוועסטער און בריידער און פון אונדזער שטאָט.

די אַרבעט פון געבן הילף פאַר די גערעטעוועטע האַראַדענקער, וועלכע זענען געקומען קיין ישראל, האָבן מיר אויסגעפירט אין די גרענעצן פון אונדזער מעגלעכקייט און פון די געלט־מיטלען וועלכע מיר האָבן געקענט אויפברענגען. מיר האָבן געהאַלפן מיט קליידונג הלוואות די אַלע וואָס האָבן זיך צו אונדז געוואַנדט, און גאַנץ אָפט אויך געהאָלפן זיך אייגנאַרדנען בייַ אַן אַרבעט, באַקומען אַ דירה, און דאָסגלייכן. אַ טייל פון די הלוואות איז שוין צוריקגעצאָלט געוואָרן, און אַ טייל נאָך נישט. דער פאַנד פאַר די הלוואות איז געשאַפֿן געוואָרן פון די סומען וועלכע מיר האָבן געזאַמלט בייַ אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל און פון די סומען וועלכע זענען אונדז געשיקט געוואָרן פון דער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע.

אין דעם פונקט פון געבן הלוואות פאַר גייַ־אַנגעקומענע עולים האָבן מיר אין לעצטן יאָר דערגרייכט אַ וויכטיקן פאָרשריט, אַ דאַנק דעם באַזונ פון רבקה און אַבא פאַדוויי (פאַדוויסאַקער). דורך זייער איניציאַטיוו און מיט זייער הילף איז אַנטשטאַנען אַ נייַע אינסטיטוציע מיטן נאָמען „קהיליה", אַ ליי־קאָסע פאַר קעגנזייטיקער

בני הורודנקה באסיפת אזכרה שנתית בתל־אביב

האַראַדענקער לאַנדסלייט אויף אַ יזכור־אָוונט אין תל־אביב

Horodenkaer Landsleit attending the annual Yizkor- Meeting in Tel-Avtv

הילף, און מיר האָפן אַז דאָס וועט אונדז געבן די מעגלעכקייט צו פאַרבייטערן אונדזער טעטיקייט אין דעם פונקט, פאַר אַלע אונדז־ ערע לאַנדסלייט וואָס וועלן זיך אַמאָל נויטיקן אין אַ הלוואה, אין די גרענעצן פון דעם שטאָטוט פון דער נייער אינסטיטוציע. אין דער קורצער צייט פון איר עקזיסטענץ האָט די ליי־קאָסע פאַרטיילט אַ באַדייטענדע צאָל הלוואות, בעיקר פאַר נייע עולים און אויך פאַר האַראַדענקער וואָס זענען שוין לאַנג אין לאַנד. אמת איז אַז אונדזער הילף איז געווען אַ גאָר באַשרענקטע, אָבער וויר עס האָט זי באַקומען האָט גוט אָפגעפילט אַז זי האָט אים דערלייכטערט צו באַקומען אַ דירה, אַ ווערקשטעט און דאָסגלייכן. מיר האָבן ליידער נישט געקענט מער געבן, ווייל די מיטלען פון דער קאָסע זענען זייער באַשרענקט. מיר וועלן זיך ביי דער איצטיקער געלעגענהייט צו אַלע חברים, זיי זאָלן צוטרעטן פאַר מיטגלידער פון דער קאָסע און איר געבן די מעגלעכקייט זיך צו אַנטוויקלען און פאַרבייטערן איר הילף.

מיר האָבן געפרווועט עפעס אויפטון אין דריטן פונקט — אין שאָפן אַן ענגערן קאָנטאַקט צווישן אונדזערע לאַנדסלייט דאָ אין לאַנד. מיר האָבן אָפּאָר מאָל פאַראַנשטאַלטעט פייערלעכע אָוונטן אין פאַרשידענע ימים־טובים און דערמעגלעכט די לאַנדסלייט זיך צו באַגעגענען אין אַ פייערלעכער שטימונג, נישט נאָר אין טרויער־ אָוונטן. אַ גרויסע צאָל חברים האָבן זיך אין די אָוונטן באַטייליקט און פון זיי הגאה געהאַט.

איידער מיר הויבן אָן די אזכרה וויל איך פון דאָנען איבערשיקן אַ האַרציקן וואָונטש פאַר אונדזער עלטסטן לאָנדסמאַן יאסל בערגמאן, וואָס ליגט קראַנק זייט אַ געוויסער צייט. דאָס איז דאָס ערשטע מאָל וואָס ער קען זיך נישט באַטייליקן אין דער אזכרה, און מיר ווינטשן אים ער זאָל גיך און באַלד ווידער געזונט ווערן און מיר זאָלן זיך נאָך אַסך יאָרן מיט אים באַגעגענען.

איצט וויל איך, אַזויווי אַלע יאָר, מזכיר זיין אונדזערע פאַר־ שטאָרבענע חברים, וואָס זענען פון אונדז אָוועקגענומען געוואָרן אין לעצטן יאָר, און איך בעט אַלע אויפצושטיין לכבוד זייער אָנדענק:

אליעזר פרידלער; מאָטיע שערצער; אורציע פריישלינג; העניע רובעל (די מוטער און שוויגער פון די לאגשטיינס); פייגע פולר. עס זענען אויך געשטאָרבן צוויי נאָענטע פון אונדזערע חברים: עתליה לינדענבערג, די פרוי פון אונדזער חבר גבריאל לינדענבערג. און שרגא שווארצשטיין, דער מאַן פון חיה שוואַרץ (פון קאַרניוו). תהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

איצט גיב איך איבער דאָס וואָרט אונדזער חבר יצחק שפירא, וואָס וועט מספיד זיין אונדזער חרב־געוואָרענע היימאָטשטאָט האַראַדענקע.

עליית בני עירנו ל„יער־הקדושים" ביום־לזכרון לחללי השואה.

האַראַדענקער נעמען אָנטיל ביי דער אזכרה פּון די אימ־ געקומענע אין „יער־הקדושים".

Horodenkaer attending the annual Yizkor-Ceremony in "Yaar Hakdoshim"

יצחק שפירא

א טרויעריקער שפאציר איבער אונדזער שטאט

אונדזער מענטשלעכער שכל קען נישט באַגעמען און פֿאַרשטיין וויאַזוי דאָס איז געשען. דאָס יידישע פֿאָלק איז נישט פון די פּונקים צווישן אַלע פעלקער. אין דער לאַנגער צייט פונם גלות האָבן מיר אַדורכגעלעבט שחיטות און פֿאַגראָמען, אינקווּיזיציעס און שמד, אָבער דאָס אַלץ פֿאַרבלאָסט קיגן דעם גרויסן אומגליק וואָס האָט געטראָפן דאָס יידישע פֿאָלק אין מזרח־אייראָפּע מיט פּופּצן, מיט פערצן און אָפילו מיט דריצן יאָר צוריק; זינט די וועלט איז באַשאַפן געווארן האָט די מענטשלעכע געשיכטע נישט מיטגעלעבט אַזאַ נידערטרעכטיקע גיפֿלאַנטע מערדעריי, ווי די וואָס איז אַדורכגעפירט געווארן דורך גענעראַלן און וויסנשאַפטלער, כלומרשט „פֿאַרטרעטער" פונם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, וואָס האָבן מיט אַ גרויזאַמען סאַדיזם געקוילעט, געמאַרדעט און פערברענט אומשולדיקע מענטשן, פרויען און קינדער. און דאָס אַלץ איז געטאָן געווארן מיט דער גענויעסטער פֿאַנעמעסיקייט, אין וועלכער די דייטשע נאַציס האָבן אַרייגגעלייגט זייער גאַנצן טאַלאַנט, און מיט דער פולסטער הילף און אונטערשטיצונג פון אַלע אויסווארפן אין די לענדער וועלכע דער היטלעריזם האָט פֿאַרנומען. און עס וועט געוויס נויטיק זיין אַ דיסקאַנט פון אַ לאַנגער צייט, כדי ריכטיק אַפּצושאַצן די טיפקייט פון דער טראַגעדיע און די גרויס פון דעם אומגליק, וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט פֿאַר אונדזערע אויגן און פֿאַר די אויגן פון דער גאַנצער וועלט.

הערצל, דער שאָפער פונם פֿאַליטישן ציוניזם, האָט פֿאַראויס־געזאָגט, אַז פון דער יידישער נויט וועט אַרויסוואַקסן די יידישע מדינה. און מיר האָבן, אמת, אַ יידישע מדינה בייַ היינטיקן טאָג. אָבער וואו איז דאָ די גרענעץ פון דעם אומענדלעכן ים פון צרות, פון די טייכן בלוט און טרערן, וואָס זענען פֿאַרגאָסן געווארן פון די דערמאָרדעטע זעקס מיליאָן יידן אין אייראָפּע. ס׳איז אַן אַלט וואָרט, אַז דאָס לעבן איז שטאַרקער ווי דער טויט, און יעדע וואַונד פֿאַר־היילט זיך סוף כל סוף. מעגלעך, אַז אין דער ווייטער צוקונפט וועלן די שולקינדער קענען לייענען אין די שולביכער פון גשיכטע וועגן די גרויעלדיקע מעשים בלויז אַ געפיל פון אָפּשיי און עקל. אָבער מיר האָבן דאָס נישט. וואָס שטייען דאָ היינטיקן טאָג ווי בלוטיקע אָפּגעהאַקטע איברים פונם גוף פונם יידישן פֿאָלק, יתומים וואָס האָבן פֿאַרלוירן זייערע טאַטע־מאַמע, פול מיט טרויער אויף אונדזערע ברידער און שוועסטער, מיר זענען נישט מסוגל זיך צו פֿאַרגעסן מיט היסטאָרישע אַנאַלייזן; פֿאַר אונדז איז דאָס וואונד אַ וויר־קלעקייט, אַ לעבעדיקע שרעקלעכע וויר־קלעקייט.

אונדזער שטאָט האָבן, זכרונה לברכה, איז געווען אַ ריינהאַרציקע שטאָט, און כאָטש זי איז זיכער געווען אָפּגעשטאָגען אין פֿאַרלייך מיט מער מאָדערנע שטעט, איז דאָס לעבן אין איר געווען פול מיט טעם און מיט תכלית. אירע יידישע איינוואוינער, יונג און אַלט, פון אַלע שיכטן און קלאַסן, זענען געווען האָרציקע יידן, גלייך ווי אַלע יידן פון דעם באַוואוסטן קאָנטינענט, פון גאַליציע.

אין וויל אייך בעסטן מיט מיר מיטצוגיין אויף אַ קורצן שפּאַציר איבער אונדזער קליין שטעטל; נישט לויט דעם סדר פון די גאַסן, נאָר לויט די באַרופן פון אירע איינוואוינער, לויט זייערע פרנסות. דאָס וועט זיין אַ מין דעמאָגראַפיש־סאָציאַלאָגישער שפּאַציר. און זאָלן מיר די יונגטלעכע האָראָדענקער וואָס געפינען זיך דאָ מוחל זיין, וואָס איך האָב מיר אויסגעווײלט צום שפּאַציר די אַמאָליקע צייט, וועו זיי זענען אפשר נאָך אויף דער וועלט נישט געווען; אָבער דאָס איז געווען אַ גאָר טיפישע און גאָר וויכטיקע עפּאָכע פֿאַר אונדזער שטאָט. דאָס איז די תקופה פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו לענדער און פעלקער האָבן זיך דערוועקט צו דער־גרייכן זייער זעלבשטענדיקייט; אַ תקופה פון רעוואָלוציעס, אין וועלכער אונדזער שטאָט איז עטלעכע מאָל אַריבער פון האָנט צו האָנט: פון די עסטרייכער צו די רומענער, צו די אוקראַאינער און דאָרונטער אויך צו די פעטליוראָווצעס, און דערנאָך צו די פֿאַליקע; די תקופה וואָס האָט אויפגעטרייסלט און דערוועקט אויך אינדזער יידישע סביבה — נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע. איך האָב מיר אויסגעווײלט אָט־די עפּאָכע, ווייל איך געדענק זי גאָנץ גוט, די צווענציקער יאָרן, פון 1920 ביז 1930. און אַז איך האָב אין יאָר 1937 געמאַכט אין האָראָדענקע אַ קורצן באַזוך פון אייַן וואָך — האָב איך כמעט נישט געפונען קיין שום ענדערונג. איך האָב געפונען כמעט דיזעלבע מענטשן און דאָזעלבע לעבן וויי אין יאָר 1925, וועו איך האָב די שטאָט צום ערשטן מאָל פֿאַרלאָזט.

זיי אַלעמען וויל איך פרווון איצט דערמאָנען, לויט שיכטן אין לויט משפחות. און אויב אַפילו די זין אַדער די טעכטער פון די משפחות האָבן אַביסל געענדערט זייערע וועגן, איז זייער שטאָם געבליבן ביי זיין סטאַביליקער סטרוקטור, וואָס בלייבט דורות־לאַנג אומגעענדערט. און אַז איך קוק זיך דאָ צו אין די פנימער פון מאַנכע יונגאַלייט, דערמאָן איך זיך גענוי דאָס אייסזען און דאָס פירן־זיך פון זייערע עלטערן.

לאָמיר קודם פֿאַרבייגיין די האָראָדענקער שולן, דאָרונטער אויך די גימנאַזיעס, די יידישע שול, און פֿאַרשטייט זיך די העברעאישע שול, וואָס האָט אַרויסגעגעבן דורות פון העברעאיסטן און אַ קאָדר פון חלוצים פֿאַר ארץ־ישראל.

קודם־כל די „חדרים": פֿאַרמאָכנדיק די אויגן וועט יעדער פון אונדז נאָך זען פֿאַר זיך דעם „רבי" אין דעם „חדר" פון יענער צייט. זיי זענען אפשר שפּעטער אַביסל אַנדערש געווארן. אָבער מיר געדענקען נאָך דעם „חדר מתוקן" — דעם „פֿאַרבעסערטן חדר" — וואו מען האָט געלערנט תנ"ך מיט פּירושים, און בכלל איז ער געווען מער מאָדערן; און די איבעריקע חדרים פונם אַלטן שטייגער, וואו ס׳האָט נאָך „געקיניגט" דער רבי מיטן „קאָנטשיק", די רביצין מיטן וואָלגערהאָלץ און דער בעלפער מיטן „טייטל".

איצט וועלן מיר זיך אַריינכאַפּן אין די שיהלן און בתי־מדרשים. קודם כל וועלן מיר אַריינגיין אין דער גרויסער שיהל, וואָס איז שטאַרק באַשעדיקט געווארן בייַ דער ערשטער „אינוואַזיע" אין ערשטן וועלטקריג, און דערנאָך האָט מען זיך באַמיט זי ווידער אויפצובויען. איך געדענק נאָך גאָנץ גוט, און גלייך מיט מיר געדענקען אַוודאי אַלע עלטערע לאַנדסלייט, די גרויסע שיהל און דעם שמש „דודיע זעלנער", אַז דעם טיערן ייד, וואָס פלעגט אונדז אויפוועקן מיט זיין האַמער „לעבודת הבורא". און איך געדענק נאָך וויי ער פלעגט יום־כיפור צו כל־נדרי „קאַמאַנדעווען" מיט דעם שבת־

גוי פעטראָ, וואָס האָט געהיטן די נשמה־ליכט, זיי זאָלן זיך חלילה נישט אויסבייגן אַדער פאַרלאָשן ווערן. און איך געדענק די צוויי „פאָלושן" פון ביידע זייטן ביים אַרייננאָגן אין שיהל אַריין, ביידע פול מיט מתפללים, וואָס פלעגן כמעט „פירן אַ קאָנקורענץ" און וועלן אינערשריין מיט זיערע תפילות די מתפללים אין דער גרויסער שיהל.

און גאָנץ נאָענט ביי דער שיהל — דער „בית־המדרש", וואו ס'האָט זיך צוזאַמענגעקליבן אַ גרופּע „מתנגדים", אַבער גאָר חשובע „מתנגדים", מיטן רב ר' אלימלך אשכנזי בראש, וואָס איז געווען אַ גרויסער למדן מיט אַ שאַרפן שכל, אייגנער פון די גרעסטע און וויכטיקסטע רבנים אין גאַליציע. און חוץ דעם די קלויזן, די אַלטע און די נייע, וואָס יעדע האָט זיך געריכט אויפן נאָמען פון איר רבי; און די מניינים ביי די פאַראייענען,מיטן „יד־חרוצים" בראש.

איך וויל דערמאָנען די פאַראייענען וואָס זענען אונדז געווען גאָר־גאָר נאָענט: דער „ציון־פאַראיין", די וויג פונם ציוניזם אין הארא־דענקע, און דערנאָך דער „התאחדות" און אַלע אַרגאַניזאַציעס און אינסטיטוציעס וואָס זענען געווען מיט זיי פאַרבונדן, ווי „גורדוניה", „החלוץ", „החלוץ הצעיר", די קאָמיסיעס פאַר „קרן הקיימת" און „קרן היסוד", די ליטעראַרישע צירקלען און די דראַמאַטישע קלובן, נישט פאַרגעסנדיק די וואַרעמע און האַרציקע שטוב פון אונדזער פריינד און פירער הערשל סוכער. און איך וויל דאָ אויך דערמאָנען דעם בונד" און זיינע אָנפירער, וואָס האָבן גאָר אָפט אויפגעטון אין שטאָט אין די קריזיז פון יידישע ארבעטער און בעלי־מלאכות.

עס זענען געווען ביי אונדז אין שטאָט כל־מיני חסידים און אויך מתנגדים און אפיקורסים. און איך געדענק איינעם אַן אפיקורס, אַ שאַרפן למדן (איך וויל אים ביים נאָמען נישט אָנרופן), וואָס פלעגט זיך באַריימען, אַז ווען ער שרייבט שבת אַ בריוו הויבט ער אים אָן מיט די ווערטער: „היום יום שבת קודש"...

פון די צענדלינגער גרויסע למדנים וויל איך דערמאָנען בלויז עטלעכע, די וויכטיקסטע פון זיי, כאָטש די רשימה איז אָפט גרעסער: חיים שניצער, מאיר שלאָם, שלמה שטרייט, יחיאל ראָזענבערג. און פאַרשטייט זיך אַז איך געדענק מיין פאָטער, עליו השלום, וואָס איז געווען קודם בלויז דיין, און נאָכדעם ווי הרב אַשכנזי איז נפטר געווארן איז ער געווארן „ראש בית־דין".

מיר האָבן נישט געהאָט אין שטאָט קיין סך „כלי־קודש", ווייל האָראָדענקע איז נישט געווען קיין רייכע שטאָט. אַבער יעדע קלויז האָט געהאָט איר חזן, פאַר „ימים טובים" און „ימים־נוראים", און אַ גאָנץ יאָר צום „שלוש־סעודות", וואו יידן פלעגן זיך צונויפקומען באַגלייטן דעם שבת מיט געזאַנג. און איך דערמאָן בלויז אַפאַר נעמען: מעכאַלע וואָוועס, שימשעלע מילניצער, שלמה־חיים דער אינטער־חזן, וואָס זיין וויב האָט געבאָקן די ראָזוואָוע ברעטלעך, און „דער נייער שוחט" — אַט־אַזוי האָט מען אים גערופן. און עס זענען געווען סתם גוטע בעלי־תפילות, בעלי־שחרית און בעלי־מוסף, און אויך פון זיי וועל איך דערמאָנען בלויז אַפאַר געציילטע נעמען: מאָטיע סוכער, בערל זייפער, שלמה הערש פינק (מיט גאָר אַ זיסער שטים), אייזיק מעלצער, און פון דעם יינגערן דור די צוויי ברידער שעכטער — אַנטשל און נוציע. און פאַרשטייט זיך אַז מען דאַרף דערמאָנען דעם חזן פון דער גרויסער שיהל — יאָסי שפירא, וואָס האָט געוואַינט אויף דער קאָטיקיווקע.

איך וויל נישט פאַרגעסן די קליינע גרופּע מענטשן מיט אַקאַ־דעמישער בילדונג, וואָס האָבן באַשיינט די שטאָט אין פאַרשידענע צייטן. כ'וועל נישט אָנרופן זיי־ערע נעמען און וועל דערמאָנען בלויז זייער פאַך, זייער באַשעפטיקונג: דאָקטוירים און דענטיסטן, אַפּטייקערס און מאָגיסטערס, אַדוואָקאַטן און קאָנציפיענטן, און בראש פון די יוריסטן — דעם ריכטער ראָטהויזער. צוויי האָראָדענקער קינסטלער האָבן געהאָט אַ נאָמען אויף דער וועלט: אַלעקסאַנדער גראָנאָך און רענע פּפיפער.

האָראָדענקע האָט נישט פאַרמאָגט קיין אינסטיטוטן פאַר הויכער בילדונג, אָבער אַלע יידן האָבן זיך באָמיט צו געבן זייערע קינדער אַ גוטע דערציאונג, לתורה ולמעשים טובים. זיי האָבן שווער גע־האָרעוועט; זומער און ווינטער, אין רעגן און שניי זענען זיי אויפגעשטאַנען פאַרטאָג צו זייערע פרנסות. רייכע יידן זענען געווען אין שטאָט גאָר קנאַפּ, און אָסך יידן האָבן זייער גאָנץ לעבן געלייטן פון נויט און דחקות — אָבער פאַר דער דערציאונג פון זייערע קינדער, פאַר אונדזער דערציאונג, האָבן זיי אָוועקגעגעבן דאָס טייערסטע און דאָס בעסטע.

איך קען זיכער נישט דערמאָנען די טויזנטער יידן וואָס האָבן געלעבט אין אונדזער שטאָט. איך וועל דערמאָנען בלויז זייערע מלאכות, זייערע פרנסות, און דערפון וועט מען זיך ממילא דערמאָנען אַן זיי אַליין:

געוועלבן פון שפּייז: העריינג, מעל, צוקער און זאַלץ, נאָפט און שוועבעלעך, אַן־גראָ און דעסאַיל; סוחרים פון האָלץ און אייזן, פון מאַנופאַקטור און קאָנפעקציע, פון שיך און פון היטלעך, פון לעדער און שטיוול, פון פעלצן פאַר יידן און פאַר גויים; פאַרקויפער פון זייף און פון ליכט, פון קאָלץ און פון סמאָלע; מוכרי־ספרים — פאַרקויפער פון הייליקע ספרים, פון ביכער און פון „בענטשערלעך".

איך וויל דערמאָנען די פאַרשידענע בעלי־מלאכות אין שטאָט: קצבים, בלעכערס און סטאָליאַרעס, אַנגעהויבן פון סטאָליאַרעס פאַר „טרומנעס" ביז צום מעבל־סטאָליאַר וואָס מיר האָבן אים אַ נאָמען געגעבן „דער רוסישער סטאָליאַר"; ער איז געווען אַ קינסטלער אין זיין פאַך, און האָט זיך נישט געדאַרפט שעמן פאַר די גרעסטע פאָליטיי דאָ ביי אונדז; שניידערס פון אַלע מינים און קירזשנערס, שלאָסערס, מעכאַניקער און זיי־גערמאַכער. און צום סוף — בעלי־עגלות און פיאַקערניקעס, וואָסערטרעגער, און אפילו אַ יידישער האָלצהעקער.

און צווישן די בעלי־מלאכות זענען געווען עטלעכע וואָס זענען ממש געווען קינסטלער אין זייער פאַך: וועלוול גרינבערג, וואָס ער איז זיינע זין זענען געווען מייסטערהאָפטע פיינמעכאַניקער; און דודיע מעלצער — דודיע מאַלער — איז געווען אַן ערשטקלאַסיקער מאָלער און אַ צימערמאָלער.

דאָס פאַך פון מוירעריי איז נישט געווען קיין יידיש פאַך. אָבער עס שטייט מיר פאַר די אויגן דער איינציקער יידישער מוירער, אַ טייערער יד — ברוך־לייב גרייזינגער.

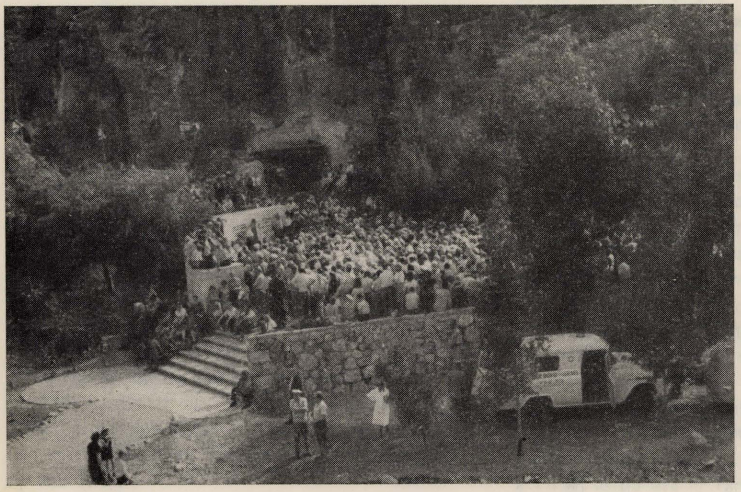
ווי געזאָגט, זענען אין שטאָט קיין סך גבירים נישט געווען. פון זיי וויל איך דערמאָנען בלויז אָפאַר נעמען, פון די וויכטיקסטע אין שטאָט און אין דער געגנט: אַלטער און שמואל יונגערמאַן, בערל שפירער, יאָסל זיידמאַן, יאָסל זייפער, שלמה פעל, די רובעלס.

נאך זיי קומען די אייגנטימער פון מילן, פון דער גרויסער מיל און דער קליינער מיל.

איך וויל פאראנדיקן דעם „שפאציר" דערמאנענדיק די הונדערטער יידן אין די דערפער ארום האראדענקע, לויטער כשרע יידן, וואס האבן זייער גאנץ לעבן שווער געהאראוועט פאר דער פרנסה, און זייער גאנץ שטרעבן איז געווען צו דערמעגלעכן זייערע קינדער זיך ארויסצורייסן פונם דארף צו א מענטשלעך לעבן. זיי האבן זיי געשיקט אין שטאט ארייין אין די שולן אדער געבראכט אין דאך ארייין צו זיך „זיידענע יונגלייט" פון דער שטאט ווי לערער פאר זייערע קינדער; זיי האבן געשיקט די קינדער אין די גימנאזיעס און אוניווערזיטעטן, אויב זיי האבן נאר גהאט די מעגלעכקייט דערצו. און איך געדענק די דארפסיידן וואס האבן זיך ממש מוסר־נפש געווען צו דאוונען מיט מנין אין די ימים־נוראים, און זענען געקומען אין שטאט ארייין אין ערגסטן וועטער צו פארקויפן דעם חמץ, און פאר סוכות האבן זיי אהיימגעפירט אין דארף ארייין דעם לולב מיטן אתרוג אין א גרויסן וואגן שטרוי — דער „פיטם" זאל חלילה נישט אפגעבראכן ווערן. און זייערע פרויען האבן מיט נישט קיין קלענערן מסירות־נפש שעהן־לאנג געווארט אין שטעטישן באד, די מיקווה זאל זיך אנפילן און זיי זאלן קענען אהיימפארן ערייניקט און כשר.

איך האב דא געפרווט געבן א פילפארביקע קורצע שילדערונג פון אונדזער שטעטל, ווי עס איז געווען. אונדזער קהילה האט אויך ארויסגעשיקט אירע זין אין אלע טיילן פון דער וועלט, קיין צפון־אמעריקא און קיין דרום־אמעריקא, און אפילו קיין אויסטראליע. אבער א גרויסער טייל פון די האראדענקער זענען געווען צוגעבונדן בלב ונפש צו ארץ־ישראל און האבן געהאפט אז נאך ביי זייער לעבן וועט קומען די גאולה, וועט אנטשטיין א יידישע מדינה און יידן וועלן זיין א פאלק מיט אלע פעלקער גלייך. און דאס האבן זיי נישט זוכה געווען צו דערלעבן. דער וואס אויבן זיצט האט נישט דערהערט זייערע תפילות און נישט געזען זייערע טרערן בשעת מען האט זיי צונויפגעטריבן ווי שאף צו דער שחיטה, בשעת מען האט זיי געלאזט אויסמארדן אויף א ברוטאלן אופן.

זייער אנדענק וועט בלייבן אויף אייביק אין זכרון פונם יידישן פאלק, צוזיש די מיליאנען קדושים פון אונדזער טויזנט־יעריקער מארטירער־געשיכטע.

עליית בני עירנו ל„יער־הקדושים" ביום־הזכרון לחללי השואה.

האראדענקער נעמען אנטייל ביי דער אזכרה פון די אום־געקומענע אין „יער־הקדושים"

Horodenkaer attending the annual Yizkor-Ceremony in "Yaar Hakdoshim"

שמשון מעלצער / צום דערשיינען פונם בוך

דאָס שטעטל טלוסט, מיין געבורט־שטאָט, איז געלעגן צווישן טשאָרטקאָוו און זאָליטשטשיק. פאָליטיש האָט עס געהערט צו זאָליש־טשיק, דאָרט איז געוועזן דער סטאַראָסטע און אַהין פלעגט מען פאָרן באַגייען די „קאָנצעסיע" (די דערלויבעניש) צו האַלטן דעם שענק. אָבער וואָס אָנבעלאַנגט „רוחניות" האָט זי געהערט צו טשאָרטקאָוו, וואו ס'איז געוועזן, להבדיל בין החול ובין הקודש, דער טשאָרטקאָ־ווער רבי, און אַהין פלעגט מען פאָרן פרעגן אַן עצה, און באַקומען א ברכה מען זאל האָבן פרנסה בריווח און די קינדער זאָלן גוט לערנען. און אַט די צוויי שטעט האָבן מיך, דאָס פינף־יאָריקע קינד, געצויגן, אייגע אָרוף קיין צפון־זייט און די צוויטע אַראָפּ קיין דרום־זייט, ווי צוויי וויטע לעזגעדס און ווי צוויי גוטע הבטחות לעתיד: אַז איך וועל אונטערוואַקסן וועל איך זוכה זיין זיי צו זען...

איז אָבער געקומען די גרויסע מלחמה און האָט אונדז פאָרטריבן פון אונדזשט שטעטל, און די ערשטע גרעסערע שטאָט וואָס איך האָב זוכה געווען צו זען איז געווען נישט טשאָרטקאָוו און נישט זאָליש־טשיק, נאָר האָראָדענקא. אָנטלאָפן זענען מיר שבת אינדערפרי, צו־פוס. בראָרט אָרויף, אויפן וועג קיין רושאָנובקא, האָבן מיינע עלטערע ברידער געשטופט א קינדער־וועגעלע מיט הויכע רעדלער פול אָנגע־לאָדן מיט פעקלער, און איך, דער יינגסטער אין דער משפחה, בין זיי נאָכגענאָגנען צופוס.

אין אסטישקע, ביים בראָג פונעם דניעסטער, האָבן די פליכטלינ־גע זיך אָפּגעשטעלט. יידן איינגעהילט אין טליתים האָבן גערעדט מיט מנין צווישן די בוימער ביים בראָג פונעם גרויסן טייך; און מוטיקע יונגע חברה האָבן געפרווווט אַריבערגיין אין יענער זייט וואָסער און האָבן געקלעטערט אויף אַלע פיר, ווי פלינקע קעץ, אויף די פאָרסמאָלעטע באַלקענס, וואָס האָבן אַרויסגעשטעקט פונעם וואָ־סער — רעשטלעך פון דער פאָרברענטער האָלצערנער בריק.

מוצאי־שבת, נאָר שפּעט אין דער נאַכט, איז אָנגעקומען א צוג מיט וועגענער פונעם עסטרייכישן מיליטער וואָס האָט זיך צוריקגע־צויגן; זיי האָבן צוגעבונדן איין טשאָוטן צום צוויישן און געמאַכט א בריק אַריבערצוגיין דעם דניעסטר. אויף דער צווייטער זייט וואָ־סער האָבן זיי וויידער אויפגעלאָדן די טשאָוטענס אויף די וועגענער, אויבערגעקערט מיטן אונטן אַרויף, און אונטער זיי, ווי אונטער דעכער, האָט מען אַריינגעפאָקט די פליכטלינגע. ביינאַכט, אין דער קעלט און אין דער פינצטער, האָבן מיר זיך אַזוי לאַנגזאַם געשאָקלט בראָגראָויף פונעם דניעסטר, און נאָנץ פרי, מיטן ערשטן שיין פון דער זון, זענען מיר אָנגעקומען קיין האָראָדענקא.

דרייַ זאָכן האָבן זיך אייגעקריצט אין מיין זכרון פון דעם וואָס די קינדישע אויגן האָבן דעמאָלט געזען:

אין מיטן גאָס פאָרט א וואָגן מיט א גרויסן אייזערנעם פאָס, פון וועלכן עס גיסט זיך דאָס וואַסער אינעם דער נאָנצער בריים פונעם שטראָס... א רעגן וואָס באַנעצט דעם שטוב, געמאַכט פון מענטש־לעכע הענט — פלאַי פלאָים, דאָס ערשטע טעכנישע וואונדער וואָס איך האָב געזען!

ראש־השנה דאָונט מען אין א פריוואַטן מנין, און צום מנין פירט א וועג אויף אַן אָפּהאָנג פון בראָג. רעכטס איז דער בראָג־אָרויף, לינקס דער בראָג־אַראָפּ... היט זיך גוט, זאָלסט זיך חלילה גישט אויסגליטשן און אַראָפּפאַלן, טיף, טיף אַראָפּ... יאָרן שפּעטער, וועו איך בין געווען א לערער אין האָראָדענקא, בין איך גישט אויי־מאָל געגאַנגען זוכן דעם אים קיינער גישט דערמאָנט, ווייל איך אים דא אָפּ־און אין איך האָב אים גישט געפונען. די הויכע בערג פון די קינדערייַרן וועלן בערגעלעך אין די אויגן פונעם דערוואַקסענעם — איז דאָך קיין וואונדער גישט וואָס מען קען זיי גישט געפינען.

און דאָס דריטע וואונדער: מיר נעכטיקן אין איין שטוב מיטן בעל־הבית און מיט זיין הויזגעזינדז. מיר אלע, און מיט אונדז דער בעל־הבית מיט זיינע קינדער, שלאָפן אויסגעבעט אויף דער גאַנצער לענג פון דער פאָדלאָגע, און די צוויי בעטן שטייען אין שטוב —זענען ליידיק. שפּעטער האָבן מיר דאָס אויסגעטייטשט לשבח ולגנאי. מיר וועלן קודם געבן דעם אויסטייטש לגנאי: ס'איז אים געווען א שאָד צו לאָזן די פליכטלינגע שלאָפן אין זיין בעט און אויף זיין בעטגעוואָנדז, האָט ער זיך באַדיי אַליין געלייגט אויף דער ערד, אַבי נישט צו לייגן זיי אין בעט... און פאַרענדיקן וועלן מיר מיט זיין שבח: ער האָט געוואָלט זיין גלייך מיט אונדז — איז ווי וועט ער מיט זיין משפחה זיך לייגן שלאָפן אין בעט, און די פליכטלינגע לאָזן שלאָפן אויף דער ערד? האָט ער פאָר אַלע צוזאַמען אויסגע־בעט אויף דער פאָדלאָגע...

אַזוי האָט אויסגעזען מיין ערשטע „רייזע" פון טלוסט אין דער „וועלט" אַריין, און האָראָדענקא איז געווען די ערשטע סטאַציע. אין ס'איז אפשר נישט קיין צופאַל, וואָס יאָרן שפּעטער, נאָכדעם ווי איך בין אַרומגעפאָרן איבער פאָרשידענע שטעט, גרויסע און קליינע, איז האָראָדענקא געווען די לעצטע סטאַציע מיינע אין גלות, פאָרן אָוועקפאָרן קיין ארץ־ישראל. אַן איינאונאייניק יאָר זענען מיר דאָרט געווען, מיין פרוי און איך, אייגנטלעך בלויז צען מאָנאַטן, אָבער פאָר דער צייט האָבן מיר באַויזן ליב צו באַקומען די שטאָט, איר לאַנדשאַפט און איר אומגעבונג, אירע מענטשן, איר טעטיקע און לעבהאַפטע יוגנט, און די קינדער — אונדזערע תלמידים אין תלמידות, וואָס פלעגן יעדן טאָג, נאָך אלע שהנה וואָס זיי האָבן געלערנט פאָרמיטאָג אין דער אלגעמיינער שול, קומען נאָכמיטאָג אין דער העברעאישער שול, לערנען תורה לשמה — א צוגרייטונג קיין ארץ־ישראל.

דאָס יאָר וואָס מיר האָבן געוואויינט אין האָראָדענקא איז געווען דאָס ערשטע יאָר וואָס מיר האָבן געוואויינט צוזאַמען, און עס איז געווייס געווען, ווי בייַ יעדן יונגן פארפאלק, איינס פון די שענסטע יאָרן. אין מיין געדיכט „שלג" (שניי) איז געבליבן א זכר פון יענע טעג: „דירה זעירה משל חדר יחיד, / אך לזוג היא אינה קטנה; / ריהוט לא חדש, בסגנון לא אחיד, / כי הכול אריגי, לשנה. / מרפסת יפה, מוזגת סביב, / וילאות צחורים לה ענדו. / הכול שם חורפי ובהיר ורב־זיו / ומה טב למיתב שם טן־דו". — „א דירה א קליינע, איין־איינציקע שטוב, / דאָך איז זי נישט קליין פאַר א פאָר; / די מעבל שוין אַלטלעך, פאַרשידן אין סטיל, / פראַוויזאָריש איז אַלץ, אויף א יאָר. / א שיינע וועראַנדע, מיט פענצטער אַרום, / די פאָר־העגגלעך בלאַנקען ווי שניי. / ווינטערדיק־ווייס און ליכטיק איז אַלץ / און ווי גוט זיצט זיך דאָרט זאָלבער־צוויי".

די דירה וואָס ווערט דאָ געשילדערט איז געווען בייַ דער פרוי שוואָרץ אין הויז, קעגנאיבער דעם „פאַוויאָן", און פון דאָרט פלעג איך גיין אין שול אַריין נישט דורך דער הויפטגאַס, נאָר אַרום־און־אַרום, דורך דעם קליינעם שיינעם פאַרק (דאָכט זיך אַז אין דעם גאַנצן בוך האָט אים קיינער נישט דערמאָנט, וויל איך אים דא אָפּ־

דאָנקען פאַר די שיינע שעהן וואָס איך האָב דאָרט פאַרבראַכט לייע־
נענדיק). און דאָרט אין פּאַרק, אין אַ באַהאַלטענעם ווינקל, איז געווען
אַ גרויסע שטייג, ווי אַ שטייג פאַר הינער, און אין שטייג איז געווען
פאַרשפּאַרט... אַן אַדלער מיט גרויסע פליגל! אַבער איינער פון
זיינע פליגל איז געווען צעבראָכן... און ער האָט זיך געווארפן אַהער
און אַהין אין דער שטייג, איין פליגל אויסגעשפרייט די גאַנצע לענג,
ווי אַרויפצופליען צום הימל, און דער צווייטער פליגל האָט זיך
נאָכגעשלעפט אויף דער ערד באַשמוצט מיט שמוץ פון זיין קער־
פער... איך וויסע נישט די געשיכטע פון יענעם אַדלער, און ס׳איז
פאַר מיר אַ רעטעניש, פאַרוואָס האָבן אים די פּאַליאָקן געלאָזט אַזוי
זיך פּלאָגן און מוטשען? דער אַדלער איז דאָך געווען דער סימבאָל
פון זייער מדינה... מיר האָט אַ יאָר אַבער אַלע מאָל דערמאָנט דעם
יידישן אַדלער, וואָס איז איינער פון די פיר הייליקע חיות אין דער
וויזיע פון יחזקאל הנביא, און נאָך מער — דעם אַדלער פון יהודה
בן תימא, ביים סוף פון „פרקי אבות״: „הווה עז כנמר וקל כנשר,
רץ כצבי וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים״ — זאָלסט זיין
שטאַרק ווי אַ טיגער און לייכט ווי אַן אַדלער, געשווינד ווי אַ הערש
און העלדיש ווי אַ לייב צו טון דעם ווילן פון דיין פאָטער אין הימל...
און דער ווילן פון אונדזער פאָטער אין הימל איז דאָך, האָב איך צו
זיך אַלע מאָל געזאָגט, אַז יעדער יונגער יידּ זאָל ווי צום שנעלסטן
פאַרלאָזן דעם גלות און עולה־זיין קיין ארץ־ישראל.

קיין גרויס פאַרמעגן האָבן מיר נישט געהאַט אַרויסצופירן פון
האַראַדענקע נאָכן שול־יאָר. אָלץ איז אַריף אויף אַ פּשוטן פּויערישן
וואָגן, מיט וועלכן מיר האָבן געדאַרפט פאָרן קיין טלוסט, צו אַ
קורצן באַזוך פאַר דער עליה קיין ארץ־ישראל. אונדזער באַלעבאָסטע,
פרוי שווארץ האָט אונדז פאַרבעטן צום פרישטיק, צו אַ פּייערלעכער
סעודה פאָרן אָפּשייד, און אַז מיר זענען אַרויסגעגאַנגען זיך אויפ־
זעצן אויפן וואָגן — האָבן מיר געטראָפן אונדזערע גרעסטערע תלמי־
דים און תלמידות שטייַן אַרום דעם וואָגן און וויינען... מיר זענען
נאָך געווען גאַנץ יונג, נישט קיין סך עלטער פון זיי, און זיי זענען
געווען ווי אונדזערע חברים און חברטעס. און אָט־די סצענע, ווי
אונדזערע תלמידים און חברים שטייַן אַרום אונדז מיט טרערן אין
די אויגן, דאָס איז דאָס גרויסע פאַרמעגן וואָס מיר האָבן פון דאָרט
מיטגענומען, „הנפש אשר עשינו בהורודנקה״ — די הערצער וואָס
מיר האָבן זיך דערוואָרבן אין האַראַדענקע.

„שלום, שלום! ולהתראות!״ האָבן זיי אונדז נאָכגעשריגן, בשעת
דער וואָגן האָט זיך וואָס מער דערווייטערט. אַבער בלויז מיט גע־
צייטלט פון זיי, מיט גאָר־גאָר וויניקע, האָבן מיר זוכה געווען זיך
ווידער צו זען. ווי וויניקע פון זיי זענען בכלל געבליבן לעבן!
אמת, די פאָר עצעייטלט דערמאָנען יענע טעג מיט ליבע און מיט
בענקשאַפט, און צוויי פון אונדזערע תלמידות שיקן אונדז ביז היינט
בריוולעך מיט גרוסן פון יענער זייט ימען און אוקינסן...

אָט־צוויי האָב איך מיר דערוואָרבן די בירגערשאַפט, אַדער לאָמיר
זאָגן: אַ האַלבע בירגערשאַפט פון דער שטאָט האַראַדענקע.

*

צוויי יאָר, מיט אונטערברעכונגען, האָט זיך געצויגן די אַרבעט
פון רעדאַגירן דעם ספר האַראַדענקע. צוויי יאָר האָב איך געלעבט
אין דער אַטמאָספערע פון מיין צווייטער היים־שטאָט, און בין יעדעס
מאָל אויפסניי איבערראַשט געוואָרן פון די מאַנוסקריפטן וואָס זענען
צו מיר צוגעקומען. אויפן פּסוק אין „שיר השירים״: „כפלח הרימון
רקתך״, האָבן אונדזערע חכמים געדרשנט, „אפילו ריקנים שבך
מלאים מצוות ומעשים כרימון״, אפילו די „לייד־קע״ פּשוטע יידן
זענען פול מיט מצוות און מעשים טובים ווי אַ מילגראָם״. זיי האָבן
דאָס געזאָגט אויף גאָנץ כנסת ישראל, איז דאָרונטער אויך האָראַ־
דענקע. אָפילו פּשוטע מענטשן, וואָס האָבן זיך קיינמאָל נישט גע־
האַלטן פאַר שרייבערס, אָפילו אַזעלכע וואָס האָבן מסתם דאָס ערשטע
מאָל אין זייער לעבן זיך אַוועקגעזעצט שרייבן זכרונות, האָבן אַ־
גשעריבן פאַרן בוך אַרבעטן פול מיט געפיל און האָבן אַרויסגעווויזן
אַ גרויסע מאָס פאעקיידיטן צו זען און אויסצודריקן וואָס זיי האָבן
געזען און פאַרגעדענקט.

און אַ כלל האָב איך זיך פאַרגענומען, נישט צו רעדאַגירן מיט
קיין „שוועדער האַנט״. פאַררייכטן די שפראַך, די אַרטאַגראַפיע —
יאָ, אַבער דערציילן האָב איך יעדן געלאָזט ווי ער האָט פאַרשטאַנען,
ווי זיין נאַטור האָט אים דיקטירט, און איך האָב פון קיין שום מא־
נוסקריפט נישט אויסגעלאָזט און נישט אַרויסגענומען קיין שילדערונג
דערפאַר, ווייל אַנדערע האָבן שוין וועגן דעם דערציילט. איך האָב
יעדן געלאָזט דערציילן וועגן דער שטאָט און אירע איינוואוינער
אַלץ וואָס ער געדענקט און אַזוי ווי ער געדענקט, כאָטש איך האָב
געוואוסט אַז דורכדעם וועט דאָס בוך אַביסל גרעסער ווערן און
ס׳וועלן מסתם זיין איבערחזרונגען פון מאַנכע פאָקטן און שילדע־
רונגען. מיר קענען איצט נישט אַפּשאַצן, וואָס פאַר אַ וווערט די גע־
שריבענע זכרונות וועלן האָבן פאַר די צוקונפטיקע דורות. ס׳איז
לייכט מעגלעך, אַז דאָס בוך איז דער לעצטער צוזאַמענגעזעצטער פון אַלע
צייגן, וואָס האָבן מיט אייגענע אויגן געזען די אַלע שרעקלעכע גע־
שעענישן; עס קען זיין, אַז דאָס בוך איז דער לעצטער באַגעגענישן פון
די אַלע וואָס האָבן נאָך געזען די שטאָט פאַר דעם חורבן און נאָך
אים — און דער רעדאַקטאָר דאַרף זיך בשום אופן נישט נעמען דאָס
רעכט צו באַגרענעצן די פאַרזאַמלטע און פאַרקירצן דאָס וואָס זיי
האָבן צו זאָגן און צו דערציילן.

*

אונדזער פרייַנד משה פלעשנער האָט אין זיין הקדמה שוין דער־
ציילט די געשיכטע פון דעם בוך און געשילדערט די אַרבעט פונעם
בוך־קאָמיטעט און פון דער רעדאַקציע. ער האָט אויך אויפגעדריקט
אַ דאַנק די אַלע וואָס זענען ראוי צו באַדאַנקט צו ווערן, די אַלע וואָס
האָבן געהאָלפן מיט געלט, מיט צייט און מיט אַנשטרענגונג צום
אַרויסגעבן פונעם בוך. אַזוי ווי איך האָב געהאַט זיין הקדמה פאַר
די אויגן, האָב איך ממילא געלייענט אויך די ווערטער וואָס ער האָט
געשריבן וועגן דעם רעדאַקטאָר. אַ טייל פון די שבחים וואָס ער
וועגן מיר געשריבן האָב איך אויסגעמעקט, צוליב באַשיידנהייט, און
אַ טייל האָב איך איבערגעלאָזט, ווייל דעם אמת דאַרף מען נישט
פאַרהוילן. איך וויסע נישט, צי בין איך באמת דער בעסטער רע־
דאַקטאָר, וועלכן די האַראַדענקער האָבן געקענט באַקומען, אָבער
איך קען אויף זיך עדות זאָגן, אַז איך האָב די אַרבעט געטון מיט
געטרייַשאַפט און מיטן גאַנצן האַרץ, ממש ווי איך וואָלט געארבעט
ביים ספר פון מיין שטעטל טלוסט, וואָס איז נאָך נישט אַגגעשריבן
געוואָרן און עס ווארט נאָך זיין צייט זאָל קומען.

די באַציאונג פון די האַראַדענקער צו מיר איז אויך געווען פול
צוטרוי און דאַנקבאַרקייט, און די זיצונגען מיט די מיטגלידער פון
דער רעדאַקציע זענען אַלע מאָל געווען פאַר מיר ווי באַגעגנישן
מיט גוטע פריינד. אָבער פון אַלע חברים פיל איך די פליכט אַנצו־

רופן ביים נאָמען צוויי, וואָס מיט זיי האָב איך געהאַט אַ שטענדיקן קאָנטאַקט, די חברים משה פלעשנער און גבריאל לינדענבערג.

„זה משה האיש", אַט־דער מענטש משה איז געווען דער לעבנס־גייסט פונעם בוך, דער מאָטאָר וואָס האָט די גאַנצע צייט אין באַ־וועגונג געבראַכט דעם גענוג קאָמפליצירטן אַפּאַראַט, דער אַרויס־געבער, דער דירעקטאָר און דער קאָסירער, און אויך דער שליח, וואָס איז אַרומגעפאָרן און אַרומגעלאָפן, און עס לאָזט זיך גאָרנישט אָפּשאַצן וויפל ענערגיע, צייט און איבערגעבנקייט ער האָט אַריין־געלייגט אין דעם ספר. ווען נישט ער, וואָלט אפשר דאָס בוך אינ־גאַנצן נישט אַרויסגעגעבן געווארן. ער איז געווען דער „משוגע לאותו דבר", דער משוגענער אויף דעם 'געביט', אין בעסטן זין פונעם וואָרט, און ער האָט פאַרדינט דעם נאָמען „אבי הספר" — דער פאָטער פונעם ספר האַראַדענקע.

„והאיש גבריאל", להבדיל פונעם מלאך גבריאל, וואָס שטייט אַלעמאָל בייַ דער לינקער זייט פונעם מענטש (משמאלי גבריאל), ער איז דווקא געווען אָלע מאָל בייַ מיין רעכטער האַנט, בייַ יעדער שווערער אַרבעט וואָס האָט פאַרלאַנגט אַ סך צייט און מי ; און נישט ווי אַ מלאך, וואָס טוט נאָר אַיין שליחות, האָט ער געטון אַ פּאָר מלאָכות מיט אָמאָל : ער האָט אַליין געשריבן — אַן אָפּהאַנד־לונג מיט וועלכער מען קען זיך באַרימען — און האָט איבערגעשריבן און באַאַרבעט וואָס אַנדערע האָבן געשריבן, האָט איבערזעצט פון העברעאיש אויף יידיש און פון יידיש אויף העברעאיש, און אַלץ וואָס ער האָט געטון איז געווען גוט געמאַכט. ווען נישט ער וואָלט אפשר דאָס בוך נישט דערשינען צו דער צייט, און זיכער נישט אין דעם אומפאַנג ווי עס דערשיינט אַצינד.

*

עס איז אַ טרויעריקע אויפגאַבע צו שרייבן, צו רעדאַגירן אַן אַרויסצוגעבן אַ בוך, וואָס איז נישט קיין בוך נאָר אַ מצבה אויפן קבר פון אַ גאַנצער קהילה, פון אַ קהילה מיט לעבעדיקע רירעוודיקע יידן, אַ שטאָט וואָס האָט עקזיסטירט און איז מער נישטאָ. דאָס איז אַן אַרבעט וואָס דערדריקט דאָס געמיט און פאַרצערט די מענטשן וואָס באַשעפטיקן זיך מיט איר. אָבער אין יעדן שלימזל איז נאָך דאָ אַ ביסל מזל, זאָגט אַ יידיש ווערטל. נישט יעדע שטאָט איז זוכה. אַז אירע איבערגעבליבענע זין און טעכטער זאָלן זי אַזוי ליב האָבן און זיך אַזוי אַנשטרענגען צו שטעלן איר אַ מצבה אין פאַרעם פון אַ יזכור־בוך, און צו פאַרזיכערן איר אַן אייביקן אַנדענק אין דער יידישער געשיכטע.

און האַראַדענקע האָט זוכה געווען.

תל־אביב, ח' מרחשון תשכ"ג

הוועדה המצומצמת להוצאת ספר הורודנקה, עם העורך ועם האורחים מארצות הברית, באוקטובר 1962

דער ענגער בוך־קאָמיטעט מיט דעם רעדאַקטאָר און די גאַסט פון אַמעריקע, אָקטאָבער 1962

The Israeli Executive Committee with the Redactor and the Amer. Guests, October 1962

יושבים מימין לשמאל — עס זיצן פון רעכטס צו לינקס : ג. לינדענבערג, ש. מעלצער, פרוי ר. פאָדוויי, א. פאָדוויי, מ. פלעשנער.
עומדים מימין לשמאל — עס שטייען פון רעכטס צו לינקס : נ. בערגמאַן, י. יאַנקנער, מ. שטאַכעל, י. שפירא און ב. מאָסבערג.
Sitting from right to left: G. Lindenberg, Sh. Melzer, Mrs. R. Podway, A. Podway, and M. Fleshner.
Standing from right to left: N. Bergman, J. Yankner, M. Stachel, J. Shapira & B. Mossberg.

משה פלשנר

להופעתו של ספר הורודנקה

סוף־סוף עומדים אנו, שארית־הפליטה של העיירה הורו־דנקה שבגליציה המזרחית, לראות בהופעת ספר־הזכרון לקדושי עירנו וסביבתה. וזאת היא תוצאה של תוכנית שנשאנו בלבנו והתווכחנו עליה יותר מחמש־עשרה שנה, אבל היינו חלשים מכדי להוציאה אל הפועל.

העיכובים בהגשמת התוכנית לא נבעו מחילוקי־דעות עקרוניים. כולנו, כל אנשי הורודנקה שנשארו בחיים אחרי שנות השואה והפורענות, הרגשנו עצמנו שכולים ומיותמים, יתומים מאב ומאם, שכולים מאחים ואחיות, וכל אחד מאתנו הרגיש שיש לעשות דבר להנצחת זכר הקדושים, להקמת מצבה ראויה לזכר העיר שבה צעדנו את צעדינו הראשונים, שבה חלמנו על עתיד יפה יותר, על עולם חופשי לכל ברואי עולם, שיבטיח התפתחות חופשית גם לעם היהודי. כולנו הרגשנו חובה לפחות למנות ולסכם את אבידותינו ולרשום לזכרון את שמות קרובינו הקרובים והרחוקים, משפחות שלימות, שאפילו מקום קבורתם לא נודע במקרים רבים.

העיכובים והקשיים בדרך להגשמה היו על־פי רוב בעלי אופי טכני בלבד. אנו, חברי הוועד בישראל, ברור היה לנו, כי הספר צריך להיכתב בידי אנשי הורודנקה, בידי אלה הנושאים בליבם את כאב חורבנה של העיר ויהודיה, ומשום כך מסוגלים לתת ביטוי לכל הצער והיאוש, שהמאורעות האיומים השאירו בלב אלה שנשארו בחיים. ידענו כי לביצוע מפעל כל־כך קשה דרוש יהיה שיתוף־פעולה מלא בין בני־עירנו בשני המרכזים הגדולים, ישראל וארצות־הברית, וכי בידי שניהם יימצאו האמצעים האירגוניים להגשמת מפעל כזה. ואחרון אחרון — אין גם לזלזל בגורם החשוב של השגת האמצעים הכספיים, שבלעדיהם קשה היה לעשות גם את הצעד הראשון לקראת ההגשמה. בכל אלה צריכה היתה להימצא שפה משותפת בינינו ובין יוצאי הורודנקה בארצות־הברית, ונוסף לכך גם בכמה בעיות עקרוניות, שצפו ועלו תוך כדי משא־ומתן.

ראשית כול עלתה על הפרק שאלת השפה שבה יופיע הספר. היו שסברו כי יש להוציאו בשפת יידיש בלבד, השפה שבה דיברו בני עירנו בעודם בחיים, השפה המובנה למרבית היהודים בישראל ובארצות־הברית, ואף לאלה המעטים שניצלו מן השואה, לעומתם טענו אחרים, שהספר נועד להנציח את זכר עירנו ויקירינו לדורות הבאים, ומשום כך הוא צריך להיכתב בשפת בנינו, בעברית. נשמעו גם דעות שצידדו בהוצאת מהדורה אנגלית, למען בניהם של יוצאי עירנו בארצות דוברות אנגלית, וכך הגענו למחשבה שיש אולי להוציא שלושה ספרים — בעברית, ביידיש ובאנגלית. נתגבשו כמה דעות ועמדות, וכל אחד עמד על דעתו והשתדל להוכיח גם לאחרים את יתרונותיה.

אחת הבעיות העקרוניות התעוררה בשעה שכבר היינו נתונים בתוך תהליך הביצוע של התוכנית, כלומר לאחר שנכתב רובו של החומר ויושבו כל שאר חילוקי־הדעות. נתעוררה השאלה, אם צריך הספר להיות מצבת־זכרון לכלל כולו, לשקף את דמותה הכללית של קהילתנו שנחרבה ולכלול רק תיאורים בעלי ערך היסטורי או חברתי; או שיש לתת אפשרות לכל פרט לכתוב את מה שימצא לנכון, לתת ביטוי לרחשי לבו ולתאר את הנפשות היקרות הקרובות ללבו, שהלכו לבלי שוב — דבר שהוא טבעי ומובן מנקודת מבטו של הפרט.

כמה שנים נמשך חילוף המכתבים בינינו ובין ה„לאנדס־מאנשאפט" בארצות־הברית מסביב לעניין הוצאת הספר, בלי שיכולנו להגיע לסיכום ולמעשה. היו גם כמה הזדמנויות לחילופי דברים פה אל פה, בשעת ביקורם של נציגים מוסמכים מארצות־הברית בישראל, או בשעת ביקורם של אי־אלה מחברי אירגוננו בארצות־הברית. אולם גם השיחות לא הועילו לשבור את הקרח ולהתגבר על הקפאון.

עד ש„ביום בהיר אחד" הופיע בישראל במפתיע זוג הורודנקאי מארצות־הברית — רות ואבא פודוויי (פודוויי־סוקר). בהורודנקה נקראה „רות" רבקה נייגיסער, ועוד בשנים 1917—1919 היתה ציונית, חברה באחת הקבוצות של „השומר", בתנועת־הנוער הציונית־הסוציאליסטית הראשונה, שנתארגנה מיד לאחר מלחמת־העולם הראשונה. לפיכך אין בכך משום פלא, שנתעוררו בה — גם באמריקה וגם בעת הביקורים התכופים בישראל — סימנים של „חולשות" אל ישראל בכלל ואל ה„מושבה" ההורודנקאית בפרט, ואילו בעלה, כפי שמספרים חברים שהכירוהו יפה קודם שהגר לאמריקה, היה תמיד אדם שבו קיים וָצַר רגש־הצדק נגד כל מעשה־עוול, והוא היה מוכן תמיד — אפילו במקרים שהדבר היה כרוך בקרבנות אישיים — להטות שכם ולעזור לכל אדם חלוש וכושל, בלי שים לב להשקפתו ולדעותיו. בימי נעוריו היה מקומו בין העסקנים הפעילים למען הקמתם של גן־הילדים ובית־הספר העממי ביידיש בהורודנקה, כדי לסייע בידיהם של ילדי עניים, בעלי־מלאכה ואנשי־עמל, לצאת ממצבם התרבותי המדוכדך.

מתוך התחלה צנועה זו גדלו וצמחו ידידינו אבא פודוויי וה„עזר כנגדו" רבקה־רות ונעשו עסקני־ציבור בעלי אופי אפוליטי מובהק. במשך כל אותן השנים שבהן עמלו וטרחו לבנות את חייהם החדשים בארצות־הברית חלו בלי ספק שינויים רבים באורח חייהם ומנהגם; אולם נטייתם לפעילות חברתית־לאומית נשארה בעינה עד היום הזה. נטייה זו היתה גם הגורם לפעילותם והשתתפותם הערה בכל המפעלים שהוקמו על־ידי יהדות ארצות־הברית מאז קום המדינה, שהם בעלי אופי יהודי כללי; וזו היתה גם סיבת ביקורם הראשון בישראל, אליה הגיעו יחד עם „פעילי מגבית ההסתדרות" בארצות־הברית.

וביקור ראשון זה של רות ואבא פודוויי בישראל הביא בעקבותיו מיפנה יסודי ביחסים שבין האירגונים ההורודנקאיים בארצות־הברית ובישראל ואיפשר להם למלא את חובתם כלפי משפחותיהם שניספו בשואה. וברצוני לתת ביטוי להר־גשתי האופטימית ולהביע את התקווה, כי שיתוף־הפעולה בינינו לא יסתיים ולא יבוא אל קיצו עם הוצאת הספר, כי

היחסים הטובים שהוקמו בין שני האירגונים יוסיפו להתקיים והם ימשיכו גם להבא בפעולתם המשותפת.

מיד בפגישתנו הראשונה עם הזוג פודוויי הרגשנו כי פועם בקרבם רצון עז לפעול ולתקן משהו לטובת אנשי הורודנקה בישראל. במשך שלושת השבועות של ביקורם הראשון שוחחנו רבות על בעיותינו, ובסופו של דבר הגענו לייסוד „קהיליה" — קופת הלוואות ליוצאי הורודנקה, לשם מתן עזרה כספית בצורת הלוואות לעולים חדשים ובכלל לבני העיר שיזדקקו להלוואה. מסתבר כי הסכום הראשון לייסוד הקופה וסכומים נוספים לביסוסה והרחבתה ניתנו מכיסם של בני הזוג, וכן קיבלו תרומות ניכרות לצורך זה מידידיהם ומכריהם ובייחוד מידידם מר אבא קראָמר. פרטים על פעולות „קהיליה" כלולים להלן בתמצית הדין־וחשבון שמסרתי באחת מאסיפות־האזכרה, הנערכות מדי שנה לזכר קהילת הורודנקה.

ייסוד „קהיליה" בשנת 1958 היה רק חוליה ראשונה בשרשרת של פעולות הזוג פודוויי בביקוריהם בישראל, הנערכים מאז אחת לשנתיים. ביקורם בשנת 1960 הביא לידי מיפנה בעניין הוצאת ספר־הזכרון. הם התרשמו מסיפורנו על פרשת המשא־ומתן עם אנשי ה„לאנדמאנשאפט" בארצות־הברית, שהגיע למבוי סתום, וקיבלו על עצמם את החובה והעבודה הקשה — להביא לידי הסכם ושיתוף־פעולה בינינו ובין בני עירנו בארצות־הברית ולאפשר את הוצאת הספר. הם אף התחייבו גם לדאוג למימון הוצאת הספר — במידה שהדבר נוגע לארצות־הברית — ושוב תרמו מיד את הסכום הגדול הראשון, הגדול בהרבה מכל סכום שתרמו אחרים מבני עירנו למטרה זו. ואין זה סוד, כי אנו בישראל — כולנו יחד — איננו עשירים כדי כך, שנוכל לממן הוצאת ספר בתקציב של שמונת אלפים דולר (בקירוב כ־18 אלף ל"י).

לאחר שחזר הזוג פודוויי לארצות־הברית נוסד שם ועד להוצאת ספר־הזכרון ונוצר בינינו קשר מכתבים ער ותדיר, יותר משהיינו רגילים בכך בשנים קודמות. מתוך כך התברר לשני הצדדים, כי חששותיהם ההדדיים היו מוגזמים מאוד, וכי למעשה לא היו חילוקי־הדעות עמוקים כפי שחששו הפסימיסטים משני הצדדים. וכיוון שכל הגורמים השתדלו לכבוש את יצרם, מחשש שמא יחבלו במפעל שכולנו מעוניינים בהגשמתו, הגענו ללא קושי רב לידי הבנה בכל השאלות המכריעות.

מלבד קשרי המכתבים היו לנו בשתי השנים האחרונות כמה הזדמנויות להיפגש עם חברים חשובים מארצות־הברית שבאו לביקור בארץ, כנציגים רשמיים או בלתי־רשמיים של האירגונים בארצות־הברית. ראשון בא אלינו מר לייבעלע קוֹך, יהודי יקר העוסק זה שנים במין מפעל פרטי של „מתן בסתר" (אם כי רחוק הוא מלהיות עשיר), ותומך בכמה וכמה משפחות בישראל הנזקקות לעזרתו, בלי שהדבר יגיע לידיעת הציבור הרחב. כמה חדשים לאחר זה בא החבר האַרי אָקהויז, עסקן פועלים ועסקן ותיק של האירגון בארצות־הברית. הוא בא אלינו כמעט בשליחות רשמית, אם כי גם ביקורו בארץ היה ביקור פרטי, ויחד אתו נתלבנו ונפתרו כמה בעיות הנוגעות לספר. וכאן חובה עלי לציין, שנמצאו חברים שלא קל היה להם להבין את עמדת ה„צד שכנגד" ולהתחשב בה. אין בדעתי להיכנס לפרטי העניין, אולם ראיתי חובה לעצמי להזכיר את הדבר כאחד הקשיים והמכשולים הנכבדים שהוצרכנו להתגבר עליהם תוך כדי עבודתנו. ביקורו של אקהויז היה בעל חשיבות גם מבחינה אחרת. הסכום שהביא אתו מארצות־הברית מטעם שני האירגונים ההורודנקאיים איפשר לנו מבחינה מעשית לגשת לביצוע העבודה, והקנה לנו את הביטחון שלא יהיו כל עיכובים כספיים לסיום הוצאת הספר.

חדשים אחדים אחרי ביקורו של אָקהויז הגיעו לביקור בארץ מר האס הוא ורעיתו. מר האס הוא חבר ותיק של האגודה ההורודנקאית הפרוגרסיבית בארצות־הברית ושימש יושב־ראש האגודה בתקופה מסוימת. לכל אחד מן האורחים נערכה קבלת־פנים נאה על־ידי ועד האירגון והוועד להוצאת ספר הזכרון, והם עזבו את הארץ כידידים נאמנים של מפעלנו בארץ ושל אירגוננו.

קבלת־פנים לרבקה ואבא פודוויי בעת ביקורם בתל־אביב

אַ פּייערלעכע קבלת־פנים לכבוד רבקה און אבא פאָדוויי אין תל־אביב

Welcome Party to R. & A. Podway in Tel-Aviv

ניסיתי בזה לתאר ולהבהיר את השתלשלות העניינים שקדמה להוצאת ספר־הזכרון. עתה אטול רשות לעצמי לומר משהו על הספר עצמו. הבעיה הראשונה שעמדה לפנינו היתה למצוא עורך מתאים לספר־הזכרון. לצערנו לא נמצא בין בני עירנו איש מתאים, שנוכל להפקיד בידו את העבודה. אולם נתמזל מזלנו והצלחנו להשיג את הסכמתו של המשורר שמשון מלצר לקבל עליו את עריכת ספר־הזכרון, ספר הורודנקה. הנני משתמש כאן במלה „מזל" לא לתפארת המליצה, כי אם במובנה היומיומי, פשוטה כמשמעה.

אנו משוכנעים, כי עורך טוב ממנו לא יכולנו לבחור לעצמנו. מלצר הוא מן העורכים הטובים והמקובלים ביותר בישראל, ואנו בטוחים שעם מסירת העריכה של „ספר הורודנקה" לידיו הנאמנות השגנו כל מה שביקשנו להשיג. שיתוף הפעולה ההדוק בינו לבין חברינו, שהם־הם ה„מחברים" של הספר, אפשר לנו להקים בצורה תוכניתית ונאותה את מצבת־הזכרון לקדושינו שניספו ולקהילתנו שהוכחדה.

מלצר כעורך „ספר הורודנקה" מעלה יתירה לו, מחוץ לכשרונותיו הספרותיים: הוא לא רק בן־סביבתנו — יליד העיר טלוסט — אלא גם איש הורודנקה במידה מסוימת. שנה לפני עלייתו לארץ שהה יחד עם רעייתו בעירנו כמורה בבית־הספר העברי, והוא היה האיש המתאים לסייע בידינו במתן תיאור נאמן של סימטאות עירנו וטיפוסי אנשיה, כי על כן חי בהורודנקה וקלט את האווירה המיוחדת לה.

*

כאמור, הצלחנו בבחירת העורך לספר הזכרון. אולם טיבו של הספר נקבע לא רק על־ידי העורך כי אם גם על־ידי הכוחות המשתתפים בכתיבת החומר המגוש לעריכה, ומבחינה זו נתדלדלנו מאוד בשנות השואה. מרבית בני עירנו הוכחדו על־ידי הצוררים הנאציים, וביניהם רבים מאוד בעלי רמה אינטלקטואלית, שהיו עשויים לתרום תרומה חשובה לספר על עירנו הורודנקה. אולם הכוחות הללו נגזרו מארץ החיים ואינם, ואנו מגישים בזה לציבור את הספר כפי שנכתב על־ידי שרידי עירנו, על כל המגרעות שבו, והציבור יקרא וישפוט, לשבט או לחסד.

דלדול זה של הכוחות שהשתתפו בכתיבת הספר נתן גם את אותותיו בפרקי הזכרונות השונים שנכללו בספר. מצד אחד לא נכללו מאורעות ומעשים רבים מן העבר, מכיוון שזקני העיר שיכלו לספר עליהם אינם אתנו. ומאידך חסרים פרטים רבים על חיי העיר ועל אירגוניה ומוסדותיה בשנים האחרונות לפני השואה, שאפשר היה להשיגם רק מפי אנשים שחיו בעיר בתקופה ההיא, ומאלה נותרו רק מתי־מעט, ונער יספרם. עשינו כמיטב יכולתנו ופנינו בכל הזדמנות בבקשה ודרישה להמציא לנו חומר רב ככל האפשר, ואת אשר השגנו אנו מביאים לפניכם היום.

אחריות מיוחדת נטלנו על עצמנו עם פרסום רשימת קרבנות השואה בעירנו, שהומתו במיתות משונות ב„אקציות" השונות. גם כאן הועמדנו בפני בעיות, אשר לפתרונן נדרשה לנו עזרתם המלאה של בני עירנו. בתקופת שתי השנים האחרונות פנינו בכל הזדמנות אל בני עירנו בארץ ובארצות־הברית וביקשנו להמציא לנו את רשימות קרוביהם ומכריהם שניספו בשואה. ואמנם קיבלנו רשימות כאלה בכמות לא מבוטלת, אולם אחרי הכל הורכבה הרשימה בחלקה הגדול על־ידי חברים אחדים על־פי זכרונם. אין איפוא לתמוה על כך שיימצאו ברשימה זו אי־דיוקים רבים והשמטות רבות. נטלנו על עצמנו אחריות זו, יען כי בפירסום הרשימה, אף בצורתה הבלתי־מושלמת, ראינו מילוי חובה קדושה, שלא יכולנו להשתמט ממנה.

הנני רואה חובה לעצמי להוסיף כמה דברי הסבר והתנצלות בפני החברים הרבים שהשתתפו בכתיבת החומר ל„ספר הורודנקה". ברצוני להזכיר לכל החברים מה שאמרנו והדגשנו בכל אסיפה ובכל הזדמנות: יכול כל חבר לכתוב על כל הנראה לו, אולם אין אנו מתחייבים להדפיס כל דבר שיוגש לנו ללא שינויים או השמטות. הודענו כי ועדת־המערכת, יחד עם העורך, תהיה לה הסמכות להחליט מה להדפיס וכיצד להדפיס, והחלטתם תהיה מכרעת וסופית. ראינו גם חובה לעצמנו לבדוק ולאמת את העובדות והתאריכים שנכללו בכתבי־היד ולתקן את הטעון תיקון. עשינו בעניין זה כמיטב יכולתנו ואנו מקווים שהצלחנו להימנע משגיאות, במידה שאפשרי הדבר בספר מעין זה.

במקרים אחדים העתקנו לספר־הזכרון שלפנינו קטעים ופרקים ממקורות שונים, כגון פרקים מספרו של א. גראנאך ושיר של מ. בירנבוים, ואנו מודים בזה לכל אלה שהרשו ואיפשרו לנו לעשות כן.

ברצוני להזכיר במלים ספורות את העבודה הגדולה והחשובה שנעשתה בשתי השנים האחרונות על־ידי צוות של מתנדבים בישראל ובארצות־הברית. בתקופה זו מסרו החברים הפעילים שעות רבות מזמנם, שעות המצטרפות לשבועות וחדשים, והעבודה נעשתה מתוך מסירות ללא גבול, מתוך דחייה והזנחה של כל עניין פרטי שאין לו קשר לספר־הזכרון. סבורני שיש לי הרשות הגמורה להביע לחברים האלה תודה והכרה בשם האירגונים בישראל ובארצות־הברית, ולומר להם כנהוג וכמקובל: יישר כוחכם!

*

העבודה הקשה ביותר, מבחינת המאמץ וההספק, התרכזה בחדשים האחרונים לפני סיום הספר.

בפרק זמן קצר זה הופיעו בפנינו בעיות מסובכות רבות, שקשה היה לראותן מראש. ייתכן שחלק מהן קמו כתוצאה מ„דחיקת הקץ", כלומר כתוצאה מרצוננו למהר ולסיים את המלאכה בחודש נובמבר 1962 — כשנתיים לאחר ההכרזה על התחלת הביצוע באסיפת־האזכרה בינואר 1960. סיבה נוספת היתה שהותם של חברינו מארה"ב, רות ואבא פדווי, והרצון לשתף אותם באסיפה לסיום הספר לפני צאתם את הארץ ביום 18 בנובמבר.

ברצוני להדגיש, כי בעבודה האירגונית הגדולה של הוצאת ספר־הזכרון, שעמדתי בראשה בשנתיים האחרונות, השתתפו במשך כל הזמן חברי הוועדה המצומצמת בישראל הח"ח נחמן ברגמן, יוסף ינקנר, צבי מרקשייד, יצחק רויכוורגר, זליג

שחורי, משה (מוניה) שטכל, גבריאל לינדנברג ויצחק שפירא. שניים האחרונים היו גם חברים בוועדת־המערכת, שבה השתתף גם יהושע שטרייט במחצית הראשונה של עבודתנו ומשה שטכל במחציתה השנייה. אולם תשעה קבין מהמשימה של ועדת־המערכת, את הכנת החומר לספר־הזכרון, נטל עליו חברנו גבריאל לינדנברג.

במשך כל תקופת הביצוע, ועוד יותר בסיומה, עשה גבריאל לילות כימים בהתקנת החומר לעריכה, בעבודות הדפסה ועיבוד, תרגום והגהה. האנשים שהכירו את לינדנברג מקרוב בשטח פעילותו זו הביעו בפני את הערכתם על מסירותו ועל יכולתו ושקידתו. אל ציבור מוקיריו יכולני להצ־טרף במלוא ההערכה, מתוך המגע שקיימתי עמו במשך שנים רבות באירגון יוצאי הורודנקה והסביבה, בהנהלת „קהילה", ובאחרונה במועצת ספר־הזכרון. חושבני, שאין בדברי אלה משום הפרזה, כי אם הערכה צנועה של העבודה והמאמצים, שהשקיע חברנו גבריאל ב„ספר הורודנקה".

כמר־כן אני חייב לציין — נוסף לאותם החברים אשר כבר הדגשתי פעלם בהקדמה זו — מספר חברים מארצות־הברית, אשר נשאו שם בחלק העבודה הקשה. אף כי אנו בארץ איננו יודעים פרטים רבים על כך ואין לנו ידיעות מפורטות על עבודות היחידים, הרי בכל זאת הגיעו לאוזני שמועות על מסירותם של מספר חברים שנשאו את עיקר המשימה על שכמם, ואלו הם: איזידור אֶהרינגער, מאו נאַדלר, אייזיק פינק (המזכיר של ועדת הספר בארה"ב), סם קירשנר, מנדל רוזנקראנץ, אייזיק שכטר וזליג שפירר.

לאור המשימה החשובה שביצענו, הריני מוצא סיפוק רב בציון העובדה, שכל חברינו שנקראו לסייע לנו בעבודתנו מילאו את חובתם במסירות ראויה לשבח, והנני מביע לכולם את הערכתם והוקרתם של שני האירגונים, בארצות הברית ובישראל, שהודות ליוזמתם הגענו להוצאת ספר־הורודנקה. מצטרף להערכה זו חברנו אבא פודוויי, יושב־ראש הוועד להוצאת ספר הזכרון בארצות־הברית.

ברצוני לציין לשבח את שני המפעלים שעזרו לנו הרבה בהדפסת הספר. האחד הוא הדפוס הקואופרטיבי „אחדות" בתל־אביב, על מנהליו ועובדיו, אשר יחסם אלינו היה מאוד ענייני וחיובי. חושבני שהיה זה אחד הצעדים המוצלחים למסור את ההדפסה לבית־הדפוס הזה. המפעל השני הוא „הצינקוגרפיות המאוחדות בע"מ" בתל־אביב, אשר לא זו בלבד שהדריכו אותי במלאכת הכנת הגלופות, אלא זיכונו גם בתנאים טובים לפנים משורת הדין.

לכל אלה — תודתנו והערכתנו על יחסם החיובי והנאה.

*

מן הראוי לסקור, ולו גם בקיצור, את פעולות אירגון יוצאי הורודנקה והסביבה בישראל בשבע־עשרה שנות קיומו, וברצוני לעשות זאת על־ידי הבאת דברים מתוך הסקירה שנמסרה באסיפת האזכרה שנערכה בתל־אביב ביום 15 בדצמבר 1957. באסיפה ההיא נמסר דין־וחשבון על־ידי יושב־ראש האירגון משה פלשנר, וחברנו יצחק שפירא נשא דברי הספד לזכר קהילתנו שנחרבה. באסיפה נכחו גם אורחים מחוץ־לארץ וכמה עולים חדשים, והם הביעו את שמחתם על כך, שאחרי שנים רבות הם נמצאים שוב בתוך ציבור גדול של אנשי הורודנקה.

קבלות־פנים לרבקה ואבא פודוויי בעת ביקוריהם בתל־אביב.

די פייערלעכע קבלות־פנים לכבוד רבקה און אבא פארוויי אין תל־אביב

A. Podway in Tel-Aviv
Welcome Party to R. &

משה פלשנר / דין וחשבון מפעולות האירגון

(נמסר באסיפת־האזכרה ביום 15 בדצמבר 1957)

זה שתים־עשרה שנים אנו מוסיפים לקיים את אירגוננו, את „אירגון יוצאי הורודנקה והסביבה", שחבריו הפעילים רואים צורך לקיימו למען שלוש מטרות: א. להנצחת זכר קדושי העיר על־ידי עריכת יום־אזכרה בכל שנה סמוך לתאריך האקציה הראשונה בעירנו; על־ידי נטיעת חורשה ב„יער הקדושים"; על־ידי קביעת לוח־זכרון ב„מרתף השואה"; ואחרון אחרון — על־ידי הוצאת ספר לזכר קדושי עירנו; ב. הושטת עזרה לבני עירנו שעלו לארץ אחרי השואה; ג. קיום הקשר בין בני העיר הישובים בארץ וטיפוח הקשרים עם בני עירנו בחוץ־לארץ ועם אירגוניהם.

במשך שתים־עשרה שנות קיומו הצליח האירגון להגשים חלק מן המטרות שהציב לעצמו. אנו מקיימים בכל שנה ערב־זכרון, שבו מתאספים כמעט כל בני עירנו כדי להתייחד עם זכר יקיריהם שניספו בשואה; הקימנו גל־עד בצורת חורשה ב„יער קדושי פולין" במסגרת „יער הקדושים" שניטע על־ידי הקרן הקיימת לישראל בהרי ירושלים; באנו בדברים עם מנהלי מפעל „מרתף השואה" במטרה לקבוע שם לוח־זכרון, בין שאר לוחות־הזכרון שנקבעו בקירות המרתף לזכר קהילות פולין שנחרבו. אולם המשימה העיקרית — הוצאת ספר לזכר העיר וקדושיה — עודנה לפנינו, ועדיין לא הצלחנו להתגבר על המכשולים העומדים בדרכנו. אף־על־פי־כן לא אמרנו נואש, ואנו מקווים כי יבוא יום ונוכל להוסיף גם את החוליה האחרונה הזאת לשרשרת הפעולות למען הנצחת זכר קדושי עירנו.

גם בשטח הושטת עזרה לניצולים שהגיעו לארץ הגענו להישגים לא מבוטלים, בגבולות יכולתנו והאמצעים שעמדו לרשותנו. הקימונו קרן למתן הלוואות לעולים וחילקנו הלוואות, בסכומים קטנים יחסית, שבחלקם הוחזרו לקופת האירגון ובחלקם עדיין לא הוחזרו. הקרן הזאת נצטברה מסכומים שנתרמו על־ידי בני עירנו בארץ ומסכומים שנשלחו אלינו על־ידי ה„לאנדסמאנשאפט" בארצות־הברית.

בסעיף זה צעדנו בשנה האחרונה צעד חשוב קדימה, עקב ביקורה של משפחת פודוויי (פודווי־סוקר) בארץ בקיץ האחרון. ביוזמתה ובעזרתה הקימונו מכשיר כספי חדש בשם „קהיליה" — קופת הלוואות ליוצאי הורודנקה, ואנו מקווים כי באמצעות הקופה הזאת נוכל לתת הלוואות לבני העיר שיזדקקו לכך, במסגרת התקנות של המוסד החדש הזה. בתקופת קיומו הקצרה חילק המוסד החדש מספר ניכר של הלוואות בסכום כולל של כמה אלפי לירות, בעיקר לעולים חדשים ובמקצת גם לוותיקים. עלינו להודות, כי העזרה שניתנה על ידי „קהיליה" אינה יכולה להיחשב לעזרה מספיקה, אולם היה בה משום סיוע חשוב לאלה שנזקקו לה לצורכי שיכון וכדומה. אנו פונים בהזדמנות זו אל חברינו בארץ בקריאה, להצטרף כחברים ל„קהיליה", להגדיל על־ידי תרומות או הלוואות את ההון העומד לרשותה של הקופה ולאפשר את הרחבת פעולותיה.

את המטרה השלישית שקבענו לעצמנו — טיפוח הקשרים בין בני העיר בארץ — ניסינו להגשים על־ ידי עריכת פגישות־רעים לעתים מזומנות, בחגי ישראל ומועדיו או בהזדמנות ביקוריהם של אורחים מחוץ־לארץ. על־ידי כך איפשרנו לחבריו להיפגש גם שלא במסגרת כינוסי האבל, וחברים רבים מצאו עניין במסיבות האלה.

בטרם נמשיך בתוכנית הערב ברצוני להעביר מכאן איחולי החלמה לזקן בני עירנו מר יוסל ברגמן המרותק למיטתו, וזו הפעם הראשונה שנבצר ממנו להשתתף באסיפת האזכרה. בשם כל הנאספים אנו שולחים לו איחולי הבראה מהירה ושלימה ומביעים את התקווה שנזכה בקרוב לראותו שוב בינינו בפגישותינו הבאות.

כמו בכל שנה ושנה נזכיר גם הפעם את חברי אירגוננו שנפטרו בשנה האחרונה. הקהל מתבקש לכבד את זכרם בקימה. ואלה החברים שנפטרו: אליעזר פרידלר; מאטיע שערצער; אורציע פרישלינג; העניע רובל (אם משפחת לאגשטיין בארץ); פייגה פולר; כן נפטרו שני בני משפחה של חברינו: עתליה לינדנברג, רעייתו של גבריאל לינדנברג, ושרגא שוארצשטיין, בעלה של חיה שוואַרץ.

יהי זכרם ברוך!

ועתה אמסור את רשות־הדיבור לחבר יצחק שפירא, שישא את דברו על אנשיה ואישיה של עיירתנו הורודנקה.

בני הורודנקה באסיפת־אזכרה שנתית בתל־אביב

הָאראָדענקער לאַנדסלייט אויפֿן אַ יזכור־אָוונט אין תל־אָביִב

Horodenkaer Landsleit attending the annual Yizkor Meeting in Tel-Aviv

יצחק שפירא / אלה אזכרה ואהמיה

אין שכלנו האנושי יכול לתפוס ולהשיג כיצד קרה הדבר. עם ישראל אינו מן המפונקים שבגויים. ידענו במשך כל ימי הגלות שחיטות ופוגרומים, אינקוויזיציה ואנוסים, אבל כל אלה מחווירים לעומת השואה האיומה שבאה על בית ישראל במזרח־אירופה, לפני חמש־עשרה, לפני ארבע־עשרה וגם לפני שלוש־עשרה שנה. ההיסטוריה העולמית איננה יודעת מאז בריאת העולם רצח מתוכנן ומתועב כזה, שבוצע על־ידי מפקדים ואנשי־מדע, נציגיה כביכול של המאה העשרים, שבסאדיזם אכזרי כל כך שחטו, טבחו, רצחו ושרפו אנשים, נשים וטף. וכל זה נעשה בתיכנון מדויק ביותר, לפי מיטב כשרונם של הנאצים הגרמנים, ובשיתוף מלא של חלאת המין האנושי בכל ארצות הכיבוש ההיטלריסטי. ודאי דרוש יהיה מרחק של זמן כדי להעריך נכונה את עומק הטראגדיה וגודל האסון הזה, שהתחולל לעיני השמש ולעיני העולם כולו.

הרצל, יוצר הציונות המדינית, לימד אותנו כי מצרת היהודים תצמח מדינת יהודים. ואכן, ישנה כיום מדינת ישראל. אבל אֵי הגבול לים הצרות, לים הדם והדמע, שגשפך בעת רציחתם של שישה מיליון יהודים באירופה? אמירה נושנה היא, שהחיים חזקים מן המוות, וכי כל פצע סופו להגליד. ייתכן שבעתיד הרחוק יקראו התלמידים בספרי־הלימוד שלהם, מתוך בחילה ושאט־נפש, על השיא של ניוון ושפלות שהגיע אליו המין האנושי בשנים האלה. אולם אנחנו, הניצבים היום כאן, יוצאי הורודנקה, איברים קטועים ושותתי־דם מן הגוף הגדול של המון בית ישראל, יתומים מאב ואם, אבלים על אחים ואחיות, איננו מסוגלים לעסוק בשקט בניתוחים היסטוריים: לנו הפצע הזה הוא מציאות חיה, מציאות איומה.

עירנו הורודנקה, זכרונה לברכה, היתה טהורה וזכה, ואף שהיתה בוודאי מפגרת ונחשלת לעומת ערים מודרניות, טמנה בתוכה חיים מלאי טעם ותכלית. תושביה היהודים, מכל השכבות והמעמדות, מכל הגילים, היו בעלי נפש, מאותו סוג היהודים שנודע לתהילה בחבל־עולם זה, בגליציה.

הריני מבקש מכם להילוות אלי לסיור קצר בעירנו הקטנה. לא לפי סדר הרחובות, לא לפי מוצאיה ומובאיה, אלא לפי מקצועותיהם של אנשיה ואישיה, לפי עסקיהם, לפי פרנסותיהם. יהיה זה מעין סיור דמוגראפי־סוציולוגי. ויסלחו לי הצעירים הנמצאים כאן שבחרתי תקופה קדומה, שעה שהם אולי לא נולדו עוד, אבל זוהי תקופה טיפוסית וחשובה ביותר לעירנו: זוהי התקופה שלאחר מלחמת־העולם הראשונה, עת התעוררו מדינות ועמים להשיג את עצמאותם, תקופת המהפכות, שהביאה להתעוררות גם בסביבה שלנו, לאחר הצהרת־בלפור, כשעברנו מיד לידי: מן האוסטרים לרומנים, לאוקראינים ובתוכם אנשי פטלורה, ואחר־כך כמובן לפולנים. בחרתי בתקופה הזאת, כי אני זוכר אותה היטב. אלה הן שנות העשור השלישי של

שולחן הנשיאות באסיפת־האזכרה הראשונה בישראל 1945

דאָס פרעזידיום פון דער ערשטער טרויער פאַרזאַמלונג אין ישראל — 1945

The Presidium of the first Yizkor Meeting in Israel

יושבים משמאל לימין — זיצן פון לינקס צו רעכטס: משה פלעשנער, אשר יונגערמאַן, ר' שמואל יצחק לינדענבערג ז"ל, הערשל סוכער ז"ל און יהושע שטרייט. דער רעגדער איז יצחק שפירא.

Sitting from left to right: M. Fleshner, A. Youngermann, the late Sh. I. Lindenberg & H. Sucher. The Speaker (standing) J. Shapira and sitting to his right — J. Streit

המאה — משנת 1920 עד 1930. ולאחר שערכתי בשנת 1937 ביקור קצר וחטוף של שבוע אחד בהורודנקה, לא מצאתי ששונו בה פני הדברים. פגשתי כמעט אותם האנשים ואותם החיים שהיו בה בעת שעזבתיה לראשונה, בשנת 1925.

את זכר כל אלה אנסה להעלות עתה, לפי השכבות ולפי המשפחות. ואם נשתנו מעט דרכי הבנים או הבנות של אותן המשפחות, הרי הגזע נשאר במבנהו הקבוע, לדורות. ולעיתים — כעץ כן פריו: כשאני מסתכל כאן בפני צעירים רבים, אני נזכר במדויק בפני הוריהם ובהליכותיהם.

נעבור עתה על־פני בתי־הספר בהורודנקה, והגימנסיות, וביניהם גם בית־הספר היידישיסטי, וחשוב עוד יותר — בית־הספר העברי, שהקים דורות של דוברי עברית ויודעיה, והם שנתנו לנו את החלוצים והמגשימים הראשונים שעלו לארץ.

נסקור רגע את ה„חדרים": אם תעצמו את עיניכם תיזכרו ודאי ברביים השונים ובחדרים של אותה התקופה, אף כי ייתכן שהחדרים נשתנו אחר־כך במקצת. נזכור את „החדר המתוקן", חדר מודרני יותר, שלמדו בו תנ"ך עם פירוש, והשאר חדרים שמרניים, שעדיין שלט בהם הרבי עם הרצועה, עם „העוזר שכנגד" הרעבעצין, עם ה„וואַלגער האַלץ", ועם ה„בעלפערס" למיניהם, שעזרו להם.

נעבור עתה אל בתי־המדרש הרבים, וניכנס קודם לבית־הכנסת הגדול, שנחרב ב„אינוואזיה" הראשונה, במלחמת־העולם הראשונה, ואחר־כך נעשו נסיונות לשקמו. ואני זוכר, ובוודאי זוכרים עמדי הקשישים מביניכם, את בית־הכנסת הגדול, עם האיש היקר „דודי זעלנער" השמש, שכולנו שמענו את דפיקות פטישו, כשהיה מעורר את בני־העיר לעבודת הבורא. אני זוכרו בלילות „כל נדרי", כשהוא מנצח על גוי־השבת פיטרו, השומר על נרות־הנשמה, שעמדו צפופים ודבוקים זה לזה בתוך תיבות וקופסאות, שלא יכבו ולא יתכופפו, חלילה וחס.

ומשני עבריו של בית־הכנסת — שני ה„פוליש'ים", מלאים מתפללים, שהתחרו בתפילותיהם ובתחינותיהם עם הקהל הרב בבית־הכנסת הגדול.

וסמוך לזה — בית־המדרש, שבו התלקטה קבוצת „מתנגדים", אבל „מתנגדים" מאוד חשובים, ובראשם הרב אשכנזי ז"ל, אחד מהרבנים הגאוניים ביותר בגליציה למדן עצום ובעל שכל חריף.

ואזכיר בקצרה את כל הקלויזן, ישנים וגם חדשים, שעל־שם הרביים השונים, לפי זרמי החסידות; וכל האגודות, החל ב„יד חרוצים" וכלה בכמה מקומות הקרובים לנו מאוד: ה„ציוניסטישער פאַריין" — שהוא עריסתה של הציונות בהורודנקה, זה המעיין שממנו שאבנו אנו את להט ההכרה שלנו לפעולה ולשינוי פני הדברים, לשלילת הגולה ולעלייה לארץ. אחר־כך ה„התאחדות" וגם ה„בונד", ייזכר טובה, וכל השלוחות שנולדו ונבראו מתוקף קיומן של האגודות האלה: „השומר", אחר־כך „החלוץ", ו„גורדוניה", ו„החלוץ הצעיר", הקרנות הלאומיות, ה„ליטעראַרישע צירקלען" והחוגים הדרמטיים, עד לבית החמים והנעים והמלבב של ידידנו הרשיל סוכר.

חסידים מכל המינים ו„מתנגדים" מכל החוגים היו בעירנו, וגם אפיקורסים. אני נזכר באפיקורס אחד, למדן חריף, שלא אקרא בשמו. הוא היה למדן, אבל אפיקורס מתוך הכרה ותודעה, והיה מתפאר לפנינו ואומר, כי כשהוא כותב מכתב בשבת, הוא פותח אותו במילים: „היום יום שבת קודש"...

מבין עשרות למדנים מופלגים, בקיאים בש"ס ובפוסקים, אמנה רק אחדים, אמנם אני מתחייב בנפשי, שלא אקרא בשמות כולם. אקרא רק בשמות אחדים מהם, טיפוסים בולטים של למדנים, אם כי הרשימה גדולה יותר: חיים שניצר, מאיר שלאָם, שלמה שטרייט, יחיאל רוזנברג. ובוודאי שאני נזכר באבי, שמתחילה צירף לשמו את התואר דומ"צ — דיין ומורה צדק — ולאחר פטירת הרב אשכנזי התקדם וחתם ראב"ד — ראש בית־הדין.

לא היו כלי־קודש רבים בעירנו. הורודנקה לא היתה קהילה עשירה. אבל משרתים־בקודש היו רבים. אני רוצה להזכיר לכם את „הימים הטובים" ו„הימים הנוראים" והשבתות בתוך בתי־הכנסת, את עריכת „שלוש הסעודות", כשהתלקטו מניינים־מניינים במקומות שונים וזימרו „זמירות". ושוב אזכיר רק כמה שמות, כדי לרענן את הזכרון: מעכאלע וואַוועט, שימשעלע מילניצר, שלמה־חיים, שאשתו אפתה את הראָזאַוועט ברעטלעך, „דער נייער שוחט", כך קראו לו.

לאלה מכם שלא באו ל„שלוש סעודות" לשם „עלית־הנשמה" ולשמוע „זמירות", אזכיר את בעלי־התפילה הערבים בבתי־התפילה השונים. ושוב אקצר ברשימה, אף־על־פי שארוכה היא, ואקרא בשמותיהם של בעלי־שחרית ובעלי־מוסף בנשימה אחת: מוטי סוכר, בריל זייפר, ועוד קודם שלמה גרייצר, שלום־הירש פינק, בעל הקול הערב עד מאוד, אייזיק מלצר, יוסי שפירא — זה החזן מן הקוטב קיבקה, חזן בית־הכנסת הגדול, עד לאחים שכטר — אנשל ונוציע.

לא אקפח גם את בעלי ההשכלה האוניברסיטאית שהיו אצלנו בזמנים שונים ועירנו התגאתה בהם. לא אקרא בשמותיהם, אבל אזכירם לפי מקצועותיהם: רופאים ורופאי־שיניים, רוקחים ומאגיסטרים, עורכי־דין וקונציפיינטים, עד לשופט ראַשהויזן. ואף אמנים בעלי שם עולמי: מאלה אני זוכר רק שניים: אלכסנדר גראנאך וראָנה פפיפר.

אמנם לא היתה הורודנקה עיר אוניברסיטאית עם אנשי־מדע רבים. אבל כל יהודיה עמלו וטרחו קשה למען חינוך ילדיהם לתורה ולמעשים טובים, והיו משכימים מדי בוקר, בחורף ובקיץ, בגשם ובשלג, למלאכותיהם ולעסקיהם השונים. לא רבים היו ביניהם העשירים, ורבים אף ידעו עוני ודוחק כל ימי חייהם, אך כולם נתנו תמיד את מיטב כוחם לחינוך הבנים, לחינוכנו אנו, היושבים כאן.

אזכיר עכשיו את המלאכות השונות של יהודי עירנו, ולא את העוסקים בהן. לא אנקוב בשמות, ובכל־זאת יעלו זכרונכם בעליהן של הפרנסות האלה.

אתחיל בענף המזון: דגים מלוחים, נפט, סוכר ומלח, קמח וכל מיני תרגימה, בסיטונות ובקמעונות. ענפים נוספים: סחר עצים וברזל, קונפקציה ומנופקטורה, נעליים וכובעים, עורות, פרוות של יהודים וגויים, בליצ'קה (כלומר צמר), בדים וארִיגים. ועוד סוחרים — מוכרי סבון, משחות לנעליים ועטרן לעגלות, מוכרי סיד, מוכרי זפת ומוכרי נרות; מוכרי ספרים ובענטשערלעך וכל הכרוך בזה.

נעלה את זכר הנשים היהודיות הכשרות והתמימות ב„שוק התפוחים" ואת מוכרות ה„קוואַסניצעס", שהיו יושבות רכונות על הדרכנים בקיץ ללא מחסה מן השמש הלוהטת, ובחורף מכורבלות במעילים ומחממות נשמותיהן על „סיר־האש" (פייער־טאָפּ) שלרגליהן.

נזכור את בעלי־המלאכה שבעירנו ואת העוסקים בשירותים שונים. ואף כאן לא אנקוב בשמות אלא אציין מקצועות: את השטריימאַכערס (שוזרי החבלים), הקצבים, הפחחים עם שולחנות־הפח;

החייטים למיניהם, הנגרים לסוגיהם, החל בעושי ארונות־מתים של גויים („טרומנעס") עד לאותו נגר־אמן, שקראנו לו „הנגר הרוסי", שיכול היה להתהדרות בנגרים הטובים ביותר כאן. השענים והפרוו־נים; ולבסוף בעלי העגלות ובעלי הכרכרות („פיאקערס"), הסוכנים לביטוח והסוכנים למכונות וכיוצא באלה.

ובין בעלי־המלאכה שבעירנו היו גם אמנים ממש. היה חרש־אמן במכאניקה עדינה, שהיה למופת לכל הסביבה, יוצר ממדרגה ראשונה, הוא ובניו — וואלוול גרינבערג. וכמעט גדול כמוהו — דודי מלצר, צבע וצייר בחסד עליון.

לא ידעתי הרבה פועלי־בניין אצלנו, אבל נגד עיני עומד הבנאי המכובד ברוך־ליב גריידינגר.

כל אלה אינם עוד. לא הם ולא משפחותיהם.

וקודם ששלים את תיאור הנוף האנושי של העיר על־ידי הזכרת האנשים החביבים מאוד מעשרות הכפרים שעיטרו את עירנו, אזכיר בקצרה גם את הצמרת הכלכלית אצלנו, אנשי הכספים והכלכלה. וגם פה אסתפק בהזכרת חלק בלבד, מאלה שנמצאו בשלב הגבוה ביותר בסולם הרכוש, כמה בעלי אחוזות: אלטר ושמואל יונגרמן, יוסל זייפר, ברל שפירר, יוסל זיידמן, רובל, שלמה פעל. ואחריהם בעלי המחצבות למיניהם ובעלי טחנות הקמח: „די גרויסע מיל" ו„די קלייגע מיל".

ואסיים את הסיור הזה בתיאור מאות היהודים שגרו בכפרים שמסביב להורודנקה, יהודים כשרים שעמלו כל ימיהם כדי להביא טרף להם ולילדיהם, וכל מאמציהם היו מכוונים לכך שבניהם לא ילכו בעקבותיהם ויתעלו מעל לחיי הכפר: הם שלחו אותם לבתי־ספר בעיר, לגימנסיות, ושלחו אותם לאוניברסיטאות, אם השיגה ידם לעשות זאת. ובהיות הילדים קטנים הזמינו בשבילם אברכי־משי מן העיר, לשמש מורים ל„זמן" אחד או שניים. ואני זוכר את הבחו־רים שיצאו ל„זמנים", ואת היהודים שישבו בבדידות בכפרים, והיו מזמינים יהודים בודדים שיבואו אליהם להצטרף ל„מניין", והזמינו בעלי־תפילה ל„ימים נוראים", או שהפקירו עצמם לבוא העירה בכל מזג־אוויר שהוא, כדי לסדר שטר־מכירה ולא לעבור עבירה של חמץ בפסח, או כדי לקנות את ארבעת המינים. ואני זוכר באיזו מסירות־נפש הם הובילו את הלולב והאתרוג, בתוך עגלה גדולה רפודה בקש, כדי שחס וחלילה לא יישבר הפיטם.

אני זוכר בבהירות, כאילו נחרת הדבר במוחי, כיצד כל היהודים האלה שמרו על טהרת המשפחה, לפי השגתם ולפי תפיסתם שלהם. היו יושבים בעגלותיהם בימי ראשון בערב לפני בית־המרחץ, ומחכים לנשותיהם שהלכו לבית־המרחץ, למקווה, לטהר עצמן.

כמה מסירות־נפש היתה בזה, אילו מאמצים של יהודים לשמור על יהדותם בפינות נידחות אלה ובכל הסביבה שעיטרה את עירנו!

נסיתי להעלות לפניכם את הפסיפס הריבגוני של קהילתנו, לפי שטחי החיים הכלכליים והתרבותיים. קהילתנו הגדולה שלחה שלוחות רבות לארצות שונות שמעבר לים, לצפון אמריקה ולדרומה, ואף לאוסטרליה הגיעו בני הורודנקה ובנותיה; אבל מיטב הגיגיה ולהט כיסופיה של היהדות בעיר הזאת היו מכוונים לארץ־ישראל ולבנין ארץ־ישראל. הורודנקה ליוותה את חלוציה, בכל העליות ובכל התקופות, באהבה ובגעגועים עמוקים, מתוך אמונה ודביקות בבשורה הגדולה, בשורת הגאולה והפדות. יהודיה האמינו, כי עוד בחייהם־הם תיושע יהודה וישראל ישכון לבטח בארצו, כשם שהאמינו בנצח ישראל שלא ישקר. אולם הם עצמם לא זכו לראות בנחמה. לא הועילו תפילותיהם ודמעותיהם, לא עזרה שעוותם והתרעתם לפני היושב במרומים, בעת שכינסו אותם כעדרי־צאן באקציה הראשונה ובאקציה השניה ובאקציה השלישית, בבית־הכנסת או במגרש אחר, ופראי־אדם התעללו בהם ורצחום באופן סאדיסטי ואכזרי ביותר, ואלוהים בשמים הביט וראה איך היינו ללעג ולקלס בגויים.

ובכל־זאת — נצח ישראל לא ישקר, „ואת שמך לא שכחנו". בין כל הקדושים וטהורים, אנשים, נשים וטף, שנרצחו ונשרפו באירופה הנאצית, יהיה שמם זכור לעולמי־עולמים וזכרם יתעלה ויתהלל, אף יירשם בספר־החיים של עם ישראל, בין קדושי מלחמות החש־מונאים, עשרת הרוגי מלכות, ועד גיבורי צה"ל וחללי סיני, ושמם יפאר את תולדות תקומת ישראל בארצו.

עליית בני עירנו ל„יער־הקדושים" ביום־הזכרון לחללי השואה.

האראדענקער נעמען אָנטייל ביי דער אזכרה פון די אוּמ־געקומענע אין „יער־הקדושים"

Horodenkaer attending the annual Yizkor-Ceremony in "Yaar Hakedoshim"

שמשון מלצר / עם הופעת הספר

טלוסטה העיר, עיירת מולדתי, יושבת היתה בין טשורטקוב ובין זאלשטשיקי. מבחינה מדינית שייכת היתה לזאלשטשיקי, שם ישב הסטארוסטא ולשם היו נוסעים לחדש את הרשיון לבית־המזיגה. ואילו מבחינה רוחנית שייכת היתה לטשורטקוב, שם ישב, להבדיל בין החול ובין הקודש, הרבי מטשורטקוב, ולשם היו נוסעים לבקש עצה ותושיה, וברכה שתהיה הפרנסה מצויה ובריוחה ויהיו הבנים לומדים בהתמדה. ושתי הערים האלה רמזו לי, לילד בן החמש, אחת בדרך העולה צפונה ואחת בדרך הירודת דרומה, כשתי אגדות רחוקות וכשתי הבטחות טובות לעתיד: לכשאגדל אזכה לראותן...

והנה באה המלחמה הגדולה וגלינו מעיירתנו, והעיר הגדולה־יותר הראשונה שזכיתי לראותה היתה לא טשורטקוב ולא זאלשטשיקי, אלא הורודנקה. הבריחה היתה בשבת בבוקר, וברגל. במעלה ההר לרוזשאנובקה דחפו אחי עגלת־ילדים גבוהת־גלגלים עמוסה צרורות, ואני הקטן הייתי מידדה אחריהם ברגל.

באיסטיטשקי, על שפת הדנייסטר, עשו הגולים חניה. יהודים עטופי טליתות התפללו במניין בין עצי היער שעל שפת הנהר הגדול. וצעירים עזי־נפש, שביקשו לעבור את הנהר, טיפסו על ארבע, כחתולים זריזים, על הקורות השרופות שבלטו כעל פני המים — שרידי הגשר השרוף...

במוצאי שבת, בשעה מאוחרת, הגיעה שיירת עגלות של הצבא האוסטרי הנסוג, קשרה אסדה לאסדה ועשתה גשר לעבור בו. מעבר לנהר הועמסו האסדות שוב על העגלות. הפוכות בתחתיתן כלפי מעלה, ומתחתיהן, כמו מתחת לגגות. הועמסו הגולים. בקור הלילה ובחשכה התנודדנו לאט־לאט במעלה ההר מן הדנייסטר, ועם זריחת החמה היינו בהורודנקה.

שלושה דברים נחרתו בלבו של הילד ממראה העינים באותם הימים:

ברחוב מהכלת עגלה עם חבית גדולה של ברזל וממנה מומטרים מים לכל רוחב הכביש... גשם המרבץ את האבק, וכולו מעשה־אדם — פלאי פלאים. הפלא הטכני הראשון שנגלה לי!

בראש השנה מתפללים במניין שבבית פרטי, והדרך לשם מובילה במדרונו של הר תלול. מימין ההר עולה, משמאל ההר יורד... היזהר בלכתך, בל תמעד ותפול חס וחלילה למטה, מטה... לימים, כשהייתי מורה בהורודנקה, הלכתי לא פעם לחפש את ההר והמדרון הנורא — ולא מצאתיו. הרים שבילדות הרהרים הם בבגרות, ומה פלא שקשה לגלותם בגובהם הראשון.

והפלא השלישי: אנו לנים בבית אחד יחד עם בעל הבית ועם בני הבית. וכולנו יחד, לרבות בעל־הבית וילדיו, ישנים על הרצפה לכל אורכה. ואילו שתי המיטות שבחדר — ריקות... והדבר הזה נדרש לנו אחר־כך לשבח ולגנאי. נקדים את הגנאי: חס בעל הבית על מיטותיו ועל כלי המיטה, והריהו מונע אותם מעצמו, בשביל למנוע אותם גם מן הגוליים... ונסיים בשבח: רוצה היה בעל הבית בשוויון. ואיך ישכבו הוא ובני ביתו על המיטות והגולים על הרצפה? עמד והציע על הרצפה לכולם יחד...

כך היתה יציאתי מטלוסטה שלי אל ה„עולם", והורודנקה התחנה הראשונה. ולא מקרה הוא אולי, כי אחרי נסיעה על־פני עיירות וערים וכרכים היתה הורודנקה גם התחנה האחרונה בגולה, לפני העלייה לארץ־ישראל. שנה אחת היינו שם, רעייתי ואני, ולמעשה רק עשרה חדשים, אך הספקנו לאהוב את העיר, את נופה, ואת הסביבה, ואת אנשיה, בני הנוער התוססים והפעילים, ואת הילדים — תלמידינו ותלמידותינו, שלאחר כל שעות הלימודים בבית־הספר הכללי, לפני הצהרים, היו באים לבית־הספר העברי לשעות אחר־הצהרים ללמוד תורה לשמה, לשמה של ארץ־ישראל...

השנה ההיא היתה השנה הראשונה לשבתנו יחד, והיתה בוודאי אחת השנים היפות ביותר, כמו בחייו של כל זוג צעיר. בשירי „שלג" נשאר זכר לימים ההם: „דירה זעירה משל חדר יחיד, / אך לזוג היא אינה קטנה; / ריהוט לא חדש, בסיגנון לא אחיד, / כי הכול ארעי, לשנה. / מרפסת יפה, מוזגגת סביב, / וילאות צחורים לה ענדו. / הכול שם חרפי ובהיר ורב־זיו / ומה טב למיתב שם טן־דו".

הדירה המתוארת בשני הבתים האלה היתה בביתה של מרת שווארץ, מול בית הפּוֹבּיאַט. ומשם הייתי הולך אל בית־הספר לא דרך הרחוב הראשי, אלא בקפנדריה, דרך הפארק הקטן והיפה (נדמה לי, בכל הספר הזה שום אדם לא הזכירו, והריני לשלם לו בזה שלמי תודה, על שעות הקריאה הנאות שהיו לי שם). ובפארק, בפינה חבויה, היה לול גדול, כלול של תרנגולות, ובלול היה כלוא... נשר גדול כנפים! אלא שאחת מאֲברותיו היתה שבורה... והוא היה מתחבט ומתלבט בלול הזה, מוטת כנפו האחת שלוחה כל מלוא אורכה, כאילו הוא עומד לטוס למרומים, ומוטת כנפו האחרת שמוטה על הקרקע, נגררת ומתלכלכת בלשלשת... איני יודע מה הן תולדותיו של הנשר הזה, ופליאה היא לי, למה נתנו לו הפולנים להתבזות כך? והרי הנשר סמל מדינתם היה... אולם לי הוא הזכיר תמיד את הנשר היהודי, אחד מארבע חיות הקודש שביחזקאל, ועוד יותר — הנשר של יהודה בן תימא, זה שבסוף פרקי אבות: הווה עז כנמר וקל כנשר, רץ כצבי וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים... ורצון אבינו שבשמים, אמרתי לעצמי השכם והערב, הוא שכל יהודי צעיר יעזוב את הגולה ככל המהר ויעלה לארץ־ישראל.

לא רב היה הרכוש שהיינו צריכים להוציא מהורודנקה בתום שנת הלימודים. הכול הועמס על עגלת איכרים פשוטה, שעמדה להסיענו לטלוסטה, לשהייה קצרה לפני העלייה. בעלת הבית, מרת שווארץ, הזמינה אותנו לארוחת בוקר חגיגית, סעודה של פרידה. וכשיצאנו החוצה לעלות על העגלה — מצאנו את תלמידינו ותלמידותינו הגדולים עומדים מסביב, ובוכים... צעירים היינו, לא בהרבה שנים גדולים מהם, והם היו לנו כחברים וכחברות. והמראה הזה, של תלמידינו וחברינו העומדים מסביב ולוחם רטובה מדמעות, הוא־הוא הרכוש הגדול שרכשנו שם, הנפש אשר עשינו בהורודנקה.

„שלום, שלום! ולהתראות!" צעקו לנו אחרי העגלה המתרחקת. אבל רק עם מעטים מהם, כמה מועטים, זכינו להתראות אחר־כך. כמה מועטים מהם נשארו בחיים! אמנם, אלה המעטים מזכירים את הימים ההם באהבה ובגעגועים, ושתים מן התלמידות שולחות לנו את איגרותיהן שלום גם מעבר לימים ואוקינוסים...

הנה כך קניתי לי אזרחות, או נאמר: אזרחות־למחצה, של הורודנקה.

★

שנתים ימים לסירוגין נמשכה העבודה בעריכת ספר הורודנקה. שנתים ימים הייתי נתון באווירתה של עיר־מולדתי המאומצת לי,

כתה ג׳ של בית־הספר העברי עם המורים ש. מלצר ורעיתו
1932/33

די דריטע קלאס פון דער העב־רעאישער שול מיט די לערער ש. מעלצער און זיין פרוי
1932/33

The third class of the Hebrew School with the teachers Mrs. and Mr. Melzer, 1932-33

והייתי מתמלא כל פעם השתוממות על טיב הדברים הכתובים המגיעים אלי. על הפסוק בשיר השירים: „כפלה הריימון רקתך" דרשו חכמינו זכרונם לברכה, „אפילו ריקנים שבך מלאים מצוות ומעשים כרימון". דרשו זאת על כנסת ישראל כולה, וגם הורודנקה בכלל זה. אפילו פשוטי־עם, שמעולם בוודאי לא עלה על דעתם לראות עצמם סופרים ואנשי־עט, ואפילו מעוטי־השכלה, שבוודאי זו הפעם הראשונה בחייהם ישבו להעלות זכרונות על הנייר, כתבו בשביל הספר הזה דברים שהם מלאים רגש וכשרון־ראייה ויכולת־ביטוי.

וכלל היה נקוט בידי, שלא להכביד ידי בעריכה. בתיקון הלשון, הכתב והכתיב — כן. אבל בהרצאת הדברים נתתי לכל אחד להיות נאמן לעצמו ולטבעו. וכן לא השמטתי משום כתב־יד פרשיות שלימות, מפני שאדם אחר כבר סיפר עליהן. אלא הנחתי לכל אחד ואחד לספר על העיר ואנשיה ועל מעשיהם וגורלותיהם כפי שהוא זוכר אותם, אם כי ידעתי שעל־ידי כך הספר יגדל מעט ולא יימלט גם מחזרות. אין אנו יודעים חשיבותם של הדברים לעתיד, ואפשר הספר הזה הוא מקום כינוסם ופגישתם האחרון של כל העדים שראו בעיניהם את כל המאורעות והמוראות ההם, אפשר הספר הזה הוא הכנסת הגדולה האחרונה של ההורודנקאים שעוד ראו את העיר בבניינה ובחורבנה — וחלילה לו לערוך להגביל ולקצץ בדיבורם של המכונסים האלה.

★

חברנו משה פלשנר כבר סיפר בהקדמתו את תולדות הספר וסדרי העבודה ולבה של ועדת הספר, או המערכת. אף הוא הודה לכל הראויים לתודה ולברכה, לכל שתרמו להוצאת הספר מהונם, מכוחם ומזמנם. והואיל ודברי הקדמתו היו תחת ידי, ממילא קראתי גם מה שכתב על העורך שנתמזל להורודנקאים למצוא אותו. מקצת מן השבחים שכתב עלי מחקתי, מתוך חבת הצניעות, ומקצתם השארתי, מתוך החובה שלא להתכחש לאמת. איני יודע אם באמת הייתי העורך הטוב ביותר שיכלו ההורודנקאים למצוא, אבל רשאי אני להעיד על עצמי, שעשיתי את עבודתי באמונה ובלב חם, ממש כאילו אני עושה את ספרה של עירי טלוסטה שעדיין לא נעשה והוא מצפה לתורו.

אף יחסם של כל ההורודנקאים אלי היה יחס של אמון ותודה, והישיבות עם חברי המערכת היו לי תמיד כפגישות עם ידידים טובים. אבל מכלל כל החברים חייב אני לציין בשמותיהם שני חברים, שעמהם עמדתי בקשרים מתמידים כל הזמן, והם משה פלשנר וגבריאל לינדנברג.

זה משה האיש היה הרוח החיה בספר, המנוע שהניע כל הזמן את המנגנון המורכב למדי, המו״ל, המנהל והגזבר וגם השליח הרץ והנוסע, ואין כלל להעריך את כמות המרץ, הזמן והמסירות שהוא השקיע בספר הורודנקה. אילמלי הוא, אפשר שהספר לא היה מופיע כלל, הוא היה „המשוגע לאותו דבר" במשמעות הטובה ביותר של המושג הזה, והוא ראוי לתואר „אבי הספר".

והאיש גבריאל, להבדיל מגבריאל המלאך העומד תמיד לשמאלו של אדם, עמד תמיד דווקא לימיני, בכל עבודה קשה ומייגעת, ובניגוד למלאך, שאינו עושה שתי שליחויות בבת אחת, עשה הוא כמה וכמה מלאכות יחד: כתב בעצמו — מסכת שראוי להתפאר בה — ושיכתב דברי אחרים, העתיק ותרגם מלשון ללשון, מעברית ליידיש ומיידיש לעברית, וכל מה שעשה יפה עשה. אילמלי הוא, אפשר שהספר לא היה מופיע בזמן שנקבע לו, וודאי שלא היה מופיע שלם ומקיף כמות שהוא מופיע.

★

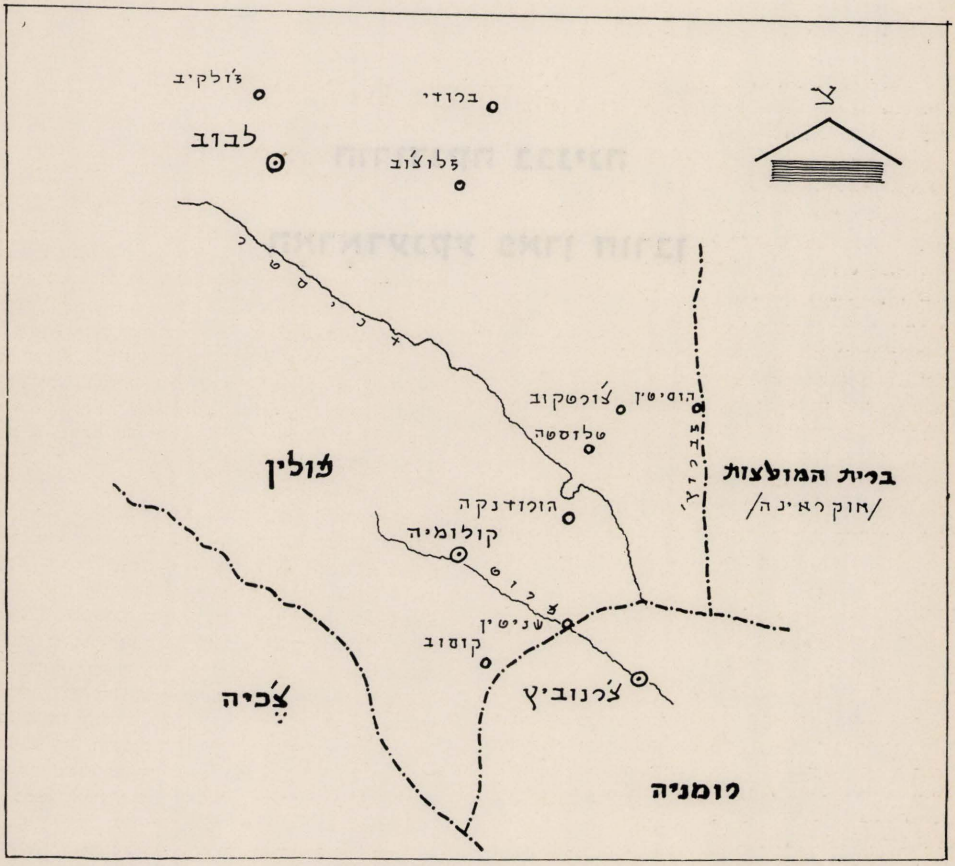
תפקיד עצוב הוא לכתוב, לערוך ולהוציא ספר שאינו ספר אלא מצבה על קברה של קהילה שלמה, קהילה חיה ועזה ותוססת, שהיתה ואיננה עוד. עבודה מדכדכת היא, האוכלת את עושיה. אבל גם בביש־המזל עוד יש מזל, אומר הפתגם היהודי. לא כל עיר זוכה שיהיו שאיריה ושרידיה מחבבים אותה כל־כך ומתאמצים כל־כך להקים לה יד בכתב ולהשאיר לה שם בתולדות ישראל.

והורודנקה זכתה.

תל־אביב, ח׳ מרחשון תשכ״ג.

הורודנקה בבנינה

האָראָדענקע פארן חורבן

הורודנקה והערים הקרובות לה בגליציה המזרחית

האראדענקע און די שכנותדיקע שטעט אין מזרח גאליציען

Horodenka and the neighbour Cities in Eastern Galicia

ד"ר נ. מ. גלבר

לתולדות יהודי הורודנקה

א. סקירה כללית

מקומה של הורודנקה על מפת העולם הוא בקרן דרומית־מזרחית של גליציה, בחבל ארץ שנקרא בפי הפולנים „פּוֹקוּצְיֶה", ואילו לגבי היהודים בני המאה השבע־עשרה והשמונה־עשרה היה זה חלקה הדרומי־מזרחי של „רייסין". בשנים שקדמו לשואה שכנה העיר בקרבת מקום המפגש של שלושה גבולות, במקום שבו נפגש הגבול הפולני, שבשטחו נמצאה העיר, עם גבול רומניה מדרום וגבול רוסיה הסובייטית ממזרח. ככל חבל־ארץ הנמצא בקרבת הגבול, סבלה גם עיר זו מפלישות וחילופי משטרים כל אימת שהתחוללה מלחמה בעולם. למן ראשית המאה העשרים התחלף בה המשטר המדיני שבע או שמונה פעמים, עד שעברה בשלהי מלחמת־העולם השנייה לידי רוסיה הסובייטית, כשהיא חרבה כולה — וריקה מתושביה היהודים.

תולדותיה של הורודנקה מתחילות במאה השש־עשרה, עת היתה עדיין כפר נידח, אחד הכפרים בנחלותיו של האציל הפולני מיכאל מוזשילו בּוּטשאצקי. גם בתעודות משנת 1579 נזכרת עוד הורודנקה כאחד הכפרים בין אחוזותיה של משפחת בּוּטשאצקי. רק במאה השבע־עשרה חל המעבר ממעמד של כפר למעמד של עיירה. בתקופה זו עברה הבעלות על האחוזה לידי מיקולאי פּוֹטוֹצקי, בנו של האציל סטפאן פּוֹטוֹצקי. הוא עזב את הכנסיה הרומית־קאתולית (הפולנית) והצטרף אל הכנסיה היוונית־קאתולית (הרותינית), שאליה השתייכו רוב תושביה הכפריים של גליציה המזרחית. בין אחוזותיו נכללה גם העיר בּוּטשאטש.

סטפאן פּוֹטוֹצקי שבק חיים לכל חי בשנת 1782, אולם זמן רב לפני מותו, בשנת 1770, מסר את הורודנקה לידי קרובו יאן פּוֹטוֹצקי, שעשה רבות לפיתוחה והרחבתה של העיר. הוא בנה לעצמו ארמון מבוצר, הקים כנסיות, דאג לשיפור מצבה הכלכלי של העיר. עוד בימי קודמו סטפאן פּוֹטוֹצקי, בשנת 1754, הוקם ליד המנזר בית־חולים לעניים, שהוסיף להתקיים עד ראשית המאה העשרים.

תקופה סוערת עברה על העיר במחצית המאה השמונה־עשרה. בשנת 1739 פלשו הרוסים לחבל־ארץ זה, הרסו את בתי העיר ושדדו את תושביה ואף חיללו את הכנסיות והתעללו בכמרים. במושב ה„סיימיק" (סיים זוטא), שהתכנס בווישניא ביום 22 באוגוסט 1740, הוטל על הצירים להביא לפני ה„סיים" (בית הנבחרים הפולני) את פרשת סבלותיהן של הערים הורודנקה, טשרנליצה, טישמיניץ ושניאטין, שנפגעו קשות בתקופת הפלישה הרוסית.[1]

בחלוקת פולין הראשונה בשנת 1772 סופחה הורודנקה לממלכת אוסטריה, ועקב הדבר הזה חלו שינויים חוקתיים ואדמיניסטראטיביים במצבה של העיר. אחד השינויים היה שהורודנקה סופחה למחוז זאלאשטשיקי, ואילו בימי השלטון הפולני השתייכה למחוז קוֹלוֹמיה.

שר המחוז של זאלאשטשיקי, האוּסאגאר, צויין בדו"חות ממשלתיים מן הימים ההם כבעל כשרון מינהלי, שהתעניין במיוחד במצב האוכלוסיה הכפרית ודאג לגידול התוצרת החקלאית ולשיווקה, ובייחוד להרחבת סחר הבקר והטאבאק. פעולות אלה השפיעו במישרין גם על גידולה והתפתחיותה של הורודנקה. שלטונות אוסטריה דאגו גם לשיפור המצב התרבותי בחבלים שסופחו, ובשנת 1788 נוסד בית־הספר הכללי הראשון בהורודנקה. שיפור נוסף במצבה הכלכלי של העיר חל במאה התשע־עשרה. מספר התושבים גדל בהתמדה והגיע בשנת 1870 עד 8824 נפש, ומהן 3159 יהודים. עשר שנים לאחר מכן, בשנת 1880, היו בעיר 10,014 תושבים.

עם גידולה של העיר ושיפור מצבה הכלכלי חל שינוי גם במעמדה האדמיניסטראטיבי. היא היתה לעיר מחוז, ואליה השתייכו שתי העיירות טשרנאליצה ואוּבאַרטין וקרוב לחמי־שים כפרים.

בתקופה זו חל גם שינוי במעמד בעלי האחוזות. תחת שלטון אוסטריה בוטל (1848) השיעבוד הגופני של האיכרים, הצטמצמו האחוזות וחל פיצול רב בבעלות עליהן. כך עברה גם האחוזה בהורודנקה מידי משפחת פּוֹטוֹצקי לידי הבארון מיקולאי רומאשקאן.

כלכלת העיר התבססה בעיקר על הסביבה החקלאית, והמסחר בתוצרת חקלאית (תבואות, ביצים, בקר וסוסים) היה מענפי היסוד של הכלכלה. גם המלאכה והתעשייה התרכזו בעיקר בעיבוד התוצרת החקלאית. בשנת 1870 היו בעיר שני כבשני־סיד, תשע טחנות־מים, טחנת־קיטור אחת, שלוש משרפות־אשלג, תשע משרפות־יי"ש, מיבשל־בירה אחד, שבעים מארגות (גולי־אריגה), שישה בתי־מלאכה לייצור סבון ושלושים פרוונים. בשנה ההיא הועלתה תכנית לסדר על הדנֶסטר קו של ספינות־קיטור שיגיע עד אחדיסה, אולם תכנית זו, שהיתה עשויה לתרום הרבה לפיתוח האיזור כולו, לא הוגשמה.

החל משנת 1870 נערך מפקד־אוכלוסין כל עשר שנים. הטבלה הבאה מראה את הרכב האוכלוסיה בהורודנקה לפי המפקדים שנערכו משנת 1870 עד שנת 1921:

	1870	1880	1890	1900	1910	1921	%
יהודים	3,159	3,661	4,340	4,255	4,210	3,048	31
פולנים	857	1,741	1,153	1,259	1,332	6,859	69
רותנים	4,726	4,547	5,635	6,056	5,650		
אחרים	82	65	34	43	31		
ס ה״כ	8,824	10,014	11,162	11,613	11,223	9,907	100

את ענייני העיר ניהלו ראש־העיר ומועצה נבחרת בת 18 חברים. לפי חוק־הערים משנת 1874 נבחרה המועצה בהרכב של 7 יהודים, 5 פולנים ו־6 רותינים.

ב. ראשיתו של הישוב היהודי בהורודנקה

ראשיתו של הישוב היהודי בחבל הדרומי־מזרחי של רייסין — היא גליציה המזרחית — היתה במאה השש־עשרה. במאה החמש־עשרה לא נמצאו בכל חבל האליטש, שכלל את המחוזות קולומיה וטראַמבובלה, אלא יהודים בודדים שעסקו בחכירת מכרות־מלח והכנסות־מכס, במתן מלוות לאצילים וכן במסחר בבהמות ובהובלת סחורות מגלילות המערב. עדות למיעוט מספר היהודים בתקופה זו נשתמרה בתעודה משנת 1444. כשנתעורר הצורך להשביע יהודי בבית־המשפט בהאליץ, לא ידעו השופטים כיצד לעשות זאת והם פנו אל בית־המשפט בלבוב בבקשה להמציא להם הוראות בנידון זה.[2] יהודים מעטים אלה הגיעו מסביבות לבוב, שבה נמצאו יהודים במספר רב יותר. כן ידוע כי סוחרים יהודים מלבוב היו מגיעים לירידים ביאזלוביץ, שאליהם היו באים איכרים מכל הסביבה וביניהם גם איכרים מהורודנקה. בתעודות מן התקופה ההיא נזכרו שמותיהם של שבעה יהודים בלבד, כגון שמשון מהעיר זשידאטשוב, (1450) בנו יהושע, ויהודי בשם איזאצקו מהאַליטש (1439—1441).

מתי באו היהודים הראשונים להורודנקה — קשה לדעת, כי אין כל מיסמכים לקביעת ראשית יישובם. לפי הידיעות המאוחרות, הרשומות בתעודות אוסטריות, גרו יהודים מעטים מאד בהורודנקה עוד קודם שהוכרזה כעיירה בראשית המאה השבע־עשרה. לאחר שפודוליה הוחזרה לפולין, לפי חוזה קארלוביץ, התחילה נדידת יהודים ממרכזי רייסין למקומות שעל־יד הגבול, ואז גדל מספר הישובים היהודיים באזור וגדל גם הישוב היהודי בהורודנקה.

הגראפים ממשפחת פוטוצקי נוהגים היו להעניק ליהודי עריהם כתב־קיום לפי נוסח אחיד, וכך נתן גם מיקולאי פוטוצקי ב־12 באוקטובר 1743 כתב־קיום ליהודי הורודנקה,[3] לפי נוסח כתב־הקיום שאביו סטפאן פוטוצקי חידש ב־20 במאי 1727 ליהודי בוטשאטש. לפי כתב־הקיום של בוטשאטש, שהיה דומה לזה של טשורטקוב וסטאניסלאבוב, ניתנה ליהודים זכות ישיבה בעיר וכן זכות לעסוק במלאכות ובמסחר סיטוני וקמעוני בכל מיני סחורות, חוץ מתשמישי־קדושה נוצריים. על היהודים הוטל לשלם מס בשיעור של טאלר אחד בעד כל בית שחזיתו פונה לרחוב, וחצי טאלר בעד אגף הבית. הם קיבלו גם שטח לבית־קברות וזכות להחזיק שם בניין בשביל השומר, והבניין היה פטור מכל תשלומי מס. בכל הערים שהשתייכו למשפחת פוטוצקי שוחררו היהודים מתשלומים וממסים כלליים, כגון אנגריה, מַעשר, תשלומים להחזקת הארמון ומסים ששולמו בעד בהמות בעלות קרניים, אולם הם היו חייבים להשתתף, ככל שאר התושבים, בכל ההוצאות להחזקת הכבישים. היהודים לא היו כפופים לשיפוטם של בתי־הדין העירוניים אלא לשיפוטו של נציב הארמון והיתה להם הזכות להגיש ערעור לפני בעל העיר. הם לא היו חייבים להופיע לפני בית־המשפט בשבתות ואסור היה להכניסם לבית־סוהר קר, פרט לעבריינים פליליים. אסור היה גם לקיים את יום־השוק השבועי בשבת.

סכסוכים ומשפטים בין יהודי ליהודי היו בסמכותם של בתי־הדין היהודיים. הקצבים היהודים פטורים היו מן החובה לנחור חזירים בשביל הארמון, אולם כל אחד מהם חייב היה לספק לארמון כל שנה חלב במשקל אבן[4] אחת, ונתח־בשר גדול בכל שבוע ושבוע לסגן הסטארוסטה. מותר היה ליהודים לרכוש בתים מידי נוצרים, לבנות בתי־מיבשל לשיכר ומלה, לתמד ויי״ש, בתנאי שימלאו את כל ההתחייבויות הקשורות בכך. בתקנון הועניקו להם גם זכויות מזיגה (מכירת המשקאות הנ״ל בכוסיות). ליהודי הורודנקה הותר במיוחד לשרוף יי״ש, לבשל בירה ולזקק תמד, והותרה גם מזיגת המשקאות הנ״ל נגד תשלום דמי־חכירה מיוחדים.

כמו בסטאניסלאבוב ובבוטשאטש הוסדרו גם ענייני בעלי־המלאכה היהודים בדומה לאלה של בעלי־המלאכה הנוצרים. הם היו חייבים להשתייך לאגודות בעלי־המלאכה הכלליות ולשלם את כל המסים הכלליים, אולם כיהודים היו פטורים מחלק מן החובות שהוטלו על בעלי־המלאכה הנוצרים, כגון ביקורים בכנסייה, השתתפות בתהלוכות דתיות, מתן נרות לכנסיות וכדומה, אבל חייבים היו לשלם את כל התשלומים תמורת נרות וכו׳.

על ישוב יהודי מגובש בהורודנקה ידוע רק מראשית המאה הי״ח; בתקופה זו כבר היתה הורודנקה קהילה מאורגנת עם ישובים יהודיים כפריים, שהיו מסונפים אליה. בתקופה ההיא היו היהודים עוסקים במסחר קמעוני וסיטוני, ביחוד בתבואות, בקר, עורות ופרוות.

הסוחרים מהורודנקה היו להם קשרים עם גרמניה. בשנים 1739—1748 היו סוחרים יהודים מהורודנקה מבקרים בירידים הבינלאומיים הידועים בלייפציג. בין מבקרי היריד בשנים 1739—1740 נזכר משה אברהם מהורודנקה, שהתאכסן בלייפציג אצל פייטל מאיר; בשנת 1746 בא נתן גרשון עם משרתו לייבל הירש והתאכסן גם הוא אצל פייטל מאיר. הוא בא לשם גם בשנים 1738—1744, ו־1746—1748. מאיר זליג מהורודנקה ביקר בלייפציג בשנים 1737—1738, ויהודי בשם וולף זייסל בשנת 1740.[5] רשימת מבקרים זו מעידה שעוד לפני הסיפוח לאוסטריה היתה בהורודנקה שכבה של סוחרים יהודים, שקיימו קשרי מסחר עם גרמניה והביאו לירידים בלייפציג סחורות מתוצרת האזור החקלאי, ותמורתן היו מביאים לפולין, וכמובן גם להורודנקה, סחורות מתוצרת המערב.

יהודים בעלי הון היו חוכרים אחוזות גם מחוץ לעירם.

כגון הגביר שבתי כץ ובנו גרשון רפאפורט, שהיו מחזיקים בלאנצקרון אראנדי (חכירה).

אירגונה של קהילת הורודנקה לא היה שונה מזה של יתר הקהילות בפולין. היא היתה כלולה בוועד־המדינה ריישין, שמושבו היה בלבוב, ועומס המסים וההיטלים של יהודי פולין היה מוטל גם על יהודי הורודנקה. גם החיים הפנימיים בתוך הקהילה דומים היו לאלה של שאר הקהילות. סמכויות שלטון הקהילה היו בשטח המינהלי־פיסקאלי ובשטח החינוך, ואילו השיפוט נמצא בסמכותו של בית־הדין הרבני.

בראש הקהילה עמדו כרגיל 3—5 „פרנסים", והם היוו את הגוף המנהל האחראי כלפי השלטונות. אחרי בחירתם היו נשבעים שבועת־אמונים למלך ולמדינה, בנוכחות נציגי השלטון הממשלתי. הפרנסים היו מתחלפים בכל חודש, כך שבכל חודש היה פרנס־חודש אחד ממלא את כל התפקידים. על־יד הפרנסים נמצא ועד הקהילה, שהיה מורכב משני „טובים". ענייני המינהל מחולקים היו בין ועדות. בחירת הפרנסים נעשתה על־ידי „כשרים", שנקבעו לפי גורל.

עד כמה היתה הקהילה פעילה במסגרת גופי האוטונומיה היהודית במדינת ריישן, אין לנו ידיעות. יש רק להניח, שחלקה של קהילת הורודנקה במאבק ובמריבות שהתפרצו במחצית השניה של המאה הי"ח בחבל ריישין היה לא פחות בולט מזה של הקהילות השכנות.

יש להניח שבאותה תקופה היו קיימות גם בהורודנקה אגודות בעלי־מלאכה יהודים, והאפוטרופסים עליהם ייצגו את ענייניהם בהנהלת הקהילה.

על מקבלי המשכורת מקופת הקהל נימנו: הרב, הדיינים, מגיד מישרים, סופר דמתא, ששימש גם בתפקיד השתדלן („סינ־דיקוס"), והשמש. הקהילה דאגה לכל העניינים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים־חינוכיים של העדה היהודית. היא גבתה את המסים הדרושים לכיסוי התקציב, שכלל הוצאות אדמיניסטראטיביות, תשלומים לפקידות הממלכתית, כגון לסטארוסטה, לכמורה, לעירייה, ולכיסוי המסים וההיטלים שהיו מוטלים על היהודים. בשנים 1718 ו־1719 שילמו יהודי הורדנקה מס גלגולת בלבד 877 זהובים לשנה ובשנת 1727 — 1200 זהובים.[6]

לצערנו אין לנו ידיעות על הרבנים וראשי הקהילה בהורודנקה באותה תקופה, פרט למקרה אחד שבו נזכר שם הרב, שחתם על תעודה של מיפקד התושבים היהודים.

ביום 11 בפברואר 1765 נערך בהורודנקה מיפקד התושבים היהודים לצרכי גביית מס הגולגולת. המפקד נערך על־ידי הקומיסארים יוזף פוראדובסקי ומאצאי קארוואסנצקי, בנוכחות הרב, שני פרנסי הקהילה והשמש, ונימנו בו 863 יהודים ששילמו את מס הגלגולת. מלבדם היו עוד 60 ילדים שגילם למטה משנה אחת, ביחד נימנו איפוא 923 נפשות. לקהילת הורודנקה היו מסונפים גם היהודים ב־14 הכפרים הבאים: טשארניאטין (7 יהודים וילד אחד); אוקנו (7 וילד אחד); סאראפיניץ (20); הורדניציה (13 וילד אחד); פוטוטשיסקה (13 וילד אחד); זשיוואטשוב (7); ניאזווישצה (10); האראסימוב (4); לוקה (8); פודווארבצה (6 וילד אחד); סאמאקובצה (4); טרויצה (12 וילד אחד); פודוויסוקה (8 וילד אחד); ראשקוב (7); בסך־הכל נימנו בקהילת הורודנקה עם הסניפים 989 יהודים ו־67 ילדים, שהם 1056 נפשות.[7]

באותה תקופה כיהן בהורודנקה הרב ר' מנס בן שמשון. הוא חתם על הפרוטוקול בפולנית „מאנס סאמסונוביטש" ואישר בשבועה יחד עם שני פרנסי הקהילה ושמש: „רשמנו את כל היהודים מגדול ועד קטן בדירות, בכפרים הנספחים על קהילת הורודנקה וגם אלה הנמצאים בדרכים, ולא החסרנו אף אחד — לפי החוק של הסיים".

לפי הוראות הוועדה של משרד האוצר מיום 22 באפריל 1766 ו־25 במארס 1767, שטיפלה בפירוק חובות הקהילות, הוטל על קהילת הורודנקה להכניס לאוצר בעד כל גולגולת 3 זהובים 4 גרושים וחצי שילינג, ובסה"כ בעד 989 נפשות סך 3,095 זהובים פולניים.

ג. הורודנקה בימי התנועה השבתאית והפראנקיסטית

בימי תנועת שבתי־צבי נתבצרה השבתאות בחלק הדרומי־מזרחי של ריישין בממדים ניכרים ומצאה לה תומכים אף בקרב שכבת הרבנים והלמדנים. האמונה בשבתי־צבי נשתלה כאן בעיקר על־ידי יהודים תורכיים, שהתיישבו בקאמינץ פודולסקי בתקופת הכיבוש העותומני והצליחו להפיץ את האמונה הזאת בקרב יהודי פידוליה ורייסין הקרובות. גם על הורודנקה לא פסחה התנועה השבתאית והתנועה הפראנקיסטית שבאה אחריה. לפי ר' יעקב עמדין (יעב"ץ), שבמחצית המאה השמונה־עשרה ניהל מלחמה עזה נגד השבתאות, נודעת היתה הורודנקה כקן של המאמינים בשבתי צבי. ואין לתמוה על כך, שהרי מבחינה גיאוגרפית נתונה היתה הורודנקה באיזור ההשפעה השבתאית, עם יתר הערים גליניאני, נאדבורנה, טיסמיניץ, רוהאטין, בוטשאטש, קומארנו, פודהאיצה, זבארזש, זלוטשוב, קאמיונקה, שנודעו כולן כמבצרי השבתאות.

באותה תקופה ישב על כס הרבנות בהורודנקה הרב צבי הירש שהיה אחר כך רב ביאזלוביץ ובזאלשטשיקי, שתי עיירות שהיו אחוזת משפחת פוניאטובסקי. יורשו היה בנו ר' מאיר מרגליות, מחבר הספר „מאיר נתיבים" וחתנו של הרבני החסיד הידוע ר' איציק, שנקרא על שם קהילתו „ר' איציק הורודענקער".

בשנת 1752 השתדל ר' מאיר מרגליות לקבל את רבנות המדינה ריישין והיה בן־תחרותו של הרב ר' חיים רפפורט, שהתאמץ גם הוא לקבל כהונה זו. לבסוף העזו הפרנס ברקו וביגוביץ ופרנסי ועד־המדינה לחלק את משרת רבנות המדינה בין הרב ר' חיים רפפורט והרב ר' מאיר מרגליות ולהעניק לאחרון את התואר „סובאלטאראנוס ראבינוס" (רב מתחלף),[8] למרות שרפפורט היה רב המדינה, בניגוד למה שהוסכם בוועד המדינה בפשמישלאני ביום 6 באוקטובר 1752, ובניגוד לפקודת הוויבודה טשארטוריסקי, שקבעה כי קיימת רק רבנות־מדינה אחת והיא אינה נתונה לחלוקה בלי רשות מן הוויבודה.

אחיו של ר' מאיר, ר' יצחק בער, שנבחר אחרי מות אביו ר' צבי הירש לרב ביאזלוביץ וזאלשטשיקי, היה גם רב המדינה של פודוליה ולקח חלק בוויכוח עם הפראנקיסטים

בקאמיניץ פודולסקי יחד עם פרנס הוועד לייב בן דניאל, וגם בוויכוח בלבוב בשנת 1759. ר׳ יצחק בער מרגליות היה הנאמן האחרון של ועד מדינת פודוליה וחתם יחד עם הפרנס לייב בן דניאל על פרוטוקול־החיסול של חובות הוועד בשנת 1763. מצד שני יש לציין, שהועד היה חייב לר׳ יצחק בער עצמו סך של 2,583 זהובים, ויחד עם הרבית בעד שנה ומחצה הגיע החוב לסך 2,980 זהובים.

בהיותו עוד אבדק״ק הורודנקה מסר ר׳ מאיר לקהילת ברודי העתק מן גביית העדות, כפי שהומצאה לו בגוף המכתב של הרב מסאטאנוב, בקשר למאורעות בקאמיניץ פודולסקי.[9] במכתבו על ר׳ יעקב עמדין מוסר גיסו יצחק בן מאיר אב״ד ביאלי:[10] „ע״ד (על־דבר) המאמינים בש״ץ (שבתי צבי) ימ״ש (ימח שמו) נמסר לידי כתב מהרב הגאון מוהר״ר מאיר אב״ד דק״ק האראדענקיע מה שכתב לק״ק בראד והעתק מן גב״ע (גביית עדות) מגוף המכתב של הרב הגאון אב״ד דק״ק סאטנוב (ר׳ מנחם מנדיל בר׳ משה), שנתגלה קלונם ברבים״.

מעניין לציין, כי בלאנצקרון גילה את התקבצות הפראנקיסטים בביתו של רבי לייב אריש, שבו עשו מדי לילה משתות, שמחות ומחולות בקול זמרה — יהודי מהורודנקה.

ר׳ בער בוליחובר מספר:

„והנה בלילה אחת בא ערל כפרי בעגלה אחת (מלאה) עצים שהיתה לו, ובשמעו הקולות בא אל זה הבית ודפק שיצאו לקניה, ויגרשוהו משם ולא קנו ממנו את העצים. והלך הערל בעגלתו עד בית הרבני מוהר״ר גרשון כ״ץ בהרבני הנגיד מוה״ר שבתי כ״ץ רספפארט ז״ל מהאראדינקי, שהיה אז מחזיק ארענדי (חכירה) בעיר לאנצקרוניע, וקנה העצים מהערל. ויאמר הערל לר׳ גרשון הנ״ל: ומה זה קול שמחה שבבית ר׳ ליב הנ״ל, אם חתונה שמה? וישלח ר׳ גרשון את משרתו שמה לראות ולידע את שמחה מה זו עושה, ולא יכול הנער לראות מאומה מהחלונות, כי היו מבפנים מאופלים ביריעות קאַרציז (שטיחים), ורתר חתירה בכותל שבין הבתים וראה במחולות אנשים ונשים. וביום המחרת יצץ בעצמו הרבני מוה״ר גרשון עם האדון העקמאן (אָקוֹנום, מנהל האחוזה) שבמבצר ומושל בעיר, יהסכים לילך בלילה עם ר׳ גרשון לראות את שמחה זו. והכינו עצמם כולם, האדון העקמאן ראַמאַנאָווסקי שמו, עם עבדיו וגם השופט של העיר עם כמה אנשים והג׳ מוה״ר גרשון עם כבוד הרב אב״ד דשם עם השמשים משרתי הקהילה, וכשהתחילו לשמוח והנה נעשו כמה חתירות בהכותל, בחיות שבניניהם רובם עשויים כותלי הבית מקש וחמר, והביטו באלה החתירות, וראו האנשים והנשים ערומים מרקדים ביניהם, ומזמרים בקולות כרוזים מסודרים במשקל יחד ותנועה, ומזכירים את שם שבתי צבי וברכיה שר״י (שם רשעים ירקב). ונעשה זאת בליל כ״ז לחדשם יגואר על יום כ״ח לחדשם זה בשנת התקס״ז למספרנו״.

כשראו זאת ציווה רומנובסקי לתופסם ולהביאם למאסר למבצר, ביחד שמונה אנשים ויעקב פראנק, והנשארים הצליחו להימלט. למחרת הודיע רב הקהילה ר׳ נפתלי ב״ר יצחק אייזיק הכהן את ר׳ מנחם מנדל אב״ד בעיר סאטנוב את המאורע.

הורודנקה היתה אחד המרכזים של הפראנקיסטים והם עמדו בקשרים ויחסים עם הנסיך ראדזיביל,[10א] שהתעניין בבעיות דתיות וביקר גם בספטמבר 1759 אצל יעקב פראנק.[11] אולם ברשימת הפראנקיסטים שהתנצרו אחרי הוויכוח בלבוב (1759) לא נמצא אף אחד מהורודנקה. נראה שהם נשארו נאמנים לפראנק בלי שהתנצרו. בשנת 1766 יצא מהורודנקה לגרמניה אהרן יצחק בן משה ממשפחת הרבנים הידועה תאומים, כשליח ומטיף שבתאי, ובשנת 1767 בא לאלטונה. ואלה דברי ר׳ יעקב עמדין בספרו התאבקות:[12]

בחודש אייר תקכ״ז בא לאלטונה איש מפולין ושמו אהרן יצחק תאומים מהאראדענקי ומקודם היה בעיר פפד״מ (פראנקפורט דמיין) ובבואו לאלטונה שאל וחקר מיד אחרי ביתו של וואלף עקיבס.[13] ותיכף התחברו להאורח הזה רבים מבני הקהילה ועשו לו שם סיפוק, אך אחרי כך נלכד כצבי מודח, כי נודע שהוא מכת ש״ץ הארורה ונתגרש מאלטונה בקלון ונדפס דף מיוחד על אודותיו, עכ״ד (על כל דבר) בקיצור.[14]

לאחר שהוכרח לעזוב את אלטונה הלך לעיר שוואַרין ונתארח ימים אחדים בכבוד בביתו של נכבד הקהילה יוסף נטע, סוכנו של הנסיך מקלנבורג. משוואַרין הלך אהרן יצחק בן משה להאמבורג. פה נפוצו שמועות שהוא שבתאי. ר׳ יוסף נטע לא האמין וראה בשמועות אלו רק השמצה, כי היה משוכנע שכת זו אינה קיימת עוד. אולם שינה את דעתו כשקיבל מפרופסור טיכזאן בביצוב העתק המכתב שכתב לו יצחק אהרן מפראנקפורט ד/מ ביאנואר 1767. וזו לשונו:[15]

אך יהב השם חכמתו לחכימין, ומנדעה לידעי בינה, בכל דור ובכל אומה ולשון ובכל מדינה לא השבית גואל ושואל ודורש וחוקר תבונה, אשר ידבנו לבו לחקור האמתיות בשכליות ובמעשיות ובהוייתן אשר זאת היא תורת האדם השלם בכל ימי צבאו לאזן ולחקר עד שימצא האמת השלם. כמו שהיה בימינו הדוכס רדציוול יר״ה (ירום הודו) המחוכם, אשר ניפה בנפת שכלו כל הדתות שבעולם ואספם לזוקקם ולא מצא בכל הדתות דת אמיתית ואלהית כדת מלך משיח שבתי צבי, על כן העיר ה׳ את רוח הדוכס הנ״ל וכל יועציו להלחם בשם משיחנו האמתי ש״ץ והוא ויועציו יצ״ו ביקשו את קהילתנו (הורודנקה) שישלחו מאצלם שני תלמידי חכמים מעיר לעיר אשר יהודים דרים פה, להשמיע היושבים בצל מות היהודים העיוורים חכמת דת שבתי צבי בנעימים, לחבוש לנשברי לב לקרוא לשבויים דרור ולאסורים פקח־קוח, לבשר כי בא מלך משיח שילה המחזיק אשר עזבו אבותינו, והדוכס הנ״ל ויועציו יצ״ו ירצו לקבל כל הגרים המאמינים באמונת ש״ץ תחת ממשלתם ובצל קורתם ויערכו לפניהם שולחן נגד צוררים. ואני הצעיר מצווה על פקודת שני חצוצרות החכם השלם האלוקי כמוה״ו, יחזקאל בן כמוה״ו שלום ואמאשט המרביץ תורה בק״ק ליצקא (לוצק) בתחום וואלין והחכם הכולל האלוקי כמוה״ו יצחק בן כמוה״ו דוד העליץ, המרביץ תורה בק״ק ווילנאי, הייתי נשלח להת־

הלך ממדינה למדינה לחקור ולדרוש אם יש מאמינים במשיחנו ש״ק, לחזק ידם באמונתם השלימה. והנה הלכתי אני מעיר לעיר עד כי באתי לעיר רבתי פפד״מ, וכאן מצאתי איש ירא אלקים ושמו ווילד סופר העיר ולו ביררתי סיבת הליכותי. כאשר שמע דברי פתח פיו בגיל וברנן באומר, ברוך השם אשר לא עזב עד הנה את עמו, באמת הוא יעשה ויחישנה. אם מצאתי חן בעיניך, הגר הגעים, הקרב אונך לדברי עבדך. הנה יושב על כיסא הוראה בישיבה ביצצוי במדינת מעקלענבורג הוא האדון האוהב האמת ודורש וחוקר הצדק השר הטפסר כמה״י טיכזין, פרופזור פהילוסופיא חריף ובקי בתורה, גמרא וקבלה אשר כל רז לא אנס לו וכל סתום לא עממוהו, הוא החכם אשר כמוהו לא היה בעולם, בהיות כי הוא יעמוד בצדו להלחם עמו בכבוד משיחו ש״צ, אזי בלי ספק יצליח בכל דרכיו הן במדינת מעקלענבורג, לקבל בעד איזה ממאמינים בש״צ קיומים במדינה הנ״ל, הן בשאר מדינות. כאשר שמעתי דברי האיש ההוא התם שמחתי בהם כשמחת בקציר. אמרתי בלבי אלך נא ואשא קולי ואביעה חידות לאיש כמוהו מעוטר בכתר החכמה, אולי אמצא חן בעיניו שיעזרני בכל כוחו ויכרות ברית עמי ועם בני עמי, כי ירצה אדוני במה שכתבתי ויטעימני על פאזט ראשון בקצה המטה מרצונו וחפצו, ואם כשאלתי השפלה ישעה לי, או אז אשלח אל אדוני חברי ה״ה יוסף מקראקוי, אשר יברר לו כל שאלת לבנו, או אבוא בעצמי אנוכי עבדו הצעיר ונבזה וחדל אישים, היושב פה במקום חושך ענן וערפל הסכלות והזלות, הדר בעיר האראדענקא, עני אני ונגוע מנוער, עבד מוכן לחכמי לב, נכסף להתאבק בעפרות רגליהם של יראי ד׳, נבזה בעיניו ונמאס, גר המתהלך כאברהם כיצחק וכיעקב.

יצחק אהרן בן כמה״ר משה ממשפחת תאומים ז״ל.

יוסף נטע נדהם מתוכן המכתב ופנה מיד אל פרופ׳ טיכזין במכתב הזה:

„ב״ה יום ד׳ ה׳ שבט תקכ״ז לפ״ק —
שלומים רבים, כטל וכרביבים, ה״ה האלוף והקצין התורני המופלא חו״ש, חכו ממתקים כמוהו׳ טיכזין נ״י.

שי״ה עם העתק מכתב שקיבל ידידי שי׳ מרע אהרן מכת ש״צ ימח שמם, ונבהלתי מאד וחיל ורתת אחזוני על איש בליעל ממשפחת ט״מ׳ אנשים רעים וחטאים החוקרים אותם העומדים נגד דת תורת ה׳. תפח עצמיתיו דהאי גברא, כי אחרי היותו כאן כשאר אורחא ופרחא, ומצא חן בעיני וכיבדתיהו במחיצתי ימים אחדים, כי בר־אוריין ומושל משלים הוא, א״כ (אחר־כך) נסע מהכא להאמבורג, ויצא עליו קול ביש וחשדוהו, כי מצאו בו דבר ערוה, אבל לא האמנתי בו עד הנה, כי כל ימי לא עלתה על לבי שיש עדיין מכת האפיקורסים הנ״ל י״ש בעולם, אבל מתוך כתבו ניכרת היטב, וסופו מוכיח על תחילתו שיש ממש בדבר, ומצוה לפרסם ברבים ולרדוף אותו וכל המזדוגים אליו בכל מיני רדיפה שבעולם, ולנקם נקמת ה׳ צבאות, כי יש לחוש לסרובל סרי״כה, מטעם הכמוס, כי מעשיהם רעים ומקולקלים המה נגד תורת ה׳ ונגד כל אומה ולשון, כאשר ידוע ליודעי חן. והנה אם מצאתי חן בעיניו ישלח לי מעלתו שי׳ גוף הכתב מאותו האיש הפרוע, ואני אערבנו ומידי תבקשנו, כי כאשר אכתוב לקהל אלטונא עבור כך, ושם נמצאים עוד כתבים מידו ממש, כדי לראות אם הכתבים שוים זה לזה, ובפרט שאותו טמא אינו יכול לכפור בכתב חתימת ידו, ואח״כ יעשה רושם, ועל דא אסמוך, ואם לתשלומים חשיבה מיל חשיבה. וגם החמשים ר״ט הבב״ל ישיגו לו על זמן המוגבל, כי אחת דיברתי ולא אשנה, וזולת זה אין אתי רק לטובתו הנני מוכן.

כ״ד המצפה על תשובתו ובפרט במסגרת כתב הנ״ל ושהייה אסורה.

ה״ק יוסף נטע משווערין״.

לא נודע מה היה סופו של יצחק אהרן תאומים ואם חזר להורודנקה בגמר שליחותו.

ד. בראשיתה של החסידות

לפי בעל „סדר הדורות החדש״ (עמודים 12—26) זכו שלושים ושבעה „קרובי הבעש״ט ותלמידיו לקבל תורה מפיו״, ובין תלמידיו מגליציה נמנה ר׳ נחמן מהורודנקה, שהיה מתלמידיו הנאמנים ביותר. הוא נזכר גם בספר „שבחי הבעש״ט״ (דף כ״א/ל״ו ועוד) וגם ב„תולדות יעקב יוסף״ (פרשת חיי שרה). המימרה השגורה בפיו על כל מאורע היתה „גם זו לטובה״.[16] על קורות חייו של ר׳ נחמן אין נתונים מדויקים. ידוע שהיה במדזיבוז׳ בשעת פטירתו של הבעש״ט, ואחר־כך היה בא מדי פעם בפעם להשתטח על קברו. גם כשהחליט לעלות לארץ־ישראל השתטח על קברו וביקש ממנו רשות לכך, וכשחזר מקברו בישר בשמחה: „הבעש״ט ציוה עלי לנסוע לארץ הקדושה״ (שבחי הבעש״ט דף כ״א).

בשנת תקכ״ד (1764) עלה ר׳ נחמן לארץ־ישראל, יחד עם ר׳ מנחם מנדיל מפרמישלאן. בשיירתם היה גם ר׳ שמחה מואלוזין, חותנו של ר׳ שלמה מדובנא ומחבר הספר „אהבת ציון״. הקבוצה הפליגה בד׳ תמוז תקכ״ד באונייה מגאלאץ לקושטא. שם חיכו עשרים יום לספינה לארץ־ישראל, והיא הפליגה ב״ח באלול עם 110 עולים ועולי־רגל ספרדים ו־29 עולים אשכנזים מפולין וליטא והגיעה בערב ראש השנה ליפו. ביפו ירדו עולי־הרגל הספרדים לחוף כדי לעלות לירושלים, „החסידים המשיכו דרכם בספינה והגיעו ביום י״ב בתשרי לעכו. למחרת היום רכבו ר׳ נחמן, ר׳ מנחם מנדיל ובני חבורתם על פרדות וחמורים לטבריה. ר׳ נחמן התגורר בטבריה ונפטר שם, כמה שנים אחרי עלייתו.

בנו של ר׳ נחמן, שמחה, נשא לאשה את נכדתו של הבעש״ט פייגה, בתה של הודיל (אדל), ומנישואים אלו נולד בשנת תקל״ב ר׳ נחמן מבראסלאב.

ה. תחת שלטון אוסטריה

עם הסיפוח לאוסטריה בשנת 1772 חלו שינויים ניכרים בחיי היהודים בגליציה, ובכלל זה גם בהורודנקה. גם אחרי הכיבוש האוסטרי הוסיפו יהודי גליציה להיות מאורגנים

עד 1785, לפי תקנון היהודים של הקיסרית מאריה תריזיה משנת 1776, בגוף מיוחד בהנהגת „הנהלה ראשית ליהודי גליציה". בשנת 1785 חוסל האירגון הזה ולא הוקם מוסד ארצי אחר במקומו. ענייני הקהילה הוסיפו להתנהל על־ידי פרנסים, שתפקידם היה לדאוג לענייני הקהילה, לפקח על מירשם לידות, נישואין ופטירות, וכן לגבות את מסי הקהילה ומסי היהודים. בעיירה קטנה כמו הורודנקה עמדו בראש הקהילה שלושה פרנסים. למעשה היו הפרנסים תלויים בשלטון המחוזי, שמקומו היה בזאלאשטשיקי, והיו חייבים למלא אחרי הוראו־תו. בקהילת הורודנקה לא היה אז רב אלא מורה־הוראה (רעליגיאָנס־ווייזער), שקיבל משכורת שנתית בסך 104 פלורין.

בשנת 1775 ביקשה קהילת הורודנקה, עקב המצב הכלכלי הקשה שעבר על תושביה, להקטין את מס־הגלגולת.[17] בקשתם נענתה מווינה בחיוב.

בשנת 1776 דרשה וינה דין־וחשבון על המסים וההיטלים, שכמה קהילות, ובכללן גם הורודנקה, היו מסלקות בימי פולין לשלטונות האחוזות תמורת האישור לבחירת הרבנים המקומיים ופרנסי הקהילות.[18]

אחת המטרות הראשוניות של האדמיניסטרציה האוסטרית בתקופה המדוברת היה חיסול המוזגים היהודים, כי ראו בהם את הגורם העיקרי, המעכב את פיתוח מעמד האיכרים. מדיניות זו פגעה קשה במצבם הכלכלי של יהודי הורודנקה, שרבים מהם התעסקו במזיגה. על רקע זה התחולל מאבק קשה מצד היהודים, שהסתמכו על התקנון שהוענק להם בשנת 1743 מידי בעל העיר מיקולאי פּוטוצקי. המאבק הזה נמשך עשרות שנים.

אחת הפגיעות החמורות במצבם של יהודי גליציה, נוסף לעומס המסים וכל מיני איסורים, היה איסור הנישואים. בעד היתר־נישואים נדרשו היהודים לשלם מס בשיעור של 3 עד 30 דוקאטים, וכל מי שהשיא את בניו בלי היתר היה צפוי לעונש ולהחרמת רכושו. אפילו בעד השתתפות בחתונה „בלתי־חוקית" צפוי היה קנס קשה. האיסור הזה גרם גם להופעת מלשינות בין היהודים.

בשנים 1784—1785 סבלה הורודנקה רבות מבן־עדתה לייבל הרשל, שהטריד את השלטונות בלבוב בהודעות ומסירות בענייני היהודים. ביחוד היה מלשין על הנישואים החשאיים, שיהודים בעיירתו ובערי הסביבה היו ערוכים למרות האיסור החמור, וכן מסר ידיעות על אי־סדרים וליקויים בגביית מסי הקהילה ובניהול ענייני המסים.[19] תמורת מסירותיו אלה תבע תשלומים מאת השלטונות, ולפי מסמך מיום 29 באפריל 1784 נדרש לייבל הרשל למסור לגוּבּרניוּם בלבוב חומר עובדתי והוכחות לביסוס מסירותיו. על יסוד דין־וחשבון של הגוּבּרניוּם מיום 27 במאי 1784 ניתנה ביום 24 ביוני 1784 הוראה מאת הממשלה בווינה לוותר על עריכת חקירות בענייני הנישואים החשאיים, עד למיפקד התושבים הקרוב. הוטל רק על השלטונות לשים עין על תופעות אלה, ולהעניש את הרבנים שיערכו נישואים חשאיים בקנס של שני פלורין בעד כל חתן וכלה. למעשה לא היו השלטונות זקוקים להודעותיו של לייבל הרשל, הואיל וגם בלי עזרתו גילו באותו זמן בגליציה המזרחית 464 מקרים של נישואים חשאיים.[20] כתוצאה מן המסירות על אי־סדרים בניהול גביית המסים ניתנה הוראה מווינה להחמיר את הפיקוח על הקהילות, לחייב את הפרנסים לנהל ספרי חשבונות, להגיש מזמן לזמן לשלטונות דין־וחשבון על הפעולות הכספיות ולאפשר להם לערוך ביקורת על הפעולות האלה. אם יתגלו מקרים של בזבוז או מעילה, יש להטיל את מלוא האחריות על הפרנסים, לחייבם בתשלומי נזק ולפי הצורך גם להענישם בעונשים חמורים.[21]

בינתיים הגיעו לידי השלטונות ידיעות, שלייבל הרשל בעצמו מואשם בזיוף מיסמכים ושטרות, והוא גם נעצר בבית־הכלא. ביולי 1784 ביקש לייבל הרשל להגן עליו בפני ההאשמות המיוחסות לו מטעם הנהלת היהודים (יודענדירע־קציאָן) בלבוב, בגלל הודעותיו בענייני ניהול הכספים, העשו־יות להביא לאוצר המלוכה רווחים בסך 400,000 פלורין.[22] בעניין זה הודיעו מווינה, שיש להשאיר את חקירת ההאשמות הללו למוסדות המשפטיים.

הואיל והגוּבּרניוּם היה מעוניין לקבל ממנו ידיעות על ניהול הכספים של הקהילות והנהלת היהודים, נתבקשה וינה לתת הוראה לשחררו. מווינה ענו שהרשל יתן את הודעותיו בכתב, ואחר־כך יחליטו מה לעשות. באוגוסט 1784 ניתנה מווינה הוראה לשלם לו את שכר־ההלשנה בעניין הנישואים החשאיים[23] ולשחררו. לפי בקשת וינה מינו השלטונות בלבוב.[24] ועדה מיוחדת לחקור את בזבוז כספי המסים.

בזה לא נגמרה פרשת לייבל הרשל. עוד ביוני 1784 פנה בבקשה למסור לו את חכירת מס הבשר הכשר, או לפחות לשתפו. בקשתו זו נדחתה.[25] באוגוסט 1784 דרשו היהודים עמנואל שמעון דורמיצר, חנוך פרוץ, לייבל הרשל, יעקב אהרן ומנדל סאלומון לשלם להם דמי־פיצויים, דמי־הוצאות ושכר־טרחה בעד עיבוד ההצעה בענייני חכירת דמי הבשר הכשר.[26]

לייבל הרשל מצדו תבע תשלום „שכר מיוחד" על היותו בעל ההצעה להטלת „מס הבשר הכשר". כל העניינים הללו נמאסו על השלטונות, ובדקרט מיוחד סירבה וינה בספטמבר 1784 לשלם לכל הקבוצה דמי־טרחה. הוצאות ופיצויים עבור „עמלם הדו־שנתי" בעניין מס הבשר הכשר. בדצמבר 1784 קיבל גם הרשל החלטה שלילית בעניין דרישתו לתשלום שכר מיוחד. בזה נסתיימה פרשתו של המלשין הרשל. מני אז אין תיקי הממשלה מזכירים אותו.[27]

בשנת 1789 רכשו יהודים אחדים רשיון השלטונות בתים מידי העירוני הארמני בהורודנקה סטפאן סאדובי.[28]

קביעת „מס הבשר הכשר" גררה אחריה גם תביעת פיצויים מצד בעל העיר תיאודור פוטוצקי, שהפסיד על־ידי כך את הכנסותיו ממס הצריכה של היהודים. לאחר משא־ומתן ממושך דחתה וינה את תביעתו, בלי לנמק את הדחיה (26 בפברואר 1783).[29]

בשנת 1785 חוסלו שרידי האוטונומיה הקהילתית ובוטלו כל הזכויות המדיניות והשיפוטיות. לפי התקנון החדש הוטלו המסים שניגבו מן היהודים לא על הקהילה בשלימותה, אלא על כל יהודי כפרט, וגבייתם נמסרה לפקידי הממשלה. בתי־

הדין הרבניים בוטלו, ובעניינים משטרתיים הועמדו היהודים תחת שלטון העירייה.

הקיסר יוסף השני ניסה מתוך שאיפותיו הפיזיוקרטיות למצוא פתרון לבעיה היהודית בגליציה על־ידי יישוב יהודים על הקרקע כאכרים. עוד בשנת 1782 ניתנה הוראה מווינה, שיהודים עובדי־אדמה ישלמו רק מחצית מס־הנישואים ואחרי זמן קצר ישחוררו לחלוטין מתשלום המס הזה. בהקמח מושבה חקלאית יהודית הוחל אך בשנת 1785, לאחר שפורסמה הוראת הקיסר מיום 6 ביולי 1785, ובאביב 1786 נוסדה המושבה היהודית הראשונה בכפר דוֹמבּרוּבקה על־יד נוּבי־סוֹנטש. זמן קצר לאחר זה נוסדה המושבה השנייה „בבל החדשה" (נוי־באבילון) בקרבת העיר בולכוב ועוד כמה מושבות קטנות, שלא האריכו ימים.

בתכנית הממשלתית נקבע כי מתוך המספר הכללי של 1,410 משפחות מתיישבים יהודים מגליציה כולה יש ליישב מחוז זאלשטשיקי 117 משפחות יהודיות. על הורודנקה הוטל להמציא 12 משפחות יהודיות כמועמדות להתיישבות. ואמנם עלו על הקרקע עד סוף 1794 שתים־עשרה משפחות מהורודנקה, שכללו 12 גברים, 10 נשים, 4 נערים ו־4 נערות למטה מגיל 18. המתיישבים קיבלו 138 חלקות אדמה, 9 בתים, 9 גרנות ורפתות, 11 סוסים, 18 שוורים, 16 פרות ו־30 מכשירי עבודה. בראשית המאה הי"ט היו עוד כולם בהתיישבות החקלאית.[30] משאר העיירות במחוז זאלשטשיקי הגיעו משפחות מתיישבים במספרים דלקמן: זאלשטשיקי — 14 משפחות, יאזשאזשאני — 16, זאבלוטוב — 7, טשורטקוב — 18, קשיבטשה — 9, בוטשאטש — 14, שניאטין — 17, יאזלוביץ — 8, ובסך־הכול 115 משפחות (בכללן 12 המשפחות מהורודנקה), שכללו 129 גברים, 126 נשים, 116 נערים, 94 נערות, ובסך־הכול 465 נפשות. כיסוי תקציב ההתיישבות, בשיעור של 250 פלורין למשפחת מתיישבים, הוטל על הקהילות בשטח ההתיישבות. על כל 25—40 אבות־משפחה הוטל לספק את האמצעים ליישוב משפחה אחת מחוסרת אמצעים.

על להיטותם של יהודי גליציה לעבור לעבודת־האדמה למדים אנו מן המקרה דלקמן: בשנת 1787 פנו 50 יהודים מזאלשטשיקי אל השלטונות בבקשה למסור להם אדמות לעיבוד בסביבות עירם, בכפרים קרישטשאטיק ודאווידסטיה שמעבר לדניאֶסטר, בשטח בּוקוֹבינה. ברשות מגישי הבקשה היו: 25 בתים (בכללם 4 בתי־מזיגה), 50 סוסים, 10 שוורים, 76 פרות, 20 עגלות, 17 כוורות ו־1,950 זהובים במזומן. שנה שלימה לא קיבלו תשובה מן הגוּבּרניום. בשנת 1787 שלחו כתב־בקשה אל הקיסר יוזף השני ובו כתבו: „החלטנו לפנות עורף למסחר הזעיר ולהתמסר לעבודת האדמה. אפס, הואיל ומילוי בקשתנו נדחה מיום ליום, ובינתיים חלפה שנה תמימה בלי שקיבלנו כל שטחי אדמה לעיבוד — אין אנו יודעים עוד מה נעשה. הרכוש הדל שהיה בידנו נאכל, ואין אנו יודעים כיצד נתפרנס, לאחר שהפסדנו בדבר הזה את כל רכושנו". בתשובה למכתבם ניתנה הוראה מאת הקיסר, להתייחס בחיוב לבקשתם ולהקצות להם חלקות אדמה להתיישבות. אולם הגוּבּרניום בלבוב קבע להם אדמות מרוחקות מן העיר, שנעזבו על־ידי מתיישבים מזיבנביז־גן בגלל היותן בלתי־פוריות. חלקות אדמה אלה לא רצו היהודים לקבל וגם לא יכלו לקבלן, וכך בוטלה כל התוכנית.

בקשה דומה לזו הגישה גם קהילת לאַזאיסק בשם 70 משפחות. גם במקרה הזה נתן הקיסר תשובה חיובית, אולם התוכנית לא יצאה לפועל בגלל חוסר קרקעות.[30a]

בשנים האלה התלוננו האיכרים במחוז זאלשטשיקי, שהיהודים תפסו את המונופולין בסחר תבואה וקונים מהם בכל נחבולות ערמה ומירמה את התבואות ואת כל יבולי התוצרת החקלאית. שר המחוז האוסאגר בעצמו דיווח, שהיה עד לכך שיהודי קנה לפני העיר בלי כסף כמות ניכרת של תבואה, ומכר מיד עם ריווח של 25 אחוז. האוסאגר המליץ גם על הרחקת היהודים בכל המחוז מחכירות, בנימוק מיוחד במינו: „שגם יהודים ישרים מסוכנים, כי יושרם הוא רק הקדמה לרמאות עוד יותר גדולה". בכלל היה מתייחס באכזריות ליהודים וראה בהם רק נוכלים ורמאים. את לשונם ציין כשפת־גנבים („דיבּעֶרשפראַכע") והם מספקים, לדבריו, „את הקו־נטיגנט הגדול ביותר של עבריינים". לפי דעתו ביכולתם להתחרות במסחר ומלאכה, הואיל והיהודי מוציא במשך חודש ימים מה שמוציא נוצרי במשך שבוע אחד. הם חסכנים, אוכלים מעט ואינם שותים משקאות חריפים, ורק בשבת הם מרשים לעצמם מאכלים טובים יותר. הודות לחיים כאלה יכולים הם — לפי דעתו — למכור סחורות יותר זול מאשר סוחרים נוצרים.[31]

הוא תמך בתלונות האיכרים על יהודים ותרם לא מעט לדלדולם החומרי של יהודי המחוז, עשה להם קשיים בחכירת טחנות וגשרים, בהשתתפות בירידים וגם בסחר תבואות, דגים, זפת, סיד, לבנים, אשלג, ייצור יי"ש וכו'. מצד קהילות המחוז, ובכללן הורודנקה, נעשו באמצעות הקהילות לבוב וברודי השתדלויות בווינה, אולם בלי תוצאות חיוביות.

נוסף לכך היה עומס מסים כבד ביותר מוטל על יהודי הורודנקה, כמו על כל יהודי גליציה. בשנים 1777 עד 1784 שילמו היהודים את המסים הבאים: (1) דמי סבילות וחסות (שוץ אונד טאָלעראַנץ־געביהר) בסך 4 גולדן מכל משפחה. הגבייה בוצעה לפי שיטת מס־הגלגולת; (2) מר משלח־יד ורכוש (געווערבע אונד פערמעגענסשטויער) בסך 4 גולדן מכל משפחה. המס הזה נדרש מאת הקהילה בסכום כולל והיא היתה חייבת לגבות אותו מכל משפחה; (3) מס נישואים.

בשנת 1784 חל שינוי מסוים בהרכב המסים. מס משלח־יד ורכוש בוטל, ובמקומו הונהג מס מיוחד על צריכת בשר — „מס הבשר הכשר". המס שנגבה בשם „דמי סבילות וחסות" הועלה בגולדן אחד למשפחה (כלומר לסך 5 גולדן), וכן חל שינוי בשם המס, שנקרא מעתה „לאַנדעס דאַמעסטיקאַל־בייטראַג". מלבד המסים האלה הוטלו עוד תשלומים מיוחדים בעד הקמת בתי־כנסת חדשים ובתי־עלמין (50 גולדן לשנה) וכן תשלום מיוחד להקמת בתי־ספר יהודיים.

נטל המסים הרב והמצב הכלכלי הקשה גרמו לפיגור בתשלום המסים. בשנת 1791 תבעו השלטונות מקהילת הורודנקה תשלום הפיגור בשיעור 38 פלורין למשפחה לחשבון „דאַמעסטיקאַל־בייטראַג". בפרוטוקול מיום 13 ביולי 1792 הודיעו ראשי הקהילה יעקב וואסר ומוטל אדלשטיין ושליחי הקהילה בנימין דאנקנר, משה אופנבּרגר ואברהם סוחר, כי

הסכום הנדרש 38 פלורין למשפחה אינו נכון, הואיל והם העבירו בשעתו את דמי הסבילות והחסות לאוצר הממשלה.

לאחר שהנהלת החשבונות הפחיתה את שיעור המס למשפחה, הבטיחו נציגי הקהילה לגבות את המס ולהעבירו לאוצר הממשלה. אולם שלטונות המס לא סמכו על הבטחה זו, וניתנה הוראה לזרז את הגבייה על־ידי גובים ממשלתיים. בהזדמנות זו נערכה רשימה מלאה של כל יהודי העיר. תודות לכך נמצאת בידינו רשימה של 422 בתי־אב,[32] המופיעים זו הפעם הראשונה בשמות־משפחה גרמניים, שניתנו להם לפי הדאקראט מיום 3 בפברואר 1785. לפי חשבון ממוצע של חמש נפשות למשפחה מנתה אז האוכלוסיה היהודית בהורודנקה בערך 2,110 נפש.

נראה כי הזירוז בגבייה לא הביא את התוצאות שקיוו להן, כי בשנת 1792 שוב נדרש הגובֶרניום בלבוב לדחוק בשלטונות המחוז בענין גביית המסים, בלי שים לב לכל טענותיהם של היהודים.[33] ואמנם מילאו שלטונות המחוז אחרי ההוראה והפעילו לחץ אכזרי על משלמי המס במחוז זאלש־טשיקי. בדין־וחשבון מיום 5 ביולי 1794, שהועבר לווינה על־ידי הגובֶרניום בלבוב, הודגש כי מחוז זאלשטשיקי הצטיין בגביית המסים לעומת המחוזות האחרים.

אולם על אף הלחץ והנגישות לא התקדמה הגבייה בהרבה והחוב גדל משנה לשנה. לבסוף נוכחו השלטונות בווינה, כי במצבן המדולדל לא יוכלו הקהילות לשלם את החוב הנדרש מהן, ובשנת 1802 הורה הקיסר פראנץ למחוק את החובות ולוותר על גבייתם.[34]

לפי הפטנט מיום 6 ביוני 1797 הוטל על כל יהודי גליציה מס הנרות, ובפטנט מיום 25 באוקטובר 1798 מס מיוחד (עקסטראשטייער) כתחליף למס־ההכנסה של האוכלוסיה הנוצ־ריח. כן הוטל מס־תוספת (ערגענצונגסשטייער), שהיה ניגבה במקרה שמס הבשר הכשר ומס הנרות לא הכניסו את הסכום הנדרש לפי המיכסה הממשלתית. שיטות המסים היהודיים בתקופה שלפני 1848 היו מסובכות, נתונות לחכירות וקשורות בשורה ארוכה של פטנטים ודקרטים.[35]

בהורודנקה סבלו היהודים מחוכר־מישנה של מס בשר כשר לייב קרומאן, עד כדי כך, שהגישו תלונות לשלטונות באוקטובר 1795. מתוך תיקי הארכיון אין לדעת מה היו הוצאות התלונות.

בשנת 1797 קרה בקהילת הורודנקה מקרה, שפגע בכל חברי הקהילה, גזבר הקהילה רוזנברג מעל בכספי המסים, והשלטונות החליטו כי פרנסי הקהילה אחראים למעילה וחיי־בים לשלם את כל הנזקים. פרנסי הקהילה ערערו על החלטה זו, אולם בדקרט מ־12 באפריל 1797 דחתה הממשלה בווינה את ערעורם והורתה לגובֶרניום בלבוב לגבות מפרנסי הקהילה את כל הכסף.[36]

המוני העם בגליציה היו מדוכאים עד ליאוש עקב נגישותיהם של חוכרי מס־הבשר ומס־הנרות, ותקופה זו, שעמדה בסימן ה„ליכט־פאַבטער״ ו„פלייש־פאַבטער״, נחרתה בזכרון העם באנקדוטות וסיפורים שונים על השיטות האכ־זריות ובלתי־אנושיות שנקטו החוכרים בגביית המסים, שיטות שגבלו עם שוד וגזל. מצב־העניינים הזה נמשך עד שנת 1848, שנת המהפכה.

בינתיים הלך ורע מצבם של יהודי הורודנקה. בשנת 1811 פרץ סכסוך בין בעלי משרפות היי״ש והמוזגים ובין בעל העיר הגראף פוטוצקי, שניסה להעלות את התשלומים שנקבעו בכתב־הקיום משנת 1743. כשסירבו החוכרים להסכים לתש־לומים המוגדלים, אסר עליהם בעל העיר להמשיך בייצור יי״ש ומכירתו. הסכסוך פגע ב־92 משפחות שעסקו בענף הזה. שני הצדדים הגישו ערעורים לשלטונות והסכסוך נמשך עד שנת 1840. עקב הסכסוך התעוררה השאלה של הארכת החוזים בכללותה. משרד המחוז בקולומיה, שאליה השתייכה הורודנקה בתקופה זו, הציע להאריך את החוזים לשלוש שנים בלבד, אך הגובֶרניום בלבוב התנגד למתן חוזים לשלוש שנים, בטענה שרבים מן המוזגים עוסקים גם בעסקים אחרים ועליהם יש לאסור את המזיגה בכלל, ולא להתיר להם לנהל את עסקי המזיגה בידי נוצרים, בהתאם להצעתם. על יסוד הצעת הגובֶרניום דחתה הממשלה בווינה בשנת 1845 את ערעורי המוזגים.[37]

בשנת 1822 פרצו בעיירה דליקות שהחריבו חלק גדול מבתי העיר ודלדלו את תושביה. לאחר זה פנו ראשי הקהילה אל שלטונות המחוז בבקשה להקטין את נטל המסים הכבד, אולם נענו בסירוב, אף־על־פי שתשלומי המס של היהודים עלו פי חמישה על אלה של התושבים הנוצרים.[38] לפי הנתונים הרשמיים שילם בתקופה זו כל תושב נוצרי בממוצע 1.17 פלורין לשנה, לעומת תשלום של 6.01 פלורין בממוצע שניגבה מכל תושב יהודי.

הקלה מסוימת במצב היהודים באה רק לאחר שנת 1848, עם השלטת העקרונות החדשים של סובלנות וליבראליות כלפי המיעוטים הלאומיים והדתיים. בשנת 1852 הותר ליהודים לרכוש נכסי־דלא־ניידי, ומכל ערי גליציה הגישו יהודים בקשות למשרד הפנים בווינה בדבר רשיונות לרכישות אלה. ביניהם היו גם שני יהודים מהורודנקה — זליג אנגל, בעל חנות מכולת,[39] ודן זילבר — שהגישו בקשותיהם בשנת 1863 וקיבלו לאחר זמן קצר את הרשיונות.[40] זליג אנגל קיבל גם רשיון מיוחד לרכישת מגרשים עירוניים של נוצרים בשכונות נוצריות שבהן התגוררו יהודים.

אין לנו נתונים סטאטיסטיים על יהודי הורודנקה בשנים הראשונות לשלטון האוסטרי, אלא על מחוז זאלאשטשיקי כולו, שאליו השתייכו בשנים 1788—1792 תשע קהילות יהו־דיות. לפי המיפקד בשנת 1792 נימנו בתשע הקהילות האלה 2,969 משפחות יהודיות, לעומת 3188 משפחות בשנת 1789. מספר הנפשות היה: 6,906 גברים, 6,925 נשים, בסך הכל 13,831 נפשות.

בשנת 1869 נימנו בהורודנקה 3,159 יהודים (1593 גברים, 1566 נשים).

לפי המיפקד בשנת 1890 היו בהורודנקה 1,782 בתים, 11,162 תושבים (5566 גברים, 5596 נשים); מהם 1,153 קאתי־לים, 5,635 גרקו־קאתולים, 4,340 יהודים, 34 בני דת אחרת.

בכל מחוז הורודנקה היו 9,990 בתים, 52,421 תושבים;

מהם 5,207 קאתולים, 40,086 גרקו־קאתולים, 6,979 יהודים, 149 בני דת אחרת.[41]

בשנת 1900: 1,898 בתים, 11,613 תושבים (5,706 גברים, 5,907 נשים); מהם 1,259 קאתולים, 6,056 גרקו־קאתולים, 4,255 יהודים, 43 בני דת אחרת.

בכל המחוז: 10,689 בתים, 55,903 תושבים (27,741 גברים, 28,162 נשים); מהם 5,641 קאתולים, 43,437 גרקו־קאתולים, 6,708 יהודים, 114 בני דת אחרת.[41]

בשנת 1921 היו בכל המחוז 83,970 תושבים, מהם 7,148 יהודים.

בשנת 1910 ירד מספר התושבים בהורודנקה העיר ל־11,223 לעומת 11,613 בשנת 1900; מהם היו 1,332 קאתולים (11.9%), 5,650 גרקו־קאתולים (50.3%), 4,210 יהודים (37.8%). לעומת המספר הכללי של התושבים עלה אחוז היהודים מ־36.6% ל־37.8%.

בשנים 1880—1910 גדל מספר הרותנים מ־4,547 נפשות עד 5,650, כלומר, מ־45.4% ל־50.3%. מספר הפולנים ירד מ־1,741 נפשות בשנת 1880 ל־1,332 בשנת 1910, ובאחוזים יש ירידה מ־17.4% ל־11.9%. מספר היהודים גדל מ־3,661 נפשות בשנת 1880 (36.6%) ל־4,210 בשנת 1910 (37.7%). גידול מוחלט הן במספר והן באחוזים חל רק באוכלוסיה הרותנית.

הרכוש היהודי בנכסי אלד ניידי הרשום בספרי רישום הקרקעות (טאבולה) הגיע בכל המחוז בשנת 1889 ל־4,428 הקטאר (13.8%), ובשנת 1902 ל־5,090 הקטאר (16.4%). על 50 בעלי נכסי דלא ניידי בשנת 1889 היו 7 יהודים, ובשנת 1902 תשעה יהודים.[42] משטח היערות היו בידי היהודים בשנת 1889 — 11.9%, ובשנת 1902 — 19.6% מכל היערות.

ו. המצב התרבותי והחברתי

לפי הסעיפים 11—14 של התקנון מ־20 במארס 1785 („תקנון יוסף השני"), שהטיל על היהודים התחייבויות רבות, נוסד בהורודנקה בשנת 1788 בית־ספר כללי יהודי (יידישע נאַרמאַלשולע). כמורה שימש שמעון בורנשטיין עם משכורת שנתית בסך 200 פלורין. באותה שנה נוסדו בתי־ספר גם ביתר ערי המחוז זאַלשטשיקי: בזשידאטשוב (המורה ישראל פייאַר־קוּאַל), טשורטקוב (המורה שלמה קרייץ), בוטשאַטש (המורה יעקב ברלס), שניאַטין (לוי פילפל). בעיר זאַלשטשיקי עצמה ובעיירות יאזלוֹביץ, קשיבטשה וזאבלוטוב עוד לא נוסדו בתי־ספר בשנה ההיא.[43]

מעניין להזכיר, כי מהורודנקה יצא עוד במאה הי"ח יהודי שגמר רפואה באוניברסיטה והוסמך לדוקטור לרפואה; מלבד תפקידו במקצוע הרפואי שימש גם בימי פולין העתיקה כרב־מדינה באוקראינה. בשנת 1782 בא לקראקא כרופא והיה דורש דרשות בבתי־הכנסת, מה שאישר הרב יצחק לוי ב־8 בינואר 1782. לפני בואו לקראקא קיבל ב־18 באפריל 1781 מן הפיזיקוס הראשי בגליציה ד"ר יאנדל"י קרופינסקי תעודה, ובה אושרו ידיעותיו ברפואה וביחוד בבוטניקה וחימיה. על יסוד תעודה זו[14] הותר להיות רופא בגליציה.

באפריל 1821 עלתה על סדר־היום של המדינוות לגבי היהודים בגליציה בעיית הלבוש היהודי המסורתי. בעיה זו הטסיקה את שלטונות וינה עוד בשנת 1788, אולם לא נקטו מאז שום צעדים לביצוע שינויים בעניין הזה. באפריל 1821 הציעו פקידים אחדים מהגוברניוום בלבוב לשלטונות בווינה, לגשת במרץ לביצוע תיקונים בלבוש היהודי, במטרה להתאימו ללבוש האוכלוסיה העירונית הלא־יהודית. אמנם הנציב, פרייהאַר פון האוּאַר, לא הצטרף אל דעתם, ובחוות־דעתו שניתנה במאי 1821 סקר את המאמצים שנעשו עד אז בכיוון הזה, והגיע למסקנה שאין קשר בין תיקון הלבוש ובין הסיכויים לקרב את היהודים להשכלה ולתרבות הכללית; אך שלטונות וינה לא קיבלו את דעתו והוחלט לגשת לפעולה להשגת השינויים.

נקל להבין כי הידיעה על כך עוררה התרגשות רבה והתנגדות חריפה בין המוני היהודים. לעומת מספר מצומצם של יהודים נאורים מלבוב, ברודי וטארנופול, שתמכו בעמדת הממשלה, התחילו פרנסי הקהילות להציף את הגוברניום במכתבי בקשה, שיש להימנע מכל שינוי בלבוש היהודי, כי חיסול פתאומי יביא בעקבותיו יוקר גדול של אריגים. בין הקהילות שהביעו התנגדותן היתה גם קהילת הורודנקה. במאי 1821[45] שלחו סוחרי הורודנקה בשם יהודי העיר כתב־בקשה לשלטונות בווינה, ובו בקשה להשאיר ליהודי גליציה את הלבוש המסורתי מתוך הנימוקים דלקמן: (1) היהודים קשורים בלבוש הזה עוד מראשית בואם לפולין; (2) רובם המכריע של יהודי גליציה אין להם הכסף הדרוש להחלפת הלבוש; (3) מספר רב של סוחרים ובתי־חרושת מחזיקים מלאי גדול של אריגים מותאמים ללבוש היהודי, והחלטה פתאומית על שינוי הלבוש תהרוס את מעמדם לגמרי. בסופו של דבר נגנזה כל התכנית, לא בוצעו כל שינויים וסערת־הרוחות שככה ונשכחה.

בשנים 1862—1866 נדונה בסיים הגליצאי הצעת־חוק התקנות של הערים. נגד התקנון, שבו נכללה שורת הגבלות ליהודים, יצאו בחריפות כל קהילות גליציה והגישו לשלטונות מחאות, ביחוד נגד הסעיפים שלפיהם יכול היה להיבחר לראש־העיר רק נוצרי, ולחברי מועצת־העיר רק יודעי השפה דפולנית. אחרי דיונים ממושכים נתקבל חוק תקנות הערים של הממשלה בלי שום הגבלות.

בשנת 1878 עשה האירגון „שומר ישראל" בלבוב מאמצים לייצב את מעמד הקהילות על־ידי עיבוד תקנון אחיד לכל הקהילות, שיאושר על־ידי הממשלה, וליכוד כל הקהילות באירגון ארצי מאוחד. לשם כך נדרשו להשתתף ב„יום הקהילות", שהתכנס בלבוב בימים 18—20 ביוני 1878. באי הוועידה הגיעו לידי הסכם בדבר תקנון אחיד ואירגון הקהילות ברוח ההצעות של „שומר ישראל".

בעקבות ועידת „יום הקהילות" התעוררו החרדים למלחמה נגד אירגון הקהילות והתארגנו באגודה בשם „מחזיקי הדת", בראשותם של הרב מקראקוב ר' שמעון שרייבר והאדמו"ר מבלז. ב־14 בפברואר 1882 התכנס בלבוב כינוס הנציגים החרדים ורבני הקהילות והחליט על הצעת תקנון ברוח הדרישות של „מחזיקי הדת". התקנון קבע בין השאר, כי רב הקהילה, שייבחר לכל ימי חייו, יפקח על כל ענייני

הקהילה, על החינוך ולימודי הדת; הזכות לבחור ולהיבחר תהיה רק לחברי הקהילה החיים לפי דיני ה„שולחן ערוך" — כל מי שאינו מתנהג כיהודי חרד יוצא ממסגרת הקהילה. המגמה הכללית היתה להביא לידי פילוג ביהדות הגליציאית, דוגמת הפילוג ביהדות ההונגרית.

הרב שרייבר הגיש את תוכניתו למיניסטריון הדתות והחינוך, כדרישת יהודי גליציה. במאי 1882 הגישה קהילת לובּוֹ למיניסטריון מחאה חריפה נגד הצעתו של הרב שרייבר וצירפה למחאתה הצהרות־מחאה של יתר קהילות גליציה. בין הצהרות־המחאה היתה גם מחאתה של קהילת הורודנקה. הודות לתנועה זו נדחתה תוכניתו של הרב שרייבר על־יד שלטונות וינה.

בשנת 1890 (21 במרס) פורסם התקנון האחיד לכל הקהילות באוסטריה, שעובד על־ידי הממשלה בהסכם עם נציגי היהודים המתקדמים, שהתנגדו בחריפות לשאיפות הפלגניות של „האורתודוכסים" (החרדים הקיצוניים). עם פירסום החוק התחילה תקופה חדשה בחיים הציבוריים. לפי תקנות החוק הזה נהלו ענייני הקהילה על־ידי מועצת הקהילה (קוֹלטוּס־ראט), שנבחרה לשש שנים. מועצת הקהילה בחרה מתוכה את „ראשות הקהילה" (קוֹלטוּס־פֶאַרשטֶאנד), שהיא הגוף המבצע את החלטות המועצה ומנהל את העבודה האדמיניסטרטיבית. על יסוד התקנון החדש התקיימו בשנת 1891 בחירות למועצת הקהילה בכל ערי גליציה, ובתוכן גם בהורודנקה. בשנים 1891—1900 עמד בראש הקהילה משה פינלש.

בבחירות למועצת הקהילה שהתקיימו בראשית המאה העשרים נבחרו למועצה: יהושע דאנקנר, טודרוס קוגלמאס, חיים־מנדל קוֹך, שלמה פאַל, מוניש שמיד, יחזקאל שפירר, יוסל שרצר; אל הוועד המנהל נבחרו: יהודה וואסר, יוסל זיידמן, שלמה קראמר, שלמה־אברהם שור. נשיא הקהילה היה יוסף באַזנאַר. בראש ה„תלמוד־תורה" עמד וולף זיידמן, ובראש ה„חברה־קדישא" — פישל וואסר; מזכיר הקהילה היה דוד זיידמן, חזן העיר — יוסי שפירא (יוסי החזן).

הכנסות הקהילה התבססו על מס הקהילה (קולטוס־שטייער), שניגבה מתושבי העיר היהודים לפי יכולתם. לפני פרוץ המלחמה הראשונה שילמו את מס הקהילה 680 בתי־אב. לקהילה היו גם עזבונות לצרכי צדקה: מבנימין דאנקנר — 20,400 כתרים, מדוד זילבר — 4,000 כתרים, ממשה פינלש — 2,000 כתרים.

מלבד בית־הכנסת הגדול היו בעיר בתי־מדרש, בתי־כנסת של חסידי טשורטקוב (ותיקים וחדשים), חסידי ויזשניץ, חסידי קוסוב, מניין הרבי מהורודנקה, חברת־מניין רמב"ם, ועוד כמה וכמה מניינים של חברות ואגודות שונות.

בשנות השישים ישב על כס־הרבנות בהורודנקה הרב משה תאומים, בעל־המחבר של ספר שאלות ותשובות „דבר משה" על חלקי ה„שולחן ערוך" (לובּוֹ 1864) וספר „אוריין תליתא" — חלק ג' מספר „דבר משה", שלפי שער הספר „יכיל ק"ע שאלות ותשובות ואיזה שו"ת וחדושים מבנו נפתלי הירץ" (לובּוֹ 1880).

אחרי הרב ר' משה תאומים, שנפטר בשנת תרמ"ח (1888) ישב על כס־הרבנות בהורודנקה חתנו הרב ר' אלימלך אשכנזי במשך שנים רבות, עד לפטירתו בשנת תרע"ו (1916). בשנת 1913 השתתף הרב אשכנזי בוועידת „המזרחי" בגליציה", שהתכנסה בלבוב ביום ג' אדר תרע"ג, ונבחר כחבר הוועד הארצי של „המזרחי". סמוך לכך נוסד על־ידו סניף „המזרחי" בהורודנקה.

סגנו של הרב ר' אלימלך אשכנזי היה הדיין ר' מנדל שפירא, שנתקבל לכהונה זו בשנת תרס"ג. ר' מנחם־מנדל בר' משולם־פייביש שפירא נולד בשנת תרל"ג. אביו היה רב ביאגאַלניצה, שבה ישבו אבי־אביו ר' שמואל זאב ואביו ר' צבי — ביחד למעלה ממאה שנה. לפני בואו להורודנקה ישב ר' מנדל שפירא על כס הרבנות ביאגאַלניצה משנת תרנ"ד עד תרס"ג.

במחצית השנייה של המאה הי"ט חדרה ההשכלה גם להורודנקה, ואחד ממשכילי העיר, אפרים זילבר, התפרסם בספרות העברית המדעית. אפרים זילבר היה בקי בספרות העתיקה והחדשה והשתתף בהערות וברשימות קטנות ב„בית התלמוד" בעריכתם של אייזיק הירש וייס ומאיר פרידמן (איש־שלום), שיצא לאור בווינה בשנים 1881—1889, וכן ב„המגיד". ב„בית התלמוד" פירסם אפרים זילבר: (א) פירוש לביטוי חזרנו על כל המקרא" במדרש רבה לרות;[46] (ב) הערה על גילת אנטיוכוס;[47] (ג) על מוצא הפלשט (עמ' 121—122); (ד) מעט שיחה והערות למאמרו של יעקב רייפמן „מעט מהרבה" („בית התלמוד" כרך ג', עמ' 82—91);[48] (ה) מיני תרגימה (לתרגום של יונתן בן עוזיאל) (עמ' 281—284); (ו) דבר ליעקב, מכתב אל יעקב רייפמן בעניין מאמרו „מדרש תנחומא" („בית התלמוד" כרך ג', עמ' 238);[49] (ז) שלושה דברים (הערות);[50] (ח) פשר דבר של „שעטנז";[51] ב„המגיד" וב„מגיד משנה" פירסם מאמרי ביקורת, חקירות וחידושי תורה. בשנת 1883 הוציא לאור בטשרנוביץ את הספר „שדה ירושלים", „הכולל ביאורים ותיקונים, הערות וציונים על התרגומים אשר צמחו על שדמת ירושלים", יצא לאור עם תרגום ירושלמי על המש מגילות חלק א'. בשנת תרנ"ו יצא לאור ספרו „פרח שושן", „כולל עשרה מאמרות על מגילת אסתר, נקטף מפרי המחשבות אשר אתי בכתובים, אשר קצהו הראיתי בקונטרס פה מ"ח על ספרי שדה ירושלים", (דרוהו־ביטש, תרנ"ו). זילבר כתב גם מאמרים בשם בדוי — „בן־פז".

יליד הורודנקה היה גם העסקן והסופר האידי שמואל־אבא סופר (נולד ב־16 בנובמבר 1897), בן למשפחה ותיקה של סופרים, קרובי האדמו"רים מוויזשניץ. הוא למד בגימנסיה בעיר מולדתו והשתלם בפילוסופיה (היסטוריה וגיאוגרפיה) באוניברסיטה בווינה ואחר־כך בטשרנוביץ; השתתף בשבועון של פועלי־ציון „פרייהייט" ופירסם שם אגדות מארץ־ישראל, אגדות על הרבי מברדיטשב, וכן תרגומים מן המקרא (איכה, איוב) ותרגומים מחיבורי באַרביס ומחיבורי פוֹפּר־לינקאוס. בקובץ „קולטור" (טשרנוביץ 1921) פירסם סיפור חסידי. משנת 1922 ואילך ערך את „ארבייטער צייטונג" של פועלי־ציון ימין בטשרנוביץ. כן פירסם מילון של מילים ארמיות, עבריות וסוריות שבלשון אידיש.

משנות התשעים התעוררו בציבור היהודי בהורודנקה חיים לאומיים תוססים עם יסוד האגודה הציונית „בני ציון".

גליון שאלות.

הורודנקה.

א) מהי ועל יד מי נוסד בית הספר? (שנה, חברה וכד'.....)

בית הספר נוסד ע"י חברת מלוי חסד בשנת 1910 ע"י מר הורודנקה.

ב) היש לבות הספר בית מיוחד?

אין לבית הספר בית מיוחד. הוא נמצא בבתי הפרטיים של המורים. לפעמים יש לנו חדר אחד בבית הספר הממשלתי, אבל בדרך כלל אנו מחליפים את החדרים בבתי המורים. לפעמים יש לנו חדר בבית הספר הממשלתי, אבל בדרך כלל אנו מחליפים את החדרים בבתי המורים.

ג) איפה נמצא בתים ומה הוא שכר הדירה?

שכר הדירה הוא 3 (K.) לחודש. בתי המורים נמצאים ברחוב הראשי של העיר, ליד בתי הסוחרים הגדולים. בתי המורים נמצאים ברחוב הראשי של העיר, ליד בתי הסוחרים הגדולים.

ד) מספר התלמידים והתלמידות בזמן האחרון לפי מחלקותיהם.

מחלקה א'	19	
" ב'	15	
" ג'	26	
מחלקה ד'	20	
	80	סה"כ תלמידות ותלמידות

ה) מה הוא שכר הלמודים, האמצעי בבתים?

שכר הלמודים הוא 3 (K.) לחודש.

ו) המתפתח בתים (ישנוע אינו מתפתח?)

אין המספר מתפתח.

ז) מה הוא מספר בתי הספר העברים בגליציה המזרחית?

מספר בתי הספר העברים בגליציה המזרחית הוא 84.

ח) מספר התלמידים והתלמידות בזמן האחרון לפי מחלקותיהם.

מחלקה א'	19	
" ב'	15	
" ג'	26	
מחלקה ד'	20	
	80	סה"כ תלמידות ותלמידות

ט) מי הוא מנהל בית הספר העברי בלבוב?

מנהל בית הספר העברי בלבוב הוא מר הורודנקה.

י) מה הוא מספר בתי הספר העברים בגליציה המזרחית?

מספר בתי הספר העברים בגליציה המזרחית הוא 84.

יא) מה לעשות כדי להרים מצבו של בית הספר (להקומי מהריסותיו)?

כדי להרים את מצבו של בית הספר, יש לבנות בית חדש.

את התשובות.

יב) היש לבות הספר בית מיוחד?

אין לבית הספר בית מיוחד. הוא נמצא בבתי הפרטיים של המורים. לפעמים יש לנו חדר אחד בבית הספר הממשלתי, אבל בדרך כלל אנו מחליפים את החדרים בבתי המורים.

יג) איפה נמצא בתים ומה הוא שכר הדירה?

שכר הדירה הוא 3 (K.) לחודש. בתי המורים נמצאים ברחוב הראשי של העיר, ליד בתי הסוחרים הגדולים.

יד) מה הוא הכנסותיו והוצאותיו של בית הספר בזמן האחרון.

הכנסה	1894-95	1995-96
הוצאה	"	"

טו) היש גן ילדים?

הכנסה אין לנו גן ילדים.

טז) מדוע אין לנו גן ילדים?

אין לנו גן ילדים מפני שאין לנו מספיק כסף.

יז) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

יח) מי הוא מנהל גן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

יט) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

כ) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

כא) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

כב) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

כג) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

כד) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

כה) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

כו) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

כז) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

כח) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

כט) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

ל) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

לא) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

לב) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

לג) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

לד) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

לה) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

לו) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

לז) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

לח) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

לט) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

מ) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

מא) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

מב) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

מג) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

מד) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

מה) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

מו) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

מז) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

מח) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

מט) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

נ) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

נא) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

נב) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

נג) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

נד) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

נה) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

נו) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

נז) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

נח) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

נט) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

ס) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

סא) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

סב) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

סג) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

סד) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

סה) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

סו) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

סז) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

סח) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

סט) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

ע) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

עא) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

עב) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

עג) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

עד) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

עה) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

עו) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

עז) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

עח) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

עט) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

פ) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

פא) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

פב) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

פג) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

פד) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

פה) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

פו) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

פז) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

פח) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

פט) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

צ) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

צא) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

צב) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

צג) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

צד) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

צה) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

צו) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

צז) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

צח) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

צט) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

ק) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

קא) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

קב) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

קג) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

קד) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

קה) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

קו) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

קז) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

קח) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

קט) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

ר) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

רא) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

רב) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

רג) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

רד) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

רה) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

רו) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

רז) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

רח) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

רט) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

ש) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

שא) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

שב) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

שג) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

שד) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

שה) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

שו) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

שז) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

שח) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

שט) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

ת) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

תא) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

תב) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

תג) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

תד) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

תה) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

תו) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

תז) מה הוא שכר הלמוד בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

תח) מה הוא מספר הילדים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

תט) מה הוא מספר המורים בגן הילדים?

אין לנו גן ילדים.

גליון־שאלות שנשלח על־ידי מנהל בית־הספר העברי בעיר י. גולדשטיין אל מרכז בתי־הספר העבריים בלבוב בשנת 1910.

פראגע־בויגן וועלכער איז געשיקט געוואָרן פון דעם לייטער פון דער עבראישער שול אין שטאָט יהודה גולדשטיין צו דער צענטראַלע פון העברעאישע שולן אין לעמבערג אין 1910.

Report issued by the Director of the Hebrew School in Horod. J. Goldstein to the Executive of Hebrew Schools in Galicia in 1910.

שיעורי־ערב ליידיש 1936

אונט־קורסן פאַר יידיש 1936

Evening Courses for Yid'dish 1936

את הגליון הזה להשיב עד יום תבתב:

Hebrajska Macierz Szkolna

Lwów, Podlewskiego 4 II.

ודברו מכם בקצרה ובהבהה עברית.

Herrn Prof. Horodenka

Hebrajska Macierz Szkolna

Lwów, Podlewskiego 4 II.

את הגליון הזה להשיב עד יום תבתב:

בשנת 1897 כבר היו בה 150 חברים וליושב־ראש האגודה נבחר הירש שרצר. ב־14 בדצמבר 1898 נערך באולם התיאטרון נשף המכבים, שבו נאם ד״ר מנצל מטשרנוביץ,[52] ובראש ועד־הנשף עמד פקיד הדואר המקומי גוטסמן. בפברואר 1899 ערכה האגודה אסיפת־עם, ובה נאם הרופא ד״ר רוזנהק מקולומיה, על הקונגרס הציוני השלישי בבאזל, ומר קרסל הרצה בעברית על ״אוצר התיישבות היהודים״ (דזוראיש קולוניאל טראסט). האסיפה שיגרה מברק אל ד״ר הרצל.[53] בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה עמד בראש האגודה ״בני ציון״ ר׳ אלתר ויזלברג.

בשנת 1907 נוסד בית־ספר עברי. המורה הראשון היה ריראַבובסקי (8 חדשים) השני — הירשפלד (16 חדשים). החל משנת 1910 היו שני מורים: יהודה גולדשטיין וישעיה איציק בקר. בשנת 1911 למדו בו 84 תלמידים.

בשנת 1898 נוסד בהורודנקה בית־ספר יהודי לנערים מקרן בתי־הספר של הבארון מוריץ הירש, והוקם בניין מיוחד שעלה 21,475 כתרים. בית הספר התקיים כחמש־עשרה שנה, עד לפני מלחמת העולם הראשונה. בממוצע למדו בו 250—325 תלמידים, רובם בני משפחות מעוטות אמצעים, שקיבלו בבית הספר גם ספרים, בגדים וארוחות צהרים. הקרן הוציאה למטרה זו בממוצע כאלפיים כתר לשנה.

מלבד האגודה הציונית ״בני ציון״ היו בעיר כמה חברות ואגודות למטרות שונות. החשובות ביניהן היו: ״אגודת אחים״ (יו״ר: יצחק אייזיק (איצי־אייזי) הכט); ״אגודת חברים״ (יו״ר: ד״ר יצחק באראן); ״ביקור חולים״ (יו״ר: הירש דולינגר); ״קאופמענישער הומאניטעטס־פעראיין״ (יו״ר: פישל ואסר); ״אונטערשטיצונגס־פעראיין״ (יו״ר: יעקב לאסכר); אולם קריאה על־שם ברנהארד גולדמן (של מתבילים).

בשנת 1908 היו בהורודנקה עשר אגודות לאשראי, מהן שש נוצריות וארבע יהודיות.[54] באותה שנה נוסד על־ידי חברת ״עזרה״ בברלין בית־מלאכה לייצור סבכות־שער. בית־המלאכה העסיק 20 פועלות יהודיות.

ז. הורודנקה בימי מלחמת העולם הראשונה ולאחריה

המלחמה בשנים 1914—1918 הביאה הרס גמור על העיר ועל תושביה היהודים. כבר בחדשים הראשונים של המלחמה, בסוף ספטמבר 1914, פלשו הרוסים לגליציה המזרחית והחזיקו בה מעמד במשך כל החורף של שנת 1914/15. בתקופה זו של הפלישה הראשונה אירעו מקרים מועטים של מעשי שוד ואונס, אולם המצב בכללו לא היה קשה ביותר. באביב 1915 נהדפו הרוסים אל מעבר לדנייסטר והורודנקה נמצאה שוב בשלטונה של אוסטריה. כעבור כמה חדשים פרצו הרוסים את החזית האוסטרית וכבשו את הורודנקה שנית. הפעם חששו התושבים היהודים מפני הפגישה עם הצבא הרוסי הבא ישר מהחזית. מרבית התושבים היהודים ברחו איפוא מהעיר יחד עם הצבא האוסטרי הנסוג. ואמנם כילו הרוסים את מתמט ביהודים שנשארו, חיילים רוסים הציתו כמה מבתי העיר, ולאחר זה התנכלה המפקדה אל התושבים היהודים כי הם הם שהבעירו את הבתים, כדי לאותת לצבא האוסטרי, ומתוך תואנה זו ניתלו תשעה יהודים ברחוב הראשי של העיר. לאחר חודש ימים נהדפו שוב הרוסים, והתושבים היהודים, שלא הרחיקו נדוד, חזרו לבתיהם, שכבר היו שדודים בחלקם על־ידי הצבא והאוכלוסיה המקומית. כעבור זמן מועט חלה הפלישה הרוסית השלישית. הפעם עזבו כמעט כל התושבים היהודים את בתיהם ונמלטו מערבה. בסיועם של השלטונות האוסטרים הועברו הפליטים לגלילות המערב של המדינה, בעיקר למוראביה ולבוהמיה, ונשארו שם עד תום המלחמה בשנת 1918. חלק קטן מהפליטים הצליח להגיע לווינה ולבלות בה את שנות המלחמה. בתום המלחמה חזרו כל יהודי העיר, פרט למעטים, לעירם הורודנקה והחילו לבנות הריסותיה.

אחרי התמוטטות המונרכיה ההבסבורגית הוכרזה גליציה המזרחית כרפובליקה של אוקראינה המערבית. בעידוד השלטונות האוקראיניים נוסדו אז ועדים לאומיים־יהודיים בכל הערים והעיירות המאוכלסות יהודים. בראש הוועד הלאומי היהודי בהורודנקה עמד עורך־הדין ד״ר אלפרט. נציגי הוועד הלאומי בהורודנקה השתתפו גם בכנס הוועד הלאומי היהודי הארצי, שהתקיים בסטאניסלאבוב בימים 18—20 בנובמבר 1918.

בראשית נובמבר 1918 נקבעה הורודנקה כמקום חנייתו של הגדוד האוסטרי לשעבר מס׳ 24. חיילי הגדוד הזה הציקו ליהודים, התנפלו בלילות על בתיהם וביצעו מעשי שוד, וגם בעצם היום ברחובות העיר פשטו מעל יהודים בגדים, נעליים ודברי־ערך. הם הטפו יהודים לעבודות־כפייה, התנפלו על יהודים שהגיעו ברכבות, לקחו מהם הכול והיכו אותם.[55]

בימי השלטון האוקראיני סבלו היהודים גם מן המצב הכלכלי הקשה וגם מרפיונו של השלטון המרכזי באוקראינה המערבית, שלא הצליח לרסן את האנטישמיות ואת השתוללות הצבא נגד היהודים. אולם השלטון הזה לא האריך ימים ופינה מקומו לשלטון הפולני, שבתחומו נמצאה גליציה המזרחית עד שנת 1939, עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

גל ההגירה לארצות־הברית, שגרף חלקים גדולים של יהדות רוסיה וגליציה אל מעבר לים בשלהי המאה התשעה־עשרה ובעשור הראשון של המאה העשרים, לא פסח גם על הורודנקה. כך נוצרה בארצות הברית ״מושבה״ הורודנקאית בעלת מספר ניכר של חברים, שהשתלבו בחיים היהודיים והכלליים של ארצות־הברית וסייעו ליצירת המרכז היהודי הגדול מעבר לים, שלא נפגע מהשואה באירופה.

התקופה שבין שתי המלחמות היתה תקופת הפריחה לרעיון הלאומי היהודי ולציונות המגשימה. תודות לתנועה זו עלו גם מהורודנקה כמה מאות חלוצים ועולים, שהצטרפו לשורות הבונים של הישוב בארץ־ישראל. אנשי הורודנקה אלה במדינת ישראל, חברי ה״לאנדסמאַנשאַפט״ בארצות־הברית וכמה משפחות בודדות הפזורות ברחבי העולם — זהו כל מה שנשאר מקהילה זו, שנגזרה עליה כליה על־ידי הצורר, יחד עם כל אחיותיה במדינות אירופה.

מקורות והערות

[1] Anton Prohaska: Lauda sejmikowe wiszenskie, lwowskie, przemyskie i sanockie — Lwów 1928, t. 23, Nr. 76, Nr. 93.

[2] Przemysław Dąbkowski: Stosunki gospodarcze ziemi halickiej w XV w., Lwów 1927, p. 49.

[3] כפי שרשום בתעודה אחת בארכיון של משרד־הפנים בווינה, כשנת 1845: IV T 2. Fasz. 282 ad 22 202

[4] משקל פולני עתיק, 25 פינט.

[5] Dr. Max Freudenthal: Leipziger Messegäste. Die jüdischen Besucher in den Jahren 1676 bis 1764. Frankfurt a/M 1928. p. 141.

[6] Podział generalny Żydów koronnych na pogłówne od r. 1717 do r. 1719 do Skarbu koronnego podany Ossolineum Rękopis 279. II, karta 94.

[7] Józef Kleczyński i Franciszek Kluczycki: Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf roku 1765, Kraków 1898 p. 13.

Dr. Majer Bałaban: Spis Żydów i Karaitów ziemi halickiej i powiatów Trembowelskiego i Kołomyjskiego p. 18.

[8] Dr. Majer Bałaban: Z zagadnień ustrojowych Żydostwa polskiego, Lwów 1932, p. 25.

[9] דברי בינה של בער בולחובר; ד"ר א. ו. בראוור; מקור עברי חדש לתולדות פראנק וסיעתו. השלוח כ' לגע 334.

[10] הוא בנו של הרב באייונשטט ר' מאיר בן יצחק (מהרם אש). אשתו של ר' יצחק היא רחל בתו של חכם צבי. היה רב בנשוויז' ואחר־כך בביאלה ובסלאבטיצה.

Dr. B. Wachstein: Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes.

[K10] מארצין ראדזיביל היה טיפוס משונה. נולד בשנת 1703. בגיל חמש־עשרה נשלח לחו"ל ושם למד באקדמיות. בשנת 1728 נשא לאשתו את אלכסנדרה באָלחאצקה, נכדתו של הסופר הפילני הידוע ואצלאב פוטוצקי. הוא התעניין במדעים, ביחוד ברפואה, חימיה, פיסיקה, ובמוסיקה. בשנת 1736 מתה אשתו והוא נשא לאשה בשנת 1737 את מארתה טראָמבאצקה. התחיל לעסוק בבעיות מטאפיסיות ובחקר דתות. היא החליט לחפש בשבילו את הדת הטובה ביותר, ובחירתו נפלה על היהדות. למד עברית ואידיש, הרחיק מן החצרות את המשרתים הנוצרים והעסיק באחוזותיו רק יהודים. לפי דברי הסופר הפולני ניאָמצאָביץ, התאספו בביתו בליל שבת יהודים לסעודת שבת עם דגים, איטריות ופשטידה. הוא אכל רק מאכלים כשרים, בשבת לבש לבוש יהודי. בני משפחתו האצולה הודיעו שהוא חולה־רוח, ביחוד כשנודע שהוא מחזיק בארמונו הרמון ובסביבתו נמצאים רק יהודים. בהשתדלותם הוציא המלך אוגוסט השלישי צו להעמידו תחת אפיטרופסות. מארצין ראדזיביל מת בשנת 1781.

[11] A. Kraushaar: Frank i Frankiści polscy, t. I, p. 162.

[12] הוצאת לבוב, חלק „גת דרוכה", דף ע"ג, ע"ב.

[13] וולף עקיבס היה ממקורביו של ר' יונתן אייבשיץ ושל בנו וולף. לפי יעב"ץ היה שבתאי. היה ידוע גם לשבתאים מחוץ לאלטונה, כפי שלמדים מפנייתו של תאומים. גם אשתו היתה שבתאית ולמדה מפי ר' משה דוד מפודהאיצה, כשהיה באלטונה, זוהר וסודות קבלה שבתאית. (חיים ירושלובסקי: המקובל ר' משה דוד מפ־דהייץ, „ציון" שנה שביעית עמ' 89).

[14] כשנודע בעיר שביקשו לגרשו, אמרה אשתו של וולף עקיבס בבית־הכנסת בעזרת הנשים בפומבי, שהיא מחזיקה אותו על כרחם של הרב ובית־הדין (התאבקות עמ' ע"ב).

[15] Dr. Leopold Donath: Geschichte der Juden in Mecklenburg. Leipzig 1874 p. 113, 319, 321.

המכתב של פרופ' טיכזאן נדפס גם במאמרו של דוד כהנא: „תועים ומתעים", בהשילוח תרנ"ט, כרך ה', עמ' 58).

[16] מימרותיו נדפסו בספר „לקוטים יקרים", לבוב תקנ"ד, ובספר „דרכי שלום", זיטומיר תקס"ה.

[17] Archiv des Ministerium des Innern (Wien) Galizien Protokolle 1775 März 91.

[18] Protokolle 1775 April 91.

[19] Galizien Protokolle, April 1784, 182.

[20] Galizien Protokolle, November 1785, 1.

[21] Galizien Protokolle, Juli 1784, 75.

[23] Galizien Protokolle, Juli 1784, 116.

[22] Galizien Protokolle, August 1784, 126.

[24] Galizien Protokolle, Oktober, 1784, 110.

[25] Galizien Protokolle, Juli 1784, 107.

[26] Galizien Prctokolle, August 1784, 68.

[27] מעניין לציין, כי יהודי אחר מהורודנקה, מרדכי שמעון, הציע לשלטונות להטביע מפעמוני הכנסיות והמנזרים וכן מתותחים ישנים מטבע מיוחד להקמת בתי־משכונות. מווינה השיבו, שאין להשתמש בהצעה זו.

[28] Protokolle 1789 März 101.

[29] Galizien Protokolle, Feber 1793, 22.

[30] ארכיון משרד הפנים בווינה:
IV T 1 ad Nr. 201 ex Junio 1804.

[K30] ד"ר א. י. בראוור: יוסף השני והיהודים, השילוח, 1910, עמ' 340.

[31] W Tokarz: Galicya w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety, Kraków 1909, p. 356—357.

[32] ראה ניספח I.

[33] IV T 11 Jüdische Steuern, September 1792, 52.

[34] Schulzstener ad Nr. 101 17413

[35] Michael Stöger: Darstellung der gesetzlichen Verfassung der Galizischen Judenschaft Lemberg 1833. Vol. II §§ 44—84, p. 75—135.

[36] Protokolle Galizien 1797 April 22

[37] IV T2 Fasz 282 ad 22 202.

[38] IV T 11 Carton 2663, e. a. 1820 7822.

[39] IV T 2 Besitz

Nr 21783/1705 l. a. 1863

[40] Nr 2747/239 l. a. 1863

[41] Gemeindelexikon, Galizien 1907 p. 210—213. Special — Repertoruum v. Galizien Wien 1893 p. 182—185.

[42] Dr. Stanisław Gruiński: Materiały do kwestyi żydowskiejw Galicyi, Lwów 1910, tab. XVI.

[43] ארכיון משרד הפנים בווינה.
IV T 11 Carton 2650.

[44] להלן העתק התעודה:

A summe caes regio Collegio medico regni Galiciae. nec non Lodomeriae, petente rabi Marco Szapszo(wicz) ex urbe Horodenka, rabi ukrainense, botanicae et chemiae doctore cognitam habentes medicinam plerumque botanicae et chemiae, declaratur, cum eum his questio-

nibus ex omni botanicae et chemiae propositis patefecisse, haud denegare possumus, ut supranominatus Marcus Szapszo(wicz) in omni Galicia et Lodomeria morari possit et cum permissione nostra quocumque vocatur, interne atque externe curare.

Datum Leopol 18.4.1781.

Andreas Krupiński, Pchelbruch m. p.

Supranominatus dominus per duo circiter menses Cracoviae commorabatur, praesenti testimoniales litteras coram collegio nostro medico scholae regni demonstravit, die 7.1.1782 Cracoviae.

M. I. Nap. Lucu, profesor, coll. med. decanatus.

נדפס בספרו של ד"ר מאיר בלבן:

Historja Żydów w krakovie, Kraków 1936, t. II, p. 538.

תרגום התעודה:

הקולגיום הרפואי הקיסרי־המלכותי של מדינת גליציה וגם לודומריה מצהיר לפי בקשתו של הרב מארקוס שבתוביטש מהעיר הורודנקה, רב אוקראיני ודוקטור לבוטאניקה וחימיה, ובעל יותר ידיעות ברפואה מאשר בבוטאניקה וחימיה, כי לא נוכל לסרב שהנ"ל מארקוס שבתוביטש יוכל לגור בגליציה ולודומריה, וברשותנו [יוכל] לרפא פנימית וחיצונית (מחלות פנימיות וחיצוניות) בכל מקום שייקרא לשם.

ניתן בלבוב, 18 באפריל 1781

אנדריאס קרופינסקי, פחאלברוך מ. פ.

האדון הנזכר לעיל התעכב בקראקוב קרוב לחודשיים והציג אישית בנוכחות הקולגיום הרפואי שלנו בבית־הספר המלכותי את התעודות, בקראקוב, 7 בינואר 1782.

פרופיסור מ. י. נאפ. לוקו, דיקן הקולגיום הרפואי.

[45] ארכיון משרד הפנים בווינה:
IV T 1 Jüdenwesen Spezialia 1819—1827 Carton 2583. Reform der Judentracht Nr. 122424/649 ad 162 ex Majo, 1821.

[46] בית תלמוד III, עמ' 28—31.

[47] תורגם מארמית ויצא לאור בלונדון 1850; וארשה 1864;

[48] בית תלמוד III, עמ' 186—188.

[49] בית תלמוד III, עמ' 342—344.

[50] בית תלמוד III, עמ' 375—376.

[51] בית תלמוד III, עמ' 381.

[52] Przyszłość, 1889 5/I, 6.

[53] Przyszłość, 1899, 10.

[54] Dr. Gruinski l. c. tabl. LI.

[55] מן הארכיון של משלחת הוועד הלאומי בגליציה המזרחית בווינה.

נספח

רשימת אבות־המשפחה בהורודנקה בשנים 1789–1791

über die von den Horodenker Judengemeinde Vorstehern im J. 1789, 1790 u. 1791 von nachstehenden Gemeindemitgliedern empfangen und dann wieder verwendeten Domestical Beiträge. In Erfolg der hohen Gubernialverordnung Z. 13850 dto praes von 16. Mai 1. J. welche sich auf ein höchstes Hofdekret v. besagten Monatsberufen, erhoben.

Leiser Katz
Leiser Ordentlichs
Leib Aberbach
Herschls Katz
Herschs Ant. Moses Tiger
Samson Axel
Leib Edelstein
Moses Agatstein
Jzig Silber
Jankel Schnürer
Abraham Guther
Samuel Wasser
Abisch Hochman
Hersch Offenberger
Seinwel Silber
Jichil Silber
Moses Offenberger
Obadia Offenberger
Moses Jurman
Schomer Fink
Moses Rath
Mortko Diamant
Chaim Adler
Maier Rosenkranz

Nachman Silber
Littman Wolf
Leib Sander
Hersch Sohar
Salamon Staüber
Schmuel Blater
Abraham Braver
Juda Sussmann
Schlomo Dolinger
Dawid Weiskern
Leib Dolinger
Seelig Haschel
Josel Katz
Salamon Frajer
Leib Luster
Joel Kirschner
Nossen Sturmer
Jakob Bruckner
Moses Knöpfner
Maier Diamant
Herschs Gaber
Nussen Fuchs
Aaron Rosenkranz
Wolf Offenberger

Moses Weinreb
Koppel Offenberger
Moses Aberbachs
Schaul Aberbachs
Jeruchim Edelstein
Mordko Edelstein
Boruch Rosenkranz
Josel Rosenkranz
Feibel Rosenkranz
Hersch Wasser
Jankel Wasser
Chaim Zuckermann
Josel Prehauser
Chaim Prehauser
Josias Mayer
Berl Katz
Noa Katz
Moses Katz
Hinde Karin.
Borouch Schönbrum
Schije Reis
Jankel Sokeler
Abraham Sucher
Leib Rosenkranz

Hinde Koltin
Leib Feuer
Schmuel Offenberger
Moses Katz
Moses Katz
Manele Färber
Elias Hollering
Hersch Schmidt
Srul Zauber
Izig Rubin
Taube Rubin
Lowisch Korn
Schmul Glas
Mathel Guttman
Hersch Geiger
Hersch Schutz
Samuel-Eerber
Jakob Friedmann
Kalman Kellner
Hersch Bergman
Dawid Melzer
Leiser Flügler
Jacob Balbirer
Leib Feuer
Abraham Weinreb
Juda Ordner
Chaim Gerson
Salamon Ruppert
Srul Rubin
Berl Schleiffer
Herr Thronberger
Rifke Weischin
Koppel Bergbauer
Koppel Fruchtner
Seinwel Friedman
Oscher Schaar
Srol Kugler
Samuel Schneier
Israel Neuberger
Leib Feldner
Leib Hartenstein
Aaaron Wechsler
Moses Kracher
Moses Kramer
Schlome Kramer
Isaias Kramer
Aaron Gutser
Izig Orenstein
Abraham Kugelus
Dawid Rosenberg
Hersch Diener
Schapse Schneider
Nochem Winter
Berl Wohl
Zallel Rats
Mendel Pulthman
Abraham Feldman
Schmul Strisling
Schabes Imberman
Hersch Barts

Abraham Buchner
Nossen Weinberger
Leib Weinberger
Schmerl Hartenstein
Joachim Kanzler
Leib Bankner
Srol Gutman
Leib Kramisch
Dawid Schaffer
Abraham Glasberger
Wolf Schneider
Jankel Reismarker
Israel Fink
Hersch Igelman
Mordko Glasberger
Hersch Neumeuer
Leib Reither
Jokel Färber
Chaim Offenberger
Moses Tuchner
Moses Bruckner
Schmul Tannenbein
Abraham Austern
Gute Prüffer
Jankew Lanpker
Abe Rosenbaum
Jossel Rauchman
Hersch Schapira
Jsaak Singer
Laiser Huber
Moses Schwantheil
Mayer Fleischer
Mothie Saz
Jankel Pfeiffer
Schlome Schneuer
Schlome Hengst
Moses Töpfner
Berl Briller
Izig Steigman
Chaim Guther
Schmuel Fragner
Leib Rindner
Laiser Brait
Hersch Herrmann
Moses Schmukler
Aaron Huttmann
Mayer Färber
Jankel Oringer
Aaron Lezter
Moses Donner
Srol Mager
Chaim Schmitt
Scholem Agatstein
Schlome Frischling
Abraham Pfeffer
Nossen Platzker
Jossel Treiber
Wollf Winkler
Izig Winter
Jankel Aberbach

Benjamin Dankner
Chaim Emmer
Elias Reis
Schlome Fessler
Abraham Ragendorf
Schlome Schaffer
Israel Schaffer
Judas Feldmann
Baruch Schruber
Berl Koller
Srol Agatstein
Moses Agatstein
Tod'res Hoffmann
Falk Imbermann
Mayer Huber
Wollf Zuckerman
Markus Pfau
Kalman Neuhauser
Hersch Dollinger
Hersch Liebermann
Leib Stern
Juda Libig
Nossen Katz
Schlome Glasberger
Juda Böhm
Srol Mass
Wollf Rosenkranz
Nossen Zuckerman
Aaron Barber
Mortko Reiss
Seelig Spierer
Mayer Edelstein
Hersch Weinreb
Manes Silber
Dawid Geiger
Chaskel Lerner
Ihre Aberbach
Lazar Eisman
Leib Jurman
Jone Beerman
Simon Brauer
Mordko Saiffer
Monusch Schubert
Leib Schuhner
Wolff Slattner
Leib Wieser
Izig Ohringer
Abraham Ochsenstern
Berl Wasser
Nossen Sichig
Moses Edler
Herz Armer
Mordko Luster
Beer Knobler
Leiser Schneider
Moses Silber
Abraham Stein
Schmuel Katz
Moses Dreyer
Salamon Dolmann

Mordko Meerbaum
Abel Weidner
Josef Briger
Schaje Puchler
Izig Kleinbauer
Scholem Kiel
Abraham Bruckner
Chaim Langer
Jossel Junker
Eeisig Sucher
Hosias Schirm
Abraham Leihner
Michel Propstler
Maier Mauler
Daniel Hecht
Maier Schatzberger
Mothie Doppler
Kalman Glasser
Jakob Liderer
Moses Flügler
Hersch Sonnenfeld
Schlome Silber
Maier Bruckenstein
Aaron Schatzberg
Moses Turkner
Simon Predig
Froim Imbermann
Hersch Feuer
Mothie Kaz
Moses Bruckenstein
Eisig Sucher
Schmul Hager
Herz Pechert
Moses Zangel
Izig Gottlieb
Hersch Schwimmer
Hersch Sucher
Jankel Eckstein
Moses Austern
Izig Zorn
Godel Lochner
Leib Guttmann
Srol Goldschmidt
Chaim Stürmer
Ruben Richter
Mayer Riegelmann
Moses Buchner
Moses Maas
Dawid Feuer
Monas Burger
Hersch Binder
Jankel Rosenbaum
Chaim Sissler
Schapse Dankner
Saul Berghauer
Moses Freimann
Todres Kugelmoss

Beril Koch
Izig Glasberger
Abraham Neuberger
Aaron Burger
Simon Gloger
Moses Katz
Litmann Tuchmacher
Joachim Halka
Leib Offenberger
Izig Zuckerman
Yre Reuter
Schmul Jurmann
Hosias Tauber
Srol Tauber
Moses Tauber
Israel Katz
Schoel Katz
Juda Fettner
Gerson Oker
Leib Oker
Oscher Freibeck
Salamon Jäger
Berl Dachs
Schlome Geldner
Simon Herland
Mayer Acker
Kallman Eder
Koppel Menschner
Wolf Latesschneider
Mayer Goldberger
Hersch Kronn
Moses Gettner
Wolf Offenberger
Abraham Brand
Leib Grazer
Mayer Korker
Jossel Walther
Izig Walther
Hersch Prinz
Jzig Brettler
Schaje Steinbauer
Gerschon Schindler
Jossel Fischer
Schaje Hass
Gerschon Schneider
Srul Fuchs
Srul Stigliz
Manele Mass
Dawid Schaar
Leib Leman
Fischel Rittersporn
Jossel Rosenkranz
Beril Beermann
Hersch Schaar
Hersch Bildner
Dawid Wisinger
Gerschon Bildner

Peisach Stepner
Rosa Wilmann
Feibisch Willmann
Israel Landmann
Izig Bildner
Jossel Bildner
Leib Denninger
Samuel Krupfbein
Nochem Fischer
Srol Lampner
Berl Schneider
Hersch Rindner
Nossen Barth
Schmuel Rindner
Hersch Schaar
Hosias Jonas Rosenkranz
Wolf Rindner
Dawid Heine
Hersch Hallman
Leib Rossler
Jossel Ziegler
Mendel Rosenkranz
Joachim Ast
Boruch Splitter
Leib Wasser
Salamon Schmierer
Laiser Wasser
Seelig Flaschner
Joel Sonnenblum
Mayer Pflauminger
Ihre Lutner
Gerson Begelman
Kalman Weissman
Chaim Degelman
Abraham Erdreich
Leib Taubl
Haskel Schaar
Srol Aberbach
Jankel Feihtner
Jakob Schubert
Karpel Fliegler
Isser Bitter
Izig Frohnberger
Simon Kammel
Schmuel Kalker
Juda Fink
Leib Zuckermann
Hersch Hoptasch
Dawid Offenberger
Mechel Feuer
Wolf Aberbach
Wollf Kaz
Hersch Wolkenstein
Schlojme Ast
Lasar Rosenkranz
Perez Schaar.

Archiv des Ministerium des Innern (Wien) IV T 11 Galizien Judenwesen 1786—1792 ad 2839 ad 23276 pr 742 Liquidation.

גבריאל לינדנברג

עירנו כמות שאזכרנה

בית מגורנו בהורודנקה עמד מובדל ומופרש משאר בתי העיר, אם כי נמצא רק במרחק מועט מכיכר השוק, שהיוותה את מרכזה של העיר. עומד היה בודד ומבודד בעמק ליד הנחל, שמעברו האחד השתרעה העיר, עם אוכלוסיה שרובה יהודים, מיעוטה פולנים ומיעוט־שבמיעוט רותינים; ומעברו השני נמצא הפרבר הגדול קוטיקובה, המאוכלס רובו ככולו רותינים (אוקראינים), או כפי שכינו אותם היהודים בפשטות: „גויים". להבדיל מן הפולנים, שנקראו „פוליאקים". ומעניין הדבר, כי מרכזו הרוחני של פרבר רב־אוכלוסין זה, בניין הכנסיה היוונית־קאתולית, נמצא דווקא במרכז העיר, מוקף מכל עבר בתי יהודים, ובכל יום ראשון ויומא דפגרא היו בני־הכפר נוהרים והולכים בנעוריהם ובזקניהם לכנסיה זו, שהיתה מרוחקת מרחק הגון ממקום מגוריהם ושוכנת בלב־לבו של היישוב היהודי. בימים האלה, ובעיקר בשעת היציאה ההמונית מבית־היראה, נכבש היה רחובה הראשי של העיר על־ידי המונים עוטי פרוות־כבשים, המשמשות כידוע מגן מפני הצינה בימות החורף הקרים ומגן מפני החום בימי הקיץ החמים. לעתים היתה העיר זוכה לחזות ב„פרוצסיה", תהלוכה היוצאת מבית היראה ופונה לעבר הפרבר, ומטרתה לברך את השדות בתקופת תמוז, או לחצוב צלב בשכבת־הקרח העבה שעל פני האגם בתקופת טבת. כנהוג נישאו בתהלוכות אלה דגלים לרוב והמחזה היה מרהיב את העין. התהלוכות האלה עשו דרכן על הכביש הסמוך לביתנו ומשכו את עיני מדי עברן. בן־אחותי הפעוט, כשראה בפעם הראשונה תהלוכה כזאת, פרץ בקריאה: „הנה דגל מחנה יהודה!" — הוא קיבל חינוך עברי, ובדמיונו קשר את הדגלים האלה עם „דגל מחנה יהודה" מן השיר „שאו ציונה נס ודגל"...

כאמור היה ביתנו מופרש מיתר בתי העיר, וייחודו זה לא בא בגלל ריחוק מקום מן העיר, אלא מפאת מצבו הטופוגרפי. עומד היה בתוך עמק, שמעברו האחד נמשך, בגובה כמה מטרים, הכביש לקוטיקובקה ולכפרים השוכנים בקרבת הדנייסטר, כגון פוטשיסקה, סטריל'טשה ואחרים. כן הוביל הכביש הזה אל העיירה היהודית הסמוכה טשארנאליצה. מעברו השני של העמק, מול פני ביתנו ובמרחק מטרים מעטים מחזית הבית, התנשא הר שבצלעו נחצבה הדרך המשופעת המובילה אל ביתנו. על ההר הזה עמד בניין. שביבי ילדותי הראשונים שימש בית־חולים ונזירות עטורות שביסים צחורים היו יוצאות ונכנסות בו. לפי מבנהו היה זה בניין עתיק־יומין, חומה עבה הקיפה את הגן רחב־הידים שלפני הבניין, וחומה זו, שנבנתה ממש על־פני מדרון ההר, נתמכה במקומות רבים על־ידי עמודי־אבן בשיפוע. דבר זה הטביע עליה עוד יותר את חותם העתיקות, והעלה הרהורים על חומות מבוצרות מימי־הבינים. החומה נמשכה גם לכל אורך חזית הגן, שפנתה אל הכביש הראשי, והמדרכה הצרה שליד החומה שימשה עורק־תחבורה עיקרי בין ביתנו ובין מרכז העיר.

מפנים לחומה היה עולם זר ומסתורי, והקשר היחיד בינו ובין העולם החיצון היה בצורת פשפש, שבו נבלעו הנזירות בלכתן למילוי תפקידן. מלבד הפשפש היה בחומה גם שער־ברזל, שנפתח לעתים כדי לקלוט את אחד החולים, שהובא בעגלה מהסביבה, או להבדיל כדי להוציא בר־מינן, ששבק חיים לכל חי בין כתלי המוסד. מבעד לשער אפשר היה להציץ ולראות מקצת מן הקצת מן הנעשה בחצר: חולים מחלימים המטיילים בגן, והחמור הקטן, הרתום לעגלת המים. אולם המראות הפשטניים האלה לא היה בהם כדי להפיג את רוח המסתורין, שריחפה על הבניין ועל המוסד השוכן בתוכו.

למותר לציין כי בית־החולים הזה שימש רק את האוכלוסיה הנוצרית. האוכלוסיה היהודית נזקקה בעיקר לשמשון „רופא", שהיה מומחה לחוקן, לכוסות־רוח ולקרני־אומן, אולם השתמש גם בשתי תרופות „מודרניות": אספירין וחינה (חינין). המתקדמים מבין היהודים פנו אל הרופא היהודי ד"ר קאנאפאס או לאחד משני הרופאים הנוצריים: רושקו הפולני או ציפאנובסקי האוקראיני.

אשר לבניין בית־החולים, הרי ברבות הימים הוסר ממנו מעטה המסתורין. בערך בשנת 1910 הושכנה בבניין הזה הגימנסיה הפולנית, אשר גם אני הייתי מתלמידיה. במסדרונות השקטים הדהדו עתה קולותיהם של מאות בני־נוער, רובם ילדי אחינו בני ישראל. אמנם, לא קל היה לו לאב להסכים לכך שבנו יבקר בגימנסיה בשבת, במקום ללכת לבית־הכנסת (התלמידים היהודיים היו פטורים מכתיבה בשבת), אך מה לא יעשה אב יהודי למען עתידו של בנו? הסכימו איפוא לבלוע גם את הגלולה המרה הזאת, ובלבד שלא לשלול מן הבן את הסיכוי להיות „דוקטור" לכשיגדל.

עד עתה תיארתי רק שתי צלעות של חומת בית־החולים. אולם גם שתי הצלעות האחרות יש בהן עניין. הצלע השלישית פנתה אל עבר הכיכר הגדולה שלפני בית־היראה הפולני. הרומי־קאתולי. באמצע הכיכר התנשא פסל גבוה של אם־המשיח, והיה זה מראה לא־נדיר לראות פולניה זקנה ניגשת אל הפסל ומנשקת את מצבתו. מסתבר שהיהודים נמנעו מלדרוך על הכיכר ומלהתקרב אל פתח בית־היראה. בסמוך לבית־היראה עמד הבניין של שלטון־המחוז, ומדרכה מיוחדת ממול בית־היראה הובילה אל הבנין הזה, שיהודים רבים נזקקו לו לרגל סידור עניניהם.

הצלע הרביעית של הבניין היתה שונה לגמרי משלוש חברותיה: שלוש הצלעות פונות היו כלפי היישוב והיו נתונות באורו של יום, ואילו הרביעית פנתה צפונה, לעבר הנחל. זו לא היתה אחת מחומות הגן, אלא הקיר האחורי של בניין בית־החולים, קיר ארוך וממושך, שלא היה בו שום פתח אלא כשתי עשרות אשנבים בלבד. הכותל הזה היה בנוי במרומי ההר, שהיה תלול ביותר במקום הזה, והוא עמד ממש על עברי פי־פחת, כשהוא נתמך על־ידי עמודי־אבן בנויים בשיפוע. קרירות נעימה ואפלולית מסתורית שררו במקום הזה אף בעיצומו של יום קיץ לוהט, והאוירה המסתורית הוגברה פי־כמה על־ידי הידיעה, כי ממש מאחורי קירות האבן במרומי ההר נמצא

אותו עולם זר ומוזר של חולים ונזירות. השטח הצר שבין מדרון ההר והנחל היה זרוע גבעות ובקיעים ונקיקים ורק שביל צר הוליך לאורך הנחל. באי־אלה מקומות ניגש מדרון ההר עד שפת הנחל ממש והשביל היה תלול ביותר ורק בזהירות מרובה אפשר היה לעוברו בשלום בלי לגלוש המימה. אולם משעברת את דרך־החתחתים הזאת והגעת לעברו השני של ההר, נגלה לפניך עולם חדש. דרך רחבה נמשכה לכאן מהכביש הראשי והובילה אל טחנת־הקמח המונעת על־ידי מי הנחל. מי הנחל רוכזו בתעלת־עץ, שהובילה אותם אל מעל לגלגל־הענק, ושם נפלו וגררו אתם את הגלגל העצום ונתפזרו לאלפי רסיסים מתנוצצים.

האווירה המסתורית והאפלולית הנעימה ששררו בנוף המיוחד שמאחורי בית־החולים, („אונטערן שפיטאל"), היה בה כמובן הרבה מן הרומנטיות. ואכן, המקום נוצל הרבה בכיוון זה. טוב היה לשבת כאן על אחת הגבעות עם ספר ביד, מרוחק ומובדל משאונו של יום, להתרכז בקריאה או לשקוע בהזיות, ככל שיעלה על לבך. וכן נוצל המקום, על מקומות הסתר שבו, כמקום להתיחדות שבינו לבינה ולמעשים שהצנעה יפה להם. הרבה סודות קלט בוודאי אל תוכו הנחל בעברו על־פני פינת־סתרים זו, אולם אצה לו הדרך ולא נתפנה לדברי רכילות ולגילוי סודות מן החדר.

רק פעם אחת בשנה זכה הנחל לראות מחזות מסוג אחר, ולא זו בלבד, אלא שהוא גופו הפך להיות שליח לדבר־מצווה. היה זה ביום ראשון של ראש־השנה, כשיצאו תושבי העיירה ל„תשליך". יהודים יראי־שמים מכל הגילים ונשים צדקניות עמדו והריקו מתוך כיסיהם את ה„עבירות" אל מי הנחל, והנחל מילא שליחותו באמונה ונשא אתו את כל חטאתם אל הים הגדול, „למען אשר לא ייזכרו ולא ייפקדו ולא יעלו על לב לעולם". ומשהתחיל במצוות נזדמנה לו מיד לאחר ה„ימים הנוראים" עוד מצווה: על שפת הנחל עמדו כפופות ערבות, מהן זקנות ומהן צעירות, ובהגיע חג הסוכות היו ילדי ישראל באים ונוטלים מענפיהם להשלמת ארבעת המינים בלולב, לסכך לסוכה ולהושענות בהושענא־רבה.

אולם ימים אלה של שימוש־בקודש מעטים היו בשנה. במרבית ימות השנה נועדו לו לנחל תפקידים של חול ושל חולין. בכל יום ראשון היו יורדים אליו נערי הכפר האוקראינים לרחוץ את סוסיהם. ביום ג' בשבוע, ביום השוק השבועי, היו איכרי הסביבה מביאים לשם את סוסיהם מכיכר השוק הסמוכה להשקותם; ובכל ימות השבוע הדהדו למרחוק חבטותיהן של הכובסות, שהיו כובסות את כלי־הלבן במי הנחל וחובטות בהם במכשיר עץ מיוחד לדבר שנקרא „פראלניק" (אגב, מכשיר זה זכה להיקלק ביידיש, ועל דרך הבדיחה היו קוראים לספר גדול וכבד בשם „ספר־פראלניק").

כשלושה חדשים בשנה ניתנה לו לנחל חופשה מכל תפקידיו והיה מתייחד עם עצמו מתחת לשכבת הקרח העבה, שכיסתה את פניו. ולא רק קולו בלבד נדם, אלא כל הסביבה שקעה בתרדמת־חורף מתחת למעטה השלג הלבן. אולם אך הפשירו השלגים ונראתה חתימת־הירק הראשונה, מיד הופיעו מצד הפרבר נערי הרועים עם עדריהם. מקום־המרעה העיקרי היה מעבר לנחל, אך לא פעם הגיעו הגדיים עד ביתנו ממש.

ומצד העיר הגיעה הרועה היהודית היחידה, רועת־האווזים. אשת נתן „קוהוט", או כפי שקראנו לה: „די קוהוטעכע". כל שנה היתה מופיעה בראשית האביב, כשהיא מוליכה לפניה את משפחת האווזים על אפרוחיה הרבים, וימים שלימים היתה יושבת ליד ביתנו ושומרת עליהם. היה זה מחזה מושך ומעניין להסתכל בלהקת האווזים ואפרוחיהם, הנכנסים למים ויוצאים מהם חליפות, אך אוי ואבוי אם העז מישהו מאתנו, הילדים, להתקרב אליהם. בשצף־קצף היו האווזים מתנפלים עלינו ומבקשים לכלותנו, וכל־עוד רוחנו בנו היינו נמלטים למצוא מחסה בין כתלי ביתנו.

עד עתה דיברתי על הנחל בלשון יחיד ונתכוונתי בזה לפלג העיקרי שבו, שהיה קרוב לביתנו וזרם באפיק קבוע ומסודר, כראוי לנחל מן הישוב, שנכנס בעול של מצוות ומעשים טובים, שאינו מבזבז מימיו לריק ושומר על כל טיפה שתהא מביאה תועלת ליישובו של עולם ותניע את גלגלי הריחים, כדי לספק לאדם לחם חוקו. אולם היו עוד שני פלגים, שמימיהם לא נרתמו לעבודה והיו זורמים להם חפשיים במרחק מן האפיק המסודר, ברחבי העמק, חפשים היו להתפשט כאוות נפשם, מקפצים ומדלגים מעל לחלוקי האבנים שנמצאו בדרכם לרוב. מימי הפלגים ההם היו זכים יותר, כי לא נגעה בהם יד האדם להכניסם לתוך אפיק צר ורפש, וכך זרמו זה בצד זה כברת דרך ארוכה, ורק לאחר שפילה הפלג המיושב את מלאכתו בטחנת־הקמח, ירד ממקום שבתו אל אחיו הפזיזים, הריקים והפוחזים, ושוב התמזגו ויהיו לזרם אחד.

מסביב לנחל התרכזו בדרך הטבע כל אותן המלאכות שהיו זקוקות למים רבים או לביוב, ושני אלה לא נמצאו להן בתוך שטחה של העיר. מעבר לפלגים, בתוך תחומו של העמק, עמד בית־המטבחיים העירוני, שממנו הגיעו לאזנינו געיותיהם הממושכות ומעוררות־רחמים של בני־הבקר המובלים לטבח. בניין זה הבריק למרחוק בגגו העשוי פח לבן, שלא כדרך רוב בתי העיר, שגגותיהם היו עשויים שחיפי־עץ.

לא הרחק מבית־המטבחיים נמצאה מחצבת־אבן, שסיפקה את החומר לבניין בתי־האבן המעטים שבעיר ובסביבה. בית־אבנים נחשב בדרך כלל לדבר שבמותרות, ורק אמידים הרשו לעצמם להקימו. רוב בתי העיר בנויים היו עץ, עם שכבת טיח עבה. שלד לבניין שימשו קורות־עץ, שהורכבו על־ידי בנאים מומחים. בין הקורות נמתחו לוחות־עץ, מפסולת גזעי־העצים, שלא צלחה עוד להפקת קרשים מנוסרים משני הצדדים. הלוחות האלה טויחו מבית ומחוץ בשכבה עבה של טיח מגובל בתבן, שהוכן מאדמת המקום השחורה. על־גבי שכבה זו נמרחה שכבה דקה של טיט אדום, שממנו לובנים היו את הלבנים השרופות. שבועות רבים נמשך ייבושן של שכבות־הטיט הללו, ורק אחר־כך סויד הבית והיה מוכן לשימוש.

שיטת בניין זו הושפעה מקרבת עירנו למחוז הרי הקאר־פאטים, שסיפקו את העצים בזיל־הזול, ואילו הטיח לא היה כרוך בשום הוצאה, פרט לעבודת־ידים למלאכת־הטיח (והידים ידי עשו, כרגיל) ופרט לעבודת־הרגלים לגיבול הטיט והתבן. זו היתה השיטה הפשוטה והזולה ביותר. בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה נכנסה יותר ויותר לשימוש שיטת הבנייה בלבנים שרופות, וכן שוכללו המנעולים לדלתות ולחלונות.

בביתנו הישן נסגרו החלונות על־ידי שני ויים, שנאחזו בטבעות הצמודות למטה לאדן החלון ולמעלה למשקוף החלון. הדלת נסגרה בבריח נע, שעשוי היה להתרומם על־ידי לחיצה על כף המנעול. כאן אפשר היה לראות בבירור את מקורו של הביטוי התנכ"י "כף המנעול", כיוון שחלק זה דמה באמת לכף, ונראה כי צורה זו נשתמרה ועברה בירושה עוד מן הימים הקדומים ביותר.

בשנים כתיקנן לא נראתה בעיר תנועת בניין ראויה לשמה. אף־על־פי כן נמצאו כמה יהודים, ששאבו ממקור זה את מחיתם. מבין אלה זכורים לי זלמן סוכאר (יששכר), שהיה כמדומני מהנדס לבניין. הוא היה קטן־קומה וגיבן במקצת והשתייך לקבוצת "צעירי ציון". היפוכו הגמור היה רפאל סופר, יהודי גבה־קומה ובעל זקן מחודד, שהיה בנאי מוסמך וקבלן לעבודות בניין, ואבא היה שואל תמיד לעצתו בכל עניין שהיה נוגע לשינויים ולשיפוצים בביתנו. מבין העוסקים במקצוע הזה זכור לי עוד שמו של יוחנן באהר, אם כי דמותו אינה זכורה לי כלל.

מבין הבניינים שנבנו לפני מלחמת־העולם הראשונה ראוי לציון בית־הכנסת בחצרו של הרבי מהורודנקה. היה זה בניין בגובה עשרה מטרים בערך, שקומתו העליונה עתידה היתה לשמש עזרת־נשים. בניתו נפסקה עם פרוץ המלחמה, וכך נשאר שלד הבניין עומד בשוממותו עד לאחר גמר המלחמה, שעה שה„החצר" כולה נמכרה למאיר פרישלינג (שנקרא משום־מה מאיר פונקאלי, אולי משום שמוצאו היה מרוסיה; כל רוסי כינוין בפי יהודי גליציה היה „פוניה", ולפעמים בתוספת תואר־חיבה „פוניה גנב"). כששבה משפחתנו מנדודיה באוסטריה בשנת 1919 עמד הבנין ריק ואבא שכר אותו לתעשיית מצבות, שהוזמנו אז בכמויות גדולות, לציון מקום קבורתם של הנפטרים במשך חמש שנות המלחמה. בין העבודות שביצענו היתה גם מצבת־זכרון גדולה ומפוארת — לפי המושגים של הורודנקה — לקדושים הרוגי המלכות, שהומתו בתליה על־ידי הרוסים בשנת 1915, מתוך תואנה שהיהודים הם שהציתו את העיר כדי לאותת על־ידי כך לאוסטרים ולהודיע על בוא הרוסים.

שינוי גמור חל באותם הימים — בשנים 1919/20 — בתנועת הבנייה בעיר. בתים רבים נהרסו בימי המלחמה והיה צורך להקימם מחדש. הדבר נעשה בסיוע ממשלתי (ממשלת פולין החדשה) ורבתה מאד תנועת הבניין. אז הוכנסה שיטה חדשה וזולה בבניית הקירות: בין קורות העצים, שהיו את שלד הבניין, נבנו לבינים עשויות עפר ומגובלות תבן. לפעמים הוקמו בניינים מלבנים אלה אף בלי שלד־עץ, וכפי שזכור לי החזיקו הבניינים הללו מעמד, על כל פנים עד שנת 1925 שבה עזבתי את הורודנקה.

בין הבניינים הבנויים מאבנים ולבינים נמנה בית שכננו הקרוב ביותר אלי־יוסף שפירר ואשתו חיה־מרים. עוד בימי ילדותי היה זה זוג זקנים חשוכי בנים, שהיו פעם אמידים ובמרוצת הזמן ירדו מנכסיהם. מתפרנסים היו בצמצום מהחזקת בית־המרחץ, שהיה מופעל בדרך כלל רק בערבי שבתות וחגים. הבניין היה גדול למדי ובעל שתי קומות, אולם נראה עלוב ומוזנח מאד. פרט לקיר הקדמי היו כל הקירות בלתי־מטויחים ומכוסים פיח מעשנו של בית־המרחץ. הבניין עמד במדרון, במחצית הדרך שבין ביתנו ובין הכביש, כך שקומתו התחתונה עם בית־המרחץ שבה עמדה כולה מתחת לפני הכביש. הקשר בין הכביש ובין דירות המגורים שבקומה העליונה היה באמצעות גשר־עץ באורך עשרה מטרים, וגשר זה, שהיה רעוע ובלה מזוקן, הוסיף גופך משלו לצורת הבניין. קומת המגורים כללה שתי דירות, שאחת מהם הוכשרה למגורים או לתעשייה. במשך זמן מסוים נמצא שם בית־החרושת לסבון של איזידור אריה, חתנו של יענקל החלבן, שהיה בעל משק בכפר סמוך והיה מופיע יום־יום בעגלתו ומספק חלב טרי לתושבי האזור. כשנתיים בערך התקיים בדירה זו בית־החרושת למשחת נעליים של הציוני הוותיק צבי פרמינגר, משחת נעליים בשם „לבנון", עם תמונת הגימנסיה העברית ביפו והוראות לשימוש בעברית צחה, שנקראה בפי ההמון „ציוניסטישער גלובין". בקיצור, היה זה במידה מסוימת „אזור התעשייה" של הורודנקה, שבתוכו השתלבו גם התעשיות שהוקמו בביתנו מפעם בפעם, בהתאם לצרכי השעה ודרישות השוק ומחסוריו.

להתהוותו של אזור תעשייה זה גרמה במידה רבה מציאותו של מקור מים חיים במקום הזה. המעיין נבע מתוך האדמה סמוך לפתחו של בית־המרחץ ומימיו היו זכים וצוננים. רק פגם אחד נמצא בו: המים היו קשים ולא צלחו לא לבישול ולא לכיבוס, ואף לשתותם קשה היה למי שלא הורגל בהם. אף־על־פי־כן שימשו יפה לצרכי בית־המרחץ ואיפשרו את קיומו של המוסד החשוב הזה.

ממקור המים הזה, ששמו המקובל היה „דאס רינדעל", נמשך צינור ברזל שהביא את המים אל תוך ביתנו. המים היו זורמים בלי הפסק יומם ולילה לתוך הבית, ובמידה שלא השתמשנו בהם היו יוצאים מיד החוצה לתוך תעלה ומשם אל הנחל. כך זכה ביתנו לנוחיות שלא היתה מצויה בשום בית מבתי העיר: אספקת מים וביוב. שכן כל תושבי העיר היו קונים מימיהם במשורה מ„נושאי המים", שהיו נושאים על כתפיהם אֶסל עם שני דליים, או מידי מובילי המים בעגלות. הרבה יותר פשוט היה עניין הוצאת מי השופכין: אלה נשפכו פשוט לרחוב, לפני הבית או מאחוריו. ואכן, לא היה כל נזק כרוך בדבר, שהרי בימות החמה המים מתנדפים ממילא, ובימות הגשמים — דלי מים פחות או יותר אינו מעלה ואינו מוריד.

מי ה„רינדעל" היו היסוד לקיום ה„תעשיה" העיקרית שבביתנו, המכבסה, או ליתר דיוק: המכון לניקוי וגיהוץ של כלי־לבן קשים ומבריקים. כי זאת לדעת: לא הרי מכבסה בהורודנקה לפני חמישים שנה כהרי מכבסה בימינו אלה. המכבסה בימינו תפקידה להקל על חייה של עקרת הבית ולהמציא לה מן המוכן את כלי־הלבן בשביל בני הבית, אולם בימים ההם היה מקובל ומוסכם שעקרת הבית חייבת, נוסף על כל תפקידיה במשפחה, לכבס גם את הלבנים במו ידיה, או לפחות לדאוג לכיבוסם על־ידי כובסת שכירה, ולא היה עולה על דעת אשה למסור את לבניה לידי המכבסה המחבלת. ואם בכל זאת התקיימה המכבסה בהורודנקה — הרי היה לה תפקיד אחר, שהיה קשור באופנה של הימים ההם:

אחד החלקים העיקריים של תלבושת הגבר היה הצווארון הנוקשה והמבריק; צורות מצורות שונות נתייחדו לצווארון זה, בהתאם לטעמו האישי ולמידת האלגנציה של נושאיו. המהדרין

שבהם חייבים היו לשאת גם שרווליות, מאנשעטן בלע"ז. ביחס לבית־החזה — היו שהקפידו ללבוש כתונת עם בית־חזה קשה ומעומלן, אולם הרוב הגדול היה מסתפק במין מגן, שהיו לובשין אותו על־גבי הכותונת ונקרא בשם „פאַרלאַגע". בקיצור, היה כר נרחב לטיפול בחלק זה של התלבושת, וזה היה תפקידה של המכבסה בהורודנקה.

אך אין זה מדרכו של יהודי, ובייחוד יהודי בעל־המצאה, להסתפק בפרנסה אחת. היתה לו לאבי עוד פרנסה אחת קבועה — המלאכה של ציור שלטים. הודות לכשרונו הטבעי ולנסיון שרכש לו כשנתיים ומחצה בניו־יורק, קנה לו ידיעה הגונה במקצוע הזה והיה מוציא מתחת ידו עבודה מתוקנת ומושלמת.

בין השלטים שצוירו היו שני סוגים, שראוי ליחד עליהם את הדיבור: הסוג האחד היו ה„נשרים". באוסטריה היה ייצור הטבק עסק־מונופול ממשלתי. האיכרים חייבים היו למסור את כל יבול הטבק לממשלה, ועיבודו היה בבתי־חרושת ממשלתיים. השיווק הקמעוני נמסר לחנויות־טבק מיוחדות, שנקראו בשם „טראפיק", או לחנויות מעטות נבחרות, וכל חנות כזאת חייבת היתה לקבוע לה שלט בעל צורה סגלגלה ובגודל אחיד, ועליו הנשר האוסטרי בעל שני הראשים. נשרים אלה היוו חלק הגון מן העבודה, הואיל וכל בתי־הממכר לטבק וסיגריות היו חייבים בהם לפי החוק.

הסוג השני היה ב„אופנה" רק במשך תקופה מסוימת, בשעת המשבר בתנועת המסחר כחמש שנים לפני מלחמת־העולם הראשונה, שפרצה באוגוסט 1914. יהודים רבים נכנסו לעסקי הלוואת כספים לאיכרי הסביבה, נגד שיעבוד ומישכון שדותיהם ורכושם; האיכרים נזקקו לכספים להרחבת משקם ומיכונו החלקי, או לכיסוי הוצאות הגירתם לקאנאדה, שקלטה פועלים חקלאיים במספר רב, ובניהם רבים מאיכרי סביבתנו. עסקי ההלוואות היה להם כנראה כוח־משיכה רב ויהודים רבים הסתבכו בהם והשקיעו בהם מחסכונותיהם, ולאחר שאלה לא הספיקו, לקחו הלוואות בבנקים לצורך זה. והנה פרץ משבר בשנת 1912. המוסדות הכספיים העליונים במדינה הרגישו, כנראה, כי האופק הפוליטי מתקדר והולך והמלחמה ממשמשת ובאה, והתחילו מצמצמים את האשראי ותובעים פרעון השטרות, במקום להחליפם מדי פעם, כמנהגם עד אז. עקב זה הגיעו רבים מן הסוחרים למצב כזה, שנאלצו להגיש הצהרה על אי־יכולתם לפרוע חובותיהם, או במלים פשוטות: להכריז על פשיטת־רגל. במקרה זה היתה זכות לנושה לעקל את כל רכושו של הלווה, לסגור את בית־מסחרו ולערער את יסוד קיומו. אולם קיימת היתה תחבולה משפטית למניעת המצב הזה. ערב הכרזת פשיטת־הרגל הוגשו לבית־המשפט תעודות, המוכיחות כי רכושו של פלוני אינו שלו אלא של קרובו, או — כפי שנהגו ברוב המקרים — שייך לאשתו, ומשום כך הריהו מעביר את כל רכושו העברה גמורה ומוחלטת לקרובו, לידידו או לאשתו. הנושים יכלו אמנם לערער על ההעברה, ובמקרים מעטים אף עשו כן. אולם על־פי רוב לא היו אף הם מעוניינים בהריסת קיומו של הלווה, ונאלצו להתפשר אתו ולהסכים לתשלום חלקי של החוב ולמועדי־פירעון ממושכים.

שינוי הבעלות על בית־המסחר חייב גם שינוי השלט. אולם גם כאן נמצאה תחבולה, שאיפשרה למלא אחרי החוק ולהשאיר בכל זאת את השלט הנושא את שם בעליו הקודמים של העסק. התחבולה היתה זו, שעל־גבי השלט הגדול נתלה שלט זעיר הנושא את שם בעל־העסק החדש. ומתחתיו כתובת זעירה „לפנים", בלשון הפולנית: „פשאדטאם". כשצורפו שני השלטים, אפשר היה לקרוא שחור על גבי לבן, כי בית־המסחר שייך לפלוני, אולם „לפנים" שייך היה לאלמוני, אלא שבעליו החדשים צנועים הם ביותר ואינם רואים צורך להבליט את בעלותם.

שלטים אלה נושאי ה„פשאדטאם" היו במשך זמן מסוים אופייניים לנוף המסחרי של הורודנקה ורק מעטים מבתי המסחר נוקו מהם. ההכנות להכרזת פשיטת הרגל נעשו כרגיל בחדרי חדרים, אולם את השלט צריך היה להזמין, וכך נעשה אבי במידה מסוימת לאיש־סודם־ואמונם של המתכוננים לצעד זה.

עיסוקו של אבא בציור שלטים תרם תרומה הגונה לכלכלת המשפחה. אך הואיל וגם המקצוע הזה לא העסיק אותו אלא במידה מעטה ולסירוגין, נתן דעתו על ייסוד תעשייה נוספת, שתנאי המקום — השטח הרב מסביב לבית וכמות בלתי־מוגבלת של מים — איפשרו את הקמתה. כך קם בשנת 1907 בית־החרושת לרעפים, שהיו שותפים לו שנים מידידיו של אבא — בונין פלאשנאר, וייבדל לחיים מוטי שארצאר, הנמצא כעת בארץ. שנים אחדות שיגשג בית־החרושת, עד שקם לו מתחרה רציני, מוסד פולני שנקרא בפי היהודים „דער פאַוויאַט". עקב התחרות זו הלך בית־החרושת והתנוון, עד שנסגר לגמרי.

עברו שנים. תנאי מלחמת־העולם גרמו לשידוד מערכות בכל שטחי החיים. פרנסות נבלו ואחרות צצו תחתיהן. ובייחוד האירה ההצלחה פנים לזריזים, שידעו לשלוח ידם בעסקים מסחריים מסוכנים. אבי לא נמנה מעולם עם אלה, אולם הצליח להקים — למשך שנה בערך — בית־חרושת מסוג חדש, שצרכי הזמן דרשוהו ואיפשרו הקמתו.

המשקה העממי הראשון במעלה היה במקומנו הקפה. משקה זה היה מורכב ביסודו מכמות מתאימה של ציקוריה (עולש) עם תוספת של קפה, שהיתה גדולה למדי בבתי האמידים וירדה עד לאפס בבתי דלת־העם. הספק העיקרי של הציקוריה היה במקומותנו בית־החרושת של פראנק, שתוצרתו היתה ידועה באריזתה האדומה עם סרט ירוק (אריזה זו מילאה גם תפקיד בקוסמטיקה, בספקה אודם ללחיים לבנות הכפר והעיר). עקב תנאי המלחמה נוצר מחסור במצרך עממי זה. והנה עלה על דעתו של הירש בירנבוים, חברו וידידו של אבא, לייצר תחליף לציקוריה משעורים קלויות עם תוספת של „מולאסה" מפסולת הסוכר המזוקק, ותוספת קטנה של סלק סוכר קלוי וטחון. עד מהרה נבנה התנור לייבוש ולקלייה, הוקמו המכשירים לריסוק סלק הסוכר, ולטחינה השתמשו באבני ריחיים קטנות, „זיורנה" בלע"ז, שהיו מונעות מיד, בידי „הפועלים" מאנשי הבית. התוצרת נארזה באריזה דומה לזו של תוצרת פראנק וזכתה להצלחה רבה בשוק. לא ארכו הימים והרוסים נהדפו והצבא האוסטרי בא בעקבותיהם. עקב ליקויים באספקה סבל גם הצבא מחסור במצרך זה, ואז התחיל בית־החרושת לספק מתוצרתו גם לצבא בכמויות גדולות. אולם ימי הטובה לא ארכו. צבא אוסטריה החזיק מעמד רק שבועות

מספר, ובעקבות הצבא הנסוג עזבו את בתיהם גם מרבית התושבים מבני ישראל, שחששו מפני תוצאותיה של פלישת החיילות הרוסיים, הבאים ישר מן החזית. ואמנם, לא היו החששות מחוסרי יסוד. תשעה מתושבי העיר שנשארו נתלו על לא עוון בכפם, מרכז העיר נהרס ונשרף ורבים איבדו את כל רכושם.

*

הפרבר קוטיקובקה, ששכן במעלה־הכביש מול בית מגורינו, היה מאוכלס כולו אוקראינים ורק יהודים מעטים ובודדים התגוררו בתוכו. אולם הבתים הראשונים שאחרי הגשר היו עוד בתי יהודים. מבין יושבי הבתים האלה זכורים לי אחדים. בגלל הקשרים המיוחדים שהיו לנו אתם. היתה שם חנותו של אהרן לייב קהן (כהן), שהייתי יוצא ונכנס אצלו בשליחותו של אבא, בתקופות שבהן גבר עליו יצר העישון (היו גם תקופות ממושכות שבהן הצליח לכבוש את יצרו זה). שם היה גם בית מגוריו של אברהם קוהן, יהודי גבוה ושחרחר. שניהם היו מתפללי „ציון־פאריין", ומשום כך הם זכורים לי יפה. אולם האישיות הבולטת של הסביבה הזאת היתה נח שפירא, יהודי בגיל השיבה, בעל זקן לבן ועינים ממושקפות בעלות מבט חד וחודר, והילוכו של חייל, הליכה נמרצת בזקיפות קומה והבלטת חזה. בצעירותו היה, כנראה, בעל מזג סוער מאד, ידי בכל ויד כל בו, ונדמה לי כי בזמני היה מעורב במרבית הקטטות במקום־תפילתו, בבית־הכנסת הגדול. היתה רווחת מימרה, שכל מי שנח שפירא מקדים בשלומו, ראוי לו להחזיק בלחיו לשם זהירות, מחשש מתנת־יד.

בתוך הפרבר קוטוקובקה היה גם מקום מגוריו של יוסי חזן, חזן בית־הכנסת הגדול. היו לו כמה בנים, ומהם זכור לי רק הבכור, שהיה ידוע בכינויו „לייזר בּוּגאַן".

מעבר מזה של הגשר, ליד הכביש הראשי, היו רק בתים ספורים. היה שם ביתו של שמריה קוגאַלמאס, שהיה בית נאה למדי, אולם ליד הבית הזה נמצאה דירתו של פישל וואסר, ועד כמה שזכרוני מגיע, קשה היה בכלל לקרוא לזה דירה. היה זה מין מרתף אפל עם אשנב קטן בלבד, ואם אינני טועה היה בדירה זו גם מדור לעז אחת או שתים. ביתו של שמריה קוגאַלמאס עמד בפיתנה של סימטה, שמבין יושביה זכור לי בעיקר ברוך־לייב ליסאַר. מעברה השני של הסימטה, ליד הכביש הראשי, היה רק בית אחד גדול, ומיד לאחריו התנשאה גבעה ובה שביל צר שהוביל ישר לחנותו של יהודה־וולף שוכנאַר, שחזיתה פנתה לעבר הרחוב המקביל.

על גבי גבעה זו עמד גוש בתים עם חצר גדולה באמצעו. גוש הבתים הזה היה מקניינו של בעל־האחוזה בהורודנקה, הברון רומאשקאן, ויושביו היו פולנים. מסביב לבית היה גן, בחלקו מעובד כגן־ירק ובחלקו מצמיח עצי לילך ריחניים, שהפיצו ניחוחם עם בוא האביב. במשך זמן מסוים נמצא בבתים האלה גם בית־הדואר המקומי.

שמו של הבארון רומאשקאן קשור קשר בל־ינתק עם מראה מיוחד, שנחרת בזכרוני מימי הילדות. ייצור הי״ש היה באוסטריה גם הוא מונופול ממשלתי, והממכר הראשי התרכז בחנות מיוחדת, ב„פרופינאציה", שעסקה במכירה סיטונית וגם קמעונית. בית־משרפות הי״ש שבחצר הבארון היה מספק את הי״ש לפרופינאציה, והוא הובל כרגיל בחביות על־גבי עגלה רתומה לצמד שוורים בעלי קרניים ארוכות ומטילות אימה. מראה השוורים המושכים בעול, המובילם את הנוזל היקר, שייך לנוף ההורדנקאי מימי הילדות, ומן הנמנע הוא שלא להזכירו.

מעברו השני של הכביש, מול גוש הבתים הנוצריים, נמשכה חומת בית־החולים ומיד לאחריה התחילו בתי העיר. הכביש נטה כאן ימינה בזוית חדה כמעט, ובהגיעך לנקודת התפנית נפתח לפניך מראה הרחוב הראשי לכל ארכו, כשהוא חוצה בחלקו הראשון את כיכר־השוק.

הבתים מסביב לכיכר השוק היה להם האופי המיוחד לבתי־מסחר בכל העולם כולו: פתח סמוך לפתח, צפיפות מאפסימלית המאפשרת לנצל כל אמה של השטח היקר, המשמש מקור לפרנסה. כלשון הפתגם העממי: אַ טיר אין מאַרק איז אַ פענצטער אין הימל (פתח בשוק הוא אשנב ברקיע). יצאו מכלל זה שני הבתים הראשונים שלאחר בית־החולים, שהיה להם המבנה האופיני של בתי־המגורים בפרברי העיר: בית־מגורים של קומה אחת, עם מרפסת־עץ צבועה לבן, ומסביב לבית גינת־פרחים מוקפת גדר־עץ צבועה אף היא בצבע לבן או תכלת. משני הבתים היה האחד שייך לפקיד פולני, ואילו השני היה קניינו של משה קאלמוס, יהודי קטן־קומה ומגולח־זקן, שהיה מתווך בעסקי קרקעות.

סמוך לביתו של משה קאלמוס עמד ביתו של הירש לייב שיץ, שהיה כבר נתון ראשו ורובו בתוך האזור המסחרי שמסביב לשוק. גם הבית הזה היה של קומה אחת, כמו רוב בתי העיר, אולם היה בעל שתי חזיתות, וכל אחת גדושה חנויות, שהיו מושכרות לחנוונים שונים. מבין בעלי־החנויות הללו זכורים לי שניים, שברצוני לייחד עליהם את הדיבור.

אחד הקווים המיוחדים של הנוף ההורודנקאי היו תעלות־הגשם הפתוחות, שנתמשכו לאורך כל הרחובות בין הכביש ובין המדרכה. רק בקטע אחד ברחוב הראשי הורחבה המדרכה וכיסתה את התעלה שמתחתיה; בשאר הרחובות היו התעלות פתוחות וגשרונים נמתחו למעבר מן הכביש אל המדרכה. ויש להודות כי גשרונים אלה, שהיו מוגנים על־ידי מעקה משני עבריהם, הוסיפו נופך של ציוריות לעיר, ויחד עם שדרות עצי הערמונים שיוו לרחובות הראשיים מראה נעים למדי. בימות הגשמים, בקיץ או בסתיו, ובאביב בימי הפרשת השלגים, היו התעלות מלאות מים, שזרמו בעוז ופניהם למורד, לעבר הנהל. והנה בלכתי עם חברי מבית־הספר חשקה נפשי להתהדר בפניהם במגפים החדשים שלי, שאינם חוששים מפני המים, ונכנסתי לעשות דרכי בתוך התעלה, במקום להלך על המדרכה, כמנהג אנשים מן היישוב. הדבר הזה חזר כנראה כמה פעמים, עד שהגיע שמעו לאזני אבי, והוא מצא הזדמנות לתת לי שיעור בהלכות דרך־ארץ בצורה משכנעת ביותר. כפי שנודע לי אחר־כך, היתה זו בתו של זיידלה רינדאַנוי שסיפרה לאבי על תעלולי בנו, ואין ספק כי הפרט הזה גרם לי להעמקת הזכרון על בעליה של חנות זו, שבדרך כלל לא נבדל מבעלי חנויות אחרות בסביבה.

הדייר השני שאני זוכר אותו יפה היה מאיר פרישלינג השען. הוא נמנה על ידידיו של אבא והיה ממתפללי המניין

הציוני. לא פעם נזדמן לי לסור אל חנותו יחד עם אבי, ובדרך הטבע נמשכתי להסתכל בעבודתו, כשהוא מטפל בגלגלים הזעירים, מפרקם ומרכיבם חליפות.

בעל הבית עצמו, הירש לייב שיץ, היה ידוע בעיר לא רק משום שהיה בעל בית במרכז העיר, אלא גם בשל עיסוקו המיוחד. משמש היה כעין עורך־דין בלתי־מוסמך, מה שהיו קורין „ווינקעל־שרייבער". היו פונים אליו לקבלת עצה משפטית בעניינים שלא הצריכו את התערבותו של עורך־דין מוסמך, לכתיבת בקשות לשלטונות המשפטיים והאדמיניסטרא־טיביים וכדומה; בתו פפי היתה חברתה לגימנסיה של אחותי, ובנו אייבר ישב יחד אתי על ספסל הלימודים.

פיכר השוק חולקה על־ידי הרחוב הראשי לשני חלקים בלתי־שווים בגודלם: משמאל לדרך ולמדרכה נמצא החלק הקטן, המיועד לתנועת בני־אדם בלבד. שם התרכזו בימי השוק בעיקר נשי האיכרים, שהביאו למכירה ביצים ועופות, ירקות ופירות; והחלק השני, שהיה גדול בהרבה מן השמאלי, חולק באמצעו על־ידי דרך פנימית והיה מיועד בעיקר לכלי־רכב. בימי־השוק, שנערכו ביום ג׳ בשבוע, היתה הכיכר הומה מרוב אדם וכלי רכב, ורבו בה הדוחק והצפיפות. ואילו בשאר ימי השבוע היתה התנועה מעטה ביותר.

מסביב לכיכר השוק התרכזו החנויות למיניהן, ומהן שעיקר קיומן על הפדיון של ימי השוק. בימי ילדותי קיים היה בחלק מן הכיכר הימנית שטח מיוחד לסוכות־ממכר, „בודקעס" בלע״ז. הללו היו תפוסות על־ידי רוכלים שעסקו במסחר אך לכלל חנונים לא הגיעו. הסחורות שנמכרו שם היו כל מיני סדקית, חוטי צמר וכותנה לסריגת גרביים ופקרסים, בדים זולים וכו׳. כן היו שם סוכות למכירת מיני־מאפה שונים.

משני עברי החלקה שהוקצתה לסוכות הממכר עמדו בתים, שהיו תפוסים בעיקר בחנויות. אולם היו גם כמה דירות, ביניהן דירתו של יידל אָקרלינג, שעסק בהלוואת כספים בקנה־מידה בנקאי זעיר והיה מוחזק כ„בעל בענקל".

מבין החנויות שהיו בכיכר זו זכורה לי חנותה של מאלצי ברגמן, שניהלו אותה שני בניה המבוגרים, יוסל ושואל ברגמן. אחיהם לייבוש ברגמן, שהיגר לאמריקה כמה שנים לפני המלחמה, היה מידידיו הקרובים של אבי. בני המשפחה היו מומחים לדייג ועסקו בגידול דגים בבריכות. אחד הענפים המיוחדים של עיסוקם זה היה ציד סרטנים, שסופקו כמאכל־תאווה לכמה מבתי המלוכה באירופה. ברשות המשפחה היה גם בית חרושת ללבנים שרופות.

הבתים מסביב לכיכר השוק סדורים היו כעין „ח". בקצה הימני עמד בית־מידות, אחד הבתים היפים שבכיכר השוק, שבעליו היה יחזקאל שפירר. הבית היה של קומה אחת, אך הואיל ונבנה במקום מורם במקצת והוגבה על־ידי כמה מדרגות, נמצא מתחתיו מקום להקמת מספר רב של חנויות, שבהן התרכזו בעיקר סוחרי הביצים לייצוא. סוחרים אלה נקראו בשם „אייער־פַאקער" (אורזי ביצים), הואיל ומלאכתם העיקרית היתה ריכוז הביצים ואריזתם בארגזים והכנתם למשלוח. מהם אזכור רק שני שמות: פיני ברנשטיין וטוֹיבּה אַגאַטשטיין.

לביתו של יחזקאל שפירר היתה לי שייכות קרובה, הואיל ובין דייריו נמנה גם דודי, אחי אמי, מנדל פלור (אחד מבניו נתפרסם בשנות השלושים כשחמטאי בינלאומי בשם סאלו פלור וביקר גם בארץ בשנת 1934). את דירת דודי הכרתי יפה, וסבורני כי זו היתה טיפוסית לרוב הדירות שבכיכר השוק: בחזית היתה כמובן החנות, החדר שאחרי החנות היה חדר פנימי, שהיה שרוי תמיד באפלולית, הואיל וקיבל רק אור קלוש באשנב הדלת שהובילה לחנות ומן החלון שפנה אל החדר השני, שאף הוא הואר בעקיפין על־ידי חלון המטבח, שפנה לחצר. היו אלה איפוא דירות נטולות־שמש וחסרות־אוויר, שהשרו על יושביהן אוירה קודרת למדי.

אחרי ביתו של יחזקאל שפירר נמשכה שורה ארוכה של חנויות, שמבעליהן נשתמרו בזכרוני רק מעטים. שכנו הקרוב ביותר של דודי היה פייבוש מוהלר, גם הוא בעל חנות־מכולת. בשורה הזאת נמצאה גם חנותה של חייקה שטארק, אשת־חיל ובעלת מרץ בלתי־רגיל, שהצליחה לשמור על מעמדה במסחר גם אחרי מות בעלה, שנפטר בצעירותו. יוצאת דופן מכלל החנויות שבכל השורה, שהיו רובן ככולן חנויות־מכולת, היתה חנותו של יהושע פוֹמרנץ, שנמכרו בה ספרי־קודש ותשמישי־קדושה ובמקצת גם ספרי חול, כגון סיפורי־מעשיות ובתקופה יותר מאוחרת גם ספרי־לימוד לבית־הספר העברי.

שורת חנויות זו צמודה היתה לכיכר־השוק הגדולה, ששימשה בימי־השוק מקום־ריכוז לעגלות האיכרים שהגיעו מן הכפרים. הסחורות שנמכרו בחנויות אלה היו גם הן מותאמות לצרכיו של האדם הפשוט: קמח ומלח, נפט וגפרורים ועוד כמה מצרכי־יסוד. שונות באופיין היו החנויות שבשורה ממול, ליד הכיכר שעל־יד המדרכה. שם היו כמה חנויות של עורות ומגפיים, ואילו חנויות־המכולת הבודדות, של יעקל האבר ושלמה שטרייט, היו מותאמות לצרכיו של אזרח העיר ונמכרה בהן מכולת מובחרת ומגוונת, ובמקצת גם מעדנים, „דעליקַא־טעסן" בלע״ז.

שורת חנויות זו, שעמדה כמעט בקו ישר עם פסל האם הקדושה בכיכר הכנסיה הפולנית, נפתחה בחנות־העורות של בנימין רייכמאן. ומיד לאחריה נמצאה חנות, שאני מתקשה לקבוע את שמה הנכון, שיהא הולם את טיבה ואופיה. לא היתה זו מסעדה ואף לא מסבאה, אם כי יכול היה אדם למצוא בה תמיד משהו לרווֹת את צמאונו ולהשביע את רעבונו. אך לא זה היה העיקר בחנותו של הרשל סוכאַר (ישכר). בעיקר היה זה מין מועדון, שבו נפגשו בשטח צר, ד׳ על ד׳, אנשים מכל השכבות, סוחרים ומתווכים, שבאו לגמור עסק על כוס משקה קל עם קינוח, ואברכים בטלים, שבאו להציץ בעיתון או להרוג את שעתם הפנויה במשחק השח־מט, אם כמשחקים פעילים ואם כצופים ומסייעים למשחק של אחרים („קיביצער", לפי הז׳ארגון השחמטאי). והמנצח על כל הקהל המגוון הזה היה בעל־הבית בכבודו ובעצמו, הרשל סוכאַר, שהיה עומד תמיד מאחורי הדלפק, ויותר משהוא נתון לענייני מסחרו הריהו עומד בשיחה עם מישהו מן הקהל ומחווה דעתו כבר־סמכא מובהק באחד מענייניה הבוערים של הפוליטיקה העולמית, היהודית או הציונית, שכן הוא תמיד בתוך־תוכם של העניינים, קורא הכל ויודע הכל, ויודע לפסוק הלכה בכל עניין העומד על הפרק או ברומו של עולם הפוליטיקה. ומכיוון שבעל האכסניה הוא ציוני שבציונים ומראשי המדברים באגודת „בני־ציון", ממילא

נעשית חנותו בית־ועד לציונים, ובעיקר לפרחי ציונים, ובו הם מביאים את שעותיהם הפנויות ומקבלים הכשרה לפעולה ציונית ולעסקנות ציבורית.

חנותו של הרשל סוכאר היתה איפוא לא סתם־חנות, אלא מוסד, שרישומו ניכר בחיי העיר. הלאה מכאן נתמשכו החנויות השונות, רובן חנויות לעורות ומגפיים. ביניהן היתה גם חנותו של הרשל ברמן, מצעירי בעלי־הבתים שבעיר, שהיה יהודי אמיד ומתקדם; בנו משולם היה בין יחידי־הסגולה שנשלחו לעיר אחרת ללמוד בגימנסיה, עוד לפני היות גימנסיה בהורודנקה, והיה מעורר תשומת־לבם של הנערים בבואו כאורח לחג או לימי החופשה. מקום לימודו היה בטשרנוביץ שבבוקו־בינה, שנחשבה לעיר גרמנית, בניגוד לצביון הפולני שהיה פרוש על ערי גליציה. בטשרנוביץ התאכסן בבית דודו, אחי אמו, שאבי היה מזכירו לפעמים וקורא לו פשוט פישל אָרנר, ואילו בטשרנוביץ היה ידוע כפרופסור ברנר והיה מן העומדים בראש הגימנסיה הגרמנית בטשרנוביץ. בשלהי המלחמה הער־למית נתמנה יו״ר ועדת־הבחינות הבּוקוֹבינית, שמקום מושבה היה בווינה, וכשפניתי בשנת 1917 אל הוועדה הזאת בשאלה בעסקי בחינות, קיבלתי מענה חתום בידי פרופ׳ ברנר, ואבי זיהה אותו מיד כגיסו של הרשל ברמן.

סמוך לחנותו של הירשיל ברמן עמדה חנותו של משה שכנר, גם הוא סוחר בעורות. בנו אָשר היה מהדמויות הבול־טות של צעירי הציונים בימים ההם. הוא היה השחמטאי בה׳ הידיעה של הורודנקה, וכפי שנודע לי היה כל ימיו נציגו המובהק של הטיפוס הבוהימי בהורודנקה, על־ידי אורח־חייו המיוחד, שחרג מכל שיגרה בעל־בתית.

במרכזה של שורת חנויות זו נפרץ פרץ רחב על־ידי שעריו הפתוחים לרווחה של ״אייגנאָר הויז״, שהיה שייך לשלמה אב־רהם שור. בעל האכסניה, שהיה מחשובי בעלי־הבתים שבעיר, היה במחנה האדוקים הקיצונים, ואילו בנו קלמן שור, אברך צעיר, היה מקצץ בזקנו ובמלבושיו, והיה ציוני וממתפללי ״ציון־פאריין״.

הזכרתי כבר את שתי חנויות־המכולת של יענקל האבר ושלמה שטרייט, שהיו כאילו יוצאות־דופן בין החנויות־לעורות שבשורה זו. אולם אין אני יכול להסתפק בהזכרת השמות בלבד, ויש להרחיב את הדיבור על כל אחת מהמשפחות האלה.

כמה וכמה קשרים קשרו את משפחתנו עם משפחת האבר. ראשית היה יענקל האבר מידידיו האישיים של אבא. היה סוחר אמיד ומתון, נקי־כפיים וישר, אחד המעטים שלא הסתבכו בעסקים מפוקפקים, גם מתוך הישרנות הטבועה בו וגם משום שלא היה לו כל צורך בכך. היו לו לקוחות מובחרים, שידעו כי בחנותו ימצאו תמיד סחורה מובחרת ושרות אדיב שאין למעלה הימנו. החנות לא הצטיינה בסידורים מודרניים, אולם שרר בה הנקיון המאכסימלי שאפשר להשליטו בתנאים פרי־מיטיביים, ונוסף להגינות ולטיב, שהיו מובטחים מראש, זכו הלקוחות גם לסבר־פנים נאה מצד שתי המוכרות, אשתו של יענקל ובתו הבכירה דוֹניה, שהצטיינה בקומתה הגבוהה ובק־לסתר־פניה הנאה. הבת הצעירה בלה האבר היתה חברתה של אחותי בגימנסיה והיתה מזדמנת לביתנו לעיתים קרובות.

אל חנותו של שלמה שטרייט כמעט לא נזדמן לי להיכנס ואיני יודע לספר עליה ולא כלום, ומסתבר שאף היא הצטיינה בכל אותן המעלות הטובות שמניתי בחנותו של יענקל האבר. אלא שכאן לא החנות עיקר, אלא המשפחה בעלת החנות. האב, שלמה שטרייט, לא זו בלבד שהיה מטובי העיר ופרנסיה, אלא היה יהודי תלמיד־חכם ומגדולי הלומדים בעיר. אין ספק כי גם את בניו ביקש לגדל ולחנך לתורה ולמצוות, אלא שגרמו העוֹנות ונשתבשו הזמנים, ובתוך סערת המלחמה נעקרה המשפחה ממקום גידולה והגיעה עד לווינה, עיר הבירה המע־טירה. בתנאים האלה קשה היה לשמור על היין התוסס שלא יחמיץ ועל הבנים שלא יסורו מדרכי אבותם, ועד שחזרה המשפחה מנדודיה הבשיל בתוכה תהליך, שאפשר להגדירו במלה המקראית: ויתרוצצו הבנים. האב הוסיף ללכת בדרכו, ואילו הבנים לא זו בלבד שלא הלכו בדרכי אביהם, אלא גם בדרכיהם הם נפרדו זה מזה. הבכור, אָשר, נעשה בונדאי נלהב, מטיף ל״ידישיזם״ ומייסד יחד עם חבריו הבונדאים — ברוך איציק שפירר, אייזיק פינק, יהודה הרש סובאל, יוסל כ״ץ ואח־רים — את בית־הספר היידישאי, שהשתלב ברשת בתי־הספר של צישׂ״א והוא גופו מרביץ בו תורה לילדי ישראל, רובם בני דלת־העם, שאיבדו את הזיקה ל״חדר״ הישן ולא מצאו את הדרך לתנועת התחייה העברית; ולעומתו הצעיר, יהושע, הוא ציוני נלהב, פעיל באגודות הנוער ובקרנות הלאומיות, ומשקיע את כל כשרונו ומרצו ב״ציונות״ על כל תרי״ג מצוותיה, פרטיה ודקדוקיה.

שנים על שנים נמשך הפולמוס בתוך המשפחה, המשקפת בזעיר־אנפין את שלושת הזרמים העיקריים בדור החולף: את הזרם השמרני ואת שוללי הגלות ומחייביה. הבן הצעיר יהושע נשאר נאמן לדרכו, והוא נמצא אתנו במולדת. ואילו הפולמוס נסתיים, להוותנו, כפי שנסתיים, ואוי לנו שכך נסתיים.

לא אצא ידי חובתי כלפי משפחת שטרייט אם לא אזכיר את הצעירה בבנות־המשפחה, פייגה שטרייט, במשך זמן קצר היתה תלמידתי בקבוצה מצומצמת של בנות, שלמדו מפי עברית ותנ״ך, בשנת 1922 בערך. מבין המשתתפות בקבוצה זו אזכור בעיקר אותה ואת חברתה רחל קוֹאטשר, שהצטיינו בידיעותיהן; בשאיפתן הכנה לרכוש את ידיעת השפה על בוריה, ואחרון אחרון — בזיו פניהן. רחל היתה בתו של הנגר שיקל קוֹאטשר, שהייתי יוצא ונכנס בבית־מלאכתו בעסקי המסגרות לשלטים, ולעיתים כדי לשאול ממנו כלי־נגרים לעבודתו של אבא.

ביתו של שלמה שטרייט היה האחרון בשורת בתים זו, ורק סימטה צרה הפרידה בינו ובין שורת הבתים שסגרה את ה״חית״ של ככר השוק. בקטע הסמוך לבית שטרייט, שנמשך בין ביתו לבין הרחוב הראשי, נמצאו כמה חנויות זעירות, שמפאת היקפן המצומצם היו ראויות בקושי לשם זה. מהן אזכור רק שתים, שברצוני לתאר אותן.

האחת היתה חנותה של פאיה גראפאך, או כפי שנקראה בקיצור ובהקטנת שמה: ״פאיקאלה״. על השלט התנוסס עדיין שם בעלה המנוח יונה גראפאך, אולם החנות נוהלה בידי האל־מנה ובנותיה והיתה אחת החנויות המצליחות שבעיר. מקומה היה ממש ליד המדרכה הראשית והיו לה שני פתחים לשני חלקי החנות. החנויות בשורה זו היו כל־כך זעירות, עד כי רק

על־ידי צרופן של שתי חנויות אפשר היה ליצור חנות ראויה לשמה. בחנותה נמכרו דברי הלבשה ומיני סדקית (גאלאנטריה), והיא פירנסה לא רק את האלמנה ובנותיה, אלא גם את המשפחה החדשה שנוצרה עם נשואי אחת הבנות לאדם בשם וואבל, שבא מחוץ להורודנקה.

סמוך לחנותה של פאיה גראפאך נמצאה חנות זעירה, שלא דאגה לסיפוק צרכיו הגשמיים של היישוב היהודי, אלא לסיפוק צרכיו הרוחניים של הדור הצעיר. היתה זו חנותו של מוטל הורביץ, חנות ארוכה וצרה, שהחצי מרוחבה תפוס היה על־ידי מדף, שעליו נערכו הספרים לסוגיהם, ובמחצית השנייה נשאר בקושי מקום לתנועה חפשית של שני אנשים זה בצד זה. אני עצמי לא הייתי מבאי חנותו — צעיר מדי הייתי באותם הימים, בסך־הכל כבן שתים־עשרה — אולם אחד ממבקריו הקבועים נמצא בביתנו, ועל־ידי כך באתי במגע עם חומר־הקריאה שנמכר (ואולי גם הושאל) בחנות ההיא. היו אלה בעיקר ספרי הוצאת „ראַקלאַם" הברלינית, שהוציאה אז בהוצאה עממית וזולה ממיטב הספרות הגרמנית והאירופית. מבין הספרים שהגיעו לביתנו זכורים לי בעיקר הכרך העבה של „התהוות המינים" לדארווין והדראמות של איבסן וסטרינדברג, כלומר: ספרות רצינית שהיה בה כדי לפתח את טעמו ולעורר מחשבתו של הקורא המשכיל.

מבין קהל הקוראים של ספרית מוטל הורביץ היה לי מגע רק עם קבוצת ידידים אחת, ששאבה ממקור זה את מזונה הרוחני. קבוצה זו היתה מורכבת משני סטודנטים בכיתה ד׳ של הגימנסיה הפולנית, שהגיעו למוסד הזה באיחור של שנים מספר ועלו על חבריהם הסטודנטים גם בגילם וגם בשאיפותיהם הרוחניות, וכן משניים שלא היו סטודנטים, אלא הקרבה הרעיונית והנפשית ורמת־ההשכלה הכללית, זו הנקנית לא בבתי־ספר אלא על־ידי קריאה ועיון, איחדה אותם לאגודה אחת. ידידות מרובעת זו הונצחה על־ידי תמונה, המראה את ארבעתם בשנת 1913, זמן קצר לפני פרוץ מלחמת־העולם הראשונה.

הבולט והמוכשר ביותר בקבוצה זו היה שמואל־אבא סופר, בנו של פינחס הגבאי, ששימש בכהונה זו בחצרו של הרבי מהורודנקה. שמואל־אבא היה חריף ושנון ופיו מלא תמיד אמרות שנונות ופראַדוכסליות. את האמצעים ללימודיו בגימנסיה השיג על־ידי מתן שיעורים במקצועות שונים, על־פי רוב לתלמידים בני כיתתו שהתקשו בלימודיהם. דומני שהיה רחוק מציונות, ובכלל היה מתראה כציניקן הבז לאידיאלים. בימי המלחמה נעלם מהורודנקה ולא חזר עוד אליה. מפי אנשים שבאו מטשרנוביץ, נודע לי, כי היה שם עורך של עיתון „פועלי־ציון" ביידיש, ונפל קרבן להשמדה הנאצית זמן קצר לפני שיחרור העיר על־ידי הכוחות הסובייטיים.

הסטודנט השני בחבורה זו היה וועה שטרום, הנמצא כיום אתנו בארץ. גם הוא נאלץ להשתכר למחיתו וללימודיו על־ידי הוראה, הואיל ואביו קמיאל שטרום לא היה מן האמידים והיה מטופל במשפחה רבת־בנים. משפחת שטרום היא אחת המעטות שכל בניה עלו לארץ במוקדם או במאוחר ורובם היו נתונים בפעולה הציונית בהורודנקה. בייחוד יש לציין את נתן שטרום, שמסירותו לפעולה הציונית לא ידעה גבול, והיה מטה שכמו לכל תפקיד שרבים נוהגים היו לגער חצנם ממנו. מתלוצצים היו שבכל אחד מכיסיו שוכן כבוד מוסד ציוני אחר: באחד קרן היסוד, בשני הקרן הקיימת, בשלישי ועדת השקל וברביעי ועד בית־הספר העברי.

השלישי מן החבורה גם הוא נמצא בארץ, הלא הוא מיודענו מאיר קרון. מראהו בימים ההם שמור בזכרוני כעלם יפה־תואר ודובר עברית, שהיה בא לעתים לביתנו לבקר את ידידו ברל מוסברג. הוא לא היה מהורודנקה עצמה אלא מכפר סמוך, ואפשר שהקרבה לעבודת־האדמה היא שהניעה אותו להיות נחשון בעלייה לארץ ובנסיון להיות עובד־אדמה בארצנו. עלייתו חלה בערך בשנת 1912, אולם עד מהרה התאכזב מן התנאים ששררו בארץ וחזר להורודנקה. גם הוא עזב את הורודנקה עם פרוץ המלחמה ולא חזר עוד אליה. רק בשנת 1933, עם החרפת המצב באירופה, הגיע לארץ מווינה.

ואחרון אחרון, הרביעי בקבוצת הידידים הזאת היה ברל מוסברג, מי שעתיד היה להיות גיסי כעבור עשר שנים, לאחר מלחמת־העולם. הוא היה ה„פרולטארי" שבין הארבעה, הואיל ומנעוריו הרוויח לחמו מעבודתו במכבסה שלנו. העבודה היתה מתוכננת בצורה כזאת, ששניים ולפעמים אף שלושה מימות־החול נשארו כמעט פנויים לגמרי מעבודה, והוא ניצל את הימים האלה לקריאה ולהשתלמות, וכך זכה להיכנס לחוג מובחר זה של צעירים משכילים. כארבע שנים לפני פרוץ המלחמה נכרתה ברית בינו ובינינו, כי נדבר בינינו רק עברית, ואת החלטתנו זו קיימנו במשך שנים, עד כי ההרגל נעשה לנו טבע שני. למעשה היינו אז כמעט היחידים בעיר שהשתמשו בשפה העברית בחיי יום־יום.

התעכבתי קצת על תיאור דיוקנם של ארבעה מטובי הצעירים בעיר בתקופה ההיא, שנזדמן לי להכירם, כדי למסור במעט את האווירה הרוחנית ששררה בין צעירי הדור ההוא. צעירים אלה שאבו את מזונם הרוחני מתוך הספרים שבחנותו של מוטל הורביץ, שהיו בשבילם אשנב לעולם הגדול ולמת־רחש בתוכו בתחומי היצירה הספרותית.

וקודם שאעזוב את כיכר־השוק ברצוני לעמוד על שני עניינים שיש להם שייכות לכיכר־השוק וגם קשר מסוים בינם לבין עצמם. שני העניינים האלה הם: המשטרה והתאורה. שני סוגי משטרה היו קיימים בהורודנקה, כמו באוסטריה כולה: הז׳אנדארמריה, שהיתה כפופה לשלטונות הממשלתיים ולבתי־המשפט, והפוליציה, שהיתה כפופה לשלטון העירוני המקומי. שני הסוגים נבדלו בתלבושתם ובזיונם. הראשונים התהלכו חבושי קובע בעל חוד־נחושת מבהיק והיו מזוינים ברובים ובכידונים. בשעת מילוי תפקידם היו מופיעים על־פי רוב כש־רוביהם מכודנים, ומראיהם בלבד עורר בלב האזרח את הרצון להימנע מפגישה אתם, ועל אחת כמה וכמה מפגיעתם. והשוטרים העירוניים היו גם הם לבושים מדים כחולים, וכאות לשל־טונם ותפקידם היו חוגרים חרב ארוכה, שמעולם לא הוצאה מנדנה והיה לה תפקיד ייצוגי בלבד. מבין השוטרים המעטים ש„שלטו" בימי ילדותי זכורים לי שניים: האחד גבוה ושחרחר בשם בנדיקט, והשני גוץ ובעל זקנקן, שהיה כמעט לבן מזוקן, בשם מיכאל, שהנערים היו מרעימים אותו בתעלוליהם וקוראים לו „מיכאַלע טש׳אפּורדה".

ענייני התאורה בעיר הסתדרו בימי ילדותי בתכלית הפש־

טות. בפינות־רחוב שונות הוצבו עמודי־עץ בגובה מועט ועלי־הם פנסים, וכל יום לפנות־ערב אפשר היה לראות אחד השוט־רים העירוניים מהלך מפנס לפנס וסולם על כתפיו, להדליק את המאורות. לימים, כשנתיים או שלוש לפני פרוץ המלחמה, הוקם בפינת כיכר־השוק, בהצטלבות הדרכים, עמוד־ברזל גבוה, ועליו התנוססה מנורת „לוקס", שהפיצה אורה על־פני כל הכיכר. אך המנגנון המסובך של המנורה גרם לשוטרים טרדות רבות, עד שקם אחד היועצים היהודים של מועצת העיריה ונתן עצה של תלמיד חכם, כהאי לישנא: עד שאנו מתייגעים לשוא להפוך את השוטר למכונאי, מוטב שנקבל מכונאי ונהפוך אותו לשוטר.

פינה זו, שבה עמדה המנורה, היתה בכלל פינה מיוחסת בכיכר־השוק. כמעט בכל שנה, בעונת היריד השנתי, היתה מופיעה איזו להקת „אמנים" ונוטה אוהלה בפינה זו. השם המקובל לתופעה אומנותית זו היה „קומדיה" והאמנים נקראו קומדיאנטים. אחת ה„אטראקציות" הכבירות היתה ההליכה על־גבי חבל מתוח מעל ראשי ההמונים המצטופפים.

*

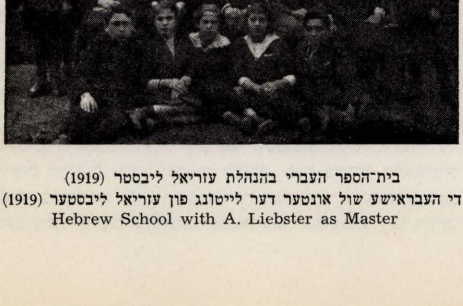
לאחר שחצה את כיכר־השוק נמשך רחובה הראשי של העיר כברת־דרך ארוכה למדי, כשלוש מאות עד ארבע מאות מטר, עד לפרשת הדרכים, שבה נטתה הדרך ימינה לעבר בניין בית־המשפט, והלאה מזה לתחנת־הרכבת ולכפר טשֶרניאָטין, ואילו הדרך הישרה הוליכה אל ה„טוליקה" ואל הכביש המוביל לסניאטין.

בפינה הימנית של הרחוב הראשי, הצמודה לכיכר־השוק, נמצאה חנותו של מרדכי׳לה שניצר, חנות של סחורות־ברזל וחומרי־בנין. עדיין זכור לי מרדכי׳לה שניצר עצמו, זקן נמוך־קומה, שניהל את החנות ושימש את לקוחותיו ככל שהירשה לו גילו הגבוה. אולם הרוח החיה בחנות היה הבן הצעיר שמחה׳לה, אברך בעל קומה בינונית וכולו תנועה זריזה ומהירה. את הבן הבכור, את חיים׳ל, כמעט לא ראו בחנות. הוא היה הלמדן במשפחה, בעל סמיכה לרבנות וחתנו של הרב ר׳ אלי־מלך אשכנזי, ומקומו לא הכירו במשא־ומתן עם הלקוחות, רובם איכרי הסביבה שבאו לקנות כלי־ברזל לצורכי משקם. ברבות הימים הוכנסו לבית־המסחר הזה גם מכונות חקלאיות פשוטות, כגון מקצצות לקש ומכונות־דיש מונעות ביד.

בילדותי הכרתי את החנות ואת בעליה מתוך כך שהייתי נכנס שם לפעמים בשליחות אבי, לקנות כלי־עבודה או סחורה כלשהי. לאחר מלחמת־העולם הראשונה חל שינוי בכל מערכת היחסים שבמשפחה. אבי המשפחה, מרדכי׳לה, נפטר. המרכז המסחרי נשרף ונהרס בימי הפלישה הרוסית, ובית־המסחר הועתק אל בית־מגוריה של משפחת שניצר, שעמד ברחוב החוצה את הרחוב הראשי, לא הרחק מכיכר־השוק. באין ברירה יצא גם ר׳ חיים׳ל מתוך ד׳ אמות של הלכה והתחיל עוסק בישובו של עולם ונוטל חלק בהנהלת החנות ליד אחיו שמ־חה׳לה, שהוסיף כמובן להיות הכינור הראשי בעסק. בינתיים גדלו הבנים, בניו של ר׳ חיים׳ל, והתחילו להיות פעילים בעסק ועוזרים ליד המבוגרים.

אמנם, אמירה זו האחרונה יש בה מן הגזומה. כי לאמיתו של דבר היה פעיל בעסק רק בנו הבכור של חיים, הוא משולם. שאר שלושת הבנים לא היו פעילים כלל, כל אחד מטעם אחר. משה, הצעיר במקצת ממשולם, היה בעל מזג איטי ורחוק מפ־עילות. שמואל־אבא היה דווקא בעל עודף מרץ, ומרצו זה הביא אותו לידי עקירה מהבית ומהעיר, והוא הרחיק נדוד עד לאמריקה הדרומית. ואילו צעיר הבנים, יעקב, ישב אז על התורה בבית דודו בסוקאל והיה בא הביתה רק כאורח לימי החג. לאחר כמה שנים נשלח לארץ ללמוד באוניברסיטה העב־רית, ובזכות זה נשאר לפליטה מכל המשפחה הענפה והוא נמצא אתנו כיום בארץ.

לאחר מלחמת־העולם חזרה משפחתנו להורודנקה בשנת 1919, כאחת המשפחות האחרונות. זמן רב שהינו במערב אוסט־ריה וצפינו לאפשרות לעלות לארץ, בלי לבזבז זמן וכוחות על חבלי השתרשות בתחנת־ביניים, ורק לאחר שנכזבה תוחל־תנו חזרנו באין ברירה להורודנקה. כאן הספיק כבר הישוב היהודי לעבור תקופה קצרה של שלטון אוקראיני, שהצטיין בהבנה רבה לשאיפות הלאומיות של העם היהודי. כל הנוער היהודי, פרט לאותו חלק שנתפס להלך־רוח בונדיסטי, היה מאורגן בקני „השומר", שבהם עסקו בשיחות על בעיות לאומ־יות, בלימוד היסטוריה יהודית ובלימוד עברית. במרכז ההתענ־יינות עמדו אז כתבי מ. בובר על החסידות; והנוער, שהיה רחוק מתורה ומצוות, גילה מחדש את החסידות באספקלריה של בובר, והתלהב ממנה. שני בתי־ספר לעברית היו קיימים בעיר, האחד בהנהלת עילא ליבסטר והשני בהנהלת אשר יונגרמן, והם העמידו תלמידים הרבה (אגב: ליבסטר היה מתלמידי הרב צ. פ. חיות בווינה, והתעמק אז בשפה הארמית ודקדוקה. לאחר זמן יצא לפאריס ללמוד חימיה והגיע לאמצעות במקצועו, ויש אומרים כי הוגה מן המסילה על־ידי מתחרים, שחששו מפני פירסום אמצאותיו). בקיצור, היתה אווירה עברית בעיר, ומובן כי גם משולם שניצר נכנס לתוך אווירה זו, אם כי מתוך גישה אחרת מזו של חניכי „השומר" ותלמידי בית־הספר העברי, שנבדל מהם גם בגילו וגם במוצאו ובחינוכו. כבן לאב תורני היה גם הוא ספוג ריח תורה, אם כי תנאי המלחמה

בית־הספר העברי בהנהלת עזריאל ליבסטר (1919)
די העבראישע שול אונטער דער לייטונג פון עזריאל ליבסטער (1919)
Hebrew School with A. Liebster as Master

מנעו מאביו להנחיל לו חינוך תורני כפי שהיה עם לבו. זיקתו לעברית היתה בכל זאת שורשית ומעמיקה יותר מזו של מרבית צעירי העיר. בבואי להורודנקה מצאתיו מתהלך כאח וכרע עם שכנו אליעזר בילדאָר, בנו של מנשה בילדאָר. ומיד נתקבלתי לחבורה כחוט שלישי. ואמנם החוט המשולש לא במהרה ניתק. לזמן מה נפרד מאתנו אליעזר בילדאָר כשעלה לארץ בשנת 1921, אולם לאחר שנה חזר, כיוון שלא הסכין לתנאים הקשים ששררו אז בארץ. עם זאת נתבשם מריחה של ארץ־ישראל והביא מבושמה גם אלינו. הוא לא זכה לעלות שנית. רק אחיו הצעיר משה עלה כעבור שנים עם קבוצת חלוצים, אך הוא נפטר בארץ בעודו צעיר לימים.

במשך חמש־שש שנים, עד עלותי לארץ בשנת 1925, ניצלה שלישייה זו כל שעה פנויה שהיתה ברשותה לחיי־רוח עבריים, כמידת יכולתה, ואין צריך לומר שהם היו הראשונים לכל פעולה עברית ומעורבים בכל פעולה לאומית בעיר. אחד התפקידים העיקריים היה הבטחת קיומו של בי״ס־הספר העברי, שהיה תמיד תלוי בנס והועמד בסימן־שאלה כמעט כל חצי שנה, בימי בין־הזמנים. לאחר שעברה תקופת הפריחה וההת־להבות, והמורים־המתנדבים יונגרמאן וליבסטר עזבו את הורו־דנקה הוטלה הדאגה לקיומו של בית־הספר העברי על שכם ועד־בית־הספר, שנתמנה מבין שוחרי השפה העברית. בתקופה ההיא כיהן על־פי רוב כמורה מר קורן, שהצליח יפה בתפקידו. היו גם קורסים להשתלמות בהנהלת צבי פוֹמראנץ ובהנהלתי, שבהם הורו בעיקר תנ״ך וספרות עברית. רק בתקופה מאוחרת יותר זכתה הורודנקה להעסיק לזמן־מה שני מורים, שנתפרסמו לאחר זמן כסופרים בישראל, והם ש. י. פינלס ושמשון מלצר.

שיא הפעילות בשורות הנוער הלאומי היה בשנים 1918/19, סמוך למתן הצהרת באלפור והחלטת סאן רימו, שעוררו התלהבות רבה. אך עם הגבלת העלייה והחמרת הדרישות להכשרה דעכה ההתלהבות. את מקום ה„שומר״ תפסה תנועת „החלוץ״, שריכזה רק את אלה שהיו מוכנים באמת ובתמים לעלות לארץ ולא נרתעו מפני הקשיים שהטילה עליהם ההכשרה.

*

באופן מקביל לתנועה הלאומית הציונית והעברית התנהלה פעולה ענפה ועזה של התנועה הבונדאית־היידישאית, שדבריה היו אשר שטרייט, יוסל כ״ץ, אייזיק פינק ואחרים. היחסים האישיים בין מנהיגי שתי התנועות וחבריה היו טובים, וכפי שכבר צויין לגבי האחים שטרייט, היו מקרים ששני בני משפחה השתייכו לתנועות שונות. רק בשטח אחד קוים שיתוף־פעולה בין חברי שתי התנועות: בהקמת הלהקה הדראמטית בעיר (מעניין לציין, כי הדחיפה לפעולה משותפת זו ניתנה על־ידי הצורך לגייס כספים להקמת גג לבניין בית־הכנסת הגדול, שגגו נשרף בימי הפלישה הרוסית, ולפעולה זו התנדבו חברי שתי התנועות).

בנושא הזה — התיאטרון בהורודנקה — יש לציין שלושה שלבים. הראשון ידוע לי רק מפי השמועה, מסיפורי הורי על הימים הטובים, קודם שבאתי לעולם. כבר בשנים הראשונות לאחר נישואיהם, 1890—1895, היתה באה לעיר להקה דראמטית מקצועית לעיתים מזומנות, להנות את התושבים בהצגותיה. ההצגות המקובלות והרצויות היו מפרי עטו של גולדפאדן: „שני קוני למל״, „חינקע־פינקע״, „שולמית״ וכדומה. והורי, כזוג צעיר שאינו מטופל בילדים, לא החמיצו שום הצגה, מה גם שאבי היה מן „הקרובים למלכות״, הואיל והוא צייר את המודעות. השירים והבדיחות מן ההצגות האלה שימשו חומר לבידור בביתנו בימי ילדותי. את השלב השני אזכור גם אני, כשבא התיאטרון של גימפל מלבוב להצגות־אורחים בהורודנקה. הייתי אז כבן עשר (1911/12) והורשיתי להצטרף אל הורי לביקור בהצגות. בימים ההם עלתה קרנו של יעקב גורדין והוצגו המחזות: „די שחיטה״, „דער ווילדער מענש״, „גאָט מענש און טייפל״ וכדומה. השלב השלישי חל בתקופת השנים 1919—1923, כשהגיעה הורודנקה ללהקה דראמטית משלה, והיא הציגה מחזות ביידיש והצליחה להפיץ רצונו של הקהל, שחזר ברובו מערי אוסטריה המערבית והסתפק לראות הצגות מעולות של שחקנים מקצועיים.

אין ספק, כי הדחיפה הראשונה ניתנה על־ידי ביקורו של בן־עירנו, השחקן הגאוני אלכסנדר גראנאך, ב־1918. לא הייתי עדיין בהורודנקה בשעת ביקורו, אולם לדברי החברים שנכחו עשו הופעותיו רושם כביר, ובלי ספק עוררו את הכשרונות הרדומים. ואמנם, נתגלו כשרונות טובים למדי, ואחד מהם, מנדל דינר, נעשה שחקן מקצועי, לאחר שקיבל את הכשרתו הראשונה כשחקן־חובב בהורודנקה. בבחירת המקצוע הזה סייעה לו בלי־ספק הופעתו החיצונית הנאה. במשך זמן מה שמענו עליו שהוא מופיע על במת התיאטרון היהודי ברוסיה הסובייטית, אולם אחר־כך לא נשמע עוד ממנו דבר במשך שנים רבות. יש להניח כי נבלע בארץ רחבת־ידים זו, יחד עם כל שרידי התרבות היהודית שנעלמו בה מעל במת ההיסטוריה.

מבין העומדים בראש הפעולה הדראמטית ומשתתפיה הראשונים נשארו בזכרוני השמות הבאים: אייזיק פינק, מעגדיל דינר, הרש סוֹבאל, מוטי כ״ק, דוניה מייר, צפורה לינדברג, הניה ברנבוים, אֶטל סטריזובר. הוצגו מחזות של גורדין: „דער אונבאַקאַנטער״ ו„חאסיה די יתומה״ ושל הירשביין: „ביים ברעג״.

הלהקה חרגה מן המסגרת המקומית וערכה הצגות בעיירה הסמוכה גבוֹזדזיק, והצגותיה זכורות לטובה עד היום בפי שרידי העיירה ההיא.

ראוי גם להזכיר נצנוץ של דראמטורגיה עברית שנתגלגל להורודנקה. חברי משולם שניצר היתה לו אחות יחידה, שנישאה לצעיר בשם קוך, שהיה כמדומני מטוֹפוסקה. הוזג גר זמן מה בבית שניצר, והחתן, שהיה משכיל ויודע עברית, התיידד אתנו ובאחד הימים מסר לנו, לשם חוות־דעת, כתב־יד משלו, מחזה על הנושא אלישע בן־אבויה. איני יכול לקבוע, באיזו מידה היה המחבר ראוי לאיצטלה של דראמטורג, אך ברור לי שהמבקרים לא התאימו לתפקידם ולא היו כל תוצאות לביקורתם.

*

סמוך לחנותו של מרדכי שניצר עמד בית־אבן של שתי קומות וחזית הדורה, למעשה הבית היפה ביותר בעיר, היה זה בית־המרקחת של מירון לוריה, ושמו התנוסס עליו באותיות גדולות, בולטות ומוזהבות. מירון לוריה עצמו השתייך לחוגי

המתבוללים בעיר, ובית־המרקחת היה פתוח גם בשבתות ובחגים, משום פיקוח־נפש וגם משום שבעליו לא הקפיד על שמירת שבת. בימי ילדותי הראשונים היה זה בית־המרקחת היחיד בעיר, עד שנפתח בית־מרקחת מתחרה בשם „בית־מרקחת חדש בסמל הזהב", שבעליו היה פולני.

בקרבת בית־המרקחת וחנותו של שניצר קנו להם שביתה „פועלי ההובלה" של הורודנקה, העגלונים והסבלים. העגלות היו משני סוגים: עגלות שטוחות להובלת סחורות בעיר, ומרכבות להסעת נוסעים לרכבת. מבין העגלונים זכורים לי שנַיים, שנקראו כמובן לא בשם משפחתם אלא בכינויים שדבקו בהם: קופל (או קופאַלע) זאנקי וברל בולעי. מלבד שני הסוגים האלה היה עוד סוג שלישי של עגלונים, שלא נראו הרבה בעיר הואיל ועסקו בהובלה בינעירונית, הובלת סחורות מן הערים הגדולות הסמוכות, קולומיה וסטאניסלבוב. עגלותיהם היו מצוידות בכילות־בד, להגנת הסחורות מפני החמה והגשמים.

החזית של בית־המרקחת פנתה לעבר הרחוב הראשי, ואילו הצלע הדרומית של הבניין פנתה לסימטה צרה, שהובילה אל בית־הכנסת הגדול. בית־הכנסת היה בניין־אבנים גדול וגבוה, שבנייתו לא נגמרה והוא נשאר במצבו זה שנים רבות. מבחוץ היו הקירות ללא טיח, ומבפנים נראה מלמעלה שלד הגג על קורותיו ומרישיו, הואיל ולא הספיקו האמצעים לבניין התקרה. לפי מראה בית־הכנסת אפשר היה לנחש מי הם מתפלליו: פשוטי־עם, רחוקים מעושר וכבוד גם יחד. בעלי־הבתים ה„יפים" והאמידים התפללו בקלויז של חסידי טשורטקוב או ויזשניץ, או במניין של יודל פאסוויג, שמתפלליו היו „מתנגדים". ממילא הושאר בית־הכנסת הגדול למתפללים הפשוטים, שאינם משתייכים לשום זרם מן הזרמים ובאים לבית־הכנסת רק לצאת ידי חובת תפילה בציבור.

בפרוזדור בית־הכנסת, מימינו ומשמאלו, נמצאו שני חדרי־תפילה שהיו מיועדים אף הם לתפילה בציבור, אבל לקהל יותר מצומצם, ונקראו בשם „פלוש". חדרי־תפילה אלה היו מיועדים לאותו סוג מתפללים שביקר בבית־הכנסת הגדול.

אופי אחר במקצת היה ל„שטיבל", שעמד סמוך לבית־הכנסת הגדול. המתפללים כאן היו יהודים בעלי־בתים, שלא היתה להם זיקה מיוחדת לחסידות עד כדי להתפלל בקלויז. בית־המדרש וה„שטיבל" נמצאו בבניין אחד, משני עברי הפרוזדור, ומכל מקום שררה שם חמימות רבה מזו שבבית־הכנסת הגדול, במובן הגשמי והרוחני כאחד.

בהמשכה של הסימטה, לא הרחק מבניין בית־הכנסת הגדול, נמצא בניין מוארך ששימש בית־ממכר מרכזי לבשר. באמצעו היה מעין מסדרון ארוך, מה שקורין בימינו „פאסאזש", ומשני עברי המסדרון נמצאו כעשרים תאי־ממכר, לכל קצב תא משלו. סידור זה בא כנראה להבטיח פיקוח יעיל על מכירת הבשר, שהיה מקור־הכנסה עיקרי של קופת הקהל.

סמוך לאיטליז המרוכז נמצא אותו „נכס" מיוחד של הורודנקה, שאלכסנדר גראנאך הרבה לתארו בספרו „אדם ונתיבו": ה„פרובאל". היתה זו מעין בקעה עמוקה ורחבה, שנמשכה כמעט לאורך כל העיר מדרום לצפון וחצתה אותה לשנים. חלוקה זו היה לה במקצת גם אופי סוציאלי. מעבר

החגיגה של הצהרת באלפור בבית־הכנסת הגדול
פייערונג פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע אין דער גרויסער שיהל
Celebration of the Balfour Declaration in the Grand Synagogue

לפרובאל, מאחורי החזית של בתים בעלי מראה „בעל־ביתי". השתרע גוש בתים דלים ועלובים, נמוכי־קומה וחסרי־צורה, שנקרא בשם כולל „די הינטערגאַס". הרחובות בגוש הזה לא היו מרוצפים כלל, ובימות הגשמים קשה היה להיכנס לתוכם ושבעתיים קשה היה לצאת מהם בשלום. כאן התרכזו דירותיהם של בני דלת־העם, סנדלרים וחייטים, עגלונים וסבלים, רוכלים וסרסורים, שלא נמנו על מעמד הסוחרים, שמשכנם במרכז העיר.

הקשר בין שני חלקי העיר, מעבר מזה ומזה של ה„פרובאל", קוים באמצעות שלושה גשרים: האחד בכביש שעל־יד ביתו של מנדל רייס, או כפי שנקרא מנדל גאַצל'ס; השני ליד האטליז; והשלישי הלאה מזה דרומה, בדרך שהובילה לפרבר אוקראיני קטן, שתושביו לא נראו הרבה בעיר, הואיל ובנו להם שם בית־יראה משלהם, שנקרא בפי היהודים „ניקוליסקי'ס קלויסטער". ה„פרובאל" התקיים בעיר עד ימי מלחמת־העולם הראשונה, שאז נחלצו שלטונות הצבא האוסטריים לסתמו מטעמים סאניטאריים. והואיל והשעה היתה שעת־חירום, מצאו לאפשר לגייס מאות תושבים, יהודים ולא־יהודים, והללו עשו את המלאכה במשך זמן־מה ב„התנדבות מאונס", ובעיקר בלי תשלום ובלי תקציב מיוחד.

ברחובות שמסביב לבית־הכנסת הגדול ולבית־המדרש וה„שטיבל" התרכזו באורח טבעי ה„חדרים" למיניהם. בדרך־כלל עבר כל ילד מישראל בדרך לימודו כמה „חדרים", למן מלמד־דרדקי ועד למלמד־גמרא, אם הגיע לכך. בדרך זו הכיר את ה„חדרים" והמלמדים למיניהם, בין מתוך מגע אישי ובין מתוך פגישה עם תלמידי ה„חדרים" האחרים. לצערי נשללה ממני החוויה הזאת ברובה הגדול. רק את ראשית חינוכי קבלתי ב„חדר" של מנשה מלמד. יחד עם אחותי פייגה למדנו לקרוא „נשמת כל חי תברך" מתוך סידור שהודפס באותיות מאירות־עיניים, וידענו את הפרק כולו בעל־פה יותר משידענו לקוראו מן הכתב. כמו בחלום הנני זוכר ביקור משותף של ילדי ה„חדר" ב„קריאת־שמע־ליליענען". מנהג היה בישראל, כי בערב שלפני הכנסת הרך הנולד בבריתו של אברהם אבינו הוזמנו תינוקות של בית־רבן יחד עם הרבי לקרוא „שמע" ליד ערישת התינוק ואמו היולדת, שכן בלילה הזה מתגברת סכנתם של „מזיקים", המתנכלים לשלומו של הרך הנולד. לביקור הזה היו התלמידים יוצאים בסך עם רבם בראש, ולאחר גמר תפקידם היו זוכים ל„כיבוד" של אגוזים, צימוקים וסוכריות.

התחלת לימוד החומש, עם הטכס הכרוך בכך והחגיגה שנערכה בשבת בביתו של „בחור החומש" בן הששׁ, עברה עלי בחדרו של מנשה המלמד. אולם אחר־כך גליתי משולחן המלמדים ונמסרתי לידי מורי בית־הספר העברי. ובמידה שאבי ראה צורך להשלים את לימודי בתנ"ך שנלמד בבית־הספר העברי, ביסודיות אולם בכמות מצומצמת, שכר לשם כך מורים פרטיים, שהיו באים לביתנו או שביקרתי בביתם. כשנתיים ויותר הייתי תלמידו של שלמה הלר, שעסק במתן שיעורים בנ"ך ליחידים או לקבוצות קטנות. הוא היה מן המורים המתקדמים, שהסתייעו בפירושו של אבן־עזרא ושמו לב לדקדוק הלשון, אם כי שיטת־הוראתו לא היתה עברית בעברית. בשבת בַצהריִם הייתי לעיתים מבקר בביתו ללמוד „פרקי אבות", ומבין ספריו משך את תשומת־לבי ספר עברי על פלאי־הטבע, שאינו זוכר את שמו ושם מחברו, וקרוב לוודאי שהיה זה „ספר הברית" של מחבר עלום־שם. לאחר שסיימתי את לימודי התנ"ך מפי שלמה הלר, למדתי זמן־מה גמרא מפי ר' קלמן שמואל, חותנו של מנדל ליסר וסבו של חברנו ליפא ליסר מקבוצת רמת־דויד. גם אצלו למדתי בקבוצה קטנה של שלושה־ארבעה תלמידים, שאחד מהם היה נכדו ליפא. הלימודים התקיימו על־פי רוב בשעות הערב, בייחוד בערבי החורף הארוכים, וליפא נהג להצחיק את שאר התלמידים בהראותו על הקיר צללית של גדי לועס, שהוטלה על־ידי שילוב מתאים של כפות הידיים. כללו של דבר, מתוך ההווי המיוחד של הלימוד ב„חדר" לא טעמתי אלא בקצה המזלג, וגם המלמדים בהורודנקה ידועים לי רק לפי שמותיהם ולא לפי טיבם ומהותם.

שני המלמדים הידועים בעיר, שלא היו מלמדי דרדקי אלא הורו מלימודי החומש ומעלה עד לימודי גמרא, היו יונה המלמד, ששם משפחתו היה ליבמן, ויהודה מלמד, שהיה ממשפחת טויבר, אולם נקרא כרגיל לפי כינוי שדבק במשפחתו, בשם „יהודה באַזשור". הוא היה מוותיקי המלמדים בעיר, ורבים מהורי תלמידיו היו גם תלמידיו לשעבר. הוא היה ידוע כמלמד קפדן, וזרק מרה בתלמידים ומטיל אימתו עליהם בדיבור ובמעשה.

מלמד מסוג אחר היה ר' נטע כ"ץ. גם אצלו התנהלו הלימודים בתרגום ליידיש, אולם ה„חדר" התקרב לסוג הידוע בשם „החדר המתוקן". בניגוד לשאר ה„חדרים", שבהם התרכז הלימוד בכיתות הגבוהות בעיקר בלימוד הגמרא, הקדיש ר' נטע כ"ץ תשומת־לב מרובה ללימוד תנ"ך, שבו הסתייע גם בפירושים מודרניים יותר, כגון ה„ביאור" של מנדלזון, שהיה כידוע פסול בעיני החרדים. במקצת קיבלו התלמידים גם הוראה בדקדוק הלשון, ובכלל נשבה רוח הזמן החדש בין כתלי ה„חדר" הזה.

במשפחתו של נטע כ"ץ חזרה במידה מסוימת התמונה שראינו בביתו של שלמה שטרייט, אם כי כאן לא התבלטו הניגודים בחריפות כל־כך; האב היה, אחרי הכל, איש הדור הישן; הבן הבכור, מוטי כץ, נלקח לצבא ישר מהגימנסיה, ובשובו מן הצבא נטה לציונות, ובהיותו איש־מעשה קם ועלה לארץ עם קבוצת העולים הראשונה, שכללה את אשר יונגרמן, אליעזר בילדר, מאנק קאנאפאס, הרצל וייך ואחרים. ואילו הבן הצעיר, יוסל, נכנס בראשו ורובו לתנועה היידישאית והיה ממייסדי בית־הספר היהודי של צישׁ"א וממוריו. אחרי מות האב נמשכה כל המשפחה, האם ושתי הבנות, אחרי הבן הבכור ועלו לארץ, ואילו הבן הצעיר נשאר נאמן לרעיון חיוב הגולה, וגורל כל בית־ישראל היה גם גורלו.

באחת הפינות של האזור הזה, שכלל את רוב בתי־הכנסיות וה„חדרים", עמד גם בית־המרחץ העירוני. בעיקרו היה זה בית־מרחץ להזעה, והרחיצה באמבטיה ניתנה רק לבודדים, לפי דרישה מיוחדת. ההסקה וייצור האדים נעשו לפי שיטה פרימיטיבית ביותר. בתוך תנור עשוי־לדבר חיממו במשך שעות אבנים סגלגלות מיוחדות, עד היותן להוטות ואדומות, ומדי פעם שפך הגוי, עוזרו של הבלן, כמה דליי מים רותחים על־גבי האבנים האלה. המים התאדו בן־רגע, ואד לוהט פרץ מתוך התנור ומילא את בית־המרחץ. מקומות הישיבה היו מסודרים

דרגות־דרגות, זו למעלה מזו, וככל שעלו גבוה יותר כן גבר החום. ולהגברת ההנאה היו המזיעים מלקים ומשפשפים זה את זה בחבילות־זרדים מיוחדות לדבר, שהניפו אותן תחילה למעלה־למעלה, לחממן היטב.

חלק עיקרי של בית־המרחץ היתה ה„מקווה" החמה, שממנה שאבו את המים לרחיצה בשעת ההזעה ובה טבלו כתום ההזעה. יום הרחיצה היה כרגיל בערב שבת, אולם חסידים אנשי־מעשה נהגו לטבול טבילה נוספת ב„מקווה" בשבת בבוקר, לפני התפילה.

מלבד בית־המרחץ העירוני היו עוד שני בתי־מרחץ של זיעה, שנמצאו בפינות שונות של העיר. האחד של אלי־יוסף שפירר, שפעל לפי מתכונתו ושיטתו של בית־המרחץ העירוני; והשני של וואלוול גרינברג, שפעל לפי שיטה חדישה ומתקדמת. החידוש העיקרי היה בכך, שהקיטור להזעה נבע מתוך דוד קיטור, והוצא בשעת הצורך מן הדוד ברעש מחריש אוזניים; המים החמים והקרים סופקו למתרחצים בצינורות, וברזים רבים נמצאו בכל רחבי האולם לנוחיות המתרחצים. התנאים ההיגייניים היו משופרים ביותר לעומת בתי־המרחץ האחרים, אולם חסרה כאן לגמרי ה„מקווה", באי בית־המרחץ הזה נתכוונו איפוא לרחיצה לשמה, וויתרו מראש על מצוות הטבילה, שאפשר היה לקיימה רק בבתי־המרחץ האחרים.

*

כחיץ בין האזור המתואר כאן ובין הרחוב הראשי עמד גוש בתים, שהשתרע בשורה רצופה מן הסימטה שליד בית־המרקחת של לוריא ועד לפרשת הדרכים, שהובילה ימינה לעבר הפרבר האוקראיני פּוֹלוואַרקוֹווי קוֹטס ושמאלה לעבר הפארק העירוני. שורת בתים זו כללה חנויות שונות, ומהן אזכור רק שתים, שהייתי יוצא ונכנס בהן לעתים מזומנות. האחת — חנות־לסחורות־ברזל של לייבלה קורן, והשנייה — חנות־הנעלים של יונה קראמר, שאליה היינו פונים בערבי חגים לקניית הנעלים החדשות — מאורע שהוסיף נופך משלו לתכונה החגיגית ונשתמר כאחד הזכרונות הנעימים מימי הילדות.

בשורה זו נמצאה גם חנותו של פייוולה „קוואסניק", הספק הראשי של ה„קוואס", המשקה הלאומי של הורודנקה. היה זה משקה מתוק עשוי ממשרת פירות מיובשים, שנמכר בימות־החמה ליד דוכנים רבים בעיר, כשהוא נמזג מתוך כדי זכוכית, שגושי קרח צפים בהם, לתוך כוסות מזכוכית עבה, והיה מרווה את צמאונם של אזרחי העיר ואורחיה. מומחה גדול היה ר' פייוול בייצור ה„קוואס", והמשקה הקר היה מרענן ומחייה נפשות. בימות־השוק נמכר המשקה גם על־ידי מוכרים נודדים, שהכריזו על סחורתם בקולי קולות, וביניהם התבלט מאיר־הרשלה, בר־נש בעל קרחת ענקית ומבהיקה ובעל הומור בלתי־נדלה, שהיה מכריז על המשקה באוקראינית מתובלת בהרוזים, כגון: „סוֹלוֹדקי יאק מיד, אַ סטוּדאֶני יאק ליד, אַ קטוֹ פּיזֶה — טוֹי זשיזֶה" (מתוק כמו דבש, וקר כמו קרח, ומי שישתה — הוא יחיה). עני ואביון היה מאיר־הרשלה כל ימיו ומתפרנס מכל מיני עבודות מקריות, אך נשא את גורלו בפנים שוחקות ולא משו מפיו דברי ליצנות ובדיחה — על עצמו ועל זולתו.

שורת בתים זו שמימין לרחוב הראשי היתה מוגבהת במקצת, בגובה של כמה מדרגות מעל פני־הכביש, והמדרכה הצרה שליד תעלת־המים הספיקה בקושי לצרכי התנועה המינימלית. לעומת זאת נמצאה מדרכה רחבה ונוחה מעברו השני של הכביש, שהסתירה מתחתיה את תעלת המים, ועליה התרכזה התנועה העיקרית של הולכי־רגל בקטע זה של הרחוב הראשי. טבעי איפוא הדבר, שכאן קנו להם שביתה כמה בתי־מסחר חשובים, ולידם גם מוסד ציבורי לא־יהודי, שרישומו היה רב בחיים הציבוריים של יהודי העיר.

שורת החנויות נפתחה כאן בבית־מסחר לדברי הלבשה מוכנים של חיים שוכנר, חנות כפולה בעלת שני פתחים, שהיו עסוקים בה מלבד חיים שוכנר האב גם שלושת בניו, מהם שנים תאומים משה ופילה. החלק הבעלי־בתי של יהודי העיר לא נמנה בין לקוחותיה של חנות זו. הללו לבשו ברובם בגדים בעלי גזרה „יהודית" מיוחדת, שלא נמצאו כמותם בחנות ה„טאנדייט". הפקידות היהודית והפולנית לא נזקקה גם היא לבגדים מוכנים, שצורתם לא היתה מניחה את דעתם. האוכלוסיה הכפרית האוקראינית של הסביבה לא השתמשה בבגדים אירופיים, שכן תלבשתה הלאומית היתה — מכנסי־בד וכתונות־בד בקיץ ופרווה מעור־כבשים בחורף. נותרו איפוא רק הלקוחות מבני־דלת־העם, אלה שאינם מהדרים בלבושם ונוח להם לקנות בגד זול מן המוכן מלהיזקק לסוחרי־הבדים והחייטים, אליהם היו פונים רק בשעת־חדווה, לתפירת בגדי־חתונה וכדומה. בשנים שלפני מלחמת־העולם הראשונה נוסף עוד סוג של לקוחות לבגדים מוכנים. המשבר הכלכלי ועול החובות אילצו רבים מאיכרי הסביבה להגר לקנדה, וכל אחד מן המהגרים ראה חובה לעצמו להצטייד בלבוש אירופי לפני צאתו לעולם הרחב, ולא הופיע בלבושו הלאומי המשונה. עקב זה באה תקופה של רווחה ושגשוג לחנות זו, שהיתה, כמעט היחידה בעיר מסוג זה.

סמוך לחנותו של חיים שוכנר, מול בית־המרקחת, נמצא דוכן למכר פירות של יוֹסל לאדנהיים, שנקרא כרגיל על שם אמו — יוסל מינדיאֶס. סביבתנו מבורכת היתה בפירות נשירים — תפוחים, אגסים ושזיפים — שנמכרו בכמויות גדולות ובזול ליד דוכנים בכיכר־השוק, או ישר מידי הנשים הכפריות שהבי־אום למכירה. סחורה המונית זו, שהיתה מתגוללת בראש כל חוצות, לא היה צורך להציגה לראווה ולמכור אותה דווקא ליד המדרכה הראשית. ואילו כאן נמכרו בעיקר פירות נדירים, שמקורם מחוץ לעיר או מחוץ־למדינה: אפרסקים צהבהבים, שלא גדלו במקומותינו; ענבים שהובאו מהונגריה ומגרמניה, ואבטיחים שנמכרו פלחים־פלחים, ושניהם שימשו לברכת „שה־חיינו" במוצאי ראש־השנה. נמכרו גם תפוחי־זהב, שנקנו לה־שיב בהם נפשו של חולה, או להבדיל — לתוספת תענוג בשעת הצגת־אורח של התיאטרון היהודי מלבוב באולם ה„סוֹקוֹל". הדוכן התקיים במקומו זה עד פרוץ המלחמה בשנת 1914, שאז נשתבשו הדרכים ונשתנו הסדרים וניטל גם בסיסו של המסחר בפירות מחוץ־לארץ. אולם המקום לא שינה את אופיו בהרבה, ולאחר המלחמה קמה במקום זה החנות לממתקים ומעדנים של דויד גלוגר, והיה לה כוח־משיכה רב לגבי בני הדור הצעיר, שתאבים היו לראות עולמם בחייהם.

בקצה גוש הבתים הזה, ליד הסימטה, נמצאה חנותו של

השען שמואל פרישלינג. הוא היה ממתפללי „המניין הציוני" ומידידיו של אבא. את בנו אורצי (אהרן) שלח לגימנסיה בטשרנוביץ, וזוכר אני כי אורצי פרישלינג היה הראשון שהוציא בחוצות הורודנקה רכוב על אופנים ועורר בזה תשומת־לב רבה. קרבה יתירה נתקרבנו למשפחה זו בשנת 1916, עת נדדנו בדרכים כפליטים לרגל הפלישה השלישית של הצבא הרוסי. רבים מאחינו בני־ישראל רכשו להם סוס ועגלה, כדי להימנע מנדידה ברגל ולהציל חלק גדול יותר מהרכוש. בשותפות עם דודנו מנדל פלור רכשה גם משפחתנו כלי־רכב כזה, וש־מואל פרישלינג הסיע גם הוא את משפחתו בעגלה רתומה לסוס כחוש. יחד עשינו את הדרך אל סטאניסלאבוב, עם חניות רבות בכפרים ולפעמים גם לינת־לילה בשדה הפתוח (הפלישה חלה בסוף הקיץ). המזון לבעלי־החיים לא נמצא בשפע, ולא פעם היינו מתלוצצים כשהיה שמואל פרישלינג מרבה להשקות את סוסו, כתחליף למנת האוכל שנעדרה.

מעברה השני של הסימטה עמד בניין של שתי קומות שהיה שייך לר' וואלוול זיידמן. וואלוול זיידמן היה מן המעטים שעליהם אמרו: תורה וגדולה במקום אחד. יהודי אמיד היה ויחד עם זה בר־אוריין ומתנהג בחסידות. היה גם עוסק בצרכי ציבור ונמנה על האדוקים הקיצוניים, שהתנגדו בחריפות לציוני־נים, לעיתים רחוקות נראה ברחוב, על־כן דמותו זכורה לי רק במטושטש, מתוך ראייה של שתים־שלוש פעמים. לעומת זאת הכרתי יפה את בנו הצעיר פרויקה (אפרים), עלם יפה־תואר ומהדר בלבושו, שהיה מעורב עם פרחי הציונים בעיר. בהיותו מגוייס בליפניק שבמוראביה בשלהי מלחמת־העולם, היה זמן מה מבאי־ביתנו (התגוררנו שם כפליטים במשך שנ־תיים), ובבואו לארץ בשנת 1925 פגשתיו בירושלים, ושנינו היינו מבאי ביתו של ארציאלי ז"ל (דודו של אפרים גלר). זמן מה שהה בארץ וביקש להיאחז בה, אך לא הצליח. בסופו של דבר חזר ללבוב אל משפחתו, ומאז לא שמעתי עליו דבר.

היתה לו לוואלוול זיידמן גם בת יפהפיה, אך לא זכיתי מעולם לראותה. השמועה עליה הגיעה לאזני באורח מיוחד. לרגל העבודה במכבסה נזקקנו לפועל שיסובב את גלגל מכונת־הגיהוץ. כרגיל עבד בזה בקביעות גוי זקן ופיקח בשם הריצקו, אך בימים שנעדר מן העבודה, מסיבת מחלה או בימי חגיהם, נעזרנו בפועלים יהודים. המועמדים לכך היו מאיר־הרשלה שנזכר לעיל, ובשעת הדחק — בנימין כ"ץ, שהיה ידוע בכינויי „טרומבאר". היה זה ברנש גוץ, בעל זקנקן צחוב, שחיוך אווילי נסוך תמיד על פניו. רווק היה ובעל תמימות מופלגת, ובני הבית לא נמנעו מלהתבדח על חשבון תמימותו. בין השאר היו שואלים אותו, אם היה מסכים להשתדך אל בתו של וואלוול זיידמן, והוא ענה בתמימותו שהוא חושק בה מאד מאד, אלא שסבור הוא שאין זה זיווג ראוי לו, הואיל ואין ביכולתו לפרנס אותה בהתאם למעמדה ולהרגליה המפונקים.

דירתו של וואלוול זיידמן נמצאה בקומה השנייה, העליונה, ואילו את הקומה הראשונה תפסו כמה חנויות, ביניהן חנותו של חיים־הירש זיידמן למכר בדים ואריגים והחנות לסחורות־ברזל של אליעזר פרידלר וחנות למכולת מובחרת של מאטל אֶדלשטיין. אליעזר פרידלר עלה לארץ בעקבות בנו ובתו וחתנו יצחק שפירא, ואילו מאטל אֶדלשטיין ואשתו מאטל ניספו בשואה עם כל יהודי הורודנקה. אחרי השואה נודע לנו, כי בנם יעקב אדלשטיין היה ממנהיגיה הציוניים של יהדות טשכוסלובקיה וקידש את השם בהתנהגותו האמיצה והעקבית בימי השלטון הנאצי. יהי זכרו ברוך.

בהמשך לחנויות האלה עמד בניין שנבדל בחיצוניותו משאר הבניינים שבשורה, וניכר היה בו כי שופץ מקרוב והותאם לתפקידו החדש. היה זה הבניין שהכיל את מוסדות התנועה האוראיניית הלאומית ובתוכם, בחזית הבית, את ה„טוֹרהוֹבלה", החנות הקואופרטיבית. מדורי דורות קיימת היתה בגליציה המזרחית חלוקת־תפקידים מסוימת בין שלושת הלאומים, חלוקה שאיש לא ניסה לערער אותה או להרהר אחריה: האוקראינים היוו את היסוד החקלאי, הפולנים החזיקו במשרות הפקידות בממשלה ובשלטון המקומי, והמסחר היה נתון בידי היהודים. בעלי־המלאכה היו בעיקר מבין היהודים, אך היה גם מספר לא מבוטל של בעלי־מלאכה לא־יהודים, בעיקר נגרים, סנדלרים ובנאים. אולם מראשית המאה העשרים התחילו מסתמנים שינויים בחלוקת תפקידים זו. היהודים בוגרי בתי־הספר הכלליים התחילו חודרים יותר ויותר לחוגי הפקידות והמקצועות החופשיים. היהודים עלו ברוב המקרים על הפולנים והאוקראינים בקלות תפיסתם ובידיעתם את השפה הגרמנית, שהיתה שפת המדינה האוסטרית, ומשהתחילו להתמסר ללימוד השפה הפולנית והאוקראינית, לא פיגרו גם בשטח זה אחרי הדוברים בשפות אלה מלידתם. מצד שני התחילה תנועה חזקה למדי להוצאת המסחר מידי היהודים. תוצאותיה המעשיות של תנועה זו לא היו מורגשות ביותר בעשור הראשון לקיומה, קשה היה להתחרות במסחר היהודי המסועף והמאורגן; אולם התעמולה שניהלה תנועה זו עזרה הרבה להפיץ את ארס האיבה אל היהודים ולהכיגם כמצלי העם באמצעות המסחר.

במסגרת התנועה הזאת קמה גם ה„טוֹרהוֹבלה" האוקראי־נית. יש להודות שהיתה זו חנות מסודרת למופת מבחינת הסדר והנקיון, אולם מעצם טבעה נועדה לחוג מצומצם של קונים מתוך האינטליגנציה האוקראינית, ולא פגעה בזיקה המסורתית של הקונה הכפרי אל החנווני היהודי, והוא נשאר כמקודם הספק העיקרי של המצרכים הפשוטים, שלהם הוא נזקק בחיי יום־יום.

בשנים שקדמו למהפכה הרוסית, למלחמת־העולם השנייה ולשואה הנאצית היו היהודים מעורים בכלכלה של ארצות אי־רופה המזרחית והתיכונה עד כדי כך, שנדמה היה שכל הרוחות לא יזיזו אותם מעמדותיהם, ולא ייתכן ערעור מעמדם בלי ערעור כללי של כלכלת הארץ. על סמך ההרגשה הזאת נוצרה המימ־רה: כשם שהתיבה „גוי" לא תיתכן בלי „יוד" — כך לא יוכל הגוי להתקיים בלי יהודי. נראה כי בשנים ההן היה יסוד למימרה זו. גם החוג שהתרכז מסביב ל„טוֹרהוֹבלה" מצא לנחוץ להעסיק לפחות יהודי אחד כמתווך בינו ובין הסביבה היהודית, כנראה כדי להמעיט ממגע ישיר עם מספר רב של יהודים. ואכן, נמצא יהודי שהעמיד עצמו לשירותם, לצורך פרנסתו, אם כי לא היה זה תפקיד מכובד ביותר. את שמו של אותו יהודי לא אזכור עוד, אבל כינויו בפי כל היה „קוּם", שפירושו באוקראי־נית „ידיד". גם למכבסה שלנו היה בא לעתים קרובות בשלי־חות „האדונים", וכך היתה לי הזדמנות להכירו.

בפנים הבניין נמצאו מוסדות התנועה האוקראינית הלאומית, שהקיפה בימים הם כמעט רק את האינטליגנציה שלהם, ולרשותם עמד אולם גדול למדי עם במה להצגות — ה„גרומדני דום" (בית העם). בשנים שלפני מלחמת־העולם הראשונה לא היו כל קשרים בין התנועה הלאומית היהודית והאוקראינית. שתיהן היו עדיין בחיתוליהן, שתיהן סבלו מיחסו העוין של השלטון המקומי הפולני. ההתקרבות באה כנראה בשנים 1917/18, בתקופה הקצרה שבה התקיים שלטון אוקראיני בגליציה המזרחית. עובדה היא שהשלטון האוקראיני התייחס באהדה אל התנועה הציונית, והיחסים לא נותקו גם לאחר מכן, כשגליציה המזרחית סופחה לפולין בשם „פולין הקטנה המזרחית". הנוער הציוני בעיר היה עורך נשפים לעתים מזומנות, בעיקר לשם גיוס כספים למטרות ציוניות וציבוריות שונות, ובכל המקרים הועמד לרשותנו ה„גארודני דום".

ה„טוֹרהוֹבלה" היתה למעשה בית־המסחר האחרון בשורה זו של בתי־עסק. באחד הבתים שאחרי ה„טורהובלה" היה המחסן למכירת יי"ש, הפרופינציה, שעסק גם במכירה קמעונית. בקצה השורה עמד בית־המלון של מוניש שמיד. נדמה לי, שהייתי בבית זה רק פעם אחת ויחידה, בשנת 1922, כשהתאכסן בו שליח מארץ־ישראל בשם ארז.

האזור המסחרי, שתפס כמחצית אורכו של הרחוב הראשי, הגיע לסיומו עם בית־המלון של שמיד. מכאן ואילך נמצאו משני עברי הרחוב בתי מגורים, משרדים של עורכי־דין וכמה מוסדות ציבוריים. רק זעיר פה זעיר שם נזדקרה פתחה של חנות, שנועדה לשמש את דרי הסביבה הקרובה.

רציפותה של שורת הבתים נפסקה עם בית־המלון. הבתים נסוגו לעומק כעשרים מטר ונוצרה כעין רחבה, ששימשה לשתי מטרות. בחלקה הקדמי ניטעו עצים ומתחתיהם כמה ספסלים לנופש; וחלקה השני שימש מקום־התקהלות לבית־היראה היהודי־קאתולי, האוקראיני, שהיה אחד הבתים ברחבה זו.

הבית הראשון היה ביתו של יהודי שקראו לו איציק אֶליה לייכטרמאכר (עושה־פמוטות), על שם האומנות של יציקת פמוטות־נחושת שהיתה בידו. פמוטות אלה היו מיצרך מבוקש בדור שקדם לדורי, שכן נמצאו פמוטות־נחושת אחדות בכל בית מישראל, להדלקת נרות של שבת. כל אשה בישראל היתה מהדרת במצווה זו ומברכת על כמה נרות, כמספר נפשות הבית. לרוב נמצאה בבית גם אם זקנה, שנזקקה לכמה נרות משלה. (בשעת הדחק היו מוסיפים לפמוטות־הנחושת כמה נרות נעוצים בטיט מגובל). אחת המלאכות החביבות על הילדים היתה מלאכת מירוק הפמוטות בערבי שבתות, עד היות להן ברק, והכנתן להדלקה החגיגית. רק בדור האחרון, עם הופעתם של פמוטות־כסף או פמוטות מוכספים („כסף חדש") מתוצרת המונית וזולה, נדחקו פמוטות הנחושת הכבדים ויצאו מהשימוש ברוב בתי ישראל.

ביתו של איציק אֶליה היה בית בודד. בינו ובין בית המלון הפרידה סימטה צרה, ואילו מעברו השני היה רחוב צדדי, שהוביל לעבר הגן העירוני. מעברו השני של הרחוב עמד ביתו של שמאי באַכאַר, שנחשב יהודי אמיד, אך לא ידוע לי במה עסק. ביתו נרכש בתקופה מאוחרת יותר, בשנת 1933, על־ידי עסקני התנועה הציונית ושימש בית־עם. איני זוכר, אם בית־ו של שמאי באַכאַר היה צמוד ונשען אל חומת בית היראה היוני־קאתולי, או שהיה עוד בית אחד ביניהם.

דבר מענין הוא, שבית־היראה עמד דווקא במרכז הישוב היהודי ולא בקרבת מקום לפרבר האוקראיני, שתושביו ביקרו בו בהמוניהם בכל יום א' בשבוע. אמנם, גם בית־היראה הרומי־קאתולי עמד בין בתי יהודים, הואיל ולא היה מנוס משכנות זו ביישוב שמרבית אוכלוסיו יהודים. אבל דבר זה עשוי היה להתמיה פחות, הואיל והפולנים, בני הדת הרומית־קאתולית, היו גם הם תושבי העיר. מלבד זה לא הורגשה כל־כך בדידותו וזרותו, הואיל ונצמד אליו בית שלטון המחוז, שהיה גם הוא בית־מדות בעל חזית הדורה, ונוצר איפוא כעין גוש נוצרי. לעומת זאת היה בית־היראה היווני־קאתולי מוקף כולו בתי יהודים ועמד כאילו שבוי ביניהם.

בתי־הכנסת של היהודים לא עמדו בדרך כלל בחזית, ברחוב הראשי. הגדולים שבהם נמצאו ברחוב שמאחורי הרחוב הראשי, קרובים פחות או יותר לבית־הכנסת הגדול; ברחובות המרוחקים יותר מן המרכז נמצאו כמה בתי־כנסיות קטנים של קבע, מלבד „מניינים" לשבתות וחגים. שני „מניינים" כאלה היו גם ברחוב הראשי, ואחד מהם, המניין הציוני, נמצא ממש מול פתחו של בית־היראה האוקראיני, מעברו השני של הרחוב. בימים כתיקנם לא היה מקום לפגישת שני המחנות, היהודי והאוקראיני. אלה חגגו בשבת ואלה ביום א'. אולם היו מקרים שבהם נפגשו המתפללים משתי הדתות: כשחל אחד מחגי יש־ראל ביום א' או אחד מחגיהם ביום השבת. קשה לומר שהפגישה גרמה עונג למתפללים מבני ישראל, אך אינני זוכר מקרה של הפרעות הסדר בפגישות אלה.

המניין הציוני נקבע בחדר שכור בדירתו של אהרן קוגלמַס ושימש לתפילה בשבתות ובחגים. בשבת אחרי התפילה וכן בכל ימות השבוע שימש החדר מועדון ואולם־קריאה לאגודה הציונית „בני ציון". שם אפשר היה לקרוא את העיתונות הציונית היהודית, העברית והפולנית: את ה„טאַגבלאט", העיתון היומי ביידיש שיצא לאור בלבוב, את השבועון העברי „המצפה", שיצא לאור בקראקוב, ולעתים גם את „הצפירה", העיתון היומי העברי שהופיע בוורשה. אחרי שנת 1918, לאחר סיפוחה של גליציה לפולין נפסקה הופעת ה„טאגבלאט" היהודי וקוראי יידיש ניזונו מעיתוני ווארשה, „היינט" ו„מאַמענט". לעומת זאת התחיל להופיע בלבוב עיתון ציוני בלשון הפולנית בשם „כווילא" (הרגע). כן נמצאו במועדון עיתוני התנועה הציונית העולמית: „די וואַלט" בגרמנית ו„העולם" בעברית. בשנים שלפני מלחמת־העולם הראשונה הובאו גם שני העיתונים העיקריים שהופיעו בבירת אוסטריה: „נוֹיֶע פרייֶע פרֶעסֶע" ו„וויינֶער זשורנאל".

קיומם של המניין הציוני והאגודה הציונית נחרת בזכרוני כעובדה קיימת עוד משחר ילדותי. מקטנותם היו הילדים גלווים בשבת אל אביהם לבית־התפילה הזה, ואיני זוכר שום בית־כנסת אחר שהתפלל בו אבי קודם שעבר אל המניין הציוני. גם דודי מנדל פלור, אחי אמי, היה מהמתפללים הקבועים שם והיה לו התפקיד הקבוע של קורא בתורה, או כפי שקראו לזה: „בעל קורא". העוברים לפני התיבה היו מבין המתפללים עצמם, ורק לעיתים רחוקות נזקקו בימים הנוראים לבעל־

תפילה מן החוץ. גם אבי היה עובר לפני התיבה לעיתים קרו־בות, היה מקובל כבעל־תפילה טוב, והיתה לו „חזקה" על תפי־לת „כל נדרי" ותפילת „נעילה" ביום הכיפורים. בין המתפללים היה אחד שהצטיין בקולו הערב, ורושם תפילתו המתוקה נשאר בזכרוני כאחד הזכרונות הנעימים מימי הילדות. היה זה בוני פלשנר, פקיד־בנק לפי מקצועו. הוא היה גם אחד משלושת השותפים בבית־החרושת לרעפים שנמצא בחצרנו. וכן ראוי להזכיר בעל־כישרון אחד שנתגלה במניין הציוני. זמן רב הת־פלל אתנו אברך בשם שואל סוכאר, נמוך־קומה ובעל זקנקן צהבהב ומחודד, ואיש לא חשד בו שהוא „יודע נגן". והנה באחד מימי החג ניגש או נשלח לעבור לפני התיבה ונתגלה שהוא בעל־תפילה מעולה, אינו מרבה בסלסולים אך מטעים את המלים כהלכה וקולו ערב לאוזן. מאז יצאו לו מוניטין, וסופו שנתגלגל ללבוב ונתמנה שם חזן באחד מבתי־הכנסת.

במרחק בתים אחדים מן המניין הציוני נמצא ה„אולם" של ויינשטיין, האולם היחיד בעיר ששימש מעין „בית־קפה" לאינטליגנציה המקצועית שבעיר. לעיתים הושכר גם לחתונות ולנשפים. בשנים שלאחר מלחמת־העולם הראשונה השתכן בו בית־הספר היידישאי והמקום הפך מבית־שעשועים למקום־תורה.

במרחק מה מן הקפה של ויינשטיין נמצאה דירתו של יידל פאַסוויג, ובה מניין לשבתות ולחגים. יידל פאַסוויג היה חתנו של ר' משולם ואגנר, מראשי ה„מתנגדים" בעיר, שמספרם לא היה רב ביותר. את ר' משולם ואגנר לא הכרתי, בימי לא היה עוד בחיים, אך היתה לו כנראה קרבה למשפחת ר' חיים שניצר.

מעונו של הרב דמתא, ר' אלימלך אשכנזי, נמצא גם הוא באותו הרחוב, ברחוב הראשי, במרחק בתים מספר דרומה מהמניין הציוני. דירתו היתה דירה רגילה, כשל כל בעל־בית, לא טובה ולא גרועה יותר. יש להניח שלא היתה מרווחת יתר על המידה, בייחוד שהיה צורך להקצות לפחות חדר אחד לק־בלת קהל, ומשפחתו היתה מבורכת בבנות. כבר בימי ילדותי היו כמעט כולן נשואות, ושתים מהן היו כלות בבית שניצר, האחת אשתו של ר' חיים שניצר, ואחת של אחיו שמחה שניצר. בהיותי מקורב למשפחת שניצר, תחילה בזכות אבי ואחר־כך בזכות חברי משולם שניצר, נזדמן לי להכיר עוד אחד מחתניו של הרב, ישראל, שמקום־מושבו היה בסוקאל. היה זה אברך שהצטיין בקסם מיוחד, תמיר ונאה ובעל הופעה אצילה, שלא בנקל תישכח.

מעט מאד יודע אני לספר על הרב כמנהיג רוחני ועל חלקו בפעולה להגדלת כבוד התורה. הוא נחשב גדול בתורה והכול התייחסו אליו בכבוד, אך לא שמעתי על פעולה שלו להפצת ידיעת־התורה בעיר. ייתכן שגרם לכך העדר „ישיבה" ובית־אולפן ציבורי. למעשה היה כל החינוך החדרי נתון בידים פרטיות, בידי המלמדים למיניהם, ואפילו בית־תלמוד־תורה לילדי עניים לא נמצא בעיר, לפי מיטב ידיעתי.

מעבר לרחוב, מול דירתו של הרב, שהיתה לפחות להלכה המרכז הרוחני של העיר, נמצא גם „המרכז הפינאנסי", דירתם ומשרדם של בנקאי העיר — אלתר יונגרמן ובנו שמואל יונגרמן. זה היה בית גדול בעל קומה אחת, אך מחולק לשני אגפים, לשתי המשפחות. הבית היה נאה בצורתו, עם גינה קטנה בחזית וגדר־עץ לבנה סביבה. בעיקר עוררו תשומת־לב צלילי הפסנתר שהיו בוקעים ממנו לעיתים — אימוניה של בת המשפחה. ככל יהודי העיר עזבה גם משפחת שמואל יונגרמן את הורודנקה בימי המלחמה וחזרה אליה זמן רב לפני שוב משפחתנו. כששבנו להורודנקה בשנת 1919 עמד כבר אֲשר יונגרמן, בנו הבכור של שמואל, בראש בית־הספר העברי שנוסד בעיר על־ידי חברו עזריאל (עילא) ליבסטר. הוא היה גם מהראשונים שעלו לארץ. גם בארץ התמסר להוראה והוא כיום מנהל באחד מבתי־הספר התיכונים בחיפה.

אחד הבתים המעטים שבין המניין הציוני ודירת הרב אש־כנזי היתה שייכת לרופא היהודי ד"ר קאנאפאס. בתורת רופא יהודי יחיד בעיר היה ד"ר קאנאפאס דמות מוכרת בכל בית מישראל, הואיל ובימים ההם חדלו לסמוך על קרני־אומן וכוסות־רוח בלבד והתחילו לקרוא לרופא בשעת הצורך. הרופא היהודי היה מעדיף לדבר עם לקוחותיו גרמנית, ובביתו דיברו פולנית, כפי שנהוג היה גם בבתיהם של עורכי־הדין ורבים מפקידי הממשלה מבני ישראל. בקיצור, הבית היה, לפחות לפי הרושם החיצוני, בית מתבוללים. אולם לעת זקנתו נשתנה המצב מעיקרו. בנו מאנאָק הצטרף אל הציונים ועלה לארץ בין ראשוני העולים, ואילו חתנו, עורך־הדין ד"ר מאָגש, שהתיישב בהורודנקה, נתגלה כציוני פעיל, עמד כמה שנים בראש הפעולה הציונית בעיר, ולבסוף עלה גם הוא לארץ יחד עם אשתו והתיישב בקבוצת שילה. אחרי מלחמת העולם השניה הצטרפה גם אלמנת ד"ר קאנאפס אל בתה וחתנה בקבוצת שילה.

ככל שנתרחקו הבתים מן המרכז המסחרי כן נשתפרה צורתם החיצונית, ואף בפנים היו מרווחים יותר. עקב הקירבה לבית־המשפט השתכנו בבתים האלה עורכי־דין ופקידי בית־המשפט, מבני־ברית ושאינם בני־ברית. באחד הבתים האלה היה משרדו של ד"ר וורבר, שנמצא בבית עם מרפסת־עץ סגורה ונאה, ומעבר לרחוב — משרדו של עורך־הדין האוקראיני ד"ר אוקו־ניאָבסקי. באיזור הזה נמצא גם משכנה של משטרת המדינה — הזשאנדארמריה.

בהמשך לביתו של יונגרמן עמדו כמה בתים, שיושביהם מילאו תפקיד בחייה התרבותיים והחברתיים של העיר בתקופות שונות. הבית הראשון שימש בית־מגורים למשפחות שפירא, משפחת הדיין ר' מנדל שפירא ומשפחת שמואל'ק שפירא. שתי המשפחות היו מבורכות בצאצאים, וכולם היו פעילים בת־נועה הציונית, ב„החלוץ" ובתנועה העברית. התבלטו ביניהם יצחק שפירא, בן הדיין, וליבה שפירא, בת שמואל שפירא.

יצחק שפירא נמנה על בני הדור הצעיר, מחניכי „השומר" ומתלמידי בית הספר העברי של יונגרמן וליבסטר. הוא היה בין החברים הפעילים בכל השטחים, בפעולה הארגונית, בפ־עולה התרבותית, ואפילו בפעולה הספורטיבית. במיוחד יש לציין את פעילותו בהסתדרות „החלוץ" ואת חלקו בייסוד „גורדוניה" בעירנו. בהגיעו לארץ הלך להתיישבות והשתקע במושב עובדים סמוך לתל־אביב, בצופית. יחד עם זה הוא משמש זה שנים מזכיר המרכז החקלאי, ומשתתף כחבר נבחר במוסדות העליונים של מפלגת פועלי ארץ ישראל.

ליבה שפירא התבלטה בשורות הנוער הציוני בעיר במזגה התוסס, בעליצותה השופעת ובקולה הערב, ולא היתה פעולה ציונית בעיר שלא השתתפה בה. גם בארץ היא ממשיכה במסורת זו של פעילות ציבורית ונאמנות לתנועת העבודה, והחברה ליובה הופמן־שפירא ידועה כאחת הפעילות בארגון אמהות עובדות בעיר מגוריה, בחיפה.

סמוך לביתם של משפחות שפירא עמד בית משפחת פרמינגר, שבו גרו הרשל (צבי) פרמינגר ואחיו לייזר. צבי פרמינגר היה הציוני בה״א הידיעה בתקופה שלפני מלחמת־העולם הראשונה, וכבר סיפרתי עליו שהשליט בביתו את הדיבור העברי, אף ייסד בית־חרושת למשחת־נעליים בשם ״לבנון״, שתוצרתו נארזה בקופסאות־פח עם סמל הגימנסיה העברית בתל־אביב והוראות־לשימוש בעברית.

הבית השלישי היה של משפחת ליבסטר. אבי המשפחה, אבא ליבסטר, נמנה על מחנה החרדים, וכפי שנמסר לי היה בשעתו אחד המתנגדים החריפים לפתיחת בית־הספר של הבארון הירש. הבן הבכור ישראל, היה ממתפללי המניין הציוני; והבת, מאדזי, היתה אחת הצעירות הראשונות שהשתלמה ועסקה בהוראה בבית־ספר פולני־כללי. אולם מקום־כבוד בחיי־התרבות של העיר רכש לו צעיר הבנים עזריאל (עילא) ליבסטר, שכבר סיפרנו עליו. הוא שחידש בשנת 1918 יחד עם אשר יונגרמן את בית־הספר העברי ופיתח פעולת הוראה ענפה ומבורכת.

הבית האחרון ברחוב הראשי היה ביתו של אורי חיים שרצר, שחזיתו נשקפה לעבר הרחוב שפנה ימינה והוליך לבנין בית־המשפט, לתחנת הרכבת, והלאה מזה לכפר טשרניאטין. בביתו של שרצר קשורים זכרונותי מימי הילדות, הואיל ושם נקבע מקומו של בית־הספר העברי הראשון בהנהלת הזוג ריירכובסקי, ואילו באחד החדרים ממול נמצא גן־הילדים העברי בהנהלת ציפורה שרצר. בעל־הבית, אורי חיים שרצר, היה מוכר לי יפה, במשך שנים היה ממתפללי המניין הציוני. הוא היה קשיש הרבה מרוב המתפללים, וספק הוא אם הצטרף אל המניין הזה מתוך קירבה רעיונית או מתוך נוחיות שבקירבת מקום. לתפילה היה בא על־פי רוב בלוית בן־זקוניו שואל (הגיע לארץ בימי מלחמת־העולם השנייה; כן נמצא בארץ הבן הבכור נפתלי שרצר). בשנים שלפני מלחמת־העולם הראשונה פתח מסעדה מודרנית, וחידוש הכניס בתוכה — תיבת־זמרה גדולה, שהיתה משמיעה זמירותיה להנאתם של האורחים. ליצני המניין הציוני היו אומרים עליו, כי עקב בעלותו על תיבת־הזמרה הזאת הוא משנה את נוסח תפילתו בימים הנוראים וגורס: ״לשמוע אל הרינה ולא התפילה״.

הרחוב שהסתעף ימינה מן הרחוב הראשי היה רובו ככולו מחוץ לתחום התעניינותי, פרט לשני בתים, ששניהם קשורים בתלמוד־תורה. האחד הוא בית אלתר ויולברג, שבו קבע בית־הספר העברי את משכנו לאחר שיצא מבית אורי חיים שרצר. אלתר ויזלברג היה יהודי משכיל וציוני מסור, ושנים רבות שימש יושב ראש אגודת ״בני ציון״. שני בנים מבוגרים היו לו, ושניהם למדו הנדסה באחד מבתי־הספר הגבוהים במדינה והיו באים הביתה רק בימי החופשה. בייחוד זכור לי הצעיר שבהם, איציק, שבימי שרותו בצבא היה בא לביקור בבית הוריו במדי־קצין הדורים, והרשה לעצמו להלך בגילוי־ראש, דבר שלא היה מקובל בבית יהודי מסוגו של אלתר ויזלברג. דירתו של ויזלברג היתה בבית הישן שבחזית, ואילו הבית החדש שבחצר, בעל שני החדרים, הושכר לבית־הספר.

במרחק־מה מבית ויזלברג, מעברו השני של הרחוב, נמצא ביתו של מנדל ליסר, שבו ביליתי ערבים רבים מימי נעורי כתלמידו של ר׳ קלמן־שמואל, חותנו של מנדל ליסר. ר׳ קלמן־שמואל היה כבר אז (בשנים 1913/14) יהודי בא בימים, אלמן מאשתו וסמוך על שולחן חתנו. בהוראה עסק רק כמה שעות ביום, ובהן היה מקנה את לימודי הגמרא לקבוצה קטנה של תלמידים, שגם אני זכיתי להשתתף בה.

הדרך השנייה, שהסתעפה מן הרחוב הראשי והובילה אל מחוץ לעיר לכפר סטצובה ולעיר סניאטין, קשורה אף היא בכמה זכרונות מימי הילדות. דרך זו הובילה אל כר־דשא נרחב, שנקרא בשם ״טוליקי״ ושימש מגרש משחקים לנערי הסביבה ומקום מרעה לסוסיהם של עגלוני העיירה. בשנים שאחרי מלחמת־העולם שימש מגרש זה מרכז לספורט הכדורגל, שלצערי לא היה לי בו חלק ונחלה. כרי־דשא אלה זכורים לי בעיקר מן השנים שלפני מלחמת־העולם, מטיולי השבת שהיו עורכים חברי אגודת ״בני ציון״ בשבתות הקיץ בין הערביים. לעיתים קרובות הייתי נלווה אל אבי בטיולים האלה ומקשיב לדברי המבוגרים, שאגב שיחה הפליגו מעבר לכרי־הדשא בשבילים שבין שדות־הקמה. כמה מבתי הרחוב הזה היה להם אופי כפרי למחצה. הם היו מוקפים חצר גדולה, שנוצלה לעיתים למין משק־עזר עם גן־ירק, לול לעופות ורפת או דיר לבהמה גסה או דקה. בית מסוג זה היה ביתה של משפחת אופנברגר, שבניה היו מעורים בעבודה חקלאית ומעורבים עם הנוער הציוני בעיר. הבית השני בסביבה זו הזכור לי מימי הילדות היה ביתו של אבא קאלמוס, שהיה ממתפללי המניין הציוני ומידידיו של אבא. הוא שפינה את אסם התבואה הגדול בחצרו והעמידו לרשות בית־הספר העברי לערוך בו אחת החגיגות של סיום מחזור.

היתה זו חגיגת המחזור השלישי או הרביעי של בית־הספר העברי. החגיגה לסיום השנה הראשונה, בהנהלת הזוג ריירכובסקי, נערכה באולם הגדול והנאה ביותר בעיר, בבית־העם הפולני ״סוקול״. האולם הזה נמצא ברחוב המקביל לרחוב הראשי, מאחורי ביתו של הרב אשכנזי. הוא הושכר גם להתאגות־אורחים של התיאטרון היהודי, אך בעיקר שימש, כמובן, לכינוסים חגיגיים של האוכלוסיה הפולנית ולהצגות וחגיגות של תלמידי בתי־הספר הפולניים. באולם הזה התקיימו שיעורי ההתעמלות של תלמידי הגמנסיה הפולנית, ובו חזינו גם לראשונה בהצגת סרט־ראינוע, שבגלל ליקוי טכני נדמה היה כאילו יורד גשם בלי הרף. מהסרטים שהוצגו זכור לי הסרט ״ימי פומפיה האחרונים״. אך שום דבר לא ישווה להתרגשות שעוררה בנו הצגת הסרט ״דאס יידישע לעבן אין ארץ־ישראל״, שבמרכזו עמדה חגיגה עממית ברחובות בימי חג הפסח.

מול בית ה״סוקול״ עמד בניין של שתי קומות, שבו נמצא בית־הספר העממי הפולני לנערים, שבו למדו גם מרבית נערי ישראל, אלה שלא ביקרו בבית־הספר העממי מיסודו של הבארון הירש. בתי־הספר העממיים התנהלו לפי שיטת החינוך

הנפרד, ובית־הספר העממי לנערות נמצא בפינה אחרת של העיר. כל הנערות היהודיות למדו בבית־הספר הזה, הואיל ובית־הספר של הבארון הירש היה מיועד לנערים בלבד. הוא התקיים רק עד פרוץ המלחמה בשנת 1914, ומשנסגר עקב תנאי המלחמה שוב לא נפתח וקיומו נפסק.

בבית־הספר הכללי הזה ביליתי ארבע משנות ילדותי. במשך כל השנים היה המורה בכיתתי מר נורד, ששנים מבניו זכי להגיע לארץ. מנהל בית־הספר היה מר מוזלר. משאר המורים זכור לי בייחוד מר זיינוול ויזלברג, שאר־בשרו של אלתר ויזלברג, המורה לדת. הלימוד הזה כלל בכל בתי־הספר הכל־ליים את עיקרי הדת הישראלית וקיצור תולדות ישראל בת־קופת המקרא, ובין השאר שינון הנוסח הפולני של עשרת הדברות, כל זה לפי ספר־לימוד בשפה הפולנית. בבית־הספר של הבארון הירש לימדו נוסף לכך פרקים מהמקרא ותירגמו אותם לגרמנית, ובכך יצאו ידי חובת לימוד עברית ותשלום מס לאופיו היהודי של בית־הספר. אך האופי היהודי נשמר בעיקר על־ידי כך, שכל התלמידים היו מבני־ברית ומחוץ לכתלי הכיתה השתמשו בלשון היהודית המדוברת, בשעה שתל־מידי בתי־הספר הכלליים נמצאו בכל זאת בסביבה פולנית. שפת הלימוד היתה גם בבית־הספר של הבארון הירש השפה הפולנית, ומלבדה הורו את שתי לשונות־המדינה האחרות: את הגרמנית כשפת השליטים ואת האוקראינית כשפת המוני־העם הכפריים במדינה.

כאן המקום לספר על אחד מראשוני המורים בבית־הספר הזה, שבזמני כבר היה מורה בעיר אחרת ואני הכרתיו רק כידידו של אבא, שהיה נפגש אתו בעת ביקוריו המעטים בעיר. המורה הזה היה יליד הורודנקה, בנו של שוזר־החבלים „פיניע שטריקמאַכער" אביו היה יהודי גוץ ושתקן, בעל זקנקן לבן, שבכל ימות השבוע היה דבוק כולו אניצי פשתן, כתוצאה מעיסוקו המקצועי. הבן יענקל פינק היה בעל קומה וצורה נאה, ומבעד למשקפי־הזהב שלו נשקפו עינים מלאות פיקחות והומור. הוא נמנה בבחרותו על חוג המשכילים, אך הרחיק לכת מהם ורכש לעצמו גם את ידיעת השפה הפולנית (רוב המשכי־לים הסתפקו בידיעת השפה הגרמנית) ובחר את מקצוע ההו־ראה בבית־ספר כללי כמקצועו בחיים. הוא נבדל לטובה משאר מורי בתי־הספר, שכולם, פרט למר ויזלברג, היו נוטים להתבו־ללות, ואילו הוא נשאר יהודי לאומי כל ימיו ושמר אמונים לשפה העברית. מכתביו אל אבי היו נדירים ביותר, אולם הצטיינו בסיגנון עברי נאה והעידו על זיקה עמוקה לשפה.

בית־הספר של הבארון הירש עמד במידה מסוימת על גבול העיירה, בדרך העולה לכפר סראפיניץ, אך המרחק ממרכז העיר היה מועט ביותר. היה זה בניין של קומה אחת, שהכיל את ארבע הכיתות של בית־הספר, חדר־מורים, ודומני כי גם דירתו של המנהל מר מוזלר נמצאה בבניין הזה. היתה שם חצר רחבת־ידים, שישימשה מקום־משחק לתלמידים בשעת ההפסקות. במרכז החצר עמד מעין פיגום, שנמתחו עליו כמה מוטות־עץ בכיוון מאונך, ועליהם התאמנו התלמידים בטיפוס לגובה של 4—6 מטרים, ובכך מצאו פורקן לחלק ממרץ־הנעורים התוסס בקרבם. חלק ניכר מבין התלמידים היו בני עניים, ואלה קיבלו לקראת החורף מעילים קצרים ומגפיים, ובימי החורף גם ארוחה חמה לפני עזבם את בית־הספר בצהריים.

סמוך לבניין בית־הספר של הבארון הירש עמדה חצרו של הרבי מהורודנקה, רבי מיכלי האגר. היה זה בניין גדול למדי, שרוב חדריו היו תפוסים על־ידי דירתו הפרטית של הרבי, ורק שני חדרים ופרוזדור הוקצו לחדרי תפילה. הרבי נמנה על שושלת הרביים מוויזשניצה, אך לא היה מהמפורסמים שבהם. החסידים היו ברובם הגדול מבני העיר, ורק מתי־מספר באו לחגים מהסביבה הקרובה להסתופף בחצרו. זמן קצר לפני מלחמת־העולם הראשונה הוחל בהקמת בית־כנסת גדול בחצר שליד הבית, אך בפרוץ המלחמה נמלט הרבי עם משפחתו, ואחרי המלחמה השתקע בטשרנוביץ ולא חזר עוד להורודנקה. בנו של הרבי ר' מיכלי, רבי ברוך האגר, היה אחרי שנים ממנהיגי „המזרחי" בטשרנוביץ.

בדברנו על הרבי קשה לפסוח על „צלו" של הרבי, הוא הגבאי, ומן הראוי להזכירו לא רק בזכות עצמו, אלא גם ובעי־קר בזכות בנו. „ר' פינחס דער גבאי" היה יהודי רחב־כתפיים ובעל־כרס, בעל זקן שזרקה בו שיבה ועיניים פיקחות ומחיי־כות. היה ידוע כבעל הומור, ולא התייחס ברצינות יתירה לתפקידו הנכבד. הוא נלווה אל הרבי בדרך נדודיו בימי מל־חמת־העולם, ואחרי המלחמה השתקע גם הוא בטשרנוביץ ונשאר על משמרתו עד סוף ימיו.

את בנו של ר' פינחס הגבאי, הוא שמואל־אבא סופר, הכרתי בשנים 1912—1914 כסטודנט בכיתה ג' וד' של הגימנסיה הפו־לנית וכחברו וידידו של ברל מוסברג, שהתגורר בביתנו. הוא היה עלם צנום וגבה־קומה, והגיע לגימנסיה באיחור של שנ־תיים, הואיל ולפני־כן לא היתה כלל גימנסיה בהורודנקה. אך הוא לא הסתפק בהשכלה שרכש בגימנסיה, ובלע כל ספר שאפשר היה להשיג בספרייתו הגרמנית בעיקרה של מוטל הורביץ. חבריו הקרובים של שמואל־אבא היו האחים שטרום, חבריו לכיתה, וכן מאיר קרון וברל מוסברג, שהיו שניהם קשי־שים ממנו בשנים מספר. הוא הצטיין בחריפות שכלו ובאמרותיו השנונות, שמהן זכורה לי אחת הנוגעת ל„חינוך". רגיל היה לומר: „חייב אדם לחנך את הוריו", כלומר, להרגילם לכך שלא יעמדו לשטן בדרכו. נראה שאימרה זו מיוסדת היתה על נסיון עצמי, שכן הרגיל את אביו להתייחס בסובלנות לאורח־חייו החופשי, על אף מעמדו כגבאי בחצר הרבי. קרוב לוודאי שחלק רב מהצלחתו החינוכית הזאת של הבן יש לזקוף לזכות האב ה„תלמיד", שתפיסתו בענייני האלה לא היתה קשה ביותר.

בשנת 1917 בערך, בעיצומה של מלחמת־העולם, נקלע שמואל־אבא לעיירה לייפניק שבמורביה, שבה התגוררנו כפלי־טי מלחמה. בעיירה זו היה מקום חנייתו של אחד מגדודי הצבא, שאליו השתייכו אחדים מבני הורודנקה. בתקופה הקצרה של שהותו בלייפניק היה מבלה בביתנו שעות רבות משעותיו הפנויות, ולפעמים אף התנדב לסייע לי בלימודי. עד היום אזכור כיצד הסביר לי פעם סוגיה בפיסיקה, ההבדל בין אֶנרגיה קינטית לאנרגיה פוטנציאלית, שנשארה חרותה בזכרוני עד היום הזה. אחרי המלחמה השתקע סופר בטשרנוביץ, שבה השתקע גם אביו ר' פינחס, על־יד הרבי מהורודנקה, כגבאי שלו. שם חלה גם תקופת פעילותו הציבורית והספרותית של

סופר, שזכתה לתיאור מלא על־ידי ד״ר שלמה ביקל ויצחק פאנר, שחיו במחיצתו בשנים האלה.

החייל השני מבני הורודנקה, שהיה יוצא ונכנס בביתנו בלייפניק בעת ההיא, היה הנריק שפירר, בנו השני של ברל שפירר, ראש־הקהל של הורודנקה. בקיץ ההוא של שנת 1917 נזדמנה ללייפניק גם הניה בירנבוים, שבאה מווינה לבקר את אחותי, חברתה הנאמנה, והתגוררה בדירתנו. הנריק שפירר היה מרבה לטייל עם הבנות, היה מבקש מכל אחת אישור לכך שאמנם הוא בחור מכובד, אך בעיקר היה מרבה לדבר על מותו הקרוב בחזית האיטלקית, שאליה עמד להישלח כתום אימוניו. תראו, אמר, בעוד שלושה חדשים תפתחו את העיתון ותמצאו את שמי ברשימת הנופלים בחזית הדרום. זמן מה לפני הישלחו לחזית בא אביו העשיר לייפניק, כדי למצוא ״דרך״ לבטל את הגזירה, אולם הנריק סירב לכך באמרו, שאם ישתמט מהליכה לחזית, ייפגע מישהו אחר על־ידי הכדור שנועד לו — ומעשה־שפלות כזה אין הוא מסוגל לעשות. ואמנם, כאשר ניבא לו לבו כן היה. זמן מה אחרי הגיעו לחזית נפל מכדור האויב.

שורת הבתים המעטים שבין חצר הרבי ובניין הכנסיה הפולנית כללה שני בתים, שהייתי קשור אליהם קשר מיוחד, הלא הם בית משפחת בילדר ומשפחת שניצר. היה זה קשר של שני דורות. גם מנשה בילדר וגם חיים׳ל שניצר היו קשורים קשרי ידידות עם אבא, ידידות שהתבטאה ביחס של הערכה הדדית ואהדה עמוקה.

באורח מקרי בהחלט עבר קשר הידידות שבין האבות אל דור הבנים והיה לידידות עמוקה ביני ובין אליעזר בילדר ומשולם שניצר. עם בילדר למדתי יחד במשך ארבע שנים בבית־הספר של הבארון הירש, אך משנכנסתי לגימנסיה הפו־לנית נפרדו דרכינו ושוב איני זוכר כל קשר אתו, עד יום שובנו מגלות מורביה באחד מערבי הקיץ של שנת 1919. זכורני שהוא היה בין אלה שפגשו אותנו בתחנת־הרכבת, ואני נוטה לחשוב שלא בא לתחנה בגיני, אלא כבן־לוויה לחברתו מ״השו־מר״ הניה בירנבוים. אולם למן הרגע שבו נפגשנו נקשרו ביני־נו יחסי ידידות, שהתבססו על השאיפה המשותפת לחיים עב־ריים שלימים. אליעזר בילדר היה עלם יפה־תואר, מסביר־פנים ונוח לבריות. הוא היה חבר ״השומר״ ומתלמידיו המצטיינים של בית־הספר שבהנהלת יונגרמן וליבסטר, ועמד בקשרי ידי־דות עם שכנו משולם שניצר, שהיה קשיש ממנו בשנה או יותר. אני נתקבלתי כשלישי לחבורה זו, שהחליטה להשתמש רק בעברית כשפת־הדיבור.

בשנת 1920 עלה אליעזר בילדר לארץ־ישראל עם קבוצת החלוצים הראשונה, אולם חוסר־עבודה בצירוף התקפת קדחת גרמו לכך, שכעבור שנה נעתר להפצרת הוריו וחזר להורודנקה. הוא הביא אתו מטען רב של חוויות ארצישראליות והערצה רבה למנהיגי הפועלים. בעיקר הזכיר את שמותיהם של רמז ושפרינצק ז״ל. הוא הוסיף לקבל בקביעות את עיתוני הפוע־לים, ״הפועל הצעיר״ ו״קונטרס״, וכך חיינו במידה מסויימת בתוך אווירא דארץ־ישראל והיינו מעודכנים בנוגע לכל המת־רחש בארץ. בייחוד היינו מתפעלים מאמריהם של י. לופבן ז״ל ושל ח. שורר, ייבדל לחיים ארוכים.

כשעליתי לארץ בשנת 1925 עזבתי את שני ידידי אלה ומשפחותיהם. כמרבית המשפחות בעלות נטייה לציונות הס־תפקו אף הם בשליחת ״נציגים״: רק אחד מכל משפחה הגיעה לארץ: משה בילדר ז״ל, וייבדל לחיים — יעקב שניצר־הלוי. חברי אליעזר בילדר מת בצעירותו ממחלה ממארת, ושאר בני המשפחה ניספו בשואה. כגורל כל בית־ישראל היה גורל שתי המשפחות — איש מהן לא שרד.

מתושבי הבתים שבקרבת בית־הספר של הבארון הירש אזכור בעיקר שניים: את יחזקאל דוד ואת צירל קוסאר. יחז־קאל דוד היה יהודי אמיד, שהתפרנס מסחר בעורות ובמגפי איכרים. מה שייחד את ביתו משאר בתי העיר היה גן הפירות הגדול, שהקיף את ביתו. בנו — שמו היה כדומני מאיר דוד — היה חברי לספסל־הלמודים בבית־הספר של הבארון הירש, ובעונת הקיץ היה מזמין לעיתים את חבריו לגן ומהנה אותם מפירותיו: אוכמניות, דומדמניות, תפוחי בוסר או אגסי כל־נדרי מרירים.

צירל קוסאר היתה כנראה אשה אלמנה ופרנסתה על חנות זעירה למכולת ולמכשירי־כתיבה, שהתבססה בעיקר על ה״ק־ליינטורה״ של תלמידי בית־הספר. זוכר אני גם את בנה, צעיר שקט כבן עשרים וכמה, אך לא אזכור במה עסק, וייתכן כי גם הוא היה עסוק בחנות הזעירה של אמו.

חנותה של צירל קוסאר נמצאה בטור הבתים שממול לבית־הספר של הבארון הירש ולחצר הרבי. מתושביו הבולטים של טור בתים זה היה הרופא הפולני הזקן של העיירה, דוקטור רושקו. שם השתכן גם בית־המרקחת הפולני ״כוכב הזהב״, שקם כמתחרה לבית־המרקחת של מירון לוריא. בשנים האח־רונות לפני עלותי לארץ היתה שם גם דירתו של רופא השי־ניים קאופמן, אחד המעטים שניצלו בימי השואה והצליחו להגיע לארץ עם כל משפחתם. כאן עמדה גם דירתו של יונה וייך, שבנו הרצל וייך עלה לארץ עם העולים הראשונים מקבוצת האקדימאים, אך לא ארכו ימי שבתו בארץ והוא עקר לאחת הארצות שמעבר לים.

רציפותה של שורת הבתים נפסקה בערך מול דירתו של מנשה בילדר, על־ידי דרך רחבה שהובילה בשיפוע קל אל בניין הכנסיה של הפולנים בני הכת האורמיאנית, או כפי שנקראו בפי התושבים היהודים ״די טימכעס״ (תמחה׳ס?). על בני הכת הזאת נמנו גם בעל־האחוזה בהורודנקה הבארון ראמאשקאן (קודם שעברה האחוזה לידי הרוזן ליזובומירסקי) ואחד האזרחים הפולנים המכובדים — סטאפאנוביץ.

סמוך לכנסיה הזאת עמד בניין נאה וחדיש, עם גן יפה בחזית, הבניין שנקרא בפי היהודים ״דער פאוויאט״, כלומר: בית־המחוז. הבית הזה ריכז בתוכו את ההנהלה של כמה מפעלים כלכליים במחוז, שהיו בבעלותה של חברה ציבורית פולנית. בין המפעלים היה אחד שמציאותו היתה מורגשת יפה במשפחתנו: בית חרושת גדול לרעפים, שהצליח לדחוק מהשוק את תוצרת בית־המלאכה לרעפים שהיה בביתנו, בבעלותו של אבי ושני שותפיו.

סמוך לכיכר השוק, מול חומת הכנסיה הפולנית, נמצא בניין העיריה או ה״גמינה״, בניין בעל קומה אחת, צר וארוך, שבו מצאו מקום גם משרדי העיריה וגם המשטרה העירונית (הפוליציה), ואפילו חדר־מעצר ארעי לעבריינים. פעם בשנה,

בימים האחרונים של הקיץ, הוקצה בבניין הזה מקום לועדת־הגיוס של צבא הוד מלכותו הקיסר פראנץ־יוזף, ולאחר־מכן של הצבא הפולני. דומני כי זו היתה גם ההזדמנות היחידה בשבילי לבקר בבית הזה.

הדרך שהובילה אל הכנסיה האורמיאנית נמשכה גם מעבר לכנסיה לתוך סימטה, שנפתחה ברחוב הראשי סמוך לכנסיה ה„גויית" (היוונית־קאתולית) ונבלעה בסופה בשבילי הפארק העירוני. בסימטה זו, מאחורי הכנסיה האורמיאנית, נמצאה חווילתו של אחד מעשירי העיר ונכבדיה, שכיהן במשך שנים רבות כראש־הקהל והיה אהוד על רוב תושבי העיר; שם האיש היה ברל שפירר.

בצעירותו נמנה ברל שפירר על חוג המשכילים, שהתרכז סביב חיים־לייב האלפרן, שכל משכילי הורודנקה יצקו מים על ידיו. איני יודע כיצד הגיע ברל שפירר למעמד של עשירות, ידוע לי רק כי בימי ילדותי היה לו מין בנק קטן, ובאחד הימים נודע כי רכש את האחוזה בטשאַרניאַטין ויהי לבעל אחוזה. אבי היה ידידו מנוער, והיחס הזה נשתמר ברובו גם אחרי התעשרותו. הוא נחשב כאוהד התנועה הציונית, אך לא נמנה על חברי האגודה הציונית, ומשום כך היה נאמן על חוגי השלטון כמי שאינו חשוד בלאומיות יהודית קיצונית. כשהוע־לתה בחוגי הציונים הסיסמה „לכבוש את הקולטוס־געמיינדע" מידי החרדים מתנגדי הציונות, לא נמצא בהורודנקה מועמד מתאים יותר ממנו לתפקיד ראש־הקהל, וכך נבחר, בערך בשנת 1911, לראש־הקהל בתמיכת הציונים, אירגוני בעלי־המלאכה ושאר חוגים שלא תמכו בהנהגה של היהדות האדוקה.

במידה שזכור לי הדבר לא היה אז משרד מיוחד ל„קהי־לה", והמשרד נמצא בביתו של ראש־הקהל ושם התקיימו גם ישיבות ה„קולטוס־ראַט", מועצת־הקהילה. המזכיר היה דוד זיידמן, שהיה פקיד בבית שלטון המחוז, והמזכירות בוועד־הקהילה שימשה לו כעבודה צדדית נוספת.

איני זוכר אם נערכו בחירות חדשות אחרי המלחמה, או שמועצת הקהילה הוסיפה לשמש בתפקידה מתוך „אינרציה". ידוע לי רק כי גם בשנת 1924 היה הרכב מועצת־הקהילה כמעט ללא שינוי: ברל שפירר היה ראש־הקהל ואבי היה אחד מחברי המועצה. עובדה זו זכורה לי היטב משום מעשה שהיה:

בנה הבכור של אחותי נולד בשנת 1922. בהיותו כבן שנתיים נאלצה אחותי להקדיש רוב זמנה לצורכי פרנסה, והיה הכרח לקבל משרתת־אומנת שתטפל בילד. כמנהג המקום, העדיפו לקבל נערה כפרית נוצריה, שהיתה נוחה יותר מכל הבחינות. במקרה נזדמנה נערה צעירה בעלת אינטליגנציה טבעית, שתפסה מהר את המלים המעטות בעברית, שנדרשו לה לטפל בילד בן השנתיים, ובמשך הזמן הורחב אוצר ידיעותיה בעברית עד שידעה בהזדמנות להסביר לילד, כי השיר שבפיו הוא של ביאליק. כך זכינו בביתנו לקוריוז של נוצריה המדברת עברית. והנה, כשנסבה פעם השיחה בישיבת־מועצת־הקהילה על עברית ודיבור עברי, אמר ראש הקהל, ספק בצחוק ספק ברצינות: הלוואי וידעתי לדבר עברית כמשרתת שבבית לינדנברג. ואכן, במידה שהכוונה היתה לעברית המדוברת, היה לו במה להתקנא...

האסון שפקד את ברל שפירר בנפול בנו הנריק בחזית לא היה היחיד שפקד משפחה זו. בשנת 1919 או 1920 הגיעו למקומותינו הכנופיות של פטליורה, שלהלכה באו כבני־בריתם של הפולנים במלחמתם נגד הבולשביקים ולמעשה עסקו ברצח יהודים ובשוד רכושם. ברל שפירר, כיהודי עשיר, רצה לקדם פני הרעה ונמלט עם משפחתו מהעיר בכרכרה. בדרך הדביקוהו אנשי פטליורה, שדדו חלק מהרכוש שהיה אתו ורצחו את בנו בכורו מיצי, שגמר חוק לימודיו כעורך־דין והצטיין בעדינות ואדיבות יתירה. נשאר לו רק בנו הצעיר לוסי, שהיה בן־גילי בערך. בימי הכיבוש הרוסי שקדם לשלטון הנאצים הוגלתה כל המשפחה לרוסיה ושם נעלמו עקבותיה. רק הבן, לוסי, הצליח להיחלץ מרוסיה, ולפי השמועה הוא נמצא באחת הארצות שמעבר לים.

המשכה של הדרך המצטלבת ברחוב הראשי הוביל אל ה„חצר", חצר אחוזתו של הבארון רומאשקאן (שעברה אחר־כך לידי הרוזן ליובומירסקי), אל תחנת הרכבת „יעקובובקה", שאליה היו פונים המאחרים לתחנה הראשית, בתקווה „לתפוס" את הרכבת השנייה, וכן אל הכפרים קורניוב, ראקוביץ סאַמינ־יובקה ואל העיירה אובאַרטין. באותו חלק של הדרך, שנמצא בתחומי העיר, שכנו כמה וכמה משפחות, שברצוני להזכירן ברב או במעט, במידת הקשר שנקשרתי אליהן.

הבניין הראשון ליד פרשת הדרכים היה גוש בתים רחב־מידות, מוקף חומת־אבן עטורת שיחי־לילך ריחניים, גוש בתים שכבר הוזכר פעם בחיבור הזה. בבתים האלה שכנו כמה משפחות נוצריות, ולפני מלחמת־העולם הראשונה נמצא שם גם בית־הדואר. כיוון שהיה זה גוש נוצרי, היה טבעי הדבר שכאן השתכנה החנות היחידה לממכר בשר־חזיר. סמוך לשם נמצאה, במידה שזכור לי, חנותו של חיים־הירש מאַלצר, ממתי־פללי המניין הציוני. בשנים שאחרי מלחמת־העולם הראשונה השתכנו בבתים האלה כמה משפחות יהודיות, שהבולטת ביניהן היתה משפחת מארקשייד. ר' אלימלך מארקשייד הצטיין מכל בני העיר באדיקותו היתירה, ואילו בניו ובנותיו לא זו בלבד שלא הלכו בדרכיו, אלא התבלטו בדעותיהם החופשיות הקיצוניות. מכל מקום היתה זו אחת המשפחות שכל בניה עלו לארץ, ובעקבות הבנים עלו גם ההורים. רק בן אחד, חיים, חזר לגולה אחרי שהותו בארץ כמה שנים, ושם ניספה עם כל בני העיר.

סמוך לגוש הבתים הזה, שהיה בכלל חלק מהאיזור המסחרי שמסביב לכיכר השוק, עמד ביתו של דודי שטאַכל, בעליו של אחד מבתי־המרזח, ששימשו בעיקר כמקום־מפגש לאיכרי הסביבה בימי־השוק, ובשאר ימות השנה ציפו ל„אורחים" מבני העיר, שחשקה נפשם בכוס בירה. לא הרחק מזה נמצאה חנותו של יהודה־וולף שוכנר, יהודי בא בימים בעל זקן לבן ורחב, שעל אף גילו נראה עוד במלוא כוחו והיה פעיל ביותר בניהול החנות לצרכי־מכולת בסיטונות, שלא נמנעה כמובן גם ממכירה קמעונית. הפעילים העיקריים בחנות היו שלושת בניו: בּוּם שוכנר ואחיו מיליק (ירחמיאל), שהיו מפרחי הציונים בעיר ומעורבים ביניהם, והבן השלישי, זרח, שהיה שקוע ראשו ורובו בעסקי החנות.

מעברו השני של הכביש, מול ביתו של יהודה־וולף שוכנר, נמצאה סימטה שהובילה עד לבניין האטליז, ומשם שמאלה

לבית־הכנסת הגדול, ולהבדיל — אל בית־המרחץ העירוני. סימטה זו ראוי להזכירה בשל שני הבתים שעמדו בפתחה. האחד היה בניין ה„קלויז" של חסידי ויזשניץ, בניין מוארך ובגובה רגיל, שקירותיו היו מלאים חלונות, כמרפסת מזוגגת; הדבר הזה שיווה לבניין מראה של ארעיות, בניגוד לבניין ה„טשארטקאווער קלויז", שהיה בניין מוצק וגדול בעל קירות עבים. הארעיות התאימה אולי באמת לאופיה הקל והעממי של חסידות ויזשניץ, בניגוד למטורת האצילה והמחמירה של חסידות טשורטקוב.

מול בית־הכנסת של חסידי ויזשניץ נמצאה בימי ילדותי דירתו של הדיין ר' מנדל שפירא. הדבר הזה זכור לי בעיקר מתוך ביקורי הרבים בדירתו בשליחות אמי ע"ה, שנהגה כבת־ישראל כשרה לבדוק בשבע עיניים את קרביו של כל עוף שנשחט, ובכל מקרה של ספק היתה שולחת אותי אל הדיין, לקבל את פסק־דינו על כשרותו של החלק הנגוע או של העוף כולו. אכן, רק לעתים רחוקות נאלץ הדיין להחמיר בדינו; ברוב המקרים עזבתי את ביתו בהרגשה טובה, כאיש בשורה לאמי, שחיכתה בצפיה לחוות־דעתו של הדיין.

ליד ביתו של הדיין נמצא בית שנחקק גם הוא בזכרוני משחר ילדותי, אם כי בזכרון קלוש במקצת, מפאת ריחוק הזמן וקדמותו. בבית הזה התגורר אחי־סבתי, אייזי מלמד, שעלה לארץ־ישראל בימי זקנותו, למות בארץ הקודש. המאורע הזה התרחש בהיותי כבן שש או פחות מזה, ובה במידה שהוא אחד הזכרונות הנעימים ביותר של ילדותי, הריהו גם אחד המעורפלים ביותר מתקופת חיי זו.

לא הרחק מביתו של שוכנר, מרוחק במקצת מן הכביש, עמד ביתו של אברהם־חיים בארטפלד, שמשום־מה קראו לו בעיר „דער טערקיל". למשפחה זו נתקרבנו בתקופה מסוימת של שנות המלחמה בשל עיסוק־ארצי משותף: ייצור סיגריות, על־ידי מילוי טבק בתרמילים המוכנים לכך. עיסוק זה, שתו־צרתו היתה מיועדת בעיקר לחיילים, היה נפוץ מאד בעיר בשנים 1915—1916 ושימש למשפחות רבות תחליף לעסקי פרנסה אחרים, שבטלו עקב תנאי המלחמה. במשפחת בארטפלד עסקה בזה הבת הצעירה שיינדל, נערה יפת־תואר וסמוקת לחיים, שהסמיקה עוד יותר כל אימת ששרו בנוכחותה את השיר העממי היהודי־פולני על מלחמת האיטלקים והתורכים בטריפולי.

בית בארטפלד עמד בודד במרכזה של רחבה, שהשתרעה בין הכביש לקוטיקובקה והכביש המוביל ל„חצר". בסיומה של הרחבה עמדו שני טורי בתים, וביניהם רחוב שהיה מקשר בין שני הכבישים. מבין דרי הרחוב הזה, שעברתי בו פעמים לאין ספור בימי ילדותי, אזכור רק את משפחת ברוך־לייב ליסר, אביהם של אברהם ליסר מקבוצת יפעת ואחיו יצחק ליסר ז"ל, שנפטר בתל־אביב בשנת 1960.

כפי שנמסר לי על־ידי בני משפחת ליסר בארץ, הגיעה משפחה זו להורודנקה מרוסיה במחצית המאה הי"ט. בימי היתה זו משפחה הורודנקאית ענפה של ארבעה בתי־אב (ברוך־לייב, מנדל, קמיאל ויוסל), שעסקו במסחר בתבואות. בילדותי הכרתי את מנדל ליסר, שחותנו קלמן־שמואל היה מורי ומלמדי בלימודי הגמרא, ובנו ליפא — חברי ללימודים אלה. כן הכרתי את הרשל ליסר, בן קמיאל, שהיה מפרחי הציונים בתקופה שלפני מלחמת־העולם. אחרי המלחמה הגיע תור פעילותם הציונית של הבנים הצעירים; אחדים מהם עלו לארץ, ואחד מהם, אהמ"טשה ליסר, איש קבוצת יפעת, קנה לו שם כחוקר בשדה המלחמה במזיקים, המחבלים בחקלאות ארצנו.

הבית הראשון מעברו השני של הרחוב היה ביתו של בן־ציון שטריקמאכר (שוזר החבלים), ששם משפחתו היה דינר. היה לו בן יחיד בשם מנדל, שהגיע לבחרות בסיומה של מלח־מת־העולם, וכרבים מבני גילו הצטרף ל„השומר" ולחוגים לפעולות־תרבות שהתקיימו במסגרת „השומר". תוך פעילות בחוגים הדראמטיים ובלהקות החובבים, שהתקיימו בשנים 1919—1924, התבלט מנדל דינר כשחקן בעל כשרון מובהק. איכשהו מצא את הדרך לעבור לרוסיה והפעיל שם את כשרונו כשחקן בשפת יידיש; אך מאז לא הגיעה כל ידיעה על חייו ופעולתו.

ביתו של בן־ציון דינר עמד ממש על שפת ה„פרובאל", סמוך למקום שבו התמזג עם הבקעה הרחבה שבה זרמו הנח־לים. במקום זה נמתח על־פני ה„פרובאל" גשר רחב כרוחב הכביש, מעברו השני של הגשר עמד ביתו של מנדל רייס, שנודע בשם אביו: מנדל געציל'ס.

ביתו של מנדל רייס היה בית בודד, שחזיתו פנתה אל עבר הכביש ומשתי צלעותיו פנתה אחת לעבר ה„פרובאל" והשנייה לעבר שורת בתים, שנפתחה בקו ישר דרומה. חזיתם של הבתים פנתה לעבר ה„פרובאל", במרחק הגון ממנו, ולידם נסללה דרך פשוטה, ללא מדרכה, שהבטיחה גישה נוחה כלשהי אף בימות הגשמים. מבין דרי הרחוב הזה אזכור את משה לאמפנר, שביתו היה הראשון בשורה עם שער רחב, כשל בית מלון אורחים; את זיידה קצב ואשתו שרה, „די זיידיכע", שניהם בעלי־כרס וחשוכי־בנים; ואחרון אחרון, את משפחת שמחה לאגשטיין.

שמחה לאגשטיין היה גיסו לשעבר של אבי, בעלה של אחות אבי דבורה, שנפטרה בצעירותה והניחה בת קטנה בשם גולדה. אחרי מות אשתו הראשונה נשא אשה שנייה בשם יוטה, וילדה לו שני בנים. שמחה לאגשטיין היה רחוק מתורה והשכלה, רגזן וקפדן, סומא בעינו האחת, ואף פרנסתו היתה בדוחק ובצמצום. אין פלא איפוא, שהבת גולדה ניצלה כל הזדמנות להתרחק מהאווירה העכורה שבבית ולבוא לביתנו אל דודה, ובעיקר אל סבתה (אם אבי), שבה מצאה תחליף לאה־בת־האם שנשללה ממנה. היא היתה תלמידה מצטיינת בבית־הספר לבנות שבהנהלת הגברת ריינוכובה, והצטיינה במיוחד בדיקלום שירים בפולנית ואוקראינית. בשנות המלחמה נפרדו דרכינו. אחרי המלחמה חזרה להורודנקה, אולם סבתנו המשו־תפת לא היתה עוד בחיים, וכך נתרופפו הקשרים בינינו עוד לפני עלותי לארץ. ידוע לי רק כי נישאה לבן־כפר מסביבת הורודנקה, ואל נכון היה גורלה כגורל כל יהודי הורדנקה והסביבה.

הרחוב המתואר לעיל היה למעשה הרחוב המתוכנן האח־רון של העיר, לפי צורת הבתים ונוחיות הגישה אליהם. מא־חורי שורת בתים זו נמצא גוש גדול של בתי־חומר, ללא צורה

ותיכנון כלשהו, רחובות צרים ללא זכר של ריצוף, שהיו מלאים אבק בימות־הקיץ, ואילו בימות־הגשמים ובזמן הפשרת השל־גים עמדו בהם שלוליות־המים וטיט־חוצות בעומק ניכר, האיזור הזה של העיר נקרא בשם הכולל „די הינטערגאַס", לאמור: הרחוב האחורי, ואין צריך לומר כי תושביו, פרט למעטים, היו מדלת העם, בעלי־מלאכה ורוכלים, סבלים ועגלונים, ושאר יהודים שפרנסתם תלויה בנס.

הגבול הצפוני של האיזור הזה היה הכביש שהוביל אל חצר האחוזה, והבתים משני עברי הכביש השתייכו, מבחינת צורתם, לחלק המתוכנן של העיר. כיוונו העיקרי של הכביש היה ממזרח למערב, אולם החלק הסמוך ל„פרובאל" עשה כעין תפנית קטנה ימינה, ומיד לאחר זה נמשך הכביש בכיוונו העיקרי.

ליד הקטע הזה של הכביש עמד בילדותי בית גדול וחדש, בנוי לבנים אדומות לא־מטויחות וגגו מצופה פח לבן ונוצץ. היה זה ביתו של גדליה שפירר, יהודי שהגיע לאמידות ממסחר בסוסים. מסתבר כי בבניין גופו או בסמוך לו הוקצה מקום לאורווה, והעיסוק בסוסים הטביע את חותמו על אחדים מבני המשפחה. לא זו בלבד שהבן ברוך־איציק היה יוצא לרחובה של עיר נעול מגפיים ולבוש מכנסי־רכיבה (שהיו, אגב, באופנה גם למי שלא רכב על סוס מימיו), אלא גם הבת הצעירה, זוסיה, העזה ויצאה לרחוב בתלבושת־רכיבה ושוט בידה, וזכתה בשל כך לכנוי „זוסיה בחור". לעומת זאת הצטיינה הבת הב־כירה ממנה גיטל (או גיזלה) בנגינה בכינור, והפליאה את שומעיה בנגינתה כל־אימת שנתרצתה לנגן בפני קהל ועדה. אחרי מלחמת־העולם הראשונה הביאה אתה כלי־פריטה חדש, את הבאנזשו, ובכך פתחה כאילו את תקופת הדזשאז בהורודנקה. המשפחה כולה היגרה אחר־כך לאמריקה, ודומני כי איש מהם לא ניספה בשואה.

לא הרחק מביתו של גדליה שפירר, בריחוק־מה מן הכביש עמד ביתו של דודי מלצר, או „דודי מאַלער", לפי מקצועו. הוא היה מידידיו של אבא, ועם זה גם בן־תחרותו במקצוע ציור שלטים, אם כי לא הגיע מעולם לאותה דרגת השלימות שאליה הגיע אבי, תודות לכשרונו ולנסיון שרכש בניו־יורק. בדומה לאבי היה גם הוא בעל אומנויות רבות. המקצוע שהקנה לו את התואר „מאַלער" היה מקצוע הצבעות, שכלל לא רק סיוד קירות הדירה אלא גם הטבעת ציורים שונים ומגוונים, לפי שאבלונים, כמנהג הימים ההם. ציור שלטים היה כעין מקצוע־לוואי לצבעות, אולם פרנסתו העיקרית היתה על בית־הבד הקטן (אוליניצי), שנמצא בקומת הקרקע של ביתו. הכוח המניע של „בית־חרושת" זה היה סוס רתום למגנגון שנקרא בשם „קיראט", והלקוחות היו אכרי הסביבה, שבאו לעצור שמן מזרעי חמניות לשימושם הפרטי.

סמוך לביתו של דודי מלצר עמד ביתו של וואַלוול גרינברג, שכבר הוזכר בחיבור הזה אגב תיאור בית־המרחץ המודרני, ששכן כבוד בחלק מהבניין. הבית בן שתי הקומות עמד על שפת המדרון, שהוביל אל אפיקו של הנחל. חלקו העליון שבמישור הכביש שימש למגורים למשפחה הענפה, וחלקו התחתון שבתוך המדרון היה תפוס על־ידי מסגריה מודרנית, עם מערכת מכונות מונעות בקיטור, ששימשה בעיקר לתיקון הציוד המיכני הכבד שהתחילו להשתמש בו בעלי־האחוזות, כגון מכונות־דיש גמלוניות עם מערכת גלגלים מסובכת, שלהתנעתן הוצבה מכונת־קיטור על גלגלים, שדמתה לקטר ונקראה „לוקומוביל". בכל ימות השנה, וביחוד בימים שלפני הקציר, היה שטח המדרון שעל־יד בית־המלאכה תפוס כולו על־ידי שלוש או ארבע מכונות מסוג זה, ובהגיע תורן לצאת לאוויר העולם אחרי התיקון נרתמו אליהן ארבעה צמדי סוסים, שהצליחו סוף סוף, תוך קריאות־עידוד ועזרת־ידים של כחצי תריסר אנשים, להעלות את המכונות למישור הכביש, ומשם הגיעו לתעודתן, כשהן נמשכות על־ידי שני צמדי סוסים בלבד.

דומה שכל הכשרון של הורודנקה במקצוע הנדסת מכונות התרכז בבית הזה. אבי המשפחה וואַלוול גרינברג, קיפח ורזה ובעל זקן קצר ומחודד, היה בעל־מקצוע מעולה, וארבעת בניו הלכו בעקבותיו. הבכור, אַדזיו, התפרסם כבעל־מקצוע טוב עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה, ונוסף לכך הצטיין גם על קרשי הבמה בלהקה הדראמטית המקומית. אחיו הצעיר ממנו, ישראל, שהיה ידוע בשמו המקוצר „צוניע", התבלט בכושרו המקצועי והרחיב בלי הרף את ידיעותיו על־ידי לימוד עצמי ועיון בספרות מקצועית. הוא השתקע בארץ בשנת 1932, וכן עלו לארץ שני אחיו הצעירים, ושלושתם נקלטו בענף המתכת בארץ. ישראל גרינברג הקים בית־מלאכה מיכני ראוי לשמו בקרבת תל־אביב, ואף התבלט בשטח ייצור מחרטות מתוצרת מקומית. הוא היה גם מראשוני המסייעים להקמת התעשייה הצבאית לפני קום המדינה. בימי מלחמת־הקוממיות העמיד גרינברג את בית־מלאכתו לרשות התעשיה הצבאית, שהפכה אותו למרכז חשוב לייצור נשק ותחמושת לצבא ההגנה ליש־ראל. הוא לא דרש ולא קיבל כל תמורה בעד מסירת בית־המלאכה, וכאשר הוחזר לרשותו בתום המלחמה היה עליו להשקיע סכומים ניכרים מכיסו בתיקון המכונות והכשרתן לתפקידן למטרות אזרחיות.

מבין יתר הבתים שעמדו בשורה זו זכורים לי רק שלושה: בית נטע בּוֹראַל, בית עזריאל פלשנר, אבי חברנו משה פלשנר, ואחרון אחרון חביב — בית הרש בּירנבּוֹים.

הרש בירנבוים היה מן הדמויות הבולטות של הורודנקה. הוא התבלט גם בקומתו הגבוהה וגם בייחודו הרוחני, שלא נמצא לו אח וריע בין כל בני העיר. בצעירותו היה מבני החבורה, אשר חיים־לייב האַלפרן — המשכיל האפיקורס — היה מורה דרכה ומנהיגה הרוחני. בינרבוים הרחיק לכת יותר מכל חבריו בהגשמת תורת רבו, דבר שהתבטא בעיקר בקיצור ובקיצוץ של סימני־ההיכר היהודיים: קיצור בתפילה, קיצור בזקן ובפיאות, וקיצור במלבושים. גם מקצועו בחיים, כמומחה לייצור י״ש בבתי־משרפות (גוזשאַלניה) שהיו מצויים באחו־זות הגדולות, גרם להתרחקותו מן הסביבה היהודית ולהתקרבותו לבני הכפר האוקראיני, שבמחיצתם בילה את מרבית ימות־החול ואף חלק משבתותיו. עקב מגעו זה ספג לתוכו את השור־שיות העממית של עם הארץ, וידע לתבל דבריו בפתגמים ומש־לים מאוצר העם האוקראיני, שלא נעדרה מהם לפעמים מידה מסויימת של גסות, אך הוסיפו לויט־חן של העזה לכנות את הדברים בשמם הנכון הראוי להם.

בירנבוים היה ידידו הקרוב ביותר של אבי ז״ל. כמוהו נמנה על החוג הציוני, מבלי לקחת חלק פעיל בעבודתו. כמר־בית המשכילים ידע את השפה הגרמנית על בוריה והיה בן־בית ביצירות המופת של הספרות הגרמנית. אך היה לו גם שטח שכולו שלו. הוא אהב להגות בספרי־רפואה טבעוניים, ורכש לו ידיעה רחבה בהבחנת המחלות למיניהן ובאמצעים הטבעיים לריפוין.

הידידות בין בירנבוים ואבי התרחבה גם על המשפחות. גילם המשותף של ילדי שתי המשפחות איפשר את המשכה ורציפותה של הידידות, והיא היתה לקשר המשתרע על שני דורות רצופים. קשרי רעות אמיצים היו קיימים ביחוד בין אחותי, הבלונדית הזעירה, ובין הניה בירנבוים, השחרחורת החיננית, שהיתה גבוהה מכפי גילה. הן היו חברות לספסל־הלימודים ולתעלולי הנעורים, ואפשר היה לראותן יחד בכל שעות היום והערב. וידידות זו נמשכה גם לאחר התבגרותן, עת היו שתיהן פעילות באגודות הציוניות ו„חברות למקצוע״ בל־הקת החובבים הדראמטית.

הניה בירנבוים היתה „הזמיר״ של הורודנקה. היה לה קול ערב, לא חזק ביותר אך רך כקטיפה ובעל הבעה חודרת ללב. לא בנקל נענתה להפצרותיהם של מעריצי שירתה, ואושר נדיר ביותר היה זה, כשנזדמנה יחד עם גיטל שפירר ושרה בליווי כינורה אחד משירי־העם החביבים עלינו, כגון: „וואיעט, וואיעט, בייזע ווינטן״.

בתקופת השואה נמצא בהורודנקה רק אבי המשפחה הרש בירנבוים, ולפי עדותו של אחד הניצולים היה בין הרוגי המלכות הראשונים בכפר מיכאלטשה. יתר בני המשפחה היו כבר אז מפוזרים ברחבי העולם, בישראל, באירופה ובאמריקה, מכל מקום — מחוץ להישג ידו של הצורר.

פתחתי תיאורי בבית אבי וסיימתיו בבית משפחת בירנבוים, שמכל המשפחות בהורודנקה היתה לנו הקרובה ביותר, ובמידה מסויימת נשארה כך עד עצם היום הזה. במרחק מועט מבית בירנבוים נפסקה שורת בתי־המגורים. הכביש שהוביל לבית־האחוזה, לבית־הספר החקלאי ולבית־הנתיבות היה עטור משני עבריו חורשת עצי־אורן, שהיתה קנינו של בעל־האחוזה. רק בתים מעטים הזדקרו פה ושם מבין העצים, ומבין יושביהם אזכור רק שני שמות: משפחת פרידסהאַנד, שאחד מבניה הגיע לארץ והשתקע בכפר־חסידים בשם יד־שלום, ומשפחת סטריזו־בר, שאני זוכרה בזכות הבת אָטל סטריזובר, שהיתה חברה־ללימודים של אחותי והשתתפה גם בלהקה הדראמטית, והיתה מגלמת בהצלחה דמויותיהן של אימהות קשישות וסבתות זקנות.

במקומות ההם, מימין לכביש, נמצאה גם אחת מפניני הטבע של הורודנקה, האגם הגדול שנקרא בשם „סאַביק׳ס טייך״, שמשך בחבלי קסם את השחיינים הנועזים של הורודנקה. אך אני, לצערי ולבושתי, רק את שמעו שמעתי ואולי גם ראיתיו מרחוק פעם או פעמיים, אך עדיין לא הגעתי. אכן, שם רע יצא לו בעיר כמפלצת אכזרית, הדורשת מדי שנה את קר־בנה — קרבן חיין של אחד השחיינים הצעירים.

*

תם חיבורי, ולא נשלם. העליתי בזה ממה שנשאר בזכרוני על העיר ואנשיה, מאלה שבאתי אתם במגע ומשא בתקופת חיים קצרה למדי. בן עשרים וחמש הייתי כשעזבתי את הורו־דנקה ועליתי לארץ־ישראל, ויש להפחית מזה לפחות חמש השנים הראשונות של הילדות ושלוש שנים שישבנו במוראביה כפליטים. אין אני מתיימר, שהצלחתי להקיף בחיבורי את כל החוגים והשדרות של הישוב היהודי בעיר. היו לפחות עוד שני סקטורים חשובים, שכמעט לא נגעתי בהם: הלא הם חוגי היהדות החרדית וחוגי העמלים. קשרי עם שני החוגים האלה היו רופפים למדי, והמעט שידעתי עליהם אינו מצטרף למשהו הראוי להישמע ולהשמיע. אך עם היות התיאור בלתי שלם ומקוטע, הריהו מקיף חלק ניכר מן העיר ותושביה היהודים; ומקווה אני כי הוא יסייע בידי הקוראים להעלות בזכרונם את מראה העיר ואנשיה, ואולי אף יצליח להעביר לדורות הבאים קווים מדמותה של עיר מולדתנו, שנחרבה כליל בין שאר קהילות ישראל בגולת אירופה.

יעקב הלוי-שניצר

גדולי התורה בעירנו בדורות האחרונים

בבואי לסקור את תולדותיהם של גדולי התורה בעירנו, שזכיתי להימנות על צאצאיהם, הריני רוצה לציין בראש וראשונה את המקור שממנו שאבתי את ידיעותי אלה ולומר דברים בשם אומרם. הייתי בן־הזקונים במשפחתנו, ובעודי נער הייתי מבלה את רוב זמני במחיצתו של אבי ז״ל, הן בלימוד והן בטיולינו היומיומיים. בימות הקיץ ובימות החורף לא דילגנו על הטיול שלאחר ארוחת הערב, שמסלולו היה קבוע בערך ומשך זמנו כשעתיים. בטיולים האלה היה אבי מספר לי, בין השאר, על קורות המשפחה, הן מצדו והן מצד אמי, ואת תמצית סיפוריו אלה אשתדל למסור בזה, כמיטב זכרוני.

ר׳ משולם ואגנר ז״ל

ר׳ משולם ואַגנר היה בנו של ר׳ חיים ואַגנר, אב״ד של הקהילה שאַץ (סוטשאַווא) שבבוקובינה. עודו נער נתפרסם בכשרונותיו ובידיעותיו. כמנהג הימים ההם, שבהם היו נישואי קטינים מעשים בכל יום, נלקח הנער כחתן לבתו של ר׳ שמחה וייך מהורודנקה, שהיה בעל בעמיו וסוחר אמיד. החתן היה כבן י״ג בבואו לעירנו, וחותנו הבטיח לו מזונות לעשר שנים תמימות, על מנת שישב ויעסוק בתורה. מספרים שהחותן היה מוקיר את חתנו ומחבבו עד כדי כך, שלא הניחו ללכת ברגל לבית־המדרש בימות הגשמים, אלא היה מרכיבו על כתפיו

ממש ומביאו למקום התורה. ואמנם לא התאכזב מחתנו זה, הוא עלה מעלה־מעלה והתפרסם בכל הסביבה ובין גדולי הרבנים בתקופה ההיא.

בימים ההם כיהן בהורודנקה ר׳ ישעיה, שנתפרסם אחר־כך כרבה של העיר יאסי ונקרא בשם „ישעיקעלע יאַסער״. ר׳ משולם וַאַגנר יצק מים על ידיו של הרב הגאון הזה, והוא גם הסמיכו לרבנות והפליג בשבחו. אחרי פטירת אביו של ר׳ משולם, הרב משאַץ, שלחו אנשי הקהילה הזאת לר׳ משולם כתב מינוי, שיבוא למלא את מקום אביו על כס הרבנות. אולם ר׳ משולם וַאַגנר דחה את ההצעה, בנמקו סירובו במליצה מישעיהו „לכוף כאגמון ראשי בפני בני־אדם — אי אפשי״. בכך ויתר על מישרת הרבנות ועל החזקה של יורש הכיסא ומילא את ידם של פרנסי הקהילה לבחור להם רב אחר כאוות נפשם.

לאחר שתמו „עשר השנים הטובות״, שבהן היה סמוך על שולחן חותנו, הוחלט במשפחה, כי אחרי חג הסוכות יתחיל ר׳ משולם לעסוק בפרקמטיא וינסה לעמוד ברשות עצמו. ואומנם הצליח ר׳ משולם גם בכך, ובמשך החורף השקיע את כל מרצו בעסקיו. אולם חמיו יחמותו לא ראו בעין יפה את השינוי שחל באורח־חייו של החתן, משום שחדל להקדיש את רוב זמנו לתורה. הם המתינו עד הפסח, ולמחרת ליל הסדר, שמו פעמיהם לבית חתנם. כששמע ר׳ משולם קול צעדים בלוויית בכי חרישי, מיהר ליטול ידיו ופתח את דלת ביתו לראות מה קרה. אחרי שהכניס את האורחים הבלתי־צפויים ושאל לפשר הדבר, מסר חותנו את רשות הדיבור לחמותו, והיא פתחה ואמרה: האם לשם כך כילינו את כוחנו וסיפקנו לך את כל מחסורך במשך עשר שנים תמימות, כיד ד׳ הטובה עלינו, ואפילו נרות שעווה לשם לימוד בלילות סיפקנו לך? אחרי כל אלה — ראה מה עוללת לנו... וכאן קפץ ר׳ משולם ושאל: ובכן, מה רצונכם? אמרו לו, והתשובה לא איחרה לבוא: רצוננו שתחזור ללמוד בהתמדה ובמסירות, כפי שהסכנת לעשות בהיותך סמוך על שולחננו. „אם רצונכם בכך — הריני מבטיח לעשות כן מיד אחרי החג״, ענה ר׳ משולם. ואמנם חידש במשנה־מרץ את התמדתו בלימודים, ורק לשעות ספורות היה מופיע בחנות שבהנהלת אשתו חייקה, ובשעות אלה היה מפזר לצדקה יותר משהרוויח... לימים שמע מעין טרוניה מפי אשתו על הנוהג המוזר הזה, והקפיד עליה מאוד. מה עשה, הוציא את המגירה, שהכילה את דמי הפדיון של אותו יום, וזרק את תוכה החוצה... אשתו קיבלה עליה את הדין, ומאותו יום ואילך לא הפריעה לו במעשיו ובמנהגו.

בנסיעותיו לרגל מסחרו, בביכול, למרכזי המסחר של הזמן ההוא, נזדמן לעיר פרעמישלאן ונכנס לבית מדרשו של ר׳ מאירל מפרעמישלאן. ר׳ מאירל נתן בו עיניו וציווה למשמשו להוציא מארון הספרים את החלק הרביעי מן הספר „יד החזקה״ והתחיל ללמוד באזני ר׳ משולם את הסיום של פרק שלושה־עשר הלכות שמיטה ויובל: „ולא שבט לוי בלבד, אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להיבדל לעמוד לפני ה׳, לשרתו ולעבדו... ופרק מעל צווארו את החשבונות הרבים אשר ביקשו בני האדם, הרי זה קודש קדשים ויהיה ה׳ חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים... ויזכה לו בעולם דבר המספיק לו, כמו שזיכה לכוהנים וללויים...״

וברכתו זו של הצדיק מפרעמישלאן נתקיימה בו, בר׳ משולם.

פעם אחרת נזדמן לבית־מדרשם של מפרשי־התים ה״ה ר׳ יוסף שאול נתנזון ור׳ מרדכי זאב אַטינגאַ בלבוב, ואחרי שהשתעשעו אתו בחידושי תורה שעה ארוכה שאלו לעיר מוצאו, ואחרי שקיבלו תשובתו תמהו איש אל רעהו ואמרו, שלא יכלו לתאר לעצמם כי „בארץ נגב זו״ יימצא אברך מלא ידיעות כמוהו. כן נזדמן לבית־מדרשו של הצדיק בעל „דעת קדושים״ מבוצ׳אץ׳, וגם הוא התבשם ממנו.

אנשי עירו ידעו אף הם להעריכו, ובשעה שהציעו את הרב ר׳ משה תאומים לכהן בתורת רב בהורדנקה, פנו אליו פרנסי העיר וביקשוהו שיסע לעיר יאבורוב, שבה כיהן הרב תאומים, ויתהה על קנקנו. ואמנם, על סמך המלצתו נלקח הרב תאומים אחר כבוד להורדנקה. כעבור כמה שנים קרה דבר, שעכר את היחסים בין שני גדולי התורה האלה. זה היה מקרה בעגונה אחת, שלפי דעת ר׳ משולם וַאַגנר אסור היה להתירה, ואילו הרב תאומים פסק להיתר, ומאותו יום גבה הר בין השניים ולא השלימו עוד ביניהם. אולם שמעתי, כי ביום פטירתו של הרב תאומים הסתגר ר׳ משולם וַאַגנר בחדרו והגיף התריסים והיה ממרר בבכי. כשנכנסו מקורביו ותמהו לראותו בכך, נזף בהם ר׳ משולם ואמר, כי עם פטירת יריבו (בביכול) אין לו עוד עם מי לריב... ומזה למדו לדעת, שלא היה ביניהם ח״ו ריב אישי, אלא כל אחד חשב להגיע לדין אמת על־פי דרכו.

ר׳ משולם וַאַגנר היו לו שתי בנות. הבכירה נישאה לר׳ יודל פאסוויג, והצעירה נישאה לסבי, אבי אבא, ר׳ מרדכי־זאב שניצער הלוי. סבי מוצאו היה מקיטוב, והיה מצאצאי ר׳ משה״לה מקיטוב. הוא היה יהודי בר־אוריין וסוחר אמיד, בעל בית־מסחר לסחורות ברזל.

אבא נולד בשנת ה׳ תר״ל (1870) ונקרא בשם חיים, על שם אביו של ר׳ משולם וַאַגנר. הוריו נתנו לו חינוך תורני, כמקובל בימים ההם, והוא חונך על ברכי סבו ר׳ משולם וַאַגנר ולמד תורה מפיו. משחר ילדותו נתגלו בו כשרונות בלתי מצויים. בגיל שמונה־עשרה הוסמך להוראה, ובין גדולי הדור שסמכו את ידם עליו היו הרב לַאַנדאו מסאַדיגורה והרב פייבלה שרייאר מבוהורודשין, שהוסיף לכתב הסמיכה הערה, כי מוכן הוא לנסוע על חשבונו להכתיר את אבא באחת הקהילות, שאליהן ייקרא לכהן ברבנות. כן עמד בקשרי שאלות־ותשובות עם גדולי זמנו, ביניהם המהרש״ם מבאַרזשאַן, הרב שטיינברג מברודי, הרב אראק מבוטשאַטש — טאַרנוב ואחרים. בצעירותו הצטיין בחריפותו, ולא נרתע מפני גדולים ומפורסמים בשעה שהאמת היתה לצדו. לא פעם השיב מלחמה שערה, ואפילו הגיע לידי כך שנתפס לביקורת קטלנית נגד רב מפורסם, ואמר שהרב טעה בדבר שאפילו מתחילים לא יטעו בו. אמנם, לעת זיקנה שמעתי מפיו נימה של חרטה על כך, אם כי לא נס ליחו ולא כהתה עינו והוסיף לראות את האמת לכל צדדיה. בשום אופן לא השלים עם הגישה „הבעל־ביתית״, כפי שהיה רגיל לכנות את הלימוד השטחי; ללמוד גמרא כמו שאומרים תהילים — זאת לא סבל מימיו. את מזמורי

התהילים היה מנעים לזמר יום־יום בהשכמת הבוקר לפני התפילה, דרך הילוכו בחדרו. עד היום לא שכחתי את הנעימה שבאמירת־תהילים שלו, והנני מאושר אם אני יכול להעלות את הסלסולים האלה שבפסוקי נעים־זמירות־ישראל כפי שהש־מיעם אבא.

בצעירותו העמיד תלמידים הרבה. את השיעור היה משמיע לפני כמה בחורים מוכשרים, שלבם וראשם היו נתונים להקשיב ולהבין לשיעור־עיון בגפ״ת. על טובי תלמידיו נימנו ר׳ דויד זיידמאן, ר׳ וואָוע קימל, ר׳ נפתלי קוגלער, ר׳ נחום שפונד, מיכאל נייימאן, שמחה שרצר ואחרים.

סבי מצד אמי היה הרב ר׳ אלימלך אשכנזי, שאחת מבנו־תיו נישאה לאבי.

הרב ר׳ משה תאומים ז״ל והרב ר׳ אלימלך אשכנזי ז״ל

הרב ר׳ משה תאומים היה בין הרבנים המפורסמים בדורו, וחיבר כמה ספרי שו״ת (שאלות ותשובות) בענייני הלכה בשם „אוריין תליתא״ ו„דבר משה״ קמא ותנינא. כן חיבר ספר „הואיל משה״ על התורה. משפחת הרב תאומים היתה מצאצאי הרב יעקב לוברבוים מליסא, הידוע על שם ספריו „חוות דעת״, „נתיבות משפט״, הסידור „דרך החיים״, ועוד. אביו של הרב ר׳ משה תאומים, הרב ר׳ אפריים, היה בן בתו של הרב לוברבוים. הוא גודל על ברכי סבו, והיה רגיל לענות לשואליו בפסקי הלכה: „כך הורה זקני״. המשפחה התייחסה על גזע הרב צבי אשכנזי („חכם צבי״), שנולד באופן שבהונ־גריה וקיבל את התואר „חכם״ בהיותו רב בקהילת סאָלוניקי. לאחר מכן היה רב באַלטונה שבגרמניה ובאַמסטרדם. שם הסתבך במחלוקת נגד רבה של העדה הספרדית, שתמך במטיף השבתאי נחמיה חיון, ועקב זה ניטלה ממנו משרתו. בסוף ימיו הגיע ללובוב, ושם נפטר בשנת תע״ח (1718). בנו יעקב עמדין, הידוע בכינויו יעב״ץ (יעקב בן צבי), המשיך בעקביות רבה את מלחמת אביו נגד ספיחי השבתאות למיניהם.

כשנפטר הרב ר׳ משה תאומים, ביום ה׳ כסלו תרמ״ח (1888), נחלקו הדעות בעיר, מי מבניו ייבחר כממלא מקומו. בנו הרב ר׳ נפתלי־הרץ תאומים היה המועמד הקרוב ביותר לכהונה זו. אך בין מספידיו של הנפטר היה גם חתנו ר׳ אלימלך אשכנזי, שכיהן ברבנות בגוּרא־הַאַמוּרַא שבבוקו־בינה, ובדבריו רכש לו את לב השומעים, עד כי נטו לבחור בו כממלא מקום הרב המנוח ולתת לו את משפט הבכורה על פני בן הרב ר׳ נפתלי־הרץ. ואמנם, אחרי משא־ומתן מייגע נבחר הרב אשכנזי כמלא מקום חותנו המנוח.

בימי כהונתו בעירנו, עד יום פטירתו ביום ו׳ אדר תרע״ו (1916), הספיק להעמיד תלמידים הרבה ולרעות את צאן מרעיתו בדרך התורה. הוא נימנה על הנוטים אל „חיבת ציון״ והיה בין הרבנים המעטים בדורו שתמכו בדרישה לבכר את אתרוגי ארץ־ישראל, אם כי אתרוגי קורפו עלו עליהם בהידורם החיצוני. הוא גם חתם, יחד עם הרב ר׳ פייבל שרייאַר מבוהורודשין, על קול קורא, בהמלצה להעדיף את אתרוגי ארץ־ישראל על אתרוגי קורפו.

ביתו של הרב אשכנזי בהורודנקה היה חדור רוח לאומית ואהבה לציון ולשפה העברית. ידוע לי כי דודתי, בת הרב, שמה היה „בלומה־רויזה״, החליטה לעבר את שמה ולהחליפו בשם „פרח־שושן״ עוד שנים רבות קודם שפשט המנהג הזה בישראל. בנותיו של הרב היו ספוגות ריח תורה, והוא נעזר בהן כמזכי־רות בשעת הצורך, לענות לשואליו או לרשום חידושי תורה שלו. הוא הניח בכתובים חידושי־תורה רבים, אך הם אבדו בימי השואה יחד עם אלה שהיו ממונים על שמירתם.

נוסף לגדולתו כמורה־הוראה וכשרונו כנואם ודרשן הצטיין אבי זקני הרב גם כ„בעל תפילה״ מנעים זמירות.

קבלת־פנים ליורש העצר קאַרל. נציגי העדות, במרכז הרב ר׳ אלימלך אשכנזי ז״ל.

קבלת־פנים פאַרן טראָנפאָלגער קאַרל. אין צענטר — הרב ר׳ אלימלך אשכנזי ז״ל.

Reception to Prince Karl by the Repres. of local Committee's. In centre Rabby El. Ashkenazy,

בימות הקיץ היה נוהג להתפלל בבית־הכנסת הגדול ובחורף — בבית־המדרש. אחי הבכירים זכו עוד לשמוע את תפילתו, והשתדלו תמיד לחזור על הרינה והתפילה ששמעו מפיו.

אחרי מלחמת־העולם הראשונה, כשהתחילו לחדש את חיי הקהילה בעירנו, נתנו רבים את עיניהם באבי ז״ל והציעו לו את כסא הרבנות, כממלא מקום חותנו. באותו זמן הגיע אל ראש הקילה מכתב־המלצה מאת הרבנים שטיינברג ואַראַק, שכתבו בערך בזו הלשון: „הלא מידענו הרה״ח שניצער הוא חזון יקר בזמננו וראוי לאותה איצטלא, וזכות הרבנות שייכת לו על־פי דין תורתנו הקדושה״. אך אבי דחה את ההצעה, כשם שדחה אותה סבו ר׳ משולם ואנגר. מאז לא נתקבל רב ואב״ד בקהילתנו; כך עלה בגורלן של הרבה קהילות, וקהילתנו לא היתה יחידה בנידון זה.

אחרי משא ומתן מייגע עם ראשי הקהילה נתקבל דודי ר׳ אריה ליבוש לאַם הי״ד למשרת דיין ומ״צ, והוא עמד על משמרתו עד שניספה בימי השואה יחד עם קדושי קהילתנו. דודתי בלומה־רויזה עם בעלה ר׳ אלכסנדר אשכנזי ניצלו ועלו לארץ אחרי המלחמה. בנם אלימלך, הנקרא על שם סבו הרב ר׳ אלימלך אשכנזי, מכהן כרב לעדת החרדים בסן־פאולו שבברזיל. הוא ייסד שם ישיבה בשם „קול תורה״, על שם הישיבה בעיר סטאניסלב, שאביו היה נשיאה. כך נמשכת השלשלת...

יצחק רויכוורגר

מימי נעורינו

ימי ילדותנו והתבגרותנו הלו בתקופה של התעוררות השאיפות הלאומיות בקרב העמים שבתוכם חיינו. העם הפולני היה לו חג לאומי משלו, השלושה במאי, שנחוג ברוב פאר, בתהלוכה רבת־רושם של אנשי אירגון־הספורט „סוקול״ בתלבושתם הססגונית: מגפיים שחורים, חליפה אפורה וכובע שחור בעל נוצה ארוכה. התהלוכה הסתיימה באסיפת־עם באולם ה„סוקול״, בנאומים נלהבים ובשירת ההימנון הלאומי, ולאחר־מכן נערך נשף־ריקודים עד אור הבוקר. גם האוקראינים היה להם ארגון לאומי משלהם, ה„סיטש״, שחבריו היו מתכנסים בעיר ביום חגם הלאומי כשהם רכובים על סוסים, בתלבושת הלאומית הנאה, וכל אחד מהם מצויד במקל בעל ידית הדומה לגרזן. גם התהלוכה שלהם היתה רבת־רושם; הם עברו ברכיבה לכל אורך העיר עד ה„טוליקי״, ומשם התפזרו.

המראות האלה העלו בלבנו קנאה בוערת ושאלה נוקבת: היכן החג הלאומי שלנו? מתי נהיה גם אנו ככל הגויים? לנו היו רק ימי־אבל כזכר לחורבן, וחג החנוכה, חג זכרון גבורתנו, נחוג אף הוא בחדרי חדרים, בהדלקת נרות ובאמירת „על הניסים״, ולא בתהלוכות־פאר כדוגמת שכנינו.

המלחמה שפרצה בשנת 1914 השכיחה מן הלב כל הרהור מסוג זה. בימי הכיבוש הרוסי היתה האוכלוסיה היהודית נתונה לסבל, להשפלה, ובעיקר לפחד מתמיד. בשנת 1916 באה הבריחה הגדולה, והעיר התרוקנה כמעט לגמרי מתושביה היהודים: הם התפזרו בכל ארצות המונרכיה האוסטרית ונשארו שם כפליטים עד גמר המלחמה. בשנת 1918, בתום המלחמה הוחזרו הפליטים לבתיהם ההרוסים והשדודים והתחילו להקים מחדש את העיר החרבה. בזמן הראשון הצטופפו כמה משפחות בדירה אחת; כל מי שהשיגה ידו, שיפץ את דירתו והכשירה למגורים; והממשלה אף היא בנתה שכונת צריפים, „באַראַקן״ בלשון המדוברת, כדי להקל על מצוקת הדיור בעיר.

הנוער שחזר מארצות המערב היה שונה בתכלית מן הנוער שלפני המלחמה. השפעת המהפכה הרוסית מצד אחד, וההתעוררות הלאומית בתוך העמים הקטנים שקמו לתחייה, פעלו את פעולתן על הנוער. בעיקר הורגשה ההתעוררות בעקבות הצהרת באלפור שנתנה תקווה לעם היהודי להיות ככל העמים, עם ארץ שבה יוכלו לחיות את חייהם ולפתח את תרבותם באין מפריע. בהשפעת התמורות האלה קמה תנועת „השומר״, שאירגנה את הנוער היהודי ועזרה לו לרווות את צמאונו לחיי חברה ערים ולפעולה למען עתידו ועתיד העם.

גם אני השתלבתי באחת הקבוצות שקמו במסגרת „השומר״, בקבוצת „נמר״, ראש הקבוצה היה אליעזר בילדר ז״ל, וחבריה היו: שווייגר, ישכר (סוכער), ראובן רייס, גפנר, ואני. שם למדנו את תולדות עם ישראל והתנועה הציונית, וכן קראנו בכתביהם של אבות התנועה הציונית, ד״ר הרצל, מאכס נורדוי ואחד־העם. עם זה למדנו עברית בבית־הספר העברי בהנהלת בני עירנו גרייף, ליבסטר ואשר יונגרמן (ייבדל לחיים).

אחרי שנתיים של עבודה ציונית התארגנה בשנת 1920 הקבוצה הראשונה לעלייה לארץ. לנו נראה הדבר כחלום בהקיץ, כראשית התגשמותה של האמונה בימות המשיח. אולם זו היתה רק קבוצה קטנה, וכולנו, כל השאר, נשארנו והוספנו לפעול בעיר מולדתנו.

פעולתנו העיקרית היתה באגודות הציוניות למיניהן, ששינו צורתן מפעם לפעם, אולם תוכנן נשאר אחד: העמקת התודעה הלאומית ופעולה למען הקרנות הלאומיות. בערך בשנת 1925 נוצר ה„קולטור־צירקל״ (חוג לתרבות) בראשות ד״ר דרוקס ובהשתתפות האחים ברל וברוך קוגלמאס, שהיו בוגרי בית־ספר תיכון. שם קראנו מחזות בגרמנית וביידיש והתווכחנו על תוכנם. כעבור זמן מה התגבשה מבין חברי ה„קולטור־צירקל״ קבוצה של שחקנים חובבים בשם „האַראַדענער קער דילעטאַנטן־קלוב״, (מועדון חובבים הורודנקאי), שבה השתתפו החברים משה פלשנר, יהושע שטרייט, ליבה שפירא, דוניה אופנבגרג, ואני, וכן אַלי פלפל ז״ל וישראל סוכער ז״ל. ההצגות התקיימו באולם ה„נארודני דום״ באווירה חגיגית,

ועוררו הדים חיוביים בקרב הצופים. ערכנו הצגות גם בעיירות הסמוכות גבוזדזיץ וטשרנליצה בהצלחה רבה.

מעניין לציין, כי אחד החוגים, שבו למדנו תנ"ך וספרות, נקרא בשם „חוג מישלי", לפי הנוטריקון של משתתפיו: משה שניצר ז"ל, יצחק רויכורגר, שלום ליסר ז"ל, ליפא ליסר, יהושע שטרייט.

בצד הפעולה הציונית והתרבותית מצאנו זמן לעסוק גם בפעולות ספורט למיניהן. את המחסן של אברהם אופנברגר ז"ל הפכנו לאולם־התעמלות, ושם נוצרה גם קבוצת הכדורגל של הורודנקה „מכבי", שקיימה את אימוניה על מגרש ה„טוליקי" רחב הידיים.

הנוער של הורדנקה היה לדוגמה ולמופת לכמה וכמה ערים בסביבתנו, במסירותו ובעירנותו בכל שטחי הפעולה הציונית והתרבותית.

חיים ישכר

צרור זכרונות

סיפורי מתחיל בשנת 1920, בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה. בתום המלחמה חזרנו להורודנקה ומצאנו את ביתנו הרוס, כמרבית הבתים בעיר. מפי אנשים שלא עזבו את העיר בימי הכיבוש הרוסי נודע לנו, כי ביתנו עבר שני שלבים של הרס וחורבן: תחילה נשדדו הרהיטים, ויחד אתם גם הספריה הגדולה של אבא ודגם בית־המקדש, שנבנה בידי אחיו של סבא, הדוד יושי, שהיה אמן במלאכת מחשבת, בציור ובפיסול. שלב זה, שוד כלי הבית, בוצע בידי איכרי הסביבה; בשלב השני הפך ביתנו למאפיה גדודית של הצבא הרוסי, ובאין עצים להסקה — נעקרו קרשי הרצפות ושאר חלקי הבניין העשויים עץ להסקת התנורים. כזה היה גורלם של מרבית הבתים במרכז העיר.

ביתנו היה סמוך לכנסייה הקאתולית. החדר הקדמי, הפונה לכיכר השוק, שימש לממכר דברי מתיקה ומשקאות קלים, שהיינו מכינים אותם בעצמנו בבית־החרושת למי־סודה (גזוז), שנמצא באחד החדרים האחוריים. את המים לתעשייה זו היינו מקבלים מן הבאר המשובחת שבעירנו, „בארו של ירמנס". יום־יום עם שחר היה שׂיאב המים, בנימין טוב הלב, ממלא את החביות. בנימין זה היה נושא אתו תמיד ספל קשור בשרשרת לצוארו, שמא יבקש מישהו מן העוברים ושבים להשקותו מים.

עוד קודם שהספיק אבי לתקן את הריסות הבית, התרגשה על העיר פורענות חדשה: לעירנו הגיעו גייסותיו של פטליורה, לעזור לצבא הפולני במלחמתו נגד הבולשביקים, שהתבצרו מעברו השני של הדנייסטר. חיל ופחד אחזו את תושבי העיר. הבתים נסגרו על מנעול ובריח; המבוגרים הסתתרו מאימת ה„היידמאקים", מי במרתף ומי בעליית הגג, ורק הילדים נשלחו מזמן לזמן להציץ החוצה ולהביא ידיעות על המתרחש. ואמנם היו כמה וכמה מקרים של פגיעה ברכוש ובנפש, עד כי עזבו הפורעים את העיר.

הזכרונות מימי מלחמת העולם והאווירה שהיתה ספוגה ריח מלחמה השפיעו גם על הילדים ועל משחקיהם. הילדים

הנוער הביתר"י בהורודנקה

בית"ר־יוגענט אין האראדענקע

"Beitar" Youth of Horodenka

התארגנו לפי אזורי מגוריהם — ילדי מרכז העיר, ה„טוליקי", ילדי ה„בַּארַאקן" — וכל קבוצה הקימה לה „מטה־מלחמה" באחד הבניינים ההרוסים וניהלה מלחמה עם ילדי הקבוצה היריבה. המחנות נקראו על שם המעצמות שהשתתפו במלחמת העולם הראשונה, ונשקם היה חרבות־עץ מתוצרת עצמית. מדריך צבאי משותף היה לכל המחנות הלוחמים — „מאיר דער משוגענער", חייל לשעבר בצבא האוסטרי, שנפגע ברוחו בימי המלחמה. בעל קומה תמירה היה, לבוש שחורים תמיד, ומעיניו נשקפו זוועות המלחמה. וכך היה עומד ומדגים בפני הילדים תרגילי־סדר שונים, כשמקלו משמש לו רובה. כשהתחילו הילדים „פקודיו" להציק לו, היה מפזר אותם לכל עבר וממשיך בדרכו אל קבוצת ילדים אחרת.

בית־הספר הכללי שבו ביקרנו היה משותף לכל ילדי העיר בני שלושת הלאומים: היהודים הפולנים והאוקראינים. מקומו היה בקרבת בניין ה„סוקול" (בית־העם הפולני), שבו נמצא גם מגרש לספורט וגן לחגיגות עממיות. זה היה בית־ספר לנערים בלבד; בית־הספר לנערות נמצא בקרבת הגן העירוני. מנהלו של בית־הספר לנערים היה פולני זקן קטן־קומה, שכינויו בפי הילדים היה „משהלה פעמון". המורים היו כולם לא־יהודים, פולנים או אוקראינים, ורק המורה־לדת־משה היה יהודי, מר נורד. מצב של מתיחות עוינת היה קיים בין התלמידים הפולנים והאוקראינים, ורק בדבר אחד היו מאוחדים: ביחס המשטמה יהבוו כלפי התלמידים היהודים.

את שעות אחר־הצהרים היינו מבלים בבית־הספר העברי, שמוריו היו בראשונה מבני המקום ואחריהם כיהן כמורה מר בנימין קוֹרן. מר קורן לא רק הורה עברית, אלא השליט גם את השפה העברית בביתו, והיא היתה לשפת־האם של חמשת בניו. בנו בכורו טוביה היה במרוצת השנים לראש תנועת „הנוער הציוני" בעיר.

מתקופת לימידי בבית־הספר העברי זכור לי מקרה מבדח. אותו פרק זמן למדנו על פרץ סמולנסקין, ואז תקפה אותי רוח משובה ועמדתי וציירתי על קיר ביתו של שכננו בנימין רייכמן את דיוקנו של סמולנסקין. פקיד הרשות, שנתקל בציור הזה, היה בטוח כי זוהי דמותו של טרויצקי, וכיוון שהפגנת אהדה לקומוניזם נחשבה בפולין לעבירה, נטפל מיד אל בעל הבית בנימין רייכמן, והודיעו כי יועמד לדין על כך. בעמל רב הצליח אבא לשכנע את הפקיד, כי הציור הוא מעשי ידי בנו, והדמות היא של סופר עברי ולא של המהפכן טרוצקי, חס ושלום.

דב מוסברג

הכפרים בסביבת הורודנקה

בדרך־כלל מוחזק אני כבן העיר הורודנקה ולא כאחד מאנשי הסביבה, הואיל ובילותי בעיר את ימי בחרותי ואליה גם חזרתי בתום מלחמת־העולם הראשונה. אך הורתי ולידתי היו באחד מכפרי הסביבה, בסאמיניבקה, וימי ילדותי עברו עלי בכפר אחר בסביבת הורודנקה, בסטאצובה, ונשארו בזכרוני רשמים מבית אבא וסבא, שהיו אנשי־כפר רוב ימיהם. ועתה, לאחר שנחתם גם הפרק הזה בדברי ימי יהדות גליציה, הפרק על היאחזותם של יהודים בכפר והתערותם בסביבה הזרה, בתוך האוכלוסיה האוקראינית, ראוי להעלות בספר־זיכרון זה מקצת מן הרשמים והחוויות של נער עברי בכפר.

פלך הורודנקה הקיף ארבעים ושמונה כפרים ובהם אוכלוסייה אוקראינית, שהגיעה, לפי ההערכה, לעשרים אלף נפש. כמעט בכל אחד מן הכפרים האלה נמצאו כמה משפחות יהודיות, שגילו עוז בנפשן להינתק מן הקיבוץ העירוני ולחפש את מחייתן בכפר. ואכן, לא קל היה ליהודי לוותר על הרגשת הנוחיות, הביטחון והחמימות, שהיתה מנת חלקם של היהודים העירוניים, היושבים בתוך עמם, ולקבל עליו את נטל הבדידות והזרות של חיים בתוך עם פרימיטיבי ועוין, שהחריפו את הרגשת הגלות והקנו להם טעם של גלות בתוך גלות. ואמנם, רק יהידי־סגולה יכלו להתמיד בחיים האלה שנים על שנים ולהמשיך את השלשלת של יישוב כפרי יהודי, שהיה בעל צביון מיוחד במינו בתוך מסכת החיים היהודיים בגולה.

היהודי הראשון שבא לכפר היה בדרך כלל חוכר בית־הַמרזח (אַראַנדאַר). קשה ומרה היתה פרנסה זו, היא שחייבה מגע מתמיד עם ה„ערלים", שהסבו בימי חגיהם כשהם שותים לשכרה, ולא פעם היו מגיעים לתגרת־ידים בינם לבין עצמם ואף לאיומים על היהודי שנוא־נפשם. והבדידות, שהעיקה בימי החול, הכבידה שבעתיים בימי שבתות ומועדים, שבהם נאלץ ה„ישובניק" לוותר על תפילה בציבור, על שמיעת „קדושה וברכו" מפי הש"ץ, ולהסתפק בתפילת־יחיד יתומה ועגומה.

ומי יתנה את גודל הצער של גידול בנים בכפר! שתים הן הדרכים שהיו פתוחות לפני היהודי הבודד בכפר לחינוך בניו, ושתיהן כרוכות היו בהוצאות מרובות: לשלוח את בניו לעיר הסמוכה, שיבקרו שם ב„חדר"; או לקחת מלמד לביתו ולקבל על עצמו את עול פרנסתו. בתנאים הקשים האלה נאלץ בן־הכפר להסתפק במועט שבמועט, בקריאת „עברי" מתוך ספר־התפילות, והאב נאלץ לראות בדאבון־לב, כיצד בנו גדל „עם־הארץ". אין גם לזלזל בהשפעת הסביבה הגויית, שהבנים או הבנות נמשכו אליה, ולא פעם נסתיימה משיכה זו בצורה טראגית, בהמרת הדת, בעזיבת בית ההורים ובהטלת כתם על כל המשפחה — כי איש לא אבה לסלוח לה, לשכוח ולהשכיח את ה„משומד" שבמשפחה.

לעיתים נקלע לתוך סביבה מיוחדת זו יהודי מן החוץ, אחד הנודדים מעיר לעיר לחזר על פתחי נדיבים. זכור לי עדיין טיפוס זה של ה„הלך" (גייער), שהיה מתקבל בסבר־פנים־יפות בבית היהודי הכפרי, מתכבד בארוחה דשנה ונשאר גם ללינת לילה, וכל בני־הבית מבקשים קרבתו ושותים בצמא את דבריו. לפעמים הוא מביא דרישת שלום מקרובין ומכרין

של בעל האכסניה, שנזדמנו לו בדרך נדודיו, או מספר סתם חדשות וידיעות על הנעשה בערים הסמוכות ובעולם הגדול. לא פעם ה„הלך" הוא יהודי בן־אוריין, המשרה על סביביו אווירה של יראת־שמים, ותוך כדי שיחה אתו מרענן בעל־הבית את זכרונו, נזכר ב„גירסא דינקותא" וחוטף איזו אימרה קולעת או מעשייה של חסידים, שעדיין לא נזדמן לו לשומעה. בבוקר, לאחר תפילת־שחרית וארוחת־בוקר, נפטר ה„הלך" לדרכו, ובעל־הבית עוד מהנה אותו ממתנת־ידו הנדיבה ומברכהו על קורת־הרוח שגרם לו ביקור זה, שהוא כעין פרישת־שלום חיה מן הקיבוץ היהודי הגדול, שאליו הוא משתייך ואליו הוא נושא את נפשו.

אולם הביקורים האלה נדירים הם למדי, ובכל ימות השנה נשאר היהודי הכפרי בבדידותו העגומה. ורק כשמגיעים ה„ימים הנוראים" הוא נוטש את ביתו ואת נחלתו, מפקיד — כמעט מפקיר — את רכושו בידי נכרים, את הבית על מיטלטליו, את השדה שעוד לא נאסף כל יבולו, והוא ובני־ביתו נוסעים העירה, לבלות את הימים הקדושים יחד עם כל בית־ישראל, לשפוך שיח לפני הבורא כאחד מהם, ולספוג לתוכו מאווירת בית־הכנסת, שרחק ממנה כל השנה. וכתום ימי החג הוא חוזר לכפרו, מזוכך ומטוהר מן הגשמיות ומלא תקווה ואמונה כי תפילתו נתקבלה, והשנה המתחדשת תביא בכנפיה אך טוב, לו ולביתו ולכל עם ישראל.

תיאור זה של היהודי הבודד בכפר ידוע לי למעשה רק על־פי השמועה. בימי ילדותי היו בכפרנו סטאָצובה כשלושים משפחות מבני ישראל, מספר שהיה בו כדי להפיג את הרגשת הבדידות הקשה. המשפחות בכפר היו רובן קשורות ביניהן בקשרי־חיתון וקירבה משפחתית. בשבתות וחגים התאספו לתפילה בציבור, אמנם לא בבית־כנסת, אלא בחדר מיוחד לכך בביתו של אחד התושבים, ומספר המבקרים הספיק על־כל־פנים לתפילה בציבור, במניין. שוב לא היו נוסעים העירה „לימים נוראים", אך מתוך רצון לקיים את הכתוב „ברוב עם הדרת מלך", היו תושבי שני כפרים סמוכים מצטרפים למניין אחד, והיו מזמינים ש"ץ שקולו ערב ופרקו נאה לעבור לפני התיבה, ועורכים את החג ככל משפטו וחוקתו.

היחסים בין היהודי הכפרי ובין האוכלוסייה הכפרית היו בדרך כלל טובים למדי. על אף השוני הגמור בדת, באורח־החיים ובמראה החיצון, התרקמו ביניהם יחסי שכנים, שהתבססו על חיי יום־יום בסביבה משותפת. יחסים אלה נעשו קרובים ביותר לגבי אותם יהודים שעסקו בעבודת־האדמה ממש, שכן העבודה המשותפת והבעיות המשותפות יצרו גם את האפשרות למציאת שפה משותפת. לא היה בזה כדי לעקור את הטינה שבלב, או להפחית את השנאה המסורתית המושרשת אל היהודי, אבל היה בזה כדי לאפשר יחסי־שכנות תקינים בימים כתיקנם.

כפר אחד ומיוחד היה בסביבת הורודנקה, הכפר טשורטוביץ, שמרבית תושביו היו יהודים, ורובם ככולם עסקו בעבודת־האדמה. הכפר הזה הצטיין גם בחיי־ציבור ערים, ובתקופה מסוימת אחרי מלחמת־העולם הראשונה היה בו אפילו בית־ספר עברי.

מקום מיוחד בין יהודי הכפרים תפסו בעלי־האחוזה היהודיים. בכל אחד מכפרי הסביבה היה חלק הגון מאדמות הכפר שייך למשפחה אחת, על־פי רוב למשפחת אצילים פולנית, שעיבדה את אדמתה על־ידי איכרי הכפר בהשגחת משגיחים (אָקונומים) או מסרה אותה לעיבוד באריסות, על־ידי הקצאת חלק מיבול האדמה לאיכרים המעבדים אותה. זה היה שריד מתנאי־החיים בתקופה הפיאודלית, שבה היתה האדמה בדרך־כלל נחלת המעמד השליט, והאיכר קיבל תמורת עבודתו חלק זעום מן היבול, כדי להחיות את נפשו. בראשית המאה העשרים היו האיכרים חופשיים ועצמאיים ובעלי חלקות־אדמה משלהם, אך מעמד בעלי־האחוזה נשאר בעינו.

כיון שהמסחר רובו ככולו היה בידי יהודים, נזקק כל אחד מבעלי־האחוזה ליהודי שיסדיר לו את עסקיו המסחריים, ויהודים רבים התפרנסו מכך, שהצליחו לרכוש את אמונם של בעלי־אחוזות פולנים ולתווך בעסקיהם. גם למקצוע המשגיחים ומנהלי־עבודה בחוות חדרו יהודים רבים. במשך הזמן עברו כמה מן האחוזות או החוות שליד האחוזות לידי יהודים אמידים ונוצר מעמד של „פריצים" יהודיים. אלה שכנו רובם בכפר, בבית־האחוזה שבחצר המשק, אך היו גם כאלה שישבו בעיר וניהלו את המשק על־ידי משגיחים.

גם בסטאָצובה, הכפר שבו חי אבי בשנותיו האחרונות ובו ביליתי את ילדותי, היה בעל־אחוזה יהודי בשם יהודה כהן, יהודי בר־אוריין ובעל השכלה רחבה. (אחיו ד"ר כהן היה עורך־דין בהורודנקה והצטיין גם הוא בהשכלתו העברית ובנטייתו לציונות, שלא כרוב עורכי־הדין היהודיים, שהיו רובם מתבוללים. רק בשנים שלאחר מלחמת־העולם הראשונה התחילו גם חוגי האינטליגנציה היהודית להשתלב בחיים הלאומיים).

מלבד יהודה כהן היו עוד כמה וכמה בעלי־אחוזה יהודיים בכפרים שמסביב להורודנקה: יוסיל זיידמן בסאַרפינצה, בזנר בפוטוטשיסקה, נטע גולדנברג בסטרילטשה, משפחת בּאַראַן בסמיניבקה ורקוביץ, ומשפחת רובל בקורניוב. היה גם אחד מתושבי העיר הורדנקה שהצטרף למעמד בעלי־האחוזה בשנים האחרונות לפני מלחמת 1914, כשקנה את האחוזה בטשרניאטין. זה היה ברל שפירר, שהגיע תוך שנים מעטות למצב של אמידות או עשירות, וזמן־מה היה גם ראש־הקהל בהורודנקה. הוא היה יהודי מתקדם, בצעירותו נמנה על חוג „המשכילים" בעיר, והיה מקובל גם על הציונים, שתמכו בבחירתו. שאר בעלי האחוזה לא היו מעורבים בחיים הציבוריים בעיר. הם לא נטו לציונות, אך גם מתבוללים לא היו. בשנים שלאחר מלחמת־העולם הראשונה שימשו חוות אלה לעיתים קרובות כמקום־הכשרה לחלוצים.

רב היה השוני בין היהודי הכפרי לבין היהודי העירוני, והיהודי הכפרי בלבושו הפשוט והגס, בנימוסיו המחוספסים והשכלתו הלקויה שימש לא פעם מטרה לחיצי לעגו של היהודי העירוני, שהדגיש בכל הזדמנות את עליונותו. אולם יהודים אלה היו קשורים בכל נימי נפשם לכלל היהודי הגדול, שמחו בשמחתו והיו ראשונים לסבל בבוא עת צרה. וזכות יתירה נודעת להם, שרובם ניצלו ממאירת התלישות מן הקרקע, ורבים מהם קיימו בגופם את הצו ההיסטורי: בזיעת אפיך תאכל לחם,

נחמן ברגמן

הכפר סראפיניץ

על־יד הורודנקה, במרחק הליכה של שעה, שוכן הכפר סאראפינצה, שבו ביליתי חלק ניכר מימי נעורי אצל דודי ודודתי, פישל ורויזה רוזנראַוך ז"ל. זה היה כפר אוקראיני טיפוסי. אחד מתושביו היה ציר ב„לאנדסטאג" בלבוב בתקופת השלטון האוסטרי, ובתקופה יותר מאוחרת הוציא מתוכו את מרבית האינטליגנציה האוקראינית של מחוז הורודנקה. תל־בושתם של בני הכפר הזה היתה שונה מזו של בני יתר הכפרים בסביבה. במאה השבע־עשרה נכבש הכפר על־ידי התורכים, וזכר לזמנים ההם השתמר בתלבושתם של בני הכפר, וביחוד בכיפה התורכית שהנשים היו חובשות מתחת למט־פחות־ראשן. בנות הכפר הזה היו מצוינות ביופיין, וכשנשלחה בימי אוסטריה משלחת נשים כפריות לפסטיבל־ריקודים בווינה, הורכבה המשלחת רובה מבנות הכפר הזה. תושבי הכפר היו אמידים למדי, האדמה היתה דשנה ונתנה יבול רב.

יחסם של אנשי הכפר אל היהודים בכלל היה טוב למדי, ולתושבי הכפר היהודיים היה היחס ידידותי. אנטישמיות גלויה לא הורגשה, אך קרה לא־פעם שזאטוטי הכפר ידו אבנים ביהדי שעבר בתחומם.

כמו ברוב כפרי הסביבה היה גם כאן בעל־אחוזה יהודי, יוסל זיידמן. היו לו שדות רבים, שבעיבודם היה מעסיק את מעוטי־היכולת מבין תושבי הכפר, ועקב זה היתה לו במידה מסוימת עמדה של שליט בכפר. שדותיו עובדו בשיטות מודרניות, לעומת העיבוד הפרימיטיבי שהיה נפוץ בכפרים, ומתוך שימוש במכונות החקלאיות שהיו מקובלות בימים ההם, לפני כארבעים שנה. בית האחוזה היה כעין ארמון בזעיר אנפין, והיה מוקף חצר גדולה שהכילה את בנייני המשק, וגן גדול של עצי־פרי. יחס האיכרים אל בעל־האחוזה היה יחס של כבוד ודרך־ארץ, ואפילו יחס של חיבה. רק מצד בני הדור הצעיר ו„האינטליגנציה" האוקראינית התחיל להיות מורגש יחס של קנאה וחוסר אהדה.

בעל האחוזה, יוסל זיידמן, היה איש יפה־תואר ובעל מראה מעורר כבוד. היו לו שני בנים. האחד מהם, אלתר, למד בווינה והיה איש־הספר וכמדומני גם בעל תואר אקדמאי. הוא היה אהוב מאוד על אביו. בבואו הביתה כל שנה לחופשת הקיץ היה מתהלך בשדות, בלי להתערב בניהול המשק. השני, משה, היה פעיל בהנהלת המשק והיה איש עממי ופשוט בהליכותיו ומעורב עם הבריות.

כל המישרות האחראיות באחוזתו של זיידמן היו בידי יהודים, ומהם אזכור רק שלושה: גרשון ויצלינג ז"ל, לייבוש הופמן ז"ל והירש גיניגר ז"ל. אבל היו עוד אחרים, שאינני זוכר את שמם. הם שירתו אותו באמונה וזכו לאמון גמור מצדו, וגם אנשי הכפר התיחסו אליהם בכבוד הראוי. מלבד היהודים שהיו עסוקים בניהול האחוזה, התפרנסו על־יד האחוזה עוד כמה יהודים בקניית היבול ומכירתו ובכל מיני תיווך.

דודי פישל רוזנראוך נהנה מיחס מיוחד מצד יוסל זיידמן. הם למדו יחד ב„חדר" ונשארו ידידים כל ימי חייהם. בבואי להתארח אצל דודי, בעודי ילד קטן, הייתי גם אני מבאי בית האחוזה, ולא פעם הייתי מגיע שמה רכוב על הכלב הגדול „הקטור", כלבו של בעל האחוזה.

יהודי הכפר ישבו מרוחקים זה מזה בין האוקראינים, ופרנסתם היתה על המסחר בתבואות, בביצים ובתוצרת חקלאית אחרת. מקצתם התפרנסו מחנויות סדקית. בשבתות ובחגים היו מתאספים למניין בבית האחוזה, ולפני התיבה היה עובר אהרן לייב לגשטיין, יהודי „מודרני" ויודע־ספר. תפילתו נחרתה בזכרוני בגלל הקול הערב והטעמת־המלים היפה. מבין יהודי הכפר זכורות לי המשפחות גיניגר, יורמאן, הופמן, ברגמן, רוזנריך, ויצלינג ושכטר. כולם הושמדו בידי הצוררי. רק מתי מעט מבני־הכפר הצעירים עלו לארץ לפני השואה או הגרו לארצות־הברית ונשארו בחיים.

נחה הופמן־שן

יהודים ולא־יהודים בסראפיניץ

אילו היו שואלים אותי, מתי נולדה בי תחושת הגלות — זו שליוותה אותי במשך כל תקופת הילדות והנעורים — הייתי אומרת שנולדה כמעט אתי יחד. היא נבעה מן האווירה, שבה היה חי היהודי בכפר האוקראיני בכלל ובכפרי סראפינצה בפרט. ייתכן שבאותה תקופה ממש היו כפרים אחרים באירופה המזרחית, שתושביהם היו תמימים ופשוטים והתייחסו אל קיום היהדות בתוכם כאל דבר טבעי, על אף השוני והזרות שבו; אך לא כן היה בכפרי גליציה, וביחוד בכפרי, שבו כבר היו התושבים נתונים בתקופה של התעוררות לאומית וסוציאלית. הנוער שֶׁלָּהֶם שָׂאַף לקנות דעת, וכך היו חוזרים אל הכפר תלמידי גימנסיות ואוניברסיטאות והיו נוטעים הכרה לאומית ותודעה של קיפוח וניצול. המטרה הבלתי־אמצעית, הנראית היטב לעין והמשמשת הדגמה לתיאוריה — היה היהודי. הכפר סראפינצה, שהיה בו המספר הגדול ביותר של אינטליגנציה מכל הכפרים האוקראיניים, שימש מרכז להתעוררות זו, והוא שנתן את אותותיו בכל הסביבה.

גם היהודי שבכפר הזה לא היה עוד אותו טיפוס כפרי, שדוגמתו אנו מוצאים בספרות, ושאפשר היה עדיין למצוא אותו גם בזמני בכפרי קארפאטיה הרוסית, במולדאביה או בטראנסילוואניה. שם היו עוד יהודים כפריים שעסקו — נוסף

על המלאכות היהודיות — גם בחקלאות, ועדיין הרגישו את עצמם קשורים לנוף הרוחני והגופני של הכפר: הם לא הרהרו הרבה על מעמדם ומצבם ושמרו על קיום מצוות היהדות בגבול התנאים הנתונים, ולא יותר. אולם היהודי בכפר שלנו לא היה בעצם יהודי כפרי. עד כמה שאני זוכרת אותם, אחד־אחד, לא היו שלימים עם עצמם, לא ראו בכפר את מקומם הטבעי, לא רק מחמת הקושי בשמירת המצוות, ולא רק עקב הצורך התמידי להילחם בהשפעת הרחוב על ייחודם, אלא גם מחמת כמיהתם הנפשית העמוקה לחיות חיים אחרים, יהודיים ציבוריים. והכמיהה הזאת היתה מלווה אותם כל ימי חייהם, והיתה זאת הרגשת־גלות כפולה ומכופלת.

ימי ילדותי וכן ימי נעורי היו מלווים בהרגשת קנאה מצד אחד, ובגעגועים בלתי־ברורים לי — מצד שני. קינאתי בגויים, באורח־חייהם. כמה טוב היה להם! כמה ברור, כמה טבעי! ואיך הכול נצטרף אצלם לשלימות אחת: השפה, הנוף, עונות השנה, החגים, התלבושות, העבודה, הכול שטף לו באורח טבעי כעל מי מנוחות. בכל מעשיהם לא היה להם מה לתרץ או להסביר. הרי אצל כולם כך. הם חיו בצוותא, באווירה שכולה שלהם. וכך בכול, במנהגיהם בעונות־העבודה השונות ובאופן בילויים בימי החג. קינאתי בהם מרגע שעמדתי על דעתי; רציתי להיות גם אני „כמו כולם". לא רציתי בכל התסבוכת הזאת של השוני שלנו, רציתי להיות יחד עם הכלל. ולי הסבירו שכל זה לא טוב, ושאנחנו „משהו אחר לגמרי".

זוכרת אני איך היו צועדים מדי בוקר באביב וכליהם על שכמם, בלכתם לעבודת השדה, ושירה אדירה בוקעת את האוויר; ואיך השתפכה שירתם במרחבי השדות, ותלבושות־הנשים הססגוניות מתבלטות כפרחים מרובי־גוונים על הרקע הירוק או השחור של האדמה; איך היו הולכים לכנסיה ביום א׳ או בחג; איך היתה נראית חתונה בכפר, איך היו רוקדים כל יום א׳ אחר־הצהריים על כיכר הדשא הסמוך לביתנו; איך היתה בכלל כל התעסקות הקשורה לעונות העבודה הופכת לחגיגה. אפילו ההליכה לנהר לכבס כבסים היתה מעין מפגש־בילויים. הכפר לא ידע אֶבל מהו, כל מקום שבו התאספו אנשים היה שמח; אפילו ה„סטיפה", ארוחת האשכבה, היתה כחגיגה. אמנם שלטו בה מלכתחילה רציונות וכובד־ראש, אך לאחר שהאנשים אכלו ושתו די צרכם — פרצה השמחה מלבם. גם בחוויות אישיות־פנימיות היה מעין שיתוף כללי. הכול היה גלוי לעיני כול, בהשתתפות כולם ובאותה הדרך האופיינית לכולם — האיטית והשלווה, ובאותה יסודיות ושורשיות, כאילו צמח כל זה מן הטבע, מן הנוף. מה קינאתי בהם, באותה הרגשת ההשתייכות המושלמת; כמה השתוקקה נפשו של ילד יהודי לחוויה כזאת — להיות עם כולם, כמו כולם!

ובבית ביקשו לנטוע בנו את הרגשת העליונות, הדגישו השכם והערב שאנו אחרים, טובים ונעלים מן „הגויים". מה שאצלם היה „טריפה", גועלי, מאוס ובזוי. נניח שכך באמת היה. אבל אצלנו מה ראיתי? עם כל העליונות שלנו — הכול נראה לי עלוב ומלאכותי. החג, שהיה צריך להיות סמל חשוב ומובן גם לילדה קטנה, לא הפעיל את הדמיון במידה מספקת, כי לא היה מלווה באותם הסממנים שהרחוב והחברה מוסיפים. מה יכלו לספר לי גרות החנוכה החבויים בפנים הבית, כשהרחוב היה חדור צהלה ושירה של חג המולד? מה אמרו לי המצות והסדר, לעומת התהלוכה העליזה של חוגגים בחג הפסחא, כשדגלי האיקונין הצבעוניים מתנוססים באוויר ונשמעת שירת מקהלה וצלילי מנגנים? כמה פיתוי היה בזה לילדה קטנה! ובבית אמרו: לא לשחק עם ה„שקצות" בביצים צבועות, לא לטעום מחלת הפסחא הענקית שלהם, לא להיכנס אל בתיהם. טריפה, טריפה!

על־כן התגעגעתי משחר ילדותי על עולם אחר, שבו אהיה גם אני „כמו כולם". הכפר היה קרוב מאוד להורודנקה, היה קשר מתמיד עם העיר, היו לנו הרבה קרובים שם. כל רוח חדשה הגיעה גם אלינו. בכפר היה יותר פנאי להתמסר לספר; היה רצון רב ללמוד — אולי כדי שלא לפגר אחרי בני העיר, שלא להיות „בורים כפריים". היתה שאיפה עזה מצד ההורים, לשלוח את ילדיהם העירה „ללמוד". וכמה מאמצים היו דרושים לכך! היו שולחים אותנו כל בוקר בעגלה או במגררת־חורף לבית־הספר. הביתה צריך היה, לא פעם, לחזור ברגל. אמנם, רק חמישה קילומטר היה כל המרחק, אולם בשביל ילד היה זה מאמץ לא מועט, ונוסף לכך הפחד מפני פגיעות של פרחחים בעוברנו בשטחים בלתי מיושבים.

ביקרתי בבית־הספר בעיר אחרי מלחמת העולם הראשונה, בתקופה שרוחות חדשות כבר נשבו שם. כל מיני „איזמים" התנצחו ביניהם, והילד הכפרי — רק לאחד מהם נתן את לבו והוא שקסם לו ביותר — הציוניזם. בהיותי בת עשר — אני נזכרת — נקלעתי לחגיגה של תנועת־נוער ציונית, ובפעם הראשונה בחיי שמעתי שיר עברי מושר בציבור. השיר פתח במלים: „במחרשתי — כל עושרי ירשתי", וצעיר אחד יפה־תואר, אֶבר שיק, הסביר את תוכנו. השיר סיפר על איכר יהודי שלוּ, החורש את אדמתו בכפר שכולו יהודי, ובארץ שכולה שלנו. חשבתי לי אותו רגע: שם הכול כמו בסראפינצה, אבל — הכול שייך רק ליהודים. לשם אני רוצה. זהו בעצם כל חלומי — כפר שכולם בו יהודים!

כי אף בעיירה לא הייתי מאושרת. לא כך רציתי לראות את ציבור היהודים — אנשים בהולים, הרצים אחרי פרנסה־תיהם העלובת, רצים — ונשארים בד׳ אמותיהם. רציתי את המרחבים, כמו בכפר שלנו, עם אנשים כמו אבי, שהיה מרכיב אותי על סוסו ודוהר אתי בשטח הפתוח על „הטולוקי", לאורך היאור. רציתי בבתים עצמאיים, כמו הבית שלנו בכפר, עם הגן הגדול, שתמיד נמצא בו ירק או פרי להתכבד בו וליהנות ממנו: אפשר היה להוציא מן הערוגות אשרושי גזר דקי־גזרה, לנגבם בשולי הסינור ולאוכלם בו במקום; ואפשר היה לקטוף תפוחי־בוסר ולנגוס בהם עד שתקהינה השיניים, למרות איסורו החמור של אבא. רציתי במרתף כגון זה המצוי בביתנו, שיש בו מכל טוב, ומבין פירות־החורף השמורים בו שכבות־שכבות בתוך התבן תוכל לברור לעצמך את האגס הרך והעסיסי ביותר. ורציתי לחפש לי בתוך החבית של הכרוב הכבוש ולמצוא תפוחון חמצמץ, שכה אהבתיו. רציתי לעזור לאמא בחביצת החמאה, ובייחוד בשתיית החובצה הטעימה, שצפים בה פירורי חמאה רבים. רציתי להזין עיני באפרוחים הזהבהבים, שהתבקעו זה עתה מקליפתם, להרגיש בידי את הלמות־לבו העדינה של יצור כזה ולהתגונן נגד

הדוגרת, המנסה לנקר בי. אהבתי את ההמולה סביב מכונת־הדיש בחצר ואת ה„קלאקה" — כנס של מתנדבים לקילוף התירס, גברים ונשים צעירים, שהיו עושים את עבודתם בשירה ובצחוק ובבדיחות הדעת, והיתה השמחה שורה בחצר עד שעה מאוחרת בלילה. ובבית בישלו „וארֶניקס", כיסנים עם גבינה, בסירים אדירים, לכבד בהם את צוות המתנדבים, והסעודה היתה נערכת על שולחנות ארעיים בחוץ, בשעה מאוחרת בלילה. ושעות כאלה, שהיתה בהם שמחת־היצרה, השכיחו או הקלו במידת־מה את הבדידות של יהודי הכפר.

אבי היה יחיד במינו גם בין יהודי הכפר. כמומחה לחקלאות בעל נסיון רב, היה עושה רושם על ה„גויים" בבקיאותו, בקומתו הזקופה, ברכיבה נאה על סוס בעל מזג ובעברו הצבאי — שהרי היה בין פרשי המלך פראנץ־יוסף הראשון.

לא, לא אהבתי את העיירה הסמוכה. רציתי בכפר. אבל שיהיה כולו שלי, שלנו, ולא של ה„גויים".

למה ה„גויים" האלה שנאו אותנו? האם רק בגלל זה שהיינו אחרים? האם בגלל זה, ש„אתם הרגתם את ישו שלנו"? את רואה — אמרה לי ה„שקצה" שלנו פראסקה, שעבדה אצלנו שלוש־עשרה שנה ואמי היתה לה כאם ממש — „את רואה, היהודים הרגו אותו". למה? — שאלתי את פראסקה. והיא אמרה: „כאלה הם היהודים". שאלתי את אמא, אם זה נכון שאנחנו הרגנו את ישו. והיא אמרה: „אתן לה כבר מנה הגונה, לפראסקה זאת". אולם הוסיפה: כשעוברים על־יד „היזיזל" צריך לירוק שלוש פעמים ולומר „שקץ תשקצנו"... אבל בתנאי שהגויים לא יראו...

ומאז נתלווה אלי פחד מפני התלוי על הצלב, והייתי עוקפת אותו ומוסיפה דרך, ובלבד שלא לעבור על פניו — וגם שלא לירוק. אחרי־כן בוודאי התחלתי להיות „אנטישמית", כשמשמעתי את הגירסה של ידידי הקטן, הגוי השכן בן השתים־עשרה, איבאן קוזטשנקו, שהסביר לי את אי־הצדק שבדבר, שהנה היהודים, אם כי אינם עובדים, אוכלים חלה לבנה, והם — הגויים — עובדים ואין להם אלא פת־קיבר. השתדלתי לתקן את אי־הצדק הזה, ומפני שידידי היה תמיד רעב, הייתי מוציאה מן הבית לחם וחלה ונותנת לו. אהבתי להסתכל באיזה תיאבון ובאיזו מהירות היה מכלה מה שנתתי לו. ובוויכוח הזה אמרתי לו, שאין דבריו נכונים לגבי אבי — שהרי אבי עובד ואינו עוסק במסחר. ועל־כך ענה לי: אתם אמנם יוצאים מן הכלל, אבל כל האחרים הם סוחרים ורמאים. רציתי לתקן במקצת את דעתו עלינו, והייתי מוציאה בשבילו חתיכות דובשן ועוגת־תפוחים, אך כלום לא הועלתי בזה. הוא בשלו — היהודים הם רעים.

כשגדלנו והיינו חוזרים מן העיר, מן הלימודים, שוב היינו נפגשים, ואז כבר היה יריבי זה משתמש בשפה מדעית יותר כדי להרצות לפני אותם הרעיונות, וגם נוספו לו בעיות חדשות: הפולנים עושקים אותם, „כל עם צריך להיות חופשי על אדמתו", אמר, והתכוון לעמו האוקראיני. ואני אמרתי: „נכון, יאנציו, גם אני חושבת כך", וכיוונתי כי אנו היהודים נהיה עם חופשי על אדמתו. והוא הסכים לרעיון הציוני שלי בהתלהבות ממש.

השאיפה לצאת מן הכפר היתה שאיפתו של כל הנוער היהודי. הדרך היתה אחת: ללמוד! בגליציה פירושו של הדבר היה — ללכת לבתי־ספר גבוהים. כי ללמוד מלאכה, מקצוע — זה היה משהו בזוי. גישה זו, היהודית־גלותית, היכתה שורשים עמוקים גם ביהודי הכפר. מוטב היה „להתהלך עם המקל" ולעסוק במסחר הזעיר והעלוב ביותר, שנקרא „בינטלעך", מללמוד נגרות או מסגרות. אל־אלוהים, איך הגענו בשנות גלותנו למושגים כאלה?

הדור שקדם לי, הדור שלפני מלחמת־העולם הראשונה, מצא פתרון למשבר של יהודי הכפר — בהגירה. רבים מבני הנוער יצאו אז לאמריקה, כל עוד היו שערי ההגירה פתוחים. כשביקרתי לא מכבר בארצות־הברית, נפגשתי עם קבוצה גדולה של יוצאי כפרנו. מהם רק נודע לי מה היו פני הדברים בכפר לפני הגירתם. היתה מצוקה גדולה, כלכלית ורוחנית כאחת. הם היו תלושים לחלוטין, וההגירה היתה להם עוגן ההצלה היחיד. אך גם באמריקה שילמו מחיר יקר עד שהצליחו להשתלב בארץ החדשה: חוסר כל מקצוע היה בעוכריהם.

לאחר מלחמת־העולם הראשונה באה במקום ההגירה לאמריקה — העלייה לארץ־ישראל. בני הנוער מן הכפר היו בין הראשונים ששאפו להכשרה ולעלייה. אך לא תמיד הצליחו, לא תמיד נתנו ההורים את הסכמתם. אולם לאט־לאט הבינו והשלימו. אחד המניעים להשלמתם היה הרצון להרחיק את בניהם ובנותיהם מסביבת „הגויים" ולראות אותם „יהודים בין יהודים". היו אומרים: אנחנו הדור האחרון שעוד הצלחנו לדחות מעצמנו את השפעת הגויים. אתם כבר לא תצליחו בכך. הם ראו כי דתיותנו נחלשת והולכת, וידעו כי בארץ־ישראל נהיה לפחות יהודים. לכן לא התנגדו עוד בראותם את ילדיהם נושרים מהם אחד־אחד. ראיתי את הורי במצבם זה, ראיתי את אמא — כמה נשבר לבה כל פעם, כשאחד הילדים עלה לארץ־ישראל: היא ידעה שלא תראנו עוד לעולם, אך לא העזה להתנגד. רק היתה תולה על הקיר עוד תמונה מוגדלת של הילד הנעדר והיתה אומרת בבת־שחוק רוויה עצב, על־פי נוסח השיר הידוע: „פאפירענע קינדער האָב איך אויף די וועגנ".

לא זכו ההורים האלה, שלי ושל רבים אחרים, להצטרף לילדיהם בארץ. הגל האכזר שטף אותם. לא זכו לראות בעיניהם את התגשמות חלומם של ילדיהם. לא זכו לראות את נכדיהם, והם כבר חופשיים מאותן הבעיות, שהעיקו עלינו משהר ילדותנו. לא זכו לראות את נכדיהם צומחים מן הנוף שהוא שלהם, בדיוק כמו אצל הגויים שבקרבם חיינו, והם מתמזגים עם הסביבה הרוחנית והטבעית לשלימות אחת. לא זכו לראות איך ילדיהם זקפו את קומתם — איך קרה הנס!

סיפרו לי ניצולים מגיטו קוסוב, שאליו הועברו אחרוני היהודים מסראפינצה: היה חורף קשה. רעב איום. מחלת טיפוס משתוללת בגיטו. ואבי, בן השבעים וארבע, חולה וכנראה לא לגמרי שלם בנפשו, התחמק איכשהו מן הגיטו והלך עד שהגיע לגבול הרומני. שם תפסוהו והחזירו אותו, כשהוא ממלמל בלי הרף: רוצה להגיע אל ילדי בארץ־ישראל... אל ילדי... לארץ־ישראל...

האם נוכח קורבנות־קדושינו אלה נדע להעריך את האושר שתקומתה של מדינת ישראל העניקה לנו?

פרומה בידר־גופר

הכפר דאלשוב

הכפר דאלשוב הוא אחד מן הכפרים במחוז הורודנקה, שמספרם הכולל היה ארבעים ושמונה. רוב הכפרים האלה מקומם היה סמוך לדניאַסטר, ורק רצועה של יערות עבותים מפרידה ביניהם ובין הנהר. תושבי הכפרים האלה היו רוּתינים שדיברו אוקראינית, ורק אחוז קטן מהם היו פולנים שהתבוללו בין הרותינים והשפה הפולנית נשתכחה מהם.

בכל אחד מהכפרים האלה התגוררו משפחות אחדות של יהודים, והיו כפרים שמספר המשפחות היהודיות הגיע בהם לכמה עשרות. בדאלשוב נמצאו לפני מלחמת־העולם הראשונה עשר משפחות של יהודים. שישבו בכפר הזה מדורי דורות, אך אחרי המלחמה נותרו מהן רק חמש; שאר המשפחות התפזרו בעיירות הסמוכות וחלק מהן היגר לאמריקה. יהודי הכפר עסקו בחקלאות ובמקצת גם במסחר — כי איך יוכל יהודי להינזר לגמרי מן המסחר ולא לנסוע בכל יום שלישי בשבוע ליום־השוק בהורודנקה. עיבוד השדות שבידי היהודים נעשה בדרך כלל על־ידי איכרים עניים מתושבי הכפר, שנאלצו לעבוד כשכירי־יום כדי להשתכר למחיתם, ורבה היתה קנאתם ביהודים החיים ברווחה יחסית, אף כי אינם עובדים כל עבודה קשה.

כמעט יום־יום היו מזדמנים לכפר יהודים מן העיירות הסמוכות, פרנסתם היתה לצאת מדי יום ביומו לכפר, לקנות ולמכור ולחזור בערב לביתם. מקום חנייתם של היהודים האלה היה בבית ה״קלמן׳קע״, שבו יכלו לקבל טלית ותפילין לתפילה וארוחת־בוקר לאחר התפילה.

האשה שנודעה בשם ״די קלמן׳קע״ היתה ביילה אשת קלמן כ״ץ, בתם הבכירה של פרומה ויוסף שניאור. יוסף שניאור היה יהודי אמיד, אך לא היו לו בנים, כי אם שלוש בנות. הוא כתב ספר־תורה ולפני מותו פקד למסור אותו לחתנו המלומד קלמן כ״ץ (בעל סמיכות לרבנות), והוא יהיה ה״קדיש״ שלו. וכך נשאר ספר־התורה בבית קלמן כ״ץ וכל שבת היו מתכנסים שם יהודים מכמה כפרים סמוכים להתפלל בציבור. אחרי מותו של קלמן כ״ץ, בשנת 1915, נשאר ספר־התורה בידי ה״קלמן׳קע״, וכשעמדו לעזוב את הכפר מחמת פלישת הרוסים, נמסר ספר־התורה לאחד האיכרים לשמירה, עד שובנו לכפר. כאשר חזרנו לכפר בתום המלחמה הוחזר ספר־התורה לידי ה״קלמן׳קע״, ומיד נמסר על־ידה לבדיקה — לפי הדין. מאז התחילו שוב להתכנס בביתה לתפילה בשבתות, כמימים ימימה, כמו בהיות בעלה בחיים. לפי דרישתה נשארה בבית־הירושה בתה רייזה בידאָר, שבעלה נפל במלחמה והיא נשארה אלמנה עם שתי בנות. שתי האלמנות, האם ובתה, ניהלו בכשרון רב את המשק, שהיה גדול ומקיף למדי.

הנוער היהודי בכפרים היה בדרך כלל נוער טוב שקיבל את חינוכו בעיר המחוז ובערים יותר גדולות ומרוחקות, ובני־דון זה לא נבדל מן הנוער העירוני. אולם יש לציין כי תמיד הורגשה כעין מחיצה בין הנוער הכפרי והעירוני גם בבית־הספר וגם ברחוב, ובני הכפר היו מחכים בכליון עינים לימי־החופש, שבהם היו נפגשים עם בני־גילם מכפר מולדתם ומן הכפרים הסמוכים. כתום תקופת הלימודים חזרו רובם לכפר ועסקו, כהוריהם, בחקלאות ובמסחר. בלב כל אחד מהם היתה נטועה חיבה יתירה לכפר מולדתו.

הנוער השתייך ברובו לתנועות ציוניות ושאף לעלות לארץ־ישראל. בערבים היו מתאספים לפעולות ולחוגים בעזרת חברים מן העיר, שעסקו בכפר בהוראה בתורת מורים לילדים הקטנים. המורים האלה היו מקורבים אל הנוער הכפרי וידעו להעריכו. רבים מבני הנוער הכפרי יצאו להכשרה, אולם רק מעטים מהם זכו לעלות לארץ־ישראל, והם מפזרים בכל חלקי הארץ.

ד״ר מרדכי לאגשטיין

הכפר קורניוב

הכפר קוֹרניוֹב שוכן במרחק עשרים קילומטר מהורודנקה, והוא אחד מקבוצת הכפרים שנמצאו ממערב לעיר והשתייכו לפלך הורודנקה. קבוצה זו כללה את הכפרים קוֹרניוֹב, ראקוֹביץ, ניאַבויסקה, סאַמינובקה, ועוד. בכל אחד מן הכפרים האלה נמצאו כמה משפחות של יהודים, שהעיר הורודנקה שימשה להם מרכז כלכלי ותרבותי כאחד. לעתים מזומנות, ובעיקר בימי השוק, שהתקיימו כל שבוע ביום ג׳, נוסעים היו העירה כדי לחדש את מלאי הסחורות בחנות הכפרית הזעירה, או לערוך קניות לצרכי הבית. משפחות לא מעטות החזיקו בעיר את בניהן, לשם קבלת חינוך על־יסודי, כללי ועברי,

שלא ניתן לרכשו בכפר, והדבר הזה גרם להידוק־יתר של הקשרים עם העיר השכנה.

במרבית הכפרים בגליציה המזרחית היה חלק ניכר מאדמת הכפר שייך למשפחה אחת, לבעל האחוזה, וברבות הימים עברו אחוזות רבות לידי יהודים. בסביבת הורודנקה היה מספר הגון של בעלי־אחוזה יהודים, כגון משפחת באראן בראקוביץ, משפחת רוּבּל בקוֹרניוֹב, באַזנר בפוטוטשיסקה, גולדנברג בסטרילטשה, זיידמאן בסאַראפיניץ, יהודה כהן בסטאַזובה, ברל שפירר בטשאַרניאטין. יהודים מצאו מקומם בכפר גם כחוכרי אחוזות, וחוכרי חוות (פולבאַרק), כחוכרי

בית־המרזח, שהיה בדרך כלל קניינו של בעל האחוזה, וכן כמשגיחים, מנהלי־עבודה ומנהלי־עסקים באחוזות השונות.

בין יהודי הכפר קורניוב התבלט במיוחד ר׳ אליעזר רובל, בעל האחוזה, אבי משפחת רובל הענפה; באחוזתו מצאו את פרנסתם מרבית יהודי הכפר במשך עשרות שנים, כמעט עד הרגע האחרון. בתקופת הכיבוש הרוסי בשנת 1940 הגלה ר׳ אליעזר רובל לסיביר יחד עם כל משפחתו, ושם מת בשנת 1942 (בעיר סמיפלאטינסק). רק אני, חתנו, הצלחתי להיחלץ מסיביר עם אשתי ובני וגיסתי חנה. חזרנו לפולין בתום המלחמה, ומשם עלינו לארץ בשנת 1950.

מרכז החיים היהודיים בכפרנו היה ה„מניין", בית־הכנסת הארעי לשבתות ומועדים, שבו נפגשו כל יהודי הכפר לתפילה בציבור, פגישות ששמרו ממילא על הקשר בין תושבי הכפר היהודים. שם היו מתייעצים על ענייניהם, מעלים את בעיותיהם ודנים על חינוך בניהם. מקומו של בית־הכנסת היה עד מלחמת־העולם הראשונה בבית משפחת רובל, בעל האחוזה; לאחר מכן עבר ה„מניין" לבית משפחת בלאוקופף.

מבחינת הבסיס הכלכלי לא נבדלו יהודי כפרנו מיהודי שאר הכפרים. על אף היותם נתונים בתוך הסביבה הכפרית, לא שימשה להם עבודת האדמה מקור־פרנסה עיקרי. הם נבדלו רק בזאת, שכל אחד ראה חובה וכבוד לעצמו להקדיש לפחות חלק מזמנו לעבודת האדמה, לחרוש את אדמתו ולקצור יבולה במו ידיו, ודבר זה סייע לא במעט להרמת קרנם בעיני האיכרים, תושבי הכפר.

יש לציין, שכל משפחה השתדלה בכל כוחה להקנות לבנים חינוך תיכון, כהקדמה לחינוך גבוה, ולשם כך נשלחו הבנים להורודנקה או לערים אחרות להשלמת לימודיהם. בנידון זה ראוי לציון מיוחד ר׳ נחמיה הכהן לאגשטיין, שאיפשר לשני בניו, שלמה־זלמן (זוניע) ומרדכי, לקבל חינוך גבוה. שניהם פעלו כעורכי דין בהורודנקה בשנים שלפני השואה, ושניהם היו ציונים פעילים בעיר זו.

בדרך כלל לא היה רישומה של התנועה הציונית ניכר בכפר. המבוגרים היו שקועים ראשם ורובם בדאגות פרנסה, והנוער המתבגר נמצא ברובו מחוץ למקום. שנים אחדות לפני מלחמת העולם הראשונה הגיעו שליחי התנועות הציוניות לכפרנו וביקשו לעורר את יהודי הכפר לרכוש קרקעות בארץ־ישראל, לשם התיישבות בארץ במועד מאוחר יותר; אך הם לא הצליחו לעורר התעניינות ואמון במידה מספקת כדי להפוך מחשבה למעשה. אחרי הצהרת בלפור, כשהתחילה עלייה מזורזת לארץ־ישראל, נמצאה משפחה אחת, משפחת יוסל שוואַרץ ז״ל, שריכזה את מאמציה ושלחה את בנה בכורה זליג שוואַרץ (כיום שחורי) לארץ־ישראל, כחלוץ המשפחה כולה. ואמנם, לא עברו שנים מועטות וכל המשפחה הענפה, האב והאם, הבת הנשואה ובעלה, הבנים והבנות, עלו כולם לארץ והשתקעו בה. היתה זו פרשה של עלייה מאורגנת למופת, אך לדאבוננו לא רבו כמוה בתפוצות הגולה. זוהי גם המשפחה היחידה מבין יהודי קורניוב, שניצלה בשלימותה ולא טעמה טעם השואה ווזועותיה.

כפי שסיפרו לי ניצולי המחתרת, נשארו יהודי קורניוב בכפרם עד האַקציה האחרונה בחודש אלול תש״ב (ספטמבר 1942). גם אחי שלמה־זלמן ז״ל היה עמהם, ואם כי היתה לו אפשרות להציל את נפשו, סירב להיפרד מבני כפרו והובל יחד אתם להורודנקה. שם נורו למוות אברהם שטאַנדיג ושני בניו של וולף לאגשטיין, אהרון ומשולם; שאר יהודי הכפר נשלחו בקרונות־רכבת למחנה ההשמדה באַלזץ, יחד עם שאירית יהודי הורודנקה.

כיכר פילסודסקי
פילסודסקי־פלאץ
Pilsudski Square

משה פלשנר

הרהורים של יוצא הורודנקה בישראל

א. הקדמה

בבואך להעלות זכרונות מעיר מולדתך, שבה בילית פחות משליש משנות חייך, מתייצבת לפניך השאלה: מה לך ולאותה עיירה קטנה, שבה נולדת „במקרה" ובה למדת לצעוד את צעדיך הראשונים בדרכי החיים? מה הם הסנטימנטים הקוש־רים אותך אליה יותר מאשר אל הארץ שבתוכה נתבגרת ועמדת על דעתך, ובה ניסית להבקיע שבילים בחייך העצמאיים ובה נלחמת מלחמת הקיום בכוחותיך אתה, בלי להיות סמוך על שולחן הוריך־מפרנסיך? הרי כאן נעמדת בפני הבעיות הניצבות לפני כל אדם צעיר חסר־מקצוע ונסיון, בעיות הדורשות עוז־רוח והחלטה שלא להיכשל במאבק הגורלי, וכאן נלחמת וגם הצלחת להקים ביתך — כאן, בארץ שעליה חלמת ואליה חתרת „לבנות ולהיבנות בה"!...

אף־על־פי־כן, הרי שמונה־עשרה שנות חייך בעיירה הן־הן שהטביעו חותמן על נפשך, ממעיינותיה של העיירה שתית ובה קיבלת ראשית חינוך ב„חדרים" ובתי־הספר למיניהם, שם עוצבה דמותך כיהודי וכאדם, ואין אתה יכול לעטות את כל העבר הזה במעטה של „מקריות" ולהתייחס לתקופה זו של חייך כאל „אפיזודה" בלבד. לעיתים אתה מנסה להשכיח מלבך מאורע זה או אחר שעבר עליך במקום מולדתך, מתוך נימוק שאתה משקיף כיום על העניינים בעינים אחרות ומתוך גישה אחרת; אך מיד לאחר זה אתה עומד מבויש ותוהה: האם אינך מקפח את שנות נעוריך היפות על־ידי העלמת עין מהתקופה ההיא? האומנם כל־כך רופפים החוטים, המקשרים את שתי התקופות השונות בחייך? ותוך רגשות נוחם וחרטה אתה מגיע לידי הכרה שאינך יכול להתעלם מן העבר, אף אם אינך זוכר ממנו הרבה והמעט שנשאר בזכרונך עמום ומעורפל.

עתה נקראו כל יוצאי העיר למשימה, וכל אחד מאתנו רואה חובה לעצמו לתרום חלקו לביצועה: להציב גל־עד צנוע למכורתנו המשותפת, על־ידי העלאת זכרונות משם, מן העולם שהיה ואיננו עוד. ויש הרגשה, כי זוהי מעין אמירת „קדיש", שחייבים בה כל שרידי העיר השכולה, לזכר הקדושים שקיפחו חייהם במיסדרי־גרדום המוניים.

אלה שהיו עדים למעשי־הזוועה האיומים, שבוצעו בממדים עצומים ומתוך שימוש ברוטאלי באמצאות המדע המודרני, הם הם הצריכים והחייבים להעלות ולספר את כל פרטי הזוועות לדורות הבאים, למען לא יישכחו המעשים האלה, וידעו צאצאינו מה עוללו פראי־אדם לאבותיהם ואבות־אבותיהם. ואין ספק, כי עשו יעשו שרידי השואה את הדבר הזה כחובתם ובמידת יכולתם, על אף הזעזוע הנפשי הכרוך בהעלאת הזכרונות האיומים. אמנם, מעטים הם אלה שהגיעו אחרי התבערה הגדולה לחוף מבטחים זה — לישראל, אך מטבע הדברים הוא, שחלקם של השרידים המעטים האלה, ניצולי תקופת המבול, יהיה החלק היסודי והעיקרי של ספר־הזכרון, ועליו תושתת המצבה לזכר האלפים מבני עירנו שהיו ואינם עוד. רק במידה שתשיג ידם לתת תיאור נאמן לתקופת השואה, יקבל ספר־הזכרון משמעות וערך בשביל הנשארים וצאצאיהם; ויחד עם תיאור החיים בעיירה בעודה עומדת על תלה, יהא בו כדי לשקף את קלסתר־פניה של העיירה היהודית הורודנקה, שחייה נשזרו בהיסטוריה של יהדות גליציה העירנית והתוססת.

ספק הוא, אם הזכרונות שאני עומד להעלות בזה תהיה בהם תרומה נכבדת לתיאור ההווי של הורודנקה בתקופה שבין שנת 1914, שבה פרצה מלחמת־העולם הראשונה, ובין שנת 1925, השנה שבה עליתי לארץ. הספר הזה יכיל בוודאי סקירות ותיאורי־הווי ממצים יותר וטובים יותר, מפרי עטם של אנשים ששהו בעירנו יותר ממני וגם ישכילו לבטא את הדברים ביתר הצלחה. אולם חייב כל אחד מאתנו לראות עצמו כאילו עליו מוטל הדבר, ועליו החובה לשתף עצמו בהקמת המצבה לאנשים ולחיים שהיו. ומתוך חובה זו אנסה לצרף מעט מן הזכרונות והרשמים שנחרתו בלבי מהימים ההם.

ב. ילדות

חייהם של ילדי היהודים מהמעמד הבינוני בהורודנקה בוודאי לא היו שונים מאלה של ילדי ישראל בערים אחרות בפלך זה של הקיסרות האוסטרו־הונגארית. ה„חדר" ובית־הספר הכללי מיסודו של הבארון הירש היו להם הפרוזדור לראשית השכלה; וברור שהחינוך היסודי היה חייב להיות מושתת על המסורת הדתית וקיום המצוות. פרקים מעניינים היו בחיי־הילדות האלה, והבולטים ביניהם — התחלת לימוד „חומש", המבחנים בין „זמן" ל„זמן" והחלפת ה„מלמד" בכל שלבי התבגרותו של הילד, עד הגיעו לגיל המצוות. בזכרוני נהרתו במיוחד ימי־המבחן האמורים, כי בהגיעי לגיל „בר־מצווה" שוב לא היינו בביתנו — כבר היינו פליטי־מלחמה בטשכיה הרחוקה, ואבי היה חייל ונמצא הרחק ממקום מגורינו הארעי. מבחן כזה היה מתקיים בחוג המשפחה: באחת השבתות התאספו כל בני־המשפחה וקרובי־משפחה למסיבה חגיגית, והרבי ישב בראש. הרבי ראה כמובן את תפקידו בהבלטת למדנותו של התלמיד שלו וההישגים שהשיג „חתן המסיבה" במשך ה„זמן" שלמד אצלו. המטרה היתה, כפי שאפשר להבין, לשכנע את הורי הילד, שיוסיפו למסור לו את התלמיד ל„זמן" נוסף, עם תוספת לשכרו.

על סף השנה העשירית התחילה מלחמתו העצמאית של הילד לעיצוב עתידו. צריך היה לשכנע את ההורים, כי בתום לימודיו בכיתה הרביעית של בית־הספר היסודי יאפשרו לו ללמוד בגימנסיה. עצם המחשבה הזאת שימשה אות ומופת כי ה„טומאה" כבר דבקה בילד, כי התחילה להתפתח בקרבו מרדנות ושאיפה ליציאה ממעגל־החיים שנקבע על־ידי המסורת הדתית השמרנית. אך כיוון שבני הבית התחילו להבין, שאין לעמוד בפני זרם הזמן — והשפיעה לא במעט הדוגמה של מעשי שכנים וקרובים, שמסרו ילדיהם לגימנסיה — הצליחו ילדים לא מעטים ל„הכניע" את הוריהם וזכו בסופו של דבר

להתקבל לבית־הספר התיכון ולהיות לגימנזיסטים לובשי „בגדי שרד" נוצצים ועושי־רושם.

הלימוד בגימנסיה לא היה העצד המהפכני היחיד בחינוך הדור הצעיר. גם בחינוך היהודי גופו חל שינוי מהפכני. ילדים לא מעטים עזבו את ה„חדר", שלא היה חביב עליהם ביותר, והתחילו לבקר בבית־הספר העברי, ששימש פתח להצטרפות לתנועה הלאומית. הופעת ניצני התחייה הלאומית לצורותיה השונות גרמה למאבקים רבים בין בנים והוריהם עוד בימי ילדותי הראשונים, אולם בינתיים חלה הפסקה בתהליך הזה על־ידי מלחמת־העולם הראשונה, שפרצה ביום ט׳ באב תרע״ד (אוגוסט 1914) ורשמיה חקוקים עמוק־עמוק בלב כל אלה שהיו עדי־ראיה למאורעות הימים ההם, וביחוד בלב הילדים, ילדי התקופה ההיא. מי לא יזכור את יום הכרזת המלחמה, את גיוסם של יוצאי הצבא — אבות ובנים שנתלוו על־ידי נשיהם וטפם, אחיות וארוסות ממררות בבכי, בדרכם לתחנת הרכבת. ומי לא יזכור את טיסת האווירון הראשון של האויב, את פלישת צבאות הצאר וכיבושה הראשון של העיר?

כמחצית השנה ארך הכיבוש הראשון, עד ראשית האביב של 1915. אז חזרו צבאות „קיר״ה שלנו" וכבשו את העיר מידי הרוסים, לשמחתם הרבה של תושביה היהודים. אך למרבה הצער לא ארכו ימי השחרור. הצבא הרוסי הנסוג התארגן מחדש והנחיל מפלות לצבא האוסטרו־הונגרי, והמצב הזה גרם לגיוסים נוספים של שנתונים קשישים יותר וצעירים יותר. כתוצאה מזה גויסו אבות־משפחה יחד עם בניהם הצעירים, בני השבע־עשרה, והבנים שלמטה מגיל זה נעשו התומכים העיקריים של המשפחה ונאלצו לשאת בעול דאגות הפרנסה. התאמתו נבואותיהם של „הפרשנים הצבאיים" מבני העיר, צבאות הרוסים החלו שוב להתקדם לעבר העיירה בדרכם „למצודת פשאמישל", שעל־ידי כיבושה קיוו למוטט את המונרכיה האוסטרית־הונגרית, ולהביא קץ למלחמה...

חדירת הפאטרולים הרוסיים לפרברי הורודנקה הביאה עמה בריחה המונית של התושבים היהודים. הם ארזו בחבילות חלק זעיר מרכושם, ככל שיכלו להעמיס על שכמם, ואחזו במקל הנדודים כדי למלט נפשם ונפש טפם משוד ורצח, שעליהם התנבאו „ידידיהם" ושכניהם משכבר הימים — האוקראינים. אלה התחילו בהכנות גלויות לקבלת פני גואליהם — אחיהם הרוסים, וציפו להחזרת הגזילה מידי „הזשידים", ש„עשקו" אותם שנים על שנים. הישוב היהודי בעיירות הסמוכות לדניאסטר נתפס ברובו לבהלה ולא ראה לפניו דרך אלא לברוח עם אחרוני החיילים הבורחים. מעטים היו ה„מאושרים" שהצליחו להיעזר בכלי־רכב, בסוס ועגלה, ולהעמיס עליהם את „הבעבעכעס", את הכרים והכסתות ההכרחיים. רוב מניינה של הקהילה האומללה שם פניו לדרך ברגל ממש, וצרורותיו על שכמו, יחד עם הצבא הנסוג לקול רעמי התותחים של אחרוני המגינים על הנסיגה. אנקת הנמלטים ובכי תמרורים של תינוקות השתלבו לקריאה אל ריבון העולמים, שיאיר פניו לבניו ויחלץ אותם מן המיצר.

רשמי הנדידה הזאת בצדי דרכים — הכבישים היו תפוסים על־ידי הצבא הנסוג ורכבו הכבד — נחרתו עמוק־עמוק בנפש הילדים. רבים מהם היו קשורים אל אמותיהם או לעגלות־יד עמוסות, למען לא יאבדו בדרך, אך על אף אמצעי הזהירות האלה נעלמו עשרות ילדים ונמצאו רק כעבור שבועות וחדשים במחנות הפליטים שבטשכיה ומורביה, שבהם רוכזו על־ידי מוסדות השלטון של הקיסרות. גם הדרך אל המחנות לא היתה סוגה בשושנים. זוכר אני אחד מלילות הנסיעה בקרונות־רכבת פתוחים, שבהם צפופים ודחוסים פליטי־חרב יהודים בדרך בין קולומיה לגבול הונגריה, והשמים התחילו לפתע להמטיר גשמי־זעף על ראשי היהודים הגולים, כמתכוונים לשטוף את כולם. הזקנים שביניהם ניסו להפיל תחינתם לפני בעל הרחמים, אך תפילתם לא נתקבלה והגשם הוסיף לרדת כל הלילה. רק לעת בוקר נפסק, הרוח פיזרה את העננים הכבדים ושמש סתווית החלה להאיר פניה ולהפיח רוח־חיים בנוסעים העייפים והרטובים עד עור עצמותיהם. מסע־אימים זה בא אל קצו כשהגיע ה„טראנספורט" אל תחנת־הרכבת הראשונה בשטח הונגריה, ושם קיבלו את פני הפליטים המסכנים נציגי השלטון וראשי הקהילה היהודית. הם חילקו ארוחות חמות לילדים, והיה בכך מתן עזרה וגם עידוד לפליטים, וכך הוחזר להם צלם־האדם, שאבד במסע המייגע.

לאחר נסיעה של כמה ימים נוספים, בתנאים אנושיים יותר ותוך טיפול מצד אירגונים פילאנטרופיים, הגענו לאחד ממקומות־הריכוז של הפליטים בשטח בוהמיה, היא טשכו־סלובקיה שלאחר המלחמה. טראנספורטים רבים כאלה הגיעו לשטחים האלה מחלקי הקיסרות הכבושים בידי הרוסים, ומיד התחילו לדאוג לשיכונם ולתת להם תמיכות כספיות, שהוקצבו על־ידי מוסדות ממלכתיים. הסידורים האלה הבטיחו לפליטים תנאי־קיום מינימליים, שהיה בהם כדי להניח את הדעת, בהתחשב במצב המלחמה שבו היתה נתונה הקיסרות ובסימני ההתפוררות שהתחילו להתגלות.

שלוש השנים שעברו עלינו במשכנות הפליטים בטשכיה, בקרבת הגבול הגרמני, הן פרק־חיים מיוחד במינו. תושבי המקום לא גילו התעניינות יתירה ב„פלישה" של הפליטים, שאורח־חייהם המוזר היה שונה ביסודו מאורח־חייהם של תושבי האזור, והיה הכרח בהוראות ממלכתיות כדי להסדיר את היחסים. במרוצת הזמן התחילו הפליטים להתארגן ופעולת נציגיהם נתנה אותותיה בכל שטחי החיים. ילדי הפליטים נתקבלו לבתי־הספר המקומיים; אלה שהיו מסוגלים לעבודה כלשהי מצאוה — מי בחקלאות ומי במלאכה ובתעשייה, ותנאי־החיים קיבלו צורה תקינה עד כדי כך, שבבוא הזמן והאפשרות להחזיר את הפליטים, היו משפחות שלא מיהרו לחזור והעדיפו לא להיות בין הראשונים להרשמה...

וראוי להזכיר לטובה את הקהילות היהודיות בעיירות הסמוכות לריכוזי הפליטים. ראשי הציבור במקומות האלה עשו רבות בשטחים שונים להקלת חיי הפליטים, ופעולתם זו השפיעה גם על יחסם של התושבים הנוצרים. דאגתם של ראשי הקהילות באה לידי ביטוי בעזרה כלכלית, בחינוך ילדי הפליטים בבתי־ספר יהודיים, באירוח הפליטים שביקרו בבתי־הכנסת בשבתות או בחגים, בסידור טקסי בר־מצווה רבי־רושם לבנים שהגיעו למצוות, ובעוד פעולות כאלה. היה ערך מיוחד לכל המפעלים האלה, מאחר שברוב המשפחות היו האבות מגוייסים לצבא, ונציגי האירגונים השתדלו להמעיט

את הרגשת חסרונם, ביחוד בכל הנוגע לחינוך הילדים.

בתום המלחמה, עוד קודם שנדמו רעמי התותחים האחרונים, התחילו הפליטים לארוז חפציהם ולחזור למקומות מוצאם. ובכך נסתיימה תקופה, שהשאירה בלא ספק רשמים עמוקים בלב יהודי גליציה המזרחית, שהיו ברובם הגדול פליטים באוסטריה המערבית, ובמיוחד בלב הדור הצעיר.

ג. בגרות

הפליטים שחזרו להורודנקה מצאוה הרוסה וחרבה, הבתים והחנויות שנשארו עומדים על תלם היו חסרי דלתות וחלונות וכל דבר־ערך „גלקח בהשאלה" על־ידי השכנים. במקרים רבים החזירו השכנים את הרכוש שהוסתר אצלם, אולם היו גם מקרים שהיה צורך בהתערבות השלטונות כדי להחזיר את הגזילה לבעליה. עם שובם של אחדים מבין פרנסי הקהילה התחילו מתארגנים מחדש מוסדות הציבור היהודיים, ובני העיר, שהספיקו בינתיים ללמוד במערב פרק בהלכות ארגון, תרמו מנסיונם לאירגון החיים הציבוריים ולהקמת הריסות העיר. ויש לציין לשבח את הממשלה הפולנית, שהקימה קרן מיוחדת וחילקה חומרים ללא תשלום לקימומם של הבניינים ההרוסים ולשיפוץ הבניינים שניזוקו. וכך חזרו החיים בעיר למסלולם התקין פחות או יותר, תודות לפעילותם השקדנית של תושביה היהודים. מאז התחילה תקופה חדשה בחיי העיר בכלל ובחיי תושביה היהודים בפרט.

עם שוב אבות־המשפחה ובני־המשפחה המבוגרים מן השירות הצבאי התחילו גם חיי הפרט מקבלים צורה סדירה ותקינה. הילדים, שהתבגרו קודם זמנם בשנות המלחמה, יכלו עתה להשתחרר מן החובה „לשאת בעול הפרנסה" וחזרו לחיות חייהם הם, חיי נוער מתבגר. מהם שחזרו לספסל הלימודים בבתי־הספר, ומהם שעזרו למשפחתם ביום ולמדו בשיעורים פרטיים בערב, בהדרכת בוגרי הגימנסיות שבעיר.

הבוגרים האלה לא היתה להם בדרך כלל האפשרות להמשיך בלימודיהם, והם התלבטו בחיפוש דרך לעתיד, ובינתיים היוו מעין גרעין של נוער אקדימאי בעיר, מעמד של חסרי־תכלית ומטרה. אך עד מהרה התחילו מנשבות בעיר רוחות חדשות וצמחו רעיונות חדשים. החתירה לחיי רוח והשכלה קיבלה צורות שונות והתבטאה בייסוד חוגים לעברית, במסגרת של תנועות־נוער ציוניות, בהדרכתם של בני־נוער מבוגרים יותר, וכן בפעולות־תרבות אחרות, כגון אירגון חוגים לספרות („ליטעראריש צירקלען") והקמת ספריות ציבוריות, שהשאילו ספרי קריאה תוך הכוונת הקוראים לנושאים המתאימים לגילם, וכדומה. התארגנו גם קבוצות ספורט, שעסקו במשחקי כדורגל ובשחייה (באגם הגדול שנודע בשם „סוביק'ס טייך"), במטרה לגדל דור צעיר בעל נפש בריאה בגוף בריא.

הגימנזיסטים הבוגרים אירגנו (בשנת 1919) חוגים דראמטיים, שהציגו מחזות של גולדפאדן, שלום אש ואחרים. בתקופה זו חל ביקורו של בן־עירנו ברוך־הכשרון אלכסנדר גראנאך, שתרם הרבה להדרכתן של קבוצות החובבים והשפיע עליהן במישרין ובעקיפין, על־ידי הדגמת משחק נהדר ומשכנע. בין החוגים לפעולות תרבות יש להזכיר את החוגים לשחמט, שהקיפו רבים מבני הנוער והקשישים.

וכאן המקום להזכיר את צבי (הרשל סוכאר) ז"ל, שביתו שימש מרכז למשחקי־תחרות אלה, ורק לאחר שביתו היה צר מהכיל את המתחרים הרבים, שעסקו ב„מצווה" זו, הועברו המשחקים למועדוני האירגונים הציבוריים, כגון ה„ציון־פאראיין", הספריה והחוג לספרות. אין בכוונתי לתת כאן הערכה שלימה לתפקידו של היהודי היקר הזה בחיי עירנו, בייחוד בתקופה שאחרי הצהרת בלפור, בתקופת הפריחה של התנועה הציונית. יימצאו בוודאי חברים אחרים שייחדו את הדיבור עליו. אך אומַר, שהוא היה ה„מורה הוראה" של הנוער הציוני בשטח החיים הציבוריים בכלל ובשטח העבודה הציונית בפרט. גם אלה שלא הסכימו לקו הציוני־הכללי שלו נאלצו להודות, כי בהקמת התנועה הציונית בעירנו הוא עבד ללא לאות, למן הנחת היסודות ועד לאירגון קבוצות־העולים הראשונות בשנות העשרים והקבוצות שבאו אחריהן. הוא היה גם אחד מן המעטים שידעו לקיים מה שהטיפו לאחרים, וזמן קצר אחרי עליית בנו לא"י חיסל את עסקו בהורודנקה ועלה לארץ עם רעיתו הכבודה. לבטיו בארץ לא היו קלים, והגורל התאכזר לו בקחתו ממנו את רעיתו פראדל ז"ל בדמי ימיה. בתקופת חייו האחרונה השתקע בהרצליה, מקום מנוחתה האחרונה של אשתו האהובה, ושם נפטר בשנת תשי"ט (1959). במשך כל ימי שבתו בארץ היה בין החברים המרכזיים של אירגוננו, וכולנו נעזרנו בעצותיו ובהדרכתו בקיום מסגרת ה„לאַנדסמאַנשאַפט". מותו ללא־עת השרה אבל כבד על בני העיר, וכולם, בארץ ומחוצה לה, מזכירים לטובה את אישיותו ואת פעילותו הברוכה. תשמש נא ההערכה וההוקרה הזאת של בני העיר נחמה פורתא לבתו ולבנו על אבדן אביהם הנערץ.

בשנים הראשונות אחרי מלחמת־העולם התקיימו בהורודנקה רק שני פלגים של התנועה הציונית: ציונים כללים וציונים סוציאליסטים, שהצטרפו לתנועת ה„התאחדות" לאחר ייסודה. תנועות הנוער השתייכו אף הן לזרם הציוני־סוציאליסטי. רק בשטח אחד היה קיים שיתוף־פעולה מלא בין כל הזרמים — בשטח הפעולה לטובת הקרנות, הקרן הקיימת וקרן היסוד. בפעולות האלה רב היה חלקן של תנועות הנוער, שגייסו את

ועדת הקרן הקיימת לישראל
די קרן־קיימת קאמיסיע
Committee for "Keren Kayemeth Leisrael"

חבריהן וחברותיהן לחלוקת קופסאות „הקרן הקיימת" והרקתן, להתרמת האורחים בחתונות ובמסיבות משפחתיות אחרות, ואחרון אחרון — לעריכת נשפי ריקודים והצגות, שכל הכנסותיהן היו קודש לקרנות הלאומיות.

ד. הכשרה לעליה

בשנת 1919 התחילה התארגנות קבוצות־חלוצים לשם עלייה לארץ. כמו במקומות אחרים התחילו גם אצלנו ביציאה להכשרה אצל בעלי־האחוזות מאחינו בני־ישראל אשר בסביבות העיר. עצם הרעיון לקבל עובדים יהודים הטריד לא במעט, מטעמים מובנים, את „נותני העבודה", אולם הלחץ עליהם נשא פרי ויצאנו לעבודה בכפרים. הופעתם של צעירים יהודים בשדות, לעבוד יחד עם הגויים — שלא האמינו למראה עיניהם, בראותם את בני הסוחרים מהעיר הסמוכה יוצאים לעבודה בשדה — עשתה רושם רב ועוררה תגובות שונות. החוויות מאותם הימים היו עמוקות, אולם היו גם כשלונות. אחדים מן היוצאים ל„הכשרה" לא יכלו להסתגל לעבודה הקשה או נכנעו ללחץ של הוריהם, עזבו את העבודה וחזרו לבתיהם. עקב זה נתמעט מספר העובדים ונפגמה גם הרגשתם.

הקבוצה הראשונה של העולים, שהיתה מורכבת רובה ככולה מ„סטודנטים" בוגרי גימנסיות, עזבה את הורודנקה בשנת 1920. בשנת 1920 יצאה הקבוצה השנייה, הראשונה שעברה הכשרה חקלאית, ובה נכללתי גם אני. לרוע מזלנו נקלענו לפראָסבורג שבטשכיה לשם קבלת אשרת־כניסה לארץ־ישראל, בסיוע המשרד הארצישראלי בעיר זו. הדבר הזה היה בעוכרינו, כיוון שהמשרד הארצישראלי היה נתון שם להשפעתם של „שלומי אמוני ישראל", והליכותיה החופשיות של קבוצתנו לא ישרו בעיניהם והיו למורת רוחם של פרנסי העיר פראָסבורג. שבועות רבים נמשכו הוויכוחים והדיונים בינינו ובין „האפוטרופסים" שלנו, ולבסוף ביצעו אנשי פראָסבורג את זממם והשפיעו על הקונסוליה הבריטית שלא יתנו לנו אשרות־כניסה לארץ. לפיכך נאלצנו להתחמק בדרכים שונות לווינה, מתוך תקווה להשיג שם את האשרות. אולם גם שם הסתירה ההצלחה פניה מאתנו. במאי 1920 פרצו מאורעות־דמים בארץ, והשלטונות הבריטיים עשו ככל שיכלו כדי לחסום את הדרכים בפני עליית יהודים נוספים. כתוצאה מכל העיכובים וההשהיות אזלו הכספים בקופה המשותפת של הקבוצה, והקבוצה התחילה להתפורר. אחדים מחבריה הצליחו להשיג עבודה בווינה אצל בעלי־מלאכה שונים, לשם לימוד מקצוע, ורובם עלו לארץ לאחר שנים אחדות; אחרים „הסתדרו" באופן אחר, והנותרים — לא עמד בהם הכוח לעמוד בפני פיתויי הוריהם והם חזרו להורודנקה. אך שיבתם לבית הוריהם היתה זמנית בלבד, ומיד התחילו להתכונן לעלייה, לאחר שיוסרו ההגבלות המדיניות. אולם בינתיים נערמו על דרכם קשיים נוספים: רובם הגיעו לגיל הצבא, והיה צורך לדאוג לקבלת כתב־שחרור מהצבא, שבלעדיו לא היה כל סיכוי לקבל דרכון. הדבר הזה היה כרוך ב„אינטרווּציה כספית" מצד ההורים, והיה צורך לשדל את ההורים שיעשו את המאמץ הזה, ולהבטיח להם כי כתב השחרור לא ינוצל לצורך עלייה... ואמנם, עשו ההורים את שלהם והשיגו את כתב־השחרור, אולם הבנים „איכזבו", ומיד עם קבלת התעודות הנכספות התארגנו בקבוצות הכשרה. לאחר קבלת „ההסמכה הפיסית" במשרד הארצישראלי בלבוב (חברי ה„התאחדות" נתקלו, משום מה, בקשיים מיוחדים), נארזו החבילות, ובשלהי 1925 יצאנו לארץ עם אחד הטראנספורטים הגדולים מכל רחבי פולין.

לא אייחד את הדיבור על הלבטים וחבלי ההתאקלמות בארץ, שלא היו מיוחדים ליוצאי הורודנקה דווקא. כל אחד מאתנו ראה חובת כבוד לעצמו „להתבולל" בתוך הציבור הארצישראלי, שהיה רובו מורכב מצעירים בני גילנו, ולא להדגיש את מוצאנו המיוחד. אמנם נפגשו אחדים מבני העיר באקראי בהזדמנויות שונות, אך ללא כל כוונה לטפח את הקשרים. במקרה שהגיעו עולים חדשים מבני עירנו, והיה צורך לטכס עצה כדי לעזור להם בסידורים בעבודה, התגייסו לכך כל אלה שהיה בידם לעזור; ויש לציין, כי ברוב המקרים עשו זאת ברצון ומתוך רגש של עזרה הדדית. אך המצב של העדר מסגרת אירגונית מיוחדת נמשך עד שנת 1945.

ה. הביקור האחרון בעיר

ביקורי האחרון בהורודנקה, ביקור משפחתי בעיקרו, חל בפברואר 1929. ירדתי בנמל יפו באונייה צרפתית, שהפליגה — דרך קונסטאנצה — לארצות־הברית. בין הנוסעים המעטים היו גם כמה יורדים, שנלאו מסבלם „בארץ האוכלת יושביה" והחליטו להמשיך לנדוד ל„ארץ הזהב". היו גם כאלה שמלכת־הילה ראו את העלייה אל הארץ כ„קרש קפיצה" לארץ טובה יותר... כנהוג במקרים כאלה, נתעוררו בין נוסעי האונייה שיחות וויכוחים, וה„יורדים" לא בחלו בשום נימוק שהיה בו כדי להצדיק את ההלטתם לעזוב את הארץ. מעניינת העובדה, שהיורדים קיבלו בטענותיהם עידוד מצד בלתי־צפוי — מקבוצת ערבים מלבנון, שהיו בדרכם לארצות־הברית. כעבור שנים אחדות פגשתי כמה מן היורדים ההם בארץ: הם חזרו ארצה לאחר שטעמו טעמם של „החיים הקלים" בארצות העשירות.

מבין נוסעי האונייה עלינו יחד חמישה בחורים לחוף בקונסטאנצה, להמשיך דרכנו ברכבת לפולין. ומיד עם רדתנו מן האונייה עמדנו על השינוי שחל בנפשנו ובהרגשתנו כלפי החיים בגולה. הרגשנו את ההבדל שבתחושת חיי־החופש, שאליהם הורגלנו בארץ, לעומת הדיכאון והעצב שהשתקפו על־פני הצעירים היהודים בגולה, שאתם נפגשנו בנסיעתנו בת הימיים ברכבות הרומניות בכיוון לגבול הפולני. אנו הרגשנו את עצמנו כבנים חופשיים של ארץ חדשה, מלאת שמש ורעננות, אנשים שרוח התחייה פועמת בכל ישותנו וכל התנהגותנו אומרת עוז, ביטחון וכבוד, ואילו הם, בני גילנו, נראו לנו כבנים חורגים בארץ לא־להם, מכלים חייהם באווירה דחוסה עד למחנק, והרגשת מורא ופחד מלווה אותם תמיד ומטביעה את חותמה על נפשם וגופם. המחשבות האלה עוררו בנו צער וכאב על הנוער הזה, שחסרים לו הכוח וההזעה להשתחרר מחיי הגולה ולהצטרף לשורות הנוער בארץ. לצערנו קשה היה אז לעורר את הנוער בהמוניו ולשכנעו כי יתנער מן החיים ה„קלים" ויוותר על סיר־הבשר שבגולה. ומי

יודע כמה מהם יכלו לעלות אז לארץ, לחיות אתנו חיים תוססים ובונים ולהינצל מן ההשמדה.

אוירה זו לא היתה עשויה להשפיע עלי לטובה והפיגה לא במעט את שמחתי לקראת ימי הביקור הקצרים בחוג משפחתי וידידי בהורודנקה. מחמת החורף הקשה ששרר אז באירופה ארכה הנסיעה מקונסטאנצה להורודנקה ארבעה ימים במקום יומיים. עקב סופות השלג הקשות חל שיבוש בקשרי הרכבת בין קולומיה להורודנקה, ובבואי בליל שבת לתחנת הרכבת קולומיה — לא נותרה לי ברירה אלא לנסוע לזאבלוטוב הסמוכה לקולומיה ולשבות בה. בעיירה זו, עיר מולדת אמי, התגוררו אחי חיים ורעיתו לאה ז"ל, וכן שני דודי הירש ואייזיק לבית אלסטר ז"ל. ביום א' בבוקר „נארזתי" במעילי פרווה ובמגפיים, ויחד עם אחי חיים ז"ל יצאתי לדרך בעגלת־חורף רתומה לצמד סוסים. אחרי נסיעה במשך יום תמים, עם תחנות ביניים בגבולזדיאץ ובפונדקים שבדרך, הגענו להורו־דנקה עם דמדומי ערב, קפואים מקור ומכוסים שכבת כפור.

כשהגעתי עם חשכה להורודנקה ונסעתי לאורך רחובותיה המוארים בחשמל, לא הכרתי את עיר־מולדתי. שינויים רבים חלו בה במשך הזמן הקצר מאז עזבתיה. מדרכות לצדי כל הכבישים המרכזיים, בניינים מודרניים, מכוניות נוסעים ואוטו־בוסים — כל זה שיווה צורה חדשה לעיירה, ובמיוחד למרכזו של הישוב היהודי בעיר. שינויים לטובה הורגשו לא רק בשטח ה„מודרניזציה" שבבנייה, בתוספת גינות־נוי ושדרות־עצים ובסדרי־תחבורה מתוקנים לערים הסמוכות; גם במצבם הכלכלי של יהודי העיירה חל שיפור בהשוואה ל„תקופת גראבסקי" הידועה (ע"ש שר־האוצר הפולני גראבסקי, שסחט מסים מן הסוחרים היהודים), התקופה שבה עזבתי את העיר.

במשך שהותי בהורודנקה השתתפתי בכמה אירועים וכינו־סים, שהוזמנתי אליהם מטעם האגודות המקומיות. הופעתי בחוגי התנועה של נוער ה„התאחדות", בחוגים דוברי עברית ובאירגונים ציוניים אחרים, כדי לספר להם על החיים בארץ־ישראל. זכורה לי התדהמה שעוררה השתתפותי בחגיגת האחד במאי ב„אַרוֹדני דום", שנערכה מטעם ה„בונד". השתתפות זו נראתה כפאראדוכס בעיני רבים וטובים; כי מה לציוני ולאחד במאי?

אך לא ארבה בפרטים על הפגישות האלה, שהשאירו בי רשמים למכביר. ברצוני לסיים את דברי מתוך התיחדות עם זכר בני משפחתי, שלמענם נערך ביקורי, ועם כמה אירועים משפחתיים, שנחרתו עמוק־עמוק בזכרוני, כי זו היתה הפעם האחרונה ששהיתי בבית הורי ובחוג משפחתי.

המטרה העיקרית של נסיעתי היתה לבוא בברית הנישואין עם ארוסתי פפי לבית ברמאן, שבעלותי לארץ־ישראל בשנת 1925 נשארה בהורודנקה וציפתה ליום שבו תוכל להצטרף אלי בארץ. משפחתה הענפה, וביחוד אמה פרומה (משפחת ברנר מטשרנוביץ), לא יכלו להשלים עם המחשבה כי הבת תסע לבדה לארץ ישראל ותינשא שם, והם לא יזכו להובילה לחופה בחוג המשפחה בעיר מולדתה. גם נישואי אחותי נערכו באותו פרק זמן, ולכן לא עמד בי הכוח להתנגד להפצרות המשפחה והסכמתי לנסוע, כדי לגרום נחת־רוח לכולנו, וביחוד להורי. ואמנם, פגישה זו היתה בשבילם האושר האחרון שזכו לו בחייהם. עשרת השבועות שביליתי בהורודנקה היו תקופה מלאה אירועים משפחתיים ושמחות, שלא תישכח מלבי לעולם. אך הביקור הגיע לקיצו ושוב עזבתי את כל משפחתי, ולא ידעתי כי לא אזכה לראותם עוד לעולם.

ביום נסיעתי נתאספו כל בני המשפחה בבית חמותי לאמירת שלום אחרונה. היו במעמד זה אבי ואמי ז"ל, אחי חיים ורעיתו ז"ל ובני משפחת לאַטנר, קרובי מצד אמי, וכן מבני משפחת ברמאן, גיסתי דוסיה ובעלה, ועוד קרובים רבים מבני שתי המשפחות — אויה, כולם הושמדו ב„אַקציה" הראשונה בהורודנקה בחודש כסלו תש"ב (דצמבר 1941), ותחושת הצער והכאב תוסיף לקנן בלבי כל עוד רוח חיים תפעם בקרבי, כי מאמצי להעלותם לארץ עלו בתוהו. היתה זו אמנם מנת־חלקם של רבים מצעירי ארץ־ישראל, שלא השכילו לעשות למען הצלת נפשות קרוביהם מן הגולה, אולם העובדה שגדולים וחכמים ממני לא ראו את השואה המתקרבת אין בה אלא נחמה פורתא, ואין בה כדי להגליד את הפצע העמוק בלב על אובדן כל היקר לנו. תהי נשמתם צרורה בצרור החיים, בצרור חיי עם ישראל כולו.

ו. ימיה האחרונים של הורודנקה היהודית

ביקורי בהורודנקה בשנת 1929 היה לי הקשר הממשי האחרון עם עיר מולדתי, והוא נתרופף עוד יותר אחרי עלייתה של רעיתי פפי, כחמישה חדשים אחרי שובי. רק בואם של עולים חדשים, בודדים או קבוצות, היה מזכיר לי מדי פעם את עובדת קיומם של חיים יהודיים ערים בעיירה הרחוקה.

המפנה המהפכני ביחסנו אל עיירת מולדתנו חל בשנת 1945, כשהתחילו להגיע לארץ ראשוני הניצולים מבין השרי־דים המעטים, שנותרו לפליטה והצליחו בניסי־ניסים להימלט מציפורני הצוררים הנאצים. הפגישות אתם וסיפוריהם המפו־רטים על כל מה שקרה למשפחותינו זיעזעו את כל בני העיר והחרידו את לבם. במשך שנות המלחמה הגיעו רק הדים קלושים וחסרי־ודאות על כל מה שהתרחש מעבר לחזית של הצבאות הלוחמים, ורק עדותם של בני העיר שנותרו בחיים וראו במו עיניהם את מוראות השואה, החדירה ללב כל אחד מאתנו את הוודאות האיומה על סופם המר של יקירינו, והשאירה בלב פצע אנוש, שגם הזמן לא יוכל לרפאו.

הצורך הדחוף להגיש עזרה ראשונה לניצולים ולהדריכם בעצה ובמעשה בסידורם בארץ חייב את כל יוצאי העיירות להתארגן ולהתלכד לשם מתן עזרה זו, וכך נוסד אירגוננו, אירגון יוצאי הורודנקה בישראל. האירגון עזר לניצולים, בין השאר, גם על־ידי סכומי כסף קטנים להקלת סידורם בארץ, בגבולות האפשרויות שהיו בידו. לשם הרחבת האפשרויות הללו הוקם בשנת 1946 קשר עם האירגונים השונים של יוצאי הורודנקה בארצות־הברית, כי חשבנו שיש מקום לפעולה משותפת בהושטת עזרה לניצולים ובהנצחת זכר הקדושים.

מאז 1945 מקיים האירגון מדי שנה בשנה אסיפת־אזכרה לקדושי העיר, וכן דאג להשתתפות נאותה במפעל „יער הקדושים", שאורגן על־ידי הקרן הקיימת לישראל. על שורת הפעולות של האירגון נמנית גם התוכנית להצבת גלעד לקרבנות השואה בהורודנקה על־ידי הוצאת ספר־הזכרון הזה.

שלום קירשנר

ה„לאנדסמאנשאפט" בארצות־הברית

בשלהי המאה התשע־עשרה, כשהגיעו לעירנו הידיעות על הארץ הרחוקה מעבר לים, שאפשר להתעשר בה במהירות, התעוררו כמה צעירים מבני עירנו ונסעו לבקש את אושרם בארץ הזהב. קבוצת המהגרים הראשונה, שהגיעה לניו־יורק בשנת 1889, כללה את האנשים האלה: האחים יעקב ונח רייף, האחים איציק־שואל, אהרן־יוסף וגרשון דופלר, לייב מלצר, אברהמל שניאור, משה־מאנס נייגיסר, הירש קירשנר, הירש פידלר, מוריס רסלר, אנטשל גריידינגר, יהודה יוסף לכנר, הרש קינדרלרר, יהודה־שואל גלוגר, נח ברגמן, נחה־לאה ברונשטיין (נחה־לאה די באָבּע — המיילדת).

מצבם של המהגרים לא היה מזהיר כלל וכלל. אחדים מהם נעשו רוכלים (פעדלערס), ורובם מצאו תעסוקה כפרוונים (פוריערס). כולם חיו בצוותא, התגוררו בדירתה של נחה־לאה, ותקוותם היתה לחסוך כמה מאות דולרים ולחזור להורי־דנקה, כדי לפתוח שם חנות או בית־מלאכה ולהיות כאחד האדם. זה היה חלומו של כל מהגר בעת ההיא, וכמה מהם אמנם הגשימו את חלומם. נמצאו גם כאלה שחזרו להורודנקה, אך לא מצאו בה אחיזה ושבו לאמריקה על מנת להשתקע בה.

לאט־לאט גדל מספרם של הבאים לניו־יורק בלחץ המצב הכלכלי בעיר מולדתם. הם הרגישו עצמם בודדים בעיר הגדולה, כי היו מנותקים ממשפחותיהם, מידידיהם ומכריהם, וכך נולד הצורך להתארגן במסגרת של „לאנדסמאנשאפט", ובה נפגשו בני העיר לעתים מזומנות, ובה יכלו למצוא עזרה וסעד במקרים קשים כגון במקרה מחלה או מצוקה כלכלית. המהגרים היו מרוכזים בכמה רחובות סמוכים זה לזה, וכך הקימו לעצמם „מניין" מיוחד, שבו התנהל הכול לפי הנוהג ההורודנקאי: ה„עליות" נמכרו „במכירה פומבית", והעליות המכובדות, שלישי ושישי ומפטיר, ניקנו בדמים מרובים; בשמחת־תורה נתמלא ה„מניין" קהל חוגגים, גברים נשים, ובעיקר ילדים משולהבים נושאי דגלים שבראשם תפוחים אדומים; מכרו „אתה הוראית", הקיפו הקפות, ואחר־כך קנו חבית בירה וערכו משתה כדת. ואם נמצא בן־עיר שנדבו לבו „לכתוב" ספר־תורה ולתתו תרומה ל„מניין", גדלה השמחה כפליים. ספר־התורה נישא דרך רחובות ניו־יורק מתחת לחופה, בלווית מנגנים, אל בית־הכנסת, ושם „נמכרו אותיות" לסיום הספר והוגש כיבוד של יין־שרף ו„לעקעך" (דובשן).

אסיפות הארגון התקיימו פעמיים בחודש, והחברים היו באים לכל אסיפה להיפגש עם בני העיר ולשמוע חדשות מן הבית, מהורודנקה. בשנים הראשונות היו עוד שני מקומות, שבהם נפגשו בני עירנו לעתים קרובות. האחד היה במסעדה של שעיה קירשנר (בנו של מאיר אוליניק) ואשתו גולדה אהרן־איציקס, שבה סעדו אלה מבין המהגרים שמשפחתם נשארה בהורודנקה. אך ביום א' בשבוע היו באים שמה לסעוד גם בעלי־משפחה עם בני משפחתם, כדי לסעוד בחברת בני העיר. המקום השני היה בחנותו של מנדל דולינגר, שהיה בעל סוכנות לכרטיסי־אוניות ברחוב רייווינגטון. גם שם אפשר היה תמיד לשמוע את החדשות האחרונות מן הבית.

האגודה פעלה רבות בראש וראשונה על־די מתן עזרה בצורות שונות למהגר החדש שהגיע מהבית, והיא תרמה גם הרבה להפגת הבדידות, שסבלו ממנה מרבית המהגרים. היחסים בפנים האגודה לא היו תמיד משופרים. פעמיים נעשה נסיון להוציא חלק מן החברים לאגודות אחרות: בימי משפט דרייפוס, כשכל העולם היהודי והלא־יהודי היה מלא התפעלות מהופעתו האמיצה של אָמיל זולא נמצאה קבוצה של הורודנקאים שעזבו את האירגון ההורדנקאי ויסדו אגודה נפרדת על שם אָמיל זולא; אולם האגודה לא התקיימה זמן רב וחבריה חזרו אחר־כך לאירגון הכללי. בשנת 1912 שוב נפרדו כמה הורודנקאים בהנהגת מנדל דולינגר, והצטרפו למיסדר בשם „ברית אברהם". אך כעבור כמה שנים חזרו והצטרפו לאגודה הראשונה של ההורודנקאים.

בשנים שקדמו למלחמת־העולם הראשונה הגיעו לניו־יורק מספר ניכר של צעירים מבני עירנו, שהיו צעירים הרבה מן המהגרים הראשונים ולא מצאו עניין בהצטרפות לאגודה הראשונה של ההורודנקאים. כשפרצה המלחמה בשנת 1914, וידענו כולנו כי בני משפחותינו נתונים בחזית המלחמה והם זקוקים לעזרתנו, נולד הרעיון לייסד אגודה מיוחדת לבני הורודנקה הצעירים, כדי לארגן את העזרה לבני המשפחה בהורודנקה, מתוך שיתוף־פעולה עם האגודה הראשונה של ההורודנקאים. כך קמה אגודת הצעירים, ששמה הרשמי היה: „האגודה ההורודנקאית הפרוגרסיבית של צעירים וצעירות לתמיכה בחולים". האסיפה המייסדת התקיימה ביום 15 בנובמבר 1914 בבית דויד דייפיק, והשתתפו בה: שלום קירשנר, מנדל רוזנקרנץ, משה ושלמה דולינגר, שלום ויוסף דייפיק, אלתר יזרמן, וכן אברך וארשאי בשם יענקלה קארמן. כשבוע לאחר זה התקיימה האסיפה הכללית הראשונה, שבה נבחרה הנהלת האגודה, וביום 2 בדצמבר 1914, בחנוכה, נוסד ועד העזרה לקרבנות המלחמה בהשתתפות שתי האגודות, הוותיקה והחדשה.

בפברואר 1915 כינס ועד העזרה אסיפה כללית של יוצאי הורודנקה בניו־יורק בבית־הכנסת הרומני ברחוב רייווינגטון, ובו במקום נאספו למעלה מחמשת אלפים דולר לצרכי העזרה. מלבד זה נערכו הצגות תיאטרון לטובת קרן העזרה, וכן דאגנו להגיע אל כל בני עירנו שלא השתתפו באסיפה. כל עוד לא היתה אמריקה מעורבת במלחמה, היתה לנו אפשרות לנצל את מעמדה כארץ נייטראלית ולהושיט עזרה לקרובינו. עם כניסת אמריקה למלחמה בשנת 1917, נפסק הקשר לחלוטין, ורק בסוף שנת 1919 יצא מנדל דולינגר להורודנקה, כשליח ועד העזרה, להושיט עזרה כספית לנזקקים. הוועד עזר גם לכמה אנשים מבני עירנו, שפנו אליו במישרין בבקשת עזרה. גם לאחר זה הוספנו לשלוח כל שנה לפני פסח כמה מאות דולר כ„מעות־חיטין", למימון העזרה לנזקקים לצרכי חג הפסח.

הקמת הבניין לבית־הספר היידישאי

בשנת 1925 הגיעה אלינו בקשה מבני עירנו בהורודנקה, לסייע בידם להקים בניין לבית־הספר היידישאי עם אולם לא־סיפות וכינוסים, שישמש מרכז לפעולות תרבות. התגייסנו לפ־עולה הזאת ובחרנו ועד לאיסוף כספים לאירגון הצגות ונשפים ועריכת מגבית בין חברינו, ובסיכומו של דבר העברנו למטרה זו למעלה מעשרת אלפים דולר. אולם בגזירת הגורל המר שימש הבניין לתעודתו רק שנים מעטות. עוד קודם שנשלם כולו הגיעה התקופה האפילה של ההיטלריזם, וכל יהדות אירופה נפלה קרבן לתאוות הרצח של קלגסיו ועושי רצונו.

פעולות הסיוע בימי מלחמת־העולם השניה

בשעת מלחמת העולם השנייה אורגן מחדש ועד העזרה וניסינו לעזור לכל אחד מן הניצולים מבני עירנו. לצערנו נותרו רק מעטים מאוד שנזקקו לעזרתנו. שוב כינסנו אסיפה רבת משתתפים, במלון „קומודור", ואספנו כעשרת אלפים דולר. באמצעות חברינו הרש־לייב ויוסף מלצר שלחנו חבילות לניצולים, וכן עזרנו לאחדים מביניהם לצאת מתוך הגיהינום של אירופה ולהתיישב בישראל, בדרום אמריקה או בניו־יורק. לפעולת העזרה הזאת שאורגנה על־ידי יושב־ראש אגודתנו בעת ההיא, מנדל רוזנקרנץ, הקדשנו זמן רב מאוד. הפעולות האלה של ועד העזרה המחודש נסתיימו בשנת 1951, והיתרה בסך אלפיים וחמש מאות דולר, שנשארה בקופה, נמסרה על־ידינו למגבית היהודית המאוחדת.

מפעולות האגודה הפרוגרסיבית של ההורודנקאים

בראשית ייסודה נמצאה האגודה במצב „עדין" במקצת. לא רצינו להתחרות באגודה הראשונה של ההורודנקאים הקשישים, ולכן הגבלנו את עצמנו והחלטנו לקבל לאגודה הפרוגרסיבית רק חברים שאינם נשואים עדיין. אולם המצב הזה לא יכול היה להמשך זמן רב. בשנת 1928 החלטנו לקבל גם חברים נשואים, שגילם אינו עולה על 35 שנה, ובשנת 1932 הועלה הגיל המכסימלי לארבעים שנה.

אנו נמצאים כל הזמן ביחסים ידידותיים עם האגודה ההורודנקאית הראשונה ומשתתפים פעולה אתם בכל הזדמנות. פעמיים בשנה, בחודש מאי ובחודש דצמבר, נערך נשף מטעם האגודה, שמשתתפים בו חברים רבים. אחת לחמש שנים אנו עורכים יובל־זוטא ומוציאים חוברת לכבוד המאורע. בשנת 1959 מלאו 45 שנה לקיום אגודתנו, ואנו מתכוננים לחגיגת יובל החמישים בשנת 1964. בכל ימות השנה אנו מקיימים אסיפות־חברים פעמיים בחודש, לפי המתכונת שקבענו בשעת ייסוד אגודתנו, ועל־ידי כך נשמר הקשר בין חבריו. בכל שנה בחודש אלול נערכת אסיפה אזכרה לזכר הנפטרים מבין חבריו ולזכר חללי השואה.

בשנת 1942 קיבל חבריו לייבלה קוך את הסכמת אגודתנו, לארגן אגודת נשים על שם אשתו המנוחה שרה (סיידי). האגודה נוסדה בשם „ליידיס אוגזיליירי" (ועד־עזרה של נשים), ומטרתה להושיט עזרה לחולים חסרי־אמצעים מיוצאי הורודנקה ולסייע להחלמתם. אגודה זו משתפת פעולה עם אגודתנו בכל מיני הזדמנויות. ה„ליידיס אוגזילירי" מונה כיום כחמישים חברות.

אגודתנו משתתפת בכל שטחי הפעולה הציבורית היהו־דת בארצות־הברית, בפעולות „ג'וינט", „אורט" ו„האיאס", בפעולות ועד־הפועלים הקשור ל„הסתדרות", באיגוד יוצאי גליציה, ובמוסדות חשובים אחרים. כל אלה נתמכים על־ידינו בסכומים ניכרים מדי שנה בשנה.

בסיפוק רב יש לציין, כי גם בנינו מגלים עניין בפעולות אגודתנו ומצטרפים אליה, והם משמשים עתודה בטוחה להמשך קיומה של אגודתנו. אחדים מהם אף הספיקו לשמש נשיאי האגודה בשנים האחרונות, כגון פרץ קוך, בנו של לייב קוך, הרשל פידלר — בנו של יחזקאל פידלר, וכעת דונאלד ניימרק, שהגיע אלינו בזכות אשתו, שמוצאה ממשפחת רינדנר.

בנין בית־הספר היידישאי—1933
דער בנין פון דער יידישער שול
1933
The Yiddish School 1933

ד״ר נ. מ. געלבער

צו דער געשיכטע פון די האראדענקער יידן

פרייַע אפּגעקירצטע איבערזעצונג פון דער היסטאָרישער איבערזיכט אין העברעאישן טייל

א. אַלגעמיינער איבערבליק

די שטאָט האָראָדענקע ליגט אין דרום־מזרחדיקן ווינקל פון גאַליציע, אין אַ געגנט וועלכע די פּאָליאַקן האָבן אַנגערופן „פּאָקוציע״. פּאָר די יידן פונם זיבעצעטן און אַכצעטן יאָר־הונדערט איז די געגנט געווען דער דרום־מזרחדיקער טייל פון רייסן״. אין די לעצטע יאָרן, צווישן ביידע וועלט־מלחמות, איז די שטאָט געלעגן אין שכנות פון דעם פּונקט, וואו ס׳האָבן זיך געטראָפן דריי גרענעצן: די גרענעץ פון פוילן, צו וועלכער די שטאָט האָט געהערט, די גרענעץ פון רומעניע אין דרום־זייט און פון סאָוויעטישן רוסלאַנד אין מזרח־זייט. ווי דער שטייגער איז, האָט אַזאַ שטאָט, וואָס ליגט נישט ווייט פון דער גרענעץ, אפּט געמוזט ליידן פון אינוואַזיעס, וויבאַלד ס׳איז געקומען אַ מלחמה אויף דער וועלט. זייט דעם אַנהויב פונם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט האָט זיך דער רעזשים אין שטאָט געביטן אַ זיבן־אַכט מאָל, ביז זי איז ענדגילטיק אַרייַנגעפאַלן צו די רוסן, צום סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, וועלן ז׳ איז שוין געווען גאָנץ חרב ונחרב — און גאָנץ אויסגעלייַדיקט פון יידישע אינוואוינער.

די געשיכטע פון האָראָדענקע הויבט זיך אָן אין זעכצעטן יאָרהונדערט, ווען זי איז נאָך געווען אַ פאָרווארפן דערפל צווישן די „מאיאנטעקס״ פונם פויליש־שלאָכציץ מיכאל מוזשילאָ בוטשאַצקי. אין דאָקומענטן פונם יאָר 1579 ווערט נאָך האָראָדענקע דערמאָנט ווי אַ דאָרף וואָס געהערט צו דער פאָמיליע בוטשאַצקי. ערשט אין זיבעצטן יאָרהונדערט איז פון דעם דאָרף געווארן אַ שטעטל. אין יענער צייט איז דאָס גוט אַריבערגעגאַנגען אין די הענט פון מיקאָלאַי פאָטאָצקי, אַ זון פון סטעפאַן פאָטאָצקי. עד האָט פאַרלאָזט די רוימיש־קאַטאָלישע (פויליש) קירכע און האָט זיך אָנגעשלאָסן צו דער גריכיש־קאַטאָליש־ער (רוטענישער) קירכע, צו וועלכער עס האָבן געהערט דער רוב פון די פויערן אין מזרח־גאַליציע. אויך די שטאָט בוטשאַטש איז געווען איינע פון זיינע גיטער.

סטעפאַן פאָטאָצקי איז געשטאָרבן אין יאָר 1782, אָבער אַ לאַנגע צייט פאָר זיין אָפּלעבן, אין יאָר 1770, האָט ער איבערגעגעבן האָראָדענקע זיינעם אַ קרוב, יאָן פאָטאָצקי, וועלכער האָט אַסך אויפגעטאָן פאָר דער אָנטוויקלונג פון דער שטאָט. ער האָט אויסגעבויט פאָר זיך אַ באַפעסטיקטן פאַלאַץ, אויסגעבויט קירכען פאָר דער באַפעלקערונג און געזאָרגט צו פאַרבעסערן די עקאָנאָמישע לאַגע אין שטאָט. אַ שפּיטאָל פאָר אָרעמע קראַנקע איז אויסגעבויט געווארן נאָך אין יאָר 1754, פאָר דער צייט פון סטעפאַן פאָטאָצקי.

אין דער מיט פונם אַכצעטן יאָרהונדערט האָט די שטאָט דורכגעמאַכט אַ שטורמישע צייט. אין יאָר 1739 האָבן די רוסן פאַרנומען די געגנטן, צעשטערט די הייזער פון דער שטאָט, באַרויבט די איינוואוינער, און אַפילו נישט פאַרשוינט די קירכן און די גלחים. דעם 22־טן אויגוסט 1740 איז געווען אין ווישניאַ אַ סעסיע פונם „סיימיק״ (קליינער סיים), וואו די דעלעגאַטן האָבן אויסדערציילט די ליידן פון די שטעטלעך האָראָדענקע, טשערנעליצע, טיסמיניץ און סניאַטין בשעת דער רוסישער אינוואַזיע[1].

ביי דער ערשטער צעטיילונג פון פוילן אין יאָר 1772 איז האָרידענקע צוגעטיילט געווארן צו דער עסטרייכישער מאָנאַרכיע. דאָס האָט געברַאכט צו פאַרשידענע קאָנ־סטיטוציאָנעלע און אַדמיניסטראַטיוועַ ענדערונגען. איינע פון די ענדערונגען איז געווען, אַז האָראָדענקע איז צוגעטיילט געווארן צום זאָלישטשיקער באַצירק, אין דער צייט וואָס פריער האָט זי געהערט צום קאָלאָמייער באַצירק.

דער זאָלישטשיקער באַצירק־הויפּטמאַן, האוסגעגר, ווערט דערמאָנט אין די אָפּיציעלע באַריכטן פון יענער צייט ווי אַ מענטש מיט אַדמיניסטראַטיווע פעאיקייטן, וואָס האָט זיך ספּעציעל פאַראינטערעסירט מיט דער לאַגע פון דער דאָרפס־באַפעלקערונג און געזאָרגט צו פאַרגרעסערן די פראָדוקציע פון דער לאַנדווירטשאַפט און צו שאַפן די מעגלעכקייטן זי צו פאַרקויפן. בעיקר האָט זיך באַרבייטערט דער מסחר מיט טאַבאַק און בהמות. דאָס אַלץ האָט געהאָט אַ דירעקטע ווירקונג אויף דער לאַגע אין שטאָט און האָט געהאָלפן זי פאַרגרעסערן און אַנטוויקלען. די עסטרייכישע רעגירונג האָט אויך געוווסט צו פאַרבעסערן די קולטורעלע לאַגע אין די טיילן פון פוילן וועלכע זי האָט איבערגענומען, און אַזוי איז אין יאָר 1788 געגרינדעט געווארן די ערשטע אַלגעמיינע שול אין האָראָדענקע. אַ וויכטיקע פאַרבעסערונג פון דער לאַגע איז פאַרגעקומען אין נייַנציקסטן יאָרהונדערט. די צאָל פון די איינוואוינער האָט זיך וואָס אַמאָל פאַרגרעסערט און איז דערגאַנגען, אין יאָר 1870, צו 8,824 נפשות, דערפון 3,159 יידן. צען יאָר שפּעטער, אין יאָר 1880, זענען שוין געווען אין שטאָט 10,014 איינוואוינער.

[1] די נומערן באַציען זיך צו דער ביבליאָגראַפּיע אין צו די מקורות, וואָס ווערן געברַאכט בייַם סוף פון דעם העברעאישן נוסח פון דערדאָזיקער היסטאָרישער איבערזיכט. זע זייט 41.

גלייכצייטיק מיט דער פאַרגרעסערונג פון דער שטאָט און דער פאַרבעסערונג פון דער עקאָנאָמישער לאָגע האָט זיך אויך געענדערט איר אַדמיניסטראַטיווע לאָגע. האַראַדענקע איז געווארן אַ באַצירק־שטאָט, צו וועלכער עס זענען געווען צוגעטיילט צוויי שטעטלעך, טשערנעליצע און אָבער־טין, און בערך אַ פופציק דערפער. אין דערזעלבער צייט איז אויך פאַרגרעקומען אַן ענדערונג אין דער לאָגע פון די גוט־באַזיצער. אונטער דעם עסטרייכישן רעזשים איז אָפּגעשאפט געווארן די „פאַנשטשינע״; דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז די גיטער האָבן זיך פאַרקלענערט און זענען אַריבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט. אזויאַרום איז אויך דאָס גוט אין האַראַדענקע אַריבער אין די הענט פונם בּאַראָן מיקאָלאַי ראַמאַשקאָן.

די עקאָנאָמישע באַזע פון דער שטאָט איז געווען די לאַנדווירטשאפטלעכע אומגעבונג, און דערמיט זענען געווען פאַרבונדן די וויכטיקסטע צווייגן פון האַנדל (תבואות, אייער, בהמות און פֿערד). בעלי־מלאכות און פאַבריקלעך האָבן אויך בעיקר באַאַרבעט לאַנדווירטשאפטלעכע פראָדוקטן. אין יאָר 1870 זענען געווען אין שטאָט צוויי קאָלך־אויוונס, ניין וואָסער־מילן, איין דאָמף־מיל, דריי פאָטאָש־פאַבריקלעך, ניין ברענעריי, איין ביר־ברויערייַ, זיבעציק וועבשטולן, זעקס זייף־פאַבריקלעך און דריסיק קיזשערס. אין יאָר 1870 איז אויך אנטשטאַנען אַ פלאַן צו שאַפן אַ פאַרקער פון דאַמפשיפן איבערן דניעסטער, וואָס זאָל דערגיין ביז אָדעס. דאָס האָט געקאָנט ברענגען אַ גרויסלטיקע עקאָנאָמישע אַנטוויקלונג פאַר דער גאַנצער געגנט, אָבער דער פלאַן איז נישט אויסגע־פירט געוואָרן.

אַנגעהויבן פונם יאָר 1870 איז אַלע צען יאָר פאַרגעקומען אַ פאַלקסציילונג. די קומענדיקע טאַבעלע וועיזט דעם צוואַ־מענשטעל פון דער באַפעלקערונג אין שטאָט לויט די ציילונגען אין די יאָרן 1870 ביז 1921:

	1870	1880	1890	1900	1910	1921	%
יידן	3,159	3,661	4,340	4,255	4,210	3,048	31
פאָליאַקן	857	1,741	1,153	1,259	1,332	6,859	69
רוטענער	4,726	4,547	5,635	6,056	5,650		
אַנדערע	82	65	34	43	31		
סך הכל	8,824	10,014	11,162	11,613	11,223	9,907	100

די אָנגעלעגענהייטן פון שטאָט האָבן אָנגעפֿירט דער בירגערמייסטער און אַ געוויילטע ראַדע פון אַכצן מענטשן. לויט אַ געזעץ פונם יאָר 1874 זענען געווען אין דער ראַדע זיבן יידן, פינף פאָליאַקן און זעקס רוטענער.

ב. דער אָנהויב פונם יידישן ישוב אין האַראַדענקע

די ערשטע יידן האָבן זיך באַזעצט אין דרום־מזרחדיקן טייל פון ריינסק — אין מזרח־גאַליציע — אין זעכצטען יאָר־הונדערט. אין פופצטען יאָרהונדערט זענען געווען אין דער גאַנצער גובערניע פון האַליטש, וואָס האָט אַרומגענומען אויך קאָלאָמיי און טערמבאָווליע, בלויז אייניצעלנע יידן. זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט פאַכטן פון זאַלצגרובן און אַנדערע רעגי־רונגס־הכנסות און געבן הלוואות די „פאַנעס״ פון דער פוילישער „שליאַכטע״, אָדער האָבן געהאַנדלט מיט בהמות און געבראַכט סחורות פון די מערבדיקע געביטן. אַ באַוויי־וויי וויניציק ס׳איז געווען די צאָל יידן אין יענער צייט האָט זיך דערהאַלטן אין אַ דאָקומענט פונם יאָר 1444: אַז אַ ריכטער אין האַליטש האָט געדאַרפט באַשווערן אַ יידן, האָט ער נישט געווואוסט ווי אַזוי מען טוט דאָס, און האָט זיך געוואנדעט קיין לעמבערג און געבעטן אים צו באַלערנען, וויאַזוי צו נעמען ביי אַ יידן אַ שבועה[2]. אין לעמבערג־גער געגנט איז שוין דעמאָלט געווען אַ גרעסערע צאָל יידן, און פון דאָרט זענען אייניצלנע געקומען קיין מזרח־גאַליציע. יידישע סוחרים פון לעמבערג פלעגן אויך קומען צו די ירידים אין יאַזלאָוויץ, וואו עס פלעגן זיך צונויפקומען פויערן פון דער גאַנצער געגנט, דאַרונטער אויך פון האַראַדענקע. אין די דאָקומענטן פון יענער צייט ווערן דערמאָנט בלויז זיבן יידישע נעמען, וו׳ שמעון פון זשידאָטשאָוו, זייַן זון יהושע, און אַ ייִד מיטן נאָמען איזאָטשקאָ פון האַליטש (1439—1441).

וועג די ערשטע יידן זענען געקומען קיין האַראַדענקע — לאָזט זיך נישט באַשטימען, ווייל דאַריבער זענען נישטאָ קיין שום דאָקומענטן. פון שפעטערדיקע, עסטרייכישע דאָקו־מענטן וויזט זיך אַרויס, אַז אַ קליין ביסל יידן האָבן געוואוינט אין האַראַדענקע נאָך אַיידער זי איז אַנערקענט געוואָרן פאַר אַ שטעטל, אין אָנהויב פונם זיבעצטען יאָר־הונדערט. נאָכדעם ווי פוילן האָט צוריקבאַקומען פאָדאָליע, לויט דעם אָפּמאַך פון קאַרלאָוויץ, האָבן יידן אָנגעהויבן זיך באַזעצן אין די מזרחדיקע טיילן פון „רייסן״, נאָענט ביי דער גרענעץ. אַזוי אַרום איז געוואקסן דער יידישער ישוב אין דער געגנט, און אויך אין האַראַדענקע.

די גראָפֿן פאָטאָצקי פלעגן געבן די יידן אַ שריפטלעכע באַווילליקונג צום וואוינען אין זייערע שטעט, לויט אַן איי־הייטלעכן נוסח און אַזוי האָט אויך דער גראָף מיקאָלאַי פאָטאָצקי געגעבן דעם 12־טן אָקטאָבער 1743 אַ באַווילליקונג פאַר די האַראַדענקער יידן[3], לויט דעם נוסח פון דער באַווילי־קונג וואָס זיין פאָטער סטעפאַן פאָטאָצקי האָט באַנייט דעם 20־טן מאי 1727 פאַר די בוטשאָטשער יידן. לויט דער בוטשאָטשער באַווילליקונג, וואָס איז ווידער געווען ענלעך צו דער באַווילליקונג פון טשאָרטקאָוו און סטאַניסלאָוו, האָבן יידן באַקומען דאָס רעכט זיך צו באַזעצן אין שטאָט און פאַרנעמען זיך מיט פאַרשידענע מלאָכות, האַנדלען מיט פאַר־שידענע סחורות, אַן־גראָ און דעטאַיל, אויסער מיט קריסט־לעכע הייליקייטן. פון יעדן הויז אין שטאָט האָבן יידן געדאַרפט צאָלן אַ שטייער — אַ טאָלער אַ יאָר. זיי האָבן

באַקומען אַ פּלאַץ אויף אַ בית־הקברות, וואו זיי האָבן געקאָנט האַלטן אַ געבויידע פּאַרן וועטער — אַן שטייערן. פון אַלע שטייערן זענען זיי געווען באַפרייט, אָבער זיי האָבן זיך געדאַרפט באַטייליקן אין אויפהאַלטן די שטראַזן אין די וועגן, גלייך ווי אַלע איינוואוינער. זיי זענען נישט געווען אינטערגעוואָרפן דעם שטעטישן געריכט, נאָר דעם פּאָר־וואַלטער פונם גראָפישן פּאַלאַץ, און האָבן געקאָנט מאַכן אַן אַפּעלאַציע צום אייגענטימער פון דער שטאָט. זיי האָבן נישט געמוזט קומען אין געריכט אום שבת און מ׳האָט זיי נישט געטאָרט איינזעצן אין אַ קאָלטן קערקער, סיידן ווען איינער איז באַאָנגעגן אַ פּאַרברעכן. די שטאָט־פּאַרוואַלטונג האָט נישט געטאָרט אָפּהאַלטן דעם וועכענטלעכן מאַרקטאָג אום שבת, מיט ריקזיכט אויף די אינטערעסן פון די יידן.

סכסוכים און משפטים צווישן צוויי יידן זענען געווען אין דער קאָמפּעטענץ פונם בית־דין. די יידישע קצבים זענען געווען פריי פון דער פליכט צו קויפן חזירים פּאַרן גראָף׳ס פּאַלאַץ, אָבער יעדער קצב האָט געדאַרפט אָפּפירן יעדעס יאָר „אַ שטייַן״ [4] חלב פּאַרן פּריץ און אַ גרויס שטיק פלייש יעדע וואָך פּאַרן וויצע־באַציראָקסהויפּטמאַן. יידן האָבן געמעגט קויפן הייזער ביי קריסטן, געמעגט בויען בית־ברויעריייען אין גראָאַלניעס אויף בראָנפן, אָבער זיי האָבן געדאַרפט אויספירן אַלע באַדינגונגען דערצו. פּאָר אַ באַזונדערן אָפּצאָל האָבן זיי אויך געמעגט פּאַרקויפן די עטראַנקען אין גלעזלעך.

גלייך ווי אין סטאָניסלאָוו און אין בוטשאָטש האָט אויך דאָ דער סטאָטוט רעגולירט די ענינים פון די יידישע בעלי־מלאָכות, ענלעך ווי די ענינים פון די קריסטלעכע בעלי־מלאָכות. זיי האָבן געדאַרפט זיין מיטגלידער אין די אַלגע־מיינע פּאַריינען פון בעלי־מלאָכות און צאָלן דעם אַלעמיינעם אָפּצאָל. אָבער אַלס יידן זענען זיי געווען פריי פון אַ טייל פליכטן פון די קריסטלעכע בעלי־מלאָכות ווי גיין אין קלויס־טער, זיך באַטייליקן אין די פּראָצעסיעס, געבן ליכט אין קלויסטער אַריין, דערפאָר אָבער האָבן זיי געמוזט געבן אַן אָפּצאָל פאָר די ליכט.

קאָנקרעטע ידיעות וועגן אַ סטאָבילן יידישן ישוב אין האָראָדענקע האָבן מיר ערשט זייט דעם אָנהויב פונם אָכצעטן יאָרהונדערט; אין יענער צייט איז שוין געווען אין האָראָדענקע אַן אַרגאַניזירטע יידישע קהילה, צו וועלכער עס האָבן געהערט אַפאָר יידישע ישובים אין די דערפער. פּאַרנומען האָבן זיי זיך מיט מסחר, געקויפט און פּאַרקויפט תבואות, בהמות, פּעלצן און פּעל.

געווען שוין דעמאָלט האָראָדענקער סוחרים, וואָס האָבן געהאָט פּאַרבינדונגען מיט דייטשלאַנד און האָבן באַזוכט די באַקאַנטע אינטערנאַציאָנאַלע לייפּציגער יריידים. צווישן די באַזוכער פונם יריד אין יאָר 1739—1740 וועלט דערמאָנט משה אַברהם פון האָראָדענקע, וועלכער איז איינגעשטאַנען ביי פּייטל מאיר; אין יאָר 1746 איז געקומען נתן גרשון מיט זיין משרת לייבל הירש, און זענען אויך איינגעשטאַנען ביי פּייטל מאיר; ער איז געקומען אויך אין די יאָרן 1738, 1744, 1746, און 1748. מאיר זיילעג פון האָראָדענקע איז געווען אין לייפּציג אין די יאָרן 1737—1738, און וואָלף זייסל אין יאָר 1740 [5]. אָט די ליסטע פון האָראָדענקער באַזוכער אין די לייפּציגער ירידים באַווייזט, אַך נאָך פּאַרן אָנשלוס צו עסטרייך איז געווען אין האָראָדענקע אַ שיכטע פון סוחרים, וואָס האָבן געהאַט פּאַרבינדונגען מיט דייטשלאַנד, געבראַכט צום לייפּציגער יריד סחורות וואָס זענען פּראָדוצירט געווָארן אין דער געגנט, און צוריקגעבראַכט סחורות פון דייטשער פּרדוקציע קיין פוילן און קיין האָראָדענקע.

די יידישע קהילה אין האָראָדענקע איז געווען אַרגאַניזירט ענלעך ווי די אַנדערע קהילות אין פוילן. זי איז געווען אַ מיטגליד אין יידישן לאַנדסקאָמיטע וואָס זיין זיץ איז געווען אין לעמבערג, און איז געווען פּאַרפליכטעט צו צאָלן אַלע שטייערן און אָפּצאָלן ווי אַלע יידן אין פוילן. אויך דאָס אינערע לעבן אין דער קהילה האָט זיך געפּירט ענלעך ווי אין אַנדערע קהילות. אַלע ענינים פון אָנפירן די קהילה, ענינים פון שטייערן און פון דערציאונג, זענען געווען אין די הענט פון דער קהילה, משפטים זענען געווען אין דער קאָמפּעטענץ פונם בית־דין, פון די רבנים.

בראש פון דער קהילה זענען געווײַנטלעך געשטאַנען דריי ביז פינף „פּרנסים״, און זיי זענען אויך געווען די פאַראַנט־וואַרטלעכע קעגן דער רעגירונג. נאָכדעם ווי זיי זענען געווײַילט געוואָרן האָבן זיי געדאַרפט אָפּגעבן אַ שבועה, אין געגענ־וואָרט פון די רעגירונגס־פאַרטרעטער, צו זיין געטרייַ דעם קעניג און דער מדינה. די פרנסים האָבן צווישן זיך פאַר־טיילט די אַרבעט אַזוי, אַז יעדן חודש האָט אַן אַנדערער פון זיי אויסגעפירט אַלע פונקציעס. א חורש די פרנסים איז געווען ביי יעדער קהילה אַ קאָמיסיע פון „טובים״ און קאָמיסיעס פאַר די פאַרשידענע אָנגעלעגנהייטן פון דער קהילה. די פרנסים זענען אויסגעווײַילט געוואָרן דורך אַ געוויסער צאָל „כשרים״, וועלכע זענען באַשטימט געוואָרן לויט אַ גורל. אַרגאַניזאַציעס פון יידישע בעלי־מלאָכות האָבן געהאַט זייערע פאַרטרעטער אין דער קהילה — געווײַנטלעך זענען דאָס געווען די אָפּטרופּסים פון אָט־די אַרגאַניזאַציעס.

די אָנגעשטעלטע פון דער קהילה, וואָס האָבן באַקומען זייער לוין פון דער קהילישער קאַסע, זענען געווען: דער רב, די דיינים, אַ „מגיד מישרים״, אַ שרייבער, וואָס איז אויך געווען דער „שתדלן״ („סינדיקוס״), און דער שמש. די קהילה האָט געהאַט צו זאָרגן פאַר אַלע עקאָנאָמישע, גזעזלשאַפטלעכע און קולטורעלע ענינים פון דער יידישער באַפעלקערונג. זי האָט אויפגעמאָנט די שטייערן, וועלכע האָבן געדאַרפט דעקן דעם „בודזשעט״ פון פאַרשידענע הוצאות: אַדמיניסטראַציע, פאַרשידענע אָפּצאָלן פאַרן סטאָראָסטאַ, פאַר די גלחים, פאַר דער גמינע, און אויך פאַרשידענע ספּעציעלע שטייערן אויף יידן, ווי קאָפּ־שטייער א. ו. ו. אין די יאָרן 1718 און 1719 האָבן האָראָדענקער יידן געצאָלט בלויז קאָפּ־שטייער 877 גילדן אַ יאָר, און אין יאָר 1727 האָבן זיי שוין געצאָלט 1,200 גילדן [6].

צום באַדויערן זענען נישט פאַרבליבן קיין דאָקומענטן וועגן דעם, ווער עס זענען געווען די רבנים און די ראָשי־הקהל אין יענער צייט. בלויז אין איין פאַל וועלט דערמאָנט דער נאָמען פונם רב, וועלכער האָט אונטערגעשריבן אַ דאָקו־

מענט וועגן דער ציילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג. די צ״יילונג איז דורכגעפירט געוואָרן דעם 11-טן פעברואַר 1765 דורך צוויי קאָמיסאַרן, יוזעף פּראַדאָווסקי און מאַצעי קאַר־וואַסיעצקי אין געגענוואַרט פונם רב, פון צוויי פרנסים און פונם שמש. זיי האָבן אָפּגעציילט 863 יידן, וועלכע האָבן באַצאָלט קאָפּ־שטייער, און אויסערדעם 60 קינדער אונטער אַ יאָר, צוזאַמען 923 נפשות. צו דער האַראַדענקער קהילה זענען געווען צוגעטיילט די יידן פון 14 אַרומיקע דערפער, לויט פאַלגנדער ליסטע:

טשערניאָטין (7 יידן און איין קינד).
אָקנאַ (7 יידן און איין קינד).
סעראָפינעץ (20 יידן).
האַראַדניצא (13 יידן און איין קינד).
פּאָטאַטשיש (13 יידן און איין קינד).
זשיוואָטשאָוו (7 יידן).
ניעזווישטש (10 יידן).
האַראָסימאָוו (4 יידן).
לוקאַ (8 יידן).
פּאָדוואַרבצע (6 יידן און איין קינד) .
סעמאַקאָווצע (4 יידן).
טרויצאַ (12 יידן און איין קינד) .
פּאָדוויסאָקע (8 יידן און איין קינד).
ראַשקאָוו (7 יידן).

סך הכל 126 יידן און 7 קינדער.

צוזאַמען מיט די דערפער זענען געווען אין דער האַראַ־דענקער קהילה 989 יידן און 67 קינדער, דאָס הייסט 1056 נפשות[7].

אין יענער צייט איז געווען אין האַראַדענקע אַ רב מיטן נאָמען ר׳ מאָנעס בן ר׳ שמשון. ער האָט אוטנערגעשריבן דעם פּראָטאָקאָל אויף פּוילישׂ „מאָנעס סאָמסאָנאָוויטש״ און באַ־שטעטיקט מיט אַ שבועה צוזאַמען מיט צוויי פרנסים פון דער קהילה און דעם שמש: „מיר האָבן אַריינגעשריבן אין דער ליסטע אַלע יידן, פון קליין ביז גרויס, אויך די יידן פון די דערפער וואָס געהערן צו דער האַראַדענקער קהילה און דייעניקע וואָס זענען געווען אויף וועגן, מיר האָבן קיין אייי־צינקן נישט אויסגעלאָזט — לויט דעם בעזעק פונם סיים״.

לויט די פאַראַרדנונגען פון דער קאָמיסיע פונם פּינאָזץ־מיניסטעריום פונם 22-טן אַפּריל 1766 און דעם 25-טן מערץ 1767, האָט ד׳ האַראַדענקער קהילה געדאַרפט אַריינטראָגן פאַר יעדן „קאָפּ״ דריי גילדן, פיר גראָשן און אַ האַלבן שילינג. און פאַר אַלע 989 נפשות איז דאָס געווען אַ סומע פון דריי טויזנט מיט דריי־און־נייניציק (3,093) פּוילישע גילדן.

ג. אין דער צייט פון דער באַוועגונג פון שבתי־צבי אין פון די פראַנקיסטן

אין דער צייט פון דער שבתי־צבי באַוועגונג איז דער גלויבן אין שבתי־צבי אַריינגעדרונגען אויך אין דרום־מזרחדיקן טייל פון רייסן און האָט געפונען אָנהענגער אפילו צווישן רבנים און למדנים. דער גלויבן איז אַריינגעבראַכט געוואָרן בעיקר דורך טערקישע יידן, וועלכע האָבן זיך באַזעצט אין קאָמענץ־פּאָדאָלסקי אין דער צייט פון טערקישער אינוואַזיע און זיי האָבן דעם גלויבן פאַרשפּרייט צווישן די יידן פון פּאָדאָליע און רייסן. אויך האַראַדענקע איז אַריינגע־פאַלן אונטער זייער השפּעה. לויט ר׳ יעקב עמדין (יעב״ץ), וועלכער האָט אין דער מיט פונם אַכצעטן יאָרהונדערט געפירט אַ שאַרפן קאַמף קעגן די רעשטלעך פון די שבתי־צביניקעס, איז אויך האַראַדענקע געווען באַפאַנט אַלס אַ נעסט פון שבתי־צבי״ס אָנהענגער. דאָס איז אייגענטלעך נישט קיין חידוש, ווייל האַראַדענקע איז געווען אַרומגענומען מיט שטעטלעך אין וועלכע דער גלויבן אין שבתי־צבי איז געווען שטאַרק פאַרפעסטיקט, ווי די שטעטלעך גליניאַני, נאַדבורנאַ, טיסמיניץ, האַהאַטין, בוטשאַטש, קאָמאַרנאַ, פּאָדהייצע, זבאַ־ראַזש, זלאָטשאָוו און קאָמיאָנקאַ.

אין יענער צייט איז געזעסן אויפן כסא־הרבנות אין האַראַדענקע ר׳ צבי הירש, וועלכער איז געווען שפּעטער רב אין יאַזלאָוויץ און אין זאָלישטשיק. זיין יורש איז געווען ר׳ מאיר מרגליות, דער מחבר פונם ספר :מאיר נתיבים״, וועלכער איז געווען דער אייִדעם פונם באַקאַנטן נגיד ר׳ איציק האַראַדענקער. אין יאָר 1752 האָט זיך ר׳ מאיר מרגליות באַמיט צו ווערן לאָנדעס־ראַבינער פון רייסן און האָט קאָנקורירט מיטן באַקאַנטן רב ר׳ חיים ראַפאַפּאָרט, וועלכער האָט זיך אויך באַמיט צו באַקומען אָט־דעם בכבודיקן פאָסטן. ענדלעך האָבן די פרנסים באַשלאָסן צו טיילן דעם פאָסטן צווישן צוויי רבנים, און געבן דעם רב מרגליות דעם טיטל „סובאַלטערנוס ראַבינוס״ (וויצע־ראַבינער)[8], כאָטש מען האָט אייגענטלעך נישט געטאָרט טיילן אָט־דעם פאָסטן אָן אַ דערלויבניש פונם וואַיעוואָדאַ. דאָס באַווייזט ווי הויך זיי האָבן געשאַצט די פערזענלעכקייט פון הרב מרגליות און ווי שווער עס איז זיי געווען זיך צו אָנטשיידן פאַר איינעם פון די צוויי רבנים.

ר׳ מאיר׳ס ברודער, ר׳ יצחק־בער, וועלכער איז געווייליט געוואָרן אַלס רב אין יאַזלאָוויץ און אין זאָלישטשיק נאָך זיין פאָטערס טויט, איז אויך געווען לאָנדעס־ראַבינער פון פּאָדאַ־ליע און האָט זיך באַטייליקט אין וויכוח מיט די פראַנקיסטן אין קאָמענץ פּאָדאָלסקי צוזאַמען מיטן פרנס לייב בן דניאל, און האָט זיך אויך באַטייליקט אין ויכוח אין לעמבערג אין 1759. ר׳ יצחק בער מרגליות איז געווען דער לעצטער נאָמן פונם ועד־המדינה (לאָנדעס־קאָמיטעט) פון פּאָדאָליע און האָט אין יאָר 1763, צוזאַמען מיטן פרנס לייב בן דניאל, געחתמעט דעם פראָטאָקאָל וועגן ליקווידירן די חובות פונם קאָמיטעט. ר׳ יצחק בער אַליין איז געווען איינער פון די בעלי חובות. דער קאָמיטעט איז אים שולדיק געווען אַ סומע פון 2,583 גילדן, און נאָכן צורעכענען פראָצענט פאַר אָנדערטהאַלב יאָר איז אים געקומען 2,980 גילדן.

אין דער צייט ווען ער איז נאָך געווען רב אין האַראַ־דענקע האָט ר׳ מאיר מרגליות איבערגעשיקט צו דער קהילה אין בראָד אַ קאָפּיע פונם גביית־עדות וועגן די געשעהענישן אין קאָמענץ־פּאָדאָלסקי, וועלכע ער האָט באַקומען אין אַ בריוו פונם סאָנאָווער רב[9]. דער ביאַלער רב, ר׳ יצחק בן מאיר, דערמאָנט דעם ענין אין אַ בריוו צו זיין שוואָגער

ר׳ יעקב עמדין, און פֿאַררופט זיך דערביי אויפֿן האַראָדענקער רב ר׳ מאיר מרגליות.[10]

האַראָדענקע איז אויך געווען אַ צענטער פון פֿראַנקיסטן, און זיי זענען געשטאַנען אין פֿאַרבינדונגען מיטן פֿירסט ראַדזיוויל[10], וועלכער האָט זיך אינטערעסירט מיט רעליגיעזע פֿראָבלעמען און האָט אין סעפּטעמבער 1759 צעמאַכט אַ באַזוך ביי יעקב פֿראנק[11]. אָבער אין דער רשימה פון די פֿראַנקיסטן וואָס האָבן זיך געשמַדט נאָכן וויכוח אין לעמבערג, צעפּינט זיך נישט קיין אייניציקער פון האַראָדענקע. וויזט אויס, אַז זיי זענען געבליבן געטרייע פֿראַנקיסטן, און דאָך זיך נישט געשמַדט. לויט ר׳ יעקב עמדין איז אין יאָר 1766 געקומען פון האַראָדענקע קיין דייטשלאַנד אַ פֿראַנקיסטישער פֿרעדיגער מיטן נאָמען יצחק־אהרן בן משה פון דער באַקאַנ־טער רבנישער משפחה תאומים, און אין יאָר 1767 איז ער געקומען קיין אַלטאָנאַ. וואָס עס איז געווען דער סוף פון יצחק אהרן תאומים, צי האָט ער זיך דערנאָך נאָך אומגעקערט קיין האַראָדענקע, איז נישט באַקאַנט.

ד. האַראָדענקע אין דער עפּאָכע פון חסידות

לויט דער צייט און דעם פּלאַץ פון איר טעטיקייט איז די חסידישע באַוועגונג געווען נאָענט צו דער פֿראַנקיס־טישער, און ביידע האָבן געהאָט זייערע אַנהענגער צווישן די יידן פון פּאָדאָליע און רייסן. אָבער אין דער צייט וואָס די בעקשאָפט נאָך אַ גשמיותדיקער גאולה פון דער שבתי־צבי באַוועגונג איז מגולגל געוואָרן אין דער פֿראַנקיסטישער באַוועגונג און איז אַרײַנגעפֿאַלן אין דעמאָראַליזאַציע און שמַד — האָט אויפֿגעלויכטן די אינערלעכע, גייסטיקע גאולה פון דער חסידישער באַוועגונג, וועלכע האָט זיך פֿאַרקערפֿערט אין דער געשטאַלט פון רבי ישראל בעל־שם־טוב, דעם שאָפער פון חסידות. און דאָס שטעטל האַראָדענקע, גלייך ווי עס איז געווען אין דער מיט פון דער פֿראַנקיסטישער השפּעה, איז עס אויך געווען אין צענטער פון דער געגנט וואו דער בעל־שם האָט געווירקט, צווישן דער שטאָט קיטעוו אין די קאַרפּאַטן און דער שטאָט טלוסט אין יענער זייט דניעסטר. פֿאַרשטייט זיך, אַז אויך אין האַראָדענקע האָט די וואונדערלעכע געש־טאַלט פונם בעל־שם געמאַכט אַ גרויסן אייndרוק, און האַראַ־דענקע האָט אַרויסגעגעבן אייניגע פון זיינע אויסדערוויילטע תלמידים — ר׳ נחמן האַראָדענקער.

לויט דעם ספר „סדר הדורות החדש״ (זייטן 12—26), האָבן זיבן־און־דרייסיק קרובים און תלמידים פונם בעל־שם זוכה געווען צו לערנען פון זיין מויל, און צווישן זיינע תלמידים פון גאַליציע רעכענט זיך ר׳ נחמן האַראָדענקער פֿאַר איינעם פון די וויכטיקסטע און געטרייסטע. ער וועט אויך דערמאָנט אין ספר „שבחי הבעש״ט״ (זייטן 21 און 36) און אויך אין ספר „תולדות יעקב יוסף״. זיין לעבענסגעשיכטע איז זייער וויניג באַקאַנט. מען וויייסט נאָר, אַז ער איז געווען אין מעדזיבאָזש בשעת דער בעל־שם איז נפטר געוואָרן און אַז ער פלעגט אָפט קומען אויף זיין קבר. וועגן ער האָט באַשלאָסן צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל, איז ער קודם געפֿאָרן צום בעל־שֵׁם־סַ קבר און ביי אים געבעטן רשות, און צוריק־קומענדיק האָט ער מיט פֿרייד אָנגעזאָגט די בשורה: „דער בעל־שם האָט מיר געהייסן פֿאָרן אין הייליקן לאַנד אַריין (שבחי הבעש״ט, דף 21).

אין יאָר תקכ״ד (1764) איז ר׳ נחמן אַוועקגעפֿאָרן קיין ארץ ישראל, צוזאַמען מיט ר׳ מנחם מענדיל פון פֿרעמישלאַן און ר׳ שמחה פון זאַלאָזיץ. זיי זענען אָפּגעפֿאָרן פון גאַלאַץ קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און דאָרט געוואָרט צוואַנציק טעג אויף אַ שיף קיין ארץ־ישראל. די שיף איז אָפּגעפֿאָרן אָכצן טאָג אין אלול מיט 110 ספרדים און 29 אשכנזים פון פּוילן און פון ליטא, און איז אָנגעקומען קיין יפו ערב ראש־השנה. די ספרדים זענען אָפּגעשטיגן אין יפו כדי צו פֿאָרן קיין ירושלים, און די חסידים זענען געפֿאָרן וויייטער מיט דער שיף און זענען אָנגעקומען קיין עכו 12 טאָג אין תשרי. פון דאָרט זענען זיי געריטן אויף אייזלען קיין טבריה. ר׳ נחמן האָט זיך באַזעצט אין טבריה און איז דאָרט געשטאָרבן אַ פאָר יאָר נאָך זיין קומען קיין ארץ־ישראל.

ר׳ נחמנס זון, שמחה, האָט חתונה געהאַט מיטן בעל־שמס אַן אייניקל, פּייגע (אַ טאָכטער פונם בעל־שם־ס טאָכטער, האַדל). פון דעם זיווג איז געבוירן געוואָרן אין יאָר תקל״ב (1772), ר׳ נחמן פון ברסלאָב.

ה. האַראָדענקע אונטער עסטרייכישער הערשאַפט

נאָכדעם ווי גאַליציע איז צוגעטיילט געוואָרן צו עסטרייך, אין יאָר 1772, זענען פֿאַרגעקומען אַסך ענדערונגען אין דער לאָגע פון די יידישע קהילות. אַ צייט לאַנג נאָכדעם ווי זיי זענען אָפּגעטיילט געוואָרן פון די איבעריקע קהילות אין ריסן זענען זיי וויייטער געווען אַרגאַניזירט, לויט דעם סטאַ־טוט פון דער קייזערין מאַריאַ טערעזיאַ פונם יאָר 1776, אין אַ באַזונדערער קערפּערשאַפט מיטן נאָמען „די אויבערשטע לייטונג פון גאַליציש יידן״. אין יאָר 1785 איז אָט־די אַרגא־ניזאַציע אויפגעלעזט געוואָרן, אָבער קיין שום אַנדערע לאָנדעס־אַרגאַניזאַציע איז נישט געגרינדעט געוואָרן. די ענינים פון דער קהילה האָבן זיך וויייטער געפּירט אונטער דער אָנפירונג פון „פרנסים״, און זיי האָבן אויך געהאַט די אופּיזיכט איבערן פֿאַרשרייבן פון געבורטן, חתונות און נפטרים, און געדאַרפט אויפמאַנען די שטייערן פון דער קהילה און די אַלגעמיינע שטייערן פון די יידן. פֿאַקטיש זענען די פרנסים געווען אָפּהענגיק פון דער קרייז־הויפּטמאַנשאַפט אין זאַליש־טשיק און האָבן געמוזט אויספירן אירע פֿאַראָרדנונגען. אין האַראָדענקע איז דעמאָלט נישט געווען קיין רב, נאָר אַ מורה־הוראה, וועלכער האָט באַקומען אַ יערלעכן געהאַלט פון 104 פלאָרין.

אייניער פון די צילן פון דער עסטרייכישער אַדמי־ניסטראַציע איז געווען צו ליקווידירן די יידישע שענקן, וועלכע האָבן, לויט זייער מיינונג, אָפּגעהאַלטן די אַנטוויקלונג פון די פּויערן און פון דער דאַרפֿישער באַפעלקערונג בכלל. דערפון זענען געטראָפן געוואָרן אַסך האַראָדענקער יידן, וואָס האָבן געהאַט זייער פרנסה פון האַלטן אַ שענק, און אומדי־רעקט האָט דאָס אויך פֿאַרגערעכט די עקאָנאָמישע לאַגע אין שטאָט. די יידן האָבן קענן דעם פֿראָטעסטירט און האָבן זיך

באַרופן אויף די רעכט וועלכע זיי האָבן באַקומען לויט דעם סטאַטוט פונם שטאָט־אייגענטימער מיקאָלאַי פאָטאָצקי אין יאָר 1743. די פראָצעסן וועגן דעם האָבן זיך געצויגן צענט־לינגער יאָרן.

אייניק פון די שוועדסטע געזעצן, וואָס האָט געהאָט אַ ווירקונג אויך אויף דער עקאָנאָמישער לאָגע פון די יידן אין גאַליציע, איז געווען דאָס געזעץ וועגן חתונה־שטייער. פאַר א דערלויבניש חתונה צו האָבן האָט מען פאַרלאַנגט אַן אָפּצאָל פון דריי ביז דריסיק דוקאַטן, און ווער ס׳האָט חתונה געמאַכט זיינע קינדער אָן אַ דערלויבניש איז געווען אין געפאָר באַשטראָפט צו ווערן און זיין פאַרמעגן זאָל ווערן קאָנפיס־קירט. אפילו פאַר באַטייליקן זיך אין אַן „אומגעזעצליכער״ חתונה האָט מען געקאָנט באַקומען אַ שווערע געלט־שטראָף. דאָס געזעץ האָט אויך געבראַכט צו מסירות צווישן יידן.

אין די יאָרן 1784—1785 האָבן האַאַדענקער יידן שטאַרק געליטן פון אַ„מסור״ מיטן נאָמען לייבל הערשל, וואָס האָט איבערגעשיקט אַסך מסירות קיין לעמבערג וועגן „שטילע חתונות״ אין שטאָט און אין דער געגנט, און וועגן פאַרשידענע פעלער אין דער טעטיקייט פון דער קהילה און אין אויפמאַנען די שטייערן[19]. פאַר די מסירות האָט ער פאַרלאַנגט פון דער רעגירונג אַ באַלוינונג, און לויט אַ דאָקומענט פונם 29־טן אַפּריל 1784 האָט מען פון אים פאַרלאַנגט ער זאָל איבערגעבן דעם גובערניום אין לעמבערג פאַקטן און באַווייזן וועגן דער ריכטיקייט פון זיינע מסירות. אויפן יסוד פון אַ דין־וחשבון פונם גובערניום פונם 27־טן מאַי 1784 האָט די רעגירונג אין וויַן אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדנונג, מען זאָל פאַרציכטן אויף דער אויספאָרשונג וועגן אומגעזעצלעכע חתונות ביז דער נייער פאָלקסציילונג, מען זאָל בלויז מער אַכט געבן אויף אַזעלכע דערשיינונגען און באַשטראָפן די רבנים, וואָס געבן חופה וקידושין ביי אַזעלכע חתונות, מיט אַ סומע פון צוויי פלאָרין פאַר יעדער חתונה. אייגענטלעך האָט די רעגירונג נישט געדאַרפט האָבן די מסירות פון לייבל הערשל, ווייל אויך אָן זיין הילף האָט זי אין יענער צייט אויסגעפֿונען אין מזרח־גאַליציע 464 פאַלן פון „שטילע חתונות[20]. נאָך די מסירות וועגן דעם זאָ די קהילות ווערן נישט געפירט אין אַרדנונג, האָט די רעגירונג אין וויַן געהייסן בעסער אַכט געבן אויף די קהילות, פאַרפליכטן די פרנסים צו פירן ביכער און פון צייט צו צייט אָפּגעבן רעכנשאַפט די רעגירונג־אַמטן וועגן די הכנסות און הוצאות פון די קהילות, און געבן זיי אַ מעגלעכקייט דאָס אַלץ צו קאָנטראָלירן. אויב עס וועלן זיך אַרויסווייזן פאַרשוועגדונגען אָדער פאַראומטרייאונגען פון גאַלט־סומען, דאַרפן די פרנסים טראָגן די גאַנצע פאַראַנט־וואָרטונג, מען דאַרף הייסן זיי באַצאָלן דעם שאָדן אָדער אָפּילו אַרויפלייגן אויף זיי אַ שווערע שטראָף[21].

לייבל הערשל איז אויך געווען איינער פון דער גרופּע יידן, וועלכע האָבן געגעבן די איניציאַטיווע איינצופירן אין גאַליציע דעם שטייער אויף כשר פלייש. זיי האָבן דערלאַנגט דער רעגירונג דעם פאַרשלאָג און האָבן אויך געוואָלט פאַכטן דאָס אויפמאַנען פון דעם שטייער. אַז די רעגירונג האָט זיי נישט געוואָלט איבערגעבן די פאַכט, האָבן זיי פאַרלאַנגט בייַ דער רעגירונג אַנטשעדיקונג און הוצאות פאַרן אויסאַר־בעטן דעם פלאָן, ווי דעם שטייער איינצומאַנען. לייבל לערשל האָט אויך פאַרלאַנגט א „באַזונדערע באַלוינונג״ דערפאַר וואָס ער האָט דעם פלאָן אויפגעגעבן. דער סוף איז געווען, אַז די רעגירונג האָט די אַלע פאַדערונגען אָפּגעווארפן. דאָגעגן האָט מען געהייסן באַצאָלן דעם האַאַדענקער מסור לייבל הערשל פאַר זיינע מסירות וועגן די „שטילע חתונות״, און אַז מען האָט אים אַרעשטירט אַלס פאַרדעכטיק אין פעלשן דאָקומענטן און וועקסלען — האָט מען אים געהייסן באַפּריַיען. דערמיט האָט זיך געענדיקט די פרשה פון לייבל הערשל, וועלכע האָט אַ לאַנגע צייט באַשעפטיקט די רעגירונגס־אַמטן מיט אַ לאַנגן בריוו־וועקסעל צווישן דעם גובערניום איז לעמבערג און דער צענטראַלער רעגירונג אין וויַן (זעה באַמערקונגען 22—27).

נאָכן איינפירן פונם שטייער אויף כשר פלייש האָט אויך דער אייגענטימער פון האַאַדענקע, טעאַדאָר פאָטאָצקי, פאַר־לאַנגט פון דער רעגירונג אַנטשעדיקונג פאַר די הכנסות וועלכע ער האָט דורכדעם פאַרלוירן. נאָך אַ לאַנגן מַשא־ומתן האָט די רעגירונג אין וויַן אָפּגעוואָרפן זיין פאָדערונג, אָן אַ שום באַגרינדונג (26 פעברואַר 1793)[29].

אין יאָר 1785 האָט די עסטרייכישע רעגירונג גאָנץ ליק־ווידירט די אויטאָנאָמיע פון די קהילות און אַנולירט אַלע פאַליטישע און גערעכטלעכע פריווילעגיעס וואָס האָבן געשטאַמט פון דער אויטאָנאָמיע. לויט דער נייער פאַראָרדנונג האָט מען די יידישע שטייערן נישט אַרויפגעלייגט אויף דער קהילה ווי אַ קערפערשאַפט, נאָר אויף יעדן יחיד אַלס פרט, און דאָס אויפמאַנען די שטייערן האָבן איבערגענומען רעגי־רונגס־באַאַמטן. ביים בית־דין האָט מען צוגענומען די קאָמפּע־טענץ צו זיין די ריכטער ביי יעדן סכסוך צווישן יידן. אין אַלע שטעטישע ענינים זענען די יידן געווען אונטערגעוואָרפן דער געמיינדע, גלייך ווי אַלע בירגער.

דער קייזער יאָזעף דער צווייטער האָט געפּרוּווט לאָזן באַצעצן גאַליציש יידן אויפן באָדן און זיי מאַכן פאַר לאַנד־ווירטן. כדי זיי אויפצומונטערן דערצו איז נאָך אין 1782 אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ פאַראָרדנונג, אַז יידישע אָקערבויער זאָלן בלויז אַ העלפט פון דעם שטייער פאַר חתונות, און אַ קורצע צייט שפעטער האָט מען זיי גאָנץ באַפרייט פון דעם שטייער. ערשט אין יאָר 1785, נאָכדעם ווי ס׳איז פאַרעפענט־לעכט געוואָרן דער קייזערלעכער דעקרעט פונם 6־טן יולי 1785, האָט מען אָנגעהויבן גרינדן יידישע קאָלאָניעס, און אין פרילינג 1786 איז געגרינדעט געוואָרן די ערשטע יידישע קאָלאָניע אין דאָרף דאָמבראָווקא בייַ נאָווי־סאָנטש. אַ קורצע צייט שפעטער איז געגרינדעט געוואָרן די צווייטע קאָלאָניע „נוי־באַבילאָן״, אין שכנות פון דער שטאָט באָלעכאָוו, און נאָך עטלעכע קלענערע קאָלאָניעס, וועלכע האָבן זיך נישט לאַנג געהאַלטן.

לויט דעם פלאָן פון דער רעגירונג האָט מען געדאַרפט באַצעצן 1410 יידישע משפחות פון גאַליציע, דערפון 117 משפחות פונם זאַלישטשיקער באַצירק. דערפון האָבן געדאַרפט קומען פון האַאַדענקע צוועלף משפחות. ביז צום יאָר 1794

האָבן זיך טאָקע באַזעצט צוועלף יידישע משפחות פון האָראָ־דענקע — 12 מענער, 10 פרויען און 8 קינדער פון אונטער 18 יאָר. די צוועלף קאָלאָניסטן האָבן באַקומען 138 שטיקלעך ערד, 9 הייזער, 9 שטאַלן און סטאַדאָלעס, 11 פערד, 18 אָקסן, 16 קי און 30 לאַנדווירטשאַפטלעכע מכשירים. אין אַנהויב פונם ניינצטן יאָרהונדערט זענען נאָך אַלע צוועלף משפחות געווען לאַנדווירטן[30]. פונם גאַנצן זאָלישטשיקער קרייז איז געקומען די פאָלגענדע צאָל יידישע משפחות: פון האָראָ־דענקע — 12, פון זאָלישטשיק — 14, פון יעזיעזשאַני — 16, פון זאַבלאָטאָוו — 7, פון טשאָרטקאָוו — 18, פון קשיווטשע — 9, פון בוטשאַטש — 14, פון שניאַטין — 17, פון יאָזלאָוויץ — 8, צוזאַמען 115 משפחות מיט 129 מענער, 126 פרויען, 116 יינגלעך, 94 מיידלעך, אָלץ צוזאַמען — 465 נפשות. די הויפּט־פון דער קאָלאָניזאַציע זענען געווען 250 פלאָרין פאַר יעדער משפחה, און די רעגירונג האָט פאַרלאַנגט פון די קהילות זיי זאָלן דעקן די הוצאות. 25—40 שטעטישע משפחות האָבן געדאַרפט דעקן די הוצאות צו באַזעצן איין מיטללאָזע משפחה.

די גאַליציש יידן זענען דווקא געווען גאָר פאַרברענט איבערצוגיין צו לאַנדווירטשאַפט. דאָס לאָזט זיך זען פונם פאַלגענדן פאַל: אין יאָר 1787 האָבן זיך 50 יידן פון זאָליש־טשיק געווענדעט צו דער רעגירונג און געבעטן זיי צו געבן באָדן צום באַרבעטן אין דער געגנט פון דער שטאָט, אין די דערפער קרישטשאָטק און דאָווידעסטיע אין יענער זייט דניעסטר. די משפחות וועלכע האָבן דערלאַנגט די בקשה האָבן פאַרמאָגט: 25 הייזער (דאָרונטער 4 שענקן), 50 פערד, 10 אָקסן, 76 קי, 17 בינשטעק, און 1,950 גילדן מזומן געלט. א גאַנץ יאָר האָבן זיי נישט באַקומען קיין ענטפער פונם גובערניום. אין יאָר 1787 האָבן זיי געשיקט א פעטיציע צום קייזער יאָזעף דעם צווייטן, אין וועלכער זיי האָבן געשריבן: „מיר האָבן באַשלאָסן אפצולאָזן דעם קליינהאַנדל און זיך איבערגעבן צו פעלד־אַרבעט. נאָר אַזויווי דאָס דערפילן פון אונדזער ביטע וועדט אפגעליגט פון טאָג צו טאָג, און דערווייל איז שוין אַוועק א גאַנץ יאָר און מיר האָבן נישט באַקומען קיין באָדן — וויסן מיר שוין נישט וואָס צו טון. דאָס ביסל פאַרמעגן וואָס מיר האָבן געהאַט האָבן מיר אויפ־געגעסן, און איצט זענען מיר געבליבן אָן פרנסה, נאָכדעם ווי מיר האָבן זיך פאַרלאָזט דאַרויף אַז מיר וועלן באַלד איבערגיין צו פעלד־אַרבעט". אויפן יסוד פון דער פעטיציע האָט דער קייזער אַרויסגעגעבן א פאַראָדנונג, מען זאָל דער־פילן זייער בקשה און געבן זיי באָדן זיך צו באַזעצן. אָבער פונם גובערניום אין לעמבערג האָט מען זיי צוגעווויזן פעלדער וויסט פון דער שטאָט, וועלכע קאָלאָניסטן פון זיבענבירגן האָבן פאַרלאָזט דערפאַר וואָס זיי זענען נישט געווען פרוכטבאַר. אַזעלכע פעלדער האָבן די יידן נישט געוואָלט און נישט געקאָנט אָננעמען, און אַזוי איז דער גאַנצער פלאַן צו נישט געווארן.

אַן ענלעכע בקשה האָט אויך דערלאַנגט די קהילה פון לעזאַיסק אין נאָמען פון 70 משפחות. אויך אין דעם פאַל האָט דער קייזער געגעבן א פאַזיטיוון ענטפער, אָבער דער פלאַן איז נישט אויסגעפירט געווארן, צוליב מאַנגל פון באָדן[30a].

אַלגעמיין איז די לאַגע פון די האָראָדענקער יידן געווען גענוג שווער אין די ערשטע יאָרן פון דער עסטרייכישער הערשאַפט. האָוסגעער, דער קרייז־הויפטמאַן פון זאָלישטשיק, האָט אַלעמאָל אונטערשטיצט די דאָרפישע באַפעלקערונג און האָט נישט אויגעלאָזט קיין שום געלעגנהייט צו קריוודען די יידישע באוואוינער פון די שטעט, צו וועלכע ער האָט זיך באַצויגן מיט אומצוטרוי און אַפילו מיט האַס. אין די אַפי־ציעלע באריכטן האָט ער אַלעמאָל אונטערגעשטראָכן, אַז די יידן זענען גענייגט צו באַטריגן די נאַיוועט דאָרפסלייט, און די יידישע שפּראַך האָט עד געהאַלטן פאַר א מין גנבים־שפּראַך[31]. אָט די באַציאונג האָט געהאַט צו שלעכטע ווירקונג אויף דער עקאָנאָמישער לאַגע פון די יידן. זיי האָבן זיך אַפּטמאָל באַמיט אין לעמבערג און אין ווין די לאַגע צו ענדערן, אָבער מיינסטנס האָט עס גארנישט געהאָלפן.

צו דעם אַלעמען האָבן די האָראָדענקער יידן, גלייך ווי אַלע גאַליציש יידן, געטראָגן א שוועריע לאַסט פון שטייערן. אין די יאָרן 1777 ביז 1784 האָבן די יידן געצאָלט פאַלגענדע שטייערן: (1) „שוץ אונד טאָלעראַנץ געביר" — פון יעדער משפחה 4 גילדן, וועלכע מען האָט אויפגענאָמען לויט דעם סיסטעם פון קאָפּ־שטייער. (2) געווערבע און פערמעגענס־שטייער — פון יעדער משפחה 4 גילדן, וועלכע די קהילה האָט געצאָלט אויף א קאָלעקטיוון אופן און זי האָט אויפגענאָמען דעם שטייער ביי די איינצעלנע משפחות. (3) א שטייער פון חתונות.

אין יאָר 1784 האָט זיך אַביסל געענדערט דער צוזאַמען־שטעל פון די שטייערן. דער געווערבע און פערמעגענסשטייער איז אָפּגעשאַפט געוואָרן און שטאָט דעם האָט מען אַרויפגע־לייגט א שטייער אויף כשר פלייש. א צווייטער שטייער, די אַמאָליקע „שוץ אונד טאָלעראַנץ געביר", איז געהעכערט געוואָרן מיט א גילדן (פינף גילדן שטאָט פיר גילדן פון יעדער משפחה) און האָט באַקומען א נייעם נאָמען: „לאַנדעס אַמאַסטקאָל־בייטראָג". אויסערדעם האָט מען אַרויפגעלייגט א באַזונדערן אָפּצאָל פאַר אויבניען א נייע שיהל אָדער א נייעם בית־עולם (50 גילדן א יאָר) און א באַזונדערן אָפּצאָל פאַר אויפשטעלן א יידישע שול.

די שווערע לאַסט פון שטייערן און די שווערע עקאָנא־מישע לאַגע האָבן געבראַכט צו א ריקשטאַנד אין צאָלן פון די שטייערן. אין יאָר 1791 האָט די רעגירונג געמאַכט ביי דער האָראָדענקער קהילה צו באַצאָלן דעם ריקשטאַנד פון דאָמעסטיקאָל־בייטראָג לויט 38 פלאָרין פון יעדער משפחה. אין דעם פראָטאָקאָל פונם 13־טן יולי 1792 האָבן די אָנפירער פון דער קהילה יעקב וואַסער, מאָטל עדעלשטיין, בנימין דאָנקנער, משה אָפענבערגער און אברהם סוחר צו וויסן געגעבן, אַז די סומע פון 38 פלאָרין פון א משפחה איז נישט ריכטיק, ווייל זיי האָבן געהאַט אָפּגעצאָלט די „שוץ אונד טאָלעראַנץ געביר". נאָכדעם ווי די רעגירונג האָט די סומע פאַרקלענערט, האָבן די פאַרשטייער פון דער קהילה צוגעזאָגט אויפצומאַנען דעם שטייער און אָפּצאָלן דעם חוב דער רעגי־רונג. אָבער דער שטייער־אַמט האָט זיך נישט פאַרלאָזט אויף

דעם צוזאָג און האָט געהייסן שיקן סעקוועסטערס צו יעדער משפחה, כדי גיכער אויפצומאַנען דעם שטייער. בייַ דער געלעגנהייט איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אַ פולשטענדיקע ליסטע פון אַלע יידישע משפחות אין שטאָט. אַ דאַנק דעם איז פאַרבליבן אַ ליסטע פון 422 פאַמיליעס[32], וועלכע זענען צום ערשטן מאָל רעגיסטרירט געוואָרן מיט זייערע דייטשע פאַמיליען־נעמען, וואָס זיי האָבן באַקומען לויט דעם דעקרעט פונם 3־טן פעברואַר 1785. רעכענענדיק דורכשניטלעך פינף נפשות אין יעדער פאַמיליע, זענען דעמאָלט געווען אין האַראַדעקע בערק 2100 יידישע נפשות.

ווייזט אויס, אַז די סעקוועסטערס פונם שטייעראַמט האָבן אויך נישט געהאָט קיין גרויסע הצלחה אין אויפמאַנען די שטייערן. אין יאָר 1792 האָט זיך די רעגירונג אין ווין געווועדעט צום גובערניום אין לעמבערג און געהייסן זיי זיין מער צוגעריג אין אויפמאַנען פון די שטייערן, ניש קוקענדיק אויף די טענות פון די יידן אַז זיי קאָנען נישט באַצאָלן[33]. נאָך דעם באַפעל האָט מען אָנגעהויבן שטאַרק צו דריקן די שטייער־פליכטיקע אין זאַלישטשיקער קרייז, און אין באַריכט פונם 5־טן יולי 1794, וועלכן דאָס גובערניום אין לעמבערג האָט איבערגעשיקט קיין ווין, האָבן זיי אונטערגעשטריכן אַז דער זאַלישטשיקער קרייז האָט זיך אויסגעייכנט מער ווי אַלע אַנדערע אין אויפמאַנען די שטייערן פון דער יידישער באַפעלקערונג. אָבער פונדעסטוועניגער איז דער חוב פון יאָר צו יאָר גרוואַקסן, און די רעגירונג אין ווין האָט זיך עמדלעך איבערצייגט אַז די קהילות זענען אין אַזאַ פאַראַרעמטן צושטאַנד, אַז זיי וועלן דעם חוב קיינמאָל נישט קענען באַצאָלן. אין יאָר 1802 האָט דער קייזער פראַנץ גהייסן אויסשטרייכן די חובות און פאַרציכטן אויפן איינמאָנען[34].

בכלל איז אין עסטרייך געווען גאָר אַ קאָמפליצירטער סיסטעם פאַר יידישע שטיינערן. לויט דעם סיסטעם, וועלכער האָט עקזיסטירט ביז 1848, זענען די יידישע שטיינערן געווען רעגולירט דורך אַ לאַנגער רייע פון „פאַטענטן״ און „דעקרעטן״ און זענען פאַרפאַכטעט געוואָרן צו פאַכטערס און סובּ־פאַכטערס[35]. לויט דעם „פאַטענט״ פונם 21־טן יוני 1797 האָט מען אויף אַלע גאַליצישע יידן אַרויפגעלייגט אַ „ליכט־שטייער״, אַ באַזונדערן שטייער אויף שבת־ליכט, וואָס איז איינגעפירט געוואָרן לויט דעם פאַרשלאָג פון אַ לעמבערגער סוחר שלמה קאָפלער, און נאָכדעם ווי מען האָט זיך באַראָטן מיט הערץ האָמבערג, דעם „יועץ״ פאַר יידישע אָנגעלעגענהייטן, וועלכער איז אויך געווען דער אויפזעהער אויף די יידיש־דייטשע שולן אין גאַליציע. שלמה קאָפלער האָט זיך אויך „פריוויליק אָנגעבאָטן״ צו פאַכטן דעם נייעם שטייער און אַריינטראָגן דערפאַר דער רעגירונג צווייהונדערט־טויזענד פלאָרין אַ יאָר. זייט דעם יאָר 1798 האָבן די יידן געצאָלט לויט דעם פאַטענט פונם 25־טן אָקטאָבער 1798, אַן „עקסטרא־שטייער״, אויפן אָרט פונם הכנסה־שטייער, וועלכן די קריסט־לעכע באַפעלקערונג האָט געצאָלט. אויסערדעם האָבן זיי געמאָט צו צאָלן אַן „ערגענצונג־שטייער״, אויב דער ליכט־שטייער און דער שטייער אויף כשר פלייש האָבן נישט אַריינ־געטראָגן די סומע וועלכע די רעגירונג האָט באַשטימט.

די פאַלקס־מאַסן אין גאַליציע זענען געווען אונטער־דריקט ביז צו פאַרצווייפלונג דורך די אויספרעסונגען פון די „ליכט־פאַכטערס״ און „פליישּ־פאַכטערס״, און יענע צייט איז פאַרבליבן אין דעם זכרון פונם פאָלק אין פאַרשידענע מעשה־לעך און אַנעקדאָטן וועגן די גרויזאַמע מיטלען פון די פאַכ־טערס, וועלכע האָבן זיך געפירט כמעט ווי רויבער און גזלנים. אַט־די לאָגע האָט עדעווערט ביז צום יאָר 1848, ביז צו דער רעוואָלוציע.

אינצווישן איז די לאָגע פון די האַראַדענקער יידן געוואָרן וואָסאַמאָל ערגער. אין יאָר 1811 איז אויסגעבראָכן אַ סכסוך צווישן דעם אייגענטימער פון דער שטאָט, גראַף פאָטאָצקי, און די אייגענטימער פון די גאַראַלניעס און די שענקן. גראַף פאָטאָצקי האָט געפרוווט העכערן דעם אָפצאָל, וועלכער איז באַשטימט געוואָרן אין דער וואויוויליגונג פונם יאָר 1743, און אַז די פאַכטערס האָבן נישט געוואָלט מסכים זיין, האָט ער זיי פאַרבאָטן וויייטער צו ברענען בראַנפן און אים פאַר־קויפן. דער סכסוך האָט אַרומגענומען און געטראָפֿן 92 משפחות און האָט זיך געצויגן ביז צום יאָר 1840[37].

אין יאָר 1822 זענען אין שטאָט אויסגעבראָכן שריפות, וואָס האָבן חָרב געמאַכט אַ גרויסן טייל הייזער אין שטאָט און פאַראָרעמט די אייגנווינער. נאָך דער שריפה האָבן זיך די ראשי הקהל געוועדעט צום קריין־אַמט מיט אַ בקשה צו פאַרקלענערן די שוועָרע שטייערן, אָבער די בקשה איז אָפּגעוואָרפן געוואָרן, כאָטש די יידן האָבן געצאָלט שטייערן פינף מאָל אַזויפיל ווי די קריסטלעכע אייגווינער[38]. לויט די אָפיציעלע אָנגאָבן האָט יעדער קריסטלעכער בירגער געצאָלט דורכשניטלעך 1.17 פלאָרין אַ יאָר, אין דער צייט וואָס פון יעדן יידּ האָט מען אויפגעמאַכט דורכשניטלעך 6.01 פלאָרין.

אַ געוויסע דערלייכטערונג אין דער לאָגע פון די יידן האָט זיך באַמערקט נאָך 1848, וועו ס׳זענען איינגעפירט געוואָרן די נייע פרינציפן פון טאָלעראַנץ און ליבעראַליזם קעגן די נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע מינדערהייטן. אין יאָר 1852 האָבן יידן באַקומען די דערלויבעניש צו קויפן באָדן אין הייזער (נכסי־דלא־ניידי), און פון אַלע גאַליציש שטעט האָבן יידן דערלאַנגט בקשות צום אינערן־מיניסטעריום אין ווין וועגן אַרויסגעבן באַווילּיקונגען דערצו. דאָרונטער זענען אויך געווען צוויי האָראַדענקער יידן — זעליג ענגעל[39] און דן זילבער, וועלכע האָבן דערלאַנגט ביטעם אין יאָר 1863 און האָבן באַלד באַקומען די דערלויבענישּ[40]. זעליג ענגעל האָט אויך באַקומען אַ ספעציעלע דערלויבענישּ צו קויפן בוי־פלעצער אין קריסטלעכע קוואַרטאַלן, אין וועלכע יידן האָבן אויך געווינט.

ז. די קולטורעלע און געזעלשאפטלעכע לאגע

אין דער צייט פונם פולישן רעזשים האָט זיך דאָס קול־טורעלע לעבן פון די יידן געפירט גאַנץ פריי מיט אַ פול־שטענדיקער אויטאָנאָמיע. די קינדער האָבן באַקומען בלויז אַ יידיש־טראַדיציאָנעלע דערציאונג, האָבן נישט געהאַט קיין שום באַרירונג מיט דער נישט־יידישער סביבה און האָבן נישט

באַקומען פון איר קיין שום השפּעה. דער עסטרייכישער רע־זשים האָט אין דעם פּונקט אַריינגעבראַכט אַן ענדערונג. באַלד אין אָנהויב, אין די יאָרן 1785—1790, זענען געגרינדעט געוואָרן אין גאַליציע אַלגעמיינע שולן פאַר יידישע קינדער, וועלכע אַלע יידישע קינדער זענען געווען פאַרפליכטעט צו באַזוכן.

אויף אין האָראָדענקע איז שוין אין יאָר 1788 געגרינדעט געוואָרן אַ „יידישע נאָרמאַלשולע". דער לערער איז געווען שמעון בארנשטיין. און ער האָט באַקומען אַ געהאַלט פון 200 פלאָרין אַ יאָר. אין דעמזעלבן יאָר זענען געגרינדעט געוואָרן די שולן אויך אין די אַנדערע שטעט פונם זאַלישטשיקער קרייז: אין טשאָרטקאָוו (דער לערער — שלמה קרייץ), זשידאָטשאָוו (ישראל פייערקוועל), אין בוטשאַטש (יעקב בערלעס), אין שניאַטין (לוי פלפל). אין זאַלישטשיק אַליין און אין די שטעטלעך יאַזלאָוויץ, קשיור־טשע זענען נאָך אין יענעם יאָר נישט ענטשאַנען קיין יידישע שולן.[43]

די באַזונדערע יידישע שולן האָבן עקזיסטירט אין גאַלי־ציע ביז צום יאָר 1806. אין מערץ 1806 איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ קייזערלעכער באַפעל צו פאַרמאַכן די יידיש־דייטשע שולן אין גאַליציע, און פון דעמאָלט אָן האָבן די יידישע קינדער געקאָנט לערנען אין די אַלגעמיינע שולן, נאָר בתנאי זיי זאָלן זיצן אויף באַזונדערע בענק און נישט צוזאַמען מיט זייערע קריסטלעכע מיטשילער.

אָן אינטערעסאַנטער פאַקט איז, אַז שוין אין אַכצענטן יאָרהונדערט האָט זיך געטראָפן אַ האָראָדענקער ייד, וואָס האָט געפּנדיקט מעדיצין אין אָן אוניווערזיטעט און האָט באַקומען דעם טיטל דאָקטאָר פון מעדיצין. אַ חוץ דעם איז ער אויך געווען לאַנדעס־ראַבינער אין אוקראַינע (אין אַלטן פּוילן). אין יאָר 1782 איז ער געקומען קיין קראָקוב און האָט דאָרט געהאַלטן דרשות אין די שיהלן, לויט ווי ס׳איז באַשטעטיקט דער דאָרטיקער רב ר׳ יצחק־לוי. אייִדער ער איז געקומען קיין קראָקוב האָט ער באַקומען דעם 18־טן אַפּריל 1781 אַ צייִגניש פונם גאַליצישן הויפּט־פּיזיקוס ד״ר יעזדשיי קרו־פּינסקי, אין וועלכן עס ווערן באַשטעטיקט זיינע קענטנישן אין מעדיצין און אין באַטאַניק און כעמיע. אויף גרונד פון דעם צייִגניש האָט ער באַקומען די דערלויבניש צו פּראַקטי־זירן ווי אַ דאָקטאָר אין גאַליציע.

עטלעכע יאָר נאָכן פאַרמאַכן די באַזונדערע שולן פאַר יידן איז אַרויפגעשווימען אַן אַנדערע „רעפאָרמע" צום פאַרבעסערן די קולטורעלע לאָגע פון די יידן, לויט דער אויפ־פאָסונג פון דער רעגירונג און פון אַפאָר משכילים, וועלכע האָבן אונטערשטיצט איר שטאַנדפונקט. דאָס פּראָבלעם פון דער יידישער קלעריי האָט באַשעפטיקט די ווינער רעגירונג נאָך אין יאָר 1788, אָבער דעמאָלט האָבן זיי וועגן דעם גאָר־נישט גענאָמען. אין אַפּריל 1821 האָבן אַפאָר באַאַמטן פונם גובערניום אין לעמבערג פאַרגעשלאָגן דער רעגירונג אין ווין, זי זאָל זיך ענערגיש נעמען רעפאָרמירן די יידישע קלעריי־דונג אין צופּאַסן זי צו דער קלעריי־דונג פון דער קריסטלעכער שטאָ־טישער באַפעלקערונג. אמת איז, אַז דער שטאָטהאַלטער, פּרייהער פאָן האָוער, האָט נישט געהאַלטן דערפון, און אין מאַי 1821 האָט ער אַרויסגעגעבן זיין מיינונג, אַז דאָס ענדערן פון דער קלעריי־דונג האָט נישט קיין צוזאַמענהאַנג מיט די אויסזיכטן צו דערגענטערן די יידן צו דער אַלגעמיינער ציווי־ליזאַציע און קולטור; אָבער די רעגירונג אין ווין האָט נישט אַנגענומען זיין מיינונג און האָט באַשלאָסן די רעפאָרמען דורכצופירן.

די ידיעות וועגן די כוונות פון דער רעגירונג האָבן דערוועקט אַ גרויסע קעגנערשאַפט און אויפרעגונג צווישן די יידן, און די קהילות האָבן אָנגעהויבן צו פאָרפלייצן דאָס גובערניום מיט פעטיציעס נישט צו מאַכן קיין שום ענדע־רונגען. צווישן די קהילות וואָס האָבן פּראָטעסטירט איז אויך געווען די האָראָדענקער קהילה. אין מאַי 1821 האָבן די האָרא־דענקער סוחרים געשיקט אַ פעטיציע קיין ווין אין נאָמען פון אַלע האָראָדענקער יידן[43], און געבעטן נישט אַריינצופירן קיין ענדערונג אין דער יידישער קלעריי־דונג אויס פאַלגענדע טעמים: (1) די יידן זענען צוגעבונדן צו דער טראַדיציאָנעלער קלעי־דונג זייט זיי זענען אין פוילן; (2) דער גרעסטער טייל פון די גאַליצישע יידן האָבן נישט דאָס נויטיקע געלט צו קענען בייטן זייערע קלעידער; (3) אַסך סוחרים און פאַבריקאַנטן האָבן גרויסע לאָגערס פון שטאָפן וואָס זענען צוגעפאַסט צו דער טראַדיציאָנעלער קלעידונג, און אויב זיי וועלן אויף איינמאָל „אַרויס פון דער מאָדע" וועלן די אַלע סוחרים און פאַבריקאַנטן גאָנץ רואיניירט ווערן. דער סוף איז געווען, אַז דער גאָנצער פלאָן איז בטל געוואָרן און די אויפרעגונג איז אַריבער און איז פאַרגעסן געוואָרן.

אין יאָר 1878 האָט די אַרגאַניזאַציע „שומר ישראל" אין לעמבערג אויסגעאַרבעט אַן איינהייטלעכן סטאָטוט פאַר אַלע קהילות אין גאַליציע, וועלכן זי האָט געוואָלט לאָזן באַשטעטיקן דורך דער רעגירונג. צו דעם צווועק איז אָפּגע־האַלטן געוואָרן אין לעמבערג דעם 18־טן ביז 20־טן יוני 1878 אַ קאָנפערענץ פון אַלע קהילות, און אַלע באַטייליקטע האָבן מסכים געווען אָנצונעמען דעם איינהייטלעכן סטאָטוט און אַרגאַניזירן די קהילות לויט דעם פאַרשלאָג פונ „שומר ישראל". נאָך דער דערמאָנטער קאָנפערענץ האָבן זיך די אַרטאָדאָקסע רבנים אַרגאַניזירט צו באַקעמפן דעם באַשלוס פון דער קאָנפערענץ, און האָבן געשאָפן די אַרגאַניזאַציע „מחזיקי הדת", אונטער דער אָנפירונג פונם קראָקויער רב ר׳ שמעון שרייבער און פונם בעלזער רבין. דעם 24־טן פעברואַר 1882 זענען זיך צונויפגעקומען אין לעמבערג די פאַרטרעטער פון די אַרטאָדאָקסע יידן און די רבנים און האָבן באַשטעטיקט אַ סטאָטוט לויט די פאָדערונגען פון „מחזיקי הדת". דער סטאָטוט האָט באַשטימט אונטער אָנדערעם, אַז אין יעדער קהילה זאָל דער רב האָבן די אופּזיכט איבער אַלע ענינים פון דער קהילה; די קהילה דאַרף אויפהאַלטן בלויז חדרים און ישיבות און נישט קיין שום אָנדערע שולן; אָקטרו־אַן פאָסיוו וואָלערעכט זאָלן האָבן בלויז די מיטגלידער פון דער קהילה, וואָס לעבן לויט די דינים פונם „שולחן ערוך", און ווער עס פירט זיך נישט ווי אַ פרומער ייד, זאָל ווערן אויסגעשלאָסן פון דער קהילה. דער גאָנצער צוגאַנג איז

געווען, צו ברענגען צו אַ שפּאָלטונג אין גאַליציען יידנטום, לויט דעם מוסטער פונם אונגאַרישן יידנטום.

הרב שרייבער האָט דערלאַנגט זיין פּאַרשלאָג צום קלויז־און בילדונגס־מיניסטעריום אין נאָמען פון די גאַליציאנישע יידן, ווי אַ פּאַרשלאָג צו וועלכן אַלע יענען מוכים. אין מאַי 1882 האָט די לעמבערגער קהילה דערלאַנגט דעם מיניסטעריום אַ שאַרפן פּראָטעסט קעגן דעם פּאַרשלאָג פון הרב שרייבער און האָט בייגעלייגט פּראָטעסט־דעקלאַראַציעס פון די אַנדערע קהילות אין גאַליציע. צווישן די פּראָטעסט־דעקלאַראַציעס איז אויך געווען דער פּראָטעסט פון דער האָראָדענקער קהילה.

אין יאָר 1890 איז פּאַרעפענטליכט געווארן דער איינ־הייטשעכער סטאַטוט פּאַר אַלע קהילות אין עסטרייך, וועלכער איז אויסגעאַרבעט געווארן מיט דער הסכמה פון די פּאַרטרע־טער פון די פּראָגרעסיוון יידן. מיטן פּאַרעפענטליכן פון דעם נייעם געזעץ האָט זיך אַנגעהויבן אַ נייע תקופה אין יידישן עפענטליכן לעבן. לויט דעם סטאַטוט איז די קהילה אַנגעפֿירט געווארן דורך אַ קולטוס־ראַט, וועלכער איז געוויילט געווארן אַלע זעקס יאָר. דער קולטוס־ראַט האָט פון צווישן זיינע מיטגלידער אויסגעוויילט אַ קולטוס־פּאָר־שטאַנד, וועלכער האָט אויסגעפירט די אַדמיניסטראַטיווע אַרבעט לויט די באַשלוסן פונם קולטוס־ראַט. אויפן יסוד פונם נייעם סטאַטוט זענען אין יאָר 1891 פּאַרגעקומען קול־טוס־ראַט וואַלן אין אַלע שטעט פון גאַליציע, און דאָרונטער אויך אין האָראָדענקע. דער ערשטער ראש־הקהל אין די יאָרן 1891—1900 איז געווען משה פינעלעש.

בייַ די קולטוס־ראַט וואַלן וועלכע זענען פּאַרגעקומען אין אַנהויב פונם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט (פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה) זענען אויסגעוויילט געווארן צום קולטוס־ראַט: יהושע דאָנקנער, טודרוס קוגעלמאַס, חיים־מענדיל קאָך, שלמה פּעל, מאַניש שמיד, יחזקאל שפירער, יאָסיל שערצער; צום קולטוס־פּאָרשטאַנד זענען אויסגעוויילט געווארן: יחזקל וואַסער, יאָסיל זיידמאַן, שלמה קראַמער, שלמה־אברהם שאַר. דער פּרעזעס איז געווען יוסף בעזנער. בראש פון דער תלמוד־תורה איז געשטאַנען וועלוויל זיידמאַן און בראש פון דער חברה־קדישא — פישל וואַסער. דער סעקרעטאַר פון דער קהילה איז געווען דויד זיידמאַן, דער שטאַט־חזן איז געווען יוסי שפירא (יוסי חזן).

די הכנסות פון דער קהילה זענען געקומען פון „קולטוס־שטייער", וועלכן די יידישע איינוואוינער האָבן געצאָלט לויט זייער פּאַרמעגליכקייט. פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן געצאָלט קולטוס־שטייער 680 משפחות. די קהילה האָט אויך געהאַט פּאַנדן פּאַר צדקה־צוועקן פון פּאַר־שטאַרבענע נדבנים: פון בנימין דאָנקער — 20,400 קראָנען, פון דוד זילבער — 4,000 קראָנען, פון משה פינעלעש — 2,000 קראָנען.

אויסער דער גרויסער שיהל זענען געווען אין שטאָט בתי־מדרשים, צוויי טשאַרטקאָווער קלויזן (אַן אַלטע און אַ נייע) אַ ווייזשניצער קלויז, אַ קאָסאָווער קלויז, דעם האָרא־דענקער רבי׳ס קלויז, חברה מניין רמב״ם, און נאָך אַסך מניינים פון פּאַרשידענע חברות און פּאַריינען.

אין די זעכציקער יאָרן פונם נייַנצעטן יאָרהונדערט איז געזעסן אויפן כסא הרבנות אין האָראָדענקע ר׳ משה תאומים, דער מחבר פונם ספר „דבר משה" — שאלות ותשובות וועגן „שולחן ערוך" (לעמבערג 1864). ער איז אויך דער מחבר פונם ספר „אוריין תליתא", וואָס לויט דעם שער ענטהאַלט ער 170 שאלות ותשובות און עטלעכע שאלות ותשובות און חידושים פון זיין זון נפתלי הערץ (לעמבערג 1880).

נאָכדעם ווי הרב ר׳ משה תאומים איז נפטר געווארן, אין יאָר 1888, האָט איבערגענומען דעם כסא הרבנות זיין אייידעם הרב ר׳ אלימלך אשכנזי. אין יאָר 1913 האָט זיך הרב אשכנזי באַטייליקט אין דער קאַנפערענץ פון „המזרחי" אין לעמבערג און איז אויסגעווייילט געווארן צו זיין אַ מיט־גליד פונם לאַנדעס־קאָמיטעט פון דער פּאַרטיי. הרב אשכנזי איז נפטר געווארן אין האָראָדענקע אין מיטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1916.

דער פּאַרטרעטער פונם רב ר׳ אלימלך אשכנזי איז געווען דער דיין ר׳ מענדיל שפירא, וועלכער איז אויפגענומען געווארן אין יאָר תרס״ג (1903). ר׳ מנחם־מענדיל ב״ר משולם־פייביש שפירא איז געבוירן געווארן אין יאָר תרל״ג (1873); זיין פּאָטער איז געווען רב אין יאַגאַלניצע, וואו אויך זיין זייַדע ר׳ שמואל־וואָלף און זיין עלטער־זייַדע ר׳ צבי זענען געווען רבנים, אַלע אינאיינעם איבער הונדערט יאָר. אייַדער ער איז געקומען קיין האָראָדענקע איז ר׳ מענדיל שפירא געווען רב אין יאַגאַלניצע פון תרנ״ד ביז תרס״ג (1894—1903).

אין דער צווייטער העלפט פונם נייַנצעטן יאָרהונדערט איז די „השכלה" אַרייַנגעדרונגען קיין האָראָדענקע, און אייַנער פון די האָראָדענקער משכילים, אפרים זילבער, איז באַקאַנט געווארן אין דער העברעאישער וויסנשאַפטלעכער ליטעראַ־טור. ער איז געווען באַוואַנדערט אין דער אַלטער און אין דער נייער ליטעראַטור און האָט זיך באַטייליקט מיט קורצע

בית המדרש
דער בית־המדרש
The "Beit-Hamidrash"

אויפזאָגן און באַמערקונגען אין „בית־התלמוד", וועלכער איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין ווין אין די יאָרן 1881—1889 אונטער דער רעדאַקציע פון אייזיק הירש ווייס און מאיר פרידמאַן (איש־שלום). ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין „המגיד". אין יאָר 1883 האָט ער אַרויסגעגעבן אין טשערנאָוויץ אַ ספר מיטן נאָמען „שדה ירושלים", וועלכער אַנטהאַלט באַמערקונגען און ערקלערונגען וועגן די איבערזעצונגען פון דער תורה אויף „תרגום־לשון". אין יאָר 1896 איז דערשינען אין דראָהאָביטש זיין בוך „פרח שושן" — צען אויפזאָגן וועגן מגילת אסתר[46-51]. זילבער האָט אויך געשריבן אויפזאָגן אונטערן פסעודאָנים „בן־פו".

אַ געבוירענער האָראָדענקער איז אויך געווען דער עסקן און יידישער שרייבער שמואל־אבא סופר (געבוירן דעם 16־טן נאָוועמבער 1897), אַ זון פון אַן אַלטער משפחה פון סופרים, קרובים פון די ווישניצער רביים. ער האָט געלערנט אין גימנאַזיום אין זיין געבורטשטאָט, און שפּעטער שטודירט פילאָסאָפיע, געשיכטע און געאָגראָפיע אין ווין און אין טשערנאָוויץ. ער איז געווען אַ מיטאַרבעטער פון דער וואָכנטלעכער שריפט „פרייהייט", וועלכע די „פועלי־ציון" פאָרטיי האָט אַרויסגעגעבן, און האָט דאָרט פאַרעפנטלעכט לעגענדן וועגן ארץ־ישראל, לעגענדן וועגן בערדיטשעווער רב, יידישע איבערזעצונגען פֿון „איכה" און „איוב" און איבערזעצונגען פון די ווערק פון באַרבים און פאָפּער־לינקעאוס. אין זאַמלבוך „קולטור" (טשערנאָוויץ 1921) האָט ער פאַרעפנטלעכט אַ חסידישע דערציילונג. אַנגעהויבן פונם יאָר 1922 האָט ער רעדאַגירט די „אַרבייטער צייטונג" פון די רעכטע „פועלי־ציון" אין טשערנאָוויץ. ער האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ וועטערוף פון העברעאישע, אַרמישע און סורישע וועטער אין דער יידישער שפּראַך.

זייט דער גרינדונג פון דעם ציוניסטישן פאַראיין „בני ציון" האָט זיך געפירט אין האָראָדענקע אַן אינטענסיווע יידיש־נאַציאָנעלע טעטיקייט. אין יאָר 1897 האָט שוין דער פאַראיין געהאַט 150 מיטגלידער; דער פרעזעס איז געווען הערש שערצער. דעם 14־טן דעצעמבער 1898 איז אין טאָג זאָל אָפּגעהאַלטן געוואָרן אַ מאַקאַבעער־אָוונט. דער רעדנער איז געווען ד״ר מענטשעל פון טשערנאָוויץ[52] און דער פאָרזיצענדער פונם אָוונט־קאָמיטעט איז געווען דער האָראָדענקער פאָסט־בעאַמטער גאָטעסמאַן. אין פעברואַר 1899 האָט דער פאַראיין אָפּגעהאַלטן אַ פּאָלקס־פאַרזאַמלונג, ביי וועלכער ס׳האָט אָנטייל גענומען דער מעדיצינער ד״ר ראָזענהעק פון קאָלאָמיי און האָט גערעדט וועגן דריטן ציונסטן־קאָנגרעס אין באַזעל, און הער קרעסל האָט געהאַלטן אַ רפעראַט אין העברעאיש וועגן דער יידישן קאָלאָניאַל־באַנק. פון דער פאָראַזאַמלונג איז געשיקט געוואָרן אַ טעלעגראַמע צו ד״ר הרצל.[53] אין די לעצטע יאָרן פאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ר׳ אלתר וויזעלבערג געווען פּרעזעס פונם ציון־פאַראיין.

אין יאָר 1907 איז געגרינדעט געוואָרן אַ העברעאישע שול. דער ערשטער לערער איז געווען ריראַכאָווסקי (8 חדשים), דער צווייטער — הירשפעלד (16 חדשים). זייט 1910 זענען געווען צווויי לערער: יהודה גאָלדשטיין און ישעיה־איציק בעקער; אין יאָר 1911 האָבן געלערנט אין שול 84 תלמידים.

אין יאָר 1898 איז געגרינדעט געוואָרן דורך דעם שול־פאָנד פונם באַראָן הירש אַ שול פאָר יידישע ינגלעך, פאָר וועלכער מען האָט אויפגעבויט אַ באַזונדערע געביידע וואָס האָט געקאָסט 21475 קראָנען. די שול האָט עקזיסטירט ביז צום אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה אין 1914. דורכשניטלעך האָבן געלערנט אין שול 250—325 תלמידים, דערפון אַ גרויסער טייל קינדער פון אָרעמע משפחות, פאָר וועלכע די שול־פאַרוואַלטונג האָט פאַרטיילט קליידער, ביכער און מיטאָג־מאָלצייטן. דער שול־פאָנד האָט צו דעם צוועק אויסגעגעבן דורכשניטלעך 2000 קראָנען אַ יאָר.

אויסער דעם ציוניסטישן פאַראיין „בני־ציון" זענען געווען אין שטאָט פאַראיינען און חברות פאָר פאַרשידענע צוועקן. די וויכטיקסטע זענען געווען: „אגודת אחים" (דער פרעזעס: איצי־אייזיז העכט); „אגודת חברים" (פרעזעס: — ד״ר יצחק באַראָן); „ביקור חולים" (פרעזעס: הערש דאָלינגער); „קאָופמענישער און הומאַניטעטס־פאַראיין" (פרעזעס: פישל וואָסער); „אונטערשטיצונגס־פאַראיין (פרעזעס: יעקב לאָס־טער); אַ לעזע־זאָל אויפן נאָמען פון בערנאַרד גאָלדמאַן (פאָר אַסימילאַנטן). אין יאָר 1908 זענען געווען אין האָראָדענקע צען קרעדיט־פאַראיינען, דערפון זעקס קריסט־לעכע און פיר יידישע.[54] דעמזעלבן יאָר האָט דער בער־לינען הילפס־פאַראיין „עזרה" געגרינדעט אַ פאָבריקל פון האָר־נעצלעך, וואָס האָט באַשעפטיקט קעגן צוואַנציק יידישע מיידלעך און פרויען.

ז. אין דער צייט פון דער וועלט־מלחמה און נאָך דער מלחמה

אין די פיר יאָר פון דער מלחמה 1914—1918 איז די שטאָט מיט אירע יידישע איינוואוינער גאַנץ רואיגירט געוואָרן. באַלד אין די ערשטע חדשים נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה, אין ספּטעמבער 1914, האָבן די רוסן פאָרגעמען גאַנץ מזרח־גאַליציע און האָבן זיך דאָרט געהאַלטן דורך דעם גאַנצן ווינטער 1915/1914. אין דער צייט פון דער ערשטער אינוואַזיע זענען פאָרגעקומען אייניצלנע פאַלן פון רויב אַדער פאַרגוואַלטיקונג, אָבער בדרך כלל איז די לאָגע געווען נישט קיין שוועריע. אין פרילינג 1915 זענען די רוסן צוריק־געדרענגט געוואָרן אין דער אַנדערער זייט דניעסטער און די שטאָט איז ווידער געווען אין די הענט פון די עסטרייכער. אַפֿאַר חדשים שפּעטער האָבן די רוסן דורכגעבראָכן דעם פראָנט און האָבן ווידער פאַרנומען האָראָדענקע. דאָסמאָל האָבן די יידישע איינוואוינער מורא געהאַט זיך צו באַגעגענען מיטן רוסישן מיליטער, וואָס איז געקומען גלייך פונם פראָנט, און דער רוב פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט פאַרלאָזט די שטאָט צוזאַמען מיטן עסטרייכישן מיליטער. אַ קליין ביסל יידן זענען געבליבן אין שטאָט, און אויף זיי האָבן די רוסן אויסגעלאָזט דעם גאַנצן כעס. רוסישע זעלנער האָבן אונטערגעצונדן עטלעכע הייזער אין שטאָט — האָט דער קאָמענדאַנט זיך אָנגעטשעפעט אָן די יידן, אָז זיי האָבן דאָס געטאָן, כדי צו שיקן אַ סיגנאַל דער עסטרייכישער אַרמיי.

פֿאַר דעם בלבול האָט ער געלאָזט אויפהענגען ניין יידן אין מיטן שטאָט. אַ חודש שפּעטער האָבן זיך די רוסן ווידער צוריקגעצויגן, און די יידישע איינוואוינער, וועלכע זענען נאָך געווען אין די שכונותדיקע שטעט, האָבן זיך ווידער אומגעקערט צו זייערע הייזער, וואָס זענען שוין געווען שייל־ווייז אויסגערויבט פונם רוסישן מיליטער און פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג. אַ קורצע צייט שפּעטער איז פֿאַר־געקומען די דריטע רוסישע אינוואַזיע. דאָסמאָל זענען זמעט אַלע יידן אַנטלאָפן פון האָראָדענקע. די עסטרייכישע רעגירונג האָט די פּליכטלינגע אַריבערגעפירט אין די מערבדיקע שיילן פון דער מדינה, בעיקר קיין בעהעמען און מעהרען, און דאָרט זענען זיי פֿאַרבליבן ביז צום ענדע פון דער מלחמה אין יאָר 1918. נאָך דער מלחמה זענען אַלע יידן, אויסער אינצוזלנע, צוריקגעקומען קיין האָראָדענקע און האָבן אַנגעהויבן זי אויפ־צובויען אויפסנייי.

נאָכן צוזאַמענברוך פון דער עסטרייך־אונגאַרישער מאָ־נאַרכיע איז אַנטשטאַנען אין מזרח־גאַליציע אַ מערב־אוק־ראַינישע רעפובליק. מיט אונטערשטיצונג פון דער אוקרא־אינישער רעגירונג האָט זיך אַרגאַניזירט אין יעדער שטאָט אַ יידישער נאַציאָנאַלראַט. דער פֿאַרזיצענדער פונם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין האָראָדענקע איז געווען דער אַדוואָקאַט ד״ר אַלפערט. פֿאַרטרעטער פונם האָראָדענקער נאַציאָנאַל־ראַט האָבן זיך אויך באַטייליקט אין דער לאָנדעס־קאָנפערענץ, וועלכע איז אָפּגעהאַלטן געווארן אין סטאַניסלאָוו דעם 18־טן ביז 20־טן נאָוועמבער 1918.

די תקופה פון דער אוקראַאַניישער הערשאַפט איז אויך נישט אָפּגעלאָפן גאַנץ שטיל. אַנהויב נאָוועמבער 1918 איז געקומען קיין האָראָדענקע דאָס געווען 24־סטע עסטרייי־כישע רעגימענט. די זעלנער פלעגן אַנפאַלן ביינאַכט אויף יידישע הייזער און אַוועקרויבן וואָס ס׳האָט זיך געלאָזט, און אַפילו אין מיטן טאָג האָבן זיי אָפּטמאָל אַראָפּגעצויגן פון יידן קליידער, שיך און ווערטזאַכן; זיי האָבן געשלעפט יידן צו צוואַנגסאַרבעט, זענען אַנגעפאַלן אויף יידן וואָס זענען אָנגעקומען מיט דער באַן, זיי אָנגעשלאָגן און בייַ זיי אַלץ צוגענומען[55]. יידן האָבן געהאָט צו ליידן סיי פון דער שוּוע־רער עקאָנאָמישער לאָגע, סיי פון דער שווּעריקייט פֿון דער רעגירונג וואָס האָט נישט געקאָנט אָפּהאַלטן דעם אָנטיסע־מיטיזם און די אינערפאַלן פונם מיליטער. דער אוקראַאַיניישער רעזשים האָט נישט לאָנג אָנגעהאַלטן. מזרח־גאַליציע איז פֿאַראייניקט געווארן מיט פוילן, און האָראָדענקע איז פֿאַר־בליבן פיליש ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אין יאָר 1939.

דער שטראָם פון עמיגראַציע קיין אַמעריקע, וועלכער האָט אַריבערגעפירט אין יענער זייט ים אַ גרויסן טייל פונם רוסישן און גאַליציישן יידנטום, האָט נישט אויסגעמיטן האָראָ־דענקע. אָזוי איז אַנטשטאַנען אין אַמעריקע אַן אָנזענלעכע „האָראָדענקער קאָלאָניע״, וואָס האָט זיך אַרייגעוועבט אין יידישן און אין אַלגעמיינעם לעבן אין אַמעריקע, און געהאַלפן שאַפן דעם גרויסן יידישן צענטער, וועלכער איז נישט געטראַפן געווארן פון דעם אומגליק אין אייראָפּע.

אין דער תקופה צווישן בייַדע וועלט־מלחמות האָט אויפ־געבליט דער יידיש־נאַציאָנאַלער געדאַנק, וועלכער האָט געבראַכט קיין ארץ־ישראל עטלעכע הונדערט חלוצים און עולים פון האָראָדענקע. דאָס ביסל האָראָדענקער יידן אין ארץ־ישראל, די לאָנדסמאַנשאַפּט אין אַמעריקע און אַפֿאַר אייניצעלנע משפחות אויף דעד גאַנצער וועלט — דאָס איז אַלץ וואָס איז געבליבן פון דער יידישער קהילה אין האָראָ־דענקע.

(פון העברעאיש ג. ל.)

יעקב הלוי־שניצער

גרויסע למדנים אין אונדזער שטאָט

איך האָב געהאָט דעם זכות אָפּצושטאַמען פון יידן, וואָס זענען געווען די גרעסטע למדנים בייַ אונדז אין שטאָט — ר׳ משולם וואָגנער און דער האָראָדענקער רב ר׳ אלימלך אשכנזי. איך בין געווען דער בן־זקונים בייַ אונדז אין דער משפחה און האָב זייער אַסך פֿאַרבראַכט מיט מיין פֿאָטער ר׳ חיים שניצער ע״ה, געלערנט בייַ אים און מיט אים אַרום־שפּאַצירט. דערביי פלעגט ער מיר אַסך דערציילן וועגן אונדזער משפחה, און איך וויל דאָ אינערגעבן אַ טייל פון זיינע דער־ציילונגען, אויף וויפל זיי זענען פֿאַרבליבן אין מיין זכרון.

ר׳ משולם וואָגנער ז״ל

ר׳ משולם וואָגנערס פֿאָטער, ר׳ חיים וואָגנער, איז געווען רב אין שאַץ (סוטשאַווא) אין דער בוקאָווינע. ווי דער שטיי־גער איז געווען אין יענע צייטן, האָט ר׳ משולם וואָגנער שמחה חתונה געהאַט וועו ער איז נאָך געווען אַ יונג יינגל; ר׳ שמחה ווייך, אַ פֿאַרמעגלעכער האָראָדענקער סוחר, האָט אים געזונמען פֿאַר אַן אייידעם און אַראָפּגעבראַכט קיין האָראָדענקע. ער האָט אים צוגעזאָגט גאַנצע צען יאָר קעסט, ער זאָל זיצן און לערנען. נאָכדערציילט האָט מען, אַז ר׳ שמחה האָט אַזוי ליב געהאַט אין אָפּגעהיט זיין אייידעם, אַז אין די רעגנטעג פלעגט ער אים טראָגן אויף די פליייצעס אין בית־המדרש אַריין. ר׳ משולם איז געווען אַן עילוי (אַ גענייאַלער תלמיד), און איז וואָס אַמאָל מער באַרימט געווארן אין שטאָט און אין דער געגנט.

אין האָראָדענקע איז דעמאָלט געווען אַ רב אַ גאון, ר׳ שעיה, וואָס איז שפּעטער געווארן רב אין יאַס און איז באַרימט געווארן מיטן נאָמען „שעיקעלע יאַסער״. ר׳ משולם האָט בייַ אים געלערנט אין האָט פון אים באַקומען סמיכות אויף

רבנות. אז דער שאצער רב, ר׳ משולמס פאטער, איז נפטר געוואָרן, האָט די שאצער קהילה געואלט אויפנעמען ר׳ משולם וואגנער פאר רב, אבער ער האָט דעם פאסטן אפגעוואָרפן, ווייל ער האָט נישט געוואלט זיין אפהענגיק פון קהל.

אז די צען יאר קעסט האבן זיך געענדיקט, האָט אים זיין שוויער אייניגעריכטעט אַ געשעפט, ער זאל ווערן אַ בעל־הבית פאר זיך. ר׳ משולם האָט זיך ארייניגעלאזט אין געשעפט און האָט זייער מצליח געווען, אבער ער האָט זיך געמוזט אפּ־לאזן פונם לערנען. זיינע שוויער און שוויגער האָט דאָס זייער נישט געפעלן, זענען זיי געגאַנגען צו אים פסח אינדערפרי און פארלאַנגט ער זאל צוריק אההויבן לערנען אזוי ווי פריער, און זיין ווייב וועט שוין פֿירן דאָס געשעפט. און אזוי איז טאקע געווען. ער פלעגט ארייניקומען אין געשעפט ארויס בלויז אַ שעה אדער צוויי אין טאָג, און פלעגט אין דער צייט פארטיילן צדקה מער ווי ער האָט פארדינט. איינמאל האָט ער גע־הערט ווי זיין ווייב זאָגט זיך אונטער וועגן זיין פירן־זיך; האָט אים דאָס פארדראָסן און ער האָט ארויסגענומען דאָס טישקעסטל מיטן לייזונג און ארויסגעוואָרפן דאָס געלט אויף דער גאַס. זיין ווייב האָט אויף זיך ענגומען זי זאל אים מער נישט שטערן און אים לאָזן זיך פירן ווי ער וויל.

די האָראדענקער יידן האבן געוואוסט אפצושאצן וועמען זיי האבן אין שטאָט. אז מען האָט פארגעשלאָגן הרב ר׳ משה תאומים פאר האָראדענקער רב, האבן די ראשי הקהל געבעטן ר׳ משולם וואגנער ער זאל פארן קיין יאַוואָראָוו, וואו ר׳ משה תאומים איז געווען רב, און זאל וועגן אים זאגן אַ מיינונג; אזוי איז טאקע ר׳ משה תאומים אויפגענומען געוואָרן. אפאר יאר שפעטער האָט זיך צווישן זיי געמאכט אַ מחלוקת, ווייל ר׳ משה תאומים האָט ערלויבט אן „עגונה״ חתונה צו האבן, און ר׳ משולם וואגנער האָט געהאלטן אז ער האָט עס נישט געטאָרט טון. זיי האבן זיך שוין מער נישט אויבערגעבעטן; אבער מען האָט נאכדעמ׳ציילט אז דעם טאָג וואָס ר׳ משה תאו־מים איז נפטר געוואָרן האָט זיך ר׳ משולם וואגנער פארמאכט אין שטוב און האָט געוויינט מיט ביטערע טרערן. זיינע מקור־בים זענען אריינגעגאַנגען און האבן זיך פארוואונדערט, וואס ער באוויינט אזוי זיינעם אַ קעגנער. ר׳ משולם האָט זיך אויף זיי אויסגעבייזערט און האָט געזאגט, אז ער ווייניט וואס ער וועט שוין נישט האבן מיט וועמען זיך צו קריגן... דערפון האָט מען פארשטאנען, אז דאָס מחלוקת צווישן זיי איז געווען לשם שמיים, און נישט חלילה קיין פערזענלעכע קעגנערשאפט.

ר׳ משולם וואגנער האָט געהאט צוויי טעכטער. די עלטע־רע האָט התונה געהאט מיט יידל פאסוויג, און די יינגערע מיט מיין יידיש מרדכי־זאב שניצער. לויט דעם איז ר׳ משולם וואגנער געווען מיין עלטער־זיידע.

הרב ר׳ משה תאומים ז״ל
און הרב ר׳ אלימלך אשכנזי ז״ל

הרב ר׳ משה תאומים איז געווען פון די באַרימטע רבנים אין גאַליציע. ער איז דער מחבר פון עטלעכע ספרים „שאלות ותשובות״, ווי „אוריין תליתא״, „דבר משה״ און „הואיל משה״. די משפחה האָט געשטאַמט פונם באַרימטן רב „חכם צבי״,

(הרב צבי אשכנזי), וועלכער איז געבוירן געוואָרן אין אונגאַרן אין האָט באַקומען דעם טיטל „חכם״ בשעת ער איז געווען רב אין דער ספרדישער קהילה פון סאַלאָניקי. דערנאָך איז ער געוואָרן רב אין אַלטאָנאַ (דייטשלאַנד) און אין אַמסטערדאַם. דאָרט האָט ער זיך פאַרווייקעלט אין אַ מחלוקת קעגן דעם ספרדישן רב, וואָס האָט געשטיצט שבתי־צבים אַנהענגער נחמיה חיון. צוליב דעם מחלוקת האָט ער פאַרלוירן דעם פאָסטן און איז געקומען קיין לעמבערג, און דאָרט איז ער געשטאַרבן אין יאָר 1718. זיין זון יעקב עמדין, באַקאַנט אויך מיטן נאָמען יעב״ץ (יעקב בן צבי), האָט אויך געפירט אַ שׂארפן קאַמף קעגן שבתי־צבים אַנהענגער.

נאָכדעם ווי הרב ר׳ משה תאומים איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1888, האָט זיין זון נפתלי־הערץ געהאָט די בעסטע אויס־זיכטן צו ווערן רב אויפן אָרט פון זיין פאָטער. צוויישן די הפּפדים נאָכן פארשטאָרבענעם רב האָט זיך אויסגעצייכנט דער הספד פון זיין איידעם ר׳ אלימלך אשכנזי, וואָס איז געווען רב אין גורא־האַמאַרא. הרב אשכנזי איז געווען אַ זעלטען גוטער רעדנער, און זיין רעדן האָט די האָראָדענקער פרנסים אזוי געפעלן, אז זיי האבן אים באַלד אויפגענומען פאר רב, אויפן אָרט פון זיין שווער.

הרב אשכנזי איז געווען רב אין האָראָדענקע ביז 1916 (נפטר געוואָרן ו׳ אדר תרע״ו) און איז געווען פון די באַקאַנט־רבנים אין דער געגענט. ער איז געווען אַ סימפאַטיקער פון „חיבת ציון״ און איינער פון די רבנים וואָס האבן געפאָדערט מען זאל קויפן ארץ־ישראל אתרוגים אנשטאָט גריכישע אתרוגים. אין זיין הויז האָט געהערשט דער נאַציאָנאַלער גייסט און אַ סימפאַטיע צו דער העברעאישער שפּראַך, און זיינע טעכטער זענען געווען געלערנט אזוי ווייט, אז דער רב האָט זיך אפּטמאל באַנוצט מיט זייער הילף צו ענטפערן אויף בריוו אָדער אויפציכנען זיינע חידושי־תורה. ער האָט איבערגעלאזט אסך חידושי־תורה, אבער אַלץ איז אומגעקומען צוזאַמען מיט די מענטשן וואָס האבן די כתבים געהאַלטן און געהיט.

הרב אשכנזי איז געווען נישט נאָר אַ גרויסער רב און אַ גוטער רעדנער, ער איז אויך געווען אַ גוטער בעל־תפילה. זומער פלעגט ער דאָווענען אין דער גרויסער שיהל און וויי־טער אין בית־המדרש. מיינע עלטערע ברידער האבן נאָך זוכה געווען אים צו הערן דאָווענען און האבן אַלעמאל נאָכגעזונגען זיינע תפילות.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, אז דאָס לעבן אין דער האָראָדענקער קהילה האָט אַנגעהויבן צוריק צו ווערן נארמאל, האבן זיך אַ טייל מענטשן געווענדעט צו מיין פאָטער ע״ה, ער זאל איבערנעמען דעם כיסא־הרבנות אין שטאָט. צוויי באַקאַנטע רבנים, הרב שטיינבערג און הרב אַראַק, האבן זיך וועגן דעם געווענדעט צו דער פאַרוואַלטונג פון דער קהילה און האבן אונטערגעשטראָכן אַז על פי דין דאָרף מיין פאָטער ווערן רב אויפן אָרט פון זיין שווער, און ער איז אויך נאָנץ ראוי דערצו. אבער מיין פאָטער האָט אפגעוואָרפן דעם פארש־לאָג, גלייך ווי זיין זיידע ר׳ משולם וואגנער האָט אים אפּגע־וואָרפן. ערשט אפאר יאר שפעטער, נאָך אַ לאַנגען משא־ומתן, איז מיין פעטער ר׳ אריה לייביש לאָם אויפגענומען געוואָרן

אלס דיין ומו״ע, און איז געזעסן די גאנצע צייט אין האראדענקע און איז דארט אומגעקומען מיט אלע האראדענקער קדושים. פונם רבס טעכטער האט זיך געראטעוועט מיין מומע בלומע־רויזע מיט איר מאן ר׳ אלכסנדר אשכנזי, און זיי זענען נאך דער וועלט־מלחמה געקומען קיין ארץ־ישראל. זייער זון ר׳ אלימלך אשכנזי, וואס טראגט דעם נאמען פון זיין זיידע דעם האראדענקער רב, איז דער ארטאדאקסער רב אין סאן־פאולא, בראזיל, ער האט דארט געגרינדעט א ישיבה „קול תורה״, אויפן נאמען פון דער ישיבה אין סטאניסלאוו, וואו זיין פאטער איז געווען דער ראש־ישיבה.

אזוי ציט זיך וויטער די גאלדענע קייט פון די רבנים אשכנזי.

שלום קירשנער

האראדענקע אין די יארן 1890–1907

א. קליינע הקדמה

אין יאר 1875 איז א גרויסער טייל פון האראדענקע, די הייזער צווישן דעם פראווא און דער גויישער גאס, אינגאנצן פארברענט געווארן. געוואוינט האבן דארט בעיקר יידן, און די הייזער זענען געווען ענג געבויט; דאס פייער איז ארויבער פון איין הויז צום צווייטן און מען האט קיין אייניציקס נישט געקאנט אפראטעווען. עס איז נאך געווען א נס, וואס דאס פייער האט נישט פארניכטעט קיין מענטשן־לעבן.

נאך דער שריפה האט דער בירגערמייסטער צוזאמענגערופן די געליטענע און זיי אנגעזאגט די בשורה, אז ער וועט נישט לאזן וויידער בויען אזוי ענג וויי פריהער. ער האט פארגעלייגט, אז א טייל פון זיי זאל בויען זייערע הייזער אויף דער טאלעקע, און ווער עס וועט אננעמען זיין פלאן, וועט באקומען דאס גאנצע בוי־מאטעריאל אומזיסט. מיין פאטער הערש קירשנער ע״ה איז געווען דער ערשטער אנזאגער נעמען דעם פלאן, און האט באלד זיך געגנומען בויען אויף דער טאלעקע.

די טאלעקע איז געווען א שפאציר־פלאץ מיט גרינע לאנקעס, און ארום זענען געווען פעלדער פארזייט מיט פארשידענע תבואות. איינמאל א שבת, ווען א גרופע יידן האבן שפאצירט אויף דער טאלעקע, האט איינער באמערקט דעם רויך פונם נייעם הויז און אויסגערופן: „הערש האט געלאזט דעם ערשטן רויך אויף דער טאלעקע״. אזוי האט מיין פאטער באקומען דעם נאמען „הערש רויך״.

מיט דער צייט האבן זיך אויף דער טאלעקע באזעצט ארום 70 יידישע משפחות, און דארט איז געווארן א שטעטל פאר זיך מיט געוועלבלעך, א שענק און א טראפיק און צוויי אלינעצעס. די טאלעקע האט אויך געהאט אן אייגענעם מניין, און שפעטער אויסגעבויט אן אייגן שילעכל.

מיין פאטער איז געווען איינער פון די ערשטע אויס־וואנדערער קיין אמעריקע, אין יאר 1889, אבער א יאר שפעטער איז ער צוריקגעקומען קיין האראדענקע. איך בין געבוירן אין יאר 1891. איך האב געלערנט אין דער באראן הירש־שול, און דערנאך אין דער רעגירונגס־שול, וואו איך האבן געפינדיקט די זעקסטע קלאס אין יאר 1904. איך בין באלד אויפגענומען געווארן ווי א געהילפס־שרייבער אין האראדענקער געריכט, וואו איך האב געארבעט ביז צום יאר 1907. צופעליק האבן זיך מיינע עלטערן דערווייסט אז איך שרייב אום שבת, און נישט קענענדיק איבערטראגן די שאנד, צו האבן א זון א „מחלל שבת״, האבן זיי מיך באלד אויס־געריכט אין וועג קיין אמעריקא.

דא בין איך באקאנט געווארן מיט אייניקע פון די ערשטע האראדענקער אימיגראנטן, מיט יעקב און נוח רייך, מיט איציק־שואל און אהרן־יוסף דופלער, מיט יהודה־יוסף און איציק לעכנער, און מיט מאריס רעסלער. פון זיי האב איך ארויסגעקראגן די פאקטן וועגן דעם לעבן פון די ערשטע האראדענקער אימיגראנטן, חוץ דעם וואס איך האב געהערט פון מיין פאטער ע״ה. אלע אנדערע פאסירונגען וואס ווערן דא דערציילט געדענק איך גאנץ קלאר, און איך באמי זיך זיי צו שילדערן פונקט ווי זיי זענען פארגעקומען.

ב. יידן, פאליאקן און אוקראאינער

ווי אלע שטעט אין מזרח־גאליציע, איז אויך האראדענקע געווען באוואוינט פון יידן, פאליאקן און אוקראאינער. די אוקראאינער זענען געווען א מערהייט, אבער זיי האבן זיך כמעט גארניט באטייליקט אין דער פארוואלטונג פן דער שטאט. זיי האבן זיך באשעפטיקט מיט ערד־ארבעט, אדער אויף אייגענע פאר מארג פעלד, אדער אלס לוין־ארבעטער ביים האראדענקער גוטסבאזיצער, בארון ראמאשקאן. דער בארון איז זעלטן געווען אין זיין גוט, מיינסטענס האט ער געהולפיעט אין ווין, און דאס גוט איז פארוואלטעט געווארן דורך זיין פארוואלטער שטעפאנאוויטש. אין בארגנס הויף איז אויך געווען א ציקאריע־פאבריק, אין וועלכער א גרויסע צאל מיידלעך, דארונטער אפאר יידישע, האבן געארבעט פאר גאר א ביליגן לוין (א קראן א טאג, פאר צען שעה ארבעט).

די פארוואלטונג פון דער שטאט איז געווען אין די הענט פון די פאליאקן, כאטש זיי האבן געהאט די קלענסטע צאל איינוואוינער אין שטאט. די הויכע רעגירונגס־בעאמטן, ווי דער באצירקסהויפטמאן, דער באצירקסריכטער און דער שטייערן־אינספעקטאר, זענען באשטימט געווארן פון דער פארוואלטונג אין לעמבערג און זענען נאטירלעך געווען פאליאקן. אבער אויך דער בירגערמייסטער, וואס איז אויס־געווייזלט געווארן פון דער האראדענקער באפעלקערונג, איז

געווען אַ פאַליאַק, ווייל די אוקראַאינער זענען געווען אומווייסענד, נישט אינטערעסירט זיך מיט פאָליטיק, און אַזוי איז אַלעמאָל, מיט הילף פון די יידישע שטימען, געוויילט געווארן אַ פאַליאַק אַלס בירגערמייסטער.

דאָס האָט אָנגעהאַלטן אַסך יאָרן, ביז עס האָט זיך באַזעצט אין שטאָט דער אוקראַאינישער אַדוואָקאַט אָקונייעווסקי. ער האָט זיך געגומען די אויפגאַבע צו ענדערן די לאָגע. ער איז געפאָרן פון דאָרף צו דאָרף און אויפגעקלערט די פויערן, און האָט אָנגעוויזן זיי די אומגערעכטיקייט פון זייער לאָגע. ער האָט געגרינדעט דעם „נאַראָדני־דאָם" (פאָלקס־הויז), אַזויווי די פאַליאַקן האָבן געהאַט דעם „סאָקאָל". בייַ די וואָלן צום לאַנדעסטאָג האָט ער אַרויסגעשטעלט זיין קאַנדידאַטור און האָט אַרגאַניזירט די פויערן צום וואָלקאַמף. נאָך עטלעכע יאָר אומדערמידלעכער אַרבעט איז זיי געלונגען אויסצוווייל אָקונייעווסקין אַלס אָבגעאָרדנעטן צום רייכסטאָג. אָקונייעווסקי האָט באַשעפטיקט אין זיין ביורא עכלעכע שרייבער, אָבער זיין הויפּט־עהילף איז געווען אַ יידישער יונגערמאַן, קאַרל פענסטער.

ג. בעאַמטע, אַדוואָקאַטן, שרייבער און ווינקעל שרייבער

די יידישע קרעפטן אין דער האָראַדענקער פאַרוואָלטונג האָבן נישט פאַרנומען קיין וויכטיקע שטעלע. אין געריכט זענען געווען דער אַפיציאַל פיפער און דער קאַנצעליאַריסט האַלצעל, די שרייבער ברוך מערבוים, אַלטער קאָך, די ברידער בערל און פייוול טהוי און שלום קירשנער. אין דער באַצירקס־הויפטמאַנשאַפט האָבן געארבעט זיידמאַן אין מערבוים, אין שטייעראַמט — העכט און האַלפערן. דער סעקרעטאַר פון דער געמיינדע איז געווען זיידל אַפענבערגער, דער מעטריקע־פירער — זלמן קאַלמוס.

פאַר מיינע צייטן זענען געווען אין שטאָט פיר אַדוואָקאַטן: איין אוקראַאינער — ד״ר אָקונייעווסקי, איין יוד — ד״ר באַראַן, און צוויי פאַליאַקן. זיי אַלע האָבן באַשעפטיקט אייניקע יידישע שרייבער. דער נאָטאַר איז געווען אַ פאַליאַק און האָט באַשעפטיקט אַ יידישן שרייבער.

האָראַדענקע האָט אויך געהאַט עטלעכע „ווינקעל־שרייבער": לייב מערבוים, יידל וואָסער און משה פידלער. די ווינקל־שרייבער פלעגן צוגרייטן קלאָגעס, און אַמאָל אויך אַ געזוך צום העכערן געריכט, פאַר אַ פיל קלענערן פרייז ווי די אַדוואָקאַטן. זייער טעטיקייט איז געווען אומגעזעצלעך, אָבער זיי האָבן שוין געפונען אַ וועג זייער אַרבעט זאָל זיין דערפאָלגרייך. דער גרעסטער אויטאָריטעט צווישן זיי איז געווען משה פידלער. ער האָט פאַרמאָגט אַ שאָרפן מוח פאַר יוריספרודענץ, און אָקונייעווסקי פלעגט זיך אַסך מאָל באַנוצן מיט זיינע טאַלאַנטן.

אַ נייע מאַדערנע גערייכטס־געביידע איז אויסגעבויט געוואָרן אין שטאָט אין יאָר 1902. דער באַצירקס־ריכטער איז געווען קאַלישטשאָק, און אויך די איבריקע ריכטער זענען געווען פאָליאַקן. אַלע גערייכטלעכע אָנגעפֿענהייטן פון די דריי שטעטלעך און 48 דערפער אַרום האָראַדענקע האָבן געהערט צום האָראַדענקער גערייכט. שפעטער האָט מען איינגעפירט, אַז איינמאָל אין חודש איז אַרויסגעפאָרן אַ קאָמיסיע — אַ ריכטער און אַ שרייבער — אין די שטעטלעך און אין די גרעסערע דערפער, כדי דאָרט צו פאַרהערן די וויניקער וויכטעקע קלאָגעס.

ד. מאַרקפלאַץ און מאַרקזיצערנס, געוועלבערס סוחרים און יריידים

דער צענטער פון דער שטאָט איז געווען דער מאַרקפלאַץ. ער איז געווען געטיילט אין דריי טיילן: איינער פאַר די פויערן, וואָל זענען געקומען מיט פערד־און־וואָגן; דער צוויי־טער פאַר די פויערן (מיינסטנס פויערטעס), וואָס פלעגן ברענגען פראָדוקטן צום פאַרקויפן; און דער דריטער טייל איז געווען פאַר די יידישע מאַרקזיצער און מאַרקזיצערנס, וואָס פלעגן פאַרקויפן בעיקר אויבסט (פרוכטן). אין מיט'ן פון דעם דריטן טייל פון פלאַץ איז געשטאַנען אַ רייע בודקעס, וואו מ'האָט פאַרקויפט פרישגעבאַקענע ברויט און זעמל, וואָל און בייגוול, און אַנדערע קליינע גאַלאַנטערי־סחורות. אַרום דעם מאַרקפלאַץ איז געווען אַ גרויסע צאָל געוועלבן, און אַ גרויסער טייל פון זיי איז געווען אָנגעוויזן מיט זייע־דיגן אויף די פויערן פון די אַרומיקע דערפער, וואָס פלעגן קומען מאַסענהאַפט אין שטאָט אַריין איינמאָל אין וואָך — דינסטיק צום מאַרקטאָג. אַסך געוועלבער און אַנדערע סוחרים, וויַ תבואה־סוחרים און אייער־סוחרים, האָבן פון דעם מאַרק־טאָג געצויגן זייער חיונה.

אין האָראַדענקע איז אויך אָנגעגאַנגען אַ גרויסער מסחר מיט בהמות: פערד, קי און חזירים. דער מאַרק פאַר אָט דער סחורה, די טאַראַוויצע, איז געווען אויסער דער שטאָט, אויף דער טאָלעקע. דאָ פלעגן קומען גרויסע סוחרים פון אַנדערע שטעט, אָדער פון אויסלאַנד, און קויפן די סחורה אויף עקספּאָרט.

אויף דער טאָלעקע איז אויך געווען דער טאַבאַק־מאַגאַזין, וואָס די רעגירונג האָט אויסגעבויט אין יאָר 1905. די פּראַ־דוקציע און דער פאַרקויף פון טאַבאַק און ציגאַרעטן איז אין עסטרייך געווען אַ מאָנאָפּאָל פון דער רעגירונג, און ספּע־ציעלע רעווויזאָרן האָבן שטענדיק קאָנטראָלירט, צי דער פויער האָט געליפערט די גאַנצע מאָס טאַבאַק וואָס ער האָט געפלאַנצט, און אויב עס פירט זיך נישט אַן אומלעגאַלער מסחר מיט טאַבאַק.

ה. בעלי־מלאכות, שענקערס, איינפאָרהייזער, בענק

אַ חוץ סוחרים, געוועלבערס און מאַרקזיצער, וואָס האָבן זיך אַלע פאַרנומען מיט מסחר, איז געווען אַ גרויסע צאָל בעלי־מלאכות פון אַלע מינים: שניידערס און שוס־טערס, קירזשנערס, סטאָליאַרעס און בלעכערס. אַ טייל האָבן באַשעפטיקט אַפאַר געזעלן און געהאַט שיין פרנסה. אַנדערע האָבן געאַרבעט אַליין, און אַנדערע ווידער האָבן קיינמאָל נישט געהאַט גענוג צו עסן.

אַ גרויסע צאָל יידן האָט געהאַט פרנסה פון האַלטן אַ

שענק. אין אַ מאַרקטאָג זענען די שענקען געווען פול מיט פויערן, וואָס זענען געקומען טרינקען אַ גלעזל משקה און פאַרבייסן, און פלעגן נישט אייגנטלעך פאַרטרינקען אַ גרויסן טייל פונם פּדיון פאַר די סחורות וואָס זיי האָבן פאַרקויפט. אַמאָל זענען היימישע סוחרים אַריינגעקומען כּאָפּן אַ שמועס ביי אַ גלעזל ביר. דאָרט האָט מען אויך באַקומען צו קויפן ווייַן און ביר צו אַ שמחה.

עס זענען אויך געווען אין שטאָט אַ פּאָר אַיינפאָר־הייזער, דאָס הייסט אַ קאָמבינאַציע פון אַ האָטעל, אַ רעסטאָראַן און אַ שענק. די מער באַוואוסטע אַיינפאָר־הייזער זענען געווען פון חיים מענדל קאָר, מאָניש שמיד און טאָדרעס קוגעלמאַס, וואו ס׳זענען אייגנעשטאַנען אויסלענדישע סוחרים, אָגענטן און רייזענדע, פריצים און גלחים, און אַמאָל אויך אַקטיאָרן, וואָס זענען געקומען מיט אַ טעאַטר־טרופּע. דאָרט האָט מען אַלעמאָל אויך באַקומען אַ פיינעם מאָלצייט ,און אָפטמאָל אויך געהאַט געלעגענהייט צו „מאַכן אַ קערטל". נישט אויסמאָל האָט זיך געטראָפן, אַז אַ גוטבאַזיצער אָדער אַ גלח זענען אהיימגעפאָרן פונם קאָרטן־שפּיל מיט אויגעלידיקטע קעשע־נעס...

ווי געווייגלעך, קאָן קיין שום מסחר נישט עקזיסטירן אָן קרעדיט, אָן הלוואות. אַזוי אַרום זענען געווען אָפּאָר באַנק־הייזער, וואָס האָבן געגעבן קרעדיט אונטער פאַרשידענע באַדינגונגען. ס׳איז געווען אַ פּוילישע באַנק, די „קאַסאַ אַשטשענדנאַשטשי" (שפּאָר־קאַסע), יונגערמאַנס באַנק, משה קאַמילס באַנק, און אַ חתן דעם אַ פּאָר „פּראַצענטניקעס", וואָס האָבן געווייגלעך געגומען הויכע פּראַצענטן ביי די וואָס האָבן געמוזט צו זיי אָנקומען. ביי דער באַראָן־הירש־שול איז געווען אַ ליי־קאַסע, וואָס האָט געגעבן הלוואות פאַר קליינע געשעפטסלייט און בעלי־מלאכות אויף וועכענטלעכע ראַטעס און אַ קליינעם פּראַצענט. שטעפּאַנוויטש, דער פאַרוואַלטער פונם האַראַדענקער גוט, האָט געגרינדעט אַ ליי־קאַסע אויף משכונות (געוועהן האָט מען זי „די שמאַטע־באַנק") ; דאָרט האָט מען פאַרשצטע פאַר אַ משכון זייערלעך, ריינגלעך, אוירינגלעך און לייכטער, פעלצן און קליידער, און געצאָלט דריי פּראַצענט אַ חודש. דער פאַרוואַלטער און בוכהאַלטער פון דער באַנק איז געווען אַ יידישער „ונגערמאַן — מיכל אָפענבערגער.

ו. פּלאָגערס און שטעלערס

נישט וויַיט פונם צענטר פון שטאָט איז געווען דער מאָגיסטראַט. איינמאָל אין יאָר, געווייגלעך פּוריס־צייט, איז געקומען אַ מיליטער־קאָמייַע צו מאַכן אַ „מוסטערונג", דאָס הייסט אויסווייזן די יונגעלייט וואָס זענען פעאיק צום מיליטער־דינסט. געווייגלעך האָבן יידן נישט געהאַט קיין חשק צו גיין צום מיליטער, צו לעבן דריי יאָר צווישן גויים, מחלל שבת זיין און עסן טריפות ; דאָרי־בער האָבן יידישע בחורים, וואָס האָבן געדאָרפט גיין צו דער „שטעלונג", אָנגעהויבן חנוכה־צייט זיך צו „פּלאָגן", דאָס הייסט, ווייניק עסן, ווייניק שלאָפן און אסך רויכערן, כדי צו קומען צו דער קאָמיסיע אָפּגעצערט, אָפּגעשוואַכט, און באַפרייט צו ווערן פונם מיליטער. כדי צו פאַרטרייבן דעם שלאָף, פלעגן זיך די „פּלאָגערס" פאַרזאַמלען יעדן אָוונט אין דער טשאַרטקאָוער קלויז, און פון דאָרט מארשירן איבער די גאַס, זינגענדיק און טאַנצענדיק ביז צום העלן טאָג. וועט ס׳איז באַפרייט געווארן דאָס ערשטע מאָל, ביים ערשטן קלאָפּ, האָט אַ יאָר שפּעטער געדאַרפט זיך שטעלן צום צוויטן קלאָפּ, און ערשט נאָך דער באַפראָונג ביים דריטן קלאָפּ איז מען געווען ענדגילטיק באַפרייט פון מיליטער דינסט. אַ טייל יידן זענען געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז זיי האָבן זיך געלאָזט מאַכן פאַרשידענע מומים, פון וועלכע זיי האָבן דערנאָך גלייטן זייער גאַנץ לעבן. אַבי נישט צו גיין צום מיליטער. פאַרשטייט זיך, אַז אַ טייל איז אויך געלונגען זיך צו באַפרייען דורך „פּראָטעקציע", אַדער דורך „אונטערקויפן די קאָמיסיע" פאַר שיין געלט.

די אַסענטירטע פלעגט מען פריילאַזן ביז סוף זומער, נאָכן שניט. די איינרופסקאָרטן פלעגן אָנקומען ימים־טובים צייט, צווישן ראש־השנה און יום־כיפור ; דאָס פלעגט מאַכן אַ בהלה אין שטעטל. און אויסערדעם פלעגן קומען אין שטאָט אַריין אָלע רעקרוטן פון די אַרומיקע דערפער, יונגע, צעווילדע־וועטע און אַמאָל אויך אַביסל אָנגעשיכורטע שקצים, וואָס האָבן אָפט געפרווט כאָפּן אויבסט ביי די מאַרקויצערינס און נישט באַצאָלן — בקיצור, דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען אויפגערודערט...

ז. פּאָליציי און זשאַנדאַרמעריע

די פּאָליציי אין האַראַדענקע איז געווען אונטערגעוואָרפן דעם מאָגיסטראַט און איז באַשטאַנען פון אַ קליינער צאָל פּאָליצייאַנטן מיט אַ פּאָליצייַ־אינספּעקטאָר אָלס קאַמאַנדאַנט. דער אינספּעקטאָר האָט געהייסן מאָרוואוסקי — אַ הויכער גוי מיט אַ לאַנגער, ברייטער, גרעל־וויסליכער באָרד. די קריסט־לעכע פּאָליציאַנטן זענען געווען : בענעדיק, מיכאָלע „טשע־פּורדע" — אַ קליינטשיקער גוי מיט אַ קייזער־באָרד, און עלקאַ — אַ געוועזענער קוטשער ביים בירגערמייסטער ראַשקע. יידישע פּאָליציאַנטן און אויפזעהער זענען געווען : ישראל פּאָליציי, פרידסהאַנד און הערשקע קראַמער (קראַמער איז אָפּאָר יאָר שפּעטער אָפּגעפּאָרן מיט זיין פאַמיליע צו זיינע קינדער קיין אַמעריקע און איז געשטאָרבן אין ניו־יאָרק). שלמה דאַנקנער איז געווען, אַזוי צו זאָגן, אַ געהיים־פּאָליציסט, אַ פּאָסטן וואָס האָט אים פאַרשאַפט וווינעק סימפאַטיע צווישן האַראַדענקער יידן...

די טעטיקייט פון דער פּאָליציי איז געווען גאָר אַ באַ־גרענעצטע, ווייל צום האַלטן אָרדנונג אין שטאָט און אין גאַנצן באַצירק איז געווען די זשאַנדאַרמעריע, וואָס האָט אויס־געפירט איר פליכט אין נאָמען פון דער רעגירונג — נישט אין נאָמען פונם מאָגיסטראַט. זיי האָבן געפירט אויספאָרשונגען אין פאַל פון אַ גניבה, אַדער אַ שלעגעריי, אָדער גאָר אַ מאָרד, אָרעסטירט די באַשולדיקטע, צוגעגרייט די אָנקלאָגע און דערלאַנגט זי צום געריכט, און אָזוי וויַיטער. זיי זענען געווען די אויפזעער וועגן אָפּהיטן די ריינקייט אין די געשעפטן, אין די שענקען און אין די יאָטקעס, און זיי האָבן

אויך אָפּגעהיט, יידן זאָלן האַלטן די קראָמען פֿאַרמאַכט אום זונטיק.

א „ראָפֿאָרט" פון א זשאַנדאַרם האָט געווײַנלעך „געשמעקט" מיט א שטראָף פון צען ביז צוואַנציק קראָנען. אָבער מען האָט אויך געקאָנט די שטראָף „אָפּזיצן" — פֿאַר יעדע פּינף קראָנען איין טאָג זיצן. אין דעם פֿאַל איז מען געגאַנגען זיצן פרייוויליק פֿאַרנאַכט, און דאָס איז געוואָרן פֿאַר א טאָג; שבת און זונטיק זענען ווידער געווען צווישן טעג, און אַזוי־ארום איז מען „אָפּגעזעסן" די שטראָף נישט פֿאַרליערענדיק קיין אַרבעט־טעג.

יידישע אינסטיטוציעס

ח. די שיהל און די קלויזן

אַזוי ווי אין אַלע שטעט האָבן אויך ביי אונדז די יידן געהאַט זייער אייגענע שטאָט־פֿאַרוואַלטונג — די קהילה, וואָס האָט געוואָרגט פֿאַר די כלל־עניינים פון דער יידישער באַפעלקערונג, ווי אויפהאַלטן רבנים און דיינים, שוחטים און חזנים, א שיהל — און, להבדיל, א באָד און א מקווה.

דעם האַראָדענקער רב, ר׳ אילימלך אַשכנזי, געדענק איך נאָך גאַנץ גוט. ער האָט געדאָוונט אין בית־המדרש, און דאָרט האָט אויך געדאָוונט זיין איידעם חיימל שניצער. יום־כיפור צו „כל־נדרי" פלעגן יידן קומען פון אַנדערע קלויזן הערן דעם רב דאָוונען, און וויר ס׳האָט אים געהערט זאָגן פֿאַר „כל נדרי": „על דעת המקום ועל דעת הקהל, בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה", וועט דאָס קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן.

הרב אַשכנזי האָט נישט געהאַט קיין זין, בלויז ניין טעכטער. זיין איידעם חיימל שניצער איז געווען א גרויסער לערנער, און מ׳האָט אים גערופן „חיימל דעם רב׳ס". חיימלס פֿאָטער, מרדכי שניצער, האָט געהאַט א געשעפט פון אייזן־ווּאָרג, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון זיין יינגערן זון שמחה שניצער.

די גרויסע שיהל איז געשטאַנען נישט ווייט פונם בית־המדרש, און אין שכנות זענען געווען פֿאַרשידענע חסידישע קלויזן, די יאַטקע, דאָס באָד און די מקווה.

די שיהל איז געווען א ריזיקע, הויכע געביידע פון ציגל. פון דרויסן זענען די ציגל געווען נישט פֿאַרפוצט, און די שיהל האָט איבערדעם אויסגעזען גרוי און פֿאַרעלטערט. דער אַריינגאַנג איז געווען דורך א גרויסן טויער, וואָס האָט געפירט אין א פֿאָרהויז מיט „פּולישן" פון ביידע זייטן. די שיהל איז יאָרנלאַנג געווען אָן א סטעליע; דער דאָך איז געווען געשטיצט אויף לאַנגע, דיקע באַלקן, פון וועלכע עס האָבן אַראָפּגעהאָנגן די מעשענע הענגלייכטער. פונדעסטוועגן האָט די גרויסע געביידע, מיטן ארון־קודש איז מזרח און דעם באַלעמער אין מיטן, גענומען א גראַנדיעזן אייַנדרוק.

אין דער גרויסער שיהל האָבן מיינסטענס געדאָוונט יונגווּאַרג און סתם בעלי־בתים, וואָס זענען נישט געווען קיין עדות פון דער קלויז, וואו מען האָט געדאָונט פֿאַמעלעך און מיט גרויס כוונה.

אין דער גרויסער שיהל האָט געדאָוונט דער שטאָט־חזן יוסי. זיין פאַמיליען־נאָמען איז געווען שאַפירא, אָבער גערופן האָט מען אים געווייַנלעך: יוסי חזן. ער האָט געהאָט א שיינע שטימע, און צו ימים־נוראים פלעגט ער אייניגטודירן אַן אייגענעם כאָר פון משוררים. א גרויסע צאָל פון זיינע משוררים זענען ביסלעכווייז אַריבערגעקומען קיין אַמעריקע, ווי אברהם פייער, משה דאָליגגער, ברוך־איציק שפירער, אַנטשעל מעלצער, יוסף דאָליגגער, אלי און שלמה הוס און אברהם בערקאָוויר.

דער בעל־קורא אין דער גרויסער שיהל איז געווען שלום־הערש פינק. ער האָט געהאָט א זיסע, שטאַרקע שטימע, וועלכע מען האָט געקאָנט הערן אין ווייטעסטן ווינקל פון דער גרויסער שיהל. זיין אויסרעדן יעדעס וואָרט מיט טראָפּ איז געווען א מחַייה צו הערן.

אין דער צווייטער זייט פון דער שיהל האָבן טרעפלעך אַרויפגעפירט צו דער ווייבערישער שיהל. די מערסטע פרויען האָבן נישט געקענט דאָוונען, און זיי האָבן געשלונגען יעדע תפילה און תחינה, וואָס די „פֿאַרזאָגערינס" האָבן זיי דראַמאַטיש פֿאַרגעלייענט.

בשעת דעם דאָוונענען אין וואָכענטעג איז די גרויסע שיהל געווען כמעט לייַדיק, ווייל פֿאַר קלייניע מנינים איז געווען באַקוועמער צו דאָוונענען אין די פולשן. אויך שבת איז זי נישט געווען פול. דערפֿאַר אָבער איז די שיהל געווען איבערפולט ווען ס׳איז געקומען אין שטאָט אַריין א דרשן, אין א שבת אַדער אין מיטן וואָך. אין שיהל האָט מען אויך יעדעס יאָר אָפּגעהאַלטן די פייערלעכע תפילה לכבוד דער קרוינונג פון קייזער פראַנץ יאָזעף, אין וועלכער עס האָבן זיך באַטייליקט די יידישע תלמידים פון אַלע שולן און כמעט אַלע יידישע אייניוואוינער פון דער שטאָט.

א חוץ דער גרויסער שיהל אין דעם בית־המדרש, וואו די מתפללים זענען געווייַנלעך געווען נישט קיין חסידים, איז געווען אין שטאָט א גרויסע צאָל קלויזן פאַר פֿאַרשידענע חסידים: טשאַרטקאָווער, קאָפּיטשיניצער, ווישניצער, קאָסאָווער, אַסאָ־ווער, און אָפּילו די שאָצער רביצין האָט געהאָט אירע חסידים. טשאַרטקאָווער קלויזן איז געווען צוויי — אַן אַלטע און א נייַע. אויסערדעם איז געווען די סטאָליאַרישע קלויז, דאָס „קינסקי קלייזל", וואו ס׳האָבן געדאָונט ס׳רוב בעלי־עגלות, און א גרויסע צאָל קליזלעך און מניינים אין פֿאַרשידענע טיילן פון דער שטאָט. אין די גרעסערע קלויזן האָט מען אַלעמאָל געקאָנט טרעפן אפֿאַר בחורים, אַדער יונגעלייט אויף קעסט, זיצן און לערנען. בכלל איז האַראָדענקע געווען א חסידיש שטעטל, און דער באַזוך פון א רבין איז געווען אַן עראייגניש אין שטאָט. די חסידים האָבן אָפּגעוואָרט זייער רבין ביי דער באַן און געפירט אים אין שטאָט אַריין מיט מוזיק, און גליקלעך האָט זיך געפילט דער חסיד וואָס האָט געהאָט די זכיה, אז דער רבי זאָל ביי אים אינעשטיין.

האַראָדענקע האָט אויך געהאָט אַן אייגענעם רבי, ר׳ מכאַלע האַגער, אייניגער פון די דריי ברידער פון דער ווישניצער דינאַסטיע. די חסידים האָבן פֿאַר אים אָפּגעקויפט א גרויסע שיינע געביידע אויפן זאַלישטשיקער וועג, אין

שכנות פון דעם באראן הירש־שול, וואס האט געהערט צו א פוילישן בעאמטן מיטן נאמען צולויף. ביים הויז איז געווען א גרויסער פארק מיט אלייען, בלומען און פרוכטבוימער, און אפילו א שטאל פאר א פאר פערד מיט א קארעטע.

ט. חברה „ביקור חולים" און „חברה קדישא"

ווי אין אסך שטעט איז אויך אין האראדענקע געווען א חברה „ביקור חולים" און א „חברה קדישא". די חברה „ביקור חולים" האט געהאט אירע סטאבילע מיטגלידער אין שטאט, וואס האבן געצאלט חודשלעך אדער יערלעך. פון צייט צו צייט פלעגן צוויי גבאים זיך ארויסלאזן איבער דער שטאט אויפמאנען דאס געלט ביי די מיטגלידער, און דערפון האט מען געשטיצט ארעמע קראנקע און געגעבן זיי די מעגלעכקייט זיך צו היילן.

אין שטאט איז געווען א שפיטאל, א לאנגע אלטע געביידע, וואס איז געשטאנען אויף די סקאלעס ביים טייכל. דאס שפיטאל איז פארוואלטעט געווארן פון קאטאלישע מנישקעס אונטער דער אויפזיכט פונם קריי־פיזיקוס, דאס הייסט פונם אפיציעלן רעגירונגס־דאקטאר. קורץ פאר מיין אוועקפארן איז אויסגעבויט געווארן אויף דער טאלעקע, ביים וועג קיין זאלישטשיק, א נייע מאדערנע געביידע פארן שפיטאל, וואוהין מען האט איבערגעטראגן דאס אלטע שפיטאל. אויסער דעם פיזיקוס זענען געווען אין שטאט דריי דאקטוירים: דער אלטער דאקטאר ראשקא, וואס איז לאנגע יארן געווען בירגערמייסטער, דאקטאר ציעפאנאווסקי, און דער יידישער דאקטאר קאנאפאס. צו לייכטערע קרענקן האט מען גערופן שמשון רופא, וואס האט געקענט שטעלן באנקעס און פיאווקעס און „האט פארשטאנען א קרענק". אין שטאט איז אויך געווען א טיראריצט א ייד, דאקטאר באר.

די חברה „ביקור חולים" פלעגט אפהאלטן וואלן יעדעס יאר חול המועד סוכות, און אויסויילן די אנפירער, אדער „בוררים", ווי מען האט זיי גערופן. דעם ערשטן שבת נאך סוכות האט מען אפגעהאלטן א „קידוש" אין הויז פונם אויס־געוויילטן „בורר ראשון". דער שבת נאך סוכות איז געווען דער שבת פון „ביקור חולים". חול המועד פסח פלעגט מען זיך צונויפקומען אין פוליש פון דער גרויסער שיהל צו טרינקען וויין און קנאקן ניס.

איז, רחמנא ליצלן, עמיצער געשטארבן, האט מען געמוזט אנקומען צו דער „חברה קדישא". די חברה קדישא־לייט האבן מטהר געווען דעם מת (געווען דאדונטער פרויען), וואס האבן דאס רעכט געטאן צו פארשטארבענע פרויען), האבן עטראגן די מיטה צום הייליקן ארט, אויסגעגראבן דעם קבר און געבראכט דעם נפטר צו קבר ישראל. פאר ארעמע לייט האבן זיי דאס געטאן אן געלט אדער פאר גאר א קליינעם אפצאל, דערפאר אבער אז ס׳איז געשטארבן א גביר — „א פעט מת", ווי זיי פלעגן דאס רופן — האט מען ביי די קרובים פארלאנגט „א מנה יפה", א גרויסע סומע, און קיינער האט זיך פון זיי נישט געקאנט ארויסדרייען.

די חברה קדישא פלעגט אפהאלטן וואלן איין מאל אין יאר און פארנטשאלטן א קידוש דעם ערשטן שבת נאך פסח. דאס איז געווען זייער שבת אין דער גרויסער שיהל. אסך יידן האבן עס געהאלטן פאר א מצווה און א כבוד צו זיין א מיטגליד אין דער חברה קדישא.

י. דאס שוויץ־באד

דאס שטאטישע באד איז געווען אן אינסטיטוציע פאר זיך. פרייטיק נאכמיטאג פלעגן זיך די יידן, באגלייט פון זיערע יינגלעך, אוועקלאזן אין שוויץ ארײן, אויסבאדן די מידע גלידער פונם שטויב און שווייס פון דער גאנצער וואך. און גיינדיק צוריק פונם באד — ווער האט זיך געקאנט צו זיי גלייכן! זיערע פנימער האבן זיך גערוטלט און געלויכטן ווי די פארגייענדיקע זון.

אינווייניק אין שוויץ־באד איז געווען א וועלט פאר זיך. פון די אייבערשטע בענק האבן זיך געהערט קולות: „נאך א שפעלע, נאך א שפעלע" — דאס האט מען פארלאנגט צו גיסן נאך וואסער אויף די הייסע שטיינער, די פארע זאל ארויפגיין, דערצו האט מען געשמיסן מיט בעזמלעך און געקנטען די הייס־צעפלאמטע קערפערס. אין יעדן באד איז אויך געווען א מקווה, וואו מען האט זיך געטובלט נאכן שוויץ. פרומע יידן פלעגן זיך טובלן אויך שבת פארן דאוונען, זומער און ווינטער.

חוץ דעם שטאטישן באד איז געווען דאס פריוואטע באד פון אלי־יוסף שפירער. זומער פלעגט מען גיין זיך באדן צום גיפס־מילעכל, צו „די רעדער", צו דער גרויסער מיל, און אמאל אויך צו סאביקס טייך. אייניקע זענען געגאנגען זיך אפקילן אין פרישן וואסער פון דער „טשערוואנע".

איך מוז ליידער דערמאנען, אז אין האראדענקער שוויץ־באד איז געשען א טראגישער אומגליק. דעם 27־טן יאנואר 1931 האט די האראדענקער לאנדסמאנשאפט אין אמעריקע באקומען די טרויעריקע ידיעה, אז דער קעסל פונם שוויץ־באד האט עקספלאדירט און אייניקע מענטשן זענען אומגע־קומען. מיר האבן באלד גערופן א טרויער־פארזאמלונג אין דער האראדענקער שיהל, וואו רבנים און עטלעכע פון אונד־זערע מיטגלידער האבן מספיד געווען די קרבנות. מיר האבן אויך אויבערגעשיקט קיין האראדענקע א רעזאלוציע, אין וועלכער מיר האבן געטאדעלט די אנפירער פון דער יידישער קהילה פאן זייער נאכלעסיקייט.

האראדענקער שולן

יא. די באראן הירש־שול

די באראן הירש שול איז געווען א פיר־קלאסיקע שול פאן יינגלעך. זי איז געשטאנען, ווי אלע שולן, אונטער דער אויפזיכט פון דער בילדונגס־אפטיילונג פון דער רעגירונג, אבער זי איז געווען באשטימט בלויז פאר יידישע יינגלעך. אין דער שול האבן די קינדער באקומען די ביכער גלייגן, אן געלט, און ארימע קינדער האבן אויך באקומען א געקאכטן מאלצייט פארן אהיימגיין. פארן ווינטער האבן זיי באקומען מאנטעלעך און שטיוועלעך, און אויף פסח אנציגלעך, העמ־דער, קאשקעטלעך און נאז־טיכלעך.

די באראן הירש־שול האט זיך געפונען אין א געביידע

ביי זאָלישטשיקער וועג, באָלד נאָכן רבינס הויף. דאָרט האָט אויך דער דירעקטאָר געהאַט זיין וואוינונג. דער ערשטער דירעקטאָר האָט געהייסן בערלעס, און די לערער זענען געווען מאָלער, כאַמיידעס, קומאַן, כהנא און נאָרד, וועלכער איז געווען יענקל פייערס איידעם. שפעטער איז מאָזלער געוואָרן דער דירעקטאָר. דער לערער פון העברעאיש איז געווען זיינוול וויזעלבערג, און ער איז אויך געווען דער שטרענגסטער לערער; ביי דער מינדעסטער געלעגנהייט האָט ער באָנוצט זיין יאָמשאָוון שטעקעלע.

יב. די „גויישע" שול

די שול וועלכע די יידן האָבן גערופן „די גויישע שול" איז געווען אַ זעקס־קלאַסיקע רעגירונגס־שול פאַר קריסט־לעכע און יידישע יינגלעך. דאָ האָט נאָטירלעך געהערשט די פּרילישע שפּראַך, אָבער מען האָט אויך גענלערנט אוקראַאי־ניש און דייטש. דאָ זענען געווען דריי לערער פאַר „רעלי־גיע": פאַר די פּרילישע קינדער — דער פּרילישער גלח, פאַר די אוקראַאינישע קינדער — דער אוקראַאינישער גלח, און פאַר יידישע קינדער — אַ יידישער לערער מיטן נאָמען דרעטלער. דער דירעקטאָר איז געווען סערגיי פּלייע־טשיקער קרומער פאָלאַק, און פון די לערער געדענק איך צווויי — לאָזינסקי און קאָזאַנקעוויטש.

אַ טייל יידישע קינדער זענען געפאָרן פאַרזעצן זייער שטודיום אין דער לעמבערגער רעאַלשול, אין דער קאָלאָמייער גימנאַזיע אָדער אין זאָלישטשיקער לערער־סעמינאַר. שפּעטער איז געגרינדעט געוואָרן אין שטאָט אַ פּרילישע גימנאַזיע וואו אַסך יידישע קינדער האָבן גענלערנט.

פאַר מיידלעך איז געווען אַ באַזונדערע זעקס־קלאַסיקע רעגירונגס־שול מיט אַן ענלעכן פּראָגראַם ווי די שול פאַר יינגלעך. אַ טייל מיידלעך האָבן וויטער שטודירט אין פּוי־לישן סעמינאַר אין זאָלישטשיק אָדער אין אוקראַאינישן סעמינאַר אין קאָלאָמיי און האָבן אויסגעשטודירט אויף לערע־רינס, ווי למשל רויזע יורמאַן, פּאַרהייראַט מאַרגענשטערן, חנה שפירער, פּאַרהייראַט דופּלער, און פייגע ווילדמאַן, די פּרוי פון ברוך איציק שפּירער. אָלע דריי וואוינען אין אַמע־ריקע און זענען מיטגלידער פונם האָראָדענקער פאַראיין.

די אָקערבוי שול איז געווען נישט ווייט פונם באָראָנס הויף. דאָרט האָבן גענלערנט בלויז יינגלעך, בעיקר קריסטן. אין דער געגנט זענען אָסך יידן געווען באַשעפּטיקט ווי פאַרוואָלטער און עקאָנאָמען ביי יידישע און נישט־יידישע גוטסבאַזיצער, אָבער אין דער אָקערבוי שול האָבן יידן כמעט נישט געלערנט.

האָראָדענקער טיפּן

א. דער מכניס־אורח

הערש דאָליגער איז געווען אַ גוטער מענער־שניידער, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסן אָרט אין דערי טעכטער, האָבן ביי אים געאַרבעט אַ פּאָר געזעלן און לערניינגלעך, וואָס אַ טייל פון זיי זענען געקומען פון די אַרומיקע דערפער און האָבן זיך אויפגעהאַלטן ביי אים אין הויז. די משפּחה האָט פאַרנומען אַ גרויסע וואוינונג פאַר זיך און די געזעלן.

דערצו איז הערש דאָליגער געווען אַ גרויסער מכניס־אורח. יעדן שבת צו דער סעודה פלעגט ער פאַרבעטן זעקס ביז אַכט אורחים, און ער פלעגט זאָגן אַז אַן אַן אורח אויף שבת פּילט ער נישט קיין ענג שבת. אָפט פלעגט ער פאַרבעטן צו זיך אַ רבין, וואָס איז געקומען אין שטאָט אויף שבת.

זיינע פּיר זין און דריי טעכטער מיט זיין פּרוי זענען שפּעטער געקומען קיין אַמעריקע, וואו זיין פּרוי און זיין זון משה זענען געשטאָרבן.

ב. אַ וואָרם יידיש האָרץ

אַן אינטערעסאַנטער טיפּ איז געווען הערש וווייסבערג — אַ מענטש מיט אַ וואָרם האָרץ פאַן יעדן נויטבאַדערפטיקן. עס קאָן זיין, אַז געקומען איז עס דערפון וואָס ער האָט אין זיין לעבן אַזויפיל נויט צוגעזעהן. געאַרבעט האָט ער ביי דער רעגירונג אין פאַרשידענע שטעלעס: קודם איז ער געווען אַ סעקוועסטראַטאָר, וואָס האָט אייגנאַמאָנט די שטייערן; דער־נאָך איז ער געווען קערקערמייסטער אין דעם קרימינאַל, וואָס האָט זיך אַפּגענען אין הויף פונם גערייכטס־הויז; צום סוף איז ער געווען צאָל־מייסטער, וואָס האָט יעדן ערשטן אויסגעצאָלט דאָס געהאַלט די רעגירונגס־באַאַמטע.

כאָטש ער האָט געאַרבעט פאַר דער רעגירונג, איז ער געווען אַ שומר שבת אין פולן זין פונם וואָרט. געדאָוונט האָט ער אין דער גרויסער שיהל.

ג. דודיע זעלנער

דודיע זעלנער איז געווען דער שטאָט־שמש און דער שמש פון דער חברה קדישא. אַלס שטאָט־שמש פלעגט ער יעדן פּרימאָרגן קלאָפּן אין טירן און פענצטער און וועקן און רופן דעם עולם אין שיהל אַריין מיט אַ ניגון: „שטייט אויף לעבודת הבורא". ער פלעגט אַלעמאָל וועקן מיט דריי קלעפּ, אָבער וען ס'איז געווע אַ מת אין שטאָט האָט ער געגעבן בלויז צוויי קלעפּ — האָט מען שוין געוואוסט, אַז אין דעם טאָג וועט זיין אַ לווייה.

אַלס שמש פון דער חברה קדישא פלעגט דודיע זעלנער ברענגען די מיטה און דעם קאָסטן צום הויז פונם נפטר, און בכלל זיך מתעסק געווען ביי דער לוויה. דעם צונאָמען „זעלנער" האָט ער באָקומען דערפון וואָס ער איז אין די יונגע יאָרן געווען אַ זעלנער. פון ענער צייט זענען אים פאַרבליבן אָפּאָר מעדאַלן, וועלכע ער האָט אַלעמאָל געטראָגן אויף זיין ברוסט, און אַלעמאָל געפּוצט זיי זאָלן בלאָנקען און בלישטשען ווי ניי.

בילדער פון דער אַמאָליקער היים

א. מצה באָקן

מצה באָקן איז געווען אַן אינדוסטריע, וואָס האָט געדוי־ערט גאָנצע פינף ביז זעקס וואָכן פאַר פּסח, און ס'זענען געווען אָפּאָר משפּחות, וועלכע האָבן געהאַט אַ „חזקה" און יעדעס יאָר זיך דערמיט אָפּגעגעבן.

דער „ירידּ" צום דינגען העכט צו דער אַרבעט האָט זיך אַנגעהויבן צוויי־דריי וואָכן פריער. יעדע בעקעריי האָט גע־דאַרפט אַ קנעכטער, אָבט אַדער צען וואַלגערערס, אַ שטיפלער צום רעדלען די מצות מיט אַ ציינרעדעלע, אַ מעל־ייגל און אַ וואַסער־ייגל, צום דערלאַנגען מאָסן מעל און וואַסער, און דער עיקר — אַ גוטן און געניטן „שיבער". יעדע בעקעריי האָט, פֿאַרשטייט זיך, געוווכט צו באָקומען די בעסטע אַרבע־טער און נישט צו באַצאָלן צופיל פֿאַר דער אַרבעט.

קוים האָט זיך אַנגעהויבן די אַרבעט, איז זי געגאַנגען מיטן גאַנצן אימפּעט — זעקס טעג אין וואָך און אָבצען שעה אין טאָג. אַ טייל בעלי־בתים אַדער באַלעבאָסטעס פלעגן קומען אין דער מצה בעקעריי, צו שטיין דערבי ווי מען באָקט זייערע מצות, און פלעגן אויך איבערלאָזן „טרינקגעלט" פֿאַר די אַרבעטער.

אין יאָר 1900 האָט אַ ייד פון דער טאָלעקע, הערשל סימעס, אַרייַנגעבראַכט אַ רעוואָלוציע אין דעם פֿאַך. ער האָט אַראָפּגעבראַכט אַ מאַשין צו וואָלגערן און שניידן די מצות, וואָס האָט אַרויסגעגעבן פירעקיקע מצות אַנשטאָט רונדע. דער אויוון איז אויך געווען אַנדערש — אָפּן פון בייַדע זייטן, פון איין זייט האָט דער שיבער אַרייַנגעוואָרפן די מצות, און פון דער אַנדערער זייט האָט אַ צווייטער שיבער אַרויסגע־נומען די פֿאַרטיק־געבאַקענע מצות.

די אַנדערע מצה־בעקער האָבן גאָנזוכט אַ סיבה צו אַסרן די מאַשין־מצות, אָבער דער רב האָט אונטערזוכט די מאַשי־נעריע און דעם גאַנצן פּראָצעס פון באָקן, און האָט דער־קלערט אַז די מצות זענען כשר.

ב. יידישע חתונות

די יידישע חתונות אין שטעטל זענען געווען שיין, אינ־טערעסאַנט און אייַנדרוקספול. שבת פֿאַר דער חתונה איז געווען אַ „פּאַרשפּיל", און מ'האָט געפירט דעם חתן אין שיהל אַריין צום אויפרופן. דער חתן האָט געווייַנלעך באַקומען „מפטיר", אָבער אויב ער איז געווען „שוואַך אויף דער עברי", איז עס פֿאַר אים געווען אַן אָפּקומעניש. נאָכן דאָוונען האָט דער כלהס פּאָטער פֿאַרבעטן אַלעמען צו זיך אויף קידוש.

די צערעמאָניע פון „באַזעצן די כלה" איז געווען אַ טרויריקע. דער „בדחן" האָט געמומען „באַזינגען" די כלה, און זי האָט געווויינט מיט ביטערע טערערן, ספּעציעל ווען זי איז געווען אַ יתומה. דערנאָך איז דער חתן געקומען באַדעקן די כלה מיטן שלייער.

די חופּה איז געשטעלט געוואָרן אונטערן פרייַען הימל. בשעת דער חופּה האָט מען די כלה אַרומגעדרייט אַרום דעם חתן, און זי האָט זיך געסטאַרעט אים אָנצוטרעטן אויף אַ פּוס — אַ סגולה זי זאָל האָבן ביי אים אַ גוטע דאָליע. נאָכ־דעם ווי דער רב האָט מסדר־קידושין געווען און געענדיקט די ברכות, און דער חתן האָט צעבראָכן דאָס גלעזל, האָבן זיך די מוזיקאַנטן צעלאָזט מיט זייערע אינסטרומענטן און גע־שפּילט „אַ פּריילעכס", און טאָנצענדיק און פּליעסקענדיק האָט מען דאָס פֿאַרפֿאַלק געפירט צו דער סעודה. נאָך דער סעודה האָט מען גערופן „דרשה־געשאַנק", און דערנאָך פֿאַר־ענדיק דעם אָוונט מיט טאַנץ און מוזיק. געווויינלעך פלעגן די מוזיקאַנטן קריגן באַזונדער באַצאָלט פֿאַרן מזל־טוב אָפּ־שפּילן און פֿאַר די טענץ.

האָראָדענקע האָט פֿאַרמאָגט אַ יידישע מוזיק־קאַפּעלע, אין וועלכער ס'האָבן זיך באַטייליקט קלמן ראָזענקראַנץ (קלמן „קופּקע") און זיין זון הערש־קאַפּל אַלס פידל־שפּילער, מענדל אויספֿערסער אַלס פלייט־שפּילער, און דריי ברידער גוטמאַן, פון וועלכע אהרן האָט געשפּילט די צווייטע פידל, יענקל אויפן באַס און לייבציצ (דער קרומער) אויף די טאַצן. די צוויי ברידער גלאַזמאַן, זיידע און וואָלף, זענען געווען ערנסטע מוזיקער, טאָקע קינסטלער אין פֿאַך, וואָס פלעגן אָפט פֿאַרן קיין אַמעריקע דאָרט פּראַקטיצירן און זיך אויס־בילדן, און נאָך אַ צייט וויידער צוריקקומען קיין האָראָדענקע, וואו זיי האָבן אויך געגעבן מוזיקשטונדן פֿאַר תלמידים. זיידע גלאַזמאַן איז געשטאָרבן אין ניו־יאָרק, און אויך אייזיק כליזמר פון סעמאַקאָוויץ איז דאָ געשטאָרבן.

ג. חליצה

אַלס קליינער ינגל — איך האָב דעמאָלט געלערנט ביי אַברהמעלע איציק־אליס — האָבן מיר יינגלעך געהערט, אַז עס גייט פֿאַרקומען עפּעס וואָס איז נישט פֿאַרגעקומען זייט לאַנגע יאָרן — אַ בחור גייט געבן „חליצה". עס האָט זיך געטומלט אין שטעטל, וואו עס זענען געשטאַנען עטלעכע מענשטן האָט מען באַלד אַנגעהויבן רעדן וועגן דער „חליצה".

וואָס איז דאָס אַזוינס „חליצה"? ווען אַ יונגערמאַן שטאַרבט און לאָזט נישט איבער קיין קינדער, דאַרף זיין ברוי־דער — אויב ער איז נאָך נישט פֿאַרהייראַט — חתונה האָבן מיט דער אלמנה. אויב אָבער ער וויל מיט איר נישט חתונה האָבן, דאַרף ער איר געבן חליצה; אַן חליצה טאָר די אלמנה קיינמאָל מיט קיינעם נישט חתונה האָבן. נישט איינמאָל האָט אַזאַ בחור פֿאַרלאַנגט און אויך באָקומען אַ געווּסע סומע געלט פון דער אלמנה פֿאַר געבן איר חליצה.

אין וואָס באַשטייט די צערעמאָניע פון „חליצה"? דער בית־דין קומט זיך צונויף מיט אַ מניין יידן. דער שמש ברענגט דאָס טהרה־ברעט, דערנאָך העגנט מען אויף אַ וויַיס ליילעך, פֿאַר אַ מחיצה צווישן דעם מת און די לעבנדיקע, און דער בית־דין פֿרעגט דעם ברודער פונם פֿאַרשטאָרבענעם, צי איז ער מסכים חתונה צו האָבן מיט דער אלמנה. אויב ער וויל נישט, דאַרף ער אַנטאָן אַ ספּעציעלן שוך מיט רצועות אויף זיין רעכטן פוס, און זי דאַרף אים דעם שוך אויסטאָן און שפּייען פֿאַר אים דריי מאָל. דערנאָך גיט דער בית־דין אַרויס אַ פסק־דין, אַז די אלמנה איז פריי חתונה צו האָבן מיט וועמען זי וויל.

דער דאָזיקער פֿאַל איז פֿאַרגעקומען ווען דער עלטערער זון פון שיקל קוועשטער (שיקל סטאָליער), וואָס איז געווען פֿאַרהייראַט מיט שימעלע קצבס טאָכטער, איז נאָך אַ קור־צער צייט געשטאָרבן, און זיין יינגערער ברודער האָט דער אלמנה געגעבן „חליצה". איך וועל דאָס קיינמאָל נישט פֿאַר־געסן.

שלום קירשנר

די האראדענקער לאנדסמאנשאפט אין אמעריקע

א. די ערשטע אויסוואנדערער

וועז עס האָבן זיך דערטראָגן קלאָנגען וועגן אַ נייעם, ווייטן לאַנד, וואו מען שאַרט גאָלד אין די גאַסן, האָט זיך אַ גרופּע יונגעלייט אָנגענומען מיט מוט און זיך געלאָזט אין וועג אַריין, זוכן דאָס גאָלדענע לאַנד. די ערשטע גרופּע איז באַשטאַנען פון די פאָלגענדע האָראָדענקער: צוויי ברידער יעקב און נוח רייף, דריי ברידער איציק־שואל, אהרן־יוסף און גרשון דופלער, לייב מעלצער, אברמל שנייער, משה־מאַנעס נייגיסער, הערש קירשנער, הערש פידלער, מאָריס רעסלער, אַנטשל גריידינגער, יהודה־יוסף לעכנער, הערש קינ־דער־לערער, נוח בערגמאַן, נעכע־לאה די באָבע (בראָנטשיין), אין יהודה־שאול גלאָגער. זיי האָבן געלאָנדעט אין ניו־יאָרק אין יאָר 1889.

זיי האָבן אין דעם נייעם לאַנד קיין אָניק האָבן נישט געלעקט. אייניקע זענען גענוואָרן פּעדלערס, און מערסטענס זענען זיי געוואָרן קירשנערס (פאָריערס). אָלע האָבן זיך געהאַלטן אינאייגעם, געוואוינט ביי נעכע־לאהן, און געהאָפט אָפּצו־שפּאָרן אָפּאָר הונדערט דאָלאָר און זיך אומקערן צוריק קיין האָראָדענקע, זיך צושלאָגן דאָרט צו אַן אייגען געוועלב, אַן אייגענעם וואָרשטאַט, און זיין אַ מענטש מיט מענטשן גלייך. דאָס איז דעמאָלט געווען דער חלום פון יעדן עמיגראַנט.

עטלעכע פון זיי האָבן טאַקע פאָרווירקלעכט זייער חלום, און נאָך אָפּאָר יאָר אַרבעט אין ניו־יאָרק האָבן זיי זיך אומ־געקערט צו זייערע פאָמיליעס און פאַרבליבן אין האָרא־דענקע. א טייל פון זיי זענען נאָך אַ קורצער צייט צוריקגע־פאָרן קיין ניו־יאָרק, נאָכדעם ווי זיי האָבן געפּטרט די פאָר דאָלאָר און זיך איבערצייגט אַז אין האָראָדענקע האָבן זיי נישט קיין מעגלעכקייט צו עקזיסטירן.

ביסלעכווייז זענען מער און מער יונגעלייט, געטריבן פון די עקאָנאָמישע אומשטענדן, געקומען קיין ניו־יאָרק. דאָס עלענדע לעבן אין דער פרעמד, ווייט פון טאַטע־מאַמע, פון פרויען און קינדער, פון קרובים און פריינד, האָט די אימי־גראַנטן געצוואונגען זיך צו אַרגאַניזירן אין אַ לאַנדסמאַנ־שאַפּטלעכן פאָראיין. אַזוי איז אין יאָר 1895 געגרענדעט ע־וואָרן דער ערשטער האָראָדענקער קראַנקן־אונטערשטיצונגס־פאָראיין, וועלכער האָט געפֿייערט דעם 65־טן יובילי אין נאָוועמבער 1960.

ב. דער ערשטער פאָראיין

דער צוועק פון דעם פאָראיין איז געווען אַ פילפאַכיקער: צו טרעפן זיך אָפט ווי נאָר מעגלעך ביי פאָרזאַמלונגען; זיך געבן קעגענזייטיקע הילף אין צייט פון קראַנקהייט און נויט; און אויב עמיצער שטאַרבט, חלילה, פאָרזאָרגן אים אַ קרקע און מאַכן אַ לוויה. אַזויווי אָלע האָבן דעמאָלט געוואוינט אין ניו־יאָרק אין שכנותדיקע גאַסן, האָבן זיי זיך געמאַכט אַן אייגן שילעכל מיט אַ מניין פאָר שבתים און ימים־טובים, וואו אָלץ האָט זיך געפֿירט לויטן האָראָדענקער שטייגער: מען האָט ליציטירט די עליות, געקויפט שלישי, שישי און מפטיר, און שמחת־תורה איז דער לאַקאַל געווען געפּאַקט מיט מענער, פרויען און קינדער, מיט פּאָנען מיט ליכטלעך און רויטע עפעלעך, און די פנימער פון די קינדער האָבן געפלאָמט ווי די רויטע עפעלעך. מען האָט פאַרקויפט „אתה הראית", גע־פּראָוועט „הקפות" און דערנאָך געקויפט אַ פעסל ביר און זיך געלאָזט וואויליגין. און אַז גאָט האָט געהאָלפן און אַ לאָנדס־מאַן האָט זיך פאַרגליסט צו „שרייבן" אַ ספר־תורה — דאָן איז שוין געווען גאָר יום־טובדיק. באַגלייט פון מוזיק האָט מען געטראָגן די ספר־תורה אונטער אַ חופה איבער די ניר־יאָרקער גאַסן אין דער האָראָדענקער שיהל אַריין, און דאָרט האָט מען פאַרקויפט „אותיות" צו פאַרעדיקן די ספר־תורה, און מכבד געווען דעם עולם מיט שנאַפּס, לעקעך און ביר.

די פאָרזאַמלונגען פונם פאָראיין זענען פאָרגעקומען צוויימאָל אין חודש, און די לאָנדסלייט פלעגן קומען זיך טרעפן און הערן נייעס פון האָראָדענקע. וואָלן פלעגן פאָר־קומען צוויימאָל אַ יאָר, און די „פאָליטיק" אָרום די וואָלן האָט נישט איינמאָל געבראַכט צו קריגעריייען.

דער פאָראיין האָט אין די יאָרן פון זיין עקזיסטענץ זייער אַסך אויפגעטאָן, קודם כל פאָר די האָראָדענקער וואָס זענען שפּעטער אַריבערגעקומען. זיי האָבן זיך שוין נישט צעפּילט אַזוי עלענד ווי די ערשטע אימיגראַנטן, זיי זענען געקומען צו אייגענע, וואָס האָבן זיי פאָרזאָרגט מיט אַ וואוינונג און מיט אַרבעט.

אין די יאָרן פאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען אויסערדעם געווען אין ניו־יאָרק צוויי פלעצער וואו האָרא־דענקער האָבן זיך גטעראָפן. שיעה קירשנער, מאיר אַליניקס זון, מיט זיין פרוי גאָלדע אהרן־איציקס, האָבן געהאָט אַ רעס־טאָראַן אין הארץ פון דער יידישער גאַס, אויף ריוויינגטאָן סטריט. אַהין פלעגן קומען עסן די לאָנדסלייט וואָס זענען געווען נישט פאָרהיראָט, אָדער האָבן געהאָט זייערע משפחות אין האָראָדענקע. זונטיק פלעגן קומען אַהין אויך משפחות מיט פרויען און קינדער, צו עסן אַ גוט געבראָטענעם סטייק, פאָרטרינקען אַ קאָלט גלאָז ביר אין הערן די לעצטע נייעס פון האָראָדענקע. דער צווייטער פלאַץ איז געווען ביי אונדזער לאָנדסמאַן מענדל דאָלינגער, וואָס האָט געהאָט אויף ריוויינגטאָן סטריט אַ געלט־קאָנטור און אַן אָגענטור פון שיפסקאָרטן. אויך דאָרט האָט מען אָלעמאָל געקאָנט הערן די לעצטע נייעס פון אונדזער שטאָט.

צוויימאָל איז געמאַכט געוואָרן אַ פרווו אָפּצורייסן אַ טייל פון אונדזערע מיטגלידער צו אָנדערע אָרגאָניזאַציעס. דאָס ערשטע מאָל איז געווען אין דער צייט פונם דריייפוס פראָצעס, ווען די גאָנצע וועלט איז געווען באַגייסטערט פונם מוטיקן אָרויסטריט פון עמיל זאָלאַ. אַ גרופּע האָראָדענקער יונגעלייט האָבן דאָן געגרינדעט אַן „עמיל זאָלא פאָראיין", אָבער דער

הוועדה המכינה את חגיגות היובל במלאת 65 שנה לקיום האגודה הראשונה של ההורודנקאים באה"ב (1895—1960)

דער אַראַנזשיר־קאָמיטעט פון די פייערונגען צום 65־סטן יובילעאום פון ערשטן האַראַדענקער פאַראיין אין אַמעריקע (1895—1960)

הוועדה המכינה את חגיגות היובל במלאת 65 שנה לקיום האגודה הראשונה של ההורודנקאים באה"ב (1895—1960)

דער אראנזשיר־קאמיטעט פון די פייערונגעזן צום 65־סטן יובילעאום פון ערשטן האראדענקער פאראיין אין אמעריקע (1895—1960)

פֿאַראיין האָט קיין לאַנג קיום נישט געהאַט. אָפּאָר יאָר שפּעטער האָבן דיזעלבע יונגעלייט געגרינדעט אַ „אַראַדענקער יאַנג מענס פֿאַראיין", וועלכער האָט דורך אינערלעכע רייבונגען זעמוזט זיך אויפלעזן.

אין 1912 האָט אַ צאָל מיטגלידער פון דעם ערשטן אַראַדענקער קראַנקן־אונטערשטיצונגס פֿאַראיין, אונטער דער אָבּ־פּירונג פון מענדל דאַליגער, זיך אָפּגעריסן פון פֿאַראיין און זיך אָנגעשלאָסן דעם יידישן אַרדן „ברית אברהם". אָבער אָפּאָר יאָר שפּעטער האָבן זיי זיך צוריק אומגעקערט צום ערשטן אַראַדענקער פֿאַראיין.

ג. דער צווייטער פֿאַראיין און די הילפסאָקציע

אין די לעצטע פֿאָר יאָר פֿאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אַ גרויסע צאָל אַראַדענקער געקומען קיין ניו־יאָרק, דאָרונטער אָסך יונגעלייט וואָס האָבן נישט געהאַט קיין אינטערעס זיך אָנצושלאָסן דעם ערשטן אַראַדענקער פֿאַראיין, וואָס זיינע מיטגלידער זענען געווען עלטערע מענטשן און האָבן דעם פֿאַראיין געפירט אויף אַ קאָנסערוואַטיוון אופן. אַז די מלחמה איז אויסגעבראָכן אין יאָר 1914, איז קודם־כל אינעווערניס געווארן דער נאָרמאַלער פֿאַרקער צווישן אונדז און אונדזערע קרובים אין אַראַדענקע. וויסענדיק אַז אונדזערע זענען עלטערן, שוועסטער און ברידער, זענען פֿאַרוויקלט אין פּייער און נויטיקן זיך אין אונדזער הילף, האָבן אָלע געפילט אַז העלפן מוזן מיר מיט פֿאַראיניקטע כוחות פון אָלע לאַנדס־לייט. אָבער אַזויווי די יונגעלייט האָבן נישט געהאַט קיין חשק זיך אָנצושלאָסן צום ערשטן פֿאַראיין, זענען זיי, נאָך לאַנגן טראָכטן, געקומען צום באַשלוס צו גרינדן אַ פֿאַראיין פֿאַר אַראַדענקער יונגוואַרג, מענער און פרויען. זונטיק, דעם 15־טן נאָוועמבער 1914, איז זיך צונויפגעקומען אַ גרופּע יונגעלייט: שלום קישנער, מענדל ראָזענקראַנץ, משה און שלמה דאַליגער, שלום און יוסף דייפיק, אָלטער יורמאַן און אַ ווארשעווער יונגערמאַן יענקעלע קאָרמאַן, און זיי האָבן געגרינדעט דעם „פֿראָגרעסיוון אַראַדענקער יאַנג מענס און יאַנג וויימענס קראַנקן אונטערשטיצונגס פֿאַראיין". די פֿאָר־זאַמלונג איז געווען ביי דוד דייפיק.

באַלד נאָכדעם האָבן מיר געראָפּן אַן אָלגעמיינע פֿאָר־זאַמלונג פון אַראַדענקער יונגעלייט אין ניו־יאָרק אויף זונטיק, דעם 22־טן נאָוועמבער, אין אַ לאָקאַל אויף רייווינג־טאָן סטריט, וואו די פֿאָלגענדע האָבן זיך אָנגעשלאָסן אָלס מיטגלידער: יחזקאל פידלער, לייב קאָר, שמואל נייַמאַן, אַבּא טיקער, וועלוול יורמאַן, אייזיק נייגיסער, שמואל יאַנקנער, משה וויזל, טשאַרלי יורמאַן, מאיר הערמאַן, דוד יורמאַן, פּעסיע טיקער, מנשה בומבערג, משה קירשנער, אָלטער שטורם און מאָקס בעקער. דאָרט איז אויך געווייליט געווארן די צייט־וויילינג לייטונג, ביז צום ערשטן יאָנואַר 1915: שלום קירש־נער — פּרעזידענט, מענדל ראָזענקראַנץ — וויצע־פּרעזי־דענט, שלמה דאַליגער — פּראָטאָקאָל־סעקרעטאַר, דוד יור־מאַן — פּינאַנץ־סעקרעטאַר, שלום דייפיק — קאַסירער, לייב קאָר, אַבּא טיקער און טשאַרלי יורמאַן — טראַסטיס, שמואל יאַנקנער — אינערוואַך, און יחזקאל פידלער — פּירער.

ביי דער פֿאַרזאַמלונג, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געווארן הנוכה דעם 2־טן דעצעמבער 1914, האָבן מיר צוזאַמען מיט דעם ערשטן אַראַדענקער פֿאַראיין און מיט דער אַראַדענקער לאָזשע גענרינדעט דעם הילפס־פֿאַראיין פֿאַר די אַראַדענקער מלחמה־קרבנות, און מיד האָבן זיך אַרייַנגעוואָרפן אין דער אַרבעט מיטן פולן ברען.

דער נייַ־געגרינדעטער הילפס קאָמיטעט האָט געפונען אַ מאַסן־פֿאַרזאַמלונג פון אָלע אַראַדענקער לאַנדסלייט פון ניו־יאָרק, און דער אומגעגנט אין אַ זונטיק פונם מאָנאַט פעברואַר 1915, אין דער רומענישער שיהל אויף ריווינגטאָן סטריט. די שיהל איז געווען פול געפאָקט מיט אַראַדענקער לאַנדסלייט, און באַלד איז געזאַמלט געווארן אַריבער פינף טויזנט דאָלאַר. דער קאָמיטעט האָט אויך אָנגענומען מיטלען צו דערגרייכן אָלע לאַנדלייט, וועלכע האָבן נאָך נישט בייגע־שטייערט צום הילפס־פֿאָנד. אויסגעדעם האָט מען אַרַאַנ־זשירט טעאַטער־פֿאָרשטעלונגען לטובת דעם פֿאָנד. אַזויווי אַמעריקע איז נאָך דעמאָל געווען נייטראַל, האָבן מיר געהאַט די מעגלעכקייט אויבערצושיקן הילף פֿאַר די אַראַדענקען מלחמה־קרבנות, סיי די וואָס האָבן געפֿליכטעט אין אָנדערע געגענטן, סיי די וואָס זענען געבליבן אין אַראַדענקע. דאָס איז געווען אַ שוועכע אַרבעט. אָבער זי איז געטאָן געווארן מיט ליבשאפט און אויבערגעבנקייט.

אָבער שווער איז אונדז אָנגעקומען צו העלפן אונדזערע שוועסטער און ברידער נאָכדעם ווי אַמעריקע איז אריַיַנ־געטראָטן אין דער מלחמה, אין יאָר 1917. מיר האָבן קוים דערלעבט די צייט ווען די מלחמה האָט זיך געענדיקט, און ענדע 1919 האָבן מיר געשיקט מענדל דאָליגער אָלס דעלע־גאָט קיין אַראַדענקע, דאָרט צו פֿאַרטיילן הילף פֿאַר די געליטענע. מיר האָבן אויך געשיקט דירעקטע הילף צו מענטשן, וועלכע האָבן זיך דירעקט צו אונדז געווענדעט. נאָכדעם האָבן מיר יעדעס יאָר פֿאַר פּסח געשיקט אַ שיינע

מסירת המחאה למגבית המאוחדת, על־ידי ועד האירגון (הפרוגרסיבי) בארה"ב

דער קאָמיטעט פונם פּראָגרעסיוון פֿאַראיין גיט איבער אַ טשעק דעם „יוניייטעד דזואיש אַפּפיל"

זיצן פון רעכטס צו לינקס: מ. ליבמאן, ש. שפּירער, י. ברעטלער; שטייען פון רעכטס צו לינקס: מ. וויזל, אָרינגער, ל. קאָך, מ. ראָזענקראַנץ ה. עקהויז

Delivery of 2500 $ to the U.J.A. by the Committee of Prog. Horod. Society.
Sitting right to left: M. Liebman, S. Spierer, J. Brettler.
Standing right to left: M. Wiesel, Oringer, L. Koch, M. Rosenkranz, H. Eckhaus.

פֿאַר הונדערט דאָלאָר אָלס „מעות חיטים", פֿאַר אָרעמע מענטשן, וואָס האָבן נישט געהאַט אויף פּסח.

ד. דער אויפבוי פון דער שול־געביידע

אין יאָר 1925 האָבן מיר באַקומען אַ בקשה פון הארא־דענקע, צו העלפן זיי אויפבויען אַ יידישע שול, וואו קינדער זאָלן קענען קריגן אַ יידישע דערציאונג, און אַ קולטור־צענטער, וואו זיי זאָלן קענען פֿאַרברענגען זייער פרייַ צייט און אויך פֿראָוון זייערע שמחות, און נישט דאַרפן אַנקומען צום „סאָקאָל" אָדער צום „נאָראָדני דאָם".

מיר האָבן זיך באָלד געזומען צו דער אַרבעט צו דער־פילן זייער פֿאַרלאַנג. מיר האָבן אויסגעוויילט אַ קאָמיסיע, וואָס זאָל אַנפירן מיט דער אַרבעט. מיר האָבן אַראָנזשירט טעאַטער פֿאָרשטעלונגען און בעלער און אויך הויז־זאַמלונגען. אַזוי האָט זיך אַנגעהויבן די אַרבעט פון בויען אַ יידיש קול־טור־הויז און אַ יידישע שול אין הארא־דענקע. מיר האָבן איבערגעשיקט פֿאַר דעם צוועק אַריבער צען טויזנט דאָלאָר. עס איז אָבער ניט באַשערט געווען דער הארא־דענקער יוגנט צו האָבן אַן אייגן קולטור־הויז אויף לאַנג. נאָך איידער עס איז גאָנץ פֿאַרענדיקט געוואָרן, האָבן זיך אַנגערוקט די פּינצ־טערע היטלעריסטישע צייטן.

ה. רעליף־טעטיקייט ביי דער צווייטער וועלט־מלחמה

אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן מיר אופסניי אַרגאַניזירט דעם הילפס־קאָמיטעט און גע־פרווועט שיקן הילף יעדן איינעם וואָס מיר האָבן זיך דער־ווּוסט וואו ער געפינט זיך. אָבער צו אונדזער באַדויערן איז געבליבן זייער וויניק וועמען צו העלפן. טויזנטער פון אונד־זערע שוועסטער און ברידער זענען אויסגעמאָרדעט געוואָרן, און בלויז איינצעלנע האָבן געהאַט דאָס גליק צו בלייבן לעבן.

מיר האָבן צונויפגערופן אַ מאָסן־פֿאַרזאַמלונג אין קאָמא־דאָר האַטעל, וואו מיר האָבן באַלד געזאַמלט אָרום צען טויזנט דאָלאָר. אויסגערדעם האָבן מיר אַראָנזשירט טעאַטער־פֿאָרשטעלונגען צו דעם צוועק. מיר האָבן געשיקט פעקלעך מיט עסנוואָרג, דורך הערש־לייב און יוסף מעלצער, צו אַלע הארא־דענקער וואָס מיר האָבן באַקומען אַ ידיעה וואו זיי געפינען זיך. מיר האָבן געהאַלפֿן אַ גרויסער צאָל לאַנדסלייט זיך אַריסראַטעווען פון דעם גיהנום אין וועלכן זיי האָבן זיך געפונען, און באַאָפענט זיך אין ישראל, אין זיד־אַמעריקע און אין ניו־יאָרק. יעדע פרייַע שעה האָבן מיר אָוועקגעגעבן פֿאַר דער אַרבעט, און זי איז געטאָן געוואָרן בעיקר דורך אונדזער דענסטמאָלדיקן פּרעזידענט מענדל ראָזענקראַנץ, וואָס האָט מיט זיינע אייגענע אויטאָמאָבילן אָוועקגעפירט די פעקלעך אין דער פּאָסט אָפֿיס. מיר האָבן אויך געשיקט מעדיקאַמענטן פֿאַר קראַנקע, און אייניקע פֿאַמיליעס איינגעאָרדנט אין ניו־יאָרק.

די טעטיקייט פונם רעליף קאָמיטעט האָט זיך געענדיקט אין יאָר 1951. איידער דער קאָמיטעט האָט זיך אויפגעלעזט האָט ער איבערגעגעבן דעם „יונייטעד דזשואיש אַפּפיל" אַ צו אונדזערע הארציקע ברידער און שוועסטער פונם הארא־דענקער יאָגנ מען סאָסייעטי, ניו יארק:

אין נאָמען פון די יידישע אַרבעטער־מאַסן און הארע־פּאַש־ניקעס שיקן מיר אייך איבער צו אייער 25־יאָריקן יובילי־אונדזער באַשיידענעם גליקווינטש. עס איז אפשר נישט דאָ דער פּלאַץ ביי אַ באַגריסונגס־יום־טוב אין אַ כראַנאָלאָגישן סדר אויסצורעכענען אייערע גרויסע פֿאַרדינסטן און ווערטן, וועלכע איר האָט פֿאַרהאָלפן דאָ צו שאַפֿן. עס איז געווג נאָר צו קומען אָלס גאַסט איין מאָל קיין הארא־דענקע און שוין טאָפּט איר עס אָן ממש־בידים די אייגענפונדעוועטקייט און דעם פעסטן אָרום — אַ דאַנק דער קולטורעלער אַרבעט פון דער יידישער שול מיט אירע קרובה־שע אַרגאַניזאַציעס.

אויפן אָרט פונם אַמאָליקן עמק שער און אייזן, וועלכע פלעגן פירן פֿאָליש־פּאָליטיק איבער חמשי ביי דער אָפּטייק און פֿאַרבינדט זייערע האָפענונגען מיט גאולת המשיח — טרעפט איר היינט אַ קערנדיקן יידישן ישוב פון עמך מיט טראַציקע, עקשנות׳דיקע, אינטעליגענטע פנימער און זייערע האָפענונגען זיינען פֿאַרבענדן מיט דער גאַנצער בעוולה׳טער הארעפאַשענער וועלט פונם גרויסן מאָרגן — דאָס איז דער מאָרגן פון אַ נייעם וועלט סדר — דער קלאָסנלאָזער געזעל־שאַפֿטס־אָרדענונג אָן רויב און רציחה, אָן חיה׳שן אָנטיסעמי־טיזם מיט נאָציסער הינטערי. אָט דעם סך הכל אַדורכבלע־טערנדיק קאָנט איר שטאָלץ זיין מיט אייער אָפּגעטענער אַר־בעט. נישט קיין קצבה אויף חיי־שעה! נישט קיין קאָוות לע־פעלע צדקה! אייער אַרבעט איז געקרוינט געוואָרן מיט דער־פֿאָלג דערפאָר, וויייל צוטרעטנדיק זיך צו קאָנטאָקטירן מיט אייער אַלטער היים, האָט איר פֿאָר אייך געשטעלט אַ גרויסן ציל! דאָס איז, צו העלפן דערציען אַ פריַיען דור, אויסלעבנדיק זיך פון געזונטער פֿראָדוקטיוויזער פֿראָצע, און העלפן מיטשאַפן די שיינע פרייַע וועלט — דעם מאָציאַליזם!

מיר ווינטשן אייך פילע הארציקע ברכות.

די יידישע שול־ארגאניזאציע אין הארא־דענקע

אשר שטרייט, פֿאָרזיצער

הערש שעכטער, סעקרעטאַר

טשעק אויף 2500 דאָלאָר, צו בויען אַ הויז אין ישראל אויף אונדזער נאָמען. דאָס איז געווען דער באַלאַנס, וועלכער איז איבערגעבליבן נאָך אַלע אויסגאָבן.

ו. די טעטיקייט פונם פֿאָרגרעסיוון הארא־דענקער פֿאָראיין

דער פֿאָרגרעסיווער יוגנט פֿאָראיין האָט נישט געוואָלט קאָנקורירן מיט דעם ערשטן הארא־דענקער פֿאָראיין, און ער האָט באַלד נאָך זיין גרינדונג אָנגענומען אַ באַשלוס, נישט אַריינצונעמען קיין פֿאָרהייראָטע מענטשן. אַזוי האָבן פֿאָר־הייראָטע געקאָנט זיך אָנשליסן בלויז אין דעם ערשטן הארא־דענקער פֿאָראיין. פֿאָרשטייט זיך, אַז די מיטגלידער וואָס

אַ גרוס צו די האָראָדענקער קינדער

פון אלעקסאַנדער גראַנאַך

האָראָדענקע, דו מיין היימישער הימל, דו, מיין היימישע ערד און מיין היימיש קאָרן ראָזעווע ברויט; אַלס קינד אַליין אַרומגעלאָפן אין דיינע בלאָטיקע אונטערגעסלעך מיטן סטענדל אין דרויסן. (איך בעט איבער אייער כבוד). אין ווינטער זיך געגליטשט מיט די אויסגעקרימטע שטיוועלעך און אין זומער געגנבעט אויבסט אין פרעמדע גערטנער. (אָלע יינגלעך אויף דער גאַנצער וועלט גנבֿענען אויבסט פון פרעמד גערטנער, זאָגט סטרינדבערג), געלערנט אין דיין תלמוד־תורה חדר, געגאַנגען אין דיין בראָן הירש שול; און איך ווייס, אַז די האָראָדענקער קינדער פון דעמאָלט און פון היינט טראָגן אין זייער ערע הערצער אַ גרויסע בענקשאַפט. און די בענקשאַפט איז פאַרפונדעוועט אין פאַרווארצלט אין אונדזער שוואַרצער זאַפּטיקער האָראָדענקער ערד.

און מיר אַליין, קינדער פון יענעם שטעטעלע, טאָרן קיין מאָל ניט פאַרגעסן אונדזערע איטיקע קינדער פון האָראָדענקע. דאָס זענען נישט נאָר אודזערע קינדער, דאָס איז אונדזער אייגענע יוגנט, מיט אונדזערע אייגענע חלומות און בענקשאַפטן.

אויב מיר העלפן היינט אונדזערע האָראָדענקער קינדער, גלייכן מיר ניט נאָר אויס די חובות פון אונדזער אייגענער שוועכערע יוגנט, נאָר מיר העלפן לייגן די פאָדוואָלענע פאַר אונדזער אייגענער צוקונפט. אויב די גרויסע וועלט איז טראָגענדיק (שוואַנגער) מיט אַ נייער בעסערער וועלט — איז האָראָדענקע טאָקע אַ קליין שטעטעלע, — אָבער די וועלט באַשטייט פון גרויסע און קליינע שטעטעלעך!

דערפאַר מוזן מיר זיך צוזאָגן בײַם היינטיקן יובילי און געבן זיך דאָס וואָרט צו בלייבן אין קאָנטאַקט און צו זיין געטריי אונדזערע אַרעמע האָראָדענקער קינדערלאַך, אַזוי, אַז זיי זאָלן זיין שטאָלץ אויף זייערע פעטערס און מומעס אין אַמעריקע — און מיר זאָלן קענען זיין שטאָלץ אויפן נייעם געזונטן דור פון האָראָדענקע. דעם טייל פון אונדזער פאָלק!

האַליוואָד, דעם 3טן אָקטאָבער, 1939

האָבן שפעטער געהיירט האָבן געקאָנט וויייטער פאַרבלייבן אַלס מיטגלידער. אָבער אַסך יונג־פאַרהיירטע האָבן קיגן דעם באַשלוס פראָטעסטירט, און נישט געקאָנט פארגעסן וואָס מיר האָבן פאַר זיי פאַרשלאָסן די טיר. איבערדעם האָבן מיר אין אַפּריל 1928 באַשלאָסן אַרייַנצונעמען אויך פאַרהיירטע מענטשן, אָבער בלויז ביז צום עלטער פון 35 יאָר.

אין יאָר 1932 האָבן מיר באַשלאָסן אַרייַנצונעמען נייע מיטגלידער ביז צום עלטער פון 40 יאָר. אנשטאָט ביז 35 יאָר. זעקס יאָר שפעטער, אין יאָר 1938, האָבן מיר באַשלאָסן אַרייַנצונעמען אונדזערע קינדער פאַר מיטגלידער מיט אַלע רעכט און בענעפיטן, פאַר בלויז פינף דאָלאָר אַ יאָר, און אזוי זיי געבן די מעגלעכקייט זיך צו באַקאָנען מיט אונדזער אַרבעט און זיי צוגרייטן צו זיין די צוקונפטיקע פירער פון אונדזער פאַראיין. אין משך פון דער צייט האָבן שוין אייניקע פון זיי געהאַלטן דעם פרעזידענטן־אָמט פונם פאַראיין, ווי למשל פרץ קאָאָך, לייב קאָכּס זון, הערשל פידלער — יחזקאל פידלערס זון, און איצט דאָנאַלד ניימאַרק, וואָס איז אַליין נישט פון האָראָדענקער אָפּשטאַמונג, אָבער זיין פרוי שטאַמט פון דער פאַמיליע רינדנער פון טשערנעליצע.

מיר שטייגן די גאַנצע צייט אין פריינטלעכע באַציאונגען מיט דער ערשטער האָראָדענקער סאַסייעטי, און באַטיילקן זיך אין אַלע היפלס־אַקציעס. מיר קומען צו זיירע פאַראַנשטאַלטונגען, און זיי קומען צו אונדז. די ערשטע 25 יאָר פון אונדזער עקזיסטענץ פלעגן מיר אַראַנזשירן אַ באַל צוויי־מאָל אין יאָר, אין מאי און דעצעמבער, און זיי האָבן געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג. אָלע פינף יאָר פאַראַנשטאַלטן מיר אַ יובילי און געבן אַרויס אַ זשורנאַל. אין יאָר 1959 האָבן מיר געפייערט אונדזער 45־טן יובילי, און מיר האָפן צו פייערן אונדזער 50־יאָריקן יובילי אין יאָר 1964.

אונדזער טעטיקייט נעמט אַרום פאַרשידענע געביטן. ביז היינטיקן טאָג ווערן אָפּגעהאַלטן פאַרזאַמלונגען צוויי־מאָל אין חודש, און דערמיט האָלטן מיר דעם קאָנטאַקט צווישן אונדזערע מיטגלידער. פון צייט צו צייט פאַראַנשטאַלטן מיר לעקציעס אויף אָקטועלע טעמעס, און אַראַנזשירן אָפט טעאַטער־פאַרשטעלונגען, וואו די לאַנדסלייט טרעפן זיך נערן, וויייל אין די לעצטע פאָר יאָר האָבן אַסך פון זיי זיך אַרויסגעצויגן אין די פאַרשטעט אַרום ניו־יאָרק און קומען נישט אזוי אָפט צו די פאַרזאַמלונגען.

מיר אַראַנזשירן יערלעך, אין חודש אלול, אַ יזכור־פאָר־זאַמלונג צום אָנדענק פון אונדזערע פאַרשטאַרבענע און פון די טראַגיש אומגעקומענע קרבנות פון דעם היטלעריזם. אַ גרויסער עולם קומט הערן דעם הספד און דעם „אל מלא רחמים" פן אונדזער חשובן רב ד"ר ישראל שאָר.

מיר באַטייליקן זיך אָקטיוו אין דער אַרבעט פון „דזשוינט", אין דער פעדעראַציע פון יידישע אנשאַלטן אין ניו־יאָרק, אין די געזעלשאַפטן „אָרט" און „האַיאַס", אין הסתדרות, אין יידישן אַרבעטער קאָמיטעט, אין גאַליציישן פאַרבאַנד, און אין אַנדערע וויכטיקע אינסטיטוציעס, וועלכע מיר שטיצן יערלעך מיט גרויסע סומען געלט. מיר האָבן זיך אויך אָקטיוו באַטייליקט אין דער טעטיקייט צו ווייטן אונדזער מיטגלידשאַפט איזידאָר דאַלינגער צו די רעגירונגס־אָמטן, וועלכע פאַרנעמט ביז היינט צו טאָג.

אין יאָר 1942 האָט לייבעלע קאָך באַקומען פונם פאַראַרעסיוון האָראָדענקער פאַראיין די הסכמה, צו גרינדן אַ פרויען־פאַראיין וואָס זאָל טראָגן דעם נאָמען פון זיין פאַרשטאָרבענער פרוי שרה (סיידי). די אַרגאַניזאַציע איז געגרינדעט געוואָרן מיטן נאָמען „ליידיס אָגזיליערי" און עקזיסטירט ביז היינט צו טאָג. איר וויכטיקסטע אויפגאָבע איז, צו העלפן פאַראַרעמטע קראַנקע האָראָדענקער צוריקצוקומען צום געזונט. די „ליידיס אָגזיליערי" האָט אַרום 50 מיטגלידער, מיינסטענס פרויען פון אונדזערע מיטגלידער. זיי אַראַנזשירן, מיט אונדזער הילף, חנוכה־אָוונטן און פורים־אָוונטן פאַר די

הוועדה המכינה של חגיגות יובל הארבעים של האגודה הפרוגרסיבית בניו־יורק (1954), דער אַראַנזשיר קאָמיטעט פון די פראָגרעסיוו האָראָדענקער סאָסייעטיס פייערן זייער פערציקסטן יובל (1954).

Arrangement Com. of the Progressive Horodenker Soc. to their 40th. Anniversary (1954)

מיטגלידער; זיי באַטייליקן זיך אין דער געמיינשאַפטלעכער הילפּס־אַרבעט, וועלכע מיר נעמען אונטער; זיי געבן אויך אייגענע הילף צו איינצעלנע מענטשן, וועלכע וועגן זיך צו זיי דירעקט, און אויך צו וואויילטעטיקע אַנשטאַלטן. זייערע פאַרזאַמלונגען זענען געווײנלעך אין דערזעלבער צייט ווען מיר האַלטן אָפּ אונדזערע פאַרזאַמלונגען.

אין יאָר 1944 איז אונדזער נאָר־וואָס געווײלטער פרעזידענט לייבעלע באָהר פלוצלונג קראַנק געוואָרן און נאָך אַ קורצער צייט געשטאָרבן, אין עלטער פון פופציק יאָר (געבוירן דעם 22־טן אוגוסט 1904 — געשטאָרבן דעם 11־טן אַפּריל 1954). ער איז געווען אַ זון פונם האָראָדענקער דאָקטשלעגער יוחנן באָהר, און האָט איבערגעלאָזט אַ פֿרוי מיט צוויי קינדער, צוויי שוועסטער און פּינף ברידער. מיר, די מיטגלידער פונם פראָגרעסיוון האָראָדענקער פאַראײן און זיינע נאָענטע פרײַנד, זענען געווען שטאַרק איבערגענומען מיט דער טראַגעדיע. מיר האָבן אים געמאַכט זייער אַן איידרוסקפולע לוויה, און עטאַבלירט אויף זיין נאָמען איינעם פון אונדזערע וויכטיקסטע פאָנדן — דעם „לעאָן ווילי‌אַם באָהר הילפּס־פאָנד". ער איז געלייגט געוואָרן צו זיין אייביקער רו אויף דעם בית־עולם פונם פראָגרעסיוון האָראָדענקער פאַראײן.

דער ערשטער בית־עולם פון אונדזער פאַראײן איז געהייליקט געוואָרן נאָך אין יאָר 1917. אין יאָר 1936 האָבן מיר געקויפט אַ צווייטן פלאַץ פאַר אַ בית־עולם, און אין יאָר 1956 האָבן מיר געקויפט פאַר נײַן טויזנט דאָלאַר, אַ גרויסן פלאַץ פאַר די קומענדיקע דורות.

אלעקסאנדער (שייקע) גראנאד ז"ל

אין זומער 1931 איז צו אונדז געקומען אַ ליבער גאָסט פון האָראָדענקע — דער שוישפילער אַלעקסאַנדער גראנאד. מיר האָבן אַראַנזשירט פאַר אים אַ גרויסע אויפנאַמע און אַן אָוונט פאַר 400 מענטשן אין „סענטראַל פלאַזשאַ" לאָקאַל, און ער איז פייערלעך אויפגענומען געוואָרן פון די פאַרזאַמלטע לאַנדסלייט, פון בינע־קינסטלער און שרייבער. צוויי חדשים שפּעטער האָט ער זיך אומגעקערט קיין דייטשלאַנד.

אין יאָר 1938 איז ער ווידער געקומען קיין אַמעריקע, האָט באַלד באַקומען שפּיל־ראָלן אין פילמען, און איז געוואָרן זייער פאָפולער אויף דער ענגלישער בינע. אין אַמעריקע האָט ער זיך גענומען געשמאַק צו דער אַרבעט ביים שרייבן זיין אויטאָביאָגראַפיע. דאָס בוך האָט ער געשריבן אין דייטש, און עס איז באַלד איבערזעצט געוואָרן אין ענגליש. די פראָגרעסיוע האָראָדענקער סאָסייעטי האָט אויסגעקליבן אַ קאָמיטעט, וואָס זאָל זאָרגן דערפאַר דאָס בוך זאָל איבערזעצט ווערן אויף יידיש. אַבער פלוצלינג האָבן מיר באַקומען די טרויעריקע ידיעה, אַז מיטוואָך, דעם 14־טן מערץ 1945, איז גראַנאַך געשטאָרבן ביי אַן אָפּעראַציע פון אָפּענדיציט. קראַנק געוואָרן איז ער בשעת ער האָט געשפּילט אויף דער ענגלישער ביגע איינע פון זיינע באַרימטע ראָלן אין „אַ בעל פאָר אַדאַנאַ".

די טרויעריקע ידיעה האָט געמאַכט אַ שרעקלעכן אײַנדרוק אויף אַלע נאָענטע פרײַנד. מיר האָבן באַלד געמוען צוגרייטן זיין לוויה, און זי איז פאָרגעקומען זונטיק, דעם 16־טן מערץ 1945. דער זאַל איז געווען פול געפאָקט מיט לאָנדסלייט, פרײַנט, בינע־קינסטלער, שרייבער און זשורנאַליסטן. מספּיד געווען האָבן די רבנים יוחנן פרינץ און ישראל שאָר, יעקב בן־עמי, נ. נייטאָנזאָן, מאָרגאָ און פרעדריק מאָרטש, דאָקטאָר וואַכטעל, און אונדזער דענסמאָלדיקער פּרעזידענט שלום קירשנער. דער חזן ווינאָווער, באַגלייט פון אָרגאַן, האָט געזאָגט „אל מלא רחמים".

אַ לאַנגע שורה פון פיל אויטאָמאָבילן האָט באגלייט דעם ארון צו אונדזער סעמעטערי. אָפּשיידס־ווערטער האָבן געזאָגט ביים אָפּענעם קבר דער שרייבער נחמן מיזיל און אונדזערע לאָנדסלייט מאָרטין בירנבוים און יצחק אייזיק שעכטער.

דער בוך־קאָמיטעט האָט זיך גענומען צו דער אַרבעט, וואָס שנעלער צו לאָזן איבערזעצן דאָס בוך אויף יידיש. די אויפגאַבע האָט דערפילט דער שוישפילער און שרייבער יעקב

מעסטעל, אָן דאָס בוך איז געדרוקט געוואָרן דורך דעם פאַרלאָג „איקוף" אין 2600 עקזעמפלאַרן. די אויטאָביאָגראַפיע פון גראַנאַכן איז אויך אַן אַלגעמיין ווערטפול ווערק און איז זיין שענסטער מאָנומענט.

דריי גרויסע בני־עיר

אין יאָר 1938 איז בען באָנוס, אַ האַראַדענקער בעקער־יינגל, געקומען קיין ניו־יאָרק. ער האָט געהאַט אַמביציע און טאַלאַנט, האָט אַנגענהויבן שפּילן אויף דער יידישער בינע און פאַרנעמט איצט אַ גאַנץ אַנגעזעענעם פלאַץ אין דער יידישער טעאַטער־וועלט.

אין יאָר 1936 איז איזידאָר דאָלינגער, אַ יונגער אַדוואָקאַט, דער זון פון אונדזער לאַנדסמאַן מענדל דאָלינגער, אויסגעוויילט געווארן אַלס „אַסעמבלימען" פון דער גרויסער שטאַט ניו־יאָרק. ער האָט דאָרט געדינט זיבן יאָר, און דער־נאָך געווייילט געווארן אַלס סענאַטאָר פונם סטייט ניו־יאָרק. פֿינף יאָר שפּעטער, אין 1948, איז ער אויסגעווייילט געווארן אַלס קאָנגרעסמען. עלף יאָר שפּעטער, אין 1959, איז ער געווייילט געווארן אַלס שטאַט־פראָקוראָר, דיסטריקט אטורני.

נישט קוקנדיק דאַרויף וואָס ער פאַרנעמט הויכע שטעלעס, איז ער אַ פשוטער יונגערמאַן און אַ מיטגליד פון ביידע האַראַדענקער פאַראיינען. אין יאָר 1936 איז ער געווען פרעזידענט פונם האַראַדענקער יוגנט־פאַראיין. ער איז צו יעדער צייט גרייט צו העלפן אַ לאַנדסמאַן מיט עצה און טאַט. זיין איינציקער זון עדמונד און זיין ברודע אברהם, ביידע אַדוואָקאַטן, זענען אויך מיטגלידער אין אונדזער פאַראיין און קומען צו אונדזערע פאַרזאַמלונגען און צו אונדזערע שמחות.

ד״ר בעני גריידינגער איז געבוירן אין ניו־יאָרק, אָבער זיינע עלטערן זענען ביידע געבוירענע האַראַדענקער. זיין פאָטער איז מענדל־נוח, אַנטשל גריידינגערס אַ זון, איינער פון די ערשטע האַראַדענקער אין ניו־יאָרק, און זיין מוטער איז פייגע־טויבע, לייזער יעקבס טאָכטער. ער האָט געענדיקט די פאַלקסשול און די הויכשול מיט אויסצייכנונג, און דער־נאָך באַקומען זיין דיפלאָם אַלס „אַקאָונטענט" אין ניו־יאָרקער אוניווערסיטעט. שפּעטער האָט ער אויך באַקומען זיין „מעס־טערס" און דאָקטאָראָט פון קאָלומביאַ אוניווערסיטעט. אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1918, האָט ער געדינט אין אַמעריקאַנער לופט־פלאָט און באַקומען דעם ראַנג פון אַ קאַלאָנעל. ער איז געווען דער הויפט פונם פינאַנץ־בודזשעט אין דער טעכנישער אַפּטיילונג פונם לופט־פלאָט; דערנאָך איז ער געווען פאַרטרעטער פונם געזעראַל־דיעקטאָר פון דער רעליף אַדמיניסטראַציע פון די פאַראייניקטע פעלקער— הערבערט לעהמאַן. ווי באַקאַנט, איז הערבערט לעהמאַן געווען גאָווערנער פון ניו־יאָרק און שפּעטער סענאַטאָר, און דערביי אַ ייד מיט אַ ווארם יידיש האַרץ. אין 1955 איז גריידינגער געווען אַ ספּעציעלער „סטעיט ראַטגעבער" ביים קאָנטראָלער פון ניו־יאָרק. ער איז פראָפעסאָר פון פינאַנץ און האַנדל אין ניו־יאָרקער אוניווערסיטעט, און איז פאַרפאַסער פון פיל ביכער וועגן פינאַנץ. אויסערדעם האָט ער זיין אייגענע פינאַנץ־פירמע. ער איז ראַטגעבער אין אויסן־מיניסטעריום אין וואַשינגטאָן, און אויך ראַטגעבער פון דער רעגירונג אין ישראל, וואו ער האָט אפּיציעל באַזוכט אייניקע מאָל.

ער איז אַ מיטגליד אין ביידע האַראַדענקער פאַראיינען און האָט אויך געהאַלטן פיל רעפעראַטן אין פראָגרעסיוון פאַראיין. ער באַטייליקט זיך אין אַלע אונטערנעמונגען, און איז שטענדיק גרייט צו העלפן מיט עצה און טאָט.

ביקורו האחרון של אלכסנדר גראנאך בהורודנקה (1937)

אַלעקסאַנדער גראַנאַך אין האַראַדענקע (1937)

The last visit of Al. Granach in Horodenka (1937)

לעאן יורמאן

גרין־בלויע צונגען

אייגעקרעמפעוועט צווישן טאָג און נאַכט וווייטאָגט אַ שטאָט. ערשט נעכטן האָבן די דייטשן דעם געגנט פֿאַרלאָזט, און שוין וואַרטן די איבערגעבליבענע מענטשן אויף דעם אַנ־קומענדיקן שונא — די רוסיש־צאַריש־ארמיי. דער דניעסטר איז נאָענט און פֿאַרשפֿאַרט זייער וועג פֿאַר אַ וויילע, אָבער אויף ווי לאַנג? די מענטשן ליגן אין גריבער, אויף בוידעמער און וואַרטן, און פון זיי שטומט שווייגן מיט קלאַפענדיקן האַרץ.

און די נאַכט שווייגט. קיין ריר פון אַ בלעטל, קיין שאָרך. עס שטומט די נאַכט מיט שווייגן גרויליגן פון דערוואַרטונג. בלאָס־בלויע לבנה־כוואַליעס שפרייזן מיט איינגעהאַלטענעם אָטעם. טונקעל און שטיל. נאָר אויף איינזאַמע פלעצער, צווישן לויז־וואַקסנדיקע בוימער, וואַנדערן סילועטן און וויגן זיך און וואַנדערן.

ערגעצוואו פון אַ גרוב, פון אַ קעלער, דערמאָנט זיך פלוצים אַ גייאַמער פון אַ קינד און ווערט שנעל פֿאַרשטיקט. און ווידער שטיל.

אייניקע איז די שטאָט, די שליאַכן פוסטעווען, זענען אָנ־געלאָדן מיט חושך פון וואַרטן. קיין ליכט אויס דער טונקעל־קייט לבנהנדיקער, קיין מענטש אויף די שליאַכן — נאָר הינט, אין האַרדעס, פֿאַרגעסענע, פון הונגער צעווילדעוועטע, לויפן אַרום מיט שטומען געהייל אין קעל. רייסט זיך אַ קול פון ערגעץ אַרויס, ציטערט אויף די שטאָט, אַ הייזעריקייט שטעלט זיך אין אויסגעטריקענטן גאָרגל און וואַרנט, אויגן גליען מרה־שחוהדיקע, וווייס־טרוקענע ליפן דערטראָגן נישט די שטים פון: וואָס איז געשען? !..

שפרייזט די לבנה און באַגיסט די בלעכענע דעכער מיט בלויען שניי־ליכט. די שטערן איינזאַמע אויף מיט־נאַכטיקער רונדונג גליען מורא. און פלוצלונג צעוואויעט זיך אַ הונט ערגעצוואו אויף אַ סקאַלע, טראָגט זיך זיין געהייל איבער דער שטאָט און די מענטשן ציטערן, די מורא וואָקסט, צעשפרייט זיך מיט מאַטע פליגל איבער אַלט און יונג, וואַרפט די מוטער־ברוסט פון זויגלינגס מויל אַרויס — און דער הונט וואָיעט וווייטער, וואָיעט:

אַן אייביקייט איז די נאַכט !...

*

אַ בלוטיקער באַגינען איז אַרויסגעקראָכן פון דעמער. אַנטקעגן דער זון האָבן געוואונדיקט די פעלדער, דער שוואַר־צער גוף פון מוטער־ערד מיט טויזנט־טויזנטער גריבער. די שליאַכן זענען געלאָפן פוסטע איבער בערג און טאָלן און זיך פֿאַרלוירן מיט ווירבלדיקן שטויב אין די וווייטן. מויערן ביים ברעג פון שטאָט זענען געשטאַנען געלעכערטע און געגענעצט אין דער בלויקייט. ראָבן זענען אַרומגעפלויגן, די באַגאַלייטער פון קאָמף, און געקרעכצט און געוואָרט, און ווידער אויפגע־פלויגן אין סטאַיעס, אַרויסקוקעדיק, וואַרטענדיק.

דער שליאַך איז לעבעדיק געוואָרן. שטויב האָט זיך געווירבלט אין וווייטן אויפן דניעסטער־וועג. די פערדישע פיסקעס האָבן געשרויטן, געוואָרפן די קעפ הויך און זיך אימפעטיק געיאָגט, געשטאַכן פון שֹארפע שפּאָרן. ניין קאָזאַקן אויף קליינע טשערקעסקע פערד. ווילד האָבן זיך געיאָגט די פערד, פייער האָט געשפריצט פין אונטער זייערע פֿאַדקאָוועס.

האָט זיך פלוצים אַ הונט באַווויזן אויפן שליאַך, אַן אויס־געהונגערטער, צוגעצויגן פין מענטשלעכן אָנגעזיכט — האָט אייגער אַ פיסטאָלעט אַרויסגעכאַפט אין לויף און געשאָסן, איינמאָל, צוויימאָל — דער הונט האָט זיך איבערגעקוליעט, פֿאַרוואָרפן די פיס און געבליבן ליגן. די אויגן פון טשערקעס האָבן געגליט, געפונקלט און געפונקלט...

שפּעטער מיט פיר וואָכן האָט אַן אונגאַרישער הוזאַר אים געשאָסן, אויף אין לויף, איינמאָל, צוויימאָל — און ער האָט זיך אויך איבערגעקערט, פֿאַרוואָרפן די פיס און געבליבן ליגן... די אויגן פון הוזאַר האָבן געגליט, געפונקלט און געפונקלט...

קריג האָט געריעוועט, געפֿאַרוועט וואַקסאַנאַליעס...

מהנות סאָלדאָטן. שוואַרץ איז די ערד געוואָרן און גע־סאָפּעט. די ברייטע פעלדער, „די קאָרן קאָמער פון גאַליציע", האָבן געבלוטיקט צעחרובטע. קיין זכר פון אָמאָל. וווי וווייט דאָס אויג האָט געכאָפט — מאָסן, מאָסן וואַנדערנדיקע מענטשן און עראָפלאָנען אומגעצעלטע. שוועכע „דרייסיק־זעקסער" האָבן זיך געקאָטשעט, געשלעפט פון שוועכע אַראָבישע פערד, לייכטע מאָשין־געווער און שוועכע, אָפּיצערן אויף פערד און קאָוואַלעריע — איין מאָסע שוואַרץ, אין שטויב פֿאַרוויקלט.

איין מאָסע געטריבן פון איין האָנט — ברען און הרגע און מאַך חרוב דאָס לאַנד !

איין מאָסע, אַ בלוטיקער גיגאַנט —„אויב נישט איך — דיך, איז דו — מיך !"

אַ מאָסע געטריבן צו שנעלערן טראָט פון מוזיק, פון קלאַ־גען וואָס זענען געשאָפן געוואָרן אויף דערפריַיען מענטשן !...

עראָפלאָנען האָבן בעזשומעט איבער די קעפ. קאָמאַנדעס, געשריַיען — און די מאָסע איז געגאַנגען, געגאַנגען גלייך און מאַנאָטאָן, — אויגן פון אָפּיצער, ביסטרע און צעווילדעוועט, זענען געפֿלויגן איבער זייערע קעפ.

און פלוצים — אַ פֿאַרבלאָנדזשעטע קויל פון אַ קאַנאָן, און ווידער שטיל.

נאָר קאָפּ פון אַ בוים, אָפּגעבראָכן דורך אַ שטיין, האָט זיך געבויגן אין וויינט, זיך קוים־קוים האַלטענדיק אויף דער קאָרע. אַלע צוויייגן פון בוים האָבן זיך געבויגן — נאָר דער קאָפּ האָט זיך גערישן, געקעמפט זיין לעצטן קאַמף... האָט אים איינער פון דער מאָסע דערזען, האָט זיך דער מענטש אין אים דערוואָכט, האָט פֿאַרחלומט זיין אויג אויף די לאָנקעס פון מענטשלעכקייט געשפרייזט — און וויילענדיק־נישט־וויילענדיק איז ער פון דער שורה אַרויס, פֿאַרגעסן וואו ער איז. איז שטיין געבליבן אַ וויייל דער צוג. אַן אפּיצער האָט אים געהייסן אַוועקפירן, אים, וואָס האָט מיט שטומע ליפן געטייט צום

צאַנקענדיקן קאָפּ פון בוים. האָט מען אים אַוועקגעפּירט און — איין שאָס, און אַלץ איז ווייטער געגאַנגען, ווייטער...

אָבער איינער האָט פּאַרביסן די ליפּן, און דער קאָפּ פון בוים האָט אַלץ נאָך געצאַנקט...

שוואַרץ און שוואַרץ, ווי אַ פּאַרשאַוועררטער האָמער, איז די נאַכט איבער דער שטאָט האַראַדענקע געפאַלן. האָבן מענטשן געציטערט און געוואַרט. שטילקייט און איינזאַמקייט פון איינגעהאַלטענעם אָטעם האָט געשפּרייזט מיט לייכטע פּיס איבער די מידע מענטשן, וואָס האָבן געוואַרט אויפן שונא. און דערוואַרט האָבן ביידע צדדים: איינע — חושך און פּאַרניכטונג, מיט מאַכטלאָזע הענט אַנטקעגן; די צוויייטע — רויב און מאָרד, וואַרים געזאַגט האָט מען זיי: ברעכט איר דורך דעם דניעסטער היינט אָדער מאָרגן, קומט איר ביז אַכט־און־פּערציק שעה אין דער שטאָט — איז זי אייערע פּאַר דער זעלבער צייט, די פּרויען און די מיידלעך, דאָס גאָלד און דאָס געלט!

האָט געריעט דער רויב אין די אָדערן פון איינגעשלאָפענער מאַסע, געבייטשט דאָס בלוט מיט חלומות גליאיקע — איז שארף אין מיטן דער נאַכט איינער אויפגעוועקט געוואַרן פונם געשריי פון זיין בלוט און זיך אַרומגעקוקט. דערזען די טויזנט־טויזנט קעפּיקע מאַסע אַ שלאָפענדיקע, איז ער אַוועק. אַ צווייטער איז אויפגעשטאַנען, אַ דריטער — די נאַכט איז פּלוצים לעבעדיק געוואַרן און געריעט מיט בלוט.

בלוט! בלוט! בלוט!

געשרייען ווילדע האָבן געשוידערט איבער דער נאַכט. אויפגעוועקטע פון לייכטן שלאָף מיט באַיאָנעטן, מיט פיס, האָבן געוואַלדעוועט די מענער און די פרויען, און די גאַנץ קלייניע קינדער האָבן מיט שטומפּיקע אויגן פון שרעק שטום געווויינט.

הו, ווי די פערד האָבן זיך געיאָגט! ווי זיי האָבן זיך געטראָגן איבער דער שטילקייט פון נאַכט! פאַדקאָוועס האָבן פייער געשפּיגן, אויגן פון רויב־חיה דערוואַכטער אין מענטשן האָבן געגליט. די נאַכט איז שרייענדיק געוואַרן. רויט געוואַרן פון בלוט. בלוט האָט געקאָפּעט פון אַרויסגעריסענע בערד, וואָס האָבן זיך געוואַלגערט אויף שטיינער, שרייענדיקע אין שרייענדיקער גאַס.

— מאַמע! מ א מ ע ע!!

געבייטשטע געשרייען האָבן זיך שווער געלייגט איבער דער שטאָט און רויט געהילכט אין דער נאַכט.

— ג ע ו ו א ל ט! ר א א א ט ע ו ו ע ע ט!!!

— עי! האָ! שריי נישט, דו קרעציקער! איך ווייל דיר נאָר אויסגלייכן דעם הויקער, דיין קרומען רוקן, עכ־כע־כע!

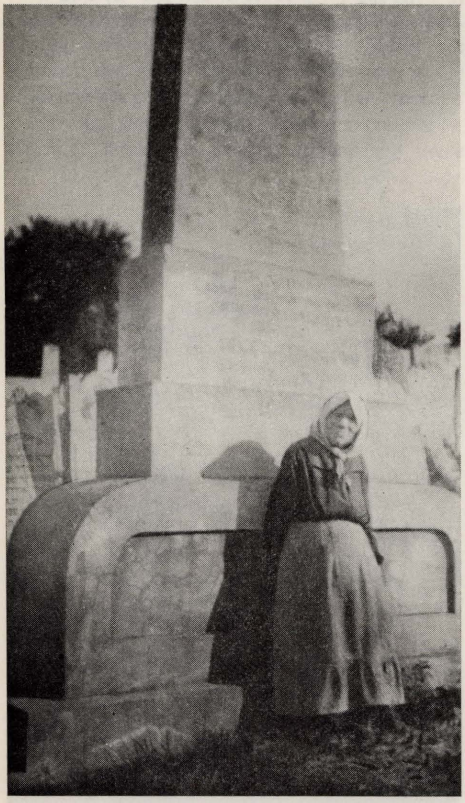
טראָט שווערער איז געפאַלן איבער איינעמס רוקן, אַ הויקערדיקן, און אים געגלייכט!

— האָ־האָ־האָ!

שיכורער געלעכטער האָט געוויזן די געשאַרפּטע צייט פון קריג.

די שווערע, אייביק אין רו פאַרזונקענע געפענגניש־מויערן האָבן פּלוצים דערוואַכטע אויפגעציטערט. אַנגעפּילט זענען די מויערן געוואַרן מיט יידן, אַלטע און יונגע, און איינעם אַ מוחמעדאַנער — אַרויסגעשלעפּט האָט מען אים פון זיין בעט, זיין לאַנגע וווייסע באָרד האָט געשטאַכן מיט יידישקייט, און אַ האַלב צום־טויט פאַרמוטשטען אַהין געבראַכט. די געשרייען אין געפענגניש זענען שטיל געוואָרן, קיין וואָרט איז געפאַלן וואונדיק צו דער ערד...

אַן אַלטע פרוי איז אַרויסגעשלעפּט געוואָרן פון קעלער און געבראַכט אין איר שטוב. אַן אַנטבלויזטע האָט מען זי אויפן טיש אַוועקגעלייגט. אַ נאַגייקע האָט אַ פייף געטאָן און זיך אין קערפּער אַריינגעפּרעסן. בלוט־שטראָם האָט אַרויס־געיאָמערט אַרויף צו דער סטעליע, בייטש פון בלוט האָט דאָס בלוט געשפּרענקלט איבער די ווייסע וועגט.

המקוננת באַבע חיה־בייליה׳ס על־יד מצבת הקדושים שניתלו על־ידי הצבא הרוסי „באשמת ריגול" בשנת 1915.

די קלאָגערין באַבע חיה־בייליעס ביים קבר פון די קדושים, וועלכע די רוסען האָבן אויפגעהאָנגען אין יאָהר 1915, „פאַר שפּיאָנאַזש".

Babe Chaye-Bailis, the professional lamenter at the Gravestone of the victims hanged by the Russian Troops in 1915, for "alleged Spionage"

— מען פֿאַרבט דיר דיין שטוב! האָ־האָ־האָ!

זי האָט אָבער געשוויגן, געדעדט עטלעכע טעג שפּעטער און אַנטשוויגן געוואָרן אויף תּמיד....

גרויליקע בילדער, פֿאַנאַראַמעס האָבן זיך געביטן. אָנגע־שיכורטע זענען סאָלדאָטן געלעגן אויף די באַנאַכטיקע שליאַכן. פֿרויען געשלעפּטע בייַ די האָר האָבן געשרעוועט שווייגן. און די נאַכט איז לאַנגזאַם געאַנגען, לאַנגזאַם, געריזלט ווי הייסע טראָפּן בלוט פון אַ לעבעדיקן קערפּער, געריזלט, גענידערט צום באַגינען פון בלוטיקן פּופּצעטן מאי ניינצן הונדערט און פופּצן, צום טאָג וואָס האָט זיך מיט שוידער אין זכרון פון דער שטאָט אַריינגעקריצט...

אַ בלוטיקער טאָג האָט אויסגעשפּיגן זיין באַגינען. זיילן פלאַמען און רויך האָבן איינגעהילט די שטאָט. דער מאַרק, דאָס הארץ פון דער שטאָט, איז אייַנגעראַמט געווען מיט פייער און רויך פון די ברענענדיקע הייזער אַרום, און די זון האָט געשוועוועט פרילינג־רויט אויף דער בלויער רונדונג.

פּעטליעס אויף טעלעגראָפֿן־סלופּעס אויפגעהאָנגענע — ווען ווייסט קיינער נישט — האָבן געוואָרט אויף זיערע קרבנות. איינצעלנע סאָלדאָטן זענען אַרומגעגאַנגען מיט די באַיאָנעטן אויף די ביקסן, לעבן די פּעטליעס, און אַנדערע האָבן טישן אויפגעשטעלט אין מיטן מאַרק. דער טאָג האָט זיך געגרייט מיט יוירענדיקן גרויל.

און פֿלוצים האָט דאָס אויסגעזויערענע געפּלאַצט: ס׳איז אַנגעלאָפן אין ווילדן גאַלאָפּ אַ קאָזאַק, צוגעטשעפּעט אַ נאַקע־טע פרוי צו דעם עק פון זיין פערד. בלוט און בלאָטע פאַר־מישט האָט זיך געשלעפּט אויף דעם זאַמדיקן שליאַך...

אויפן הויף פון געפענגעניש האָט מען אַרויסגעפירט די יידן און יעדן פערטן אָוועקגעפירט אַן אַ זייט, אַזוי אַרויסגע־נומען צען און די איבעריקע צוריק אַריינגעפירט אין די גרוי־סע מויערן. דומפּער קלאַנג פון שליסל און בריאָגז פון טיר האָט זיי ווידער פאַרשפּאַרט.

צען יידן אַרויסגענומען, אין צאָם פון באַיאָנעטן זיי געפירט פון הויף.

דער באַגינען האָט גערעוועט. די שטאָט האָט געברענט.

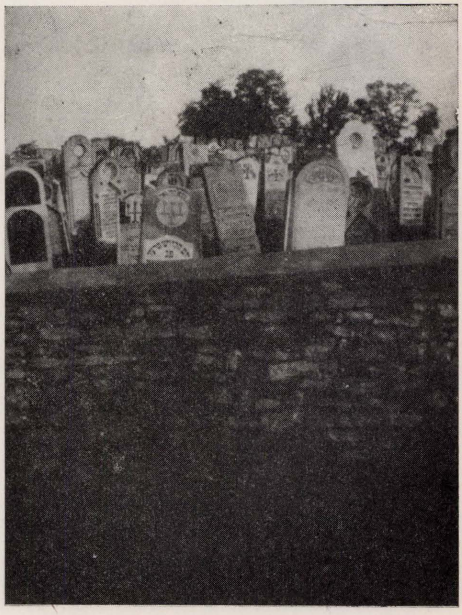
דורך קרומע, אַלטע־מידע גאַסן און געסלעך האָט מען זיי געפירט. איינער האָט זיין הויז דערזען, איז ער שטיין געבליבן אַ ווייַלע... באַיאָנעטן האָבן אונטערגעטריבן דאָס הייפּעלע אומשולדיק צום־טויט־פאַראורטיילטע מענטשן, געצויגן אין שטראַלנדיק שרייענדיקן באַגינען פון מאי...

היסטעריע האָט פלוצים אַרויסגעפלאַצט — ווען אויגן האָבן די פּעטליעס דערזען. דער ווילן צום לעבן האָט מיט ווילדער עקשנות דערוואַכט און איז אין די פויסטן אַריין און זיך געאַמפּערט מיטן טויט. אַ קאָמף פאַר לעבן און טויט איז אויסגעבראָכן צווישן דער וועלט־אַזער הייפּעלע און די קאָזאַקן; אָבער אין גיכן האָבן געהאָנגען ניין מענטשן, וואָס האָבן ערשט געלעבט, ערשט געאָטעמט מורא און יונגן פרילינג מאַרגן...

אייניקער אַ ייד האָט זיך אָפּגעריסן פון שטריק, און איידער אימיצער פון די קאָזאַקן האָט צייט געהאַט אים ווידער אויפ־צוהענגען, איז ער אַוועק, נישט לאַנג געלאָפן, האָבן אים צוויי קאָזאַקן לעבן אַ ברענענדיקן הויז געכאַפט; זיין ריזיקע גע־שטאַלט האָט זיך אַ טרייסל געטאָן, ער האָט ביידע מיט זיך אין הויז אַריינגעשלעפּט און דאָרט געהאַלטן, ביז די חורבות זענען איבער זיי אַלע דריי איינגעפאַלן און זיי צוגעדעקט אויף אייביק.

אויף טישן האָט מען געשענדעט פרויען; אין מיטן העלן טאָג, אין מיטן מאַרק, און אַרום האָבן געברענט הייזער... דער רויך האָט זיך געצויגן אין דער הויך פון קלאָרן באַגינען, און די ניין מענטשן אויף די פּעטליעס — זיי האָבן אַרויס־געשטעלט ניין גרין־בלויע צונגען, באַדעקט מיט שוים. ניין צונגען אָן לעבן, ניין צונגען אָנטקעגן דעם מאָנסטער, דער בעסטיע־אימפּעריאַליזם, וואָס מאַכט חרוב לענדער, וואָס הרגעט מענטשן, וואָס רופט אַרויס די חיה אינם מענטש...

דער טאָג האָט געסאָפּעט און זיך געקרוקט צו אַ שוועכער, טונקעלער נאַכט...

בית־הקברות
דער בית הקברות
The Cemetry

וויליאם אפענבערגער

צו דער געשיכטע פון אונדזער שטאט

דער נאָמען „האַראַדענקאַ" שטאַמט פון דעם אוקראַאיניש וואָרט „האַראַד". וואָס זיין באַדייטונג איז „אַ גאַרטן". קויט דער לעגענדע איז האַראַדענקע געבויט געוואָרן דורך אַ רוטענישן פירשט מיטן נאָמען „טשאַרני". געוואויגט האָט ער אין אַ דאָרף נישט ווייט פון האַראַדענקע, וואָס איז געווען אויף זיין נאָמען „טשערנעליצאַ". אין דעם שטעטל טשערנעליצאַ איז נאָך אין די לעצטע יאָרן געשטאַנען אַ שלאָס, אין וועלכן אָט דער פירשט זאָל האָבן געוואויגט.

ווען דער פוילישער קעניג קאָזימיר „וויעלקי" (דער גרויסער) האָט אַריינגעלאָזט יידן קיין פוילן, האָבן זיך קעגן 150000 יידן באַזעצט אין דער פראָווינץ, וועלכע מען האָט שפעטער, נאָך דער ערשטער צעטיילונג פון פוילן, געפופן „גאַליציען". ביי דער צוטיילונג זענען די 1500000 יידן געקומען אונטער דער הערשאַפט פון דער קייזערין מאַריא טערעזיא, אָבער אָט דער פאַקט האָט נישט געבראַכט קיין גרויס פאַרגניגן, נישט פאַר דער קייזערין, נישט פאַר די יידן. נאָך פוילן, איז אין עסטרייך געווען דער גרעסטער יידישער צענטער אין יענער צייט. די רעגירונג־בעהאָרדען האָבן געשטרעבט מיט אַלע מיטלען די צאָל יידן צו פאַרקלענערן, און די אַנטי־יידישע געפילן, פאַראייניקט מיט עקאָנאָמישע באַשרענקונגען, האָבן פאַר די גאַליציש יידן געשאַפן אַ לאַגע פון שטענדיקער אומזיכערקייט. אַמאָל האָט מען זיי געדולדעט, אַ צווייט מאָל האָט מען זיי אַרויסגעטריבן און זיי באַלד ווידער געלאָזט צוריקקומען, אָבער אונטער נאָך שווער־רערע באַדינגונגען און באַשרענקונגען. דעם גרעסטן טייל פון זייער ענערגיע האָבן די יידן אין יענער צייט געמוזט אַריינ־לייגן אין אָפהיטן זייער אייגנטומלעכקייט, זייער אייניקייט אַלס פאָלק, שטייענדיק אַלעמאָל פאַר דעם פראָבלעם פון אַנווערן די עקזיסטענץ־מעגלעכקייט.

אין דער יידישער געזעלשאַפט האָבן געהאַט אַ דאָמי־נירענדע שטעלונג די רבנים, וועלכע זענען געווען נישט וווייניק באַאיינפלוסט פון דער קבלה. אָט די צוויי כוחות האָבן רעגולירט דאָס אינערע לעבן פון די יידן און געשאַפן אַן אילוזיע פון נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, כאָטש אויסערלעך זענען זיי געווען גאָנץ אונטערגעוואָרפן דעם רעזשים פון די פוילישע אַריסטאָקראַטן.

אין גאַליציען איז, כידוע, ענטשטאַנען די באַוועגונג פון דעם חסידיזם, וואָס האָט געהאַט זיין אָנהויב אין דער פער־זענלעכקייט פון ישראל בן אליעזר, „בעל שם טוב". ער איז געבוירן געוואָרן אין דער געגנט פון קאָסאָוו אין יאָר 1700, און לויט אַ געוויסער מסורה זענען זיין מוטער און זיינע קרובים געווען פון האַראַדענקע.

אייניר פון די וויכטיקסטע תלמידים פון רבי ישראל בעל שם טוב איז געווען ר' נחמן האַראַדענקער, וואָס האָט דעם בעל־שם תורות געזאַמלט און געאַרדנט.

די ענטשטייאונג פונם חסידיזם האָט אַרויסגערופען אַ קעגן־באַוועגונג פון רבנישע קרייזן, וואָס האָבן זיך געפופן „מתנגדים". צווישן די צוויי מחנות זענען לאָנגע יאָרן געווען ביטערע מחלוקותן. אין שכנותדיקן קאָלאָמיי איז עס דער־גאַנגען אַזוי וויַיט, אַז אין יאָר 1776 האָבן די רבנים געאָסרט אַלע חסידישע כתבים (שריפטן) און זיי עפענטליך פאַרברענט. און זיי האָבן אויך באַדראָט מיט חרם אַלע אַנהענגער פון חסידיזם. ענדלעך האָט זיך די עסטרייכישע רעגירונג אַריינגע־מישט אין דעם מחלוקת, און די חסידים האָבן געווינען דאָס רעכט צו האָבן אייגענע קלויזן און אַן אייגענעם רב.

אונטער דער רעגירונג פונם פוילישן קעניג יאַן סאָביעסקי האָבן פוילישע און עסטרייכישע סאָלדאָטן צוזאַמען געקעמפט קעגן די טערקן ביי סעראָפינעץ, אַ דאָרף ביי האַראַדענקע. דער קאַמף קעגן די טערקן האָט געהאָט דעם כאַראַקטער פון אַ קריסטלעכן קאַמף קעגן איסלאָם, און דערביי האָט מען באַשול־דיקט די יידן, אַז זיי האָבן פאַרראָטן דאָס לאַנד. נאָכדעם ווי דאָס פוילישע מיליטער האָט זיך צריקגעצויגן, זענען די יידן געבליבן הפקר פאַר די מאַדיאַרישע זעלנער. קיין געווע־ידיעת זענען נישט פאַראַן, אָבער דאָקומענטן אין „איוו"א" באַצייכנען, אַז די מאַדיאַרן האָבן אין שטאָט געמאַכט אַ פאָגראָם.

הונדערטער יאָרן האָבן אונדזערע עלטערן געלעבט אין דאָפּלטער אונטערדריקונג: פון עקאָנאָמישע באַשרענקונגען און פון דער אָטמאָספערע און אומווישנהייט און שנאה, וואָס האָט זיי אַרומגענומען. און דאָך האָבן די יידישע קליינע שטעטלעך אָנטוויקלט אַן אייגענע קולטור און אַן אייגענעם לעבענס־שטייגער, וואָס האָט זיך אַזוי גלעזענצענד אָפּגעשפיגלט אין די ווערק פון גרויסע יידישע שרייבער. די טיפּן וואָס יידישע שרייבער האָבן באַשריבן, בעלי־עגלות און וואָסער־טראגער, מלמדים און כלי־זמר, שנידערס און שוסטערס, סו־חרים און קרעמערס, זענען דאָס פלייש און בלוט פונם מזרח־אייראָפּעאישן יידנטום. און די אַלע יידישע קהילות, די וויג פון יידישע באַוועגונגען און גרויסע יידישע מנהיגים, האָבן עקזיסטירט בערך 550 יאָר, און זענען אַזוי טראַגיש אומגעקומען אין דער טאָטאָלער נאַצישער פאַרניכטונג.

מיר ווילן אייביק גדענקען וואָס מיר האָבן פאַרלוירן, און זיך באַמיען אָפּצוהיטן די רייכע קולטורעלע ירושה, וואָס זיי האָבן אונדז איבערגעלאָזט.

יידישע דערציאונגס־אינסטיטוציעס אין האראדענקע צווישן די צוויי מלחמות

די ערשטע וועלט־מלחמה האָט געבראַכט פאַר האַראַדענקע אַסך ענדערונגען. די עסטרייך־אונגאַרישע מאָנאַרכיע האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן; פוילן איז געוואָרן אַן אומ־אָפהענגיקע רעפובליק, און אין דער נייער רעפובליק זענען די באַציאונגען צווישן יידן, פאָליאַקן און אוקראיניער, אין זייער פערזענלעכער, טאָג־טעגלעכער באַרירונג, געווען מער־

וויניק נאָרמאַל. יידן זענען נישט געוואָרן קיין פול־באַרעכטיקטע ביראָגער, אָבער זיי האָבן געמאַסן פון אַ געוויסער מאָס פון פרייהייט, וואָס האָט זיי געגעבן אַ מעגלעכקייט אָפצוואַקסמען נאָך די שווערע פיר יאָר פון דער מלחמה.

אַדאַנק דער אינטערוועניצע פון דעם אַמעריקאַנער יידישן קאָמיטעט, האָט פֿרעזידענט ווילסאָן דורכגעפֿירט אין שולם־אָפמאַך פון וועריסייל אַ רייַע פונקטן, וואָס האָבן פֿאַרזיכערט כערט די רעכט פון די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן אין די נייַ־אָנגשטאָנענע מדינות. דאָס איז דעמאָלט געווען אַ גאָנץ נייַע אידעע, און די פוילישע יידן האָבן צום ערשטן מאָל דערפילט, אַז זייער מינימאַלע גלייכבאַרעכטיקונג איז נישט מער גאָנץ אָפהענגיק פונם גוטן ווילן פון די הערשער, נאָר איז געזיכערט דורך אַן אינטערנאַציאָנאַלן אָפמאַך.

דאָס איז געוואָרן אויסגענוצט קודם־כל אויפן געביט פון דערציאונג. יידן האָבן געוזוכט, ווי צו גאָר זייערע קינדער אַ בעסערע דערציאונג, און גלייכצייטיק אויך אַ יידישע דערציאונג.

אַמאָליק יאָרן איז דער „חדר" געווען די איינציקע יידישע שול. דאָס איז געווען אַן אַלטמאָדישע שול, אָבער זי האָט דערפילט איר וויכטיקסטע אויפגאָבע: צו דערהאַלטן די טראַדיציע פונם יידישן פֿאָלק אין דער עפּאָכע וועו דאָס יידישע לעבן איז געווען באַגרינדעט אויפן „שלחן ערוך". דורות לאַנג האָט אָט די שול עקזיסטירט און געהאָלפֿן דערציען רבנים און לומדים, וואָס האָבן טאָג און נאַכט געלערנט תורה און מקיים געווען „והגית בו יומם ולילה".

איצט, אין דער נייַער צייט אונטער דער זון פון פרייהייט, האָבן נייַע אידעאַלן אויפגעבליט און עס זענען ענטשטאַנען גאָנץ נייַע שולן.

די העברעאישע שול איז געווען דורכגעדרונגען מיטן ציוניסטישן אידעאַל. אירע שילער האָבן געחלומט וועגן אויפבוי פון ארץ־ישראל. זיי האָבן זיך איינגעאָזרט די שירים פון ח. נ. ביאַליק, האָבן זיך באַטייליקט אין פייערליכן געדענק־טאָג פון ד"ר הרצל יעדן כ' בתמוז, און געהאָלפֿן זאַמלען פֿאַרן „קרן קיימת" און „קרן היסוד". דער גרעסטער טייל פון די ערשטע חלוצים זענען געווען תלמידים פון דער העברעאישער שול און זענען געווען אָנגעזאָפּט מיט איר גייסט. די עלטערן, די לערער און די תלמידים אַליין, האָבן געוואוסט אַז דאָ ווערן דערצויגן פיאָנערן פון אַ גרויסן, נייעם עקספּעריימענט.

אַ גאָנץ אַנדערן כאַראַקטער האָט געהאַט די יידישע שול, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן מיט דער הילף פון דעם פּראָגרעסיוון האַדאַדעמקער פֿאַראיין אין ניו־יורק. דאָ האָבן די קינדער געזונגען און דעקלאַמירט יידישע פֿאָלקסלידער און יידישע פֿאָעזיע, געשריבן פון מאָדערנע יידישע פֿאָעטן. דאָ האָט מען פלייסיק געלערנט און געלייענט די ווערק פון די גרויסע יידישע קלאַסיקער — מנדלי מוכר ספרים, י. ל. פרץ, שלום עליכם און אַנדערע. זיי האָבן געוואוסט, אַז זיי לעבן אין אַ צייט וועו די יידישע ליטעראַטור בליט, און דער גייסט פון פרייהייט טראָגט זיך איבער גאָנץ איירָפּע.

בית־הספר היידישאי, התלמידים והמורים
די יידישע שול, שילער און לערערס
School for Yiddish, Pupils & Teachers

גן־ילדים מיסודה של ויצ"ו
קינדערגאָרטן, געגרינדעט פון וויצ"ו
The "WIZO" Kindergarden

די גייסטיקע פירער פון דער יידישער שול און דער יידישיסטישער באַוועגונג אין אונדזער שטאָט זענען געווען מענטשן וויי אשר שטרייט, יהודה הערש סאָבעל און אַנדערע, וואָס זענען געווען גאָנץ דורכגענומען מיטן אידעאַל פון פרייהייט פאַר די בריידע פֿאָלקס־מאַסן. און אָט דעם אידעאַל האָבן זיי פאַרפלאַנצט אין זייערע תלמידים, און זיי צוגעגרייט צו שטרעבן און צו קעמפן פאַר אַ בעסערן און שענערן מאָרגן פאַר דער מענטשהייט. אַלע האָבן זיי געשטרעבט צו ברענגען פרייהייט נישט נאָר פאַרן יידישן פֿאָלק, נאָר אויך פאַר אַלע אונטערדריקטע פעלקער.

די דערמאָנטע צוויי שולן, וואָס האָבן געהאַט גאָנץ ענטקעגנגעזעצטע שטרעבונגען, זענען דאָך געווען ביידע יידישנאַציאָנאַלע שולן, וועלכע די קינדער האָבן באַזוכט נאָכמיטאָג, נאָך דעם אַבליגאַטאָרן באַזוך אין דער פוילישער פֿאָלקסשול. עס זענען אויך געווען אַסימילאַטאָרישע קריזיז, בעיקר אַדורך־קאָטן און בעאָמטע, וואָס זענען נישט געווען אינטערעסירט

בית־הספר לאידיש, הוועד המנהל והמורים
די יידישע שול, קאָמיטעט און לערערס
The School for Yiddish, Committee & Teachers

אין יידישער דערציאונג און האָבן געשיקט זייערע קינדער בלויז אין דער פּוילישער פּאָלקסשול.

וועג ס׳האָט געשטרעבט צו העכערער בילדונג האָט באַ־זוכט דאָס פּוילישע גימנאַזיום און געקאָנט, טעאָרעטיש, אויך שטודירן ווייטער אין אוניווערסיטעט. אָבער פּראַקטיש איז דאָס געווען זייער שווער אויסצופירן, ווייל חוץ די עקאָנאָמישע שוועריקייטן זענען אויך געווען פֿאַרשידענע באַגרענעצונגען קעגן אויפנעמען יידן אין די אוניווערסיטעטן (נומערוס קלאוזוס).

אין די לעצטע יאָרן פֿאָר דעם אונטערגאַנג זענען געגרינ־דעט געוואָרן דורך די אַרטאַדאָקסישע קרייזן פּן אגודת ישראל צווישן שולן, וואָס האָבן געזאָלט געבן אַ מאָדערנע דערציאונג אין יידיש־רעליגיעזן גייסט: די „יבנה״־שול פֿאָר יינגלעך אָן די „בית־יעקב״־שול פֿאָר מיידלעך.

האָראָדענקער יידן האָבן געשטרעבט צו האָלטן שריט מיט דער וועלטלעכער בילדונג און נישט פֿאַרלירן דעם קאָנ־טאַקט מיט דער טראַדיציע און מיט די קולטורעלע ווערטן פּון זייער פֿאָלק. אָבער דער גרויזאָמער נאַצי־רעזשים האָט דאָס אַלץ פֿאַרניכטעט, האָט דערמאָרדעט די שילער צוזאַמען מיט זייערע עלטערן און לערער. אַזוי איז אָפּגעמעקט געוואָרן פּון דער וועלט אייניק פּון די הערלעכסטע קאָפּיטלען אין דער געשיכטע פּון אונדזער פֿאָלק.

גבריאל לינדענבערג

אונדזער שטאָט ווי איך געדענק זי

דאָס הויז פּון מיינע עלטערן אין האָראָדענקע איז גע־שטאַנען איינזאָם און אָפּגעזונדערט פּון די איבעריקע הייזער פּון שטאָט, נישט קוקנדיק דאָרויף וואָס ס׳איז געווען גאָרנישט ווייט פּונם צענטער פּון שטאָט, פּונם רינקפֿלאַץ. איינזאָם און אַליין איז עס געשטאַנען אין טאָל ביים פֿאָטיק. אין איין זייט פּונם פֿאָטיק איז געווען די שטאָט, וואָס האָט געהאַט אַ באַפֿעלקערונג פּון כמעט לויטער יידן, מיט אַ קליינער מינ־דערהייט פּון פֿאָליאַקן און נאָך אַ קלענערער מינדערהייט פּון אוקראַאינער. אויף דער צווייטער זייט איז געלעגן די „קאָט־קאָווקא״ מיט אַ באַפֿעלקערונג פּון כמעט הונדערט פּראָצענט אוקראַאינער, רוטענער, אָדער פּשוט — „גויים״. אַן אינטע־רעסאַנטער פֿאַקט איז, אַז דער „גייסטיקער צענטער״ פּון אַט דעם גרויסן אוקראַאינישן קוואַרטאַל, דער גריכיש־קאַטוילי־שער קלויסטער, איז געשטאַנען דווקא אין מיטן שטאָט, אַרום־גענומען פּון אַלע זייטן מיט יידישע הייזער, און יעדן זונטיק, אָדער אין אַ „חגא״, פלעגן די באַוואוינער פּונם קוואַרטאַל, אַלט און יונג, שפּאַנען מאַסנווייז אין קלויסטער אַריין. בשעת דעם אָרויסגיין פּונם קלויסטער פלעגט די הופּטגאַס פּון שטאָט ווערן פֿאַרפּולט מיט גויים אָנגעטאָן אין „קאָזשוכעס״, וואָס זענען, כידוע, אַ סגולה קעגן קעלט אין ווינטער און קעגן היץ אין זומער. אָפּטמאָל פלעגט זיך ציען דורך דער שטאָט אַ „פּראָצעסיע״, וואָס איז געגאַנגען בעטן אויף רעגן, בעגשטן די פעלדער פֿאָרן שניט, אָדער אויסהאָקן אַ „צלם״ אין אייז אין מיטן ווינטער. געווינטלעך האָט מען געטראָגן פֿאָר דער פּראָצעסיע אָסך בונטע פֿאָנען, און מיר קינדער פלעגן ליב האָבן זיי צו באַגאָפּן. מיין שוועסטערס קליין יינגעלע, וואָס האָט אָמאָל געזען אַזאַ פּראָצעסיע, האָט זיך דערפֿרייט און אויסגערופן: „הנה, דגל מחנה יהודה!״ ער האָט געקענט בלויז עבֿרית, און איז געווען זיכער אַז ער זעט די פֿאָנען פּונם באַקאַנטן ליד „שאו ציונה נס ודגל, דגל מחנה יהודה״...

ווי געזאָגט, איז אונדזער הויז געשטאַנען אין אַ טאָל. פּון איין זייט, אַ פֿאָר מעטער העכער, האָט זיך געצויגן דער שטראָז צו דער פּראַשטאַט קאָטיקאָווקאַ, צו די דערפּער פֿאָטשישקאַ, סטרילטשע, א. אַ. וו., וואָס זענען געלעגן ביים דניעסטר, און צו דעם יידישן שטעטל טשערנעליצע. פּון דער צווייטער זייט, קעגנאיבער די פענצטער, איז געווען אַ בארג, אין וועלכן ס׳איז געווען אויסגעהאָקט אַ וועג, אַ פֿאָר מעטער ברייט, וואָס האָט אַראָפּגעפּירט צום טייכל און צו אונדזער הויז. אויף דעם בארג איז געשטאַנען אַן אַלטער בנין, וואָס האָט אין מיינע ערשטע קינדעריאָרן געדינט אַלס שפּיטאָל. דער לאַנגער, איינשטאָקיקער בנין האָט געהאָט פֿאָר זיך אַ גרויסע גראָסן, און אַלץ איז געווען אַרומגענומען מיט אַ הויכער, גראָבער, שטיינערנער מויער. די מויער איז געשטאַ־נען ממש אויפן שפּיץ בארג, ווי גרייט אַראָפּצופאַלן, און איז געווען געשטיצט פון גראָבע שטיינערנע פּילאָרעס, אַזוי אַז דער גאַנצער בנין האָט אויסגעזען ווי אַן אַלטערטימלעכער שלאָס.

די הויכע, שטיינערנע מויער האָט זיך געצויגן אויך אין

פראָנט פון דעם בנין, ביים שטראָז, און האָט אָפגעזונדערט די געביידע פון דער אַרומיקער וועלט. אין ינער זייט מויער איז געלעגן אַ פרעמדע, סודותדיקע וועלט. דורך דעם קליינעם טירל פלעגן גיין אַריין־און־אַרויס נאָנעס אין שניי־וויסע קאָפּוזעס. אָפט פלעגט זיך עפענען דער גרויסער, אייזערנער טויער, כדי אַריינצולאָזן אַ וואָגן מיט אַ קראָנקן גוי פון דער סביבה, אָדער, להבדיל, אַרויסצופירן אַ בר־מינן, וואָס איז געשטאָרבן אין שפיטאָל. דורך דעם טויער האָט מען געקענט אַריינקוקן אין כאָפן אַ בליק פון דעם וואָס ס׳טוט זיך אין הויף. גענוג האָט מען בלויז אַפּאָר קראָנקע אַרומשפּאַצירן און אַ קליין אייזעלע גשפּאַנט אין אַ וועגעלע, מיט וועלכן מ׳האָט געפירט וואַסער. דאָס איז געווען גאָנץ פּשוט און טאָג־טעגלעך. אָבער דאָס האָט נישט געקענט פּאַרדרענגען דאָס גפּיל פון פּרעמדקייט און סודותדיקייט, מיט וועלכן דאָס פּאַרמאָכטע, אָפּגעזונדערטע שפּיטאָל איז געווען פּאַרבונדן.

פּאַרשטייט זיך אַז מיטן שפּיטאָל האָט זיך באַדינט בלויז די נישט־יידישע באָפעלקערונג פון דער שטאָט. יידן האָבן אין פאָל פון אַ קרענק געוריפן שמשון רופא, וואָס איז געווען אַ מומחה צו מאָכן אַ קאָנע, שטעלן באַנקעס און פּיאָווקעס, און האָט זיך באַדינט אויך מיט „מאַדערנע״ רפואות, ווי אַספּי־רין און כינע. מער פּאַרגעשריטענע יידן האָבן זיך געווענדעט צום יידישן דאָקטאָר — דר. קאַנאַפּאַס, אָדער צו איינעם פון די צוויי קריסטלעכע דאָקטוירים: ראָשקאָ, דער פאָליאַק, און ציעפּאַנאָווסקי, דער אוקראַאינער.

מיט דער צייט האָט דאָס סודותדיקע שפּיטאָל פאַרלאָזט דעם אָלטן בנין. זיין פּלאַץ האָט פאַרנומען דאָס פּוילישע גימ־נאַזיום, אין וועלכן איך האָב אויך געלערנט. אין די שטילע קאָרידאָרן האָט געהילכט דער לימרם פון שולקינדער, מיינ־סטנס יידישע קינדער. ס׳איז נישט לייכט געווען זיך צו אָנטשליסן צו שיקן דאָס קינד אין גימנאַזיום, וואו מען האָט געדאַרפט גיין אויך שבת אין שול אַריין (פון שרייבן אום שבת זענען די יידישע תלמידים געווען באַפרייט); אָבער, וואָס טוט מען נישט כדי צו פאַרזיכערן אַ קינד אַ גליקלעכע צוקונפט? האָט מען דאָס אויך עמוזט אַראָפשלינגען, אָבי צו דערמעגלעכן דעם זון צו קענען „וועלן אַ דאָקטאָר״.

די דריטע זייט פון דער שפּיטאָל־געביידע איז געווען ביים גרויסן, געפלאָסטערטן פּלאַץ פאַר דער פּוילישער קירכע. אין מיטן פּלאַץ איז געשטאַנען אַ הויכע סטאָטוע פון דער „פּאַננא מאַריאַנא״, און אָפט האָט מען געקענט זען אַ פּרומע פּוילישע פּרוי צוגיין און קושן דעם סאָקל פון דער סטאָטוע. אַנגע־שפּאַרט אָן דער קירכע איז געווען די גרויסע, שטאָטיקע געביידע פונם „סטאָראָסטווא״, וואו יידן פלעגן אָפט קומען ערליידיקן זייערע ענינים. צום סטאָראָסטווא האָט געפּירט אַ באַזונדערער טראָטואַר, אַזוי אַז מען האָט זיך נישט געמוזט באַדינען מיטן פּלאַץ פאַר דער קירכע. וועלכן יידן האָבן זיך געהיט נישט צו באָטרעטן.

די פערטע זייט פונם בנין איז געווען גאָנץ אַנדערש ווי די אַנדערע דריי זייטן. דאָס איז געווען די צפון־זייט, צו וועלכער די זון איז קיינמאָל נישט צוגעקומען. דאָ איז דער באַרג געווען ווי אַ גלייכע וואַנט, און אויבן אויפן באַרג איז געווען די וואַנט פון דער שפּיטאָל־געביידע מיט אַ גרויסער צאָל קליינע פענצטערלעך. אונטן אין טאָל, אַ פּאָר מעטער ווייט פון באַרג, האָט געריזעלט דאָס טייכל. דאָ, „אונטערן שפּיטאָל״, איז אַלעמאָל געווען קיל און טונקל, אַפילו אין אַ הייסן זומערטאָג; דאָס אַלץ האָט געשאַפן אַ ראָמאַנטישע אַטמאָספערע, און דער פּלאַץ איז אויך אָפטמאָל אויסגענוצט געווארן צו „ראָמאַנטישע צווקען״.

נאר איינמאָל אין יאָר איז דאָס טייכל געווארן אַ „חוזר בתשובה״. דאָס איז געווען דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, ווען יידן האָבן זיך אַראָפגעלאָזט אַהער זאָגן „תשליך״. פרומע יידן, אַלט און יונג, און נשים צדקניות, האָבן זיך אַוועקגע־שטעלט זאָגן „תשליך״, אויסלייענדיקן די קשעשנעס און אַריינ־וואַרפן אין טייכל די עבירות פון אַ גאַנץ יאָר. און אַ צוויי וואָכן שפּעטער זענען יידישע יינגלעך געקומען באַשניידן די וועראַבעס און מאָכן פון די צוויגן סכך צו דער סוכה און הושענות אויף הושענא־רבה.

אָבער דאָס אַלץ איז געווען נאָר אַ פּאָר טעג אין יאָר. די איבעריקע טעג פון יאָר האָט דאָס טייכל אויסגעזען גאָנץ וואַכעדיק. זונטיק זענען די שקצים פון דער קאַטיקיווקע געקומען וואָשן די פערד ביים טייכל, און אַ גאַנצע וואָך האָבן די גויות ביי אים געוואָשן וועש און געקלאָפט די וועש מיט גרויסע שווערע פראָלניקעס.

אַ דריי חדשים אין יאָר האָט דאָס טייכל באַקומען „אורלויב״ און איז באַפרייט געווארן פון אַלע זיינע אַרבעטן. דאָס איז געווען אין די ווינטער־חדשים, ווען עס איז באַדעקט געווארן מיט אַ דיקער שיכט אייז און איז גאַנץ פאַרשוואונדן געווארן. אָבער באַלד ווי דער שניי מיטן אייז זענען צע־שמאָלצן געווארן און די ערשטע גרעזלעך האָבן זיך באַווייזן, איז ווידער געווארן לעבעדיק. פונם דאָרף זענען געקומען די פאַסטעכער מיט די יונגע לעמעלעך, און פון דער זייט פון דער שטאָט איז אַנגעקומען נתן קאָהוסס ווייב, די „קאָהו־טעכע״, מיט די ענדז און קליינע געבדזעלעך, צו פאַסען זיי ביים טייכל.

איוף דער צווייטער זייט פונם טייכל, אין בריייטן טאָל, איז געשטאַנען דאָס שעכטהויז, מיט אַ בלאַנקן בלעכענעם דאַך. באַלד דאַנעבן איז געווען דער שטיינברוך, וואו מען האָט געשאָפן די סקאָלעס און אַרויסבאַקומען שטיינער צום פלאַסטערן די שטראָזן, און אָביסל אויף צום בויען. אַ שטיי־נערנע געביידע איז בדרך כלל געווען אַ לוקסוס; דאָס רוב האָט מען געבויט פון האָלץ, פאַרוואָרפן די וועגן מיט בלאָטע אויסגעקנייטן מיט שטרוי, און דערנאָך „פאַרפוצט״ מיט ליים און אָפּגעווייסט. דאָס איז געווען אַסך ביליקער און וואַרעמער ווי אַ מויער פון שטיין, אָדער גאָר פון ציגל.

בכלל האָט מען נאָרמאַלע צייטן, ווי פאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה, גאָר ווייניק געבויט אין שטאָט; פונדעסטוועגן זענען געווען אַ פּאָר יידן, וואָס האָבן דערפון געצויגן זייער פרנסה. אָט געדענק איך, למשל, זלמן סוכער, וועלכער איז, דאָבט זיך, געווען אַן אינזשינער, און רפאל סופר דעם בוימייסטער, מיט וועלכן מיין פאָטער פלעגט זיך אָלע־מאָל באַראָטן, אַז ער האָט געהאַט עפּעס צו בויען אָדער

„סובּיק׳ס טייך", החורשה ומשרפות יי״ש
סיבּיסק׳ס טייך, די ברענערייַ און דאָס וועלדל
"Sobik's Teich" (the pond), local forest, Brandy-Brewery

איבערצובּויגן, איך געדענק אויך דעם נאָמען יוחנן באָהר און איינעם אָדער צוויי דאָכשלעגער. נאָכדעם ווי די שטאָט איז האָלב חרב געוואָרן דורך די רוסן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זיך אין די יאָרן 1919—1921, ווען די יידן זענען צורקיקגעקומען פון דער „פלוכט", אָנגעהויבן אַ גאָר ערנסטע בויטעטיקייט. דעמאָלט איז אויך אַריין אין דער מאָדע אַ נייער סיסטעם פון בויען: ווידער האָט מען אויפגעשטעלט דעם שקעלעט פון האָלצערנע באָלקען, אָבער צווישן די באָלקען האָט מען געמויערט מיט ביליקע בלאָטע־ציגל. דאָס איז געווען גוט און ביליק, און אויף וויפל איך געדענק האָט עס גאָנץ גוט געהאָלטן.

איינע פון די געמויערטע געביידעס, אַ שטאָקיקע געבּיידע געמויערט פון שטיינער און פון ציגל, איז געשטאַנען אין שכנות פון אונדזער הויז און האָט געהערט צו אַן אַלטּ פֿאַרפֿאָלק, צו אלי־יוסף שפירער און זיין ווייב חיה־מרים. זיי זענען געווען קינדערלאָז און האָבן קוים געהאָט פרנסה פון דעם באָד, וועלכן זיי האָבן געהאָט אין אונטערשטן שטאָק. אויפן צווייטן שטאָק האָבן זיי געהאָט זייער וואוינונג, און אַמאָל האָבן זיי אויך פֿאַרדונגען אַ שטוב אָדער צוויי פֿאַר אַ פֿאַבריקל. אַ צייט לאַנג האָט איזידאָר אריה, יענקל דעם מילכיקענס איידעם, געהאָט דאָרט אַ זייף־פֿאַבריקל, און בערך אַ צוויי יאָר האָט דאָרט עקזיסירט הערשל פרעמינגערס פאַבּריקל פון שוך־פֿאַסטע „לבנון", וועלכע מען האָט אין שטאָט געוויניקט אויך אונטערן נאָמען „ליאָן". בקיצור, דאָס איז געווען, אַזוי צו זאָגן, דער „אינדוסטריעלער קוואַרטאַל" פון האָראַדענקע מיט פופציק יאָר צוריק.

אַנטוויקלט האָט זיך דאָרט די „אינדוסטריע" אָדאָנק צוויי באַקוועמע באַדינגונגען וואָס זענען דאָרט געווען: וואַסער־לייטונג און קאָנאַליזאַציע. דאָס וואַסער איז געקומען פון אַ קוואַל אונטער דער ערד, וועלכער האָט אַרויסגעגעבן אַ קלאָר קאַלט וואַסער מיט אַן איינאונאיינציקן חסרון: דאָס וואַסער איז געווען האַרט און אַביסל ביטער. דערפֿאַר טאָקע האָט דער קוואַל באָקומען דעם נאָמען: „דאָס ביטערע רינדל"; אָבער מיר, די נאָנטע שכנים, האָבן דאָס וואַסער בכבוד גדול אַריינגעפירט אין שטוב אַריין און באָנוצט עס צום טרינקן, און בעיקר צום שוועמקען די וועש און אונדזער וועשעריי (גע־וואָשן האָט מען מיט רעגענוואַסער). אַזוי אַרום האָבן מיר געהאָט אין שטוב וואַסערלייטונג און אויך קאָנאַליזאַציע, גלייך צום טייכל. אין שטאָט האָבן אַלע געמוזט קויפן וואַסער ביים וואַסערטרעגער, פון ירמיהס קערניצע, און דאָס פֿראָב־לעם פון קאָנאַליזאַציע האָט מען געלעזט אויף גאָר אַ פּשוטן אופן: מען האָט אַרויסגעגאָסן דאָס שמוציקע וואַסער גלייך אין גאָס. געשאָדט האָט דאָס קיינעם נישט, ווייל זומער איז דאָס וואַסער באָלד אויסגעטרוקנט געוואָרן, און ווינטער איז דאָך סייַ־ווי נאָס...

די וואַסערלייטונג און די קאָנאַליזאַציע זענען געווען דער יסוד פון דער „אינדוסטריע" ביי אונדז אין הויז, פון דער וועשעריי. דאָס איז נישט געווען קיין געווינלעכע וועשעריי פֿאַר וועש; אין האָראָדענקע וואָלט קיינעם נישט אייַנגעפֿאַלן צו גאָבן די וועש אין אַ וועשעריי, וואו מען באָנוצט זיך מיט כּעמישע שטאָפֿן און מען מאָכט פון דער וועש אַ תּל. אונדזער וועשעריי איז געווען פון אַ גאָנץ אַנדערן סאָרט — זי איז געווען פֿאַרבונדן מיט דער דעמאָלטיקער מאָדע. אין יענער צייט האָט יעדער עלעגאַנטער מאָן געמוזט טראָגן אַ שטייפן קראָגן, שטייפּע מאַנזשעטן און אַ העמד מיט אַ שטייפן בוזעל. ווער ס׳איז געווען ווייניקער עלעגאַנט האָט זיך באַגע־נוגענט מיט אַ שטייפער „פֿאַרלאַגע". דאָס אַלץ האָט געדאַרפט זיין שטייף און גלאַנציק, און דאָס איז געווען די ספעציאַלי־טעט פון דער וועשעריי, וועלכע איז געווען אונדזער הויפּט־פרנסה.

אָבער וו׳ דער שטייגער איז, קאָן זיך אַ ייד, און דערצו נאָך אַ ייד א בעל־המצאה ווי מיין פֿאָטער ע״ה, נישט באגע־נוגענען מיט איין פרנסה. האָט מיין פֿאָטער געהאָט אַ סטא־בילע זייטיקע פרנסה: מאָלן שילדן. אַ נייגונג דערצו האָט ער געהאָט נאָך פון דער יוגנט, און ער האָט זיך אין דעם פֿאָך פֿאַרפֿאָלקאָמט זייענדיק אין ניו־יאָרק אין די יאָרן 1902—1905. אַזוי אַרום איז צו אים אַריינגעפֿאַלן אַ גרויסער טייל פון דער אַרבעט פון האָראָדענקע און פון דער נאָענטער אומגע־בונג.

פון די שילדן וואָס זענען אַנגעגאַנגען איז כדאי צו דער־

מאָנען צוויי ספּעציעלע סאָרטן: איין סאָרט זענען געווען די „אָדלערס". אין עסטרייך איז דער פֿאַרקויף פון טאַבאַק געווען אַ רעגירונגס־מאָנאָפּאָל. פֿאַרקויפט געוואָרן איז דער טאַבאַק, אָן אויך ציגאַרעטן, אין באַזונדערע געשפּעטן, וועלכע האָבן זיך געהאַט „טראָפּיקן", אָן יעדע טראָפּיק האָט געמוזט האָבן אַ שילד אין אָוואָלער פֿאָרם מיט דעם עסטרייכישן צווייקעפּיקן אָדלער, אָט די אָדלערס זענען געווען אַ גאָר חשובער טייל פון דער ארבעט. דער צווייטער סאָרט איז „אַריין אין דער מאָדע" אין דער צייט פון דעם גלעט־קריזיס, אַ פּינף יאָר פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. אַסך יידן האָבן זיך אַרייַנגע־לאָזט אין גלעט־געשפּעטן מיט די גויים פון דער געגנט, אָדער סתם פֿאַרגרעסערט זייערע געשפּעטן, און האָבן דערצו געליזן געלט אין די בענק. אַז די פּאָליטישע לאָגע אויף דער וועלט איז געוואָרן אַנגעשטרענגט, האָבן די בענק פֿאַרלאַנגט צוריק דאָס געלט און נישט געוואָלט טוישן די וועקסלען. אַסך יידן זענען דערגאַנגען צו אַ באַנקראָט און האָבן געקאָנט פֿאַרלירן די קראָם, די סחורה און די גאַנצע פּרנסה. עס איז אָבער געווען אַ פֿשוט מיטל, וויאַזוי דאָס צו פֿאַרמיידן: וואָר ס'האָט זיך געגרייט צו אַ באַנקראָט האָט אַ צייט פּריער איבערגעשריבן זיין פֿאַרמעגן אויף זיין ווייב אָדער זיינעם אַ קרוב, אָזוי אַז די קרעדיטאָרן האָבן עס נישט געקאָנט פֿאַרקויפן און האָבן זיך געמוזט מיט אים פֿאַרגלייכן. זיי האָבן העכסטנס געקאָנט מאָכן קענן אים אַ פּראָצעס, אָבער דאָס האָט זיך שוין נישט געלוינט. באַלד נאָכן איבערשרייבן די קראָם האָט מען אויך געמוזט בייטן די פּירמע פון דער קראָם. אָבער אויך צו דעם איז געווען אַן עצה: אויף דער גרויסער אָלטער שילד האָט מען אויפֿ־גהאַנגען גאָר אַ קליין שילדל מיטן נאָמען פונם נייעם „אייגנטימער", און אונטער דעם נאָמען האָט מען אַנגעשריבן מיט גאָנץ קלייַנע אותיות „פֿשעטעם" (פֿריער). אָזוי אַרום איש געשאָנען אַנגעשריבן שוואַרץ אויף ווייס, אַז די קראָם איז איבערגעאַנגען צו אַ נייַעם בעל־הבית, אָבער כדי נישט צו פֿאַרטרייבן דעם „אייגנגנ", לאָזט מען איבער דעם נאָמען פונם פּריערדיקן אייגנטימער... אין יענער צייט האָט אַ גרויסער פֿראָצענט פון די קראָמען אין שטאָט געטראָגן אַזאַ „פֿשעטעם", און אָלעמאָל איז נעקומען אַ נייער קלייענט און בסוד־סודות באָשטעלט ביי מיין פֿאָטער אַ „פֿשעדטעט" פֿאַר זיין קראָם.

אָחוץ דער וועשעריי זענען אין משך פון דער צייט אָנט־שטאָנען ביי אונדז איז הויז נאָך צוויי פֿאַבריקלעך. די ער־שטע איז געווען די פֿאַבריק פון דאָכציגל, צו וועלכער מען האָטווידער באַדאַרפט דאָס וואָסער פונם רינדל און דעם גרויסן פֿלאַץ אַרום אונדזער הויז. צו דער פֿאַבריק האָבן מיר געהאָט צוויי שותפים, בּוני פֿלעשנער און מאָטיע שערצער, און זי האָט עקזיסטירט אַ פֿאָר יאָר, פֿון 1907 ביז עס איז אויפֿ־געשטאָנען אַ שטאַרקע קאָנקורענץ — די פֿאַבריק פונם „פֿאַוויאָט". דאָס צוויטע פֿאַבריקל איז אָנטשטאָנען אין ערשטן יאָר פון דער מלחמה, אום ווינטער 1914/15. ביי אונדז איז געגנט האָט מען געטרונקען אַסך קוואָוע; רייכערע מענטשן האָבן צוגעגעבן צו דער קוואָוע אַביסל ציקאָריע, די אָרעמע האָבן צוגעגעבן צו דער ציקאָריע אַביסל קוואָוע, אָדער געטרונקען בלויז ציקאָריע. אָנגענומען איז געווען פֿראָנקס ציקאָריע, געפּאָקט אין אַ רויטן פּאַפּיר (מיט וועלכן די שיק־סעס האָבן זיך פֿאַר אַ נויט געוויטלט די באָקן). אין דער צייט פון דער רוסישער אינוואַזיע איז אָפּגעהאָקט געוואָרן דער פֿאַרקער מיט עסטרייך און עס איז געוואָרן אַ מאַנגל אין ציקאָריע. דעמאָלט האָט הערש בירנבוים אויפֿגעגעבן אַ פֿלאַן, צו פֿאַבריצירן ציקאָריע פון געבערנטן און געמאָלענעם גערשטן, געמישט מיט מאָלאָסע. איינס־צוויי האָט מען אויפֿ־געשטעלט אַ פֿאַבריקל אן מען איז געוואָרן פֿאַבריקאַנטן פון ציקאָריע. מיר קינדער האָבן געפֿאָקט די סחורה אין רויטע פּעקלעך, און דאָס איז אָנגעגאַנגן אַ פֿאָר חדשים, ביז די עסטרייכער זענען צוריקגעקומען. מען האָט אפֿילו פֿאַרקויפט אַ פֿאָר זעק „קאַווע" פון געבערנטן און געמאָלענעם גערשטן פֿאָר די ערשטע רעגימענטן פונם עסטרייכישן מיליטער, וואָס זענען געקומען אין שטאָט אָריין און האָבן נאָך נישט געהאָט קיין געאָרדנטע באשפּייזונג. אָבער די שמחה מיט די עסט־רייכער האָט נישט לאַנג געדויערט. אַ פֿאָר וואָכן שפּעטער האָבן זיי זיך ווידער צוריקגעצויגן, און צוזאַמען מיט זיי האָבן כמעט אַלע יידן פֿאַרלאָזט זייערע הייזער און זענען מיטגענאַנגען, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט זיך צו טרעפֿן מיט די רוסישע זעלנער, וועלכע זענען דאָסמאָל געקומען גלייך פונם פראָנט. ווי עס האָט זיך אָריסגעווייזן, איז געווען פֿאַר וואָס מורא צו האָבן. ניין פון די איבערגעבליבענע יידן זענען אומשולדיק אויפֿגעהאַנגען געוואָרן; דער צענטער פון דער שטאָט איז פֿאַרברענט געוואָרן און די הייזער זענען אויסגע־רויבט געוואָרן דורך די זעלנער און דער אָרטיקער באַפֿעל־קערונג.

*

די פֿאַרשטאָט קאָטיקיווקע (קאָטיקאָווקאָ) איז געלעגן אינ־דערהויך, קעגנאיבער אונדזער הויז. זי איז געווען באַוואויזט פון אוקראַאינער, בלויז איינצעלנע יידן האָבן געוואויזט צווישן די גויים. אָבער די ערשטע הייזער אין יענער זייט בריק זענען נאָך געווען יידישע הייזער. פון די יידן וואָס האָבן דאָרט געוואויזט געדענק איך בעיקר אהרן־לייב קאָהן (כהן), בייַ וועלכן איך פלעג אָפֿט קינד קויפן טאָבאַק פֿאַר מיין פֿאָטער, און אברהם קאָהן, אַ הויכער שוואָרצלעכער יד. בייַדע האָבן געדאָוונט אין „ציון־פֿאַראיין", און דאָס איז אַ צוויי־טע איינוואויזער פון דער געגנט איז געווען צום מיינסטן בולט און באַאָבנ נוח שפּירער, אַן עלטערער יד מיט אַ וויי־סער בּאָרד און מיט באַבריילטע ביסטרע אויגן, וואָס פלעגט גיין שטראַם ווי אַ זעלנער. וויי־זט אויס אָז אין די יונגע יאָרן איז ער געווען שטאַרק היציק, ווייל ס'איז אַרומגעגאַנגען אַ וועלט, אז אויב נוח שפּירער זאָגט עמעצן „גוט מאָרגן", דאַרף ער זיך צוהאַלטן די באַק... אויף דער קאָטיקיווקע האָט אויך געיאויינט יאָסי חזן, דער חזן פון דער גרויסער שיהל (דער שטאָט־חזן).

צווישן דער שטאָט און דער קאָטיקיווקע איז געווען אַ נאַטירלעכע גרענעץ — אַ בריי־טער טאָל, אין וועלכן דאָס טייכל איז געלונגן, אָזוי אַז דער שטראָם אַרום אונדזער הויז

איז געווען גאַנץ פריי פון הייזער. דאָס ערשטע הויז מיט וועלכן די שטאָט האָט זיך אָנגעהויבן האָט געהערט צו שמריה קוגעלמאַס. באַלד ביים הויז איז געווען אַ גסטל, וואָס פון זיינע איינוואוינער געדענק איך בלויז ברוך־לייב ליסער. אין דער צווייטער זייט פונם גסטל, ביים שטראָס, איז געשטאַנען בלויז איין הויז, און באַלד דערנאָך איז געווען אַ פּלאַץ בערגל, מיט אַ סטעזשק וועלכע האָט געפירט גלייך צו יהודה־וואָלף שוכנערס קראָם.

דאָרט אויף דעם בערגל איז געשטאַנען אַ בלאָק הייזער מיט אַ גרויסן הויף אין מיטן. די הייזער האָבן געהערט צום באַראָן ראָמאַשקאָן, און געוואוינט האָבן דאָרט אַ פּאָר פּוילישע משפחות. אָרום דעם הויז איז געווען אַ גאָרטן פון גרינצייג און אַ פּאָר ביימער מיט בעז, וואָס האָט אין די פרילינג־מאָנאַטן פּאַרשמעקט די גאַנצע געגנטע. איך געדענק, אַז אַ צייט לאַנג איז אין יענעם הויף געווען די האָראָדענקער פּאָסט.

אויף דער צווייטער זייט פונם שטראָס, אָנטקעגן דעם בלאָק פון די קריסטלעכע הייזער, האָט זיך געצויגן די מויער פונם שפּיטאָל. ביי דעם פונקט האָט זיך דער שטראָס פּאַרנומען אויף רעכטס, און קומענדיק צו דעם וועגדעפונקט האָט מען געזען פּאָר זיך די הויפּטגאַס פון דער שטאָט, ווי זי שניידט דורך דעם מאַרקפּלאַץ און ציט זיך וויטער אַרויף. די הייזער אָרום דעם מאַרקפּלאַץ זענען געווען, ווי אויף דער גאַנצער וועלט, גאַנץ ענג געבויט, אַ טיר ביי אַ טיר, כדי אויסצונוצן יעדעס שטיקל פּלאַץ, פון וועלכן מען קען ציען פרנסה, ווי דאָס פאַלקס־ווערטל האָט געזאָגט: אַ טיר אין מאַרק איז אַ פענצטער אין הימל.

די ערשטע צוויי הייזער נאָך דעם מויער פונם שפּיטאָל האָבן נאָך נישט געהאַט דאָס אויסזען פון די הייזער אין מאַרק. דאָס זענען געווען הייזער בלויז צום וואוינען, מיט אַ ווייס־געפּאָרבטער הילצערנער וועראַנדע. און אָרום און אָרום אַ בלומען־גערטל אָרומגענומען מיט ווייסע שטאַכעטן. דאָס ערשטע האט געהערט צו אַ פּוילישן בעאמטן, דאָס צווייטע צו משה קאַלמוסס. באַלד נאָך משה קאַלמוסס האָט איז געשטאַנען דאָס הויז פון הערש־לייב שיץ, אַ הויז מיט צוויי פראָנטן, ביידע פול מיט געוועלבן, וואָס זענען געווען פאַרדונגען פאָר פאַרשידענע קראָמען. פון צוויישן די אייגנטימער פון די געוועלבן געדענק איך צוויי, וועגן וועלכע איך ויל עפּעס דערציילן: זיידעלע רינדענוי און מאיר פּרישלינג.

האָראָדענקע איז אין יענע יאָרן געווען אַ קליינע שטאָט אוז גאָר ווייט פון מאַדערנע אייניריכטונגען. אין אַ פּאָר גאַסן זענען געווען שמאָלע טראָטוואָרן, אָבער צווישן דעם שטראָס און דעם טראָטוואָר זענען געווען טיפע פּאָסעס צום אָפּלויפן פונם וואַסער ביי אַ רעגן אָדער ביים שמעלצן פונם שניי. בלויז אין אַ טייל פון דער הויפּטגאַס האָט מען פאַרבריייטערט דעם טראָטוואָר און פּאַרדעקט די פאָסע: אָלע איבעריקע פאָסעס זענען געבליבן אָפן, און צום אַריבערגיין האָט מען אויסגעבויט בריקלעך און זיי פאַרצוימט מיט אייזערנע פאַרעגטשעס. דאָס אָלץ איז געווען גענוג פּרימיטיוו, עס האָט אָבער אויסגעזען גאַנץ „מאָלעריש", בעיקר אין פרילינג און אום זומער, וועו

די טראָטוואָרן זענען געלעגן אין שאָטן פון די קאָשטאַן־ביימער, וואָס האָבן געוואָקסן פון ביידע זייט שטראָס.

פאָר אונדז יונגוואָרג זענען די פאָסעס געווען אַן אויס־געצייכענטער פּלאַץ צו טרייבן ספּאָרט, אָריבערצושפרינגען זיי אָנשטאָט אָריבערצוגיין אויפן בריקל, מיט לייטן־גלייך. אייז־מאָל האָט זיך אונדז גאָר פאַרגלוסט אָרייצוגיין אין דער פאָסע וואָס איז געווען פול מיט וואַסער און אויספרווון די נייע שטיוועלעך, צי לאָזן זיי נישט דורך קיין וואַסער... ווייזט אויס, אַז מיר האָבן דאָס געמאַכט אַ פּאָר מאָל, ביז מיין פאַטער האָט זיך דערפון דערוווסט און האָט דערפאָר „אָנגעזאָגט ווי אין פסוק שטייט". שפּעטער האָט מען מיר דערציילט, אַז אויסגעבן האָט מיך עמיצער פון זיידעלע רינדענויס געווען, און דאָס איז געווייס די סיבה, וואָס איך געדענק דעם נאָמען אָזוי גוט.

מאיר פּרישלינג, דעם זייגערמאַכער, געדענק איך צוליב אַן אָנדערער סיבה. ער איז געווען מיין פּאָטערס אַ גוטער־ברודער און האָט געדאָווונט אין ציון־פּאַראיין. אָפּטמאָל פלעג איך אַריינגיין מיט מיין פאָטער צו אים אין געשעפט און באַוואונדערן ווי ער באַקוקט מיט זיין לופּע די קליינטשינקע רעדעלעך, צענעמט זיי און לייגט זיי ווידער צוזויף.

דער אייגנטימער פונם הויז, הערש־לייב שיץ, איז געווען באַקאַנט אין שטאָט בעיקר צוליב זיין פּראָפּעסיע, וואָס אָסך מענטשן האָבן געדאַרפט צו איר אָנקומען. ער איז געווען אַ „ווינקלשרייבער", דאָס הייסט אַ מין נישט־שטודירטער און נישט־דיפּלאָמירטער אַדוואָקאַט, וואָס האָט געשריבן בקשות צו רעגירונגס־אינסטיטוציעס און געגעבן עצות אין לייכטערע ענייניס, וואו מען האָט נישט געמוזט אָנקומען צום אַדוואָקאַט. זיין טאָכטער פּעפּי האָט גלעלרנט צוזאַמען מיט מיין שוועס־טער, און זיין זון אייבער שיץ איז געווען מיין מיטשילער.

די הויפּטגאַס פון דער שטאָט האָט געטיילט דעם מאַרק־פּלאַץ אויף צוויי טיילן: לינקס איז געווען דער קלענערער טייל, וואו עס פלעגן זיצן די פויערטעס פון די נאָענטע דער־פער מיט גרינצייג, אייער און עופות; רעכטס איז געווען אַ גרויסער פּלאַץ פאָר ווענעגער. יעדן דינסטיק, אין מאַרקטאָג, זענען ביידע פלעצער געווען איבערפולט מיט מענטשן און ווענעגער; די איבריקע טעג פון דער וואָך איז די באַווענוג געווען גאָר אַ קליינע.

אָרום דעם מאַרקפּלאַץ זענען די הייזער געווען פול מיט געוועלבן (קראָמען), וואָס אַטייל פון זיי האָבן זיך אויס־געהאַלטן בעיקר פון די מאַרקטעג און יריידים. אויף דער רעכטער זייט איז געווען אַ באַזונדערע אָפּטיילונג מיט אַ גרויסער צאָל „בודקעס", וואו מען האָט פאַרקויפט גאַלאַנ־טעריע, וואָל און ביינוול, ביליקע שטאָפן, און אָזוי ווייטער. דאָרט זענען אויך געווען בודקעס מיט פאַרשידן געבעקס, און אָרום דעם פּלאַץ זענען געווען די מאַרקזיצערינס מיט אויבסט און מיט גרינצייג. דער גאַנצער פּלאַץ איז געווען אָרומגע־נומען מיט געוועלבן, פון וועלכע איך געדענק דאָס געווען פון מאַלציע בערגמאַן; זי איז שוין אין יענע יאָרן געווען אַן אַלמנה, און דאָס געשעפט האָבן געפירט אירע ביידע זין יאָסעל און שואל בערגמאַן. זייער דריטער ברודער, לייביש

בערגמאַן, איז געווען אַ נאָענטער פריינד פון מיין פאָטער. ער האָט זיך פאַרנומען מיט סאָדזעווקעס פאַר פיש און איז אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. איינס פון יענע הייזער האָט געהערט צו יידל עקערלינג, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט לייען געלט און האָט געהאָט נישט קיין „באַנק" נאָר אַ „בענקל".

די הייזער אָרום דעם מאַרקפּלאַץ זענען געשטאַנען אי־פאָרם פון אַ „ח". אין רעכטן ווינקל איז געשטאַנען אַ גרויס הויז, וואָס האָט געהערט צו יחזקאל שפירער. אין פראָנט האָט דאָס הויז געהאָט בלויז איין שטאָק, אָבער אין דער זייט איז געווען אַן אונטערבוי מיט אַ גרויסער צאָל קליינע געווילבער, וואו ס׳האָבן זיך באַזעצט די „אייערפאָקער", וואָס פלעגן אויפ־קויפן אייער, סאָרטירן זיי ביים ליכט פון אַ לאָמפּ און אייַ־פאַקן אין גרויסע קאָסטנס פאַר עקספּאָרט. איך געדענק פון זיי בלויז צוויי נעמען: פּינע בערנשטיין און טויבע אַגאַט־שטיין.

צו יחזקאל שפירערס הויז האָב איך געהאָט אַ נאָענטן שייכות, ווייל איינער פון זיינע קאָמאַרניקעס איז געווען מיין פעטער מענדל פלאָר (איינער פון זיינע זין איז אין די דרײַ־סיקער יאָרן געווען באַוואוסט ווי אַ וועלט־שאַכמאַטיסט מיטן נאָמען סאָלאָ פלאָר). ער האָט געהאָט אַ געוועלב פון שפּייַ־אָרטיקלען, וואָס האָט זיך אין אַ גרויסער מאָס געשטיצט אויפן פּדיון פון די גויים אין די מאַרקטגעג. נאָך זיין געוועלב איז געווען אַ גאַנצע רייַ מיט ענלעכע געוועלבן, וואָס זייערע סחורות זענען געווען צוגעפאַסט צו די באַדערפענישן פון די איינפאָכע דאָרפס־מענטשן: מעל און זאָלץ, נאָפט און שוועבעלפּל, און נאָך אָפּאָר פּשוטע אָרטיקלען. פון די דאָר־טיקע קרעמערס געדענק איך אָפּאָר נעמען: פּייביש מאָה־לער, אַ חסידישער יידּ מיט אַ געל בערדל, און חייקע שטאָרק, אַן אַלמנה מיט אַן אויסערגעווייַנלעכער סוחרישע ענערגיע. אַן אויסנאַם אין דער גאַנצער רייַ געוועלבן איז געווען די ביכער־האַנדלונג פון יהושע פּאָמעראַנץ, וואו מען האָט פאַר־קויפט בעיקר הייליקע ספּרים און אַנדער מעשה־ביכלעך. אין די שפּעטערע יאָרן האָט מען דאָרט באַקומען אויך העברע־אישע שולביכער.

די געוועלבן אויף דער לינקער זייט פונם מאַרקפּלאַץ האָבן געהאָט אַ גאַנץ אַנדערן כאַראַקטער. אַנגעהויבן האָט זיך די רייַ מיטן לעדער־געשעפט פון ב. רייכמאַן. באלד נאָך רייכמאַנס געלעב איז געווען אַ געשעפטל, פאַר וועלכן מען קאָן שווערלעך געפינען אַ פאַסיקן נאָמען. ביי הערשל סוכער אין געשעפט האָט מען אַלעמאָל געקאָנט באַקומען אַ גלעזל סאָדע צום טרינקן און עפּעס צום פאַרבייסן, אָבער נישט דאָס איז דאָרט געווען דער עיקר. דאָס איז הויפּטזעכלעך געווען אַ מין קלוב, וואו ס׳האָבן זיך געטראָפן אין אַ קליין צימערל מענטשן פון אַלע שיכטן, סוחרים און פאַרמיטלער, וואָס זענען געקומען עגדיקן אַ געשעפטל, אָדער סתם פריַיע יונגעלייט, וואָס זענען אַריינגעקומען מאַכן אַ פאַרטיע שאָך אָדער צוקוק׳ זיך אָלס „קיביצער" ווי אַנדערע שפּילן. אויך ביים בעל־הבית אַלייַן, ביי הערשל סוכער, איז נישט דאָס פאַרקויפן פונם גלעזל סאָדע געווען דער עיקר. ער האָט אַלעמאָל געהאָט צייט זיך אַרײַנצולאָזן אין אַ שמועס מיט זיינע קליענטן וועגן אַ וויכטיקן עניין אין דער וועלט־פּאָליטיק אָדער אין דער ציוניסטישער פאָליטיק; ער האָט איבער אַלץ געליינט, האָט אַלץ געוואוסט און האָט איבער אַלץ געהאָט זיין אייגענע מיינונג. און אַזוי ווי הערשל סוכער איז געווען פון די איבער־געגעבענע ציוניסטן און פון די אַנפירער פונם ציון־פאַראיין, האָבן זיך צו זיין געשעפט געצויגן אַלע ציוניסטישע יונגע־לייט, האָבן פאַרבראַכט דאָרט זייער פרייַ צייט און זענען ביסלעכווייַז אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין דער ציוניטישער טעטי־קייט. הערשל סוכערס לאָקאַל איז איבער דעם געווען סוכה אַ געשעפט, נאָר אַ מין אינסטיטוציע, וואָס איר עקזיס־טענץ האָט זיך גאָנץ גוט אָפּגעפּילט אין שטאָט.

נאָך הערשל סוכערס געשעפט האָבן זיך וווייטער געצויגן פאַרשידענע גרופּעלעך, דאָס רוב געשעפטן פון לעדער־סוחרים איז געווען הערשל בערמאַן, אַ פאַרמעגלעכער און פאַרגעשריטענער יונ־גערמאַן. זיין זון משולם האָט שטודירט אין טשערנאָוויץ, וואו זיין פעטער, פּראָפעסאָר פישל ברענער, איז געווען דירעק־טאָר פון דייטשן גימנאַזיום. נישט וווייט פון בערמאַנס גע־שעפט איז געווען דאָס לעדער־געשעפט פון משה שענבער. זיין זון אַשר איז געווען פון די בולטע טיפן צווישן די ציוניסטן פון דער יונגער גענעראַציע. ער איז געווען דער בעסטער שאַכמאַטיסט אין שטאָט, האָט שטאַרק ליב געהאַט טעאַטער אָן קונסט, און לויט ווי איך האָב געהערט, האָט ער אויך אין די שפּעטערע יאָרן געלעבט ווי איינער פון דער „באָהעמע", נאָר וווייט פונם לעבען פון אַ „געזעצטן" האַראַ־דענקער בעל־הבית.

אין דער מיט פון דער רייַ געוועלבן איז געווען אַ ברייטער אָפּענער טויער פון אַן איינפאָרהויז, וואָס האָט געהערט צו שלמה־אברהם שאַר (שור). ער איז געווען פון די חשובע בעלי־בתים אין שטאָט און אַ גאָר פרומער. זיין זון קלמן שאַר האָט זיך שוין געפירט מער מאָדערן, געטראָגן קורצע קלייַדער און אַ קורץ בערדל, איז געווען אַ ציוניסט און האָט געדאַוונט אין ציון־פאַראיין.

ביים ענדע פון דער רייַ געוועלבן זענען געווען צוויי געשעפטן פון שפּייז, וואָס האָבן געהערט צו צוויי חשובע בעלי־בתים: יענקל האָבער און שלמה שטרייט. מיט האָבערס משפּחה האָבן מיר געהאַט אַסך פאַרבינדונגען. ערשטנס איז ער געווען מיין פאָטערס אַ גוטער־פרייַנד. ער האָט געהאַלטן אין געשעפט פייַנערע סחורות, פאַר פאַרמעגלעכע יידישע קונים, פאַר פריצים און בעאַמטע. דאָס געשעפט איז געווען געהאַלטן אין אַרדנונג, און דער קונה האָט געקאָנט זיין זיכער, אַז ער וועט באַקומען די ערלעכסטע און בעסטע באַהאַנדלונג. איך בין אָפטמאָל אַהין אַריַינגעקומען עפּעס קויפן. אויסער־דעם איז די יינגערע טאָכטער, בעלאַ האָבער, געווען מיין שוועסטערס אַ מיטשילערין אין פּוילישן גימנאַזיום און פלעגט אָפטמאָל אַריַינקומען צו אונדז אין שטוב אַריַין.

אין שלמה שטרייטס געשעפט האָט מען פאַרקויפט בערך דיזעלבע סחורות ווי ביי יענקל האָבער, מיט דערזעלבער גוטער און פיינער באַדינונג. איך בין אַהין כמעט נישט אַריַינ־

געקומען און איך ווייס דאָריבער קיין סך נישט צו דערציילן. דערפאַר אָבער לאָזט זיך אַסך דערציילן וועגן די אייגענטי־מער פונם געשעפט, וועגן דער משפחה שטרייט. שלמה שטרייט איז געווען נישט נאָר פון די אָנגעזעענסטע בעלי־בתים און קהלישע טוער, נאָר אויך אַ תלמיד־חכם און אַ גרויסער לער־נער. ער האָט זיכער געהאַלט אַז זיינע זין, זאָלן גיין אין זיינע וועגן, אָבער דאָ איז אויסגעבראָכן די וועלט־מלחמה, די משפחה איז מגולגל געוואָרן קיין ווין, און דאָרט איז געווען דאָפּלט שווער צו האַלטן די קינדער אונטער אַ פרומער השפעה. אַז די משפחה איז צוריקגעקומען קיין האָראָדענקע, האָבן זיך געשאָפן אין איר דריי „פּאָר־טייען": דער פּאָטער איז געבליבן עקסטרעם פרום; דער עלטערער זון, אַשר, איז געוואָרן אַ בונדיסט און אַ ייִדישיסט, האָט געגרינדעט צוזאַמען מיט זיינע חברים — ברוך־איציק שפירער, אייזיק פינק, יהודה־הערש סאָבעל, יאָסל כץ און אַנדערע — די ייִדישע שול, און איז אַ צייט לאַנג געווען איינער פון די לערער; און דער יינגערער זון, יהושע, איז געוואָרן אַ ציוניסט און אַ העברעאיסט, און האָט אַוועקגעגעבן דער באַוועגונג זיינע יונגע כוחות און זיין יוגנטלעכע התלה־בות. יאָרנלאַנג האָט זיך אין דער משפחה געפירט דער ויכוח צווישן די דריי שטרעמונגען, גלייך וווי ער האָט זיך געפירט אין דער בריטער ייִדישער עפעמנטלעכקייט. צוויי זין יהושע און ישראל זענען געקומען קיין ארץ־ישראל, און דעם וויכוח האָט, צו אונדזער טיפסטן באַדויערן, דער היטלעריזם פאַר־ענדיקט אויף אַ ברוטאַלן, טראַגישן אופן.

דאָס קאַפּיטל וועגן דער משפחה שטרייט וויל איך פאַר־ענדיקן מיט אַפּאָר ווערטער וועגן דער יינגסטער טאָכטער, פייגע שטרייט. אין יאָר 1922 איז זי אין משך פון אַ האַלב יאָר געווען מיינע אַ שילערן אין אַ העברעאישן קורס פאַר דערוואַקסענע מיידלעך. פון אַלע תלמידות געדענק איך בלויז זי און איר געטרייע חברטע רחל קווטשער; זיי האָבן צום בעסטן געקענט און צום מייסטן באַווײַזן אינטערעס צו לערנען די שפּראַך גרינטלעך.

שלמה שטרייט געשעפט איז געווען דאָס לעצטע אין דער רייע, און איז געווען אַפּגעטיילט מיט אַ קליין געסל פון דער רייע הייזער, וואָס איז געגאַנגען אין דער ברייט און האָט פאַרמאַכט די „חית" פונם מאַרקפלאַץ. דאָרט זענען געווען אין אונטערבוי אַ פּאָר גאָר קליינטשיקע געוועלבלעך, פון זיי געדענקט איך בלויז צוויי, וועלכע איך וויל דאָ באַ־שרייבן.

דאָס ערשטע געוועלב בייט טראָטואָר פון דער הויפּטגאַס, וואָס איז געשאָפן געוואָרן פון צוויי קליינע געוועלבלעך מיט צוויי באַזונדערע טירן, האָט געהערט צו פּאַיע גראָפּאָף, וואָס געווינלעך האָט מען זי פאַרצויגן און געופן „פּאַיקעלע". אויף דעם שילד איז נאָך געשטאַנען דער נאָמען פון איר פאַרשטאַרבענעם מאַן יונה גראָפּאָף, אָבער געפירט דאָס געשעפט האָט די אלמנה מיט אירע טעכטער, און דאָס איז געווען איינס פון די פראָספּעריראַנדע געשעפטן אין שטאָט. פאַרקויפט האָט מען דאָרט קאָנפעקציע און גאַלאַנטעריע.

דאָס צווייטע געוועלב, וואָס האָט געהערט צו מאָטל האָראָוויץ, האָט געזאָרגט נישט פאַר די מאָטערילע באַדער־פענישן, נאָר פאַר די גייסטיקע באַדערפענישן פון די האָראָ־דענקער יונגלייט. דאָס געוועלבל איז געווען לאַנג און שמאָל, איין העלפט האָבן פאַרנומען די פאַליצעס מיט ביכער, און אין דער צווייטער העלפט האָבן קוים געקענט דורכגיין צוויי מענטשן. איך אַליין בין נישט געווען פון די באַזוכער פון דעם געשעפטל — דערצו בין איך נאָך געווען צו יונג; אָבער ביי אונדז אין שטוב האָט געוואויגט איינער פון זיינע סטא־בילע קליענטן, און אַזוי בין איך געקומען אין קאָנטאַקט מיטן לעזעשטאָף פון אָט־דעם ביכערגעשעפט און מיט אַפּאָר פון זיינע קליענטן. דער רוב פון די ביכער איז געווען פון רעקלאַמס פאַרלאַג, וועלכער האָט אַרויסגעגעבן אין אַ פאַלקסטימלעכער און ביליקער אויסגאָבע אַן אויסוואָל פון דער דייטשער און אייראָפּעאישער ליטעראַטור. פון די ביכער געדענק איך אַ דיקן באַנד פון דאַרווינס „די עטשטעהונג דער אַרטן" און דרמאַען פון איבסען און סטרינדבערג, בקיצור, ערנסטע ליטעראַטור פאַר ערנסטע אינטעליגענטע מענטשן.

פון די לייענער פון האָראָוויצ ס ביבליאָטעק האָב איך געהאַט אַ קאָנטאַקט מיט אַ גרופּע פון פיר גוטע־פרייַנד, וואָס איינער פון זיי איז געווען מיין צוקונפטיקער שוואָגער בערל מאָסבערג. אין דער גרופּע זענען געווען צוויי סטו־דענטן פונם האָראָדענקער גימנאַזיום און צוויי וואָס זענען נישט געווען קיין סטודענטן. דער פּאיקסטער אין דער גרופּע איז געווען שמואל־אבא סופר, פינחס דעם גבאיס אַ זון. ער איז געווען שאַרף און וויציק און האָט אַלעמאָל געשיט מיט שארפע פאַראַדאָקסאַלע וועדטלער. אויף וויפיל איך געדענק איז ער דעמאָלט געווען וווייס פון ציוניזם, און בכלל האָט ער זיך אַוועקגעשטעלט ווי אַ ציניקער וואָס גלויבט נישט און קיין אידאַלן. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער פאַרלאָזט די שטאָט און איז מער נישט צוריקגעקומען קיין האָראָדענקע.

דער צווייטער סטודענט אין דער גרופּע איז געווען וואָוע שטרום וואָס געפינט זיך איצט אין ישראל. גלייך ווי שמואל־אבא סופר האָט ער געדעקט די הוצאות פון זיין סטודיום מיט זיינע פאַרדינסטן פון געבן „שטונדען" פאַר אַנדערע שילער פון גימנאַזיום, ווייל זיין פאָטער קמיאל שטרום איז נישט געווען פון די רייכע יידן און האָט געהאַט אַ גרויסע משפחה. דאָס איז איינע פון די וויניקע משפחות, וואָס זענען אלע געקומען רעכטצייטיק קיין ארץ־ישראל און אַלע זענען געווען טעטיק אין די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס אין האָרא־דענקע, איך וויל ספּעציעל דערמאָנען איינעם פון די ברידער, נתן שטרום, וועלכער האָט יאָרנלאַנג געטריי מיטגעאַרבעט אין זיך נישט אַפּגעזאָגט פון קיין שום טעטיקייט. מען האָט זיך אַפּטמאָל געווינטלעך און געזאָגט, אַז אין יעדער קעשענע טראָגט ער אַן אַנדערע אינסטיטוציע: אין איינער — דעם קרן היסוד, אין דער צווייטער — דעם קרן קיימת, אין דער דריטער — די שקל־קאַמיסיע, און אין דער פערטער דעם קאַמיטעט פון דער העברעאישער שול.

דער דריטער פון דער גרופּע איז געווען מאיר קראָן,

וועלכער געפינט זיך אויך אין ישראל. איך געדענק אים ווי אַ שיינעם הויכן בחור, וואָס האָט געקענט רעדן העברעאיש און פלעגט קומען אַמאָל צו אונדז אין שטוב, צו זיין פריינט בערל מאָסבערג. ער איז נישט געווען פון הראָדענקע נאָר פון אַ שכנותדיק דאָרף, און אפשר טאָקע דערפאַר האָט ער באַשלאָסן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל און פרווון זיין אַ פעלד־אַרבעטער. ער איז געפאָרן בערך אין יאָר 1912, האָט זיך אָבער באַלד אַנטוישט פון די שוועדע באַדינגונגען און איז צוריקגעקומען קיין הראָדענקע. ערשט אין יאָר 1933 איז ער ווידער געקומען פון ווין קיין ארץ־ישראל.

דער פערטער פון דער גרופּע איז געווען בערל מאָסבערג. ער איז געווען דער „פראָלעטאַריער" אין דער גרופּע, ווייל ער האָט נאָך אַלס אַ יינגל אָנגעהויבן צו אַרבעטן ביי אונדז אין דער וועשעריי און דערמיט פאַרדינט צום לעבן. אין די ערשטע דריי טעג פון דער וואָך האָט ער כמעט נישט געהאָט וואָס צו טון, און ער האָט אויסגענוצט די צייט צום לייענען און זיך צו בילדן.

איך האָב אַביסל בריטלעך באַשריבן פיר פון די בעסטע יונגעלייט פון יענער צייט, כדי צו געבן אַ באַגריף פון דער גייסטיקער אַטמאָספערע צווישן די יונגעלייט, וואָס האָבן געשאפט זייער גייסטיקע שפּייז פון מאָטל האַראָוויצ ביבלי־אָטעק, וועלכע איז געווען פאַר זיי אַ פענצטער צו די ליטעראַרישע שאָפונגען פון דער גרויסער וועלט.

איידער מיר צעשיידן זיך מיטן מאַרקפלאַץ וויל איך נאָך דערמאָנען אַז ענייַן וואָס האָט מיט אים אַ שטיקל שייכות: די באַלויכטונג אין שטאָט. אין מיינע ערשטע קינדעריאָרן האָט מען באַלויכטן די שטאָט איף אַ פשוטן אופן: מען האָט אויפ־געשטעלט האַלצערנע סלופּעס מיט לאָמטערנס, און יעדן פאָרנאַכט איז אַרומגעגאַנגען אַ פאַליציאַנט מיט אַ לייטער, אָנצוצינדן די נאָפט־לאָמפּן אין די לאָמטערנס. שפּעטער, אַ צוויי־דריי יאָר פאַר דער מלחמה, האָט מען אויפגעשטעלט אין ווינקל פונם מאַרקפלאַץ, ביים שיידווּעג, אַ הויכן אייזער־נעם סלופּ און אויפגעהאָנגען אַ „לוקס", וואָס האָט געגעבן אַ שיין ווייס ליכט. אָבער די פאַליציאַנטן האָבן זיך אָפטמאָל נישט געקאָנט קיין עצה געבן מיטן לוקס, ווען עפּעס־ווָאס איז קאַליע געוואָרן, ביז אייניער פון די יידישע ראַדניקעס האָט געגעבן אַן עצה פון אַ תלמיד־חכם: צו וואָס זאָלן מיר נעמען אַ פאַליציאַנט און מאָכן אים פאַר אַ מעכאַניקער, לאָמיר בעסער נעמען אַ מעכאַניקער און מאָכן אים פאַר אַ פאַליציאַנט.

דער ווינקל וואו דער לוקס איז געשטאַנען איז בכלל געווען אַ יחוסדיקער ווינקל. יעדעס יאָר צום יאָר־יריד פלעגט אַראָפקומען אַ „קאָמעדיע" און אָוועקשטעלן די בודע אין דעם ווינקל. איינע פון די גרעסטע „אַטראַקציעס" איז געווען צו זען אַ קאָמעדיאַנט גיין אויף אַ שטריק איבער די קעפ פונם פובליקום.

*

די הויפּטגאַס פון דער שטאָט האָט זיך געצויגן אַ פאָר הונדערט מעטער ווייטער נאָכן מאַרקפלאַץ ביז צום שיידווּעג, וואו דער וועג רעכטס האָט געפּירט צום געריכט, צו דער באַן־סטאַציע און צום דאָרף טשערניאָטין. דער גלייכער וועג האָט געפּירט צו דער טאָליקי און ווייטער אַוועק קיין סניאַטין.

אין דער רעכטער זייט פון דער הויפּטגאַס, באַלד נאָכן מאַרקפלאַץ, איז געווען דאָס אייזנגעשעפט פון מרדכילע שניצער, וואָס איז איבערגעגאַנגען נאָך דער מלחמה צו זיינע צוויי זין חיימל און שמחהלע. איך געדענק נאָך מרדכילע שניצער, ווען ער איז געווען אַ גאַנץ אַלטער יידּ, אָבער ער איז נאָך געווען טעטיק אין געשעפט מיט דער הילף פון זיין יינגערן זון שמחה. דעם עלטערן זון, חיימל, האָט מען זעלטן געזען אין געשעפט. ער איז געווען אַ גרויסער למדן, איז געווען דעם רבס אָן איידעם און האָט אַליין געהאַט סמיכות אויף רבנות.

מיט מרדכילע שניצער און מיט ביידע זין איז מיין פאָטער געווען גוט באַקאַנט און באַפריינדעט, און איך פלעג אָפטמאָל קומען צו זיי אין געשעפט עפּעס קויפן. נאָך דער מלחמה, אַז מיר זענען צוריקגעקומען פון דער פלוכט, האָב איך זיך שטאַרק פאַרבריידערט מיט חיים שניצערס עלטסטן זון, משולם. דער פאַרמיטלער פון דער פריינדשאַפט איז געווען אליעזר בילדער, וואָס איז געווען שניצערס אַ נאָענטער שכן און איז שוין דעמאָלט געווען מיט אים שטאַרק באַפריינדעט. מיר זענען געקומען פון דער פלוכט אָסך שפּעטער ווי דער רוב פון די האָראָדענקער יידן, נאָך דער קורצער הערשאַפט פון די אוקראַאינער און נאָך דער בלי־צייט פון דער „השומר"־אַרגאַניזאַציע. און איך געדענק, אַז באַלד ווי מיר זענען אָנגעקומען מיט דער באַן, האָבן אונדז אָפגעווארט העניע בירנבוים און אליעזר בילדער; בילדער און שניצער האָבן צווישן זיך געראַטן העברעאיש און האָבן מיך באַלד אַריינ־גענומען אין זייער געזעלשאַפט.

בכלל איז דעמאָלט געווען אין שטאָט אַ שטאַרקע העב־ראַישע באַוועגונג, נאָך פון צייט פון „השומר". עס האָט עקזיסטירט אַ שיינע העברעאישע שול, און די לערער זענען געווען דריי האָראָדענקער יונגעלייט: שמואל גרייף, אַשר יונ־גערמאַן און עילא ליבסטער. נאָכדעם ווי ליבסטער און יונגערמאַן זענען אַוועקגעפאָרן, איז אויפגענומען געווארן אָלס לערער בנימין קאַרן. ער איז פאַרבליבן אין הראָדענקע אָסך יאָרן און זיין גאַנצע משפּחה איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע הראָדענקער יידן. אויסער דער העברעאישער שול פאָר קינדער זענען אויך געווען פאַרשידענע קורסן פאַר דערוואַק־סענע, וועלכע זענען אָנגעפירט געווארן פון היימיש יונגע־לייט, ווי הערש פאַמערַנץ און אָנדערע. אַ זעקס־זיבן יאָר פאַר דער לעצטער מלחמה האָט הראָדענקע געהאַט די זכיה צו האָבן צוויי לערער, וועלכע זענען שפּעטער געווארן באַוואוסטע שרייבער אין ארץ־ישראל: ש. י. פינעלעס און שמשון מעלצער.

גלייכצייטיק און פאַראַלעל מיט דער ציוניסטישער אוּ העברעאישער טעטיקייט האָט זיך געפירט אָן אינטענסיווּ טעטיקייט פון דער בונדיסטישער און יידישיסטישער באַוועג־גונג, וואָס אירע אָנפירער זענען געווען: אַשר שרייט, יאָסל כּן, אייזיק פינק און אָנדערע. די פערזונלעכע באַציאונגען צווישן די אָנפירער און די מיטגלידער פון די צוויי באַוועג־

גונגען זענען געווען גאָנץ פרייַנדלעכע. עס איז אויך געווען איין געביט, אויף וועלכן בייַדע פאַרטייַען האָבן אַ געוויסע צייט צוזאַמען געווירקט און זיך באַטייליקט: דאָס שאָפן פון אַ דראַמאַטישן קרייז אין שטאָט. אינטערעסאַנט איז, אַז דער קרייז איז געשאַפן געוואָרן כדי צו העלפן פינאַנסירן דעם אויפבוי פון אַ נייַעם דאָך פאַר דער אָפּגעברענטער שיהל, און בייַדע פאַרטייַען האָבן דערביי מיטגעהאָלפן.

אויפן געביט פון טעאַטער איז האָראַדענקע זענען געווען דריי תקופות. די ערשטע האָב איך נישט מיטגעלעבט און איך האָב געהערט ווײַניק איר פון מיינע עלטערן. נאָך אין די ערשטע יאָרן נאָך זייער חתונה, בערך 1890—1895, פלעגט קומען פון צייט צו צייט אַ טעאַטער־טרופּע און אויפפירן גאַלדפאַדענע טעאַטער־שטיק: „צוויי קוניע־לעמל", „חינקע־פינקע", „שולמית" א.א.וו. מיין פאָטער פלעגט מאָלן די פּלאָקאַטן, און דערפאַר איז מען אָפט געגאַנגען אין טעאַטער. יאָרן שפּעטער האָט מען נאָך ביי אונדז אין שטוב נאָכגעזונגען די קופּלעטן און נאָכדערציילט וועגן פון יענע פאַרשטעלונגען. די צוויייטע תקופה געדענק איך אַליין, ווען גימפּל־טרופּע פון לעמבערג איז געקומען קיין האָראַדענקע און האָט אויפגעפירט יעקב גאָרדינס דראַמעס: „די שחיטה", „דער ווילדער מענטש", „גאָט, מענטש און טייוול" א. אַ.וו. איך בין שוין אַלט געווען אַ צען־עלף יאָר און בין אַפּאָר מאָל מיטגעגאַנגען צו די פּאָרשטעלונגען. די דריטע תקופה איז געווען איז די יאָרן 1919—1923, וועו עס האָבן זיך געבילדעט אין שטאָט דראַמאַטישע קרייזן מיט אייגענע היימישע כוחות. געשפּילט האָט מען יידיש, און צופרידענגעשטעלט דאָס האָראַדענקער פובליקום, וואָס אַסך פון זיי האָבן שוין געהאָט אַ פיינעם געשמאַק, נאָכדעם ווי זיי האָבן געזען גוטע טעאַטער־פאָרשטעלונגען בשעת זיי זענען געווען פליכטלינגע אין מערב־אייראָפּע.

דער ערשטער דראַנג צו פרווון אַליין שפּילן טעאַטער האָט זיך דערוועקט נאָכן באַזוך פון דעם באָרימטן שושפּילער אַלעקסאַנדער גראַנאַך, וועלכער האָט געמאַכט אַ באַזוך אין זיין געבורט־שטאָט אין יאָר 1918. איך בין נאָך דעמאָלט נישט געווען אין שטאָט, אָבער אַלע וואָס האָבן אים געהערט האָבן דערציילט וועגן דעם געוואַלטיקן אייַנדרוק וואָס זיין אויסטרעטן האָט געמאַכט. דער דראַמאַטישער קרייז וועלכן איך געדענק האָט אויפגעפירט דראַמעס פון גאָרדין: „חאָסיע די יתומה" און „דער אונבעקאַנטער" און „בייַם ברעג" פון פרץ הירשבייַן. פון די מיטגלידער פונם קרייז געדענק איך: אייזיק פינק, מענדל דינער, הערש סאָבעל, מאָטי כ"ץ, דאָניע מייַער, פייגע לינדענבערג, העניע בירנבוים און עטל סטריזאָווער. די „טרופּע" האָט זיך אָפּילו געוואָגט אויסער האָראַדענקע און איז געפּאָרן „גאַסטראָלירן" אין גוואָזדזיעץ. מענדעל דינער איז שפּעטער אַוועקגעפּאָרן קיין רוסלאַנד און איז געוואָרן דאָרט אַ שוישפּילער אין יידישן טעאַטער, אָבער מער האָבן מיר פון אים נישט געהערט.

*

אין שכנות פון מרדכילע שניצערס געוועלב איז געשטאַנען אַ גרויסע און אַ שיינע שטאָקיקע מויער, וועלכע איז געווען דאָס שענסטע הויז אין שטאָט. דאָס איז געווען די אָפּטייק פון מיראָן לוריע. דער אייגנטימער איז געווען אַן אָסימילאַטאָר און די אָפּטייק איז געווען אָפן אויך שבת און יום־טוב; קודם־כל האָט דאָך געקאָנט פאָסירן, אַז עמיצער זאָל מוזן האָבן אַ רפואה פאַר אַ קראַנקן אויך אום שבת; און שנית, איז דער אייגענטימער נישט געווען פאַר אָפּצוהיטן שבת און יום־טוב. אין מיינע ערשטע קינדעריאָרן איז דאָס געווען די איינציקע אָפּטייק אין שטאָט, דערנאָך האָט זיך געעפנט אַ צוווייטע אָפּטייק מיטן נאָמען „די נייַע אָפּטייק אונטערן גאָלדענעם שטערן", וואָס איר אייגענטימער איז געווען אַ פּאָליאַק.

אויפן פּלאַץ צווישן דער טיר פון שניצערס געוועלב און דער טיר פון דער אָפּטייק זענען געשטאַנען די בעלי־עגלות פון דער שטאָט: די פיאַקערלייט מיט זיייערע פיאַקערס, וועלכע האָבן געפירט פאַסאַזשירן צו דער באַן; אָפּאָר פלאַכע וועגענער (גאַרעס) צום פירן סחורות, און אָפּאָר טרעגערס, צום אויפלאָדן און אָפּלאָדן סחורות. פון די בעלי־עגלות, וועלכע מען האָט פאַרשטייט זיך געפונען נישט ביים פאַמיליע־נאָמען נאָר

בית־הכנסת הגדול
די גרויסע שיהל
The Grand Synagogue

ביים צונאָמען, געדענק איך, „קאָפּעלע זאָנקע" און בערל „בולע". דער באָקאָנסטער טרעגער איז געווען מאָניש טרע־גער, אָ הויכער בריטבייניקער ייד מיט אָ שוואַרצער באָרד.

די אָפּטייק איז געשאָפֿען מיטן פּראָצע צו דער הויפּט־גאַס, און די צוויייטע זייט איז אַריינגעגאַנגען אין אָ שמאָל געסל, וואָס האָט געפֿירט צו דער גרויסער שיהל. די שיהל איז געווען אָ גרויסע אוֹן אָ הויכע שטיינערנע געביידע, וואָס איז געווען נישט גאַנץ אויסגעענדיקט און איז געשטאַנען אַזוי אַסך יאָרן. פון דרויסן איז זי געווען נישט אָפּגעפּוצט און אינווייניק האָט מען אַרויסגעזען די באַלקען פונם דאַך, ווייל די שיהל האָט נישט געהאַט קיין סטעליע (סופּיט). דער אַריי־גאַנג אין שיהל אַריין איז געווען דורך אָ פֿאָרהויז מיט „פֿלוש"ן פון ביידע זייטן. געדאָווונט האָבן אין שיהל מיינסטענס פֿשוטע מענטשן; די רייכערע בעלי־בתים, חסידים און סתם „שיינע יידן", האָבן געדאָווונט אין דער טשאָטקעווער קלויז, אַדער אין דער ווי־שינצער קלויז, אַדער ביי יידל פֿאָזיוגס מניין, וואו ס'האָבן געדאָווונט מתנגדים.

גאַנץ נאָנט ביי דער שיהל איז געשטאַנען דער בית־המדרש און דאָס „שטיבל", וואו ס'האָבן געדאָווונט סתם בעלי־בתים, נישט קיין חסידים. אין בית־המדרש איז געווען וואַרעמער ווי אין שיהל (אין דער שיהל האָט מען נישט געטאָרט הייצן און ס'איז נישט געווען קיין אויוון), און דאָרט האָט מען אויך וואַרעמער געדאָווונט. דער האַראַדענקער רב, ר' אלימלך אשכנזי, האָט געדאָווונט זומער אין שיהל און ווינטער אין בית־המדרש.

אין דעם זעלבן געסל, אַביסל ווייטער פון דער שיהל, איז געשטאַנען אָ לאַנגע, שמאָלע געביידע — די פליישאַטקע. אין דער מיט פון דער יאַטקע איז געווען אָ לאַנגער דורכגאַנג, אָ מין „פּאַסאָזש", און און ביידע זייטן זענען געווען אָ צוואַנציק בודקעס, פּאַר יעדן קצב אָ בודקע. דאָס קאָנצעצנט־רירן פונם פּליישּ־פּאַרקויף איז מסתם געמאַכט געווארן כדי צו האָבן אָ בעסערע אויפזיכט אויף אייגער פון די ווייטיקסטע הכנסות פון דער קהילה, און אפשר אויף כדי צו האָבן אָ בעסערע סאַניטאַרע אויפזיכט.

באַלד ביי דער יאַטקע איז געווען דער פּראָוואַל, וואָס אפילו גראַנאַך האָט געדענקט אים צו באַשרייבן אין זיין אויטאָביאָגראַפּיש ווערק „אָט גייט אָ מענטש". דער פּראָוואַל האָט געטיילט די שטאָט אין צוויי טיילן: אָ מזרחדיקן און אָ מערבדיקן. אין מערבדיקן טייל, „אין יענער זייט פּראָוואַל", האָבן געוואוינט דאָס רוב ארעמעלייט, ארעמע בעלי־מלאכות, בעלי־עגלות און טרעגערס, מאַרקזיצער און מעקלערס, וואָס האָבן געהאַנדלט און געוואַנדלט און זענען דאָך נישט געווען קיין סוחרים. אין דעם קוואַרטאַל זענען די הייזער געווען קליין און נידעריק, די גאַסן ענג און שמוציק, נישט געפלאַסטערט און אָן טראָטוואַרן. אַפֿאַר חדשים אין יאָר, אין דער רעגנצייט און ביים צוגיין פונם שניי, זענען די גאַסן געווען פול מיט בלאָטע, מען האָט קוים געקאָנט פון זיי אַרויס בשלום. אויבערן פּראָוואַל האָבן געפֿירט דריי בריקן, איינע ביי מענדל געצלס (מענדל ריים) הויז, די צווייטע ביי דער יאַטקע, און די דריטע אַביסל ווייטער, אויפן וועג צו „ניקאָליסקיס קלויסטער". דער פּראָוואַל האָט עקזיסטירט ביז די ערשטע יאָרן פון דער וועלט־מלחמה, וועלן ס'איז אויסגעבראַכן אין שטאָט טיפוס און כאָלערע, און די עסטרייכישע מיליטער־פּאַרוואַלטונג האָט אים גלאַזט פֿאַרשיטן צוליב סאַניטאַרע טעמים. אַזוי ווי דעמאָלט איז געווען אַן אויסנאַמסצושטאַנד, האָט די מאַכט צונויפּגעטריבן אָ גרויסע צאָל איינוווינער, יידן און גויים, צו צוואַנגס־אַרבעט („שערווערייק") און האָט אויסגעפירט די אַרבעט אָן אָ גראָשן געלט.

אין די געסלעך אַרום דער שיהל און דעם בית־המדרש זענען געווען פֿאַרשידענע חדרים, וואו די יידישע קינדער האָבן באַקומען זייער דערציאונג. געווינטלעך אין יעדעס קינד דורכגעגאַנגען אַפֿאַר חדרים, פונם דרדקי־מלמד ביז צום גמרא־מלמד, און אַזוי זיך באַקאָנט מיט עטלעכע מלמדים. איך פּער־זענלעך האָב דאָס נישט מיטגעמאַכט. איך האָב אַנגעהויבן לער־נען ביי מנשה מלמד, און זיך אויסגעלערנט לייענען „נשמת כל חי תברך", מער אויסנווייניק ווי אינווייניק. פון יענער צייט געדענק איך ווי דורך אָ חלום, ווי מיר זענען געגאַנגען צו אָ „קרישמע לייענען" (קריאת־שמע לייענען). געווען איז אַמאָל אַזאָ מנהג ביי יידן, אַז אין אָוונט פֿאַרן ברית זענען קליינע חדר־יינגלעך מיט זייער רבי געגאַנגען לייענען קריאת־שמע ביים בעט פון דער קימפעטאַרן, אָ סגולה אַז זי מיטן קינד זאָלן באַהיט ווערן פון די „מזיקים". נאָכן לייענען האָבן די קינדער באַקומען לעקעך און צוקערלעך, און דאָס איז געווען אָ גאַנצער יום־טוב. מיין „אַנהויבן חומש", מיטן גאַנצן טראָסק, איז אויך נאָך געווען ביי מנשה מלמד. אָבער באַלד דערנאָך האָט מען געפּנעט די העברעאישע שול און איך בין געוואָרן אייגער פון אירע געטרייע תלמידים אין משך פון אָ פּינף־זעקס יאָר. פון צייט צו צייט האָב איך צוגעלערנט אַביסל תנ"ך ביי פּריוואָטע לערער, ווי שלמה העלער, און אָ יאָר אַדער צוויי פֿאַר דער מלחמה האָב איך געלערנט גמרא ביים גמרא־מלמד קלמן־שמואל, מענדל ליסערס שוועסטער און ליפּע ליסערס זיידע. געלערנט האָבן ביי אים געציילטע עטלעכע תלמידים, דאָרונטער איך זיין אייניקל ליפּע. געלערנט האָבן מיר אין אָוונט, און ליפּע, וואָס איז געווען נישט קיין קליינער שטיפּער, האָט אונדז אָפּטמאָל לאַכענדיק געמאַכט אין מיטן לערנען, ווייזענדיק אויף דער וואַנט אָ „ציגעלע", וואָס ער האָט געמאַכט דורך דעם שאָטן פון זיינע הענט. בקיצור, פון די חדרים האָב איך פֿאַרזוכט בלויז „אויפן שפּיץ גאָפּל", און איך קען זיי מער פונם הערן ווי פון אייגענער דערפֿאַרונג.

פון די העכערע מלמדים, ביי וועלכע מען האָט געלערנט חומש, „פסוק" און גמרא, געדענק איך צוויי באַקאַנטע נעמען: יונה מלמד, וואָס זיין פֿאַמיליע־נאָמען איז געווען ליבמאַן, און יהודה מלמד, וואָס איז געווען פון דער פֿאַמיליע טויבער, אַבער גערופן האָט מען אים לויט דעם צונאָמען פון זיין פֿאַמיליע „יהודה בעזשאָר". ער איז געווען פון די עלטערע מלמדים, און אָ טייל עלטערן פון זיינע תלמידים זענען אַמאָל אַליין געווען זיינע תלמידים. ער איז געווען באַוואוסט פֿאַר אָ שטרענגן מלמד, און זיינע תלמידים האָבן געהאַט נישט ווייניק פון אים אויסצושטיין און נאָכצודערציילן.

אָ מלמד פון אָ גאַנץ אַנדערן אַרט איז געווען נטע כ"ץ.

אויך ביי אים האָט מען געלערנט אויף יידיש און אַלץ פֿאַר־ טייטשט אויף יידיש, אָבער אין דער צייט וואָס אַנדערע מלמ־ דים האָבן זיך אָפּגעגעבן בעיקר מיט גמרא, האָט מען ביי נטע כ״ץ געלערנט מער תנ״ך. ער האָט זיך אויך באַנוצט מיט מאָדער־ נערע פּירושים צום תנ״ך, ווי מיט מענדעלסאָנס „ביאור״, וואָס איז געווען פסול ביי די פֿרומע יידן. אויסערדעם האָט מען ביי אים געלערנט אָביסל דקדוק, און בכלל איז ביי אים אין חדר און אין שטוב געווען אַ מאָדערנע אַטמאָספערע.

אין דער הויפּטגאַס, צווישן דעם גיסל וואָס האָט געפירט צו דער שיחל און דעם וועג צום „פֿאַלוואַרקאָווי קאָנט״, איז געווען אַ בלאָק מיט געשעפטן און וואוינונגען, פון וועלכע איך געדענק בלויז אייניצעלנע. דאָרט איז געווען לייבעלע קאָרנס אייזן־גישעפט און יונה קראָמערס שיך־גישעפט, וואו מיר פלעגן קויפן שיך ערב יום־טוב. אין דער זעלבער רייע איז אויך געווען דאָס געשעפט פון פייוועלע „קוואָסניק״, דעם הויפּט־ פֿאַבריקאַנט פונם האַרדענקער „קוואָס״. דאָס איז געווען אַ משקה געמאַכט פון געטרוקנטע פירות, און איז פֿאַרקויפט געוואָרן ביי אָפֿאַר שטעלן אין שטאָט אין גרויסע גראָבע גלעזער. פייוועלע קוואָסניק איז געווען אַ גרויסער מומחה אין זיין פֿאַך, און די קאָלטע משקה איז געווען מחייה נפשות. זומער אין די מאָרקטעג אָדער אויף די ירידים פלעגט מען אַרומטראָגן קוואָס צום פֿאַרקויפן, און דערביי פלעגט מען אויפֿן הויכן קול אויסלויבן די סחורה. איינער פון די פֿאַרקויפער איז געווען מאיר־הערשעלע, אַ פּריילעכער קבצן מיט אַ גרויסער לויסינע (פליך) אויפֿן קאָפּ און פול מיט וועריעלעך מיט וויצן און מיט גראָמען. פֿאַרקויפענדיק דעם קוואָס פלעגט ער אים אויסלויבן אויף אוקראַאיניש: „סאָלאָדקי יאָק מיד, אַ סטודעני יאָק לידּ, אַ קטאָ פּיע — טאָ זשיע״ (זיס ווי האָניק, קאָלט ווי אייז, און וואָר עס טריקט — דער לעבט).

אָט די רייע הייזער איז געלעגן אָביסל העכער פונם שטראָז, אָזוי אַז מען האָט געמוזט אַרויפֿגיין מיט אָפּאָר טרעפּלעך. און נאָכן ביי די הייזער איז געווען אַ גאַנץ שמאָלער טראָטואָר. דערפֿאַר איז אויף דער צווייטער זייט פונם שטראָז, אַנגעהויבן פון פּאיע גראָפֿאָכס געשעפט, געווען אַ ברייטער און באַקוועמער טראָטואָר, וואָס איז צוגעגאַנגען ביז צום שטראָז און האָט פֿאַרדעקט די פּאָסע אונטער זיך. דאָ האָבן אויך די געשעפטן אויסגעזעזן שענער און פּיינער, און דאָ איז אויך געווען אַן אוקראַאיניש אינסטיטוציע, וואָס צווישן אירע פּיר וועגט האָט זיך אָפּגעשפּילט אַ גרויסער טייל פונם יידישן עפענטלעכן לעבן אין שטאָט.

איינס פון די ערשטע געשעפטן אין דער רייע איז געווען חיים שוכנערס געשעפט פון מענער־קאָנפעקציע, אַ דאָפּלט געשעפט מיט צוויי טירן, אין וועלכן עס האָבן געאַרבעט חיים שוכנער אַליין, זיין עלטערער זון און די צוויי יינגערע זין, אַ צווילינג, משה און פילע. פֿאַרשטייט זיך, אַז האַרדענקער בעלי־בתים האָבן געהאַט וויניק וואָס צו זוכן אין אַ „טאַנדייט־ געשעפט״. זיי האָבן מיינסטנס געטראָגן מלבושים מיט אַ יידישן שניט, וועלכע מען האָט נישט געקאָנט קויפן פֿאַרטיק. פֿאַר די יידישע און פּוילישע באַאַמטע איז שוכנערס סחורה נישט געווען גענוג פיין און עלעגאַנט. די פּויערן פון דער געגנט האָבן נישט געטראָגן קיין אייראָפּאישע קליידער; זייער נאַציאָנאַל־טראַכט איז געווען — אַ העמד מיט לייוונט־ ענע הויזן אום זומער, און אַ פּעלץ פון שעפסן־פּעל אום ווינטער. זענען געבליבן בלויז די קוינים פון דער אַרעמער קלאַס, וואָס קליידן זיך נישט צו עלעגאַנט, און גייען צום שניידער בלויז איינמאָל אין לעבן — צו נייַען חתונה־קליידער. אַפֿאַר יאָר פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז צוגעקומען אַ נייער סאָרט פון קוינים אויף קאָנפעקציע. אַסך פּויערן פון דער געגנט, וואָס זענען געווען שטאַרק פֿאַרשולדיקט אָדער האָבן גלאַט געוואָלט אָפּשפּאָרן אַפֿאַר דאָלאָר, זענען אַוועקגע־ פֿאָרן קיין קאַנאַדאַ. יעדער פון זיי האָט געפּונען פֿאַר נייטיק צו זיין אָנגעטאָן „ווי אַ מענטש״, און האָט געמוזט אָנקומען צו חיים שוכנערס געשעפט, וואָס איז געווען דאָס גרעסטע און כמעט דאָס איינציקע געשעפט פון דעם מין.

נישט ווייט פון חיים שוכנער, קעגנאיבער דער אָפּטייק, איז געווען אַ שטאָל פון פרוכטן, וואו יאָסל לאַנדהיים (געראָפן האָט מען אים יאָסל מינדיעס) האָט פֿאַרקויפט זיין סחורה. פֿאַרקויפט האָט ער נישט די אַרטיקע פרוכטן, ווי עפּל באַרענע און פלוימען, וועלכע האָבן זיך בייַ אונדז כמעט געוואָלגערט אין די גאַסן אין זומערצייט. ער האָט פֿאַרקויפט זעלטענע פּירות, וואָס האָבן נישט געווּסקסן בייַ אונדז אין געגענט, ווי אַפּריקאָסן פון זאַלישטשיקער געגענט, ווייַנטרויבן און רויטע אַרבוזן פון אונגאַרן, וואָס מען האָט געקויפט צו מאַכן אַ „שהחיינו״ מוצאי ראש־השנה; ער האָט פֿאַרקויפט מאַראַנצן, צו „דערמאָנען דאָס האָרץ״ פון אַ קראַנק, אָדער סתם צום פֿאַרגעניגן ביי אַ טעאַטער־פֿאָרשטעלונג. די שטעל האָט זיך געהאַלטן ביז צו דער וועלט־מלחמה אין יאָר 1914. דערנאָך איז אָפּגעשטעלט געוואָרן דער פֿאַרקער, ס׳איז געוואָרן אַ ווייר־ ;אַר, און דאָס געשעפט האָט פֿאַרלוירן זיין מעגלעכקייט צו עקזיסטירן. נאָך דער מלחמה האָט זיך דאָרט געפּונט אין איינעם פון די געוועלבן אַן ענלעך געשעפט, דויד גלאָגערס געשעפט פון דעליקאַטעסן, און קאָנפּעקטן, וואו האַראָדענקער יונגעלייט האָבן ליב געהאַט אַרייַנצוגיין און זיך לאָזן וואויל־ גיין.

ביים עק פון דעם בלאָק, דאָס לעצטע געשעפט ביים גיסל, איז געווען דאָס געשעפט פון דעם זייגערמאַכער שמואל פּריש־ לינג. ער האָט געדאָוונט אין ציון־פֿאַראיין און איז געווען מיין טאַטנס אַ גוטער־פֿרייַנד. זיין זון אורציע האָט געלערנט אין גימנאַזיום אין טשערנאָוויץ, און איך געדענק אַז ער איז געווען דער ערשטער וואָס האָט זיך באַווּזן אין גאָס פֿאַרענדיק אויף אַ ביציקל, און אַלע האָבן אים באַוואונדערט. אין יאָר 1916 האָבן מיר זיך צוזויפּגעטראָפֿן מיט שמואל פּרישלינגס משפּחה אויף דער פּלוטס, אַנטלויפּנדיק פֿאַר די רוסן ביי דער דרישטער אינוואַזיע. מיין פּעטער מענדל פֿלאָר האָט געהאַט אַ פערד־אָן וועגעלע בשותפות מיט אונדזער משפּחה, און שמואל פּרישלינג האָט אויך איינגעקויפט אַ וועגעלע מיט אַ דאַר פערדל. שמואל פּרישלינג האָט אָפּטמאָל געגעבן דעם פערדל צו טרינקען, און זיך פֿאַרנטפֿערט אַז אַזוי ווי ער האָט פֿאַר אים נישט געגוג עסן — גיט ער אים כאָטש אַסך צו טרינקען...

אויף דער צווייטער זייט פונם גיסל איז געשטאַנען אַ

צווייישטאָקיק הויז, וואָס האָט געהערט צו וועלוול זיידמן. וועלוול זיידמן איז געווען אַ ייִד אַ גביר, אַ חסיד און אַ גרויסער לערנער. ער איז געווען אַן עסקן און האָט זיך געריכטעט פֿאַר אַ קאָגגער פון צ׳יוניסטן. זיין זון פֿרויקי (אפרים) איז שוין געווען אַ היינטיקער יונגערמאַן, האָט זיך געפֿוהרט מיט דער צ׳יוניסטישער יוגנט און איז געווען אייניער פון די שענסטע יונגלייט אין שטאָט. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז זיין רעגימענט געשטאַנען אין לייפּניק (מעהרן), וואו אונדזער משפחה האָט געלעבט אַלס פליכט־לינגע און ער פלעגט אָפט מאָל אַריינקומען צו אונדז. אין יאָר 1925, ווען איך בין געקומען קיין ארץ־ישראל, האָב איך זיך מיט אים געטראָפֿן אין ירושלים, וואו מיר זענען ביידע געווען אָפּטע געסט ביי יצחק ארציאלי ז״ל (אפרים געלערס פעטער). ער האָט געפרווועט זיך שאָפן דאָ אַן עקזיסטענץ, האָט זיך אָבער אַנטוישט און איז צוריקגעפֿאָרן צו זיין משפחה קיין לעמבערג. זייט דעם האָב איך וועגן אים גאָרנישט געהערט.

וועלוול זיידמן האָט אויך געהאַט אַ שיינע טאַכטער. געזען האָב איז זי נישט, איך האָב נאָר געהערט רעדן וועגן איר ביי אונדז אין שטוב. געווען איז דאָס אַזוי: אין אונדזער וועשעריי האָבן מיר אַלעמאָל געדאַרפט אַן אַרבעטער צום דריייען דאָס רעדל פון דער פּרעס־מאַשין. מיר האָבן געהאַט דערצו אַ סטאָבילן אַרבעטער, אַן אַלטן קלוגן גוי. אָפּטמאָל האָט אָבער פֿאַסירט, אַז ער האָט נישט געקאָנט קומען צו דער אַרבעט, האָבן מיר דעמאָלט געזוכט אַ יידישן אַרבעטער. געאַרבעט האָבן, אין דעם פֿאַל, אַדער מאיר־הערשעלע, וועגן וועלכן איך האָב שוין דערציילט, אַדער — פֿאַר אַ נויט — בנימין כ״ק, וועלכן מען האָט געווינטלעך געדרופן מיטן צו־נאָמען „בנימין טראָמבער״. ער איז געווען אַ קליינער יונגער־מאַנטשיק מיט אַ געל בערדל און מיט אַ נאָריש געלעכטערל. געווען איז ער אַ בחור און אַ גרויסער „תם״, אָזוי אַז אַלע האָבן ליב געהאַט מיט אים אייניצוטענען און הערן זיינע תשובות. צווישן אַנדערע שאלות פֿלעגט מען אים פרעגן, צי וועלוול זיידמנס טאַכטער געפעלט אים; און ער פלעגט אַלע־מאָל ענטפערן, אַז זי איז געפעלט אים גאָר שטאַרק, אָבער ער האָלט אַז זי איז נישט קיין פאַסיקער שידוך פֿאַר אים, ווייל ער איז נישט אומשטאַנד צו געבן איר פרנסה און נאָכקומען אַלץ וואָס אַזאַ מפונקת איז געווואויגט צו האָבן.

וועלוול זיידמאנס דירה איז געווען אין אייבערשטן שטאָק פונם הויז, און דעם ערשטן האָבן פֿאַרנומען אַפֿאַר געוועלבן, דאָרונטער חיים־הערש זיידמאַנס געשעפט פון פאַר־שידענע שטאָפּן. אין דעמזעלבן הויז, אַדער אַביסל ווייטער, איז געווען לייזער פרידלערס אייזן־געשעפט און מאָטל עדעלשטיינס שפּעצעריי־געשעפט. לייזער פרידלער איז געקומען קיין ארץ־ישראל, נאָכדעם ווי זיין זון, זיין טאַכטער לאָטי און זיין אייידם יצחק שפּירא זענען שוין געווען אין ארץ־ישראל. מאָטל עדעלשטיין און זיין ווייב מאָטל זענען אומגעקומען אין האָראָדענקע. נאָך דעם אומקום פונם איירא־פּאישן יידנטום האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז זייער זון יעקב עדעלשטיין ז״ל איז געווען פון די וויכטיקסטע ציוניסטישע אַנפירער אין דער טשעכאָסלאָוואַקיי און דער פאַרשטייער פון די יידן אין געטאָ פון טערעזיענשטאָט. ער איז געווען אַ שטאָלצער יידישער פאַרטרעטער און איז דערמאָרדעט געוואָרן ווי אַ קדוש דורך די נאַצישע רוצחים.

אין דער זעלבער שורה איז געשטאַנען אַ הויז, וואָס האָט גאָנץ אַנדערש אויסגעזען ווי די אַנדערע הייזער — דאָס הויז אין וועלכן ס׳האָבן זיך געפונען די אינסטיטוציעס פון דער אוקראַאיניישער נאַציאָנאַלער באַוועגונג. אין פראָנט פון דעם הויז איז געווען די „טאַרהאָוליאַ״, אַ קאָאָפּעראַטיוו געווועלב פֿאַר דער אוקראַאיניישער אינטעליגענץ. לאָנגע דורות איז אין מזרח־גאַליציע דער מסחר געווען רעזערווירט אויס־שליסלעך פֿאַר יידן, און קיינער האָט נישט געטראַכט אַז דאָס קאָן זיין אַנדערש. ערשט אין די לעצטע צוויי דורות האָט זיך באַווייזן אַן עגדערונג אויף דעם געביט. יידן האָבן אַנגע־הויבן אַריינצודרינגען אין פראָפעסיעס וואָס זענען אַמאָל געווען פֿאַר זיי פֿאַרשלאָסן, ווי באַאַמטענשאפֿט און פרייע פראָפעסיעס, און גלייכצייטיק האָבן אייניצעלנע פֿאַלי־אָקן און אוקראַאינער אַנגעהויבן זיך פֿאַרנעמען מיט דער יידישער פראָפעסיע, מיט מסחר. פראָקטיש האָט זיך ד׳ קאָנקורענץ נישט שטאַרק אָפּגעפֿילט, אָבער די נאַציאָנאַליסטישע באַוועג־גונגען, וועלכע האָבן געפירט די פראָפאַגאַנדע קעגן דעם יידישן האַנדל, האָבן אַלעמאָל אונטערגעשטראָכן אַז דער יידישער העגדלער נוצט אויס די פויערן, און אַזוי האָבן זיי אויך פאַרגרעסערט די שנאה צום יידן.

די „טאַרהאָוליאַ״ איז געווען אַ פּיין געשעפט, וואָס האָט געדאַרפט באַפֿריייען די אוקראַאיניש אינטעליגענץ פון דער שטאָט און פון די דערפער אַרום פון דער נויטוועגדיקייט אַנצוקומען צום יידישן קרעמער. אָבער עס וווייזט אויס, אַז אויך זיי האָבן נישט געקאָנט אויסקומען אינגאַנצן אָן אַ ייד — האָבן זיי געהאַט כאָטש איין ייד, וואָס האָט פֿאַר זיי אויסגעפירט פֿאַרשידענע שליחותן. דאָס איז נישט גע־ווען קיין בכבודיקע פרנסה — אָבער דאָך אַ פרנסה. געהייסן האָט דער ייד מרדכי־לייב, אָבער גערופן האָבן אים אַלע „קוּם״ (גוטער ברודער). אויך צו אונדז אין דער וועשעריי פלעגט ער אָפט אַריינקומען, ברענגען און אָפּנעמען די וועש פֿאַר די „פֿאַנעס״.

פון פראָנט פונם הויז האָט אַ בריייטער טויער געפירט אין הויף אַריין, און דאָרט איז געווען אַ גרויסער זאַל מיט אַ בינע — „דער נאַראָדני דאָם״ (פֿאַלקס־הויז). אויף וויפל איך געדענק, זענען פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה נישט געווען קיין שום באַציאונגען צווישן דער יידישער נאַציאָנאַ־לער באַוועגונג און דער אוקראַאיניישער. וווייזט אויס, אַז דערנענטערט האָבן זיך די צוויי באַוועגונגען אין דער קורצער צייט פונם אוקראַאינישן רעזשים אין מזרח־גאַליציע. עס איז אַ פאַקט, אַז די אוקראַאיניישע רעגירונג האָט זיך פריינט־לעך באַציוגן צו דער יידיש־נאַציאָנאַלער באַוועגונג און האָט געלאָזט אויסווייזן אַ יידישן „נאַציאָנאַלראַט״ פֿאַר מזרח־גאַליציע, אין וועלכן ד״ר אַלפערט איז געווען דער דעלעגאַט פון האַראָדענקע. די באַציאונגען זענען געבליבן פרייַנטלעך אויך שפּעטער, ווען די מערב־אוקראַאיניש רעפובליק איז מגולגל געוואָרן אין מזרחדיקן „קליין־פוילן״, און די ציוניס־

טיש יוגנט האָט אָפטמאָל געדונגען דעם זאָל פונם „נאָראָדני דאָם" צום פאַראַנשטאַלטן פון פאַרשטעלונגען און פאַרשידענע אָוונטן.

די טאָראָאוליאָ איז געווען דאָס לעצטע געשעפט אין דער רייע. אין איינעם פון די ווייטערדיקע הייזער איז געווען די פּראָפּינאַציע, ווואו מען האָט פאַרקויפט בראַנפן אין הויט און דעטאַיל. נאָך דער פּראָפּינאַציע איז געווען דאָס האָטעל פון מאַניש שמיד, און דערמיט האָט זיך געענדיקט דער „קאָמער־ציעלער" טייל פון דער הויפּטגאָס. ווייטער אַרויף זענען געווען בלויז איינצעלנע געשעפטן; דאָס רוב זענען דאָרט געווען וואוינונגען, אָפאַר ביוראָען פון אַדוואָקאַטן, דער ציון־פאַראיין, יידל פאָסווייג מניין, און — להבדיל — דער גוויישער קלויסטער.

באַלד נאָך מאַניש שמידס האָטעל איז געווען ביים טראָ־טוּאָר אַ גערטל, וואָס האָט זיך געצויגן ביז צום גויישן קלויס־טער, און די הייזער זענען דאָ געשטאַנען אין יענער זייט גערטל. דאָס ערשטע הויז האָט געהערט צו אַ יִד, וועלכן מען האָט גערופן איציק־עליע לייכטערמאַכער. לייכטערמאַכערי איז אַמאָל געווען אַ גוט פאַך אין יענער יידישער שטאָט, ווייל אין יענער יידישער שטוב זענען געווען אָפאַר מעשענע לייכטער, צום בענטשן ליכט ערב שבת. יעדע יידישע פרוי האָט שטאַרק אָפּגעהיט די מצווה פון ליכט־בענטשן, און יידישע קינדער האָבן ליב געהאָט יעדן פרייטיק אויסצופוצן און אויסצוגלאַנצן די מעשענע לייכטער. ערשט עטלעכע יאָר פאַר דער וועלט־מלחמה זענען אַרויסגעקומען ביליקע „ניי־זעלבערנע" לייכטער און האָבן ביסלעכווייז אַרויס־געשטופט די שווערע מעשענע לייכטער, וועלכע זענען אָסך דורות געווען אין געברויך.

איציק־עליעס הויז איז געשטאַנען ביים גאַסל וואָס האָט געפירט צום שפּאַציירגאַרטן. אויף דער צווייטער זייט פונם גאַסל זענען געשטאַנען אָפאַר הייזער, דאָרונטער דאָס הויז פון שמאי באַכער. אין יאָר 1933 איז דאָס הויז פאַרקויפט געווארן, און דעמאָלט האָבן די ציוניסטן מיט דער הילף פון זיערע סימפּאַטיקער אין שטאָט דאָס הויז אָפּגעקויפט און גע־מאַכט דערפון אַ פאַלקסהויז. אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ביז צום אונטערגאַנג, זענען דאָרט געווען די העברעאישע שול, די ביבליאָטעק און אַ לעזאַל פאַר ציוניסטישע קריזיז.

גאַנץ נאָענט פון שמאי באַכערס הויז איז געשטאַנען דער גריכיש־קאַטאָליישער קלויסטער, אָדער דער „גויישער קלויס־טער" — ווי מען האָט אים גערופן אין שטאָט, וועלכער איז געווען אינגאַנצן אָרומגענומען מיט יידישע הייזער. אָהען פלעגן קומען בעיקר די גויים פון דער קאָטיקיווקע, ווייל די גויים פונם „פאָלווארקאווי קאָנט" האָבן געהאָט פאַר זיך אַ באַזונדערן קלויסטער, וועלכער האָט זיך אָרויסגעזונן פון אַלע הייזער אָרום און האָט געהייסן „ניקאָליסקעס קלויסטער".

די יידישע שיהלן זענען בדרך כלל נישט געשטאַנען אין דער הויפּטגאַס. בלויז צווישן מניינים זענען געווען אין דער הויפּטגאַס, און בייַדע כמעט קעגנאויבער דעם קלויסטער. די צווישן מניינים זענען געווען: יידל פאָסווייג מניין און דער ציוניסטישער מניין.

דער ציוניסטישער מניין איז געווען אין אַ געדונגענער גרויסער שטוב ביי אהרון קוגעלמאַס אין הויז. געדאָוונט האָט מען דאָרט בלויז שבת און יום־טוב. שבת נאָכמיטאָג און אין די וואָכנטעג איז דער לאָקאַל געווען אַ קלוב און אַ לעזע־זאָל פאַרן ציוניסטישן פאַראיין „בני ציון". דאָרט האָט מען אַלעמאָל באַקומען צום לייענען די ציוניסטישע צייטונגען אין פאַרשידענע שפּראַכן: יידיש, העברעאיש און דייטש, און נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אויך אין פויליש. געווען איז דאָרט דאָס „לעמבערגער טאָגעבלאַט" אין יידיש, די העברע־אישע וואָכנשריפט „המצפה" פון קראָקע, און אַמאָל אויך די וואַרשעווער העברעאישע צייטונג „הצפירה". נאָכדעם ווי גאַליציע האָט זיך פאַראייניקט מיט קאָנגרעס־פוילן האָט מען אָנגעהויבן לייענען די וואַרשעווער יידישע צייטונגען „הייַנט" און „מאָמענט" און די פוילישע צייטונג „כווילאַ", וועלכע האָט אָנגעהויבן צו דערשיינען אין לעמבערג. דאָרט זענען אויך אַלעמאָל געווען די צוויי אַרגאַניזאַציע, „די וועלט" אין דייטש און „העולם" אין העברעאיש. פאַר דער מלחמה האָט מען אויך באַשטעלט צוויי פון די וויכטיקסטע וויניער צייטונגען: די „נייע פרייע פרעסע" און דעם „וויניער זשורנאַל".

דעם ציוניסטישן מניין און דעם „ציון־פאַראיין" געדענק איך נאָך פון מיינע ערשטע קינדערייַרן. דער מניין האָט געהאַט אַן אייגענעם בעל־קורא, מיין פעטער מענדל פלאָר, און אייגענע בעלי־תפילות אָפילו פאַר ימים נוראים. מיין פאָטער ע"ה האָט געהאַט אַ „חזקה" צו דאָוונען „כל נדרי" און „נעילה", און מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ גוטן בעל־תפילה. אַ גוטער בעל־תפילה מיט אַ גאָר זיסער און שיינער שטימע איז געווען בוניע פלעשנער. ער האָט געאַרבעט אין אַ באַנק, און איז אויסער דעם געווען אַ שותף אין דער פאַב־ריק פון דאָכאָווקעס וואָס איז געווען ביי אונדז אויפן הויף. אין ציון־פאַראיין איז אויך „נתגלה געוואָרן" אַ גוטער בעל־תפילה, וועלכער איז שפּעטער געוואָרן אַ חזן אין אַ לעמבער־גער שיהל. דאָס איז געווען שאול סוכער, אַ נידריקער יונגער־מאַנטשיק מיט אַ שפּיציק בערדל, וואָס קיינער האָט נישט געוווּסט אַז ער איז אַ „יודע נגן", ביז ער איז אייגמאָל צוגעגאַנגען צום עמוד און האָט באַוויזן אַז ער דאָונט ערשט־קלאַסיק, נישט „חזניש", נאָר ווי אַ גוטער געשמאַקער בעל־תפילה.

ניט ווייט פונם „ציון־פאַראיין", אָפאַר הייזער אויף צוריק, איז געווען ווייַנשטיינס „זאָל". דאָס איז געווען דער איינציקער זאָל אין שטאָט וואָס האָט געדינט פאַר אַ „קאָפּע־הויז" פאַר דעם ביסל „אינטעליגענטן" פון פאַר דער מלחמה. דעם זאָל האָט מען אויך פאַרדונגען אויף חתונות און פאַר אָוונטן אין אַ ענגערן קרייז. נאָך דער מלחמה האָט מען דעם זאָל איבערגעאַרבעט און דאָרט געפּנט די יידישע שול.

אָפאַר הייזער ווייטער פון ווייַנשטיינס זאָל איז געווען יידל פאָסווייג מניין. יידל פאָסווייג איז געווען ר' משולם ווואָגנערס אָן איידעם, נישט קיין חסיד נאָר אַ „מתנגד" (בכלל זענען נישט געווען אין שטאָט קיין סך „מתנגדים"). ר' משולם וואָגנער אַליין האָב איך נישט געקענט, ווייל אין מיינע צייט

האָט ער שוין נישט געלעבט; איך ווייס נאָר אַז מען האָט פון אים גערעדט מיט גרויס דרך־ארץ. זיין צווייטער אייִדעם איז געווען מרדכילע שניצער, וועלכער איז געווען אַ מחותן פונם לעצטן האַראַדענקער רב, ר׳ אלימלך אשכנזי.

ר׳ אלימלך אַשכנזי אַליין האָט אויך געהאַט זיין דירה אין דערזעלבער ריי׳ע, אָפֿאַר הייזער נאָכן ציון־פֿאַראיין. דער רב האָט נישט געהאַט קיין זין, נאָר אָפֿאַר טעכטער, וואָס זענען פֿאַר מיינע צייטן שוין אַלע געווען פֿאַרהיראַט. צוויי פון זיינע טעכטער האָבן חתונה געהאַט מיט מרדכילע שניצערס זין, מיט חיימל שניצער און זיין יינגערן ברודער שמחה. אָפֿטמאָל פלעגט קומען קיין האַראַדענקע דעם רבס אַ דריטער אייִדעם, ישראל ראָפֿאָפֿארט פון סאָקאָל, אַ הויכער יונגערמאַן מיט א הדרת־פנים און מיט אַן אויסזען וואָס לאָזט זיך שווער פֿאַרגעסן.

איינס פון די הייזער צווישן דעם ציון־פֿאַראיין און דעם רבס הויז האָט געהערט צום יידישן דאָקטאָר, ד״ר קאָנאָפֿאָס. ער איז געווען דער איינציקער יידישער דאָקטאָר אין שטאָט, און כמעט אַלע יידישע איינוואוינער זענען געווען זייִנע פֿאַציענטן. ד״ר קאָנאָפֿאָס האָט ליב געהאַט צו רעדן דייטש מיט זיינע פֿאַציענטן, און אין שטוב מיט די קינדער האָט מען געהערט פוילישׁ, גלייך וויִ ביי אַלע יידישע אַדוואָקאָטן און אַ טייל פון די יידישע באַמטע; אין אַמאָליקן האַראַדענקע האָט דאָס געהייסן זיין אַן אַסימילאַטאָר. אָבער אין די צוואַנציקער יאָרן האָט זיך די לאָגע גאָנץ געביטן. זיין זון מאָנעק איז אָפּגעפֿאָרן קיין ארץ־ישראל מיט די ערשטע עולים און זיין איידעם ד״ר מענש, אַ יונגער אַדוואָקאָט וואָס האָט זיך באַזעצט ביי אונדז אין שטאָט, איז געווען אַ טעטיקער ציוניסט. איז אָפֿאָר יאָר געווען דער אָנפֿירער פונם „ציון־פֿאַראיין״, און אָפֿאָר יאָר פֿאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה איז ער אָפּגעפֿאָרן מיט זיין משפחה קיין ארץ־ישראל און האָט זיך באַזעצט אין קבוצת־שילר. נאָך דער מלחמה איז אויך זיין שוויגער, די־אלמנה פון ד״ר קאָנאָפֿאָס, געקומען קיין ארץ־ישראל, און זי געפינט זיך איצט צוזאַמען מיט איר טאָכטערס משפחה אין קבוצת־שילר.

קעגנאיבער דעם הויז פונם רב, וואָס איז געווען אַזוי צו זאָגן דער „גייסטיקער צענטער״ פון דער שטאָט, איז געשטאַנען אַ לאַנגע איינשטאָקיקע געביידע, וועלכע איז געווען אין אַ געוויסער מאָס דער „פּינאַנציעלער צענטער״ פון דער שטאָט. דאָס איז געווען דאָס הויז פונם האַראַדענקער באַנקיר אַלתר יונגערמאַן און זיין זון שמואל יונגערמאַן. דאָס איז געווען אַ שיין הויז מיט אַ בלומען־גערטל פֿאַרן הויז און אַרומגעצוימט מיט ווייסע שטאָכעטן. אין דער צייט פון דער מלחמה האָט אויך שמואל יונגערמאַנס משפחה פֿאַרלאָזט די שטאָט, זי איז אָבער באַלד נאָך דער מלחמה צוריקגעקומען. אַז מיר זענען צוריקגעקומען פון דער פלוכט אין יאָר 1919 האָט שוין אַשר יונגערמאַן, שמואל יונגערמאַנס זון, געפירט אַ גרויסע און שיינע העברעאישע שול, צוזאַמען מיט זיין חבר עילא (עזריאל) ליבסטער. ער איז געווען פון די ערשטע וואָס זענען אָפּגעפֿאָרן קיין ארץ־ישראל, און איז אויך דאָ געבליבן ביים לערער־פֿאַך; הייַנט איז ער דירעקטאָר פון אַ מיטלשול אין חיפה.

די הייזער אין דער געגנט האָבן בכלל אויסגעזען שענער און פיינער ווי די הייזער אין צענטער פון דער שטאָט. דאָ האָבן געוואוינט אָפֿאָר אַדוואָקאָטן, ווי ד״ר עמנואל ווערבער און קעגנאיבער אויף דער צווייטער זייט גאָס דער אוקראַאַ־נישער אַדוואָקאָט ד״ר אָקוניעווסקי. באַלד ביי אָקוניעווסקיס ביורא איז געווען די זשאַנדאַרמעריע; נישט ווייט פון דאָרט, אין אַ צווייטער גאָס, איז געווען דאָס גערי׳כט.

אין דערזעלבער ריי׳ע ווי יונגערמאַנס הויז זענען געשטאַנען אָפֿאָר הייזער, וואָס זיי׳ערע באַוואוינער זענען געווען גאָר טעטיק אין יידיש־נאַציאָנאַלן לעבן אין שטאָט. אין ערשטן הויז, אויף דער צווייטער זייט פונם גאָס, האָבן געוואוינט צוויי משפחות מיטן נאָמען שפירא: דער דיין ר׳ מנדל שפירא און שמואליק שפירא. אין יעדער פון די צוויי משפחות זענען געווען אָפֿאָר קינדער, און אַלע זענען געווען טעטיק אין דער ציוניסטישער באַוועגונג. צווישן זיי זענען געווען די טעטיקסטע יצחק שפירא — איצי דעם דיינס, און ליבע שפירא — שמואליקס טאָכטער.

יצחק שפירא האָט געהערט צו דער יינגערער גענעראַציע און האָט באַקומען זיין נאַציאָנאַלע דערציאונג אין דער „השומר״־ארגאַניזאַציע און אין דער העברעאישער שול פון יונגערמאַן־ליבסטער. ער איז שפעטער געווען טעטיק אויף אַלע געביטן פון דער ציוניסטישער ארבעט, אין דער פאַרטיי, אין קולטורעלע קריזיז און אָפֿילו אין דער ספארט־ארגאַניזאַציע. אַ גאָר גרויסן טייל האָט ער געהאַט אין דער גרינדונג פון אָפֿאָר גרופּן פון חלוצים און פון דער יוגנט־ארגאַניזאַציע „גורדוניה״. דאָ אין לאַנד האָט ער זיך באַזעצט אין דער ארבעטער־זידלונג צופית, און גלייכצייטיק איז ער זייט יאָרן דער סעקרעטאָר פונם „מרכז חקלאי״ (לאַנדווירטשאַפטלעכער צענטער פון דער ארבעטער באַוועגונג). ער איז אויך אַ מיטגליד אין דער אַגפירונג פון מפא״י, פון דער גרעסטער ארבעטער־פארטיי אין ישראל. ליבע שפירא האָט זיך אַלעמאָל אויסגעצייכנט מיט איר לעבאָפּטיקייט, מיט איר פריילעכקייט, און מיט איר שיינער שטימע, און ס׳איז נישט געווען קיין טעטיקייט אין וועלכער זי האָט זיך נישט באַטיילט. הייַנט וואוינט זי אין חיפה, און אויך דאָרט איז די חברטע ליובאַ האָפמאַן איינע פון די טעטיקסטע אין דער פרויען־ארגאַניזאַציע פון דער „הסתדרות״ — „ארגון אמהות עובדות״.

נישט וויִט פון דער וואוינונג פון די צוויי משפחות שפירא איז געשטאַנען דאָס הויז פון די צוויי ברידער הערשל און לייזער פרעמינגער. הערשל פרעמינגער איז געווען דער אידעאַליסט צווישן די האַראַדענקער ציוניסטן. ער האָט אָפּגעהויבן צו רעדן העברעאיש מיט זיין פרוי און זייַנע קינדער אין דער צייט ווען אַנדערע האָבן זיך באַגנוגענט מיט לערנען העברעאיש. אין מיינע זכרונות וועלן דער ערשטער העברעאישער שול האָב איך מער אויספֿירלעך געשריבן וועגן אים און וועגן דער פאַבריקל „לבנון״ וואָס ער האָט געגרינדעט.

דאָס דריטע הויז אין דער ריי׳ע, איז געווען דאָס הויז

פון דער משפחה ליבסטער. דער פאָטער, אבא ליבסטער, איז געווען פון די גאָר פרומע יידן אין שטאָט. און לויט ווי הערשל סוכער האָט דערציילט, האָט ער נאָך דער גרינדונג פון דער באַראָן הירש שול שטאַרק אַגיטירט, מען זאָל אַהין די קינדער נישט שיקן לערנען. דער עלטערער זון ישראל האָט געדאַוונט אין ציון־פאַראיין, און זיין טאָכטער מאַדזיע איז געווארן אַ לערערין אין אַ פוילישער שול. דער יינגסטער זון עילא (עזריאל) איז געווען גאָר פּאָטיק. אין יאָר 1918 האָט ער צוזאַמען מיט אַשר יונגערמאַן געגרינדעט די צווייטע העברע־אישע שול אין שטאָט. דערנאָך איז ער געפאָרן לערנען כעמיע, (זאָל האָבן געמאַכט אַ וויכטיקע דערפינדונג), און איז שפעטער אומגעקומען אונטער טראַגישע אומשטענדן, וועלכע זענען ביז היינט נישט גאָנץ אויפגעקלערט געווארן.

דאָס לעצטע הויז אין דער רייע, נאָך ד״ר אָקוניעווסקי און דער זשאַנדאַרמעריע, איז געווען דאָס הויז פון אורי־חיים שערצער, ביי וועמען מען האָט געדונגען אַ צימער אַדער צוויי צימערן פאַר דער ערשטער העברעאישער שול, אין וועלכער איך האָב געלערנט אין יאָר 1907. אַפאַר יאָר שפעטער האָט אורי־חיים געעפנט אין זיין הויז אַ גרויסן רעסטאָראַן און אַראָפּ־געבראַכט אַ שפּילקאַסטן, וואָס איז דעמאָלט געווען אין שטאָט גאָר אַ חידושלעכע זאַך.

*

אין דער גאָס וואָס האָט זיך פאַרנומען אויף רעכטס ביים סוף פון דער הויפּטגאַס זענען געווען בלויז צוויי הייזער מיט וועלכע איך האָב געהאַט אַ שייכות אין מיינע יוגנט יאָרן. איינס איז געווען דאָס הויז פון אַלתר וויזעלבערג, איינס פון די ערשטע הייזער אין דער לינקער זייט פון דער גאָס. אַלתר וויזעלבערג איז געווען אַ ייד אַ משכיל און אַ איבערגעבענער ציוניסט, און איז אַסך יאָרן געווען פרעזעס פונם ציון־פאַראיין. אַ יאָר אַדער צוויי נאָך דער גרינדונג פון דער העברעאישער שול האָט מען אָפּגעדונגען פאַר דער שול אַ באַזונדערע געביידע פון צוויי צימערן ביי אלתר וויזעלבערג אויפן הויף, און דאָרט איז די שול געווען אַלע יאָרן ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה. אַלתר וויזעלבערג האָט געהאַט צוויי דערוואַקסענע זין, וואָס האָבן ביידע שטודירט אויף אינזשינערן.

אַביסל ווייטער נאָך וויזעלבערגס הויז, אויף דער צווייטער זייט פון דער גאָס, איז געווען די דירה פון מענדל ליסער, וואו איך האָב פאַרבראַכט אַסך אָונטן אין מיינע יונגע יאָרן, בשעת איך בין געווען אַ תלמיד ביי זיין שווער קלמן־שמואל. אין יענע יאָרן, בערך 1912—1914, איז ר׳ קלמן שמואל שוין געווען אַן עלטערער יידּ; ער איז געווען אַן אלמן און האָט זיך אויפגעהאַלטן ביי דער טאָכטער. ער האָט געהאַט אַפאַר געצייליטע תלמידים און האָט געלערנט מיט זיי גמרא אַפאַר שעה אין טאָג, נאָכמיטאָג אַדער אין אָונט.

דער צווייטער וועג וואָס האָט זיך אָפּגעצווייגט ביי אורי־חיים שערצערס הויז, האָט געפירט צו דער טאַלעקע אין וויטער אַוועק קיין סניאָטין. די טאַלעקע איז געווען אַ גרויסער פרייער פלאַץ, באַוואַקסן מיט שיטער גראָו, אין מיינע קינדער יאָרן פלעג איך קומען אַהין שבת פאַרנאַכט אין די זומער־טעג, וועו די מיטגלידער פון דעם ציון־פאַראיין האָבן זיך אַוועקגעלאָזט נאָך מנחה אויף אַ לאַנגן שפּאַציר צווישן די פעלדער. דאָרט זענען געווען אַפאַר הייזער, וואָס זייערע אייגנטימער האָבן געהאַט אַ גרויסן גאָרטן בײַם הויז און האָבן אים אַליין באַארבעט, און דערצו אַ קי אַדער אַפאַר קי אין שטאַל און אַביסל עופות. איינע פון די משפחות איז געווען די פאַמיליע אַפּענבערגער, וואָס אירע קינדער האָבן זיך באַטייליקט אין דער ציוניסטישער טעטיקייט. דאָס צווייטע הויז אין יענער געגנט וואָס איז מיר געבליבן אין זכרון איז געווען דאָס הויז פון אבא קאַלמוס, אַ פאַרמעגלעכער יידּ וואָס האָט געדאַוונט אין ציון־פאַראיין. איך געדענק, אַז וועו מען האָט געזוכט אַ פאַסיקן פלאַץ צו מאַכן אַן עפענטלעכן עקזאַ־מען פאַר די תלמידים פון דער העברעאישער שול, האָט אבא קאַלמוס אויסגעלויידיקט דעם גרויסן שפייכלער ביי זיך אין הויף, און דאָרט האָט מען אָפּגעהאַלטן דעם עקזאַמען פאַר אַ גרויסן עולם מענטשן.

דער דערמאָנטער עקזאַמען איז געווען בערך נאָכן פערטן יאָר פון דער עקזיסטענץ פון דער שול. דער פייערלעכער אָונט נאָכן ערשטן יאָר איז אפּגעהאַלטן געווארן אין גרעסטן שענסטן זאָל אין שטאָט, אין זאָל פונם „סאָקאָל״. פונם פוילישן פאָלקסהויז. דער „סאָקאָל״ איז געשאַפענען אין אַ געסל פאראַלעל מיט דער הויפּטגאַס, בערך הינטער דער דירה פון ד״ר קאָנאָפאַס און הרב אַשכנזי. דער זאָל האָט גענדיגט קודם כל פאַר דער פוילישער באַפעלקערונג, אָבער מען האָט אים אויך פאַרדונגען פאַר טעאַטער־פאַרשטעלונגען פונם לעמבערגער יידישן טעאַטער און אַנדערע פאַראַנשטאַל־טונגען. דאָרט האָבן מיר אויך געזען די ערשטע שטומע פיל־מען, דאָרונטער דעם פילם „די לעצטע טעג פון פאָמפּעיאָ״. בערך אַ יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט מען דאָרט פארגעשטעלט אַ פילם פון דער ציוניסטישער וועלט־אַרבּאַניזאַציע מיטן נאָמען „דאָס יידישע לעבן אין ארץ־ישראל״, און איך געדענק ביז היינט דעם געוואַלטיקן אייַנדרוק וואָס דער פילם האָט אויף אונדז אַלע געמאַכט.

קעגנאיבער דעם „סאָקאָל״, אין אַ גרויסער צווייטשטאָקי־קער געביידע, איז געווען די פוילישע שול פאַר יינגלעך, וואו ס׳האָבן געלערנט אויך די יידישע יינגלעך, אויסער די יעניקע וואָס האָבן געלערנט אין דער „באַראָן הירש שול״. די שול פאַר מיידלעך איז געווען אין אַן אַנדערן ווינקל פון דער שטאָט, און דאָרט האָבן טאָקע געלערנט אַלע יידישע מיידלעך. וויייל פאַר זיי איז קיין יידישע שול נישט געווען.

איך אַליין האָב געלערנט פיר יאָר אין דער „באַראָן הירש שול״ און אַלע יאָרן איז דער לערער נאָרד געווען מיין לערער (זייַנע צוויי זין לעבן אין ישראל). דער דירעקטאָר איז געווען מאָזלער. פון די איבעריקע לערער געדענק איך בעיקר זיינוול וויזעלבערג, אַלתר וויזעלבערגס אַ קרוב, וואָס האָט געלערנט „רעליגיע״ און אַביסל העברעאיש, דאָס הייסט פאַרטייטשן חומש אויף דייטש. די שפּראַך אין שול איז געווען פּויליש, אָבער צווישן זיך האָבן די קינדער געריידט יידיש, און צוליב דעם האָבן זיי טאָקע גאָר שוואַך געקענט רעדן פּויליש נאָכן ענדיקן די פיר קלאַסן פון דער שול.

איך וויל דאָ דערמאָנען איינעם פון די ערשטע לערער פון דער בארַאָן הירש שול, וואָס איז פאַר מיינע צייטן שוין געווען אַ לערער אין אַנדערער שטאָט. ער איז געווען מיין פאָטערס אַ גוטער פריינד און איך האָב אים אפֿאַר מאָל געזען, בשעת ער איז געקומען צו אונדז אין שטאָט באַזוכן זיין אַלטן פרייַע שעה האָבן מיר פאַרברַאכט צוזאַמען, גלייַינט און דיסקוטירט, און אַלץ אין העברַאישׂ. אין יאָר 1920 איז בילדער אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישׂראל מיט אַ גרופּע חלוצים, אָבער די לאָגע אין לאַנד איז דעמאָלט געווען גאָר אַ שוועריק, און ער האָט זיך אומגעקערט נאָכדעם ווי ער איז געווען אין לאַנד בערך אַ יאָר.

אַז איך בין אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישׂראל אין יאָר 1925, האָב איך איבערגעלאָזט די ביידע משפחות גליקלעך און גוט סיטואירט. פון יעדער משפחה איז בלויז אייניער געקומען קיין ארץ־ישׂראל: יעקב שניצער און משה בילדער ע״ה (געשטאָרבן דאָ אין לאַנד אין יאָר 1960). מיין חבר אליעזר בילדער איז יונג געשטאָרבן מיט אַ נאָטירלעכן טויט, און אַלע אַנדערע זענען אומגעקומען אין דעם גרויסן אומגליק. ווי פון דעם גרעסטן טייל פון האָראַדענקער משפחות איז אויך פון זיי קיין אייניקער נישט געבליבן.

פון די ייִדיש אָרום דער בארַאָן הירש שול געדענק איך בעיקר צוויי: דאָס הויז פון יחזקאל דוּל און פון צירל קאָסער. יחזקאל דוּל איז געווען אַ פאַרמעגלעכער ייִד, וואָס האָט געהאַנדלט מיט לעדער און האָט געהאַט אַ הויז מיט אַ גרויסן אויבסט־גאָרטן אין שכנות פון דער בארַאָן הירש שול. זיין זון מאיר דוּל איז געווען מיין מיטשילער, און פלעגט אָפטמאָל פאָרבעטן זיינע חברים אין גאָרטן אַריין רייסן וועפּריינעס און ווינפּערלעך. צירל קאָסער האָט געהאַט אַ געוואַלבל קעגן־איבער דער בארַאָן הירש שול, און אַלע שילער זענען געווען אירע קליינטן. זי איז, ווי מיר דוכט זיך, געווען אַן אַלמנה, און האָט געהאַט אַ דערוואַקסענעם זון, וואָס האָט זיך געהברט מיט די ציוניסטישע יונגאַלייט.

צירל קאָסערס געוועלב איז געווען אין דער רייַע הייַזער קעגנאיבער דער בארַאָן הירש שול און דעם רבינס הויף. אין יענער רייַע האָט געהאַט זיין הויז דער אַלטער פּוילישער דאָקטאָר ראַשקא, וועלכער איז אַסך יאָרן געווען בירגער־מייסטער אין שטאָט. דאָרט אין שכנות האָט זיך אַפֿאַר יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געפּנט די פּוילישע אפּטייק „צום גאָלדענעם שטערן״, וועלכע האָט קאָנקורירט מיט מירָאן לוריַע. אין יענער רייַע איז אויך געווען דאָס הויז פון יונה וויַיך, וואָס זיין זון הערצל איז אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישׂראל מיט דער ערשטער גרופּע פון אַקאַדעמישער יוגנט, אָבער ער איז אין לאַנד נישט פאַרבליבן. אין די לעצטע יאָרן פאַר מיין אָפּפאָרן האָט זיך אין יענער געגנט באַצעצט דער דענטיסט קאופמאַן. ער איז פון די לעצטיליטע גליקליכע, וואָס האָבן זיך גערַאטעוועט מיט זיין גאַנצער משפּחה, און איז נאָך דער מלחמה געקומען אַהער קיין ארץ־ישׂראל.

בערך קעגנאיבער מנשה בילדערס הויז, פאַר דער עביידע פון דער עמיינדע (גמינע), האָט זיך פאַרנומען אַ בריַיטער וועג אַביסל בארַגאַרויף צום „טימכעשן קלויסער״. אין שטאָט „פּוילישן קלויסטער״ זענען געווען צוויי הייַזער וועלכע זענען מיר געווען גאָר באַענט: דאָס הויז פון חיים שניצער און דאָס הויז פון מנשה בילדער. בייַדע זענען געווען באַפֿריַינדעט מיט מיין פאָטער, און די פריַינדשאַפֿט האָט זיך פאָרטגעזעצט צווישן מיר און משולם שניצער און אליעזר בילדער. יעדע פריַע שעה האָבן מיר פאַרברַאכט צוזאַמען, גלייַינט און דיסקוטירט, און אַלץ אין העברַאישׂ. אין יאָר 1920 איז בילדער אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישׂראל מיט אַ גרופּע חלוצים, אָבער די לאָגע אין לאַנד איז דעמאָלט געווען גאָר אַ שווערע, און ער האָט זיך אומגעקערט נאָכדעם ווי ער איז געווען אין לאַנד בערך אַ יאָר.

אַז איך בין אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישׂראל אין יאָר 1925, האָב איך איבערגעלאָזט די ביידע משפחות גליקלעך און גוט סיטואירט. פון יעדער משפחה איז בלויז אייניער געקומען קיין ארץ־ישׂראל: יעקב שניצער און משה בילדער ע״ה (געשטאָרבן דאָ אין לאַנד אין יאָר 1960). מיין חבר אליעזר בילדער איז יונג געשטאָרבן מיט אַ נאָטירלעכן טויט, און אַלע אַנדערע זענען אומגעקומען אין דעם גרויסן אומגליק. ווי פון דעם גרעסטן טייל פון האָראַדענקער משפחות איז אויך פון זיי קיין אייניקער נישט געבליבן.

פון די ייִדיש אָרום דער בארַאָן הירש שול געדענק איך בעיקר צוויי: דאָס הויז פון יחזקאל דוּל און פון צירל קאָסער. יחזקאל דוּל איז געווען אַ פאַרמעגלעכער ייִד, וואָס האָט געהאַנדלט מיט לעדער און האָט געהאַט אַ הויז מיט אַ גרויסן אויבסט־גאָרטן אין שכנות פון דער בארַאָן הירש שול. זיין זון מאיר דוּל איז געווען מיין מיטשילער, און פלעגט אָפטמאָל פאָרבעטן זיינע חברים אין גאָרטן אַריין רייסן וועפּריינעס און וויינפּערלעך. צירל קאָסער האָט געהאַט אַ געוואַלבל קעגן־איבער דער בארַאָן הירש שול, און אַלע שילער זענען געווען אירע קליינטן. זי איז, ווי מיר דוכט זיך, געווען אַן אַלמנה, און האָט געהאַט אַ דערוואַקסענעם זון, וואָס האָט זיך געהברט מיט די ציוניסטישע יונגאַלייט.

צירל קאָסערס געוועלב איז געווען אין דער רייַע הייַזער קעגנאיבער דער בארַאָן הירש שול און דעם רבינס הויף. אין יענער רייַע האָט געהאַט זיין הויז דער אַלטער פּוילישער דאָקטאָר ראַשקא, וועלכער איז אַסך יאָרן געווען בירגער־מייסטער אין שטאָט. דאָרט אין שכנות האָט זיך אַפֿאַר יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געפּנט די פּוילישע אפּטייק „צום גאָלדענעם שטערן״, וועלכע האָט קאָנקורירט מיט מירָאן לוריַע. אין יענער רייַע איז אויך געווען דאָס הויז פון יונה וויַיך, וואָס זיין זון הערצל איז אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישׂראל מיט דער ערשטער גרופּע פון אַקאַדעמישער יוגנט, אָבער ער איז אין לאַנד נישט פאַרבליבן. אין די לעצטע יאָרן פאַר מיין אָפּפאָרן האָט זיך אין יענער געגנט באַצעצט דער דענטיסט קאופמאַן. ער איז פון די לעצטיליטע גליקליכע, וואָס האָבן זיך גערַאטעוועט מיט זיין גאַנצער משפּחה, און איז נאָך דער מלחמה געקומען אַהער קיין ארץ־ישׂראל.

בערך קעגנאיבער מנשה בילדערס הויז, פאַר דער עביידע פון דער עמיינדע (גמינע), האָט זיך פאַרנומען אַ בריַיטער וועג אַביסל בארַגאַרויף צום „טימכעשן קלויסער״. אין שטאָט

אין דער רייַע הייַזער צווישן דעם רבינס הויף און דעם

איז געווען אַ גרויסע צאָל פֿאַליאָקן, וואָס האָבן געהערט צו דער ארמיאַנישער (ארמענישער) קירכע, און די יידן האָבן זיי געפֿרופֿן „טימכעס". אויך דער בארַאָן ראָמאָשקאָן און זיין פֿאַרוואַלטער סטעפֿאַנאָוויטש האָבן געהערט צו דער קאָסטע פון די „טימכעס". אויף דער רעכטער זייט פֿונם וועג, פֿאַרן קלויסטער, איז געשטאַנען אַ גרויסע און אַ שיינע נייע גע־ביידע, וועלכע מען האָט געפֿונען „דער פֿאַוויאָט". אין דעם הויז האָט זיך געפֿונען די פֿאַרוואַלטונג פון אַפֿאָר ווירטשאַפֿט־לעכע אונטערנעמונגען, וועלכע זענען געגרינדעט געוואָרן אין אונדזער קרייז דורך אַ פּוילישער גזעזלשאַפֿט. איינע פון די אונטערנעמונגען איז געווען אַ פֿאַבריק פון דאַכאָווקעס, וואָס האָט קאָנקורירט מיט מיין פֿאַטערס דאַכאָווקע־פֿאַבריק און האָט אים געצוואונגען זי צו פֿאַרמאַכן.

די שטאָפֿארוואַלטונג, אָדער די עמיינדע (גמינא, אויף פּויליש) איז געווען אין אַ לאַנגער אינשטאָנציקער געבויד נאָענט צום רינקפּלאַץ, קעגנאיבער דעם פּוילישן קלויסטער. אַחוץ די ביוראָען פון דער עמיינדע איז דאָרט געווען די שטאָטיש פֿאַליציי, און אָפּילו אַ צימערל פֿאַר אַרעסטאַנטן. דאָרט זענען אויך יאָ אָפּגעהאַלטן געווארן די „מוסטע־רונגען" צום מיליטער, קודם צום עסטרייכישן, דערנאָך צום פּוילישן.

הינטער דעם טימכעשן קלויסטער האָט זיך געצויגן אַ שמאָלע גאַס, וועלכע האָט געפֿירט פון דער הויפּטגאַס צום שפּאַציירגאַרטן. אין יענער גאַס האָט געהאַט זיין וואוינונג בערל שפּירער, אייניער פון די רייכסטע און אָנגעזעענסטע יידן אין שטאָט, וואָס איז אַסך יאָרן געווען ראש הקהל און האָט געהאַט אַסך אָנהענגער.

אין די יונגע יאָרן איז בערל שפּירער געווען אייניער פון דעם קרייז יונגע משכילים פון חיים־לייב האַלפֿערנס תלמידים. פון וואָס ער איז רייך געווארן וויאָס איך נישט, איך וויייס נאָר אַז ער האָט געהאַט אַ שטיקל „באַנק" ביי זיך אינדערהיים, און אין אַ שיינעם פּרימאָרגן האָט מען זיך דערוואוסט אַז ער האָט אָפּגעקויפט דאָס גוט אין טשערניאָטין און איז געווארן אַ גוטבאַזיצער. מיין פֿאָטער איז געווען זייַן יוגנטפֿרייַנד, און זיי זענען געבליבן פֿרייַנד אויך נאָכדעם ווי שפּירער איז רייך געווארן. ער איז געווען אַ סימפּאַטיקער פון די ציוניסטן, איז אָבער נישט געווען קיין אַרגאַניזירטער ציוניסט, און צוליב דעם האָבן אויך די פּוילישע רעגירונגס מענטשן געהאַט צו אים צוטרוי. בערך אין יאָר 1911, ווען די ציוניסטן האָבן זיך פֿאַר־נומען צו דערגרייכן אַ גרעסערע השפּעה אין דער אָנפֿירונג פון דער „קהילה" און צו פֿאַרקלענערן די השפּעה פון די „אגודה"־אָנהענגער, וואָס זענען געווען קעגנער פונם ציוניזם, האָבן זיי באַשלאָסן צו העלפֿן בערל שפּירער, ער זאָל ווערן ראש־הקהל. זיין קאַנדידאַטור איז געשטיצט געווארן אויך פון פֿאַרשידענע אַרגאַניזאַציעס פון סוחרים און בעלי־מלאכות אזן פון אָנדערע קרייזן, און אַזוי איז ער אויסגעווייַלט גע־ווארן פֿאַר ראש־הקהל און איז „געזעסן אויפֿן בענקל" אָסך יאָרן.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אזן אין די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה איז בערל שפּירערס משפּחה געטראָפֿן פון צוויי שוועריע אומגליקן. בערך אין יאָר 1917 איז זיין מיטעלסטער זון הענריק געפֿאַלן אויפֿן איטאַליע־נישן פראָנט. די לעצטע חדשים פֿאַרן אָפּמאַרשירן צום פראָנט האָט ער פֿאַרבראַכט אין לייפּניק, אָ קליין שטעטל אין מערן, וואו ס'האָבן זיך געטראָפֿן אָפּאַר האַראָדענקע זענעלנער, דאָ־רונטער פרויקע זיידמאַן און שמואל־אבא סופר. מיר זענען דעמאָלט געווען אין לייפּניק ווי פליכטלינגע, און הענריק שפּירער איז באַפֿרייַנדעט געווארן מיט מיין שוועסטער און מיט איר חברטע הענינ בירנבוים, וואָס איז גראָד דעמאָלט געקומען צו אונדז אויף אַ באַזוך. הענריק האָט זיך אַלעמאָל אַרומגעטראָגן מיטן געדאַנק, אַז ער וועט פּאַלן באַלד נאָכן אָנקומען אויפֿן פראָנט, און האָט אַלעמען געזאָגט: „אין דריי חדשים אַרום וועט איר לייענען אין צייטונג, אַז הענריק שפּירער איז געפֿאַלן „פֿאַרן פֿאָטערלאַנד". פונדעסטוועגן, ווען זיין פֿאָטער איז געקומען קיין לייפּניק און האָט געוואָלט „זיך באַמיען" אים צו באַפֿרייַען פון גיין צום פראָנט, האָט ער נישט געוואָלט דערפון הערן. „איך וויל נישט", האָט ער געזאָגט, „עמיצער אַנדערש זאָל גיין אויף מיין פּלאַץ און דאָרט פֿאַלן אָנשטאָט מיר". און אַזוי איז עס טאַקע געווען. אַ קורצע צייט נאָכן אָפּמאַרשירן צום איטאַליענישן פראָנט איז ער דאָרט געפֿאַלן.

דאָס צווייטע אומגליק איז געווען אין יאָר 1919, ווען זיין עלטסטער זון מיצי, אַן אויסשטודירטער יוריסט, איז דער־שאָסן געווארן דורך באַנדיטן פון פעטליוראָס אַרמיי. פעטליוראָ איז דעמאָלט געווען אַ „פֿאַרבינדעטער" פון די פֿאַליאָקן, און זיינע זעלנער האָבן אַרומגעבושעוועט אין גאַנץ מזרח גאַליציע און האָבן באַרויבט און געהרגעט יידן. אַז די פעטליוראָווצעס זענען אַריינגעקומען קיין האָראָדענקע, האָט בערל שפּירער גע־לאָזט איינשפּאַנען זיין בריטשקע און האָט געוואָלט אַנטלויפן מיט זיין פרוי און זיינע צוויי קינדער סנייאַטין. אויפן וועג האָט זיי אַנגעפֿאַנגן אַ באַנדע פעטליוראָווצעס, אויסגעשטעלט די גאַנצע משפּחה אין אַ רייע, און זיך אויסגעווייַלט דעם עלטסטן זון צו דערשיסן. נאָכן טויט פון די צוויי עלטערע זין איז דער יינגסטער זון לוסיע געבליבן אַ בן־יחיד. אין דער צייט פון דער רוסישער אָקופּאַציע, אין יאָר 1940 איז די משפּחה פֿאַרטריבן געווארן, ווי „בורזשויעס", קיין רוסלאַנד, און מער האָט מען פון איר נישט געהערט. בלויז דער זון, לוסיע, זאָל זיך האָבן אַריסגעקראָגן פון רוסלאַנד און ער לעבט ערגעץ־וואו.

*

דער שטראָז וואָס האָט זיך אָנגעהויבן ביי דער באַראָן הירש שול און האָט דורכגעשניטן די שטאָט פון מזרח קיין מערב, האָט געפֿירט צום הויף פונם באַראָן ראָמאָשקאָן (שפּע־טער פונם פירשט ליובאָמירסקי), צו דעם באַן־סטאַציע „יעקוּ־באָווקע", צו דיי דערפער קאַרניוו, ראַקאָוויץ, סעמיניווקע, און צו דעם שטעטל אָבערטין.

דער ערשטער בלאָק ביים שיידווע, בלאָד נאָך דער הויפּטגאָס און קעגנאיבער דעם רינקפּלאַץ, איז געווען דער גרויסער בלאָק הייזער אַרומגענומען מיט אַ שטיינערנער מויער און מיט שמעקענדיקן בעז, וועלכן איך האָב שוין

פּריער דערמאָנט. דאָרט האָבן אַמאָל געוואוינט אַפּאָר פּוילישע משפחות, און אין איינעם פון די הייזער איז געווען די פּאָסט. נאָך דער עלטסטער־מלחמה האָבן זיך דאָרט באָזעצט אַפּאָר יידישע משפחות, פון וועלכע איך געדענק בלויז די משפחה מאָרקשייד. ר׳ מלך מאָרקשייד איז געווען באָקאַנט פּאָר איינעם פון די פּרומסטע יידן אין שטאָט; דערפּאָר זענען זיינע קינדער, די זין און די טעכטער, נישט נאָר נישט געווען קיין פּרומע, נאָר געווען נאָך מער פּריי ווי קינדער פון ווייניקער פּרומע עלטערן. פּאָרשטייט זיך, אַז אין שטוב האָט זיך אַלץ געפּירט לויט דעם ווילן פּונם פּאָטער. אין משך פון אַפּאָר יאָר זענען אַלע קינדער אַוועקגעפּאָרן קיין ארץ־ישראל, און האָבן דערנאָך אַריבערגענומען אַהער אויך די עלטערן. בלויז איין זון, חיים, איז צוריקגעפּאָרן קיין פּוילן און איז דאָרט אומגעקומען.

באַלד נאָך דעם בלאָק הייזער איז געשטאַנען דאָס הויז פון דודיע שטאָבל. ער האָט דאָ געהאַט אַ גרויסן רעסטאָראַן, אָדער אַ רעסטאָראַציע — ווי דאָס האָט ביי אונדז געהייסן; אין די מאָרקטעג איז דער רעסטאָראַן געווען פול מיט גויים פון דער געגנט, און די איבעריקע טעג פון דער וואָך האָט מען אויסגעקוקט היימישע „געסט״ פון דער שטאָט אָדער קונים אויף אָפּאָר פלעשלעך משקה צו אַ יידישער שמחה. נישט ווייט פון דאָרט איז געווען דאָס גרוסע פון יהודה־וואָלף שוכנערס, אַן עלטערער יייד מיט אַ ברייטער וויסער בארד, וואָס איז נאָך געווען גאָנץ רירעוודיק און טעטיק אין געשעפט. פּאָרקויפט האָט מען דאָרט עסנווּאָרק און אָנדערע ענלעכע אַרטיקלען, בעיקר אַן־גראָ. פּאָר די קלייניע געווּאלבלעך פון דער געגנט. מיטגעאָרבעט אין געשעפט האָבן זיינע דריי דערוואַקסענע דערווּאַקסענע זין: די עלטערע צוויי זין בּוּם און מילעק (ירחמיאל), וואָס זענען ביידע געווען טעטיק אין דער ציוניסטישער אַרבּאַניזאַציע, און דער יינגסטער זון זרח, וואָס איז געווען גאָנץ אַריינגעגאַנגן אין געשעפט און האָט זיך נישט געמישט אין „פּאָליטיק״.

אויף דער אָנדערער זייט פּונם שטראָס, קעגנאיבער יהודה־יוואָלף שוכנערס געווּאלב, האָט זיך פּאָרנומען אַ געסל וואָס האָט געפּירט צו דער יאָטקע, און דאָרט זענען געשטאַנען אַפּאָר הייזער, וועלכע ס׳איז ווערט צו דערמאָנען. ביים אָנהויב, אין דער רעכטער זייט, איז געשטאַנען די ווייזשניצער קלויז, אַ נידעריקע לענגלעכע געביידע פול מיט פענצטער. די וויזשניצער קלויז האָט געמאַכט דעם אייבּדרוק פון אַ פּראָוויזאָרישער געביידע, אין פּאָרגלייך מיט דער הויכער און מאַסיוועך געביידע פון דער טשאָרטקעווער קלויז.

קעגנאיבער דער וויזשניצער קלויז איז אין מיינע קינדער־יאָרן געווען די וואוינונג פונעם האָראָדענקער דיין ר׳ מענדל שפּירא. איך געדענק דאָס גאָנץ גוט, ווייל מיין מוטער, עליה השלום, פלעגט מיך אָפּטמאָל שיקן צום דיין מיט אַ „שאלה״, און איך געדענק אַז גאָר זעלטן האָט פּאָסירט אַז ער האָט געמוזט דאָס עוף „טריפה״ מאַכן. נישט ווייט פונם דיינס הויז האָט געוואוינט אין מיינע ערשטע קינדעריאָרן מיין עלטער־פעטער אייזיק מלמד. איך געדענק ווי דורך אַ חלום, ווי ער איז אויף די עלטערע יאָרן אַוועקגעפּאָרן קיין ארץ־ישראל, כדי צו שטאַרבן אין הייליקן לאַנד. יאָרנלאַנג האָט מען נאָך ביי אונדז אין שטוב גערעדט וועגן דעם פעטער און זיין אַוועקפּאָרן קיין ארץ־ישראל.

נישט ווייט פון יהודה־וואָלף שוכנערס הויז, אַביסל אַריינגערוקט פונם שטראָס, האָט געהאַט זיין הויז משה־חיים באַרטפעלד, וואָס האָט געהאַט דעם ביינאָמען „דער טערקל״. אין דער צייט פון דער וועלט־מלחמה, וועג אַסך פריעריקע פרנסות זענען בטל געוואָרן, האָבן אַסך יידישע משפחות זיך אויסגעהאַלטן אָדער באַקומען אַ זייטיקע הכנסה פון שטאָפּן ציגאַרעטן, וועלכע זענען פּאָרקויפט געוואָרן פּאָר די זעלנער. געאַרבעט האָבן דערביי מיינסטנס קינדער, און איך און מיין שוועסטער האָבן זיך אויך דערמיט פּאָרנומען. אָפּטמאָל האָבן מיר געאַרבעט צוזאַמען מיט באַרטפעלדס יינגערער טאָכטער, שיינדל, אַ שיין מיידל מיט רויטע באַקן, וואָס האָט זיך אַלעמאָל נאָך מער פּאָרריטעלט וועג מען האָט געזונגען דאָס באַקאַנטע פּוילישׂ־יידישע ליד וועגן דער מלחמה אין טריפּאָלי, און פּאָרענדיקט מיט די ווערטער: „אַ וולאָך יאָק טי טורעק יעסט״ (איך בין אַן איטאַליענער, ווי דו ביסט אַ טערק).

נאָך יהודה־וואָלף שוכנערס געווּאלב איז געווען אַ ברייטער פלאָץ, און דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן אַ קורץ געסל מיט הייזער פון ביידע זייטן, צווישן דעם וועג צום הויף און דעם וועג צו דער קאָטיקאָווקע. פון די באָוואוינער פון דעם געסל געדענק איך בלויז איין משפחה, ברוך־לייב ליסער, דעם פּאָטער פון אברהמצי ליסער פון יפעת און פון זיין ברודער איצי ליסער ז״ל, וואָס איז געשטאָרבן אין תל־אָביב אין יאָר 1960.

לויט ווי מען האָט מיר איבערגעגעבן, איז די משפחה ליסער געקומען קיין האָראָדענקע פון רוסלאַנד אין דער מיט פונם נייַנצענטן יאָרהונדערט. פּאָר מיינע צייטן זענען געווען אין שטאָט פּיר משפחות מיטן נאָמען ליסער: ברוך־לייב, מענדל, קמיאל און יאָסל ליסער, און אַלע האָבן געהאַנדלט מיט תבואה. אויסער ברוך־לייב ליסער האָב איך געקענט מענדל ליסער, ווייל ביי אים אין שטוב האָב איך געלערנט גמרא ביי זיין שוויגער קלמן־שמואל. צוזאַמען מיט זיין זון ליפּע. איך געדענק אויך הערשל ליסער, וואָס איז געווען אין מיינע קינדעריאָרן אייניגער פון די יונגע ציוניסטן און אין די שפּעטערע יאָרן איז ער געווען פון די טעטיקסטע חברים אין ציון־פּאָראַיין און אין העברעאישן שול־קאָמיטעט. אָפּאָר קינדער פון די פּיר משפחות זענען געקומען קיין ארץ־ישראל, דאָרונטער ליפּע ליסער און אברהמצי ליסער, וואָס לעבן ביידע אין דער קבוצה יפעת. אברהמצי ליסער איז מיט אייגענע כוחות געוואָרן אַ ווייטיקער פּאָרשער אויפן געביט פון באָקעמפן די אינזעקטן, וואָס ברענגען שאָדן דער לאַנדווירטשאַפט; זיינע פּאָרשונגען האָבן אַן אָפּקלאַנג אויך אויסער ארץ־ישראל.

דאָס ערשטע הויז נאָכן גאַנצן איז געווען בן־ציון שטריק־מאַכערס הויז. זיין בן־יחיד מענדל דינער איז געווען אַ חבר פון „השומר״ און פון דער דראָמאַטישער סעקציע, וואו ער האָט אַרויסגעוויזן גרויסע פּאָטענציאַלן אַלס שוישפּילער. שפּעטער איז ער ווי־נישט־ווי אַריבער קיין רוסלאַנד און איז

דאָרט געוואָרן אַ יידישער בינע־קינסטלער, אָבער זייט דעם האָבן מיר פון אים גאָר ווייניק עהערט.

בן־ציון דינערס הויז איז געשטאָנען גאָנץ ביים „פּראָוואָל״ און ביי דער בריק וואָס האָט אַריבערגעפירט אין יענער זייט פּראָוואָל. דאָס ערשטע הויז אויף דער צווייטער זייט פון דער בריק האָט געהערט צו מענדל ריים, אָדער מענדל געצלס. ביי מענדל געצלס הויז האָט זיך אָנגעהויבן אַ גאַס, וואָס האָט פֿאַר מיינע צייטן געהאָט בלויז איין רייע הייזער, וועלכע זענען געשטאַנען מיטן פּראָנט צום פּראָוואָל. די גאַס איז געווען אַן אַ טראָטואַר און האָט געפּירט אַרויף ביז צום וועג צום פֿאָוואַרקאָווי קאָנט, אין שכנות פון אַן איינזאַמען הויז וואָס האָט געהערט צו שלום לופט. פון די משפחות וואָס האָבן געווואוינט אין דער גאַס געדענק איך צווויי: זיידע קצב און זיין פּרוי שרה די זיידעכע, און די משפּחה פון שמחה לאַגשטיין.

שמחה לאַגשטיין איז געווען מיין פּאָטערס אַ געוועזענער שוואָגער; זיין ווייב דבורה, מיין טאָטנס שוועסטער, איז יונג געשטאָרבן און האָט איבערגעלאָזט אַ מיידעלע מיטן נאָמען גאָלדע. שמחה לאַגשטיין האָט דערנאָך ווידער חתונה געהאָט און האָט געהאָט צוויי זין פון דער צווייטער פרוי. ער האָט אַלעמאָל געהאָט קנאָפּ פּרנסה, און דערצו איז ער געווען אַן אויפגערעגטער מענטש; אַזוי אַרום האָט זיך די טאָכטער נישט גאָר גוט געפילט אין דער היים, און פלעגט אָפט קומען צו אונדז, צום פּעטער און בעיקר צו דער באָבע, מיין פּאָטערס מוטער. קורץ פֿאַרן אויסברוך פון דער מלחמה האָט זי געענ־דיקט די פֿאַלקסשול פֿאַר מיידלעך, וואו זי איז געווען איינע פון די בעסטע שילערינס. נאָך דער מלחמה האָט זי חתונה געהאָט און האָט געוואוינט אין אַ דאָרף; אַזוי איז דער קאָנ־טאַקט צווישן אונדז שוואָכער געווארן, און נאָך אונדזער אָוועקפֿאָרן קיין ארץ־ישראל איז ער אינגאַנצן איבערגעריסן געוואָרן.

די דערמאָנטע גאַס איז אייגנטלעך געווען די לעצטע גאַס וואָס האָט נאָך געהאָט אַ צורה פון אַ שטעטישער גאַס. אין יענער זייט פון דער דערמאָנטער רייע הייזער איז געווען אַ לאַבירינט פון שמאָלע געסלעך מיט קליינע שטיבלעך, וואָס האָבן געהאָט דעם אַלגעמיינעם נאָמען „די הינטערגאַס״. זומער זענען די גאַסן געווען פול מיט שטויב (זיי זענען געווען נישט געפּלאָסטערט) און אין די רעגנטעג פול מיט טיפער בלאָטע. פֿאַרשטייט זיך אַז קיין גבירים האָבן דאָרט נישט געוואוינט, בלויז אָרעמע בעלי־מלאכות און קליינהענדלער, בעלי־עגלות און טרעגערס, און סתם יידן מיט שוואָכע און אומזיכערע פרנסות.

נאָך דער בריק איבערן פּראָוואָל האָט זיך ווייטער געצויגן דער וועג צום הויף. איינס פון די ערשטע הייזער אויף דער רעכטער זייט פונם שטראָ איז געווען גדליה שפּירערס הויז. גדליה שפּירער איז געווען אַ פערד הענדלער און איז געווען אַ פֿאַרמעגלעכער ייד. איך געדענק זיינע דריי טעכטער, חנה, גיטל און זאָסיע, און אַ זון ברוך־איציק. די מיטעלע טאָכטער גיטל איז געווען אַ גוטע פידל־שפּילערין, און זאָסיע האָט באַ־קומען דעם נאָמען „זאָסיע בחור״, ווייל זי האָט ליב געהאַט זיך אָנצוטון וואוילזינגיש און אַרומגיין אין גאַס אין שטיוול און אין רייטהויזן. אַפֿאַר יאָר נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע.

נישט ווייט פון גדליה שפּירערס הויז האָט געהאָט זיין הויז דוידיע מעלצער, אָדער דוידיע מאָלער. ער איז געווען מיין פּאָטערס אַ גוטער־ברודער און צוגלייך אין אַ געוויסער מאָס אויך זיין קאָנקורענט, ווייל חוץ צימערמאָלעריי האָט ער אויך געמאָלן שילדן. חוץ דעם האָט ער געהאַט אין אונטערבוי פון זיין הויז אַן אָליניצע (אייל־פּרעס), וואו די מאָשין פון דער פּרעס איז געדרייט געוואָרן דורך אַ „קיראָט״, אַ ראָד אין האָריזאָנטאָלער ריכטונג, געדרייט דורך אַן איינגעשפּאַנטן פערד.

דוידיע מעלצערס אַ שכן איז געווען וועלוול גרינבערג, דער פּאָיקסטער מעכאַניקער אין האָראָדענקע. ער האָט געהאַט אַ מעכאַנישע ווערקשטאָט, וואָס איז געטריבן געוואָרן מיט דאַמף; אויסערדעם האָט ער אויסגענוצט דעם דאַמפקעסל פּאַר אַ זייטיקער פּרנסה, פּאַר אַ שוויצבאָד. ער האָט זיך פּאַר־נומען בעיקר מיט פּאַרעריכטן מאַשינען, און דער פלאָץ פֿאַרן הויז איז אַמאָל געווען פול מיט שוועכע ערשטע לאָקאָמאָבילן און דרעשמאַשינען.

וועלוול גרינבערגס ספּעציעלע פּאָיקייט צו מעכאַניק האָבן אויך געירשנט זיינע זין, און זיי זענען אַלע געוואָרן גוטע מעכאַניקער. דער עלטסטער זון, עדזי, איז נאָך פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען באַקאַנט פּאַר אַ גוטן בעל־מלאכה, און אָחוץ דעם האָט ער זיך אויפגעייכנט מיט אַ שוישפּילערישן טאַלאַנט. דער יינגער זון ישראל (צוניע) איז געווען גאָר אַ בעגאַבטער מעכאַניקער, און האָט זיך אַליין אַסך געבילדעט און געלייענט וועגן מעכאַניק. אין יאָר 1932 האָט ער זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל און געשפּנט אַ וועדק־שטאָט, קודם אין חיפה און דערנאָך אין תל־אביב. ער איז געווען פון די ערשטע וואָס האָבן באַוויזן צו פֿאַבריצירן אַ דרייבאַנק פון אייגענער פּראָדוקציע. אין דער צייט פון דער מלחמה קעגן די אַראַבישע מדינות האָט גרינבערג איבערגע־געבן זיין וועדקשטאָט דער ישראלדיקער מיליטעריישער מאַכט צום פֿאַבריצירן וואָפן און אַמוניציע. ער האָט נישט פֿאַרלאָזט קיין שום באַלוינונג דערפֿאַר, און נאָך דער מלחמה, אַז ער האָט צוריקבאַקומען די וועדקשטאָט, האָט ער אַריינגעלייגט באַדייטענדע סומען פון זיין טאָש, כדי די מאַשינען צו פֿאַר־ריכטן און צוצופֿאַסן צו זיינע צוועקן. ער האָט ליידער נישט דערלעבט קיין הויכע עלטער און איז געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק אין יאָר 1960. זיינע צוויי יינגערע ברידער געפּינען זיך אויך אין ישראל און אַרבעטן אַלס מעכאַניקער.

פון די אָנדערע הייזער אין יענער גאַס געדענק איך בלויז דריי: דאָס הויז פון נטע באַראָל, דאָס הויז פון עזריאל פלעש־נער, דעם פּאָטער פון אונדזער חשובן חבר משה פלעשנער, און בעיקר דאָס הויז פון הערש בירנבוים.

הערש בירנבוים איז געווען פון די בולטע און אָנזעאיקע געשטאַלטן אין האָראָדענקע. ער איז געווען אָנזעאיק דורך זיין גאָר הויכער געשטאַלט און דורך זיינע גייסטיקע אייגנטימלעכקייטן, מיט וועלכע ער איז געווען אַ יחיד אין שטאָט. אין זיינע יונגע יאָרן איז ער געווען איינער

פון דער גרופּע משכילים, וואָס חיים־לייב האַלפערן, דער משכיל און אָפּיקורס, איז געווען זייער גייסטיקער אָנפירער. הערש בירנבוים האָט זיך דערלויבט מער ווי אַלע זיינע חברים צו פֿאַרווירקלעכן די תורה פון זיין לערער, דאָס הייסט פירן זיך נישט גאָנץ לויט דעם אַלטן יידישן שטייגער, נישט אָנטון קיין שטריימל און פֿאַר־קירצן די מלבושים, די בּאָרד און די פּיאות. זיין פּאַך, אַ ברענער פון בראָנפן אין די גאַראָלניעס, האָט אים אויך דערווייטערט אויף לאַנגע וואָכן פון דער יידישער סביבה און האָט אים געבראַכט אין בּאַריונג מיט דער פּשוטער באַפּעל־קערונג פון די אוקראַאיניש דערפּער, און ער האָט זיך אויסגעלערנט זייער שפּראַך און זייערע שאַרפּע קלוגע פּאָלקסווערטלעך, מיט וועלכע ער פלעגט זיך אָפטמאָל באַנוצן.

הערש בירנבוים איז געווען דער נאָענטסטער פּריינד פון מיין פּאָטער ע״ה. ער איז געווען אַ ציוניסט, אָבער נישט קיין טעטיקער. גלייך ווי אַלע משכילים האָט ער גוט באַהערשט די דייטשע שפּראַך; אָבער אויף איין געביט איז ער געווען אַ יחיד; ער האָט אַסך עלייענט וועגן נאַטירלעכע הייַלמע־טאָדן, און האָט באמת „פּאַרשטאַנען אַ קרענק״, דאָס הייסט פּאַרשטאַנען זיך אויף פּאַרשידענע קרענקן און געוואוסט ווי זיי צו היילן אָדער פֿאַרלייכטערן.

די פּריינדשאַפֿט צווישן מיין פּאָטער און הערש בירנבוים האָט זיך איבערגעטראָגן אויפן צווייטן דור, אויף די קינדער, וועלכע זענען געווען בערך אין דעמזעלבן עלטער. אַ גאָר ענגע פּריינדשאַפֿט איז באַשטאַנען צווישן מיין שוועסטער און הענינ בירנבוים. אין די קינדעריאָרן האָבן זיי צוזאַמען גאַלערנט און צוזאַמען גאַזבּיטקעווט, און שפּעטער, ווען זיי זענען עלטער געוואָרן, זענען זיי געווארן „פּאָך־קאָלעגן״ און האָבן ביידע געשפּילט טעאַטער אין האַראָדענקע מיט נישט קיין קליינעם דערפֿאָלג. הענינ בירנבוים איז געווען דער האַראָדענקער „סאָלאָוויי״. זי האָט געהאָט אַן אָנגענעמע שטימע, נישט קיין שטאַרקע, אָבער ווייך ווי סאָמעט און זייער אייב־דרינגלעך. נישט לייכט האָט מען געקאָנט ביי איר פּועלן זי זאָל עפּעס זינגען, און גאָר אַ זעלטן גליק איז עס געווען צו טרעפן זי צוזאַמען מיט גיטל שפּירער און הערן זינגען, מיט פּידלבאָגליטונג, איינס פון די באַליבטע פּאָלקסלידער, אָדער אברהם רייזענס „וואַיט, וואַיט, בייזע ווינטן״.

אין דער צייט פון דער פּאַרניכטונג איז געווען אין האַראַ־דענקע הערש בירנבוים אַליין, און לויט ווי איינער פון די געראָטעוועטע האָט דערציילט, איז ער געווען צווישן די ערשטע קרבנות וואָס זענען אומגעקומען אין מיכאַלטשע. זיינע קינדער זענען שוין געווען ווייט פון האַראָדענקע, אין ארץ־ישראל, אין אייראָפּע און אין אַמעריקע, וווּ די האָנט פון די תליינים האָט נישט דערלעבט צוצוקומען.

*

איך האָב אָנגעהויבן די שילדערונג בייַם הויז פון מייַנע עלטערן, און געענדיקט בייַם הויז פון הערש בירנבוים, וואָס זיין משפּחה איז געווען פּאַר אונדז די נאָענטסטע פון אַלע האַראָדענקער משפּחות. אַ שטיקל וועג נאָך בירנבוימס הויז זענען מער קיין הייזער נישט געווען, און דער וועג צום הויף און צו דער באַן־סטאַציע איז געווען באַזוימט פון בייַדע זייטן מיט אַ וועלדל. אָפּאַר גרעציילטע הייזלעך זענען געווען פּאַר־באַרגן צווישן די בייַמער, און דאָרט האָבן גרעווארינס אָפּאַר יידישע משפּחות, פון וועלכע איך געדענק בלויז צוויי: די משפּחה פרידסהאַנד, וואָס איינער פון אירע זין וואוינט אין כּפר־חסידים בייַ חיפה און רופט זיך „יד־שלום״, און די משפּחה סטריזאָווער, וועלכע איך געדענק אין זכות פון דער טאָכטער עטל, וואָס האָט געלערנט צוזאַמען מיט מיין שוועס־טער, האָט מיט איר צוזאַמען געשפּילט טעאַטער און איז געווען ספּעציעל געלונגען אין אַ ראָלע פון אַן אַלטער מאַמע אָדער אַן אַלטער באָבע. אין יענער געגנט איז אויך געווען איינע פון די שענסטע לאַנדשאַפֿטן פון האַראָדענקע, דער גרויסער טייך וועלכן מ׳האָט גערופן „סאָביסק טייך״, וואו די גוטע שווימערס האָבן געפרווט זייערע כוחות. צום באַ־דויערן איז מיר קיינמאָל נישט אויסגעקומען דאָרט צו זיין, איך האָב אים בלויז פון וויַיטן געזען, פּאָרענדיק אויפן שטראָ. אמת איז, אַז קיין גוטן שם האָט ער אין שטאָט נישט געהאָט: מען האָט געזאָגט, אַז יעדעס יאָר פּאַרלאָגנט ער אַ קרבן, און ס׳איז נישטאָ דאָס יאָר ער זאָל דאָרויף מוותר זיין...

דערמיט וויל איך ענדיקן מיין שילדערונג. דאָס איז די שילדערונג פון אַ יחיד, וואָס לעבט שוין אַסך יאָרן אויסער האַראָדענקע, און זי קען בשום אופן נישט אַרומנעמען אַלע זייטן פון יידישן לעבן אין שטאָט. זייער וויניק האָב איך דערמאָנט און באַשריבן די גרויסע צאָל פרומע יידן, וועלכע האָבן געלעבט אין שטאָט, און די אַרבעטענדיקע פּאָלקסשיכטן. איך האָב פּשוט צו וויניק וועגן זיי געוואוסט אויף צו קענען זיי באַשרייבן. אָבער איך ווייל האָפֿן, אַז מיין באַשרייבונג וועט דאָך העלפן די לעזער פונם יזכור־בוך צו דערמאָנען זיך וווי די שטאָט און אירע איינוואוינער האָבן אויסגעזען, און אפשר אויך אָפּאָטעוון פאַר די קומענדיקע דורות אַ טייל פונם אויסזען פון אונדזער געבורט־שטאָט, וועלכע איז אויף אַזאַ טראָגישן אופן אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער ערד, צוזאַמען מיט אַלע יידישע קהילות פון פּוילן און פון אייראָפּע.

אלעקסאנדער גראנאך

אכט קאפיטלען פון האראדענקע

אויס דעם בוך „אַט גייט אַ מענטש" פון א. גראַנאַך

בעצירקס־הויפּשטאָט האָראָדענקע — די גרויסע קאָנקורענץ

צווישן דעם דאָרף וועריוצי און דעם שטעטל האָראָ־דענקע איז געווען אַ פּיל גרעסערער אונטערשייד ווי צווישן האָראָדענקע און סיי וועלכער גרויסער איראָפּעאישער הויפּ־שטאָט. האָראָדענקע האָט שוין געהאַט אַלע סימנים פון אַ ניט־זיכערער, האַוועדיק־יאָגדיקער, קאָנקורירנדיקער שטאָט. בעת דאָס דאָרף וועריוצי איז געווען אַוועקגעשטעלט רואיק, פרידלעך.

אין דאָרף האָט מען געצויגן חיונה פון דער ערד און מ׳איז געווען צו איר צוגעבונדן. אין האָראָדענקע האָט מען געלעבט איינער פונם אַנדערן און אָרום דעם אַנדערן, און מ׳האָט גאָרניט געהאַט צו טאָן מיט איינאַנדער. דאָס דאָרף האָט געהאַט אַ שטיקל „סדר" און מען האָט געוואוסט פון וואָס מען לעבט און וואָס מען פאַרמאָגט. מען האָט געלעבט מיט די הויז־חיות, מיט דער ערד, אָפילו מיט דעם כסדרדיקן בייזן זיך פון די זמנים. אויך אין דאָרף האָט ניט געפעלט קיין צרות. טרעפט, אַז אַ בהמה פאַלט אַוועק, אַ טרוקעניש פרעסט אויף די ערד, אַדער פלוצים, אין מיטן וועסנע, טוט אַ פלאַץ אַראָפּ אַ האָגל און מאַכט אַ תל פון דער גאַנצער זריעה און פון די בליטן. אָדער גאָר פונקט אין מיטן זומער, ווען די אַרבעט אין פעלד ברענט אונטער די הענט, רוקט זיך אָן פון ערגעץ אַ מעוברתער וואָלקן, פאַרטשעפּעט זיך איבער אַ היימיש, שטיל וואָלקנדל, און — כליאָפּ! גיסט אויס דעם גאַנצן רעגן. דעמאָלט ווערט מען ניט גלאַט פאַרמרה־שחורהט, נאָר פשוט פאַרצאַרנט. מען קוקט דעמאָלט אויפן הימל און מען שעלט דעם נאַרישן פרילינג, וואָס שיקט פלוצים אַ האָגל אויף זיין אייגענער זריעה און בליטן; אָדער מען שפּעט גאָר אָפּ פון דעם צעדרייטן זומער, וואָס גיסט אויס זיינע וואָלקנס נישט אויפן ריכטיקן אָרט און נישט אין דער געגעבענער צייט.

אין דאָרף איז אויך געווען אָרעם און רייך. אָבער אַז ס׳איז געקומען אַ האָגל, אַ טרוקעניש, אָדער אַ מגפה אויף בהמות, האָט עס געטראָפן אַלעמען, אָלע באַגלייך. האָט מען זיך פֿאַרויס־געהאָלפן אייגנער דעם צווייטן, וואָרים דערויף איז מען דאָך שכנים.

אַזוי האָט זיך געפירט אין וועריוצי. גאַנץ אַנדערש איז געווען אין האָראָדענקע:

דאָ האָט מען גלעלעבט ניט פון דער ערד, נאָר פון מענטשן. אין דאָרף האָט מען געקוקט צום הימל און געגלויבט, אַז אָלץ קומט פון דאָרטן. אין שטאָט איז עס געווען דער פּוי־לישער גוטבאַזיצער ראַמאַשקאַן און דער יידישער באַנקיר יונגערמאַן, צו וועלכע מען האָט אַרויפגעקוקט. זיי האָבן גע־קאָנט אַ מענטשן באַגליקן אָדער רואיניקן. זיי האָבן זיך גע־האָט זייערע פאַרוואָלטער און מעקלערס, וועלכע האָבן געקאָנט פאַרטיילן גוטע שטעלעס צו אַנדערע; פון אָט די אַנדערע האָבן געלעבט נאָך אַנדערע, פון זיי ווידער די ווייניקער גליקלעכע, און ערשט אָרום זיי האָבן געפאָדעט די אַרעמסטע פון די אַרעמע.

האָראָדענקע איז אויך געווען אַנדערש אויסגעבויט ווי דאָס דאָרף. איבערן דאָרף זענען געלעגן צעוואָרפן אַ גאָרטן מיט אַ שטוב דאָ, אַ שטיבל מיט אַ גאָרטן דאָרט, ווייט אײנס פון דאָס אַנדערע. אַ בעסערע כאַטע, אַן ערגערע — אָבער אָלע האָבן געהאַט אויף זיך דעם זעלבן שטרויענעם דאַך, און אָלע מענער האָבן געטראָגן דאָס זעלבע לייוונטענע העמד איבער די לייוונטענע הויזן.

אין שטאָט איז אָלץ געווען אַנדערש. אַ טיילן, בפרט באַ־אַמטערס, זענען געווען אַנגעטאָן אין קורצע רעק, מיט לאַק־שיך, אַ הויכן „סטאָיאָנצע" קאָלנער מיט אַ האָרטן שטייף־הוט און הענטשקעס. געפֿאָרן זענען זיי שפּאַציר־ן און עקוויפּאַזשן, בעת אַנדערע זענען אַרומגעלאָפן נאַקעט און בארוועס. אויס־געבויט איז געווען האָראָדענקע אין „רינגען". דער ערשטער רינג איז געווען שטאָרק ענלעך צום דאָרף: הייזלעך מיט שטרויענע דעכער, כאָטש אייניקע האָבן שוין געהאַט רויטע קאָכליעס אויפן דאַך. דאָרט האָבן געלעבט די אוקראַינער, וועלכע האָבן יעדן טאָג געבראַכט אין מאַרק אַריין צו פאַר־קויפן זייער ביסל קאַרטאָפלעס, ציבעלעס, ריבן, פאַסאָליעס, אַרבעס, אַ הון און אַנדערע דאַרפּישע סחורות.

אין צווייטן, מיטלסטן רינג זענען שוין געשטאַנען הייזלעך מיט גאָנטענע דעכער און גערטנדלעך מיט בלומען, ווי אין ווילעס. דאָרט האָבן געוואוינט באַאַמטערס פון שטייער־אַמט, פון גערעכט און פון דער בעצירקס־הויפּטמאַנשאַפט. אין דער מיט, ווי אַרומגעצוימט פון אָט די ביידע רינגען, האָבן גע־וואוינט די יידן.

וואָס פאַר אַ פנים האָט געהאַט אָט דאָס יידישע האָראָ־דענקע? פונקט אין מיטן איז געווען דער מאַרק, אַרומגערינגלט מיט הייזער פון אָלע זייטן. אַרויסגעטאַרטשט פון זיי האָט די פאַסט־געבויידע, אָבער נאָך מער דער ציכטיקער קלויסטער מיט דער ווי אַ ציבעלע לעגלעך־בויכיקער קופּאָל אויפן דאָך. ער איז געווען וויים געקאָלכט און ריין. אין קופּאָל האָבן געפעלט צוויי ציגל, האָבן דאָרט סאָוועט זיך געמאַכט אַ נעסט. דורכן מאַרק האָט זיך געצויגן דער קייזער־שטראָז, און קווער איבער אים אַ צווייטער הויפּ־שטראָז. אַזוי אָרום איז פונקט פאָרן קלויסטער אויסגעקומען אַ קרייץ־וועג, ביי וועלכן עס זענען געהאָנגען פיר אויפשריפטן: צו מזרח־צו האָט עס געפירט צום דניעסטער איבער דעם שטעטל אושטשעטשקאַ ביז צו דער רו־סישער גרענעץ; צו מערב — קיין קאָלאָמיי־סטאַניסלאָוו ביז לעמבערג; אויף דרום — קיין זאָליעשטשיקי, וואָס איז באַ־קאַנט געווען ווי דאָס גאָליציש מעראָן; און צפון צו — קיין אָבערטין, די שטאָט פון פערד־הענדלער און גנבים. אַז מען האָט עמעצן אַ פרעמ געטאָן: „זייט איר ניט אַזוי אָבער־טינער?" — האָט ער גלייך געענטפערט: „איר זייט אַליין אַ

גנב!״ איבער אָט די אַלע פּיר געגענטן זענען געלעגן אָבט־און־פּערציק דערפער, וואָס האָבן געהערט צו דער בעצירקס־הויפּטשטאָט.

דער קייזער־שטראָז האָט איבערגעשניטן דאָס יידישע פערטל אין צוויי טיילן: אין ״אויבערשטע״ גאָסן און אין ״אונ־טערשטע״. די אויבערשטע גאָסן האָבן געהאָט טראָטוּאַרן מיט קאָשטאָנן־אַלייען, וואָס האָבן געפּירט צום גערויכט (די ערשטע גרויסע געבּיידע אין דער מערב־זייט) ביז איבער דעם מאַרק און דעם קלויסטער מיט דעם זאַליעשטשיקי־שטראָז אַזש ביז צו דער באַראָן הירש־שולע.

מיט די אויבערשטע גאָסן האָט די שטאָט זיך געצאָצקעט: מען האָט זיי געקערט און באַשפריצט מיט וואַסער. די ״אונ־טערשטע״ זענען קיינעם ניט אָנגענאָגנגען. געווען דאָ אַ גרוי־סער ריוו, דער ״פּראָוואָל״, האָט מען דאָרט אַריינגעשאָטן דאָס מיסט און דעם אָפּפאַל און אַריינגעגאָסן די פּאָמויניצעס. גאָנץ פּרי האָט מען דאָרט געקענט טרעפן אויסגעזעצט גאַנצע מחנות מיט האָלב־אָפּגעדעקטע לייבער, וועלכע האָבן דאָרט אָפּגעטאָן זייערע באַדערפענישן. האָט דאָרט געשטונקען פון שמוץ און קויט, און ווען נישט דער רעגן און פראָסט, וואָלט מען גע־קאָנט דערשטיקט ווערן.

די קליינע שטיבלעך זענען דאָ געשטאַנען איינס לעבן דעם אַנדערן, וואָרים ס׳האָט דאָך ווייניקער געקאָסט צוצובויען אַ הייזל צום שכנס וואָנט. האָט זיך געדריקט איין הייזקע צו דער צווייטער, זיך געשטיצט און אַנגענאָלטן איינס אָנעם אַנ־דערן וויִ אַ שוואָכענקער, פּאָר קעלט ציטערנדיקער חלוש, וואָס האָט מורא צו שטיין אַליין. דאָ האָט געוואוינט די סאָמע אַרעמ־שאָפט: שוסטערס, שניידערס, סטאָליאַרעס, בלעכערס, באַד־נערס, מוליאַרעס, קירזשנערס, בעקערס און אַלערליי באַלע־גאָלעס און טרעגערס — אַלץ האַרעפּאָשנע מענטשן, וואָס האָבן אַרומגעדראָפּעט אַ גאַנצן טאָג צו פאַרדינען פּינף גרויי־צער אויף אַ ברויט פּאַר דעם קיין־עין־הרע היפּשן הויזגעזינד. געוואָרט האָבן אַלע דער עיקר אויף דינסטיק, ווען יידן און גויים פון די אַרומיקע אָבט־און־פערציק דערפער זענען זיך צוזאַמענגעקומען אויפן יאָריד. פון אָט דעם דינסטיק־יאָריד האָט מען דאָס געלעבט.

האָט זיך עס דעמאָלט אָפּגעטאָן אַ געדרענג און אַ לויפּע־ריי, אַ שטופּעניש און אַ האָוועון — ווי די וועלט וואָלט זיך איבערגעקערט! דער הויפּט־יאָריד איז פּאַרגעקומען אויפן מאַרק פּאַר פערד און בהמות, וואָס האָט זיך געפּונען הינטער דער שטאָט, אויף דער ״טאָלאָקע״. דאָ האָבן אָגערס דער־שמעקט מיט דער לופט זייערע אַלטע שקאָפּעס, אַדער גאָר פּרישע לאָשקלעך־כלות, און האָבן צעהירזשעט ווילדע גרוסן צו זיי. די אַרעמע קי, וועלכע מ׳האָט היינט ניט געמאָלקן, כדי זיי זאָלן האָבן פולע אייטערס, האָבן זיך יאָמערלעך צעמרו־קעט מ׳זאָל זיי העלפן. די שפּעלעך מעקטן, וויינענדיק באַד די גרינע לאָנקעס. אָבער דעם גרעסטן ליאָרעם מאַכן די חזירים. זיי קוויטשען ווי מען וואָלט לעבעדיקערהייט געשניטן שינקען פון זייער פעטן הינטער־חלק. און צווישן אָט דעם געמויזעכץ יאָגן אַרום די הענדלער מיט די מעקלערס — שוויצן, שרייען און דינגען זיך מיט צעצונדענע אויגן: אַ קלאַפּ אין דער דלאָניע איינער דעם צווייטן, אָט־אָט האָט מען שוין, דאָבט זיך, אויסגעדונגען, דער חילוק איז אינגאַנצן אין אַ דריי גולדן — דער קונה איז שוין אייגנטלעך פאַרטיק צוצובונעמען דאָס פערד, די קו, די שאָף אָדער דעם חזיר — נאָר די לעצטע דריי גולדן! איז נאָכאַמאָל אַ קלאַפּ אין דער דלאָניע, מ׳מאַכט פּשרות — האָלב און האָלב, אַ גולדן פופּציק מער — ביז מ׳אייניקט זיך אויף צוויי גולדן, און פאָר דעם דריטן טרינקט מען ״מאַהאָריטש״, מיט מזל, הייסט עס, אַ לחיים און אויך צו געזונט פאָר דער בהמה.

אויפֿן שטאָטישן מאַרק איז דער האַנדל שוין אַ קלענע־רער. אָרעמע פויערן פאַרקויפן דאָ זייערע הינער, גענדז, קאָשטשעס, תבואה, פלאָקס, אויל, אַלייַן־געמאָכטע לייוונט. דערנאָך גייען זיי אין די קלייטן און קויפן קאַלירטע פאָטשיי־לעס, גלעזערנע פאָטשערקעס, וואָל אויף אויסצושטריקן די העמדער, צוקער, זאַלץ, טעפּ, שוועבעלעך, הערינג. די שענקען זענען פול: מ׳טרינקט בראַנפן, ביר, מעד, רום, מ׳עסט פעטע סאָלאָנענע און קאָלבאָס, מען איז פּריילעך, שיכורלעך.

אין דרויסן יאָגט מען זיך דערווייל אינעם פּיבערדיקן הוא־האַ מיט צעשראָקענע, זוכצדיקע אויגן. דאָ איז אַ קינד פאַרלוירן געגאַנגען, דאָרט האָט מען געכאָפּט אַ גנבֿ; אַ צעפלאָשעט פערד האָט זיך אַ לאָז געטאָן גלייך אין מיטן צווישן די ערדענע טעפּ, וואָס מען פאַרקויפט — אַ קראַך און גשעריען, אַ ״טפֿרו...״ און זידלעריין — מ׳רופט אויס הונדערטערליי סחורות צום פאַרקויפן, קאָרוסעלן לאָקן און רופן, און צווישן אַלץ־דורכאיינאַנדער שלייעט אַרום אַרעמקייט פון די הינטערגעסלעך, אַ גרייצער צו פאַרדינען. סטאָליאַרעס זוכן צו פאַרקויפן זייערע קאָסטנס און קופערטן, שוסטערס זייערע שטיוול און שיך, קירזשנערס און שניידערס זייערע מלבושים. גייט נישט מיט געלט, בייט מען די סחורה ביי די פויערן פאָר תבואה, הינער, גענדז, קאָשטשקעס, אייער. אַמייסטן פאַרהאַוועט זענען די ווייבער. זיי פאַרקויפן חלות, זעמל, קוכן, געקאָכטן אַרבעס און בוינעס, פירֿאָגן מיט קאַרטאָפל, מיט קעז, מיט פלייש, מיט קאַרשן און ווייַנשל און שוואַרצע בערלעך. אַלץ לויפֿט, שרייט, וויל זיך אויבעריאָגן — מען קאָנ־קורירט, שעלט זיך און מען באַשווינדלט אויף אַ גראָשן.

פּאָר אונדז קליינוואָרג איז עס אַ ווילדער יום־טוב. מיר פּריין זיך וואָס אויך מיר קאָנען דערבּיי מיטטאָנצן אין קאָן און זיין כאָטש אַ טייל פון אָט דעם גרויסן געטומל. מיר טראָגן אַרום אין גלעזערנע קרוגן קוואָס צום פאַרקויפן — אַ מין געמיש פון עפּל־זאָפט און עפּעס אַ געהיימען צומיש פון פּייוועלע קוואָסניק, וועלכער פלעגט אונדז ניט איינמאָל אַנ־דרייען די אויערן, וועג מיר האָבן ביי אים דעם קוואָס געקויפט. מיר האָבן אים פּיינט געהאָט און זיך געהאָט אונגזער לידל אויף אים:

„פּייוול טייוול, גיב דעם קוואָס,
קוש אין תחת און באָקום די פּראָס״.

אין קוואָס האָט מען אַריינגעטאָן אייז, כדי ווען עס צע־גייט זיך, זאָל עס זיין אי קעלטער אי וואָסערדיק־מער. מיר פלעגן שטאַרק אויסלויבן אונדזער סחורה, אָמאָל אויך זיך בעטן, אָדער גאָר סטראָשען מען זאָל קויפן:

„פּרישער קוואַס — אַ געוואַלד!
געשמאַק אין אייז־קאַלט!״

אָדער:

„קויפט קוואַס, קויפט!
ערשט וואָס אָנגעשרויפט!
אַ משקה גאָר אַ נייע —
ווער עס טרינקט, איז זיך מחייה!״

אַמלייכסטן האָט זיך פֿאַרקויפט מיט סטראָשונקעס. איך פֿלעג זיך צעשרייען:

„קוואַס! קוואַס! אייז־קאַלטער קוואַס!
ווער עס טרינקט אים, ווערט עזותדיק!
טרינקט ניט ווער — פֿגרט ער ווי אַ הונט!״

דערויף פֿלעגן אַלטע פֿויערטעס זיך איבערצלמען, תיכף קו־פֿן אַ גלאָז קוואַס און אַמאָל נאָך דערצו געבן מער מיט אַ העלער. אָבער דערבי פֿלעגן זיי אויך באַמערקן, אַז ס׳איז נישט כדאי אַזוי זיך צו שעלטן. „גערעכט — פֿלעג איך טראָכטן — אָבער וועט איך שעלט ניט, וואָלטן זיי אפֿשר קיין קוואַס ניט געקויפט, און ניט געגעבן נאָך אַן איבעריקן העלער דערצו״. דאָס שעלטן האָט פֿאַרט עפּעס אַריינגעבראַכט. פֿלעג איך וווייטער אויסרופן מיין סחורה מיט קלוֹלות און סטראָשונ־קעס, און אַזוי אַרום האָב איך פֿאַרדינט אַ יעדן דינסטיק מייַנע דרייסיק ביז פֿערציק גרייצער. דאָס גועלט האָב איך אַוועקגע־געבן דעם טאַטן. פֿלעגט ער מיך לויבן פֿאַר מיין אויסטויגן זיך, און דאָס האָט מיך געמאַכט שטאָלץ און גלילקלעך. מיין עלטערער ברודער, שבתי, האָט פֿאַרדינט קוים אַ דריטל פון דעם, וואָס איך האָב פֿאַרדינט, איז ער מיך מקנא געווען, און דאָס האָט מיך געמאַכט נאָך פּריילעכער און זיכערער ביי זיך.

אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן אַן אמתע קאָנקורענץ אין שטעטל.

אין איינעם אַ דינסטיק איז געקומען פון דאָרף דער עלט־סטער ברודער, שכנא. קיגן אַוונט איז ער אַוועק מיטן טאָפּן צום מעל־העגדלער שלום לויפט און איינגעצאָלט ביי אים גאָנצע פינף־און־צוואַנציק גולדן. דאָס האָבן זיי באַשלאָסן מיר זאָלן עפּענען אַ בעקעריי, און דער הער לויפט זאָל ליפערן מעל מיט אַ קרעדיט אויף נאָך פינף־און־צוואַנציק גולדן, פֿאַר וועלכן דער ברודער האָט גאָראַנטירט.

איז געקומען אַ טאָג, וועט מיר האָבן זיך אַרויסגעצויגן פון הינטערגעסל און איבערגענומען אפֿרים גלאָגערס בעקעריי, אין שכנות מיטן הער צולויף, ניט וווייט פון דער באַראָן הירש־שולע. און אַזוי זענען מיר מיט אַמאָל גיוואָרן „פּיינערע״ מענטשן. מיר פֿלעגן אויסבאַקן ברויט און חלה און ראָגאָליעכ און קייזער־זעמל. און וווייל מיר האָבן אַלע מיטגעהאָלפֿן אין דער בעקעריי — און קיין סך קונים זענען אין אַנהויב סיי־ווי ניט געווען — האָבן מיר אַלץ געקאָנט פֿאַרקויפן ביליקער ווי אַנדערע בעקערס. אָבער די בעסטע קונים זענען געווען מיר אַליין. כאָטש דער טאַטע האָט בפירוש פֿאַרבאָטן אַנצורירן דאָס געבעקס, האָבן מיר ניט געקאָנט ביישטיין דעם נסיון און יעדער איינער האָט אַריינגעגרוקט אַ טאָג אַזוי אַ פערציק, פופציק פּרישע זעמעלעך, ראָגאָליעס און בייגל. יעדער פון אונדז איז געווען איבערצייגט, אַז נאָר ער אַליין טוט עס בגנבה, אָבער געגעסן האָבן אַלע. איז קיין וואונדער ניט וואָס די בעקעריי האָט אָנגעהויבן גיין שלעכט.

איך מיט שבתין זענען געגאַנגען אין דער באַראָן הירש־שולע, אָבער אין דער נאָכט האָט מען אונדז אויפגעוועקט צו העלפֿן דרייען ראָגאָליעס און פֿלעכטן קוילעטשן. אין שוין ביי אַט דער אָרבעט האָט זיך אָנגעהויבן עפּעס, וואָס האָט פֿאַר מיר און מיין ברודער געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג פֿאַרן גאַנצן לעבן. ער איז אַלט געווען זיבן, איך זעקס. ער איז געווען לאַנג און דין, איך בריט־בייניקדיק, נאָר קליין־געוואַקסן. כ׳האָב תמיד געמוזט צו אים אַרויפקוקן, און דאָס האָט מיך געערגערט. אָבער ווען מ׳פֿלעגט אונדז ביידע אויפוועקן צו דער אָרבעט, האָט אים שטענדיק גענומען זייער לאַנג אויפ־צושטיין, און איך פֿלעג באַלד אויפשפּרינגען וווי אַ ווייזל־טיר. ער פֿלעגט זיך ווערן און וווינען, און איך, באַמערקנדיק דאָס, פֿלעג זיך מאַכן נאָך פּריישער און וויליקער. דאָס איז געווען דער אָנהויב פֿאַר מיין שפּעטערדיקן זעלבסט־פֿאַרטרוינען. מ׳פֿלעגט מיך לויבן אויף זיין חשבון. ער האָט אָנגעהויבן מיך צו האַסן, און איך האָב אויסגענוצט זיין הילפֿלאָזקייט. ער איז געווארן אַלץ אומזיכערער, און איך אַלץ מער פּעסט ביי זיך. אַזוי איז געווען אין שולע, אין גאַס, ביים שפּילן זיך און ביים פֿאַרוקיפן קוואַס. זאָל מיר גאָט מוחל זיין, אָבער אַביסל איז עס טאַקע געווען מיין שולד. כ׳האָב געהאַט דאָס געפּיל וווי איך וואָלט באַאַנגען אַ שטיל פֿאַרבערכן, וווי איך וואָלט אַוועק־גענומען זיין זעבלשטענדיקייט און מיט דעם מיין אייגענע זעלבשטענדיקייט עשטאַרקט. האָבן מיר דאָך געלעבט אין קאָנקורענץ. מיר זענען דאָך מער ניט געווען אין דאָרף, נאָר אין דער בעצירקס־הויפּטשטאָט האַראָדענקע, וואו דער שטאָ־טישער מענטש קאָן ניט אויסקומען, אויב ער איז ניט קיין קאָנקורענט. וואָרים פון דאָרף ביז צום שטעטל האַראָדענקע איז אַ פּיל וווייערער וועג ווי פון האַראָדענקע ביז צו סיי וועלכער גרויסער אייראָפּעאישער הויפּט־שטאָט.

מיין רבי שימשעלע מיליניצער, וועמען מ׳האָט געמוזט צוליב טאָן

דאָס חדר אין האַראָדענקע איז געווען אַ סך בעסער ווי אין סקאָליע. אונדזער מלמד, ר׳ שימשעלע מיליניצער, איז געווען אַ שטיליער, גוטער מענטש. ער האָט אונדז קיינמאָל ניט געשלאָגן און איז געווען צופֿרידן, ווען מיר האָבן אים געלאָזט צורו. ס׳איז אים ליבער, פֿלעגט ער זאָגן, אַ צעלאָזן יינגל. אָבער מיט אַ גוט קעפּל, וואָס קען לערנען, — איידער אַ „וואויל״, „פּיין״ קינד מיט אַ פֿאַרשטאָפּטן קאָפּ. מיר פֿלעגן דאָס אויסנוצן און זייער אפט אים אָפּטאָן שפּיצלעך.

איין מאָל האָבן מיר צוגעבונדן זיין קאָפּאָטע צום בענקל, וואו ער איז געזעסן. אַ צווייטן מאָל האָבן מיר מיט אַ שטריקל פֿאַרקרעמפּעוועט זיין פּוס צום טיש. ער פֿלעגט דערויף נאָר אַ שאָקל טאָן מיטן קאָפּ און גוטמוטיק שמייכלען. אַן אַנדערע מאָל, ווען ער איז — ווי געווייניגטלעך ביים לערנען — אַנ־דערימלט געווארן מיטן קאָפּ אויפן טיש, האָבן מיר מיט וואָקס צוגעקלעפּט צום טיש זיין באָרד. ווען ער האָט זיך אויפגע־כאַפּט, האָט ער קיין וואָרט ניט געזאָגט, נאָר אָפּגעשקראָבעט

דעם טיש און זיך אויסגעפוצט דעם וואָקס פון דער בּאָדן. ער האָט יענעם טאָג אָפּילו ניט דערמאָנט וועגן דעם. אָבער עט־האָט יענעם טאָג שפּעטער האָט ער געזאָגט: „קינדער, אַנומלט לעכט טעג שפּעטער אויף עמאָכט אַן הלצהלע מיט מיין בּאָדן. כ׳האָב גאָרנישט געזאָגט, ניט דערפּאָר, ווייל ס׳האָט מיך ניט פּאַרדראָסן. פּאַרקערט, כ׳האָב געהאָט אַזויפיל עמת־נפש דערפון, אַז כ׳האָב אָפּילו ניט געקאָנט קיין וואָרט אַרויסרעדן. איר ווייסט דאָך, אַז איך בין אַ ייד אַ קבצן, אָחוץ דעם האָב איך אויך געזונ צרות. אָבער דער רבונו־של־עולם האָט מיך באָשאָנקען מיט אַ בּאָדן פונקט ווי יעדן אַנדערן ייד, גלייך ווי איך וואָלט געווען ווער ווייסט וואָס פּאָר אַן עושר. איז די בּאָדן אַ שטיקל טרייסט פּאָר מיר. קומט איר צוגיין און ווילט מיר די בּאָדן אויסצופן. נו, פרעג איך אייך: מיך וואָלט איר אַרעמער געמאָכט מיט אַ בּאָדן; אָבער איר אַליין וואָלט דאָך דערפון ניט רייכער געוואָרן".

דאָס איז געווען אין אַ דאָנערשטיק. יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק פלעגט ער פאָסטן און פּאָר שוואָכקייט רעדן זייער שטיל. מיר האָבן אַראָפּגעפלאָזט די קעפּ פּאָר בושה, און ער האָט אונדז יענעם טאָג אַהיימגעשיקט פון חדר מיט אַ שעה פריער. אָבער זייט יענעם טאָג איז ער אונדז הייליק געווואָרן ווי אַ ספר־תורה. מיר האָבן מער ניט געחוזקט פון אים און אים מער קיין שפּיצלעך ניט אָפּגעטאָן.

ער האָט אונדז קודם געלערנט דעם אלף־בית. די אותיות האָבן אויסגעזען וי קלייניע קעסטעלעך, ווי קליינעניקע שטיק־לעך געצייג, אַדער ווי קליינע כאַטקעלעך מיט האַלבע טיר־און־פענצטערלעך. אין סקאָליע פלעגן די דאָזיקע אותיות מיר טאָנצן פּאָר די אויגן און כ׳האָב ניט געקאָנט זען קיין חילוק פון אַן אלף ביז תיו. אָבער דאָ האָט דער בעדלדיקער רבי מיך אויסגעלערנט זיי פונאַנדערצוקלויבן, און איך האָב באַלד דערפילט דעם טעם דערפון. ס׳האָט ניט לאַנג גענומען, און איך האָב אַנגעהויבן צוזאַמענשטעלן די אותיות טאָקע ווי קליינע קעסטעלעך, אָט די אותיות מיט די נקודות אונטער זיי — כ׳האָב אַנגעהויבן לערנען טראָף. מיר האָבן ניט פּאַר־שטאַנען קיין וואָרט, אָבער אַזוי האָבן מיר זיך אויסגעלערנט דאָוועגען, נאָכזאָגן תפילות און מאָכן אַ ברכה.

ביז כ׳האָב מיט מזל אַנגעהויבן חומש. איצט האָט שוין דער רבי גענומען פּאָרטייטשן און אויסטייטשן. ער האָט אונדז דערציילט וועגן אַ גאָר ווייטער וועלט פון אַמאָל און אַמאָל; ווען דער הימל און דער רבונו־של־עולם זענען נאָך געווען אַזוי נאָענט, אַז משה רבנו און די אָבות אַברהם, יעקב מיט דער מוטער רחל פלעגן אַריין־און אַרויסגיין ביי גאָט, ווי לחבדיל גרויסע סוחרים ביי אונדז אין האַראַדענקע זענען אַריינגייער ביים באַראָן ראַמאַשקאָן, אַדער ביים באַנקיר יונגערמאַן.

און אַז מ׳הויבט אָן לערנען הומש, מוז מען אויך מאָכן אַ גרויסע סעודה. האָט מען מיר יענעם שבת אַנגעטאָן אַ נייע אַנצוגל און ביי אַלע קרובים און שכנים האָט מען אַנגעבאַרגט אפשר צוואַנציק זיגערס מיט קייטן, וועלכע מען האָט אַנגע־האַנגען אויף מיר און אויף מיינעם אַ חבר, דעם „אָפּפֿרעגער". נאָכמיטיק האָט מען אונדז ביידע אַוועקגעשטעלט אויפן גע־דעקטן טיש, און דער רבי מיט טאַטע־מאַמע, קרובים און שכ־נים האָבן אין דער ענגער שטוב זיך אַרומגעזעצט און אַרומ־געשטעלט אַרום טיש און מיט געשפּאַנטקייט און צעלויכטענע אויגן גצוואַרט אויף מיין דרשה.

ס׳האָט זיך אַנגעהויבן. דער „אָפּפֿרעגער" האָט אויסגע־שטרעקט זיינע הענטלעך ווי צום בענטשן און צו מיר אַזוי גזאָגט:

„הרכן את ראשך ואברכך —
בויג אַן דיין קעפּעלע און איך וועל דיך בענטשן.
בן פורת יוסף, בן פורת עלי עין —
שיינער יוסף, חנעוודיקער יוסף — —

„אַזוי ווי יוסף הצדיק האָט געפונען לייטזעליקייט ביי גאָט און ביי לייט, אַזוי זאָלסטו אויך, יינגעלע קליינס, בחורל פיינס, געפינען חן און לייטזעליקייט ביי גאָט און ביי אַלע מענטשן".

„אמן, אמן, אמן", האָבן אַלע אונטערגעכאָפּט.

איצט האָט ער גענומען פרעגן, און איך האָב אָפּגעענט־פערט:

אָפּפֿרעגער: וועלכעס ספר לערנסטו, יינגעלע?

איך: חומש, צו מזל.

אָפּפֿרעגער: וואָס הייסט חומש?

איך: פינף.

אָפּפֿרעגער: וואָס פינף? פינף בייגל פאָר אַ גרייצער?

איך: ניין, פינף הייליקע ספרים האָט די הייליקע תורה.

אָפּפֿרעגער: וועלעכס ספר לערנסטו, יינגעלע?

איך: ויקרא.

אָפּפֿרעגער: ס׳טייטש ויקרא?

איך: און ער האָט גערופן.

אָפּפֿרעגער: וער האָט גערופן? דער שמש האָט גערופן אין שול אַריין?

איך: ניין. גאָט האָט גערופן צו משהן ער זאָל אים אָנזאָגן די דינים פון קרבנות. אַ קרבן איז הייליק, און איך, קליין יינגעלע, בין אויך הייליק. דערפאָר האָט דער רבי אַנגעהויבן מיט מיר לערנען ויקרא.

אָפּפֿרעגער: לערן, יינגעלע, לערן, און באַווייז וואָס דו קענסט.

דאָ האָט ער אַ וואונק געטאָן צו די אַרומיקע, און אַלע האָבן פּריידיק געשמייכלט.

האָב איך גענומען זאָגן אויפן קול: „ויקרא, און ער האָט גערופן — ה׳ גאָט — אל, צו — משה, אייגער האָט געהייסן משה..."

אָבער דאָ האָט זיך דערהערט פון אַלע זייטן: „מזל טוב, מזל טוב!" — מען האָט מיר איבערגעשלאָגן אין מיטן.

די מאַמע וויינט פּאָר גליק און נחת, און די שכנות וויינען מיט איר מיט. מען כאַפּט מיך קושן — קעגן מיין וויללן. וואָרעם איך פיל זיך שוין מעשה גרויסער. אַלע קוקן אויף מיר, און איך מייד אויס זייער בליק — קיינמאָל האָבן נאָך אַזוי פיל מענטשן ניט געקוקט אויף מיר מיט אַזאַ פרייד — איך וויייס, אַז זיי אַלע זענען געקומען אַהער צוליב מיר, און ס׳וועט מיר

אַזוי גוט און וואויל אויפן האַרץ, נאָך בעסער און זיסער ווי דער האָניק־לעקעך, וואָס איך עס איצט.

זייט דעם שפּיצל מיט דער בּאַרד האָבן מיר שטאַרק ליב באַקומען אונדזער רבין, ר׳ שימשעלע. אַמליבסטן זענען מיר נאָך געגאַנגען אין חדר אום ווינטער. מ׳האָט געלערנט בייַ־נאַכט און אַהיימגעגאַנגען איז מען מיט אַגגעצונדענע לאָמ־טערנעס. מיט חשק האָבן מיר זיך צוגעהערט צום רבינס רייד, וועלכער האָט אויף יעדן פסוק, כמעט אויף יעדן וואָרט, גע־האָט צו דערקלערן אַ גאַנצן פּשט און דערציילן אַ גאַנצע מעשה. און גערעדט האָט ער וועגן דער הייליקייט פון דער תורה, וועגן דעם טייטש פון יעדן וואָרט און וועגן דעם מיין, וואָס ליגט הינטער דעם. האָט ער געקאָנט אַנהויבן אַזוי: „שמעון ולוי אחים — שמעון און לוי זענען געווען ברידער״. — און באַלד האָט ער גענומען דערקלערן: וואָס פֿאַר אַ ברידער זיי זענען געווען און ווי שטאַרק און ווי גרויס און ווי מעכטיק. און לוי האָט ער געהייסן, ווייל איינמאָל וועג די פּלישתים האָבן אים נאָכגעיאָגט און ער איז געבליבן אַ פֿאַר־שמאַכטער אין מיטן מדבר, און לייבן זענען אויף אים אַנגע־פאַלן, האָט ער געפּאַקט אַ לייבעכע מיט איין האָנט ביים פּיסק, מיט דער צווייטער ביים עק, זי אויפגעהויבן אין דער הויך, זיך אַנגעטרונקען מיט דער מילך פון אירע ברוסטן און נאָכ־דעם זי אַוועקגעשליידערט פון זיך. שמעון ווידער האָט געקאָנט גאַנצע בערג אויפהויבן אויף זייַנע אַקסלען און מיט זיי צו־שיטן זייַנע פיינט. און אַ שוועסטער האָבן זיי געהאָט אַ יפת־תואר. זענען די פּלישתים זי באַפֿאַלן, ווען די ברידער זענען אין דער היים ניט געווען, און זי פֿאַראומריניקט און געשענדט. זענען די ברידער אַוועק אין דער שטאָט פון די פּלישתים און מיט זייערע שוועדרן אויסגעהרגעט אַלע מענער און חרוב גע־מאַכט די שטאָט אויס נקמה פֿאַר זייער שוועסטער.

אַן אַנדערש מאָל האָבן מיר געלערנט: „ואני, און איך, יעקב״, — און דער רבי האָט באַלד אַנגעהויבן דערציילן: „ואני — און איך, יעקב, וואָס גיי איצט שטאַרבן דאָ אין מצרים, זאָג דיר אַן, מיין זון יוסף, אַז נאָך מיין טויט זאָלסטו איבערפירן מיינע ביינער קיין כנען און מיך דאָרט איינזאַמ־לען צו מיינע אָבות; כאָטש איך האָב מיט דיין מוטער רחל ניט געטאָן אַזאַ חסד: איך האָב זי מקבר געווען אויפן וועג קיין בית־לחם און זי אַפֿילו אין שטאָט ניט געפירט. און וועסטו וועלן מיינען, אַז דעמאָלט האָט געראַטעוועט, אַדער די וועגן זע־נען געווען צו שווער, וועל איך דיר ענטפערן: ניין; די ערד איז געווען טרוקן און געלעכערט ווי אַ רשעטקע; ס׳איז געווען נאָכדעם ווי איך האָב אָפּגעדינט ביי לבנען, צוערשט זיבן יאָר פֿאַר לאהן און דערנאָך זיבן יאָר פֿאַר דיין מוטער רחל. מיר זענען אַנטלאָפן פון לבנען, און ער האָט אונדז נאָכגעיאָגט און אונדז דערגרייכט און געוואָגט, אַז מיר האָבן אַוועקגענומען זיינע געצעלטער. האָב איך זיך מצער געווען איבער זיינע רייד און אַזוי געזאָגט: „וזכר ס׳האָט דיינע געצעלטער גע־גנבעט, דער זאָל שטאַרבן״. און פֿאַרוואָר — דיין מוטער רחל האָט געהאַט די געצעלטער מיטגענומען, און זי איז גע־שטאַרבן! און איך האָב זי מקבר געווען אין מיטן פעלד, אויפן וועג קיין בית־לחם. פֿאַרוואָס? — וועסטו ווידער פרעגן, מיין זון. וועל איך דיר אַזוי ענטפערן: איך האָב געהאַט אַ זעאונג, און געזען האָב איך, אַז אונזער פֿאָלק וועט גיין אין גלות אַריין, פֿאַרלאָזן און נידערגעשלאָגן. וועלן זיי פֿאַרבייגיין דער מר־טער רחלס קבר און בייַ איר בעטן און ווינענן און קלאָגן: „מוטער רחל, מוטער רחל, זע וואָס ס׳איז געווארן פון דייַנע קינדער!״ וועט די מוטער רחל אויפשטיין פון איר קבר און זיך וועגדן צו גאָט, אַזוי צו זאָגן: „פֿאַטער אין הימל, זע וואָס דו האָסט געטאָן צו מיינע קינדער!״ וועט גאָט איר ענטפערן: „דאָס שטראָף איך זיי אַזוי״. וועט די מוטער רחל פרעגן: „פֿאַרוואָס באַשטראָפסטו זיי?״ וועט גאָט איר וידער ענט־פערן: „איך שטראָף זיי פֿאַר זייערע זינד וואָס זיי האָבן געטאָנצט פֿאַרן גאָלדענעם קאָלב״. וועט דעמאָלט די מוטער רחל זאָגן: „פֿאַטער אין הימל, הער אויס מיינע ריידן, וואָס איך וועל דיר דערציילן: ווען יעקב איז געקומען מיך נעמען פֿאַר אַ ווייב, איז ער געווען גרויס און שטאַרק און אַנגענעם פון אויסזען; און מיר האָבן באַלד פון ערשטן אָנקוק ביים ברונעם געפּונען חן אין די אויגן אייניער ביים צווייטן. אָבער מיין פּאַטער לבן איז געווען כיטרע־פֿאַרשקשנט און האָט פּריער גערוֹאָלט פּטור ווערן פון לאהן, וועלכע איז געווען קליין און מיאוס, מיט פּאָקן אויפן פּנים און שטומפּיק אויפן צונג. און ווען ס׳איז געווארן נאַכט, האָט ער אַריינגעדרופן יעקבן אין דער פּינצטערער שטוב; און מיר האָט ער געהייסן זיך לייגן אונטערן בעט און רעדן פֿאַר לאהן, דאָמיט יעקב זאָל מיינען, אַז לאה בין איך, און איך בין לאה. און אַזוי האָט יעקב חתונה געהאַט מיט לאהן. און איך האָב יעקבן ליב געהאַט מיט מיין גאַנצן נפש און נשמה און מיט אַלץ, וואָס איך האָב פֿאַרמאָגט; און האָב דאָך ניט געטראָגן קיין קנאה צו מיין שוועסטער לאה. איך בין נאָר געווען אַ פּשוטער בשר־ודם, און האָב זיך נישט מתקנא געווען. און דו, גרויסער גאָט, באַשעפּער פון אַלע וועלטן, ביזט זיך מתקנא אויף אַ גאָלדן קאָלב?״ וועט דעמאָלט כביכול אַזוי איר ענטפערן: „גיי, מיין טאָכטער רחל, ברענג טרייסט צו דיינע קינדער און זאָג זיי אַן: איך וועל זיי קיינמאָל ניט פֿאַרלאָזן״.

און וועגן משה רבנו האָט ער געוואוסט צו דערציילן יע־דעס מאָל נייַע מעשות מיט נייַע אויסטייטשונגען. איינמאָל האָט ער אונדז געהייסן אַ האַלבן טאָג ניט טרינקען קיין וואַ־סער, וויייל ער דאַרף אונדז דערציילן אַ זייער טיפּע מעשה. מיר האָבן אים געפֿאָלגט, און ווען ער האָט באַמערקט, אַז אונדזערע ליפּן זענען שוין טרוקן פֿאַר דאָרשט, האָט ער אונדז געהייסן נעמען אַ טרונק וואַסער און געזאָגט: אַ גוטע מעשה דאַרף מען ניט נאָר הערן מיט די אויערן, דערפּילן מיטן האַרץ און באַנעמען מיטן שכל — מען דאַרף זי אויך קאָנען דערשפּירן מיט הונגער און מיט דאָרשט אויף דער צונג. אַזוי האָט ער אונדז הייַנט ניט געהייסן טרינקען קיין וואַסער, כדי מיר זאָלן נאָך אַ האַלבן טאָג דאָרשטן קאָנען פֿאַרשטיין ווי שווער ס׳איז געווען פֿאַר משהן און דעם גאַנצן פֿאָלק ישראל צו וואַנדערן פערציק יאָר דורך דער מדבר, וואו ס׳איז בכלל ניט געווען קיין ברונעם. און ער האָט געזומען דערציילן וועגן משה רבנו און אונזער פֿאָלק ישראל אין דער מדבר:

„נאָכדעם ווי זיי זענען אָפּגעגאַנגען פערציק יאָר אין דער מדבר, איז דאָס פֿאָלק שוין געווען מיד און פֿאַרצווייפֿלט, און פֿאַרלוירן דעם בטחון אַריינצוקומען וועג ס׳איז אין צוגאָנגען לאָנד. זענען זיי געווארן קליינמוטיק אין קריגעריש און ווי־דערשפּענק, און געמומען צוריקבענקען נאָך די טעפּ פֿלייש. האָט משה אויפגעהויבן די אויגן צו גאָט, און ס׳האָט געמומען דונערן און בליצן, און די יידן האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז גאָטס קול. איז משה פֿאַרשוואונדן און דערנאָך געקומען צוריק און האָט צונויפֿגעזאַמלט דאָס גאַנצע פֿאָלק און אַזוי געזאָגט: גאָט האָט מיר געהייסן אייך זאָגן, אַז יעדער מאַן פון אייך, אָלט און יונג, זאָל נעמען אַ גראָב־אייזן און אַליין פֿאָר זיך אויסגראָבן אַ גרוב און נאָך דער הייבט אויף דער נאָכט זיך אין אים אַרײַנלייגן. פֿרעגט ניט נאָך וואָס און פֿאַר וועלן, ווייל אַזוי ווייל גאָט.

„האָבן אָלע מאַנספּאַרשוינען, זקנים און יונגע, אויסגע־גראָבן פֿאָר זיך אַ גרוב און נאָך דעמזעלבן אויף דער נאָכט זיך אַרײַנגעלייגט אין אים, ווי גאָט האָט באַפוילן צו משהן.

„און ווען די זון איז צומאָרגנס אַרויס פון איר פוטערפּאָס, זענען צוויי דריטל פון דער עדה געבליבן ליגן אין זייערע קברים און בלויז איין דריטל איז פון די קברים אויפגעשטאַנען האָט משה זיך צעוועגדט צום פֿאָלק, אַזוי צו זאָגן: הערט אויס דאָס וואָרט פון גאָט! די קליידונג אין מוט, די שרעקעוודי־קע און שוואַך־האַרציקע אין גלויבן, וועלן שוין אַזוי ליגן בלייבן אין זייערע קברים; און נאָר די שטאַרקע און מוטיקע, וואָס פילן ניט קיין פּחד און קיין שרעק, וואָס זענען באַהאַרצט מיט גלויבן און בטחון, נאָר זיי וועלן געשטאַרקט און פֿאַר־יינגערט ווערן, זיי וועלן אַנגעפּילט ווערן מיט נייַער קראָפֿט אויף ווייטער צו וואַנדערן, צו קאָנען אַריינקומען אין דעם צוגאָנגען לאָנד כנען״.

א ייד אַן אבֿיון איז געווען אונדזער מלמד, ר׳ שימשעלע מילניצער. געלערנט בײַ אים האָבן בלויז קינדער פון אָרעמע־לייט, און ער אַליין האָט געהאַט אַ פּוילע שטוב אייגענע קינ־דער. פֿלעגט ער דאַרפֿן אָרומלויפֿן נאָנצענע טעג ליינען און באָרגן. בײַ אונדז פֿלעגט ער נעמען ברויט אויפֿן חשבון פֿון זיין מלמדות — וויפֿל ער האָט נאָר באַדאַרפֿט — מ׳האָט אים קיינמאָל ניט נאָכגערעכנט. בישטאָ קיין מער באַגאַטישער האָנדל, פֿלעגט דער טאַטע זאָגן, ווי אויסבייטן ברויט פֿאָר תורה; און וועדליך די ברוילדער, וואָס דער רבי נעמט בײַ אונדז, מוזן מיר אויסוואָקסן גרויסע לומדים און אפֿשר נאָר אַליין ווערן רבנים.

אָמאָל פֿלעגן מיר אויך מאַכן אַ סעודהלע אין חדר. מיר זענען געווען אָרום זעכצן בײַ צוואַנציק קינדער. האָט יעדער, לויטן שטאַנד, צושטייער געגעבן אַ גרייצער אַדער צוויי, און מ׳האָט איינגעקויפט זעמל, הערינג, פֿאַוויידלע, אַ ביסל האָניק און אַ קליין ביסל בראָנפן פֿאָרן רבין. דעמאָלט פלעגן מיר זיצן מיט אים אָרום טיש ווי דערוואָקסענע מענטשן, ממש ווי זיינע גלייכן.

איינמאָל האָבן מיר צו אַזאַ סעודה איינגעקויפט אַ ביסל מער בראָנפן ווי געווייגלעך, איז דער רבי געווארן בארייי־דעוודיק און געמומען אונדז דערקלערן פֿאַרוואָס עס האָט נאָך קיינמאָל ניט אָנגעריכט קיין תלמיד, ווי אַנדערע מלמדים האָבן ליב צו טאָן. ער טראָכט תמיד, האָט ער געזאָגט, וועגן יהושע בן נון און משה רבנו, דעם גרעסטן תלמיד און דעם גרעסטן רבי זינט ששת־ימי־בראשית. בײַם דריטן גלעזל האָט זיך זיין פּנים אויסגעלויטערט און ער האָט ווייטער געזאָגט: „אייגנט־לעך איז דאָס אַן ענין צווישן דעם רבונו של עולם מיט משה רבנו אין יהושע בן נון. גאָט האָט אַמאָל געפֿרופן צו משהן און אַזוי געזאָגט: הער אויס, מיין געטרייער קנעכט משה, דו האָסט זיך שוין גענוג געפּלאָגט מיט מיין פֿאָלק ישראל, און איך מיין, אַז ס׳איז שוין צייט דו זאָלסט אָפרועגן און זאָלסט ווערן אייג־געזאַמלט צו דיינע אבות. מיינסטו ניט אַזוי, מיין זון? האָט משה זיך פֿאַרוואונדערט און זיך אָפּגערופן: ניין, מיין האַר, ניין — איך מוז דאָך פריער אַריינפירן דיין פֿאָלק אין גע־בענטשטן לאַנד. דערנאָך מעגסטו טאָן מיט מיר לויט דיין ווילן. איצט אָבער, אַ גרויסער האַר, האָב איך קיין צייט ניט, איך אייל זיך.

„און ער איז אַוועק.

„מיט אַ צייט שפּעטער רופט ווידער גאָט צו משהן און זאָגט אים: ווייסטו, משה מיין קנעכט, די מלאכים אין הימל גרייטן שוין שופֿרות און פידלען, און האַלטן אין איין נאָכפֿרעגן וועגן זיי וועלן שוין קאָנען אויפנעמען משה רבנו בײַ זיך אין הימל. דו ווייסט דאָך, משה מיין זון, ווי שטאַרק ליב דו ביזט אונדז.

„האָט משה זיך ווידער אָנגערופן: יאָ, איך ווייס עס, פֿאָטער אין הימל. אָבער וואָס וואָלסטו זאָגן, גרויסער באַאַמ־טער פון וועלטן, ווען אין מיטן פון די ששת ימי בראשית וואָלט דיך עמעצער אָוועקגענומען און דיר געשטערט אין דיין גרויסן באַשאַף? און ווער נאָך ווי דו קאָן עס ווייסן, אַז אַן אָנגעהויבענע אַרבעט מוז פֿאַרענדיקט ווערן? זיי דאָרום מוחל, גרויסער האַר; ווארים איך ווייס, אַז דיין הימל מיט די מלאכים וועסטו מיר קיינמאָל ניט פֿאַרווייגערן. ווייל איך טאָקע זיך צואיילן, כדי מיט דיין הילף און דיין לייטזעליקייט צו קאָנען וואָס פריער קומען אין דיין אייביקייט.

„און ער איז ווידער אַוועק.

„אין אַ צייט אַרום האָט גאָט ווידער געפֿרופן צו משהן. דעם מאָל האָט שוין משה אַליין אָנגעהויבן דעם געשפּרעך און אַזוי געזאָגט: איך ווייס, האַר, אַז די מלאכים אין הימל איז לאָנגווייליק און זיי וואָרטן שוין אויף אַ גרויסער סעודה. און אַז פֿאָר מיר איז שוין דאָרט גרייט אַ גאָלדענער שטול. אָבער איך האָלט גראָד אין פֿאַרענדיקן מיין שליחות, און איך שטיי שוין גאָר נאָענט פון כנען. איז — באַפעל דיין קנעכט וואָס צו טאָן, באַשעפּער פון דער וועלט, און פֿאַרהויל ניט פֿאָר אים קיין זאָך; ווארים דעם מאָל אייל איך זיך שוין גאָר שטאַרק, אַ האַר פון דער וועלט.

„האָט דער האַר פון דער וועלט אין זיין אייביקער גוטסקייט און לייטזעליקייט אַ שמייכל געטאָן און אַזוי גע־זאָגט: משה, איך וויל פֿאָר דיר גאָרנישט פֿאַרהוילן, ווי דו האָסט פֿאָר מיר גאָרנישט פֿאַרהוילט. דו וועסט וואָויל וויסן, אַז איך בין שטענדיק געווען, און בין, און וועל שטענ־דיק זיין מיט דיר. אָבער אויך איך —

מוז אָפּהיטן געווויסע דינים און משפטים פון דער וועלט. איז הער זיך איין, מיין זון: דו האָסט אַ תלמיד, יהושע, וועלכער לערנט שוין ביי דיר גאַנצע פערציק יאָר. ער היט־אָפּ דיין געבאָט און טוט אַלץ, וואָס דו באַפעלסט אים צו טאָן. ער איז שוין ווייט אין די יאָרן און אין זיין בארד האָבן זיך שוין באַווירן גרויע לאָקן; און ער זיצט נאָך אַלץ און וואַרט און וואַרט. איז געקומען די צייט, ווען דיין תלמיד יהושע דאַרף ווערן דער לערער און פירער פונעם פֿאָלק ישראל. איצט ווייסטו עס, מיין זון.

„און משה האָט אויפגעהויבן די אויגן צו גאָט און אַזוי געזאָגט: איצט ווייס איך דיין באַשייד, דו האָר פון דער וועלט. וואָס־זשע איז צו טראַכטן? מאָך אים פֿאַר דעם לערער און פירער פון דיין פֿאָלק. אָבער לאָז מיך כאָטש איבער ווי זיין תלמיד, איך זאָל צוזען, בלויז פון ווייטן צוזען, וואָס עס ווערט פון מיין אַרבעט און מיין שליחות.

„און גאָט דער האָר האָט אַזוי געזאָגט: משה, מיין געטרייער קנעכט, האָסט געפונען גנאָד און לייטזעליקייט אין מיינע אויגן, און איך וועל טאָן וואָס ס׳איז דיין באַגער. גיי, און איך וועל דיך באַשיצן און באַשערמען.

„איז משה געאַנגנגן; און גאָט דער האָר האָט אים באַגלייט מיט אַ גנאַדפולן בליק און מיט אַ גלעט פון זיינע לייטזעליקע שטראָלן.

„און ווען משה האָט אַראָפגענידערט צו דער עדה, האָט געבליצט און געדונערט. איז אויפגעשטאַנען זיין תלמיד יהושע און געוואוסט, אַז דאָס רופט אים גאָט. און ער איז געגאַנגען צום בארג נבו, און גאָט דער באַשאַפער האָט גערעדט צו אים, און דאָס פֿאָלק האָט מיט ערפורכט געוואַרט.

„און ווען יהושע איז צוריקגעקומען, איז ער געגאַנגען גלייך צום מקדש; און אַלע האָבן געזען די שכינה לייכטן איבער זיין קאָפּ, און אַלע האָבן געוואוסט, אַז גאָט האָט היינט יהושען אַ קוש געטאָן. האָט משה אים אָנגענומען פֿאַרן אָרעם און ביי אים געפרעגט: זאָג, יהושע, וואָס האָט דיר גאָט געזאָגט? האָט יהושע אָרויסגענומען זיין אָרעם פון משהס העגט, זיך אַ קער געטאָן ווייטער גיין און בלויז אָפּגעענטפערט: האָסטו, משה, מיר ווען ס׳איז דערציילט וואָס גאָט האָט דיר געזאָגט?

„מיט דעם איז ער אַריין אין מקדש, און דאָס פֿאָלק נאָך אים.

„און קיינער האָט מער נישט באַמערקט ווי משה איז איצטער, פֿאַרשעמט און געבראָכן, אויפגעשטיגן אין איילענישׂ צום בארג נבו מיט זייטיקע וועגן. גאָט דער האָר האָט שוין געוואַרט אויף אים. און משה האָט אויפגעהויבן די אויגן צו גאָט און געזאָגט: דאָ בין איך, מיין פֿאָטער און האָר, איך בין געקומען".

— איצט פֿאַרשטייט איר שוין — האָט אונדזער רבי ווייטער געזאָגט — פֿאַרוואָס איך וויל אייך ניט באַטראַכטן פֿאַר בלויז תלמידים און קליינע קינדער? מ׳קאָן קיינמאָל נישט וויסן ווער ס׳איז דער תלמיד און ווער דער רבי. עס קאָן קומען אַ טאָג, ווען אייגער פון אייך וועט זיין דער גרויסער רבי, און איך בלויז זיין תלמיד. איר זיצט דאָ און איר קוקט מיר אין מויל אַריין ווי איר וואָלט ערשט אַליין אָנגענהויבן גיין אין חדר. אָט ערשט, דאָכט זיך, האָב איך געליגט זיך שלאָפן ווי אַ קינד, און בין פלוצים אויפגעשטאַנען באַוואַקסן מיט אַ בארד; און אָט האָב איך איצט שוין אַליין אַ פולע שטוב מיט קינדער.

ער האָט זיך פאַרטראַכט און מיט אַמאָל אָנגענומען אַן אַנדערע וועג: „אַצינד איז שוין פאַר מיר צו שפעט אויסצולערנען אַ מלאכה. אָפּט בין איך מקנא די סטאַליאַרעס, די שוסטערס, די שניידערס און בעקערס — זיי דאַרפן ניט אויסשטרעקן די האָנט נאָך מענטשנס גאָב..."

(אונדזער רבי פלעגט נאָך מוזן דאָנערשטיק אַרומגיין איבער די הייזער, וואָס פלעגט אים פאַרשאַפן אַ סך עגמת־נפש).

„לערנט אַ מלאכה — האָט ער פלוצים געזאָגט — ווייל עס וועט קומען אַ טאָג, ווען אויך איר וועט באַוואַקסן וועלן מיט בערד, איר וועט באַפֿאַלן וועלן מיט אַ שטוב קינדער, און דעמאָלט וועלן זיך אָנהויבן צרות און זאָרג — ווי ביי מיר, ווי ביי אַ סך פון אייערע טאַטעס..."

ער האָט אָנגהויבן זינגען אַ זמרל און געמומען דערציילן מעשות וועגן גייסטער, רוחות און בלאָנדזשענדע נשמות, וועלכע טרעפן זיך אין דער נאָכט אַרום דעם שיידוועג; ווי די דאָזיקע נשמות וואַנדלען אַרום צווישן הימל און דער שאול־תחתית און ווערן מגולגל אין אַ געשלאָגענעם הונט, אין אַ חזיר אָדער אַ האָן, און קאָנען קיין רו ניט געפינען, ביז זיי ווערן „דערקענט" דורך אַ הייליקן צדיק און באַקומען זייער דערלייזונג דורך אַ הייליקן פסוק. ער האָט דערציילט וועגן שרעקלעכע רוחות און נאַרישע לצים, בפרט וועגן די קליינע שרעטעלעך, וועלכע טרייבן ליצנות אויף זייער אייגענעם אופן: ווען זיי קומען בייאַכט אין שטוב, קערן זיי אַלץ איבער, אָדער שיטן־אויס טאַבאַקע צום ניסן, פאַרהאָקן די טירן מיט טשוועקעס אָדער פאַרנייען די אַרבל פון העמד, מ׳זאָל זיי ניט קאָנען אָנטאָן.

אַזעלכע שוידערלעכע און לוסטיקע מעשות האָט דער רבי געקענט דערציילן.

און ווען מיר זענען בייאַכט אַהיימגעגאַנגען פין חדר מיט אונדזערע קליינע לאַמטערנדלעך, פלעג איך זיך אַפּשטעלן ביים שייד־וועג און אָנהויבן שרייען: „כישוף־מאַכערס, שדים און רוחות, באַווייזט זיך! קומט אָהער! קומט אָהער!!! קומט אָהער!!! פאַרשווינדט! פאַרשווינדט!! פאַרשווינדט!!!". די קינדער פלעגן זיך צעלויפן פאַר שרעק. און איך אַליין האָב געציטערט אין טאָפלטער שרעק: אי פאַר די שדים, אי אויס מורא וואָס איך רוף זיי צוזאַמען. אָבער דאָס געפיל וואָס איך קאָן זיי אָפּנאַרן, זיי זאָלן מיינען, אַז איך אַליין האָב ניט קיין מורא, האָט מיך ניט אָפּגעלאָזט, און די צווייטע נאַכט פלעג איך ווידער טאָן דאָס זעלבע. האָבן די קינדער יעדע נאַכט מיך פאַרוואָרפן מיט מתנות — אַלטע ביינדלעך, שטיקלעך אייזן, קנעפּ, וואָס זיי האָבן אָפּגעשונדן פון זיך אָדער פון דעם טאַטנס און ברידערס רעקלעך — אָבי איך זאָל מער ניט צוזאַמענרופן די שדים און רוחות. אָבער ווי נאָר מיר זענען געקומען צום שייד־וועג,

האָב איך ווידער ניט געקאָנט זיך איינהאַלטן — כ׳האָב פאַר־געסן אַלץ, וואָס זיי האָבן מיט מיר אויסגענומען, און ווידער אָנגעהויבן צוזאַמענרופן די שדים. איך האָב שטאַרק הנאה געהאַט פון זייער שרעק.

אָט אַזאָ מין פאַרשייטער, אָבער אומשולדיקער קליינער יאָט בין איך געווען.

ביז איינמאָל, ווען מיר זענען געבליבן אַליין, האָט דער רבי צו מיר געזאָגט: „איך וויים, אַז דו ביזט אַ סך דרייס־טער ווי די אַנדערע קינדער. דו ביזט דאָך אָבער אויך אַ סך קליגער פון זיי. דאַרפסטו זען זיי צו באַשיצן, און ניט אָנווארפן אַ מורא אויף זיי. איך וויל מיך חלילה ניט מישן אין אייערע אַלעמענס עסקים — אָבער איך לאָז עס איבער צו דיין אייגענעם שכל״.

האָב איך אים פאַרשטאַנען און טאָקע מער עס ניט גע־טאָן. אָבער דער עיקר האָב איך מיט דעם געוואָלט צוליב טאָן מיין רבין ר׳ שימשעלע מילניצער, וועמען מען האָט פשוט אַלץ געמוזט צוליב טאָן.

אפשר מיין ערשטע ראל

מ׳פלעגט ביי אונדז דערציילן, אַז אַ געוויסער ייד, הער הירש, איז געווען אַזוי רייך, אַז דער קייזער האָט אים אַרויס־גערופן צו זיך קיין ווין, האָט אים אפגעגעבן אַ סך כבוד און אים אָנגעבאָטן אַ הויכן אמט. נאָר דער הער הירש האָט גע־זאָגט: „אַ דאַנק דיר, גרויסער מלך, אָבער איך קאָן עס ניט אָננעמען״. „פאַרוואָס?״, האָט דער קייזער זיך געוואונדערט. האָט דער הער הירש געענטפערט: „גרויסער קייזער, דער הער גאָט האָט מיך רייך געמאַכט, און דו ווילסט מיר צוטיילן כבוד און מיר געבן אַ גרויסן אמט. אָבער אין דיין לאַנד גאַליציע לעבן אַזוי פיל קליינע יידישע קינדער, און זיערע אָרעמע עלטערן קאָנען זיי ניט דערנערן און ניט קליידן; זיי האָבן אפילו ניט מיט וואָס זיי אין שולע צו שיקן. און אַזוי ווי איך האָב אַצינד דאָס גליק צו שטיין פאַר דיר פנים אל פנים, האָב איך צו דיר אַ גרויסע ביטע: זאָלסט מיר דערלויבן דאָרט צו עפענען שולן אויף מיינע קאָסטן, וואו די קליינע קינדערלעך זאָלן קאָנען לערנען און אויפוואַקסן קלוגע מענטשן, זיי זאָלן דערנאָך וועלן פאַר דיר בראָווע סאָלדאָטן״. „דאָס געפעלט מיר — האָט דער קייזער געזאָגט — דאָס געפעלט מיר זייער, מיין ליבער הער ,בארא׳ הירש״.

אַזוי איז דער הער הירש שוין אַהיימגעפאָרן ווי דער בארא׳ הירש. האָט ער דערנאָך געמאַכט בארא׳ הירש־שולן איבער גאַנץ גאַליציע, און איין שולע אויך אין האַראַדענקע.

ס׳איז געווען אַ גרויסער חילוק צווישן דער בארא׳ הירש־שולע און דעם חדר. אין חדר איז געווען פינצטער און שמו־ציק; אָבער שימשעלע דער מילניצער האָט אונדז ליב גע־האָט און צו אונדז גערעדט ווי צו זיינס גליכן. אין דער שולע איז געווען ליכטיק און ציכטיק; נאָר די לערער האָבן אונדז באַהאַנדלט ווי קליינע היהלער און אונדז געשלאָגן. אָבער פאַר לערנען זיך האָט מען געגעבן אַ היטל מיט אַ גלאַנציקן דאַשעק; פאַר בעסער לערנען זיך האָט מען שוין באַקומען אַ פאָר הוזן; פאַר נאָך בעסער לערנען — אויך אַ רעקל דערצו; און פאַר זייער גוט לערנען האָט מען אונז אויסגעפוצט פון קאָפּ ביז די פיס, אַפילו מיט העמדער און נאָז־טיכלעך. מען האָט אַכטונג געגעבן, אַז מיר זאָלן קומען אין שולע אַריין אָפּגעוואַשן און ריין, אַפילו מיט געפוצטע שיך, אַנישט האָט מען פאַרשעמט דאָס קינד און עס צוריק אַהיימגעשיקט. די לערער זענען געווען אָנגעטאָן „דייטש״ און גערעדט פוי־ליש. אויב די „זאַדאַניעס״, וואָס מען האָט באַדאַרפט צוגרייטן פאַר דער שולע, זענען געווען שלעכט געמאַכט, אַדער מען האָט נישט ריכטיק געענטפערט אויף אַ פראַגע, האָט דער לערער געשלאָגן מיט דער ווירע איבער דער פלאָך פון דער האַנט. אַ טייל האָבן עס געטאָן נאָר לפנים, האָט עס כמעט ניט וויי געטאָן. אָבער דער לערער פון יידיש, הער וויזעל־בערג, פלעגט אַ זעץ טאָן איבער דער האַנט מיט קאָנט פון דער ווירע. דאָס איז געווען דער ערשטער שלעכטער מענטש, וואָס איך האָב באַגעגנט אין מיין לעבן. ער האָט געהאַט געלבלעך־בלאָנדע באָקן־בערד ווי קייזער פראַנץ יאָזעף, און פלעגט האַלטן אין איין קוקן אין שפיגל און זיך קעמען — בפרט נאָכדעם, ווי ער האָט אונדז געשלאָגן. זיין פנים פלעגט דערביי ווערן רויט ווי אַ בורעק. אויפן טיש ביי אים איז געלעגן די ווירע, זיין דינגער יאָמשערנער שטעקן צום שלאָגן, און אויך דאָס קעמעלע מיט אַ שפיגעלע צו קעמען די באָרד. ניט איין מאָל האָט ער אונדז אַריבערגעלייגט איבער דער באַנק און אַריינגעפיטשקעט מיטן יאָמשערנעם שטעקן. אַ טייל קינדער פלעגן זיך דערפאָר אויסבעטן די הייזעלעך מיט קליינע קישעלעך און שמאָטעס. אָבער אַך־און־ווי צום קינד, וועט הער וויזעלבערג האָט עס באַמערקט. ער האָט אים באַלד געהייסן אַרונטערלאָזן די הויזן און אים דערלאַנגט מיטן שטעקן איבערן נאָקעטן לייב. האָט עס ניט נאָר שטאַרק וויי געטאָן, נאָר ס׳איז נאָך געווען אַ בושה דערצו. הער וויזעל־בערג איז געווען אַ מייסטער אויף צו שלאָגן, און מיר האָבן אים דערפאָר געהאַסט; אים און אַפילו זיינע קינדער, וועלכע זענען מיט אונדז געגאַנגען אין דער זעלבער שולע. אַלע לערער פלעגן שלאָגן, אַפילו די לערערין כאַמיידעס (דאָס האָט אונדז שוין גאָר שטאַרק פאַרדראָסן), אָבער הער ווי־זעלבערג האָט מער געשלאָגן ווי געלערנט.

נאָר מיר האָבן זיך צוביסלעך אין זיי נוקם געווען. אום ווינטער פלעגן מיר מיטברענגען אין קלאַס שטיקלעך אייז אין גספרוירענעם שניי, און מיט דעם פאַרפירט צווישן זיך גאַנצע שלאַכטן. אין פרילינג ווידער זענען אַרומגעפלויגן מיליאָנען זשוקעס, פלעגן מיר זיי כאַפּן, און אויף אַ געגע־בענעם צייכן זיי אַלע אויף אַמאָל אַרויסגעלאָזט פליען אי־ן בערן קלאַס. די לערערין כאַמיידעס פלעגט דערביי ווערן היסטעריש און שרייען, האָבן מיר אָנגעשטעלט נעבעכדיקע פנימער, גלייך מיר ווייסן פון גאָרנישט, און שטילערהייט זיך געפרייט. איינמאָל, בעת אַן איבערריס, האָבן מיר אָנגעפילט אירע הענטשקעס מיט זשוקעס — אַ זשוקל אין יעדער הענ־טשקע־פינגער. ביים אַהיימגיין, ווען זי האָט געוואָלט אָנטאָן די הענטשקעס, האָט זי אַזש צעקוויטשעט זיך פאַר שרעק; און מיר האָבן געקוויטשעט פאַר פרייד. זי האָט אַריינגעלאָפן דעם דירעקטאָר בערלאָס — אַ לאָנגער, מאָגערער, שטרענגער

מענטש, מיט אַ בלייך פנים און אַרויפגעדרייטע וואָנסעס. האָט ער אונדז, פֿאַר אַ שטראָף, געהייסן איבערבלייבן אין קלאָס אַ גאַנצן טאָג. אָבער אויך די לערערין האָט געמוזט בלייבן מיט אונדז.

נאָר איין לערער האָט אונדז קיינמאָל אָפּגילו ניט אָנגע־רירט — זיין נאָמען איז געווען דרייפוס. אַז אַ יינגל האָט אים אָפּגעטראָגן די שול־העפטן אַהיים, פלעגט ער אים מכבד זיין מיט צוקערלעך. דער לערער דרייפוס איז אָבער פלוצים געשטאָרבן, און אויף זיין קבר האָט עמעצער אָנגעשריבן:

„וען דו וואָלסט ניט געווען די בארד ראָזירט,

וואָלסטו אין גן־עדן איצט שפּאַצירט״.

דאָס גוטס, וואָס דער בארַאן הירש האָט פֿאַר אונדז גע־טאָן, האָט אונדז געמאַכט לייכטער אַריבערצוטראָגן אַלע צרות, וואָס מיר האָבן געדאַרפט אויסשטיין פון די אַנדערע לערער. די שיינע אָנצוגלעך פֿאַר יום־טובים, די געשמאַקע פּאָסאָליע־זופ אום ווינטער און דאָס שפּילן זיך אויפן הויף פון דער שול, האָט אונדז פֿאַר אַלץ באַלוינט.

דאָס לעבן אין דער היים איז זיך געגאָנגען אין אַ סדר, ווייל אַלע האָבן געארבעט, יעדער האָט געהאָט וואָס צו טאָן. מיר פלעגן אויפשטיין פֿיר פֿאַרטאָג צו פלעכטן בייגל און קנעטן זעמל; און זעקס דעם זייגער פלעגן מיר עס שוין אין געפלאָכטענע קוישלעך צעטראָגן צווישן די קונים און צו דער שטעל אויפן מאַרק. אָבט אַזייגער זענען מיר געגאָנגען אין שול. איך האָב שטענדיק געהאָט אַרום די נעגל איבערגע־בליבענע שטיקלעך טייג; פלעג איך דאָס מיט שטאָלץ באַווייזן די קינדער אין שול און זיך באַרימען, אַז איך אַר־בעט שוין בייאָבט פונקט ווי די גרויסע געזעלן.

מיין עלטערער ברודער, שבתי, איז שטענדיק געווען אַ טרויעריקער, אַ מידער און ניט אויסגעשלאָפענער, מיט רויט־לער־פֿאַרלאָפענע אויגן. ער פלעגט זיך מיט קיינעם ניט שפּילן, נאָר האָלטן אין איין לערנען פֿאַר דער שול — און ערשט ווען דער לערער האָט אים אַרויסגערופן, פלעגט ער שטיל און ניט זיכער אַרויסשטאַמלען אין שרעק אומפֿאַרשטענדלעכע ווער־טער. איך דער איינציקער האָב פֿאַרשטאַנען וואָס ער מיינט. האָט דער לערער אים פֿאַרשעמט, געהייסן אים זיך אַוועק־זעצן, און מיך אַרויסגערופן. האָב איך נאָר באַדאַרפט הויך און מיט קוראַזש איבערחזרן, וואָס איך האָב געהערט פון ברודער — און שוין האָט מיך דער לערער געלויבט אויף מיין ברודערס חשבון. מיין אַרעמער ברודער שבתי...

מיר זענען געזעסן אין דער דריטער באַנק. לעבן מיר זענען געזעסן צוויי בלאָנדע, פֿאַרפּיעשטשעטע קינדער, אין אונדזער עלטער. זיי האָבן געהאָט לאַנגע, בלאָנדע לאָקן מיט רויטע בעקעלעך, און אָנגעטאָן זענען זיי געווען אין העל־בלויע אָנצוגלעך מיט מאָטראָסן־קרעגעלעך. דאָס זענען ge־וען די קינדער פון באַנקיר יונגערמאַן. יעדן טאָג האָבן זיי מיטגעבראַכט אַנדערע נאַשעריייען: איינמאָל חלה מיט אַ שטיקל הון, אַ צווייט מאָל זעמל מיט פוטער און איינגע־מאַכטס, אָדער מיט האָניק; צי גאָר ראָזשינקע־קוכן מיט פו־טער און אויבסט דערצו — קאָרשן, ווייַנשל, אַן עפּל, אַ באַר אָדער אָפּילו אַ פערשקע. איינמאָל, בעתן איבערריים, איך בין הונגעריק ווי שטענדיק, — קוק איך אַזוי אויף זייערע נאַשעריייען, אַז די סלינע רינט מיר פון מויל. נעם איך זיך בעטן ביי דעם קלענערן יונגערמאַן ער זאָל מיר געבן אַ ביס צו טאָן.

— ניין! — ענטפערט ער ווי אַ גזלן און פערשט ווייטער.

איך האָב געפּילט, אַז דאָס בלוט קומט מיר אין פּנים אַריין פֿאַר בושה. זייט דעמאָלט האָב איך זיי ביידע פיינט באַקומען און יעדן צווייטן טאָג האָב איך צוגעטראָבט אַנ־דערע זביטקעס פֿאַר זיי. כ׳האָב מיטגעבראָבט סאָזשע און אויסגעשיט אויף זייער באַנק. האָבן זיי זיך אויסגערוסט די אָנצוגלעך און די העפטן. כ׳האָב זיי אונטערגעלייגט שפּיציקע שטיינדלעך אונטערן געזעס, איינמאָל אָפּילו אַ שפּיציק טשווקל. האָט איינער פון זיי ביים זעצן זיך אַזוי געזומען קוויטשען, אַז אַלע האָבן אויסגעפלאָצט אין אַ געלעכטער, נאָר איך איינער האָב זיך געמאַכט אומשולדיק און געשוויגן. אַן אָנדערש מאָל האָב איך אָנגעפילט מיין טינטער ביז אי־בערן ראַנד מיט טינט און האָב עס אַוועקגעשטעלט שיף איבערן לעכל פון באַנק — אַזוי, אַז וען די לערערין האָט מיך אויסגערופן, האָב איך ביים אויפשטיין נאָר איין שאָר געטאָן מיט דער האַנט, און די טינט האָט אַ פליוך געטאָן אויף מיין שכנס ווייס פנימל און בלאָנדע לאָקן, און אינ־גאַנצן פֿאַרגאָסן זיין מאַטראָסן־קאָלנער. ערשט איצט האָט דער גאַנצער קלאָס אויסגעשאָסן מיט אַ געלעכטער! דער קלייַנער יונגערמאַן האָט זיך צעווייַנט; די לערערין האָט געפּרואווט אים איינצומען, און איך האָב וויידער געמאַכט אַן אומשולדיק רחמנות־פנימל. אָבער שטילערהייט האָב איך זיך שטאַרק געפרייט, נאָך מער ווי מיט זיין זיסן ראָזשינקע־קוכן מיט פוטער.

אַזוי האָב איך יעדעס מאָל צוגעטראָבט אַנדערע זביטקעס. דאָ האָב איך געגעבן אַ פלי אַריין אין באַנק און דערבי מיט מיין שפּיציקן עלנבויגן דערלאַנגט דעם קליינעם באַנקיר אַזאַ זעץ אין די ריפּן, אַז ער האָט שיער נישט איבערגעקערט אַלע אַנדערע קינדער אין באַנק. אַ צווייט מאָל האָב איך ביים אויפהייבן זיך „גאַנץ צופעליק״ אים אַזאַ טרעט געטאָן אויפן פוס, אַז טרערן זענען אים געקומען אין די אויגן. פלעגט ער זיך שוין היטן פֿאַר מיר, מורא האָבנדיק פֿאַר אַ נייַ שפּיצל.

ביז איינמאָל, ווידער אין איבערייס, קומט ער צו מיר צו:

— פֿאַרוואָס בעטסטו נישט עפּעס ביי מיר?

— און אַז איך בעט — זאָג איך — ווילסטו דען געבן? מישט זיך אַריין זיין צווייטער ברודער:

— דו בעט נאָר.

ענטפער איך אַפּ:

— און דו גיב נאָר!

און איך האָב ניט געגלויבט מיינע אויגן: זיי האָבן שוין געהאַלטן צוגעגרייט פֿאַר מיר אַ גאַנץ פּעקל עסן, און נאָך אַ באַר דערצו.

זייט דעמאָלט פלעגן זיי מיר שוין ברענגען יעדן טאָג עפּעס אַנדערש צום עסן, אַז ס׳איז געווען אַ פּרייד צו גיין אין שולע. האָט שוין דאָס טינטער מער זיך ניט אויסגע־

גאָסן, ניט געווען מער קיין שפּיציקע שטיינדלעך און טשוועקלעך אונטערן געזונט, און מיינע הענט און פּיס האָבן זיך שוין מער ניט פֿאַרטשעפּעט אָן זיי. מיר זענען געוואָרן חברים, און נאָך דער שולע פֿלעג איך זיי מיטנעמען גנבענען אויבסט אויפֿן מאַרק, מיר האָבן געהאַט לאַנג שטעקנס מיט אַ טשוואַק ביים שפּיץ. ווי נאָר אַ זיצערקע האָט זיך אָוועק־געדרייט, האָבן מיר מיטן טשוואַק פֿאַרטשעפּעט אָן עפּל אָדער אַ באָר, און קאָטשיי אָווען! מיר זענען געווען אַ קליינע אַרגאַניזירטע רויבער־באַנדע, וואָס פֿלעגט באַפֿאַלן אַ סאַד מיט אויבסט, אָדער בעת אַ שרפה לויפֿן „ראַטע־וועק", און דערווייל ווי אַ טשאָטע וואָראָנעס צוכאַפֿן וואָס האָט זיך גלאָזט. ביים קאָוואָל האָבן מיר „געפֿונען" (וועג קיינער האָט ניט געזען) שטיקלעך אייזן, פֿאַדקאָוועס, טשוווּ־קעס, און פֿלעגן עס פֿאַרוקיפן דעם פֿרומאַק מרדכי, וואָס האָט געהאַנדלט מיט אַלטן אייזן־ברוך. לויט די פּרייזן, וואָס ער האָט אונדז דערפֿאַר געצאָלט, האָט מען שוין געקאָנט זען, אַז ער וווּיסט געווי פון וואַנען די זאַכן שטאַמען. אַבער מיר האָבן אים דערפֿאַר אָפּגעדינט. מיר זענען שטענדיק געווען פּינף, זעקס חברה־לייט צוזאַמען. איז בשעת איין טייל האָט אים פֿאַרקויפט און זיך געדונגען, האָט דערווייל דער אַנדערער טייל ביי אים גגנבעט שטיקלעך אייזן פון זיין אייגענער קראָם און עס טאָקע אים אַליין וויידער פֿאַרקויפט. אַזוי האָט געקאָנט פֿאַסירן, אַז ער האָט ביי אונדז צוויי און דריי מאָל אָפּגע־קויפט די זעלבע פֿאָדקאָווע, די זעלבע טשוועקעס — און מיר האָבן געקייכט פֿאַר גלעזעטער. געווען עס גייט, האָבן מיר איינמאָל ביי אים צוגעגנבעט אַן אָלטן סאַמאָוואַר און עס באָלד אויף דער שטעל אים דערלאַנגט צו קויפן. ס׳איז אים געווּאָרן פֿאַרדעכטיק. ער האָט געגומען קוקן דאָ אויף אונדז, דאָ אויף זיין קראָם — און אָנגעהויבן אַראָפּנעמען דעם פּאַ־סיק פון די הויזן. האָבן מיר אים אַ וואַרף געטאָן דעם סאַ־מאָוואַר אין פּנים אַריין, געגומען די פּיס אויף די פּלייצעס און מער מיט אים קיין געשעפֿטן ניט געמאַכט.

איינמאָל איז צו אונדז געקומען דער פֿריוואַט־לערער פון דעם באַנקיר יונגערמאַנס קינדער און מיך פֿאַרקלאָגט פֿאַרן טאַטן, אַז ניט נאָר בין איך אַליין אַ גנב, נאָר איך וויל נאָך יונגערמאַנס קינדער אויך מאַכן פֿאַר גנבים. האָט דער טאַטע אים אַרויסגעוואָרפן און אים נאָכגעשריגן, אַז אַ צוווייטן מאָל זאָל ער זיך שטאַרק היטן צו רעדן רכילות אויף זיינע קינדער! אָבער וועג דער לערער איז אָוועק, האָט דער טאַטע אַלעמען אַרויסגעשיקט פון שטוב און צו מיר אַ זאָג געטאָן:

— איך גלויב דעם מענטשן יעדעס וואָרט, וואָס ער זאָגט. נאָר איך וויל עס הערן פון דיר אַליין; זאָג: יאָ, צי ניין. דו לערנסט ביי אַן ערלעכן מלמד, שימשעלע מילניצער, און אין דער תורה שטייט „לא תגנב", זאָלסט נישט גנבענען. כל זמן דו ביזט ניט בר־מצווה, בין איך און דער רבי פֿאַר־אַנטוואָרטלעך פֿאַר דיינע זינד. זיי־זשע זיך מודה — יאָ, אָדער ניין — און גיב זיך אַליין אַרויס אַ שטראָף, וויפֿל שמיץ איך זאָל דיר געבן.

— יאָ — האָב איך אַרויסגעשאָפּטשעט א פֿאַרשעמטער און זיך געהייסן געבן 25 שמיץ אין הינטן.

— אויב אַזוי, מיין זון — האָט דער טאַטע געזאָגט — ביסטו נאָך ניט קיין גנב; ווייל גנבים זענען אויך ליגנערס. זאָג־זשע מיר צו, אַז דו וועסט עס מער קיינמאָל ניט טאָן, און איך וועל דיר שענקען די שטראָף.

איך האָב עס אים צוגעזאָגט. איצט האָט דער טאַטע אַריינ־געפֿונען די איבעריקע און געזאָגט צו זיי:

— דער הער יונגערמאַן איז אַליין אַ גנב. ער באַגנבעט גאָט און די מענטשן און די גאַנצע וועלט. דערפֿאַר האָט ער מורא, אַז אויך זיינע קינדער וועלן ווערן גנבים. מיר זענען ברוך־השם ערלעכע מענטשן און דאַרפן ניט מורא האָבן פֿאַר דעם.

כ׳האָב דעמאָלט ניט פֿאַרשטאַנען מיין גוטן, קלוגן טאַטן. אָבער אויב ס׳איז דאָ ערגעץ אַ גן־עדן, זיצט ער דאָרט אַצינד און שמייכלט אַוודאי און טראַכט: ווי לאַנג עס דאַרף דאָס נעמען אַ קינד צו פֿאַרשטיין די פּשוטסטע זאַכן...

אין אַ דינסטיק, בעת דעם יאָריד, האָט פֿאַסירט ביי אונדז אַן אויסערגעווייניקע זאַך. מ׳האָט אויסגעשפּאַנט אַ לאַנגן שטריק, וואָס האָט זיך געצויגן פון הער בוימאַנס הויכער שטאָקיקער געביידע ביז צום פּאָסט־אָפֿיס. אַ מאַן, אַ פּרוי און אַ יינגל פון מיין עלטער זענען געווען אָנגעטאָן אין קאָליר־טע טריקאָ מיט פּליטערלעך: די מוטער איז גרין, דער פּאָטער איז רויט און דאָס יינגל אין העל־בלוי. זיי זענען אַלע אַרויף אויף אַ לייטער. די מוטער האָט אַנגעמען פּויקן, דאָס יינגל האָט גע־געבן דריי לאַנגע סיגנאַלן אויף זיין טראָמפּייט און דער פּא־טער האָט געהאַלטן אַ רעדע: ער רעדט, זאָגט ער, אַלע שפּראָכן פון דער וועלט. נאָר דאָ רעדט ער פּויליש, ווייל דער הער בירגערמייסטער אַליין רעדט אויך פּויליש. זיי זענען אַלע דריי גרויסע קינסטלער, אַ סימן — די אַלע אַרדענס און מע־דאַלן, וואָס ער האָט באַקומען פון אַלע קייזערס און קעניגן פון דער וועלט, זיי זענען געקומען קיין האָראָדענקע וויייַן זייערע קונצן נאָר דערפֿאַר, ווייל מיר האָבן דאָ אַזאָ פּיינעם בירגערמייסטער. איצט, זאָגט ער וווייטער מיט כמעט אַ וויי־נעדיק קול, גייט ער אייגנשטעלן דאָס לעבן פון זיין אייגציק קינד, און אַלץ צוליב דער קונסט. זיין אכט־יאָריק קינד (פונקט אין מיין עלטער) וועט באַלד גיין אין דער לופֿט אויף אָט דעם שטריק פון אייַן הויז צום אַנדערן. ער פֿאַרלאַנגט ניט דערפֿאַר קיין געלט אין פֿאַראויס, ווייל — גיט ער צו שוין מיט טרערן — אויב מיט זיין קינד זאָל חלילה עפּעס געשען, איז צו וואָס דאַרף ער נאָך דאָס געלט? אָבער אויב דער הער גאָט וועט בשלום אַריבערפירן זיין קינד אין דער לופֿט אויבער דעם שטריק פון אייַן הויז צום צוויישטן, וועלן ער און זיין פּרוי און דאָס קינד זיך דערלויבן אַרומצוגיין מיט היטל און מאַכן אַ קליינע זאַמלונג. ער איז איבערצייגט, זאָגט ער, אַז אין האָראָדענקע געפֿינען זיך ניט אַזעלכע האָרצלאָזע מענטשן, וועלכע זאָלן אַוועקגיין נאָכדעם ווי מ׳האָט זיי געווּיזן אַזאַ גרויסע קונץ. ער איז זיכער, אַז אַלע וועלן שטיצן די גרויסע קינסטלער, וועלכע שטעלן אייַן זייער לעבן אין קאָן, און וועלכע זענען פון אַלע קייזערס און קעניגן פון דער וועלט באַשאַנקען געווּאָרן מיט אַזוי פיל מעדאַלן.

טויזנטער מענטשן האָבן באַלאַגערט דעם מאַרק און גע־

וואָרט מיט גרויס שפּאַנונג. די עלטערן האָבן צוגעבונדן צוויי שטריק צום קינדס גאַרטל, אים געגעבן אין די הענט אַ לאַנגע שטאַנג „צום באַלאַנסירן", און דאָס קינד האָט אַרויפגעקלעטערט צום שטריק. צווישן די מענטשן איז געוואָרן טויט־שטיל — מ׳האָט געמוסמן אַרויפקוקן. דער פּאָטער האָט צו אים עפּעס אַרויפגעשריגן, די מוטער האָט געווישט אַ טרער, און דאָס קינד האָט זיך איבערגעצלמט.

— באַטשאַשטש! אַכטונג! קוקט זיך צו, האָבגעשעצטעס פובליקום! — האָט דער פּאָטער אויסגערופן אפשר אין צוואַנציק שפּראַכן — די פּאַרשטעלונג הויבט זיך אָן.

באַגאַפט פון טויזנטער מענטשן, האָט דאָס קינד געגאַנגען שטעלן אַ שריט נאָך אַ שריט, ווי ער וואָלט וועלן אויסטאַפּן דעם שטריק, באַלאַנסירנדיק אַלץ מיט דער שטאַנג. ער איז געגאַנגען פֿאַוואָליע, שיבנדיק די פּיסלעך איבערן שטריק, אַ טריט נאָך אַ טריט, אַלץ ווייטער און ווייטער. דער עולם קוקט צו אַ געפּלעפּטער. ער איז שוין אין מיטן וועג, — אַבער דאָ נעמט ער באַוועגן די שטאַנג צו ביידע זייטן אַראָפּ און אַרויף, און צעשרייט זיך פּלוצים מיט אַ האַרצריסנדיק קול:

— פּאָטער! דער ווינט!

די צוקוקער ווערן פֿאַרצישטערט, גויים צלמען זיך. אַבער — גאָט זיי דאַנק, דאָס קינד גייט ווייטער! ער גייט נאָך אַפֿילו שנעלער ווי פריער. ער באַלאַנסירט מיט דער שטאַנג און גייט אַלץ גיכער און גיכער. נאָך פינף טריט — אָט! ער האָט דער־גרייכט דעם דאָך פון דער פּאָסט־גבעיידע. דער גאַנצער מאַרק צעשרייט זיך, קוויטשעט, טאַנצט פּאָר דערלייכטערונג. דער פּאָטער, די מוטער און דאָס קינד זאַמלען געלט, און קיינער גייט ניט אַוועק — אַיעדער שטופט זיך צו זיי צו דערלאַנגען זיין גראָשן.

איך שטיי ניט ווייט פונעם קינד און איך זאָפּ אין זיך אַריין זיין גאַנץ וועזן. אַ מענטש, אַ קינד נאָך ווי איך, האָט זיך אַ שפּיל געטאָן מיט זיין לעבן — — איך באַוווּנדער אים און בין אים מקנא...

שבת נאָכן עסן רוף איך צונויף מיינע חברים און גלאָט עטלעכע קינדער פון די שכנים. אויף דער ערד ליגט שוין אויסגעצויגן אַ לאַנגער שטריק. איך נעם אונדזער ברויט־לאַפּעטע אין די הענט, פֿאַרמאַך די אויגן, נעם צוזאַמען אַלע כוחות און הויב אָן שטעלן אַ פוס נאָך אַ פוס איבערן שטריק. איך גיי פונקט ווי יענער, טריט ביי טריט, און אין מיטן מאָל איך זיך ווי איך וואָלט שיער נישט אַראָפּגעפאַלן, און נעם שרייען: „פּאָטער, דער ווינט! פּאָטער, דער ווינט! פּאָטער, דער ווינט!"

די קינדער זענען באַגייסטערט. מיין ברודער לייבציע קוקט מיך אָן מיט אויפגעריסענע אויגן. מיר רינט שוין דער שווייס פון שטערן, אַבער איך חזר־איבער נאָכאַמאָל די זעלבע קונץ, און נאָכאַמאָל און נאָכאַמאָל — און איך שריי ווידער: „פּאָטער, דער ווינט! פּאָטער, דער ווינט!"

שכנים זענען זיך צוזאַמענגעלאָפן; אונדזער בעקעריי איז פול מיט מענטשן. אַ טויבע שכנה פרעגט ביי אַ צווייטער: „וואָס איז דאָ אַזוינס?" שרייט איר די אַנדערע אַריין אין אויער: „איר זעט ניט? אין דער בעקעריי איז הייס צום דער־שטיקט ווערן, און ער גייט אַרום און שרייט: פּאָטער, ווינט! פּאָטער, ווינט! ער איז אַוודאי נעבעט משוגע געוואָרן, דאָס אַרעמע קינד!"...

משה „ברעכט מען שויבן"

אין האַראַדענקע זענען געווען אַ סך שטאָט־משוגענע. אַבער משה דער וואַסערטרעגער איז אויף זיין אופן געווען אַ נוצלעכער משוגענער. אַ הויכער, מיט ברייטע פּלייצעס, אַ רואיקער, איז שטענדיק געווען פֿאַרטאָן אין אייגענע מחשבות און מיט קיינעם ניט געריידט. האָט מען אים עפּעס געפרעגט (און זייער אָפט, כדי מיט אים זיך צו רייצן), פלעגט ער אַוועקדריייען דעם קאָפּ, כדי נישט צו דאַרפן קוקן יענעם אין די איגן, און ענטפערן קורץ, שוואַך, ווי די ווערטער וואָלטן ערשט באַדאַרפט ביי אים געבוירן ווערן. און שטענדיק האָט ער דערביי אַרייגעמישט אַ צוויי, דריי ווערטער, וואָס האָבן ניט גענהערט צום ענין. איינמאָל, וועג בין איך מיט וויס־חברה אַראַבייגעגאַנגען דעם מרחץ, האָבן מיר אים דערהערט שרייען און קריגן זיך מיט אַזעלכע באַגומענע, פֿאַרשטיקטע קולות, אַז מיר האָבן געמיינט עמעצער איז אים באַפֿאַלן און וויל אים וואַרגן. מיר האָבן פון דרויסן געפּפּט דאָס פענצטער און דער־זען וויי ער שטייט אין דער מיט פונעם האַלב־סוגקפלן באָד, וואַרפט מיט די הענט און רעדט ווי צו קיינעם ניט: „איז אויסגעוואַקסן אַ לייטער צום הימל... און בליצן זענען געפלויגן אויף פֿאַרכאַטע קעפּ!! און צוליב דעם ברעכט מען שויבן? גאַנצע ברונעמער אין פּנים געשפּיגן... און בייַמער ווי צומעס געשלייַדערט אין אָפּגרונט... און דערויבער ברעכט מען שויבן? געאַקערט גמרא מיטן גראָבן פּינגער... און גע־רויבט דאָס בלוי פון הימל... דערפאַר ברעכט מען שויבן? ברעכט מען שויבן? ברעכט מען שויבן?" — האָט ער גע־האַלטן אין איין איבערחזרן.

קודם זענען מיר געשטאַנען צעשראָקענע, געקוקט און געגאַפּט, און ענדלעך האָבן מיר אַנגענהויבן אים נאָכקרומען: „אויף לייטערס פֿאַרכאַטע קעפּ אין הימל געוואָקסן — ברעכט מען שויבן, משה? ברעכט מען שויבן?? ברונעמער מיט באַלקנס געשלונגען און געשפּיגן — משה, ברעכט מען שויבן? געריבטע גמרות אין בלויען הימל — ברעכט מען שויבן, משה? ברעכט מען שויבן? ברעכט מען שויבן??"

ווי נאָר ער האָט אונדז דערזען, איז ער תיכף געוואָרן רואיק און זיך גלייכגילטיק אַוועקגעלייגט אויף דער ערד, ווי גארנישט וואָלט געווען. מיר זענען ווייטער געלאָפן זיך שפּילן; אָבער זייט יענעם טאָג האָט מען אים שוין אין גאַנצן שטעטל גרופן „משה ברעכט מען שויבן".

„משה ברעכט מען שויבן" איז געווען אַנגעטאָן אין טראַנטעס, אָבער אַנדערש ווי די איבעריקע שטאָט־משוגענע. די שמאָטעס אויף זיין לייב זענען געווען ריין און אַרומגע־בונדן אַרום זיינע פיס מיט שטריקלעך. סיי זומער סיי ווינטער איז ער געגאַנגען באָרוועס; און ער האָט געהאַט זייער שיינע פיס. איז ער הונגעריק געוואָרן, האָט ער ענגומען צוויי קענד־לעך פון באָד און געטראָגן וואַסער. וואַסער פֿאַר עסן. ג׳ע־ווינטלעך פלעגט ער ברענגען דאָס וואַסער גלייך אין דער

בעקעריי און דערפאַר באַקומען אַן אַלטן לאַבן ברויט. אָבער פאַרלאָזן זיך אויף אים האָט מען ניט געקאָנט, ווייל ער פלעגט טראָגן וואָסער נאָר וועג ער איז געווען הונגעריק. זאָל געוואָרן, האָט ער אָפגעשטעלט דאָס וואָסער טראָגן און ווידער זיך פאַרקליבן ערגעץ אין מרחץ, אָדער אויף אַ הויפן שטרוי: אין אַ שייער, וואו ער פלעגט ליגן און שטילערהייט רעדן צו זיך אַליין.

ווען קינדער האָבן זיך געטשעפעט צו אים, פלעגט ער זעלטן וועג זיך אומקוקן אויף זיי. קוים אָבער האָט אַ דער־וואָקסענער חברה־יונג אים דערקוטשעט, איז ער באַלד געוואָרן ווילד, אָנגעהויבן קריצן מיט די וויסע ציין און זיינע שוואַרצע אויגן האָבן געגומען אַרויספינקלען פון זיין טונקל, באַוואַקסן פנים. וויס־חברה האָבן זייער שטאַרק זיך געהיט פאַר אַ קלאַפ פון זיינע קנאָכיקע הענט, וואָס פלעגן געמיט־לעך זיך נאָכטאַלעפען צו ביידע זייטן פון זיינע בריייטע אָקסל.

„משה ברעכט מען שויבן" איז ניט געווען קיין האַראַדענ־קער; געקומען פון ערגעץ — קיינער האָט ניט געוווסט פון וואַנען; מ׳האָט וועגן דעם ניט גערעדט. ער האָט זיך געהאַט זיין אייגענעם וועג פון לעבן; איז געווען, אין אַ געוויסער מאָס, אַ פערזענלעכקייט: האָט פאַרמאָגט אין זיך עפעס אַזאַ ווירדיקע איידלקייט, וואָס האָט געשאָפן אַ מין מחיצה צווישן אים און אַנדערע. וואָס קאָן שוין זיין ערגער ווי אַ שטאָט־משוגענער? און דאָך האָט יעדער געוואוסט, אַז „משה ברעכט מען שויבן" איז אַן אמתער יחסן אין פאַרגלייך מיט די דורכשניטלעכע באַלעבעסלעך אין האַראַדענקע — פון שטאָט־משוגענע שוין אָפגערעדט.

איינמאָל, אום פסח, האָט אים עמעצער געגעבן אַנצוטאָן אַ ריין העמד און אַן אָנצוג. איז ער, אַן אָפגעוואַשענער, אַרום־געגאַנגען איבער די הינטערגעסלעך און זעלטן שיין אויס־געזען. מ׳האָט אים נאָכגעקוקט פון אַלע זייטן — אין גאַס, פון פאַר די טירן, דורך די פענצטער — פונקט ווי מ׳וואָלט אים צום ערשטן מאָל געזען. וויבער האָבן זיך געריטלט, און מאַנסבילן האָבן אים באַטראַכט מיט שטומער אייפער־זוכט; באַלמעלאָכעס האָבן אים מקנא געווען מיט זיינע בריייטע פלייצעס, די לערנער — מיט זיין איידל פנים, און קיינער האָט אַפילו מער ניט געוואָגט אָפצוחוזקן פון אים. מען האָט אָנגעהויבן זיך שושקען, אַז „משה ברעכט מען שויבן" איז נישט גלאַט, „אַבי ווער", אַז ער איז גאָרנישט קיין משוגענער. די פרומע חנה רחל, די פירזאָגערין, האָט געשוואוירן, אַז זי האָט מיט אירע אייגענע אויגן געזען די שכינה אויף זיין פנים. דער קרומער יאָשע, דער שניידער מיטן לונגען־פעלער, האָט זיך געוואונטשן, אַז „הלוואי אויף זיינע זיבן קינדער געזאָגט געוואָרן" — „משה ברעכט מען שויבן" איז נישט אַנדערש ווי אַ לאַמעד־וואוניק. חיים באַלעגאַלע ווידער האָט געטענהט אויף זיין אופן: פאַר אַזאַ איינעם קאָנען זיך אַמאָל די הימלען עפענען. אויב האָראַ־דענקע זאָל אים נישט ריכטיק באַהאַנדלען, קאָן ער נאָך דאָרטן אַזא קנאַל טאָן מיט דער הימלישער בייטש, אַז אַן האַראַדענקע זאָל אָפגעווישט ווערן פון דער וועלט! „אַ קליי־

אלכסנדר גראַנאַך בין „עמך" בביקורו האחרון בעירנו
אלקסאנדער גראַנאַך צווישן „עמך" בשעת זיין לעצטן באזוך אין האַראַדענקע
A. Granach, among his 'Folk' whilst his last visit in Horodenka

ניקייט — האָט אַן אַנדערער צוגעגעבן — דו שפּילסט זיך מיט אַ לאַמעד־וואָוניק!"...

אָבער אין אמתן איז משה געווען אַ בחור פון בראָד — די בּאַרימטע שטאָט אין גאַליציע, ביי דער רוסישער גרענעץ. ער האָט געזאָלט דאָרט חתונה האָבן מיט חנה שפרהן, די דינסט ביים רייכן קרעמער ר׳ האַראָוויץ. איז אָבער די קרענקלעכע מאַדאַם האַראָוויץ פלוצים געשטאָרבן, און דעם פּעט־לייביקן גביר האַראָוויץ האָט זיך פאַרגלוסט, גאָנץ בראָד אויף להכעיס, חתונה צו האָבן מיט דער געזונטער און פעטער דינסט.

אין דער חופה־נאַכט, וועו מ׳האָט דאָס נייע פּאָרל געפירט שלאָפן, האָט משה אויסגעזעצט ביים גביר אַלע שויבן און איז פאַר בושה און ערגערעניש אַנטלאָפן קיין האַראַדענקע.

ערשט דאָ, אין האַראַדענקע, איז ער משוגע געוואָרן. האָט ער געטראָגן וואָסער, וועו ער איז געווען הונגעריק, און איז געשלאָפן אין מרחץ, אָדער אויף שטרוי אין אַ סטאַדאָלע. דעמאָלט האָבן די האַראַדענקער קינדער אים אַ נאָמען געגעבן „משה ברעכט מען שויבן", און מיט דער צייט האָבן יידן אָנגעהויבן אים האַלטן פאַר אַ לאַמעד־וואָוניק.

די משפחה וועלט קלענער — די ארעמקייט גרעסער

אָלע אין דער וועלט האָט זיך זיין אָרדענונג — אָפילו אין דער אומאָרדענונג איז פאַראַן אַ געוויסער סדר. אויך אין דער צעשויבערטקייט פון אונדזער משפחה איז געווען אַ געוויסע רגילות. דער עלטסטער ברודער האָט מיט זיין נדן געהאַלפן דעם טאַטן צו עפענען אַ בעקערייַ, און אַליין האָט ער גלעלבט אין דאָרף פונקט ווי מיר האָבן אַמאָל דאָרט גלעלבט. זיין ווייב האָט אים יעדעס יאָר גבוירן אַ קינד, געווי ווי אונדזער מאַמע פלעגט עס טאָן, האָבן זיך אים באַזעצט זאָרגן אויפן פּנים און קנייטשט אויפן שטערן, פונקט ווי ביי אונדזער טאַטן.

אין אַ געוויסן טאָג האָט אונדזער ברודער יאָנקל, דער וויצלער, אייגנפאַפאָקט זיין קופערטל און זיך אויסגעשניצט אַ נייעם שטעקן פון אַ שמעקעדיקער ווייַנשל־צווייג. און וועו דער טאַטע האָט אים געפרעגט וואָס דאָס מיינט, האָט אים יאָנקל דערציילט, אַז אין דער אינגאַרישער שטאָט מישקאָלץ האָלט אַ רייכער, קינדערלאָזער מאָן ביים שטאַרבן; האָט ער געשיקט נאָך יאָנקלען, ער זאָל קומען ירשענען זיין פאַרמעגן.

— גראָד געשיקט נאָך דיר? — שמייכלט דער טאַטע.

פאַרענטפערט עס יאָנקל מיט דעם, אַז עמעצער האָט דערציילט דעם רייכן מאָן וואָס פאַר אַ קאָמישע קונצשטיק יאָנקל קאָן באַווייזן; האָט ער נאָך אים געשיקט, ווייל ער וויל נאָך איין מאָל לאָכן אייַדער ער שטאַרבט. אין באַלד טאָקע האָט יאָנקל אָנגעהויבן רעדן וויי אַ בויך־רעדנער, האָט פאַרדרייט די אויגן און אויסגעקרומט די פּיס וויי אַ רייף, זיך צעבילט ווי אַ הונט און זיך גלעלזט לויפן נאָך אונדז. געמרוקעט ווי אַ קו און גקרייַעט ווי אַ האָן, און אַלע אין שטוב האָבן האַרציק גלעלכט. און אַז דער טאַטע האָט אים געפרעגט ווען ער דענקט צוריקצוקומען, האָט יאָנקל אַ נעם געטאָן דעם שטעקן אין האָנט, און מיט אַן אָפּגעוועגדטן בליק שטילערהייט, ווי פאַר זיך, אַ זאָג געטאָן גאָנץ ערנסט:

— דער רייכער מאָן פאַרמאָגט גאָנצע קאָמערן מיט גאָלד. באָלד נאָך זיין טויט, ווי איך וועל נאָר פאַרטיק ווערן מיטן איבערציילן זיין פאַרמעגן, וועל איך צוריקקומען מיט צוויי פאָר פערד נאָשפּיץ און וועל מיטברענגען פאַר אייך אַ פולן וואָגן גאָלדענע מתנות.

דערנאָך האָט ער ענומען זיין קופערטל, געזאָגט, אַז ער קומט באָלד צוריק זיך געזעגענען, און איז אַוועק.

ער איז קיינמאָל ניט צוריקגעקומען. מיר האָבן אים מער נישט געזען און נישט געהערט פון אים. און האָט עמעצער געפרעגט אויף אים, פלעגן מיר ענטפערן: „א, יאָנקל — אַלע הייסט גליקלעך; ער האָט געירשנט אַ רייכן מיליאָנער ערגעץ וווייט אין אונגארן; גייט אָרום אין סאָמעט און אין זייד און ציילט דאָרט די קאָמערן מיט גאָלד; און באָלד וווי ער איז פאַרטיק, קומט ער גלייך אַהיים, נעמט אונדז אַהין אַריבער און מאָכט אונדז אַלעמען גליקלעך".

אַזוי האָבן מיר געוואָרט אויף אים דאָס גאָנצע לעבן.

דער צווייט־עלטסטער ברודער, אברהם, איז אַיינמאָל אַוועק מיט די באַלעגאָלעס קיין לעמבערג און איז שוין דאָרט פאַרבליבן. נאָך אַ שטיקל צייט איז ער אַהיימגעקומען, שוין שטאָטיש געקלייידט, מיט מתנות, האָט געשמיכלט אַ גליקלעך כער, און געבעטן דער טאַטע זאָל מיט אים פאָרן קיין לעמבערג בערג אַנקוקן זיין כלה. ער וויל, זאָגט ער, וווייזן די מענטשן, אַז אויך ער איז ניט פון קיין שטיין געבוירן, און זאָל טאַקע דער טאַטע אים באַשיינען די חתונה.

האָט דער טאַטע, אַ באַגליקטער, אָנגעטאָן זיינע שבת־דיקע בגדים און איז מיט אים געפאָרן פראָווען אַ חתונה. צוריקגעקומען, האָט דער טאַטע דערציילט גאָנצע וואונדער וועגן אברהמס שיין ווייבל און וועגן דער גרויסער שטאָט לעמבערג: אברהם האָנדלט דאָרט מיט אויבסט און איז אַנגעזונען ביי מענטשן; קיינער רופט אים נאָר נישט קיין צו־נעמען און לאָכט נישט פין אים וועו ער רעדט; אַלע מענטשן דאָרט זענען פריינטלעך, לעבן בשלום צווישן זיך; אַלע אַר־בעטן און פאָרדינען אַ סך געלט און האָבן נישט קיין לייַדיקע צייט, וווי ביי אונדז אין האַראַדענקע, צו טרייבן רכילות און אפשפּעטערייַ.

אַזוי זענען ברוך־השם זיך צעקראָכן פון דער היים שוין פיר בריידער.

וועו מיר האָבן געעפנט די בעקעריי, איז אונדזער שוועס־טער, רחל, צוריק אַהיימגעקומען. זי איז געווען, האָט זי גע־זאָגט, אין וויזשניץ ביי דער מומע טויבע, דעם טאַטנס שוועסטער, און האָט זיך דאָרט געלערנט זיין אַ מאָדיסטקע. זי האָט טאַקע געמאַכט, פון שטאָף, דראָט און שטרוי, זייער

שיינע היטעלעך. קיינער האָט זיי ניט געפרעגט וועגן איר פריינט איוואַן. אַלע זענען געווען צופרידן וואָס זי איז ווי־דער אין דער היים און מ׳האָט פֿאַרשטאָפט מיט דעם לייטישע מיילער. זי איז אַ סך אונטערגעוואָקסן און געווען נאָך שענער ווי פריער. איצט איז ביי אונדז יעדן שבת פול געווען די שטוב מיט בחורים, וועלכע זענען געקומען קלאָמפּערשט מיט אַן אויסרייד זיך צו הברן מיט די ברידער, אין אמתן אַבער זענען זיי געקומען זען רחלען. אונדז האָט עס גע־ערגערט, ווייל מיר אַליין האָבן דאָך אויסגערעדט די שמד אויף מיידלעך, וואָס זענען אַרומגעגאַנגען מיט בחורים. מיר האָבן געוואָלט אָפּהיטן דעם כבוד פון דער פֿאַמיליע — סיי ווי ברידער, סיי ווי שוין דערוואַקסענע מענער; און טאָקע אַביסל אויס קנאה אויך — און מיר האָבן געוואָרנט אונדזער שוועסטער. אָבער זי האָט זיך געמאַכט אַ פּיס־באָד פון אונדז. זי האָט ווייטער מיט זיי געשטיפּט, געוואונקען מיט אירע בלישטשענדיקע, שוואַרצע אויגן, געשמייכלט מיט אירע גרויסע, שניי־ווייסע ציין און מיט די צוויי חן־גריבעלעך אין אירע קיילעכדיקע, פֿאַרפלאַמטע בעקלעך, און האָט פון יעדן וואָרט זייערן, פון יעדער נאָרישקייט געלאַכט און געהירזשעט ווי אַ ווילד לאָשעקל. דאָס האָט אונדז נאָך מער פֿאַרדראָסן און מיר האָבן זי כמעט פּינט באַקומען; וואָרים מיר האָבן זיך געוגנ אַנגעהערט פון די בחורים שמוציקע באַמערקונגען וועגן אַנדערע מיידלעך.

ביז איינמאָל אַ טאָג האָבן מיר געהערט פון אַ בחור אַן ענלעכע באַמערקונג וועגן אונדזער שוועסטער. האָבן מיר קודם מיט אַ שטיין געפּפּט דעם בחור דעם קאָפּ. דערנאָך זענען מיר אַוועק אַהיים און געפּאַקט אונדזער שיינע שוועס־טער בייַ די צעפּ. דער טאָטע האָט זיך אַריינגעמישט, אוו מיר האָבן זיך צעוויינט און דערקלערט, אַז מיר ווילן נישט האָבן קיין שוועסטער אַ קורווע. האָט אויך רחל זיך צעוויינט, און דער טאָטע האָט אונדז גוט אויסגעשטראָפט, אַז ער וויל מער נישט הערן אַזעלכע רייד בייַ אונדז אין שטוב! אינדזער משפּחה איז ריין פון אַזעלכע זאַכן.

מער האָבן מיר וועגן דעם ניט געריעדט. נאָר רחל איז זייט דעמאָלט געוואָרן ווי אַן אַנדערע. זי איז שוין געווען אַ סך פֿאַרזיכטיקער, פלעגט גיין שפּאַצירן בלויז מיטן טאַטן, און איז אָפט אויך געזעסן בייַ אונדזער שטעל אין מאַרק און פֿאַרקויפט געבעקס. אָבער אַ צייט שפּעטער האָבן מיר ער־פונען בייַ איר נאָזטיכלעך מיט אַן אויסגעהעפטן ליבעס־שפּרוך און מיט אויסגעשטריקטע נעמען פון איר און דעם יונגמאַן, מיט וועמען זי האָט גענפּירט אַ „גהיימע ליבע״ ס׳האָט ווידער אויסגעבראָכן אַ קריגעריי און דעם מאָל איז שוין רחל אינאַנצן אַוועק צו דער מומען אין ווישניץ.

ביי אונדז האָבן אויך געאַרבעט צוויי געדונגענע געזעלן. איינעם פון זיי האָט מען גערופן „דאָס פעסל״. ער איז ער־וועז דיק און קרעפּטיק און באַקומען אַ גולדן־פופציק אַ וואָך מיט „קאָסט און קוואַרטיר״, — וואָס האָט געמיינט צו שלאָפן אום זומער אויף די זעק מעל און אום ווינטער אויפן פּיע־קעלעק. אַזוי זענען מיר אַלע געשלאָפן זאַלבענאַנד. איך האָב מקנא געווען דאָס „פעסל״ צוליב אַ סך זאַכן: נאָך דער אַר־בעט האָט ער זיך געקאָנט גיין שפּאַצירן, און האָט געהאָט געגנוג געלט זיך צו קויפן, וואָס ער האָט נאָר געוואָלט, בעת מיר, די אייגענע קינדער, פלעגן אי מער אַרבעטן, אי ניט קריגן דערפאַר באַצאָלט. ער האָט אויך געהאָט גאָלדענע הענט. פון אים האָב איך טאָקע זיך אָפּגעלערנט צו אַרבעטן געשווינד, אויף גיך, און מיט דער צייט בין איך געוואָרן דער פֿלינקסטער בייגל־פלעכטער און זעמל־קנעטער.

דער עלטסטער ברודער אין דער היים איז איצט געווען לייבציג. העלבלאַנד, זעכצן יאָר אַלט, האָט ער אָבער אויס־קוקט פיל עלטער, ה׳ייל ער איז געווען הויך, ברייט און אַביסל שווערלעך. ער איז געווען דאָס פעטסטע קינד צווישן אונדז און האָט אַנגעהויבן גיין און רעדן ערשט ביי פּינף יאָר. וועגן אָנטוועכע האָט לייבציע זיך ניט געזאָרגט; ער האָט אָבער ליב געהאַט גוט צו עסן, און ביינאַכט, וועז אַנ־דערע זענען געשלאָפן, פלעגט ער אַליין זיך אָפּקאָכן די בעסטע מאַכלים און זיך טיילן מיט מיר. אַ שטילער געווען, קיינמאָל זיך ניט געקריגט און האָט געקאָנט פון זיך אַוועק־געבן די נשמה. ממש קיין גאָל אין זיך ניט געהאַט. זייט מיר זענען ביידע געלעגן קראַנק אויף טיפוס, זענען מיר געוואָרן די אמתע גוטע־ברידער: איך האָב ליב באַקומען זיין שווערע אַרבעט און אים איז געפעלן געוואָרן מיין פלינקייט. איך דער אייגנציקער האָב געוואוסט, אַז פרייטיק־צו־נאַכט נאָכן עסן גייט ער אין באַדעל מיט פֿאַרשיידענע מתנות. אַמאָל, אין אַ וואַכנאַג, פלעגט ער אויך מיט מיר אַריבערשיקן אַ פּאָר זיידענע זאָקן, אַ קאָליר טיכל אַדער טשאָקאָלאַדע פאָר דער קליינער פֿראַסטיטוטקע סאַלקע, אין וועלכער ער איז געווען שטערבלעך פֿאַרליבט. זי ווידער פלעגט אים דורך מיר איבערשיקן בריוולעך, וועלכע איך האָב אים באַדערפט פאָר־לייענען, ווייל ער אַליין האָט ניט געקענט לייענען און שרייבן. איך האָב אים אויך אַנגעשריבן די ענטפערס צו איר, וואָס איך פלעג צוזאַמענשטעלן פון אַ בריוושטעלער. גאָנצע דריי בריוושטעלערס האָב איך געקענט פין אויסנווייניק. זייער אָפט פלעג איך אויך פּאָר אים גנבענען געלט ביים טאַטן. אַזוי אַרום זענען מיר געוואָרן אמתע פריינט: איך האָב באַ־וואונדערט אין אים דעם מאָנסביל, און ער אין מיר די גע־שיקטקייט און וואויילקענעוודיקייט.

סאַלקע איז שפּעטער קראַנק געוואָרן. מ׳האָט זי געמוזט אַוועקגעמען אין שפּיטאָל און פון דאָרט אין אַן אַנדערער שטאָט. איז מיין ברודער געוואָרן נאָך שווייגנדיקער און אַנ־געהויבן אויסקוקן שלעכט. ביז איין מאָל אין דער נאַכט, וועז אַלע זענען געשלאָפן און לייבציע האָט פּאָר אונדז ביידע געברענט אַ שטיק לעבער אויף קוילן, זאָגט ער מיר, אַז ער האָט פּאָר מיר אַ סוד; אָבער איך מוז די וואָך גנבענען פּאָר אים כאָטש אַ צוויי גולדן. איך האָב עס פּאָר אים געטאָן. שבת נאָכן עסן רוימט ער מיר איין, אַז איך זאָל זיך טרעפן מיט אים ביי דער גרעריכטס־געביידע. דאָס האָט מיך געמאַכט שטאַרק נייגעריק און איך בין זיך פֿאַרגעקומען געוואָלדיק וויכטיק.

איך בין געווען אויפן באַשטימטן פּלאַץ נאָך פאַר אים. פון דאָרט זענען מיר אַוועק הינטער דער שטאָט, און ערשט דאָ האָבן מיר זיך אַוועקגעזעצט ביים ריווי, אין ער האָט אַנגעהויבן צו רעדן: ער קאָן מער נישט בלייבן אין דער היים און ער מוז אויך אַוועק. מיר האָבן זיך בײדע צעווײנט, און ער האָט מיר צוגעזאָגט מיך צו באַציען אומעטום, וואָו ער וועט נאָר זײן. ס׳איז אַפילו בעסער, זאָגט ער, וואָס ער, דער גרעסערער, גייט פריער אַוועק — וועט ער טאָקע זיך קאָנען אומקוקן וועגן מיר אויך.

מיר האָבן זיך צעקושט, און איך בין געבליבן ווי אַ פאַרשטאָרטער אויפן אָרט. ער האָט זיך נאָך עטלעכע מאָל אומגעקוקט, צוגעוואונקען מיטן היטל, ביז ער איז געוואָרן אַלץ קלענער און קלענער, אָט שוין ווי אַ שטיקל בליישטיפט גרויס, און איז פאַרשוואונדן.

איך בין אַהיימגעגאַנגען אַ צעבראָכענער. אויף דער נאָכט בין איך אַריין אין דער בעקערײ און זיך געזומען צו לייבציעס ארבעס: פאַרקנאַטן דאָס ברויט אין ראַשטשינעס אויף חלה. וועג דער טאָטע איז אַנגעקומען און דערזען, אַז לייבציע איז ניטאָ, האָט ער בלויז אַ זאָג געטאָן:

— מיינע ליבע קינדערלעך זענען ווי די פייגל פריי — קוים דערפילט פעדערן, הויבט מען זיך אויף און מען אַנטלויפט אַן אַ וואָרט צום טאַטן, אַן אַ זײַ־געזונט... נו, מסתם דאָרף אַזוי זײַן...

כ׳האָב זיך געשעמט וואָס איך דערצייל ניט אַלץ דעם טאַטן, אָבער איך האָב פליסיק געטאָן לייביציעס ארבעס און שטילערהייט געבענקט נאָך אים. אַ האַלב יאָר שפעטער איז געקומען פון אים אַ פאָסט־קאָרטל. דער טאָטע האָט אַנגעטאָן די בריליו און פאַרגלייענט אויפן קול: „ליבער טאָטע, איך האָב דיר ביז איצט ניט געשריבן, ווייל דו האָסט מיך ניט געלאָרנט שרײַבן אין לייענען. אָבער איצט האָב איך זיך באַקענט מיט אַ פּיין מיידל, און זי שרײַבט פאַר מיר. איך ארבעט אין סטאָניסלאָוו בײַם בעקער סייבאָלד און בין גאָט זיי דאַנק געזונט, דאָס נעמלעכע פון דיר צו הערן. דיין געטרייער זון לייבציע״.

דער טאָטע האָט אויסגעטאָן די בריליו, אַריינגעלייגט אין דער שקאָטולקע, און צווישן גרויסע טרערן האָבן זיך אַראָפגעקייקלט איבער זיין באָרד. צום ערשטן מאָל האָב איך אים געזען ווײַנען.

אַזוי איז אונדזער משפחה געוואָרן אַלץ קלענער, אָבער די אַרעמקייט גרעסער. מיר האָבן שוין געהאַט פאַרבאַקט דעם ברודערס גאַנצן נדן און מער ניט געקאָנט אַנהאַלטן די בעקערײַ; מיר זענען געווען באַנקראָט.

אונטערגעוואָקסן אַבײַסל, האָב איך אויפגעהערט גיין אין שולע און זיך אַנגעשטעלט פאַר אַ געזעל בײַ אַן אַנדערן בעקער, טאָקע בײַ אונדזער געוועזענעם קאָנקורענט. אַזוי איז מיר געווען בעסער; מיט מײַנע צען יאָר בין איך שוין געווען אַ זעלבשטענדיקער מענטש און זיך געקאָנט אַליין מפרנס זײַן. דאָס האָט מיר שפעטער אַ סך געהאָלפן אין מײַן לעבן.

מיין ברודער שמואל, מיט דער רייכער פאנטאזיע, קומט צורויק

עטלעכע יאָר נאָך שמואלס פאַרשווינדן, איידער מיר האָבן פאַרלאָזט דאָס דאָרף, האָבן גויים דערצײלט, אַז זיי האָבן געזען שמואלן אויפן פערד־מאַרק. אין אָוונט איז געקומען דער פעטער לייזער אָפּגעבן מזל־טוב — ער האָט אויפן יאַריד געראַטעוועט מיט שמואלן, ער קומט אַהיים. עס זענען זיך צוזאַמענגעקומען אַ פולע שטוב בחורים און פאַראַבקעס, שמואלס חברים; ס׳איז געקומען אויך אלקנה דער קרעטשמער — אָלע האָבן געוואָלט הערן די גרויסע נייעס, וואָס שמואל האָט צו דערציילן פון דער גרויסער וועלט. מיר האָבן געוואָרט און געוואָרט ביז שפּעט אין דער נאַכט — שמואל איז נישטא.

אָבער אין דערזעלבער נאַכט איז פין יוז פעדאַרקיווס שטאָל פאַרשוואונדן זיין בעסט פערד, אַ דרייַ־יאָריק שקאַפקעלע. דאָס דאָרף האָט געקאָכט. אויפן צוויטן יאָריד האָט יוז פעדאַרקיוו דערקענט זיין שקאַפּע ביים פערד־הענדלער מענדל שפירער. ס׳האָט זיך אַנגעהויבן אַ רייסעריי. מענדל האָט זיך געשוואוירן, אַז ער האָט דאָס פערד געקויפט ביי גראַנאַכס אַ זון, און הייבט האָט ער אים באַדאַרפט ברענגען די פאַפּירן.

— אויב אַזוי — האָט פעדאַרקיוו געטענהט — האָסטו סיי־וויי ניט קיין רעכט אויפן פערד.

און ס׳האָט זיך אַנגעהויבן אַ פּריש קריגעריי. אונדזער עלטסטער ברודער, שכנא, וועלכער האָט תמיד געזוכט אַפּצוהיטן דעם כבוד פון אונדזער משפחה, איז אַריין מיטן פערד־הענדלער און מיט יוז פעדאַרקיוו אין אַ שענק, און ביי עטלעכע גלעזער ביר האָט מען זיך געאייניקט, אַז אַלע דריי דאַרפן בשותפות טיילן דעם שאָדן, און פעדאַרקיוו האָט צוריקגעקראָגן זיין שקאַפּע.

יאָרן זענען אַוועק. מיר האָבן שוין געווויזט אין האַראַדענקע און די מעשה מיטן פערד איז שוין לאָנג געווען פאַרגעסן. פלוצים יאַוועט זיך שמואל. ער איז אַלט געוואָרן 21 יאָר און זיך באַדאַרפט שטעלן פאַר אַ זעלנער. ער איז געווען אַנגעטאָן אין אַ שיינעם פוטער מיט אַ קרימסקע קאַלנער און געטאָגן רייט־הויזן מיט ברוינע שטיוול, ווי אַ קאַוואַלעריע־אָפּיציר. אויף שבת האָט ער זיך אַנגעטאָן אַ שוואַרצן אַנצוג מיט לאַקירטע שיך, און די לעדערנע העטשקעס האָט ער געטראָגן אין האַנט, מען זאָל אַנזען די רינגען אויף זיינע פינגער. אַן דער געפלאָכטענער אָקסן־בייטש איז ער גאָרניט אַרויס אין גאַס. דער גרינעם סאַמעטענעם קאַפּעליוש האָט ער געטראָגן אַביסל אויף אַ זייט, כדי עס זאָל זיך אַרויסזען די לאַנגע טשופּרינע פון זיינע געקרייזלטע האָר. קיין יידיש ווערט האָט ער נישט געוואָלט נעמען אין מויל אַריין — ער רעדט נאָר „דאַאַטש״. די מאַמע האָט זיך ביי אים געבעטן, ער זאָל כאָטש מיט איר רעדן יידיש — זי ווייל פאַרשטיין וואָס ער רעדט.

— נייַן, מאַטטער — האָט ער געטענהט — ניקס יידיש. איש קאָם פאַן מיסלאָוויץ (אַ קליינער העק לעבן מעריש אַסטראָ, אין אַמאָליקן עסטרייך), וואָ נור שפּרעכען דאַאַטש.

ער האָט אַלע מאָל געווײזן זײַן גרויסע בריוו־טאַש, פול געפּאַקט מיט באַנקנאָטן, און האָט זיך בארימט, אַז ווען ער וויל, קאָן ער איצט קויפן אַפילו אַ גוט. אויפן יאַריד האָט ער זיך טאָקע געקויפט אַ שיין פערדל, אויף וועלכן ער פלעגט אַרומטרייבן אביבער דער געגנט און רעדן „דאָאָטש״.

איינמאָל האָט ער פאַרגעסן די בריוו־טאַש אין דער היים. אונדזער שוועסטער איז געווען נייגעריק צו זען וויפל מיל־יאָנען ער האָט אַהיימגעבראַכט, און זי האָט עס געעפנט. פונקט פינף־און־זעכציק קראָנען אמת געלט איז געווען אין בריוו־טאַש! אָהוּץ דעם זענען דאָרט געלעגן אַ סך פאַפּיר־לעך, אָפּגעדרוקט פון איין זײַט וויי אַ טויזנטער, אָבער אויף דער אַנדערער זײַט איז געווען אָנגעשריבן מיט גרויסע בוכ־שטאָבן: „פונקט אַזוי פיל האָט די ווערט איין גלאָז פילזנער ביר, וואָס מיר פאַרקויפן פאַר פינף קרויצער — גאָסטהויז ‚צור גלאָק׳ אין מיסלאָוויץ״.

דער סוד האָט נאָך דעמזעלבן טאָג זיך צעטראָגן איבער די הינטערגעסלער, און אַלע האָבן זיך געפרײַט וואָס אַפילו אין מיסלאָוויץ וואָלגערן זיך ניט קיין מיליאָנען אין די גאַסן. אָבער אונדזער ברודער, וועלכן מען האָט ביז איצט ניט געקענט: „שמולקע קאָניוך״, האָט איצט באַקומען אַ נייעם צונאָמען: „דער דאָאָטש מיט די מיליאָנען״. דער טאָטע האָט געשמייכלט און פאַרזיכערט, אַז מיט דער צייט וועט שוין שמואל זיך ווידער אויסלערנען יידיש און זיך צוגעווײנען. אַז אין הארא־דענקע קאָן מען לעבן אויך אָן מיליאָנען.

מיר האָבן געהאַט אין שטאָט אַ ווייטע קרובֿה, וועלכע מיר האָבן געריפן מומע העניע. זי האָט געהאַנדלט מיט גענדז און היינער, און האָט געהאַט דריי דערוואַקסענע קינדער: צוויי אויסגעבעטנע זין, שטאַרקע, געזונטע חברה־לייט, אייר־נער אַ באַלעגאָלע, דער אָנדערער אַ טרעגער; און אַ נאָ־ריש מויד, צעוואַקסן ווי אַ קו. אין אַ שבת נאָכן עסן איז שמואל מיט איר געגאַנגען הינטער דער שטאָט און זיך אַוועקגעלייגט מיט איר אין תבואה־פעלד. קעגן נאַכט צו איז די מויד געקומען צולויפן מיט אַ יאָמער און געקלאָג:

— מאָמע! שמואל, אין פעלד. האָט מיר עפּעס אָפּגעטאָן! העלף מיר, מאָמע, העלף! איך בין אַזוי אומגליקלעך...

מענטשן זענען זיך צוזאַמענגעלאָפן. די מומע העניע האָט עשיקט נאָכן טאָטן. נאָך אַ לאָנגן שמועס מיט דער מומע העניע, איז דער טאָטע צוריקגעקומען אַהיים און נאָר בייזלעך אַ וואַרטשע געטאָן:

— ער האָט זיך אָפּגעלערנט מיאוסע שטיק פון די „דאָאָטשן״!...

מען האָט געוואָרט ביז שמואל איז אַהיימגעקומען. אין שטוב איז שוין געווען טונקל, אָבער מען האָט נאָך ניט גע־טאָרט קיין ליכט אָנצינדן. דער טאָטע האָט ניט געוואָרט אויף קיין הבדלה און באַלד זיך געזומען צו שמואלן:

— הער אויס, סינאָק מיינער: מילא, איך האָב גאָרנישט געזאָגט וואָס דו האָסט אַרומגעפאָלטן אויף דיין נאָריש דייטשמעריש; איך האָב קיין וואָרט נישט געזאָגט, ווען דו האָסט אַלעמען גענאָרט מיט דיינע עדרוקטע שמאָטעס, אַז דו ביזט אַ מיליאָנער; איך האָב דיך קיינמאָל ניט געפרעגט וועגן דיינע פערד־עסקים. אָבער וועגן דו מיינסט אַז ווייל דו גייסט אין רייט־הויזן מיט אַ פוטער און מיט לאָקירטע שיך, האָסטו שוין אַ רעכט זיך אויפצופירן ווי אַ ליידאָק, מאָכסטו אַ גרויסן טעות. קודם וועל איך דיך אַזוי לאַנג שלאָגן מיט דיין אייגענעם געפּלאָכטענעם שטעקן, ביז דו וועסט ווידער אָנהויבן רעדן ייִדיש און פאַרגעסן דיינע פאַ־פירענע מיליאָנען. און איצט רוף איך שוין די מומע העניע, און דו וועסט תיכף שרייבן תנאים מיט איר טאָכטער!

שמואל האָט פלוצים עפּעס אָנגעהויבן ווי צו רעווען, האָט געוואָרפן מיט די הענט און זיך געשלאָגן אין ברוסט, האָט געמומען זיך רייסן די צונג פון מויל און די האָר פון קאָפּ — ס׳האָט אים אָפּגענומען ס׳לשון. מיר זענען געבליבן ווי פאַר־שטיינערט. מ׳האָט געמאָכט ליכטיק, און דער טאָטע האָט אים דערלאָנגט אַ פאָפּיר מיט אַ בליישטיפט. מיט אַ ציטערדיקער האָנט האָט שמואל אָנגעשריבן, אַז ער איז געוואָרן שטום און בעט מ׳זאָל תיכף שיקן נאָך אַ דאָקטאָר. האָט מען באַלד פאַרגעסן אַן דער מומע העניע מיט איר טאָכטער מיטן תבואה־פעלד, און מ׳האָט געשיקט רופן דעם דאָקטאָר.

דאָקטאָר קאָנאָפּאָס האָט אים אַרומגעפלאָפּט, אים גע־שטורכעט עפּעס אין מויל, גערירן אים די שלייפן. אין דרויסן האָט דערווייל זיך געשטופט אַן עולם און געוואָלט זען דעם שיינעם שמואל מיט די מיליאָנען, וועמען גאָט האָט אַזוי גיך באַצאָלט און געשטראָפט מיט שטומקייט. דער דאָקטאָר האָט זיך געהייסן געבן צוויי גולדן און פאַרזיכערט, אַז אַזוי ווי שמואל איז אַ רייכער יונגערמאַן, וועט אים גאָרנישט זיין. דערווייל וועט ער אַרײַנקומען יעדן טאָג אים זען, און וועט צוגלייך אָנשרײַבן צו אַ גרויסן פראָפעסאָר אין ווין, צו הערן זיין עצה. מעגלעך, האָט ער געזאָגט, אַז ס׳איז נאָר אַ פאַר־קילונג פון די אָדערן אין האַלדז; סיי־ווי וועט ער מאָרגן נאָכאַמאָל קומען. ער האָט געהייסן אים אַרײַנלייגן אין בעט און אים געבן שנאַפּס מיט פעפער, ער זאָל זיך גוט אויס־שוויצן. דערנאָך האָט ער צעטרײבן דעם עולם און איז אַוועק.

שמואל האָט אַ גאַנצע נאָכט געקרעכצט און זיך געוואָרפן אין היץ. ס׳איז געווען אַ רהמנות אויף אים צו קוקן. אין דער פרי האָט מען אים, אַ טויט־בלייכן, אַנגעטאָן און מיר זענען אַלע מיט אים אַוועק צום רבין.

דעם רבינס שטיבל איז געווען געפּאָקט מיט מענטשן. דער טאָטע האָט אַלץ איבערגעגעבן ווי געווען, און דער רבי האָט קיין אויג ניט אָפּגעלאָזן פון שמואלן. ענדלעך האָט ער אַ זאָג געטאָן:

— שמואל בן אהרן! בפני כל עם ועדה בין איך אויף דיר גוזר זאָלסט מיט אונדז צוזאַמען אָפּפירן אַ תפילה.

שמואלן האָט זיך געשטעלט טרערן אין די אויגן.

— איך זע טרערן אין דיינע אויגן — האָט דער רבי וווייטער געזאָגט — דאָס איז אַ סימן, אַז דו האָסט זיך גענומען אונדזערע וועגן אַרצן. איך וויס, אַז דו ביזט איצט וויידער פרום און ערלעך. יידן, צייט אַנצוהויבן. לאָמיר תפילה טאָן מיט אַ ריינער כוונה, אַז די שערי־רחמים זאָלן זיך עפּ־נען און פאַרנעמען אונדזער געבעט.

יידן האָבן זיך אַ נעם געטאָן צום דאָוונען מיט התלה־

בוח. און וועז ס׳איז געקומען צו „שמע־ישׂראל״, האָט זיך פֿלוצים דערהערט אויך שמואלס קול: „שמע ישׂראל ד׳ אלהינו ד׳ אחד״!

— מזל־טוב, מזל־טוב! — האָט דער רבי איבערגעריסן די תפילה און פֿעהייסן די יידן אויסטאָן טלית און תפילין.

שמואל איז געוואָרן אַ צעטומלטער און געגעבן צייכנס, אַז ער איז נאָך אַלץ שטום. אָבער דער רבי האָט געזאָגט:

— מיין קינד, מיר אַלע האָבן נאָר וואָס געהערט, אַז דו קאָנסט רעדן. נאָר אויב דו ווילסט דווקא זיך און אונדז אַלע־מען איינרעדן, אַז דו ביזט נאָך שטום — מילא. דער עיקר אָבער איז, אַז איך און דיינע עלטערן און גאַנץ קהל, וואָס איז דיר בייגעשטאַנען, וויסן איצט, אַז דו קאָנסט ברוך־השם רעדן און ביזט נישט אין קיין סכנה.

מ׳האָט זיך אויסגעזעצט אַרום טיש מיט לעקעך־און־בראָנפן און אייער־קיכלעך. דער רבי האָט דערלאַנגט שמואלן אַ גלעזל און געמאַכט מיט אים אַ לחיים:

— דער אויבערשטער זאָל העלפן, אַז דיין צונג זאָל דיר שטענדיק דינען ווי יעדן גוטן, פֿרומען יידּ.

— אמן, רבי! — האָט שמואל אַרויסגעפלאַצט מיט פרייד.

ערשט איצט האָבן אַלע געטרונקען לחיים און דערנאָך נאָך לאַנג זיך משמח געווען.

יאָרן זענען אַוועק. איך בין שוין געווען אין בערלין. שמואל, אויפן וועג קיין אַמעריקע, האָט אָפּגעטראָטן מיך צו זען. ער האָט קיין וואָרט דייטש ניט געקענט רעדן.

— סטייטש? — האָב איך ביי אים געפרעגט — ביזט דאָך אַמאָל געווען אַ גאָנצער „דאָטש״?

— אַ „מיסלאָוויצער דאָטש״ — האָט ער געענטפערט מיט אַ שמייכל.

יעדער קעמפט מיט זיין אייגענעם כלי־זין

דער טאַטע, מיין ברודער שבתי און איך האָבן איצט געאַרבעט אין דער הויף־בעקערייַ פון וואָלף בעקער. עצעאַלט האָט מען דעם טאַטן פֿאַר אַלע דריי. און עאָרבעט האָבן מיר שוועריר ווי פערד: אַנעהויבן שבת נאָך הבדלה, האָבן מיר אַזוי אַריינגעאַרבעט טאָג און נאַכט ביז פרייטיק נאָכמיטיק, מיט קורס עטלעכע שעה שלאָף אַ מעת־לעת. פרייטיק נאָכמיטיק איז מען געגאַנגען אין באָד אַריין, פרייטיק־צו־נאַכטס איז מען געשלאָפן אין דער היים, און שבת איז געווען דער איינציקער פרייער טאָג. נאָך הבדלה — ווידער צוריק אין דער בעקעריי ביז קומענדיקן פרייטיק נאָכמיטיק.

איך בין שוין געווען פֿאַרעכטן פֿאַר אַ גוטן געזעל, און איך האָב שטילערהייט זיך אַרומגעטראָגן מיטן געדאַנק צו אַנטלויפן פון דער היים. אויף ימים־טובים זענען אַהיים־געקומען אַ סך געזעלן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין פֿאַר־שיידענע שטעט. זיי זענען אַלע געווען אויסגעפרוצט, און האָבן דערציילט, אַז אומעטום איז שענער און בעסער ווי אין בערלין. מיין חבר ראַזענקראַנצ׳ס ברודער איז געקומען אַהיים אויף אַ בלוי־גע־שטרייפט אָנצוג מיט אַ „סטאַיאָנצע״ קאַלנער און אַ קאַ־לירטן קראַוואַט, אַ גרויען פֿלושענעם הוט און „האַנטשו״. אַלע האָבן אים אָנגעקוקט מיט אַזאַ כּבוד, אַז ער האָט זיך אויך אַ בעסל אויפגעפֿירט ווי אַ גראַנדע. ער האָט אַ סך דערציילט וועגן אַמעריקע, אָבער ווען מען האָט אים געפֿרעגט, צי ער וועט אַהין אומקערן, האָט ער אַלעמען אָנגעענטפֿערט, אַז ער וועט אַהין קומען נאָר אויף אַ קורצן באַזוך, ווייל ער האָט דאָרט קיין משפּחה נישט.

אַלע האָבן אים אָנגעקוקט מיט אַ כּבוד, ווי אַ גרויסן מענטש, ווי אַ מענטש, וואָס ווייסט אַלץ, וואָס קען אַלץ, וואָס האָט אַלץ דורכגעמאַכט, וואָס האָט אַלץ געזען, וואָס האָט אַלץ דערגרייכט. ער האָט אַ סך גערעדט וועגן אַמעריקע, אָבער ווען מען האָט אים געפֿרעגט, צי ער וועט אַהין אומקערן, האָט ער אַלעמען אָנגעענטפֿערט, אַז ער וועט אַהין קומען נאָר אויף אַ קורצן באַזוך, ווייל ער האָט דאָרט קיין משפּחה נישט.

מ׳האָט זיך אויסגעזעצט אַרום טיש מיט לעקעך־און־בראָנפן און אייער־קיכלעך. דער רבי האָט דערלאַנגט שמואלן אַ גלעזל און געמאַכט מיט אים אַ לחיים:

— דער אויבערשטער זאָל העלפן, אַז דיין צונג זאָל דיר שטענדיק דינען ווי יעדן גוטן, פֿרומען יידּ.

— אמן, רבי! — האָט שמואל אַרויסגעפלאַצט מיט פרייד.

ערשט איצט האָבן אַלע געטרונקען לחיים און דערנאָך נאָך לאַנג זיך משמח געווען.

יאָרן זענען אַוועק. איך בין שוין געווען אין בערלין. שמואל, אויפן וועג קיין אַמעריקע, האָט אָפּגעטראָטן מיך צו זען. ער האָט קיין וואָרט דייטש ניט געקענט רעדן.

— סטייטש? — האָב איך ביי אים געפרעגט — ביזט דאָך אַמאָל געווען אַ גאָנצער „דאָטש״?

— אַ „מיסלאָוויצער דאָטש״ — האָט ער געענטפערט מיט אַ שמייכל.

יעדער קעמפט מיט זיין אייגענעם כלי־זין

דער טאַטע, מיין ברודער שבתי און איך האָבן איצט געאַרבעט אין דער הויף־בעקעריי פון וואָלף בעקער. עצעאַלט האָט מען דעם טאַטן פֿאַר אַלע דריי. און עאָרבעט האָבן מיר שווערער ווי פערד: אַנעהויבן שבת נאָך הבדלה, האָבן מיר אַזוי אַריינגעאַרבעט טאָג און נאַכט ביז פרייטיק נאָכמיטיק, מיט קורס עטלעכע שעה שלאָף אַ מעת־לעת. פרייטיק נאָכמי־טיק איז מען געגאַנגען אין באָד אַריין, פרייטיק־צו־נאַכטס איז מען געשלאָפן אין דער היים, און שבת איז געווען דער איינציקער פרייער טאָג. נאָך הבדלה — ווידער צוריק אין דער בעקעריי ביז קומענדיקן פרייטיק נאָכמיטיק.

איך בין שוין געווען פֿאַרעכטן פֿאַר אַ גוטן געזעל, און איך האָב שטילערהייט זיך אַרומגעטראָגן מיטן געדאַנק צו אַנטלויפן פון דער היים. אויף ימים־טובים זענען אַהיים־געקומען אַ סך געזעלן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין פֿאַר־שיידענע שטעט. זיי זענען אַלע געווען אויסגעפרוצט, און האָבן דערציילט, אַז אומעטום איז שענער און בעסער ווי אין בערלין. מיין חבר ראַזענקראַנצ׳ס ברודער איז געקומען אַהיים אויף אַ בלוי־גע־שטרייפט אָנצוג מיט אַ „סטאַיאָנצע״ קאַלנער און אַ קאַ־לירטן קראַוואַט, אַ גרויען פֿלושענעם הוט און „האַנטשו״.

זענען מיר ווידער געווארן אויפגעלייגט און ווייטער געשפאַנט, ביז מיר זענען אין אוונט אָנגעקומען קיין קאָלאָמיי. איך בין גלייך אָוועק צו איין בעקערייַ, צו אַ צווייטער, און צום ערשטן מאָל אין מיין לעבן האָב איך זיך באַנוצט מיט דער בעקערישער לאָזונג „אושיץ", אויף וואָס די גזעלן האָבן תיכף מיר אָפגענטפערט „לעמשיץ". מיר דאַכט, אַז אָט די לאָזונג שטאַמט פון די צוויי ווערטער „אַן שוץ" און „נעם שוץ". בעקער־גזעלן פלעגן זייער אָפט ווָאַנדערן, בפרט אום זומער. ווינטער האָט מען נאָך דורכגעשטאַרקעט פאַר אַ פאָר גולדן וואו עס איז. אָבער באַלד מיטן פרילינג האָבן זיך באַווּיזן אויף די ווענג הונדערטער ווָאַנדערנדיקע בעקער־גזעזלן, וועלכע האָבן זיך געגריסט מיט „אושיץ"—לעמשיץ", און אַזוי אָרום דערפילט אַן אחדות, אַן אמתע בעקערישע ווָא־רעמקייט צו אייַנאַנדער.

די בעקער־יונגען דאָ האָבן צו מיר גערעדט ווי צו זייערס גלייכן, האָבן מיר געגעבן אָפצוזען און מיך געשיקט אין שטעטל יאָבלאָנאָוו, וואו מ׳האָט גראָד געדאַרפט אַ יונגן בע־קער־געזעל ווי איך. דאָרט האָט מען מיך באַלד צוגענומען פאַר צוואַנציק גולדן אַ יאָר, מיט קעסט און קוואַרטיר — דאָס מיינט: שלאָפן אויפן פיעקעלעק, עסן צווייי מאָל אַ טאָג „אויף צו־קוּיפן עפעס צום ברויט" פאַר אָבבייסן. איך האָב תיכף געזומען חלומען יוענן די שיינע זאַכן, וואָס איך וועל זיך קאָנען קויפן אויף פסח, בפרט וועגן די גומענע קנאַפּל.

מיין חבר ראָזענקראַנץ איז געווארן אָנגעשטעלט אין קאָלאָמיי ווי אַ „קאָמי" אין אַן אייזנגעשעפט. ניט אַזוי גוט באַצאָלט ווי איך, אָבער דערפאַר אַ סך בכבודיקער פאָסטן.

יאָבלאָנאָוו ליגט ניט ווייט פון קאָלאָמיי, קנאַפּ בייַ די קאַרפּאַטן. די ארומיקע פויערים דאָרט רופט מען שוין אויך „הוצולעס". וועגן איך בין, נאָך אַ נאַכט אָרבעט, אַרויס אין מאַרק מיט מיינע צוויי גרייַצער קויפן בייַ אַ „הוצול" יאָגע־דעס" אויף אָבבייסן, דערזע איך פלוצים אַראָפקריכן פון אַ פור איינעם מיט בריטע פלייצעס. ער דרייט זיך אום — ס׳איז מיין טאָטע! איך לויף אים אָקעגן, און ער נעמט אַן מיין ציטערדיקע האַנט און זאָגט צו מיר שטיל און ווייך:

— גיי, מיין קינד, טו זיך איבער; איך וועל דאָ צו־וואָרטן.

אין פינף מינוט אָרום בין איך געווען פאָרטיק. מיר האָבן זיך אויפגעזעצט אויפן וועגעלע, וואָס דער טאָטע האָט ge־האָט געבאָרגט בייַ שכנאן, און מיר זענען צוריקגעפאָרן. איך האָב אָנגעטריבן — דער טאָטע האָט געוואוסט, אַז איך האָב עס ליב. מיר האָבן דעם גאַנצן וועג געredט וועגן די קאָר־פאַטן־בערג, וועגן דער פעטער, שוואָרצער ערד אין דער געגנט, איבער דעם יקרות אין שטאָט און וואָס פאַר אַ פיינע קינדער שכנא האָט. דער טאָטע האָט אָפּילו דערציילט, אַז ער רעכנט אַריבערצוכאַפן זיך קיין טשאַרטקאָוו צום רבין — וועגן אַלץ האָט ער גערעדט, נאָר ניט וועגן מיין אָנטלויפן פון דער היים. מיין ליבער, גוטער טאָטע, דעם ליכטיקן גן־עדן זאָל ער האָבן!

אָהיימגעקומען, בין איך באַלד געגאַנגען אָרבעטן בייַ יאָשע באָנעס. ער איז אַמאָל געווען בייַ אונדז אַ געזעל, דערנאָך האָבן מיר צוזאַמען געאָרבעט בייַ וואָלף בעקער. אַליין אַן ערשט־קלאַסיקער אָרבעטער, האָט ער חתונה געהאַט און זיך געמאַכט זעלבשטענדיק. אַ האָרציקער מענטש גע־וען, און האָט מיר זייער ליב געהאַט. ער האָט מיר געצאָלט אַ גולדן אַ וואָך, מיט קעסט און קוואָרטיר. די גאַנצע שכירות פלעג איך, פאָרשטייט זיך, געבן אָהיים.

מיט מיר האָט דאָרט איך געאָרבעט אַ בחור פון שטעטל אָבערטין. קיינער האָט ניט געוואוסט זיין נאָמען; מען האָט אים גערופן „דער אָבערטינער שטשאָר". מיר האָבן זיך פיינט באַקומען באַלד ווי מיר האָבן זיך באַגעגנט. ער איז געווען אין מיין עלטער, נאָר אָבּיסל גרעסער פון מיר; אַ מאָגערער, מיט אַ לעדערן, ברוין־גרינלעכן פנים פול מיט קנייטשט ווי ביי אַ זקן, און אַ מויל האָט ער געהאַט שפּיציק ווי ביי אַ מויז. ער האָט געסלינעט ביים רעדן און ביים עסן, און איז טאָקע געווען עקלהאַפט ווי אַ נאָסער וואָרעם, ווי אַ קראַנקע מויז. ער האָט קיינמאָל ניט געלאַכט, און קיין זאָך איז אים ניט גפעפלן געווארן ביי אונדז אין שטאָט — נישט די הייזער, נישט די מענטשן. אין מיר האָט ער געפונען לויטער חסרונות און פלעגט מיך שטענדיק פאַרקלאָגן ביים מייסטער. ער פלעגט זיך חנפענען צו דער מייסטערין און פאַר איר אויפרויגען די שטוב, איר צוהעלפן אין קיך און ניאָנטשען די קינדער. זי ווידער האָט זיך גערן צוגעהערט צו זיינע רכילות און זיך שטילערהייט געגרויסט מיט דעם, וואָס איך, דער זון פון איר מאַנס געוועזענעם מייסטער, מוז איצט אָרבעטן בייַ זיי.

איינמאָל אַ נאָכמיטיק, מיר זענען פאַרטיק געווען מיט דער אָרבעט און זיך צוגעלייגט שלאָפן הינטערן אויוון, האָט דער „שטשאָר" זיך געגונגען טשעפען, למאי איך פוץ זיך צופיל, איך האָלט זיך גרויס און לויף נאָך די מיידלעך. איך שווייג. נעמט ער זיך רייצן מיט מיר, אַז איך וועל שוין קיינ־מאָל ניט אונטערוואָקסן און וועל בלייבן קליין ווי אַ קאָרליק. ווער איך שוין בייז:

— הער, אָבערטינער שטשאָר — זאָג איך — אויב דו ווענסט נישט אויפהערן און מיך ניט לאָזן צורו, ווענסטו חרטה האָבן.

— וואָס קאָנסטו מיר טאָן? גראָבער־יונג!

— איך קאָן דיר צעקלאָפן דיין שטשאָרישע מאָרדע.

— פריער וועלן דיר די הענט אָפּדאָרן!

— און איך וועל דיר פריער דיין פאָסקודנע פיסק אָפּ־דרייען.

— דיין טאָטן וועסטו עס טאָן, ניט מיר.

מער האָב איך ניט געוואָרט — איך האָב אים דערלאָנגט דעם ערשטן טראָסק אין פרעסער אַריין.

ער האָט געוואוסט ווי שטאַרק איך האָב ליב מיין טאָטן; אַז איך האָב זיך אַמאָל זאָמירעט אויף איינעם מיט אַ האָק, וויייל ער איז באָפאַלן מיין טאָטן — האָט ער מיך נישט צוריק־געשלאָגן, נאָר גאַנץ קאָלטבלוטיק אַ זאָג געטאָן:

— אַ רוח אין דיין טאָטנס פערעפּאָ טאָטן אַריין.

אַ צווייטער פליסק האָט אָפּגעהילכט אויף זיין פרצוף. און ער האָט ווידער אַ זאָג געטאָן:

— אַ רוח אין דיין טאַטנס טאַטן אַריין.

האָב איך אים וויידער דערלאַנגט אַ זעץ, און אַזוי האָבן זיך געזומען איבערחזרן, אַלץ גיכער און אַלץ מעכאַנישער, אַ פאַטש און אַ קללה: איך — אַ זעץ אין מאַרדע, ער — „אין טאַטן אַריין". איך בין שוין מיד פון שלאָגן, אָבער ער האָלט אין איין איבערחזרן „אין טאַטן אַריין", און איך פאַטש — — וועט ער זיך אַזוי לאַזן שלאָגן אַ גאַנצן טאָג? איך וואָלט וועלן אויפהערן; נאָר, טראָכט איך זיך, ער שלאָגט דאָך מיר אויף צוריק, מיט אַ קללה שלאָגט ער מיך, — מיט דעם שעלטן פאַרטיידיקט ער זיך; דאָס איז זיין כלי־זין.

עס נעמט מיך עקלען, ווי איך וואָלט געזעצט מיט מיינע פויסטן אין אַ קופע שמוציק קויט. אין אַ הויפן נאַסע, קלעפיקע ווערעס; און עס באַפאַלט מיך פלוצים אַ רחמנות: ווי וואָלט איך עס געפילט, ווען איך בין איינער אַליין אין אַ פרעמדער שטאָט, מיט אָט אַזאַ פנים און אַזאַ פאַרסלינטען מויל ווי ער, און עמעצער שלאָגט מיך אַזוי אָן אויפהער, ווי איך אים?

איך האָב אים אויפגעהערט שלאָגן. כ׳האָב פאַרמאַכט די אויגן און זיך דערפילט ווי איך אַליין וואָלט געוואָג אַ פרעמדער דאָ אין שטאָט — אַזוי עלנט און אומגליקלעך און הילפלאָז...

מיינע הענט זענען געווען שמוציק און פייכט פון סליניע. עס האָט מיך גענומען דראָשטן, ווי איך וואָלט געוואָג קראָנק. איך האָב זיך אויסגעדרייט מיטן פנים צו דער וואַנט און האָב לאַנג, לאַנג געווויינט.

זיך באַרואיקט, האָב איך דערפילט אַ בושה פאַר זיך אַליין. דער אָבערטינער איז נאָך געלעגן שטיל, מיט אָפענע אויגן, אַן אַ שום אויסדרוק. איך האָב זיך אויפגעהויבן, בין אַרויס פון דער בעקעריי, און מער שוין נישט צוריקגעקומען צו יאָשע באַנעס.

וואָכן־לאַנג האָב איך געפילט אין דער רעכטער האַנט אַ שטייפקייט פונעם שלאָגן; מיר האָט זיך אויך געדאַכט, אַז איך קאָן ניט ענוג אָפּווישן די האַנט פון יענעמס סליניע. און די גאַנצע צייט האָב איך געטראַכט פון אַ קליינעם, זעקס־יאָריקן יתומל, וואָלכער פלעגט ביי אונדז אַרומגיין בעטלען, און די קינדער פלעגן אים שלאָגן: „אַז דו וועסט מיך שלאָגן — פלעגט ער זיך בעטן מיט זיין טשיפעליאָווע קינדעריש קולכל — וועט מיין טאַטע קומען דיך וואַרגן". די קינדער האָבן אים געלאָזן צורו עטלעכע טעג, און וען זיין טויטע מאַמע איז אַלץ ניט געקומען זיי וואַרגן, האָבן זיי אים ווידער געשלאָגן. „מיין טאַטע איז געווען אַ שוחט — פלעגט ער איצט זיך בעטן — און אַז איר וועט מיך שלאָגן, וועט ער קומען פון יענער וועלט מיט זיין לאַנגן חלף און אייך אויסקויטלען". די קינדער האָבן אים ווידער ניט געטשעפעט עטלעכע טעג, און דערנאָך אים ווידער געשלאָגן. דעם מאָל האָט שוין דער יתום זיי עסטראַ־שעט: „וען איר וועט מיך שלאָגן, וועל איך עפעס אָפּטאָן!" און מען האָט אים געמעגט גלויבן: אויב ער האָט נאָר געוואָלט האָט ער געקאָנט אַזוי מאַכן, אַז עס זאָל זיך פון אים פילן נאָך ערגער ווי פון אַ טכויר, און די קינדער האָבן געמוזט זיך צע־לויפן פון אים.

יאָ, יעדער קעמפט מיט זיין אייגענעם כלי־זין.

מענטשן דערוואַכן צו ליבע אין האַראַדענקע

אין האַראַדענקע האָט אויך געלעבט די פאַמיליע גלאָגער. מ׳האָט זיי געראָפן „די יערוכעמניקעס", אויפן נאָמען פונעם אַכציק־יאָריקן זיידן ירוחם. דער אַלטיטשקער האָט שטענדיק געהאַט אַ פריילעך, צעפלאַמט פנים פון דעם שנעפסל, וואָס ער האָט „גראָד" ערשט־נאָר־וואָס געזומען. זיינע קליינטשיקע, לוסטיקע אייגעלעך פלעגן דורכבלישטשען דורך די לאַנגע, דיקע ברעמען, און זיין גרויסער, ווייס־געלע באָרד, ווי פון קליאָטשע און הובליענקעס, האָט געוואַקסן איינזייטיק, ווי דער ווינט וואָלט זי געהאַלטן אין איין בלאָזן אויף אַ זייט. ער האָט געהאַט אַכט זין, זיבן פון זיי אויסגעגעבענע, און אַלע זענען זיי געווען גלעזערס און סטאַליאַרעס. זיי זענען געווען פראָסטע מענטשן, הויכגעוואַקסענע, שטאַרקע. גאָנץ האַראַדענקע האָט פאַר זיי געציטערט, בפרט פאַרן יינגסטן, וועלכען איז דווקא געווען אַ נידערייקער, אָבער מיט ברייטע פלייצעס און אַ דרייס־טער. ער האָט געהייסן סראָל־קונע. די ברידערלעך זענען ס׳רוב געווען צעקריגט צווישן זיך, דער עיקר צוליב זייערע ווייבער, וועלכע האָבן מקנא געווען איינע די אַנדערע. האָט מען אָפט יאַרנלאַנג ניט געריידט צווישן זיך. נאָר קוים האָט איינער פון זיי זיך צעשלאָגן מיט אַ „פרעמדן", זענען תיכף אַלע אים גע־קומען צו הילף.

אָבער פונקט אַזוי זענען זיי אַלע גרייט געווען מיטן גאַנצן האָרץ און פולע הענט צו העלפן, ווען עמעצער אין שטאָט איז געווען אין נויט. סראָל־קונע איז געווען דער הילף־גרייטסטער און פריי־געביקסטער פון אַלע. ער האָט זיך געחברט מיט די סטאַליאַר־יונגען, מיט די קצבים, פערד־העכדלער און טרע־גערס, וועלכע פלעגן אים פאַלגן בלינדערהייט. ער מיט זיינע פריינט פלעגן אַריינקוקן אין די אַרעמסטע שטיבער, און דער־נאָך, מיט סטראָשונקעס און אויף כוח, צווינגען די נגידים, ויי זאָלן העלפן. האָבן די רייכע אים פיינט געהאַט און געשריבן אויף אים מסירות צו דער בעצירקס־הויפטמאַנשאַפט, און די קבצנים האָבן אים ממש פאַרגעטערט. דאָנערשטיק פלעגן די אַרעמעלייט גיין איבער די הייזער. פלעגן סראָל־קונע מיט זיין חברה זיך נאָכפרעגן, ווער ס׳האָט יאָ געגעבן אַ נדבה און ווער ניט. איינמאָל האָט זיך דעם רייכן קמצן, הער אָפּענבערגער, פאַרגלוסט אַרויסצוטרייבן די אַרעמעלייט פון שטוב. דערביי האָט ער זיי נאָך נאָכגעשריגן, אַז ער וועט זיך מער ניט לאָזן אָפּשרעקן פון דעם וואָגאָבונד סראָל־קונע מיט זיין באַנדע, ער וועט מער קיין פרוטה ניט געבן! דאָס איז געווען אין אַ דאָ־נערשטיק. דאָס גאַנצע שטעטל האָט געערעדט וועגן דעם. נו, פרייטיק־צו־נאַכט האָט זיך „צופעליק" אָנגעכאַפּט הער אָפּענ־בערגערס דאָך, און זיין הויז איז אַוועק מיטן רויך. אָלע האָבן געוואוסט, אַז דאָס איז סראָל־קונעס אַרבעט און מ׳איז געווען דערמיט שטאַרק צופרידן, אָבער קיינער האָט וועגן דעם ניט געריידט.

שבת אין דער פרי זענען אַסך מענטשן געשטאַנען אַרום דעם אָפּגעברענטן הויז. אויך סראָל־קונע מיט זיינע פריינט זענען פאַרבייגעגאַנגען.

— דאָס הייסט אַן עבירה פאַר גאָט! — האָט סראָל־קונע זיך געריייצט מיט אַ פאַרבאָרגן שמייכעלע — פונקט אום שבת

אָנמאַכן אַזאַ שריפה. דאָס האָט אָפּנים דער רבונו של עולם אַליין געטאָן, כדי צו באַשטראָפן אָפּענבערגערן פֿאַר זייַן ענג־הארציקייט קעגן אָרעמעלייט.

אָפּענבערגער איז אָפּילו געווען פֿאַרזיכערט קעגן פּייער, אָבער זייט דעמאָלט האָט ער שוין ווידער אָנגעהויבן געבן נד־בות, נאָך גרעסערע ווי פּריער. ניט מער, ער האָט געפּוּעלט בייַ דער בעצירקס־הויפּטמאַנשאַפֿט, מען זאָל אָראָפּשיקן קיין הארָאדנקע נייַע, שטרענגערע זשאַנדאַרן. צווישן זיי איז געווען אַ וואַכמייסטער מיט אָרויפגעדרייטע וואָנסעס, וואָס האָבן אים געגרייכט ביז די אויגן. ווען זיין בייזער בליק האָט אויף עמעצן אַ שאָס געטאָן איבער די העכסטע הערעלעך פון זיינע וואָנסעס, האָט מען געמוזט די אויגן אָרונטערלאָזן פֿאַר מורא. ער פלעגט אויך אָראָפּשטירן יעדן איינעם, וועלכער איז אים ניט געפעלן געווען, און דערנאָך אים מערדערלעך שלאָגן. ער איז געווען אַן אָפּטער אָרייַנגייער ביי אָפּענבערגערן. אויסגעטרוי־קען אַ שנעפּסל, פלעגט ער בייַ אים „קויפֿן" פֿאַרשיידענע זאַכן, און דערפֿאַר אים צוזאָגן: „יאָ, הער אָפּענבערגער, איצט וועט שוין דאָ זיין אָרדענונג!" אָפּענבערגער פלעגט אים טאָקע שטענדיק אָקאָנטראָגן אַ פּריינטלעכן „גריס גאָט, הער אָר־דענונג", און דערייבער האָט דאָס גאָנצע שטעטל געהופּט דעם וואַכמייסטער „הער אָרדענונג"".

אייַנמאָל, אויפֿן יאָרײַד, האָט סראָל־קונע פֿאַרפּירט אַ גע־שלעג מיט עמעצן, און „הער אָרדענונג"" האָט אים אָראָפּשטירט. סראָל־קונעס חברה האָבן אים אָפּילו געוואָלט באָפּרייַען מיט געוואָלד, אָבער סראָל־קונע האָט ניט געהייסן. ער האָט רואיק אויסגעשטראָקט די העמד, מען זאָל אים אָנטאָן די קייטלעך, און האָט בלויז געזאָגט: „ריכטיק, עס מוז זיין אָרדענונג אין האָראָדנקע, און עס וועט זיין אָרדענונג!" מען האָט אים אָוועקגעפּירט, און דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען אויפֿגע־בראַכט. אָבער באָלד דעם צוויי־טן טאָג האָט מען סראָל־קונען באָפֿרייט. ער האָט מיט קיינעם קיין וואָרט נישט געראָדט וועגן דעם.

אַ צווויי וואָכן שפּעטער האָט מען, אין אַ נאַכט, געפֿאַקט דעם „הער אָרדענונג", צוגענומען בייַ אים דאָס געווער, אים גוט אָנגעבויקערט און אים אָפּגעשניטן אייַנע פון די לאָנגע וואָנסעס. אים אַליין האָט מען דערנאָך ווי אַ הויפן מיסט צו־געשטעלט אין שפּיטאָל אָרײַן. זיין ביקס מיט דעם געפּלאָנצטן באָאָנעט, דעם זעבל מיט דער טראָלד, די העמד־קייטלעך און דעם שטייפּן הוט מיט די לאָנגע שוואָרץ־בלויַע פּעדערן, האָט מען אָרייַנגעשיקט צו דער בעצירקס־הויפּטמאַנשאַפֿט, מיט אַזאַ צושריפֿט:

„צו דעם קייַזער־קעניגלעכן בעצירקס־הויפּטמאַן,

האָראָדנקע!

מיר האָבן לעצטע נאַכט געפונען דעם זשאַנדאַרן־וואַכ־מייסטער ליגן שיכור אין אַ ריוו. מיט דעם האָט ער באַשמוצט דעם קייזערס מונדיר און דעם קייזערס וואָפֿן. מיר האָבן דעם שיכורן וואַכמייסטער אָפּגעפּירט אין שפּיטאָל. און די וואָפֿן און דעם פּעדער־הוט שיקן מיר דעם קייזער־קעניגלעכן בעצירקס־הויפּטמאַן. לאָנג לעבן זאָל דער קייזער!

סראָל־קונע גלאָגער און פריינט".

אפּרים גלאָגער, בייַ וועמען מיר האָבן געדונגען די בע־קערייַ, האָט געהאַט אַ יינגל אין מיין עלטער, משה מענדל. מיר זענען אינאיינעם געגאַנגען אין שולע, אין חדר, צוזאַמען געגנ־בעט אויבסט און „געזוכט" פֿאַדקאָוועס, און געהאַט טויזנטער סודות מיט אייַנאַנדער. מיר פלעגן זיך דערציילן אַלץ, וואָס מיר האָבן געוואוסט, וואָס מיר האָבן זיך אָנגעשטויסן, אָדער וואָס מיר האָבן גלאַט געואָלט וויסן. און וויסן האָבן מיר גע־וואָלט אַלץ. דער עיקר אָבער האָבן מיר געוואָלט וועלן זייער שטאַרק. קוים האָבן מיר אָפּגעגעסן בגנבה אַ שטיקל פּריש ראָזוועוע ברויט מיט פּוטער, האָבן מיר באָלד באַטאַפּט אונדזערע מוסקלען, אויבערצייגט, אַז זיי זענען שוין געוואָרן שטאַרקער. האָבן מיר אויסגעזוינגן אַ גוטן מאָרכבֿ־ן, זענען מיר זיכער געווען, אַז אויך אונדזערע אייגענע ביינער זענען פול געוואָרן מיט מאָרך. מיטן עסן אַ הערצל, נירן, אָדער לונג־און־לעבער, איז בייַ אונדז קיין ספּק ניט געווען, אַז אויך אונדזער האָרץ, נירן און לונג־און־לעבער וועלן שטאַרקער. מיר האָבן אָבער אויך פֿאַרשטאַנען, אַז שטאַרק זיין אַן פֿאַרשטאַנד איז ניט גענוג. האָבן מיר פֿאַרגעבעטערהייט אָנגעהויבן קוקן אין אַ רעסטאָראַן געקאָכטע אָדער געפּרעגלטע עהפירן, כדי אַזוי אַרום אויך אונדזער שכל צו פֿאַרשטאַרקן.

צו יענער צייט האָט מען אין האָראָדנקע געמאַכט אַ פֿאַרק מיט ביימער, בלומען און בושיקע קשאָקעס, מיט ביידלעך און בענק און הודעלקעס און די אַלע געהאַרעוקע זאַכן. דער „שפּאַציר־גאַרטן" האָט מען דעם פֿאַרק גערופֿן. שבת און זונטיק, און אויך נאָכמיטיק אין וואָכנטג, האָט מען דאָ גע־קאָנט טרעפֿן שפּאַצירן הונדערטער יונגע בחורים און מיידלעך. צוערשט איז מען געגאַנגען גרופּעסווייז, יינגלעך באַזונדער און מיידלעך באַזונדער, און מען האָט בלויז פון ווייטנס זיך אויבערגעוואָרפן מיט אַ ווארט, מיט אַ ווינק. דערנאָך איז מען שוין געגאַנגען פֿאַרלעכווייז. ביז מ'האָט אין שטעטל אָנגעהויבן רעדן, אַז „דער און די גיינען אָרום", אָדער „דער און די רעדן". און וועג „דער און די" זענען אָרומגעגאַנגען און גערעדט שוין אַ שטיקל צייט, האָט מען אָנגעהויבן זאָגן אין שטעטל, אַז זיי „פּירן" אָדער „שפּילן אַ ליבע".

די מייסטע ליבעס האָט מען געפירט שבת. אין דער פרי זיינען די באַלמלאָכע־יונגען געגאַנגען אין שול אַריין, ניט אַזוי צוליב דאָוונען, ווי גלאַט זיך טרעפן. דערנאָך איז מען אַרײַנגעגאַנגען אין אַ קליין שענקל און טראָקטירט אייַנער דעם צווייטן מיט אַ לחיים און צובייס. מען איז געוואָרן פּריילעכער און גענומען אָביסל באַרעדן דעם און יענעם, אַריינגעוואָרפן אַ וואָרט וועגן די מיידלעך, און מען איז אַוועק אין „שפּאַציר־גאַרטן". דאָרט האָבן שוין געוואָרט שניידער־מיידלעך, מאַ־דיסטקעס, דינסטמיידלעך און אַנדערע, און באַלד האָט מען זיך געלאָזט שפּאַצירן פֿאַרלעכווייז. דאָ האָבן זיך אָפּגעשפּילט „ראַמאַנען" און „ליבעס", און עס זענען אָפּילו געשאָפן גענואָרן שפּאָט־לידלעך וועגן אַ „טעכטל־מעכטל" אָדער אַ „פֿאַרפּירטער ליבע". דאָ זענען אויך פֿאַרגעקומען קליינע טראַגעדיעס. האָט געקאָנט פּאַסירן, אַז אַ מיידל פון די „אויבערשטע גאַסן", פון „בעסערן קריייז", האָט זיך „אַראָפּגעלאָזן" און זיך „פֿאַרכלײַפּ־טשעט" אין אַ שיינעם באַלמלאָכע־יונג; האָבן באַלד די

עלטערן זיך אַרייַנגעמישט, און אויסגעלאָזט האָט זיך עס גע־ווייַלעך מיט „אַנטלויפן און שטעלן אַ חופה", אָמאָל אויך מיט אַ סקאַנדאַל און מיט פאָליציי.

דאָס אַלץ איז געווען אַ נייַעס אין האָראָדענקע. עלטערע מענטשן האָבן געשאָקלט מיטן קאָפּ: „אין אונדזערע צייטן האָט מען ניט געטאָרט אַזוי..." מיט אָמאָל האָט מען אַלץ גע־מעגט. עס איז געווען דער ערשטער דור, וואָס האָט זיך גע־קאָנט באַגיין אַן אַ שדכן. אויב אַ בחור האָט געוואָלט מען זאָל זיך רעכענען מיט אים, מען זאָל אים האַלטן פאָר אַ דערוואַקסענעם יונגערמאַן, האָט ער געמוזט אָנהויבן „גיין מיט אַ־מיידל" „רעדן מיט איר", אָדער אפֿילו „שפּילן אַ ליבע". איז דער „שפּאַציר־גאַרטן" פול געווען מיט ליבעס־זיפּצן און ליבע־דערקלערונגען, מען האָט געליטן „ליבעס־שמערצן", זיך „גע־אַפּפערט" צוליב נעפּילן און געמאַכט מעלאַנכאָלישע אַנשטעלן. און ראָמאַנען האָט מען זיך אַנגעלייענט, אַז ס׳האָט אַזש גע־שווינדלט פאָר די אויגן! אין איינעם האָט זיך דערציילט די באַריטע געשיכטע וועגן דעם פאַרליבטן בחור, וועמען זיין ריוואַל האָט פאַרהונגערט אין אַ פינצטערן שלאָס. און ווען ער איז, אין זיין פאַרצווייפלונג, אַראָפּגעשפרונגען פון העכסטן טורעם, איז פונקט אין לעצטן מאָמענט אונטערגעקומען זיין געליבטע מיט אַ הויכער פור הייַ, אויף וועלכער דער געליבטער איז בשלום אַרויפגעשפרונגען. די חתן־כלה פאַלן זיך, פאָר־שטייט זיך, אין די אַרעמס און פאַרגיסן גליקלעכע פריידנ־טרערן — צוזאַמען מיט דעם גליקלעכן לעזער. אין אַ צווייטן ראָמאַן וועדט דערציילט די געשיכטע פון דעם יונגן באַראָן, וועלכער האָט, אויף להכעיס זיין שלעכטן קרוב, זיך פאַרליבט אין זיין אייַנ דינסט־מיידל. האָט מען אים צוזאַמען מיט איר אַרויסגעטריבן און פאַרייַגט. וואַנדערן זיי ווי בעטלער דורך רעגן, שניי און פראָסט איבער דער גאַנצער וועלט, ביז זיי פאַלן אָוועק אין אַ גאָס־רעגן און קאָנען ווייטער נישט גיין. און אין לעצטן מאָמענט. פונקט אייַדער דער אָטעם לאָזט זיך זיי אויס, וועקט זיי אויף דער בריוו־טרעגער מיט אַ גוטער בשורה: דעם באַראָנס פאַרשטאָרבענער זיידע האָט פאַרשריבן זיין גאַנץ פאַרמעגן אויפן יונגן באַראָן. דאָס פאָרל נעמט זיך אַרום, זיי קערן צוריק אַהיים, און דער גליקלעכער באַראָן מאַכט דאָס אַרעמע, פאַרשטויסענע דינסט־מיידל פאָר זיין אמתער באַראָ־נעסע.

*

ביים רייכן הער קאָפּלער איז געווען אַ קליין, שיין דינסט־מיידל, רבקהלע, פון דעם שטעטל אוסצישקע. זי איז געווען אַרעם, איינפאַך געקליידט, אָבער ציכטיק. דאָס קליידל איז גע־וען ווי אויסגעגאָסן אויף איר שלאַנק, פערצן־יאָריק קערפּערל און האָט נאָך בולטער געמאַכט אירע רונדלעכע, פולע גלידער. זי האָט געהאַט אַ שניי־ווייסע הויט, ברוין־זיידענע האָר, גרויסע שוואַרץ־גלייענדיקע אויגן, צוויי חן־גריבעלעך אין אירע פאָר־רויטלטע בעקעלעך און צוויי קליינע זעמעלעך אין איר בלוזקע. ווען איך פלעג נאָנט פרי ברענגען צו זיי דאָס געבעקס — אין מיין געווייַנלעכער בעקער־טראָכט: ווייסע הויזן מיט אַ פאַרטוך, די אַרבל פון העמד אַרויפגעקאָטשעט, און אויפן קאָפּ מיין צעריסן מיצל, וואָס האָט געשיצט מיינע האָר פון מעל — פלעגט זי מיך באַגריסן מיט איר קלינגענדיק־לאַכנדיק שטימעלע: „אָ, דאָס צעריסענע מיצל האָט היינט געבראַכט שיינע ראָגעלעך", אָדער „...בלאָסע זעמעלעך", אָדער „...גוט אויסגעבאַקענע קייזער־זעמל!". אַזוי יעדן פרימאָרגן: „צעריסן מיצל" דאָס, „צעריסן מיצל" עפּעס אַנדערש, אַז ס׳פלעגט מיר אַזש אַ צופּ טאָן ביים הערן. נאָר קוים האָט זי אַמאָל דורכגע־לאָזן איר שפּרוך מיטן „צעריסן מיצל", האָב איך זיך ממש גע־פילט אומגליקלעך.

איך האָב אַנגעהויבן איר נאָכקוקן, און שפּעטער אויך פון דער ווייטנס איר נאָכגיין.

איר חברטע, הער קאָפּלערס צווייט דינסטמיידל, האָט אַמאָל מיט אַ וואונק מיר געגעבן צו פאַרשטיין, אַז זיי האָבן באַמערקט ווי איך גיי זיי נאָך. האָב איך שוין אַנגעהויבן גאַנץ אָפט „צופעליק" זיך יאָוועז פאָר זייער הויז. אויך זי און איר חברטע פלעגן אָפט צוקומען צום פענצטער און ניבע קוקן אין אַ צוויי־טער ריכטונג. אַזוי איז עס אַנגעגאַנגען וואַכנלאַנג, אַן אַ וואָרט, נאָר מיט האָרץ־קלאָפּעניש. אי־נמאָל זאָג איך אַזוי הויך צו מיין פּריינט:

— ווייסט, איך וואָלט איצט וועלן שפּאַצירן אין גאָרטן.

רופט זיך אַן רבקהלע צו איר חברטע, אויך העכער ווי געווינלעך:

— איך דאַרף נאָר צוריימען, דערנאָך וועלן מיר גיין שפּאַ־צירן — יאָ?

און בייַדע זענען פאַרשוואונדן פון פענצטער. מיר וואָרטן. ענדלעך קומען זיי בייַדע אַרויס און גייַען גלייַך צום „שפּאַציר־גאָרטן"; מיר, פון ווייטן, הינטער זיי.

אין גאָרטן זענען מיר אַרומגעגאַנגען אין אַן אַליי. זיי — אַראָפּ, מיר — אַרויף, זיי — אַרויף, מיר — אַראָפּ. פאַרבײַ־גייענדיק, האָבן מיר זיך צוגעוואָרפן באַדייטונגפולע בליקן, אָבער קיין וואָרט ניט געריעדט. עס פאַסט ניט, זאָגט מיר מיין חבר, איך דאַרף צו איר עפּעס זאָגן. געריבט. אָבער יעדעס מאָל, וען איך באַגעגן זי, נעמט מיר אָפּ דאָס לשון און איך קאָן דאָס מויל ניט עפענען!

אָפּגעמאָנגען אַזוי עטלעכע שעה צייט, זאָגט זי הויך צו איר חברטע, אַז זי גייט שוין אַהיים. מיר גייען־נאָך מיט האָרץ־קלאָפּעניש און שטעלן זיך וויידער אָוועק ביים הויז. די מיידלעך באַוויזן זיך אין פענצטער, און עס הויבט זיך אָן אַ געשפּרעך, אָבער ניט דירעקט; מיר קוקן זיך אפֿילו ניט אָן — איך רעד צו מיין פּריינט, און זי ענטפערט איר פּריינדין:

— אַז מ׳גייט־נאָך אַ מיידל — זאָג איך צו מיין פּריינט — אפֿילו, אַז מען רעדט נישט צו איר, ווייסט מען דאָך געניט וואָס דאָס מיינט.

— אַז מען ווייסט עס אַזוי געניט — ענטפערט זי איר פּריינדין — פאַרוואָס־זשע מאַכט מען דערפון אַ סוד?

— ס׳איז נישט קיין סוד. יעדער קאָן זען, אַז איך בין אין עמעצן פאַרליבט.

— ס׳איז נאָך ווייניק וואָס יעדער קאָן עס זען. מען דאַרף עס דאָך אַמאָל דעם עמעצן זאָגן.

עס וועט מיר וואַרעמער אַרום האָרץ:

— מען וועט שוין פון מיר הערן.

— מען דאַרף זיך אָבער צואיילן — מאַכט זי צו איר חברטע מיט אַ געלעכטערל — ווייל קומענדיקע וואָך פֿאַרט מען אַוועק קיין זאַליעשטשיקי; וועט דערנאָך זיין אַן אַנ־דערער „עמעצער" אונטער אַן אַנדערן פענצטער.

ביידע מיידלעך צעלאַכן זיך. מיר איז טרוקן אין האַלדז און דאָס הארץ קלאַפּט. רוף איך זיך אַן צו מיין פריינט:

— אויב מען פֿאַרט קיין זאַליעשטשיקי, וועל איך אויך דאַרט זיין. דאַרט וועט מען זיך שוין איבערצייגן, אַז איך מיין עס ערנסט.

— נו גוט, איך פֿאָר מיטוואָך. וועט מען שוין זען צי מע־נער קאָנען האַלטן וואַרט.

איך האָב דערפֿילט ווי מען וואָלט מיר געגעבן מיט אַ שטיין איבערן קאָפּ.

— גוט — זאָג איך — וועל איך שבת נאָכקומען.

מיר זענען שטיל געוואָרן. איך האָב געטראַכט וועגן מיט־וואָך און וועגן דעם, אַז זי האָט געזאָגט „מענער". כ׳האָב אויפ־געהויבן די אויגן צו איר און דערזען איר שיינעם, שניי־ווייסן, לאַנגן האַלדז, אירע ברוין־זיידענע, רויטלעכע האָר און אירע צוויי שוואַרצע אויגן, וואָס האָבן געפּינקלט אין דער טונקלקייט. מיר האָבן זיך צום ערשטן מאָל אַ קוק געטאָן אין די אויגן, און מיר האָט זיך אויסגעווייזן, אַז איך זע אַ טרער אין איר בליק. אויך איך האָב געפֿילט ווי צו ווייענען, נישט ווייסדיק פֿאַרוואָס.

— איך האָב נאָך אַזוי פיל צו טאָן — גיט זי אַ מאָל צו דער חברטע, און וועגדט זיך דערנאָך, צום ערשטן מאָל, מיט אַ צאַרטן בליק צו מיר — אַ גוטע נאַכט, צעריסן מיצל.

זי איז פֿאַרשוואונדן. איך בין געבליבן ווי אַ געליימטער, ניט געקאָנט זיך רירן פון אָרט. אָבער באַלד האָט זי ווידער גע־עפנט דאָס פענצטער. זי האָט איצט געהאַט אויף זיך אַ קאָפּ־טאַניקל אָן אַרבל, און אַ פּאַרטוכל.

— איך האָף — האָט זי אַ שעפּטשע געטאָן מיט אַ שמייכ־כעלע — אַז איך האָב קיינעם ניט באַליידיקט מיט מיין „צע־ריסן מיצל". עס פּאַסט אים זייער גוט. אַ גוטע נאַכט.

— אַ גוטע נאַכט — האָב איך גענענטפערט שוין מער דרייסט, ווי מיט דאַנקבאַרקייט — אַ גוטע נאַכט.

זי האָט לאַנגזאַם פֿאַרמאַכט דאָס פענצטער, און איך בין אַ פריילעכער אַוועק אַהיים. מיין פריינט איז געווען גליקלעך. אין דער נאַכט האָט זיך מיר געהולמט, אַז רבקהלע און איך גייען שפּאַצירן אין פֿאַרק. מיר גייען אַזוי ווייט, ווייט, אַזש ביז זאַליעשטשיקי. איר העמד איז געווען אָן אַרבל, און איך האָב געקאָנט באַרירן אירע נאַקעטע, רוגדע אַרעמס; ס׳איז אויך געווען טיף אויסגעשניטן, האָט מען געקאָנט באַמערקן דעם אויבערשטן ראַנד פון אירע קיילעכדיקע בריסטלעך. מיר האָבן זיך געשפּילט מיט מיין צעריסן מיצל, ביז מיר זענען הונגעריק געוואָרן און איך האָב אָפּגעבאַקן אַזעלכע קרוכלע, וואַרעמע קימל־ראָגעלעך און געזאַלצענע בייגל — האָבן מיר געגעסן און זיך געפּרייט און געלאַכט, געלאַכט דעם גאַנצן וועג.

מיטוואָך איז רבקהלע אַוועקגעפֿאָרן קיין זאַליעשטשיקי. פּרייטיק האָט מיך דער טאַטע געשיקט קויפן פּאַסט־קאַרטלעך, האָב איך צוגענומען דאָס געלט, און שבת נאָכן עסן בין איך אַוועק. מיין פּרייַנט האָט מיך באַגלייט ביז הינטער דער שטאָט. דער הימל איז געווען פֿאַרוואָלקנט. איך האָב זיך צוגעזעצט ביים ריוו און פּעסטער צוגעשבירט מיינע שיך. מיין פּרייַנט האָט מיר נאָך געגעבן צום אַנדענק זיין בעסטן בליישטיפט, דערנאָך האָבן מיר זיך געשוואוירן אייביקע טרויישאפֿט און זיך אָפּגעזונגען.

איך בין שוין געווען מער ווי אַ האַלבע שעה אין וועג, וועו ס׳ההאָט פֿלוצים אָנגעהויבן רעגענען. שלעכט! אָבער אייזן איז אַ סגולה קעגן רעגן. האָב איך אָפּגעמאַכט ביי זיך, אַז אויב איך וועל געפינען אַ שטיק אייזן — איז גוט; אויב אָבער ניט, איז דאָס אַ סימן, אַז איך מוז זיך אומקערן צוריק אַהיים. און אָט ליגט טאַקע אויפן וועג אַ האַלבע פּאַדקאָווע, ממש ווי עמע־צער וואָלט זי אָנגעגרייט פֿאַר מיר! איז עס דאָך אַ גוטער סימן, און איך נעם שפּאַנען נאָך שנעלער.

אין אָוונט בין איך אָנגעקומען אין סעראָפֿיניעץ, אַ דאָרף צווישן האָראָדענקע און זאַליעשטשיקי. איך בין אַריין אין קרעטשמע, וועלכע איז געווען פול מיט אוקראַיניש פּויערים. זיי האָבן מיך גלייך פֿאַרוואָרפן מיט פֿראַגעס: ווי אַלט איך בין, ווי לאַנג איך וואַנדער שוין אַזוי, ווי עס האַלט מיט דער וועלט־פֿאַליטיק, פֿאַרוואָס די טערקן גייען אין רויטע מיצלעך, און אויב ס׳איז טאַקע אמת, אַז ביי מאַנכע פעלקער טראָגן די מאַנסבילן לאַנגע צעפּ, און אַנדערע האָבן גאָר בלויז איין אויג אין שטערן איך האָב אויף אַלץ, פֿאַרשטייט זיך, געפונגן אַן ענטפער און בין זיי אַזוי געפֿעלן, אַז איינער האָט מיך באַלד פֿאַרבעטן צו זיך אויף וועטשערע. אָבער ווי קאָן איך גיין צו אים עסן, אַז ביי אים איז ניט כשר? האָט ער מיך טראָקטירט אין קרעטשמע מיט פּיר זעמל און אַ הערינג, און דערצו נאָך געהייסן דער־לאַנגען אַ גאַנצע „האַלבע" ביר. מיר האָט זיך באַלד דער קאָפּ פֿאַרדרייט און איך בין אַוועק אין שייער שלאָפן.

ביינאַכט איז מיר געווען קאַלט. בין איך אויפגעשטאַנען פֿאַרטאָג און זיך געלאָזט ווייטער אין וועג אַריין. די פּייגל האָבן זיך צעזונגען זייער מאָרגן־שירה צו גאָט, און איך, אַ צוועלף־יאָריקער, קליין און צעשראָקן, האָב געוואַנדערט אייַנער אין דער גרויסער, ווייטער וועלט — ווער וויסט וואָס זיי טראַכטן איצט איבער אין דער היים? איך וואָלט פֿאַרט גע־וען באַדאַרפט זיך געזעגענען מיטן טאַטן... אָבער ווי האָב איך אים געקאָנט דערציילן וועגן רבקהלען? און וואָס וועט טאַקע רבקהלע אַליין זאָגן, ווען זי וועט מיך פֿלוצים דערזען? דאָס ערשטע, וואָס איך וועל איר זאָגן: „מענער זענען דאָך געטרייַ, און מען שטייט נישט באַלד הינטער אַ צוויייטן פענצ־טער מיט אַן אַנדערער". פֿלוצים האָט זיך מיר געדאַכט ווי עמעצער רופט מיך. איך קוק זיך אום, און דערזע פון ווייטן אַ הויכן מאַן, וועלכער וויגקט צו מיר מיט אַ שטעקן און רופט מיך. איך האָב זיך דערשראָקן און אָנגעהויבן גיין שנעלער — גייט אויף דער מאַן גיכער הינטער מיר. נישט גוט, טראַכט איך, און איך הויב אָן לויפן. אָבער אויך דער מאַן לויפט מיר נאָך. איך יאָג, אַז דאָס הארץ פּאַלט מיר שיער פֿאַרויס. כ׳בין באַגאַסן מיט שוויס און דער גאַנצער אָרום נעמט שווינדלען פֿאַר די אויגן — ווער ווייסט ווי לאַנג ער וועט מיך מוטשען אייַדער ער וועט מיך הרגענען — — טויזנטער שטערנדלעך

נעמען טאָנצן פאָר מיינע בליקן — איך קאָן נישט לויפן לענ־
גער אין איך פאָל אַוועק.

איך בין געלאָגן אַ היפשע וויילע. וועג איך האָב געעפנט
די אויגן, איז איבער מיר געשטאַנען אַ פאַרשוויצטער שייגעץ
מיט אַ גוטמוטיק פנים.

— דו קאָנסט אָבער לויפן ווי אַ וויכער, דו קלייניער
טייוול! — האָט ער געזאָגט מיט אַ שמייכל און זיך געווישט
דעם שווייס פון שטערן.

ער האָט אַראָפּגענומען דאָס פעקל, וואָס ער האָט געטראָגן
אויף זיין לאָנגן שטעקן. איך האָב זיך ווידער געשראָקן. ער
האָט אַרויסגענומען אַ שטיק שוואָרץ פויעריש ברויט מיט
ברינזע און זיך געטיילט מיט מיר. איך האָב גענומען עסן,
האָלב אויס הונגער און האָלב אויס מורא.

— אַ שאַד — זאָגט ער מיט אַ שמייכל — וואָס מיר קאָנען
ניט פאַרטרינקען מיט אַ גוט שנעפסל.

איך האָב געשוויגן.

— פאַרוואָס ביסטו אַזוי געלאָפן? — פרעגט ער ענדלעך.

— פאַרוואָס ביסטו מיר נאָכגעלאָפן? — פרעג איך אים
צוריק.

— אין בין דיר נאָכגעלאָפן, ווייל דו ביסט אַנטלאָפן.

— און איך בין אַנטלאָפן, ווייל דו ביסט מיר נאָכגעלאָפן.

— גייסט דען ניט קיין זאַליעשטשיקי?

— אַוודאי גיי איך קיין זאַליעשטשיקי.

— נו, גענוג. דאָס האָב איך דאָך געהערט נעכטן ביינאַכט
אין קרעטשמע, האָב איך געראַטן, אַזוי ווי איך וויל דאָרטן
זיין אויפן יאָריד, וועלן מיר גיין צוזאַמען.

מיר האָבן פאָרענדיקט דאָס עסן און באָלד זיך געלאָזן
וויטער אין וועג אַריין. דער שייגעץ האָט געגנומען דערציילן
פריילעכע מעשהלעך, האָב איך אים צוריק דערציילט, און אַזוי
זענען מיר, לאָכנדיק און שטיפנדיק, אַנגעקומען מיטיק־צייט
קיין דזשאָניעטשקאַ, אַ פאַרשטאָט פון זאַליעשטשיקי, פון וואָ־
נען אַ שפּאָגל־נייע אייזערנע בריק האָט געפירט איבערן
דניעסטער אין שטאָט אַריין. דאָ האָבן מיר זיך שוין אָפּגעזאָגט
ווי אַלטע גוטע־פריינט.

מיר איז געפעלן געוואָרן די שיינע, ריינע שטאָט, וועלכע
דער דניעסטער האָט אַרומגענומען ווי מיט אַ סטענגע. די
מענטשן דאָ האָבן אויסגעקוקט ווי ביי אונדז און געריידט ווי
ביי אונדז. איך האָב זיך אָפּגעשטעלט ביי אַ פענצטער, אין
וועלכן ס׳איז געלעגן זייער שיין געבעקס. קומט צו מיר צו אַ
נידעריקער ייד, מיט אַ בלאָנדער באָרד אַרום דעם שמייכלענ־
דיקן פנים:

— ביזט, דאָכט זיך, ניט קיין היגער? כ׳האָב דיך דאָ קיינ־
מאָל ניט געזען.

איך דערצייל אים, אַז איך בין אַ בעקער־יונג און איך קום
פון האָראָדענקע דאָ זוכן אַרבעט.

— שלום עליכם — גיט ער מיר די האַנט, און צעלאָכט
זיך באָלד — וועדליק דו קוקסט אויס, ביסטו נאָר אַ האָלבער
בעקער־יונג.

ער האָט מיך אַריינגעפירט אין שענק און געהייסן געבן
בייגל און אַ שנאַפּס. מיר וואָלט, פאַרשטייט זיך, ליבערשט
געווען אַ גלאָז מילך; אָבער גיי בעט מילך, אַז איך וויל ער
זאָל מיך נעמען פאָר אַ פאָלנע געזעלן! ער פרעגט מיך אויס
ווי לאָנג איך אַרבעט שוין און וואָס איך קען.

— פרואווט מיך אויס אַ נאָכט, וועט איר זען — ענטפער
איך.

איך געפעל אים.

— קיין באָרימער, זע איך, ביסטו ניט — זאָגט ער צו מיר
און פירט מיך גלייך אין זיין בעקעריי.

ביי אים האָבן געאַרבעט פיר געזעלן: דער זיבעציק־יאָרי־
קער גוי אַנטאָש, אַ מיטל־יאָריקער ייד מיט אַ לאָנגער באָרד,
רפאל, און עפעס צוויי, ניט איבעריק סימפּאָטישע יונגען.
איך בין געווען דער פינפטער. דער באָלעבאָס אַליין איז גע־
בליבן אויף איבער נאָכט „אַרויסהעלפן"; אין אמתן האָט ער
געווואָלט זען ווי איך טו די פאַרשיידענע אַרבעטן, וואָס ער
האָט מיר געגעבן: מאָכן אַ ראָשטשינע, פאַרקנעטן ברויט, אויס־
וואָלגערן אַ טייג. ביים מאָכן די קייזער־זעמל און ראָגאָליעס
האָט ער אַזש אונטערגעשמייכלט פאָר הנאה; אויף דעם בין
איך נאָך אין דער היים געווען אַ בריה. גאָנץ פרי, וועג איך
האָב געבראָכט דאָס געבעקס אין זיין קראָם, זאָגט ער צו מיר:

— קום, וועלן מיר צעמען אַ שנעפסל און מיר וועלן זיך
דורכשמועסן אַביסל.

מיר גייען.

— איך ווייס — זאָגט ער, שוין אין שענקל — אַז איך
קאָן דיך קריגן זייער ביליק ביז פסח. אָבער איך וויל אפילו ניט
זאָלטס מיר זאָגן וויפל דו פאַרלאָנגסט. איך וועל דיר געבן
וויפל איך צאָל רפאלן מיט דער לאָנגער באָרד, כאָטש ער איז
אַ שטאָט פון דריי קינדער. וועסט באָקומען ביי מיר אַ גולדן־
פופציק אַ וואָך, מיט קעסט און קוואַרטיר, ביז פסח. אָפּגעמאַכט?

— אָפּגעמאַכט — האָב איך געגעבן די האַנט און בין גע־
וען זייער גליקלעך.

איך האָב זיך שוין געזען פסח אין דער היים, אַן אויס־
געפוצטער אין אַ בלוי־געשטרייפטן אָנצוג, נייע שיך מיט גו־
מענע קנאַפּל, און מיט אַ סך מתנות פאָר די ברידער און
שוועסטער — בין איך דאָך עפעס אַ גרויסער ברודער צו זיי,
אַ דערוואַקסענער מענטש אין אַ פרעמדער שטאָט, וואוהין איך
בין נאָכגעלאָפן מיין „ליבע"...

איך האָב מיך פאַרטראַכט. מנשה שטרום, מיין נייער
מייסטער, האָט מיך פלוצים אַ פרעג געטאָן

— נו, וועגן וואָס טראַכסטו?

— וועגן דער היים — האָב איך געענטפערט אַביסל ניט
דרייסט.

— גיי — זאָגט ער — שלאָף זיך אויס און זאָלסט זיך דאָ
פילן פונקט ווי אין דער היים, דו הערסט?

און איך האָב באמת אַנגעהויבן זיך פילן ביי זיך אין דער
היים.

משה פלעשנער

אונדזער שטאט אין יאר 1929

פאר איינעם וואס גייט אויפצייכנען זכרונות פון זיין געבורט־שטאט, אין וועלכער ער האט פארבראכט נישט מער ווי אַ דריטל פון זיין לעבן, שטעלט זיך די פראגע: וואס אייגנטלעך בינדט דיך צו דעם קליינעם שטעטל, וואו דו ביסט „צופעליק" געבוירן געווארן? וועלכע סענטימענטן בינדן דיך צו דעם שטעטל, אפילו מער ווי צו דעם לאנד ארץ־ישראל, אין וועלכן דו לעבסט אזוי לאנג? אין דעם לאנד וואו דו ביסט רייף און זעלבשטענדיק געווארן, וואו דו האסט ארויסגעווינן דיינע פעאיקייטן צו באווילטיקן די פראבלעמען וואס שטעלן זיך פאר יעדן יונגנמאן אן אַ פאך און אן דער־פארנונג, די פעאיקייט צו דערגרייכן דאס ענדציל פון יעדן מענטש — צו בויען זיין משפחה און זיך ארייננוועבן אין בוי פונם לאנד.

און דאך, די אכצן יאר וואס דו האסט פארבראכט אין שטעטל — זיי האבן באשטימט די ריכטונג פון דיין אנטוויק־לונג, דארט האסטו באקומען דיין דערציאונג אלס ייד און אלס מענטש, און דו קענסט זיך בשום אופן נישט באציען צו יענער קורצער תקופה ווי צו אַ צופעליקער עפיזאדע. און אפילו אז דו ווילסט אמאל פארגעסן מאנכע געשעענישן, אויף וועלכע דו קוקסט היינט מיט גאנץ אנדערע אויגן, לאזט דיך דיין געוויסן דאס נישט טון און עס שטעלט זיך פאר דיר די פראגע: צי טוסטו נישט קיין עוולה, וועלנדיק פאר־געסן דיינע שיינע יארן? צי איז טאקע אזוי שוואך דער פאדעם, וואס פארבינדט די צוויי וויכטיקע תקופות פון דיין לעבן? און דו קומסט צום באשלוס, אז דו קענסט דיך נישט אפזאגן פון דיין פארגאנגענהייט, פון דעם ביסל וואס איז נאך דערפון פארבליבן אין דיין זכרון.

און איצט, אז אונדזערע שטעטלדיקע האבן אויף זיך געזומען די אויפגאבע, אויפצושטעלן אַ מצבה צום אנדענק פון אונדזער אמאליקער היים אין פארם פון אַ יזכור־בוך, וואס זאל דערמאנען וואס מיר האבן געהאט און וואס מיר האבן פארלוירן, פילט יעדער פון אונדז דעם חוב זיך דארין צו באטייליקן, גלייך ווי אַ חוב צו זאגן „קדיש" צום אנדענק פון די קדושים, וואס האבן געפונען זייער טויט אין מאסן־קברים.

דער ערשטער און גרעסטער חוב ליגט נאטירלעך אויף די־יעניקע, וואס זענען געווען עדות פון די בארבארישע עינויים און טויטן, מיט וועלכע מען האט אונדזער פאלק פארניכטעט. אויף זיי ליגט דער חוב צו דערציילן פאר די קומענדיקע דורות, וואס די „קולטורמענטשן", וועלכע זענען געווען ערגער ווי ווילדע חיות, האבן געטון מיט זייערע על־טערן און פארעלטערן. און דאס דערציילן זיי אין דעם בוך, און דאס איז דער וויכטיקסטער טייל פונם ספר הזכרון. אבער גלייכצייטיק דארף אויך געמאכט ווערן אַ רעקאנסטרוקציע פון אונדזער שטאט און פון דעם יידישן לעבן אין איר, ווי אַ שטאט וואס איז געווען אריינגעווארפן אין לעבן און אין דער געשיכטע פונם גאליצישן יידענטום און האט געהאלפן שאפן ממשותדיקע ווערטן פארן יידישן פאלק.

איך ווייס נישט, צי די זכרונות וועלכע איך גיי דא אויפצייכענען וועלן געבן אַ וויכטיקן בייטראג צו דער געשיכטע אדער צום פאלקלאר פון די האראדענקער יידן אין דער תקופה צווישן דעם יאר 1914, ווען די ערשטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראכן, און דעם יאר 1925, ווען איך בין אוועק־געפארן קיין ארץ־ישראל. איך האף אבער אז דער יזכור־בוך אין אלגעמיין וועט ענטהאלטן שילדערונגען און סקיצן, וואס וועלן געבן אַ ריכטיק בילד פונם אמאליקן האראדענקע, און יעדער פון אונדז דארף געבן זיין בייטראג. נעמענדיק אין באטראכט אט־די פליכט און דעם ווילן צו געבן מיין טייל צו דעם אלגעמיינען ווערק פונם יזכור־בוך, וויל איך פרווון אויפצייכענען אַ טייל פון מיינע זכרונות פון יענער צייט.

א. קינדעריאר

די קינדעריאר פון אַ יידיש קינד אין דער באצירקס־שטאט האראדענקע זענען געווויס נישט געווען אנדערש ווי פון יידישע קינדער אין אנדערע שטעט פון אונדזער געגנט. די ערשטע בילדונג האט מען באקומען אין חדר און אין דער באראן הירש־שול. דער חינוך אין אלגעמיין אין געווען טרא־דיציאנעל, און פונם אנהויבן חומש ביז צו דער בר־מצווה האט מען אַ פאר מאל געביטן די חדרים און די מלמדים. נאך יעדן זמן, און אפטמאל אויך אין מיטן זמן, האט מען זיך געדארפט „פארהערן". שבת נאכמיטאג איז די משפחה זיך צונויפגע־קומען, און דער רבי האט זיך באמיט צו ווייזן וויפל תורה דער תלמיד האט ביי אים געלערנט.

אפטמאל האט דאס קינד אין זיין צענטן יאר שוין געדארפט פירן אַ קאמף פאר זיין צוקונפט. אים האט זיך גע־וואלט גיין אין גימנאזיום, ווי מאנכע פון זיינע חברים, אבער

החוג לספרות בראשית שנות העשרים
ליטעראריישער צירקל — 1923
The Circle for Iiteraric Activitie's — 1923

די עלטערן האָבן דאָס נישט געוואָלט, מיינסטנס צוליב רעליגיעזע סיבות. אָבער ביסלעכווייז איז דאָס „אָריין אין דער מאָדע", און די עלטערן האָבן זיך לייכטער געלאָזט איבערצייגן.

אין די לעצטע יאָרן האָבן די חדרים באָקומען אַ גאַנץ ערנסטע קאָנקורענץ: מען האָט אָנגעהויבן צו שיקן די קינדער אין דער העברעאישער שול, אָנשטאָט צי שיקן זיי אין חדר אָריין. בכלל האָט דאָס אויפקומען פון דער יידיש־נאַציאָנאַלער באַוועגונג געבראַכט צו מיינונגס־פֿאַרשידענהייטן נאָך פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה.

די ערשטע טעג פון דער מלחמה, דאָס „אייניריקן" אין מיליטער פון עלטערן און קינדער, באַגלייט פון זייערע וויינענדיקע קרובים, האָבן זיך טיף איינגעגראָבן אין זכרון. דערנאָך — דער ערשטער פיינטלעכער ערָאפלאַן איבער דער שטאָט און די רוסישע אינוואַזיע.

די ערשטע רוסישע אינוואַזיע האָט געדויערט קעגן אַ האַלב יאָר, דערנאָך איז ווידער געקומען קיר"הס ארמיי. די יידן האָבן זיך זייער גשפּריט, אָבער נישט אויף לאַנג. די רוסן האָבן זיך צוריק אַרגאַניזירט, און די עסטרייכער האָבן אָנגעהויבן צו באַקומען איין מפלה נאָך דער אַנדערער. זיי האָבן געזען אַז די מלחמה איז נישט קיין שפּאַס, און האָבן אָנגעהויבן מאָביליזירן עלטערע און יינגערע יאָרגאַנגן, אַזוי אַז אָפּטמאָל זענען אָוועקגענומען געוואָרן פון דערזעלבער משפּחה דער פאָטער און די זין פון איבער זיבעצן יאָר. די יינגערע קינדער האָבן זיך געמוזט איינשפּאַנען אין עול פון דער פרנסה און ווערן די שטיצע פון דער משפּחה. דערצו איז נאָך געקומען די צווייטע און די דריטע רוסישע אינוואַזיע. די רוסן האָבן דורכגעבראָכן דעם פראָנט ביים דניעסטר, האָבן פאַרנומען מזרח־גאַליציע און אָנגעהויבן גיין אויף פשעמישל. מיט דער ערָאבערונג פון פשעמישל האָבן זיי געהאָפט צו ענדיקן די מלחמה...

ביי דער צווייטער און דריטער אינוואַזיע האָבן די יידן כמעט אַן אויסנאַם פאַרלאָזט די שטאָט און זענען אָנטלאָפן צוואַמען מיטן מיליטער. גליקלעך איז געווען ווער ס'האָט געקענט באַקומען אַ פערד־און־וואָגן און אויפלאָדן כאָטש די „בעבעכעס", דאָס נויטיקסטע בעטגעוואָנט. די איבעריקע האָבן גשפּאַנט מיט די פּעקלעך אויף די פלייצעס און דאָס דונערן פון די קאַנאָנען האָט זיי באַגלייט.

ווער ס'האָט זיך באַטייליקט אין יענער שרעקלעכער וואַנדערונג וועט זי קיינמאָל נישט פאַרגעסן. קינדער האָבן פאַרלוירן די עלטערן און עלטערן די קינדער, און האָבן זיך ערשט ווידער שפּעטער צוריק אָפּגעזוכט אין אייניעם פון די לאַגערס אין טשעכיע אָדער אין מערן. איך געדענק ווי מיר זענען געפאָרן ביינאַכט פון קאַלאָמיי קיין אונגאַרן אין אַ פול געפּאַקטן עפענעם וואַגאָן, און דאָ האָט אָנגעהויבן גיסן אַ רעגן. אַ גאַנצע נאַכט האָט גערעגנט, און ערשט אינדערפרי האָט די האַרבסט־זון אַ שיין געטאָן און דערוואַרעמט די נאַסע פאַרפרוירענע גלידער, און ביי דער ערשטער סטאַנציע אין אונגאַרן האָבן פאַרטרעטער פון דער רעגירונג און פון דער יידישער קהילה אויפגענומען די אַרעמע פליכטלינגע און פאַרטיילט אַ ביסל וואַרעמס פאַר די קינדער.

וויייטער איז מען שוין געפאָרן אין מענטשלעכע באַדינגונגען, ביז מיר זענען געקומען צו אונדזער „מקום מנוחה", וואו מיר האָבן געדאַרפט איבערבלייבן די שוועָרע יאָרן פון דער מלחמה. די דריי יאָר וואָס מיר האָבן פאַרברַאכט אין בעהמען, נישט וויייט פון דער דייטשער גרענעץ, זענען אַ באַזונדער קאַפּיטל. די ערשטע צייט איז געווען אַ ביסל שווער ביז מיר האָבן זיך אַריינגעפאָסט אין דער פרעמדער סביבה. אָבער מיט דער צייט זענען די לעבנס־באַדינגונגען געוואָרן נאָרמאַל, און אַז ס'איז געקומען די צייט און מען האָט געקענט צוריקפאָרן, האָבן אַ סך משפּחות זיך נישט געאיילט אין נישט געוואָלט זיין גראָד די ערשטע צום אַהיימפאָרן.

גאָר אַ שיינע און וואַרעמע באַציאונג צו די פליכטלינגע האָבן אַרויסגעוויזן די יידן פון די שכנותדיקע שטעט און שטעטלעך. די פאַרשטייער פון די קהילות האָבן אַ סך געטאָן צו פאַרלייכטערן דאָס לעבן פון די פליכטלינגע, און דאָס האָט משפּיע געווען אויף דער קריסטלעכער באַפֿעלקערונג. דאָס איז געקומען צום אויסדרוק אין מאָטערישער הילף, אין אייניקרדנען די קינדער אין יידישע שולן, אין אַרַאַנזשירן אַ שיינע בר־מצווה פאַר יינגלעך, אָדער אין פאַרבעטן אַהיים די פליכטלינגע, וואָס זענען געקומען אין שיהל אַריין שבת און יום־טוב; און דאָס איז געווען פון גאָר אַ גרויסער וויכטיקייט, ווייל ביים גרעסטן טייל פון די משפּחות איז דער פאָטער געווען אין מיליטער, און די כלל־טוער האָבן אַזעלכע אַז די דערציאונג פון די קינדער זאָל דערפון נישט לייַדן.

ב. בחורישע יאָרן

די פליכטלינגע וואָס זענען צוריקגעקומען האָבן געטראָפן די שטאָט אינגאַנצן צעשטערט. די הייזער און געוועלבן וואָס זענען געבליבן שטייַן זענען געווען אַן פענצטער און טירן, און אַלץ פון זיי האָט מען אויסגעלייַדיקט. אַ טייל גויישע שכנים האָבן די שטוב־זאַכן באַהאַלטן און זיי דערנאָך אָפּגעגעבן, ביי אָנדערע האָט מען זיי געמוזט אָפּנעמען מיט הילף פון דער פאָליציי. די פוילישע רעגירונג האָט געגרינדעט אַ פאַנד צום אויפבויען די שטעט און האָט פאַרטיילט מאַטעריאַל אַן גלעט, און אַזוי האָט זיך די שטאָט צוריק אויפגעבויט און איז צוריקגעקומען צום נאָרמאַלן לעבנסשטייגער.

מיטן ווידעראויפבוי פון דער שטאָט האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייַע תקופה. די יוגנט האָט זיך באַפרייט פונם עול פון דער פרנסה און האָט ווידער געקאָנט לעבן איר לעבן. אַ טייל האָבן ווידער אָנגעהויבן שטודירן, אָנדערע האָבן געלערנט אין אוונט־קורסן. אין שטאָט זענען געווען אַ פאָר סטודענטן נאָך דער „מאַטוראַ", וואָס האָבן נאָך נישט באַשלאָסן וואָס וויייטער צו טון, און זיי האָבן געבילדעט דעם קערן, אַרום וועלכן ס'אָט זיך פאַרמירט דאָס גייסטיקע לעבן אין שטאָט.

די טעטיקייט פון דער יוגנט האָט דעמאָלט אָנגענומען אַ פאַרם, וועלכע איז נישט געווען באַקאַנט אין האַראָדנקע פאַר דער מלחמה: די פאַרם פון יוגנט־אַרגאַניזאַציעס. די אַרגאַניזאַציעס האָבן געהאַט ציוניסטישע שטרעבונגען, אָבער זיי האָבן גלייכצייטיק אויך געגעבן זייערע חברים אלגעמיינע בילדונג, האָבן אָנגעוויזן זיי וואָס און ווי אַזוי צו לייענען, און

האָבן געבילדעט פֿאַרשידענע סעקציעס און צירקלען, ווי ליטעראַרישע צירקלען, אַ סעקציע פֿאַר ספֿאָרט און אַ דראַמאַטישע סעקציע. די דראַמאַטישע סעקציע איז אַנטשטאַנען אין אַ גרויסער מאָס אַ דאַנק דעם באַזוך פון אונדזער בן־עיר, דעם גרויסן שוישפּילער אַלעקסאַנדער גראַנאַך, וואָס זיין אויסערגעווייניקער טאַלאַנט האָט דערוועקט גרויס התלהבות ביי דער יוגנט אין שטאָט, און ער האָט אויך פֿראַקטיש געלערנט די ערשטע חברים פון דער דראַמאַטישער סעקציע.

איינע פון די באַליבטע באַשעפטיקונגען פון דער יוגנט איז געווען דער שאַך־שפּיל, און דער צענטער פון שאַך־שפּיל אין הארַאדענקע איז געווען ביי הערשל סוכער.

איך קען דאָ אין אַ פּאָר שורות געוויס נישט געבן קיין ריכטיקע אָפּשאַצונג פון דער ראָלע וואָס הערשל סוכער האָט געשפּילט אין ציוניסטישן לעבן אין הארַאדענקע. איך וויל בלויז זאָגן, אַז ער איז געווען די פֿאַרקערפֿערונג פון אַן איבערגעבענעם ציוניסט, און אַ מוסטער פֿאַר אונדז אַלע וויי אַזוי צו אַרבעטן פֿאַרן ציוניסטישן גדעלנק. ער האָט אויך פֿאַרווירקלעכט דאָס וואָס ער האָט אַנדערע געהייסן טון און איז געווען מיט זיין משפּחה קיין ארץ־ישׂראל. אויך דאָ איז ער געווען אַסך טעטיק אין דער הארַאדענקער לאַנדס־מאַנשאַפֿט. ער איז געשטאָרבן אין הרצליה אין יאָר 1959, צום באַדויערן פון אונדז אַלע, וואָס האָבן אַלעמאָל געוווסט ריכטיק אָפּצושאַצן זיין טעטיקייט און זיין איבערגעבנקייט.

די יוגנט־אַרגאַניזאַציעס זענען געווען אַסך טעטיק ביי די פֿאַרשידענע זאַמלונגען פֿאַר קרן קיימת און קרן היסוד; זיי האָבן פֿאַרטיילט פּושקעס פון קרן קיימת, געזאַמלט געלט ביי פֿאַרשידענע שמחות, און פֿאַראַנשטאַלטעט אַוונטן און פֿאַרשטעלונגען, וואָס זייער הכנסה איז געווען באַשטימט און געהייליקט פֿאַר די נאַציאָנאַלע פֿאָנדן. אין פּאָליטישער הינזיכט האָט די יוגנט צום גרעסטן טייל געהערט צו דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער שטרעמונג, וועלכע האָט אויך געהאַט די גרעסטע השפּעה אין דער חלוץ אַרגאַניזאַציע. די עלטערע ציוניסטן זענען אַלע געווען „ציונים כלליים", אָדער ווי מען פלעגט זיי רופן ביי אונדז — סתם ציוניסטן.

די ערשטע גרופּן פון „חלוצים" האָבן זיך אַרגאַניזירט נאָך אין יאָר 1919. זיי האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אַרבעטן פעלדאַרבעט ביי די יידישע גוטבאַזיצער אין דער געגענט און צוגרייט זיך צו דער אַרבעט אין ארץ־ישׂראל. עס איז גאָרנישט געווען אָזא לייכטע זאַך צו באַקומען די אַרבעט, ווייל אָזא זאַך איז נאָך נישט געהערט געווארן, אַז יידישע בחורים פון דער שטאָט זאָלן פלוצים זיך נעמען צו פעלדאַרבעט. ענדלעך האָבן זיך די „אַרבעטסגעבער" געלאָזט איבערצייגן און אונדז צוגענומען. די טעג וואָס מיר האָבן געאַרבעט אין פעלד זענען געווען פֿאַר אונדז אַ טיפּע איבערלעבונג. אָבער עס זענען אויך געווען דורכפֿאַלן: עטלעכע פון אונדז האָבן זיך נישט געקענט צו פּאַסן צו דער שוועריקער אַרבעט און האָבן געמוזט זיך אומקערן אַהיים, און דאָס האָט געמאַכט אַ שלעכטן איינדרוק.

די ערשטע גרופּע עולים, כמעט אַלע געענדיקטע גימנאַזיסטן, האָט פֿאַרלאָזט הארַאדענקע אין יאָר 1920. אום זומער 1920 איז אָפּגעפֿאָרן די צווייטע גרופּע, אין וועלכער איך בין אויך געווען. צום שלימזל האָבן מיר זיך געמוזט פֿאַרהאַלטן אין פּרעשבורג, כדי צו באַקומען די ווייזע ביים ענגלישן קאָנסול, און דער דאָרטיקער ארץ־ישׂראל אַמט האָט אונדז געדאַרפט צוהעלפן דערצו. דאָרט איז דער ארץ־ישׂראל אַמט געשטאַנען אונטער דער השפּעה פון די עקסטרעם פרומע „שלומי אמוני ישׂראל", און אונדזער גרופּע האָט זיי נישט געפעלן. וואָכנלאַנג האָבן מיר זיך מיט זיי פֿאַרומגעמפּערט, און עגדלעך האָבן זיי אויסגעפּירט זייערס און האָבן משפּיע געווען אויפן קאָנסולאַט אונדז אָפּצוזאָגן די ווייזעס. מיר האָבן זיך ווי־ניט־וויי צוגעשלאָגן קיין ווין און גהאָפּט דאָרט צו באַקומען די ווייזעס, אָבער אינצווישן זענען פֿאַרגעקומען אַראַבישע אומרוען אין ארץ־ישׂראל, און די מאַנדאַט־רעגירונג האָט צייטווייליק אָפּגעשטעלט די עלייה קיין ארץ־ישׂראל. אַ פּאָר פון אונדזערע חברים זענען געבליבן אין ווין לערנען אַ פּאַר און זענען עטלעכע יאָר שפּעטער געקומען קיין ארץ־ישׂראל, און אַנדערע האָבן זיך געלאָזט איבערריידן און זענען צוריקגעקומען קיין הארַאדענקע.

פֿאַרשטייט זיך אַז דאָס צוריקקומען איז געווען צייט־ווייליק, ביז מען וועט אָפּשאַפֿן די פּאָליטישע באַגרענצונגען. דערוויייל זענען אונטערגעקומען אַנדערע שווערייקייטן: מיר זענען אינצווישן געוואָרן מיליטער פליכטיק, און אויף צו באַקומען אַ פּאַס האָט מען געדאַרפט אַרויסבאַקומען אַן ענד־גילטיקע באַפֿרייאונג פונם מיליטער. דאָס איז געווען נישט לייכט און פֿאַרבונדן מיט „הוצאות". ענדלעך האָט זיך אַלעס אייניגעאָרדענט, און ענדע 1925 בין איך אַרויסגעפֿאָרן קיין ארץ־ישׂראל מיט אייניגע פון די גרעסטע טראַנספּאָרטן וואָס זענען אַרויסגעפֿאָרן פון פוילן.

איך ווייל נישט באַשרייבן די שווערישקייטן פון אַקלימאַטיזירן זיך דאָ אין לאַנד, ווייל דאָס האָט יעדער דורכגעמאַכט, און נישט נאָר מיר הארַאדענקער. כ'וויל נאָר באַמערקן, אַז קומענדיק אַהער האָבן מיר געשטרעבט צו פֿאַראייניקן זיך מיטן ארץ־ישׂראלדיקן כלל, און נישט אונטערשטרייכן אונדזער הארַאדענקער אָפּשטאַמונג. און דאָס האָט אַגנעהאַלטן ביז 1945; אין דעם יאָר האָבן מיר געפונען פֿאַר נויטיק זיך צו אַרגאַניזירן אַלס לאַנדסמאַנשאַפֿט, כדי צו העלפן אונדזערע געציילטע לאַנדסלייט, וועלכע האָבן זיך אַרויסגעראַטעוועט פונם שרעקלעכן חורבן.

ג. מיין לעצטער באַזוך אין הארַאדענקע

מיין לעצטער באַזוך אין הארַאדענקע — אַ פּריוואַטער פאַמיליען באַזוך — איז געווען אין פעברואַר 1929. צוזאַמען מיט מיר זענען געפֿאָרן אויף דער שיף אַ פּאָר יידן וואָס האָבן פֿאַרלאָזט דאָס לאַנד, און זיי האָבן געפרווט פֿאַרענטפֿערן זייער אַוועקפֿאָרן מיט כל מיני תירוצים. אַ טייל פֿון זיי האָב איך אַ פּאָר יאָר שפּעטער ווידער באַגעגענט אין לאַנד; זיי זענען צוריקגעקומען, נאָכדעם ווי זיי האָבן פֿאַרזוכט דעם טעם פונם „לייכטן לעבן" אין חוץ־לארץ.

איך בין נישט געווען דער איינציקער, וואָס איז אָפּגעשטיגן אין קאָנסטאַנצאַ, און באַלד ווי מיר זענען אָפּגעשטיגן האָבן מיר דערפילט, ווי ווייט מיר האָבן זיך דערווייטערט פונם

גלות־לעבן, און ווי שווער מיר וואָלטן זיך געקענטווידער צופּאַסן צו יענעם לעבן. לײַדער איז דעמאָלט געווען שווער צו איבערצייגן די יוגנט, זיי זאָלן איבערלאָזן די „גליקן" אין גלות און קומען קיין ארץ־ישׂראל. דעמאָלט האָבן נאָך אַסך פון זיי געקענט קומען אַהער, און אָפּגעהיט ווערן פונם טראָגישן גורל וואָס האָט זיי געטראָפן.

אין אייראָפּע האָט דעמאָלט געהערשט אַ שווערער ווינטער, און די רייזע פון קאָנסטאַנצאַ קיין האַראַדענקע האָט געדויערט פיר טעג אָנשטאָט צוויי טעג. פון קאָלאָמיי קיין האַראַדענקע איז בכלל נישט מעגלעך געווען צו קומען, און איך האָב געמוזט אַריינפאָרן אויף שבת קיין זאָבלאָטאָוו, וואו מיין ברודער חיים האָט געוואוינט. ערשט זונטיק פאָרנאָכט זענען מיר ביידע אָנגעקומען קיין האַראַדענקע.

אין האַראַדענקע האָב איך געטראָפן אַסך עגדערונגען צום גוטן. עס זענען צוגעקומען נייע מאָדערנע בנייַנים, טראָטוּאַרן, אויטאָמאָבילן און אויטאָבוסן; די עקאָנאָמישע לאָגע אין שטאָט האָט זיך אויך פאַרבעסערט, אין פאַרגלייך מיט דער לאָגע פאַר דער צייט פונם פינאַנץ־מיניסטער גראַבסקי. אין משך פון דער קורצער צייט וואָס איך בין געווען אין שטאָט האָב איך זיך באַטייליקט אין אַ פאַר פאַרזאַמלונגען, בעיקר אין ציוניס־טישע און העברעאישע. און איך געדענק ביז הייַנט, ווי די ציוניסטישע קרייזן זענען געווען נישט־אָנגענעם אינטערעסירט, וואָס איך האָב מיך באַטייליקט אין דער פייערונג פונם ערשטן מאַי אין „נאַראָדני דאָם", וואָס איז איינגעאָרדנט געווארן פונעם „בונד". זיי האָבן פשוט נישט געקענט פאַרשטיין — ווי קומט אַ ציוניסט צום ערשטן מאַי?

ווי געוואָגט, איז דער צוועק פון מיין באַזוך געווען אַ פּריוואָטער — זיך זען מיט מיין משפּחה און פּייערן מיין חתונה מיט פּעפּי בערמאַן, מיט וועלכער איך בין געווען פאַרלאָבט. איר פאָרצוויגטע משפּחה, און בעיקר איר מוטער (פון דער באַקאַנטער טשערנאָוויצער פאָמיליע ברענער), האָט זיך נישט געקענט שלום־מאַכן מיטן גדאַנק, אַוועקצולאָזן די טאָכטער אַליין קיין ארץ־ישׂראל און נישט זוכה זיין זי צו פירן צו דער חופּה. מיין שוועסטערס חתונה איז אויך באַשטימט געווארן אויף דער זעלבער צייט — און דאָס אַלץ האָט משפּיע געווען אויף מיין באַשלוס, צו פאָרן קיין האַראַדענקע און פאַרשאַפן אַ נחת־רוח דער גאַנצער משפּחה, און בעיקר מיינע עלטערן, פאָר וועלכע דאָס איז געווען דאָס לעצטע גליק אין זייער לעבן. די צען וואָכן פון מיין באַזוך זענען אין דער הינזיכט געווען איין לאַנגער יום־טוב.

אָבער אויך די יום־טובדיקע טעג האָבן זיך געענדיקט, און ס׳איז געקומען דער טאָג פון מיין אָוועקפאָרן. צום אָפּשייד זענען געקומען אַלע קרובים. אָנווּ מיינע גאָטזעליקע עלטערן זענען געווען מיין ברודער חיים מיט זיין פרוי און די קרובים פון מיין מוטערס זייט, די משפּחה לאָטנער. פון מיין פרויס משפּחה איז געווען איר שוועסטער דוסיע מיט איר מאַן, און אויסער דעם נאָך קרובים פון ביידע משפּחות, וואָס זענען דערנאָך אַלע אומגעקומען בייַ דער ערשטער גרויזאַמער אַקציע אין דעצעמבער 1941. און מיר וועט אייביק פאַרפאַלגן דער שמערץ, וואָס איך האָב נישט געקאָנט אויף זיי משפּיע זיין צו קומען אַהער און זיך צו ראַטעוונען. אמת, איך בין אין דער הינזיכט נישט דער איינציקער, אָבער דאָס איז גאָר אַ קנאַפּער טרייסט.

פינף חדשים נאָך מיין אָוועקפאָרן פון האַראַדענקע איז מיין קאָנטאַקט מיט האַראַדענקע נאָך מער אָפּגעשוואָכט געוואָרן. ווייל אינצווישן האָט מיין פרוי באַקומען אַ סערטיפיקאָט און איז געקומען קיין ארץ־ישׂראל. אין די פינף יאָר פון דער מלחמה איז דער קאָנטאַקט אינגאַנצן אָפּגעהאַקט געוואָן, און מיר אַלע זענען געווען טיף באַזאָרגט וועגן גורל פון אונדזערע קרובים, וואָס זענען געבליבן אין נאַצישן גיהינום. אָבער קיינער האָט זיך נישט געקענט פאַרשטעלן אַז די טראַגעדיע איז אַזוי גרויס, ווי זי איז געווען אין דער וויר־קלעכקייט.

די נויטוועגדיקייט צו העלפן די איינצעלנע מענטשן, וואָס האָבן זיך פון דאָרט אַרויסגערעטעוועט, האָט געבראַכט צו דער גרינדונג פון לאַנדסמאַנשאַפטן פון אַלע שטעט און שטעטלעך. אַזוי איז אויך געגרינדעט געוואָרן אונדזער „ארגון יוצאי הורודנקה והסביבה", וואָס זיין טעטיקייט וועט באַשריבן ווערן אין אַ באַזונדערן קאַפּיטל.

רחוב פילסודסקי
פילסודסקי גאס
Pilsudski Street

מאקס באהר

א רייזע קיין האראדענקע אין יאר 1934

מעגלעך, אז איך בין געווען איינער פון די לעצטע וואס האבן באזוכט האראדענקע פאר אומקום, נאכדעם ווי איך בין געווען אריבער צען יאר אין לאטיינישן אמעריקע.

בשעת איך בין געפאהרן מיט דער באן איבער בערלין האט זיך שוין גאר שטארק אפגעפילט די נאצישע טעטיקייט. אי־ן בערא האט מען גזעזן אסך מיליטער, ספעציעל אויף די באנען. אויך אין פוילן האט מען שוין געפילט די השפעה פון דער היטלעריסטישער פראפאגאנדע, בעיקר אין גאליציע, וואו ס׳איז געווען א מאיאריטעט פון אוקראיינער, וואס האבן ממש אויסגעקוקט היטלער זאל קומען און זיי זאלן קענען פריי הר־ענען די יידן און זיי בארויבן. שוין דעמאלט האב אסך הא־ראדענקער יידן געווארט פראלאזן פוילן, ווער קיין אמעריקע און ווער קיין ארץ־ישראל, אבער ליידער האבן בלויז איינצלנע באווירן עס צו טון. אומעטום זענען די טויערן געווען פאר זיי פארשלאסן.

איך דערמאן זיך ווי איך בין געפאהרן מיט א פיאקר קיין סניאטין אויף א וויזיט צו מיין פעטער. ס׳איז געווען א שטי־לער רויאיקער פרימארגן. ווי מיר זענען דורכגעפאהרן דורך דעם דארף סעראפיניץ, האבן די מערדערישע אוקראיינער געוואלט פארשטעלן אונדז דעם וועג און צווינגען די פערד זיך אפצו־שטעלן. דער בעל־עגלה איז אבער געווען פלינקער פון זיי און האט זיך מיט א גאלאפ דורכגעריסן. די אוקראיינער האבן דאן נאכגעשריגן: ווארט נאר, איר זשידעס, זאל נאר היטלער קומען, וועלן מיר זיך מיט אייך אפרעכענען...

און ער איז טאקע געקומען. איך שטעל זיך פאר, ווי די באנדעס גזלנים, דייטשן, אוקראיינער און פאליאקן, האבן בא־פאלן אונדזערע ארעמע שוואכע ברידער און שוועסטער, אלטע און קינדער, האבן זיי געקוילעט אן רחמנות. און פונם הארץ רייסט זיך ארויס די אלטע יידישע קללה: ימח שמם וזכרם!...

בערל מאסבארג

די דערפער ארום האראדענקע

בדרך כלל רעכען איך זיך פאר א האראדענקער, ווייל אין האראדענקע האב איך פארבראכט מיינע בחורישע יאר. קיין האראדענקע בין איך צוריקגעקומען נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה און פון דארט בין איך מיט מיין משפחה גע־פאהרן זיך באזעצן אין ארץ־ישראל. אבער איך האב אויך א נאענט שייכות מיט די דערפער ארום האראדענקע, ווייל געבוירן בין איך אין סעמיניווקע, און מיינע ערשטע קינדער־יאהרן האב איך פארבראכט אין סטעזשוע. מיין זיידע און מיין פאטער ע״ה האבן כמעט אלע זייערע יאהרן געלעבט אין דארף. ביים היינטיקן טאג, וועו דאס קאפיטל פון יידישן לעבן אין די אוקראאיניש דערפער געהערט לזידער צו דער פארגאנ־גענהייט, האלט איך עס פאר א חוב צו באשרייבן אין דעם יזכור־בוך כאטש א טייל פון דעם אמאליקן לעבנס־שטייגער פון יידן אין די דערפער ארום האראדענקע.

ווי באקאנט, האט דער האראדענקער באציריק ארומגע־נומען אכט־און־פערציק דערפער מיט אן אוקראאיניש־ער באפעלקערונג, וועלכע איז דערגאנגען, לויט מיין אפשאצונג, בערך צו צוואנציק טויזנט איינוואוינער. כמעט אין יעדן פון די ארומיקע דערפער האבן געוואוינט א פאר יידישע משפחות, וועלכע האבן געהאט דעם מוט זיך אפצורייסן פונם שטעטישן כלל און זוכן פרנסה אין דארף. דאס איז געווען א שווערער באשלוס, צו פארציכטן אויף דעם באקוועמען און זיכערן לעבן אין שטאט צווישן יידן, און ארויפאלן אין דעם אויפן־מען און פרעמדן לעבן צווישן פרימיטיוע פויערן, וואס זענען אנגעשטעקט געווען מיט שנאת ישראל. דער ייד אין דארף האט זיך געפילט דאפילו אין גלות, און בלויז איינצלנע משפ־חות האבן זיך געקענט צופאסן צו דעם לעבן אין דארף, און שאפן דעם טיפ פון א דארפס־ייד. וואס איז אין אסך הינזיכטן געווען אנדערש ווי דער שטעטישער ייד.

דער ערשטער ייד וואס איז געקומען אין דארף ארויין איז געווייגטלעך געווען דער „ארענדאר״, דער פאכטער פונם שענק אין דארף. דאס איז געווען א שווערע און ביטערע פרנסה, צו פארברענגען גאנצע אונטן מיט שכורע גויים און זיין אויסגעזעצט צו זייערע קאפריזן און דראהונגען. און די איינזאמקייט, וואס האט אויך אין וואכנטעג באדרייקט דאס געמיט, איז געווען דאפילט שווער אין א שבת אדער יום־טוב, וועו דער „ישובניק״ האט געמוזט פארציכטן אויף דאוועגען מיט מניין, אויף הערן „קדושה״ און „ברכו״, און געמוזט דאוועגען ביחידות, איינער אליין.

דער דארפס־ייד האט אויך דאפלט אפגעפילט דעם „צער גידול בנים״. דער אייניציקער ייד אין דארף, אדער אפילו די געציילטע פאר משפחות, האבן געהאט צוויי מעגלעכקייטן צו זארגן פאר דער יידישער דערציאונג פון זייערע קינדער: צו שיקן זיי אין שטאט ארויין לערנען אין „חדר״, אדער נעמען א מלמד אין דארף ארויין און פארזיכערן זיין אויסהאלטונג. ביידע וועגן זענען געווען פארבונדן מיט שווערישקייטן און גרויסע הוצאות. פארשטייט זיך, אז אין אזעלכע באדינגונגען האבן די קינדער געלערנט „אויפן שפיץ גאפל״, בלויז אביסל

„עברי" און דאָוועגען, און דער דאָרפס־ייד האָט געמוזט צו־קוקן ווי זיין זון וואָקסט אַן „עם הארץ". די גויישע סביבה האָט אויך געהאָט נישט קיין קליינע השפעה אויף די קינדער, זי האָט געשלעפט און געצויגן, און דאָס האָט זיך נישט איינמאָל געענדיקט אויף אַ טראָגישן אופן, מיט אַנטלויפן פון דער היים, מיד אַ שמד, און מיט אַן אייביקן פלעק אויף דעם יידּ וואָס האָט געהאָט אַ משומד אין זיין משפחה.

אָפטמאָל פלעגט אָרייַנפאַלן אין אָט־דער דאָרפישער סביבה אַ יידּ פון דער פרעמד, איינער פון די יידן וואָס פלעגן וואַנדערן פון שטאָט צו שטאָט און דאָרט גיין איבער די הייזער. איך אַליין געדענק נאָך דעם טיפ פונם „הלך", ווי מען האָט אים געפרוּפן, וואָס יעדער דאָרפס־ייד האָט אים פיין אויפגענומען, מכבד געווען אים מיט אַ גוטן מאָלצייט און פאָרבעטן אויף נאָכטלעגער, און אָלע האָבן זיך אָרומגעזעצט הערן זיינע דערציילונגען. ער פלעגט ברענגען אַ גרוס פון קרובים און באָקאַנטע, וועלכע ער האָט אָנגעטראָפן, אָדער סתם דערציילן נייעס פון די אָרומיקע שטעט און פון דער גרויסער וועלט. אָפטמאָל איז דער גאָסט געווען אַ יידּ אַ בן־תורה, און רעדענדיק מיט אים האָט זיך דער בעל־הבית דערמאָנט וואָס ער האָט געלערנט אין די יונגע יאָרן, האָט אויפגעכאַפט אַ נייַ ווערטל אָדער אַ חסידישע מעשה, וועלכע ער האָט נאָך נישט געהערט. אינדערפרי, נאָכדעם ווי דער גאָסט האָט אָפגעדאָונט און אָנגעביסן, איז ער געגאַנגען זיין וועג, און נישט איינמאָל האָט אים דער בעל־הבית נאָר מהנה געווען מיט אַ מתנה אין אים אָנגעבענטשט פאָר דעם פאָר־געניגן, וואָס ער האָט אים פאָרשאָפט, פאָר דעם גרוס פון דער ברייטער יידישער וועלט, וואָס ער האָט אים געבראָכט.

אָבער אַזאַ מין באַזוך, וואָס האָט איבערגעלאָזט אַ יום־טובדיקן נעפיל אין דער נשמה, איז געווען אָנגעוו זעלטן; די איבעריקע טעג פונם יאָר האָט דער דאָרפס־ייד פאָרבראַכט אייגנאָם און אומעטיק. בלויז אין די „ימים נוראים" האָט ער איבערגעלאָזט זיין הויז און זיין פעלד, זיין האָב און גוטס, כמעט אויף הפקר, און איז אַריינגעפאָרן מיט זיין משפחה אין שטאָט אַריין, צו פאָרברענגען די הייליקע טעג צווישן יידן, דאָוועגען אין שיהל גלייך מיט זיי און זיך פילן מיט יידן גלייך. און נאָך די ימים טובים פאָרט ער צוריק אין דאָרף אַריין אַן אויפגעמונטערטער, און פול מיט האָפענונג אויף אַ גוט נייַ יאָר.

דאָס געשילדערטע בילד פון דעם איינזאַמען ייד אין דאָרף געהערט אייגנטלעך צו דער ווייטערער פאָרגאַנגענ־הייט, מיט אַ צוויי־דריי דורות צוריק. פאָר מיינע צייטן זענען אין אונדזער דאָרף, אין סטעטאָוועס, געווען בערך אַ דריסיק יידישע משפחות, וועלכע האָבן זיך שוין נישט געפילט גאָר איינזאָם. שבת און יום־טוב פלעגט מען זיך צונויפקומען דאָוועגען, נישט אין קיין שיהל אָבער אין ספעציעלן „מניין" בייַ איינעם פון די בעלי־בתים. אפילו אויף „ימים נוראים" איז מען שוין נישט געפאָרן אין שטאָט אַריין; און אַז מען האָט זיך גאָר געוואָלט פילן יום־טובדיק, האָבן צוויי נאָענטע דערפער געשאָפן אַ שותפותדיקן „מניין" און באַשטעלט אַ חזן, ער זאָל דאָוועגען פאָרן עמוד, און מען האָט געפראָווט יום־טוב כדת וכדין, מיט אַלע פּיטשעווקעס.

די באַציאונגען צווישן דעם דאָרפס־ייד און דער גוויישער באַפעלקערונג זענען בדרך כלל געווען נישט קיין שלעכטע. כאָטש דער ייד איז געווען גאָנץ אַנדערש ווי דער גוי, סיי אין גלויבן, סיי אין אויסזען און אין טאָג־טעגלעכן לעבנס־שטייגער, האָבן זיך דאָך געשאָפן צווישן זיי האַלב־פריינטלעכע באַציאונגען, ווי צווישן שכנים. אַ געוויסער פּראָצענט פון די דאָרפס־יידן האָבן זיך אַליין פאָרנומען מיט פעלדאָרבעט, און די שותפותדיקע פּראָבלעמען האָבן אויך געשאָפן אַ געפיל פון נאָענטקייט. דאָס אַלץ האָט נישט געקאָנט אויסוואַרצלען די אייביקע שנאה צום יידן, אָבער אין נאָרמאָלע צייטן זענען אויך געווען נאָרמאָלע, מענטשלעכע באַציאונגען.

אין דער געגענט פון האָראָדענקע איז געווען אַן איינ־איינציק דאָרף, דאָס דאָרף טשאָרטאָוויץ, וואָס איז געווען אַן אויסנאָם פון אַלע דערפער אין גאַליציע. דאָרט זענען געווען בערך 140 יידישע משפחות, און כמעט אַלע האָבן זיך באַ־שעפטיקט מיט לאַנדווירטשאַפט. דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין יידיש־נאַציאָנאַלער ריכטונג איז בייַ זיי געווען גאָר אַנטוויקלט; אין די יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן זיי אָפילו אויפגעהאַלטן אַ העברעאישע שול אין דאָרף.

אַ באַזונדערע שטעלונג צווישן די דאָרפס־יידן האָבן גע־האָט די יידישע גוטבאַזיצער. אין די דערפער אָרום האָרא־דענקע איז געווען אַ גרויסע צאָל יידישע גוטבאַזיצער (אָדער „פריצים", ווי מען פלעגט זיי רופן). אין סטעצאָוועס איז דער גוטבאַזיצער געווען יהודה כהן, אַ ייד אַ בן־תורה און גאָר אַ געבילדעטער. זיין ברודער ד״ר דוד כהן איז געווען אַדוואָקאַט אין האָראָדענקע אָן איז אויך געווען אַ יידישער מענטש, האָט געקענט העברעאיש און איז געווען אַ סימ־פּאַטיקער פונם ציוניזם. אין די דערפער אָרום האָראָדענקע זענען געווען נאָך אַ פּאָר יידישע גוטבאַזיצער, וואָס האָבן אָלע געווואוינט אין דאָרף אין זייער גוט. בערל שפירער, וואָס איז אַסך יאָרן געווען ראש־הקהל אין האָראָדענקע, האָט אויך געהאַט אַ גוט אין טשערניאָטין.

דער דאָרפס־ייד איז אין אַסך הינזיכטן געווען אָנדערש ווי דער שטעטישער ייד. ער איז געווען אָנגעטון אין פשוטע גראָבע מלבושים, האָט נישט געוואוסט זיך צו אָנצומען אַזוי פיין און איז געווען וויניקער געבילדעט, און אָפטמאָל אינ־גאַנצן נישט געבילדעט. צוליב דעם אָלעמען האָט דער שטע־טישער ייד נישט איינמאָל געקוקט פון דער הויך אויפן דאָרפס־ייד און זיך איבער אים געווייצלט. אָבער דער דאָרפס־ייד איז געווען אַ חשובער טייל פונם יידישן כלל, צו וועלכן ער איז געווען שטאַרק צוגעבונדן. די פרייד פונם כלל איז געווען זייַן פרייד, און בייַ יעדער צרה האָט ער געליטן דער ערשטער. און פון גרויסער וויכטיקייט איז געווען דער פאַקט, וואָס זיי זענען נישט געווען גאָנץ אָפּגערימ פון דער ערד, פונעם באָדן, און אַ געוויסער טייל פון זיי האָט מקיים געווען דאָס וואָרט פון דער תורה: „בזיעת אפיך תאכל לחם" — מיטן שווייס פון דיין פּנים וועסטו עסן דיין ברויט.

אברהם בערגמאן

דאס דארף סעראפינץ

דאס דארף סעראפינעץ איז געלעגן אין דער פאָרם פון אַ לאַטײניש־ער גדרוקטער S. די לענג פון איין עק דאַרף ביז צום צווייטן האַט אויסגעמאַכט זעקס קילאָמעטער. דערפאַר איז דאס דארף געווען געטיילט אין צוויי „עקן": דער דרומדיקער טייל, וועלכן מען האַט געוווּרפן „יענער עק", האַט דורכגעשניטן דעם „קייזער־שטראַס", וואָס האַט פאַרבונדן האַרדענקע מיט טשערנאָוויץ (די אַמאָליקע הויפטשטאָט פון בוקאָווינע); דער צווייטער טייל, וועלכן מען האַט גערופן „דער עק" האַט זיך אַרײַנגעשניטן ביז צו דער „טשערוואָנע" (אַ באַקאַנטער היסטאָרישער קוואַל) פון איין זײַט, און ביז צו דעם 200 מעטער הויכן באַרג פון דער צווייטער זײַט. אָט דער טייל פון דארף האַט געגרענעצט האַרט מיט דער פאַרשטאָט פון האַרדענקע.

די באַפעלקערונג פון סעראַפינעץ איז געווען אַן אויס־שליסלעך אוקראַאַינישע און האַט געציילט אין אַנהויב פונם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט ביי 1000 משפחות. די אוקראַאינער האָבן זיך באַשעפטיקט בעיקר מיט לאַנדווירטשאַפט, זענען געווען זייער פּאַרברענטע נאַציאָנאַליסטן און האָבן אָרויסגע־געבן פון זייערע ריינען אַ באַדייטענדע צאָל אינטעליגענץ. אין דער קורצער צייט פון זייער זעלבשטענדיקייט, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן זיי אָרויסגעווויזן זייער גרויזאַמ־קייט קעגן די ייִדישע מיטבירגער פון דארף. אין יענער צייט איז דער שפּעטער באַרימט געוואָרענער באַנדיט טשאָיקאָווסקי (מיט דעם פסיידאָנים „הרים") געווען שטאַט קאָמענדאַנט פון האַרדענקע. ער האָט געלאָזט אָרעסטירן אַלע ייִדן פון דאַרף אונטער דער באַשולדיקונג, אַז זיי פירן שפּיאָנאַזש (דער גרונד דערצו איז געווען אַ גרויסע פּאַרזאַמלונג פון ייִדן, וואָס האָבן געדאַוונט בציבור מנחה־מעריב). זיין זענען „געזעסן" עטלעכע מעת־לעתן, אונטער דער דראָהונג פון קריג־גערישט אין טויט־שטראָף. צווישן אַלע 48 דערפער פון האַרדענקער פּאָוויאָט האָט סעראַפינעץ זיך אויסגעצייכנט מיט איר שטאַרקן אַנטיסעמיטיזם און האָט אַרגאַניזירט אין דער גאַנצער סביבה די האַלב־מיליטעריש אַרגאַניזאַציע „סיטש", וועלכע האָט געפירט אונטערגרונד־אַרבעט מיט דעם ציל צו פאַר־אייניקן זייער „קליין־אוקראַיִנע" מיט דער גרויס־אוקראַינע פונם רוסישן געביט.

צווישן אָט דער מחנה אוקראַינער האָבן געוואוינט אין יענער צייט בערך 40 ייִדישע משפחות, און צווישן זיי די באַקאַנטע משפחה זיידמאַן, וועלכע זענען געווען די אַזוי־גערופענע „פריצים" פונם דאַרף. זייער פאַרמעגן איז באַ־שטאַנען אין אַ טויזנט יאָך אַקער־פעלד, צוויי קרעטשמעס און צוויי מילן, און דערצו אַ גרויסער לעבעדיקער אינוואַנטאַר אין זייער הויף. די פרנסות פון די סעראַפינעצער ייִדן זענען געווען פאַלגענדע: עטלעכע האָבן „געדינט" אין הויף ווי אַ „זאושאַנדצי", אַן „עקאָנאָם", אַ „גומיענני" אָדער סתם אַ אופזעער; עטלעכע משפחות האָבן געלעבט פון פאַכטן די מילן און קרעטשמעס; אַ טייל האָבן זיך באַשעפטיקט מיט לאַנדווירטשאַפט און האָבן באַאַרבעט די פעלדער מיט אוקראַי־נישע אַרבעטער. אַ גרויסער טייל האָט זיך מפרנס געווען פון האַלטן געוועלבלעך, פון האַנדלען מיט תבואה און בהמות, און אויך פון לופט געשעפטן, פרנסות וואָס האָבן אין אַ גרויסער מאָס בייגעשטייערט צו דער שנאה פון די גויים צו די דאַרפס־ייִדן. קיין ייִדישע בעלי־מלאכות זענען אין דאַרף נישט געווען. די ייִדן פון דאַרף האָבן אין אַלגעמיין געהערט צום מיטלשטאַנד, אָבער אייניקע משפחות, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין סטאַביליטעט באַשעפטיקונג, האָבן מיט שוווערע מי באַווייזן „שבת צו מאַכן".

אין „הויף" פונם „פריץ" איז געווען אַ שולעכל, אין וועלכן די ייִדן פון בייִדע „עקן" דאַרף פלעגן זיך צוזאַמענ־קומען אין שבתים און ימים־טובים צו דאַוונען, רעדן דברי־תורה און שמועסן וועלט־פאָליטיק. די ייִדן זענען געווען זייער אַפּגעהיט אין ייִדישקייט, און דער רוב פון זיי האָט געפּעגט לערנען אַ בלאַט גמרא; אַזוי אַז דער טיפ דאַרפס־ייִד, דער עם־הארץ, איז אין סעראַפינעץ נישט געווען. נישט אַטעמדיק אויף דער גויישער סביבה, פלעגן די ייִדן שבת דורכגיין אין גאַס אַנגעטון אין טלית און אין שטרײַמל.

פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן עטלעכע צענד־ליקער פון דער יידישער יוגנט עמיגרירט קיין אַמעריקע. שפּעטער נאָך דער מלחמה, איז געוואָרן די יוגנט באַהערשט פון דעם ווילן צו לערנען, אָבן אַלס תלמידים פּין מיטעלע אין העכערע שולן האָבן זיי זיך אָפּגעגעבן מיט ציוניסטישער טעטיקייט. אַ טייל פון זיי זענען דעמאָלט אָפּגעפאָרן קיין ארץ־ישראל אַלס חלוצים. אין דער זעלבער צייט האָט די יוגנט אַנטוויקעלט אַ לעבהאַפּט געזעלשאַפטלעך צוזאַמענלעבן. זיי האָבן אַרגאַניזירט פאַרווייולונגס־אָוונטן, געשאָפן קאָנטאָקט מיט דער יוגנט פון שכנותדיקע דערפער און מיט דער שטעטישער יוגנט. די אָוונטן זענען געשטאַנען אויף אַ געניגענד הויכן קולטורעלן ניוואָ.

די ערשטע יידן האָבן זיך באַזעצט אין סעראַפינעץ אין אַנהויב פונם נייַנצנטן יאָרהונדערט. דער ערשטער פון זיי איז געווען אברהם זיידמאַן, וואָס איז אין יענער צייט געווען אַ גרויסער פיש־סוחר, און צווישן אַנדערע האָט ער אויך געדונגען די סעראַפינצער טייכן. ער אַליין האָט אין אַנפאַנג געוואוינט אין טשערנאָוויץ, אָבער ער האָט באַזעצט אין סעראַפינעץ עטלעכע ייִדישע משפחות פונם דאַרף באַלד אין דער בוקאָווינע, זיי זאָלן פאַרוואַלטן מיט זיין פאַרמעגן. צווישן די ערשטע זענען געווען די משפחות רייף און האַפמאן. נאָכדעם ווי ר' אברהם זיידמאן האָט אָפּגעקויפט דאָס סעראַ־פינעצער גוט, האָבן זיך באַזעצט אין דאַרף נאָך אַנדערע ייִדישע משפחות, און בעיקר זיינע קרובים, וועלכע האָבן אויך געטראָגן דעם נאָמען זיידמאן. צום סוף האָט זיך ר' אברהם

אַלייַן אויך באַזעצט אין סעראָפּינעץ. ער איז געווען אַ גאָר פרומער ייד, אַ תלמיד־חכם, אַ קליגער ייד און אַ גוטער סוחר. זיין זון יאָסעלע האָט ער חתונה געמאַכט מיטן בערעזשאַנער רבס טאָכטער רחל (רוחטשע). יאָסעלע האָט אויך געקענט לערנען און איז צוגלייך געווען אַ משכיל און מער צוגעפאַסט צו דער מאָדערנער וועלט.

נאָך ר׳ אברהמס טויט האָט יאָסל זיידמאַן געירשנט דאָס פאַרמעגן. יאָסל האָט גהאַט דריי קינדער, צוויי זין און אַ טאָכטער, אָבער קיין גרויס נחת האָט ער פון זיינע קינדער נישט געהאַט. זיין טאָכטער דבורהטשע איז נאָך אייניקע נישט געלונגענע שידוכים יונגערהייט געשטאָרבן. דער יינגסטער זון, אַלטער, האָט אין ווין, בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, חתונה געהאַט מיט אַ קריסטין פון איטאַליע, קענן דעם ווילן פון זיין פאָטער. ער האָט געהאַט אַ וועש־פאַבריק, אין וועלכער ער האָט אָבער נישט מצליח געווען. ער האָט זיך געווענדעט נאָך הילף צו זיין פאָטער, און באַקומענדיק אַן אָפּזאָג, האָט ער אויס פאַרצווייפלונג באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. דער עלטסטער זון משה איז לכתחילה נישט געגאַנגען אין גלייכן וועג; ער האָט געפירט זייער אַ לייכטזיניק לעבן, וואָס האָט געבראַכט צו שטענדיקע סכסוכים מיט זיין פאָטער און מיט זיין פרוי. בעיקר האָט געליטן דערפון זיין מוטער, וואָס האָט געשטאַמט פון אַ רבנישער משפחה.

ד״ר מרדכי לאגשטיין

דאס דארף קארניוו

דאָס דאָרף קאָרניוו ליגט אַ צוואַנציק קילאָמעטער ווייט פון האראָדענקע, אין שכנות פון די דערפער ראַקאָוויץ, סע־מיוווקע און ניזוויסקע, וואָס האָבן אַלע געהערט צום האראָדענקער באַצירק. אין יענדן פון די דערמאָנטע דערפער זענען געווען אפֿאר יידישע משפחות, וואָס האראָדענקע איז געווען פאַר זיי אַ צענטראַלער פונקט אין עקאָנאָמישער און קולטורעלער הינזיכט. פון צייט צו צייט, און בעיקר דינסטיק צום מאַרקטאָג, פלעגט מען פֿאָרן אין שטאָט אַריין אייניקופן סחורה פאַרן געווענלבל, אָדער קויפן עפּעס אין שטוב אַריין. אַ טייל משפחות האָבן געהאַלטן די קינדער אין שטאָט, וואו זיי האָבן געלערנט אין חדר, אין דער העברעאישער שול אָדער אין גימנאַזיום. דאָס אַלץ האָט געשאַפן גאָר נאָענטע פאַר־בינדונגען צווישן דעם דאָרף און דער שטאָט.

כמעט אין אַלע דערפער פון מזרח־גאַליציע האָט אַ גרויסער טייל פון דער ערד געהערט צו דעם גוטבאַזיצער, צום „פּריץ״. די פּריצים זענען מיינסטענס געווען פּאָליאַקן, אָבער מיט דער צייט האָבן יידן אפֿגעקויפט אַ טייל גיטער און זענען געוואָרן גוטבאַזיצער. אַרום האראָדענקע זענען געווען אַ פאַר־יידישע „פּריצים״: בארַאַן אין ראַקאָוויץ, רובעל אין קארניוו, בעזנער אין פּאָטאָשיסקע, גאָלדענבערג אין סטרילטש, זיידמאַן אין סעראָפּינעץ, יהודה כהן אין סטעצאָוו, אין בערל שפּירער אין טשערניאָטין. ס׳זענען אויך געווען יידישע גוטפאָבטער און יידן וואָס האָבן פאַרמאָגט אָדער געדונגען אַ „פאָלוואַרק״ (אַ פאַרמע), יידישע אויפזעער און קאָסירערס, „אַרענדאַרס״ (פאָבטער פונם שענק) און קרעמערס, און נאָך אַזעלכע פרנסות.

דער וויכטיקסטער „בעל־הבית״ אין קארניוו איז געווען דער גוטבאַזיצער לייזער (אליעזר) רוזבעל; אַ גרויסער טייל פון די קארניווער יידן האָבן געפֿונען זייער פרנסה ביי אים אין הויף, אין פאָרלויף פון צענדליקער יאָרן. אין דער צייט פון דער סאָוויעטישער אינוואַזיע אין יאָר 1940 איז ער פאַר־טריבן געוואָרן קיין סיבירן מיט זיין גאַנצער משפחה, און דאָרט איז געשטאָרבן אין סעמיפּלאַטינסק אין יאָר 1942. בלויז איך, זיין איידעם מיט מיין משפחה, און זיין טאָכטער חנה ריבעל, האָבן זיך אַרויסגעקראָגן פון סיבירן און זענען אַריבער קיין פוילן, און פון דאָרט געקומען קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1950.

דער צענטער פונם יידישן לעבן אין דאָרף איז געווען דער „מניין״, וווּ מען האָט געדאָוונט שבת און יום־טוב. דאָרט האָבן זיך אַלע געטראָפן, זיך דורכגערעדט און זיך באַראָטן וועגן פאַרשידענע ענייניים. ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דער מניין געווען אין הויז פון די רובעלס, דערנאָך האָט מען אים איבערגעטראָגן צו דער משפחה בלויכאפֿ.

גלייך ווי דער רוב יידן אין די דערפער האָבן אויך די קארניווער יידן געצויגן זייער פרנסה נישט פון דער לאַנד־ווירטשאפט, נאָר פון פאַרשידענע אַנדערע פרנסות. אָבער ביי אונדז אין דאָרף האָט יעדער ייד געהאַט אַ שטיקל ערד, וועלכעס ער האָט באַאַרבעט מיט זיינע אייגענע הענט, אַליין געזאָקערט און געזייט, און אַליין געשניטן די תבואה. דאָס האָט זיי פאַרשאַפט נישט וויניק אָבטונג צווישן זייערע שכנים, די דאָרפס־גויים.

יעדע משפחה ביי אונדז אין דאָרף האָט געשטרעבט צו לאָזן די קינדער לערנען אין אַ מיטלשול, אין האראָדענקער גימנאַזיום אָדער אין אַנדערע שטעט. מיין פאָטער נחמיה הכהן לאַגשטיין האָט זיינע צוויי זין, שלמה־זלמן (זוניע) און מאָטל, געלאָזט לערנען וווייטער אין אוניווערזיטעט, און זיי זענען דערנאָך ביידע געוואָרן אַדוואָקאַטן אין האראָדענקע. ביידע זענען דאָרט געווען טעטיק אין דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. אין דאָרף האָט די ציוניסטישע באַוועגונג גע־האָט גאָר אַ קליינע השפּעה. די עלטערע יידן האָבן אין זיינעם געהאַט זייער פרנסה, און די דערוואַקסענע יוגנט איז מיינסטענס געווען אויסער דעם דאָרף. אפֿאָר יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען געקומען ציוניסטישע דעלע־

גאָטן און האָבן געפרווועט פאַראינטערעסירן די דאָרס־יידן צו קויפן באָדן אין ארץ־ישראל, כדי זיך שפעטער דאָרט צו באָזעצן; אָבער די יידן האָבן אַרויסגעוויזן צו ווייניק אינטערעס און צוטרוי צו דעם ענין. נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע, וועו ס׳האָט זיך שוין אָנגעהויבן אַ מאַסן־עמיגראַציע קיין ארץ־ישראל, איז אין יונגערמאַן פון אונדזער דאָרף, זעליג שוואַרץ (היינט זעליג שחורי) אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל און האָט אַ פאָר יאָר שפעטער אַריבערגענומען אַהער זיין גאַנצע משפּחה, זיינע עלטערן און זיינע שוועסטער אין ברידער. דאָס איז אויך די אינציקע משפּחה פון אונדזער דאָרף, וואָס איז נישט געטראָפן געווארן און האָט נישט גע־ליטן פון דער פאַרניכטונג פונם פויילישן יידנטום. צום באַ־דויערן, האָבן זיך גאָר ווייניק משפחות אין פוילן אַזוי געפירט.

לויט ווי מען האָט מיר אויבערגעגעבן, זענען די קארניוווער יידן געבליבן אין דאָרף ביז צו דער לעצטער אַקציע אין חודש סעפּטעמבער 1942. מיין ברודער שלמה־זלמן איז אויך געווען מיט זיי אין דאָרף, כאָטש ער האָט געהאַט אַ מעגלעכקייט צו אַנטלויפן און זיך צו ראָטעוון. ביי דער לעצטער אַקציע האָט מען אַלע יידן פונם דאָרף אַוועקגעפירט קיין האָראָדענקא; דאָרט זענען דערשאָסן געווארן אברהם שטענדיג און וואָלף לאָגשטיינס צוויי זין, אהרן און משולם, און די אויבערסיקע האָט מען אַוועקגעשיקט מיט דער באַן קיין בעלזעץ אין פאַרניכטונגס־לאָגער, צוזאַמען מיט די רעשטלעך פון די האָראָדענקער יידן.

פרומה בידער־גופר

דאס דאָרף דאָלשאוו

דאָס דאָרף דאָלשאָוו איז געווען איינס פון די אַכט־און־פערציק דערפער אין האָראָדענקער קרייז. דער רוב פון אָט־די דערפער זענען געלעגן בייַם דניעסטר, אָפּגעטיילט פונם וואַסער בלויז מיט אַ פּאַס פון גענדיכטע וועלדער. דער גרעסטער טייל פון די איינוווינער זענען געווען אוקראַאינער, בלויז אַ קליינער פּראָצענט זענען געווען פּאָליאַקן, וואָס האָבן זיך אַסימילירט צווישן די אוקראַאינער און האָבן כמעט אינגאַנצן פאַרגעסן זייער פוילישע שפּראַך.

אין יעדן פון די דערפער האָבן געוואוינט עטלעכע יידישע משפחות, און אין אַ טייל דערפער אַפילו עטלעכע צענדלינג יידישע משפחות. אין דאָלשאָוו זענען פאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען צען יידישע משפחות, וואָס האָבן געוואוינט אין דאָרף אַ פאָר דורות. נאָך דער מלחמה זענען געבליבן בלויז פינף — די אויבעריקע האָבן זיך באָזעצט אין די שכנותדיקע שטעטלעך, אָדער זענען אָווק־געפאָרן קיין אַמעריקע. געלעבט האָבן זיי פון לאַנדווירטשאַפט, אָבער די פעלדער האָבן באָארבעט צומייסט אָרעמע פויערן, וואָס האָבן זיך געמוזט פאַרדינגען פאַר טאָג־אַרבעטער. אַ טייל יידן האָבן צו דעם נאָך אַביסל צוגעהאַנדלט. פאַרשטייט זיך אַז די פויערן, און בעיקר די אָרעמע, האָבן די יידן אַלעמאָל מקנא געווען, וואָס זיי אַרבעטן לייכטער און לעבן בעסער ווי זיי.

כמעט יעדן טאָג פלעגן קומען אין דאָרף אַריין אַ פּאָר יידן פון די אָרומיקע שטעטלעך, עפּעס צו קויפן אָדער צו פאַרקויפן. אין דאָרף פלעגן זיי איינשטיין בייַ דער קלמנקע, ווואו זיי האָבן באַקומען טלית־און־תפילין צום דאָוועדנען און אַן אָנבייסן נאָכן דאָוועדנען. „די קלמנקע״ איז געווען ביילע, קלמן כ״ץ ווייב, די עלטסטע טאָכטער פון יוסף און פרומה שנייער. יוסף שנייער איז געווען אַ פאַרמעגלעכער ייד, ער האָט אָבער נישט געהאַט קיין זין, בלויז דריי טעכטער. ער האָט געשריבן אַ ספר־תורה, און פאַרן טויט געהייסן אויבערגעבן דאָס ספר־תורה זיין אייגענע קלמן כ״ץ (אַ ייד, מיט סמיכות אויף רבנות), ער זאָל זיין זיין „קדיש״. אָזוי איז געווארן ביי קלמן כ״ץ אַ מניין, וואו עס פלעגן זיך יעדן שבת צונויפקומען די יידן פון אַ פּאָר אַרומיקע דערפער, כדי צו דאָוועדנען מיט מניין. אין יאָר 1915 איז קלמן כ״ץ געשטאָרבן, און דאָס ספר־תורה איז געבליבן ביי דער קלמנקע. אין דער צייט פון דער רוסישער אינוואַזיע האָט אַ גוי אויסבאַהאַלטן דאָס ספר און עס נאָך דער מלחמה צוריק אָפּגעגעבן. די קלמנקע האָט געלאָזט דאָס ספר־תורה איבערקוקן, ווי דער דין איז, און האָט ווידער איינגעפירט דעם מניין, ווי בשעת איר מאַן האָט געלעבט. מיט איר צוזאַמען איז געבליבן איר טאָכטער רייזיע בידער, וואָס איר מאַן איז געפאַלן אין דער מלחמה און זי איז געבליבן אַן אלמנה מיט צוויי קליינע מיידלעך. די ביידע אַלמנות האָבן אַליין ווייטער געפירט די פאַרצווייגטע ווירטשאַפט.

די יידישע יוגנט אין דאָרף איז געווען אַ גוטער עלעמענט. אָלע האָבן זיך געבילדעט אָדער אין האָראָדענקע אָדער אין אַנדערע גרעסערע שטעט, און זיי זענען גאָרנישט צוריק־געשטאַנען פון דער שטאָטישער יוגנט; אָבער אָלע מאָל האָט זיך אָפּגעפילט צווישן זיי אַ „מחיצה״, סיי אין שול סיי אויסער דער שול. די דאָרפס־קינדער האָבן אָלע מאָל אויסגעקוקט די פעריען, צו זיין ווידער אין דאָרף און צו טרעפן זיך מיט זייערע חברים פונם דאָרף און פון די אָרומיקע דערפער. אָלע האָבן געטראָגן אין הארץ אַ ליבע צו זייער דאָרף, און נאָכן ענדיקן די שול זענען זיי צומייסט געבליבן אין דאָרף און זיך פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט אָדער מיט מסחר, גלייך ווי זייערע **עלטערן.**

דער רוב פון דער יוגנט איז געווען אין דער ציוניסטישער באַוועגונג און האָט געשטרעבט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. אַסך פון זיי זענען אָרויסגעפאָרן אויף „הכשרה״, אָבער געקומען אַהער זענען בלויז אינגצעלנע, און זיי זענען צעזייט און צעשפרייט איבערן גאַנצן לאַנד.

הערשל סובער ז"ל

יידישע אינסטיטוציעס אין אונדזער שטאט

א. די קהילה און אַנדערע אינסטיטוציעס

ביז צום יאָר 1918 איז די ארבעט פון דער קהילה — פון דער יידישער קולטוס־געמיינדע, ווי זי האָט געהייסן אין עסטרייך — רעגולירט געווען דורכן עסטרייכישן געזעץ. דאָס פּוילישע געזעץ, וואָס האָט עקזיסטירט נאָכן יאָר 1918, איז געווען אַנדערש פונם עסטרייכישן געזעץ; אַבער די גרעסטע השפּעה האָט געהאַט, סיי אונטער עסטרייכישער סיי אונטער פּוילישער הערשאַפט, די ארטיקע מאַכט, דער סטאַראָסטאַ און די פּאָליציי. זיי האָבן אַלעמאָל אויסגענוצט זייער איינפלוס, אַז דער ראש־הקהל און די מיטגלידער פונם קולטוס־ראַט זאָלן זיין מענטשן צו וועלכע זיי האָבן צוטרוי. אין דער שפּיץ פון דער קהילה זענען געשטאַנען אין די פאָרשידענע צייטן משה פינעלעס, יוסף בעזנער, שלמה שטרייט, בערל שפּירער און אלתר דיקער.

די טעטיקייט פון דער קהילה האָט זיך באַשרענקט אין די רעליגיעזע ענינים פון דער שטאָט, ווי אויפהאַלטן דעם רב און דעם דיין, די שוחטים און די משגיחים אויפן פליישפאַר־קויף, אויפהאַלטן אַ מרחץ און אַ בית־הקברות, און אַזוי ווייטער. די קהילה האָט געהאַט אַ רעכט צו באַשטייערן די יידישע איינוואוינער, און דאָרויף בעיקר איז געווען געבויט דער בודזשעט. דער בודזשעט האָט געדאַרפט ווערן באַשטאַטיקט פונם באַצירקסהויפטמאַן, און ער האָט אַכטונג געגעבן דאָרויף אַז די קהילה זאָל אויסגעבן דאָס געלט בלויז אויף רעליגיעזע צוועקן, און אין אַ קלייניר מאָס אויך אויף צדקה־ענייַנים. איך געדענק, אַז אין דער צייט ווען איך בין געווען אַ מיטגליד אין קולטוס־ראַט, און די ציוניסטן האָבן שוין געהאַט געניג השפּעה צו באַווירקן אַז די קהילה זאָל געבן אַ סוב־סידיע פאַר קרן־קיימת און קרן־היסוד, האָט דער סטאַראָסטאַ דריי מאָל אויסגעשטראָכן די פּאָזיציעס אין בודזשעט, ביז מיר האָבן עס ענדלעך דורכגעזעצט.

די ציוניסטישע השפּעה אויף דער קהילה האָט זיך אַנגע־הויבן אין די ערשטע צען יאָר פונם איצטיקן יאָרהונדערט, און איינע פון די לאָזונגען פונם פאָליטישן ציוניזם אזי געווען: צו עראָבערן די קהילות! ביי די וואַלן זענען די ציוניסטן אַרויסגעטרעטן מיט אַן אייגענער ליסטע און האָבן דורכגע־זעצט אפּאַר פון זייערע קאַנדידאַטן. חוץ די ציוניסטן זענען נישט געווען קיין פּאָליטישע פּארטייען, און דער וואַלקאַמף איז אַנגעגאַנגן צווישן די פאָרשידענע חסידים אין שטאָט. געווען זענען אין שטאָט חסידים פון אַלע רביים אין דער געגנט, ווי טשארטקאָווער, וויזשניצער, קאָסאָווער און אָט־ניער חסידים; אָבער דער רוב זענען געווען טשארטקאָווער אָדער וויזשניצער חסידים, און צווישן זיי איז אַלעמאָל געווען אַ קעגנערשאפט ווען ס'איז געקומען צו וואַלן, אָדער ווען מען האָט געדאַרפט וויילן אַ נייעם רב, אַ דיין אָדער אַ שוחט.

נאָך איידער ס'האָט זיך באַווירן אין שטאָט די השפּעה פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, זענען אַ היפּשע צאָל יונגעלייט געשטאַנען אונטער דער השפּעה פון דער השכלה־באַוועגונג, וואָס אירע פאָרשפּרייטער זענען געווען מענטשן ווי חיים־לייב האַלפּערן און פּייוויש מעלצער. פאָרשטייט זיך אַז זיי זענען פאָרפאַלגט געוואָרן פון די חסידישע קרייזן, בעיקר צוליב זייער אַנטי־רעליגיעזער שטעלונג. די באַציאונגען צווישן זיי און זייערע תלמידים זענען אין אַ גרויסער מאָס געווען ווי צווישן דעם רבי און זיינע חסידים; זיי פלעגן זיך צונויפ־קומען און דיסקוטירן איבער פאָרשידענע פראַגן, און האָבן אַסך געלייענט אין דייטשער שפּראַך, בעיקר די קלאַסישע דיכטער שילער און גאָטע. דערמיט האָבן זיי זיך דערווארבן אַ געוויסע מאָס פון אייראָפּעאישער בילדונג, וואָס כאָטש זי איז נישט געווען טיף, האָט זי דאָך געהאָט אַ גרויסע השפּעה אויפן דעמאָלדיקן יידישן לעבן. דער קרייז פון די אָנהענגער האָט זיך ביסלעכווייז פאָרגרעסערט, און וואָס אמאָל מער מענטשן האָבן געפילט אַז עס פעלט זיי בילדונג. אפּטמאָל איז דאָס געקומען צום אויסדרוק ביי אַ שידוך — דאָס מיידל האָט געוויגן צו אַ בחור וואָס איז נישט געווען פאָנאַטיש און האָט געהאַט אַביסל וועלטלעכע בילדונג.

בכלל איז עס אַן אינטערעסאַנטער פאַקט, אַז צווישן די ערשטע אָנהענגער פון דער השכלה־באַוועגונג איז געווען אַ גרויסע צאָל פרויען, וואָס האָבן מיט גרויס חשק געלערנט דעלקאָמירן די דייטשע קלאַסיקער. דאָס איז געווען קודם כל דערפאַר, ווייל מיידלעך האָבן געהאַט מער פרייהייט, נישט געהאַט דעם עול פונם חדר און פונם בית־המדרש, און אפשר טאָקע דערפאַר וואָס יעדער טאָטע האָט געטראַכט, אַז דאָס קען זיין אַ מעלה צו אַ שידוך...

ווי געזאָגט, זענען די ערשטע משכילים פאָרפאַלגט גע־וואָרן פון די חסידישע קרייזן. פּייוויש מעלצער האָט פאָרלאָזט האַראָדענקע און האָט זיך באַזעצט אין אַן אַנדערער שטאָט, און חיים לייב האַלפּערן האָט געמוזט פאָרלאָזן זיין פרנסה אין שטאָט (ער איז געווען אַ פּריוואַט־לערער פון תנ"ך און פון דייטש) און ער האָט געפּעפּנט אַ געועלבל אין רודאַלפס־דאָרף, אַ דייטש דאָרף נישט ווייט פון סניאַטין. ער איז יונג געשטאָרבן און פאָרן טויט איז ער צוריקגעקומען קיין האָראַ־

דענקע, כדי צו שטאַרבן צווישן יידן. פאַרן טויט האָט ער געזאָגט „וידוי", און האָט אַרויסגעזאָגט זיין מיינונג, אַז אוריאל אַקאָסטאַ האָט געמאַכט אַ פעלער דערמיט, וואָס ער האָט זיך אַנטקעגנגעשטעלט דעם יידישן פאָלק. דאָס זענען געווען זיינע לעצטע וועכטער. אין אַ געוויסער מאָס האָט ער זיך אַליין געזען אין דער ראָלע פון אוריאל אַקאָסטאַ. די חסידים האָבן פאַרשטייט זיך געהאַלטן עס פאַר זייערן אַ נצחון, וואָס אַפילו האַלפערן דער אַפּיקורס האָט געפונען פאַר נויטיק צו זאָגן „וידוי" — אַ סימן אַז ער גלויבט שוין אין גאָט.

איינער פון די קוריאָזן פון יענער צייט איז געווען אַז אין האָראָדענקע איז פלוצים „נתגלה געוואָרן" אַ רבי, אַ בעל־מופת. איך אַליין האָב אים נישט געקענט איך האָב נאָר געהערט וועגן אים דערציילן. געהייסן האָט ער מיכאַלענסקי (ווייזט אויס אַז ער האָט געשטאַמט פון רוסלאַנד, ווייל בייַ אונדז האָבן אַלע יידן געהאַט דייטשע נעמען). ער איז קודם געווען אַ פשוטער יידּ, און מיט איינמאָל איז אַרויסגעשפרונגען פון אים אַ רבי. ער האָט אָנגעהויבן צו באַווייזן „מופתים" און פאַרשידענע „קונצן", און האָט באַקומען אַסך חסידים. דערנאָך האָט ער עפּעס אָפּגעטון אַ מיאוסע מעשה און ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז ער איז אַ פראָסטער עם־הארץ. ער איז אַנטלאָפן פון שטאָט, און מער האָט מען אים נישט געזען.

אין שטאָט זענען געווען אָפאַר חברות, וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט צדקה און סאָציאַלער הילף. די „חברה תלמוד תורה" האָט געהאַלפן אַרעמע יינגלעך און זיי געלאָזט לערנען תורה ביי פאַרשידענע מלמדים. אין דער שפּיץ פון דער חברה תלמוד תורה זענען געשטאַנען יידן ווי וועלוויל זיידמאַן און שלמה שטרייס. אונדזער חבר יהושע שטרייט געדענקט נאָך, ווי די תלמידים וואָס זענען אונטערשטיצט געוואָרן פון דער „חברה תלמוד תורה" פלעגן קומען מיט זייער רבי זיך לאָזן פאַרהערן ביי זיין פאָטער. דאָרונטער זענען געווען תלמידים גאָר טאַלענטירטע, ווי הערש פריפער־בלוטאַל (ער איז שפּעטער געוואָרן שלמה שטרייטס אַן איידעם און האָט באַקומען אַ דאָקטאָראָט אַלס כעמיקער), און אַזעלכע תלמידים האָט מען מקרב געווען און זיי געגעבן מעגלעכקייטן ווייטער צו לערנען. אויסערדעם איז געווען אַ „חברה ביקור חולים", וואָס האָט אונטערשטיצט אַרעמע קראַנקע. די אַלע חברות האָבן באַקומען די געלטמיטלען צו זייער טעטיקייט פון זייערע חברים, וואָס האָבן געצאָלט חודש־געלט, און פון זאַמלונגען ביי חתונות און בריתן, פון נדרים, פון פושקעס און פון ערב יום־כּפּורדיקע „קערות" (שיסעלעך וואו די מתפללים האָבן אַריינגעלייגט זייערע נדבות), און פון נאָך אַזעלכע קוועלן.

די פאַראיינען „יד חרוצים" און „אגודת אחים" זענען געווען פאַראיינען פאַר קעגנזייטיקער הילף, אויף אַן ענגערן באַזיס ווי די „חברה ביקור חולים". פון זיי האָט זיך דערנאָך אויסגעבילדעט דער „קוימענישער פאַראייַן", וואָס האָט אָנגעהויבן צו טראָגן אַ מער מאָדערנעם כאַראַקטער פון עקאָנאָמישער קעגנזייטיקער הילף.

הנהלת „בנק לוידובי" (הבנק העממי)
די לייטונג פון „באַנק לוידאָווי"
The Board of the "Bank Ludowy" (People's Bank)

ב. די באָראָן הירש שול

אין דער צייט וועז די באָראָן־הירש־שולן זענען אָנטשטאָנען, איז דער קולטורעלער און עקאָנאָמישער מצב פון די יידן אין גאַליציע געווען אָזוי נידעריק, אַז ס׳האָט געמוזט קומען פון דרויסן אַ רעוואָלוציאָנערע באָוועגונג, וואָס זאָל די מאַסן אַרויסהייבן פֿונם פּאַרנאַסלאַסיקטן מצב.

די אויפגאָבע פון די באָראָן־הירש־שולן איז געווען אַ דאָפּלטע: צוציען די יידישע באָפעלקערונג צו דער אָלגעמיי נער שול און צו אָלגעמיינעם וויסן, און דאָרבי אויך מאָטע־ריעל צו אונטערשטיצן די קינדער און זייערע עלטערן. די קינדער האָבן באָקומען אין דער שול אויסער שולביכער אויך קליידער און וועש צווישן מאָל אין יאָר, אַ וואָרם אָבנייסן אין קאָלטע ווינטער טעג, און אויסער דעם איז געווען אַ גמילות־חסדים קאַסע, וואָס האָט געגעבן די עלטערן קליינע הלוואות אָן צינזן, כדי צו דערמעגלעכן זיי צו שיקן די קינדער אין שול אַריין.

די באָראָן־הירש־שול האָט געהאָט בלויז פּיר קלאַסן. ווער ס׳האָט געוואָלט וווייטער לערנען, האָט געמוזט גיין אין דער אָלגעמיינער שול, אין דער פּינפֿטער און זעקסטער קלאַס. בכלל איז די באָראָן־הירש־שול געווען באַשרענקט בלויז פּאַר יינגלעך. מיידלעך האָבן געקאָנט לערנען בלויז אין דער אָלגעמיינער שול. נאָכן עפֿנען די באָראָן־הירש־שול האָבן די לערער זיך אינטערעסירט, אַז די תלמידים זאָלן גיין לערנען אַ מלאכה. אַ טייל תלמידים האָבן באַקומען די מעגלעכקייט צו לערנען לאָבדווירטשאַפֿט אין סלאָבודקא־לייעסנא, אַ לאָבד־ווירטשאַפֿטס־שול נעבן קאָלאָמיי, און אַ טייל פון זיי האָבן אויסגעוואָנדערט קיין אַרגענטינע אדער ארץ־ישראל.

דער קאָמף פון די חסידישע קריזיז קעגן די באָראָן־הירש־שולן איז געווען זייער שטאַרק. איך געדענק אַז אַמאָל אַ שבת זענען עטלעכע חסידים — מרדכי מוילקאַרב און אַנדערע תלמידי־חכמים — געגאַנגען אין די קלויזן און פֿאַרלאַנגט מען זאָל פון קלויז אַרויסוואַרפן די טאַטעס, וואָס גיבן זייערע קינדער אין שול, ווייל דאָס זענען מיסיאָנערישע שולן. דער באָראָן־הירש — האָבן זיי געזאָגט — מיינט נישט אונדזער טובה; ער איז אַ מיסיאָנער און ווייל דאָס יידישע פּאָלק אָפּשמדן. אָבער די עלטערן האָבן נישט געקוקט דאָרויף און האָבן פּאַרט געשיקט די קינדער אין שול. איך אַליין בין געווען איינער פון די ערשטע קינדער פון צווייטן יאָרגאַנג. מיין פּאָטער האָט שטאַרק גצלישן פון דער פּאָגאָטישער אָטמאָספֿערע. אָבער ער איז געווען אויף אַזויפיל זעלבשטענדיק, אַז ער האָט זיך נישט געלאָזט אָפּשרעקן. ביסלעכווייז האָבן זיך אויך די פּאָגאָטישע יידן געלאָזט באָאיינפלוסן צו שיקן די קינדער אין שול.

דאָס לערנען אין שול האָט אויפן יונגען דור געהאַט אַ כולטע השפעה. מען האָט אָנגעהויבן צו זען די ווירקלעכקייט מיט אָנדערע אויגן, דאָרפֿילט אַז מען קען מער נישט בלייבן אין די פּריערדיקע ראָמען פון לעבן, און מען האָט אָנגעהויבן טראָכטן וועגן אויסוואָנדערן קיין דייטשלאַנד, קיין אַמעריקע און אין אָנדערע לענדער. אָזוי איז אָנטשטאָנען די גרויסע האָראָדענקער קאָלאָניע אין אַמעריקע. אַ טייל פון דער יוגנט האָט זיך געוועגדעט צום ציוניסטישן געדאַנק, און געזוכט אַ מעגלעכקייט זיך דערווייל פּריייער און בעסער אויסצולבן. בקיצור, די שול האָט פֿאַרברייטערט דעם האָריזאָנט, געבראַכט צו אַ נייער אָפּשאַצונג פון דער עקאָנאָמישער און קולטורע־לער לאָגע און געשאָפן אַ דראָנג דעם מצב צו ענדערן און פֿאַר־בעסערן. איך האָלט אַז אין דער הינזיכט איז די ווירקונג פון דער באָראָן־הירש־שול ביז היינט נישט גענוג אָפּגעשאַצט געוואָרן.

ליידער האָט געהערשט אין דער באָראָן־הירש־שול אַן אַסימילאַטאָרישע שטימונג. דער ערשטער דירעקטאָר, בערלאָס, פלעגט אָלעמאָל באַטאָנען פאַר די קינדער, אַז מען דאַרף זיך צופאַסן צו דער פוילישער סביבה, זיך אָנטאָן ווי זיי און רייַדן ווי זיי. און דאָס האָט אויך געווירקט. מען האָט אָנגעהויבן אונטערשניידן די פּיאות, עלטערע יינגלעך האָבן אָנגעהויבן צו קירצן זייערע בגדים. באַלד האָבן זיך אויך געשאָפן אָונט־קורסן פאַר דאַרוואָקסענע יינגלעך, וואָס האָבן אויך נישט געוואָלט בלייבן הינטערשטעליק, און די השפעה פון דער שול האָט זיך וואָס מער פאַרבריייטערט.

אָבער נישט אָלע לערערס זענען געווען משועבד צו דער אַסימילאַטאָרישער שטימונג. איך געדענק צוויי לערערס, וואָס זענען געווען נאָציאָנאַל געשטימט, און אָפילו ציוניסטן. דאָס זענען געווען יענקל פינק און זיינוול וויזעלבערג. וויזעל־בערג איז געווען דער „רעליגיאָנס־לערער״, וואָס האָט צווישן אַנדערע לימודים געלערנט אָביסל חומש איבערזעצט אויף דייטש. ער האָט פאַרקערט אין די ציוניסטישע קרייזן און יעדן שבת געדאָונט אין ציון־פאַראייַן. יענקל פינק איז געווען אַ האָראָדענקער, אַ זון פון פיניע שטרי־קמאָכער, און צווישן די ערשטע לערערס איז ער געווען דער אייניציקער, וואָס האָט געגעבן־דיקט אַ לערער־סעמינאַר און געמאַכט די עקזאַמענס. די איבערריקע זענען געווען סתם אינטעליגענטן, וואָס האָבן זיך אָנגעמען צום לערער־פאַך, ווייל זיי האָבן קיין בעסערן נישט געהאַט. מיט דער צייט האָט זיך דאָס געענדערט, און אָלע לערערס האָבן געמוזט אָבסאָלווירן אַ לערער־סעמינאַר. יענקל פינק האָט נאָך אַ קורצער צייט פאַרלאָזט האָראָדענקע, און איז אין די לעצטע יאָרן גאָר זעלטן געקומען צו גאַסט.

די באָראָן־הירש־שול איז געווען צוגעפאַסט פאַר די אָרעמע שיכטן פון דער יידישער באָפעלקערונג, וואָס האָבן אין איר געפונען אַ וויכטיקע מאָטעריעלע הילף. אָבער צוליב פאַר־שידענע סיבות האָבן דאָרט געלערנט אויך פיל פאַרמעגלעכע תלמידים, וואָס האָבן נאָטירלעך נישט אויסגענוצט די פּריווי־לעגיעס פון די אָרימע תלמידים — דאָס אומזיסטע עסן און קליידער־פאַרטיילונג.

נאָכן אָפּשטאַרבן פונם באָראָן הירש האָט די פאַרוואָלטונג פון די שולן אָנגעהויבן צו באַשרענקן די טעטיקייט, און קודם־כל פאַרמאָכט די שולן אין די ערטער וואו ס׳זענען געווען אָנטוויקלטע פאָלקס־שולן. אָזוי איז אויך פאַרמאָכט געוואָרן די שול אין האָראָדענקע קורץ פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, און דאָרמיט האָט זיך געענדיקט אַ וויכטיק קאַפּיטל פון גרויסער סאָציאָלער און קולטורעלער הילף פאַרן גאַליצישן יידנטום.

מענדל בערקאוועד

דער „יד־חרוצים" פאראיין

אין האראדענקע זענען געווען אסך האנטוועדקער פון אלע מינים, אבער א האנטוועדקער־פאראיין, וואס זאל העלפן דעם בעל־מלאכה זיך האלטן אויף די פיס, איז נישט געווען. אין יאר 1907 אדער 1908 האט זיך געגרינדעט א האנטוועד־קער־פאראיין מיטן נאמען „יד חרוצים", אבער דער פאראיין האט זיך בלויז געשטעלט די אויפגאבע צו העלפן קראנקע בעל־מלאכות, אזוי אז ער איז געווען א מין „ביקור־חולים" פאר האנטוועדקער. אין דער ערשטער צייט זענען אסך סוחרים צוגעטראטן ווי מיטגלידער פון דעם פאראיין, און דער ערשטער פרעזעס, וואס איז אויך געווען אייגער פון די גרינדער, איז געווען א בעאמטער — קורל פענסטער. די איניציאטיוו צו גרינדן דעם פאראיין האבן געגעבן: קורל פענסטער, וועלוול גרינבערג, משה־מאנעס נייגיסער, מענדל בערקאוועד, נטע לערער, יענקל לאסטער, אייזיק מעלצער און יחזקאל לערער. אין דער ערשטער צייט האט דער פאראיין געהאט 30—40 מיטגלידער. דער פרעזעס איז געווען קורל פענסטער, דער סעקרעטאר — חיים־הערש שאר (בן איציק־ראובן שאר). די ערשטע פאראזאמלונגען זענען אפגעהאלטן געווארן בייַ משה־מאנעס נייגיסער, דערנאך האט מען געדונגען א לאקאל בייַ יונה ליבמאן, מען האט געלאזט שרייבן א ספר־תורה און געגרינדעט א „מנין".

ווי געזאגט, זענען די צילן פון דעם פאראיין געווען די זעלבע ווי פון א „ביקור־חולים" פאראיין: באזוכן די קראנקע חברים און בייַ זיי נעכטיקן, אונטערשטיצן מיט וואכנגעלט אין פאל פון א נויט און באצאלן פארן דאקטאר און פאר די רעצעפטן. דאס איז געווען גאר א וויכטיקע הילף, ווייל דער בעל־מלאכה האט גלווייניגעלעך נישט געהאט קיין געלט־רעזערוון, און אין פאל פון א קרענק איז ער באלד געבליבן אן מיטלען צום לעבן און זיך צו היילן.

א צוויי יאר נאך דער גרינדונג זענען ארויסגעטרעטן די מיטגלידער וואס זענען נישט געווען קיין האנטוועדקער (ווי יענקל לאסטער, נטע לערער, זיידע אפענבערגער, בנימין דיקער, און אנדערע), און האבן געגרינדעט א סוחרים־פאראיין מיט עלעכע צילן ווי דער „יד־חרוצים" פאראיין.

נאכן ערשטן וועלט־קריג האט דער פאראיין ווידער באגייט זיין עקזיסטענץ. דער פרעזעס איז אין יענער צייט געווען וועלוול גרינבערג. ערשט אין די יארן 1930—1932 האט זיך דער פאראיין אויפגעלעבט, און א סך פון זיינע חברים זענען ארויבער אין „ביקור־חולים" פאראיין, אין וועלכן דער פרעזעס איז געווען יאסל געלער.

רבקה כתבן־קוט

דער „בונד" אין האראדענקע

איינס פון די שענסטע בלעטער פון דער האראדענקער געשיכטע האט נאך זיך איבערגעלאזט דער „בונד". דער „בונד" איז געווען א פארטיי פון יידישע ארבעטער און פאלקס־מענטשן, וואס אונטער אירע פליגל האט זיך געפירט א רייד־פארצווייגטע פאליטישע און קולטורעלע טעטיקייט. דער „בונד" אין האראדענקע האט אנגעהויבן זיין טעטיקייט ערשט נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה. ער האט אנטייל געגומען אין אלע פאליטישע געשעענישן, באטייליקט זיך אין די וואלן צום סיים, צום סענאט און צום שטאט־ראט, און איז איוך גע־ווען פארטרעטן אין דער יידישער קהילה דורך הערש שעכ־טער. דער „בונד" בייַ אונדז האט געפירט א קלאסן־באַ־וואוסטזיניקע אויפקלערונגס־ארבעט צווישן די יידישע ארי־בעטער, האט ארגאניזירט צווי פראפעסיאנעלע פארייגן פון סטאליערס און שנייידערס, האט אויסגעקמפט אן אכט־שעדיקן ארבעטס־טאג און האט רעגולירט דעם ארבעטס־לוין. ער האט זיך אויך אריינגעמישט און געבראכט צו א פאר־גלייך אין פאל פון סכסוכים.

„בונד" איז געווען א גרויסע ביבליאטעק מיט א לייַ־זאל, וואו מען האט אפגעהאלטן רעפעראטן און דיסקוסיעס

מענטשן־פריינט. אחוץ זיין פעדאגאגישער טעטיקייט האט ער געהאלטן א סך רעפעראטן איבער פאליטישע און ליטעראריש טעמעס.

די יידישע שול האט געהאט א באזונדערע ביבליאטעק פאר קינדער, וואו ס׳האבן זיך געפונען ווערק פון יידישע און וועלטלעכע שרייבער. די שול האט אויך געהאט א דראמאטישן קרייז און די קינדער האבן צווישן ביז דריי מאל אין יאר אויס־געפירט פארשטעלונגען מיט געזאנג און טענץ. אין די פאר־שטעלונגען האבן זיך אויך באטייליקט גאנץ קליינע קינדער־לעך פונם קינדער־גארטן, וואס האט עקזיסטירט ביי דער שול.

קעגן צען יאר פארן אומקום האט מען אויסגעבויט פאר דער שול א גרויסן מאדערנעם בניין, מיט דער הילף פון אונדזערע לאנדסלייט אין אמעריקא. אין אמעריקא, אינער טעט זענען געווען טעטיק צווישן אנדערע אייזיק פינק, אייגער פון די גרינדער און פון די ערשטע לערער פון דער שול, און אבא פאדוויסאקער. אין האראדענקע האט זיך געבילדעט דער אזוי־גערופענער „בוי־קאאפעראטיוו", וואס האט פארקויפט אקציעס, און ווער ס׳האט געקויפט אן אקציע איז געווארן א מיטגליד פונם „בוי־קאאפעראטיוו". די מיטגלידער זענען גע־ווען פון אלע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג, נישט נאר מיטגלידער פונם „בונד". אויך אלעקסאנדער גראנאד האט ביי זיין לעצטן באזוך אין שטאט געגעבן א פארשטעלונג, וואס איר הכנסה איז געווען באשטימט פארן בוי־קאאפעראטיוו.

דער קאמיטעט פונם „בונד" אונטערן פארזיץ פון אשר שטרייט האט אויך אויפגעבויט אויסצובילדן גוטע היימישע לע־רער פאר דער שול. מען האט אויסגעוויילט דריי פון די פע־איקסטע קינדער און זיי אוועקגעשיקט אויף פיר יאר אין וויל־נער יידישן סעמינאר. איינע פון די דריי איז געווען מיין שעוסטער עטל כתבן, וועלכע האט געענדיקט דעם סעמינאר מיט אן אויסצייכענונג און איז געווען איינע פון די בעסטע לע־רערנס אין שטאט און אין דער געגנט. אפילו אין דער לייטונג פון דער יידישער שול־ארגאניזאציע האט מען זיך מיט איר געראטן. אויך אין דער צייט פון דער סאוועטישער הער־שאפט זי פארנומען א וויכטיקן פלאץ. ליידער האט זי נישט אדורכגעלעבט די מלחמה. אין יאר 1943 איז זי גע־שטארבן אויף מאלאריע אין טאדזיקיסטאן, וואו זי האט געליטן הונגער און נויט און איז געווען געפיניקט פון די שרעקלעכע ידיעות וועגן איר משפחה אין האראדענקע.

די יידישע שול האט געהאט אלע באדינגונגען זיך שיין צו אנטוויקלען, אבער זי האט צום באדויערן נישט לאנג עק־זיסטירט. דעם חלום האבן די רויטע „באפרייער" צעשטערט אין יאר 1939. דערנאך איז געקומען די פינצטערע צייט פון די היטלעריסטישע מערדער, ווען די קינדער זענען אויסגעמארדעט געווארן צוזאמען מיט זייערע עלטערן. און אז מען רעדט הייַנט וועגן „בונד" און וועגן דער יידישער שול, קליבט עס ווי א לעגענדע וועגן עפעס וואס איז געווען אמאל־אמאל, וואס איז געווען אמאל און וועט שוין קיינמאל מער נישט זיין.

*

אין די לעצטע יארן איז אשר שטרייט געווען דער פאר־זיצער פונם „בונד" אין האראדענקע. ער האט געשטאמט פון זייער א פרומער משפחה. זיין פאטער שלמה שטרייט איז גע־יוען אן אנגעזעענער יידישער איז א געוויסע צייט געווען ראש־הקהל. איך האב צום ערשטן מאל באגעגנט אשר שטרייט וועג־ער איז געווען מיין לערער אין אונטערקורס אין דער יידי־שער שול. ער האט אונדז געלערנט מיטן גאנצן הארץ און האט געוואלט מיר זאלן אלץ וויסן. ער איז איז געווען א לעבעדיקע ענציקלאפעדיע; אלץ וואס מען האט אים געפרעגט האט ער באלד אויפן ארט אויפגעקלערט, און אויף אזא קלארן אופן, אז ס׳איז שוין געבליבן אויף אייביק אין זכרון. דער קורס וועלכן ער האט געלערנט איז געווארן אזוי פאפולער, אז מען האט אים געמוזט טיילן אין צוויי שיכטן. אשר שטרייט האט פאר יעדן קינד געהאט א גוט ווארט, א ווארעמען פא־טערלעכן שמייכל. ער איז געווען זייער א גוטער רעדנער און איז גאר אפט ארויסגעטרעטן, ביי יעדער פארזאמלונג און ביי יעדער אימפרעזע.

באלד נאכן אריינקומען פון דער רויטער ארמיי האט מען

פתיחת בית־הספר היידישאי
ערעפנונג פון דער יידישער
שול
The Opening-Ceremomy
of the Yidish School

אַשר שטרייט אַרעסטירט, אָבער נאָך אַ קורצער צייט האָט מען אים באַפרייט און ער האָט באַקומען אַ שטעלע ווי אַ לע־רער פון דייטש פאַר די רוסן און דירעקטאָר פון דער יידישער שול. אין דער צייט פון דער נאַצי־הערשאַפט האָט זיך אַשר שטרייט אַ לאַנגע צייט אויסבאַהאַלטן. ווי מען האָט מיר אי־בערגעגעבן, איז ער געווען באַהאַלטן צוזאַמען מיט משה שיפ־טער און זיין פרוי (פון דער משפחה לאַדענהיים) און זיי זענען אַלע דערמאָרדעט געוואָרן פון אוקראַאיניש באַנדיטן קורץ פאַר דער באַפרייאונג. אַשר זאָל האָבן געשריבן אַ בוך זכרונות פון דער היטלער־תקופה, אָבער דאָס בוך איז אומ־געקומען צוזאַמען מיט אים.

הערש שכטער האָט געשטאַמט פון אַ חסידישער משפחה פון שוחטים און זינגער. די ערשטע צייט האָט ער געלערנט זינגען אין דער יידישער שול, דערנאָך איז ער געוואָרן פון די וויכטיקסטע חברים אין בונד און אין אַלע זיינע אינסטיטוציעס. ער איז געווען גוט אינפאָרמירט וועגן אַלע פוילישע געזעצן, געוואוסט אַלע יורידישע שפיצלעך, און די פאַרטיי האָט זיך אָפט באַנוצט מיט זיינע עצות. דערביי איז ער געווען זייער באַ־שיידן, האָט אַלע מאָל געוואָגט, אַז ער איז נישט דער פאַסענ־דער מענטש אויסגעוויילט צו ווערן צו דער אָדער יענער קא־מיסיע, אָבער נאָכדעם ווי ער איז אויסגעוויילט געוואָרן איז ער געווען דער טיכטיקסטער, און זיצנדיק בייטאָג ביי די זיי־גערלעך (ער איז געווען אַ זייגערמאַכער) האָט ער צוגעגרייט דעם מאַטעריאַל צו דער זיצונג אין אָוונט. ער האָט געהאָט אַ קאַלטן ניכטערנעם שכל, וואָס האָט זיך נישט באַגייסטערט פון קיין שום נצחון און ער איז נישט אַראָפגעפאַלן ביי זיך אין פאַל פון אַ מפלה.

אין די לעצטע יאָרן איז ער געווען דער פאַרטרעטער פונם „בונד" אין קולטוס־ראַט אין האָראָדענקע. ביי די דייטשן האָט ער בשום אופן נישט מסכים געווען אַרייַנצוגיין אין „יודענראַט", און ער איז געווען פון די ערשטע קרבנות.

יהודה־הערש סאָבעל איז געווען אַ מענטש מיט גרויסער ענערגיע. אַ צייט איז ער געווען לערער אין דער יידישער שול, אָבער צום מיינסטן אויסגעהאַלטן איז ער געווען אויפן געביט פון דער דראַמאַטישער טעטיקייט. ער איז געווען פון די ערשטע וואָס האָבן געשפילט טעאַטער אין האָראָדענקע, און איז אויך אין די שפעטערע יאָרן געווען דער אָנפירער פון אַ דראַמאַטישן קרייז פון דערוואַקסענע. ער האָט אויך אויסגע־פראָבט אַלע פאַרשטעלונגען פון די שול־קינדער. ער איז אום־געקומען מיט אַלע האָראָדענקער יידן.

נחמן אגאטשטיין איז, אַזויווי זיין פאָטער, פון פאַך געווען אַ בלעכער. אויפן ערשטן אָבליק האָט ער נישט גע־מאַכט קיין גוטן איינדרוק, אָבער אַז ער האָט אָנגעהויבן רייַדן האָט ער צוגעשימדט זיינע צוהערער. ער איז געווען טעטיק ווי אַן אָנפירער פון דער יוגנט פונם „בונד". ער האָט געהאַט אַ פענאָמענאַלן זכרון און האָט אויף דער מינוט געוואוסט אַ־צורופן יעדע היסטאָרישע דאַטע. ער איז געפאַלן פון אַ דייטשער באָמבע אין דער רוסישער שטאָט אומאַן.

טויבע בערנשטיין איז געווען אַ גוטהאַרציק מיידל. זי האָט געלערנט זינגען און האָט אָנגעפירט פאַרשיידענע קריייַן פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע.

קריינציע שטיינער האָט אויך אָנגעפירט מיט דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע, האָט געלערנט זינגען און טאַנצן און האָט אויס־געפראָבט פאַרשטעלונגען. ביידע זענען אומגעקומען אין דער צייט פון דער בעסטיאַלער נאַצישער הערשאַפט.

גן־הילדים על־יד בית־הספר היידישאי (1932) דער קינדערגאָרטן פון דער יידישער שול
A "Kindergarten" of the Yidish School Org. (1932)

אייזיק פינק

די „אברהם רייזין שול"

געגרינדעט האָט זיך די שול נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, דורך דער איניציאָטיוו פון דער פראָגרעסיווער אר־בעטער באָווגונג אין האָראָדענקע.

נאָכן צעפאַלן פון דער עסטרייכישער רעגירונג, איז האָראָדענקע איבערגענומען געוואָרן פון די אוקראינער, וועלכע זענען געווען ביי דער מאַכט פון נאָוועמבער 1918 ביז מיטן זומער 1919. די רוטענער האָבן געבאָלעבאָטעווט אָפּאָר חדשים, און נאָכדעם האָבן די פּאָליאָקן איבערגענומען די מאַכט און רעגירט ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה.

ווען די אוקראינער האָבן איבערגענומען די מאַכט האָבן זיי וואָס אָנגעבאָגנט קולטורעלער און נאַציאָנאַלער טעטיקייט פון די מינאריטעטן, ד. ה. פּאָליאָקן און ספּעציעל יידן, זיך אויפגעפירט זייער אָנשטענדיק. טעכניש האָט עס עהייסן, אַז ווען אַ יד וויל מאַכן אָפּיציעל אַ עזוזה (אַ בקשה), אָדער ביילייגן וועלכן ס׳איז דאָקומענט, קען ער עס טון אין יידיש. אָן אוקראינישער באָאַמטער איז טאָקע געקומען צו נטע מלמד, און זיך ביי אים נאָכצופרעגט צי ער וואָלט אים געקענט אויסלערנען לייענען אָן שרייבן יידיש. פאָרשטייט זיך, ס׳איז פון דעם גאָרנישט נישט געוואָרן. ס׳זענען געווען זענונג יידישע באָאַמטע, וואָס האָבן באָהערשט די דייטשע, די פוילישע, די אוקראינישע ווי אויך די יידישע שפּראָך.

ס׳איז געווען נאָוועמבער 1918. די מלחמה האָט זיך געענדיקט. נישטאָ מער קיין עסטרייך. די שטאָט וועט אָנגע־פילט מיט געוואָזענע זעלנער, ינגלעך פון 18 ביז זיידעס פון קאָרנע 60 יאָר אַלט. אַ יעדער האָלט אין אייך רעדן וועגן זיינע איבערלעבונגען, און ס׳דאָכט זיך אים אַז נאָר ער האָט דאָס מיטגעמאַכט, אים איז עס געלונגען זיך אַריסצודרייען, און נאָר ער האָט געהאַט דאָס גליק ניצול צו ווערן; און ספּעציעל די זעלנער וועלכע האָבן אָנטייל גענומען אין די שלאַכטן אויפן איטאַליענישן פראָנט. משה מאַנעס נייגיסער האָט געזאָגט, „די צוריקגעקומענע סאָלדאַטן רעדן דאָס אַזוי פאָר פייער און פאָר וואַסער — וויל דער „טאַמבער" (די פויק) האָט זיי פאַרקלאַפט דעם קאָפּ"...

צוביסלעך האָט מען זיך אָנגעהויבן אויסצוטשוכען. די מיטגלידער פון פאַראיין „פאַרווערטס" האָבן זיך גלייך רע־אָרגאַניזירט און באַשלאָסן צו דינגען אַ סטאָבילן לאָקאָל. ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן זיך אָנצוטון אַ כוח אָן דינגען דעם „זאָל" ביי דער פרוי וויינשטיין. דאָס אָנטון זיך דעם כוח איז ניט געווען דאָס דירה־געלט, נאָר דער מצב פון דער געביידע.

פאָר דעם אויסברוך פון דעם וועלט־קריג, ווען וויינשטיין האָט באַשלאָסן צו בויען דעם „זאָל", האָט ער געהאַט אין זיינען כמעט דאָס זעלבע וואָס מיר האָבן אין זינען געהאַט: אַ זאָל וועלכן פראָפעטע יידן זאָלן קענען האָבן און נוצן וועו ס׳וועט זיי אויסקומען. די פאָליאָקן האָבן געהאַט דעם „סאָקאָל", די אוקראַינער — דעם „נאַראָדני דאָם". נאָך פאָר דער מלחמה, אַז יידן האָבן געוואָלט אַרגאַניזירן אַ טעאַטער־פאַראָפעלונג, אַ טאַנץ־אָוונט, אַ רעפעראַט, אָדער סיי־וואָסערע אונטערנעמונג, פאָר וועלכער מ׳האָט געדאַרפט האָבן אַ זאָל, איז געווען „הימל עפן זיך", מ׳האָט געדאַרפט דורכגיין שבעה מדורי גיהנום. האָט מען זיך געווענדעט צו די פּאָליאָקן וועגן „סאָקאָל" — איז תמיד געווען דער זעלבער ענטפער: זיי דאַרפן דעם אויפדערנאָכט פאָר זיך. מ׳פלעגט באָנוצן די גרעסטע פראָטעקציע, און קוים מיט צרות איז אונדז אָמאָל געלונגען צו קריגן דעם זאָל. דעם „נאַראָדני דאָם" האָט מען דווקא יאָ געקענט קריגן, די אוקראינער זענען געווען מער וויליק צו פאַרדינגען דעם זאָל, און פאָר אַ סך ביליקער ווי די פּאָליאָקן; אָבער די צרה איז געווען די, וואָס די מאַכט איז געווען אין פוילישע הענט, זיי האָבן עס געדאַרפט געבן די דערלויבעניש — און זיי האָבן אונדז געלאָזט וויסן, אַז מיר זאָלן זיך סטאַרען און וואַרטן ביז דער „סאָקאָל" וועט האָבן אַ פּריין דאָטום. מיר האָבן דורכגעפירט די אונטערנעמונגען פון צייט צו צייט, אָבער ס׳איז אונדז אָנגעקומען מיט גרינע וועראָם. טאָקע דורכדעם איז אונדז אייניגעפאַלן דער געדאַנק, זיך אָרומצוקוקן און זען צי מ׳קען עפּעס טאָן מיט דער גע־ביידע, וואָס וויינשטיין האָט אָנגעהויבן צו בויען.

פאָר האָראָדענקע איז דאָס געווען אין יענער צייט אַ מאָדערנער בנין. די ציגל האָט וויינשטיין געלאָזט ברענגען גלייך פון קאָלאָמיי, און די מוליאָראָס אָזש פון טשערנאָוויץ. די געביידע האָט געזאָלט האָבן אויך צענטראָלע באַהייצונג — דערווייל האָט אויסגעבראָכן די מלחמה, און דער בניין איז געבליבן אַ האַלב פאַרענדיקטער. אָלץ וואָס מיר האָבן געהאָט איז געווען — ליידיקע פיר וועגס מיט אַ דאַך. אָפּילו קיין בריק (פאָדלאָגע) איז נישט געווען. די פרוי וויינשטיין האָט אונדז טאָקע אָנגעקוקט ווי משוגע, וואָס מיר נעמען זיך אונטער אַזאַ זאַך. מילא, אַ בריק און טיר־און־פענצטער — דאָס האָט זיך נאָך געלעגט אויפן שכל. נאָך אָלעמען, האָבן דען געפעלט סטאָליאַראָס צווישן אונדזערע מיטגלידער? אָבער וויאַזוי וועט איר דאָס באַהייצן אַזאַ וואַלד? — האָבן מאָנכע געטענט.

דאָס איז טאָקע געווען אַ פראָבלעם. ביז ס׳איז עמיצן אייניגעפאַלן אַ פלאַן — אַ פאַס! מ׳האָט ענגומען אַ גרויס אייזערן פאַס און „אויסגעבעט" מיט ציגל, און אין מיטן אויסגעשניטן אַ טירל — האָבן מיר שוין אָן אויוון. דאָס איבע־ריקע האָבן שוין די בלעכער געטאָן. מ׳האָט געצויגן רערן דורך דער גאַנצער לענג פון זאָל, און אַזוי אַרום איז אין אָפּאָר מינוט נאָכדעם ווי מען האָט אָנגעצונדן דעם אויוון גלייך געווארן אַ געמיטלעכע וואַרעמקייט אין לאָקאָל.

גלייכצייטיק איז אָנגעגאַנגן אַ פיבערדיקע אָקטיוויטעט אין אַרגאַניזירן די באַווגונג אַרום „פאַרווערטס" פאַראיין. צוערשט איז רעאָרגאַניזירט געווארן דער כאָר אונטער דער אָנפירונג פון ברוך־איציק שפירער. נאָכדעם די ביבליאָטעק, וועלכע איז צוביסלעך אייניגעשטעלט געווארן און זיך וואָס

הוועד־הפועל של ה„בונד" בעירנו
עקזעקוטיוות פונם „בונד"
Executive Committee of the "Bund" in Horodenka

מער פאַרגרעסערט מיט יעדער אונטערנעמונג, וואָס איז געמאַכט געוואָרן פאַר דעם צוועק.

וועז ס׳איז געקומען צום אַרגאַניזירן די אַוונט־קורסן, האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַ ניי פראָבלעם — די מיידלעך זענען נישט געווען וויליק צו באַזוכן די קורסן פאַר שרייבן און לייענען יידיש צוזאַמען אין איין קלאַס מיט די ייִנגלעך. זיי זענען געווען הינטערשטעליק און זיך געשעמט דערמיט כאָטש אייגנטלעך איז דאָס ניט געווען זייער שולד. די ייִנגלעך האָבן נאָך געקענט אַביסל לייענען און שרייבן; זיי האָבן זיך געלערנט אין דער באַראָן הירש־שול (ביז זי האָט זיך פאַרמאַכט), ווו אויך ביי מלמדים, ווי נטע, יונה און מרדכי. פאַר די מיידלעך, וועלכע האָבן זיך געוואָלט לערנען, און זייערע טאַטעס זענען געווען וויליק צו באַצאָלן דערפאַר, זענען געווען פריוואָטע יידישע לערער. אָבער דער רוב פון די מיידלעך, ספעציעל די אַרבעטער מיידלעך, האָבן נישט געהאַט קיין געלעגנהייט זיך צו לערנען. צוליב דעם טאַקע זענען די אַוונט־קורסן צום אַנהויב באַשטאַנען פון קלאַסן פאַר אַנהויבער (לייענען און שרייבן יידיש) בלויז פאַר דערוואַקסענע מיידלעך. די ייִנגלעך האָבן באַלאַנגט צו מער פאַרגעשריטענע קורסן פאַר יידישער ליטעראַטור און פאַלי־טישער דערציאונג. די לאַגע האָט אַנגעהאַלטן אַ שטיקל צייט, ביז ס׳איז אונטערגעוואַקסן דער יונגער דור קינדער, וועלכע האָבן באַזוכט די בייטאַגיקע קורסן.

די שול אונטערן נאָמען „אברהם רייזין שול" איז אַרגאַ־ניזירט געוואָרן אַלס אַ דערציאונגס־שול פאַר וועלטלעכער מאַדערנער יידישער בילדונג, און זי איז אויסגעהאַלטן און געשטיצט געוואָרן דורכאויס פון לאַקאַלע ביישטייערונגען. מיר האָבן פון צייט צו צייט געקראָגן אַביסל שטיצע פון דער יידישער קהילה, נאָר אַדאַנק דעם וואָס דער פרעזידענט פון דער קהילה (קולטוס געמיינדע), בערל שפירער, איז געווען אַ פראָגרעסיוווער מענטש. פון „דזשוינט" האָבן מיר אויך פעריאָדיש געקראָגן פינאַנציעלע הילף. פון די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט האָבן מיר די ערשטע פאָר יאָר קיין שום הילף נישט געקראָגן. די ערשטע שליחים (דעלעגאַטן) וואָס האָבן באַזוכט האַראַדענע האָבן געבראַכט געלט פאַר נויטבאַדערפ־טיקע, אָבער פאַר דער יידישער שול האָבן זיי גאָרנישט געבראַכט.

די לאַגע האָט זיך געביטן וועז די נייע עמיגראַנטן האָבן אַנגעהויבן קומען קיין אַמעריקע און זענען געווארן מיטגלי־דער פון די צוויי פאַראיינען פון האַראַדענקער לאַנדסלייט — פון דעם ערשטן „האַראַדענקער קראַנקען אונטערשטיצונגס פאַראיין" און דעם אַזוי גערופענעם „פראָגרעסיווע האַראַ־דענקער יונג מענס און יונג ליידיס פאַראיין". די לאַנדסלייט אין אַמעריקע האָבן זיך אַנגעהויבן פאַראינטערעסירן מיט דער יידישער שול אין האַראַדענקע און באַשלאָסן צו געבן איר פינאַנציעלע הילף פון צייט צו צייט.

נאָכדעם ווי די יידישע שול האָט עקזיסטירט אַ פאָר יאָר, האָט די פוילישע מאַכט זיך געגנומען טשעפען, אַז דער וויי־טשיין־לאַקאַל איז ניט פאַסיק פאַר אַ קינדער־שול. די אַג־פירער פון דער שול האָבן זיך ניט דערשראָקן, זיי האָבן זיך אַרגאַניזירט און געשאַפן אַ בוי־קאָאָפעראַטיוו, מיטן צוועק צו בויען אַ מאָדערנעם בנין, וואו ס׳וואָלן זיך געפינען אַלע אינסטיטוציעס פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין האַראַדענקע. די אונטערנעמונג איז געווען זייער אַ געוואָגטע, און די וואָס האָבן זיך אונטערגענומען די אַרבעט האָבן אַליין ניט געווארט, ווייל מי און פראָצע ס׳וועט נעמען צו דער־גרייכן די רעזולטאַטן.

דעם 24־טן יוני 1924 איז שלום לופט׳ס גאָרטן געקויפט געוואָרן פון ישראל שניידערמאַן און אבא פאָדוויסאָקער פאַר דער סומע פון 500 דאָלאַר, מיטן צוועק צו בויען אויף דעם פלאַץ אַ יידישע שול. אין ספעטעמבער 1925 איז דער פלאַץ אָפיציעל געקויפט און טאַבולירט געוואָרן אויפן נאָמען פונם בוי־קאָאָפעראַטיוו. מ׳האָט זיך גלייך געגומען זאָמלען געלט און מאַכן פאַרשידענע אונטערנעמונגען פאַר דעם צוועק. מען

נשיאות בית־הספר היידישאי
פרעזידיום פון דער יידישער שול
The Presidium of the School for Yidish

האָט זיך אויך געווענדעט צו די לאַנדסלייט אין אַמעריקע, און זיי האָבן זיך וואַרעם אָפגערופן. ס׳איז גלייך געגרינדעט געוואָרן דער יידישער־שול־קאָמיטעט, וואָס איז באַשטאַנען פון רעפרעזענטאַנטן פון ביידע האָרדענקער פאַראיינען. אין יאָר 1926 האָט זיך אָנגעהויבן די אַקטיוויטעט פאַר דער יידישער שול, און זי האָט אָנגעהאַלטן ביז צום חורבן. צוערשט האָבן מיר אָנגעהויבן מיט צעלט־זאַמלונגען ביי אַלע לאַנדס־לייט, וועלכע ס׳איז אונדז געלונגען צו דערגרייכן. נאָכדעם האָבן מיר געשאָפן אַ מיטגלידערשאַפט מיט יערלעכן אָפצאָל. אָבער די בעסטע רעזולטאַטן האָבן מיר דערגרייכט מיט די אַזוי גערופענע „טעאַטער בענעפיטס". די ביישטייערונגען פון דעם אַמעריקאַנער קאָמיטעט און פון דעם „בויי־קאָאָפעראַטיוו" אין האָרדענקע קען מען זען פון דעם רעכנונגס־אויסצוג, וואָס איז פאַרבליבן פון יענער צייט, און וווייזט די הכנסות פאַר דער צייט פון 1925 ביז 1931.

ד״ר ק. איינאייגלער, דער באַקאַנטער זשורנאַליסט און בונדישער טורע אין לעמבערג, שרייבט אין זיינע זכרונות וועגן יידישן שול־וועזן אין גאַליציע דאָס פאָלגענדע וועגן האָרדענקע:

„אויף וויפל מיר איז באַקאַנט, האָבן מיר געהאַט אין מזרח־גאַליציע בלויז איין איינציקע וועלטלעכע שול — אין האָרדענקע. די שול האָט געהאַט אַן אייגענעם בניין און געפירט אַ מוסטערהאַפטע אַרבעט.

ליידער געדענק איך ניט די נעמען פון די לערער און שול־טורע פון האָרדענקע. דאָס איז געווען אַן „אַזוי״ס אין דער מדבר, און ס׳איז כדאי צו פאַראייביקן זייער זכרון. איך וווייס, אַז די האָרדענקער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע פלעגט שיקן געלט קיין פוילן אויף אויסהאַלטן די שול״.

איך וויל דאָ באַמערקן, אַז די ערשטע לערער זענען געוואָרן יהודה־הערש סאָבעל, יוסל כץ און אייזיק פינק. נאָך פינקס אָפפאָרן קיין אַמעריקע, אין יאָר 1923, איז אשר שטרייט געוואָרן איינער פון די לערער. שפעטער האָבן מיר געהאַט פאַר לערער גראַדואירטע שילער פון אונדזער שול, וועלכע האָבן דערגענצט זייער לערנען אין יידישן סעמינאַר אין ווילנע.

רעכנונג־אויסצוג פאַר דער צייט פון 1925—1931

יאָר	הכנסות		הוצאות	
	זלאָטיס	דאָלאָר	זלאָטיס	דאָלאָר
1925	295.00	520.00	82.65	520.00
1926	7,932.65	2,165.00	7,899.52	2,164.37
1927	6,406.86	1,400.00	6,444.22	1,028.33
1928	61.87	—	60.18	268.29
1929	1,549.56	—	1,551.25	102.70
1930	10,309.90	329.00	10,319.28	329.00
1931	180.00	100.00	422.70	76.00
	26,735.84	4,514.00	26,779.80	4,488.69

פון דער סומע —4,514 דאָלאָר זענען —3,650 געשיקט געוואָרן פונם אַמעריקאַנער קאָמיטעט. דאָס איבעריקע געלט איז געוואָמעלט געוואָרן דורכן בויי־קאָאָפעראַטיוו.

הקמת „מעון־הילדים" (1926)
ביים בויען פונם „קינדערהיים" (1926)
Foundation of the Yidish Youth-Home (1926)

פעסיע בלאט

זכרונות פון דער יידישער שול

ווען איך טראַכט וועגן אונדזער געוועזענער טייערער היימשטאָט האַראַדענקע, וועגן אירע טייערע יידן און איר שיינער יוגנט, ברענגען מיך די געדאַנקען צוריק צו מיינע קינדעריאָרן, די יאָרן וואָס באַגלייטן דעם מענטש זיין גאַנץ לעבן. און אַן אומעט דריקט דערביי דאָר האַרץ, וואָס דער שיינער חלום איז אַזוי אכזריותדיק צעברונגן געוואָרן. די שטילע גוטע האָפנונגען, וואָס יענע טעג האָבן אין זיך געטראָגן, ליגן צוזאַמען מיט אונדזער גאַנצן האַראַדענקער לעבנס־שטייגער פאַרשאָטן אונטערן גרויסן בארג אש, וואָס איז געבליבן פון אונדזער היים, און עס נעמט מיך אָרום אַ פאַרלאָגן צו טיילן זיך מיט זכרונות, דערמאָנען די היים, די יידישע שול, וועלכע איז געווען פאַר אונדז אַרבעטער־קינדער די צווייטע היים; אַ היים וואו מיר האָבן געפונען פרייד און אויסגעלעבט זיך אין אונדזער קינדערישער וועלט.

איך זע נאָך פאַר מיינע אויגן די גרויסע צווייישטאָקיקע געבויידע פון ציגל, וועלכע האָט זיך מאָיעסטעטיש אויסגעטיילט פון אַלע אַנדערע הייזער נעבן דעם רינעק. אָט פאַרלאָז איך אונדזער שטוב, און ס'באַגלייטן מיך די קלעפ פון מיין טאַטענס האָמער ביי דער אַרבעט. איך לויף גיך אין דעם קאָלטןווינטערדיקן טאָג און פאַל אַריין אַ פאַרפרוירענע אין שול. אַ מחייהדיקע וואַרעמקייט נעמט מיך אָרום, הילכיקע געזאַנגען פון יידישער אַרבעטער — און פאַלקס־לידער באַגעגענען מיך; ס'דויערט נישט לאַנג, און מיין שטים מישט זיך אויס מיט די שטימען פון אַלע אַנדערע קינדער. מיר פאַרגעסן די אַרעמקייט, די נויט און זאָרגן פון אונדזערע טאַטע־מאַמע, און מיר ווערן אַריבערגעפירט אין אַן אַנדערער וועלט, פול מיט גלויבן און שטרעבן.

איך דערמאָן זיך די פרייד וועלכע האָט אונדז אַלעמען אַרומגענומען, ווען מיר פלעגן זיך גרייטן צו פייערן דעם פרילינג יום־טוב. אָט איז צו איינער אַזאַ פייערונג געקומען ב. שפּענער. מיר נעמען אויף דעם גאַסט מיט געזאַנג; איך באַגריס אים אין נאָמען פון די קינדער, און ער דריקט מיר וואַרעם די האַנט. זיינע אויגן זענען פול מיט פרייד — אונדזער יום־טוב'דיקע שטימונג האָט אויך אים אַרומגענומען.

עס דערמאָנען זיך אונדזערע טייערע לערער, עטל כתבן, קריינציע שטיינער, יהודה־הערש סאָבעל, יורמאָן און נאָך אַנדערע, וועלכע האָבן אין אונדז געפלאָנצט וויסן, אַ שטרעבן צו אַ בעסערער און יושרדיקער וועלט, און ליבע צו אונדזער פאָלק און צו יעדן מענטש.

וואו זענט איר, טייערע האַראַדענקער יידן וואו זענט איר, טייערע לערער אונדזערע? וואו זענט איר, האַראַדענקער קינדערלעך? וואו זענט איר, מיינע שול־חברים און חברטעס? אייער געזאַנג איז פאַר דער צייט פאַרשטומט געוואָרן, אייער גלויבן אין מענטש האָט אייך אַזוי ביטער אַנטוישט.

זאָלן מיינע געציילטע שורות זיין אַ טרער אויף אייערע אומבאַקאַנטע קברים, זאָלן זיי דערוועקן כבוד פאַר אייער אַנדענק ביי פאַרבליבענע האַראַדענקער ברידער און שוועסטער, וואָס באַווייגען צוזאַמען מיט מיר אונדזער חרוב געוואָרענע היים־שטאָט.

האַראַדענקע, מיין שטאָט וואו איך בין געבוירן, האַראַדענקע, וואו איך האָב מיינע טייערסטע פאַרלוירן — איך וועל דיך קיינמאָל נישט פאַרגעסן!

בית־הספר היידישאי — מורים ותלמידים יידישע שול — לערער און תלמידים
Yidish School - Teachers and Pupils

גבריאל לינדענבערג

די ערשטע העברעאישע שול

גאַנצע דרײַ שעה בין אין געזעסן און זיך צוגעהערט צו דעם באַריכט פון איינעם פון די געראַטעוועטע וועגן זײַנע שרעקלעכע איבערלעבענישן אין קאַלאָמייער געטאָ, וואו די דייטשן האָבן קאַנצענטרירט די לעצטע רעשטלעך פון דעם יידישן יישוב פונם גאַנצן באַצירק. און ווען ער איז צוגעקומען צום סוף פונם באַריכט, האָט ער דערמאָנט צוויי ליבע נעמען, וועלכע זענען בײַ מיר איינגעבאַקן טיף אין הארצן פון מײַן יינגסטער יוגנט אָן, און אַ ציטער איז דורכגעגאַנגען מײַן רוקן הערענדיק די ווערטער: „בן־ציון אייזמאַן און זײַן פרוי ציפּע שערצער זענען געווען צווישן די לעצטע האַראַדענקער יידן אין קאַלאָמייער גטאָ״.

ציפּע שערצער איז געווען די ערשטע העברעאישע „גננת״ (קינדערגערטנערין) אין האַראַדענקע, און איך וואונ־דער זיך ביזן היינטיקן טאָג, פון וואַנען האָט אַ יידישע טאָכטער אין האַראַדענקע אין יענער צייט, אין יאָר 1907, געלומען די קענטנישן צו זײַן אַ העברעאישע גננת. אפשר איז געווען דאָרין די השפּעה פון איר צוקונפטיקן מאַן, בן־ציון אייזמאַן, וועלכן איך געדענק פונם „ציון־פאַראײַן״ פאַר אַ העברעאיסט, וואָס האָט מיך אַלעמאָל באַצויבערט מיט זײַן אַדעליקן אויסזען פון אַ מאַדערנעם „זיידענעם יונגענמאַן״. יעדנפאַלס זענען ביידע געווען פון די טייערע, אומפאַרגעס־לעכע געשטאַלטן פון מיין קינדהייט, וואָס זענען געווען ענג פאַרבונדן מיט דעם אָנהויב פון דער העברעאישער באַוועגונג, פון דער העברעאישער שול.

מיין פאָטער, שמואל יצחק לינדענבערג, איז געווען איינער פון די גרינדער פון דער שול און אויך איינער פון די אינטע־רעסענטן: זײַנע צוויי קינדער האָבן געדאַרפט זײַן תלמידים פון דער שול. און ער איז געווען נישט בלויז צווישן די גרינדער, נאָר ער האָט אויך געשטרעבט זײַנע קינדער זאָלן ווערן גוטע העברעאיסטן, און ער האָט זיי געלאָזט לערנען לאַנגע יאָרן אין דער העברעאישער שול.

דער ערשטער לערער, וועלכן מען האָט אַראָפגעבראַכט קיין האַראַדענקע, איז געווען רירמאָוואסקי. ער איז געווען פון רוסלאַנד און האָט אויסגעזען ווי אַ רוס. אָן אַ באַרד און מיט לאַנגע וואָנסעס — האָט ער געהאַט אָן עגלעכקייט צו שאול טשערניכאָווסקי (טשרניחובסקי), ווי מיר האָבן אים געקענט פונם בילד. זײַן פרוי איז אויך געווען אַ העברעאישע לערערין, אַ הויכע שיינע פרוי מיט אַ שיינער מענלעכער האַנדשריפט. בײדע זענען געווען גוטע פעדאַגאָגן, און אין וויניקער ווי אַ יאָר צייט האָבן זיי אויפגעשטעלט אַ פרעכטיקע העברעאישע שול. צולעצט האָבן זיי צוגעגרייט מיט די קינדער אַ פאָר־שטעלונג, פון וועלכער די גאַנצע שטאָט איז געווען פול מיט התפעלות.

פונדעסטוועגן האָבן זיי זיך נישט געקאָנט לאַנג האַלטן אין האַראַדענקע. זייער אויסזען און זייער אויפפירונג איז געווען צו פריי פאַר אונדזער שטאָט אין יענער צייט, און זיי האָבן געמוזט פאַרלאָזן און פריימאַכן דעם פלאַץ פאַר אַ לערער מיט אַ יידישן אויסזען און אַ יידישער אויפפירונג. דער צווייטער לערער איז געווען הירשפעלד, וועלכער איז געבליבן אין האַראַדענקע מער ווי אַ יאָר. ער איז געווען אַן ערנסטער ייִד, אַ בעל־משפּחה, און האָט זיך מער געפאַסט פאַר האַראַ־דענקע ווי דער ערשטער לערער.

די ערשטע העברעאישע שול איז געווען אין אַ געדונגענעם לאָקאַל ביי אורי־חיים שערצער. דערנאָך, אין דער צייט פונם לערער הירשפעלד, איז זי אַריבערגעגאַנגען אין אַ באַזונדע־רער געבײדע פון צוויי צימערן ביי אלתר וויזעלבערג אויפן הויף, און איז דאָרט פאַרבליבן ביז צום אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה אין 1914.

אין יאָר 1910 איז געקומען דער דריטער לערער, יהודה גאָלדשטיין, וועלכער איז געבליבן אין שטאָט ביז צו דער מלחמה. פאַר זײַן צייט האָט זיך די שול שיין אָנטוויקלט און האָט באַשעפטיקט אַ צווייטן לערער, אַ האַראַדענקער, ישעיה־איציק בעקער. ער איז געווען זייער אַ גוטער לערער, און ביזן היינטיקן טאָג געדענק איך דעם טעם פון זיינער אַ לעקציע אין תנ״ך, בשעת ער האָט פאַרטרעטן מיין סטאַבילן לערער יהודה גאָלדשטיין. שפּעטער האָט ער געשפּנט אַ שול פאַר זיך, און אַ צייט לאַנג זענען געווען אין שטאָט צוויי העברעאישע שולן. אין דער צייט פון דער מלחמה איז בעקער געקומען קיין קאַרלסבאַד וווי אַ פליכטלינג און איז שוין דאָרט פאַרבליבן וויי אַ העברעאישער לערער. דאָרט האָט ער געהאַט געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט אַלע וויכטיקע ציוניסטן, וועלכע זענען געקומען קיין קאַרלסבאַד צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן, און איז אויך געווארן דער העברעאישער לערער פון אַ טייל פון זיי. עס איז אים געלונגען רעכטצייטיק צו פאַרלאָזן די טשעכאָסלאָוואקיי און צו קומען קיין ארץ־ישראל, אָבער דאָ איז ער גאָנץ יונג געשטאַרבן אין יאָר 1944.

פון אַלע תלמידים פון דער ערשטער העברעאישער שול איז קיין איינער נישט דערגאַנגען אַזוי ווייט, ער זאָל קענען און וועלן רעדן העברעאיש אין טאָג־טעגלעכן לעבן, אויסער דער שול. אויף וויפל איך ווייס, בין איך דעמאָלט געווען דער איינציקער תלמיד אין שטאָט, וואָס האָט געפרואווט רעדן העברעאיש אין דער היים. מיין צוקונפטיקער שוואָגער בערל מאָסבערג און איך האָבן באַשלאָסן צו רעדן צווישן זיך בלויז העברעאיש, און מיר האָבן דאָס אויסגעפירט אין משך פון אַפאַר יאָר, ביז צום אויסברוך פון דער מלחמה.

צווישן די עלטערע ציוניסטן איז אויך געווען אַן איינ־אינאיינציקער, וועלכער האָט איינגעפירט ביי זיך אין שטוב די העברעאישע שפראַך. דאָס איז געווען הערשל פרעמינגער. ער האָט געריידט העברעאיש מיט זיין פרוי און זיינע קינדער, און אַז ער האָט צוגענומען אַ יידיש דינסט מיידל האָט ער זי געשיקט אין שול אַריין, זי זאָל זיך קענען צונויפרעדן מיט זיינע קינדער.

הערשל פּרעמינגער האָט אויסערדעם אויפגעטאָן נאָך אַ גרויסע זאַך. עטלעכע יאָר פּאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער געפּונען אין האָראָדענקע אַ פּאַבריקל פון שוך־פּאַסטע, און דערביי האָט ער אַרויסגעווינען זיין איבערגעבענקייט צום ציוניזם און צו דער העברעאישער שפּראַך. די פּאַסטע האָט ער גערופן מיט אַ העברעאישן נאָמען „לבנון", אויפן שאָכטל האָט ער געלאָזט אויפדרוקן דאָס בילד פון דער העברעאישער גימנאַזיע אין תל־אָביב „הרצליה", און די געברויכס־אַנווייזונג אויף דער צווייטער זייט פונם שאָכטל איז געווען ריין העברעאיש. פּרעמינגער האָט געוויס אויך געהאָפט, אַז דער עטיקעט און דער העברעאישער נאָמען וועלן צוציען די יידישע קונים און העלפן פאַרשפּרייטן זיין פּראָדוקציע (וועלכע האָט, אגב, באַקומען אין האָראָדענקע דעם נאָמען „ציוניסטישער גלאָבּין"). אָבער די ווירקלעכקייט איז נישט אַזוי געווען, כאָטש די פּאַסטע איז געווען גאָרנישט שלעכט. דאָס פּאַבריקל האָט זיך נישט געקאָנט לאַנג האַלטן, און נאָך אַ צוויי יאָר איז עס פאַרמאַכט געוואָרן.

בלומה פעדער

די „בית־יעקב" שול

כיתה שביעית של בית־הספר „בית־יעקב" זיבנטע קלאַס פון דער „בית־יעקב" שול
"Beit-Yaakov" School

פון דער גאַנצער גרויסער משפּחה פון דעם סופר אליהו גאָלדשטיין בין איך די אייניקע ביים לעבן געבליבן און בין געקומען קיין ישׂראל.

אין יאָר 1935, ווען איך בין נאָך גאַנץ יונג געווען, איז געקומען קיין האָראָדענקע פּרוי שׂרה שענירער, די גרינדערין פון די „בית־יעקב" שולן אין גאַנץ פּוילן, כדי צו גרינדן אַזאַ שול אויך אין אונדזער שטאָט. דער געדאַנק האָט געפּונען אַ וואַרעמען אָפּקלאַנג אין די פּרומע קרייזן, און מיט דער הילף פון די היימישע עסקנים איז די שול געגרינדעט געוואָרן. די מיטגלידער פונעם שול־קאָמיטעט זענען געווען דער רבי מאָשׁקאָוויץ ז"ל, דער שוחט און הזן יהושע דאָרף ז"ל און מיין פאָטער, דער סופר אליהו גאָלדשטיין ז"ל. דער פאָרזיצער פונעם קאָמיטעט איז געווען הערשל סיכער ז"ל.

די שול האָט געהאַט אַ פאָרגעשריטענעם כאַראַקטער. חוץ דאָוונען און חומש האָט מען אויך געלערנט יידישע געשיכטע און העברעאיש. עס זענען אויך אויפגעפירט געוואָרן עטלעכע תנכישע פאָרשטעלונגען, ווי למשל „אחשורוש" מיט דבורה געפּנער און יוטע קוגלער אין די הויפּט־ראָלן, „יוסף אין מצרים" מיט גאָלדע שאָרף, „עקידת יצחק" מיט חנה גראָפּאָר, ווי אויך היסטאָרישע פאָרשטעלונגען, ווי „מתתיהו און זייַנע פינף זין", „חנה און אירע זיבן זין", און נאָך אַנדערע פאָר־שטעלונגען. די יוגנט פון דער שול האָט זיך אויסגעלעבט קולטורעל און איז נישט צוריקגעשטאַנען פון דער יוגנט אין אַנדערע יידישע שולן אין שטאָט.

לייַדער האָט דאָס אַלץ נישט לאַנג געדויערט. ביים אויס־ברוך פון דער מלחמה איז די קולטורעלע טעטיקייט געוואָרן אין דער גאַנצער גרויסער משפּחה פון דעם סופר אליהו גאָלדשטיין בין איך די אייניציקע ביים לעבן געבליבן און בין געקומען קיין ישׂראל.

אין יאָר 1935, ווען איך בין נאָך גאַנץ יונג געווען, איז געקומען קיין האָראָדענקע פּרוי שׂרה שענירער, די גרינדערין פון די „בית־יעקב" שולן אין גאַנץ פּוילן, כדי צו גרינדן אַזאַ שול אויך אין אונדזער שטאָט. דער געדאַנק האָט געפּונען אַ וואַרעמען אָפּקלאַנג אין די פּרומע קרייזן, און מיט דער הילף פון די היימישע עסקנים איז די שול געגרינדעט געוואָרן. די מיטגלידער פונעם שול־קאָמיטעט זענען געווען דער רבי מאָשׁקאָוויץ ז"ל, דער שוחט און הזן יהושע דאָרף ז"ל און מיין פאָטער, דער סופר אליהו גאָלדשטיין ז"ל. דער פאָרזיצער פונעם קאָמיטעט איז געווען הערשל סיכער ז"ל.

די שול האָט געהאַט אַ פאָרגעשריטענעם כאַראַקטער. חוץ דאָוונען און חומש האָט מען אויך געלערנט יידיש געשיכטע און העברעאיש. עס זענען אויך אויפגעפירט געוואָרן עטלעכע תנכישע פאָרשטעלונגען, ווי למשל „אחשורוש" מיט דבורה געפּנער און יוטע קוגלער אין די הויפּט־ראָלן, „יוסף אין מצרים" מיט גאָלדע שאָרף, „עקידת יצחק" מיט חנה גראָפּאָר, ווי אויך היסטאָרישע פאָרשטעלונגען, ווי „מתתיהו און זייַנע פינף זין", „חנה און אירע זיבן זין", און נאָך אַנדערע פאָר־שטעלונגען. די יוגנט פון דער שול האָט זיך אויסגעלעבט קולטורעל און איז נישט צוריקגעשטאַנען פון דער יוגנט אין אַנדערע יידישע שולן אין שטאָט.

לייַדער האָט דאָס אַלץ נישט לאַנג געדויערט. ביים אויס־ברוך פון דער מלחמה איז די קולטורעלע טעטיקייט געוואָרן אין דער צווייטער זייט פון דער מלחמה איז נישט געקומען קיין ווין און איז דאָרט פאָרבליבן אויך נאָך דער מלחמה. אַז איך בין געקומען קיין ארץ־ישׂראל אין יאָר 1925, האָב איך זיך דערוואוסט אַז ער האָט אַ קורצע צייט פריער פאַרלאָזט דאָס לאַנד. ער איז געקומען אַהער איינער אַליין און געפּרוווט באַקומען אַ שטעלע ווי אַ לערער פון העברעאישער סטענאָגראַפיע, לויט דעם סיסטעם וועלכן ער האָט אויסגעפונען. אָבער אויך דאָ האָט ער קיין מזל נישט געהאַט, און ער איז צוריקגעפאָרן מיט גאָרנישט. אַ לאַנגע צייט האָב איך וועגן אים גאָרנישט געהערט. ערשט אין יאָר 1946 האָב איך זיך דערוואוסט, אַז ער געפינט זיך מיט זיינע צוויי קינדער זייט עטלעכע יאָר אין חיפה, און האָט שווער פּרנסה פון פאַרקויפן ציגאָרעטן. קיינער האָט אַפּילו נישט געדענקט אים איינצולאָדן צו דער ערשטער טרויער־פאַרזאַמלונג פון די האָראָדענקער לאָנדסלייט.

ער האָט אַנדערע געווייזן דעם וועג קיין ארץ־ישׂראל, אָבער אַליין האָט ער פון דעם לאַנד קיין נחת נישט געהאַט...

אַלץ שווערער און שווערער, און אין די שרעקלעכע יאָרן פונם נאַצי־רעזשים איז די גאַנצע יוגנט טראַגיש אומגעקומען. פון דער „בית־יעקב" יוגנט זענען געבליבן עטלעכע געציילטע מענטשן, ווי לוסיע פריפער, פריוות פרישלינג און איך.

זאָלן מיינע פאָר שורות זיין אַ מצבה פאָר די אומ־געקומענע.

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

מענדל שטרום

די „שומר"־ארגאניזאציע

געווען איז דאָס אין יאָר 1918, אין לעצטן יאָר פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. אויף אַ טייל פראָנטן האָבן זיך נאָך געפירט קאַמפן, אָבער האָראָדענקע איז שוין געווען באַפרייט פון די רוסן, און איינצעלנע משפחות האָבן אָנגעהויבן צוריקקומען פון די מערב־עסטרייכישע געביטן, וואו זיי האָבן געלעבט ווי פליכטלינגע.

האָראָדענקע איז אַ קורצע צייט געווען אונטער דער הערשאַפט פון דער מערב־אוקראַאַנישער רעפובליק, וואָס האָט זיך געהאַלטן בלויז עטלעכע חדשים. דערנאָך איז גאַנץ מזרח־גאַליציע, ביז צו דער אַמעריקאַנער רוסישער גרענעץ, אָרונטער אונטער פוילישער הערשאַפט און באַקומען דעם נאָמען „מאָלאָפּאָלסקע ווסחאָדניא" (דאָס מזרחדיקע קליין־פוילן).

די אַמעריקע גרויסע מדינה עסטרייך־אונגארן האָט זיך צעפאַלן, און אין אירע גרענעצן זענען ענטשטאַנען זעלבסט־שטענדיקע מדינות פון טשעכן, מאַדיאָרן און פאָליאַקן. אויך ביי יידן האָט זיך דערוועקט דער נאַציאָנאַלער גייסט און האָט אָרומגענומען וואָס אַמאָל ברייטערע שיכטן. די באַלפור־דעקלעראַציע האָט דערוועקט די האָפענונג, אַז אויך יידן וועלן זוכה זיין צו באַקומען אַן אייגענע מדינה, גלייך מיט אַנדערע פעלקער, אין זייער אַלטער היים — אין ארץ־ישראל.

אין יענער צייט איז אין אַלע שטעט און שטעטלעך פון פוילן און גאַליציע געגרינדעט געוואָרן די יוגנט־אָרגאַניזאַציע „השומר". אין אונדזער שטעטל איז דער איניציאַטאָר פון דער אָרגאַניזאַציע געווען בייניש נייטאָן, מיכאל נייטאָנס זון. ער איז געווען אַ טאַלאַנטפולער רעדנער, און האָט מיט זיינע רע־דעס געהאָט אַ גרויסע השפעה אויף דער יוגנט.

די „השומר"־אָרגאַניזאַציע איז געווען געבויט אין פאָרם פון „קבוצות", קליינע גרופן פון 8—10 חברים. יעדע גרופע האָט געהאָט אַ „ראש קבוצה", וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער אויסבילדונג פון דער קבוצה. עס זענען געווען קורסן און קרייזן צו לערנען יידיש געשיכטע. יידיש ליטע־ראַטור, געאָגראַפיע פון ארץ־ישראל, און אַזוי ווייטער. אויסער־דעם האָבן אַלע חברים פון דער אָרגאַניזאַציע געלערנט העברעאיש אין דער שולע, אונטער דער אָנפירונג פון די היימישע לערער: אשר יונגערמאַן, עילא ליבסטער און שמואל גרייף. מען האָט פאָראָנשטאַלטעט ליטעראָרישע פאָר־לעזונגען, אין וועלכע ס׳האָט זיך אויסגעצייכנט מענדל דינער, בן־ציון שטריקמאַכערס זון, וואָס איז שפעטער געוואָרן אַ שוישפילער אין רוסלאַנד.

פון די חברים פון דער „השומר"־אָרגאַניזאַציע האָט זיך אויך געבילדעט די ערשטע גרופע פון „חלוצים", וואָס זענען אָרויסגעפאָרן אויף „הכשרה", דאָס הייסט, צוגרייטן זיך צו דער אָרבעט אין ארץ־ישראל, דורכגייענדיק אַ „קורס" פון פעלדאָרבעט.

איך בין געווען אַ חבר פון „השומר" אין דער קבוצה וואָס האָט זיך גערופן „נמר" און האָב זיך אָנגעשלאָסן צו אַ גרופע חלוצים, וואָס איז אָרויסגעפאָרן אָרבעטן ביים גוטסבאַזיצער פונם דאָרף סעמיניווקע. פאָרשטייט זיך, אַז אונדזערע עלטערן האָבן קנאַפּ נחת געהאַט פון אונדזער „משוגעת", און מיר האָבן זיך ממש געמוזט פון דער היים אָרויסגנבנען.

מיר האָבן אַזוי אָפּגעאָרבעט אָפּאָר וואָכן, און כאָטש די אָרבעט איז געווען שווער, האָבן מיר גרויס הנאה געהאַט פון דער אָרבעט און דערפון וואָס מיר זענען נישט צוריקגע־שטאָנען פון די געניטע גויישע אָרבעטער. אין מיטן דער אָרבעט בין איך קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און אָפּגעלעגן אָפּאָר וואָכן. אינצווישן האָבן זיך דערליידיקט אַלע פאָר־מאַליטעטן וועגן אונדזער עליה, און דעם אַכטן אויגוסט 1920 האָבן מיר שוין געקאָנט אָוועקפאָרן קיין ארץ־ישראל.

מיט דער ערשטער גרופע חלוצים זענען אָפּגעפאָרן צען יונגעלייט און צוויי מיידלעך. לייַדער זענען מיר פאַרהאַלטן געוואָרן אין פרעשבורג און נישט געקאָנט וויייטער פאָרן, אָזוי אַז די מיינסטע פון אונדז זענען געקומען קיין ארץ־ישראל ערשט אָפּאָר יאָר שפעטער — אָבער דאָס איז שוין אַ באַזונדער קאַפּיטל.

חסתדרות „השומר" — קבוצת „נמר" (1919)
די קבוצה „נמר" אין דער „שומר" ארגאַניזאַציע (1919)
The "Namer" Group of Hashomer (1919)

יהושע שטרייט

די טעטיקייט פון „התאחדות"

ווער עס וויל געבן אַן איבערבליק איבער דער טעטיקייט פון דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער פּאַרטיי „התאחדות" אין אונדזער שטאָט אין משך פון כמעט צוויי צענדלינג יאָרן, מוז אָנהויבן זיין שילדערונג פון דעם וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט פּאָר דער גרינדונג פון דער פּאַרטיי, אין די יאָרן 1919 ביז 1923, און דערמיט באַלויכטן די אומשטענדן וואָס האָבן געבראַכט צו דער גרינדונג פון אַן אָפּצווייג פון אָט דער פּאַרטיי אין אונדזער שטאָט אין יאָר 1923.

מיר, די שפּעטערדיקע גרינדער פון „התאחדות", זענען אין יענע יאָרן געווען גאָנץ יונג. מיר האָבן זיך פּאַרנומען מיט אַ סקווט־באַוועגונג, אָבער נישט סתם אַ סקווט־באַוועגונג, נאָר די יידיש־נאַציאָנאַלע יוגנט־באַוועגונג „השומר", אין וועלכער מיר האָבן באַקומען די ערשטע באַגריפן וועגן ציוניזם, געהערט און געלערנט וועגן דער ציוניסטישער אָר־בעט אין ארץ־ישראל, און געהאַלטן וועגן אַנשליסן זיך צו די וואָס האָבן אָנגענומען בויען דאָס לאַנד, צו וועלכן מיר האָבן געשטרעבט. דאָרט האָבן מיר זיך דערוואוסט וועגן די אָנפּירער וואָס האָבן פּאַראויסגעזאָגט, אַז דער אויפבוי פון ארץ־ישראל וועט זיין דורך אַ סינטעזע פון ציוניזם, און סאָציאַליזם, אָנגענומען פון משה הס, בער באָראָכאָוו, און געענדיקט מיט א. ד. גאָרדאָן. דאָרט האָבן מיר גע־לייענט אין „יזכור"־בוך וועגן די „שומרים", וואָס זענען געפאַלן אין ארץ־ישראל בשעת זיי האָבן פּאַרטיידיקט די יידישע קאָלאָניעס, און אונדזער יונג האָרץ האָט געאָנטפּ צו קומען אַהין, אין אונדזער לאַנד, און פּאַרנעמען דעם פּלאַץ פון די וואָס זענען געפאַלן פּאָר דער פּאַרטיידיקונג פונם לאַנד.

צו יענער צייט איז אָפּגעפּאָרן קיין ארץ־ישראל די ערשטע גרופּע חלוצים, יונגעלייט פון 19—20 יאָר, און דאָרונטער אויך אונדזער געליבטער לערער פון דער העברעאישער שול, אַשר יונגערמאַן. באַלד נאָך זייער אָפּפאָר האָבן מיר געמומען צור־גרייטן זיך, צוגעווייזן זיך צו שווערער אָרבעט, כדי מיר זאָלן ווי צום גיכסטן זיין פּעאיק צו פּאָרן און העלפן בויען דאָס לאַנד. אונטער חיים שניצערס הויז האָבן מיר אויסגע־פונעו אַ פּריייע פּלאַץ און געמומען אים באַאָרבעטן, אַן כלים און אַן קענטנישן, אָבער דערפּאָר מיט גרויס התלהבות, נישט קוקענדיק אויף די בלאָזן און מאָזאָלן אויף אונדזערע „זיידע־נע הענט", נישט קוקענדיק דאָרויף וואָס כמעט די גאַנצע שטאָט האָט אונדז אויסגעלאַכט — דער עיקר איז געווען מיר זאָלן פילן ווי „חלוצים", וואָס וועלן אָט־אָט זיין גרייט צו פּאָרן קיין ארץ־ישראל.

ס׳קאָן זיין אַז דאָס האָט אין אַ גרויסער מאָס פּאַרשאָפט דעם קאָגנזאַץ צווישן אונדז און די עלטערע ציוניסטן, וואָס חוץ אָפּאָר בעציילטע מענטשן האָט קייענער פון זיי אָפּילו נישט געהאַלומט צו פּאָרן קיין ארץ־ישראל. אַזוי האָבן מיר אָנגענומען קלערן וועגן שאָפן אַ באַזונדערע ארגאַניזאַציע פון יונגערע ציוניסטן, וואָס איר טעטיקייט זאָל זיין צוגעפּאַסט צו אונדזערע שטרעבונגען.

גראָד איז אין יענער צייט געגרינדעט געוואָרן אין פּראָג די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע פּאַרטיי „התאחדות", וואָס איז געשטאַנען אונטערן איינפלוס פון דער ארץ־ישראלדיקער פּאַר־טיי „הפועל הצעיר" און פון אירע אָנפירער א. ד. גאָרדאָן, יוסף שפּרינצאַק און יוסף אַהרונוביץ. אָפּאָר עלטערע חברים, ווי אליעזר בילדער, גבריאל לינדענבערג און משולם שניצער, האָבן אָנגעהויבן אונדז ארגאַניזירן און אָפּהאַלטן פּאַרזאַמלונגען צום אויפקלערן די יסודות פון דער נייער פּאַרטיי, און אַזוי געבראַכט צום באַשלוס זיך אָנצושליסן צו דער ניי־געגרינ־דעטער פּאַרטיי „התאחדות".

אין יאָר 1923 האָבן מיר געדונגען דעם לאָקאַל פּאַרן ערשטן קלוב פון „התאחדות" אין הויז פּין יענקל עמוזיג. באַלד דערנאָך האָבן אונדז אָנגענומען באַזוכן די אָפּיציעלע שלי־חים פון דער פּאַרטיי, פון דער צענטראַלע אין לעמבערג, די חברים פּישל וועריבער, ד״ר נתן מעלצער, ד״ר קאָפל שווארץ און ד״ר צבי העלער. און איך געדענק ווי היינט, אַז וועך ד״ר קאָפל שווארץ איז געקומען קיין האָראָדענקע האָבן מיר אים אָפּגעוואָרט ביי דער „יאָקובאָווקאָ" און געפירט אין שטאָט אַריין פונקט ווי אונדזערע עלטערן פלעגן אַמאָל פירן זייער רבין, וואָס איז געקומען שבת האָלטן אין שטאָט.

בערך אַ יאָר שפּעטער האָט זיך ווידער דערוועקט די בא־וועגונג פון „החלוץ", וועלכע איז „אנטשלאָפן געוואָרן" אין די יאָרן 1921—1924, צוליב די האָרבע באַגרענעצונגען אויף דער „עליה" (אימיגראַציע קיין ארץ־ישראל) מצד דער ענגלישער רעגירונג. אין זומער 1924 זענען אַרויסגעפּאָרן צוויי גרופּן חלוצים צו אָרבעטן ביי פעלדאָרבעט. איין גרופּע איז אַרויסגעפּאָרן קיין פּאַטאַטשיסקע אין גוט פון יוסף בעזנער, און די צוויטע קיין טשערנעליצע, אין גוט פון טע־רעזאַ פעטראָוויטש.

האָראָדענקער יידן האָבן געקוקט אויף אונדזער אַרויס־פּאָרן אין דאָרף ווי אויף אַ נייעס שגעון. קומענדיק אין דאָרף אויפן פאָלוואָרק, האָט אונדז דער „זאָזשאַנדצע" פּאָרגעשטעלט פּאָר די אָרבעטער ווי „סטודענטן", וואָס זענען געקומען זיך אויסלערנען לאַנדווירטשאַפּטלעכע אָרבעט. אָבער כאָטש מיר זענען געווען „סטודענטן", האָבן מיר זיך באַמיט נישט צוריק־צושטיין פון די גוויישע אָרבעטער, און צו אָרבעטן נישט ווייניקער און נישט ערגער פון זיי.

אָבער נישט בלויז מיט פיזישער אָרבעט האָבן מיר אויס־געפילט אונדזער צייט. שבת האָבן מיר נאָטירלעך נישט גע־אָרבעט — האָבן מיר דעם טאָג פּאַרבראַכט מיט לייענען ארץ־ישראל ליטעראָטור און הערן רעפעראַטן וועגן דעם אונטער־שיד צווישן „קיבוץ" און „קבוצה", צווישן קאָלאָניעס און אָרבעטער־זידלונגען, און אַזוי האָבן מיר זיך אַריינגעלעבט

אין די פֿאַרהעלטענישן פון ארץ־ישראל, אין וועלכע מיר האָבן אַ קורצע צייט שפּעטער געדאַרפט לעבן.

צו „ימים נוראים" זענען די חלוצים צוריקגעקומען אַהיים מיט געהאַרטעוועטע הענט, און מיט אַ באַשלוס צו פֿאַר־ווירקלעכן דעם אַרויספֿאָר קיין ארץ־ישראל ווי צום גיכסטן. אינצווישן האָבן זיי זיך ווידער אַרײַנגעטאָן אין דער אַרטיקער ציוניסטישער אַרבעט, ווי זאָמלונגען פֿאַר קרן קיימת און קרן היסוד און אַנדערע פֿאַרטיי טעטיקייט.

אין יאָר 1925 איז געקומען די צייט, מיר זאָלן זיך שטעלן צו דער „קוואָליפיקאַציע", וואָס זאָל באַשטימען צי זענען מיר שוין גרייט און פֿעסיק צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל. אָפֿאָר חדשים שפּעטער איז אָפּגעפֿאָרן אַ גרופּע חלוצים, וואָס איז באַשטאַנען פֿון אָפֿאָר חברים.

דערווייל האָט די אַרגאַניזאַציע אין האָראַדענקע ווייטער געפֿירט איר נאָרמאַל לעבן. די צאָל פון די חברים איז גע־וואָקסן, און די אַרגאַניזאַציע האָט זיך פֿאַרמאָסטן צו געפֿונען נייע געביטן פֿאַר איר טעטיקייט, ווי ספֿאָרט, קאָאָפּעראַציע, און אַפֿילו פֿרוי־ן באַאיינפלוסן די קהילה און מאַכן זי מער פֿראָגרעסיוו. אַ דאָנק דער איניציאַטיוו פון די חברים פון „התאחדות", איז געשאַפֿן געווארן אַ קאָאָפּעראַטיווע באַנק, וואָס איז מיט דער צייט געוואָרן אַ גאַנץ וויכטיקע שטיצע פֿאַר יידישע קליינהענדלער און בעלי־מלאכות. זיי האָבן גע־האָלפֿן גרינדן אַ קאָאָפּעראַטיווע מילכעריי, פון וועלכער אַ פֿאָר יידישע משפּחות האָבן געהאַט פרנסה בכבוד. צולעצט האָבן זיי זיך אויך פֿאַרנומען צו שאָפן אַ פּראָפּעסיאָנעלן פֿאַרבאַנד, דעם ערשטן פּראָפּעסיאָנעלן פֿאַרבאַנד אין שטאָט.

די אַרבעטער וועלכע האָבן זיך אַרגאַניזירט אין אָט דעם פֿאַרבאַנד זענען געווען די אייער־פּאָקער. עס איז אונדז גאָר שווער אָפּגעקומען צו אינערציגן די בעהערדן, אַז כאָטש אונדזער שטרעבן איז צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל, מוזן מיר אינצווישן אַרגאַניזירן אונדזערע חברים און פֿאַרבעסערן זייערע אַרבעטס־באַדינגונגען. ביי די פּוילישע מושלים איז יעדע טעטיקייט פון דעם סאָרט געווען חשוד אלס קאָמוניזם. ענדלעך האָבן מיר זיי אינערציגט, און דער ערשטער פּראָפּע־סיאָנעלער פֿאַרבאַנד פון די אייער־פּאָקער איז געגרינדעט געוואָרן.

בכלל האָבן דעמאָלט אָנגעהויבן צו קומען צו אונדזער אַרגאַניזאַציע פֿאַרשידענע בעלי־מלאכות, וועלכע האָבן זיך אַרומגעטראָגן מיטן גדעדאַנק, פּריער אָדער שפּעטער צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל. לויט דער פֿאַראַדנונג פון דער צענטראַלע פון התאחדות, האָבן מיר אָט די חברים אַרגאַניזירט אין אַ באַזונדערער גרופּע, אונטערן נאָמען „העובד" (דער אַרבעטער). אויך דאָרפֿס־יידן, וואָס האָבן אָנגעהויבן פּילן די פֿיינדלעכע אַטמאָספֿערע אין די דערפֿער, האָבן אָנגעהויבן זיך צו אינטע־רעסירן וועגן פֿאָרן קיין ארץ־ישראל. אין די דרייסיקער יאָרן זענען אָפּגעפֿאָרן קיין ארץ־ישראל אַפֿאָר צענדלינג משפּחות פון מזרח־גאַליציע דאָרפֿס־יידן, די אַזוי־גערופענע „עולי סיט־קוב", אויפן נאָמען פונם ארץ־ישראלדיקן סיטקאָב, וואָס האָט זיי אַרגאַניזירט צום פֿאָרן.

גלייכצייטיק האָט זיך אין די רייען פון „התאחדות", געפֿירט אַן אינטענסיוו קולטורעלע ארבעט. יעדן אָוונט זענען חברים געקומען אין קלוב צו פֿאַרשידענע קולטורעלע קרייזן, און שבת־צו־נאַכט זענען אַלעמאָל אָפּגעהאַלטן געוואָרן רעפֿעראַטן אויף פֿאַרשידענע טעמעס. דעם גרעסטן דערפֿאָלג האָבן געהאַט די אַוויגערופענע „קעסטל־אָוונטן", וואו די פֿאַרזאַמלטע האָבן געקאָנט שטעלן פֿראָגן פון פֿאַרשידענע קולטורעלע און געזעל־שאַפֿטלעכע געביטן און באַקומען דאָרויף אַן ענטפֿער. אָט־די אָוונטן פֿלעגט מען אפט פֿאַראַנשטאַלטן ביי „געדעקטע טישן", און צוגרייטן אַ „לעבעדיקע צייטונג", וואו פֿאַרשידענע גע־זעלשאַפֿטלעכע דערשיינונגען זענען באַהאַנדלט געוואָרן אויף אַ הומאָריסטיש־סאַטיריישן אופן. נאָך דעם אָוונט איז נאָך דער יינגערער עולם איבערגעבליבן און געטאַנצט ביז שפּעט אין דער נאַכט, געווייַנטלעך אונטער דער אָנפּירונג פון אונדזער חבר משה שטאָכל. דאָס זענען געווען שיינע צייטן, וואָס וועלן מער נישט צוריקקומען.

די חברים פון התאחדות האָבן זיך אויך אָפּגעגעבן מיט ספֿאָרט, הויפּטזעכלעך מיט פוסבאָל. מיר האָבן פֿאַרמאָגט אַ גאַנץ ערנסטע מאַנשאַפֿט, און אפט זיך פֿאַרמאָסטן מיט יידישע און נישט־יידישע מאַנשאַפֿטן פון קאָלאָמיי, סניאַטין און טשאָרטקאָוו. די ספֿאָרט־באַוועגונג האָט אונדז געהאָלפן דער־ציען אַ יוגנט, וואָס זאָל זיין קערפֿערלעך גוט אָנטוויקלט און קענען זיך אָנטקעגנשטעלן יעדן אָנפֿאַל פון אָנטיסעמיטישע גויים, פֿאַרשטייט זיך אין נאָרמאָלע פֿאַרהעלטנישן...

חברים פון התאחדות האָבן זיך אויך אָפּגעגעבן מיט דראַמאָטישער טעטיקייט, וועלכע מיר וועלן באַשרייבן אין אַ באַזונדערן קאַפּיטל. זיי האָבן זיך אויך פֿאַרמאָסטן צו העלפן „ערבֿערן די קהילה", און וועגן דעם וועלן געוויס דערציילן חברים, וואָס האָבן זיך דאָרין באַטיילִיקט.

איינע פון די וויכטיקסטע זאָכן, וואָס זענען ענטשטאַנען מיט דער איניציאַטיווע פון „התאחדות", איז געווען די גרינדונג פון דער יוגנט־אַרגאַניזאַציע „גורדוניה", וואָס איז מיט דער צייט דערגאַנגען צו דער צאָל פון אַ פֿאָר הונדערט מיטגלידער און איז געווען אַ זיכערע רעזערוו פֿאַר דער אַנטוויקלונג פון „התאחדות". איינער פון די טעטיקסטע אַרגאַניזאַטאָרן פון דער „גורדוניה" איז געווען אונדזער חבר נחמן בערגמאן. ער וועט געוויס וועגן דעם אויספֿירלעך דערציילן.

מיינע זכרונות וועגן האָראַדענקע בכלל און דער „התאח־דות" בפרט ענדיקן זיך אָסך יאָרן פֿאַר דעם טראַגישן סוף פון איר טעטיקייט. נאָך מיין אָפּפֿאָרן פון האָראַדענקע האָט די אַרגאַניזאַציע נישט נאָר וויייטער עקזיסטירט, נאָר זי איז גע־וואָקסן און האָט זיך אַנטוויקלט. נאָך אין די טראָגישע טעג פונם נאַצישן רעזשים האָבן איינצעלנע חברים פונם „התאח־דות" אַרויסגעווינען אַ העלפישן ווידערשטאַנד צו די רעפּרעסיעס פון די רוצחים. אָבער וועגן דעם האָבן מיר ליידער בלויז אָפּגעהאַקטע ידיעות, פון וועלכן מען קאָן קוים צונויפשטעלן אַ דייטלעך בילד.

דערמיט האָט זיך פֿאַרענדיקט איינס פון די הערלעכסטע קאַפּיטלען אין דער געזעלשאַפֿטלעכער טעטיקייט פון דער שטאָט האָראַדענקע, וועלכע איז אויף אייביק חרב געווארן, און וועלכע מיר וועלן אייביק טראָגן אין אונדזער הארץ.

נחמן בערגמאן

די „גורדוניה" באוועגונג

צום אָנדענק פֿן מײַן חבר שמואל לאָסטער ז״ל, וואָס איז דערמאָרדעט געוואָרן אין האָראָדענקע אין מיטן גאָס, ווײַל ער האָט נישט געוואָלט אויסגעבן אַ ייד וואָס איז אָנטלאָפֿן פון די נאַצישע באַנדיטן.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די אַרגאַניזאַציע „השומר" האָט זיך געגרינדעט ביי אונדז אין שטאָט, בין איך נאָך געווען אַ יונג קינד און איך האָב זיך אין „השומר" נישט באַטייליקט. איך געדענק בלויז אַז ס׳האָט עקזיסטירט אַזאַ אַרגאַניזאַציע, און איך געדענק אירע אָנפירער: ביניש נײַמאַן, מענדל דינער, משה אָפּענבערגער, אליעזר בילדער, בערל שטרום, העניע בירנבוים און טובֿה מאַרקשייד. איך געדענק אויך די לערער פון דער העברעאישער שול אין יענער צייט: שמואל גרייף ז״ל, עילא ליבסטער ז״ל און אַשר יונגער־מאַן, זאָל אָפּגעשיידט ווערן צום לעבן.

אַ צוויי־דריי יאָר שפּעטער, אַז איך בין עלטער געוואָרן און בין אַליין געוואָרן טעטיק, האָט שוין די „השומר"־אַרגאַניזאַציע נישט עקזיסטירט; דעמאָלט איז אויפֿגעקומען די „החלוץ"־אַרגאַניזאַציע, וואָס האָט געגעבן אירע חברים די זעלבע נאַציאָנאַלע דערציאונג ווי דער „השומר", אָבער אויסער־דעם האָט זי זיי געגעבן אַ קאָנקרעטן ציל: זיך אויסלערנען פעלדאַרבעט און זיך אַזוי צוגרייטן צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל און דאָרט צו אַרבעטן. אונדזער גרופּע האָט געהייסן „האיכר" (דער לאַנדווירט) און איז באַשטאַנען פון די פֿאָלגענדע חברים: יצחק שפּירא, נחמן בערגמאַן, אפרים גלעזר, ליובֿה שפּירא, מלכה שלאָם ז״ל, איצי ליסער ז״ל, שמעון ווײַנריאוב ז״ל און יצחק־אלי ליסער ז״ל. דעם גאַנצן זומער פֿלעגן מיר זיך טרעפֿן יעדן פרימאָרגן אין שטעטישן גאָרטן, וואו מיר האָבן פֿלייסיק געלערנט העברעאיש און מיר האָבן זיך באַמיט אַז אונדזערע נייע חברים, וואָס האָבן נאָך נישט געקענט קיין העברעאיש, זאָלן זיך אויך אויסלערנען ריידן. סוף זומער, אין דער שניט־צייט, האָבן מיר זיך אָנגעשטרengט צו באַקומען אַרבעט ביים שניט און מיר זענען אַרויסגעגאַנגען אויף „הכשרה".

ס׳איז גאָרנישט געווען אַזאַ לייכטע זאַך צו באַקומען אַרבעט ביים שניט. די גוטבאַזיצער אין אונדזער געגנט זענען גאָוואויניג געווען צו באַשטעלן צו דער אַרבעט „הוצולן" פון די קאָרפּאַטן; צו באַשעפּטיקן ביי אַזאַ אַרבעט יידישע יינגלעך פון דער שטאָט — דאָס איז געווען אַ גאַנץ נייע זאַך אין האָט זיך נישט גאַנץ גלייגיג אויפֿן שכל. די ערשטע וואָס האָבן מסכים געווען אונדז אויסצופֿרווון זענען דווקא געווען קריסטלעכע גוטבאַזיצער פון האָנטשאָראָוו און פון טישקוויץ. שפּעטער איז אויך יאָסל זיידמאַן, דער יידישער גוטבאַזיצער פון סעראָפּינעץ, ווייכער געוואָרן און האָט אונדז צוגעזומען צו דער אַרבעט. געזאָגט האָט ער, אַז אים איז שווער צו נעמען צו דער אַרבעט יידישע יינגלעך, ווײַל ער קען נישט צוקוקן ווי זיי אַרבעטן אַזוי שווער. אָבער שפּעטער האָט ער זיך איבערלייגט, אַז מיט די יידישע יינגלעך צוזאַמען וועט ער יעדן טאָג האָבן אַ „מניין" צום דאַוונען...

אין האָראָדענקע האָט שוין דעמאָלט עקזיסטירט אַ פאַראיין פון דער ציוניסטיש־סאָציאָליסטישער פאַרטיי „התאחדות", און מיט דער איניציאַטיוו פון זיינע חברים האָט זיך געגרינדעט אַן אָפּצווייג פון דער יוגנט־אַרגאַניזאַציע „גורדוניה". אַרגאַניזירט האָט דעם יוגנט־פֿאַרבאַנד יצחק שפּירא. נאָך זיין אַוועקפֿאָרן קיין ארץ־ישראל, אין יאָר 1925, האָט אַ גרופּע יינגערע חברים אָנגענפֿירט די טעטיקייט פון „גורדוניה". די גרופּע איז באַשטאַנען פון די חברים: משה בילדער ז״ל, שמואל לאָסטער ז״ל, נחמן בערגמאַן, בעלא שטאָכל און ליובֿה שפּירא. די האָראָדענקער אַרגאַניזאַציע פון „גורדוניה" איז געווען די דריטע וואָס איז אָנטשטאַנען אין גאַליציע, נאָך לעמבערג און סטאַניסלאַוו. אונדזער גרופּע האָט גאָר ענערגיש און פֿלאַנ־מעסיק געאַרבעט און מיר זענען דערגאַנגען אין משך פון אַ קורצער צייט צו 450 חברים, כאָטש מיר האָבן געהאַט גאָר אַ שאַרפּע קאָנקורענץ פונם „בונד" און פון דער ייִדישער שול. מיט דער צייט האָבן מיר פֿאַרברייטערט אונדזער טעטיקייט און מיר האָבן געגעבן די איניציאַטיוו צו דער גרינדונג פון „גורדוניה"־פֿאַראיינען אין די שכנותדיקע שטעט אין שטעטלעך, אין סניאַטין, זאָלישטשיק, זאָבלאָטאָוו, אָבערטין און טשערנעליצע. גאָר אַן אָנגענעמע איבערראַשונג האָב איך געהאַט אין טשאָרטקאָוויץ. צוויישן די 3500 איינוואוינער פונם דאָרף זענען געווען בערך 140 יידישע משפּחות, און אַלע האָבן זיך פֿאַרנומען מיט פעלדאַרבעט גלייך ווי זייערע שכנים, די גויים. אַלע זענען געווען נאַציאָנאַלע יידן און ציוניסטן, און די גאַנצע יוגנט, און אויך אַ טייל פון די דערוואַקסענע, האָבן געקענט העברעאיש און האָבן אפֿילו געריידט העברעאיש אין טאָג־טעגלעכן לעבן. זיי האָבן גערן אויפֿגענומען אונדזער איניציאַטיוו און ס׳האָט זיך דאָרט באַלד געגרינדעט אַ טעטי־קער פאַראיין פון „גורדוניה". די אַלע פאַראיינען האָבן אויס־געווייזלט אַ צענטראַלן קאָמיטעט, און האָראָדענקע איז געוואָרן דער צענטער פונם גאַנצן קרייז.

דער קלוב פון „גורדוניה" אין האָראָדענקע איז געווען אין אַ גרעדוגנעגער דירה ביי רחל פאַסוויג. די טעטיקייט איז אין אַלגעמיין געווען גאַנץ ענלעך צו דער טעטיקייט פונם אַמאָליקן „השומר" און פון אַנדערע נאַציאָנאַלע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס. אויך דאָ האָט מען געבילדעט קליינע גרופּן (קבוצות), וועלכע האָבן געטראָגן העברעאישע נעמען ווי „אריה", „כפיר", „נשר" אא״וו, און יעדע קבוצה האָט זיך אָפּגעגעבן מיט לייענען און דיסקוטירן וועגן ציוניזם און סאָציאָליסטישן ציוניזם און מיט

לערנען העברעאיש. די „גורדוניה" האָט זיך אויך פֿאַרנומען מיט דער קערפערלעכער אויסבילדונג פון אירע חברים. זומער פֿלעגט מען זיך צונויפקומען שבת אינדערפרי אויף דער טאָלעקע, און יעדע קבוצה פֿלעגט דורכריידן די טעטיקייט פון דער פֿאַרגאַנגענער וואָך און צוגרייטן דעם פֿלאַן פֿאַר דער נייער וואָך. דערנאָך פֿלעגט מען מאַכן פֿאַרשידענע קערפערלעכע איבונגען און מען האָט געשפּילט פֿאַרשידענע שפּילן. דאָס אַלץ האָט די יוגנט שטאַרק צוגעציגן, און ס׳האָבן ממש געפּעלט פֿאַסיקע כוחות צום אויסבילדן פון דער גרויסער צאָל חברים וואָס זענען צו אונדז געקומען.

די „גורדוניה" האָט זיך צווישן אַנדערע אַרבעטן אויך פֿאַרנומען מיט פֿאַראַנשטאַלטן פֿאַרשטעלונגען אין ייִדיש נאַציאָנאַלן גייסט. אַ גאָר נייע איינפֿירונג איז געווען דער עפּענטלעכער „זשורנאַל", אַ העפט אין וועלכן יעדער חבר האָט געקאָנט אַריינשרייבן פֿאַרשידענע באַמערקונגען און פֿאַרשלאָגן וועגן דער טעטיקייט פון דער אַרגאַניזאַציע, אינדערזיך פון פֿאַרשידענע איבערלעבונגען, אָדער גלאַט זיינע אייגענע באַטראַכטונגען און דערציילונגען. מיט דער ציים האָבן מיר אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן אַ וואַנט־צייטונג פֿאַר אונדזערע חברים. פון אָנהויב פלעגט די צייטונג זיין געשריבן מיט האַנטשריפֿט, ביז ס׳האָט זיך געפונען אַ חבר וואָס האָט געשריבן דרוק־בוכשטאָבן אָזוי שיין און אָזוי שנעל, אַז ער האָט זיך אונטערגענומען אַרויסצוגעבן די גאַנצע צייטונג מיט דרוק־בוכשטאָבן. דער חבר איז געווען מאיר בומבערג ז״ל. ער איז געווען אַ קליינטשיקער און קערפערלעך שוואַך אָנטוויקלט, נאָר ער איז געווען זייער טאַלאַנטירט צום צייכנען און האָט אויך געשריבן שיינע העברעאישע שירים. שפּעטער האָבן מיר אַרויסגעגעבן בראָשורן, געשריבן פון אונדזערע חברים; מאיר בומבערג האָט די בראָשורן געשריבן מיט דרוק־שריפֿט, דער־נאָך האָט מען זיי קאָפּירט מיט אַ „העקטאָגראַף". אַ פֿאָר עקזעמפּלאָרן פון די בראָשורן און פון דער דערמאָנטער וואַנט־צייטונג האָבן מיר געבראַכט קיין ארץ־ישראל און איבערגעגעבן דעם אַרכיוו פון דער אַרבעטער־באַוועגונג.

איך וויל דאָ אונטערשטרייכן, אַז ביים אַרגאַניזירן די „גורדוניה"־באַוועגונג ביי אונדז אין שטאָט און אין דער געגנט האָב איך באַקומען אַ וויכטיקע הילף פון מיינעם אַ קרוב, מענדל דוד. ער איז דעמאָלט געווען לערער אין פּוילישן גימנאַזיום ביי אונדז אין שטאָט, און איז איבערדעם נישט געווען פרייַ זיך עפענטלעך צו באַטייליקן אין אַ ייִדיש־נאַציאָנאַלער באַוועגונג. אָבער ער האָט אָלע מאָל אַרויסגעוויזן אַ וואַרעמען אינטערעס אין דער אַנטוויקלונג פון דער „גורדוניה", און בשעת ער האָט פֿאַרבראַכט יעדן פרייטיק־צו־נאַכט מיט אונדזער משפּחה, איז ער אַלעמאָל געווען גרייט מיך צו לערנען און מיך לאָזן געניסן פון זיינע פּעדאַגאָגישע עצות. היינט איז ער אַ לערער אין אַ מיטל־שול אין חיפה.

צום באַדויערן איז בלויז אַ קליינער טייל פון די חברים פון „גורדוניה" געקומען קיין ארץ־ישראל. אין יאָר 1929 איז געקומען אַהער אַ גרופּע פון חברים, וואָס האָבן געדאַרפט זיין דער קערן פון אַ גרויסער קבוצה פון „גורדוניה" מיטן נאָמען „גורדוניה ג׳". אין דער גרופּע זענען געווען די פֿאָלגענדע חברים: משה בילדער ז״ל, יאָסל אַנקנער, אַברהם לאָטנער, מוניע קנאָל, משה קאָמיל, שמערל בומבערג, יהודה פרידלער ז״ל, אסתר האַרטענשטיין, יואל יעגער, אליעזר לופּס, ברוך יורמאַן און משה שיקלער. זיי האָבן זיך באַזעצט אין כפר אהרון, אָבער מיט דער צייט האָבן כּמעט אַלע פֿאַרלאָזט די קבוצה.

און צום שלוס נאָך אַן עפּיזאָד, נישט גאָר קיין אָנגענעמער, פון יענער צייט. איינער פון אונדזערע חברים, מאיר דיקער, האָט אַן מיין וויסן זיך אונטערגענומען צו פּעלשן סערטיפֿי־קאָטן, כדי צו געבן אַ פּאָר חברים די מעגלעכקייט צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל אויסער דער „קוואָטע". אין אַ פּאָר פֿאַלן איז דאָס אָנגעגאַנגען, דערנאָך האָט מען אים געכאַפּט בשעת ער האָט אָפּגענומען אַ פּאָלשן שטעמפּל, וועלכן ער האָט באַשטעלט אין סטאַניסלאָוו. מען האָט אים געבראַכט קיין האַראַדענקע און מען האָט אויך מיך געזוכט צום פֿאָרהער. מיט שוועריקייט האָבן מיר געבראַכט קיין ארץ־ישראל און מיך צו לערנען אין מיך לאָזן געניסן פון זיינע פּעדאַגאָגישע עצות. היינט איז ער אַ לערער אין אַ מיטל־שול אין חיפה.

צום באַדויערן איז בלויז אַ קליינער טייל פון די חברים פון „גורדוניה" געקומען קיין ארץ־ישראל. אין יאָר 1929 איז געקומען אַהער אַ גרופּע פון חברים, וואָס האָבן געדאַרפט זיין דער קערן פון אַ גרויסער קבוצה פון „גורדוניה" מיטן נאָמען „גורדוניה ג׳". אין דער גרופּע זענען געווען די פֿאָלגענדע חברים: משה בילדער ז״ל, יאָסל אַנקנער, אַברהם לאָטנער, מוניע קנאָל, משה קאָמיל, שמערל בומבערג, יהודה פרידלער ז״ל, אסתר האַרטענשטיין, יואל יעגער, אליעזר לופּס, ברוך יורמאַן און משה שיקלער. זיי האָבן זיך באַזעצט אין כפר אהרון, אָבער מיט דער צייט האָבן כּמעט אַלע פֿאַרלאָזט די קבוצה.

און צום שלוס נאָך אַן עפּיזאָד, נישט גאָר קיין אָנגענעמער, פון יענער צייט. איינער פון אונדזערע חברים, מאיר דיקער, האָט אַן מיין וויסן זיך אונטערגענומען צו פּעלשן סערטיפֿי־קאָטן, כדי צו געבן אַ פּאָר חברים די מעגלעכקייט צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל אויסער דער „קוואָטע". אין אַ פּאָר פֿאַלן איז דאָס אָנגעגאַנגען, דערנאָך האָט מען אים געכאַפּט בשעת ער האָט אָפּגענומען אַ פּאָלשן שטעמפּל, וועלכן ער האָט באַשטעלט אין סטאַניסלאָוו. מען האָט אים געבראַכט קיין האַראַדענקע און מען האָט אויך מיך געזוכט צום פֿאָרהער. מיט שוועריקייט האָבן מיר געבראַכט קיין ארץ־ישראל און מיך צו לערנען אין מיך לאָזן געניסן פון זיינע פּעדאַגאָגישע עצות. היינט איז ער אַ לערער אין אַ מיטל־שול אין חיפה.

יואל יעגער

מיין וועג קיין ארץ־ישראל

אין יאָר 1914, ביים אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, בין איך געווען אַ קינד פון אַ פּיר יאָר. אַפּאָר וואָכן נאָכן אָנהויב פון דער מלחמה האָט זיך דאָס עסטרייכישע מילי־טער צוריקגעצויגן און די רוסן זענען אַריינגעקומען. מיין מוטער ע״ה האָט באַשלאָסן צו בלייבן אין האַראַדענקע מיט איר אַלטן זיידע יצחק־ראובן שור ז״ל, אַ ייִד אַ גביר און אַ גרויסער תלמיד־חכם, ביי וועלכן זי איז אויפגעוואַקסן פון קינדווייז און איז געווען צו אים ווי אַן אייגענע טאָכטער. מיין טאַטע ע״ה האָט געמוען זיינע פּיר קינדער, מיין עלטערע שוועסטער

לערנען העברעאיש. די „גורדוניה" האָט זיך אויך פֿאַרנומען מיט דער קערפערלעכער אויסבילדונג פון אירע חברים. זומער פֿלעגט מען זיך צונויפקומען שבת אינדערפרי אויף דער טאָלעקע, און יעדע קבוצה פֿלעגט דורכריידן די טעטיקייט פון דער פֿאַרגאַנגענער וואָך און צוגרייטן דעם פֿלאַן פֿאַר דער נייער וואָך. דערנאָך פֿלעגט מען מאַכן פֿאַרשידענע קערפערלעכע איבונגען און מען האָט געשפּילט פֿאַרשידענע שפּילן. דאָס אַלץ האָט די יוגנט שטאַרק צוגעציגן, און ס׳האָבן ממש געפּעלט פֿאַסיקע כוחות צום אויסבילדן פון דער גרויסער צאָל חברים וואָס זענען צו אונדז געקומען.

די „גורדוניה" האָט זיך צווישן אַנדערע אַרבעטן אויך פֿאַרנומען מיט פֿאַראַנשטאַלטן פֿאַרשטעלונגען אין ייִדיש נאַציאָנאַלן גייסט. אַ גאָר נייע איינפֿירונג איז געווען דער עפּענטלעכער „זשורנאַל", אַ העפט אין וועלכן יעדער חבר האָט געקאָנט אַריינשרייבן פֿאַרשידענע באַמערקונגען און פֿאַרשלאָגן וועגן דער טעטיקייט פון דער אַרגאַניזאַציע, אינדערזיך פון פֿאַרשידענע איבערלעבונגען, אָדער גלאַט זיינע אייגענע באַטראַכטונגען און דערציילונגען. מיט דער ציים האָבן מיר אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן אַ וואַנט־צייטונג פֿאַר אונדזערע חברים. פון אָנהויב פלעגט די צייטונג זיין געשריבן מיט האַנטשריפֿט, ביז ס׳האָט זיך געפונען אַ חבר וואָס האָט געשריבן דרוק־בוכשטאָבן אָזוי שיין און אָזוי שנעל, אַז ער האָט זיך אונטערגענומען אַרויסצוגעבן די גאַנצע צייטונג מיט דרוק־בוכשטאָבן. דער חבר איז געווען מאיר בומבערג ז״ל. ער איז געווען אַ קליינטשיקער און קערפערלעך שוואַך אָנטוויקלט, נאָר ער איז געווען זייער טאַלאַנטירט צום צייכנען און האָט אויך געשריבן שיינע העברעאישע שירים. שפּעטער האָבן מיר אַרויסגעגעבן בראָשורן, געשריבן פון אונדזערע חברים; מאיר בומבערג האָט די בראָשורן געשריבן מיט דרוק־שריפֿט, דער־נאָך האָט מען זיי קאָפּירט מיט אַ „העקטאָגראַף". אַ פּאָר עקזעמפּלאָרן פון די בראָשורן און פון דער דערמאָנטער וואַנט־צייטונג האָבן מיר געבראַכט קיין ארץ־ישראל און איבערגעגעבן דעם אַרכיוו פון דער אַרבעטער־באַוועגונג.

איך וויל דאָ אונטערשטרייכן, אַז ביים אַרגאַניזירן די

אַנגעהויבן נעמען צום מילימער אויך עלטערע יאָרגענג און אויך מיין פאָטער איז געווען געוואָרן. אונדז קינדער, וואָס זענען געבליבן אינגאַנצן אַן עלטערן, האָט מען אָפגע־שיקט קיין ווין, אין אַ „קינדער־היים".

די מלחמה האָט זיך געענדיקט, און מיר קינדער האָבן נאָך אַלץ נישט געוואוסט וואו אונדזערע עלטערן געפינען זיך. צום גליק איז מיין מוטער מיטן זיידע געבליבן לעבן אין האַאַדענקע, און דורכן רויטן קרייץ האָבן זיי זיך אָנגעפרעגט וואו מיר זענען. אויף אַן עלכען אופן האָבן מיר זיך עטראָפן מיטן טאַטן, און צוזאַמען זענען מיר צוריקגעפאָרן קיין האַאַ־דענקע. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם ערשטן „קידוש", וועלן מיין טאַטע און דער זיידע האָבן ביידע געווויינט פאָר פרייד, וואָס זיי זיצן ווידער אינאיינעם מיט דער גאַנצער משפחה ביים שבתדיקן טיש.

די שטאָט איז געווען האַלב חרב ונחרב און די באָפעלקע־רונג איז פון טאָג צו טאָג געוואָקסן, ווייל טאָג־טעגלעך זענען אָפּאָר משפחות צוריקגעקומען פון דער פלוכט. אונדזער משפחה איז געווען פון די גליקלעכע, וואָס האָבן באַקומען צו דינגען אַ קליינע וואוינונג אין שטאָט. פון אַ האַלבער קיך האָבן מיר געמאַכט אַ געוועלבל, קוים אַ זכר פונם אַמאָליקן גרויסן און פיינעם שפעצעריי־געשעפט פון יצחק־ראובן שור. אַנדערע משפחות, בפרט די אָרעמערע, האָבן איבערהויפט נישט געהאַט וואו זיך אַהינצוטון. האָט די דעמאָלטדיקע אונגאַרישע אָדמי־ניסטראַציע אויסגעבויט פאָר זיי אַ באַראַקן־לאָגער פון צען לאָנגע באַראַקן און אין יעדן צימער אַריינגעזעצט עטלעכע משפחות. אט די באַראַקן האָבן דאָן אָפּאָר יאָר „באַשיינט" די שטאָט, ביז אַלע זיינרע באָוואוינער זענען ענדלעך אַריבער אין מענטשלעכע דירות.

דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן האָט זיך קאָנצענט־רירט בעיקר אין די צוויי נאַציאָנאַלע שטרעמונגען, אין דער ציוניסטישער און אין דער בונדיסטישער. די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע האָט געהאַט אירע אָנהענגער אין די קריזן פון סזחרים און מיטלשטאַנד, און די בונדיסטישע — צווישן בעלי־מלאכות. ס׳איז אויך געווען אַ דינע שיכט פון דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן און בעאַמטע וואָס זענען געווען פון תמיד אַן אַסימילאַטאָרן, אָבער זייערע קינדער האָבן אָנגעהויבן צו קומען אין די קריזן פון דער ציוניסטישער יוגנט און מיט דער צייט זענען זיי געוואָרן ציוניסטן.

מיין פאָטער איז אַלעמאָל געווען ציוניסטיש געזינט, איך האָב געלערנט אין דער העברעאישער שול און בין געווען אַ מיטגליד פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „גורדוניה". אָבער אַז ס׳איז געקומען די פראָגע פון זיין אויף „הכשרה", איז מיין פאָטער געווען דאָקעגן, גלייך ווי אַלע אַנדערע עלטערן. אין יאָר 1928 בין איך געווען דער איניציאַטאָר פון אַ גרופּע וואָס האָט געוואָלט גיין אויף הכשרה און בין געפאָרן מיט נאָך צוויי חברים זוכן אַרבעטס־פלעצער ביי יידישע „פריצים" אין דער גענגט פון גוואָדזיעץ. אָבער מיר זענען צוריקגעקומען מיט גאָרנישט, ווייל אַלע האָבן מורא געהאָט זיך צו פאָרלאָזן אויף דער אַרבעט פון יונגע יידישע ייִנגלעך. ענדלעך האָט זיך געפונען אַ גוטבאַזיצער אין סטאַניסלאָוואוו, וואָס האָט מסכים געווען אונדז צו באַשעפטיקן אין זיין פאַלוואָרק נעבן טלר־מאַשׂ. ער איז געווען זייער פרום און האָט געהאַט דעם חשבון, אַז ווען ער וועט קומען אויפן פאַלוואָרק וועט ער האָבן אַ מנין צום דאַוונען...

אָזוי ווי אַלע אונדזערע עלטערן זענען געווען קעגן דעם מיר זאָלן פאָרן אויף „הכשרה", האָבן מיר עמעוזט אָרויס פון שטוב בגניבה. דאָס איז געווען צומאָרגנס נאָך פסח. קומענדיק אויפן פאַלוואָרק האָבן מיר באַוויזן אַז יידישע בחורים אָרבעטן נישט ערגער, און אָפּילו בעסער ווי די ענגיטע גוויישע אָרבע־טער. זונטיק, ווען מיר פלעגן אָקערן אַליין, האָבן מיר אָרויס־געגעבן אָרבעט 25% מער ווי די נאָרמע, כאָטש מיר האָבן געאָקערט מיט די ערגערע פערד (די גוטע פערד האָט מען זונטיק געלאָזט רוען).

נאָכדעם ווי מיר האָבן אַזוי געאָרבעט זעקס וואָכן האָבן מיר באַשלאָסן אַהיימצופאָרן אויף שבועות. פונם פאַלוואָרק האָט מען אונדז נישט געוואָלט געבן קיין וואָגן צום פאָרן, האָבן מיר זיך געלאָזט גיין אַהיים צופוס.

שבועות האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז אין האַאַדענקער הויף געפינט זיך אַ פלוגה פון „השומר הצעיר" אויף הכשרה. מיר זענען געגאַנגען זיי בעזוכן, און דאָ האָבן מיר געהאַט אַן איבערראַשונג. אין דעם טאָג האָבן די שקצים, וואָס האָבן געאָרבעט צוזאַמען מיט דער פלוגה, געשטויסן מיט דער גראַב־ליע איינעם פון די חברים פון דער פלוגה, און די שטימונג איז געווען זייער געשפאַנט. די חברים זענען געווען פאָרבאָריקאַדירט אויפן צווייטן שטאָק. אַפאָר חברים זענען געווען אונטן אין קיך און האָבן נישט געקענט אָרויפקומען מיטן עסן. האָב איך מיט אַ חבר פון דער פלוגה געכאַפט דעם גרויסן, הייסן טאָפּ מיט רייז און מילך, און מיט אַ אימפעט האָבן מיר זיך געלאָזט אַדורכגיין דורך דער גרופּע שקצים, וואָס איז געשטאַנען בייַ דער טיר. די אַנדערע צוויי בחורים און צוויי מיידלעך זענען אונדז נאָכגעגאַנגען, און ביז די שקצים האָבן זיך געכאַפט וואָס דאָ גייט פאָר, זענען מיר שוין געווען אויבן. איך האָב זיך דערבייַ אָפּגעבריט די האָנט און אַ פוס און באַקומען צוויי גרויסע ברען־בלאָזן.

אָבער די שקצים האָבן זיך, ווייזט אויס, נישט געקענט שענקען, וואָס מיר האָבן זיי אָזוי איבערראַשט, און זיי האָבן באַלאָגערט די טיר. מיר האָבן געזען אַז אויפן גלייכן וועג וועלן מיר נישט קענען אָריסגיין ברענגען הילף פון דער שטאָט, האָבן מיר צונויפגעבונדן עטלעכע ליילעכער און אָראָפגעלאָזט דורך דעם פענצטער פון דער צווייטער זייט דעם קליינעם בוזיע טייטלבוים, וועלכער איז געווען זייער פלינק, ער זאָל מודיע זיין דער פּאָליציי און אויך אין פאָראיין. צוויי שעה שפעטער איז געקומען אַ פאָליציאַנט און פאָרלאָנגט מיר זאָלן אויסליפערן אונדזערע רעוואָלווערן (די שקצים האָבן אים געזאָגט, אַז מיר האָבן רעוואָלווערן). האָב איך געוויזן די צוויי שפיל־רעוואָלווערן, וואָס איך האָב געהאַט ביי זיך. דער פאָליציאַנט האָט זיך נאָר צעלאַכט, האָט צעטריבן די שקצים און אונדז באַפרייט פון דער בעלאָגערונג. אָזוי איז מיר גאָנץ צופעליק אויסגעקומען זיך דאָס ערשטע מאָל צו באַטייליקן אין אַ „זעלבסט־שוץ".

נאָכדעם ווי מיר האָבן דעם זומער פֿאַרבראַכט אויף הכשרה ביי פעלדאַרבעט, זענען מיר אַרויסגעפֿאָרן קיין נאַזאַרעט ווָאַרגאַ אַרבעטן אין אַ טאַרטאַק. אויך דאָ האָבן מיר נישט געלעקט קיין האָניק פון אונדזערע גויישע „קאָלעגן". דער טאַרטאַק האָט געהערט צו אַ יידישער געזעלשאַפט און געאַרבעט האָבן דאָרט בערך דריי טויזנט אַרבעטער, דאָס רונטער אויף „חלוצים" פון אַלע שאַטירונגען: סתם־חלוצים, בית"רים, הפועל המזרחי, השומר הצעיר, און אונדזער גרופע פֿון „גורדוניה". אין אַ שיינעם ווינטער אָוונט, ווי נאָר איך בין אַהיימגעקומען פון דער צווייטער שיכט, איז מען געקומען מיך רופן צו הילף, ווייל אַ גרופע חלוצים, וואָס איז געגאַנגען צו דער דריטער שיכט, איז באַפֿאַלן געוואָרן פון אַ באַנדע שקצים אין אייגער פון אונדזער גרופע, ליפע קאַנער (היינט איינער פון די וויכטיקע פֿאַליצייַ אָפֿיצירן אין תל־אביב) איז פאַרוואונדעט געוואָרן אין דער האַנט ביים קעגנשטעלן זיך. איך האָב געוואוסט, אַז אויב מיר ווילן בלייבן אַרבעטן אין טאַרטאַק, דאַרפן מיר דעם סכסוך ערלייַדיקן דורך דער פֿאַליצייַ און נישט אַרײַנלאָזן זיך אין אַ געשלעג מיט די שקצים. איך האָב זיך דערפאַר געלאָזט אין שטאַפֿ אַרײַן דורך די אונטערגרופּן, ווייל אויף דער הויפּטגאַס האָט מען געדאַרפט דורכגיין אַ בריק, אונטער וועלכער ס׳איז געלעגן באַהאַלטן אַ באַנדע שקצים, און זיי האָבן נאָכגעמאַכט דאָס קרעכצן פּטן אַ פֿאַרוואונדעטן, כדי אונדז צו פֿאַרנאַרן אונטער דער בריק. ערשט נאָכדעם ווי די פֿאַליצייַ איז געקומען, געמאַכט אַן אויספֿאַרשונג און אַרעסטירט עטלעכע באַנדיטן, האָט מען ווידער געקענט רואיק גיין צו דער אַרבעט.

באַלד נאָכן ווינטער זענען די ערשטע פון אונדזער גרופּע אָפּגעפֿאָרן קיין ארץ־ישראל, אין מערץ 1930. איך בין נאָך געבליבן אַפֿאַר חדשים אין האַרעדענקע, אַבער וויסנדיק וואָס ס׳האָט זיך אָפּגעטאָן אין ארץ־ישראל אין יאָר 1929, האָב איך ביי זיך באַשלאָסן, אַז ווי איך וועל קומען קיין ארץ־ישראל וועל איך זיך באַלד אַנשליסן אַן דער „הגנה".

דעם 15־טן יולי 1930 בין איך אַראָפּ פון שיף אין יפֿו, און כאָטש מען האָט גוט געזוכט, איז מיר געלונגען אַריבערצוּר ברעגנגן אַ רעוואָלווער מיט פופּציק קויל. אָבער אַרײַנצוגיין אין דער הגנה איז נישט געווען אַזוי לייכט. ערשט אין יאָר 1933, בשעת די אומרוען אין יפֿו, האָב איך נאָכגעקוקט ווער פון מיינע חברים ביי דער אַרבעט האָט געפּעלט אין דער צייט פון די אומרוען, איך האָב מיט זיי שפּעטער גערעדט און מיט זייער הילף בין איך געוואָרן אַ חבר אין דער „הגנה", אין יאָר 1933. איך בין געבליבן אין דער „הגנה" ביז 1948, ווען איך בין געוואָרן אַ לעגאַלער סאָלדאַט אין דער ידישער אַרמיי.

יהושע שטרייט

דראַמאַטישע טעטיקייט

דער אָנהויב פון דראַמאַטישער טעטיקייט אין אונדזער שטעטל, ווי ווייט עס באַציט זיך צו מיין דור, איז געווען נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די עלטערע חברים פון דער סקויט־אַרגאַניזאַציע „השומר" פלעגן צוגרייטן פּאַר שבת, בעת דעם אַלגעמיינעם טרעפֿן־זיך פון דעם „קן", אַ „ליטע־ראַריש־וואָקאַליש פֿראַגראַם". די חברים מעגדעלע שטרום, מעכעלע פּילפּל און יום־טוב גריידיגער, צוזאַמען מיט העניע בירנבוים, פלעגן צוגרייטן אַ לעבעדיקע הומאָריסטישע צייטונג, שפּילן פֿראַגמענטן און געבן טיפּן פון שלום־עליכמס דער־ציילונגען.

דעם שטויס צו „שפּילן טעאַטער אייף אַן אמת" האָט די דעמאָלטדיקע האַרעדענקער יוגנט באַקומען בעת דעם באַזוך פון אונדזער בן־עיר, דעם בעריש שוישפּילער אַלעקסאַנדער גראַנאַך, וואָס האָט אַנטייל גענומען אין אַ פֿאַרשטעלונג און איז נאָטירלעך געווען די אַטראַקציע פון דעם אָונט. ער האָט רעציטירט „די גייסטער" פון איבסטן און געשפּילט אַן איינ־אַקטער „דער בעל־עגלה", צוזאַמען מיט ריסיע לאַזער, מעגדל דינער און אַנדערע. מיר, די יינגערע חברים פונם „השומר", אין אונדזערע גרינע מונדירן, זענען בלויז געווען די אַרדנונגס־האַלטער אין יענעם אָונט.

אַביסל שפּעטער, איידער עס זענען אָפּגעפֿאָרן קיין ארץ־ישראל די חברים פון דער ערשטער גרופּע חלוצים, האָט מען אַנגעהויבן „שפּילן טעאַטער אויף אַן אמת" אין זאַל פון „קאַסאַ אשטשענדאַשטשי". איך וועל קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן די גרויסע איבערלעבונג וואָס איך האָב געהאַט, ווען מייַן העברעאישער לערער אַשר יונגערמאַן האָט מיך „אַריינגענומען" אין טעאַטער צו דער פֿאַרשטעלונג „גאָט, מענטש און טייוול" פון יעקב גאַרדין, וואו עס זענען אויפֿגעטרעטן ריסיע לאַזער, עטיל סטריזאָווער, העניע בירנבוים, פּאַנציע וויינ־שטיין, יואל שכטער, אַדעלאַ וואַסער, וואָוע שטרום און בערל שטרום. די הויפּט־ראָלע האָט געשפּילט מאָטע כ״ץ, וואָס האָט באַווייזן אַן אויסדריקלעכן טאַלאַנט אויף דער בינע, אַזוי וויט, אַז קומענדיק קיין ארץ־ישראל האָט ער זיך באַטייליקט אין אַרבעטער־טעאַטער „אוהל", האָט געהאַט גוטע רעצענזיעס און איז כמעט געוואָרן אַ באַרופּס־אַקטיאָר. אויך מענדל דינער, וואָס האָט באַווייזן גרויסע פּאַטיקייטן אויף דער בינע, האָט געוואָלט מאַכן פון טעאַטער אַ לעבנס־קאַריערע, נאָר פיל האָבן מיר וועגן אים שפּעטער נישט געווויסט, ווייל ער איז אַריבער קיין רוסלאַנד און וויניק פון זיך גלאַזט הערן.

אויך דער „בונד" אין האַרעדענקע האָט אַנטוויקלט צווישן זיינע אַנדערע טעטיקייטן אַ פֿאַרצווייגטע דראַמאַטישע אַרבעט מיט אייגענע כוחות פון שפּילערינס און שפּילער, ווי אויך רעזשיסערן. דער זאַל פון ווייַנשטיין איז געוואָרן אַ צענטער

פונם קולטורעלן לעבן, און אומפארגעסלעכע אויפפירונגען האבן מהנה געווען נישט בלויז די חברים פון „בונד", נאר אויך דאס גאנצע שטעטל האט מיטגעלעבט יעדע פארשטע־לונג. מען איז געקומען מאנסווייז, און פיל האבן מיטגעמאלפן דורך אויסלייגן געהעריקע מעבל און רעקוויזיטן צו דער פארשטעלונג. דער „בונד" האט פארמאגט גוטע שוישפילע־רישע כוחות, ווי עדזיע גרינבערג, אייזיק פינק, אשר שטרייס, מאנציע ברילער, מענדל דינער, פאנציע ווינשטיין און אנדערע. זיי האבן אויך געהאט גוטע רעזישיסערן, ווי ברוך איציק שפירער, פייסיע קלינגער, אשר שטרייס, יהודה הערש סאבעל, און זיי האבן געגעבן די בעסטע פיעסעס וואס א דילעטאנטן טרופע האט מיט אייגענע כוחות געקאנט אויפפירן.

פאר די ברייטע פאלקסטימלעכע מאסן איז יעדע פאר־שטעלונג געווען אן איבערלעבעניש. איך געדענק, אז אפילי מיין מוטער ע"ה, וואס די גאנצע וואך האט זי אינזינען געהאט דאס געווען דעם מסחר, און דער שבת איז איר געווען הייליק פאר דאוונען און זאגן תהילים און מעמדות, האט זיך פאראינטערעסירט און „מיטגעלעבט" דעם עניין טעאטער. אייגנטאל, אהיימקומענדיק פון א פארשטעלונג מיט גראנאכן, האב איך געפרווט נאכשפילן דעם „בעל־עגלה", און ס'איז מיין מאמען אזוי געפאלן, אז זי האט מיך געבעטן איך זאל עס איבערחזרן נאך און נאך. א צווייט מאל, אז דער „בונד" האט געגעבן א נייע פארשטעלונג און מיין ברודער אשר האט מיך נישט געוואלט „ארייננעמען" אין טעאטער, האט די מאמע „אינטערווענירט" ביי איר עלטערן זון מוצאי שבת, ווען ער איז געקומען עפעס איבערכאפן, און זי האט געזאגט: דו זאלסט מיר מיטנעמען שיקאלען, דאס מעזיניקל, איז טעאטער אריין... אזוי הייס איד! און דאס האט געווירקט, נאך וויאזוי! אשר האט פונם ספרים־שענקל ארויסגענומען א גמרא, און דערצו דעם טאנצ פלושענעם קאפעלוש, און גע־זאגט צו מיר: נעם, טראג דאס אפ, און זאג אין מיין נאמען, אז מ'וועט דיר שוין אריינלאזן... און ריכטיק, מען האט מיך דורך דער בינע אראפגעלאזט אין זאל אריין, און אזוי בין איך געווען אין טעאטער.

וואס שפעטער איז אלץ אונטערגעקומען א נייער דור און נייע שפילערס, און „די גאלדענע קייט" האט באקומען נייע רינגען. עס האט דעם „עולם" נישט אויפגעהערט צו ציען צום טעאטער. פארשידענע פראפעסיאנעלע וואנדערטרופן האבן אין אונדזער שטאט געקענט שפילן חדשים־לאנג ביי פול עפעקטע זאלן אין „נאראדני דאם". גלימערס, באריצ, לאטאוויטשס און שטיינס טרופן, הגם זייער ניוואו איז געווען פארשידן, איז מען צו אלע געגאנגען, ווייל דער „עולם" האט געלעכצט נאך אביסל טעאטער, וויבאלד די שפילער־מוזע פון די אייגענע דראמאטישע סעקציעס איז אנטשווינג געווארן. און, „את חטאי אני מזכיר היום", און זאלן אונדז געשענקט זיין אונדזערע „חטאות נעורים": מיינסטענס זענען מיר, יונגע שטיפערס, ארויס אין טעאטער נישט מיט א בילעט פאר מזומן געלט, נאר מיט א נאכגעמאכטער קארטע (אדער א רעזור־קארטע) און מיט א ביסל שרעק... דער עיקר — מען איז געווען אינעוויניק, אין זאל...

און אז מיר שטיפערס זענען אונטערגעוואקסן, זענען מיר אויך ארויף אויפן וועג פון שפילן טעאטער. אגגעהויבן האבן מיר מיט אנטיילנעמען אין א פארשטעלונג פון „מכירת יוסף" (פראנשטאלטעט פון דער העברעאישער שול). אדער אין א „ליטעראריש־וואקאלישן אוונט" לכבוד חנוכה, וואו מ'האט רעציטירט הוגא צוקערמאנס מאקאבעער־לידער, און שפעטער האט מען געגעבן גאנצע פארשטעלונגען און רעוויעס.

דער איניציאטאר פון געבן א רעווייע מיט אייגענע כוחות איז דווקא געווען נישט קיין הארדענקער. ס'האט זיך באזעצט אין שטאט א געוויסער שאצבערגער פון קאלאמיי און געעפנט א ביכער געשעפט און א ליי־ביבליאטעק. ער איז מטבע געווען א גרויסער ליבהאבער פון טעאטער און געזאנג און האט געהאט א טאלאנט צום רעזישיסירן. ער האט מיט אונדז צוגעגרייט א רעווייע מיטן נאמען „כינעזיש", וואס אירע שלא־גערן האט מען נאכדעם יארנלאנג געזונגען אין שטאט, און אברהמלע פילפל האט זיי ביזן היינטיקן טאג נישט פארגעסן.

חוץ דעם האבן מיר געהאט איז הארדענקע אן אמתן „באהעמיאן", דער אייביק אומפארהייראטער אשר שעכנער, וואס די אפערע און דאס טעאטער זענען געווען זיין גרויסע ליבע, און מער ווי די יוגנט האט געוואלט שפילן האט ער געוואלט רעזישיסירן. אזוי האבן מיר אויפגעפירט דעם „טויטן מענטש" פון שלום אש, וואו עס האבן זיך באטיילקט ישראל סוכער, משה פלעשנער, אייזיק רויכוורגער, יהושע שטרייט, רבקה רויכוורגער, ליבע שאפירא, גינקע לערער, דאניע אפענבערגער און אנדערע.

די פארשטעלונג איז אויך געגעבן געווארן אין גוואזדזיעץ, און דאס איז פארבונדן מיט אן עפיזאדע, וואס איז כדאי דערציילט צו ווערן. אזוי ווי מיר האבן באדארפט מאכן א פראבע אין גוואזדזיעצער זאל, שבת פאר דער פארשטעלונג, זענען מיר אלע, צוואנציק אנטיילנעמער, געקומען קיין גוואזדזיעץ פרייטיק פארנאכט און אייגעשטאנען אין האטעל ביי אורציע שלאם (מאיר שלאמס א ברודער). פארשטייט זיך, אז מ'האט אפגעהאלטן א שבת מיט אלע פיטשעווקעס, און אביסל בראנפן צו די פיש האט אויך נישט געפעלט. אבער א ס'איז געקומען זונטיק אינדערפרי צום אפרעכענען זיך מיטן האטעלבאזיצער, האט ליידער די הכנסה נישט געדעקט די הוצאה, און מ'האט באדארפט פון דער אייגענער קעשענע דערליגן, כדי צו קענען אנשטענדיק ארויס פון דעם ספעק־טאקל. און דאס מאל זענען געווען צוויי געקריוודעטע צדדים: דער צווייק פאר וועלכן מיר זענען געפאהרן שפילן, וואס האט קיין הכנסה נישט באקומען פון דער אימפרעזע, און מיר אליין, וואס האבן געמוזט דעקן דעם דעפיציט...

אבער די נישט־געלונגענע עקסקורסיע אין שכנותדיקן שטעטל האט אונדז נישט אפגעהאלטן פון וועלן ווייטער זיין טעטיק אויפן דראמאטישן געביט. מיר האבן ליב געהאט צו שפילן טעאטער, און נאך מער ווי מיר האבן געוואלט שפילן — האבן די רעזישיסערן געוואלט רעזישירן. און דאס פובליקום איז קיינמאל נישט מיד געווארן צו קומען, צו זען און צו הערן.

שלמה סוכער

דער „שלום־עליכם קלוב"

די סיבות, צוליב וועלכע די יוגנט האָט זיך אַזוי־פיל אָפּגע־
געבן מיט טעאַטער־שפּילן, זענען געווען פֿאַרשידענע. ערשטנס
האָט מען געוואָלט אויספילן די פּרייַע אָוונטן; שנית,
האָט יעדער פון אונדז געגלויבט אַז די נאַטור האָט אים
באַשענקט מיט דראַמאַטישע פּעאיקייטן, און ער דאַרף נאָר אַ
מעגלעכקייט זיי צו אַנטוויקלען. אַזוי איז אין משך פון די
יאָרן אין שטאָט געגרינדעט געוואָרן אַ קלוב אויפן נאָמען פון
שלום־עליכם; דאָס איז געווען אַן אומפּאַרטייאישע שאַפֿונג,
ווייל אָלע פֿאַרטייען האָבן זיך אין „שלום־עליכם קלוב"
באַטייליקט, און נישט לויט דעם פּריערדיקן שטייגער, ווען
יעדע פֿאַרטיי האָט געהאַט אַן אייגענע דראַמאַטישע סעקציע.

און עס איז געווען שאַבערגער, דער קאָלאָמייער, וואָס
איז געווען דער איניציאַטאָר און רעזשיסער פונם „שלום־
עליכם קלוב". דער פֿאַרזיצער איז געווען מאַרעק כהן, און מיט
אים זענען געווען אָקטיוו מאָריץ פילפל, בום אָפּענבערגער,
משה דינער, מאיר בומבערג, שלמה סוכער, און אַנדערע. מען
פלעגט נישט נאָר „טעאַטער שפילן", נאָר אויך הערן רעפּע־
ראָטן איבער ליטעראַטור און טעאַטער־געשיכטע. לייענען
צוזאַמען די „ליטעראַרישע בלעטער" און אָנפירן געזאַנג
צווישן דעם „עולם" (שירה בציבור).

די ערשטע פּיעסע וואָס מיר האָבן אויפגעפּירט איז
געווען „טוביה דער מילכיקער". איך האָב געשפּילט טוביהן,
חייציע רייכמאַן — זיין וויַיב גאָלדע, רבקה ראָטמאַן — די
טאָכטער חוה; אויך האָבן זיך באַטייליקט שטיל וואָכטעל, אָליע
פילפל, חיים מאַרקשייד, און משה'לע וויינשטיין אין דער
ראָלע פון אַ קינד. די פּיעסע האָט זייער אויסגענומען, און דער
עולם איז געווען אַזוי געשפּאַנט, אַז ביי דעם דריטן אַקט, ווען
טוביה זעצט זיך „שבעה" נאָך זיין טאָכטער חוה וואָס איז
אַוועק מיטן שייגעץ, האָט שמעון פילפל זיך צעשריגן אויף אַ
קול: „מיין גאָט, דער מענטש ווערט וואַנזיניק!"

אַ צווייטע געלונגענע אויפֿפירונג פונם „קלוב" איז געווען
„דער ישיבה בחור" פון קאָברין, אונטער דער רעזשי פון
שאַצבערגערן. פֿאַרן מוזיקאַלישן טייל איז געווען פֿאַראַנט־
וואָרטלעך ישראל סוכער און ער האָט איינשטודירט די לידער.
דעם ישיבה־בחור האָב איך געשפּילט, און די רביצין איז
געווען העניע כ"ץ. אויך רבקה ראָטמאַן, יצחק ליסער ז"ל,
יקותיאל מיינהאַרט און אַנדערע האָבן זיך באַטייליקט. די
פֿאַרשטעלונג האָט געהאַט — ממש ווי אין די גרויסע טעא־
טערס — אַ דאָפּעלבאַזעצונג פון דער הויפּטראָלע; ווייל
נאָכדעם ווי צו דער פּרעמיערע זענען שוין די בילעטן געווען
אויספֿאַרקויפט, איז גראָד געשטאַרבן אַ קרוב פון מיין משפּחה,
און גוטמאַן (רויזע קאַלמוסעס איידעם) האָט אויף גיך דעם
ישיבה־בחור איינשטודירט און געשפּילט. אָבער אַ וואָך נאָך
מיין אָבלות, האָט מען נאָך אַמאָל געגעבן די פֿאַרשטעלונג
מיט מיר אין דער הויפּטראָלע, ביי אַ פולגעפֿאָקטן זאַל.

די אויפֿפירונגען פונם „שלום־עליכם קלוב" האָבן געגעבן
אַ שייגע הכנסה און מען האָט געקענט פירן אַ פֿאַרצווייגטע
טעטיקייט; אָבער דאָס כאַראַקטעריסטישע פֿאַרטיי־לעבן אין
דער יידישער גאַס האָט אויך אין דעם פֿאַל געהאָט זיין וויר־
קונג. די פֿאַרטייען האָבן דערזען אַז עס פעלט זיי אַ צאַפּעל־
דיק־לעבעדיקע טעטיקייט פֿאַר זייערע מיטגלידער, און דער
עיקר — עס פעלט הכנסה פֿאַר זייערע דעקלאַרירטע צוועקן;
האָבן זיי אין אָנהויב פֿאַרלאַנגט אַ חלק פון דער הכנסה,
פֿאַרן שפּילן פון זייערע חברים, און צום סוף האָט עס דער־
פירט צו באַזונדערע דראַמאַטישע סעקציעס ביי יעדער פֿאַרטיי.
דאָס האָט ממילא געצוואונגען געוויסע חברים צו פֿאַרלאָזן דעם
„שלום־עליכם קלוב" און דערפירט צו זיין אויפלעזונג.

צענדליגער יאָרן זענען אַוועק זייט יענע טעג, אָבער עס
פֿארגעסן זיך נישט די אייַנדרוקספּולע פֿאַרשטעלונגען ווי
„הערצעלע מיוחס", „חאַסיע די יתומה" און „דער יידישער
קעניג ליר", וואָס די דראַמאַטישע סעקציע פונם „בונד" האָט
אויפגעפּירט. אויך מיר, חברים פון „התאחדות", האָבן וויטער
פֿארטגעזעצט אונדזער טעטיקייט און געשפּילט פּיעסעס ווי
„געבריידער לוריא", „דער דוכס" פון אַלטער קאַציזנע און
„דער אוצר" פון דוד פינסקי. אויך אין אַנדערע שטעט און
שטעטלעך אין גאַליציע האָבן אַמאַטאָרן געשפּילט טעאַטער,
אָבער עס וועט נישט זיין איבערטריבן אויב מיר וועלן זאָגן,
אַז ביי אונדז אין האַראַדענקע איז עס געווען „מיט אַ שמיץ
אַריבער". עס קאָן לייכט זיין, אַז דאָס ארויסרייסן־זיך פון
אונדזער בעקער־געזעלן אַלעקסאַנדער גראַנאַך פונם פֿאַר־
וואַרפענעם שטעטל צו דער וועלט־בינע, האָט געהאָט זיין
השפּעה אויף אויפֿ אַנדערע, זיי זאָלן זיך וועלן רייסן צו דער
וווייטער וועלט מיט זייער טאַלענט — ווי למשל, מענדל דינער,
ווי עס האָט שוין דערמאָנט יהושע שטרייט אין זיין רשימה,
אָדער ישראל סוכער, וואָס איז געפֿאָרן צו גראַנאַכן קיין
בערלין, און אַ דאָנק זיין השפּעה איז ער אויפגענומען געוואָרן
אין וואַרשעווער „יונג טעאַטער" אונטער דער לייטונג פון
ד"ר מיכאל וווייכערט.

אָפּילו אין דער וויניער פֿאָלקס־אָפּער איז האַראַדענקע
געווען פֿאַרטרעטן — דאָרט האָט לאַנגע יאָרן געזונגען די
זינגערין רענאַ פּפּיפּער־לאַקס. דער יונגערער דור אין שטאָט
האָט וועגן איר וווייניק געוווסט, אָבער די האַראַדענקער,
וועלכע ס'איז אויסגעקומען צו הערן זי זינגען האָבן מיט אַ
געווייסן שטאָלץ געזאָגט: „זי איז אַן אונדזערייקע".

אָט אַזוי האָט אין אונדזער שטעטל די מוזע פון קונסט
געפּונען איר נעסט, און די יוגנט האָט געפּרוווט פון דאָרט
אויסשפֿרייטן די פליגל... איז אָבער געקומען דער צורר און
פֿאַרניכטער פון דער קולטור־וועלט און האָט צעשטערט דעם
נעסט און חרוב געמאַכט די שטאָט. זאָלן אָט די שורות זיין
אַ מצבה און אַ זכרון צו דעם האַרציקן ליד, וואָס אונדזערע
האַראַדענקער האָבן געזונגען און נישט דערזונגען...

צבי ישכר ז"ל

מוסדות ציבור בעירנו

א. הקהילה וחברות שונות

עד שנת 1918, שנת סיומה של מלחמת העולם הראשונה, הוסדרה עבודת הקהילה על־ידי החוק האוסטרי. החוק הפולני, שהיה בתוקפו אחרי שנת 1918, היה שונה מן החוק האוסטרי; אך ההשפעה הממשית נתונה היתה, בין בתקופת השלטון האוסטרי ובין בתקופת השלטון הפולני, בידי מוסדות־השלטון המקומיים, בידי שר־המחוז והמשטרה. המוסדות האלה הפעילו תמיד את השפעתם כדי להבטיח שראש־הקהל וחברי מועצת־הקהילה יהיו אנשים שמוסדות השלטון יוכלו לתת בהם אמון. בעשרות השנים האחרונות עמדו בראש הקהילה בתקופות שונות: משה פינלש, יוסף באָזנאָר, שלמה שטרייט, ברל שפירר ואלתר דיקר.

ששת הפעולה של הקהילה הצטמצם בתחומי ענייניה הדתיים של העיר, כגון החזקת רב ודיין, שוחטים ומשגיחים על מכירת הבשר, החזקת בית־מרחץ עירוני ובית־מועד לכל חי (בית־עלמין). לקהילה ניתנה הרשות לחטיל מסים על התושבים היהודים, ועל ההכנסה מן המסים האלה התבסס בעיקרו תקציב הקהילה. התקציב חייב היה לקבל את אישורו של שר המחוז, שהשגיח על כך שהקהילה תוציא את כספי המסים רק לצרכי־דת ובמקצת גם לצרכי־צדקה. זכורני, כי בתקופת היותי חבר מועצת־הקהילה, לאחר שהציונים רכשו להם השפעה מספקת כדי לקבל מקופת הקהילה הקצבה לקרן־היסוד ולקרן הקיימת לישראל, מחק שר־המחוז את ההקצבות האלה שלוש פעמים בזה אחר זה, עד אשר הצלחנו בסופו של דבר להשיג את מבוקשנו.

השפעת הציונים על הנהלת ענייני הקהילה התחילה לתת אותותיה בשנים הראשונות של המאה הנוכחית, ואחת הסיסמאות של הציונות המדינית היתה: לכבוש את הקהילות! בבחירות למועצת הקהילה הציגו הציונים רשימת־מועמדים משלהם והצליחו להבטיח את בחירתם של אחדים מן המועמדים האלה. מחרץ לציונים לא היתה אז בכלל שום מפלגה פוליטית, ומלחמת הבחירות נטושה היתה בעיקר בין החסידים למיניהם. היו בעירנו חסידים של כל האדמו"רים שבסביבתנו, כגון חסידי טשורטקוב, ויזשניצה, קוסוב ואוטיניה; אך רוב רובו של הציבור נימנה על חסידי טשורטקוב או על חסידי ויזשניץ, ושני פלגים אלה היו תמיד חלוקים בדעתם ומתנגדים זה לזה כל אימת שהגיעו לבחירת מוסדות או למינוי רב, דיין או שוחט.

בתקופה שקדמה להשפעת התנועה הציונית היו צעירים רבים מבני העיר נתונים להשפעת תנועת־ההשכלה, שדבריה ומפיציה היו אנשים מסוגו של חייב־ליב האלפרן ופייביש מלצר. נקל להבין, שהאנשים האלה נרדפו עלידי החסידים, בראש וראשונה בגלל דעותיהם החופשיות ועמדתם המתנגדת לדת ישראל. תלמידיהם העריצו אותם והתייחסו אליהם בדביקות, שהזכירה את דביקותם של החסידים אל הרבי; היו עורכים פגישות לעיתים מזומנות, מתווכחים על בעיות שונות ומרבים לקרוא ספרים בשפת אשכנז, בעיקר מיצירותיהם של המשוררים הקלאסיים שילר וגתה. על־ידי כך רכשו לעצמם השכלה אירופית במידה מסויימת, ואם כי השכלה זו לא היתה מעמיקה ביותר, נודעה לה השפעה רבה על חיי היהודים בתקופה ההיא. אט אט התרחב חוג דורשי־ההשכלה, וגדל מספר האנשים שהרגישו בחסרונה. לעיתים קרובות בא דבר לידי ביטוי בשעת שידוך — הנערה העדיפה להינשא לבחור שלא נימנה על קיצוני החרדים ורכש לו קצת השכלה חילונית, כדרך ה„משכילים".

בדרך כלל יש לציין כעובדה מעניינת, שבין הנוהים אחרי תנועת ה„השכלה" היו נשים רבות, ששקדו ברוב חשק על דקלום שיריהם של משוררי־המופת הגרמנים. תופעה זו ניתן להסביר בכך, שהנערות היו פנויות יותר וחופשיות מעול תלמוד־תורה, ובמקצת גם משום שהאבות התייחסו לנטייתן זו ביתר סובלנות, בתקווה שהשכלתן תועיל להגדיל חינן וערכן ותסייע להן להגיע לשידוך הגון...

כפי שהזכרתי, סבלו המשכילים הראשונים מרדיפותיהם של החסידים והחרדים. פייביש מלצר עקר לעיר אחרת, וגם חיים־לייב האלפרן נאלץ לנטוש את פרנסתו בעיר (הוא שימש מורה פרטי לתנ"ך ולשפת אשכנז) ונעשה חנווני ברחדולפס־דורף, בכפר של גרמנים בקרבת סניאטין. הוא מת בעודו צעיר לימים, ולפני מותו ביקש להחזירו להורדנקה, כדי שיוציא נשמתו בין יהודים. לפני מותו אמר „וידוי", ואף הביע דעתו, כי אוריאל אקוסטא שגה בכך, שהתקומם נגד העם היהודי. אלה היו דבריו האחרונים. הוא ראה את עצמו, במידה מסויימת, בתפקידו של אוריאל אקוסטא. החרדים ראו בכך, כמובן, ניצחון לעצמם, שאפילו האלפרן ה„אפיקורס" מצא לנחוץ לומר „וידוי" — משמע שאף הוא הפך להיות מאמין.

אחד הקוריוזים של התקופה ההיא היה דבר „התגלותו" של רבי, בעל מופת, בעירנו. אני עצמי לא הכרתיו וידוע לי עליו רק מפי השמועה. שמו היה מיכאלנסקי (מוצאו היה, כנראה, מרוסיה, כיוון שבמקומותינו נקראו כל היהודים

בשמות גרמניים). לפני „התגלותו" היה יהודי פשוט, ולפתע התחיל להראות „מופתים", רכש לו חסידים לא מעטים ונעשה „רבי". לאחר זה הסתבך באיזה מעשה לא־נאה, ונודע ברבים שאין הוא אלא עם־הארץ פשוט. הוא ברח מן העיר ולא נראה בה עוד.

היו בעיר כמה חברות, שעסקו במעשי צדקה ובעזרה סוציאלית. היתה „חברת תלמוד־תורה", שאיפשרה לתלמידים עניים ללמוד תורה מפי מלמדים שונים. בראש החברה עמדו יהודים כר' ולוול זיידמן ור' שלמה שטרייט. חברנו יהושע שטרייט זוכר עד היום כיצד היו באים ילדי ה„תלמוד־תורה" עם הרבי שלהם להיבחן אצל אביו. היו בין התלמידים גם בעלי כשרונות מובהקים, כגון הירש פריפר־בלוטאל (שנעשה חתנו של שלמה שטרייט וקיבל תואר דוקטור לכימיה);

תלמידים כאלה זכו ליחס מיוחד וניתנה להם האפשרות להמשיך לימודיהם. היתה בעיר גם „חברה ביקור חולים", שתמכה בחולים חסרי אמצעים. כל החברות הללו שאבו את האמצעים הכספיים לפעולותיהן מתרומות חדשיות או שנתיות של חבריהן, מתרומות שנאספו במסיבות נישואין או ברית־מילה, מנדרים שנדרו המתפללים בשעת העליה לתורה, מקופות־צדקה שהיו תלויות בכל בית מישראל, מ„קערות" שהוצבו בכל בתי־הכנסת בערב יום הכיפורים, וכדומה.

האגודות „יד הרוצים" ו„אגודת אחים" היו אגודות לעזרה הדדית, שבהן הוגבלה בדרך כלל העזרה לחברי האגודה. מתוך האגודות הללו צמחה והתפתחה „אגודת הסוחרים", שהתחילה לסגל לעצמה את הצורות המודרניות של עזרה כלכלית הדדית.

ותיקי הציונים הכלליים
א גרופע „ציונים כלליים"
(סתם־ציוניסטן)
Veterans of General Zionists

בית־הספר של הבארון הירש

בזמן שנוצרו בתי־הספר של הבארון הירש, היה מצבם התרבותי והכלכלי של היהודים בגליציה גרוע עד כדי כך, שהיתה מוכרחה לבוא תנועה מהפכנית מן החוץ, שתרים את ההמונים ממצבם המוזנח. תפקידם של בתי־הספר של הבארון הירש היה כפול: למשוך את האוכלוסיה היהודית אל בית־הספר הכללי ואל הידע הכללי, ועם זה גם לעזור לילדים ולהוריהם. הילדים היו מקבלים בבית־הספר מלבד ספרי־לימוד גם בגדים ולבנים פעמיים בשנה, ארוחה חמה בימים קרים, ומלבד זה היתה קיימת קופה של גמילות־חסדים, שנתנה להורים הלוואות קטנות בלי ריבית, כדי לאפשר להם לשלוח את הילדים לבית־הספר.

בית־הספר של הבארון הירש היו בו רק ארבע כיתות. מי שביקש להוסיף ללמוד היה אנוס ללכת אל בית־הספר הכללי לכיתה החמישית והשישית. ובכלל היה בית־הספר של הבארון הירש מוגבל לנערים בלבד. נערות יכלו ללמוד רק בבית־הספר הכללי. לאחר גמר בית־הספר של הבארון הירש השתדלו המורים שהתלמידים יכלו ללמוד מלאכה. חלק מן התלמידים ניתנה להם האפשרות ללמוד חקלאות בבית־הספר החקלאי של סלוֹבודקה לאשנה, ליד קולומיה וחלק מן התלמידים הללו היגרו אחר־כך לארגנטינה או עלו לארץ־ישראל.

מאבקם של החוגים החסידיים נגד בית־הספר של הבארון הירש היה חזק מאוד. אני זוכר, בשבת אחת הלכו כמה חסידים — מרדכי מולקורב ותלמידי־חכמים אחרים — ועברו מבית־כנסת אל בית־כנסת ודרשו שיוציאו מבתי־הכנסת את האבות, השולחים את בניהם אל בית־הספר של הבארון, כי אלה הם בתי־ספר מיסיונריים. הבארון הירש — טענו — אינו מתכוון לטובתנו; הוא מיסיונר ורוצה להביא את העם היהודי לידי שמד. אבל ההורים לא השגיחו בכך ושלחו בכל זאת את הילדים אל בית־הספר. אני עצמי הייתי אחד מן הילדים הרא־

שונים של המחזור השני. אבי סבל מאוד מן האווירה הפאנא־טית, אבל הוא היה עצמאי עד כדי כך, שלא נכנע להפחדות. לאט לאט התחילו גם היהודים האדוקים־ביותר לקבל השפעה. אני זוכר אחד מן השכנים שלנו, שבזמן הראשון היה מזהיר אותי ואומר: המתן, המתן, סופך יהיה עוד רע ומר, מפני שאתה הולך אל בית־ספר מיסיונרי. לא, את משה׳לה שלי לא אשלח לשם! אבל בזמן שאני כבר הייתי בכיתה השנייה או השלישית, והוא ראה שהילדים בבית־הספר לומדים קריאה וכתיבה פולנית ונעשים בכלל יותר נועזים ואמיצים בהופעתם, קרא אותי אליו ואמר: הרשל, יש לי בקשה אליך. קח אתך את משה, שיירשם בבית־הספר. ואחר־כך חיפש פרוטקציה שיעביר הבן ככל־המהר אל כיתה גבוהה יותר.

הלימוד בבית־הספר היתה לו השפעה גדולה על הדור הצעיר התחילו לראות את המציאות בעינים אחרות, התחילו מרגישים כי אין יכולים להישאר עוד במסגרת־החיים הקודמת, והתחילו חושבים על הגירה לאמריקה, לארצות־הברית ולארצות אחרות. כך נוצרה הקולוניה הגדולה של ההירודנקאים באמריקה. חלק מן הנוער פנה אל הרעיון הציוני וחיפש אפש־רות בינתיים לחיות חיים טובים ויפים יותר בגולה. כללו של דבר, בית־הספר הרחיב את האופק, הביא לידי הערכה חדשה של המצב הכלכלי והתרבותי ויצר דחף לשנות ולתקן את המצב. אני סובר, כי מבחינה זאת השפעתו של בית־הספר של הבארון הירש לא זכה עד היום להערכה הנכונה.

לדאבוננו היתה שורה בבית־הספר של הבארון הירש אווירה של התבוללות. המנהל הראשון, באַרלאַס, היה מטעים וחוזר ומטעים לפני הילדים, כי צריך להסתגל אל הסביבה הפולנית, צריך להתלבש כמותם ולדבר כמותם. ודבריו גם השפיעו. התחילו מקצרים בפיאות, נערים קשישים יותר התחילו מקצרים בלבושיהם. עד מהרה נוסדו גם שיעורי־ערב לנערים מבוגרים, שלא חפצו גם להישאר בין המפגרים, והשפעתו של בית־הספר היתה מתרחבת והולכת.

אבל לא כל המורים היו משועבדים אל המגמה ההתבול־לותית. אני זוכר שני מורים שהיו בעלי הלך־נפש לאומי, ואפילו ציונים. אלה היו יענקל פינק וויינוול ויזלברג. ויזל־ברג היה מורה לדת, שבין שאר הלימודים היה מלמד מעט חומש עם תרגום גרמני. הוא היה יוצא ונכנס בחוגים ציוניים וכל שבת היה מתפלל במניין של האגודה הציונית. יענקל פינק היה הורודנקאי, בנו של פיניה עושה־החבלים, ובין המורים הראשונים היה הוא הראשון שגמר סמינר למורים ועשה את הבחינות הדרושות. השאר היו סתם משכילים, שפנו אל מקצוע ההוראה, מפני שלא היה להם מקצוע אחר יותר טוב. במשך הזמן נשתנה הדבר הזה, וכל המורים היו מחויבים להיות מסיימי סמינר למורים. יענקל פינק עזב לאחר זמן קצר את הורודנקה, ובשנים האחרונות היה בא לביקור בעירו רק לעיתים רחוקות.

בית־הספר של הבארון הירש היה מכוון לשכבות העניות של האוכלוסיה היהודית, והם מצאו בו עזרה חומרית חשובה. אבל בגלל סיבות שונות למדו בו גם הרבה תלמידים אמידים, שלא ניצלו כמובן את זכויותיהם של התלמידים העניים — את החלוקה של ארוחות והלבשה חינם. הרבה הורים מצאו טוב ונעים יותר לשלוח את ילדיהם אל בית־ספר יהודי, במקום לשלוח אותם אל בית־ספר כללי, שבו חלק גדול מן התלמידים וכמעט כל המורים היו פולנים, והילדים הרגישו עצמם נתונים בסביבה זרה ונכרית.

לאחר מותו של הבארון הירש התחילה ההנהלה של בתי־הספר מצמצמת את הפעולה, וקודם־כל סגרה את בתי־הספר במקומות שבהם כבר היו בתי־ספר עממיים כלליים מפותחים. כך נסגר בית־הספר בהורודנקה סמוך לפני מלחמת העולם הראשונה, ובזה נסתיים פרק חשוב של העזרה החברתית והתר־בותית הגדולה שהגיש הבארון הירש ליהדות של גליציה.

גבריאל לינדנברג

בית־הספר העברי הראשון

שלוש שעות ישבתי והקשבתי לסיפורו של אחד מן הנשארים על האימים והזוועות שהתרחשו בגיטו קולומיה. למן היום שבו נאלץ המשטר ההונגארי ה„ליברלי" לפנות את מקומו למשטר הגרמני ועד ליום חיסולם של השרידים המעטים שרוכזו מכל המחוז, בשעת ה„טיהור" האחרון. וכשהגיע המספר לקצה סיפורו, הזכיר בין המעטים מב־ני הורודנקה שנשארו לפליטה עד החיסול האחרון, שני שמות נאהבים ונעימים, שלשמעם נעורה בלבי תקופה שלימה מימי הילדות, תקופה שבה הונח היסוד לשאיפות הגאולה של הדור הצעיר ונתנה לנו אחד הקנייניים העיקריים בתח־חדשות האומה — השפה העברית המדוברת. רטט עבר בלב כששמעתי: „בן־ציון אייזמן ורעיתו ציופה לבית שרצר היו בין אחרוני היהודים, שרוכזו מכל הסביבה בתוך גיטו קולו־מיה".

ציופה שרצר היתה הגננת העברית הראשונה בהורודנקה. אינני יודע מנין הגיעה בת־ישראל בהורודנקה בימים ההם, בשנת 1907, לפני היות בית־ספר עברי בעיר, לידי ידיעה מספקת בעברית, כדי מילוי תפקיד של גננת עברית, ולו גם לפי דרישות הימים ההם. ייתכן שהיתה בזה ידו של מי שעתיד היה להיות בעלה, בן־ציון אייזמן, „אברך משיי מדרעי שקסם לי בילדותי בנועם פניו ובצניעות הליכותיו. לא אדע את המקור שממנו שאבה את ידיעותיה ומה מידת ההצלחה שבה מילאה את תפקידה כגננת ואחר־כך, כמדומני, גם כמורה. אך זאת אדע, שהיא היתה לי אחת הדמויות הי־קרות ונערצות מימי הילדות, וזכרה קשור קשר בל־ינתק עם ראשיתה של התנועה העברית בהורודנקה.

אני לא הייתי בין ילדי טיפוחיה. כשנוסד בית־הספר העברי בעיר כבר הייתי „בחור" כבן שש, שלמד „חומש"

בחדרו של „מנשה מלמד". ליותר מזה לא הגעתי, כי בינתיים עברה רוח חדשה במחנה הציונים המעטים שבעיר, וקבוצת הורים החליטה כי יש לעשות את המעשה הנועז והמהפכני ולהתחיל בחינוך ילדיהם לפי השיטה החדישה ביותר — עברית בעברית.

אבי, שהיה מראשי העוסקים בענין ייסוד בית־הספר העברי, היה גם אחד המעוניינים והלקוחות העיקריים של המוסד החינוכי הזה: בתו ובנו עמדו להיות מראשוני תלמידיו של בית־הספר. ולשבחו ייאמר, שהוא היה לא רק המתחיל במצווה, אלא ידע גם להתמיד בה משך שנים רבות, על אף המעמסה הכספית וההוצאה המיוחדת שהיו כרוכות בדבר. מאות תלמידים נכנסו לבית־הספר העברי במשך שבע השנים, מיום ייסודו עד יום פרוץ המלחמה, באוגוסט 1914; אולם רובם ככולם עזבוהו כתלמידים שלא שימשו כל צרכם, לאחר שיצאו ידי חובת האופנה החדשה. ואבי היה אחד מן המעטים שלא הסתפקו במועט, אלא שאף להקנות לבנו ולבתו חינוך עברי מלא. אכן, גם החינוך העברי המקוטע, שקיבלו מאות מילדי הורודנקה, נשא את פריו ברבות הימים, כי שימש יסוד לחידוש התנועה העברית אחרי המלחמה, משנתעוררו התקוות להגשמת הציונית לאחר הצהרת באלפור.

הופעתו החיצונית של המורה הראשון, אשר בא — או יותר נכון: הובא — לכהן במשרה זו בעירנו, באה כאילו להדגים ולהמחיש את כל החידוש המהפכני של שיטת־הלימוד החדשה. לא זו בלבד שמוצאו היה מרוסיה ושמו — ריבקובסקי — היה שם רוסי טהור, אלא גם פניו היו פני רוסי. מגולח זקן, מגודל בלורית ובעל שפם בנוסח רוסיה, היה בו דמיון רב לשאול טשרניחובסקי. אשתו, חברתו בחיים וחברתו למקצוע הוראת העברית, אף היא לא דמתה אף במעט לטיפוס הרגיל של נשי־ישראל בימים ההם. עדיין זכורים לי קומתה הגבוהה ותוארה היפה, ובעיקר כתב־ידה הגברי הנאה, שנשאר לנו למזכרת בביתנו במחברת, שבה העתיקה את השירים שהושרו בבית־הספר: „אל הצפור", „הילקוט על השכם", „חושו אחים חושו", ועוד. הזוג הזה הצליח במשך שנה אחת להקים בית־ספר עברי לתפארת ולהכניס רוח־חיים בלימוד „השפה היפה, השרידה היחידה", שהיתה עד אז רק נחלת חובשי בית־המדרש וכמה משכילים. בסוף השנה נערכה הצגה פומבית, שהדגימה את הישגי בית־הספר העברי ועוררה התלהבות רבה בכל העיר.

אולם כל ההישגים הפדגוגיים לא עמדו לו לזוג המורים למען יוכלו להחזיק מעמד בעיר. רב מדי היה החידוש וגדולה מדי היתה הזרות שבהופעתם, בהתנהגותם ובחופש הליכותיהם, והם נאלצו לפנות את מקומם למורה בעל קלסתר־פנים יהודי ואורח־חיים יהודי. המורה הזה היה, כמדומני, הירשפלד.

השינוי הזה באופיו של בית־הספר העברי מצא לו ביטוי גם בשינוי מקומו. דירתו הראשונה היתה בבית אורי־חיים שרצר, ואחר־כך הועבר לבית ר' אלתר ויזלברג, שהיה ציוני ותיק ויהודי משכיל ומכובד. ייתכן שהיתה גם איזו תחנת־בינים, שנשמטה מזכרוני.

בית־הספר העברי, מכיוון שהוקם, קנה לו אחיזה בחיי העיר, התקיים, שגשג והתפתח. היה זמן וזכינו גם לשני בתי־ספר עבריים, שהתחרו ביניהם ואחר־כך התאחדו, או שהיו מאוחדים בראשונה ואחר־כך נפרדו והתחרו ביניהם. המורה בבית־הספר המקביל הזה היה איש שצמח מתוכנו, ישעיה איציק בקר ז"ל. לא הייתי מתלמידיו הקבועים, אך נשאר בזכרוני טעמו של שיעור שלו בתנ"ך, בשעה שמילא את מקומו של מורי הקבוע. בימי מלחמת העולם הראשונה נקלע לקארלסבד, ושם הוסיף לעסוק בהוראת השפה העברית. זו היתה כנראה התקופה הפוריה ומלאת־העניין ביותר בחייו ובפעולתו. קארלסבד משכה אליה רבים מבין מנהיגי הציונות, לא רק כמקום מרפא אלא גם כמקום לכינוסים וועידות ציוניות. על־ידי כך נעשה המקום מעין מרכז רוחני ליהדות צ'כוסלובקיה, ונוצר כר נרחב לפעולתו של המורה, אשר קסם אישיותו עזר בוודאי לא מעט לקרב את הלבבות גם לתורתו. עם השתלטות הנאצים על צ'כוסלובקיה, הצליח לנטוש את אדמת אירופה ולעלות לארץ בשנת 1939.

פירסומו של בקר כמורה מצליח בא רק בצ'כוסלובקיה. בהורודנקה היה הוא המורה הצעיר, המתחיל, ושני־במעלה למו־רה הוותיק מר יהודה גולדשטיין. לצערי איני זוכר פרטים משנות לימודי בבית־הספר, כגון מספר התלמידים בכיתה ושמותיהם. זוכר אני רק, כי מיעוט מספרם של התלמידים בכיתות הגבוהות, תופעה שהיתה משותפת כידוע לכל בתי־הספר העבריים, הורגש אצלנו ביתר שאת. הכיתה העליונה שלמדתי בה יחד עם אחותי היתה מעין שיעור פרטי לשלושה או ארבעה תלמידים בלבד.

המורה גולדשטיין התמיד במשרתו בהורודנקה יותר מכל המורים שקדמו לו. על אף המשבר הכספי, שוועד בית־הספר היה שרוי בו כל הימים, השתדלו לספק את דרישותיו של מר גולדשטיין ולמנוע את עזיבתו. הוא עזב את הורודנקה, כמדומני, רק עם פרוץ המלחמה. בית־הספר שבהנהלתו היה לו אופי רציני ולא נערכו כל הצגות. אולם הוועד עמד על כך, שתיערך מזמן לזמן בחינה פומבית, לשם פירסום הישגי המוסד. זכורה לי בעיקר הבחינה האח־רונה, שנערכה זמן קצר לפני פרוץ המלחמה בבית האסם הגדול של אבא קאלמוס, שפונה וקושט במיוחד לצורך זה. אחותי צפורה זכתה אז לפירסום והיתה לשיחת היום כנערה שעמדה במבחן ב„דף גמרא". „דף גמרא" זה לא היה אלא קטע מן הספר „מבוא התלמוד", אך גם זה עורר התפעלות כ„מילתא דלא שכיחא".

כפי שכבר ציינתי, מעטים היו התלמידים שרכשו להם ידיעה מספקת בשפה עד כדי לדבר בה, וממילא מובן שלא עלה על דעת איש מהם לדבר עברית מחוץ לכתלי בית־הספר. ברחוב או בחוג המשפחה. גם במשפחתנו, עם כל ההת־עניינות שגילו הורינו בלימודי ילדיהם, ועם היות השירים העבריים שלמדנו שגורים בפיהם, לא הגיעו בכל זאת לידי דיבור עברי. היחידים בעיר שדברו עברית בחיי יום־יום היו אז, מלבד המורה לעברית ומשפחת פרמינגר, רק שניים: שאר־בשרי דוב מוסברג ואני. על־פי החלטה חגיגית הסכמנו לדבר בינינו רק עברית, וקיימנו את הדבר במשך שלוש או ארבע שנים, עד פרוץ המלחמה בשנת 1914.

דוב מוסברג היה אז עלם צעיר, חבר לאגודת „צעירי

ציון", ואני עודני ילד בימים ההם. אך גם במחנה הציונים המבוגרים נמצא אחד ויחיד, שבקנאתו לעברית לא נרתע מפני קשיים ושאף בכל הרצינות להשליט בביתו את השפה העברית. האחד הזה היה צבי פרמינגר, לא זו בלבד שדיבר עברית עם אשתו וילדיו, אלא אף דאג שהעוזרת בביתו תהיה יהודיה (ברוב בתי היהודים היו אז משרתות נוצריות) ושלח אותה אל בית־הספר, למען תדע לדבר עברית עם ילדיו.

צבי פרמינגר היה חבר באגודת „בני ציון", או כפי שנקראה בקיצור „ציון פאראיין", ומן המתפללים הקבועים במניין לשבתות ולחגים שהתקיים ליד האגודה, שבו התפלל גם אבי. שם הייתי רואה אותו מדי שבת בשבתו מוקף חבר צעירים ואברכים ונושא מדברותיו לפניהם בענייני ציונות, פוליטיקה, או משוחח סתם שיחת חולין. הוא נמנה על הצעירים באגודת „בני ציון", היה בעל מזג תוסס והומור חריף, ותכונות אלה חיבבוהו על הציונים בני גילו והצעירים ממנו.

מלבד פעולתו בוועד בית־הספר העברי ייחד לעצמו פרמינגר עוד „משרה" אחת בשטח הפצת השפה העברית, ולרגל משרתו זו באתי אתו במגע קבוע בכל שבת אחרי התפילה. הוא היה הספרן של ה„ספריה העברית" שליד האגודה. הספריה כולה הכילה כמה עשרות ספרים צנומים של הוצאת „תושיה" ומקומה היה בארון קטן בחדר האגודה. מפתח הארון היה שמור בידי צבי פרמינגר ואצלו הייתי מחליף ספר כל שבת אחרי התפילה. אינני זוכר מי היו הקוראים האחרים של הספריה ומה היה מספרם, אך יש להניח כי לספרן לא היה יסוד להתאונן על הטורח שהטריחו אותו הקוראים.

ועוד מעשה רב עשה פרמינגר, שבו היה בודאי יחיד בדורו. בשנת 1910 נהרס מעמדו כפקיד בבאנק של אקרלינג, ואז עלה על דעתו להקים בהורודנקה בית־חרושת למשחת נעליים ולמצוא בזה את מחיתו. ואמנם השכיל ללמוד את המלאכה על בוריה ולהוציא לשוק תוצרת בעלת איכות משביעה רצון בהחלט. וכאן מצא לו האיש הזדמנות להבליט את יחסו לציונות ולשפה העברית ותרבותה: בית־החרושת ותוצרתו נקראו בשם „לבנון"; הסמל המודפס על הקופסאות היה תבנית הגימנסיה העברית „הרצליה"; וחוץ מן השם, שנדפס גם באותיות לועזיות, היתה כל הקופסה על טהרת העברית, כי הוראות השימוש שנדפסו מעברה השני היו גם הן בעברית. היה לו יסוד, לפרמינגר לצפות כי אריזה זו תעורר התלהבות בין ציונים וסתם יהודים ותגרום לתפוצה מוגברת של תוצרתו. אך לא כן היה הדבר. בית־החרושת לא התפתח, וכעבור שנתיים נאלץ לחסלו.

כשהגעתי לארץ בשנת 1925 נודע לי כי פרמינגר עזב את הארץ זמן קצר לפני בואי. הוא הגיע יחידי וניסה להשיג עבודה כמורה לקצרנות עברית, לפי שיטה שהוא היה ממציאה. אך גם כאן ההצלחה לא האירה לו פנים והוא חזר כלעומת שבא. שמעתי כי ברגע שעזב את הארץ, או זמן־מה לאחר יציאתו, באה הצעה להעסיקו, אך ההצעה באה במאוחר. זמן רב לא שמעתי עליו כלום, ורק בשנת 1946 נודע לי שהוא נמצא זה שנים אחדות בחיפה ומתפרנס בקושי ממסחר זעיר. האיש נעזב ונשכח, ולא זכה אפילו להיכנס לרשימת יוצאי הורודנקה והסביבה ולהימנות עם המוזמנים לכינוס־האבל הראשון של יוצאי עירנו.

אכן, גורל טיפוסי של אדם העובר לפני המחנה.

שלום ירון־יונגרמן

הגימנסיה הפולנית

א

בשנת 1921 עמדו כתיירסר אבות ואמהות יהודיים בעירנו לפני בעייה רצינית: ילדיהם סיימו את בית הספר העממי, והדאגה להמשך לימודיהם הדריכה את מנוחתם.

הגימנסיה הפולנית, שהיתה קיימת בהורודנקה לפני מלחמת־העולם הראשונה, שבקה חיים לכל חי עם פרוץ המלחמה. בשנים 1918—1921, שהיו שנים של תנודות מדיניות באיזור הזה של פולין החדשה, והשלטון הצבאי עבר מידי חילות פטלורה לידי האוקראינים ומידיהם לידי הצבא הרומני ולבסוף לידי הפולנים, והשלטון האזרחי היה רק בראשית התהוותו, לא היתה דעתם של התושבים, ובייחוד של היהודים, נתונה להקמת מוסד חינוכי עם כל הקשיים הכרוכים בכך. אף לא היה מספר מספיק של ילדים, שיכלו להוות גרעין לכיתות הראשונות של בית־ספר תיכון. היו אמנם בעיר „גימנ־סיסטים", אך לרוב משנתונים יותר גבוהים, ואלה למדו מחוץ לעיר או שהתכוננו לבחינות בתור „אכסטרנים". ועתה, בשנת 1921, הגיעה השעה לדאוג לגימנסיה בשביל הילדים.

אין להתעלם גם מן הגורם הכלכלי. במשך השנים שעברו מאז תום מלחמת העולם באה במידה מסויימת התעוררות כלכלית, בפרט בין בעלי מקצועות חופשיים, והם סיפקו לא רק את רוב התלמידים, אלא גם את רוב האמצעים הכספיים להקמת הגימנסיה בעיר.

בראשית ספטמבר 1921, נפתחו שתי הכיתות הראשונות והיתה זו כמובן גימנסיה פולנית. אם כי תשעים אחוז מבין תלמידיה היו יהודים. המוסד שוכן בבניין ה„סוקול", ומוריו הראשונים גויסו בחלקם מבני העיר ובחלקם הובאו מבחוץ, גם רוב המורים היו מבני עמנו. בשנה שלאחר־כך נוספו עוד שתי כיתות, והמוסד הועבר לבניין שבו שכנה הגימנסיה לפני מלחמת העולם.

בהתפתחות הגימנסיה היו עליות וירידות. במשך הזמן פוזרו הכיתות הגבוהות יותר, ורק משנת קיומה החמישית עלתה הגימנסיה על דרך המלך והוענקו לה זכויות של מוסד חינוכי מוכר. אותה שנה הגיעו לכיתה הגבוהה ביותר ראשוני התלמידים, והם גם היו המחזור הראשון של בוגריה.

הגימנסיה בהורודנקה נוסדה על־ידי יהודים, יהודים היו תומכיה העיקריים, בוועד ההורים היה ליהודים רוב, וכן בצוות המורים, ורובו הגדול של התלמידים היו יהודים. אולם בית־הספר היה פולני במלוא מובן המלה. לא רק מפני שלשון־הוראה היתה פולנית, אלא גם מבחינה חינוכית הושם הדגש על הצביון הפולני־הלאומי. הורי התלמידים, היו רובם ככולם מתבוללים; מי מתוך הכרה, ומי מטעמים אישיים (הכוונה בעיקר לפקידים ממשלתיים). אך גם לא היתה אפשרות אחרת; חייבים היו להדגיש את אופיו הפולני של המוסד, כי בית־ספר יהודי לעולם לא היה זוכה להכרה מצד השלטונות.

בעיר היו עוד שני בתי־ספר תיכוניים: גימנסיה אוקר־אינית ובית־ספר חקלאי פולני, בנוגע לגימנסיה האוקראינית, לא היה עולה על דעתו של אב יהודי לשלוח לשם את ילדו; ובנוגע לבית־הספר החקלאי — שעריו היו נעולים בפני יהודים. הנוער היהודי התרכז משום־כך רק בגימנסיה הפולנית.

ב

„היהדות" לא תפסה מקום נכבד בחיי רוב התלמידים, עד הגייעם לגיל שש־עשרה. כמובן, ידענו שאנו יהודים, שקיימת במדינה ואף בעולם „בעייה יהודית", שקיימת אנטישמיות. בבתי רבים נשארו גם שרידי מסורת יהודית, כגון הדלקת נרות בליל שבת, שמירה על כשרות, ביקור בבית־הכנסת ביום־הכיפור וצום באותו יום, או הכנה לבר־מצווה. היו בינינו מעטים שקרובותיהם עלו לארץ־ישראל, והעיתון הציוני בשפה הפולנית „כווילה" היה מצוי בכל בית. אולם במשך שנים לא נמצא בעיר אדם, לא מבין מורי בית־הספר ולא מחוצה לו, שידאג לעשרות בני הנוער הלומד מבחינת חינוך יהודי־לאומי. היה אמנם קיים בעיר בית ספר עברי, אולם תהום של זרות הפרידה בינו לבין תלמידי הגימנסיה, ורק מעטים מאוד מביניהם היו לומדים בימים ההם עברית. אירגוני הנוער הציוני והחלוצי בעיר היו „מחוץ לתחום" בשביל תלמידי הגימנסיה, גם מבחינה חברתית וגם מצד צביונם הלאומי.

נדמה לי, כי ייעשה עוול לאמת אם לא תיזכר כאן ד"ר פרידה רוטנשטרייך (אשת עורך־הדין ד"ר לוי רוטנשטרייך, בתקופה יותר מאוחרת אחד מעסקני „ההתאחדות" בלבוב), שבהיותה מורה בגימנסיה שלנו בשנה השנייה והשלישית של קיומה, הקדישה הרבה מזמנה וממרצה כדי ללמד את התלמידים היהודים עברית והיסטוריה יהודית, מחוץ למסגרת הלימודים. אך המורה הזאת עזבה את העיר כעבור שנתיים ולא היה המשך לפעולתה.

ג

בשנה שהיינו תלמידי הכיתה השישית, נתעורר ברבים מאתנו הרגש הלאומי. מתוך קריאה בעיתון „כווילה" נודע לנו על הקמת הסתדרות „הנוער הציוני" בגליציה. בין מיסדיו היה גם יצחק שטיגר ז"ל, שהואשם בשנת 1922 בניסיון לרצוח את נשיא פולין נארוטוביטש. התקשרנו עם מרכז הסתדרות הזאת בלבוב וקיבלנו ממנו חומר והדרכה. באותו זמן שהה בעירנו ד"ר עילא ליבסטר ז"ל, כימאי לפי מקצועו ואדם ספוג ידיעות בשטח היהדות ובעל עבר ציוני (בזמנו עסק גם בהוראת השפה העברית בבית־הספר העברי בהורודנקה). כשפנינו אליו בבקשת הדרכה, נענה ברצון לבקשתנו. במשך כשנה היינו מתאספים בבתים פרטיים לסירוגין ולומדים ציונות. קראנו בכתבי פינסקר, אחד העם, הרצל, א. ד. גורדון, בובר, התווכחנו והקשינו קושיות. נפתחו לפנינו אופקים חדשים וארץ־ישראל היתה לחלק אינטגרלי של מחשבותינו. מובן שכל הפעולה הזאת נעשתה בחשאי, לבל ייוודע הדבר לחברינו הנוצרים, או למורי בית־הספר, ובייחוד למנהל. אילו נתגלה לו הדבר, היה ללא היסוס מרחיק אותנו מן הגימנסיה. האיש הזה, ניאוֹפיט מן המין הגרוע, פאטריוט פולני נלהב ממוצא אוקראיני ונאמן לשלטון בלי להתחשב בצביונו, היה בור גמור בענייני יהדות, כשהתעורר אצלו חשד, שאחד התלמידים „נגוע" בציונות (וזה היה סמוך לבחינות הבגרות!), התבטא כי נודע לו שהתלמיד הזה הוא „ציוני או קומוניסט". במסיבות האלה ברור, שכל הפעולה נעשתה במחתרת. כדי שלא להעמיד את המורים במצב לא נוח, לא שיתפנו בפעולותינו אפילו את המורים המעטים שיכולנו לסמוך עליהם.

באותן השנתיים של „לימוד הציונות" לא היה לחוג שלנו שום צביון מפלגתי. החוג הלך והתרחב עם הצטרפותם של תלמידי הכיתות הנמוכות יותר, ובמשך הזמן נסתמנו בין חבריו נטיות חברתיות וגם מפלגתיות. עם תום שנתיים לקיומו כבר אפשר היה להצביע מי נוטה לתנועת העבודה, מי לתנועה הרביזיוניסטית ומי למפלגת הציונים הכלליים. אחדים נשרו מהחוג והמשיכו בדרך של התבוללות או אדישות לכל הנוגע ליהדות. אולם באותן השנתיים, 1927—1929, חל מפנה רציני ביחסו של הנוער הלומד בעירנו לתנועה הלאומית היהודית, והגרעין שנזרע היכה שורשים עמוקים. לא עבר זמן רב, עד שאותה הפעולה הצנועה והחשאית נתנה את יבולה.

ד

הסתדרות האקדמאים הציונים־הסוציאליסטיים, שהיוותה המשך לאירגון הסטודנטים חברי ה„התאחדות" בגליציה המזרחית ונקראה בשם „גורדוניה אקדמאית", יזמה בשנת 1932 תנועה חלוצית בין הנוער הלומד. לכבוד האיחוד בין המפלגות „התאחדות" ופועלי־ציון (ימין) ניתן לאירגון החלוצי שהוקם השם „איחודיה".

בין ראשוני החלוצים, שיצאו להכשרה בסכודניצה, תפסו בוגרי הגימנסיה בהורודנקה מקום נכבד; מספרם לא היה מבוטל גם בנקודות הכשרה אחרות, שנוספו במשך הזמן.

בשנת 1934 עלו ראשוני האקדמאיים־החלוצים לארץ. היו ביניהם בוגרי אוניברסיטאות, בוגרי בתי־ספר תיכוניים, והיו כאלה שהפסיקו את לימודיהם בבתי־ספר גבוהים. רובם הצטרפו לקבוצת גורדוניה בכפר־החורש, ואחדים לקבוצות אחרות.

אולם רק מיעוט מבין בני הנוער הלומד של עירנו קשרו את גורלם בארצנו, רוב רובם נשארו בגולה, מי מתוך מניעים אנוכיים, מתוך אשליה שימצא את אושרו בין הגויים, ומי מתוך התבוללות. רק בודדים מבין אלה ניצלו מן השואה.

ואותם המעטים שעלו ארצה והיכו בה שורשים, אפשר למצוא אותם במשקים, בהוראה, במקצועות חופשיים, בפקידות. ואין ספק, כי אותה הפעולה הצנועה, שהתחילה בה במחתרת בתורת תלמידי הגימנסיה, היא שהביאתם עד הלום.

אייזיק פינק

בית־הספר על שם אברהם רייזין

בית־הספר על שם אברהם רייזין נוסד אחרי מלחמת־העולם הראשונה ביוזמתה של תנועת העבודה היהודית בעירנו.

לאחר שהתפורר השלטון האוסטרי עברה הורודנקה לידי האוקראינים, שהחזיקו בשלטון מנובמבר 1918 עד אוגוסט 1919. לאחר מכן עבר השלטון לידי הפולנים, ששלטו בכל גליציה המזרחית עד ראשית ימי מלחמת־העולם השניה.

היה זה בנובמבר 1918. המלחמה נגמרה. אוסטריה איננה קיימת עוד. העיר נתמלאה חיילים־לשעבר, מהם צעירים בני שמונה־עשרה וקשישים המתקרבים לגיל הזיקנה, לגיל ששים. איש איש מהם מספר וחוזר ומספר את המוצאות אותו, ונדמה לו כי רק הוא זכה לחווית מסוג זה, רק הוא הצליח בנסיבות כאלה להתחמק מן הגורל הצפוי לו ולהינצל. יותר מכולם הרבו בסיפורי נסיב ונפלאות החיילים שהשתתפו בקרבות בחזית האיטלקית. משה־מאנעס נייגיסר היה אומר: החיילים שחזרו מרבים כל־כך לדבר על העצים ועל האבנים" — משום שקול התוף הלם ראשם ובלבל דעתם עליהם...

אט־אט התחילו האנשים להתפכח. חברי האגודה „פאר־ווערטס" התחילו מיד להתארגן מחדש והחליטו לשכור אולם ולחדש בו את פעולות האגודה. הוחלט לעשות מאמץ ולשכור את „האולם" מאת מרת ויינשטיין. המאמץ לא היה מפאת גובה שכר־הדירה אלא מפאת מצבו של הבניין.

כשהתחיל ויינשטיין לבנות את „האולם", עוד לפני מל־חמת־העולם, התכוון בעצם לבנותו כמעט לאותה המטרה אשר לשמה רצינו אנחנו לשכור אותו: אולם שיעמוד לרשותם של יהודים פשוטים, שיוכלו להשתמש בו בשעת הצורך. הפולנים היה להם אולם ה„סוקול", לאוקראינים היה „נארודני דום". עוד לפני המלחמה, כל אימת שביקשו היהודים לארגן הצגה, נשף־ריקודים, הרצאה או כל מסיבה אחרת שנדרש למענה אולם ציבורי, היה הדבר קשה כ„קריעת ים־סוף". כשפנו אל הפולנים, קיבלו תמיד אותה התשובה: באותו ערב האולם הפוס ודרוש להם לצרכיהם. היה צורך להשתמש ב„פרוטקציה" ממדרגה גבוהה כדי להשיג פעם את האולם. את אולם ה„נארו־דני דום" אפשר היה דווקא להשיג ללא קושי ובמחיר נוח הרבה יותר; אך דא עקא, שאנשי השלטון הפולנים, שמידיהם הוצ־רכנו להשיג את הרשיון, דעתם לא היתה נוחה מכך, והם רמזו שמוטב לנו לוותר עד שאולם ה„סוקול" יהיה פנוי ויועמד לרשותנו. בתנאים כאלה — כל פעולה היתה כרוכה בסבל וקשיים. משום כך עלה בדעתנו לנסות ולהשתמש באותו אולם בנוי למחצה, שהתחיל וינשטיין לבנותו לפני המלחמה.

לגבי הורודנקה של הימים ההם היה זה בניין מודרני. את הלבנים לבניין הזמין וינשטיין מקולומיה, ואילו הבנאים הובאו מטשרנוביץ. תוכנית האולם כללה גם הסקה מרכזית. אולם לכך לא הגיעו, כיוון שנפסקה הבנייה לרגל המלחמה. קיימים היו רק ארבעת הכתלים והגג. אפילו רצפה לא היתה עדיין. משום כך גם הסתכלה עלינו מרת וינשטיין כעל מטו־רפים, שאנו מעיזים ליטול על שכמנו משא שכזה. מילא, הת־קנת הרצפה וחלונות ודלתות — דבר זה עוד התקבל איכשהו על הדעת. אחרי הכל, לא חסרו נגרים בין חברינו. אך כיצד תוכלו לחמם אולם כל־כך גדול? — טענו רבים כנגדו.

זו היתה באמת בעיה קשה. עד שהציע מי שהציע רעיון מחוכם — חבית! נטלו חבית־ברזל גדולה, ריפדוה בלבנים, פתחו פתח באמצעיתה — והרי תנור. את השאר עשו הפחחים. מתחו צינורות לכל אורך האולם, וכך השתררה חמימות נעימה באולם תוך רגעים מעטים, לאחר שהבעירו את האש בתנור.

בד בבד עם הכשרת האולם לתפקידו נמשכה פעולה ערה לאירגון האגודה „פאַרווערטס". בראשונה אורגנה המקהלה בניצוחו של ברוך־איציק שפירר. אחריה הוקמה הספרייה, שהתרחבה והלכה בהדרגה עם כל פעולה שנועדה לגייס כספים למטרה זו.

כשהגענו לאירגון שיעורי־ערב, צצה ועלתה בעייה חדשה: הנערות לא אָבו להשתתף בלימודים בכיתה אחת עם הנע־רים. הן היו, בדרך כלל, נחשלות בקריאה וכתיבה לעומת הנערים, והן התביישו בכך, אם כי לא היתה זו אשמתן. משום כך למדו בשיעורי הערב למתחילים בעיקר נערות מתבגרות, ורק הנערים השתייכו לכיתות המתקדמות, ללימוד ספרות יידיש ולהסברה פוליטית. המצב נמשך זמן מה, עד שגדלו ילדי הדור הצעיר, תלמידי בית־הספר בכיתות של יום.

בית־הספר על שם אברהם רייזין הוקם כבית־ספר משלים להשכלה יידישאית חילונית, והוא נתמך וקוים כולו מתרומות מקומיות. מזמן לזמן קיבלנו תמיכה מעטה מקופת הקהילה היהודית, הודות לכך שראש הקהל, ברל שפירר, היה אדם פרוגרסיבי. גם מאת ה„דזשוינט" קיבלנו תמיכה כספית לעיתים מזומנות. מבני עירנו בארצות־הברית לא קיבלנו כל תמיכה בשנים הראשונות. השליחים הראשונים של ה„לאנדסמאנשאפט" הביאו כסף לנזקקים, אך לא הושיטו כל עזרה לבית־הספר היידישאי.

המצב נשתנה רק כעבור שנים אחדות, כשהגיעו מהגרים הדשים מעירנו לניו־יורק והצטרפו אל שתי האגודות ההורו־דנקאיות — „האגודה ההורודנקאית הראשונה לתמיכה בחולים" ואגודת הצעירים „פראגרעסיוו האָראָדענקער יונג מענס אָנד יונג ליידיס סאָסייאַטי". אז התחילו בני עירנו בארצות הברית להתעניין במצב בית־הספר והחליטו להושיט לו עזרה כספית מזמן לזמן.

לאחר שבית הספר התקיים שנים אחדות התחילו השל־טונות הפולניים להתנכל לו, בטענה שאין אולמו של ויינשטיין מתאים לבית־ספר. מנהלי בית־הספר לא נפלו ברוחם; הם התארגנו וייסדו „אגודת־בניין" קואופרטיבית, במטרה להקים בניין מודרני ומתאים לבית־הספר, שבו יימצא מקום לכל מוס־דות תנועת העבודה בעירנו. היתה זו משימה נועזה, ואלה שנטלו את העבודה על שכמם לא שיערו בנפשם, מה מידת העמל והיגיעה שיידרשו להשגת המטרה.

ביום 24 ביוני 1924 נקנתה חצרו של שלום לופט על־ידי

ישראל שניידרמן ואבא פּודוויסוֹקר במחיר 500 דולר, במטרה להקים על השטח הזה בית־ספר יידישאי. בספטמבר 1925 נקנה השטח רשמית ונרשם בספרי האחוזה על שם אגודת־הבניין הקואופרטיבית. מיד פתחו בגיוס כספים למטרה זו, בקבלת תרומות ובעריכת מפעלים שונים. כן פנו אל בני עירנו באר־צות הברית וזכו להיענות מעודדת מצידם. בארצות הברית דוקם הוועד למען בית־הספר היידישאי, שהורכב מנציגי שתי האגודות ההורודנקאיות. הוועד התחיל בפעולה בשנת 1926 והמשיך בה כל השנים שבהן עמדה העיר על תילה, עד סמוך לחורבנה. פתחנו במגבית לקבלת תרומות מכל בני העיר, המשכנו בהקמת חוג שוחרי בית־הספר, על בסיס של תרומות שנתיות קבועות, וכן ערכנו הצגות תיאטרון שהכניסו סכומים ניכרים לטובת המגבית. בשנים 1926 עד 1931 העברנו לקרן הבניין סכום של 3,650 דולר. אגודת הבניין הקואופרטיבית בהורודנקה הצליחה לגייס נוסף לכך 26,735 זלוטי ו־864 דולר.

ד"ר ק. איינאייגלר, העיתונאי והעסקן הבונדאי הנודע מל־בוב, כתב בזכרונותיו על מערכת החינוך היידישאית בגליציה את הדברים הבאים על אודות בית־הספר בהורודנקה:

„עד כמה שידוע לי היה לנו בגליציה המזרחית רק בית־ספר חילוני אחד — בהורודנקה. בית־הספר שכן בבניין משלו והתנהלה בו עבודה חינוכית למופת.

לצערי אינני זוכר את שמותיהם של המורים ועסקני בית־הספר בהורודנקה. היה זה כעין נוה במדבר, וכדאי הדבר להנ־ציח את זכרם. ידוע לי, שאנשי ה„לאַנדסמאַנשאַפט" באמריקה היו שולחים כסף ומסייעים לקיומו של בית הספר".

ברצוני להעיר, כי מוריו הראשונים של בית־הספר היו יהודה־הירש סובל, יוסל כץ ואייזיק פינק. בשנת 1923, לאחר שאייזיק פינק עזב את העיר ונסע לאמריקה, הצטרף אשר שטרייט אל חבר המורים. לאחר מכן היו לנו כמה מורים מבין בוגרי בית־הספר, שהשתלמו בסמינאר היידישאי בווילנה.

בלומה פדר

בית־הספר לבנות „בית יעקב"

מכל המשפחה הגדולה של הסופר־סת"ם אליהו גולדשטיין נשארתי אני היחידה בחיים ובאתי לארץ־ישראל.

בשנת 1935, כשהייתי עוד צעירה ביותר, באה אל הורודנ־קה מרת שרה שנירר, המייסדת של בתי־הספר לבנות „בית־יעקב" בפולין כולה, כדי לייסד בית־ספר כזה גם אצלנו בעיר. הרעיון הזה מצא הד רב בחוגים האדוקים, ובעזרתם של העסק־נים המקומיים נוסד בית־הספר. חברי הוועד היו הרבי מוש־קוביץ ז"ל, השוחט והחזן יהושע דורף ואבי, הסופר אליהו גולדשטיין ז"ל. יו"ר הוועד היה הרשיל סוכר (ישכר) ז"ל.

בית־הספר היה בעל אופי מתקדם. מלבד תפילות וחומש למדו גם תולדות ישראל ועברית. הוצגו גם כמה הצגות תנכיות, כמו למשל „אחשורוש", עם דבורה גפנר ויוטה קוגלר בתפקידים הראשיים, „יוסף במצרים" עם גולדה שארף, „עקידת יצחק" עם חנה גראפאך, וכן הצגות היסטוריות, כגון „מתתיהו ובניו", „חנה ושבעת בניה" והצגות אחרות. הבנות שבבית־הספר חיו חיי־תרבות מלאים ולא ניפלו בשום דבר מן בני־הנוער שבבתי־ספר יהודיים אחרים בעיר.

לצערנו כל זה לא נמשך הרבה. עם פרוץ המלחמה נעשתה הפעולה התרבותית יותר ויותר קשה, ובשנים הנוראות של משטר־הנאצים אבד כל הנוער ומת מיתה טראגית. מן הבנות שלמדו בבית־הספר „בית־יעקב" נותרו בחיים רק מועטות ביותר, כמו לוסיה פריפר, פריווה פרישלינג ואני.

תהיינה נא שורותי המעטות האלה מצבה לכל אלה שמתו. תהא נשמתן צרורה בצרור החיים.

בית־הספר „בית־יעקב", ההנהלה וקבוצת ילדים
די „בית יעקב" שול
"Beit-Yakov" School

מנחם שטרום

„השומר" ו„החלוץ"

קיץ של שנת 1918, שלהי מלחמת־העולם הראשונה. אוסטריה חתמה על חוזה־שלום עם אוקראינה, שניתקה עצמה מרוסיה לאחר שהגנרל קרנסקי קיבל לידיו את השלטון ברוסיה והכריז עליה כרפובליקה. יהודי הורודנקה התחילו חוזרים ממקומות פזוריהם, שנמלטו אליהם בימי המלחמה. מבוהמיה וממוראביה, מאוסטריה ומהונגריה, ובפרט מווינה עירי־הבירה התחילו חוזרים אל העיר ההרוסה והשרופה, לנסות לבנות בה מחדש את חייהם, לשקם את עסקיהם ומקורות פרנסתם. ולאחר זמן מועט חוזרת העיר לתחיה: שוב מלאות חנויותיהם של עזריאל פלשנר וחיים־זרח צוואק קהל נשים, שבאו ביום ה׳ בין־הערביים לקנות צרכי שבת; שוב שוקק שוק־הבשר המון נשים, מהן הקונות בשר ממש ומהן המסתפקות בריאות וכבד או ברגל לחמין; שוב אצים יהודים לבית־המרחץ ביום שישי אחרי־הצהרים. דומה כי שום דבר לא נשתנה והחיים מוסיפים לזרום באפיק שבו זרמו לפני המלחמה, ויהודי הורודנקה ממשיכים לטוות את אורח־החיים שקיבלו מאבותיהם ואבות־אבותיהם, ממשיכים במשא־ומתן עם איכרי הסביבה, לקנות מהם מפרי אדמתם ומשגר בהמתם, ומנסים למצוא בכך את פרנסתם ומחיתם.

אותה שעה עדיין נשפכים נחלי דם על גדות הפיאווה באיטליה ועל גדות הסום בצרפת, אך כעבור זמן מועט גם הקרבות האלה מגיעים לקצם, החיילים מתפרקים מנשקם ונוטשים את החזיתות. העמים הקטנים, נתיני אוסטריה לשעבר, משתחררים אחד־אחד ומשיגים את עצמאותם: הטשכים והמדיארים, הפולנים והאוקראינים, כל אחד בתחומו מגיע לשלטון עצמי. והאוקראינים שהגיעו לעצמאות מתחילים מיד להראות ליהודים את נחת זרועם, וגילויי החוליגניות מתרבים והולכים וממררים חייהם של יהודי גליציה המזרחית, ויהודי הורודנקה בתוכם.

בשורות הנוער היהודי הורגשה התעוררות רבה, כמין התנערות מתרדמת־דורות, בייחוד לאחר הצהרת בּאלפור, שניתנה בנובמבר 1917. אז נוסדו ברוב הערים והעיירות סניפים להסתדרות „השומר", ששמה לה למטרה לחנך את הנוער לקראת עלייה לארץ־ישראל. גם בהורודנקה נוסד „השמור" בהדרכתו שלב יניש ניימן, בן מיכאל ואווטשים, שבקסם נאומיו הצליח למשוך לרעיון „השומר" כמעט את כל הנוער, מכל החוגים והשדרות. ראשונים נרשמו הסטודנטים, תלמידי בתי־ספר תיכונים לשעבר, שהיו בטלים מלימודיהם ומכל התעסקות אחרת, וכן נערות בוגרות ומתבגרות, ואלה התחילו ליצור ולהרכיב קבוצות שונות, תאים ראשיים להסתדרות „השומר" במקום.

אף אני, שנמניתי אותה שעה על מעמד הולכי־בטל, לא הרביתי מחשבות ונרשמתי כחבר ב„השומר". אך הקבוצה שאליה סיפחו אותי לא נראתה לי, על כן יצאתי וקיבצתי את חברי העתיקים מימי לימודי ב„חדר": משה׳לה מאַרילה ומשה׳לה פלשנר, שאתם שיחקתי מאחורי הגדר של איבן קושובטיוק; מיכלי פלפל, שאתו הייתי משחק בכפתורים על־יד האיטליז ובית־המרחץ; מוטלה בירנבוים, שאתו שיחקתי ב„קיטקע" על־יד ה„טאַפליצה". ואלינו הצטרפו עוד כמה „חברה": ה„תכשיט" של ברוך־לייב יום־טוב׳ס (גריידינגר), ה„קאדעט" של יוסל מינדיה׳ס (לאדנהיים) וה„קדישים" של אהרן קוגלמאס. כל החבורה התארגנה כקבוצה עצמאית ונקרא שמה בישראל „נמר".

כל חברי „השומר" שקדו על לימוד השפה העברית בקורסים שהתנהלו בהדרכת המורים אשר יונגרמן, ליבסטר וגרייף. התקיימו גם קורסים ללימוד דברי־ימי־ישראל, לספרות ולידיעת ארץ־ישראל, וכך גברה זיקתם של חניכי „השומר" למולדת העתיקה. כל שבת נערכו גם הופעות־מקרא ספרותיות בהדרכת מנדל דינר, בנו של בן־ציון שטריקמאכר (שוזר־החבלים).

בעצם הזמן שבו היה הנוער עסוק בלימוד עברית ובחלומות על ארץ־ישראל, נמשכה שפיכת־הדמים בין הפולנים והאוקראינים, ולאחר מכן בין הפולנים והבולשביקים, שסילקו את קרנסקי והטביעו על רוסיה את חותמם של לנין וטרוצקי. ובו בזמן נשפך כמים דם יהודי על־ידי כנופיות פטליורה ודניקין, תוך כדי מלחמתם בבולשביקים. פרעות־הדמים פגעו ביהודי פרוסקורוב, ויניצה, ברדיטשב ועשרות ערים אחרות. בהורודנקה עצמה התחלף המשטר כמה פעמים בשנים 1918—1920: תחילה שלטו האוקראינים, ואחר־כך במשך תקופה קצרה הרומנים, ולבסוף עבר השלטון לידי הפולנים. הידיעות המעציבות שהגיעו מאוקראינה העמיקו בלב הנוער את ההכרה, שאין מקום ליהודים בין הגויים החדורים שנאה לישראל, בין שהם רוסים ובין שהם פולנים או אוקראינים.

הסתדרות „השומר" — קבוצת „נמר" (1919)
די קבוצה „נמר" אין דער „שומר" אַרגאַניזאַציע (1919)
The "Namer" Group of Hashomer (1919)

אישור הצהרת־באלפור בוועידת־השלום בסאן־רימו ביום 24 באפריל 1920 נתן חיזוק לתקווה, כי עם ישראל עתיד להיות עם ריבוני בארצו, עם ככל העמים על־פני האדמה. אז קמה תנועת „החלוץ", והיא שמה לה למטרה להכשיר את הנוער לקראת החיים בארץ־ישראל ולהכין מועמדים לעלייה ההמונית, שעמדה להיפתח בעקבות אישור המאנדט, שנמסר לבריטניה במטרה מפורשת לסייע להקמת בית לאומי לעם־ישראל בארץ־ישראל. תנועת „החלוץ" התפשטה והגיעה גם להורודנקה, ולאחר זמן מועט נוסדה קבוצת־ההכשרה הראשונה, שהורכבה מבין חברי „השומר", וביניהם גם אחדים מקבוצת „גמר". אני וחברי משה'לה ומוטלה היינו בין המצטרפים לקבוצת „החלוץ" הראשונה, וגמרנו אומר להכשיר את עצמנו ולהתכונן לעלייה, בלי לשים לב לעמדתם המתנגדת של הורינו.

הקבוצה התפלגה, לפי מקומות ה„הכשרה", לשלוש פלוגות. פלוגה אחת עבדה במחסן העצים של שרצר, השנייה הלכה לעבוד בהקמת הגדר של בית־העלמין הישן, שנהרסה על־ידי הגויים בימי מלחמת העולם; והשלישית יצאה לעבודה חקלאית בחוותו של נוסיה בְּאַרְאַן בכפר סמיניבקה. פלוגה זו היו בה שלושת החברים הנאמנים משה'לה מוטלה ואני, שזנחו איש איש את עיסוקיו בעיר ויצאו לעבוד בשדה.

המבוגרים הביטו עלינו כעל משוגעים. הם השתתפו אמנם בחגיגות לציון החלטת סאן־רימו, אך בלבם לא התייחסו ברצינות אל הדבר ולא האמינו כי יימצאו מטורפים, שיגשימו את העלייה לארץ־ישראל למעשה. הם הקשיבו לנאומיו של יושב־ראש האגודה הציונית הרשל יששכר (סוכאר), שלשלו מזמן לזמן מספר פרוטות לקופסת הקרן־הקיימת, אך מי האיש המיושב־בדעתו שיקום ויסע לארץ־ישראל?

כל השבוע עבדנו עבודה קשה בשדה, וביום שישי אחר־הצהרים היינו חוזרים לבית הורינו, על מנת לשוב לעבודה בסמיניבקה ביום א', למחרת השבת. במשך השבת ספגנו לתוכנו מנה הגונה של דברי מוסר מפי הורינו, בתוספת געזרות וצעקות, ככל שיכולנו להכיל. אך כל זה לא הרתיע אותנו ולא השפיע על החלטתנו להכשיר את עצמנו ולהתכונן לעלייה.

שבועות מעטים לפני סיום העונה עזב אותנו משה'לה, כדי להצטרף ל„חברה" שעבדו ליד בית־העלמין, ואני ומוטלה נשארנו בסמיניבקה. זכורים לי עד היום הערבים שבילינו שנינו יחד בסמיניבקה, אחרי ארוחת־הערב (ריסת־תירס בחלב והפוחי־אדמה בהמאה וגבינה) טיפסנו ועלינו על ערימת־קש גבוהה והתפרקדנו שם כשפנינו אל הלבנה המחייכת כלפינו. שרנו וסיפרנו זה לזה מה שסיפרנו, והרגשת סיפוק היתה ממלאה כל ישותנו. כך בילינו שעה ארוכה, עד שהגיע הזמן לשינה. אז נכנסנו ל„אולם השינה", שהוקצה לנו בממגורה ריקה.

כך בילינו שנינו בנעימים בסמיניבקה, עד שיום בהיר אחד חליתי בטיפוס. מיד העלוני על עגלה והסיעוני לבית אבא־אמא. מסתבר שמצב רוחי לא היה מרומם. כי מה אומר ומה אדבר — סוף־סוף הוכח, כי צדקו הורי בהתנגדותם...

במשך השבועות ששכבתי חולה, ועד שהחלמתי ממחלתי בסיועו של ד"ר קאנאפאס, התקדמו עניני העלייה של קבוצתנו. בינתיים התארגנה לעלייה גם קבוצת „אקדימאים", שהיו פטורים מחובת הכשרה. סוף־סוף הגיעו גם הניירות מלבוב. לאלה מבינינו, שלא היה ביכולתם לכסות את הוצאות הנסיעה, המציאה האגודה הציונית המקומית את הכסף הדרוש. ביום 8 באוגוסט 1920 הגיע היום הגדול, יום העלייה.

ההתרגשות בעיר היתה גדולה מאוד. מילתא זוטרתא: הורודנקה שולחת את חלוציה הראשונים לארץ־ישראל! הם עוזבים את הוריהם, את אחיהם ואחיותיהם, קרוביהם ומכריהם. עוזבים את בית־הכנסת ובית־המדרש, ולהבדיל — את בית־המרחץ וה„פרובל" שעל ידו, את בית־העלמין הישן והחדש, את מעין הטשארבונה ובארו של ירמיה, את הנחל, המניע את טחנתו של משה־לייב, את האגם של סוביק — הפלאזשה של הורודנקה, את ה„וויסוקי הורי" (ההרים הגבוהים) מעבר מזה של העיר ואת ה„טוליקה", כר־הדשא הנרחב מעברה השני — כל אותם המקומות שכל־כך הרבה זכרונות־נעורים קשורים בהם, ויוצאים לארץ־האבות הישנה־המתחדשת, לסלול דרך לעתיד, להמונים שיבואו אחריהם... ההתנגדות שהיתה בלב הוריהם של החלוצים פגה ופינתה מקום לרגש של גאווה, מהול בעצב ודאגה לקראת הפרידה.

ביום 8 באוגוסט, עם עלות השחר, הצטופפו בבית־הנתיבות המונים מיהודי הורודנקה, שבאו להיפרד מן העולים הראשונים. בכיות ודברי־ברכה נישאו באוויר. לאחר זמן מה הגיעה הרכבת וקלטה את עשרת הבחורים ושתי הבחורות של קבוצת ההלוצים, כדי לשאת אותם הרחק־הרחק מעיר מולדתם אל ארץ העתיד. גם בתחנה השנייה בתחומי העיר, תחנת יעקובוב־קה, נראו יהודים רבים, שחפצו להעיף עוד עין על היוצאים וללוותם עוד בנפנוף־ידים. ובכך נפסק המגע האחרון בינינו ובין הורודנקה.

בעיר הוסיפו להתארגן קבוצות נוספות של חלוצים, והם עלו לארץ בזה אחר זה. לאחר עשר שנים אפשר היה למציא יוצאי הורודנקה בכל ערי הארץ, בקיבוצים ובמושבות, בכל השכבות והמקצועות. העלייה הוסיפה לזרום עד שנת 1939, עד שהצורר וחבר מרעיו התחילו להטביע את אירופה בנחלי דם וסיימו בהכחדת שישה מיליונים מבני עמנו. ועתה, עשרים ושש שנים אחרי עליית החלוצים הראשונים, אנו עומדים תוהים ושואלים: האם אמת היא זו, או חלום האם אמת היא, כי הורודנקה היהודית נמחתה מעל פני האדמה ולא נותרה בה אף נפש חיה מבני עמנו האם אמת היא כי החורבן פגע גם בבתי־הקברות, שבהם טמונים עצמות אבותינו ואבות אבותינו, או רק חלום בלהות חלמנו?

אכן, הלוואי והיה זה חלום. אך לדאבון לבנו יודעי המציאות האיומה. חרבה עיירתנו ואיננה עוד, ולעולם לא נראה את פני יקירינו, שניספו והוכחדו בידי זדים.

הניה בירנבוים

הנשף של „השומר"

יש משהו נוגע אל הלב במראה גבעול העשב, הצץ בין חורבות. כמה מפליאים האמונה והביטחון, שבכוחם נאחזים יצורים ירוקים אלה בקרקע, כשראשם נטוי אל־על! אין זאת כי־אם הרוח היא שהביאה בכנפיה את גרגרי־הזרע הזעירים ושתלה אותם בבקיעי החומה הערומה והחרבה; וגופיפים אלה, הזעירים לאין ערוך, הכו שורש באבן ובמלט, בעפר ובאפר, נבטו וצמחו, ויכסו במעטה־ירק מלא־חיים ותקווה את מעצבת הקברים. במאבק בין החיים והמוות — ניצחו החיים!

בימי מלחמת העולם הראשונה, כשנשרפה עיירתנו בפעם השנייה עם פלישת הרוסים, לא נותר כל שריד לחיים היהודיים, על ששונם ויגונם. רק הרוח המתה בין שרידי החומות והגתה נכאים, ומקום שם נשמעו פעם שירת תינוקות ולהגם — חגו עורבים והשמיעו צריחתם המרה. בתי־עץ נשרפו עד היסוד, ורק ארובות־העשן הבנויות־לבינים הזדקרו פה ושם, בודדות ומפויחות, כזכר לחורבן, כמחאה אילמת על החיים שחרבו, שנדמו.

לכול קץ ותכלה, וכך בא הקץ גם למלחמה. בין החורבות נראה פה ושם עולה עשן מאחת הארובות. ביום עסקו בבניין, בהקמת מבני־עץ, ובלילות מצאו האנשים מחסה ומקלט במרתפים המעטים שלא ניזוקו — בשביל להתחיל שוב בעבודה למחרת היום. ושוב הלמו פטישים וניסרו מסורים, והארוחה הדלה כללה מרק־תירס שנמלח בעשן. אך העיקר היה — לא להרפות ולא להיכשל; שכן לעזרה מבחוץ לא היה מקום לצפות.

ובכול היה מחסור! במזון ובלבוש, בחמרים ובכלי־עבודה, כי שום דבר לא נותר לפליטה; לא סולם ולא מדרגה, ואף לוח־עץ פשוט שבפשוטים לא היה בנמצא.

ולא היו מקורות עבודה ומחיה; כי דווקא על חבל־ארץ נידח זה, שאיש בעולם הרחב לא שמע את שמעו ולא התעניין בו, עוד ניטשו קרבות מרים, עוד נלחמו על הזכות המפוקפקת לשלוט בו. מדי פעם בפעם גבר אי־שקט, התחלפו הבעלים, ופקודות חדשות לבקרים, אימים חדשים לבקרים, היו מנת־חלקה של האוכלוסייה האזרחית. אך על־אף הכול החזיקו מעמד, קיוו, ובעיקר עשו מה שאפשר היה לעשות.

החפצים המעטים שהביאו אתם החוזרים — היו רובם ממוצא צבאי: נעליים, מדי־צבא ומעילי־צבא, ששינו את מראהם בצביעה. אך יקרות מכל יקר היו השמיכות הצבאיות, שהוחזקו במקום־סתר בשעות היום, מחשש שמא ישים השלטון החדש את עינו עליהן. סוף־סוף היה זה רכוש צבאי, ובתורת שכזה חשבוהו השליטים לרכושם הם, שהרי הם היו יורשי הממלכה האוסטרית המתפוררת. וקרה לא פעם, שהסירו את מעילו או חלצו את נעליו של פלוני־אלמוני, על אף הקור העז ששרר בחוץ. והמסכן חייב היה להודות לאלוהים שיצא בשלום ופטור מעונש על „גניבת רכוש המדינה".

מקצות המדינה, מקום שם היתה יד הפולנים תקיפה, הגיעו ידיעות על מעשי דיכוי גרועים הרבה מאלה. היה זה אחד השעשועים החביבים על החיילים הפולנים גיבורי המולדת, לקצץ חצי זקנו של אחד היהודים האדוקים. ואגב־כך לא הקפידו אם נתלש יחד עם הזקן גם חלק מעור הפנים. יהודים אחרים הוכרחו לטאטא בזקנם את המדרכה או את אולם הריקודים וללקק את העפר בלשונם. השלטונות התיחסו לתעלולים האלה כאל מעשי־קונדס, כאל הלצות, שאין להביא את עושיהם בדין. ובלבוב הנצורה, סיפרו, נשארה האוכלוסיה, בימי החורף הקרים, ללא שמשות בבתים, ללא לחם ומים. האדם מישראל כפף קומתו ושח לארץ, כאשר ישח גבעול־העשב בעבור עליו רוח־סערה, העוקרת גם אילנות משורשם. ובדומה לגבעול־העשב הדל והגמיש, הציל על־ידי כך את חייו.

לאט־לאט חזרו החיים אל עיי־החורבות. אחד־אחד נתלקטו ובאו תושבי העיר, שחזרו ממקומות פיזוריהם והביאו אתם מקצת מן המיטלטלין וצרכי־הלבשה שרכשו במקום גלותם. זעיר־פה זעיר־שם נראה ברק־שמשות בחלונות, במקום מחסומי־העץ העלובים. נראו ניצנים הראשונים של חיי המסחר החוזרים למסלולם. חלף־עבר החורף הקשה, ועם זוהר השמש באביב גברה בלב התקווה לחיים ולהמשך.

יום אחד הופיע בעיר נער קיפח, צנום ושחום. היה זה בייניש נוימן הצעיר, שהוריו מצאו מקלט בווינה בימי המלחמה, ועתה חזרו כדי לקומם את הריסות ביתם ועסקם. בייניש היה בווינה חבר בתנועת „השומר", ודביקותו בתנועה זו היתה גדולה וכנה עד כדי כך, שהצליח להדביק בה גם את הנוער בעיירה שאליה חזר. על אף גילו הצעיר — הוא היה כבן שש־עשרה או שבע־עשרה — הצליח להשפיע על הצעירים והמבוגרים כאחד, להחדיר ללבם את רעיונות־היסוד של „השומר", ולשכנע אותם בנחיצות קיומה ויסודה של הסתדרות כזו בעיירתנו.

הפעולה הזאת, שנעשתה על־ידי צעיר אשר אך זה יצא מגיל הילדות, היתה לה חשיבות למעלה מהמשוער. היא עוררה את הזיק הלאומי ואת הכמיהה לציון בלב הדור הצעיר — כמיהה שלא דעכה מעולם בלב היהודי ורק כוסתה באפר, מצוק העיתים. היתה זו הכמיהה לציון, שבאה לידי ביטוי בקריאה המסורתית „לשנה הבאה בירושלים", אולם הפעם היא קיבלה משמעות חדשה: היא עמדה ליהפך לרצון, לפעולה, להגשמה.

נושאי הפעולה המתוכננת היו הילדים, הנוער בשכבותיו הצעירות ביותר. אך מה יש בכוחם של ילדים לפעול? בייניש נוימן, בעל ההיגיון הצלול וכוח־הדיבור המשכנע, לא נלאה מלהסביר כי הילדים הרכים והתמימים הם הם שיהיו לגברים ונשים בעתיד הקרוב, ויש להקדים ולהדריכם לפעולה עצמית ולעזרה עצמית, שבכוחם יוכלו להיחלץ מעמק־הבכא שבגולה ולהתחיל בחיים חדשים בארץ העתיד. לאט־לאט התחילו שומעיו להתייחס אליו בהבנה, ברק־עיניו ודבריו הנהלבים פעלו את פעולתם, הלהיבו והשפיעו ועוררו את שומעיו לראות את העתיד בעינים אחרות. גם הקשישים, שדעתם היתה שונה מדעתו, לא יכלו בנקל לסתור את מסקנותיו. ברור, לא קל היה להסתדר

עם הנוער הזה, שלא רצה להתפלל והתהלך בגילוי־ראש כשהוא שר ושורק להנאתו. אך מה אפשר היה לעשות, אם רעיונות כאלה נטע האלוהים בלבם? בלב קרוע ומורתח התבוננו הקשי־שים להתגודדות זו של הדור הצעיר, ולא ידעו בסופו של דבר — אם לכעוס עליהם או לשמוח על הרוח הפועמת בלב הפרחחים הללו ונוטעת בהם את העוז לשנות את העולם וסדריו.

קשה לומר, אם יש ביכולתו של הנוער בגיל עשר — שש עשרה, שראה את אור העולם בארץ־ישראל, להבין לרוחו של הנוער בגיל זה בארצות הגולה בכלל ובימים ההם בפרט. עובדה היא, שאנו טעמנו בתא „השומר" אחד משישים מן החיים במולדת. כאן יכלו בני הנעורים לשיר ולרקוד, להתווכח ולהביע דעות באופן חופשי. כאן התייחסו אליהם ברצינות, והם הרגישו עצמם כבני אדם ולא כמבלי־עולם ואוכלי לחם־חינם. כאן היה אוויר לנשימה ושררה הבנה הדדית כנה וחברית. יתר על כן, היתה מטרה, מטרה קרובה, שנסכה תקוה בלב. לאור תקווה זו שוב לא היה ערך למצוקות הרגע, לקיבה הריקה ולנעל הקרועה. העיקר — היינו צעירים והלב היה מלא שאיפות, שאיפות משותפות לנוער היהודי בעולם כולו. לא הרגשנו את עצמנו בודדים, ומרכז חיינו לא היה ההווה ומחסוריו, כי אם המחר — שלקראתו צעדנו מלאי אמונה וביטחון.

ההתחלה נעשתה עם הרכבת קבוצה אחת, שכללה גם כמה מועמדים להדרכה בקבוצות נוספות. עד מהרה השתפר המצב הכללי. מספר החוזרים גדל מיום ליום, ועם זה גדל גם מספר חברי „השומר", ומהם גם שכבר עברו תקופת חברות בהסתדרות זו במקומות פיזוריהם. המועדון החדש השכור, שבו קבעה הסתדרותנו את משכנה, הפך עד מהרה למרכז תרבותי לעיירה כולה. הצלחנו אפילו לייסד ספרייה, שבה התקיימה השאלת ספרי קריאה מתוכננת ומסודרת. כמה צעירים שהספיקו לגמור בית־ספר תיכון בימי המלחמה ובשובם נשללה מהם האפשרות להמשיך לימודיהם, פנו אל הסתדרות „השומר" והציעו את עזרתם בהפצת השכלה בין חבריהם. וברור כי עזרה זו נתקבלה ברצון ובמלוא ההערכה. הוקם בית־ספר עברי, והוא הגיע לשגשוג ופריחה תודות למאמצים של שני מייסדיו: עזריאל ליבסטר ואשר יונגרמן וחברם הצעיר אליעזר בילדר. ואני ריואה חובה לעצמי להביע להם את תודתי והערכתי על העמל הרב שהשקיעו במפעל תרבותי זה, בשמי ובשם מאות מתלמידי בית־הספר.

לא קל היה התפקיד שנטלה על עצמה הסתדרות „השומר". הנוער ברובו הגדול היה משולל חינוך שיטתי, עקב תנאי המלחמה. על ראשי הקבוצות הוטל להקנות לחניכיהם, נוסף לידיעות בתולדות ישראל וספרותו, גם ידיעות כלליות. נתקיימו שיחות על נושאים שונים, ובמידת האפשר, כשהיה מזג־האוויר נאה והאווירה הפוליטית לא מתוחה ביותר, קיימנו את השיחות על כרי־הדשא מחוץ לעיר. חלק מן הזמן נועד לשירה, בפגישו־תינו במועדון ומחוצה לו, ותוך כדי שירה הועלו מתהום הנשיה גם שירי העבר שנשכחו, והבנים הביאו בגאווה שירים אלה שלמדו מהוריהם, שהושפעו גם הם מן האווירה של עליצות וחדות־נעורים שהשתררה בהסתדרות „השומר". נעשה גם צעד נוסף: העזנו להעלות על הבמה הצגת חובבים. הדבר הזה נעשה לשם מטרה כפולה ומשולשת: להפגין את הישגי „השומר", לגייס כספים לקופה המשותפת, ולהכריז על קיומנו ולעשות פומבי להסתדרותנו.

נשתמר בזכרוני אחד הנשפים האלה. התוכנית היתה מגוונת ובוצעה כולה על־ידינו, בלי השתתפות המבוגרים. עדת „השומרים" כבר היתה אז גדולה למדי, והמצב הכללי בעיר השתפר עד כדי כך, שאפשר היה להשיג איכשהו, באורח פלא, צבע ירוק כדי לצבוע בד לחולצות ירוקות בשביל הנערים המשתתפים בהצגה. האולם השכור היה מלא מפה אל פה, איש לא רצה להחמיץ מאורע כל־כך נדיר — לחזות בהצגה של הנוער.

עמל רב הושקע בהכנת הנשף. עצם השגת רשיון מהשל־טונות, שנאלצו לשכנע אותם בנחיצותו של נשף כגון זה, דרשה טיפול רב. רק לאחר שהושג הרשיון הובטח קיומו של הנשף.

ראשון עלה על דוכן הנואמים ביניש נוימן, לברך את קהל הנאספים. הצעיר הגבוה והצנום, בעל תווי־הפנים החדים והבולטים, כבש מיד את לב הקהל. הוא דיבר בחום ובהתלהבות, שעברו אל קהל השומעים, ותגובתם הנלהבת חזרה והשפיעה על הנואם. קולו המתכתי החודר הבקיע לו דרך אל כל פינות האולם והגיע אל השורות האחרונות של מקומות־העמידה הצפופים. דבריו נשמעו בקשב רב ובהסכמה כללית.

מצב־הרוח היה חגיגי. הפתיחה המוצלחת יצרה את הקשר בין הקהל והבמה. „פני" העיר הצטופפו מסביב לביניש ובירכוהו על הצלחתו. כולנו היינו נרגשים ומלאי התפעלות: כיצד השכיל אחד משלנו לתת ביטוי לכל המתרחש בלבנו!

מכאן ואילך היתה תכנית ההצגה כדרך כל הצגת־נוער בעולם, בהבדל זה בלבד, שאכן היתה זו „ההצגה שלנו".

זכור לי, איך הופיע „זוג הזמרים", האח והאחות סוכר. היה נוגע עד הלב לראותם ולשמוע את שירתם. הנה הילדה בפניה התמימים והילדותיים וכל הוויתה אומרת שירה, כולה מסורה לרגשותיה ולזמרתה; והנה הנער ניצב ליד אחותו, גאה ונצוע כאחד, והם שרים שניהם את השיר על מצוקת ההווה ועל התקווה שלא תאבד לעולם. פניהם המתוקים קרנו תום ואמונה ושירתם העצורה שפעה חום ורגש. אף הקהל היה נרגש והודה מקרב־לב.

עתה ניתן האות למנדלי לעלות על הבמה. הנער הגוץ, בעל העינים השחורות, ידוע היה בכישרונו לקרוא פרקים הומוריסטיים. לעיתים היה קורא לפנינו במועדון, עת התאספנו כולנו בשבת. היה מתיישב, ולפניו אחד הספרים של שלום־עליכם, או של סופר הומוריסטי אחר, היה משתעל, מכעכע, ופותח בקריאה. לאחר רגעים מספר כבר היינו שרויים באוירה של בדיחות־הדעת, הודות למימיקה המשכנעת של מנדלי, העוויותיו וקולו הצרוד קמעה, שהתאים כל־כך לסיפורים שקרא. הפעם ישב מנדלי ליד דוכן־הקריאה בנחת, במלוא הכרת ערך עצמו ובביטחון עצמי מלא. כל תנועה מחושבת מראש, ערוכה וקבועה על־ידי אימונים וחזרות. כשלון? אצלו זה לא יתואר! הכול יעבור בשלום! עוד פעם הוא מעיף מבט לעבר ראש־הקבוצה, מזיז כיסאו ליתר נוחיות, ופותח בקריאת אחד הסיפורים, שאין שרירי הצחוק יכולים לעמוד בפניהם. הקהל צוחק, גועש, העליצות גוברת והולכת; הקריין עושה מאמצים

לבל יפרוץ גם הוא בצחוק; הוא מצליח להגיע בשלום לסופו של הסיפור, קם ומחווה קידה בפני השומעים. לחייו לוהטות, עיניו מצומצמות לשני סדקים צרים בלבד, וחולצתו מוריקה, מוריקה...

המשך התכנית היה משופע בקריאות, בשירים ובמשחקים. אך שום חלק מן התכנית לא זכה לאותה הצלחה שאליה הגיעה הפאנטומימה הגרוטסקית פרי המצאתו של מנדל דינר. המודיע הכריז, שיש ברצון עורכי ההצגה להמחיש לקהל כיצד נוהגים ה„שומרים" לבשל לביבות, בשעת חדווה וגילופין. ועומד מנדיל דינר וחובש לראשו מטפחת כדרך הנשים, חוגר סינר למתניו — והריהו „אמא" לכל דבר. גם ילדים נמצאים כאן, עומדים מאחורי האם ומצפים בעינים רעבות ללביבות המובטחות. „האם" בוחרת מביניהם את החזק ביותר והופכת אותו לשולחן־עבודה. הילד שזכה לכבוד הזה מתכופף ונשען על שתי ידיו, ואילו על גבו, שהפך לשולחן, מבוצעת העבודה המסובכת של הכנת הלביבות. מנדיל „האם" מתחיל ב„ניפוי הקמח" על־גבי השולחן החי, ובאותה שעה מבצעת רגלו הימנית תנועות המראות בבירור, כי „האם" עסוקה בעת ובעונה אחת בניענוע העריסה, היא מפזמת ומהסה את התינוק בדברי כיבושין: „שא, שא ישראליק, אמא לך לביבות תלבב". הבטחה מפורשת זאת מפיחה רוח חיים בעדת הילדים הרעבים, והם פוצחים במקהלה: טרדירה־דירירה...

לאחר שעה ארוכה של משחק וצחוק מלאכת הבישול מגיעה אל קצה והלביבות מוצאות סוף־סוף מן האלפס, וכל ילד, ובכלל זה השולחן, מקבל את מנתו — לביבה חמה ורותחת. המים הרותחים שבאלפס נשפכים במלוא התנופה — מנדיל גמר את מלאכתו. הוא מוציא את „הפעוט המסכן" מתוך העריסה, מחווה קידה לקהל הצופים, והמסך יורד — על מנת לעלות שוב ושוב לפי דרישת הקהל. התשואות סוערות. הקהל משתולל, שואג ורוקע ברגליים ו„יוצא מכליו". אותם האנשים שלפני שעות מועטות היו שקועים בעניניהם המדאיגים, צוחקים עתה צחוק משחרר מעומק הלב. נמוג התמול הקודר, רחקה הדאגה ליום המחר; כל אחד ניער מעל שכמו את נטל הצער, המלווהו תמיד והתמכר לרגע המאושר; עלתה ובקעה העליצות הטבעית, שנכלאה זמן רב כל כך בעומקי הנשמה.

מנדיל דינר, בן שוזר־חבלים הזקן, נעשה בן־שעה לאיש המפורסם ביותר בעיר. ה„שטויות" שלו היה בהן בכל זאת הגיון, הרבה יותר ממה שיכולנו להעלות בדעתנו.

בימים שלאחר כך הכול „בישלו לביבות" באומר ובתנועה. כל העיירה עמדה עוד תחת רושם העליצות של אותו ערב. הכול שרו, גלגלו במערוך, בישלו והשקיטו זה את זה במלת־הקסם „שא, שא ישראל'יקל".

חברים רבים הצטרפו אלינו בהשפעת הנשף. ספרים רבים נתרמו לספריה, אנשים אדישים האירו פנים לנו, וחולצות השומרים הירוקות נתרבו בעיר.

אחת הכיתות הראשונות של בנות ללימוד השפה העברית בהנהלת עזריאל (עילא) ליבסטר (1919)

איינער פון די ערשטע העברעאישע קורסן פאר מיידלעך אונטער דער לייטונג פון עזריאל (עילא) ליבסטער (1919)

A Group of Pupils of the first hebrew Courses with their Teacher A. Liebster, in 1919.

אשר יונגרמן

קבוצת העולים הראשונה

שילהי קיץ תרע"ח. מלחמת העולם נסתיימה, והמעצמה האוסטרו־הונגרית התפוררה למדינות קטנות, בהתאם להרכבה הלאומי של אוכלוסייתה. גם גליציה המזרחית נקרעה מפסיפס הלאומים והעממים של מלכות הקיר"ה, והשלטון התחלף בה כמה פעמים. שלטו בה לסירוגין אוקראינים, רוסים, פולנים, רומנים, ושוב פולנים.

בינתיים התחילו לחזור למקומות מגוריהם החיילים ששירתו בצבא האוסטרי, וגם לעירנו שבו רבים מן הבחורים שלחמו תחת הדגל ההאבסבורגי, ובהם חבורה של צעירים שסיימו את לימודיהם בגימנסיות לפני התגייסותם, או עמדו בבחינות־הבגרות תוך כדי שירותם בצבא. רובם התכוננו להמשיך את לימודיהם באוניברסיטה, אך מסיבות שונות, ובייחוד בגלל המצב הכלכלי הדחוק, לא יכלו להגשים שאיפתם זו. הם התלכדו לקבוצה והיו קובעים להם פגישות בבית־התה הקטן של הרשל סוכאר (ישכר) ז"ל, שהיה בימים ההם האידיאולוג הציוני בעירנו. שם רקמנו את תוכניותינו לעתיד, ושם נערכו הוויכוחים הסוערים על המצב המדיני ועל הסיכויים להגשמת שאיפותינו הלאומיות בפרט.

לאט־לאט נתגבשה בקבוצתנו ההכרה, כי אין טעם להוסיף ולשבת בחיבוק ידיים, וכי הגיעה השעה להתכונן ולעלות לארץ כחלוצים העוברים לפני מחנה הנוער המקומי. בקבוצה היו חמישה־עשר חברים; אך עשרה בלבד, שהקשיש בהם היה בן עשרים ושתיים והצעיר בן תשע־עשרה, התארגנו לשם עלייה.

באחד מימי אוגוסט 1920 נפרדנו ממשפחותינו ומחבריו ושמנו פנינו לדרך. כמעט כל תושבי עירנו באו לתחנת־הרכבת ללוותנו, ורבים מהם הביטו בנו בהערצה, ואולי אף בשמץ קנאה. כי אכן נפל דבר בעיירתנו. לא עוד זקנים תשושים נוסעים לארץ האבות הקדושה למות בה ולהיטמן בעפרה, אלא בחירי הנוער, הנלהבים למולדת הישנה־החדשה, עולים אליה להחיותה ולהפרותה בזיעת אפם.

הנסיעה של קבוצה ראשונה זו של החלוצים מהורודנקה, מראשוני העלייה השלישית, נמשכה כחודש ימים. ביום 6 בספטמבר 1920 עלינו בחוף יפו. ביפו שהינו כמה ימים, ואחר־כך נשלחנו לראש־פינה, לכיבוש־עבודה במחנה צבאי אנגלי. חפרנו תעלות, סללנו כבישים, וה„מומחים" שבינינו אף בנו צריפים. כחצי שנה גרנו במחנה אוהלים, והעונה עונת־הגשמים. לפרקים הפכו הרוחות העזים את אוהלינו והגשם שטף את הישנים בהם, אחרי יום־עבודה מפרך. אך לא עלה על דעת איש להתלונן! היינו מאושרים שזכינו לחיות בארץ ולהשתתף בבניינה. בערבים היינו רוקדים „הורה" עד כלות הכוחות, והר־כנען החזיר את הד שירתנו ממרחקים.

קבוצת העולים הראשונה (1920)
די ערשטע גרופּע עולים קיין ארץ ישראל (1920)
The first Group of "Olim" (1920)

עם גמר העבודה במחנה הצבאי מצאו אחדים מאתנו עבודה במשקים של איכרי ראש־פינה. אנו היינו הפועלים החקלאיים העבריים הראשונים במושבה, שהעסיקה עד אז רק פועלים ערביים. השאר עזבו את המושבה והתפזרו על־פני כל הארץ.

והימים ימי חוסר־עבודה חמור. אחדים מאתנו, כמחצית חברי הקבוצה, לא עמדו בניסיון והחליטו לחזור לחוץ־לארץ, לסיים את לימודיהם. רק שניים מן העוזבים חזרו אחר־כך לארץ והתערו בה, השאר נשארו בגולה ונספו בימי השואה. ד' ינקום דמם.

הפרידה מקבוצת העולם הראשונה (1920)
דער אָפּשייד פון די ערשטע עולים קיין ארץ־ישראל (1920)
Departure of the first Group of "Olim" to Erez-Israel (1920)

מנחם שטרום

קבוצת החלוצים הראשונה

קבוצת החלוצים הראשונה, שאורגנה לעלייה בשנת 1920, כללה את החברים משה פלשנר, ראובן רייס, נחום קאטשר, יוסל יורמן, איצי אייזמן, יום־טוב גריידינגר, יהושע שווייגר, שלמה גפנר, מוטל בירנבוים, מנחם שטרום. אולם בהגיע מועד העליה ויתר מוטל בירנבוים על מקומו בקבוצה, לטובת אחותו הניה בירנבוים; כן הצטרפה לקבוצתנו עוד צעירה, טובה בת מלך מארקשייד. בסיכומו של דבר מנתה קבוצתנו עשרה צעירים ושתי צעירות. הניה בירנבוים נתמנתה ראש הקבוצה, ואילו „המנהל האדמיניסטרטיבי" היה מלכתחילה יוסל יורמן. ביום 8 באוגוסט 1920 יצאנו מהורודנקה והגענו עד פרשבורג, היא בראטיסלבה.

לרוע מזלנו הורגשה באותו זמן אבטלה ניכרת בארץ־ישראל, וממשלת המאנדט מצאה לנכון להפסיק את העלייה לזמן־מה. כך נעצרו בפרשבורג כ־700 חלוצים, ורק כעבור חודשיים ניתן לנו להמשיך בדרכנו לווינה. אולם בינתיים הופרה אחדות הדעות והשאיפה בין חברי קבוצתנו, ובווינה נתפרדה החבילה לגמרי. אחדים חזרו להורודנקה, אחדים מצאו דרך להגר לארצות־הברית. ושלושה מאתנו, יוסל יורמן, יום־טוב גריידינגר ואני החלטנו להישאר בווינה, ללמוד מקצוע ולהתכונן לעלייה לארץ. רק טובה מארקשייד הצטרפה לקבוצה מעיר אחרת, ויחד אתם עלתה מיד לארץ.

לא היתה זו משימה קלה להישאר בווינה. אני התקשרתי עם ליבסטר, מורי לשעבר, שלמד אז כימיה בווינה, ובעזרתו השגתי עבודה באמצעות לשכת־העבודה היהודית, שהיתה קיימת בווינה. נתקבלתי כמתלמד אצל צבע יהודי, וכן הצלחתי להתקבל למעון־צוערים (לעהרלינגס־היים), ובו נשארתי עד גמר תקופת השתלמותי במקצוע. לאחר שהצלחתי להסתדר בדרך זו התחלתי להתעניין בגורלם של שני חברי, שנשארו אף הם בווינה. ליוסל יורמן הייתי כמלאך־מושיע. כשנודע לו על קיומו של מעון־הצוערים מצא גם הוא „פרוטקציה", וביום בהיר אחד השתכן במועדון והתחיל ללמוד את מלאכת הצורפות (צורף־זהב). גם חברנו השלישי הצטרף אלינו במהרה והתחיל ללמוד את מלאכת השרברבות. לא החמצנו את ההזדמנות ליהנות מנכסי התרבות והאמנות של ווינה. ביקרנו לעיתים מזומנות בתיאטרונים, באופרה ובשאר מקומות הבידור, והשתדלנו להפוך את שהותנו בווינה לתקופה יפה ומועילה בחיינו.

במשך השנתיים ששהינו בווינה הצטרפו אלינו עוד שניים מחברי קבוצתנו לשעבר, אם כי לא באו במטרה לעלות לארץ, אלא עזבו את העיירה והלכו לחפש את עתידם בעולם הגדול. תחילה בא מיכלי פלפל, בן יענקל פלפל, ואחריו מוטלה בירנבוים. גם הם השתכנו במעון, והצלחנו לקבל לרשותנו חדר מיוחד בצריף מס׳ 30. בין 200 הצוערים ששכנו במעון בלטה קבוצתנו לטובה, ומנהל המעון הציג לא פעם את החמישיה ההורודנקאית כמופת להתנהגות טובה.

בתום תקופת הלימודים, בקיץ 1922, חזרתי לזמן־מה להורודנקה, להיפרד שנית ממשפחתי לפני עלותי לארץ. באתי להורודנקה ימים אחדים לפני כ׳ בתמוז, שחל אותה שנה ביום א׳ בשבוע. האגודה הציונית הזמינה ליום זה דרשן, שיטיף לטובת קרן־היסוד, וישתתף למחרת באזכרה לד״ר הרצל. בעמל רב השתחררתי בשבת לפנות ערב מן המסיבה שערכו הורי לכבוד בואי, והלכתי לשמוע את הדרשן בבית־הכנסת שבחצר־הרבי לשעבר. עצרת הזכרון של כ׳ בתמוז עמדה להתקיים בבית־הכנסת הגדול למחרת, ביום א׳ בחמש לפנות ערב. כשבאתי לשם בשעה שלוש כבר מצאתי את חברנו משה פלשנר, כשהוא עסוק, יחד עם רווזה יאַגאַר, בהכנת סרטי תכלת־לבן, וכן היו שם האחיות אופנבערגר ומשה קאַרפּ בתפקיד של סדרן. האסיפה נפתחה בחמש בדיוק על־ידי יושב־ראש האגודה הציונית מר פרשל, אחריו דיבר העסקן הותיק צבי ישכר, ומדרשתו של הדרשן אני זוכר, שסיים בקריאה לנוכחים לבל יתפזרו וימלאו איש־איש חובתו לקרן־היסוד. ובראותו כי לדבריו אין השפעה יתירה, הפנה את דבריו אל הבנות, ועורר אותן להקדיש לקרן־היסוד את הכסף שנועד לנדוניה, ואילו הן עצמן תעלינה לארץ־ישראל, שבה עתידה בעיית הנישואין לבוא על פתרונה ללא נדוניה וללא תלבושות הדורות... לאחר שירת „התקווה" נערכה בו־במקום המגבית לקרן־היסוד. הנוכחים התחייבו לתרום איש־איש כאשר ידבנו לבו, ורבים שלמו במקום את התשלום הראשון. המגבית הכניסה כמה אלפי זהובים.

*

בזמן שהותי בהורודנקה ערכתי גם ביקור אחרון אצל חברנו יוסל יורמן (שכונה בפינו „טאַראַס שעווטשענקו", כדי להבדיל בינו ובין חבר שני בשם יוסל יורמן), שהיה גם הוא בקבוצתנו ונשאר בווינה. חברנו „טאַראַס", מי שהיה פעם „המנהל האדמינסטרטיבי" של קבוצתנו והפך עולמות בהשתדלותו להשיג את הדרכונים ואפשרות הכניסה בשביל קבוצתנו, שכב על ערש־דוי חולה אנוש, גופו משותק כמעט לחלוטין ואף לשונו אינה נשמעת לו. הוא היה בין החוזרים להורודנקה, ולאחר זמן הצטנן, חלה ולקה בשיתוק, שממנו לא הבריא עוד.

בלב דואב נפרדתי מחברי האהוב והמיואש ומאמו המיואשת. כעבור שבועות מספר, בהיותי כבר בווינה, הגיעתני הידיעה המעציבה, כי חברי יוסף יורמן שבק חיים כל חי.

יהושע שטרייט

סניף ה„התאחדות"

הבא לסקור את פעולותיו של סניף ה„התאחדות" (המפלגה הציונית־הסוציאלסטית) במשך שתי עשרות שנים בהורודנקה, חייב להתחיל בתקופה של השנים 1919—1923, שבה חלה ראשית עליית הצעירים מעירנו לארץ־ישראל (שמרביתם נוער לומד), ועל־ידי תיאורה של תקופה זו יצטייר הרקע החברתי שהניע קבוצת צעירים ליסד את הסניף בשנת 1923.

אנו, הצעירים מאז, שמלחמת־העולם הראשונה הטביעה על חינוכנו חותם התבגרות שלפני זמנה ועוררה בנו להיטות מופרזת לחקות את הגדולים ו„לשחק מלחמה", נצמדנו בערגה, באהבה ובמסירות רבה, להסתדרות־הנוער הצופית „השומר". הרגשנו כי „בשיחות" בתוך הקבוצות המאורגנות לפי גילים („נמר", „דרור", „כפיר" וכו'), שקיימנו אותן בחורשה של חצר הרבי מהורודנקה או מוסתרים בחגווי ה„סקאַלעס" (רכסי הגבעות), ו„בשיחה הכללית" בשבת או ב„מסיבת הקן" המסורתית, חוזרת אלינו הילדות, חוזר אלינו תום־הנעורים, שחסר־נוהו זה שנים.

ולא רק למשחקי צופיות, לטיולים ולחוויות חברתיות זכינו במסגרת של הסתדרות־הנוער. גם ראשית הידיעה על הרצל, חוזה גאולת העם ותקומתו, על תולדות התנועה הציונית ופועלה המעשי בארצנו הנכספת, על מבשרי הציונות והסוציאליזם, (משה הס, ב. ברוכוב וא. ד. גורדון), באה לנו משיחותיו של „ראש־הקבוצה". התקוות והאירועים בארץ ישראל, שבאו בעקבות הצהרת בלפור, נסכו בנו שפע של אידיאליזם, חלומות ומאווים, ורצינו גם אנו לזכות ולהיות בין הבונים והשומרים בארץ־ישראל. מי הצעיר שקרא בספר „יזכור" את קורות חברי „השומר" בארץ שנפלו על משמרתם ולא בכה מתוך רגש של קדושה? כל דמיוננו התלהט מתשוקה לארץ, ואמרנו: מי יתננו כנפיים ונעופה לארצנו, למלא את מקומם של הנפקדים במילוי תפקידם.

על כן תובן העצבות והקנאה שאכלה אותנו, בני החמש־עשרה והשש־עשרה, כשראינו כי בין המבוגרים מאתנו, בני תשע־עשרה ובני עשרים מתרחשים מעשים נכבדים והם מתכוננים לעליה לארץ. מי יתנה את כאבנו ואת קנאתנו בשעה שעמדנו במסיבת הפרידה, שנערכה לקבוצת־העולים הראשונה בבית שמואל יונגרמן, ובין העולים מורנו האהוב אֲשר יונגרמן.

אבל היתה בנו התקווה, כי עוד מעט נתבגר גם אנחנו, ונזכה להצטרף אל אחינו הגדולים מאתנו, שהקדימו לעלות, וממש למחרת צאתם של הראשונים לדרך נצמדנו בצפרניו לשטח של אדמת־בור שמאחורי ביתו של ר' חיים שניצר, חתנו של הרב דמתא, כדי להכשירו ולעבדו. ללא הדרכה וללא כלי־עבודה נאותים נאחזנו בכברת־אדמה זו, ובלבד שנקיים את מצוות העבודה וההכשרה בגופנו ממש. נתונים ללעגם של בני העיר, שלגלגו על „נערים בעל בתיים", המשתטים ומנסים לעבוד בידיהם ממש, ונצרבים מכאב ה„בועות" והיבלות שעלו ב„ידי המשי", הוספנו לעבוד בקנאות, ובלבד שנראה את עצמנו ויראו אותנו אחרים כ„חלוצים", המתכוננים לעלייה לארץ־ישראל באופן ממשי ביותר.

יש להניח כי פעילות חלוצית זו גרמה לכך, שאנו הצעירים הרגשנו לפתע כי צר לנו המקום בין כתלי ה„ציון־פאראיין", מועדונם של הציונים הקשישים בבית יודל פאסוויג, שבו היה גם ארון־קודש ונערכה תפילה בשבתות ומועדים. ואם כי שותפנו בפעולות האגודה הציונית, כגון מכירת שקלים, מגביות לקרנות הציוניות, העברת מפעלי „עזרה" (מוסד כספי לעזרת חלוצים־עולים) וכו' עברה בנו רוח מרדנית, שדירבנה את המבוגרים שבינינו ליטול את היזמה ולייסד אירגון עצמאי של ציונים צעירים.

תסיסה זו של הכוחות הצעירים, החלוציים, לא היתה כמובן תופעה בודדת. הימים ימי ועידת־הייסוד של ה„התאחדות" בפראג, שמנהיגי „הפועל הצעיר" מארץ־ישראל (א. ד. גורדון, יוסף שפרינצק ויוסף אהרונוביץ) הטביעו חותמם עליה ועשוה לתחנת יסוד של תנועת־העבודה הציונית־סוציאליסטית בגולה, שחינכה להכשרה, לעלייה ולהגשמה חלוצית בארץ־ישראל. וייזכרו לטובה המבוגרים שבינינו, אליעזר בילדר, גבריאל לינדנברג ומשולם שניצר, שהיו היוזמים הראשיים לקיים אסיפות־בירורים במשך כמה שבועות, כדי לבסס מבחינה אידיאולוגית את הצורך להינתק מה„ציון־פאראיין" וליצור מסגרת אירגונית־תנועתית, שתהיה הולמת את מאווייו של הנוער.

בשנת 1923 נשכר בביתו של מר יעקב אַמזיג המועדון הראשון בשביל ה„התאחדות". מיד לאחר התארגנות האגודה נבחר „אויסשוס" (ועד־פועל), שהתחיל לפתח פעולה עצמית ענפה, ציונית ותרבותית (חוגים, הרצאות וספריה להשאלת ספרים). סמוך לכך התחילו מבקרים בעירנו השליחים הרש־מיים מטעם מרכז ה„התאחדות" בלבוב, החברים פישל ורבר, ד"ר נתן מלצר, ד"ר קופל שוואַרץ וד"ר צבי הלר. ייתכן כי במסופר להלן יהיה משום ביטוי של הווי קרתני, אך אין להסתיר, כי ביקורו של שליח ממרכז התנועה, על ההופעות הפומביות והבאנקטים הכרוכים בו, היו תמיד חג לציבור ויציאה מן השיגרה של חיי יום־יום האפורים.

ראוי לציון מיוחד ביקורו של יושב־ראש מרכז ה„התאחדות", וציר הסיים הפולני ד"ר קופל שוואַרץ: צעירי ה„התאחדות", רכובים על סוסים מקושטים, הקבילו את פניו בבית־הנתיבות יאקובובקה (ע"ש בעל האחוזה הבארון יאַקוב רומאַשקאַן), וצבאו על הכרכרה שהובילתו העירה, ממש כשם שצבאו אבותיהם על כרכרת האדמו"ר בבואו לשבות את השבת בעירנו. וזכורה בלב המקורבים לאורח אימרת־כנף של ד"ר ק. שוואַרץ שעשתה לה אחר־כך כנפיים, השאלה שבה פתח את נאומו באולם ה„נאַרודני דום" (בית־העם האוקראיני): „לא נהיר לי, אם ההיסטוריה יוצרת את האישיות, או האישיות יוצרת את ההיסטוריה". עתה עם כתיבת הטורים לזכרון התקופה, המענה לשאלה הנצחית הזאת כמעט ברור לנו:

האישים מסוגו של קופל שוואַרץ וחבריו יצרו תקופה היסטורית רבת לבטים ומעש, שהביאה לעם ישראל את מדינתו.

מהיכן בא לו לנוער, הבעל־ביתי ברובו, הרצון וכושר־המעשה לחולל את התמורה החברתית הגדולה, להשתחרר מכבלי המציאות הכלכלית של פולין בימים ההם, שבה הורחק היהודי מכל אחיזה כלכלית ומכל סיכוי לבסס את עתידו החברתי בארץ זו? התשובה היא: בהטפה ובהדרכת הדור הצעיר ל„מהפכה האישית". והמהפכה הזאת היתה צריכה להתחולל בשני דרכים: (א) חינוך לעבודה עצמית, כיסוד לקיומו הכלכלי של האדם, פשוטו כמשמעו; (ב) נטיעת ההכרה, כי החינוך לעבודה והגשמתה אינו זהה עם סיכויי ההאחזות הכלכלית במקום לידתו וגידולו של הדור הצעיר, וכי יש למזג את התחדשות האדם עם התחדשות האומה על־ידי בניין ארץ־ישראל.

וזה היה הרקע ליצירת תנועת „החלוץ" בהורודנקה כשנה ומחצה לאחר ייסוד ה„התאחדות", והמניע להסתערות למצוא „מקומות הכשרה" לא רק בשביל בני־העיר, אלא גם בשביל שוחרי ההכשרה החלוצית בעיירות הסמוכות. בקיץ 1924 יצאו שתי קבוצות ל„הכשרה": האחת לכפר פוטוטשיש (פוטוטשיסקה) לאחוות גזנר, ובין העושים בה יצחק שפירא, נחמן ברגמן ואפרים גלר; והשנייה לעיירה הסמוכה טשרנליכה, לאחוותה של מרת טרזה פאַטרוביטש, ובין חבריה גבריאל לינדנברג, נוציא (יצחק)' שכטר, בן השוחט, זליג שור וכותב הטורים האלה.

במנוד ראש והשתתפות בצער המשפחות, שבניהן ובנותיהן „מביישים את בית־ההורים" ויוצאים לכפרים ללמוד לחרוש ולזרוע „כאחד הגויים", ליוו אותנו בני העיר בשעה שהגענו עם המטלטלים על השכם למגרש שליד בית אנשל רייכמן, כדי לעלות על עגלת־הסולמות ולנסוע לכפר. באחוזה שיכנו אותנו בביקתה ושכבנו על מצע־קש שהיה פרוש על הרצפה. למחרת, לפני עלות השחר, בא ה„זאשוֹנדצה" (מנהל האחוזה), שהיה „שוואַב" דובר־גרמנית, והוליך אותנו לעבודה בשדה, ומאז ועד שובנו העירה, בגמר עונת הקציר, עבדנו בכל העבודות החקלאיות לסוגיהן. השתדלנו להצטיין בעבודה ולהוכיח כי על אף על־פי שאנו „סטודנטים" הבאים ללמוד את עבודת החקלאות — ובתורת כאלה הוצגנו בפני הצוות הקבוע של פועלי האחוזה — איננו נופלים במאומה בכושר עבודתנו מכל פועל חקלאי אחר.

אין לתאר את החוויות של אותם הימים, עת יצאנו לבדנו, ללא השגחת ה„פוֹרנאַל" (ה„שגץ"־המדריך), לחרוש עם צמד סוסים מזריחת החמה ועד שקיעתה; ולארוחת ערב הספיקה דייסת־תירס, או לביבות ממולאות בתפוחי אדמה, כדי לשבור רעבונם של הבחורים, ולקינוח־סעודה — הורה לוהטת ושירה בצוותא של „גלגלי העולם" ו„הכניסיני תחת כנפך".

בשבת, כמובן, לא עבדנו, ויום השבת הוקדש לדיון בבעיות העומדות ברומו של עולם לגבי חלוץ המתכשר לעלות לארץ־ישראל. חוברות „הפועל הצעיר" ו„הקונטרס", כתבי־העת שטיפחו את האידיאולוגיה של התנועה החלוצית על גווניה השונים בקיבוץ ובקבוצה, הן היו המזון הרוחני שלנו. התאמצנו להבין את ההבדלים בין הקבוצה הקטנה, האורגנית והאינטימית, הרוצה להוות חברה סגורה של אנשים המתאימים זה לזה מבחינה אישית, ובין הקיבוץ הגדול, המבסס את קיומו על הסיסמה „כל דכפין", וכל הרוצה לחיות חיי שיתוף ו„קומונה" יוכל לבוא בשעריו, לעבוד בו ולחיות בו.

באלול, משקרבו ה„ימים הנוראים", חזרו החלוצים מהכשרתם בכפרים, והם מחוסני־גו וגב, וכף־ידם נתקשתה והסתגלה לעבודה גופנית, והם חדורי רצון לעלות במהרה לארץ־ישראל ולקיים בה את מצוותיה של דת־העבודה הלכה למעשה.

עשירים במחשבת התנועה ומעודדים על־ידי כושר המעשה וכשרון האירגון, הטילו עצמם עשרות החלוצים, בשובם הביתה מן ה„הכשרה", לתוך קלחת העשייה המפלגתית היומיומית, ומיד ניגשו להכנת עתודה של צעירים, שיבואו למלא מקומם לאחר שיעלו הם לארץ. בתקופה זו נוסד בעיר סניף הסתדרות־הצופים המגשימה בשם „גורדוניה", ועליו יספרו חברים אחרים ביתר פירוט.

*

בשנת 1925 הגיעה שעתנו להתייצב ל„קוואליפיקציה", לבחינה אישית בפני חברי מרכז „החלוץ", שתוצאותיה קבעו באיזו מידה „איכשר דרא" לעליה לארץ־ישראל. כדי לחסוך לחברי „החלוץ" הוצאות הדרך ללובב, מקום מושב מרכז „החלוץ" בגליציה, נערכה ה„קוואליפיקציה" בטשורטקוב. חברינו ידעו כי „זה היום קיווינו לו", ואם נעמוד במבחן — עלו נעלה.

כמה חדשים לאחר מכן עלתה קבוצת חלוצים שהוכשרו לעלייה. הם הגיעו לארץ בראשית שנת 1926, שנת המשבר הכלכלי שהתחולל בסיום תקופת העלייה הרביעית. על אף התנאים הקשים נאחזו רובם בארץ, ורק בודדים חזרו — נכלמים במקצת — לבית הוריהם בהורודנקה.

אלה מבין החלוצים שהכשירו עצמם לעלייה, אלא שמטעמים שונים לא זכו לעלות לארץ בשלב הזה, המשיכו פעולתם הציבורית במסגרת ה„התאחדות" ו„גורדוניה". במשך הזמן נצטרפו לפעולה התנועתית גם שטחי פעולה חדשים, כגון קואופרציה, ספורט, אירגון איגודים מקצועיים, ואף פעולה לכיבוש הקהילה ושינוי דמותה ומגמתה השמרנית. ביוזמתם של חברינו ובעזרתם הפעילה נוסד הבנק הקואופרטיבי שהפך במרוצת הזמן לגורם מסייע — ולעתים מציל — לאיש הקטן, לחנווני הזעיר ולבעל־המלאכה, על־ידי מתן הלוואה בתנאים נוחים בשעת מצוקה כספית חולפת. כן נתנו יד לייסוד מחלבה קואופרטיבית, שהעסיקה ופירנסה בכבוד כמה משפחות. פעילות קואופרטיבית זו, יותר משהיה לה ערך כספי מחזורי או דרך לפתרון בעיית פרנסתן של משפחות רבות, גדול היה ערכה בתמירה החברתית. יהודי העיירות למדו להתארגן לפעילות משותפת לשם פתרון בעיות כלכליות, שהשלטון הפולני מעולם לא ניסה לפתור אותן.

כל היודע פרק בתולדות תנועת הפועלים היהודית בפולין העצמאית שלאחר מלחמת־העולם הראשונה זוכר בוודאי, כי מפלגה יהודית אחת — ה„בונד" — התיימרה להיות היחידה בשטח אירגון הפועל היהודי באיגוד המקצועי לשלוחותיו השונות. אולם, בשנות השלושים חל שינוי מפתיע בשטח זה, משהתחילו להצטרף אל ה„התאחדות" לא רק „בני טובים"

קבוצת שילר
של ה„התאחדות" (1933)
„שילר קבוצה"
פון „התאחדות" (1933)
The "Shiller-Group"
of Hitachduth (1933)

מחוגי הבעלי־בתים שבעיירות גליציה אלא גם פועלים ממש, בני בעלי־מלאכה, שחיפשו מוצא ממצבם הכלכלי הקשה, ולו על־ידי הגירה מפולין לארץ־ישראל. תקופה זו היתה תקופת הגיאות של כיבוש הנוער לרעיון ארץ־ישראל העובדת, עובדה שהרחיבה לאין שיעור את תחום פעולתה של ה„התאחדות" והתבטאה בין השאר ביסוד האיגוד המקצועי הראשון בעיר.

אחד מענפי הפרנסה והתעסוקה העיקריים בעירנו היה ייצוא ביצים אל מעבר לגבולות פולין, בעיקר לגרמניה, ועשרות קשישים וצעירים עסקו במיון הביצים לסוגים שונים ובאריזתן למשלוח ברכבת אל תחנות הגבול של קאטוביץ ומיסלוביץ. והנה זכו „אורזי הביצים" להיות בעירנו הראשונים שאורגנו באיגוד מקצועי על־פי תקנות מאושרות על־ידי הרשות הממשלתית. בדי עמל הצליחו עסקני ה„התאחדות" להסביר לשלטונות החשדניים, שלא יכלו לתאר לעצמם כיצד יכולה תנועה המארגנת פועלים באיגוד מקצועי להיות נקייה מכל רבב של קומוניזם, כי תנועתנו עיקר מגמתה אמנם חינוך לעלייה לארץ־ישראל, אך היא חייבת גם לדאוג לאירגון חבריה במקצועות השונים, לשם מניעת ניצולם על־ידי נותני־העבודה בכל הנוגע לתשלום שכר, לחופשה ולתנאים סוציא־ליים אחרים.

משהתחילו נוהרים ומצטרפים ל„התאחדות" עשרות בעלי־מלאכה ופועלים, ולא לסניפנו בלבד אלא ברחבי פולין־הקטנה (גליציה) כולה, ניתנה הוראה ממרכז התנועה לארגן חברים אלה באירגון מיוחד בשם „העובד" ולהכשירם לעלייה לארץ־ישראל. בעירנו התרכזו בחוג הזה חברים קשישים, ותשומת־לב מיוחדת הוקדשה על־ידי ה„התאחדות" להכשרתם הרוחנית של החברים האלה באמצעות הרצאות פשוטות בנוסח עממי.

סמוך לאותו זמן חלה התעוררות לרעיון העלייה לארץ־ישראל בין יהודי הכפרים הסמוכים לעירנו, תנועה שהקיפה את האבות והבנים גם יחד. היהודים האלה, שחיו מזה דורות בכפרים כסוחרים למחצה וחקלאים למחצה, התחילו להרגיש על עורם ובשרם את גילויי הלאומנות האוקראינית, שמצד אחד התחילה להתמודד עם בעלי־השלטון הפולנים, ומצד אחר הטיפו לאירגון קואופרטיבים וחנויות עצמיות, דבר שהיה בו כדי לשבור את מטה לחמו של היהודי הכפרי. כך נעשה היהודי בכפר שעיר לעזאזל בהתגוששות שבין שני הכוחות הלאומניים, שהיו מאוחדים לחלוטין בשנאתם ליהודי. עקב התעוררות זו עלו בשנות השלושים עשרות משפחות מיהודי הכפרים, שנדעו בשם „עולי סיטקוב", על שם שליח התאחדות האיכרים מארץ־ישראל, שאירגן את עלייתם.

הפעולה האירגונית והתרבותית מטעם ה„התאחדות" הסתעפה לשלוחות שונות, מהן קבועות ומהן תקופתיות, הכול לפי התנאים והנסיבות. היה בזה הווי וחוויה כאחד, כשנמשכו לעת ערב עשרות צעירות וצעירים לסניף ה„התאחדות" כדי להשתתף בפעולות השונות. חברי הסניף אורגנו בקבוצות לפי גילם והפעולה התרבותית־חברתית הותאמה לרמת הקבוצה והתנהלה בחוגים לפי נושאים, כגון תולדות התנועה הציונית, תולדות הסוציאליזם, תנועת העבודה בארץ־ישראל וכיוצא באלה. יום השבת נקבע כיום פעולה לכל חברי הסניף ונשמעו הרצאות מפי מרצים מקומיים ואורחים מן החוץ בנושאים

כלליים, פוליטיים, תנועתיים וספרותיים. להשתתפות המונית ולהתעניינות רבה זכו בייחוד הנשפים שנערכו במוצאי־שבת בשם „ערבי תיבה" (קעסטל־אָוונט), ובהם הועלו שאלות מתחומי תרבות שונים וניתנו תשובות על־ידי חבר מנחים. הערבים האלה נסתיימו בדרך כלל במסיבה ליד שולחנות ערוכים, שבה לא נתקפחו חלילה ההומור והשירה. השתייה היתה כדת והשיחה קלחה כדבעי, וכן הוכן „עתון חי", שסקר על דרך החידוד והסאטירה את ההווי המקומי והצליף על תופעות שונות בחיי הציבור והפרט. גולת הכותרת של ערב כזה היה מעין „נשף ריקודים" („קרענצכען" בלע"ז), לצלילי כינורו של חברנו שמואל שכטר (בנו של ה„כלי זמר" משה באביצקי), וריקודים סאלוניים שימשו בערבוביה עם ריקודי „הורה" ו„קאפרוש". ומי ימלל נפתולי אותו ריקוד (קאפרוש), שמקורו גויי וחסידי כאחד. המנחה והמוביל בריקוד הזה היה עמיתי וחברי מנויר מוניה שטאכל. הגה הוא צועד בראש השורה העורפית ובידו מגבת רטובה עם קשר כפול ומשולש בראשה, ואוי לו למי שאינו מחקה את תנועותיו ואינו ממלא אחרי הוראותיו. כל עבירה כזאת נענשת מיד על־ידי חבטה במגבת הרטובה מידי המנחה... כך היה מרקיד אותנו בלילות החורף עד לידי זיעה, וריקוד כזה ארך לפעמים ארבע וחמש שעות! אכן, היו ימים ולילות — הם לא ישובו עוד...

קבוצת הכדורגל „מכבי" (1923)
דער פוסבאָל־קלוב „מכבי" (1923)
The Maccabee Football Team

כרוב הצעירים בדורנו עסקו גם צעירי עירנו בספורט. בראשית שנות העשרים הוחל באירגון קלוב „מכבי" הראשון ביזמת בערנארד אופנברגר, והמשיך בכך אחיו היינדל אופרנבערגר. בחצר ביתו של אברהמטשה אופנבערגר הותקנו מכשירים להתעמלות חופשית, ולאחר התעמלות לשם חימום הגוף יצאנו משם ל„טוליקה" (שדה היריד לבהמות) לשחק כדורגל. כנהוג, נתפסנו אנו הצעירים למשחק הזה בהתלהבות רבה. מלבד הפגישות עם הקבוצה הפולנית המקומית היינו מתמודדים עם קבוצות מהערים קולומיה, סניאַטין וטשורטקוב. וזכור לי היטב מפגש עם קבוצת כדורגל של סטודנטים פולנים בסניאטין, שהפסידה במשחק נגד קבוצתנו מהורודנקה, ומדין ודברים בין תומכיהם הנלהבים של כל אחת משתי הקבוצות (כמובן — יהודים מול פולנים) עברו לתגרת ידיים קשה, ורק הודות להתערבותם של סוחרי־בהמות יהודים מתושבי סניאטין, שנקרו למקום בשובם מעסקיהם וההתערבו בעוז ובגאווה לטובתנו, נמנעה שפיכות־דמים בין הפולנים ויהודים. באישון לילה ובליווית משמר של יהודים גברתנים עזבנו אז את סניאטין וחזרנו לביתנו.

משנוסד בשנת 1926 מרכז „הפועל" בוארשה התחילו באירגון סניפים לאגודה זו ברחבי פולין. היו אלה בעיקר אירגוני ארץ־ישראל העובדת — „התאחדות", „גורדוניה", „השומר הצעיר" ו„דרור" — ששימשו כמארגנים ופטרונים לסניפי „הפועל". גם בעירנו נוסד קלוב „הפועל" וחבריו עסקו בכמה ענפי ספורט, ובראש וראשונה בכדורגל. חברנו אפרים גלר, שהצטיין כשוער הראשון בקבוצת „מכבי" בהורודנקה, עלה לארץ־ישראל וכאן הוסיף לשחק בהצלחה ב„הפועל" ירושלים. בינתיים גדל בעירנו דור צעיר של שחקנים חובבים מוכשרים, והם ראו בספורט לא בילוי בלבד, אלא גם ביטוי לגאווה לאומית ולכושרו הגופני של היהודי, שבני הארץ האנטישמיים, הפולנים והאוקראינים ביקשו לראותו כאזרח נחות־דרגה, המפחד מפני עדיפותם בכוחם הפיזי. בני הדור הצעיר למדו, ולא במעט הודות להתעסקותם בספורט, לזקוף גוום וגבם ולהשיב מכה אפיים, כשהיה צורך כך.

סניף ה„התאחדות" העמיד מתוכו חברים מוכשרים שהתמסרו לפעולה דרמאטית־מוסיקלית בעירנו, שעליה יסופר לחוד. מצד אחר נתנו יד גם לכיבוש הנהגת הקהילה בעירנו על־ידי האגף הציוני המתקדם. מסגרת ציבורית זו היתה נתונה מראשית התארגנותה להנהגת גבירי העיר ונגידיה (משה פינלס, יוסף בזנר, שלמה קראַמר, ברל שפירר), ועברה לזמן מה להנהגת החרדים מאנשי ה„אגודה" ומהם למתבוללים, לפי רצון שליטי המדינה, שחפצו בהנהגה השוקטת על שמריה ומקבלת בתודה מה שמעניק להם השלטון „ברוב נדיבותו וחסדו". השליטים האלה התנגדו לניהול הקהילה על־ידי יהודים מתקדמים, היודעים לתבוע את זכויותיהם החוקיות מידי השלטון. מצויים בתוכנו חברים שהשתתפו במאבק הזה לכיבוש הנהגת הקהילה, הם יזכירים את הדברים לפי סדר התרחשותם והם יספרו בוודאי על־כך בפרטות.

*

זכרונותי אלה מתייחסים כמובן לתקופה שהיא רחוקה שנים רבות מסיומה הטראגי של פעילות סניף ה„התאחדות" בעירנו. מפי חברים שהיו האחרונים לפני השואה סופר לנו על פעולה ענפה מצד ה„התאחדות" בשנות קיומה האחרונות. כן נמסר לנו על עמידה יפה וגאה של חברינו בהימוט מוסדי עולם. חברינו נתנו יד בפרשה של הברחת גבולות לשם הצלת יהודים. הם החליטו עקרונית שלא להשתתף על־ידי נציגם ב„יודענראַט" וקיימו את החלטתם זו בעקביות. חברים בודדים גילו התנגדות בפועל לתעלולי התליינים, כמו יצחק צין ושמואל לאסטר, שנפלו מתוך מסירות נפש וגאווה לאומית ולא נכנעו לדרישות הצוררים. היו חברים שהשתתפו בפעילות במחנות הפארטיזנים, ועדי ראייה ושמיעה יודעים לספר על גילויי גבורה של חברינו אלה. ה' יקום את דמם!

נחמן ברגמן

„גורדוניה" בעירנו ובסביבה

נר נשמה לחברי שמואל לאסטר הי"ד, שנורה על־ידי מרצחים נאצים ברחובה של הורודנקה, עקב סירובו למסור שמו של יהודי שנמלט.

כשנוסדה בהורודנקה הסתדרות „השומר", לאחר גמר מלחמת העולם הראשונה, הייתי עוד ילד צעיר, וזכורים לי רק קיומה של הסתדרות זו ומנהיגיה: ביניש ניימן, מנדל דינר, משה אופנברגר, אליעזר בילדר, ברל שטרום, הגיה בירנבוים וטובה מארקשייד. כן זכורים לי מורי בית־הספר העברי בתקופה ההיא: שמואל גרייף ז"ל, עילא ליבסטר ז"ל, וייבדל לחיים — אשר יונגערמן.

כעבור שתיים—שלוש שנים, כשנתבגרתי והגעתי לפעילות באירגוני הנוער, שוב לא היתה קיימת תנועת „השומר"; את מקומה ירשה הסתדרות „החלוץ", שמטרותיה החינוכיות היו זהות עם אלה של „השומר", אך נוסף לכך חייבה את חבריה להכשיר עצמם לעלייה לארץ־ישראל על־ידי עבודה חקלאית. הקבוצה שאליה הצטרפתי היתה קבוצת „האיכר", שכללה את החברים: יצחק שפירא, נחמן ברגמן, אפרים גלר, ליובה שפירא, מלכה שלאם ז"ל, יצחק ליסר ז"ל, שמעון וייגראוב ז"ל, ויצחק־אלי ליסר ז"ל. כל אותו קיץ היינו מתאספים כל יום בשעות הבוקר המוקדמות בגן העירוני, שוקדים על לימוד השפה העברית ומשתדלים להנחילה לאלה מחברינו שלא ידעו אותה. כשהגיעו ימי הקציר, בסוף הקיץ, השתדלנו להשיג עבודה כקוצרים ויצאנו ל„הכשרה".

מסורת היתה בידי בעלי־האחוזה במקומותינו כי לעבודת הקציר, שהיתה נעשית בחרמש בעבודת כפיים, היו מזמינים „הוצולים", תושבי האיזור ההררי של הקארפאטים בגבול גליציה והונגריה. בעונת הקציר הופיעו „הוצולים" אלה בהמוניהם בתלבושתם הססגונית, כשהם נעולים נעלי עור מיוחדות מתוצרת־בית, בעלות חרטום מורם ומחודד ונטולות עקבים. הרעיון להעסיק בעבודת הקציר נערים יהודים, בניהם של סוחרים שלא ישבו בכפר מימיהם, היה כלי־כך חדש וזר ומוזר, עד כי בקושי רב עלה בידינו להשיג מקומות עבודה לחברי „החלוץ". הראשונים שהצלחנו להניעם לכך היו דווקא בעלי־אחוזה נוצרים מהכפרים האנצ'ארוב וטישקובצה. אחר־כך הצלחנו לרכך את לבו של בעל־האחוזה היהודי יוסל זיידמאן מכפר סראפינצה. מעניין הדבר, שאחד הנימוקים שלו נגד העסקת חלוצים היה, שאין לבו מניח לו להעביד נערים יהודים בעבודה קשה ולראותם מתענים בעבודה זו.

באותה תקופה נמצא בעיר סניף של המפלגה הציונית־סוציאליסטית „התאחדות", וביוזמתו נוסד גם סניף של הסתדרות הנוער „גורדוניה". מארגן הסניף הזה היה חי' יצחק שפירא. אחרי עלייתו לארץ בשנת 1925 עברה הדרכת „גורדוניה" לידי קבוצת חברים, שכללה את כותב השורות האלה ואת משה בילדר ז"ל, שמואל לאסטר ז"ל, בלה שטאכל וליובה שפירא. מן הראוי לציין, כי סניף „גורדוניה" בהורודנקה היה השלישי במניין בגליציה כולה, וקדמו לו רק הסניפים בלבוב ובסטאניסלאבוב. הקבוצה הנזכרת פיתחה פעולה נמרצת ומתוכננת בקרב הנוער בעיר, וכעבור זמן קצר הגענו ל־450 חברים, וזאת למרות „ההתחרות" הקשה מצד פעילי ה„בונד", שהצליחו למשוך לשורותיהם חלק רב מן הנוער בעיר, באמצעות בית־הספר האידישאי. במשך הזמן התפשטה פעולתנו גם אל הערים הסמוכות, כך נוסדו ביוזמתנו סניפים של „גורדוניה" בערים ובעיירות הסמוכות להורודנקה — סניאטין, זאלאשטשיקי, זאבלוטוב, אוברטין וטשרנליצה. הפתעה נעימה ביותר היתה לי בכפר טשורטוביץ: בכפר האוקראיני הזה מצאנו מספר ניכר של תושבים יהודים, שעסקו בחקלאות ככל יתר תושבי הכפר; כולם היו מסורים לרעיון הלאומי הציוני, והנוער כולו, ואף חלק הגון מבין המבוגרים, ידעו לדבר עברית והרבו להשתמש בה בחיי יום־יום. יחמתי להקמת סניף „גורדוניה" נתקבלה בברכה, ועד מהרה נוסד שם סניף פעיל.

לאחר שהוקמו הסניפים בערים הסמוכות אורגנה גם הנהגה משותפת של הסניפים בגליל, והורודנקה היתה מרכז הגליל.

תוכנית הפעולה בסניפי „גורדוניה" היתה דומה לתוכנית הפעולה של רוב הסתדרויות הנוער הציוניות: החדרת הרעיון הציוני (במקרה זה — הציוני־סוציאליסטי) באמצעות קריאה ושיחות, הקניית ידיעות על ארץ־ישראל וחינוך לקריאה עברית ודיבור עברי. נוסף לכך עסקנו גם בהכוונת הקריאה לנושאים שונים וקיימנו ויכוחים על נושאים אלה, שבהם מסרו החברים על התרשמותם מן החומר הנקרא. החברים חולקו לקבוצות שכונו בשמות עבריים, כגון „אריה", „כפיר", „בשר" וכו'. מרכז הפעולות היה במועדון „גורדוניה", בדירה שנשכרה מאת רחל פאַסוויג, אולם בימות הקיץ היינו מקיימים פגישות כלליות של חברי „גורדוניה" בכל שבת בבוקר על ה„טוליקי"; שם היו ראשי הקבוצות מרכזים את קבוצותיהם ועורכים שיחות על נושאים שונים, מסכמים את פעולות כל השבוע ומכינים תוכנית־פעולה לשבוע הבא. הסתדרות „גורדוניה" הקדישה שימת־לב גם לתרבות הגוף, ואחרי השיחות נערכו תרגילי־סדר לכל קבוצה בנפרד ולכל הקבוצות במשותף, וכן אורגנו משחקים שונים. פעולות אלה היה להן כוח־משיכה רב למעלה מהמשוער, עד כי הורגש מחסור במדריכים לקליטת בני הנוער שזרמו לשורותינו.

הסתדרות „גורדוניה" עסקה גם באירגון הצגות ברוח ציונית־לאומית ומחיי הארץ, והן משכו מספר רב של מבקרים מכל הגילים והשכבות. אחד החידושים שהונהגו ב„גורדוניה" היה מעין יומן בצורת מחברת, שבה יכול היה כל חבר לרשום כל מיני הצעות לשיפורים בפעולות הסניף, דברי ביקורת על הנעשה בו, התרשמויותיו והרהורים שנתעוררו עקב קריאת ספר, או סתם סיפור או מאמר מפרי דמיונו ומחשבתו. בתקופה

הסתדרות „גורדוניה" — 1930
„גורדוניה" 1930
"Gordonia" 1930

יותר מאוחרת הוצא לאור עיתון־קיר פנימי, שהודבק על לוח־המודעות במועדון. העיתון הזה הופיע תחילה בכתב־יד, אולם נמצא בתוכנו חבר בעל כשרון לציור, שידע לכתוב באותיות־דפוס יפות כמעט במהירות של כתב־יד רגיל, והוא התנדב להוציא את העיתון באותיות דפוס מתחילתו ועד סופו. החבר הזה היה מאיר בומברג ז"ל, שהיה בעל גוף זעיר ובלתי מפותח, אך בעל כשרונות נדירים לעבודות־יד ולציור. כן הצטיין בכתיבת שירים בלשון העברית, ששלט בה שליטה רבה. בתקופה יותר מאוחרת הוצאו לאור גם חוברות מפרי עטם של חברינו, שצוירו על־ידי מאיר בומברג ושוכפלו ב„הקטוגרף". חלק מן החוברות האלה וגליונות של עיתון־הקיר הנזכר הובאו לארץ ונמסרו לארכיון הסתדרות העובדים.

ברצוני לציין, כי בתקופת פעילותי באירגון הסתדרות „גורדוניה" נעזרתי הרבה בעצתו של מר מנדל דוֹל, מקרובי משפחתנו, ששימש בעת ההיא מורה בגימנסיה הפולנית בעירנו. מפאת משרתו זו לא יכול היה להשתתף בגלוי בפעילות יהודית־לאומית, אך בבואו כל שבוע לבלות את ליל השבת בחוג משפחתנו, גילה התעניינות רבה בפעולות „גורדוניה", ותמיד היה מוכן לאצול לי מנסיונו בשטח חינוך הנוער. מר דול נמצא כיום בארץ, והוא משמש מורה בבית־ספר תיכון בחיפה.

והיה עוד אחד מבני עירנו, שעזר הרבה ל„גורדוניה". מר שלמה שארפשטיין ז"ל היה ציוני כללי, אולם הסכים להיות ראש „גורדוניה" כלפי שלטונות המדינה, הואיל ואנו הצעירים לא היינו יכולים לקבל את הרשיון לאירגון אגודה, ודרוש היה שאחד המבוגרים יעמוד בראשה ויטול את האחריות לפעולותיה. אכן, אנשי השלטון במקום ידעו יפה שאין זו אלא אחריות פורמלית בלבד, ואף אמרו לי זאת במפורש באחת הפגישות.

לצערנו הרב, לא כל חברי „גורדוניה" זכו לעלות לארץ ולהינצל מידי הצורר. בשנת 1929 עלתה לארץ קבוצת חברים, שהתארגנו עוד בחוץ־לארץ והיוו את הגרעין לקבוצת „גורדוניה ג'". חברי הקבוצה הזאת היו: משה בילדר ז"ל, יוסף יַאנקנר, אברהם לַאטנר, מוניו קנוֹל, משה קאַמיל, שמרל בומברג, יהודה פרידלר ז"ל, אסתר הארטנשטיין, יואל יגר, אליעזר לופט, ברוך יורמן ומשה שיקלר. הקבוצה התיישבה בכפר־אהרן, אך ברבות הימים עזבו כמעט כולם את הקבוצה.

מן הענין לספר כאן על אפיזודה אחת לא נעימה ביותר, שאירעה בתקופה שלפני העלייה של קבוצת גורדוניה ג'. בין חברי הקבוצה היה גם בחור פיקח בשם מאיר דיקר; הוא היה בעל יוזמה ואומץ, והחליט על דעת עצמו לאפשר לחברים אחדים לעלות בסרטיפיקטים מזויפים. ואמנם הצליח בכמה מקרים ואחדים מחבריו עלו לארץ בניירות מזויפים, אולם הדבר נודע למשטרה על־ידי שוליה של בית־המלאכה לחותמות בסטאניסלאבוב, שאצלו הוזמנה חותמת מזויפת, וכשבא לקבל את החותמת — נעצר והובא להורודנקה לחקירה. באחד הימים נקראתי גם אני למשטרה בהורודנקה, שם חקרוני על אודות „גורדוניה" ופעולותיה, ולבסוף הציגוני בפני דיקר וחקרו לדעת מי משנינו האחראי לפעולות האירגון ולזיופים שנעשו. רק אז נודע לי על ה„יוזמה" של דיקר בשטח הזה.

בסופו של דבר שוחררתי בערבות, ואילו דיקר הועבר לבית־הסוהר בסטאניסלאבוב. לאחר זמן מה הצליחו קרוביו לשחד את מפקח בית־הסוהר, את השוטר שעמד על המשמר השקו לשוֹכרה, וכך איפשרו לדיקר להימלט מבית־הסוהר, ובעזרת ניירות שהיו מוכנים מראש היגר לארצות־הברית.

בלה שטאכל

במושבת־קיץ של „גורדוניה"

כהיום הזה, עשרים ושבע שנים לאחר שעליתי לארץ, עוד לבי מלא זכרונות מעיר מולדתי הורודנקה, ונדמה לי, היא חיה בי עוד יותר לאחר חורבנה. ומכל אלה ארשום פה כמה דברים על אגודת „גורדוניה", שבה ביליתי את רוב זמני הפנוי מלימודים; ועל בית־הספר ליידיש שהיה בעירנו. לכאורה נדמה, כי שני אלה היו רחוקים זה מזה, אבל באמת השלימו זה את זה.

זכור לי החדר הקטן, המקושט בעיטורים יפים, מעשי־ידי שמואל לאסטר ז"ל, ששקד הרבה לתת ל„אולם" צורה נאה, וקישט אותו בכתובות ובסיסמאות חינוכיות. החדר היה קטן מכדי לכנס בו את כל הבאים בשעות הערב. וכמה להט־נעורים שרר בו! השירה והריקודים היו מפריעים לשכנים, עד שהתרעמו עלינו ואמרו כי הרעש הבוקע מאולם „גורדוניה" אינו נותן להם לנוח.

ב„פעולות" דיברנו עם החניכים על ידיעת־הארץ („פלסטינוגרפיה" קראנו לזה), על תקופת „השומר" בארץ ועל העלייה השנייה, ועל שלושת העקרונות של תנועתנו: חלוציות, עממיות ועבודה, לפי תורתו של א. ד. גורדון. ואחרי כל „פעולה" כזאת באו שירה וריקודים עד שעה מאוחרת בלילה. פעם אחת בשבוע, בשבת בבוקר, היינו מקדישים את הזמן לספורט, למשחקים בשדה. היינו יוצאים מחוץ לעיר, למדשאה גדולה שקראו לה „די טאליקע", ושם התעמלנו ושיחקנו עד הצהריים.

אינני יודעת, אם יוצאי עירנו הבהירו להם פעם, מה עשתה תנועת „גורדוניה" למען הילדים הרכים, בני עשר—שתים־עשרה, שחלק נכבד מהם גדלו ויצאו להכשרה ועלו לארץ, וכיום הם אזרחים טובים במדינה.

מזמן לזמן היתה יוצאת לאור חוברת, כתובה בסטנסל, על הנעשה בהסתדרות שלנו, בעריכת מאיר בומברג ז"ל, ועם עיטורים של שמואל לאסטר ז"ל, ששניהם ניספו במלחמה. גם עיתון־קיר היה מופיע בתבנית גדולה, בכתב־ידו של מאיר בומברג, שלא חס על זמנו והיה יושב ערבים שלימים ומעתיק אות אחר אות.

בשנת 1932 יצאתי עם קבוצה קטנה של נערים ונערות בגיל עשר—שתים־עשרה לכפר מיכאלטשה, על שפת הדניסטר, לשם בילוי ימי החופש. בזמנו קראנו לזה בתנועה „מושבת־קיץ", ושם היה עלי ללמד את הילדים האלה ראשיתה של היגיינה גופנית, למן ציחצוח שיניים עד לרחיצת הגוף יום־יום. והיו בין הילדים כאלה, שזו הפעם הראשונה בחייהם החזיקו מברשת־שיניים בידיהם. ולאט־לאט הרגלנו אותם לחיי־חברה משותפים, למשמעת ולאחריות הדדית. כששבנו מן „המושבה" הביתה שמחו ההורים לקבל את ילדיהם בריאים ושלימים. כמה מן הילדים גם עלו במשקל, וזה עשה לנו פירסום רב, אפילו בין מתנגדי התנועה שלנו, והורים שהתנגדו תחילה להרשות לילדיהם לבקר בפעולות „גורדוניה" — התחילו לשלוח את הילדים להירשם שם. לאט־לאט גדלנו במספר, ובמשך הזמן היה הסניף שלנו למרכז של הגליל; הפעולה בסביבת הורודנקה גדלה, התרחבה וחדרה לעיירות

מושבת־קיץ של „גורדוניה"
„גורדוניה" אויף וואַקאַנצן אין מיכאלטש
Summer-Vacation of "Gordonia"

ולכפרים הסמוכים, ואז ייסדנו כעין הנהגה גלילית, שהיתה שולחת חוזרים ונציגים, להדריך ביישובים הנ"ל. במושבת־הקיץ במיכאלטשה כבר השתתפו ילדים מן היישובים שהשתייכו לגליל שלנו.

בהורודנקה קיים היה בית־ספר ליידיש, ללימוד הקריאה והכתיבה ביידיש, ונקרא „יידישע אברהם רייזן שולע". הוא נוסד ביוזמת ה„בונד" והיה נתמך על־ידי הדזשוינט מאמריקה. בית־הספר ריכז בייחוד את ילדי בעלי־המלאכה בעיר, וכן שוכני הצריפים, שנקראו „באַראַקן לאַגער". אלה היו ילדים להורים מטופלים ומחוסרי אמצעים. בית־הספר נתן להם מכשירי־לימוד חינם, עודד אותם ללימודים על־ידי הענקת פרסים בסוף השנה לתלמידים המצטיינים, וכן על־ידי עריכת חגיגות יפות על־ידי התלמידים עצמם. ובכלל שררה שם אווירה נעימה.

לא פעם הקניטו הפולנים את הילדים האלה, שלפני־הצהרים היו מבקרים בבית־ספר ממלכתי פולני, וכינו אותם בשמות־גנאי. גם המורים לא התייחסו אליהם בכבוד והזכירו להם את יהדותם כגנות. בבית־הספר ביידיש היה הלימוד אחר־הצהרים, כמו בבית־הספר העברי. תחילה נמצא המוסד בבניין שכור, אבל אחר־כך הקימו בנין גדול ונאה, שהשתווה לבנינים היפים של בתי־הספר הממלכתיים בפולין.

היו גם מקרים שעזרו לתלמידים מצטיינים, כמו עטל כתבן (קאוואן) ז"ל, ששלחו אותה להשתלמות בסמינר למורים בווילנה, ושם גמרה את הלימודים ונכנסה לעבוד כמורה.

משה שטאכל

„איחודיה", אגודת נוער אקדימאי

מאז ימי המיניסטר גראבסקי, שר־האוצר הפולני שהכביד ידו על הסוחרים היהודים על־ידי חוקים פיסקאליים שונים ורושש רבים מהם, הרגישו יהודי פולין שהקרקע הולכת ונשמטת מתחת רגליהם. מצב זה של חוסר ביטחון כלכלי נתן אותותיו בעלייה המוגברת של אנשי המעמד הבינוני בשנים 1924—1926, שנפסקה או הואטה רק עקב המשבר הכלכלי שפרץ בארץ בשנת 1926. במיוחד הורגשה הדאגה בחוגי הנוער הלומד, שבתי הספר הגבוהים בפולין הגבילו את אפשרויות השתלמותם על־ידי ה„נומרוס קלאוזוס" הידוע, שהפך במרוצת הזמן ל„נומרוס נולוס", ושלל מגומרי הגימנסיות היהודים את האפשרות להשתלם באוניברסיטאות של פולין. גם אלה מבין הסטודנטים היהודים, שזכו להתקבל למכללות, סבלו רבות מיחסם העוין של חבריהם הפולנים, מחרם חבריותי ולפעמים אף מפגיעות עקב השתוללותם של בריונים אנטישמיים בין כתלי האוניברסיטה. במצב זה טבעי היה הדבר, שרבים מבין האקדמאים והנוער הלומד בכללו התחילו רואים את עתידם

חברי „איחודיה" בשנת 1932

„איחודיה", אַ פאַראיין פון שטודירנדער יוגנט (1932)

"Ehodyah" — Society of Zionist Students (1932)

בעלייה חלוצית לארץ־ישראל, זו שלא נפסקה אף לרגע וחתרה בכל הדרכים להגיע לארץ, אף בימים הקשים של המשבר הכלכלי והגבלות העלייה מטעם ממשלת המנדט. כשהייתי בלבוב בשנים 1928—1930 כתלמיד האוניברסיטה השתייכתי לתנועת „גורדוניה אקדימאית", שדגלה בהגשמה חלוצית ואיחוד תלמידי האוניברסיטה היהודים שראו בדרך זו את עתידם, וכשחזרתי להורודנקה בשנת 1930 התחלתי לפעול להקמת ארגון דומה גם בעירנו.

סניף ה„התאחדות" בעירנו כלל בעיקר צעירים בני סוחרים ובעלי־מלאכה וכן מספר לא מבוטל של נוער עובד. גומרי בתי־הספר התיכוניים בעיר היו מעין שיכבה חברותית נפרדת, שקשה היה לה להיקלט בשורות ה„התאחדות", ורק על־ידי הקמת ארגון נפרד של „נוער אקדימאי" אפשר היה לקרבם לרעיון ההגשמה החלוצית של הציונות הסוציאליסטית. אחרי שיחות רבות בעניין זה עם החבר סאלו יונגרמן החלטנו לכנס את גומרי בתי־הספר התיכוניים על מנת לארגן אותם במסגרת נפרדת מקבילה ל„התאחדות".

לא רב היה מספר בוגרי הגימנסיה בעירנו ורק כעשרים מהם, צעירים וצעירות, הצטרפו לארגוננו, שנקרא בשם „איחודיה". אך יש לציין, שהחברים שהצטרפו לארגון נקלטו בו יפה. הן מבחינה חברותית והן מבחינה רעיונית. במשך הזמן נקלטו ב„איחודיה" כמה מתלמידי הכיתות האחרונות של הגימנסיה בעיר, ביניהם גם אחדים שהפסיקו לימודיהם בגימנסיה. אחרי עלותי לארץ בשנת 1933 התרחבה הפעולה, וכמה מחברי „איחודיה" יצאו ל„הכשרה" ועלו אחרי־כן לארץ. כאחד ההישגים החשובים של הארגון הזה יש לראות את העובדה, שמרבית חבריו עלו לארץ במוקדם או במאוחר, וניצלו מן ההשמדה הפיזית, שהיתה מנת גורלם של אחינו בארצות אירופה.

קוקה ישכר־גרייף

„הנוער הציוני"

האגודה של הציונים הכלליים „התקוה" בהורודנקה היתה אגודה בעלת ותק ובעלת השפעה. כיום היא מצטיירת בעינינו כאילן רב־פאורות, שממנו הסתעפו כל שאר האגודות והזרמים, בצלו חסו הקרנות הציוניות ובית־הספר העברי, וממנו הושפעו במישרין תנועות הנוער הציוניות בעיר.

הנוער רגיש תמיד לכל זרם הגותי או סוציאלי ולשינוי ערכים, וגם בהורודנקה נטה הנוער בחלקו הגדול אחרי השאיפות הציוניות־סוציאליסטיות; במשך השנים קמו בעיר גם תנועות ציוניות ימניות, כגון בית"ר וציונים דתיים. בני הדור הקשיש, שהיו מאורגנים במפלגה הכלל־ציונית וקשורים אליה בכל נימי נפשם, היו אדישים לכל הגיוונים של תנועות הנוער — ובלבד שהבנים יהיו ציונים וישאפו לעלייה. הנוער המתבגר השתייך ברובו לתנועות הקשורות בארץ־ישראל העובדת, וכשהחליטה קבוצה קטנה של צעירים בשנת 1933 לייסד את תנועת „הנוער הציוני", נוער צופי כלל־ציוני, לא היה כמעט את מי לארגן, פרט לילדים הקטנים ביותר.

מארגני הסניף בעיר היו: ברונו רייף (שנקטף באיבו בשנת 1935), חיים (מוניו) ישכר, קוקה ישכר, טוביה קורן, אדלה אמזיג. לאחר עלייתם של חיים וקוקה ישכר הצטרפו להנהגת הקן בריש רייכמן ושלום דרמר, בן־דודו. הפעילים והמדריכים במשך השנים היו: ראובן פריפר, צבי רייס, נוסקה ואכר, שזכו שלושתם לעלות לארץ בתום המלחמה; ואלה שלא זכו לכך: חייקה'לה זילבר, שמערל הרמן ונינה אוארבך — זכרונם לברכה. הפעילים והמדריכים האלה היו אז צעירים ביותר, בני 12—14 שנה, ולכן היה עיקר הפעולה לא בוויכוחים פוליטיים, אלא אהבת ציון ואהבת ישראל — הם שיצרו אווירה מיוחדת בקן. היתה שורה בו רוח של מסירות ואחווה, שאיפה להתקדמות ולפעילות. הקן היה תמיד הומה משירה ומשיחה. חברי הקן היו כולם תלמידי בית־הספר העברי וכל הפעולה התנהלה בעברית. „חזק ואמץ" היתה ברכתנו.

לאחר עלייתם של חיים וקוקה ישכר נוצר קשר מכתבים הדוק ותדיר בין קבוצת „צברים" מהקן התל־אביבי וחברי הקן ההורודנקאי. מכתבי חברינו היו נלהבים ומלאים קנאה לילידי הארץ, שלא ידעו טעם גלות וטעם געגועים למולדת.

ימים חלפו, שנים עברו, הקן הלך והתפתח, הקבוצות רבו, הילדות גדלו ונעשו עלמות והילדים התפתחו לצעירים, והם התחילו לחשוב על עתידם. בקרב הגדוד הבוגר פתחו המשחקים והתחילו להתכונן למקצועות, למעשים, להגשמה. אך לפתע הכול נדם, נעצר — פרצה המלחמה.

בתקופת הכיבוש הרוסי ירדה התנועה למחתרת. על אף כל הקשיים לא נותק הקשר בין החברים, ואף השיחות הוסיפו להתנהל בשפה האסורה — בעברית. קיום התנועה בצורה זו, במשך שנתיים, היה שקט וללא מאורעות — לעומת השנים האיומות שבאו אחריהן, בתקופת העריצות הנאצית.

מתוך התקופה המזעזעת הזאת, שבסופה נספו כל יהודי עירנו, יש לציין את פעולות „הנוער הציוני" בהורודנקה לטובת הפליטים, שגורשו מרומניה ומהונגריה. כשהגיעו הפליטים לעירנו הקימו חברי „הנוער הציוני" מטבח־עם לנצרכים מקומיים ולפליטים. המארגנים והפעילים היו: טוביה קורן, ראובן פריפר, צבי רייס, קלארה הרטנשטיין, מאניה קוגלר, קלארה פרנקל, נינה אוארבך ואחרים. לעזרת הצעירים מארגני המטבח התנדב מר ישראל קוגלר, חבר ה„ידנראט" שהגיש את עזרתו מתוך מסירות־נפש וסיכון עצמי רב. כדי להתגבר על צמצום מצרכי המזון היה עובר בכפרים עם שק בידו, להתחרים ולאסוף מזון מתושבי הכפר היהודים. פעילותו שימשה עידוד מוסרי רב לצעירים ועזרה ממשית למילוי תפקידם הקשה. כשפקדו הגרמנים להוציא את הילדים היהודים מבית־

„הנוער הציוני"
כלל־ציוניסטישע יוגנט
Youth of the General Zionist Organisation

היתומים הכללי, והם נשארו ללא קורת גג ומזון — אספו אותם הצעירים מנהלי המטבח, פינו בשבילם חדר מעל המטבח ולקחו על עצמם את הטיפול בהם. והדבר לא היה פשוט כלל, כי בין הילדים היו גם תינוקות, והצעירים היו מחוסרי נסיון בטיפול בילדים רכים. אך תודות למסירותם הצליחו בטיפול בתינוקות, כשם שהצליחו באירגון המטבח, והתקשרו אליהם בלב ונפש.

בראש הפעולות לאירגון המטבח והטיפול ביתומים עמד טוביה קורן, שהיה גם ראש הקן בכל שנות קיומו. טוביה היה הבכור בין חמשת בניו של המורה בנימין קורן, שניהל במשך שנים את בית־הספר העברי בהורדנקה והיה אחד החלוצים המובהקים של השפה העברית בסביבה (בביתו דיברו רק עברית, ובניו לא ידעו שום שפה אחרת עד הגיעם לבית־הספר הממשלתי). טוביה קורן היה עדין במראהו, בעל הליכות נעימות, סמל של חבר וידיד, ועם זה תקיף באופיו ובדעתו ובעל השפעה רבה על חבריו. לניהול המטבח ולטיפול ביתומים התמסר בכל חום לבו. לפני האקציה הראשונה, כשהורגש אי־שקט בעיר והיה חשש שהנאצים יפגעו גם ביתומים היהודים, הוזהר טוביה קורן שיעזוב את הילדים ויימלט על נפשו, אך הוא סירב לעזבם. לא אפקירם — אמר — למען הצלת חיי. גורלם — גורלי! וכך ניספה גם הוא, יחד עם הילדים, באקציה הראשונה.

חוה מאיר־אורנר

סניף „ויצו" בעירנו

שנות השלושים בהורודנקה. הנוער המאורגן יוצא להכ־שרות ומתכונן לעלייה לארץ־ישראל. אירגוני „החלוץ" תוס־סים, וגם בקרב המבוגרים והמבוססים נושבת רוח של אקטי־ביות ורבים מהם פעילים במוסדות הלאומיים ובמפלגות הציוניות השונות.

באווירה הפעילה הזאת התחילו גם נשי הורודנקה לחשוב על התארגנות, ורק חיכו לכך שמישהו ימצא את הדרך הנכונה לפעילות ציבורית. ואז, בשנת 1934, החלטנו לארגן את נשי העיר בגוף בלתי־מפלגתי, כדי לאפשר לנשים מכל השכבות להצטרף אליו. עקב ההחלטה הזאת הוקם בעירנו סניף להס־תדרות „ויצו", שבייסודו השתתפו פרידה פרישלינג ז"ל, דוניה רוזנבאום ז"ל, בלה ברגמן (כיום באוסטרליה), גב' אלפרט (כיום בארה"ב) ואחרות.

לאסיפה הראשונה באו נשים רבות, שגילו התעניינות ערה בייסוד סניף „ויצו" בעירנו. לאחר שנעשו הצעדים הרא־שונים וההתעניינות בציבור גדלה, התחלנו בפעולה למען הקרן הקיימת וקרן־היסוד. הקימונו מועדון לילדים שהוריהם היו מעוטי יכולת ועזרנו להם בהכנת השיעורים. הילדים קיבלו במועדון גם ארוחה קלה. עזרה זו הורגשה בעיקר בין תלמידי בתי־הספר העממיים עם עליית רמת הידיעות של הילדים שביקרו במועדון. הסניף אירגן נשפים והופעות שונות, שהכנ־סותיהם הוקדשו לקרנות הלאומיות. בשבתות התקיימו הרצ־אות וערבי־בילוי, וכן אורגנו נשפים לילדים והצגות של ילדים בשפה העברית.

זכור לי היטב „יום־האם" הראשון, שנערך ע"י סניף „ויצו" בשנת 1934, ביוזמתן ובאירגונן של גב' אלפרט, גב' רוזנבאום ז"ל וגב' פרישלינג ז"ל. להכנת הנשף גויסו חברות „ויצו" והמורה מר ברגר, שהכין תוכנית מיוחדת בביצועם של תלמידי בית־הספר העברי.

הנשף נפתח בנאומה של מרת רוזנבאום, שהסבירה את עבודתה ומטרותיה של הקרן הקיימת לישראל, ובסיומו של הנאום קראה לנאספים לתרום לקרן הקיימת את תמורת המתנות בקשר עם „יום־האם". לאחר הנאום נערכה הצגת ילדים, שכללה גם ריקודי ילדים, ולסיום הוגש כיבוד והושמעה מוסיקה לריקודים. התוצאות הכספיות של הנשף ההוא עלו על המשוער. באותו ערב נאסף סכום כסף, שעלה על כל מה שהצליחו עד אז לאסוף למען הקרן הקיימת בנשף מעין זה.

גם לאחר שעזבתי את הורודנקה נמשכה הפעילות התוססת בקרב החברות. רבות מהן נמצאות כיום בארץ, אך גם אלה מביניהן, שמסיבות שונות לא יכלו לעלות לארץ, ליבן פעם למען ציון וירושלים, והן היו מוכנות לכל עבודה למען המוסדות הציוניים.

השואה שמה קץ לחייהן של רבות מחברות „ויצו" בעירנו, אך זכרן לא ימוש מאתנו לנצח.

יהי זכרן ברוך.

סניף „ויצו"
די "ויצו"־אַרגאַניזאַציע
"Wizo" Branch

גבריאל לינדנברג

התנועה הציונית בעירנו

א

התנועה הידועה בשם „חיבת ציון" היתה בעיקרה תנועה של יהדות רוסיה, שהורתה ולידתה היו ברוסיה הדרומית. הדיכוי האכזרי של ממשלת הצאר, ובייחוד הפרעות של שנות השמונים, הולידו את ההכרה כי „לא לנו המנוחה, לא לנו המרגוע — בארץ הקרוחה, משלטון האזרוע",* והמסקנה היתה — „בית יעקב לכו ונלכה".

שונה היה מצבם של יהודי אוסטריה. ממשלת אוסטריה בדורות האחרונים נחשבה ל„מלכות של חסד". מצב היהודים בגליציה, בריכוז היהודי החשוב ביותר בצד הונגריה, לא היה אמנם משופר ביותר מבחינה כלכלית ורב היה העוני והניוון, אולם היתה להם ההרגשה של חופש מוחלט — החופש להתיישב בכל מקום שירצו, לעסוק בכל שנראה בעיניהם, ואין צריך לומר כי בחיים הפנימיים של הקהילה לא היתה התערבות השלטונות מורגשת כלל, או במידה מעטה מאוד.

עם הופעת הציונות המדינית נוצר מצב חדש. כאן הרגישו עצמם יהודי אוסטריה בבחינת „קרובים למלכות", שהרי המנהיג הדגול והנערץ היה יליד אוסטריה, פעל בווינה עיר הבירה וכתב בשפה הגרמנית, שהיתה מובנת לכל משכיל יהודי באוסטריה. בכך ניתן להסביר את ההתלהבות הרבה לציונות, שנתפסו לה מרבית המשכילים היהודים בשטח הממל־כה האוסטרית, בשעה שתגובתם של יהודי רוסיה היתה מאופקת יותר, מסויגת יותר. ליהודים האלה היתה תנועה ציונית משלהם; אמנם לאין ערוך צנועה יותר, אך בעלת מטרות קרובות, נראות לעין, ויחסם אל התנועה החדשה היה לעתים קרובות יחס של „מה יושיענו זה", שקיבל את ביסוסו האידיאולוגי ב„ציונות הרוחנית" מיסודו של אחד־העם.

ב

גם בעירנו הורודנקה נוצר כבר בימיה הראשונים של התנועה הציונית חוג של אוהדים לציונות, שהלך והתרחב בה במידה שגדל הדור הצעיר. הדור הזה היה משוחרר מחלק רב של הכבלים, כבלי הווי ומסורת, שמשכילי הדור הקודם השתחררו מהם בדי עמל, ויכול היה לפנות במישרין אל התנועה החדשה ולהשקיע בה כל כוחו ומרצו.

האגודה הציונית הראשונה בעירנו נוסדה מיד אחרי הקונגרס הציוני הראשון. לפי תעודות המובאות במאמרו של ד"ר גלבר על הורודנקה, התקיימה בעיר אגודה ציונית עוד בשנת 1897. בשנים הראשונות אחרי מות הרצל היתה האגודה עורכת, ביום כ' בתמוז, אזכרה פומבית בבית־הכנסת הגדול, בהשתתפות נואם מאחת הערים המרכזיות. באסיפה השתתפו המוני יהודים, והיה הרושם שכל העיר עוטה קדרות בשעה זו. האגודה הציונית „בני ציון" (או ה„ציון־פאראיין", כפי שנקרא בשפה המדוברת) היתה מין צירוף של מועדון ומניין לשבתות ומועדים. במשך שנים רבות נמצא ה„ציון־פאראיין" בדירתה של משפחת קוגלמאס הענפה. אבי המשפחה, אברהם קוגלמאס, היה כבר בימים ההם אלמן ישיש הסמוך על שולחן בניו, ואילו האחים אהרן ואייזי קוגלמאס עסקו במקצוע הקצבות והיו בעלי־בתים אמידים. מסתבר, כי גם בעלי הדירה היו חברים באגודה הציונית, ששכנה בביתם שבמרכז העיר, מול בית־היראה האוקראיני, היווני־קאתולי. דירה זו בת חדר אחד שימשה, כאמור, כמניין לשבתות ולחגים ולימים־נוראים לרבים מחברי האגודה (היו, כמובן, גם כאלה שהתפללו בבתי־כנסת אחרים). קשה להפריז בחשיבותה של פגישת־קבע שבו־עית זו לגבי יהודים בגיל העמידה, מטופלים במשפחה ובדאגות פרנסה, ואין ספק כי ה„מניין" המשותף הזה היה אחד מאושיות האגודה וליכד במידה רבה את חבריה.

בימות החול ובימי השבת אחרי־הצהריים שימשה דירת האגודה מועדון לחבריה, בו נמצאו כל העיתונים הציוניים ביידיש, בעברית ובגרמנית, וכמה מעיתוני המדינה בשפה הגרמנית. היה שם ה„לעמבערגער טאָגעבלאַט" ביידיש, השבו־עון הרשמי של התנועה הציונית „די וועלט" בגרמנית ו„העולם" בעברית, השבועון העברי „על המצפה" שהופיע בקראקוב בעריכת ש. ד. לאזר, וכן שניים מעיתוני ווינה בגרמנית — „די נויע פרייע פרעסע" וה„ווינער זשורנאַל".

מנהיגי התנועה וראשיה המוכרים והפעילים בתקופה הראשונה לקיומה היו שניים מבני הדור הקשיש — אלתר ווזילבּרג ושמואל־יצחק לינדנבּרג, ושניים מבני הדור הצעיר — הרשל סוכאַר והרשל פרמינגר. היו, כמובן, עוד רבים אחרים, שהיו פעילים ברב או במעט, אך ברבות הימים נשתכחו שמותיהם ופעולותיהם, ונשארו בזכרון בני העיר רק שמותיהם של המעטים, הבולטים ביותר, שהמשיכו פעילותם גם מעבר לתקופה הראשונה לקיום האגודה. בכלל היה אז תפקידם של חברי התנועה הציונית מצומצם ביותר — רכישת השקל הציוני, מתן תרומות לקרן הקיימת, ובמקרה הטוב ביותר גם רכישת מנייה של אוצר התיישבות היהודים. מלבד זה היתה, כמובן, התעניינות בפעולה הציונית בעולם, ובמקצת גם בנעשה בארץ־ישראל. על עלייה לארץ־ישראל חלמו רק מעטים ביותר, שתיים או שלוש משפחות בעיר, וגם החלום הזה לא היה אלא בגדר משאלה רחוקה, שתוגשם לעתיד לבוא, כשיוכשרו לכך כל התנאים.

ג

שנים אחדות לפני מלחמת־העולם הראשונה, בשנת 1910 או 1911, נוסד בעיר סניף של הסתדרות „צעירי ציון", והצטרפו אליו כל הצעירים בגיל 18—22 בעלי נטייה לציונות. שהיו מסתופפים לפני כן בצילה של האגודה „בני ציון" ולא באו על סיפוקם בחברת הציונים הקשישים. הם שכרו לעצמם מועדון מיוחד והתחילו להתארגן כאגודה נפרדת. אך עוד קודם

* משירו של י. מ. פינס לכבוד הבילו"ים.

שהספיקו לפתח את פעולתם פרצה המלחמה, וכרגיל היו בני הדור הצעיר הראשונים שנקראו להשתתף בה.

עם פרוץ המלחמה באוגוסט 1914 נפסקה, כמובן, כל הפעילות הציונית. שבועות מעטים לאחר מכן נכבשה העיר על־ידי הרוסים ונותקה ממרכזי הציונות במערב. באביב 1915 שוחררה העיר מן הכיבוש הרוסי למשך חודשים אחדים, ושוב נכבשה למשך חודש אחד, שבו הספיקו הרוסים להעלות באש את מרכז העיר ולהחריבו ולהעלות לגרדום בכיכר השוק תשעה מיהודי העיר. לאחר תקופה קצרה שוב בא כיבוש ממושך, שארך עד סוף המלחמה בשנת 1918. מרבית התושבים היהודים עזבו את העיר ונדדו מערבה כפליטי מלחמה, כעקרים ממקומות מושבותיהם ומתקיימים מסיוע שניתן להם משלטונות הממלכה האוסטרית־הונגארית.

בימים הטרופים ההם לא היתה הדעת נתונה למחשבה ציונית ולפעולה ציונית. אולם יש לציין, כי הפגישה עם יהדות המערב היתה לה השפעה רבה, בעיקר על בני הדור הצעיר של יהודי המזרח והמערב גם יחד. לאירגונים הציוניים של יהודי המערב היתה זו פגישה ראשונה עם יהדות שורשית, שהכירו אותה עד עתה רק מפי השמועה, והם הושפעו ממנה בכיוון של העמקת הזיקה לערכי היהדות ולשפה העברית; מצד שני רכשו שם צעירי יהדות המזרח את ראשית ידיעותיהם בהלכות אירגון של תנועות־נוער וספגו לתוכם במידה רבה את האווירה של תרבות המערב, ושניים אלה הטביעו ללא ספק את חותמם על צעירי גליציה ותרמו לעיצוב דמותן של תנועות הנוער בשנים שלאחר מלחמת־העולם.

ד

הצהרת באלפור והחלטת סאן־רימו על הקמת בית לאומי לעם ישראל בארץ־ישראל עשו את התנועה הציונית תנועה מגשימה והעמידו לפני הנוער היהודי הלאומי מטרה ממשית: להכשיר עצמו לעלייה ולהגשמה חלוצית. עם שובם של ראשוני הפליטים ממקומות פזוריהם נוסד בהורודנקה הקן הראשון של תנועת „השומר", שמייסדו היה ביניש ניימן. התכנית החינוכית של התנועה כללה לימוד תולדות ישראל, ידיעת ארץ־ישראל, וכן לימוד עברית בבית־הספר העברי, שהוקם מחדש על־ידי שני צעירים מבני העיר, עילא ליבסטר ואשר יונגרמן. על חברי הנהגת „השומר" נימנו ביניש ניימן, אליעזר בילדר, מנדל דינר, מנחם שטרום, והחברות טובה מארקשייד והניה בירנ־בוים. פעילותה של תנועת „השומר" נסתיימה לאחר תקופה קצרה של שנתיים לערך. חברי התנועה התבגרו ועברו לשורות „החלוץ". אחדים מהם עלו לארץ, ואלה שנשארו בהורודנקה הוסיפו להשתייך לגרעיני קבוצות „החלוץ" והצטרפו למפלגה הציונית־סוציאליסטית „התאחדות", כשנוסד סניף המפלגה בעירנו בשנת 1923. בהנהגת קבוצות „החלוץ" וסניף ההתאחדות השתתפו כמה חברים מבוגרי תנועת „השומר": יצחק שפירא, יהושע שטרייט, משה פלשנר, נחמן ברגמן ואחרים. כן היו פעילים כמה חברים קשישים יותר: אליעזר בילדר ז"ל, משולם שניצר ז"ל וגבריאל לינדנברג. מאז שנת 1923 פעלו בעיר קבוצות אחדות של חלוצים והתקיים סניף ער

ופעיל של „ההתאחדות", ופעילות זו נמשכה עד עצם תקופת השואה.

ה

אחד הסעיפים העיקריים בפעולת תנועות הנוער („השומר" ו„החלוץ") וסניף ה„התאחדות" היה הסיוע למגביות לטובת הקרנות הציוניות. התורמים היו כמובן האבות, חברי התנועה הציונית ואוהדיה, וכן סתם יהודים שחדרה אליהם ההכרה, כי בניין ארץ־ישראל הוא ענייננו של העם כולו, ולא רק של הפלג הציוני בעם. המכשיר הכספי של התנועה הציונית והסוכנות היהודית, קרן היסוד, פנה בקריאה להתנדבות אל כל יהודי באשר הוא יהודי, אולם היה צורך בצבא רב של

ועדת הקרן הקיימת לישראל (1924)
די קרן־קיימת קאמיסיע (1924)
The Local J. N. Fund Comitte (1924)

מתרימים, שיבצעו את העבודה המעשית של איסוף התרומות. התפקיד הזה הוטל בעיקרו על כתפי הנוער, שנעזר בשעת הצורך בהשפעתם של המבוגרים ובעלי־ההשפעה מבין הציונים הוותיקים.

רבות ושונות היו שיטות ההתרמה: הפצת „הקופסה הכחולה" של הקרן הקיימת והדאגה להרקת הקופסאות לעתים מזומנות; ביקורים בחתונות ובמסיבות אחרות, לשם התרמת האורחים לטובת הקרן הקיימת; הצבת „קערות" בבתי־כנסת בערבי יום־כיפור; עריכת „יום־פרח" בימי זכרון וימי פגרה, כגון בכ' בתמוז ובל"ג בעומר; ביקורים בבתי התורמים, לשם התרמה לקרן היסוד, או לגביית התרומות; ואחרון־אחרון — עריכת נשפים שהכנסתם הוקדשה לאחת הקרנות הלאומיות או לבית־הספר העברי.

הנשפים האלה היו אמצעי מקובל ונפוץ לגיוס כספים למטרות צבוריות ולאומיות, והיה בהם משום מיזוג ושילוב של הנעים והמועיל. הם היו מקור חשוב לגיוס כספים, ועם זה נתנו לנוער הזדמנות נאותה למפגשים חברתיים, לרוב במסגרת של נשף ריקודים שנערך בהזדמנויות מתאימות, כגון בחנוכה ובפורים. הנוהג המקובל היה — לאסוף תרומות של „דברי־מאפה", יינות וחפצים זעירים שונים, שנמכרו אחר־כך בנשף ליד המזנון או בהגרלות, ותרמו חלק הגון של ההכנסה הכל־

לית. שאר ההכנסות נתקבלו ממכירת כרטיסים. בצד ההכנסות היו כמובן גם הוצאות, אך לרוב נשארה הכנסה נקייה בסכום נאות, שהצדיקה את הטורח והעמל שהושקעו בעריכת הנשף, ונתנה סיפוק רב לעסקנים הצעירים, שהשקיעו בעניין הזה חלק רב מזמנם ומרצם.

ו

בתקופה שבין שתי המלחמות זכו הציונים הכלליים בשני חברים שלא מבני העיר, שבאו להשתקע בהורודנקה ונתגלו כציונים פעילים בעלי כושר הנהגה ומילאו תפקיד חשוב בחיי האגודה הציונית. וסופם מוכיח על תחילתם: שניהם עלו לארץ והשתקעו בה. השניים הם: יעקב פראשל ז"ל, וייבדל לחיים — ד"ר ליאון (יהודה) מאַנש.

יעקב פראַשל הגיע להורודנקה כחתנו של יידל אַקרלינג. הוא היה אברך גבה־קומה, וזקן קצר עטר את פניו הנאים. מראשית בואו לעירנו הצטרף לאגודה הציונית ומיד נעשה אחד החברים המרכזיים באגודה. ראשית כל ידע עברית על בוריה, דבר שהיה נדיר למדי לגבי אדם בגילו. נוסף לכך ידע אנגלית, והיה משתלם בערבית, כהכנה לעלייה לארץ. במשך שמונה או עשר שנים היה מן הפעילים ביותר באגודה הציונית ובוועדותיה השונות, עד שעלה לארץ בשנת 1930 בערך. ההתעסקות שמצא בארץ בוודאי לא הלמה את נטיותיו הרוח־ניות. בראשונה פתח מסעדה ברחוב מרכזי בתל־אביב, אולם לא הצליח בכך. לאחר מכן עבר לנתניה ועבד כפקיד, וסופו שנפטר בגיל צעיר.

ד"ר ליאון מאַנש, שהגיע להורודנקה כעורך־דין צעיר ומוכשר, חתנו של ד"ר קאַנאַפאַס, נתגלה גם הוא כציוני פעיל, היטה שכם לכל פעולה ציונית ועד מהרה רכש לעצמו עמדה של מנהיג. והיה בכך הרבה מן החידוש, כיוון שלא היינו רגילים בכך שאנשים בעלי מקצוע אקדימאי יאבו להתערב עם "פשוטי העם" וישתתפו בפעולה יהודית לאומית, גם אם בסתר לבם היו בעלי רגש לאומי.

ד"ר יהודה מאַנש נולד בלבוב בשנת 1890, ושם התחיל בלימוד משפטים. כמחאה נגד הפרופיסור סטאניסלאב גראבסקי, שהיה ידוע כאנטישמי, עזב את הפאקולטה בלבוב ועבר לאו־ניברסיטה בקראקוב. את התואר ד"ר למשפטים קיבל באוני־ברסיטה של פראג. משחר נעוריו היה פעיל בכמה אגודות ציוניות. השתתף באגודת "צעירי־ציון" בלבוב בהנהלת ד"ר בירר, היה בין מייסדי "הכח", וכן השתתף באגודת האקדי־מאים "אמונה", שחבריה עסקו בפעולות תרבות יהודית, וגם התאמנו בסיוף, למטרת הגנה עצמית בשעת הצורך. בשנת 1913 היה בין המארגנים והמדריכים של ה"לגיון" היהודי בלבוב, שהוקם ברשותה ובעזרתה של מיפקדת הצבא האוסטרי, והתרכזו בו כ־250 צעירים יהודיים. המטרה המוצהרת היתה — הקמת לגיון של מתנדבים למלחמה נגד רוסיה, שסימניה נראו כבר באופק, ואילו כוונת־הסתר של המתנדבים היתה להקים כוח יהודי להגנה עצמית.

בתשע שנות שהותו בעירנו פיתח ד"ר מאַנש פעילות רבה ומבורכת במוסדות לאומיים וציבוריים שונים. שנים אחדות כיהן כיושב־ראש אגודת הציונים הכלליים; היה יו"ר הסיעה היהודית במועצת העיריה, שמנתה שמונה־עשר חברים יהו־דים; היה ממייסדי הבנק הקואופרטיבי היהודי ועזר לביסוסה של אגודת הסוחרים היהודים. בשנת 1935 עלה לארץ עם רעייתו והשתקע בקבוצת שילר, שבה הוא פעיל עד היום בשטחי־תרבות שונים, ואף עוסק בתחביבו משכבר הימים — באמנות הציור. בשנות מלחמת העולם השנייה ובשנים שלאח־ריה, כשנתבעו צעירי ישראל בארץ להתנדב לשרותי הביטחון, התנדב ד"ר מאַנש לשרות על אף גילו המתקדם, שירת שנים אחדות בחיל הנוטרים והצטיין במלוי תפקידיו.

ז

בשתי עשרות השנים בין שתי המלחמות, 1919—1939, עלו לארץ והשתקעו בה כמאתיים וחמישים מאנשי הורודנקה. אלה היו כמובן מן הפעילים ביותר באגודות הציוניות בעיר, אולם גם אחרי עלייתם לא הורגש כל רפיון בפעולה הציונית; תמיד נמצאו צעירים פעילים ומוכשרים שמילאו את מקומם בהצלחה יתירה. עשר השנים שקדמו לשואה היו שנות שגשוג ופריחה לפעילות הציונית, שעירנו לא ידעה דוגמתם. תנועת הנוער הציונית־סוציאליסטית "גורדוניה" ריכזה בשורותיה מאות נערים ונערות, שהיוו עתודה נאמנה לסניף ה"התאח־דות" במקום, וגם בו התנהלה פעילות ערה ביותר. הפלג הציוני־כללי זכה למנהיגים מוכשרים ומסורים, שמילאו בהצל־חה את מקום המנהיגים שעלו, מר צבי (הערשל) ישכר וד"ר מאַנש. בשנים האחרונות פעל באגודה הציונית עורך־הדין ד"ר זלמן לאַשטיין ז"ל, שניספה בשואה.

בשנים האחרונות שלפני השואה הסתעפה הפעולה הציו־נית בעיר ונוספו לה זרמים ופלגים, שלא היו בה לפני־כן. נוסד סניף של "הנוער הציוני", שחבריו הפעילים היו קוקה ישכר, חיים (מוניה) ישכר, ראובן פריפר, צבי רייס, ובראש וראשונה טוביה קורן ז"ל, בן המורה לעברית בנימין קורן. טוביה היה ממייסדי מעון־היתומים בעיר בימי השואה, ונפל על משמרתו בעת שנלקח להשמדה יחד עם ילדי המעון, לאחר שסירב להישמע לאזהרות חבריו ולנטוש את הילדים לנפשם בעת צרה. בצד אירגון הנוער הציוני־כללי התקיים גם אירגון של נוער רביזיוניסטי "ביתר" שאחד ממנהיגיו היה מיקו (שמואל) יגר.

ח

גולת הכותרת של הפעילות הציונית המקומית היה דבר הקמת "בית העם" בבית רחב־מידות, שנרכש מידי שמאי באכר. בכך נתמלא חסרון שהיה מורגש כל השנים, שבהם היו המוסדות הציוניים ובית־הספר סובלים מחוסר מקום מתאים לפעולותיהם. כאן ניתן סוף־סוף לרכז את כל הפעולה המסועפת בבניין אחד המותאם לתפקידו, במקום מרכזי בעיר. הקמת "בית העם", שחייבה מאמץ כביר, אירגוני וכספי כאחד, היא עדות נאמנה לכוחות שהיו גנוזים בעירנו, להתפתחות שהיתה צפויה לקהילה יהודית זו — אלמלא עלה עליה הכורת.

ט

פרק מיוחד ומפואר במסכת הפעילות הציונית מהווה דבר הקמתו וקיומו של בית־הספר העברי בעיר. בית־הספר הראשון תואר ברשימה מיוחדת, ואין לנו אלא לחזור בקצרה על הנאמר שם: הוא נוסד בערך בשנת 1907 על־ידי קבוצת הורים, שהרגישו צורך להקנות לילדיהם חינוך עברי לפי השיטה החדשה של „עברית בעברית" ולהחיות בפיהם את הדיבור העברי. בתקופה הקצרה שנותרה עד מלחמת־העולם הראשונה הורו בבית־הספר הזה כמה מורים, שלכל אחד מהם שמורה זכות־ראשונים בשטח מסוים. ראשונים להוראה היו שני בני הזוג רירַאַכוֹבסקי, ויחד אתם הגננת הראשונה, בת הורודנקה, ציפּה שרצר. הזוג רירַאַכוֹבסקי הוחלף כבר כעבור שנה במורה נכבד יותר בשם הירשפלד, אך משום מה לא האריך שבת בעירנו ופינה מקומו למורה יהודה גולדשטיין. מר גולדשטיין היה הראשון שהתקשר לעיר לתקופה של שנים אחדות, אות ומופת ליחס של הערכה שזכה לו מצד התלמידים ומצד ועד בית־הספר. יחד אתו ובמקביל עמו הורה המורה הראשון מבני העיר, ישעיה־איציק בקר, שזכה אחר־כך להפיץ את ידיעת השפה בין מנהיגי הציונות בקאַרלסבאַד, שישב בה כפליט מלחמה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה חודש קיומו של בית־הספר העברי על־ידי כוחות מקומיים, שהיו גם כוחות־הוראה מעולים ולא רק „מורים־לעת־צרה", הלא הם שמואל גרייף ז״ל, עילא ליבסטר ז״ל, וייבדל לחיים — אשר יונגרמן. לאחר שהמורים האלה עזבו את העיר ופנו איש לעברו — ליבסטר להשתלמות בחימיה ויונגרמן לארץ־ישראל — השתקע בהורו־דנקה המורה בנימין קורן, שהיה לפני־כן מורה באחת העיירות בסביבה. אותו זמן התקיימו בעיר גם כמה קורסים לעברית לתלמידים מבוגרים (בעיקר לתלמידות), שנוהלו על־ידי כוחות מקומיים (צבי פומראנץ ז״ל וגבריאל לינדנברג).

המורה בנימין קורן התמיד בעבודת ההוראה בעיר, ולמעשה השתקע בה והמשיך בהוראה עד חורבן העיר על־ידי הנאצים. אך נראה שמפאת מזגו המתון לא היה מוכשר להקנות לבית־הספר את המעמד, שביקשו לראות בו בני הדור הציוני החדש; וכך קרה, כי בשנים האחרונות נדחק מר קורן לקרן־זוית והיה למורה ממדרגה שנייה בעיר, וניהול בית־הספר נמסר למורים צעירים ומעולים יותר, שהוזמנו מערים אחרות. בשנים 1930 עד 1932 פעלו בהורודנקה מורים צעירים שנשקף להם עתיד נכבד בארץ־ישראל, המבקר ש. י. פינלס (פנואלי) והמשורר שמשון מלצר. לאחר שגם המורים האלה עלו לארץ־ישראל השתקע בהורודנקה המורה־המשורר יצחק אריה ברגר ז״ל, שפעל בעיר עד ימי השואה וניספה בשואה. הוא הצליח לעורר את תלמידיו להבעת רעיונותיהם ורחשי לבם בעברית נאה, בפרוזה ובשירה, ופירסם את דבריהם בעלונים ובחוברות שהוציא מפעם לפעם. העלונים האלה הגיעו בחלקם לארץ והם מעידים על הרמה הגבוהה של בית־הספר שבהנהלת ברגר המורה והמשורר. להוותנו, הדפים האלה הם השריד היחידי של בית־הספר העברי בהורודנקה, שנגזר מארצות החיים על מוריו ותלמידיו.

יצחק אריה ברגר

משירי הנואש

בָּעֶרֶב

תּוֹדָה שֶׁעָבַר יוֹם, כֹּה קוֹדֵר וּמוּעָב.
חָמַק וַיַּעֲלֵם בְּנִבְכֵי־הַלַּיִל,
נִסְתָּם הַגּוֹלֵל עַל הֲוָיָה אֻפְרָה
וַאֲנִי מָה כִּי אֶיחַל.

הָאוֹרְלוֹגִין סוֹפֵר דַּקָיו בְּאֵלֶם וּדְמָמָה,
הָעֶשֶׁשִׁית לוֹחֶכֶת שִׁפַּת־נָפֶט אַחֲרוֹנָה
וְאָנוּ מָה כִּי יֶאֱרַךְ לָנוּ אוֹר הַחַמָּה,
פּוֹרְקֵי עֹל, מְפָקָרִים לְכָל שְׁכוֹר וְזוֹנָה.

בָּרְחוֹב חָדַל הַקַּפָּאוֹן, שְׁלוּלִיּוֹת נֶחְפָּזוֹת לְמָרְחוֹק,
הַנָּהָר מִתְרַחֵב בְּמֵימָיו הַפָּזְיוִים בָּרֶב צְחוֹק
רַק פִּיו שֶׁל אָדָם נִגְזַר עָלָיו לִשְׁתּוֹק.

וְעַל מָה אַאֲמִין בְּהַבְטָחוֹת כָּחָל וּשְׂרָק
וּנְעָלַי קְרוּעוֹת וּבְלוּאוֹת וַאֲכוּלוֹת אָבָק
וּשְׁנוֹתַי חוֹלְפוֹת כַּחֲלַף הַבָּזָק.

בַּבֹּקֶר

שְׁנוֹתַי חוֹלְפוֹת כַּחֲלַף הַבָּזָק,
כָּל עִיר תִּבְלָעֵן עִם צְעָדֵי הָרְעוּעִים,
וְאֵין נֶפֶשׁ אֲנִינַת־שֵׁמַע עַל כָּל סְבִיבַי,
תַּאֲזִין לַהֲוָיָתִי הַמְאֻבָּנָה וּלְדָמַי הַקְּפוּאִים.

עַל הַמַּגְרֵשִׁים יְלָדִים מְצַחֲקִים וּבְפִיּוֹתָם
שִׁיר הוֹדָיָה לְאָב וְאֵם הַמַּצְפִּים לְפִדּוּת,
מִתְפַּשְׁטָה זִמְרָתָם בְּמֶרְחֲבָיָה לְשֵׁי עוֹלָמוֹת
הַגּוֹעִים כְּתֹם תּוֹר הַיַּלְדוּת — —

כִּי לְכָל צָוַאר תִּגְרֹז הַפְּצִירָה פִּים פִּים
וְאֶרֶס־הַשֶּׁפֶק מְחַלְחֵל כְּלַחַשׁ צְפְעוֹנִים
וְכָל אַחַי בְּאַרְצוֹת תִּפּוּצָתָם לְאַטָּם מִתְנַוְנִים.

כְּאִילָן רַב עֲנָפִים הַדַּלּוֹת. אֵין תְּקוּמָה לַדּוֹר
וְכָל תְּפִלָּה עִקָּרָה: הַב פַּת לֶחֶם שָׁחוֹר,
וְאֵין יוֹדֵעַ, אִם יַעֲקֹת „הַצִּילוּ" תַּעֲוֹר.

ועד בית הספר העברי
דאָס העברעאישע שול קאָמיטע
The Board of the
Hebrew-School

יהושע שטרייט

הפעולה הדראמית

ראשיתה של הפעולה הדראמטית בעירנו, עד כמה שהדבר נוגע לבני דורי, היתה לאחר מלחמת־העולם הראשונה, בזמן שחבריה הבוגרים־יותר של אגודת־הצופים „השומר" היו מכי־נים לפני שבת, לשעת הפגישה הכללית של ה„קן", „תוכנית ספרותית־מילולית". החברים מנדלה שטרום, מיכלה פילפל ויום־טוב גריידינגר, יחד עם הגיה בירנבוים, היו מכינים עיתון הומוריסטי חי ומציגים קטעים דראמטיים וטיפוסים של שלום עליכם.

את הדחיפה „לשחק תיאטרון באמת" קיבל הנוער ההורז־דנקאי שבימים ההם מבן־עירנו, השחקן המפורסם אלכסנדר גראנאך, שהשתתף בהצגה אחת והיה כמובן ה„מסמר" של הנשף. הוא קרא „די גייסטער" של איבסן ושיחק במערכון „דער בעל־עגלה", יחד עם ריסיה לאור, מנדל דינר ואחרים. אנחנו, החברים הצעירים־יותר של „השומר", במדינו הירוקים, היינו רק הסדרנים באותו נשף.

קצת מאוחר יותר, לפני שיצאו לארץ־ישראל החברים של הקבוצה החלוצית הראשונה, התחילו „משחקים תיאטרון באמת" באולם של „קאסא אוֹשטשנדנושטשי" (קופת החסכון הפולנית). לא אשכח לעולם את החוויה הגדולה שהיתה לי בשעה שהמורה לעברית שלי אָשר יונגרמן „הכניס" אותי אל התיאטרון להצגת „גאָט מענטש און טייוול" (אלוהים, אדם ושטן) של יעקב גורדין, שבה הופיעו ריסיה לאור, אטיל סטריזובר, הגיה בירנבוים, פאנציה ויישטיין, אָדלה ואסר, יואל שכנר, שמואל (וואָווע) שטרום ואחיו דב שטרום. בהצגה זו שיחק בתפקיד הראשי מוטי כץ, שגילה כשרון בימתי מובהק, עד כדי־כך שבבואו לארץ־ישראל השתתף בתיאטרון הפועלים „אוהל", זכה לביקורות חיוביות וכמעט נעשה שחקן מקצועי. גם מנדל דינר, שגילה כשרונות טובים על הבימה, ביקש לבחור בתיאטרון כדרך־חיים לעצמו, אך הרבה לא ידענו עליו אחר־כך, משום שהוא עבר לרוסיה ושוב לא הודיע על עצמו הרבה.

גם ה„בונד" בהורודנקה פיתח בין שאר פעולותיו עבודה דראמטית מסועפת בכוחות עצמיים של שחקניות ושחקנים, וכן גם במאים. אולמו של ויינשטיין נעשה מרכז של החיים התר־בותיים בעיר, והצגות בלתי־נשכחות הינו לא רק את חברי „הבונד" אלא גם כל העיירה השתתפה בחוויה של כל מחזה. היו באים להצגות בהמוניהם ורבים סייעו על־ידי השאלת כל־מיני רהיטים ואביזרים שהיו דרושים להצגות. ה„בונד" היו לן כוחות שחקניים טובים, כמו אָדזיה גרינברג, אייזיק פינק, אָשר שטרייט, מאנציה ברילר, מנדל דינר, פאָנציה ויינשטיין ואחרים. היו להם גם במאים טובים, כמו ברוך איציק שפירר, פייסי קלינגר, אשר שטרייט, יהודה הירש סובל, והם הציגו את המחזות הטובים־ביותר שקבוצת־חובבים היה ביכולתה להציג.

בשביל השכבות העממיות הנרחבות היתה כל הצגה חוויה. אני זוכר, שאפילו אמי ע"ה, שכל ימות השבוע היתה דעתה נתונה לחנות ולמסחר, ויום השבת היה קודש לתפילה ולאמירת תהילים ומעמדות, התעניינה וחיתה ממש את עניין התיאטרון. פעם אחת, כשחזרתי הביתה מהצגה שהשתתף בה גראנאך, ניסיתי לשחק ולחקות את ה„בעל־עגלה" שלו, והדבר הזה נשא חן בעיני אמי עד כדי כך, שביקשה ממני לחזור על זה עוד פעם ועוד פעם. ופעם אחרת, כשנתן ה„בונד" הצגה חדשה, ואחי אָשר לא רצה להכניס אותי להצגה, התערבה אמא לטובתי אצל בנה הקשיש במוצאי שבת, כשהוא בא הביתה לטעום משהו, והיא אמרה: „הריני מבקשת ממך, שתקח עמך את שיקאלי, הבן־זקונים שלי, אל התיאטרון... כך אני מבק־שת!" והבקשה הזאת פעלה את פעולתה, ועוד איך! אָשר הוציא מארון הספרים גמרא, ונוסף לזה את מגבעת־הקטיפה של אבא, ואמר אלי: „קח והבא את זה לשם, ואמור שאתה

מביא זאת בשמי, וכבר יתנו לך להיכנס...״ ואמנם, הורידו אותי דרך הבמה אל האולם, וכך נשארתי בהצגה.

במשך השנים נוסף עוד דור חדש של שחקנים־חובבים חדשים, ול„שלשלת הזהב״ נוספו טבעות חדשות. ה„עולם״ לא פסק מלהימשך אל התיאטרון. גם להקות־תיאטרון מקצועיות היו באות אל עירנו והיו משחקות בה במשך חדשים לפני אולמות מלאים וגדושים ב„נאדלני דום״ (בית־העם). להקותיהם של גלימר, בוריץ, לאטאויטש ושטיין, אם כי רמתן היתה שונה — אל כולן הלכו, מפני שה„עולם״ היה צמא למעט תיאטרון מיד לאחר שהמזוזה של הסקציות הדראמטיות של בני־העיר נשתתקה. ו„את חטאי אני מזכיר״, ויסלח לנו אלוהי הסליחות את חטאות־הנעורים, על־פי רוב נכנסנו אנחנו, השובבים הצעירים, אל התיאטרון לא בזכותו של כרטיס־כניסה שנקנה בכסף במזומנים, אלא בכרטיס מזוייף (או בכר־טיס חוזר) ובמעט פחד־שבלב... העיקר — שנמצאנו בפנים, באולם...

ולאחר שבגרנו מעט אנחנו, השובבים הצעירים, עלינו גם אנו על הדרך של משחק בתיאטרון. התחל התחלנו בהשתתפות בהצגה של „מכירת יוסף״, שנערכה על־ידי בית־הספר העברי, או בהשתתפות ב„נשף ספרותי־מילולי״ לכבוד חנוכה, שבו קראנו בהתלהבות את שירי־המכבים של הוגו צוקרמן, ואחר־כך עברנו להצגות שלימות ולראֲוויות.

היוזם של הצגת ראֲוויה בכוחות עצמיים היה דווקא אדם שלא מבני הורודנקה. התיישב בעירנו אדם בשם שאצברגר מקולומיה ופתח חנות לספרים וספריה להשאלה. הוא היה על־פי טבעו חובב גדול של תיאטרון ושירה, והיה לו כשרון גדול לביום. הוא הכין אתנו ראֲוויה בשם „כינעזיש״ (סינית), שאת ה„שלאגרים״ שלה היו שרים אחר־כך בעירנו עוד במשך שנים, ואברהם פילפל לא שכח אותם עד היום הזה.

מלבד זה היה לנו בהורודנקה „איש בוהימה״ אמיתי, הוא אֲשר שכנר, הרווק הנצחי, שהאופרה והתיאטרון היו אהבתו הגדולה, ויותר ממה שביקשו בני הנוער לשחק ביקש הוא לביים. כך הצגנו את „דער טויטער מענטש״ (האדם המת) מאת שלום אֲש, והשתתפו בהצגה ישראל סוכר, משה פלשנר, אייזיק רויכוורגר, יהושע שטרייט, רבקה רויכוורגר, ליבה שפירא, גינקה לרר, דוֹניה אוֹפנברגר ואחרים.

ההצגה הזאת ניתנה גם בעיירה הסמוכה גבודזיץ, והדבר הזה קשור במאורע צדדי, שכדאי לספר עליו. הואיל והיינו צריכים לעשות חזרה באולם בגבוֹדזיץ בשבת קודם ההצגה, באנו כולנו, כעשרים משתתפים, לגבוֹדזיץ ביום שישי לפנות ערב, והתאכסנו במלון אצל אורצי שלאם, אחיו של מאיר שלאם. אין צריך לומר שערכנו שבת כהלכתה, לכל פרטיה ודקדוקיה, ומעט יי״ש אל הדגים גם הוא לא היה חסר. אבל כשהגענו ביום ראשון בבוקר לעשיית החשבון עם בעל־בית־המלון, נתברר לדאבוננו כי ההכנסה אינה מספקת לכיסוי ההוצאות, והיה הכרח להוסיף מן הכיס הפרטי, כדי שיהיה אפשר לצאת בכבוד מן העסק הזה. וזאת הפעם היו שני צדדים שנתעוולו: התכלית שלשמה נסענו להציג את ההצגה, שלא הבאנו מן ההצגה ולא־כלום; ואנו עצמנו, שהיינו אנוסים לכסות את הגרעון...

אבל המסע הבלתי־מוצלח אל העיירה הסמוכה לא נטל מאתנו את החשק לרצות להוסיף ולהיות פעילים בשטח הדרא־מטי. אהבנו לשחק תיאטרון, ועוד יותר ממה שרצינו אנחנו לשחק — ביקשו הבמאים שלנו לביים. והקהל לא נתעייף מעולם מלבוא, מלראות ומלשמוע.

הלהקה הדראמטית — מועדון ע״ש שלום עליכם
דראַמאַטישע סעקציע — „שלום־עליכם־קלוב״
The Dramatic Circle "Shalom Aleychem"

שלמה ישכר

„שלום־עליכם" קלוב

הסיבות שבגללן בני־הנוער בעירנו התמסרו כל־כך למש־חק התיאטרון שונות הן. ראשית, ביקשו למלא את הערבים החופשיים תוכן רוחני־יותר מטיול סתם על־פני הרחובות. שנית, כל אחד מאתנו האמין כי הטבע חנן אותו כשרון דראמטי, והוא זקוק רק לאפשרות כדי לפתח אותו. כך נוצר בעירנו במשך השנים „מועדון על־שם שלום עליכם", שהציב לו למטרה להיות איגוד לכל מיני אמנות; זו היתה יצירה בלתי־מפלגתית, משום שכל המפלגות השתתפו „במועדון שלום עליכם", ולא לפי הנוסח הקודם, שכל מפלגה היתה לה סקציה דראמטית משלה.

והיה זה שאצברגר, איש קולומיה, שהיה היוזם והבמאי של „מועדון שלום עליכם". היושב־ראש היה מארק כהן, ועמו היו פעילים מוריץ פילפל, בּוּם אוֹפנבּרגר, משה דינר, מאיר בּוּמבּרג, שלמה סוכר, ואחרים. והיו לא רק „משחקים תיאטרון", אלא גם שומעים הרצאות על נושאים מתולדות הספרות והתיא־טרון, וקוראים יחד „די ליטעראַרישע בלעטער" (כתב־עת ספרותי נכבד, בעריכתו של נחמן מייזל, שיצא בוורשה), והיו מדריכים שירה בציבור בתוך קהל החברים.

המחזה הראשון שהעלינו על הבמה היה „טוביה החולב". אני שיחקתי את טוביה, חייצה רייכמן — את אשתו גולדה, רבקה רוטמן — את הבת חוה; וכן השתתפו אֶטל ואכטל, אליה פילפל, חיים מארקשייד, ומשה־לה ויינשטיין בתפקיד של ילד. המחזה זכה לנשיאת־חן יתירה והקהל היה מתוח עד כדי־כך, שבמערכה השלישית, כשטוביה מתיישב ב„שבעה" אחר בתו חוה, שברחה עם השגץ, הצטעק שמעון פילפל בקול רם: „מיין גאָט, דער מענטש ווערט וואַנזיניק!", לאמור: אלי שבשמים, הרי האיש הזה יוצא מדעתו. אל ההצגה הזאת הביא שאצברגר במיוחד את התפאורות מקולומיה, שנעשו בזמן שהציגו שם את המחזה הזה.

הצגה אחרת מוצלחת של המועדון היתה „בחור הישיבה" של קוֹברין, גם היא בבימויו של שאצברגר. לחלק המוסיקלי היה אחראי ישראל סוכאר, והוא שילמד את השירים. את בחור הישיבה שיחקתי אני, והרבנית היתה הניה כץ. גם רבקה רוטמן, יצחק ליסר ז"ל, יקותיאל מיינהארט ואחרים השתתפו. ההצגה הזאת היו לה — ממש כמו בתיאטראות הגדולים — שחקנים־כפילים בתפקידים הראשיים; כי לאחר שהכרטיסים להצגת־הבכורה כבר היו מכורים, מת אחד מקרובי המשפחה שלי, וגוטמן, חתנה של רויזה קאלמוס „קפץ" ברגע האחרון לתוך התפקיד של בחור הישיבה, למד אותו בחפזון ושיחק בהצלחה. אבל סמוך לאחר־מכן, כשבוע לאחר שנסתיימה האבלות במשפחתי, נתנו עוד פעם אחת את ההצגה הזאת אתי בתפקיד הראשי, והאולם היה מלא וגדוש.

ההצגות של „מועדון שלום עליכם" הביאו הכנסה יפה ואפשר היה לנהל פעולה מסועפת; אבל חיי המפלגה האופי־ניים ברחוב היהודי היו להם גם במקרה הזה השפעתם שלהם. מפלגות ראו לפתע פתאום, כי ניטלה מהן הפעולה החיה־הרוטטת של חבריהן, והעיקר — חסרה להן הכנסה בשביל מטרותיהן המוצהרות; התחילו איפוא דורשות חלק מן ההכנ־סה, בעד משחקם של חבריהן, ולבסוף הגיעו לידי ייסוד סקציות דראמטיות נפרדות אצל כל מפלגה. הדבר הזה הכריח ממילא חברים מסוימים לעזוב את „מועדון שלום עליכם" וגרם לביטולו ולפירוקו.

אף־על־פי כן הוסיפה הפעולה הדראמטית להתקיים בעיירה, משום שגם המטרות שלמענן נועדו הכנסותיהן של ההצגות היו מטרות נכבדות וחשובות אצל כל מפלגה. הסקציה הדראמטית של ה„בונד" הקדישה את הכנסותיה למטרות סוציאליות, ובייחוד לבית־הספר של יידיש, שלמענו ערכה גם הלאנדסמאנשאפט ההורודנקאית באמריקה פעולות ונשפים שונים.

עשרות שנים עברו מאז הימים ההם, אבל אין משתכחות ההצגות רבות־הרושם כמו „הערצעלע מיוחס", „חאסיע די יתומה" ו„דער יידישער קעניג ליר", שהציגה הסקציה הדראמ־טית של ה„בונד". גם אנחנו, חברי ה„התאחדות", המשכנו את פעולתנו והעלינו את המחזות „די ברידער לוריע", „דער דוכס" מאת אלטער קאציזנע ו„האוצר" של דוד פינסקי. גם בערים ובעיירות אחרות בגליציה שיחקו חובבים תיאטרון, אבל לא תהיה בזה הגזמה אם נאמר, כי בהורודנקה נעשה הדבר בתוספת חיבה ומסירות. ייתכן מאוד, כי פריצתו של שווילייל־האופים שלנו אלכסנדר גראנאך מן העיירה שלנו אל בימת־העולם היתה לה השפעה גם על אחרים, שיהיו רוצים לצאת אל העולם הגדול עם כשרונם — כמו למשל מנדל דינר, כפי שכבר הזכיר ברשימתו יהושע שטרייט, או ישראל סוכר, שנסע אל גראנאך לברלין, והודות להשפעתו הוא נתקבל ב„יונג טעאַטער" הוורשאי שבהדרכתו של ד"ר מיכאל וייכרט, ושם השתתף כאחד השחקנים.

אפילו באוֹפרה העממית בווינה היתה הורודנקה מיוצגת — שם שרה במשך שנים רבות רענא פפיפער־לאַקס. הדור הצעיר שבעירנו ידע עליה מעט מאוד, אבל ההורודנקאים שנזדמן להם לשמוע אותה מזמרת באוֹפרה, היו אומרים בגאווה מסוימת: „היא בת עירנו, אחת משלנו".

הנה כי כן מצאה המוזה קן לה בעירנו הקטנה, ובני הנוער ניסו משם לפרוש את כנפיהם... אולם בא צוררו ומחריבו של עולם התרבות, והוא הרס את הקן והחריב את העיר. תהיינה נא השורות האלה מצבה וזכרון לשיר הנלבב, שבני עירנו ההורודנקאים שרו ולא זכו לשירו עד סופו.

ד"ר הירש בלוטאל-פריפר

„סמינר השבת" של שלמה האופה

דמויות וטיפוסים של הורודנקה

ידועה ומפורסמת היא העובדה, שבעלי מלאכות בישראל לא נימנו בדרך כלל על יודעי התורה, ויהודים יודעי תורה נמנעו מלהצטרף למעמד בעלי המלאכה. אולם היו גם יוצאים מכלל זה, ואחד היוצאים מן הכלל היה שלמה האופה, שקיים בביתו מעין „סמינר של שבת". בכל שבת בשעות אחר הצהריים היו מתכנסים בביתו כמה יהודים יודעי תורה, כדי לעסוק בתורה לשמה בשעות האחרונות של השבת.

שמו היה שלמה רוזנברג, אך דבר זה היה ידוע למעטים בלבד. בהורודנקה נקראו מעט מאוד יהודים בשמות-המשפחה שלהם. כמעט כל יהודי היה לו „שם-לוואי" משלו. למשל, מלמדי-הדרדקי משה „פופיק" (קורקבן), מנשה „גוי", והמלמד הגדול-במקצת מרדכי „פופיק". את אחיו של משה „פופיק", שמואל בעל-העגלה, קראו שמואל „בורלאק" (כפרי). הוא היה יהודי ארוך והשטריימיל שלו ישב אצלו תמיד באלכסון על מחצית ראשו, ותמיד היה מספר שעמד במשמר בארמון שנברון וראה את הקיסר פראַנץ-יוזף, שיהודי הורודנקה כינוהו „פרויים יוסיל" (את הקיסר הגרמני, וילהלם כינו בשם „ולוואלי"). המלמדים משה ומרדכי היו במקצת בעלי-בשר, ובעלי-בטן, ולפיכך קראו להם „פופיק". מנשה המלמד לא היה תלמיד-חכם גדול, אף-על-פי-כן היו לו כמה תריסרים תלמידים בגיל משלוש עד שש שנים, והיו אומרים עליו, שלא הכיר אפילו את כל תלמידיו. פעם אחת ראה נער קטנטן שוכב לצד הדרך, בביב. שואל הוא את הילד: ילד, מה אתה עושה בכאן? אומר לו הילד: רבי, אני לומד אצלך. כך הדבר? — אומר מנשה — אתה לומד אצלי? אם כן, הבא לי כסף!

יהודים אחרים בהורודנקה היו להם שמות-לוואי, שמוצאם לא היה ידוע. למשל: „ניוכצי", ברוך „שמאַניה", יהודה „בזשאַר" (הוא יהודה המלמד) ואחיו חיים „בזשאַר". שני האחים שם-משפחתם היה טויבר. חיים „בזשאַר" היה פרווך, אבל לא היתה לו סבלנות אל המלאכה הזאת, והיה עוסק במסחר: בקיץ — בפירות, ובשאר חודשי השנה היה מוכר דגים. הוא היה יהודי צעקן, סוציאליסט, והיה יודע לנאום נאום. הוא היה ראש-המדברים ב„פלוש" (פרוזדור בית-הכנסת) והיה נלחם נגד אי-צדק. השגתו בענייני סוציאליזם היתה משונה. גיסי אשר שטרייט ז"ל היה בונדאי, וחיים „בזשאר" היה אומר על-כך תמיד: בנו של שלמה שטרייט, אשר, הרי הוא סוציאליסט — יבוא איפוא ויקח את בתי לאשה!

אחיו יהודה (היה סומא בעין אחת) היה יודע-תורה והיה מלמד. הוא היה שונא את ריח השום — והיו תלמידיו משפשפים לו שום על-גבי שולחנו. בראש-השנה היה הוא הבעל-תקיעה בבית-המדרש. אחד מרבותי שמו היה משה פליגלר והיו קוראים לו משה „מויציקל" (סוסון). על ידיעתי בחומש ורש"י חייב אני תודה לר' משה זה, ואצלו התחלתי גם להכין „ליינענן" — להתגבר על דף גמרא בכוח עצמי. כשהיה נער רוצה ללמוד, היה הרבי מלמדו במסירות-נפש ממש. כך היה מלמד אותי אפילו בימי החגים אחר-הצהרים.

הורודנקה היה לה גם „קיסר" ו„נסיך" משלה. הקיסר ובנו הנסיך היו — חייטים. מפני-מה הם הוכתרו בשמות האלה לא ידוע לי. הואיל ודירתם נשרפה בימי מלחמת-העולם הראשונה, היו גרים יחד עם משפחות אחרות בשנת 1918 בבניין הישן של בית-החולים ההורודנקאי (כמה שנים לפני המלחמה היתה שם הגימנסיה הפולנית), ומשום כך קראו אחרי-כן לבית הזה „מצודת שנברון".

כשם שקראו לשלמה רוזנברג בשם שלמה האופה, בגלל מלאכתו, כך קראו גם להורודנקאים אחרים לפי מלאכתם; למשל: זליג האופה, לייזר האופה, יוסל האופה, ולוול האופה, שלום-הירש החייט (פינק), הבעל-קריאה של בית-הכנסת, אשר הנגר, יוסל הפחח, יוסי החזן (החזן הראשי של הורודנקה). ואילו אחרים נקראו לא לפי מלאכתם, כגון הירש דולינגר והירש מאסלר — שניהם חייטים. את השמש של בית-הכנסת הגדול קראו בשם יוסיל „בויקי" (שם-משפחתו היה פולגר). את הקברן כינו בשם „בונדזיאר", והוא היה יהודי בא-בימים, שהיה גם המשגיח על שלימות העירובין בעיר. הוא הציב לעצמו את המצבה עוד בחייו עם ה„איש תם וישר" וכל הנוסח עד תומו, ורק יום-הפטירה היה חסר עוד. את החזן של בית-המדרש, אלישע, היו קוראים אלישע באס. שמו היה אלישע פלשנר, אבל קרוא קראו לו תמיד רק בשם אלישע באס, על-שום קולו.

טיפוס הורודנקאי מיוחד היה „דער היסענדיקער שנייידער" (החייט המשתעל), הוא שלמה „פרעצליק" (שם-משפחתו היה מורגנבסר). הוא היה חסיד של ה„רבי בחור" מקולומיה. בחורף היה מחייט, ובקיץ היה כמה חודשים גבאי אצל ה„רבי בחור". את הגלויות אל הרבי בחורף הייתי כותב אני, ולא רק כותב, אלא גם מחבר. בהורודנקה היה ה„רבי-בחור" מתאכסן אצל משה שפירר, בית עם שער רחב. החסידים היו בעלי-מלאכה, שבדרך-כלל היה ה„מניין" שלהם בבית-הכנסת של נגרים. בשבת אחר-הצהרים היו באים אל ה„שולחן" הרבה בחורים (וגם אני ביניהם), לשמוע

את חוכמותיו של הרבי. שלמה „פרעצליק" הותקף בשיעול, והרבי שואל את חסידיו: למי יתן שלמה־לי את שיעולו שלו? אומרים החסידים: למי יתן? לגויים! לא, אומר הרבי, הוא צריך לתת אותו לכומר, ל„גלח". ולמה? מפני שבתו־רה כתוב (ויקרא י"ג ל"ג): „והת־גלח", כלומר את ה־„היס" (את השיעול) יש לתת ל„גלח"... מיד הכניס הגבאי, יהודי בעל זקן לבן, את הפשטידה. אמר הרבי: גבאי יש לי — כולו חורף: זקנו לבן כשלג, און פרעעסט... והוא כפל לשון ביידיש, כי פרעסט פירושו גם קרה שבחורף וגם... זולי!

מן־הסתם היו הבחורים שישבו מסביב מגולחים. ראה זאת הרבי, והוא מתחיל לספר: „דודי מאיר (והכוונה היתה לרבי מאיר'ל מפרימישליאן) היה פעם בבית־העלמין. ניגש אליו אשכנזי אחד, שהיה לו בוודאי יאָרצייט, ושואל: על כל מצבה כתובות האותיות ת'נ'צ'ב'ה', מה פירושן? והשיב לו דודי מאיר: האותיות האלה פירושן: תי נַא צו בורד הוליש? (ברותינית: אתה למה מגלח את זקנך?).

אחד מן התלמידים הראשונים של „סמינר־השבת" של שלמה האופה היה יצחק־אריה העיוור (היה סומא בעין אחת), בעל־כורחו חייט, אבל לפי טבעו „איש הרוח". היה לו בית מלא ילדים, אבל לשבת לא היה לו תמיד. יום־ה' אחד נתן לחמותי ע"ה למלא את שקיקיו קמח לחלה וללחם בהקפה, והבטיח לשלם בתפירה. ביום־ה' הבא לא היה לו עוד העוז לקחת קמח מחמותי והיה מסתובב לפני החנות, עד שראה כי בחנות יושב חותני. מיד נכנס ונתן לחותני למלא את שקיקיו, ושוב על־מנת לשלם בתפירה... אבל נביאים וכתובים עם פירוש המלבי"ם דווקא היו לו ליצחק־אריה, וזה בלבד כבר מעיד על אופיו כאיש־הרוח. היה לו בית קטן ובו דירה בקומת־הקרקע ודירה במרתף; הוא עצמו היה דר בדירת־המרתף. בחורף הייתי בא אל יצחק־אריה ללמוד בלילי־שבת, ובקיץ — בשבת בבוקר, לפני שחרית. כשנכנסתי בליל־שבת, היתה יושבת כל המשפחה ליד שולחן־החייטים הארוך ושרה „זמירות" עד „לב הש־מים". אפשר היה לחשוב, שכאן יושב יהודי גביר עם משפחתו והכל נהנים מעונג־שבת. האמת היתה, כי החלות שאפתה אשתו של יצחק־אריה (יהודיה קטנה ורזה) היו מקמח שנלקח בהקפה.

הירשלי מאוסטרופולי אמר פעם, כי היום הקשה־ביותר בחייו היה תמיד יום־ה'. בזמן שהוא היה עוד בבטן אמו, היתה היא מהלכת בבתי־עשירים, להביא להם קמח לשבת, כדי להרוויח קמח לשבת גם לעצמה. הפעם נשאה האם את הקמח על בטנה, וכך אנוס היה עוד בבטן אמו לשאת על גבו ביום־ה' את משא־הפרנסה. כשהיה נער עם כל הנערים ב„חדר" היה חייב ביום־ה' לדעת את פרשת השבוע, כדי שהרבי לא יהיה צובט את לחייו ואת ירכיו. לאחר שגדל והיה בחור, אנוס היה הוא עצמו לשאת ולחלק קמח בבתי העשירים; ואחרי חתונתו אנוס היה בכל יום־ה' לתת לאשתו לצורכי־שבת... והגורל הזה היה גם גורלם של חלק גדול מן היהודים בהורודנקה. „הוצאות לשבת" פירושו היה לא רק הוצאות לחלות לשבת, אלא גם ללחם לכל ימות השבוע, מפני שביום שישי היו אופים לחם לכל השבוע. את כיכרות־הלחם היו מניחים בשורה על־גבי ארובת־התנור, כיכר־לחם אחת לכל יום בשבוע. זה היה כמין לוח יומי, שממנו תולשים כל יום דפון אחד — כך הורידו בכל יום בשבוע כיכר אחת. יחד עם זה היה בכך מעין הקצבה, „במידה תאכל לחם", ואל תאכל היום את הלחם שנועד למחר.

בקיץ הייתי יורד פעם או פעמיים בשבוע במדרגות אל יצחק־אריה ומיד משראה אותי היה אומר: הריני מבקש ממך, הירשלי, למד נא פרק נביאים עם המלבי"ם, שאוכל לשמוע וללמוד אתך יחד ולא אפסיק את התפירה.

תלמיד אחר מ„סמינר־השבת" של שלמה האופה היה הירש הארוך, יהודי גבוה וחסר ילדים, שביום־שישי אחר־הצהרים היה מוכר זרעונים קלויים (של אבטיחים צהובים) לפיצוח בלילי־שבת. הוא היה גם הבעל־קריאה של הסמינר בשבת בתפילת־מנחה. הסמינר עצמו היה לו מניין משלו, אבל לתפילת מנחה בשבת היו הולכים להתפלל בבית־הכנסת הגדול. כבר היה כמעט חושך, ולא היה האור מספיק לקריאה בתורה, והיו מוכרחים ללכת אל בית־הכנסת הגדול, מפני שהיו שם חלונות גבוהים והאור היה מספיק.

תלמידים נוספים היו: בנו של זליג האופה, בנו של מנדלי הפרווון (לאַמפנר), בנה של פאיקאלי (פאיה) גראַפאַך, יהודי שהיה מוכר בשוק בצלים ושומים, חתנו של שלמה האופה (בעלה של רחלה בתו), ואני הקטן. היו לומדים גמרא עם תוספות עם המהר"ם, וגם „אור החיים" על התו־רה. נזכר אני חמשה־עשר בשבט שחל להיות בשבת־שירה, איך חגגנו אותו בחבית בירה ובפירות מארץ־ישראל (ניגוד גמור למזג־האוויר שבחוץ: שלג גבוה וקרה גדולה, שהיתה „שוברת עצמות"). הלכנו בין השמשות להתפלל מנחה, והשלג היה חורק מתחת לרגלים.

ועתה עוד כמה מלים על „בית־הספר הגבוה" בהורודנקה, רצוני לומר — מלמד־הגמרא הגדול־ביותר בעיר, קלמן־שמואל. מעט מאוד תלמידים בגיל בר־מצווה זכו להיות תלמידיו של קלמן־שמואל, וזכייה זו נפלה בחלקי. בשעה שש בבוקר הלכתי אל החדר; בבוקר למדו „יורה דעה" עם הש"ך, למדתי הלכות מליחה והדחה, ואני מודה כי את התופעה של „פליטה ובליעה" הבינותי כראוי רק לאחר שנים, כשלמדתי כימיה קולואידית... לאחר התפילה למדו את ה„שיעור" גמרא עם תוספות, ובשעה מאוחרת אחר־הצהרים בקיץ, או לאחר מעריב בחורף, הכינו התלמידים את ה„לייענען" (הכנה עצמית של דף גמרא). על פרשת־השבוע היו עוברים ביום ה' בשעה מאוחרת אחר־הצהרים, או אחרי מעריב, בחטיפה יתירה, ונ"ך לא למדו כלל אצל קלמן־שמואל.

*

העיירה הקטנה הורודנקה הוציאה מתוכה שחקן מפורסם, אלכסנדר גראנאך, וזמרת־אופרה — אירנה פפיפר, שני מקצועות אמנותיים, שהיו נדירים מאוד אצל יהודים בגליציה המזרחית.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

יצחק שפירא

מסירות־נפש לקיום מצווה

א. המקווה

ליל חורף, הכוכבים נוצצים בהירים ומבהיקים, השמים — תכלת והארץ מכוסה שכבת שלג דקיק ושביר. הכפור צר צורות על חלונות הבתים המוארים, המאירים לי בדרכי לבית־המרחץ העירוני. אני עובר ליד האיטליז הארוך, ששעריו הרחבים נעולים בשעה זו על מנעול וברית ותאיו המרובים מלאים בשר בקר וצאן מהביל. ריח חריף ומדגדג ממלא את חלל־האוויר, והריח הולך ומחריף במידה שאני מתקרב ל„פרובאל", החוצה את עירנו, ובעומק, בתחתיתו, זורמים מי הביוב של האיטליז ועודפי המים של המעיינות הסמוכים לו. מאז ומתמיד חשתי בשנות ילדותי אימה גדולה מן האיטליז הנעול, והחשתי את צעדי לעבר הגשר הסמוך לבית־המרחץ ולבית־השחיטה לעופות שעל־ידו.

לצדי הרחוב מצאתי עגלות כפריות גבוהות רתומות לצמדי סוסים, העומדים ואוכלים בעצלתיים את שבולת־השועל מתוך השקים הקשורים לראשיהם. על דוכני העגלות ישבו העגלונים מנומנמים ומכורבלים באדרות השיער ורגליהם נעוצות בתוך הקש שבעגלות, לשמירה בפני הקור — כך ישבו שעות על שעות בציפיה לשובן של גבירותיהם מבית־המרחץ, ואז יוכלו לשים לדרך פעמיהם, בחזרה לכפר.

בכניסה חיכה לי חוכר בית־המרחץ (פישעלע קרוץ) ואתו אשתו, העזר־כנגדו, היא ה„טיקערן", ששימשה מדריכה לנשים בשעת הטבילה — שניהם עמדו בקוצר־רוח ובלב קשה, מחמת תלונותיהן של הנשים בפנים, שישבו באמבטיות־העץ במים החמים ההולכים ומצטננים, מתוך ציפייה בכליון־עינים לטבול ב„מקווה" כדת וכדין. נשים יהודיות אלו עשו את דרכן מדי חודש בחודשו ובאו מכפרים קרובים ורחוקים ל„היטהר" במקווה. אך הפעם אירע, שהמקווה לא נתמלא, והנשים החליטו לחכות עד בוש, אף אם תצטרכנה להישאר כל הלילה במצבן זה.

לכניסתי אל אולם־ההזעה, שבו נמצאו המקוואות סמוכים זה לזה, הקר והמחומם לצורך הטבילה — קדמה קריאת האזהרה של „הטיקערן" אל הנשים:

— „איציקל דעם דיין'ס גייט!"

מיד התכסו הנשים בסדינים מעל האמבטיות ובקולות־ריטון ליוו את צעדי לעבר המקווה:

— „דאָס מאָל מעג זיין אַביסל ווייניקער וואַסער..."

אני מוציא את המפתח הקשור לחוט, שנמסר לי מידי אבא, ופותח את מנעול המכסה, העשוי במסגרת עץ הקבועה מעל לחריץ בולט לעין, המסמן את השיעור ההכרחי של מי המקווה.

וכאן אני חייב הסבר למי שאינו מצוי בהלכות טבילה.

במרחץ של כמה מאות מטרים מבית־המרחץ מצוי היה מעיין מים חיים סמוך ל„רינדעל" הידוע, שאת מימיו היו שואבים שואבי־המים היהודיים והגויים למכירה בבתי היהודים. חלק מן המים האלה היה מובל לבית־המרחץ לבריכות הקרות, ומשם לדוד הגדול, לעשותם מים חמים. ואילו זרם קטן, קילוח דק, היה מובל דרך צינורות־חרס מיוחדים לתחתית המקווה, וכאן היה מותקן פקק שפתחו אותו פעם לשבוע, במוצאי שבת לאחר „הבדלה", להזרים מים חיים למשך השבוע החדש.

ופיטרו, הערל הגברתן — מלאכות רבות היו בידו, ואת כולן היה עושה מתוך שכרות לשליש ולמחצה: הוא גוי־השבת לכל דבר — להסקת התנור בחורף, לשמירה על הנרות בשבת ובחגים בבתי־הכנסת; ובעיתותיו הפנויות, כשאינו שיכור והוא מסוגל ללכת על שתיים, הוא המשביר המרכזי של מי „הרינדעל" לבתי היהודים, שהוא עומס באַסל ובשני דליי־עץ ושופך לכל דורש. אך עיקר פרנסתו היה מהתקנת האמבטיות בכל ימות השבוע בבית־המרחץ, ושירותו למזיעים בהספקת מים קרים, שבלעדיהם אין להחזיק מעמד במדרגות העליונות. לפעמים היו מסתייעים בו כמצליף במטאטי הזרדים מעצי־האלון: המזיע היה שרוע על הספסל וגבו למעלה, ופיטרו מנפנף בזרדים המחוממים ומלהיט את חלקי הגוף האחורי מעשה אומן, והמזיע נאנח וגונח מרוב הנאה.

בכל מוצאי שבת היתה מלאכתו של פיטרו להריק את המקווה, אם נתמלא למעלה מן המידה הדרושה, ואז היו מוסיפים מים חמים לפי הצורך. מקווה זה שימש לטבילת הנשים בכל ימות השבוע, וכן טבלו בו יהודים חרדים מדי בוקר, ובעיקר ביום השישי לאחר ההזעה. אולם קרה לעיתים ומי המעיין ירדו, והמקווה לא נתמלא במשך הלילה ואף לא ביום א' שלאחריו.

אבי היה הולך במקרה כזה כמה פעמים לבדוק את שיעור המים, כי לבו צר על עגמת־נפשן של היהודיות הכשרות, שבאו ממרחקים להיטהר ונאלצו לחכות שעות רבות עד לרגע הנכסף שהטבילה הותרה. ובימים כאלה של לך־ושוב היה אבא מסתייע במהימנותי ובבקיאותי, אף כי הייתי עוד קטן ועדיין לא הגעתי למצוות. זכור לי, מה גדולה היתה שמחתי, כשיכולתי לבשר כי הגיעו מים עד... לחריץ.

חשיבותי גדלה בעיני עצמי, הרגשתי סיפוק לא יתואר של גואל ומבשר, בלי לדעת לאשורו את תכלית המצווה ומטרתה.

ב. האתרוג

נתקרבו הימים הנוראים של תרע"ו (1915). חזרנו לעירנו הורודנקה, לאחר שיחרורה מן הכיבוש הרוסי, שארך שישה שבועות בלבד. הפעם חשנו משום מה שאין להתרחק מן העיר, כי האויב לא יחזיק מעמד זמן רב. רוב יהודי העיר ברחו לעבר סניאטין — ויזשניצה ושאר ערי בוקובינה וחצו את נהר הפרוט, שהוא שם גבול להתקדמות הרוסים.

היהודים שנשארו בעיר סבלו נוראות מידי הכובשים. חזרנו אל עיר שבחלקה נהרסה ונשרפה. ללא תוכנית וללא תיכנון חיבלו הכובשים בבית פה ובבית שם, וחרוכים כאודים מוצלים מאש עמדו הבתים שנשארו שלמים. משום־מה כילו

נציגי העדות בטקס קבלת־פנים למפקד הצבא הרומני המרשאל אוורסקו (1919). מימין: הדיין ר׳ מנדל שפירא וד״ר באך.

די פאַרשטייער פון דער שטאָט ביים קבלת־פנים פאַרן רומענישן מאַרשאַל אַוועראַסקו אין יאָר 1919. רעכטס — דער דיין ר׳ מענדל שפירא און ד״ר באך.

Local representatives meet the Roumanian Marshal Averescu in 1919. From right — the Dayan M. Shapira and Dr. L. Bach.

הכובשים את כעסם בבית־הכנסת הגדול ולא יכלו לו. הגג, שהיה עשוי עץ, וכן הספסלים, ארון־הקודש והאלמימר, עם ארונות הספרים — עלו באש, אך הקירות הגבוהים ושני ה„פּוליש״ן שבכניסה נשארו זקופים והבליטו את נדבכי האבנים הענקיות, המסותתות בריבוע, דוגמת אבני „הכותל המערבי״, גם קשתות הפתחים והחלונות נשארו כשהיו.

הרוסים התחפרו מעבר לדנייסטר סמוך לעיירה איסטי־טשקי, היא אוסטשיאַטשקו, ואילו „שלנו״ התבצרו בחפירות מעבר מזה, לצד הכפר סימקוֹבצה. האוסטרים הביאו לקטע חזית זה אחד התותחים המפורסמים אז ביותר בשם „ברטה השמנה״ או „42״. וכשעבר התותח בעיר רעדו הסיפים מכובדו.

כל בוקר העיר אותנו רעם הפגזים ששולחו אל העבר ההוא. כל בוקר התרומם כדור פורח מצדנו, לצפות על הנעשה מעבר לדנייסטר במחנה האויב, ואולי גם לכוון את הפגזים של „ברטה השמנה״. לשוא ניסו הרוסים ב„הוֹביצרים״ שלהם לפגוע בכדור ולהורידו. יהודי הורודנקה היו גאים על כוח־האוויר „שלנו״. צלצולי הזגוגיות שבחלונות והזדעזעות הבתים מרעם הפגזים נדמו לנו, לילדי העיר, כשיר־ערש... וההורים עסקו, כרגיל, במסחר עם „הגויים״ שבסביבה, ואחרים דאגו לשירותים בעיר, כולל שירותי הקהילה והדת.

סמוך לימים הנוראים לא חדלו ב„פוליש״ן החרוכים ובבתי־הכנסת האחרים מלדבר על הצרה הגדולה — חוסר ארבעת המינים לקראת חג הסוכות. יהודים שהגיעו בסחרם עד לבוב ואף הרחק מזה נתבקשו בכל לשון של בקשה לתור ולחפש אחרי אתרוג כל־שהוא. אבי ע״ה — כדרכי הרבנים בסביבתנו — עסק במכירת אתרוגים מארץ־ישראל ומן האי קורפוּ, והוא מצא שריד של לולב ישן, יבש וצהוב, ופסק כי מותר לברך עליו. גם הדסים השיגו באורח פלא בקולומיה, וערבי־נחל לא יחסרו בשום מקום שנחלים עוברים בו. אך העיקר היה עדיין חסר — האתרוג!

כל העמל עלה בתוהו, כל התקוות התנפצו ועלטה כבדה ירדה על העיר. יאוש תקף רבים משלומי אמוני ישראל. מה יעשה קהל בלי אתרוג? לפתע, בערב החג, עבר רחש־לחש בשעת התפילה. נודע כי מעבר לדנייסטר, בתחום הכיבוש הרוסי, הצליחו אחינו בני ישראל להשיג אתרוגים מרוסיה הגדולה, וכי העיר טויסט, היא טלוסטה, השיגה אתרוג הדור. מיד נתכנסו הגבאים וחכמי העיר עם אבי ע״ה בראשם, לטכס עצה ולבקש תחבולה. ואמנם, חיפשו ומצאו!

נמצא גוי נועז מהקוֹטיקוֹבקה שהסכים תמורת תשלום גבוה, אגדתי ממש, לסכן את עצמו, לחצות את הדנייסטר ולעבור את הגבול, ולהגיע מעבר לקווי הרוסים לטלוסטה עם מכתב מאת אבי אל הרב דהתם. ובליל החג יצא הגוי לדרך, מלווה ברכות ותפילות להצלחה בדרכו...

בבוקר א׳ דסוכות המתינו יהודים בטליתותיהם ולא אבו לטעום מסעודת החג, שמא ירחם השם ויופיע הגוי עם האתרוג הנכסף ויוכלו לברך עליו. אולם עבר יום ואתא לילה, והגוי איננו. למחרת השכמנו לקום, ובכליון־נפש ציפינו להופעת „הגוי היקר״. והנה נסתיימה התפילה ביום השני לחג, העינים יצאו מחוריהן והגוי איננו.

ולפתע כאילו הבריקו השמים ופני העיר הוארו. קול רינה עבר מקצה העיר ועד קצה: הגיע האתרוג והוא בבית הדיין — הוא אבי ז״ל. מניינים־מניינים התאספו לפני הבית. הקהל הלך ורב. מאות אנשים, גברים ונשים ונערים מכל הגילים, מתלמידי־דרדקי ועד נערי־גמרא ולומדי־פוסקים, צבאו על הבית.

אבא שמר על האתרוג, שהיה עטוף בפשתן ונתון בתוך קופסת הכסף המיוחדת לאתרוג, ובעצה עם המקורבים לו החליט לעבור לבית־הכנסת הגדול, והאולם הגדול ורחב־הידים, העומד בשממונו מאז השריפה, יוכל להכיל את כל הקהל הקדוש, המוכן למסור את נפשו על קיום מצוות „נטילת לולב״.

המקורבים יצאו ראשונים לפני אבא, לסלול לו הדרך בתוך ההמון. והיה אבי הולך ביניהם, נושא את האתרוג עם

הלולב המקושט כהלכה בערבי נחל ירוקים, והדסים תקועים לו בסלסלה קלועה מעשה ידיו להתפאר, ואני בן העשר כרוך אחריו ומחזיק באבנטו. כך הגענו לבית־הכנסת.

אבא עלה על אחד מספסלי האבן שהיו על־יד הקיר מצד צפון והוציא את האתרוג מנרתיקו, ולעיני הקהל נטל את האתרוג עם הלולב ופתח בברכה. דמעות זלגו מעיניו ומעיני כל היהודים, שענו „אמן" לברכתו. בקול תחנונים ביקש מן הקהל הרב, שלא ללחוץ את האתרוג באצבעות, לנגב תחלה את הידים, לא לחבל חס וחלילה ב„פיטם" ולא להשהות את האתרוג ביד אלא כהרף־עין — עד כדי סיום הברכה.

בשעה חמש לפנות ערב היה הכרח להחזיר את האתרוג לטלוסטה, כי בתנאי זה הסכימו יהודיה להשאיל להורודנקה את האתרוג ולזכות את קהלנו בקיום המצווה פעם אחת בלבד, ביום השני לחג.

אבא האיץ במברכים, אך כל בקשותיו לא הועילו, הציבור הלך וגדל. לא היתה כל אפשרות של סידור תור. הלחץ והדוחק עלו לאין שיעור. היו צעקות וצווחות והושטת ידים מרחוק. כל אחד רצה להקדים במצווה. אבא לא הוציא את האתרוג מידיו, אף לא ליהודים החשובים ביותר, שבדרך כלל קשה היה „לכלי קודש" שלא לעשות רצונם... המברכים היו אנוסים להסתפק בניענוע הלולב בלבד ובנגיעת מחצית האתרוג שבידי אבא. מיזעים, פרועים ופרומים, נחלצו המברכים מלחץ הדוחקים והנדחקים, שקיננו בהם כמו במוצאי שלל רב...

במשך שעתיים וחצי עבר כך לפני אבא והאתרוג שבידו כל הקהל כבני־מרון, וכולם פניהם האירו מסיפוק עליון והת־רוממות הרוח, שזכו לקיים את המצווה. והנה, כשיצאנו מבית־הכנסת חיכו לנו המוני נשים, שלא העזו לפרוץ אל בית־הכנסת, ודרשו במפגיע לזכות גם אותן בברכה. אבא פסק, כי בשעת הדחק הנשים פטורות ממצווה זו, אך כל משפטיו היו ללא הועיל. הוא נאלץ למסור את האתרוג בידי אני — הן לא ייתכן, כי יבוא במגע עם יד אשה — ובמשך שעה עמדתי מוקף יהודיות כשרות וטהורות, נכספות לדבר מצווה, והן מילמלו בלי־הרף ובדמעות־שליש את הברכה של „נטילת לולב" ולאחריה ברכת „שהחיינו"...

אבא התאמץ אחר־כך לנקות בשעווה את הכתמים שדבקו באתרוג מידי המברכים, והגוי חזר בדרך המסתורית, הידועה רק לו בלבד, להחזיר את הפרי היקר ליהודי טלוסטה.

בשאר ימי החג הסתפקנו בלולב בלבד... אולם ב„הושע־נא־רבה" הופתעה העיר, כשהופיע אותו גוי פתאום והביא אתו אתרוג פגום במקצת — בזמנים כתיקנם זה אתרוג ל„נענועים" — מאותה עיר טלוסטה, שידעה את ענייננו ולחצנו ללא אתרוג והשיגה בטשורטקוב אתרוג שני בשביל אחותה הורודנקה. אולם הפעם פחת הלחץ. המברכים נתבעו במקום לשלם על־חשבון ההוצאות המרובות, וחלק מהם התחמק מקיום המצווה בפעם השנייה, ובייחוד כשהיא מותנית בתשלום במזומנים... אך רובם נתנו ביד רחבה ובנפש חפצה. זכותם תגן עלינו ועל כל ישראל.

מראה הרחוב הראשי לאחר הפלישה הרוסית — 1915.
די הויפטגאַס, נאָך דער רוסישער אינוואזיע — 1915.
View on the main street after the Russian Invasion — 1915

שמשון מלצר

רבי נחמן מהורודנקא

כְּשֶׁבָּא לְטַבֶּרְיָה, תִּבְּנָה לְפָאר־יָה,
הַצַּדִּיק הָרִאשׁוֹן שֶׁשָּׁתָה מִבְּאֵר־יָה,
מִבְּאֵרוֹ שֶׁל הַבַּעַ״ט, מִמְקוֹר הַחֲסִידוּת —
הוּא לֹא בָּא לְבַדּוֹ וְלֹא בָּא בִּיחִידוּת,
אֶלָּא עִם חֲבוּרָה גְּדוֹלָה שֶׁל אֲנַ״ש.
וְהַרְבֵּה לֹא חָקַר וְהַרְבֵּה לֹא דָרַשׁ,
רַק שָׂכַר לוֹ חָצֵר וּמִיָּד הִשְׁתַּכֵּן כָּאן —
הֲלֹא־הוּא הַצַּדִּיק רַ׳ נַחְמָן מֵהוֹרוֹדֶנְקָא.

וְיָשְׁבָה הַחֲבוּרָה בְּדֵלָה וּגְדוּרָה
בְּאוֹתָהּ הֶחָצֵר הַגְּדוֹלָה הַשְּׁכוּרָה
וְהָיְתָה שָׁם עוֹסֶקֶת בַּמֶּה שֶׁעָסְקָה...
וְאוּלָם כָּל הַיּוֹם לֹא חָדְלָה, לֹא פָסְקָה
מִתְּחִנָּה־חֲנִינָה, מִתּוֹרָה וְתִפִּילָה...
וְנִשְׁמַע קוֹל הֶרֶן בְּסוֹף כָּל תְּהִלָּה
בְּכָל לַיְלָה וְלַיְל בַּשְּׁכוּנָה מִתְגַּנֵּב כָּאן
בְּחָצֵר שֶׁל רַבֵּנוּ נַחְמָן מֵהוֹרוֹדֶנְקָא.

וַאֲחֵינוּ הַס״ט, הֵם יָדְעוּ אַךְ מְעַט
עַל הָאִישׁ הַצַּדִּיק שֶׁהוֹאִיל וְחָמַד
לְשָׁבְתּוֹ הֶחָצֵר בְּאוֹתָהּ הַשְּׁכוּנָה...
וְהוֹאִיל וְהָיְתָה הַשָּׁנָה שְׁחוּנָה
וְהָיוּ הַבְּרִיּוֹת נְתוּנִים בְּצָרָה,
וְכָל לֵב מְדֹאָב וְכָל נֶפֶשׁ מָרָה,
מִי יָבוֹא לַחֲקֹר וַדַּעְתּוֹ מִי יִתֵּן כָּאן
עַל שִׁבְתּוֹ שֶׁל רַבֵּינוּ נַחְמָן מֵהוֹרוֹדֶנְקָא ?

אַךְ אַחַר שֶׁעָבְרָה הָרְבִיעָה וְגָבְרָה
סַכָּנַת הָרָעָב וְלֵב כֹּל הָיָא שָׁבָרָה ;
לֹא יָרְדָה טִפַּת־גֶּשֶׁם מִשְּׁמֵי הַמָּרוֹם
וְעָמַד הָעוֹלָם מִלְּהֵט וְעָרֹם,
הָרָקִיעַ בַּרְזֶל מִלְּבָן בַּשָּׁרָב,
הַקַּרְקַע מְסָרָק וּמָסָק וְנִשְׁרָף —
וְנָפְלוּ עַל כֻּלָּם הָאֵימָה וְהַפַּחַד,
יִשְׂרָאֵל, יִשְׁמָעֵאל, וְאָדָם וְחַי יַחַד.

וַאֲחֵינוּ עֲדַת וְתִיקִים, אַנְשֵׁי סַ״ט,
הִתְפַּלְּלוּ בִּנְעִימָה, כְּדַרְכָּם הַנֶּחְמָד,
וְהָרְבּוּ נְגִינָה וְרִנָּה לַבּוֹרֵא,
שֶׁיְּרַחֵם הָעוֹלָם וְיוֹרִיד הַיְּוֹרֶה.
וּכְגֶבֶד, לְהַבְדִּיל, כָּל עֲדַת יִשְׁמָעֵאל
נִתְכַּנְּסָה בְּכָל יוֹם בְּמִסְגַּד הִתְפַּלֵּל.
אַךְ אֵין אוֹת, אֵין סִימָן וְאֵין רוּחַ, אֵין גֶּשֶׁם,
רַק מַשֵּׁב הַשָּׁרָב הָעוֹצֵר אֶת הַנֶּשֶׁם.

וּפִתְאֹם יוֹם אֶחָד, לֹא יָדוּעַ כֵּיצַד,
נִתְפַּשְּׁטָה הַשְּׁמוּעָה מִכָּל פֶּה כְּאֶחָד,
כִּי שׁוֹהֶה כָּאן בָּעִיר אִישׁ צַדִּיק וְקָדוֹשׁ,
וְאִם הוּא לְגַשֵּׁמִים יִתְפַּלֵּל וְיִדְרוֹשׁ —
וְשָׁמַע אֱלֹהִים וְיִקַּבֵּל אֶת דַּעְתּוֹ,
כְּשָׁמְעוֹ לְחוֹנִי הַמַּעֲגֵל בְּשַׁעְתּוֹ...
הֲלֹא־זֶה הוּא הָאִישׁ הַצַּדִּיק הַשּׁוֹכֵן כָּאן
בְּחָצֵר הַלָּזוֹאת, רַ׳ נַחְמָן מֵהוֹרוֹדֶנְקָא.

וְהָלְכָה חֲבוּרָה חֲשׁוּבָה וּבְרוּרָה
אֶל אוֹתָהּ הֶחָצֵר הַגְּבוֹהָה הַגְּדוּרָה
וּבִקְשׁוּ מֵרַבֵּינוּ נַחְמָן הַקָּדוֹשׁ
שֶׁיּוֹאִיל לְבַקֵּשׁ, לְהַעְתִּיר וְלִדְרוֹשׁ...
כִּי אָכֵן וָאָכֵן, הֵם שָׁמְעוּ וְנוֹדַע,
הוּא יוֹדֵעַ תְּפִלַּת הַגְּשָׁמִים וְסוֹדָהּ.
תְּחִלָּה הוּא סָרַב... הֵכֵיצַד יָסְכִּן כָּאן ?
עֲנָוְתוֹ שֶׁל רַבֵּינוּ נַחְמָן מֵהוֹרוֹדֶנְקָא !

וְאוּלָם לְאַחַר שֶׁחָזְרוּ לְמָחָר
וְהִרְבּוּ לְהַפְצִיר, הוּא הֵבִין כִּי נִבְחַר
לִהְיוֹת פֶּה לַעֲדַת יִשְׂרָאֵל בִּטְבָרְיָה.
הֶעֱבִיר מַבָּטוֹ עַל אַדְמַת הָעָרְיָה
וְנֶאֱנַח אֲנָחָה הַשּׁוֹבֶרֶת הַגּוּף —
וְהֵבִינוּ שֶׁלֹּא יִסְרַב לָהֶם שׁוּב.
וְאָמְנָם נַעֲנָה רַ׳ נַחְמָן וְהוֹדִיעַ :
יִתְפַּלֵּל עִם אֲנַ״ש בְּמְעָרַת רַבִּי חִיָּא...

וּמִיָּד וְעָמְדָה כָּל הָעִיר עַל עָמְדָהּ,
כִּי כֻלָּה, יְהוּדִים וְעַרָבִים, נִתְחַמְּדָה
לִרְאוֹתָם, אֶת רַבֵּינוּ נַחְמָן וַאֲנַ״ש,
אֵיךְ אוֹתָהּ הָעֵדָה לְצַאתָהּ תִּתְכַּנֵּשׁ
וְתֵרֵד לְאוֹתָהּ מְעָרָה יְעוּדָה
שֶׁל חִיָּא וּבָנָיו חִזְקִיָּה וִיהוּדָה...
וְעָמְדוּ כָּל־כֻּלָּם, אִישׁ, אִשָּׁה וְגַם נַעַר,
בְּסָמוּךְ לַחוֹמָה הַיְשָׁנָה, עִם הַשַּׁעַר.

וְהִנֵּה הֵם רוֹאִים בְּפֶלְיָאָה וְתוֹהִים,
כִּי אוֹתָהּ חֲבוּרָה, הַבָּאִים וְנוֹהִים,
מְלֻבָּשֶׁת כְּמוֹ בְּיוֹם־חֹרֶף גְּמוּר :
בְּרָאשָׁם כּוֹבָעִים שֶׁל שׁוּעָל וְסַמּוּר,
וְהַגּוּף — הוּא עָטוּף בַּכַּפְתָּן הָרָחָב,
מִתְבַּדְּרוֹת מִיָּמִין וּמִשְּׂמֹאל כָּל כָּנָף...
וּבְכַפְתּוֹרֵי־כֶּסֶף טָהוֹר מִסְתַּמֵּן כָּאן
כַּפְתָּנוֹ שֶׁל רַבֵּינוּ נַחְמָן מֵהוֹרוֹדֶנְקָא.

אַךְ יוֹתֵר וְיוֹתֵר, כְּחִידָה אֵין פּוֹתֵר,
הַקָּהָל בְּעֵינָיו הָרַגְלַיִם עוֹטֵר:
עַל כָּל רֶגֶל וָרֶגֶל — מָגֵף וּמָגֵף,
וְכָל זוּג בְּתֵי־שׁוֹק יַחֲשׁוֹק אֶת בִּרְכָּיו...
וְהִבִּיט הַקָּהָל בִּרְגְלָיו — סַנְדָּלִים,
כְּרָאוּי לְשָׁרָב, חֲרִירִים וְקַלִּים...
וְהִבִּיט בִּרְגְלֵי הַהוֹלְכִים — מְגָפַיִם
כְּבֵדִים וּגְבֹהִים, לְבוֹסֵס בָּם בַּמַּיִם!

וְהִבִּיטָה תּוֹהָה עַל כָּל מַה שֶּׁרוֹאָה
מֵעַל־גַּב הַחוֹמָה הַיְשָׁנָה הַגְּבוֹהָה
חֲבוּרַת עֲרָבִיִּים, חֲשׁוּבִים שֶׁבָּעִיר;
צָחֲקוּ זֶה לָזֶה וְהִרְבּוּ לְהָעִיר
חִדּוּדִין חִדּוּדִין עַל הָעַמָּס הָרָב
שֶׁעָמְסוּ עֲלֵיהֶם הַיְּהוּדִים בַּשָּׁרָב,
לָעֲגוּ לַסִּיעָה בִּיגִיעָה הַשְּׁתַרְכָה —
וּבֵין כָּל הָעוֹמְדִים גַּם מָחַמֵּד הַפָּחָה!

וּמָחַמֵּד הָאִישׁ, זֹאת רָאוּי לְהַדְגִּישׁ,
הוּא מוֹשֵׁל מֵישָׁרִים וּלְצֶדֶק רָגִישׁ,
בְּיָמָיו יָשְׁבָה בְּשֵׁם הָעִיר טְבֶרְיָה.
וְאוּלָם בְּרֹאשׁוֹ אֶת אַדְמַת הָעָרְיָה,
וְאֶת אֵלֶּה בְּנֵי אֵל־יַהוּד הַנְּעוּלִים
מִגְּפַיִם — רָאָה בָּזֶה מִין הַתּוֹלִים,
וְאָמַר בְּרֹגְזָה וּבְכֹבֶד הַנֶּשֶׁם:
אֶל־יַהוּד בְּטוּחִים שֶׁיּוֹרִידוּ הַגֶּשֶׁם...

הִסְתַּכְּלוּ, רְאוּ־שָׁם, הִתְבּוֹנְנוּ בִּלְבוּשָׁם...
וְאוּלָם מַה יִּהְיֶה, בְּאֵם לֹא יֵגֶשֶׁם?
אִם יִהְיוּ הַשָּׁמַיִם עוֹדָם עֲצוּרִים,
לֹא תּוֹעִיל תְּפִלָּתָם, גְּאִיוֹנִים אֲרוּרִים?
אִם לַשָּׁוְא הִתְחַפְּשׂוּ, נִזְדָּרְזוּ אֶל־יַהוּד
לַהֲפֹךְ לְיוֹם־חֹרֶף יוֹם־חֹרֶב לָהוּט?
וְעַל־כֵּן נָא הַקְשִׁיבוּ, בְּנֵי עֲדַת אַלְלָה,
לְדִבְרֵי הָאֱמֶת שֶׁאֹמַר לָכֶם הַלָּאָה:

הֵם יֵלְכוּ הִתְפַּלֵּל לֵאלֹהֵי יִשְׂרָאֵל,
וּלְוַאי אֱלֹהִים הַתְּפִלָּה יְקַבֵּל!
וְהָיָה בְּשׁוּבָם מֵאוּתָהּ מְעָרָה
רַסְבִּים מִגְשָׁמִים, רוֹעֲדִים מִקָּרָה —
וְנָרַד אֲלֵיהֶם, נִכְבָּדִם כָּבוֹד רָב
וְנָשָׂא כָּל אֶחָד מֵאִתָּם עַל הַגַּב,
עַד נְבִיא אֶת כֻּלָּם אֶל בֵּיתָם, הֶחָצֵרָה,
וּכְחוֹמָה מִסָּבִיב חַיֵּיהֶם נִבְצָרָה.

וְאוּלָם אִם הָאֵל יְסָרֵב לְקַבֵּל,
וְנַדָּעָה כִּי הָיְתָה הַתְּפִלָּה לֵב וָלֵב,
וְעַל־כֵּן אֱלֹהִים לְקַבְּלָהּ מְסָרֵב.
וְהָיָה בְּשׁוּבָם מֵאוֹתָהּ מְעָרָה
וְנִמְשָׁךְ הַשָּׁרָב — תְּבוֹאֵם הַצָּרָה:
כִּי כֻלָּנוּ נָבוֹאָה יַחְדָּו הֶחָצֵרָה
וּבְסִיַּח בְּ ר א ש אֶת כֻּלָּם נְקַצֵּרָה!

וְרַבִּינוּ נַחְמָן, עֶבֶד־אֵל הַנֶּאֱמָן,
לֹא שָׁהָה שָׁם הַרְבֵּה. וּבְהַגִּיעַ הַזְּמַן
וְעָלְתָה כָּל אוֹתָהּ חֲבוּרָה קְדוֹשָׁה
אֶל הָהָר, וְרַבִּינוּ נַחְמָן בְּרֹאשָׁהּ.
נִכְנְסוּ לִמְעָרַת הַצַּדִּיק רַ' חִיָּא
וְשָׁהוּ שָׁם כַּמָּה שֶׁנִּדְרַשׁ לִשְׁהִיָּה —
וּמִנְחָה גְּדוֹלָה בַּמְּעָרָה הִתְפַּלָּלוּ...
בְּאוֹתָם הַיָּמִים! שַׁרְפֵי־קֹדֶשׁ הַלָּלוּ!

הֵם עָמְדוּ בִּתְפִלָּה בְּרָעָדָה וְחִילָה,
וְעִם זֶה — בְּתַקָּוָה, בְּשִׂמְחָה, בְּגִילָה!
אוּלָם אֵיךְ נְתָאֵר כָּאן פְּרָטֵי הַפְּרָטִים,
מִי הָאִישׁ שֶׁיֹּאמַר: אָנֹכִי יְדַעְתִּים?
לוּ זָכִינוּ, הָיִינוּ עִמָּם לְרֹאוֹתָם,
הֵן אֲפְשָׁר שֶׁהָיִינוּ מַמָּשׁ כְּמוֹתָם...
אַךְ אוֹמְרִים, אַךְ אָמַר הַשּׁ"ץ „מַשִּׁיב הָרוּחַ"
וְהִתְחִילָה הָרוּחַ לִנְשׁוֹב וְלִפּוֹחַ...

וְהִנֵּה עָב עוֹלֶה כְּכַף־אִישׁ גְּדוֹלָה
וְעָבֵי עַבָּעִים הִיא אַחֲרֶיהָ דוֹלָה,
וּמוֹשֶׁכֶת אוֹתָם עֲדָרִים עֲדָרִים
בִּמְרוּצָה וּתְאוּצָה מֵאַחַר הֶהָרִים.
וּבָרָק מִתְבָּרֵק כְּנָחָשׁ מִתְעוֹפֵף
וְהָרַעַם מַרְעִים, מְהַדְהֵד, מִתּוֹפֵף.
הַבּוֹרֵא אֲרֻבּוֹת הַשָּׁמַיִם פּוֹתֵחַ —
וְהַגֶּשֶׁם נָתַךְ וְנִשְׁפַּךְ וְקוֹלֵחַ!..

וְקָהָל יִשְׂרָאֵל עִם קְהַל יִשְׁמָעֵאל
מִשְׁתָּאֶה, מַחֲרִישׁ, מִשְׁתּוֹמֵם, מִתְפַּעֵל...
זַרְזִיפֵי הַגְּשָׁמִים עֲלֵיהֶם נִתָּזִים —
הֵם עוֹמְדִים דּוֹמְמִים בִּמְקוֹמָם, אֵין זָזִים...
הֵם עוֹמְדִים מַבִּיטִים בִּפְלִיאָה, בְּתִמִּיהָה,
אֵיךְ עֲדַת הַקְּדוֹשִׁים מִן הָהָר מַגִּיעָה.
אַף־עַל־פִּי שֶׁהַגֶּשֶׁם נִשְׁפַּךְ וְקוֹלֵחַ,
הִיא נִרְאֵית מִתְקָרֶבֶת בְּנַהֲגָה זוֹרֵחַ.

וּלְפֶתַע פִּתְאֹם בַּחוֹמָה בַּמָּרוֹם
הַקָּהָל כָּל־כֻּלּוֹ הִתְחִיל נָע בַּמָּקוֹם.
כִּי מֻחֲמָד הַפָּחָה נִתַּר וְקָפַץ
וַיֵּרֶד וְלִקְרַאת הַבָּאִים הִתְחִיל רָץ.
וּמִיָּד כָּל גִּבּוֹר וְנִכְבָּד בָּעֲרָבִים
נִזְדָּרְזוּ אַחֲרָיו, בְּרִיצָה מִתְעָרְבִים...
וְרָאָה כָּל הָעָם אֲלֵיהֶם אֵיךְ הִגִּיעוּ
וְלִפְנֵי הַיְּהוּדִים אֶת הַבֶּרֶךְ הִכְרִיעוּ.

וְהַפָּחָה חָטַף וְחָבַק אֶת רַגְלָיו
שֶׁל רַבֵּינוּ נַחְמָן וְנָשָׂאוֹ בִּזְרוֹעָיו.
וְכָמוֹהוּ רָאוּ וְעָשׂוּ כָּל הַשְּׁאָר —
אַף אֶחָד מֵאֲנַ"שׁ מְהַלֵּךְ לֹא נִשְׁאָר.
וְנִשְׁאוּ כָּל־כָּלָם כְּסִפְרֵי הַתּוֹרָה,
מַבָּהִיקִים בְּגִשָּׁמִים, זוֹהֲרִים בְּאוֹרָה.
בְּמוֹרָד, בְּבִקְעָה, בַּמַּעֲלֶה וְגַם הָרָה —
כָּךְ הֵשִׁיבוּ אוֹתָם הָעֲרָבִים הֲחָצֵרָה.

וְכָל עַם יִשְׂרָאֵל וְכָל עַם יִשְׁמָעֵאל
מִשְׁתָּאֶה, מִשְׁתּוֹמֵם, מִתְלַהֵב, מִתְפָּעֵל.
כִּי גָדוֹל זֶה הַיּוֹם וְנִכְבָּד מַיָּמִים,
בּוֹ נִקְדַּשׁ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בָּעַמִּים — —
וּמַה טּוֹב לוֹ נְתַן סִפּוּרֵנוּ לְגְמוֹר
בְּבִשּׂוֹרָה עַל עָנְיִי וְרוֹכֵב עַל חֲמוֹר!
כִּי בְּשָׁעַת הָרָצוֹן, עֵת אֵל בָּנוּ הִשְׂגִּיחַ,
מְשׁוּם־מָה, בֶּאֱמֶת, לֹא יָבוֹא הַמָּשִׁיחַ?

וּמְסַפְּרִים בְּטִבֶּרְיָה, תִּבְנֶה לְפָאֵר־יָהּ,
כִּי שָׁפַע אוֹתוֹ יוֹם חֶסֶד רָב מִבָּאֵר־יָהּ
וּבְשֶׁל לְגֶאֱלָה שֶׁלֵּמָה אוֹתוֹ זְמַן...
וְאוּלָם בְּשָׁעָה שֶׁנִּשָּׂא רַ' נַחְמָן
בִּזְרוֹעוֹתָיו שֶׁל הַפָּחָה — נָפְחַת לוֹ כַּפְתּוֹר
מֵעַל־גַּב הַכַּפְתָּן... לְהַיְכָן? אֵין לְפָתוֹר!
וּבְשֶׁל הַכַּפְתּוֹר הַלָּזֶה, כַּפְתּוֹר פָּשׁוּט,
נִתְעוֹרֵר בְּלִבּוֹ מַשֶּׁהוּ מְשֶׁל עֶצֶב...

וְכֵיוָן שֶׁיָּרַד עָלָיו עֶצֶב מְעַט
בָּעֲטִיוֹ שֶׁל כַּפְתּוֹר יְחִידִי וְאֶחָד,
נִפְגְּמָה הִתְעָרוּת שֶׁל אוֹתָהּ הַשָּׁעָה,
נִתְעַכְּבָה הַגְּאֻלָּה הַהוֹלֶכָה וּבָאָה...
כַּפְתּוֹר פָּשׁוּט אֶחָד וְיָחִיד — הוּא פָּגַם...
וְהַגֶּשֶׁם יָרַד וְהָלַךְ אֶל הַיָּם...
וּלְוַאי בְּדוֹר זֶה אֶת הַפָּגָם נְתַקֵּן כָּאן —
תַּעֲמֹד לָנוּ זְכוּת רַ' נַחְמָן מֵהוֹרוֹדֶנְקָא!

שלמה ישכר

עם חסידי ויזשניץ

עיירה עליזה היתה הורודנקה. בסימטאות שלה היתה מהדהדת שירה לאלוהים ולבריות. ואני רוצה להתחיל את דברי במלים של שיר אחד, שאני שר אותו תכופות בשעה שאני נזכר בביתי הישן:

איך געדענק נאך יענע יארן, ווען איך בין אַ קינד געווען.
פאַר מיר שוועבן נאָך די בילדער, ווואָ עס פלעגט מיין וויגל שטיין.
און אַז מ׳יז דער הארץ הויבט אָן צו צייַן נאָכן אומבאַקאַנטן גליק,
זינג איך פון די מעלאָדיען, וואָס כ׳האָב געהערט אין קינדער וויג...

לאמור: עדיין זוכר אני אותן השנים, עת הייתי ילד, לפני מרחפות עוד אותן התמונות, מהמקום בו היתה עריסתי ניצבת, ועת לבבי מתחיל נמשך אל האושר הבלתי־נודע, הריני שר מאותן המנגינות ששמעתי אותן בעריסת התינוק.

ואני רוצה להעלות כאן על הנייר צרור קטן של זכרונות מן הימים שעברו, מחייה של הורודנקה שהיתה ואיננה: כיצד בילו חסידי ויזשניץ שבוע תמים עם רבם. בהורודנקה היו גם חסידי טשורטקוב, אך את חייהם לא חייתי אתם, ואין אני יכול לתארם. אבל חסידי ויזשניץ — ליד שולחנו של הרבי מוויזשניץ כמעט גדלתי!

והיו היה הדבר כך. אמא שלי, רבקה סוכר, תהא נשמתה צרורה בצרור החיים, היא עצמה מוצאה היה מוויזשניץ. והיא ידעה תורה וגמרא כאחד הגברים, ורק מן השמיעה ששמעה כיצד סבא, כלומר אבא שלה, לימד את בניו. עם שום אשה לא רצה הרבי לדבר, אבל עם בתו של לייבוש ביקל מוכן היה לשוחח שעה ארוכה... היא נישאה בפעם השנייה עם יהודי גביר, רב מאיר פרישליג ז"ל, סוחר בתבואה, שקנה מידי הרבי ההורודנקאי רבי מיכאלי האגר ז"ל את ה„חצר" עם שני הבניינים. והתנה הרבי בשעת כתיבת החזוה: ראשית, שיהיה קיים שם בית־כנסת ויזשניצאי כל ימי חייו של רבי מאיר; ושנית, כל פעם שיודמן רבי מבניו של הוויזשניצאי הזקן להיות בהורודנקה, יהא מתאכסן בביתו של הרבי מהורודנקה. ועל הרבי ההורודנקאי עצמו הרי לא צריך היה להתנות כלל!...

הרבי מוויזשניץ היו לו שבעה בנים, ולאחר הסתלקותו נעשה כל אחד מהם רבי בפני עצמו בעיר אחרת. ומובן הדבר, שהבן הבכור ירש את כיסא אביו בוויזשניץ; השני לבכורה נעשה רבי באוטיניה שליד סטאניסלבוב, השלישי — בזלשטשיקי, והרביעי — בהורודנקה. יותר מזה אינני זוכר. אבל שהיה מספר הבנים שבעה — דבר זה יודע אני, משום שהיו מספרים על כך בין החסידים מעשה שהיה. אשה אחת באה אל הרבי הזקן לבקש על פרי־בטן, ואחר־כך נכנסה אל הרבנית ונטפלה אל בטנה ונשקה אותה ואמרה: „ארון־קודש המקודש הוצאת לעולם שבעה ספרי תורה...״

עד כמה היו יהודי הורודנקה אוהבים את רבם אפשר ללמוד מן המעשה הזה: הדבר היה סמוך לאחר מלחמת־העולם הראשונה, בשנת 1920, ולאחר שיהודי הורודנקה הס־פיקו להתבסס שוב בפרנסותיהם והתחילו בונים בעמל את בית־הכנסת הוויזשניצאי ברחוב שבו היו האיטליזים הגדולים. וכאמור, אותו זמן כבר קנה רב מאיר פרישליג את ה„חצר" של הרבי. והנה באו שני הפרנסים של הקלויז הוויזשניצאי, רב ברוך לייב אופנברגר ורב מאטע סוכר, אל אמא שלי רבקה ע"ה, וביקשו לה את הבשורה, שהרבי הוויזשניצאי עומד לבוא לשבת להורודנקה. ול„שבת" פירוש:

ממילא מיום חמישי שלפני השבת עד יום רביעי שלאחר השבת, שבוע ימים בערך. אין צריך לומר, כי אמא שלי צריכה היתה לבשל בשביל הרבי ובשביל הגבאים שלו. ואין צריך לומר, כי תיכף ומיד פינו את ה„סאלון" הגדול בשביל החסידים, וחדר צדדי קטן־יותר בשביל הרבי, שבו יהא מקבל את חסידיו, מה שנקרא „פראוועז". ובשביל ילדינו, שבוודאי אינם יודעים מה טעמו של „פראוועז", הריני רוצה לספר, שהרבי היה מקבל כל חסיד וחסיד בפני עצמו לשיחה קצרה, לשם עצה ועידוד, והחסיד היה מגיש לרבי „קוויטל", הוא מין פתק שבו כתובה בקצרה בקשתו בענייני גוף ונפש — ישועה, רפואה, או סתם פרנסה, ומלבד הדברים שבכתב היה החסיד מוסיף דברים שבעל־פה ושופך לפני הרבי את כל לבו, והרבי היה מחזקו בעצה טובה ובברכה. בשעת ה„פראוועז" היה החסיד מניח בקצה השולחן גם „פדיון", מתנה לרבי, בדרך כלל כמה זהובים, איש איש כפי יכולתו וכפי נדבת לבו; ולגבאי היו מעניקים מלבד זה סכום כלשהו, בעד כתיבת ה„קוויטל". אפילו שאינם־יהודים היו באים לפרקים אל הרבי לבקש את עצתו ואת ברכתו (אבל מכספם הרבי לא היה נהנה, אלא היה מחלקו לעניים). למשל, ראש־המחוז אגופסוביטש היה אורח תדיר אצל הרבי.

אמרנו איפוא שהרבי עומד לבוא... לא נתעצלו החסידים והשתדלו אצל הפריץ ההורודנקאי ופעלו אצלו שישאיל להם כרכרה עם ארבעה סוסים, ובכבוד גדול הסיעו את הרבי עם שני גבאיו מבית־התניבות יאקובובקה לאורך כל העיר. מובן שאחד מן החסידים נטל על עצמו את תפקיד העגלון, והגויים היו עומדים משני צדי הכביש ומסתכלים בדבר הזה כמו במין פלא... מי מילל ומי פילל, שיהיו יהודים בעלי־זקן מסייסים אחר ארבעה סוסים רתומים לכרכרה? ליד הבית נתכנסו חסידים רבים לבושים בגדי שבת וקיבלו את פני הרבי בזמרה מהדהדת: „בגלל אבות תושיע בנים ותביא גאולה לבני בניהם" — ויהיו הגויים יודעים, כי גם היהודים יש להם „מלך"...

כמה מאושר הייתי, כשהצלחתי להידחק עד אל הרבי ול„קבל שלום" ממנו אגב נגיעה ונשיקה בכף־ידו העדינה, כף־יד של משי. בשעת ה„פראוועז" קיבלתי גם „קמיע" — לילדים חילק הרבי „קמיעות". הקמיע היה מטבע פשוט של באני רומיני, אבל מטבע שהרבי לחש עליו ברכה. היו תופרים וסוגרים אותו בשקיק־בד זעיר, והילדים היו תולים אותו על צווארם, והוא היה שומר עליהם מכל רע. נדמה היה לי, כי באותו רגע עשיתי חוזה עם רבונו של עולם לעולמי עד...

ומלבד זה, הכבוד וההרגשה שמתפללים עם הרבי הקדוש ביחד שחרית, מנחה ומעריב — וכי דבר של מה בכך הוא?

ונתתי את דעתי לכוון את השעה ללכת עם הרבי יחד בערב שבת אל בית־המרחץ, ואני זוכר יפה את כל התכונה שהיתה שם... כל חסיד ראה כמצווה הגדולה ביותר לקפוץ אל תוך המקווה מיד לאחר שהרבי עלה מן הטבילה, והיו קופצים בזה אחר זה, ממש סכנת נפשות! אבל בזכותו של הרבי הקדוש לא ניזוק שום אדם...

קבלת שבת היתה נערכת תמיד אצל חסידי ויזשניץ בהתלהבות גדולה, ובנוכחותו של הרבי על אחת כמה וכמה! קצת היו ממתינים עד שסיים הרבי כל פרק ופרק בקבלת שבת; למעלה מחמש דקות המתינו עד שסיים הרבי את „קריאת־שמע" ואמר את ה„אמת"... ולמעלה מעשר דקות המתינו עד שסיים הרבי את ה„שמונה־עשרה". והכל בירא כבוד גדולה ובדממה גמורה.

לאחר התפילה נתפזרו החסידים בחיפזון, כל אחד אל משפחתו ואל שולחנו שלו, ואחר־כך חזרו עד מהרה אל „שולחנו של הרבי", שיוכלו לחטוף את ה„שיריים". אחד מן הגבאים היה גם חזן טוב והוא הביא עמו אוצר שלם של ניגונים ולאחר כל מנה ומנה, לאחר הדגים ולאחר המרק ולאחר הבשר ולאחר מיני התרגימה, היו שרים ניגונים נלהבים ואחר־כך „מדדו אותם על הרגליים", כלומר, יצאו לפי הניגונים האלה בריקוד במעגל.

לא רק חסידים מהורודנקה באו אל שולחנו של הרבי, אלא גם חסידים מקולומיה, מגוזדזיץ ואפילו מדלאטין. ביני־הם היו גם יהודים שהיו „חייבים תודה לרבי על כל עושרם". מספרים היו, שה„גביר" מדלאטין היה לפנים קבצן מובהק, ורק הודות לשני כתרים כסף אוסטרי, שהרבי נתן לו במתנה ויעץ לו שיתחיל לעסוק במסחר באבנים — נעשה עשיר גדול ובעל מחצבות־האבן הגדולות; כל זה בא לו מברכתו של הרבי והוא ראה את הרבי כ„שותף שני" של עסקיו, וכל שנה היה שולח לו מחצית מרווחיו מלבד מתנות לכבוד פסח ולכבוד ראש־השנה. וכשהיה הרבי בא להתארח בעיירות של גליציה, היה בא גם הוא ומביא לרבי „פדיון" נאה ביותר. עכשיו, בשעת ביקורו של הרבי בהורודנקה, בא הגביר מדאלטין ו„העמיד" חבית בירה בשביל החסידים, והרתיחו שעועית „כתובה", בערך חמישים קילו, ועוד מין שני של שעועית היה שם, גדולה ושחורה וטעימה ביותר, שהיו קוראים לה בשם „קנייפערס". ולאחר שטעמו מן השעו־עית, שהיתה בזוקה בפלפל ובמלח, היה באמת חשק לשתות מעט בירה. וטעמו החסידים כוס אחת ועוד כוס אחת, ולאחר השתייה כדת היו מזמרים ומרקדים עד אור הבוקר. וביותר גדלה השמחה בשעה שהרבי הקדוש בעצמו נכנס אל תוך המעגל ורקד עם החסידים ביחד. אותה שעה דומה היה לחסידים, שנפתחו להם שערי השמים.

ליד ה„שולחן" בשבת בצהרים התחילה פרשה חדשה, היא פרשת ה„קוגל". כל אשה מן המשפחות החסידיות שלחה „לכבוד האורח היקר" קוגל נחמד — כל אחד משובח מחברו, והן השקיעו את כל ה„אמנות" של בעלות־בית מנוסות בקוגלים הללו. מהם שהיו מגולגלים, ומהם של איטריות, ומהם קלועים ומהם ממולאים בצימוקים ושקדים ובמיני מרקחת. החסידים היו רק מצפים לרגע, שהרבי יסיט מעליו את הצלחת המלאה, לאחר שהוא עצמו טעם ממנה משהו מועט ביותר, ומיד התחילה דחיפה וחטיפה והצלחת נתרוקנה בהרף־עין אחד, ורק בדרך נס יצאה היא עצמה שלימה מתחת ידיהם של החסידים. לא חס וחלילה משום שהיו רעבים או רעבתנים, אלא משום שבקשו לקיים את ה„מצווה" של „שיריים". ואין צורך לומר, שלאחר כל קוגל חדש בא ניגון חדש וריקוד חדש מלא התלהבות.

אל „שולחנו של הרבי" היו באים גם אחדים מבחורי הורודנקה, שמכבר לא היו מתפללים, אבל הם היו, כפי שאומרים, „בניהם של אבות טובים", כלומר, שהניצוץ החסידי עוד היה מהבהב בהם (ועד היום עוד ישנם חסידים סמויים כאלה, וכשהם מתכנסים יחד כאן בארץ־ישראל, לאחר שלושים שנה, עדיין אין הם יכולים לוותר על ניגון חסידי). הבחורים הללו הקשיבו אל הניגונים וקלטו אותם באוזנם, ואחר־כך הביאו אותם אל המועדון של „התאחדות — פועלי־ציון" ושרו אותם תכופות בנשפים העליזים שהיו שם, ועוררו בהם שמחה והתלהבות בליבות חבריהם.

כך היה בא כל שנה שנייה אחד מבניו של הרבי הזקן מוויזשניץ להתאכסן בהורודנקה, ואני הייתי אנוס לוותר על מיטתי ולהיות נע ונד במשך שבוע תמים, אלא שתמיד הייתי עושה את הדבר הזה בשמחה רבה. אני ואחי ישראל ע"ה, שהיינו שנינו „נגועים באותו דבר", כלומר, שנינו אהבנו תיאטרון יהודי, פתחנו פעם ליד שולחנו של הרבי בניגון אחד שקלטנו באחת מן ההצגות ב„להקתו של גלימר": נאָכאַמאָל און נאָכאַמאָל, נאָכאַמאָל זינג ישראל, נאָכאַמאָל נאָכאַמאָל נאָכאַמאָל, זינג און האָב קיין מורא... נאָכאַמאָל און נאָכאַמאָל, נאָכאַמאָל זינג ישראל, לכבוד דעם הייליקן בּוּרא..." כלומר: עוד הפעם ועוד הפעם, עוד הפעם שירה ישראל, עוד הפעם ועוד הפעם שירה ואל תירא... עוד הפעם ועוד הפעם שירה ישראל לכבוד הבורא הקדוש. ומיד לאחר ששמע הרבי את הזמר הזה, פנה אל רב זלמן החזן שלו ואמר: „שנן לך את הניגון הזה, נשיר אותו וניתן לו תיקון... אין בכך כלום שהניגון הזה מוצאו מן התיאטרון..."

כן, הרבי נתן „תיקון" לניגון שלנו בקרב קהל החסידים, ואנחנו נתנו תיקון לניגונים החסידיים בשעה ששרנו אותם בין חברינו, ואחר־כך הבאנו אותם לארץ־ישראל. ולא בקיבוץ אחד בלבד מושרים הניגונים האלה עד היום הזה.

כן, כן. הורודנקה היתה עיירה עליזה ושמחה... לפנים, לפנים, משכבר הימים!

משה שטאכל

עם חסידי טשורטקוב

בר־מצווה

הדבר היה בימי הקיץ הלוהטים, בשנת 1913. בשבת לפנות־ערב יצאתי מן הבית אל בית־הכנסת לתפילת מנחה. אט־אט שירכתי את רגלי, כדרך הילדים הקטנים, ומוחי מלא מחשבות על מלאכים, בצורת צפרים ענקיות, המתכנסים שיירות־שיירות והם מוכנים ומזומנים ללוות את שבת מלכתא. צחוק עליז עורר אותי ממחשבותי. הרמתי את ראשי, והנה שני יהודים בעלי־קומה ובעלי־זקן, לבושים בשטריימלין ובקאפוטות, חסונים בגופם ופניהם צוהלים והם מתקדמים לקראתי. את שניהם הכרתי. היו אלה יוסי חזן ויענקל פלפל. שמחתם דבקה גם בי והתחלתי ללכת אחריהם. הם התקדמו בכיוון ל„מונסטרסקי קוט". בדרך ראיתי שהם מגדילים מזמן לזמן את עליצותם בקצת משקה מתוך בקבוקים, שהיו טמונים בחזיה מתחת לקאפוטות. וככה הגענו, הם ואני אחריהם, עד לחצרו של „הרבי מהורודנקה". כמעט נפל עלי פחד. המון רב כל־כך של אנשים־חסידים ראיתי בפעם הראשונה בחיי. בחצר הענקית היו רעש והמולה. פנים משולהבים, שטריימלין שמוטים אל הצד, זקנים פרועים, תנועות ידים שלוחות, וקולות, קולות — כאילו דיברו מאות אנשים בבת אחת. וכל זה בקצב מסחרר, עד שבקושי יכולתי להבחין ביחידים שהיו מוכרים לי. אחר־כך נודע לי, שישנם שם רבבים מקרוב ומרחוק, שבאו לשמוח בבר־מצווה של ברוך'ל, בנו של הרבי.

ופתאום הס, לחש עבר בתוך ההמון: „הרבי הולך, ואתו ברוך'ל". כל הגוש הענק התחיל לזוז אחורנית, לפנות מקום לבאים. וכמו לפי סימן סמוי, התחיל מישהו לזמזם ניגון. תחילה נשמע כמו ממרחק, אחר־כך התחיל הולך ומתקדם, הולך ומתקרב, עד שנשמעו מלים ברורות: „סימן טוב ומזל טוב, דאס מעזינעקל גייט!" וכך חוזר חלילה, כל פעם יותר חזק ויותר חזק. נשתלבו זרועות, ידים הוכנסו לתוך אבנטים, וכל הקהל יצא במחול אדיר ולוהט. ניגון אחד הדביק את חברו, וכך בלי סוף.

ראשי נסתחרר עלי. עמדתי על־יד הגדר, מצחי הקטן דבוק אליה, ולא הרגשתי כי השמש כבר שקעה מזמן. חלמתי בהקיץ. ובמקום יהודים בעלי פיאות, זקנים ושטריימלין על ראשיהם, ראיתי גוש שחור ענקי עם להבה בוערת בראשו, והוא מתרומם מעלה־מעלה עולה השמימה, וסביבו מלאכים־כרובים שרים בקול אדיר בוקע שחקים: „אמר השם ליעקב, אל תירא עבדי יעקב".

ומאז דבק בי הניגון החסידי, נלווה אלי כצל ולא הרפה ממני עד היום הזה.

כבודה של תורה

מנהג היה בבית־הכנסת הטשורטקובאי הישן, שבשמיני־עצרת היו מתפללים מנחה ומעריב, הולכים הביתה לסעודת־החג עם בני־הבית, משכיבים את התינוקות לישון וחוזרים להקפות. אולם אבי ז"ל נעתר לבקשותי הרבות ולקח גם אותי עמו. בשעה מאוחרת למדי התחילו ההקפות המשולשות, כדי לשתף במצווה ובשמחה לא רק את המתפללים הקבועים, אלא גם את הבאים מבתי־כנסת אחרים.

השמחה גברה מרגע לרגע, ויהודים הטרודים בכל ימות השנה בדאגת פרנסה שכחו את דאגתם ושוב לא יכולת להכיר אותם. איזו בדיחות הדעת, איזו שמחה היתה נסוכה על פניהם.

הכיבוד בהקפות נעשה לפי היחוס ולפי דרגת החשיבות. למותר להזכיר, שלא שכחו לכבד ב„עוזר־דלים" את אלה

שהיו ראויים לכך מבחינת מצבם הכלכלי. ובבדיחותם לא היססו למסור להקפה שופר או מגילה עטופים בטלית, במקום ספר־תורה, לרמוז למי שראוי היה לרמוז, כי לספר־תורה אינו ראוי. ההזמנה להקפה הוכרזה בהדגשה יתירה ולרוב עם תואר מנופח, כאילו בשביל להדגיש את ההיפך. כל אחד היה אותו ערב „נגיד מופלג" או לכל הפחות „מורנו ורבנו".

כך נמשכו ההקפות זמן רב, עד שתמה רשימת המתפללים ואפסו כוחות המכריז והמזמין. גם הילדים השתתפו כולם וגמרו בהקפה השביעית, יחד עם נכבדי המתפללים. הכניסו את ספרי־התורה, והשאירו רק אחד לקריאת שלוש הפרשיות. הכול התנהל כמנהגו. נקראו לעלות לתורה „כהן" ו„לוי" ובא תורו של „ישראל" פשוט. וכאן נפל הדבר: בין מתפללי בית־הכנסת היו שני אחים, אנטשל ובנימין. יום שמחת־תורה שלמחרת היה יום־הזכרון של אביהם, וכידוע כל בן מבקש לזכות את אביו שבעולם האמת על־ידי עליה לתורה. ושניהם השתוקקו לעלות „שלישי". הבעל־קורא קרא את שמו של אחד האחים, ואז ניגש בזינוק מהיר אחיו השני, שמקומו היה קרוב יותר ל„אלמימר", ובירך „אשר בחר בנו". אחיו, שהספיק בינתים להגיע גם הוא, מהומם מן המקרה, התחיל גם הוא בברכה, אך הפסיק בגלל צעקות הקהל „ברכה לבטלה!". ובזעם של מבויש, נוכח מבטי הלגלוג של הרבים, התנפל על אחיו באגרופים קמוצים. מיד פרצה תגרת־ידים, בהשתתפות ילדיו של האח המבויש, וכל זה על־יד ספר־תורה הפתוח... „מה יקר וחשוב ספר התורה", חשבתי לי במוחי הילדותי, „אם יהודי מוכן לשלוח יד בזקנו של יהודי אחר, בשביל לזכות בחלק קטנטן ממנו"...

אבי ז"ל תפס אותי על זרועותיו, הגן בכף ידו על ראשי הקטנטן והוציא אותי מתוך המהומה שבבית־הכנסת. אוויר צח, מן השלג שירד זה עתה, אפף אותי והרדים אותי בזרועותיו של אבי.

ניגון חדש

לזכרו של רבי ומורי הרב מנחם מנדל שפירא

מימי הילדות נמשכתי אחרי הניגון החסידי. לא החמצתי שום הזדמנות לשמוע ולקלוט ניגון חדש. הפעם היה זה בביתי השני, שהיה במשך כמה שנים אצל מורי ורבי, הרב של עיירתנו, ר' מנחם מנדל שפירא. באותן השנים הייתי נוהג לבקר כל יום אצל הרב, לשמוע תורה מפיו יחד עם בנו וחברי יצחק. במשך הזמן נעשיתי כאחד מבני המשפחה לכל דבר.

בימי החג, כשהיה הרב עובר לפני התיבה בפלוש השמאלי של בית־הכנסת הגדול, היינו יצחק ואני ה„משוררים" הקבועים. מתוך הוקרה לרב בעד תפילתו העריבה והנאה, היו מתפללי הפלוש עורכים בימי סוכות שמחת־חג עם מאכל ומשתה, בביתו של הרב. ברור שלא החמצתי לעולם שמחה זו. התכנסו שם קודם־כל מתפללי הפלוש המכובדים, בתוספת של יהודים אוהבי שמחה „במאכל ומשתה". ולא רק השתיה, אלא גם האכילה היתה כדת: קוגלעז ועוגות מכל המינים, ואין לדבר על „משקה" מכל הסוגים. השמחה התחילה בדרך־כלל אחר־הצהרים והיתה נמשכת עד הערב. ההגשה היתה בידי כל משפחת הרב, בניצוחה של הרבנית הענוה והחסודה. הליכתה היתה בלי שירגישו בה. אזכור באהבה את דאגתה לי. תמיד היתה שואלת אם „במקרה" רעב אני, ולא שכחה לכבדני במרקחת, שהיתה נוהגת לעשות כל שנה מן האתרוג, שכמעט מחצית מבני־עירנו היו באים אל בית הרב לברך עליו בכל ימי סוכות.

הסעודה היתה מתובלת בדברי־תורה מפי הרב ובסיפורי־חסידים מפי המכונסים, ולבסוף עברו לשירה כדת.

שימשלה מילניצר הזקן והחלוש הביא ניגונים ותפילות לרוב. לא פעם נזכר אני ב„מלך רחמן" ובהמשכו „והשיאנו" מתפילת שמונה־עשרה של יום־טוב, שהיה להם טעם מיוחד בפיו, בקולו הצרוד ובכל־זאת נעים וערב לאזנינו. שירתו היתה בחינת „כל עצמותי תאמרנה". שמענו גם את ה„ביה אנא רחיץ" מפיו של מאכאלה וואוואס, לא פסחו גם על ה„פרנקישן אחד מי יודע" מפי שמואל'יקל שפירא, שעצם הופעתו היתה התגשמותו של החג. בינתיים הספיק כבר חיים־אַרון (אהרן) לגמור את כל השיריים מן השולחן, ואז פנה הרב בבקשה אל חתנו, בעלה של בתו הבכירה פייגה, להוסיף משהו משלו.

הוא היה אברך־משי שונה במקצת מאלה שהיינו רגילים להם בהורודנקה. יחד עם הילוכו ולבושו החסידי היה בו משהו מן המתקדם, מן המתורבת, שבדרך כלל היה נדיר בעיירתנו. הוא נעתר לבקשת חותנו, והתחיל לשיר קטע מ„לכה דודי": „מקדש מלך". שירתו היתה דומה לחיצוניותו, תרבותית ובעלת טעם מיוחד. היה זה סוג שירה מיוחד במינו, ששמעתי זו הפעם הראשונה. משהו שהביא אותי להתרוממות הרוח. מאז עברו כארבעים שנה, לא אזכור עוד את צורתו החיצונית של אותו אברך אציל ועניו, אבל מדי פעם בפעם, ברגעי התפרקות מטרדות של יום־יום, אני שומע עוד את ניגונו ל„מקדש מלך"... ואז אני נזכר בכל אותם היהודים הטובים, שהיו ואינם עוד. מהם שהלכו לעולמם כדרך כל בשר, ומהם שנרצחו בידי פראי־אדם. וחבל על דאבדין ולא משתכחין.

הדיין ר' מנדל שפירא והחזן יהושע אש בבית הכנסת הגדול.
דער דיין ר' מענדל שפירא און דער חזן יהושע אש אין דער גרויסער שיהל.
The Dayan Mr. M. Shapira & Chazan Mr. Yehoshua Ash at the Grand Synagogue.

הדיין ר׳ מנחם־מנדל שפירא ז״ל

כשהוצגה מועמדותו של ר׳ מנדל שפירא למשרת דיין בעירנו, נתעוררה, כרגיל במקרים כאלה, מחלוקת בין המצדדים בבחירתו והמתנגדים לה. מתנגדיו מבין חסידי הרבי מטשורט־קוב שיגרו משלחת אל הרבי, במגמה להשפיע עליו שלא לתמוך במועמד הזה, אם כי ר׳ מנדל שפירא עצמו נמנה על חסידי טשורטקוב. אולם התוצאה היתה דווקא ההפך מזה. הרבי הפליג בשבחו של המועמד וסתר את כל טענותיהם של מתנגדיו. על הטענה, שהמועמד צעיר מדי למשרה כזו, ענה הרבי „בעזר השי״ת יאריך ימים ויזקין...״ על טענה אחרת, שאינו מופלג בתורה במידה מספקת, השיב הרבי: „כתוב ,יפה תלמוד תורה עם דרך־ארץ...׳ ומובטחני שעל כל פנים בדרך־ארץ הוא מחונן במידה מספקת...״ כך נדחתה ההתנגדות לבחירתו של ר׳ מנדל שפירא והוא נתקבל לדיין בעירנו.

אני הכרתיו בראשית שנות השלושים, עת למדתי תורה מפיו יחד עם בנו יצחק ייבדל לחיים. שנים רבות לפני כן, בימי ילדותי, הייתי שומע את תפילתו כשליח־ציבור, כשעבר לפני התיבה בבית־הכנסת הישן של חסדי טשורטקוב, וזכורני שאניני הטעם מבין מתפללי ה„קלויז״ לא התלהבו מתפילתו. אחרי מלחמת העולם הראשונה עבר להתפלל ב„פוליש״ שעל־יד בית־הכנסת הגדול, ושם יצאו לו מוניטין כאחד מבעלי־התפילה המעולים בעיר. הוא נשאר שליח־ציבור נאמן של המוני בית ישראל והם העריצוהו תמיד על תפילתו העריבה.

ברצוני להוסיף עוד קו לדמותו ואישיותו של הדיין. זה היה בתקופה שבה הייתי יוצא ונכנס בביתו. באחד מימי חמישי בשבוע באה אליו אשה לשאול „שאלה״ בעניין „כשר־טריפה״. הדיין בדק את העוף ופסק: טריפה. לאחר שהאשה הלכה, הסביר לי בפרוטרוט מדוע פסק כך ולא אחרת. כעבור שבועות מעטים נזדמן לי להיות בבית הדיין בשעה שנכנסה אצלו אשה אחרת עם „שאלה״ דומה לראשונה. הפעם היה זה ביום שישי בשבוע. הדיין בדק גם הפעם את העוף, חיטט שעה ארוכה בספרי הלכה, בדק שנית את העוף, ואחרי עיון רב פסק: כשר. בראותו סימני תמיהה על פני, הסביר לי טעמו ונימוקו של מנהגו השונה בשני המקרים שהייתי עד להם. המקרה הראשון, אמר, היה ביום חמישי בשבוע, והמדובר היה באשה אמידה, שיכלה בנקל לקנות עוף אחר לכבוד שבת; ועל כן לא היה טעם להיכנס לספק ולחפש נימוקים כדי לפסוק לקולא. ואילו במקרה השני באה אשה מדלת העם, וביום שישי בשבוע; אילו פסקתי שהעוף אינו כשר לאכילה, הייתי גורם הפסד ממון ומפח נפש למשפחה הענייה ומשבית שמחה מביתה ביום השבת. משום כך ראיתי חובה לעצמי לחטט ולחפש אסמכתא להכשרת העוף, ומאוד שמחתי כשנמצאה לי אסמכתא כזאת.

הדברים האלה נתנו לי חומר רב למחשבה, ורק אז הבינותי כוונת דבריו של הרבי מטשורטקוב: „טוב תלמוד תורה עם דרך ארץ...״

ככה נחרת בזכרוני דיוקנו של מורי ורבי ר׳ מנחם־מנדל שפירא ז״ל.

משה שטאכל

אשר ראיתי ושמעתי

מוסר־השכל מדיוקנה של הקיסרית

בשכונתנו, כשהתגוררנו עוד בביתו של משה פינלס, גרה משפחת ליכטנטאל. אבי המשפחה, פייוול, היה ידוע בשם „פייוולה קוואסניק״, בגלל עיסוקו בעשיית „קוואס״ (מישרת־תפוחים), שיצאו לו מוניטין בכל הסביבה.

את בתו השיא פייבל לאברך שלא מבני המקום, ירא־שמים עד מאוד, אלימלך מארקשייד. אדיקותו היתה לפעמים למעלה מבינת אנוש. פעם התחילו נרות השבת להתכופף ונטו ליפול, והיתה סכנת שריפה. גם האמצעי הבדוק, להעמיד נגדם את חלות־השבת, לא עזר. כשנפל אחד הנרות והציל את המפה, התאזר אחד הילדים עוז וניסה לכבות את האש. קם נגדו ראש־המשפחה והכריז בפסקנות: „שריפה תהיה, והשבת לא תחולל!״ למזלם עלה בדעתו של מישהו לקרוא למשרתת הנוצריה שעבדה בביתנו, והיא כיבתה את השריפה.

אותו פייוול קוואסניק היה גם ה„קוואטער״ שלי, ובתוקף עובדה זו ראה כאחד מתפקידיו לפקח על חינוכי הטוב. דבר זה התבטא ב„פאַרהערן זיך״ בכל שבת שנייה. בין השעות שלוש וארבע הייתי נבחן בביתו של ה„קוואטער״, וכפרס הייתי מקבל חתיכת דובשן, אגס ריחני בעונת הפירות, דברי מתיקה, ולקינוח כוס „קוואס״, שהיה מחייה נפשות. נוכח תגמול כזה השתדלתי לא להכזיב אותו, וככה הדבר נמשך כמה שנים.

לא אצא ידי חובתי כלפי ה„קוואטער״, אם לא אזכיר מה שסיפר לי אבי ז״ל בשמו.

פייוול קוואסניק לא היה מעשירי העיר, ובכל זאת אפשר היה תמיד למצוא במרתפו חבית יין של ממש (לא יין־צימוקים), והיה נוהג כל יום אחרי ארוחת־הצהריים להעלות ממרתפו כוס ראויה לשמה מן היין המשומר ולקנח את סעודתו בנחת. וקרה פעם, שאחד מידידיו מצא אותו „בקל־קלתר״ והטיח כנגדו: הייתכן? כך סתם באמצע השבוע, ללא סיבה מיוחדת, יושב לו יהודי ושותה יין? הרי זה גובל כמעט עם זוללות! ואז השיב פייוול תשובה מקורית ביותר. בנחת הוציא את ארנק הכסף מכיסו, הוציא ממנו שטר של עשרים קרוֹנען, שם אותו לפני ידידו והצביע על דיוקנה של מלכת אוסטריה לשעבר, מאריה טעראַזה, שהיה מוטבע על השטר, ושאל: האם אתה מכיר את העלמה הזאת? כן, היתה התשובה,

זוהי אשתו של הקיסר. נכון שהיא יפה? שאל שוב. נכון, היתה התשובה, ולמי תהיה אשה יפה, אם לא לקיסר שלנו, ירום הודו? ואז באה התשובה המוחצת: „נכון עניין, האשה יפה עד מאוד... ובכל זאת, ערכה רק בזה, שאתה יכול ליהנות ממנה"... כלומר: הכסף יש לו ערך רק כשאתה משתמש בו להנאתך. כזה היה ה„קוואטער" שלי.

בעל־עסק שהוא חבר ב„יד חרוצים"

מאותה תקופה נזכר אני במקרה אחר. בעירנו, שלא פיגרה מעולם בקליטת רעיונות חדשים, נוסדה אגודת „יד־חרוצים", אירגון של בעלי־מלאכה לעזרה הדדית, בעיקר בששת ההתקדמות המקצועית. גם אבי ז"ל היה חבר רשום באגודה זו, ובאחד הימים הביא הביתה תמונה קולקטיבית של חברי האגודה. בא שכן והקשה: מה לך, ר' דודיה, להימצא בין בעלי־מלאכה, הלא מקומך בין בעלי עסק? ענה לו אבי: האם עבודתי פחות קשה משלהם? האם מלאכתם מביאה פחות תועלת ממלאכתי? זמן רב תפסה התמונה ההיא מקום נכבד על אחד הקירות בביתנו, והיא נעלמה עם שאר חפצי הבית כשעזבנו את ביתנו בימי מלחמת־העולם הראשונה.

מלמד חדש שנפשו מרה

במשך הזמן עברנו לביתנו הפרטי, ואז התחלפו גם המלמדים שלי, וכך הגעתי ל„פארהערער" מסוג אחר לגמרי.

באחד הימים, בתחילת ה„זמן", הוכנסתי ל„חדר" של יונה מלמד, יונה ליבמן. סדרי ה„חדר" הזה היו שונים מאלה שהייתי רגיל בהם, הם היו קצת יותר מתקדמים, ודבר זה התבטא בעיקר בהפסקות קבועות בלימודים וגם בריהוט, שהיה דומה לזה של בית־הספר הממלכתי. המלמד, שסבל מאיזו מחלה כרונית, היה תמיד ממורמר ומעוצבן והיה שופך חמתו על ראשינו. חולשה היתה בו לכנות בשמות־גנאי את התלמידים שפיגרו בלימודים, וכך כינה את שני האחים מנדל וניאמקו פרידמן, שאביהם היה בעל־כרכרה, בשם „טאטע היי ומאמע ויי". גם התלמידים לא פיגרו אחריו וקראו לו „יונה גאדזוליה", שפירושו כנראה „יונה גזלן", מפני שלעתים קרובות היה מחלק לנו מכות הגונות, ולא תמיד היה הוא הצודק. יסלח לו אלהים על מעשיו, אנחנו סלחנו לו מזמן!

כפי שהזכרתי, היו לנו הפסקות קבועות בלימודים, ואז היינו מתכנסים בסוכה עטופת ירק־מטפס שעמדה בחצר, מתיישבים על ספסלים מסביב ועוסקים במשחקים שונים, או בהחלפת כפתורים וחפצים שונים. אחד המשחקים החביבים עלינו ביותר היה המשחק „שמשון הגיבור". כולנו נעמדנו על הספסלים, ואחד שהיה בתפקיד שמשון — בדרך כלל בחרנו לתפקיד זה בניאמקו־ויו, שהיה החזק מכולנו — עמד בפינת הסוכה, ולאחר שציטט את הפסוק „חזקני ואמצני אך הפעם" — ניענע בחזקה את עמוד־הפינה של הסוכה, ואנו הפלנו את עצמנו מעל הספסלים לאמצע הסוכה והמחזנו את התמוטטות מקדש דגון על הפלשתים החוגגים. ברור, שכל מי שמיהר להפיל את עצמו היה נחבט על־ידי אלה שנפלו עליו. באחת ההצגות האלה הרגשתי כי מישהו עצר בעדי, ועקב זה נפלתי בין האחרונים. היתה זו ידו החזקה של שמשון—ניאמקו. אחר־כך לקחני הצידה והסביר לי את פשר מעשהו. „צריך לדעת להסתדר, אמר, אתה חלש יותר מאחרים, והחבטות יפגעו בך יותר מאשר באחרים", הוסיף להצדקת התערבותו. מאז נהניתי מחסותו של ניאמקו במקרים רבים. והיתה זאת אהבה התלויה בדבר, מפני שנמניתי על התלמידים הטובים וביום שני כבר ידעתי את פרשת־השבוע על בוריה, והמלמד הושיב אותי לשנן את ה„סדרה" עם המפגרים. בין אלה היו גם האחים מנדל וניאמקו. לבם היה מושכם ללכת „צום פאטיעק" יותר מלשנן את מידות אורכו ורוחבו של המשכן. תודות לעזרתי זו למלמד קיבלתי גם סמכויות מסוימות, ובאפשרותי היה לשחרר את התלמידים „שלי" מן החדר לפני הזמן, על־יסוד עדותי שכבר עברו על כל החומר ו„הם יודעים". מוכרח אני להתודות, שלא תמיד היתה זו אמת לאמיתה... מתברר איפוא, שתורת „צריך לדעת להסתדר" עזרה לניאמקו לא פחות ממה שעזרה לי.

ב„חדר" של יונה מלמד התוודעתי למי שנשאר אחר־כך חברי הטוב במשך שנים, שמואל־אבא שניצר. היינו מבקרים איש את רעהו לעיתים תכופות, וכך זכיתי שאביו של שמואל־אבא, ר' חיים שניצר ז"ל, יהיה ה„פארהערער" השני שלי. כאן לא קיבלתי שום גמול על חריצותי, שכרה של תורה היה הפעם תורה. לא פעם הסביר לי דברים, שהיו גם למלמד שלי בחינת נסתרות. בביתם התוודעתי גם בפעם הראשונה אל אורח־חיים חדש לגמרי. בניגוד לרוב בני העיר, שהיו חסידים של רבי׳ים שונים, היו בני משפחת שניצר מתנגדים מובהקים, מן היחידים בעירנו. זו היתה המשפחה המכובדת ביותר בעיר ואחת המשפחות העשירות, ולא יכלו החסידים לסלוח להם את פרישתם מקהל החסידים.

„אל נא תשכים לטבול במקווה"

אחרי מלחמת־העולם הראשונה, לאחר שכל בתי־הכנסת בעיר נשרפו על־ידי חילות הצאר, אסף ר' חיים חלק ממתפללי ה„שטיבל", שרגיל היה להתפלל בו, והקצה להם חדר אחד בביתו להמשיך את מסורת ה„שטיבל". בין מתפללי ה„שטיבל" המחודש היה שמואל שפאן, יהודי אדוק עד מאוד. באחת השבתות לפני התפילה בא בריצה אל ה„שטיבל" והכריז: יהודים, נבלה נעשתה בעירנו! כשחזרתי בבוקר השכם מן הטבילה במקווה, ראיתי במו עיני את ה„פיאקערניק" (בעל־הכרכרה) יאַפונטשיק רוכב על סוסיו להשקותם בפאטיעק! כל קהל המתפללים נשאו עיניהם אל ר' חיים, לשמוע מה יגיד הוא. בשלווה וביישוב־הדעת ענה לו ר' חיים: „ר' שמואל, עצתי לך — בשבת הבאה אל נא תשכים קום לטבילה". הכול הבינו את הרמז, חוץ מאותו ר' שמואל עצמו...

מאז חלפו הרבה שנים. חלק מאמרותיהם דבק גם בי, חוץ מתורתו של אותו ניאמקו, שלימד אותי „לדעת להסתדר". את תורתו לא הצלחתי לקלוט.

קוקה ישכר-גרייף

מימי הילדות

נהוג בארצנו לשאול איש את רעהו למוצאו, מאיזו ארץ ועיר בא איש שיחו. וכששואלים גם אותי שאלה זו, הריני עונה: מפולין אני, מעיר קטנה, שלא תדעו את שמה. ובכל זאת? טוב, הריני עונה, השמעתם את השם הורודנקה? אך אודה כי בתוך לבי עמוק הריני בטוחה משום־מה, שעתידים לענות לי בהבעת־פנים נעימה ולומר: מה, מהורודנקו? (משום מה זרים קוראים לה כך!) בוודאי! מי לא שמע? הרי זה על־יד קולומיה! על־יד זאלאשטשיקי! הו, הרי יש לי ידיד טוב משם, בחור מצוין! אף־על־פי שהוא מגליציה! „דווקא משום־כך!" — אני נכנסת לתוך דבריו.

כן, מוזר, אך אלה הן התשובות שהנני רגילה לשמוע, ואינני מבינה באמת מה הסיבה. אנשים לאין־ספור יודעים בדיוק היכן ישבה עיירתי ולרבים היה גם קשר כלשהו אתה.

בעצם — שואלת אותי חברתי לעבודה — מה לך ולעירך? מה הקשר שלך אתה? לאחר שנים רבות כל־כך בארצנו! למה נשאר לך עד היום סנטימנט לעיר זו? אולי תספרי לי עליה משהו?

מה יכולתי לספר לה לחברתי, שלא היתה מעולם בהורודנקה?

*

היו בעיר שלוש כנסיות: קאתולית של הפולנים, פרא־בוסלבית של האוקראינים, וארמנית. הן היוו כעין משולש, וזה היה המרכז. שם היו מוסדות העיר ומוסדות יהודיים, בתי־הספר הממשלתיים ואף בית־הספר העברי. הכנסיה הקאתולית היתה יפה להפליא ואגדות רבות היו כרוכות בבנייתה; על אחד המגדלים היו ארבעה שעונים ענקיים, שהראו את שעות היום לכל תושבי העיר וצלצלו כל רבע שעה. תמיד ידעת את השעה וצלצולי השעון ליוונו כל היום. אותי אף היה מעיר כל בוקר משנתי, כי גרנו בקרבתו, רק מעבר לכביש. מוזר הדבר, אך מסביב לכל הכנסיות גרו רק יהודים. והיה עוד פעמון גדול, בעל צלצול שונה לגמרי, על מגדל בית־הספר היסודי של הבנים, והוא היה מצלצל רק בשעת שריפה או אסון.

היו כמה רחובות, אך העיקר היה הרחוב הראשי, כעין עורק ראשון שממנו יצאו הרחובות האחרים והסתעפו בשטחים הרחוקים יותר. היו אלה דבורסקה, שפיטאלנה, קוטיקובקה. היו גם שמות כוללים של סביבות: סביבת הפרובאל (כעין ואדי); סביבת ה„שיל" (בית־הכנסת הגדול); סביבת הפוטוק (הנהר); הטשארבונה (אדומה), מקום בעל עבר היסטורי עוד מימי האוטומאן הטורקי. היה שם קרב — סיפרה מעשיה — ונשפך דם רב, עד שאדמו מי הבאר; סביבות הטולוקה (כר־הדשא ענקי), ואחרון אחרון, גאוות העיר, הצוקרובניה (בית־החרושת לסוכר) וסביבתה היפה. אמנם, עוד בזמן שהותי בפולין קראו לרחובות האלה שמות רשמיים, אך תמיד נהגנו לקרוא להם בשמותיהם הישנים.

שמור בלבי זכרם של עציי־השיטה ושיחי הלילך הרבים, שצמחו להם „כך סתם" במקומות רבים בעיר, בלי שנראה בהם „חידוש" כלשהו. ועל כל דבר חדש או הוראה דחופה היה מודיע שוטר, לאחר שהיה מתופף בתופו הגדול שעה קלה, להזעיק מסביבו את הקהל...

לפני ביתנו (שירשנו אותו מסבא ז"ל) ולפני כל בתי־שכנינו, עד לחנויות משפחת גראפאך, היה שוק: ירקות, פירות, עופות וביצים. מעבר לכביש חנו העגלות והסוסים של האיכרים, שהביאו את תוצרתם מהכפרים הרבים שהשתייכו להורודנקה, עיר המחוז. מראה השוק ביום־השוק היה מרהיב־עין בשלל צבעיו, בסחורותיו ובבגדי האיכריות, שהיו עשירים בריקמה ובסרטים.

„התחבורה" בתוך העיר היו סוס ועגלה, ובשביל נוסעים היתה „דורוֹשקה" — כרכרה, שנסעו בה בעצם רק לתחנת־הרכבת וחזרה.

אף חשמל הגיע אלינו, אך באיחור. הנני זוכרת עוד כמו מתוך חלום את ששיות־הנפט, ובעיקר זו שהיתה תלויה מהתקרה והיו „מזהיבים" אותה פעם אחת בשנה, לקראת חג הפסח, ומדליקים אותה ל„סדר" ולהזדמנויות מיוחדות אחרות.

בהורודנקה ראיתי את האוטובוס הראשון, שמקום חנייתו היה על־ידי בית־המרזח של קאלמוס. אמנם, את צורתו לא אזכור, אך ברור כי מעולם לא ראיתי ולא אראה אוטובוס יפה ממנו...

והראדיו הראשון בעיירתנו, שראיתי אצל ד"ר קאופמן! זה היה ראדיו עם אוזניות, ואבי ניסה בהצלחה מועטת מאד להסביר לי, איך נישאות על גלי האוויר, ללא שום חוטים, השיחות והשירה מעיר רחוקה ומארץ זרה. ובשבתי אחר־כך בבית־הספר העברי — שגבל עם הכנסיה הפרבוסלבית — ושירה עברית בוקעת מפנינו, האמנתי אמונה שלמה, שכל שיר וכל שיח בלשון־הקודש, בתוך הרחוב הפולני, ודאי זוכים להיקלט באיזה גל־אוויר ולהגיע לארץ־הקודש...

בכל מוצאי־שבת התאספנו, קבוצת תלמידות ביוגרות של בית־הספר העברי, במטבח של הילדה בּוּרג חברתנו (רק שם ידענו את כיוון המזרח, כי אביה היה עומד „שמונה־עשרה"), והיינו מתפללות בעברית תפילה מתוצרת עצמית, ובה ביקשנו מאלוהים שיאסוף את כל היהודים מכל הפזורה, עוד בימינו אנו, ויובילם לארץ־ישראל, הארץ שהבטיח לנו. ואת תפילתנו סיימנו תמיד בשירה: „שבוע טוב", „ירושלים עיר הקודש" ו„הללויה". היש הרבה עיירות, שבנותיהן בילו במוצ"ש בתפילה ופניהן לציון? ועינינו היו נשואות מזרחה מימי ילדותנו, עוד קודם ששמענו מלה רעה מפי הגוי. ומי זה יוכיח לי, כי זו התפילה התמימה, הילדותית, שיצאה מכל הלב, היתה תפילת־שוא? האם לא נקלטה שירתנו? האין „קול ישראל" ממשיך בשירת „שבוע טוב" עד היום? ומי יודע לבטח היכן שורשה וראשיתה?

*

כל שעות לפני־הצהריים ביקרנו כולנו בבית־הספר הממשלתי־הפולני, ולמדנו מה שלמדנו, למען רכישת ידיעות.

ורק שעתיים בלבד בילינו בבית־הספר העברי, אך שם, ורק שם בילינו, למדנו, חיינו, נשמנו לרווחה! בבית־הספר העברי היינו אנחנו, חופשיים לחיות את חיינו אנו. כי שם, על אף כל השוני שבין ילד לילד באופיו, בהתנהגותו, וברמת־חינוכו בביתו, היינו כולנו מאוחדים בשאיפה המשותפת לחיות פעם יחד בארץ־ישראל, ובינתיים להיות הגשר החי, המגשר את העבר עם העתיד, על־ידי לימוד העברית ותולדות ישראל. גם תנועות־הנוער נדחקו לא פעם בפני בית־הספר. הוא היה ביתנו הרוחני, המשותף והאהוב על כולנו. ואין זה מקרה, שהוא היה בתוך „בית־העם", מקום הכינוס של המבוגרים, ולא מקרה הוא, שהספרייה של הציונים היתה גם היא שם, ולא מקרה הוא אולי, שהמקום הזה שימש גם בית־תפילה בשבתות ובחגים. הבית הזה, המקום הזה כלל בשבילנו את כל שטחי חיינו, ובו ניתן ביטוי לכל רגשותינו היהודיים.

וההצגות בימי החג! החג התחיל בשבילנו זמן רב לפני המועד עצמו, כי ההכנות וההצגות היו העיקר. ולא ייאמן כמה הצלחנו בהצגותינו. ולא בגלל זה שהמורים חוננו בחוש־בימוי מיוחד, או שאנו חוננו בכושר־משחק מובהק. כלל וכלל לא! הצלחנו משום שלא שיחקנו בזמן ההצגות, אלא רק נתנו ביטוי למה שהיה חבוי בלבנו, למה שחשבנו והרגשנו. כי אנו לא רק למדנו את תולדות אבותינו, אלא גם אהבנו אותם, הרגשנו אותם, הבינונו אותם, ורצינו להידמות לאבותינו וללכת בדרכם.

✶

לפני זמן מה פגשתי חבר מהורודנקה. בתוך שיחה על דירות אמר לי: זוכרת את, כמה חסרת־אור היתה דירת הוריך? נעלבתי מאוד: מה? מה אתה סח? בביתנו היה חושך? מה פתאום? לא נכון! — פסקתי. הוא הסמיק וענה: אני מצטער שאני חייב להתנגד לדבריך, אך חשבי נא רגע קט. לחדרי־האורחים שלכם לא היה אף חלון חיצוני אחד! אם־כן, מנין האור? נכון, נכון — מלמלתי — אמנם כן הדבר. ודאי, אתה צודק — עניתי במבוכה — אך מעניין, ותאמינה לדברי — עד הרגע הזה לא הרגשתי זאת! מעולם לא הרגשתי בביתנו הרגשת חושך... ואיך אפשר היה להרגיש בחוסר־אור, אם היה אור וחום פנימי, טוב־לב והבנה, רעיונות נאורים והשקפות מאירות שפעו בבית הזה! ולא בשבילי בלבד. רבים היו האנשים שבאו אל בית־הורי, דווקא משום האור שבקע מתוכו... אזני עוד שומעות את השיחות והויכוחים וחילופי־דעות. לבי־תנו באו מכל שכבות העיר, החל בנוער הציוני מכל ההשקפות השונות וגמור באנשי „בונד" והקומוניסטים.

ואמנם, צדק חברי. מבחינה טכנית, הרבה בתים של בעלי־יכולת היו מוזנחים. כל הדלתות הפונות לרחוב היו נסגרות ללילה בתריסים מעץ חזק, ועם מוט ברזל בכל רוחבם, נעול במנעול גדול. אך הדלת האחורית בביתנו, ובבית רבים, היתה רעועה מאוד, ונגעלה בוו קטן, ואפילו ילד קטן היה מסוגל לפתחה במקל או אצבע דקה. וכשבאה דודתי פייגה, אחות אבי, שדאגה לשלומנו, וטענה לפני אבי בנידון זה, ענה לה בבת־שחוק: למה לי לתקן? הן אנו נוסעים! ונדמה לי, המשפט הזה היה מצית החיים למשפחתנו ולרוב אנשי עירנו. אנו נוסעים! הכול היה מכוון אל העתיד, אל הבית החדש שייבנה.

✶

התמונות היחידות על הקיר בבית־הורי היו: בחדר השינה — שתי מסגרות גדולות, באחת דף מספר־הזהב, שאבי היה רשום בו, ובשניה — תעודה מנטיעת־עצים ביער של הקרן הקיימת. ובחדר־האורחים היתה תלויה מעל הראי תמונה גדולה של פתח־תקוה; חברותי ואני היינו נוהגות לעמוד מול התמונה ולהחזיק יד ביד ולדמות שהננו מטיילות בכביש פתח־תקוה...

זוכרת אני: לפסח אחד קיבלנו חבילת מצות מארץ־ישראל. נדמה לי, יצחק שפירא שלח אותה לאבי, נוסף על בקבוק יין־כרמל, שהיינו מקבלים כל שנה ממר שמואל־יצחק לינדנ־ברג. החבילה הקסימה את כולנו. מי ראה מצות כל־כך יפות? מרובעות, חלקות, לבנות וארוזות בצורה כל־כך נאה, עם סמל וכתב עברי! אצלנו היה אחרת. כל בעל־בית היה מזמין מראש את כמות המצות, ואחרי־כן היה בא בכבודו ובעצמו לקחתם בתוך ציפת־כר גדולה, שהרתיחה פעמיים. לבנו הלם, כשלקחנו אל פינו את המצה הישראלית הראשונה, לאחר לגימת היין הישראלי. לאחר שכל בני־ביתנו טעמו, הסתכל בנו אבא, חייך ואמר: הרי תבינו? לא אנו לבדנו ניהנה מן המצות הארצ־ישראליות. הבינונו. ואמנם, עד מהרה נפתחה הדלת ואנשים נכנסו, וכל אחד ניגש ישר לקופסה ולקח חתיכה, כמתוך שלו. גם להם היה מובן, כי מצה זו אינה יכולה להישאר קניין פרטי. וזה היה כעין חג נוסף בביתנו, כעין טקס של קירוב־לבבות נוסף, השחלת חרוז נוסף למחרוזת של השותפות, כי זה בא משם, מארץ־ישראל שלנו.

אגב, לאכילה בצוותא היו אצלנו הזדמנויות רבות, בחגים ובשמחות, לביתנו היה בא כל ה„ציון־פאַראייין" בשמחת־תורה. מיד לאחר התפילה היו באים אלינו ל„קידוש" ולאכילת הולובטשיס, וכל שנה היו מגלים מחדש הסוד, כי אין אשה שניה מצליחה כל־כך בבישול ההולובטשיס כאמי היקרה.

והיה יום אחד בשנה, שבו היינו אנו, הבנות, השולטות ברחוב היהודי. זה היה ביום הכיפורים. ביום זה ראתה כל אחת בגאוה ובהנאה את הוריה ואחיה יוצאים בבגדיהם היפים (בדרך כלל חדשים) לבתי־כנסת השונים; עלינו, הבנות, הוטלה ההשגחה על הבתים. וכך הסתובבנו חבורות־חבורות, בעיר כולה, וטיפלנו בתינוקות במשותף. האכלנו אותם, רחצנו אותם ואף טיילנו אתם. הזמן היה חולף בשיחות, באגדות ובסיפורים. וה„מבוגרות" שבינינו, בנות י"ב, היו צמות אף הן.

✶

היום בונים מגרשי־משחקים לילדים ולנוער, בשבילנו לא בנו. אך לא קופחנו. היה לנו הכול. דאגנו לעצמנו. שני ילדים משלבים ידיהם ומסתובבים על עקביהם, עד שהראש מסתחרר וכל העולם מסתובב סביבנו — והרי „קארוזלה". רצונכם בנדנדת־משקלות? יש בשפע! צריך רק ללכת לרוזה אופנבורגר. לאביה יש מחסן עצים. על רוחבו של גור־עץ גדול מניחים קרשים, והנה נדנדות, כמה שרוצים! ומגלשה? נהדרת! ואני שם בעלת־הבית. כי לכך שימש לנו הגג המשופע של מחסן־הקרח שלנו, בחצרו של סובל. אמנם, האימהות לא הבינו, מדוע התחתונים כל־כך משחירים ונקרעים מהר... ובחורף, בימי השלגים, ודאי שלא חסרו משחקים ושעשועים.

כן, היה לנו פנאי לשעשועים ולמשחקים. אם כי למדנו בבית־הספר לפני־הצהרים ובבית־הספר העברי אחרי־הצהרים. והרוב מאתנו היו מאורגנים בתנועת־נוער, שדרשה גם היא זמן בשביל שיחות, פעולות, מפקדים וטיולים. היו כאלה, שהיו מאורגנים גם באגודות־ספורט. וכאן נמצאת לפני תעלו־מה, סוד שלא הצלחתי לפענחו. לכולנו היה תמיד פנאי... גם למבוגרים וגם לצעירים. ואיש לא נסע במכונית מהירה, אלא בסוס ועגלה. ואינסטלאציה עם ברזים בבתים לא היתה, אלא קנו מים משואב־המים. והכנת אמבטיה בבית היתה מבצע מסובך מאוד. וכביסה היתה עניין קשה, מפעל. ואף־על־פי שכל פעולה גזלה הרבה זמן, ואף־על־פי שהיום היה מלא פעולות רבות ומרובות, ולילמה היה רק אותו מספר שעות — היה תמיד זמן לכול. לארוחות בשעות קבועות, לשיחה מעג־יינת, לפגישות, לעבודות־יד מרובות, ולטיולים, איש לא רץ, לא מיהר, ותמיד הגיע בזמן. ולעולם לא שכחו מלה טובה, חיוך, הכנסת־אורחים ושיחת־רעים. וכל פעולה נעשתה בנחת, בשלוה, ובגעגועים לשינוי־ערכים וחיים בארץ־ישראל...

אנו, המועטים מבני עירנו שהצלחנו להגיע לכאן, למחוז חפצנו, עמדנו רק בפני שאלת הפרנסה, כל אחד חיפש לו עבודה, ותו לא. אבל לא היה בשבילנו מעבר באורח־חיינו הרוחניים, כי גם בהורדנקה חיינו בתוך האקלים הארצישראלי.

*

יום אחד החליטה מועצת העיר לעקור את השוק העירוני ממקומו ולהעבירו למקום צדדי, ובמגרשים הריקים, משני עברי הכביש הראשי, לנטוע גינות יפות — „טירת־פילסודסקי"! לשם כך הוחלט גם לעקור את העצים הישנים־נושנים, שצמחו בקרבת המדרכות. אך העצים סירבו להיעקר! נלחמו על נפשם ונאחזו בכל שורשיהם באדמה. זה היה קרב מר. ידי אנוש לא יכלו להם. ואז נאלצו להביא מכונות להתמודדות עם העצים. קשרו שרשרות ברזל למכונות וסביב לעצים העתיקים, הגדולים, הירוקים, שבין ענפיהם היו קני־ציפורים למאות. התניעו את המכונות. טרטור. רעש. העצים נאבקו, נאנקו, נאנחו, נדמה היה — נכנעו, ושוב התיישרו! אף האדמה סביבם נאנקה קשות, סירבה להוציא מקרבה את שורשי העצים, ששנים רבות חיבקה בחיקה. ולפתע נשמע קול צורם את האזנים, קול מכאיב — העץ הראשון, ענק עתיק נפל חלל.

קבוצת בנים ובנות, חוזרים מבית־ספרם, עמדנו בתוך ההמון המתבונן. היינו עצובים ומדוכאים. דמעות נקשרו בעינינו והלב כאב. פתאום הרגשתי, כי אבי עומד מאחורי. הוא שם את כף ידו על כתפי ואמר: אל תתעצבי, ילדתי, זה לא כלום. אילו יכלו הגויים הללו לעקור אותנו היהודים עם שורשינו, כמו שעשו לעצים — ללא היסוס ובסיפוק רב היו עוסקים במלאכה.

ותמונה זו חיה בקרבי, כפצע שאינו מתרפא.

אכן, לא לעיר הסנטימנט, כלל וכלל לא! אלא למה שהיה שם. לחיים היהודיים, שנרקמו ושגשגו בה במשולש שבין שלוש הכנסיות... למה שהיה והוא קיים עוד, כל עוד אנו שומרים אותו בזכרוננו.

האגם של סוביק
„סאביק'ס טייך"
"Sobik's' Lake.

נחמן ברגמן

שתי פגישות

א. פגישה בלתי צפויה עם מיניסטר־הפנים הפולני

בשנת 1930, כשנתמנה סקלאַדקובסקי לשר־הפנים בפולין, נתן דעתו על הנהגת סדרים נאים ומתוקנים במדינה לטובת אזרחיה. אחת התקנות, לדוגמה, חייבה את ראש־העיר לקבוע שעה בכל יום לקבלת אזרחי העיר הפונים אליו, כדי לאַפשר לכל אזרח להיפגש אישית עם ראש העיר ללא סידורים מכבידים. הכניסה היתה לפי תור, לאחר הרשמה מוקדמת. השר נהג לסייר בערי המדינה „אינקוֹגניטוֹ", כרואה ואינו נראה, לבדוק באיזו מידה מקיימים את הוראותיו לשיפור סדרי המימשל.

בימים ההם נתקבלה בבית־הדואר בעירנו פקידה חד־שה בתורת קופאית, וכעבור זמן מה התחילו מתלחשים בעיר, כי משהו אינו כשורה בעבודתה של פקידה זו: לעיתים קרובות מדי יקרה, כי הסכום הנמסר לידיה נמצא חסר לאחר שמנתה אותו, ויש צורך להשלים את החסר. והנה ניגשתי גם אני לבית־הדואר, כדי לשלוח סכום כסף. לפני עמדה בתור מרת רעסיא ניימן ז"ל, ולהפתעתה הודיעה לה הפקידה, כי הסכום שנמסר לידיה אינו תואם את הסכום הרשום בתעודת המשלוח ויש להשלימו. מרת ניימן ניסתה להתווכח, טענה כי במשך שנים היא נוהגת לשלוח כסף בדואר ללא כל תקלה, ואילו אצל פקידה זו חסרים סכומי כסף זו הפעם השלישית. אך כל טענותיה לא הועילו, היא נאלצה להשלים את הסכום החסר.

כשהגיע תורי מניתי שנית את כספי ליד האשנב, והודעתי לפקידה כי הסכום נמנה בקפדנות ואין כל מקום לחסר. והנה, ברגע שהפקידה הורידה את המטבעות מאדן האשנב שמעתי כעין צליל של מטבע שנפלה, ומיד הודיעה לי הפקידה שחסר סכום מסוים של מטבע־כסף אחת. עמדתי על דעתי שאין מקום לחסר, ודרשתי שתינתן לי הרשות להיכנס לתאה של הקופאית ולבדוק אם לא נפלה המטבע החסרה לארץ. הקופאית התנגדה לכך, ואז דרשתי שיינתן לי להיכנס אל מנהל הדואר. גם הדבר הזה לא ניתן לי, והתחיל ויכוח ממושך ודין ודברים. בתוך כך הופיע שוטר ורצה לעצרני על־כך שאני מקים שערוריה במקום ציבורי. התחלתי להרצות את טענותי לפני השוטר ולהוכיח לו את צדקת ענייני. והנה ניגש אל השוטר גבר גבה־קומה, לבוש מעיל־פרווה נאה, וניסה להתערב לטובתי, בהסבירו לשוטר כי לדעתו הצדק אתי ויש לתת לי אפשרות להוכיח את דברי. השוטר דחה אותו ואמר כי הוא חייב למלא את תפקידו, ואין לאוהדי יהודים להתערב בדבר. אז פתח האיש את מעילו, זיהה עצמו בפני השוטר והודיע לו כי הוא שר־הפנים סקלאַדקובסקי, והוא דורש ממנו להיכנס אל תא הקופאית ולערוך חקירה, בהתאם לדרישת האזרח.

נכנסנו פנימה ומצאנו שקית תלויה על אדן האשנב, ובה מספר ניכר של מטבעות, שהספיקה הפקידה לשלשל לתוכה תוך כדי עבודתה במשך היום...

מנהל הדואר החוויר והתעלף. תוך זמן קצר הוחלפו רוב פקידי הדואר במקום. כפי שנודע לי אחר־כך, נשלח מנהל הדואר למקום נידח, ובו שימש כמנהל תחנת־הרכבת.

לפני עזבו את בית־הדואר פנה אלי שר הפנים והביע לי את תודתו על אומץ־הלב האזרחי, שגיליתי במקרה הזה.

ב. פגישה עם קצין רוסי

הדבר היה בחורף 1915, בימי נסיגתו הראשונה של הצבא הרוסי מהורודנקה. התושבים היהודים היו אחוזי אימה ופחד מפני השתוללות הקוזאקים, שהיו פורצים לבתים, מכים ויורים, פוגעים בנשים ושודדים כל דבר־ערך. הנשים הסתתרו במרתפים, והגברים השתדלו אף הם לא להתבלט. בביתנו התארחו אז בני משפחה, שבאו אלינו מרומניה.

יום אחד הופיעו בביתנו, באמצע היום, שני קוזאקים, ובראותם את אבי לבוש מעיל־פרווה ונעול מגפיים — פקדו עליו לפשוט את מעילו ולחלוץ את מגפיו ולמוסרם להם. הגברים שבבית, ואני בן השבע ביניהם, רצו החוצה ופרצו בצעקות, ואז הסתלקו הקוזאקים, אך הם הבטיחו לבוא שנית בערב...

ידענו כי הם עלולים לקיים את הבטחתם והיינו שרויים בדאגה וחרדה. באותו יום נהרו על־פני העיר שיירות שיירות של הצבא הרוסי הנסוג. אבי יצא לרחוב והזמין הביתה חבורה של חיילים רוסיים סדירים. שלושה מהם, בעלי דרגה, התאכסנו בפנים הבית, והשאר הסתדרו בחצר, יחד עם הבהמות שהובילו אתם, כנראה להזנת הצבא. מיד נקשרו קשרי ידידות עם הקצינים שהתאכסנו בדירה, וסיפרנו להם על ביקורם של הקוזאקים והבטחתם לבקר שנית. הם הפיגו את חששותינו, באומרם שקיימת פקודה חמורה לא לפגוע באזרחים שלווים, וכל זמן שהם נמצאים בביתנו נוכל להיות בטוחים שלא יאונה לנו כל רע. והקוזאקים אמנם קיימו הבטחתם, אך נתקבלו על־ידי הקצינים בסטירות לחי ובאזהרה חמורה, והסתלקו.

אחד משלושת הקצינים העתיר עלי גילויי חיבה, כיבדני בגבישי סוכר רוסי, חיבק ונישק אותי ושיחק אתי כל הערב. לבסוף הציע לאבי שיניח לי לישון יחד אתו, והסביר: שלושה ילדים יש לו בבית, מהם אחד בגילי, וברצונו ליהנות מההרגשה, כאילו הוא בבית. בני המשפחה שידלוהו בדרך עדינה שיוותר על־כך, ואמנם ויתר.

שלושת הקצינים נשארו בביתנו ימים אחדים, ובמשך הימים האלה הצילו אותנו מכל מיני פורענויות ובלכתם אמרו: אנו בטוחים כי עוד נחזור, ואז נתראה שנית. אך זמן קצר אחרי לכתם נשלמה נסיגת הצבא הרוסי, והאוסטרים חזרו לעירנו.

חלפו שנים רבות מאז המקרה הזה. בשנת 1932, בדרך לארץ־ישראל, נסעתי באונייה איטלקית, והנה הכרתי ברב־החובל של האונייה את הקצין הרוסי, שהתאכסן בביתנו וביקש לישון עם ה„מאַלטשיק" היהודי. אף הוא זכר את המקרה. נכנסתי בשיחה אתו, והתברר שהוא שולט יפה בגרמנית ובאיטלקית. לשאלתי, כיצד יכול הוא, בתורת רוסי, לשרת באונייה פאשיסטית, ענה: שאלות כאלה אין שואלים. והוסיף בחיוך: הכסף יענה את הכול...

מסיבת פרידה ליוסף ברגמן ז"ל, לפני עליתו ארצה

אָפשידספעסט צום אָפפאַרן פון יוסף ברגמאַן ז"ל קיין ישראל.

Farewell to the late Josel Bergman before his Departure to Israel.

קוקה ישכר־גרייף

צחוק ודמע

אין זה כואב...

אבי וברל שפירר, העשיר המופלג מהורודנקה, האזינו בווינה להרצאתו של הסוציולוג אַדלר. כשיצאו מן ההרצאה, שאל אבי את שפירר: אמור לי, ברל, איך אתה מרגיש עצמך לאחר נאום סוציאליסטי?

— אודה בפניך, הרשל — ענה לו ברל שפירר — אולי זה קצת בושה בימינו, להיות כל־כך עשיר. אך האמן לי, אין זה כואב גם עתה!

המזל רודף אחריו

כשפרצה מלחמת־העולם הראשונה, הוגלו ברל שפירר ועשירים אחרים לסיביר. אז התחיל המורה לריקודים מדבר על לב הבריות: יהודים, מוכרחים לנסוע לסיביר! רק לסיביר! על השתוממות הרבים ענה: הן כל ימי חייו של שפירר המזל הלך בעקבותיו, ולא ייתכן כי בעת־צרה יפנה לו פתאום עורף ויאיר פתאום פנים לי...

עני בעל חוש לספרות

בביתנו הופיע פתאום קבצן לא מקומי. הוא עשה משום־מה רושם נעים מאד, אך נעמד בפינה ולא פתח פיו. גש הנה, אמרה לו אמי, קח נדבה ואל תעמוד כמו „יאשע עגל". — תודה בעד הנדבה —— ענה האיש — ותודה שלא קראת לי „אורקע נאַכאַלניק" (אלה היו שני רומנים, שנתפרסמו בעונה אחת בעיתוני וארשה).

מוטב וינה בבית

אברהם כהן, השחור, היה גר בהורודנקה עיר מולדתו, אך בני ביתו נשארו בווינה עוד מימי מלחמת־העולם הראשונה. הוא חזר לעירו, כי בה מצא פרנסה בשפע. כשהפצירו בו ילדיו, שיבוא ויחיה גם הוא בווינה, ושאלוהו איך הוא יכול להחליף את וינה היפה בהורודנקה, ענה: מוטב לגור בהורודנקה ושתהיה וינה בבית, מלגור בווינה ושתהיה הורודנקה בבית.

האין אדם רשאי להוציא הגה מפיו בביתו

סוחרי־תבואה היו נוהגים בעונה השקטה למסור את כספם בריבית לידי העשירים. אחד העשירים היה גורם צרות לסוחרים, עד שהיו מצליחים להוציא את כספם מידיו. לכל הבא אליו בטענות היה נוהג לענות: אינני אשם, הכול בגלל יוסקה שלי! (בנו). פעם אחת כשבא אחד הסוחרים פעם נוספת

לדרוש את כספו, אמר הבן יוסקה אל אביו, בנוכחות המבקש: אבא, הבטח לו ואל תקיים. פקעה סבלנותו של הסוחר וצעק: מי אני בעיניך, שכל יום תפטור אותי בידים ריקות? כל יום אתה מבטיח לשלם למחרת! ועל־כך ענהו העשיר: מה יש? מה הצעקה, אם אני אומר כל יום: מחר, מחר!? האם כבר אינני רשאי להוציא הגה מפי אפילו בביתי?

הוא לא יתערב בעסקיו

על אותו אדם סיפרו עוד: יוסקה בנו היה ילד בן חמש, ועל כל מיני חשבונות מלבוב היה חותם בשמו של יוסקה ולא בשמו. והנה, כשהחובות לא שולמו בזמנם ואף לא לאחר התראות מרובות, בא האיש להורודנקה. בקושי מצא את מעונו של העשיר, וכשנכנס לביתו, שאל על יוסקה כך־וכך. האב קרא לבנו וצעק עליו: בוא־נא הנה, תכשיט שכמוך! האדון הזה אומר שיש שטרות וחשבונות חתומים על־ידך! דע לך, שגץ, אני לא אתערב בעסקיך ולא אתן אף פרוטה.!

עם־הארץ בריא

לעיירתנו סר פעם אברך חיוור ועני, וסיפר בבית־הכנסת שהוא תלמיד־חכם אך חולה. אחד היהודים, יודע־תורה ובעל־רחמים, לקח את הצעיר אל ביתו ואמר: תשב בביתי עד שתבריא ונלמד יחד תורה. אך כשישבו ללמוד מסכתא אחת ושנייה, ראה בעל־הבית עם מי יש לו הכבוד, פתח פיו ואמר לו: אין אתה תלמיד־חכם חולה, אלא עם־הארץ בריא!

רוצה להיות „שוטה" כל ימיו

שלמה אברהם שור איכסן בביתו את הרבי הזקן מוויזש־ניץ. נכדיו של מר שור, דאגו שור ומאקס הורביץ, היו נאלצים פתאום לשים כיפה לראשם ולהסתגל לשינויים הרבים שחלו בבית לכבוד המאורע. שאלו את שלמה אברהם: למה לך כל זה? האם כדאי? ענה: עם השטות הזו חייתי כל ימי חיי, אנא, תנו לי לסיים בה.

במרום שוכן „להכעיסניק"

יהודי אחר (את שמו לא אזכור), איש חכם ונבון וירא־שמים, היה רץ כל בוקר להתפלל. פעם ניגש אליו אפיקורוס ואמר: ר' יהודי, הרי אתה ידוע בחכמתך. אמור לי, איפוא, האומנם תאמין, כי אי־שם למעלה יושב שופט עליון? ענה היהודי: אודה שאינני יודע, אם ישנו שם אלוהים או לא, אך שנמצא שם להכעס־ניק, שמפניו יש להיזהר — זאת אדע! ותפילתי אם לא תועיל, לא תזיק.

אינו נראה כיהודי

בשנת 1920 נכנסו האוקראינים להורודנקה, וכדרכם — התנפלו על היהודים וגזלו את בגדיהם ואת נעליהם. התנפלו גם על ליפא הסנדלר. הזדקף מלוא קומתו, תיקן לעצמו את הבלורית, הרים את ידו, ובסלסלו את שפמו הארוך, שאל בלעג באוקראינית עסיסית: ונראה אני כיהודי בעיניך? האוקראינים ביקשו סליחה ועזבוהו לנפשו.

חילק „נכסיו" ליורשים

יום מותו של ליפא הסנדלר היה יום דמע וצחוק. כך רצה בפירוש הנפטר. יום־אבל היה, כי מת איש צעיר לימים, הניח אלמנה וטף, והיה אדם נוח ואהוב על הבריות. וצחוק היה בפי כולנו כששמענו את נוסח צוואתו, שכתב ברגעיו האחרונים בנוכחות עדים. ההומור לא עזבהו עד צאת נשמתו. הצוואה היתה בערך כך: את שני זוגות התחתונים שלי הנני משאיר לטומקביץ, ראש העיר. את הגרבים הקרועים — לראש הקהילה, ואת הזוג האחד המתוקן — לילדי. וכיוצא בזה באותו נוסח.

אין זה אותו אנטשל

אנטשל רייכמן, בעל משפחה גדולה ומסועפת, היה איש לא אמיד. לפני מלחמת־העולם הראשונה, כשהיה נדחף בחצרו של הרבי, היה הגבאי מרים את ידו ונותן לו סימן, לאמור: אין מקום לאחד שכמותך! לאחר המלחמה התעשר אנטשל. כשהתקרב אל פתח הרבי, וראה את הגבאי עומד על הסף, צעק אליו: גבאי, גבאי, זה לא אותו אנטשל!

מומחה לכתובות

סבי זיידע ברייגטשס היה מן הראשונים, שנתן לבנו הקטן (אבי) ללכת לבית־הספר של הבארון הירש. כשפגו אליו החסידים ושאלוהו: הייתכן? ענה בצחוק: החלטתי שבני יגיד אחרי את הקדיש באשכנזית... וכשהגיע אבי לכיתה ב' או ג', איש מן החסידים לא כעס עליו עוד, שמו הלך לפניו והיו באים אל הילד גם מן המכובדים ביותר, כי אמרו: כשהקטן הזה כותב כתובת, המכתב מגיע אפילו לאמריקה.

כך הוא היושר

מאיר שלאם היה ידוע בחכמתו, בתורתו ואף בבקיאותו במתימטיקה הגבוהה, אך לפרנס את ביתו כראוי לא ידע. לבסוף הסתדר איכשהו כמנהל־פינקסים של עשיר מופלג, שבידיעותיו ובהשכלתו היה רחוק מאד מפקידו. פנו אל שלאם ואמרו: איה צדקת אלוהיך? אתה חכם וידען וירא־שמים, ובקושי אתה מתפרנס, ונותן־העבודה שלך, העשיר, הוא איש פשוט ונהנה מידיעותיך! ועל־כך השיב שלאם ואמר: נכון, זוה הוא הצדק. כי שערו בנפשכם, מה היה גורלו של בעל־הבית שלי עם ידיעותיו שלו, אילו היה הוא במקומי...

ד"ר הערש בלוטאל-פריפער

דער „שבת־סעמינאר" פון שלמה בעקער

פיגורן און טיפֿן פון האראדענקע

עס איז אַן אַלגעמיין באַקאַנטער פאַקט, אַז מיט פופציק־זעכציק יאָר צוריק זענען יידישע בעלי־מלאכות נישט געווען קיין בני־תורה, און יידן בני־תורה זענען נישט געווען קיין בעלי־מלאכות. אָבער עס זענען אויך געווען אויסנאַמען פון דעם כלל, און אַזאַ אויסנאַמע איז געווען שלמה בעקער, בייַ וועלכן עס פֿלעגן זיך יעדן שבת פֿאַרנאַכט צונויפקומען אַ פּאָר יידן און פֿאַרברענגען אַ פּאָר שעה מיט לערנען תורה לשמה.

געהייסן האָט ער שלמה ראָזענבערג, אָבער דאָס האָט קיינער נישט געוואוסט, ווייל אין האַראדענקע האָט מען גאָר ווייניק יידן גערופן בייַם פֿאַמיליען־נאָמען. כּמעט יעדער יִיד האָט זיך געהאַט זיין אייגענעם „צונאָמען". למשל, די דרדקי־מלמדים משה „פּיפּיק", מנשה „גוי", און דער אַביסל־גרעסערער מלמד מרדכי „פּיפּיק". דעם ברודער פון משה „פּיפּיק", שמואל בעל־־עגלה, האָט מען גערופן שמואל „בור־לאָק". ער איז געווען אַ לאַנגער יִיד און האָט תמיד געהאַט דאָס שטריימל שיף אויף אַ האַלבן קאָפּ, און האָט תמיד דערציילט אַז ער איז געשטאַנען אויף וואַך אין שלאָס שענ־ברוין, און האָט געזען דעם קייזער פראַנץ־יאָזעף, וועלכן די האַראַדענקער יידן האָבן גערופן „פראַיים־יאָסל" (דעם דייטשן קייזער, ווילהעלם, האָט מען גערופן „וועלוואַלע"). די מלמדים משה און מרדכי זענען געווען אַביסל „באַליִיבט", מיט גראָבע בייכער, האָט מען זיי גערופען „פּיפּיק". מנשה־מלמד איז נישט געווען קיין גרויסער תלמיד־חכם, אָבער דאָך האָט ער געהאַט עטלעכע טיץ תלמידים אין עלטער פון דריי ביז זעקס יאָר, און געזאָגט האָט מען, אַז ער האָט אפילו אַלע זייַנע תלמידים נישט געקענט. אַמאָל האָט ער געזען אַ קליין ייִנגעלע ליגן אין דער פּאָסע, פּרעגט ער דאָס קינד: וואָס טוסטו דאָ? זאָגט דאָס קינד: רבי, איך לערן בייַ אייך. אַזוי — זאָגט מנשה — לערנסט בייַ מיר? ברענגזשע מיר געלט!

אַנדערע האַראַדענקער יידן האָבן גהאַט „צונעמען" וואָס מ'האט נישט געוואוסט זייער מקור. למשל: „ניוכצי", ברוך „שמאַניע", יהודה „בעזשאָר" (יהודה מלמד) און זיין ברודער חיים „בעזשאָר". די ביידע ברידער האָבן גהאַט דעם פאַ־מיליען־נאָמען טויבער. חיים בעזשאָר איז געווען אַ קירזשנער, האָט אָבער נישט גהאַט קיין גדולה צו דער מלאכה, האָט ער גהאַנדעלט: זומער מיט אויבסט און די איבריקע חדשים פון יאָר האָט פֿאַרקויפט פיש. ער איז געווען א יִיד אַ שרייַער, אַ סאַציאַליסט, און האָט געקענט האַלטען אַ רעדע. ער איז געווען דער „ראש־המדברים" אין פאַליש'ל און האָט געקומפט קעגן אומרעכט. זיין פֿאַרשטעלונג פון סאַציאַליזם איז געווען אַ מאַדנע. מיין שוואָגער, אַשר שטרייט ז"ל, איז געווען אַ בונדיסט, און חיים בעזשאָר האָט דאָרויף תמיד געזאָגט: שלמה שטרייטט זון, אַשר, איז אַ סאַציאַליסט — זאָל ער חתונה האָבן מיט מיין טאָכטער!

זיין ברודער יהודה (איז געווען בליִנד אויף איין אויג) האָט געקענט לערנען און איז געווען אַ מלמד. ער האָט פּיינט געהאַט דעם געוּרוף פון קנאַבל — פלעגן אים די תלמי־דים אַנרייבן קנאַבל אויפן טיש. ראש־השנה איז ער געווען דער בעל־תוקע אין בית־המדרש. איינער פון מיינע רביס האָט געהייסען משה פליגלער און מ'האָט אים געוּרופן משה „מוציקל". מיין קענטעניש פון חומש און רש"י האָב איך אים צו פֿאַרדאַנקען, און בייַ אים האָב איך אַנגעהויבן צו מאַכען אַ „לייענען" (פון גמרא). אַז אַ יינגעל האָט געוואָלט לערנען — האָט ער זיך ממש מוסר־נפש געווען. אַזוי האָט ער מיט מיר געלערנט אפילו אין די יִמים־טובים נאָכמיטאָג.

האַראַדענקע האָט אויך געהאַט אַ אייגענעם „קייזער" און אַ „פרינץ". דער קייזער און זיין זון דער פרינץ זענען געווען — שנייַדערס. פאַרוואָס זיי האָבן דעם נאָמען באַ־קומען איז מיר נישט באַקאַנט. אַזוי ווי זייער דירה איז פאַרברענט געוואָרן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן זיי מיט אַנדערע משפחות אין יאָר 1918 געוואוינט אין דער אַלטער האַראַדענקער שפיטאַל־געבייַדע (אַפֿאַר יאָר פאַר דער מלחמה איז דאָרט געווען דאָס פּוליישע גימנאַזיום), און דערפאַר האָט מען דאָס הויז שפעטיש געוּרופן „שלאָס שענבּרון".

אַזוי ווי מען האָט שלמה ראָזענבערג געוּרופן שלמה בעקער, וועגען זיין מלאכה, אַזוי האָט מען אויך אַנדערע האַראַדענקער געוּרופן לויט זייער מלאכה; למשל: זעליג בעקער, לייזער בעקער, יאָסל בעקער, וועלוול בעקער, שלום הערש שנייַדער (פּינק), דער בעל־קורא פון דער שיהל, אשר סטאַליער, יאָסל בלעכער, יאָשע חזן (דער הויפּט־חזן פון האַראַדענקע). אַנדערע ווידער האָט מען גערופן נישט לויט זייער מלאכה, למשל הערש דאַלינגער און הערש מאָס־לער — בייַדע שנייַדערס. דעם שמש פון דער שיהל האָט מען גערופן יאָסל באַיקע (זיין פאַמיליען־נאָמען איז געווען פאַלגער). דעם קברן האָט מען גערופן „בונדזייער", אַן אַלטער יִיד, וואָס איז אויך געווען דער אויפזעער איבער די עירובין

פון דער שטאָט. ער האָט זיך געשטעלט זיין מצבה ביים לעבן, מיטן „איש תם וישר״ און דעם גאַנצן נוסח, נאָר דער טאָג פון דער פטירה האָט געפעלט. דעם חזן פונעם בית־המדרש, אלישע, האָט מען גערופן אלישע בּאָס. געהייסן האָט ער פלעשנער, נאָר געקאָנט האָט מען אים מיטן נאָמען אלישע באָס.

א האַראַדענקער טיפּ איז געווען „דער היסענדיקער שניידער״, שלמה „פרעצליק״ (זיין פאָמיליע־נאָמען איז געווען מאַרגענבּאָסער). ער איז געווען א חסיד פונעם „רבי בחור״ פון קאָלאָמיי. ווינטער האָט ער געשניידערט, און זומער איז ער א פאָר חדשים געווען גבאי ביים „רבי בחור״. די קאָרטלער צום רבין אום ווינטער האָב איך געשריבן, און נישט נאָר געשריבן, נאָר אויך מחבר געווען. אין האַראַדענקע איז דער רבי־בחור איינגעשטאַנען ביי משה שפירער, א הויז מיט א ברייטען טויער. די חסידים זענען געווען בעלי־מלאכות, וואָס האָבן נאָרמאַל זייער מניין געהאַט אין דער סטאַליערי־שער קלויז. שבת נאָכמיטאָג צום טיש זענען געקומען פיל בחורים (וגם אני ביניהם), צו הערן די חכמות פונעם רבין. שלמה „פרעצליק״ האָט זיך צעהיסט, פרעגט דער רבי די חסידים: וועמען זאָל שלמהלע געבן זיין הוס? זאָגן די חסידים: די גויים. ניין, זאָגט דער רבי, ער דאַרף אים געבן דעם גלח, ווייל אין דער תורה שטייט (ויקרא, י״ג, ל״ג): „והת־גלח (והיס־גלח). באַלד האָט דער גבאי, א ייד מיט א ווייסער באָרד, אַריינגעבראַכט דעם קוגל. זאָגט דער רבי: איך האָב א גבאי — איז ער כולו ווינטער: ווייס איז ער ווי שניי — און פרעעסט...

מסתמא זענען די בחורים, וואָס זענען געזעסן אַרום, געווען גילוחים. דער רבי האָט דאָס געזען, הויבט ער אָן צו דערציילן: „מיין פעטער מאיר (געמיינט האָט ער ר׳ מאירל פרעמישלי־אָגער) איז אַמאָל געווען אויפן בית־עולם. קומט צו אים צו א דייטש, א גילוח, וואָס האָט מסתמא גע־האָט יאָרצייט, און פרעגט: אויף יעדער מצבה שטייען די אותיות ת׳ נ׳ צ׳ ב׳ ה׳, וואָס באַדייטן זיי? האָט אים מאיר געענטפערט: די אותיות באַדייטן: תי נאָ צאָ בארדו האַליש?

איינער פון די ערשטע תלמידים פון שלמה בעקערס „שבת־סעמינאַר״ איז געווען יצחק־אַריה דער בלינדער (געווען בלינד אויף איין אויג), בעל־כורחו א שניידער, אָבער פון נאָטור אויס א „איש־הרוח״. ער האָט געהאט א שטוב מיט קינדער, אָבער אויף שבת האָט ער נישט אַלעמאָל געהאט. איין דאָנערשטיק האָט ער געלאָזט אָנפילן די טאַרבעלעך מעל דורך מיין שוויגער ע״ה, און צוגעזאָגט צו באַצאָלן מיט ניין. דעם צווייטן דאָנערשטיק האָט ער שוין ניט געהאט די העזה צו נעמן מעל ביי דער שוויגער, האָט ער זיך אַרומגעדרייט פאַר דעם געווּעלב, ביז ער האָט דערזען אַז אין געווּעלב זיצט דער שווער. האָט ער זיך פון דעם שווער געלאָזט אָנפילן די טאַרבעלעך, וויידער אויף אָפצונייען... נ״ך מיטן מלב״ם האָט אָבער יצחק אריה געהאַט, און דאָס אליין באַווייזט שוין זיין כאַראַקטער אַלס איש־הרוח. ער האָט געהאַט א הייזל מיט א דירה פאַרטער און א דירה אין קעלער; ער אליין האָט געוואוינט אין דער קעלער־דירה. ווינטער פלעג איך קומען צו יצחק־אריהן לערנען פרייטיק־צונאַכטס, און זומער — שבת אינדערפרי, פאר שחרית. אַז איך בין אַריינגעקומען פרייטיק־צונאַכטס, איז געזעסן די גאַנצע משפחה ביים לאָנגען שנייִדערטיש און געזונגען זמירות „עד לב השמים״. מ׳האָט געקאָנט מיינען, דאָ זיצט צו א ייד א גביר מיט זיין משפחה און געניסט פון עונג־שבת. דער אמת איז געווען, אַז די חלות וועלכע יצחק־אריהס ווייב (א קליינע, אייגעדאַרטע יידענע) האָט געבאַקן, זענען געווען פון געבאַרגט מעל.

הערשעלע אָסטראָפּאָליער האָט געזאָגט, אַז דער שוערס־טער טאָג אין זיין לעבן איז תמיד געווען דאָנערשטיק. וועז זיין מאַמע איז מיט אים געווען שוואַנגער, האָט זי דאָנער־שטיק אויסגעטראָגן מעל, כדי צו פאַרדינען מעל אויף שבת. דאָס מעל האָט זי געטראָגן אויפן בויך, און אַזוי האָט ער שוין אין דער מאַמעס בויך געמוזט דאָנערשטיק טראָגן מעל. אַלס חדר־ייִנגעל האָט ער דאָנערשטיק געמוזט קענען די סדרה, כדי דער רבי זאָל אים נישט קנייפּן אין די באַקן און אין די פּויקעס. וועז ער איז עלטער געוואָרן האָט ער דאָנער־שטיק געמוזט אַליין אויסטראָגן מעל, און נאָך דער חתונה האָט ער דאָנערשטיק געמוזט געבן דעם וווייב אויף שבת... דעמזעלבן גורל האָבן האָבן האָט א גרויסער טייל פון די האַר־דענקער יידן. „האָבן אויף שבת״ איז נישט געווען בלויז האָבן חלות אויף שבת, נאָר אויך ברויט אויף דער גאַנצער וואָך, וויייל פרייטיק האָט מען געבאַקן ברויט פאַר דער גאַנצער וואָך. דאָס ברויט האָט מען אויסגעלעגט אויפן קוימען, פאַר יעדן טאָג פון דער וואָך א ברויט. דאָס איז געווען ווי א קאַלענדער, פון וועלכן מען רייסט יעדען טאָג אַראָפּ א בלעטל — אַזוי האָט מען יעדן טאָג אַראָפּגענומען א ברויט. גלייכצייטיק איז דאָס אויך געווען א דיסטריבּוציע, „במידה תאכל לחם״, נישט אויפצוזעסן היינט דאָס ברויט וואָס דאַרף זיין אויף מאָרגן.

זומער פלעג איך איינמאָל ביז צווייאָל אין דער וואָך אַראָפּלויפן די טרעפ צו יצחק־אריהן. באַלד ווי ער האָט מיך דערזען, האָט ער געזאָגט: איך בעט דיך הערשעלע, לערן א קאפיטל פסוק מיטן מלבי״ם, איך זאָל קענען מיטלערנען און בלייבן נייַען.

אַן אַנדערער תלמיד פון שלמה בעקערס „שבת־סעמינאַר״ איז געווען הערש דער לאָנגער, א הויכער, קינדערלאָזער ייִד, וואָס האָט פרייטיק נאָכמיטאָג פאַרקויפט צעפּראָזשעטע קערן (פון אַרבּוזעס) אויף שבת. ער איז אויך געווען דער בעל־קורא פונעם סעמינאַר שבת צו מנחה. דער סעמינאַר האָט אַליין א מניין געהאַט, אָבער שבת צו מנחה איז מען געגאַנגען דאָוונען אין דער גרויסער שיהל. סאיז שוין כמעט געווען פינצטער, און מ׳האָט קוים געזען צו לייענען, איז מען געגאַנגען אין שיהל אַריין, וויייל דאָרט זענען געווען הויכע פענצטער און מען האָט נאָך געקאָנט לייענען.

וויטערע תלמידים זענען געווען: זעליג בעקערס זון, מענדעלע קירזשנערס זון (לאָמפנער), פאַיקאָלע (פאַיע) גרא־פאַכס זון, א ייד וואָס האָט פאַרקויפט אין מארק ציבעלעס און קנאַבל, דער איידעם פון שלמה בעקער (זיין טאָכטער רחלס מאַן), ואני הקטן. מ׳האָט געלערנט גמרא מיט תוספות

און מיט דעם מהר"ם, און אויך „אור החיים" אויף תורה. איך דערמאָן מיך אַ חמישה־עשר בשבט וואָס איז אויסגע־קומען אום שבת־שירה, ווי מ'האט אים געפייערט מיט אַ פעסל ביר און מיט פירות פון ארץ־ישראל (אַ קאָנטראָסט צו דעם וועטער אין דרויסן: אַ הויכער שניי און אַ פראָסט וואָס האָט „געראַדט וועטער"). מיר זענען בין־השמשות גע־גאַנגען דאָוונענען מנחה, און דער שניי האָט געסקריפעט אונטער די פיס.

אי־צט נאָך אַ פאָר וועטער וועגן דער „הויכשול" פון האָראָדענקע, איך מיין דעם גרעסטן גמרא־מלמד פון האָראַ־דענקע — קלמן־שמואל. נאָך וויניק תלמידים אין אַלטער פון בר־מצוה האָבן זוכה געווען צו זיין תלמידים פון קלמן־שמואל, און די זכיה האָב איך געהאַט. זעקס אַזייגער אינדער־פרי בין איך געגאַנגען אין חדר, אינדערפרי האָט מען געלערנט יורה־דעה מיט דעם ש"ך, איך האָב געלערנט הלכות מליחה והדחה, און איך בין מודה אַז די דערשיינונג פון „פליטה ובליעה" האָב איך ריכטיג פאַרשטאַנען ערשט ווען איך האָב שטודירט קאָלאָאיד־כעמיע... נאָך דעם דאָוונענען האָט מען געלערנט דעם „שיעור" גמרא מיט תוספות, און שפעט נאָכ־מיטאָג זומער, אַדער נאָך מעריב ווינטער האָבן די תלמידים געמאַכט דאָס „ליינענען" (אַליין געלערנט גמרא). די „סדרה" האָט מען דאָנערשטיק שפעט נאָכמיטאָג, אַדער נאָך מעריב, „דורכגעזיבערוועט", און נ"ך האָט מען איבערהויפט נישט געלערנט ביי קלמן־שמואלן.

דאָס קליינע שטעטעלע האָראָדענקע האָט אויך אַרויס־געגעבן אַ גאָר באָרימטן שוישפילער, אַלעקסאַנדער גראַנאַך, און אַ אָפערן־זינגערין — אירענאַ פּפיפער, צוויי קינסטלערי־שע באָרופן, וואָס זענען גאָר זעלטן געווען ביי יידן אין מזרח־גאליציע.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

יצחק שפירא

מסירות־נפש מקיים צו זיין א מצוה

א. די מקווה

ס'איז אַ ווינטער נאָכט, די העלע שטערן פינקלען און בלאָנקען, דער הימל איז בלוי און די ערד איז באָדעקט מיט אַ דינער שיכט פון ווייסן שניי. דער פראָסט האָט אויסגעמאָלן פאַרשידענע פיגורן אויף די פענצטער, אָבער דאָס ליכט רייסט זיך דורך זיי אַרויס און באַלויכט מיר דעם וועג צום שטעטישן באָד. און וואָס מער איך דערנענטער זיך צום „פראָוואָל", וואָס ציט זיך דורך דער לענג פון אונדזער שטעטל, אַלץ מער פיל איך זיין שארפן שטעכנדיקן גערוך. איך גיי פאַרבי ביי דער לאָנגער יאַטקע, וואָס אירע טויערן זענען איצט פאַרמאַכט און פאַרשלאָסן. אין מיינע קינדער־יאָרן האָב איך אַלעמאָל געפילט אַ מאָדנע שרעק פאַר דער פאַרשלאָסענער יאַטקע, און איך שפּאַן גיכער צו דער בריק און צו דעם מרחץ.

ביים וועג שטייען הויכע דאָרפישע וועגענער, יעדער געשפאַנט צו אַ פאָר פערד, וואָס שטייען און עסן פאַמעלעך דעם האָבער פונם זאַק, אין וועלכן זייער קאָפּ איז אַריינגעטון. אויף יעדן וואָגן זיצט אַ פאַרשלאָפענער גוי, אייגעהילט אין אַ פעלץ און די פיס טיף פאַרגראָבן אין שטרוי. שעהן־לאַנג זיצן זיי אַזוי און וואַרטן, ביז די „פּאַני" וועט אַרויסקומען פונם באָד, און זיי וועלן קענען זיך לאָזן אין וועג אַריין, צוריק אין דאָרף אַריין.

ביים אַריינגאַנג וואַרטן אויף מיר דער פאַכטער פונם באָד, פישל קרוק, און זיין וויבּ, די „טיקערן", וואָס גיט אַכטונג אויף די וויבּער ביי דער טבילה. זיי שטייען ביידע אומגע־דולדיק, מיט אַ שווער האַרץ, ווייל פונקט אַזוי אומגעדולדיק זיצן אינווייניק די וויבּער אין דאָלצערנע „ביטלעך", אין דעם וואָסער, וואָס וועט קעלטער פון מינוט צו מינוט, און קוקן אויס זיי זאָלן קענען אַראָפגיין און זיך אָפּטובלען אין מקווה, לויטן דין. יעדן חודש קומען אָט די וויבּער פון די דערפער, פון נאָענט און פון וויט, זיך צו „רייניקן" אין דער מקווה. אָבער דאָסמאָל האָט זיך די מקווה נישט אָנגעפילט, און די וויבּער האָבן באָשלאָסן צו וואַרטן ביז שפּעט, אָפילו ווען ס'זאָל אויסקומען צו וואַרטן אַזוי די גאַנצע נאַכט.

איידער איך גיי אַריין אין שוויץ־באָד, וואו עס גיפינען זיך די צוויי מקוותס, די קאָלטע און די וואַרעמע, שרייט די „טיקערן" צו די וויבּער: „איציקל דעם דיינס גייט?" און די וויבּער דעקן זיך איבער מיט די ליילעכער, און גיינדיק צו דער מקווה הער איך ווי זיי מורמלען: „דאָס מאָל מעג זיין אַביסל ווייניקער וואַסער..."

איך נעם אַרויס דעם שליסל, וועלכן מיין פאָטער האָט מיר איבערגעגעבן אין די הענט, איך שליס אויף דעם שלאָס און הויב אויף דעם דעקל. און דאָ באָווייזט זיך דייטלעך דער שפּאָלט, וואָס באַצייכנט ביז וואהין דאָס וואָסער מוז דערגיין, כדי ס'זאָל זיין „שיעור מקווה".

פאָר די יענקע וואָס קענען זיך נישט אויס אין די דינים פון „טבילה", מוז איך אויפקלערן אין וואָס דאָ גייט. כדי די מקווה זאָל זיין כשר, האָט דאָס וואָסער געמוזט דערגיין צו אַ געוויסער הויך און האָבן אַ געוויסע מאָס. האָט זיך אָבער געטראָפן אַמאָל, אַז דער קוואַל האָט געגעבן וויניק וואָסער, און די מקווה האָט זיך נישט אָנגעפילט איבער נאַכט און אָפילו נישט איבערן זונטיקדיקן טאָג. אין אַזאַ פאַל פלעגט מיין פאָטער גיין אַלעמאָל קאָנטראָלירן, צי האָט זיך די מקווה שוין אָנגעפילט, ווייל דאָס האָרץ האָט אים ווייי געטון וואָס די כשרע יידישע וויבּער, וואָס זענען געקומען פון אַזוי ווייט אין מקווה אַריין, מוזן וואַרטן אַזוי לאַנג און אויסקוקן די מינוט זיי זאָלן קענען זיך טובלען; און אין אַזעלכע טעג פלעגט מיין

פֿאַטער אָפּטמאָל פֿאַרלאָזן זיך אויף מיר, און מיך שיקן זען צי די מקוה איז שוין פול, כאָטש איך בין נאָך געווען אַ קליין יינגל פֿאַר דער בר־מצווה. און איך געדענק ווי גליקלעך איך בין געווען, ווען איך האָב געקאָנט אַנגאָגן די בשורה, אַז דאָס וואָסער איז דערגאָנגען ביז צום שפּאָלט. איך האָב זיך עפּעס געפּילט וויכטיק, ווי איינער וואָס ברענגט גאָר אַ חשובע בשורה, כאָטש איך האָב דעם צוועק און דעם תכלית פון דער מצווה זיכער נישט פֿאַרשטאַנען.

ב. דער אתרוג

ס׳האָבן זיך דערנענטערט די „ימים נוראים״ אין יאָר תרע״ו (1915). קורץ פֿאַר די ימים טובים זענען מיר צוריק־געקומען קיין האָראָדענקע נאָך דער צווייטער אינוואַזיע, וואָס האָט געדויערט בלויז זעקס וואָכן. עפּעס האָבן מיר געפּילט, אַז מען דאַרף נישט אַנטלויפן ווייט, אַז דער רוס וועט זיך דאָסמאָל לאַנג נישט האַלטן. דער גרעסטער טייל פון די האָראָדענקער יידן זענען אַנטלאָפן קיין סניאַטין, קיין וויזשניצע און אין אַנדערע שטעט אין דער בוקאָווינע. אָלע אין יענער זייט פונם פרוט, וואו מען האָט די רוסן אָפּגעהאַלטן.

די יידן וואָס זענען געבליבן אין שטאָט האָבן שטאַרק געליטן פונם רוסישן מיליטער. אַסך הייזער זענען געווען פֿאַרברענט אָדער גלאָט צעשטערט. אין שיהל איז געווען פֿאַרברענט אָלץ וואָס איז געווען פון האָלץ — דער אַלטצערנער דאַך, די בענק, דער ארון־קודש און דער באַלעמער, בלויז די הויכע וועגט און די צוויי פולישן זענען געבליבן שטיין, און די גרויסע פּירקאַנטיקע שטיינער האָבן פון זיי אַרויסגעקוקט ווי די שטיינער פונם כותל מערבי.

די רוסן האָבן זיך פֿאַרגראָבן אין יענער זייט דניעסטער, נעבן איסטיטשקע, און „אונדזערע״ האָבן זיך באַפעסטיקט אין די גרובנס פון דער זייט, ביי סעמאַקאָווץ. די עסטרייכער האָבן געבראַכט צו דער פראָנט דעם גרעסטן קאָנאָן וואָס האָט דעמאָלט עקזיסטירט, דעם צוויי־און־פערציקער, אָדער „די דיקע בערטע״, און אַז ער איז דורכגעפֿאָרן אין שטאָט האָבן די פּענצטער געציטערט.

פֿאַר „ימים נוראים״ האָט מען אין די פֿאַררויכערטע פלּוּשן און אין די אָנדערע שיהלן נישט אויפֿגעהערט צו ריידן וועגן דער גרויסער צרה — עס פעלן די „אַרבעה מינים״ אויף סוכות... מען האָט אָנגעבעטן אָלע סוחרים, וואָס זענען געפֿאָרן ביז קיין לעמבערג און אָפּילו נאָך ווייטער, זיי זאָלן נאָכפֿרעגן און טראָכטן צו באַקומען עפּעס אַ שטיקל אתרוג — אָבער ס׳האָט אָלץ נישט געהאָלפן. מיין פאָטער ע״ה, וואָס האָט, גלייך ווי אָלע רבנים אין אונדזער געגנט, געהאַנדלט יעדעס יאָר מיט ארץ־ישראל אתרוגים און מיט אתרוגים פון קאָרפֿו, האָט ערגעץ־וואו געפונען אַ רעשטל פון אַלטן לולב, אַ פֿאַרגעלטן און פֿאַרדאָרטן, און ער האָט געפּסקנט אַז מען מעג איבער אים מאַכן אַ ברכה. הדסים האָט מען אויך בדרך נס באַקומען אין קאָלאָמיי, און „ערבות״ קען מען אומעטום באַקומען וואו עס וואַקסן וועדבעס ביים טייכל. אָבער דער עיקר האָט געפעלט — ס׳האָט געפעלט דער אתרוג!

און ס׳האָט גאָרנישט געהאָלפן; פון אָלע האָפענונגען האָט זיך גאָרנישט אויסגעלאָזט, און אַ שווערער אומעט האָט באַדעקט די שטאָט. פרומע יידן זענען אַרומגעגאַנגען פֿאַר־צווייפלט — וואָס וועט טון קהל אָן אַ אתרוג? פלוצים ערב יום־טוב ביים דאָווענען, האָט מען אָנגעהויבן זיך צו סודען און צו שושקען. עפּעס האָט מען זיך דערוואוסט, אַז אין יענער זייט דניעסטר, אין רוסישן געביט, האָבן אחינו בני ישראל באָווירן צו באַקומען אתרוגים פון רוסלאַנד, און אַז די שטאָט טויסט, דאָס הייסט טלוסטע, האָט באַקומען אַן אתרוג, און דערצו אַ שיינעם אתרוג. זענען זיך באַלד צונויפגעקומען די גבאים און די קלוגע יידן פון דער שטאָט מיט מיין פאָטער ע״ה בראש, צו געפינען אָן עצה ווי אַזוי צו באַקומען דעם אתרוג קיין האָראָדענקע. און זיי האָבן געפונען אַן עצה!

ס׳האָט זיך געטראָפן אַ מוטיקער גוי פון דער קאָטיקיווקע, וואָס האָט מסכים געווען פֿאַר אַ הויכן און ממש לעגאַנדאַרן פרייז זיך איינצושטעלן דאָס לעבן און אַריבערצוגיין דעם דניעסטר, וואו די פראָנט איז געווען, כדי צו ברענגען אַ בריוול פון מיין פאָטער צום טויסטער רב. און באַלד יום־טוב ביינאַכט האָט זיך דער גוי אַוועקגעלאָזט אין וועג אַריין.

דעם ערשטן טאָג סוכות אינדערפרי זענען יידן געשטאַנען איינגעהילט אין די טליתים און זענען נישט אַהיימגעגאַנגען קידוש מאַכן — אפשר וועט זיך השם יתברך מרחם זיין און דער גוי וועט אָנקומען, וועט מען נאָך קענען בענטשן אתרוג. אָבער דער טאָג איז אַוועק און די נאַכט איז געקומען, און דער גוי איז נישטא. צומאָרגנס איז מען פרי אויפגעשטאַנען און מ׳האָט אויסגעקוקט דעם „טייערן גוי״. מען האָט שוין באַווירן אָפּצודאַוונען, מען קוקט זיך אויס די אויגן, און דער גוי איז נישטא...

און פלוצים, ווי עס זאָל האָבן דורכגעגאַנגען אַ בליץ דורכן הימל, איז אין שטאָט ליכטיק געוואָרן: ס׳איז אַרויס אַ קלאַנג פון איין עק שטאָט ביז צום צווייטן, אַז דער אתרוג איז אָנגעקומען און ער איז ביים דיין אין הויז. גאַנצע מניינים זענען געקומען און האָבן זיך פֿאַרזאַמלט ביים הויז; הונ־דערטער מענטשן, מענער, פרויען און קינדער, האָבן דאָס הויז באַלאָגערט.

מיין פאָטער ע״ה האָט געהיטן דעם אתרוג, וואָס איז געלעגן איינגעוויקלט אין פלאָקס און אין דעם זילבערנעם שאָטעלע. ער האָט זיך באַראָטן מיט זיינע מקורבים און מען האָט באַשלאָסן אַריבערצוגיין מיטן אתרוג אין דער גרויסער שיהל אַריין, וועלכע איז געשטאַנען ליידיק און פוסט נאָך דער שריפה, וויל דאָרט האָט געקאָנט אַריין דער גאַנצער עולם, וואָס איז געווען גרייט זיך מוסר נפש צו זיין כדי מקיים צו זיין די מצווה פון „אתרוג־בענטשן״.

די מקורבים זענען אַרויסגעגאַנגען די ערשטע, כדי פריי צו מאַכן דעם וועג, און מיין פאָטער איז געגאַנגען צווישן זיי און האָט געטראָגן דעם אתרוג מיטן לולב, וועלכן ער האָט אַליין באַפוצט מיט הדסים און מיט גרינע ערבות, און איך, דער צעניאָריקער בחור, האָב זיך אים נאָכגעשלעפט און אים געהאָלטן ביים גאָרטל. אָזוי זענען מיר אָנגעקומען אין דער גרויסער שיהל אַריין.

מיין פאָטער האָט זיך אַרויפגעשטעלט אויף איינער פון די

שטיינערנע בענק ביי דער צפון־וואַנט, האָט אַרויסגענומען דעם אתרוג פונם פושקעלע און אַלעמען אין די אויגן האָט ער געזאָגט דעם אתרוג מיטן לולב און געמאַכט די ברכה „על נטילת לולב". טערען האָבן זיך געגאָסן פון די אויגן אים אַליין און אַלע יידן וואָס האָבן געענטפערט „אָמן" אויף זיין ברכה. דערנאָך האָט ער זיך געווענדעט צו דער עדה יידן און געבעטן ביי זיי, זיי זאָלן דעם אתרוג נישט דריקן מיט די פינגער, זיי זאָלן זיך אָפווישן די הענט אידער זיי נעמען אים, און זאָלן חס וחלילה דעם „פיטם" נישט אָפּברעכן; און האַלטן זאָלן זיי אים נישט מער ווי אַ מינוט — ביז נאָך דער ברכה.

פּינף אַזיגער פאַרנאַכט האָט מען באַדאַרפט דעם אתרוג צוריק אָפּשיקן קיין טויסט, ווייל בתנאי זה האָבן די דאָרטיקע יידן מסכים געווען אויסצולייען דעם אתרוג און געבן דער האָראָדענקער קהילה די מעגלעכקייט מקיים צו זיין די מצווה כאָטש איין מאָל, דעם צווייטן טאָג יום־טוב. האָט זיך מיין פאָטער געבעטן ביים עולם זיי זאָלן זיך צואיילן, אָבער זיינע בקשות האָבן נישט געהאָלפן. דער עולם איז געוואָרן וואָס אַמאָל גרעסער, דאָס געדרענג וואָס אַמאָל שטאַרקער. מיין פאָטער האָט דעם אתרוג פון די הענט נישט אַרויסגעגעבן, אָפילו נישט פאַר אַזעלכן חשובע יידן, וואָס „כלי קודש" האָבן בדרך כלל נישט געוואָגט זיי עפעס אָפּצוזאָגן... אָלע האָבן זיך געמוזט באַגניגן מיט טרייסלען דעם לולב און בלויז באַרירן דעם אתרוג, וועלכן מיין פאָטער האָט געהאַלטן אין זיינע הענט. און די וועלכע האָבן שוין אָפּגעבענטשט האָבן זיך קוים אַרויסגעריסן פונם געדרענג, פאַרשוויצטע, צעשוויבערטע און אָפּגעריסענע, און אָלע האָבן זיי מקנא געווען, גלייך ווי זיי וואָלטן געוואונען דאָס גרעסטע געווינסט...

צוויי־און־אַ־האַלב שעה האָט געדויערט ביז דער גאַנצער עולם איז אַזוי פאַרבייגעגאַנגען און געבענטשט אתרוג, און בייַ אָלע האָבן די פנימער געלויכטן, וואָס זיי האָבן זוכה געווען מקיים צו זיין די מצווה. און ערשט וועז מיר זענען אַרויס פון דער שיהל האָבן אונדז אָפּגעוואָרט אין דרויסן אַ מעגגע פרויען, און האָבן פאַרלאַנגט מען זאָל זיי אויך מזכה זיין מיט דער מצווה. מיין פאָטער האָט זיי געגעבן צו פאַרשטיין, אַז בשעת הדחק זענען ווייבער פטור פון דער מצווה, אָבער זיי האָבן זיך נישט געלאָזט איבערצייגן. ער האָט געמוזט איבערגעבן דעם אתרוג מיר אין די הענט — אָליין האָט ער דאָך נישט געקענט קומען אין באַרירונג מיט דער האָנט פון אַן אשה — און איך בין אַ גאַנצע שעה געשטאַנען אַרומגערינגעלט פון כשרע יידענעס, וואָס דאָס האָרץ איז זיי אויסגעגאַנגען נאָך אַ מצווה, און זיי האָבן מיט טרערן אין די אויגן געמורמלט די ברכה „על נטילת לולב" און דערנאָך „שהחיינו וקיימנו"...

דערנאָך האָט מיין פאָטער אָפּגעריניקט דעם אתרוג מיט וואַקס און אַראָפּגענומען פון אים די פלעקן פון די פינגער, און דער גוי איז צוריק אַוועק מיט דעם פאַרבאַרגענעם וועג, פון וועלכן בלויז ער אָליין האָט געוואוסט, אָפּצוגעבן די טייערע פרי די טויסטער יידן.

די איבעריקע טעג יום־טוב האָבן מיר זיך באַגניגט בלויז מיטן לולב. אָבער הושענא־רבה איז די שטאַט איבעראָשט געוואָרן, וועז דער זעלבער גוי איז ווידער געקומען און האָט מיטגעבראַכט פון טויסט אַן אתרוג — כאָטש אָפילו מיט אַ פגם, וואָס אין נאָרמאַלע ציטן האָט מען זיך מיט אים באַדינט בלויז צו די „נענועים", צום טרייסלען. די טויסטער יידן האָבן געוואוסט ווי די האָראָדענקער יידן פלאָגן זיך נעבעט אַן אַן אתרוג, און האָבן פאַר זיי באַזאָרגט אין טשאָרטקאָוו אַן אייגענעם אתרוג. אָבער דאָס מאָל איז שוין דאָס געדרענג נישט געווען אַזוי גרויס. וועד סאיז געקומען בענטשן האָט מען ביי אים געבעטן ער זאָל זיך באַטייליקן אין די הוצאות, וואָס זענען געווען גאָר גרויס — האָבן טאָקע אָסך פון זיי פאַרציכטעט מקיים צו זיין די מצווה צום צווייטן מאָל און באַצאָלן פאַר איר מיט מזומנים... אָבער דער רוב האָט געזן באַצאָלט, מיט אַ ברייטער האָנט און מיטן גאַנצן האָרץ.

זאָל זייער זכות ביישטיין אונדז אָפּגעוואָרט אין כל ישראל.

רוסים שבויים מפנים הריסות בתי היהודים שנחרבו בפלישה ב־1915

רוסישע געפאנגענע ארבעטן ביים אָפּרייניגן די חורבות פון יידישע הייזער. 1915.

Russian war prisoners clearing off demolished Jewish Houses — 1915.

שמשון מעלצער

ר׳ נחמן האראדענקער

וועז געקומען אין טבריה, אין הייליקער שטאָט,
איז דער צדיק דער ערשטער, וואָס האָט מיט גאָטס גנאָד
נאָך געלעבט ביים בעש״ט, ביי דער שאָפער פון חסידות —
ניט געקומען איז ער גאָר אַליין, ניט ביחידות,
נאָר מיט חסידים אַ גאַנצע און גרויסע חבורה,
אַלץ געהויבענע לייט, אַלע מענטשן פון צורה...
זיך געדונגען אַ חצר, פאַר אַלע קיין ענגער —
און אזוי זיך באַזעצט האָט ר׳ נַחמן האָראָדענקער.

איז געזעסן אין חצר די גאַנצע פמליא,
האָבן עוסק געווען דאָרט אין מלי מעליא,
און ווער וייסט גאָר מיט וואָס זיי האָבן דאָרט זיך
פאַרנומען...
אז זיי זיצן פאַרשלאָסן, ס׳טוט קיינער ניט קומען...
פון גאַנץ־פרי שוין מען זיצט אין דעם טלית און תפילין,
און מען דאַוונט, מען זינגט די מזמורים פון תהילים...
אויך בייגאַכט האָבן געקלונגען אַלץ העכער און לענגער
די געזאנגען פון תהילים ביי ר׳ נחמן האָראָדענקער.

און די ספרדים אָרום האָבן קנאַפּ וואָס פאַרשטאַנען
ווער עס איז דאָס דער צדיק, צוליב וואָס און פונוואַנען
ער געקומען אַהער איז אין חצר צו וואוינען...
ובפרט אַז פון דאָרקייט די ערד הויבט אַן ברוינען,
און דאָס האָרץ איז ביי יעדן פאַרזאָרגט און פאַרביטערט,
וויייל מען האָט פאַר אַ יקרות, פאַר הונגער געציטערט —
וועט דאָך קיינעם נישט אויפאַלען צו פארשן נאָך לענגער
ווער עס איז אָט דער רבי, ר׳ נַחמן האָראָדענקער!

און נאָכדעם ווי די רעגנצייט איז שוין אַריבער,
זענען אַלע געווארן אַלץ טרויריקער, טריבער.
די סכנה פון הונגער האָט הערצער צעבראָכן,
אויף די פעלדער די ערד איז צעפלאַצט און צעשטאָכן,
אויסגעליידיקט די וועלט און צעגליט און צעהיצט,
ס׳האָט פון הימל די זון ווי מיט פייער געשפריצט —
דאָן איז אַלע באַפאַלן אַ פחד, אַן אימה,
צי ייד, צי אַראַבער, צי — להבדיל — אַ בהמה.

האָבן אונדזערע בריידער, די ספרדים די פרומע,
אין די שיהלן זיך אַלע געזאַמעלט, געקומען
דאָרט מתפלל זיין, בעטען ביים הייליקן בורא,
ער זאָל האָבן רחמנות און שיקן דעם „יורה״.
ס׳האָבן אויך די אַראַבער פאַרפילט די מעטשעטן,
און לויט זייער אמונה אויף רעגן געבעטן.
עס האָט גאָרניט געהאָלפן; מען קען ניט דערבליקן
קיין וואָלקן, קיין רעגן — און אַ היץ, צום דערשטיקן.

מיט אַ מאָל, ס׳ניט קלאָר ווער עס האָט אָנגעפאַנגען,
און פון איינעם צום צווייטן פאַרשפרייט האָט די קלאַנגען,
אַז עס זיצט דאָ אַ הייליקער צדיק אין שטאָט,
וואָס ער האָט, פונקט ווי „חוני המעגל״, גאָטס גנאָד,
און אויב ער וועט נאָר וועלן מתפלל זיין, פרעגן,
וועט אים זיכער גאָט הערן און שיקן דעם רעגן...
ער באַוואוינט יענעם חָצר, ניט ווייט פון דעם שענקער,
פון די חסידים דער רבי — ר׳ נחמן האָראָדענקער.

און עס האָבן באַלד עטלעכע חשובים געזומען
און געגאַנגען צום חָצר, צום רבין געקומען,
מיט גאָר האַרציקע וועדטער געפרוואוט אים באַוועגן,
אַז ער זאָל אזוי גוט זיין און בעטן אויף רעגן...
וווייל עס ריידן שוין אַלע, פון טבריה ביז בראָד,
אַז נאָר ער וווייסט פון תפילת הגשם״ דעם סוד...
און ער זאָגט קודם „ניין״... וווייל ווי טאָר ער, ווי מעג ער?
די עניוות פון רבין, ר׳ נחמן האָראָדענקער!

נאָר נאָכדעם ווי זיי זענען צומאָרגענס געקומען,
האָט דער רבי פאַרשטאַנען, אַז זיין ליבער נאָמען
האָט אים אויסדערווייילט זיין דער סניגור פון שטאָט,
צו דערוועקן פאַר טבריה דעם אייבערשטענס גנאָד.
האָט ר׳ נחמן געקוקט צו דער טרוקענער ערד,
און אַ זיפץ גאָר אַ טיפער עס האָט זיך דערהערט,
האָט געצערעט, געטראָכט, און געזאָגט נאָך אַ ווייל:
„מיר וועלן פרואון גיין דאַוונען ביי ר׳ חיא אין הייל...״

און גאָר באַלד איז די שטאָט פון די הייזער אַרויס,
וווייל סיי יידן, אַראַבער, סיי קליין און סיי גרויס,
געוואָלט זען האָבן אַלע ווי עס וועט זיך באַווייזן
די פמַליא חסידים, און וועט גיין און וועט שפרייזן
באַרג־אַרויף צו דער הייליקער הייל, דאָרט אַהין,
פונעם צדיק ר׳ חיא און פון זיינע צוויי זין...
ווער עס האָט נאָר געקענט, איז געשטאַנען ביים טויער,
אַלע אַנדערע האָבן געקוקט פון דער מויער.

פון דער מויער געקוקט און געזען מיט גרויס שטוינען,
ווי דעם רבינס פמַליא, די אַלע פאַרשוינען,
זענען ווינטערדיק אָנגעטון גאָר ביז אַראָפּ:
מיט די היטלען פון סויבל און פוקס אויפן קאָפּ,
יעדער איינער געהילט אין אַ קאָפּטן אַ בריייטן,
און די פאַלעס — זיי פליען אָרום ביי די זייטן...
און מיט זילבערנע קנעפּ, און פון אַלע נאָך לענגער,
עס דערקענט זיך דער קאָפּטן פון ר׳ נחמן האָראָדענקער.

און זיי אַלע באַגאַפן, ווי אַ וואונדער אַ גרויס,
ווי פון צווישן די פאַלעס דאָרט זעט מען אַרויס,
אַז אַיעדערנס פוס (עס איז שווער צו דערקלערן!)
איז אַריינגעטון טיף אין אַ שטיוול אַ שווערן...
און עס טוט דאָ אַ קוק שוין אויף זיין פוס אַ יעדער,
ווי ער גייט אין סאַנדאַלן, גאָר לייכט ווי אַ פעדער...
און דאָרט טראָגט יעדער חסיד אַ שטיוול אַ שווערן,
ווי אין וואַסערן טיפע פאַרנעצט נישט צו ווערן!

און צעווישן די גאַפערס, דאָרט זענען געשטאַנען
אַ חבורה אַראַבער, גאָר חשובע מאַנען.
אויף דער מויער געשטאַנען, געקוקט און געשטוינט,
און זיך איינער דעם צווייטן מיט אַ שמייכל באַלוינט,
מיט געלעכטער געשאָטן אַ וויץ נאָך אַ וויץ:
„עס וויזט אויס, אַז די יידן איז קאָלט אין דער היץ...“
און געשטאַנען מיט זיי און געהערט זייער שפּאָט
האָט מוחאַמעד דער פּאַשאַ, דער הערשער פון שטאָט.

ווי אַ מענטש איז דער פּאַשא געווען גאָרניט שלעכט:
גאָר אַן ערלעכער הערשער, א באַשיצער פון רעכט,
און בימיו איז טבריה געזיכערט געווען.
נאָר וויבאַלד ער האָט יענע פּמַליא דערזען,
ווי זיי שפּרייזן אין שטיוול ביים אויסגיין פון שטאָט,
האָט דערפילט ער אין דעם אַ געלעכטער, אַ שפּאָט,
און געזאָגט האָט ער בייז, די אַראַבער אַנטקעגן:
איל־יהוד זענען זיכער, זיי ברענגען דעם רעגן...

ווי געפעלט אייך דער לבוש? זעט און קוקט זיך נאָר איין!..
אַבער ווי, ווען עס וועט גאָר קיין רעגן ניט זיין?
אויב דער הימל וועט ווייטער נאָך בלייבן פאַרשפּאַרט,
און עס האָבן די פאַרשאַלטענע יידן גענאַרט,
גאָר אומזיסט זיך פאַרשטעלט און געביטן די טראַכט,
פון אַ היציקן זומערטאָג ווינטער געמאַכט?
דאָרום הערט נאָר איר אַלע, וואָס שטייט דאָ אַרום,
וואָס איך וועל אייך דאָ זאָגן, גאָנץ ערלעך און פרום:

זעט, זיי גיייען דאָרט בעטען צום גאָט פון ישראל,
און הלוואי זאָל זיי גאָט אויך דערהערן דאָס מאָל!
און וויבאַלד נאָר זיי וועלן פון דער הייל צוריקקומען,
גאָנץ נאַסע פון רעגן, פון קעלט דורכגענומען —
דעמאָלט וועלן מיר אַלע אַנטקעגן זיי גיין,
און אַיעדן פון זיי, גאָר בכבודיק, פיין,
באַלד אויף אונדזערע רוקענס דאָ ברענגען צו טראָגן,
און זיי תמיד באַשיצן פון צרות, פון פלאָגן,

אָבער אויב ס'וועט די תפילה ניט ווערן דערהערט,
וועלן זיי האָבן פאָר אונדז דאָ אַן אַנשטעל געמאַכט,
ווייל זיי צוערשט איז דער פּאַשאַ אַרויס פון דעם הויפן
מיט די יידן אַנטקעגן געגומען באַלד לויפן.
אָבער אויב ס'וועט די תפילה ניט ווערן דערהערט,
וועלן מיר וויסן אַלע — זיי זענען ניט ווערט...
אַבער וואָס ס'איז דאָרט געשהען — ווי קען מען באַשרייבן?
נאָר וואָס ס'איז דאָרט געשען, וועמען וועט מען גלייבן?
וועלן זיי האָבן קיין דאָס זאָגן, וועמען וועט מען דען גלייבן?
וועט מיר וואָלטן די זכיה געהאַט דאָס צו זען,
אפשר וואָלטן מיר דעמאָלט ווי זיי גאָר געווען!..
נאָר מ'וואָגט, ווען „מורידי הגשם“ ס'האָט אַזוואָגט נאָר דער חזן,
האָבן אַנגעהויבן באַלד זיך די וואָלקן באַווייזן...

ס'האָט באַווייזן זיך קודם אַ וואָלקן אַ קלייניער,
און געשלעפט האָט זיך נאָך אים נאָך אייניער, נאָך אייניער,
און נאָך זיי וויידער שלעפט זיך אַ ריזיקע כמארע,
און זיי לויפן וואָס גיכער, עס גייט אַזוש אַ פּאַרע...
פלוצים קרומט זיך אַ בליץ ווי פון פייער אַ שלאַנג,
און דער דונער פויקט נאָך מיט אַ ווידער־קול לאַנג,
אַלע פענצטער פון הימל האָבן זיך אויפגעריסן,
און דער רעגן — ער לאָזט זיך אי שפּריצן, אי גיסן!

און די זין פון ישראל מיט די זין ישמעאל
ווי זיי שטוינען און שווייגן און ווערן נתפעל!...
אַלע ווערן זיי באַלד דורכגענעצט פונעם רעגן —
אָבער קיינער פון זיי טוט זיך ריכרן, באַוועגן...
און זיי שטייען דערשטוינט און זיי קוקען און זען,
ווי דאָס הייפעלע קדושים פון באַרג קומט צו גיין,
און כאָטש ס'פאַלט דאָרט דער רעגן מיט טראָפענס געדיכט —
דאָכט זיך אויס, אַז זיי גיייען באַשיינט פון אַ ליכט.

און גאָר פלוצים האָט זיך אויף דער מויער דאָרט אויבן
דער עולם דער גאַנצער געריכט און געהויבן,
וויייל צוערשט איז דער פּאַשאַ אַרויס פון דעם הויפן
און די יידן אַנטקעגן געגומען באַלד לויפן.
און אויך זיינע באַגלייטערס, סיי יונג און סיי אַלט,
אַלע האָבן דאָס אַלעס אים נאָכגעטון באַלד...
און דאָס פאַלק האָט געזען, ווי גאָר פלינק און געשיקט
אַלע האָבן זיך דאָרט פאָר די יידן געביקט.

האָט דער פאַשאַ דעם רבין געגומען געשווינד
און געטראָגן אים לייכט אויף די הענט, ווי אַ קינד.
און די אַלע וואָס האָבן פון אים דאָס געזען —
האָבן די אַנדערע חסידים ניט מער געלאָזט גיין,
נאָר אַיעדן פון זיין שוין געגומען אויף גיך,
ווי די ספרי־התורה געטראָגן אויף זיך,
בארג־אַרויף, בארג־אַראָפּ, ביז אין חצר אַריין,
ווי זיי גלאָבצן אין רעגן מיט אַ ליכטיקן שיין.

און דאָס פאַלק פון ישראל מיט דעם פאַלק פון ישמעאל
אַלע קוקען אָן שטוינען אָן וווּרן נתפעל,
ווייל ס׳איז גרויס אַט־דער טאָג און איז הייליק און הויך,
ווען דער גאָט פון ישראל האָט באַווייזן זיין כוח —
און ווי גוט וואָלט געווען, ווען ס׳וואָלט דאָן נאָך פון ווייטן
דער ארעמאַן אויף דעם אייזל געקומען צו רייטן!
ווייל ווען גאָט האָט אַמאָל אונדזער תפילה פאַרנומען,
פאַרוואָס זאָל טאָקע באמת משיח ניט קומען?

מען דערציילט נאָך אין טבריה, אין הייליקער שטאָט,
אַז ס׳איז דעמאָלט די וועלט געווען פול מיט גאָטס גנאָד,
און שוין צייטיק די גאולה שלימה זאָל קומען...
נאָר בשעת ס׳האָט דער פאַשאַ דעם רבין געגומען
און געגאַנגען מיט אים סיי באַארג־אויף סיי בארג־אַפּ,
איז אַראָפּ פון זיין קאָפּטן אַ זילבערנער קנאָפּ...
און צוליב אַט־דעם קנעפל, גאָר נישטיק און קליין,
איז דער טרויער צום רבין אין האַרצן אַריין...

און וויבאַלד אויף דעם רבין איז טרויער אַראָפּ
צוליב יענעם איין־אייניציקן זילבערנעם קנאָפּ,
איז געוואָרן אַ פגם אין דער הייליקער שעה,
און פאַרהאַלטן די גאולה, וואָס איז שוין געווען דאָ...
עס האָט אי״ן קנעפל פון זילבער געשאַפן דעם פגם...
און דער רעגן איז פוסטע געפלאָסן אין ים...
און הלוואי זאָל משיח ניט צעגערן לענגער —
זאָל אונדז בייטשטיין דער זכות פון ר׳ נחמן האָראָדענקער!

פון עברית: ג. לינדענבערג

שלמה סוכער

מיט וויזשניצער חסידים

אַ פרייליך שטעטעלע איז געווען האָראָדענקע, אין די געפעלעך האָט געהילכט אַ געזאַנג צו גאָט און צו לייט. איך וויל אַנהויבן מיט די וועלטער פון אַ ליד, וואָס איך זינג עס אָפט ווען איך דערמאָן זיך אין מיין היים:

איך געדענק נאָך יענע יאָרן, וועו איך בין אַ קינד געווען,
פאַר מיר שוועבן נאָך די בילדער, וואו עס פלעגט מיין וויגל שטיין.
און אַז מיין הארץ הויבט אָן צו צינגן נאכאמאָל,
זינג איך פון די מעלאָדיען, וואָס כ׳האָב געהערט אין קינדער ויג...

און איך וועל דאָ פאַרצייכענען אַ בינטעלע זכרונות פון אַמאָל, פונעם אַמאָליקן האָראָדענקער לעבן: ווי אַזוי די וויזש־ניצער חסידים האָבן פאַרברַאכט מיט זייער רבין. אין האָרא־דענקע זענען געווען אויך טשאָרטקאָווער חסידים, אָבער זייער לעבן האָב איך נישט מיטגעלעבט, קאָן איך נישט שרייב בען וועגן זיי. אָבער די וויזשניצער חסידים? ביי זייער רבינס טיש בין איך כמעט אויפגעוואַקסן!

געווען איז דאָס צופעליק... מיין מאַמע רבקה סוכער, אַ ליכטיקן גן־עדן זאָל זי האָבן, האָט אַליין געשטאַמט פון וויזש־ניצע; זי האָט געקענט גמרא ווי אַ מאַנצביל, בלויז פונעם צוהערן ווי דער זיידע, דאָס הייסט איר טאַטע, האָט געלערנט מיט זיינע זין. מיט קיין שום אשה האָט דער רבי נישט גע־רעדט, נאָר מיט לייביש ביקעלס טאָכטער האָט ער געקענט דיסקוטירן שהאַן לאַנג. זי האָט צום צוויישן מאָל חתונה געהאַט מיט אַ ייד אַ גביר, רב מאיר פרישלינג ז״ל, אַ סוחר פון תבואות, וועלכער האָט אָפגעקויפט ביים האָראָדענקער רבין רבי מיכאלע האַגער זצ״ל דעם הויף מיט די צוויי געבוידעס. האָט דער רבי אויסגענומען אַ תנאי ביים שרייבן דעם קאַנ־טראָקט: ראשית, אַז עס זאָל זיין אַ וויזשניצער שילעכל ווילאַנג רב מאיר וועט לעבן; און שנית, אַז ווען ס׳וועט אויס־קומען אַ רבין פון דעם דעם אַלטן וויזשניצערס זין צו זיין אין האָראָדענקע, זאָל ער איינשטיין אין רבינס הויז. פונעם האָראָדענקער רבין אַליין איז דאָך נישט צו ריידן...

דער וויזשניצער רבי האָט געהאַט זיבן זין, און נאָכדעם וויי ער איז נסתלק געווארן, איז יעדער פון זיי געווארן אַ רבי פאַר זיך אין אַ באַזונדערער שטאָט. פאַרשטייט זיך, אַז דער עלטסטער האָט געירשנט דעם טאַטנס שטול אין וויזשניצע; דער צווייטער איז געווארן רבי אין אָטניע נעבן סטאַניסלוי, דער דריטער — אין זאַלעשטשיקי, דער פערטער — אין האָראָדענקע. וווייטער געדענק איך נישט. נאָר אַז זייער צאָל איז געווען זיבן געדענק איך, ווייל מען האָט נאָכדערציילט וועגן דעם צווישן די חסידים, אַז אַ פרוי איז געקומען צום אַלטן רבין בעטן אויף קינדער, דערנאָך איז זי אַריינגעגאַנגען צו דער רביצין און איז צוגעפאלן און האָט איר געקושט איר בויך און האָט געזאָגט דאָרבי: „הייליקער ארון־קודש, האָסט אַרויסגעגעבן פון זיך זיבן ספרי־תורות...״.

ווי ווייט די האָראָדענקער חסידים האָבן ליב געהאַט זייע־רע רבים קאָן מען זען פון דער פאָסירונג: דאָס איז געווען קורץ נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג, אין יאָר 1920, נאָכדעם ווי די יידן פון האָראָדענקע האָבן באַווייזן זיך צוריק אייניצר־וואַרצלען אין זייערע פרנסות און האָבן מיט מי זיך גענומען

בויען די וויזשניצער קלויז, אין דער גאַס וואו די גרויסע יאַט־קעס זענען געווען. און ווי געוואָגט, האָט שוין רב מאיר פרישלינג געהאַט אָפּגעקויפט דעם „רבינס הויף". זענען עקע־מען די צוויי פרנסים פון דער וויזשניצער קלויז, רב ברוך לייב אָפּענבערגער און רב מאָטיע סוכער, צו מיין מוטער רבקה, און האָבן איר אָנגעוואָגט די בשורה, אַז דער וויזשניצער רבי קומט אויף שבת קיין האָראָדענקע. און „אויף שבת" הייסט שוין ממילא פון דאָנערשטיק ביז דעם אָנדערן מיטוואָך, אַ וואָך צייט בערך. פּאַרשטייט זיך, אַז מיין מאַמע ע"ה האָט באַדאַרפט קאָכן פאַר דעם רבין און פאַר זיינע גבאים. און פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט תיכף אויסגערוימט דעם גרויסן „סאָלאָן" פאַר די חסידים וועגן, און אַ קליינעם נעבנצימער פאַרן רבין, וואו ער וועט „פּראָוועך". פאַר אונדזערע קינדער, וואָס וויסן שוין מסתם נישט וואָס הייסט „פּראָוועך", וויל איך דערציילן, אַז דאָס מיינט אויפּנעמען יעדן חסיד מיט זיין „קוויטל", אין וועלכן עס שטייט אָנגעשריבן זיין נאָמען און דער נאָמען פון זיין מאַמען, ווי למשל „שלמה בן רבקה", און וואָס ער וויל בעטן ביים רבין — אַ ישועה, אַ רפואה, אַדער סתם פרנסה, אַדער „אָפּשטעלן" זיין זון פאַר דער מיליטער־קאָמיסיע... וווייל יעדער ייד פלעגט קומען צום רבין זיך אויסווייענען זיין ביטער האַרץ און זוכן דערלייכטערונג. ביים „פּראָוועך" האָט מען אויך אָוועקגעלייגט אַ „פּדיון" פון עטלעכע כע זלאָטעס, יעדער איינער ווי זיין האַרץ האָט אים באַווייליקט, און אויך דעם גבאי האָט מען געגעבן באַזונדער עטלעכע זלאָטעס פאַר זיין „שרייבן דאָס קוויטל". אפילו גויים פלעגן טיילמאָל קומען צום רבין. (נאָר זייער געלט האָט דער רבי נישט געוואָלט, ער האָט עס צעטיילט פאַר ארעמע לייט); למשל, דער בעזירקס־הויפּטמאַן אָגופסאָוויטש איז געווען אַן אָפּטער גאָסט ביים רבין.

הייסט עס, אַז דער רבי דאַרף קומען... האָבן חסידים זיך נישט געפּוילט און זיך באַמיט ביים האַראָדענקער פריק, און אויסגעפּועלט אַ פּאַטאַן מיט פּיר פערד „נאַ שפּיץ", און מיט גרויס פּאַראַד האָט מען געפירט דעם רבין מיט זיינע צוויי גבאים פון דער יאַקובאָבקי־סטאַציע דורך דער גאַנצער שטאָט. פּאַרשטייט זיך, אַז איינער פון די חסידים האָט אָנגע־טריבן די פערד, און די גויים האָבן געקוקט ווי אויף אַ וואונ־דער... וואָס הייסט, אידן מיט בערד טרייבן פיר פערד מיט אַמאָל! ביים הויז האָבן זיך פאַרזאַמלט שבתדיק אָנגעטאָענע חסידים און מקבל־פּנים געווען דעם רבין מיט אַ הילכיק גע־זאַנג: „בגלל אבות תושיע בנים ותביא גאולה לבני בניהם" — און זאָלן די גויים וויסן, אַז אויך יידן האָבן אַ „מלך"...

ווי גליקליך בין איך געווען, וועז איך האָב זיך צוגעשטופט צום רבין און „געזומען שלום", אָנגעמענדיק דאָביי זיין זיידן הענטעלע און אַ קוש טוענדיק. איך האָב אויך באַקומען אַ „קמיע". פאַר די קינדער האָט דער רבי געטיילט קמיעות. די „קמיע" איז געווען אַ פּשוטע רומענישע באַני, אָבער אַזעלכע כע וואָס דער רבי האָט איבער איר געזאָגט אַ ברכה. מען האָט זי אַריינגענייט אין אַ קליין לייוועטנטן בייטעלע, און די קינדער האָבן זי אויפגעהאַנגען אויפן האַלדז, און זי האָט פאַרהיט פון אַלעם שלעכטן און פון אַלעם בייזן. עס האָט זיך מיר געדאַכט, אַז אין דעם מאַמענט האָב איך געמאַכט אַן אָפּמאַך מיטן רבונו־של־עולם אויף אייביק...

נו, און דער כבוד און דאָס גיפּעל, אַז מען דאַוונט מיטן הייליקן רבין אינאיינעם שחרית, מנחה און מעריב — דאָס איז גאָרנישט?

איך בין געווען אויך אַ בעלן צו גיין מיטן רבין ערב־שבת אין מרחץ אַריין, און איך געדענק, וואָס דאָרט האָט זיך געטון... יעדער חסיד האָט געהאַלטן פאַר דער גרעסטער מצוה אַרייַנצושפּרינגען אין מקווה אַריין, וויבאַלד דער רבי האָט נאָר געענדיקט זיין „טבילה". מען האָט געקאָנט עהרגעט ווערן! אָבער אין זכות פונעם הייליקן רבין האָט קיינעם גאָר־נישט פאַסירט...

די קבלת־שבת איז תמיד ביי די וויזשניצער חסידים גע־ווען אַ הייסע, און אין אָנווענדונגהייט פונעם רבין על אחת כמה וכמה! אַ ביסל געוואָרט האָט מען, ביז דער רבי וועט ענדיקן יעדעס קאַפּיטל; און אַ שטאַרקע פּינף מינוט האָט מען גע־וואָרט, ביז דער רבי וועט ענדיקן די „קריאת־שמע" און זאָגן דעם „אמת"... און איבער צען מינוט האָט מען געוואָרט ביז דער רבי וועט אויסשטיין „שמונה־עשרה". און אַלץ מיט גרויס דרך־ארץ און אין פולער שטילקייט.

נאָכן דאָוונען זענען זיך די חסידים צעלאָפן, יעדער צו זיין אייגענעם טיש, און אויף גיך זיך אומגעקערט „צום רבינס טיש", מען זאָל קענען כאַפּן די „שיריים". איינער פון די גבאים איז אויך געווען אַ גוטער חזן, און ער האָט מיט זיך מיטגענומען אַ גאַנצן אוצר פון ניגונים, און נאָך יעדן עסן, נאָך די פיש און נאָך דער יויך און נאָך דעם פלייש און נאָך די צימעסן, האָט מען געזונגען פּייערדיקע ניגונים און זיי „אָנגעמאַסטן אויף די פּיס", דאָס הייסט, זיי ממש אויסגעטאַנצט אין אַ קאַראַהאַד.

נישט נאָר האָראָדענקער חסידים זענען געקומען צום רבינס טיש, נאָר אויך חסידים פון קאַלאָמיי, פון גוואָזדזיע און אַפילו פון טלאָטין. צוויישן זיי זענען געווען אויך יידן וואָס האָבן געהאַט צו פאַראַנקען דעם רבין פאַר זייער „רייך־טום". מען האָט דערציילט, אַז דער דעלאָטינער „גביר" איז געווען אַמאָל אַ ייד אַ „קבצן מיט אַ טראָלד", און צוליב צוויי קראָנען (עסטרייכיש געלט), וואָס דער רבי האָט אים געשאָנקען, און האָט אים געראָטן ער זאָל אָנהויבן האָנדלען מיט שטיינער — איז ער געוואָרן דער גרויסער שטיינברוך־באַיצער; אָלץ פונעם רבינס ברכה! און ער האָט געהאָלטן דעם רבין פאַר דעם „צווייטן שותף" צו זיין געשעפט און האָט אים יעדעס יאָר געשיקט אַ העלפט פונעם ריווח, חוץ מתנות אויף פסח און אויף ראש־השנה. און וועז דער רבי איז געקומען צו גאַסט און די גאַליציאַנער שטעטלעך, האָט ער געבראַכט דעם רבין דעם שיינעם פדיון... איצט האָט דער גביר פון דעלאָטין „געשטעלט" אַ פּאַס ביי פאַר די חסידים, און מען האָט אָפּגעזאָגט „גענעראַלע" פאַסאַליעס, בערך פופציק קילא, נאָך אַ צווייטער מין פאַסאַליעס זענען געווען, אַזעלכע גרויסע און שווארצע און געשמאַקע, וואָס מען האָט זיי געראפן „קנייפערס". און אַז מען האָט טוטם געווען פון די פאַסאַליעס מיט פּעפער און מיט זאַלץ, האָט זיך טאַקע געוואָלט טרינקען

אַ גלאזעלע, און מ׳האָט בגילופינדיק געזונגען און געטאַנצט עד אור הבוקר. ובפרט אַז דער הייליקער רבי איז אַליין אַריין אין „עיגול״ און האָט געטאַנצט מיט זיינע חסידים אינאייגעם, זענען זיי טאַקע געווען ממש אין הימל!

ביי דעם „טיש״ שבת בייטאָג האָט זיך אָנגעהויבן אַ באַזונדערע געשיכטע מיט „קוגל״. יעדע פרוי פון די חסידישע משפחות האָט געשיקט „לכבוד דעם ליבן גאַסט״ אַ פיינעם קוגל — איינער בעסער ווי דער אַנדערער. און זיי האָבן אַרייגעלייגט די גאַנצע „קונסט״ פון צענטע באַלעבאַסטעס אין די געווייקלטע קוגלען, אין די לאַקשענע קוגלען, אין די געפלאַכטענע קוגלען, אין די געפילטע מיט „איינגעמאַכטס״ און ראָזשינקעס און מאַנדלען. די חסידים האָבן נאָר געווארט, אַז דער רבי זאָל גיבן אַ שטופ אַוועק דעם טעלער, נאָכדעם ווי ער אַליין האָט פון אים גענומען אַ קליין שטיקעלע, און באַלד איז געווארן אַ כאַפענישׂ, און דער טעלער איז קוים „אַרויס מיטן לעבן״ פון אונטער די הונדערטער חסידישע הענט. נישט חלילה ווייל זיי זענען געווען הונגעריק, נאָר ווייל זיי האָבן געוואָלט מקיים זיין די „מצווה״ פון „שיריים״. און פאַרשטייט זיך, אַז נאָך יעדן נייעם קוגל איז געקומען אַ נייער ניגון און אַ ניי ריקודל פול מיט התלהבות.

צו דעם „רבינס טישן״ זענען געקומען אויך אַ סך פון די האַראַדענקער בחורים, וועלכע האָבן שוין לאַנג נישט געדאַווענט, אָבער זיי זענען געווען, ווי מען זאָגט, „אַ טאַטנס אַ קינד״, דאָס הייסט, דער ניצוץ פון אַ חסיד האָט נאָך געגליט אין זיי (און נאָך עד היום זענען פאַראַן אַזעלכע פאַרבאַרגענע חסידים, און ווען זיי טרעפן זיך צוזאַמען דאָ אין ארץ־ישראל, נאָך דרייסיק יאָר, קען מען אַלץ נישט פאַרציכטן אויף אַ חסידישן ניגון!). זיי האָבן זיך צוגעהערט צו די ניגונים, און נאָכדעם זיי געבראַכט אין פאַראיין פון „התאחדות—פועלי־ציון״, און זיי געזונגען אין די אָפּטע פריילעכע אָוונטן, און מיט זיי אַרייַנגעבראַכט שמחה או התלהבות צווישן די חברים.

אַזוי פלעגט יעדעס צווייטע יאָר קומען איינער פון די זין פון דעם אַלטן וויזשניצער רבין קיין האַראַדענקע, און איך פלעג מזכּה אָפּטרעטן מיין בעט און זיין נע־ונד גאַנצע אַכט טעג, נאָר איך האָב עס תמיד געטון מיט גרויס שמחה.

איך און מיין ברודער ישראל ע״ה, וואָס מיר זענען געווען „געכאַפט אויף דער מעשה״, דאָס הייסט, מיר האָבן ליב געהאַט יידיש טעאַטער, האָבן זיך אַמאָל ביי רבינס טיש צעזונגען מיט אַ ניגון, וועלכן מיר האָבן אויפגעכאַפט פון „גלימערס טרופע״: „נאָכאַמאָל, זינג און האָב קיין מורא... נאָכאַמאָל, נאָכאַמאָל, זינג ישראל, לכבוד דעם הייליקן בורא...״ און ווי דער רבי האָט דאָס דערהערט, זאָגט ער צו ר׳ זלמן, זיין חזן „לערן זיך דאָס אויס, מיר וועלן דעם ניגון געבן אַ „תיקון״... שאַדט נישט, וואָס דער ניגון שטאַמט פונעם טעאַטער...״.

יאָ, דער רבי האָט געגעבן אונדזער ניגון אַ „תיקון״ צווישן זיינע חסידים, און מיר האָבן געגעבן אַ תיקון זיינע ניגונים, זינגענדיק זיי פאַר אונזערע חברים און ברענגענדיק זיי קיין ארץ־ישראל. נישט אין איין קיבוץ וועלן די ניגונים נאָך עד היום געזונגען.

יאָ, יאָ. האַראַדענקע איז געווען אַ פריילעך שטעטעלע... אַמאָל, אַמאָל!

משה שטאכל

מיט טשארטקעווער חסידים

בר־מצווה

געווען איז דאָס אין אַ שבת פאַרנאַכט אין יאָר 1913, נאָך אַ הייסן זומערטאָג, וועו איך האָב מיך אַוועקגעלאָזט פון דער היים אין שיהל אַריין דאָוונען מנחה. איך בין דעמאָלט געווען אַ קליין ייִנגל, און בין מיר געגאַנגען פאַמעלעך, טראַכטענדיק וועגן די מלאָכים, וואָס קומען זיך איצט צונויף, ווי גרויסע פּייגל, צו באַגליייטן דעם הייליקן שבת, וואָס גייט פון אונדז אַוועק. אַ פריילעך גלעכטער האָט מיך אויפגעוועקט פון מייַנע געדאַנקען. איך האָב מיך געטון אַ קוק אַרום, און דער־זען ווי צוויי הויכע יידן אין שטריימלעך און אין קאַפּאָטעס, מיט פריילעכע פנימער, גייַען מיר אַנטקעגן. איך האָב זיי ביידע גוט געקענט; דאָס איז געווען יוסי חזן און יענקל פילפל. זייַער פריילעכקייט האָט זיך אַריבערגעטראָגן אויך אויף מיר, און איך האָב באַשלאָסן זיי נאָכצוגיין. געגאַנגען זענען זיי אין דער ריכטונג פונם „מאַנאַסטערסקי קוט״, און איך האָב באַמערקט ווי זיי פאַרשטאַרקן אַלעמאָל זייער פריי־לעכקייט מיט אַ זופ פון אַ פלעשל משקה, וואָס יעדער פון זיי האָט געהאַט באַהאַלטן אין בוזעם. אַזוי זענען מיר צוגע־קומען, זיי און איך נאָך זיי, ביז צום רבינס הויף. איך בין געבליבן שטיין אַ דערשראָקענער: אַזאַ גרויסן המון חסידים האָב איך געזען צום ערשטן מאָל אין מיין לעבן. דער ריזיקער הויף איז געווען פול מיט חסידים מיט פאַרפלאַמטע פנימער, די שטריימלעך פאַררוקט אויף אַ זייט און די בערד צעשוי־בערט, און אַלע האָבן גערעדט און געמאַכט מיט די הענט, הונדערטער מענטשן מיטאַמאָל. דער רעש און דער ווירוואַר זענען געווען אַזוי גרויס, אַז איך האָב קוים געקאָנט דער־קענען אַ פאָר באַקאַנטע פנימער אין דעם גרויסן המון מענטשן. עס זענען געווען דאָרונטער אַ פאָר רבנים, וואָס זענען געקו־מען פון נאָענט און פון ווייט זיך משמח זיין ביי דער בר־מצווה פונם האַראַדענקער רבינס זונדל, ר׳ ברוכל.

און פלוצים איז שטיל געווארן. „דער רבי גייט״, האָט זיך דערהערט אַ שפּעטשען, און די ריזיקע מאַסע האָט זיך אַנגע־הויבן צוריקרוקן און מאַכן פלאַץ פאַרן רבי מיט זיין זון. ערגעץ־וואו האָט עמיצער אָנגעהויבן צו באַמקען אַ ניגון,

וואָס האָט זיך קודם געהערט ווי פון גאָר ווייט און איז געקו־
מען וואָס אַמאָל נענטער, ביז ס׳האָבן זיך דערהערט קלאָרע
ווערטער: „סימן טוב ומזל טוב, דאָס מיזיניקל גייט״. העכער
און שטאַרקער איז געווארן דער ניגון, העכט האָבן זיך אָנגע־
נומען, אַריינגעשטעקט זיך איינער דעם צווייטן אין גאַרטל,
און ס׳איז געווארן אַ התלהבותדיקער פייערדיקער טאַנץ. און
אַזוי האָבן זיי געטאַנצט, אַ ניגון נאָך אַ ניגון, און איך האָב
זיך צוגעקוקט שטיינעדיק ביים פלויט און האָב גארנישט
געפילט אַז די זון איז שוין לאַנג פאַרגאַנגען. פון דער טאַנ־
צענדיקער מאַסע האָט מיר געשווינדלט פאַר די אויגן, און
געדאַכט האָט זיך מיר, אַז אַ פלאַם־פייער גייט אַרויף פון זיי
צום הימל, און אַרום זיי זינגען מלאָכים מיט אַ מעכטיקער
שטימע: „אמר ד׳ ליעקב — אל תירא עבדי יעקב״...

אין יענעם אוונט האָב איך ליב באַקומען דעם חסידישן
ניגון, און ער באַגלייט מיך מיין גאַנץ לעבן, ביזן היינטיקן
טאָג.

כבוד התורה

שמיני־עצרת — אַזוי האָט מען זיך געפירט אין דער
אַלטער טשאַרטקעווער קלויז — פלעגט מען אָפדאַוונען מנחה
און מעריב, אַהיימגיין עסן די יום־טובדיקע סעודה צוזאַמען
מיט דער משפחה, לייגן די קינדער שלאָפן — און צוריקגיין
צו די הקפות. איינמאָל אין אַזאַ יום־טוב האָב איך מיין
פאַטער ע״ה זייער שטאַרק געבעטן, און ער האָט מיך מיט־
גענומען. די הקפות האָבן זיך אָנגעהויבן געגוג שפעט, און
יעדע הקפה האָט מען אויסגערגאָזדט דריי מאָל, כדי מזכה צו
זיין מיט אַ „הקפה״ אָלע סטאַבילע מתפללים און מכבד זיין
די געסט פון אָנדערע שיהלן.

די שמחה איז שטאַרקער געווארן פון מינוט צו מינוט,
און יידן וואָס זענען אַ גאַנץ יאָר פאַרנומען מיט דאגות פר־
נסה, האָבן, דאַכט זיך, אָלץ פאַרגעסן און ס׳איז זיי נישט צו
דערקענען. עפעס אַ מין אויפגעלייכטקייט, אַן אויסדרוק פון
שמחה באַדאָקט זייערע פנימער, וואָס נאָר אַ גרויסער שרייי־
בער אָדער אַ באַאַבטער מאָלער וואָלטן דאָס געקאָנט ריכ־
טיק אויסערגעבן. די הקפות זענען פארטיילט געווארן לויט
דעם יחוס און לויט דער מדריגה, און פאַרשטייט זיך אַז מען
האָט נישט פאַרגעסן מכבד צו זיין מיט „עוזר דלים״ די
מתפללים וואָס האָבן נעבעט געדאַרפט געהאָלפן ווערן. שטיפע־
ריש האָט מען דערלאַנגט עמיצן אַ שופר אָדער אַ מגילה
איינגעוויקלט אין אַ טלית, שטאָט אַ ספר־תורה, און דערמיט
געגעבן אים אָנצוהערן, אַז ער איז נישט ווערט צו האָלטן
אַ ספר־תורה אין די העכט. דאָס אויפרופן צו דער הקפה איז
געווען על פי רוב מיט אַן אויפגעבלאָזענעם טיטל, וואָס
האָט געהאַט אַביסל אַן איראָנישן קלאַנג. יעדער איינער איז
געווען „הנגיד החסיד״, אָדער לכל הפחות אַ „מורנו ורבנו״,
און אַזוי האָט זיך דאָס געצויגן און געצויגן. ענדלעך האָט
זיך געענדיקט די רשימה פון די מתפללים, די אויפרופערס
זענען שוין געבליבן אַן כוחות. אפילו די קינדער האָבן שוין
באַקומען אַ „הקפה״, און מען האָט געענדיקט די זיבנטע
הקפה מיט אָלע מכובדים, אַריינגעלייגט צוריק אָלע ספרי־
תורה און געלאָזט בלויז איין ספר, צום לייענען די דריי
פרשיות. אָלץ איז געגאַנגען ווי דער שטייגער איז, מ׳האָט
אויפגערופן „כהן״, „לוי״ — און דאָ האָט עפעס פאַסירט.
צווישן די מתפללים אין קלויז זענען געווען צוויי ברידער,
אַנטשל און בנימין. שמחת תורה האָבן זיי געהאַט „יאָרצייט״
נאָך זייער פאַטער, און יעדער זון וויל דאָך מכבד זיין זיין
פאַטערס אָנדענק מיט אַן „עלייה״. האָבן ביידע ברידער
געהאַט חשק צו באַקומען „שלישי״. דער בעל־קורא האָט
אויפגערופן איינעם פון די ברידער, איז צוגעשפרונגען אויף
גיך דער צווייטער ברודער, וואָס איז גראָד געשטאַנען נענטער
צום „באַלעמער״, און געטון אַ זאָג די ברכה „אשר בחר בנו״.
דערווייל איז דער צווייטער ברודער צוגעקומען, און האָט אויך
אָנגעהויבן זאָגן די ברכה. די מתפללים האָבן אָנגעהויבן צו
שרייען „ברכה לבטלה״ — און דער פאַרשעמטער האָט זיך
אַ וואַרף געטון אויף זיין ברודער מיט די פויסטן. ס׳איז גע־
וואָרן אַ געשלעג ביים אָפענעם ספר תורה, די זין זענען צוגע־
קומען העלפן זייער פאַטער, און אַ זייטעקער מענטש האָט
געקאָנט זיך טראַכטן: ווי טייער אין די תורה, אַז פאַר אַ
קליין שטיקעלע פון איר זענען ברידער גרייט אויסצוריסן
די בארד איינער דעם צוויטן. מיין פאַטער האָט אויסגענוצט
דעם מאָמענט, האָט מיך געמומען אויף די העכט אין אַרויס־
געטראָגן פון דער קלויז. די קאָלטע פרישע לופט האָט מיך
ארומגענומען און האָט מיך איינגעשלעפערט אויף מיין
פאַטערס העכט.

די טשאַרטקעווער קלויז „גייט איבערן ים״

לעבן האָט ביי זיי געהייסן — די פרייד פונם לעבן, און
פריידן זיך האָט געקאָנט נאָר אַ חסיד. געפרייט האָט מען זיך
מיט אַ פאַרוואָס, למשל, מיטן רבינס יאָרצייט, און להבדיל
מיט המנס מפלה, וואָס איז געווען מיט טויזנטער יאָר צוריק;
און אויך אַן אַ פאַרוואָס, סתם אַזוי. אַז מען לעבט און מ׳קען
הנאה האָבן פון גאָטס וועלט, דאַרף מען זיך פריידן. דאָס
זענען געווען געבוירענע „פילאָזאָפן״, כאָטשע זיי האָבן זיך
וויניק פאַרנומען מיט פילאָזאָפיע.

נאָך היינט, ווען עס שטייען מיר פאַר די אויגן די בילדער,
ווי איך האָב זיי געזען מיט עטלעכע־און־פערציק יאָר צוריק,
דערווועקט זיך אין מיר אַ געפיל פון קנאה צו אָט די אָלע
פשוטע יידן פון אַ גאַנצן יאָר, און ס׳פרעגט זיך פון זיך אַליין:
פאַרוואָס איז נישט אַזוי אָציינד? עפעס פון דעם האָבן מיר יא
מיטגעבראַכט אַהער, אין די ערשטע יאָרן פון חלוצישער הת־
להבות, אָבער אויך דאָס איז שוין לאַנג פאַרביי...

ווי לעבעדיק שטייען מיר פאַר די אויגן אָט די אָלע גוטע
יידן, ווי איך האָב זיי געזען אַמאָל אין אַ שביעי של פסח,
ווען זיי האָבן געפראָווט דאָס „גיין איבערן ים״. געווען איז
דאָס אין דער אָלטער טשאַרטקאָווער קלויז, שפעט אין אָוונט.
נאָכדעם ווי אָלע האָבן שוין געהאַט אָפגעפראָווט מיט זייערע
משפחות דעם „ווייבערישן סדר״, און האָבן זיך אַליין אומגע־
קערט אין קלויז אַריין, צו דער „הילולא״ פון „גיין איבערן
ים״. דאָס געמיט איז געווען אָנגעוואָרעמט פונם גוטן מעד,

וואָס מ׳האָט געטרונקען גאַנץ יום־טוב, און פון דער אָנגע־ שטרענגטער דערוואַרטונג פון דעם וואָס האָט געדאַרפט פאַרקומען.

אייניציקוויין קומען זיך צונויף די מתפללים, וועך פריער און וועך שפעטער, כאָפן דערווייל אַ „שיחת־חולין״ אַדער פירן אַ וויכוח איבער אַ „מדרש״, וועלכן זיי האָבן נישט באַווי־ גוט צו צעקייען.

און פלוצלינג ווערט שטיל. עמעצער רופט: „וואו איז דער שמש? וואו איז גבריאל?״ ער באַוויזט זיך, ווי פון דער ערד אויסגעוואַקסן, גבריאל דער שמש, אַ הויכער דאַרער יד מיט אַ לאַנגער פאַפּיעלאַטער באָרד. אין זיינע לאַנגע העמד טראָגט ער צוויי עמערס וואַסער, און מיט אַמאָל טוט ער זיי אַ גיס אויס אויף דער פאַדלאָגע, דערנאָך חזרט ער דאָס איבער נאָכאַמאָל און נאָכאַמאָל, ביז עס שאָפט זיך אַ „ים״, און מען הייבט אָן איבער אים צו מאַרשירן. יעדער שטעלט זיך אין דער רייע אויף זיין געהעריקן פּלאַץ, ווי אין אַ מיליטערישער דעפּילאַדע; קיינער פאַרכאַפּט נישט דעם צווייטנס אָרט — וויזיט אויס אַז יעדערער געדענקט נאָך זיין פלאַץ פון פאַר אַ יאָר.

בראש גייט די מזרח־וואַנט. עס גייט דער דיין ר׳ מנחם־ מענדל שפירא, אַ ברייטבייניגערדיקער יידּ פון מיטעלעם וואוקס, מיט אַ יונגן ענערגישן פנים, ווי עס פאַסט פאַר איינעם וואָס גייט בראש; די שפּיצן פון דער קאַפאָטע פאַרשטעקט אין גאַרטל, און מיט אַ גמרא אויפן אָקסל, גייט ער אין ווייטן וועג...

נאָך אים גייט וועלוול זיידמאַן, דער נישט־אָפּיציעלער באַגקיר, מיט אַן ערנסט פנים, וואָס צווינגט צו דרך־ארץ. ער איז דער אייביקער מוסר־זאָגער פאַרן קליינוואַרג.

עס גייט לייבעלע שוחט, הויך געוואַקסן מיט אַ לאַנגער גרוי־ווייסער באָרד. ער גייט אַביסל איינגעבויגן און טראָגט אויף זיך די גאַנצע לאָסט פונם גלות.

עס גייט יחיאל ראָזענבערג, אַ יידּ מיט אַ גרויסער קראָם פון תורה; אָבער זי איז אייגנטפאָקט אין זיין קליינער פיגור און מען זעט זי נישט אַרויס.

עס גייט שלמה קראָמער, נידריק געוואַקסן, מיט אַ שטריימל אויפן קאָפּ, וואָס זעט אויס ווי אַ צעוואַקסענער סאָנעשניק. ער איז דער אייביקער בעל־מוסף פון דער קלויז, וואָס האָט פאַרהאַלטן מיט זיין שטאַרקער גלעקלדיקער שטים דעם אָטעם פון די מתפללים.

עס גייט שלמה שטרייט, מאָגער און הויך, מיט אַ שיטע־ רער באָרד. אַ יידּ אַ למדן, כמעט אַ מתנגד. ער פאָרט זעלטן צום רבין, נעמט נישט אָנטייל אין קיין שום „שיחת חולין״, נאָר אַ שווערע סוגיא אין דער גמרא אָדער אַן אינטערעסאַנטער מדרש קענען אים אַוועקרייסן פון זייַנע רעיונות.

עס גייט לייזער פרעמינגער, הויך און מאָגער, שטעלט דעם קנאַפּל פאַרן שוך, ווי ער זאָל וועלן פראַבירן דעם באָדן אונטער די פיס. אַן אייגעניטמער פון אַ זיפן־פאַבריקל מיט מאָשינען, וועלכע מען הערט אייביק קלאַפן וועך מען גייט דאָרט פאַרבייַ, און מען וויסט נישט וואָס פאַר אַ כוח עס באַטרייבט זיי.

וויייטער גייען די מתפללים פון דער מיטעלער באַנק: חיים שוכנער און איציע קאַרן, די שטענדיקע גבאים פון דער אַלטער טשאַרטקאָוואַר קלויז. דער ערשטער אַ בכבודיקער קאָנפעקציע־סוחר, דער צווייטער אַ תבואה־סוחר אין אַ קלענערן פאַרנעם.

עס גייט אַנטשל רייכמאַן. די האָר פון זיין ציגעלפאַרבי־ קער באָרד גייגען ווידערשפּעניק אין פאַרשידענע ריכטונגען, אַן אַנווייז אויף זיין אינערלעכער נאָטור.

עס גייגען די פריילעכע יונגעלייט פון דער קלויז: נטע באַראַל, ברייטבייניגערדיק מיט אַ פריילעך מונטער פנים. וועך נישט די שיינע לאַנגע באָרד — וואָלט אים געפאַסט צו זיין אַן אפּיציר. ער טראָגט דעם קאָפּ הויך, ווי עס פאַסט פאַר איינעם וואָס גרייט זיך צו זיין אַ גביר...

עס גייגען די ברידער מאָטיע און יענקל פילפל, געבוירענע ליצנים און מה־יעשהניקעס. פריילעכע חברה, וואָס זוכן אַלע־ מאָל אַ געלעגנהייט צום שטיפן און זענען שטענדיק גרייט צו מאַכן אַ „שהכל״... מיט אַ גוטן געמיט גייגען זיי, איינער מיט אַ שטענדער אָן דער צווייטער מיט אַ זאָק אויף די פליצעס אַנגעפּילט מיט „העסעס״, בייידע גרייט אָנצוהויבן די מלחמה מיטן שונא... בייידע זענען זיי גוטע בעל־תפילות, בעיקר דער יינגערער, יענקל.

די צפון־וואַנט איז פאַרטרעטן דורך לייבעלע קאַרן, איציע קאַרנס אַ ברודער. אַ בכבודיקער סוחר אָן דערצו אַ לערנער; ער גייט, בכדי נישט צו זיין אַ פּורש מן הציבור; זיין געמיט איז נישט צוגעפאַסט צו דער הילולא.

עס הויבט אָן גיין די דרום־וואַנט. עס גייט בנימין רייכ־ מאַן; נישט אַזוי רייך ווי זיין ברודער אָנטשל, דערפאַר זעט ער זיך אויך ווייניקער אַרויס.

עס גייט משה־לייב סוכער, דער באַזיצער פון אַ סאָדע־ וואַסער פאַבריקל; זיין נישט־קשהדיק גרויסער גוף איז אַריין־ גענומען אין זיך, ער מאַכט אים נישט בולט.

עס גייט פינחס רויכווערגער, אַ יונגערמאַן וואָס גרייט זיך צו ווערן אַ שוחט. אַסך מאָל פאַרשפּעטיקט ער צום דאָוונען, לויפט ער נאָך מיטן „פונפאַרנט״ שלינגט די וועך־ טער. אויך איצט גייט ער מיט שנעלע טריט, קאָן זיך נישט אַריינפאַסן אין צוג. (ער האָט זוכה געווען צו קומען קיין ארץ־ישראל אויף די אַלטע יאָרן, צוזאַמען מיט אייניקלעך און אוראיניקלעך).

פון דער מערב־וואַנט גייגען יחידים אין מאָרש, ווי זיי וואָלטן זיין דער רעזערוו. עס גייגען לייזער פרידלער, דער אייזנקרעמער, און קמיאל שטרום, אַ בהמה־סוחר אין אַ קליינעם מאַסשטאַב. בייידע זענען די נאָענטע שכנים פון מיין טאַטנס שטאָט (און בייידע האָבן זוכה געווען, אַ דאַנק זייערע קינדער, צו קומען קיין ארץ־ישראל און זענען דאָ געשטאַרבן).

צום סוף גייט יהושע שוכנער, דער אייבינדער, מיט אַ שיטערער פלאַקסענער באָרד און אויסגעוויקט געל פנים, אַזוי גלע ווי די „שמות״ פון די אַלטע ספרים, וועלכע ער באַקומט צום איינבינדן.

און זאָלן מיר מוחל זיין די אַלע גוטע און פרומע יידן, וואָס זייערע נעמען זענען מיר אַרויס פון זכרון. אַלע זענען זיי געגאַנגען אין דעם יציאת־מצרים צוג און האָבן געזונגען

אַ התלהבותדיקן מאָרש מיט די ווערטער: „ויושע ד׳ ביום ההוא את ישראל מיד מצרים...״ אַזוי האָבן זיי פֿאַרענדיקט דעם יום־טוב פון באָפֿרייאונג און מקיים געווען דעם מאמר פון דער הגדה: „בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים״ — אין יעדן דור דאַרף זיך יעדער יִיד פּילן אין דער לאָגע, ווי ער אַליין זאָל האָבן געווען ביים מעמד פון יציאת־מצרים.

אַ נייער ניגון

די דאָזיקע מעשה דערצייל איך צום אָנדענק פון מיין אומפֿאַרגעסלעכן רבי׳, הרב מנחם מענדיל שפּירא, וואָס זיין הויז איז געווען מיין צווייטע היים. דער דיין פון אונדזער שטעטל, ר׳ מנחם מענדל שפּירא, איז אַ פֿאָר יאָר געווען מיין רבי׳. אין יענע יאָרן פלעג איך אַריינקומען אַהין יעדן טאָג און לערנען ביי אים צוזאַמען מיט זיין זון איצי (יצחק), און מיט דער צייט בין איך געוואָרן אַ בן־בית, ווי איינער פון דער משפּחה. און די מעשה איז טאָקע געווען ביי אים אין הויז.

אין די ימים־טובים, אַז דער דיין האָט געדאַוונט פֿאַרן עמוד אין לינקן פֿלויש פון דער גרויסער שיהל, זענען מיר ביידע, איצי און איך, געווען זיינע משוררים. דער דיין האָט זייער שיין געדאַוונט, האָבן די מתפּללים געוואָלט אים אָנטון אַ נחת־רוח און האָבן סוכּות געמאַכט אַ „טרינק״ ביי אים אין שטוב. פֿאַרשטייט זיך, אַז איך האָב קיין איין מאָל נישט פֿאַרציכטעט אויף דער שמחה. געקומען זענען צו דעם טרינק די אָנגעזעענע מתפּללים פונם פֿלויש און סתם יידן, וואָס האָבן ליב זיך משמח צו זיין. די שמחה האָט זיך געווייניקט לעך אָנגעהויבן נאָכמיטאָג און האָט זיך געצויגן ביזן אָוונט. דערלאַנגט האָט מען קוגלען און לעקעכער, שוין אָפּגערעדט פון משקה; אין דעם דערלאַנגען האָט זיך באַטייליקט דעם דיינס גאַנצע משפּחה, מיט דער רביצין בראש. זי איז געווען אַן אשה צנועה וחסודה, האָט געהאָט אַ שטילן גאַנג, אַזוי אַז מען האָט אים קוים געהערט, און זי איז אויך אַזוי שטילערהייט אַוועק פון דער וועלט, פֿאַר דער צייט. איך געדענק ווי זי פלעגט פֿאַר מיר אַלעמאָל זאַרגן, האָט אַלעמאָל געפרעגט צי בין איך אפשר הונגעריק, און האָט קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן מיך מכבד צו זיין מיט איינגעמאַכטס פונם אתרוג, איבער וועלכן אַ האַלבע שטאָט האָט געבענטשט ביים דיין אין שטוב.

ביים טרינק האָט דער דיין געזאָגט תורה, די געסט האָבן דערציילט חסידישע מעשהלעך, און דערנאָך האָט מען זיך געמומען זינגען, און טאָקע ווי עס באַדאַרף צו זיין.

דער אַלטעטשקער און שוואַבענקער שימשעלע מילניצער האָט אַלעמאָל געהאַט אַ פֿאָר נייע ניגונים און תפילות. איך געדענק נאָך זיין „מלך רחמן״ און ווייטער דעם „והשיאנו״ פון דעם יומטובדיקער שמונה־עשרה, וואָס פון זיין מויל, מיט זיין הייזערקער און דאָך אָנגענעמער שטימע, האָבן זיי געהאַט אַ גאַנץ באַזונדערן טעם. אַז ער האָט געזונגען, איז געווען ביי אים „כל עצמותי תאמרנה״. מיר האָבן אויך געהערט דעם „ביה אנא רחיץ״ פון מעכצלע וואָווסע און דעם „פֿרענקישן״ „אחד מי יודע״ פון שמואליקל שפּירא. דערווייל האָט חיים־אָרן באָווזין, אָפּצורימען אַלע שיריים פונם טיש, און דעמאָלט האָט דער דיין אַ בעט געטון זיין איידעם, דעם מאָן פון זיין עלטסטער טאָכטער פייגע, ער זאָל עפּעס אַ זינג טון.

דאָס איז געווען אַ „זיידענער יונגערמאָן״, אַביסל פון אַן אַנדערן שטייגער וויִ מיר זענען געווואוינט געווען צו זען אין האַראַדענקע. געטראָגן האָט ער זיך חסידיש, אָבער פון דער חסידישע טראַכט האָט אַרויסגעקוקט דער פֿאַרגעשרי־טענער קולטורעלער מענטש. ער האָט צוליב געטון זיין שווער און אָנגעהויבן צו זינגען אַ שטיקל פון „לכה דודי״ — „מקדש מלך עיר מלוכה״. זיין געזאַנג איז געווען ענלעך צו זיין אויסערלעכקייט — פּול קולטור און מיט אַ באַזונדערן טעם. אָזאַ מין זינגען האָב איך געהערט צום ערשטן מאָל — עפּעס וואָס האָט מיך געבראַכט צו התרוממות הנפש, צו עקסטאַז. פערציק יאָר זענען זיי דעם אַריבער; פון אַלעמען איז קיין זכר נישט געבליבן, איך געדענק שוין נישט ווי אָזוי דער באַשיידענער יונגערמאַן האָט אויסגעזען, אָבער פון צייט צו צייט דערמאָן איך זיך אַן דעם ניגון פון „מקדש מלך״, און איך דערמאָן זיך אַן די אַלע טייערע יידן, וואָס די ווילדע חיות האָבן אָפּגעמעקט פון דער ערד און זיי וועלן מער נישט עקזיסטירן. חבל על דאבדין ולא משתכחין.

משה שטאכל

וואס איך האב געזען און געהערט

אַ מוסר־השכל פון מאריא טערעזא

אין דער צייט ווען מיר האָבן נאָך געוואוינט אין הויז פון משה פינעלעס, האָט געוואוינט זענבן אונדז אין שכנות פּייוול ליכטענטאָל. געפונן האָט מען אים אין שטאָט „פּייוועלע קוואַסניק״, וויִיל ער איז געווען דער פֿאַבריקאַנט פונעם „האַראַדענקער קוואַס״, וואָס האָט געשמט אין דער געגנט.

פּייוועל האָט חתונה געמאַכט זיין טאָכטער מיט אַן אויס־ווערטיקן יונגעמאַן, מלך מאַרקשייד. ר׳ מלך מאַרקשייד איז געווען גאָר אַ פֿרומער, אַזוי פֿרום, אַז נישט איינמאָל איז שוועך געווען תופס צו זיין זיין פֿרומקייט. אַמאָל האָט זיך געטראָפן, אַז די שבת־ליכט האָבן זיך אויסגעבויגן און ס׳איז געווען נישט וויִיט צו ס׳זאָל ווערן אַ שריפה. אפילו דאָס זיכערע מיטל, אַוועקצושטעלן פֿאַר די ליכט שבת׳דיקע חלות, האָט אויך נישט געהאָלפן. אַז איין ליכט איז אומגעפאַלן און האָט אָנגעצונדען דאָס טישטוך, האָט עמיצער פון די קינדער געוואָגט און געפרוווט פֿאַרלעשן דאָס פייער, האָט זיך

ר׳ מלך אַוועקגעשטעלט און געזאָגט: „אַ שריפה זאָל זיין, און מחלל שבת זיין וועט מען נישט!״ צום גליק האָט זיך עמיצער דערמאָנט אַרייַנצורופן די שיקסע וואָס האָט ביי אונדז געאַרבעט, און זי האָט דאָס פייער פֿאַרלאָשן אין חילול שבת.

פייוול קוואַסניק איז אויך געווען מיין „קוואַטער״, און אַלס אַזעלכער האָט ער זיך אינטערעסירט מיט מיין לערנען און האָט מיך יעדן צוויי־טייטן שבת „פֿאַרהערט״. דערפֿאַר פֿלעג איך באַקומען אַ שטיקל „לעקעך״, אַ שמעקענדיקע באַר אַדער עטלעכע צוקערלעך, און צום פֿאַרטרינקען אַ גלעזל גוטן קוואָס. פֿאַרשטייט זיך, אַז איך האָב זיך באַמיט איך זאָל גוט קענען און איך זאָל דאָס ערלעך פֿאַרדינען. און אַזוי האָט זיך דאָס געצויגן אַסך יאָרן.

און דאָ וויל איך וועגן מיין „קוואַטער״ עפּעס נאָכדער־ציילן, וואָס איך האָב געהערט פון מיין פֿאַטער ע״ה. פייוול אַליין האָט עס אים דערציילט:

פייוול איז נישט געווען קיין גביר, אָבער אין קעדער האָט ער אַלעמאָל געהאַט אַ פּעסל אמתדיקן וויין, נישט קיין ראָזשינקע־וויין, און יעדן טאָג נאָך מיטאָג פלעגט ער זיך אַרויפנעמען אַ גלעזל פון דעם „יין המשומר״ צום פֿאַרטרינקען. איינמאָל האָט אים אַ גוטער־ברודער דערביי „געכאַפּט״ און האָט אים געפרעגט: „הייתכן? גלאָט אַזוי אין מיטן וואָך, אַן אַ שום סיבה, זעצט זיך אַ ייד אַוועק טרינקען וויין? דאָס איז דאָך כמעט מעשה „זולל וסובא!״ האָט אים פייוול געענטפערט אויף גאָר אַן אַריגינעלן אופן. ער האָט אַרויסגענומען פונם טייסטער אַ באַנקנאָט פון צוואַנציק קראָנען, האָט אַנגעווויזן אויפן בילד פון דער קייזערין מאַריאַ טערעזאַ, וואָס איז אויף אים געווען אויסגעמאָלן, און האָט געפרעגט זיין פרייַנד: „זאָג נאָר, ווי גרעפעלט דיר די פרוי?״ דער פרייַנד האָט אים געענטפערט: „זי איז זייער שיין! נאָר דאָס איז נישט קיין חידוש; זי איז דאָך דעם קייזערס ווייב״. האָט אים פייוול געזאָגט: „אמת, די פרוי איז זייען שיין, אָבער זי האָט אַ ווערט נאָר פֿאַר דעם, וואָס האָט פון איר הנאה״. ווי איינער זאָגט: דאָס געלט האָט נאָר אַ ווערט, אַז דו האָסט דערפון הנאה...

אַ געשעפּטסמאַן א חבר אין „יד חרוצים״

פון יענער צייַט דערמאָן איך זיך אָן אַ צווייטן פאַל. ביי אונדז אין שטאָט איז געגרינדעט געווארן אַ „יד־חרוצים״ פֿאַראיין, אַ פֿאַראיין פון בעלי־מלאכות פֿאַר קעגנזייטיקער הילף. מיין פאָטער ע״ה איז אויך געווען אַ מיטגליד אין דעם פֿאַראיין, כאָטש ער איז נישט געווען קיין בעל־מלאכה. איינ־מאָל האָט ער אַהיימגעבראַכט אַ גרופּנבילד פון אַלע מיט־גלידער. האָט אים אַ שכן געפרעגט: ווי קומט איר, ר׳ דודיע, צוויישן די בעלי־מלאכות? איר זענט דאָך אַ געשעפּטס־מאַן! האָט אים מיין פאָטער געענטפערט מיט אַ קשיא: איז וואָס, איך אַרבעט דען לייכטער ווי זיי, צי איז זייער אַרבעט וויינ־קער ניצלעך ווי מיינע? דאָס בילד האָט געהאַנגען ביי אונדז אין שטוב אַ פּאָר יאָר אויף אַ בכבודיקן פּלאַץ, און עס איז פֿאַרשוואונדן מיט אַ סך אַנדערע שטובזאַכן, וועג מיר זענען אַנטלאָפן אין דער צייַט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אַ נייער מלמד מיט אַ ביטער האַרץ

מיט דער צייַט האָבן מיר איבערגעצויגן אין אונדזער אייגן הויז, און דעמאָלט האָבן זיך געביטן מיינע מלמדים און אויך מיינע פּאָרהערער. צום נייַעם „זמן״ האָט מען מיך אַרייַנגעגעבן צו יונה מלמד — יונה ליבמאַן. ביי אים אין חדר זענען געווען אַנגענומען מער פּאָרגעשריטענע מעטאָדן: פון צייַט צו צייַט האָט מען געמאַכט אַ פּויזע, און געזעסן איז מען אויף שול־בענק, ענלעך ווי אין די רעגירונגס־שולן. דער מלמד האָט געליטן פון אַ כראָנישער קראָנקהייט, איז ער אַלעמאָל געווען נערוועז און שלעכט אויפגעלאָגט, און האָט אויסגעגאָסן זיין ביטער האַרץ אויף אונדזערע קעפּלעך. ער האָט געהאַט אַ שוואַכקייט צו גענבן „צונעמען״ די ערגערע תלמידים. די צוויי ברידער מענדל און ניאַמקו פרידמאַן, וואָס זייער פאָטער איז געווען אַ „פּיאַקערניק״, האָט ער גערופן „טאַטע היי אין מאַמע וויא״. די תלמידים האָבן אים אויך נישט געשענקט און האָבן אים גערופן, אונטער די אויגן, „יונה גאַדזוליע״. וואָס דאָס באַטייט געדענק איך שוין נישט, מסתם איז די כוונה געווען „יונה גזלן״, וויייל גאָר אָפט האָט ער אונדז דערלאַנגט ריכטיקע קלעפּ, און נישט אַלעמאָל מיט רעכט. זאָל אים גאָט מוחל זיין דערפאַר — מיר האָבן אים שוין לאַנג מוחל געווען.

„מען דאַרף וויסן, ווי זיך איינצוֹאַרדנען״

אין די פּויזעס פלעגן מיר אַרייַנגיין אין אַ מין גרינער סוכה, וואָס איז געשטאַנען אויפן הויף, האָבן זיך אויסגעזעצט אויף די בענק און זיך פֿאַרנומען מיט פֿאַרשידענע שפּילן, אָדער מיר האָבן אויסגעטויטשט צווישן זיך קנעפּלעך און אַנדערע זאַכן. איינער פון די באַליבטסטע שפּילן איז געווען: שפּילן משמון הגיבור. מיר האָבן זיך אַלע אויסגעשטעלט אויף די בענק, און איינער אין דער ראָלע פון משמון הגיבור — געווײַנטלעך איז עס געווען ניאַמקו־וויא, דער שטאַרקסטער צווישן אונדז — האָט זיך אַוועקגעשטעלט אין וויינקל פון דער סוכה, האָט געזאָגט דעם פסוק „חזקני ואמצני אך הפעם״, האָט שטאַרק אַ טרייסל געטון מיט דער סוכה, און מיר האָבן זיך אַלע געטון אַ וואַרף אַראָפּ פון די בענק, און אַזוי פֿאַר־געשטעלט דאָס צוזאַמענפּאַלן פונם טעמפּעל פון דגון און דאָס פאַלן פון די פּלישתים. געווײַנטלעך, ווער ס׳איז געפּאַלן דער ערשטער איז אַביסל צעקוועטשט געוואָרן פון די אַנדערע, וואָס זענען געפּאַלן אויף אים. איינמאָל וועג ס׳איז געקומען צום פאַלן האָב איך דערפּילט ווי עמיצער האָלט מיך צוריק, און אַזוי בין איך געפּאַלן צווישן די לעצטע. דאָס האָט „שמשון הגיבור״ אַליין — ניאַמקו — מיך צוריקגעהאַלטן, און דער־נאָך האָט ער מיך געמוטמען אין אַ זייט און מיר געגעבן צו פֿאַרשטיין: „מען דאַרף וויסן ווי זיך איינצוֹאַרדנען... דו ביסט שוואַכער פון אַנדערע, דאַרפסטו זען נישט צו פאַלן דער ערשטער״... פון דעמאָלט אָן פלעגט ער מיך אָפטמאָל באשיצן, אָבער דאָס איז נישט געווען אינגאַנצן „לשם שמיים״. איך בין געווען פון די גוטע תלמידים און האָב מאַנטיק שוין געקענט די „סדרה״; פלעגט מיך דער מלמד אַוועקזעצן איינ־חזרן די סדרה מיט די ערגערע תלמידים, צוויישן וועלכע די

צוויי ברידערלעך זענען אויך געווען. זיי איז מער געלעגן אין קאָפּ צו גיין צום פּאָטיעק זיך באָדן, ווי אייגנטוחזרן די לענג און ברייט פונם „מישכן". אַלס צוהעלפער פונם מלמד האָב איך אויך געמאָכט דאָס רעכט צו באַפרייען „מיינע" תלמידים פונם חדר אַביסל פריער, אויב זיי האָבן שוין געקענט די סדרה, און ניאָמקו האָט דאָס נישט איינמאָל אויסגעוונדצט. דאָס איז נישט אַלעמאָל געווען גאַנץ אמת, אָבער ניאָמקו האָט זיך געקענט איינאַרדנען...

ביי יונה מלמד אין חדר האָב איך מיך אויך באַקענט מיט איינעם וואָס איז דערנאָך יאַרנלאַנג געבליבן מיין גוטער חבר, מיט שמואל־אַבאַ שניצער. מיר פלעגן אָפט קומען איינער צום צווייטן, און אַזוי האָב איך זוכה געווען, אַז שמואל־אַבאַ'ס פאָטער, ר' חיים שניצער, זאָל זיין מיין צווייטער פאָרהערער. נישט איינמאָל האָט ער מיר עפּעס ערקלערט, וואָס מיין מלמד אַליין האָט אפשר נישט געוואוסט. ביי זיי אין שטוב האָב איך אויך געזען אַ גאַנץ נייעם לעבנסשטייגער. ביי אונדז אין שטאָט זענען כמעט אַלע געווען „חסידים", און די משפּחה שניצער איז געווען פון די עצ'יילטע משפּחות פון „מתנגדים". דאָס איז געווען די בכבודיקסטע משפּחה אין שטאָט (דעם רבס אַן איידעם) און איינע פון די רייכסטע, און די חסידים האָבן זיי נישט געקענט מוחל זיין, וואָס זיי „גייען נישט אין גלייכן וועג" און פירן זיך אַנדערש ווי די גאַנצע שטאָט.

„גיט נישט אַזוי פרי אין מקווה אַריין"...

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, נאָכדעם ווי די רוסן האָבן פאַרברענט אַלע שיהלן אין שטאָט, האָט ר' חיים שניצער אָפּגעטיילט ביי זיך אין הויז אַ שטוב אויף אַ מנין פאַר אַ טייל מתפּללים פונם „שטיבל", וואו ער פלעגט דאָוונענען פאַר דער מלחמה. צווישן די מתפּללים פונעם נייעם שטיבל איז געווען איינער שמואל שפּאַן, אַ גאָר פרומער ייד. איינמאָל שבת פאַרן דאָוונענען קומט שמואל שפּאַן און רופט אויס: „יידן, איך האָב היינט געזען אַ זאַך, וואָס איז ממש אַ סקאַנדאַל. בשעת איך בין אַהיימגעגאַנגען פון דער מקווה האָב איך געזען ווי דער פּיאָקערניק „יאָפאַנטשיק" רייט אויף די פערד און פירט זיי אַנטרינקען ביים פאָטיעק". אַלע האָבן זיך אויסגעדרייט צו ר' חיים שניצער, הערן וואָס ער וועט דאָרויף זאָגן. האָט אים ר' חיים גאַנץ רואיק און מיט ישוב הדעת געזאָגט: „ר' שמואל, איך וועל אייך געבן אַן עצה. דעם צווייטן שבת גייט נישט אַזוי פרי אין מקווה אַריין..." אַלע האָבן פאַרשטאַנען דעם ווינק, חוץ ר' שמואל אַליין.

אַסך יאָרן זענען זייט דעמאָלט אַריבער. אַסך פון זייערע ווערטלעך האָבן זיך אַן מיר אַנגעקלעבט, חוץ דער „תורה" וואָס ניאָמקו האָט מיך געלערנט: „מען דאַרף זיך קענען איינ־אַרדנען". אָט די תורה האָב זיך נישט אויסגעלערנט.

קוקה סובער־גרייף

דאס וואס איז אמאל געווען

יידן פון דער גאַנצער וועלט געפינען זיך ביי אונדז אין לאַנד, און ווען מען רעדט מיט עמיצן, וויל מען וויסן פון וועלכן לאַנד און פון וועלכער שטאָט ער שטאַמט. מיך האָט מען אויך אַ סך מאָל געפרעגט די זעלבע פראַגע, און איך בין גאַנץ אָפט דערשטוינט, וואָס אַזוי פיל מענטשן וויסן דווקא וואו אונדזער קליין שטעטעלע איז געלעגן, און אַ סך האָבן אַפילו עפּעס אַ פאַרבינדונג געהאַט מיט דער שטאָט.

וואָס אייגענטלעך בינדט דיך אַזוי צו צו דעם שטעטל? — פרעגט מיך נישט איינמאָל מיין חברטע ביי דער ארבעט — און דו האָסט נאָך אַלץ אַ סענטימענט פאַר אים, נאָך אַזוי פיל יאָרן? אפשר דערציילסטו מיר עפּעס פון דיין שטאָט?

נאָר וואָס האָב איך איר געקענט דערציילן וועגן האָראַ־דענקע, אַז זי איז קיינמאָל דאָרט נישט געווען!

אין שטאָט זענען געווען דריי קלויסטערס: אַ קאַטוילישער פאַר די פאַליאַקן, אַ פראָוואָסלאַווענער פאַר די אוקראַאינער, און אַן ארמענישער. דער פוילישער קלויסטער איז געווען וואונדערלעך שיין, און אַסך לעגענדעס האָט מען דערציילט וועגן אים. אויף אייגענם פון זייער פיר טורעמס זענען געווען פיר ריזיקע זייגערס, וואָס האָבן געוויזן דיר ריכטיקע שעה און האָבן ביי יעדן פערטל שעה געקלונגען. מיר האָבן געוואוינט אויף דער אַנדערער וועלט געפינען זיך ביי אונדז אין לאַנד, און ווען מען רעדט מיט עמיצן, וויל מען וויסן פון וועלכן לאַנד און פון וועלכער שטאָט ער שטאַמט. מיך האָט מען אויך אַ סך מאָל געפרעגט די זעלבע פראַגע, און איך בין גאַנץ אָפט דערשטוינט, וואָס אַזוי פיל מענטשן וויסן דווקא וואו אונדזער קליין שטעטעלע איז געלעגן, און אַ סך האָבן אַפילו עפּעס אַ פאַרבינדונג געהאַט מיט דער שטאָט.

וואָס אייגענטלעך בינדט דיך אַזוי צו צו דעם שטעטל? — פרעגט מיך נישט איינמאָל מיין חברטע ביי דער ארבעט — און דו האָסט נאָך אַלץ אַ סענטימענט פאַר אים, נאָך אַזוי פיל יאָרן? אפשר דערציילסטו מיר עפּעס פון דיין שטאָט?

נאָר וואָס האָב איך איר געקענט דערציילן וועגן האָראַ־דענקע, אַז זי איז קיינמאָל דאָרט נישט געווען!

אין שטאָט זענען געווען דריי קלויסטערס: אַ קאַטוילישער פאַר די פאַליאַקן, אַ פראָוואָסלאַווענער פאַר די אוקראַאינער, און אַן ארמענישער. דער פוילישער קלויסטער איז געווען וואונדערלעך שיין, און אַסך לעגענדעס האָט מען דערציילט וועגן אים. אויף אייגענם פון זייער פיר טורעמס זענען געווען פיר ריזיקע זייגערס, וואָס האָבן געוויזן דיר ריכטיקע שעה און האָבן ביי יעדן פערטל שעה געקלונגען. מיר האָבן געוואוינט אויף דער אַנדערער וועלט געפינען זיך ביי אונדז אין לאַנד, און ווען מען רעדט מיט עמיצן, וויל מען וויסן פון וועלכן לאַנד און פון וועלכער שטאָט ער שטאַמט. מיך האָט מען אויך אַ סך מאָל געפרעגט די זעלבע פראַגע, און איך בין גאַנץ אָפט דערשטוינט, וואָס אַזוי פיל מענטשן וויסן דווקא וואו אונדזער קליין שטעטעלע איז געלעגן, און אַ סך האָבן אַפילו עפּעס אַ פאַרבינדונג געהאַט מיט דער שטאָט.

וואָס אייגענטלעך בינדט דיך אַזוי צו צו דעם שטעטל? — פרעגט מיך נישט איינמאָל מיין חברטע ביי דער ארבעט — און דו האָסט נאָך אַלץ אַ סענטימענט פאַר אים, נאָך אַזוי פיל יאָרן? אפשר דערציילסטו מיר עפּעס פון דיין שטאָט?

נאָר וואָס האָב איך איר געקענט דערציילן וועגן האָראַ־דענקע, אַז זי איז קיינמאָל דאָרט נישט געווען!

אין שטאָט זענען געווען דריי קלויסטערס: אַ קאַטוילישער פאַר די פאַליאַקן, אַ פראָוואָסלאַווענער פאַר די אוקראַאינער, און אַן ארמענישער. דער פוילישער קלויסטער איז געווען וואונדערלעך שיין, און אַסך לעגענדעס האָט מען דערציילט וועגן אים. אויף אייגענם פון זייער פיר טורעמס זענען געווען פיר ריזיקע זייגערס, וואָס האָבן געוויזן דיר ריכטיקע שעה און האָבן ביי יעדן פערטל שעה געקלונגען. מיר האָבן געוואוינט

איך טראָג נאָך אין האַרצן דאָס אויסזען פון די אַקאַציעס, פון די ביימלעך מיט „בעז", וואָס האָבן געווּאַקסן גלאַט אַזוי אין שטאָט, האָבן זי באַשיינט און באַשמעקט, און קיינער האָט זיך דערפון גאָרנישט געמאַכט. און איך געדענק ווי דער פּאָליציאַנט פלעגט אַרומגיין אין שטאָט מיט דער פויק, צוגויפּ־רופן דעם עולם און דערציילן זיי ווען אַ נייעם באַפּעל פון דער „גמינע" אָדער פון דער רעגירונג.

פּאַר אונדזער הויז ביז אָרויף צו פּאַיע גראַפּאַר איז גע־ווען דער מאַרק פּאַר גרינצייג און פּירות, פּאַר עופות און אייער; אויף דער אַנדערער זייט פּנעם שטראָז זענען גע־שטאַנען די ווּעגענער פון הונדערטער פּויערן פון דער גאַנצער געגנט, וואָס זענען געקומען צום יריד פּאַרקויפן זייערע פּראָ־דוקטן און אייגנקויפן סחורות. דער מאַרק האָט אויסגעזען פילפּאַרביק און שיין, פון די פּאַרשידענע טראַכטן פון פּוי־ערטעס, וואָס זענען געווען באַצירט מיט שטיקעריין און „סטענגעס".

אין שטאָט האָט מען אָלץ געפּירט מיט אַ ווּאָגן, און פּאַ־סאָזשירן זענען געפּאָרן מיט אַ „דראָזשקע", אייגענטלעך נאָר צו דער באָן־סטאַציע און צורויק. דראָט האָב איך אויך געזען דעם ערשטן אויטאָבוס, וואָס האָט געהאַט זיין סטאַציע ביי קאָלמוסעס שענק.

עלעקטריש לאָמפּן זענען אויך געקומען צו אונדז נאָר שפּעט, און איך געדענק נאָך ווי אין חלום די נאַפּט־לעמפּלעך, און בעיקר דעם שיינעם גרויסן הענגלאָמפּ, וועלכן מען פלעג „פּאַרגילדן" איינמאָל אין יאָר, און אָנגעצונדן האָט מען אים פּסח צום סדר און אין אַנדערע גרויסע ימים־טובים. און דער ערשטער ראַדיאָ־אַפּאַראַט אין שטאָט, וועלכן איך האָב געזען ביי ד"ר קאופמאַן! דאָס איז געווען אַ ראַדיאָ מיט „אויערן", און מיין פּאָטער האָט געפּרואוט, מיט נאָר אַ קליינעם דערפּאָלג, געבן מיר צו פּאַרשטיין ווי אַזוי ער פונקציאָנירט. זיצנדיק דערנאָך אין דער העברעאישער שול, האָט זיך מיר געדאַכט, אַז אונדזער העברעאיש רעדן און זינגען מוז אַוודאי אויפגעמאַכט ווערן פון עפּעס אַ ראַדיאָ־כוואַליע און אָנקומען קיין ארץ־ישראל.

יעדן שבת־צו־נאַכט (מוצאי שבת) פלעגן מיר זיך צוזאַ־מענקומען ביי אונדזער חברטע הילדע בורג אין קיך, און דאָרט פלעגן מיר זאָגן אַ תפילה אין העברעאיש, וועלכע מיר האָבן אַליין פּאַרפּאַסט. געבעטן האָבן מיר ביי גאָט, ער זאָל אַלע יידן צוזאַמענזעמען און זיי ברענגן קיין ארץ־ישראל, אין דעם לאַנד וואָס ער האָט זיי צוגעזאָגט; און פּאַרענדיקט האָבן מיר אַלע מאָל מיט די לידער: „שבוע טוב", „ירושלים עיר הקודש" און „הללויה".

*

פּאַרמיטאָג האָבן מיר געלערנט אין דער פּוילישער שול. דאָרט האָט מען גלערנט עטלעכע שעהן אין טאָג, כדי צו באַקומען די קענטנישן וואָס זענען נויטיק צום לעבן. אָבער גייסטיק אויסגעלעבט האָבן מיר זיך בלויז אין די צוויי שעהן וואָס מיר האָבן געלערנט אין דער העברעאישער שול. דאָרט זענען מיר געווען דאָס וואָס מיר זענען, אָלע פּאַראייניקט מיט דעם עמיינזאַמען שטרעבן צו זיין אַמאָל אין ארץ־ישראל. און ס'איז נישט קיין צופאַל, וואָס די שול איז געווען אין הויז פון „בית־עם", וואו די דערוואַקסענע ציוניסטן פלעגן זיך צוזאַמענקומען און האָבן דאָרט אויך געהאַט זייער מנין פאַר שבת און יום־טוב. וויל דאָס הויז האָט אַרומגעגאַנגען אָלע געביטן פון אונדזער יידישן לעבן אין שטאָט.

און די פּאַרשטעלונגען וואָס מיר האָבן צוגעגרייט פאַר יעדן יום־טוב! די צוגרייטונגען זענען געווען אַ יום־טוב פאַר זיך, וואָס האָט זיך געצויגן אַ לאַנגע צייט פאַר דעם אייגענט־לעכן יום־טוב. און די פּאַרשטעלונגען זענען געווען געלונגען, נישט דערפאַר ווייל מיר זענען געווען אַזוינע גוטע „אַק־טיאָרן"; מיר האָבן נישט געשפּילט ביי דער פּאַרשטעלונג, נאָר געגעבן אַן אויסדרוק צו אונדזערע אינערלעכע געפּילן, צו דעם וואָס איז געלעגן באַהאַלטן ביי יעדן אין האַרצן.

אין צימער פון מיינע עלטערן זענען געווען בלויז צוויי „בילדער" אין צוויי גרויסע רעמלעך: אין איינעם — אַ בלאַ־פונעם „ספר התורה", אין וועלכן מען האָט מיין פאָטער פאַר־שריבן; אין צווייטן — אַ צייגניש פון „קרן קיימת". אין גאַסטצימער האָט געהאָנגען אַ בילד פון פתח־תקוה; דאָרט פלעגן איך מיך אַוועקשטעלן מיט מיינע חברטעס, מיר האָבן לאַנג באַטראַכט דאָס בילד און מיר האָבן זיך פאָרגעשטעלט, אַז מיר שפּאַצירן אַרום אין די גאַסן פון פתח־תקוה...

*

איך געדענק ווי איינמאָל אויף פּסח האָבן מיר באַקומען אַ פּעקל מצות פון ארץ־ישראל. דאָכט זיך, אַז יצחק שפּירא האָט עס אונדז געשיקט, אַחוץ דעם פלעגט אונדז שיקן יעדן פּסח. מיר זענען געווען ממש באַצויבערט פון די מצות. וועט דען דעם ביי אונדז געזען אַזעלכע מצות? פּירקאָנטיק און גלאַט און וויים און אַזוי שיין פּאַרפּאַקט, מיט אַ פּירמע און מיט אַ העברעאישער אויפּשריפט! ביי אונדז האָט מען אַהיימגע־בראַכט די מצות אין אַ גרויסער וויייסער ציק פון אַ קישן, וועלכע מען האָט צוויי מאָל איבערגעקאָכט. אַז מיר האָבן פּאַרזוכט פון דער מצה, האָט אונדז דאָס האַרץ געקלאַפּט פאַר פּרייד. אָבער נאָכדעם ווי מיר האָבן אַלע טועם געווען, האָט מיין פאָטער אויף אונדז אַ קוק געטון מיט אַ שמייכל און גע־זאָגט: איר פּאַרשטייט דאָך, אַז די ארץ־ישראל מצות זענען נישט פאַר אונדז אַליין. מיר האָבן דאָס גאָנץ גוט פאַרשטאַנען. און באַלד זענען טאָקע אַריינגעקומען שכנים, און יעדער איז צוגעגאַנגען און האָט פּאַרזוכט פון דער מצה. אויך פאַר זיי איז עס געווען פאַרשטענדלעך, אַז די מצה איז נישט קיין אייגנטום פון אַ יחיד, נאָר זי געהערט צו אַלע, צום כלל. און דאָס האָט נאָך פאַרגרעסערט און פאַרטיפט די יום־טובדיקע שטימונג אין שטוב.

צו עסן צוזאַמען מיט געסט זענען געווען אַסך געלעגן־הייטן, אין די ימים־טובים אָדער סתם ביי אַ שמחה. שמחת־תורה נאָכן דאָונען פלעגט קומען דער גאַנצער „ציון־פאַר־איין", מאָכן „קידוש" און עסן „האָלובטשעס", און יעדעס יאָר האָבן זיי אויפּסנייַ אָנטדעקט דעם סוד, אַז קיינער קאָכט נישט אַזעלכע גוטע „האָלובטשעס" ווי מיין מאַמע.

און ס׳איז געווען איין טאָג אין יאָר, וועָן מיר, די מייד־לער, האָבן „באַהערשט״ די יידישע גאָס. דאָס איז געווען יום־כיפור, וועָן די עלטערן און די עלטערע ברידער זענען אַוועקגעגאַנגען אין שיהל אַריין, און מיר מיידלעך זענען גע־בליבן היטן די שטוב. האָבן מיר אַרומשפּאַצירט אין גאָס, צו־זאַמען זיך פּאַרנומען מיט די קליינע קינדער, און די צייט איז גיך אַוועק מיט געשפּרעכן, דערציילונגען און שטיפּערייען. די עלטערע מיידלעך, די צוועלף־יאָריקע, האָבן מייסטנס שוין אַנגעהויבן צו פּאַסטן.

*

היינט זאָרגט מען פּאַר קינדער, זיי זאָלן האָבן וואו זיך צו שפּילן; מען בויט פּאַר זיי שפּיל־פּלעצער און ספּאָרט־פּלעצער. פּאַר אונדז האָט מען דאָס אַלץ נישט געטון, און דאָך זענען מיר נישט געווען געקריוודעט. מיר האָבן אַלע מאָל שוין אויסגעפונען, וואו און ווי אַזוי זיך צו שפּילן.

און צייט האָבן מיר געהאַט צו אַלעמען: צום לערנען, צו ספּאָרט, צו יוגנט־אַרגאַניזאַציעס. דאָס איז פּאַר מיר כּמעט אַ רעטענישׂ: נישט נאָר מיר, קינדער, אויך די דערוואַקסענע האָבן געהאַט צייט צו אַלעמען, כּאָטש אַלץ איז געטון גע־וואָרן פּרימיטיוו, אָן מאַשינען. קיינער האָט זיך נישט געאיילט, און איז אַלעמאָל געקומען צו דער צייט. און מען האָט תּמיד געפונען צייט צו זאָגן אַ גוט וואָרט, צו געבן אַ שמייכל, צו כּאָפן אַ שמועס. און אַלץ איז געטון געווארן לאַנגזאַם, רואיק, און באַגלייט פון אַ בענקשאַפט צו אַ נייעם לעבן, צו אַ נייער וועלט אין ארץ־ישׂראל.

מיר, די, וויניקע וואָס זענען געקומען אַהער, פּאַר אונדז איז געשטאַנען בלויז די פּראַגע פון פּרנסה, פון אַרבעט. גייס־טיק האָבן מיר זיך נישט געדאַרפט צופּאַסן, ווייל מיר האָבן שוין דאָרט געלעבט אין דער גייסטיקער אַטמאָספּערע פון ארץ־ישׂראל.

*

יצחק (אייזי) רויכוווערגער

נאציאנאלע דערוועקונג

אונדזערע יוגנט־יאָרן זענען אויסגעפאַלן אין אַ צייט, וועָן ס׳האָבן זיך שטאַרק דערוועקט די נאַציאָנאַלע געפילן אין די צוויי נאַציעס צווישן וועלכע מיר האָבן געלעבט. די פאַליאַקן האָבן געהאַט זייער נאַציאָנאַלן יום־טוב, דעם דריטן מאַי, וועלכן זיי האָבן געפייערט מיט גרויס פּראַכט, מיט אַן אימפּאָזנטן מרשירן פון דער ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע „סאָקאָל״, אָלע אין דערוזעלבער אוניפאָרם: אַ גרויער אָנצוג, שוואַרצע שטיוול און אַ לאָנגע שוואַרצע פעדער אויפן היטל. דעם יום־טוב פלעגן זיי פּאַרענדיקן מיט אַ פּאָלקספּאָרזאַמלונג אין הויף פונעם „סאָקאָל״ און מיט אַ טאַנץ־אָוונט ביז פּאַרטאָג. די אוקראַאינער ווידער האָבן אויך געהאַט זייער נאַציאָנאַלע אַרגאַניזאַציע, דעם „סיטש״, און אין זייער נאַציאָנאַלן יום־טוב פלעגן זיי זיך פּאַרזאַמלען אין שטאָט פון דער גאַנצער געגנט, יעדער אויף זיין פערד אין זייער שייגער נציאָנאַלער פּראַכט, און יעדער מיט אַ ברוין שטעקאָלע מיט אַ הענטל אין דער פּאָרם פון אַ האָק. זייער מאָרש איבער דער שטאָט איז אירן געווען אימפּאָזאַנט, זיי זענען געריטן אויף די פערד ביז צו דער טאָליקע, און פון דאָרט האָבן זיי זיך אומגעקערט יעדער אין זיין דאָרף.

זענענדיק דאָס אַלץ, האָט זיך אויך ביי אונדז דערוועקט אַ געפיל פון קנאה, און מיר האָבן זיך אָפטמאָל געפרעגט: וועָן וועלן מיר אויך זיין „ככל הגויים״, ווי אַלע פעלקער אויף איינמאָל האָט די שטאָט־פּאַרוואַלטונג באַשלאָסן איבער־צוטראָגן דעם מאָרק אויף אַ זייטיקן פּלאַץ, און פון ביידע זייטן פון דער הויפּט־גאָס צו מאָכן אַ סקווער אויפן נאָמען פון פּילסודסקי. צו דעם צוועק האָט מען געדאַרפט אויסרייסן די אַלטע ביימער פון ביידע זייטן פונעם טראָטוואַר. אָבער די ביימער האָבן זיך נישט געלאָזט אויסרייסן! זיי האָבן זיך אָנגעהאַלטן מיט די וואָרצלען אַן דער ערד, און מענטשלעכע הענט האָבן גאָרנישט געקענט קעגן זיי אויפטון. האָט מען געמוזט ברענגען טראַקטאָרן, מיט קייטן האָט מען צוגעבונדן צו זיי די ביימער און אָנגעהויבן שלעפּן. די ביימער האָבן זיך נאָך אַלץ נישט געלאָזט, האָבן זיך אויסגעבויגן און ווידער זיך אויסגעגלייכט. אויף איינמאָל האָט זיך דערהערט אַ שוידער־לעכער קראַך: דער ערשטער בוים, אָן אוראַלטער ריז, איז אַנידערגעפאַלן.

צווישן דעם עולם וואָס האָט זיך פּאַרזאַמלט און צוגע־קוקט זענען מיר אויך געשטאַנען, אַ גרופּע שולקינדער אויפן וועג פון שול. מיר זענען געווען טרויעריק און דערשלאָגן, דאָס הארץ האָט וויי געטון און די אויגן האָבן זיך פאַרצויגן מיט טרערן. פּלוצים האָב איך דערפילט, אַז מיין פּאָטער שטייט הינטער מיר. ער האָט אַוועקגעלייגט זיין האַנט אויף מיין אָקסל און האָט געזאָגט: נעם דיר נישט צום הארצן, קינד מיינס, דאָס איז גאָרנישט. וועָן די גויים וואָלטן געקענט אונדז יידן אַזוי אויסרייסן מיטן וואָרצל, וויי אָט די ביימער, וואָלטן זיי לאַנג נישט געטראָכט און עס גערן געטון.

און אָט דאָס בילד ליגט מיר אין זכרון און איז ווי אַ וואונד וואָס קען זיך נישט פאַרהיילן.

נישט צו דער שטאָט בענקט זיך, נישט פאַר איר היט איך מיינע סענטימענטן! נאָר פאַר דעם וואָס דאָרט איז געווען, פאַר דעם יידישן לעבן וואָס האָט דאָרט געבליט. און די אייניציקע טרייסט וואָס מיר האָבן איז, אַז דאָס וואָס איז דאָרט געווען עקזיסטירט נאָך ביי אונדז אין הארץ, ביי אונדז אין זכרון.

דער וועלט, מיט שטאַלצע נאַציאָנאַלע ימים־טובים? מיר האָבן געוואוסט נאָר פון טרויער־טעג ווי אַ „זכר לחורבן", און אפילו „חנוכה", וואָס האָט אונדז דערמאָנט די יידישע העלדישקייט, האָבן מיר אויך געפייערט נישט עפּנטלעך, נאָר יעדער בייַ זיך אין שטוב, מיט אָנצינדן די ליכטעלעך און זאָגן „על הניסים".

אַז די מלחמה איז אויסגעבראָכן אין יאָר 1914, האָט מען שוין פאַרגעסן אַן אַלע נאַציאָנאַלע געפילן און שטרעבונ־גען. אין דער צייט פון דער רוסישער אינוואַזיע האָט די יידישע באַפעלקערונג געלעבט אין שרעק און אין נויט. אין יאָר 1916 זענען אַלע אָנטלאָפן און די שטאָט איז געבליבן כמעט גאַנץ אויסגעליידיקט. ביז צום סוף פון דער מלחמה זענען די האָראָדענקער יידן געווען צעזייט און צעשפרייט אין אַלע לענדער פון דער עסטרייכישער מלוכה, און ערשט אין יאָר 1918 האָט מען אָנגעהויבן צוריקצושיקן די פליכט־לינגע אין זייערע שטעט, צו די פאַרברענטע און אויסגערויבטע הייזער. אין דער ערשטער צייט האָט מען זיך געמוזט צונויפשטופּן צווישׂ אָדער דריי משפחות אין איין דירה, ביז יעדער האָט צוריק אויפגעבויט אָדער האַלב־אויפגעבויט זיין אייגענע דירה. די רעגירונג האָט אויך צוגעהאָלפן, און האָט אויסערדעם אויסגעבויט אַ גרויסע צאָל „באַראַקן" פאַר אָרעמע משפחות.

די יוגנט וואָס איז צוריקגעקומען פון די מערבדיקע לענדער איז שוין געווען גאַנץ אָנדערש ווי די יוגנט פון פאַר דער מלחמה. די רוסישע רעוואָלוציע פון איין זייט און די נאַציאָנאַלע רעגסאַמס פון די קליינע פעלקער אַרום, וואָס זענען ווידער געוואָרן זעלבשטענדיק, האָבן שטאַרק געווירקט אויף דער יוגנט. בעיקר האָט זיך אָפּגעפּילט די השפּעה פון דער „באַלפור דעקלאַראַציע", וואָס האָט אויך פאַרן יידישן פאָלק געעפנט דעם וועג און דערוועקט די האָפענונג צו זיין אַ פאָלק מיט אַלע פעלקער גלייך, מיט אַן אייגן לאַנד, וואו זיי וועלן זיין פריי צו אָנטוויקלען זייער לעבן און זייער קולטור אומגעשטערט. אונטערן אייַנדרוק פון די אַלע ענדערונגען איז אָנטשטאָנען די „השומר" אַרגאַניזאַציע, וועלכע האָט אַרגאַניזירט די יידיש־נאַציאָנאַלע יוגנט און האָט איר געגעבן די מעגלעכקייט זיך געזעל־שאַפטלעך אויסצולעבן און צו ווירקן פאַר זייער אייגענער צוקונפט און פאַר דער צוקונפט פונעם פאָלק.

איך אליין בין אויך צוגעשטאָנען צו אייַנער פון די „קבוצות" (גרופּן) פון „השומר", וואָס האָט זיך געגרופּן „נמר". דער אָנפירער פון דער גרופּע איז געווען אליעזר בילדער ז"ל, און די חברים זענען געווען: שווייגער, סוכער, ראובן רייס, געפּנער און איך. דאָרט האָבן מיר געלערנט די געשיכטע פונעם יידישן פאָלק און פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, געלייענט ציוניסטישע שריפטן, און גלייכצייטיק געלערנט העברעאיש אין דער העברעאישער שול, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון אונדזערע שטעטישע: שמואל גרייף ז"ל, עילא ליבסטער ז"ל און אַשר יגגערמאַן.

אין יאָר 1920 האָט זיך אָרגאַניזירט די ערשטע גרופּע חלוצים צום אַוועקפאָרן קיין ארץ־ישראל. בייַ אונדז אין די אויגן איז דאָס געווען ווי אַ חלום, ווי אַן אָנהויב פון „משיח'ס צייטן". אָבער אַוועקגעפאָרן זענען בלויז אייניצעלנע, און מיר, אַלע איבעריקע, זענען געבליבן אין שטאָט און האָבן ווייטער געווירקט אין די פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס.

דאָס זענען געווען בעיקר ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן אַלעמאָל געהאַט אַן אָנדערן נאָמען, אָבער דער אינ־האַלט איז געבליבן דערזעלבער: פאַרטיפן דעם נאַציאָנאַלן באַוואוסטזיין און ווירקן פאַר די נאַציאָנאַלע פאָנדן. אין יאָר 1925 איז אַגעריגדעט געוואָרן אַ „קולטור־צירקל" אונטער דער לייטונג פון ד"ר דרוקס. דאָרט האָבן מיר געלייענט פּיעסעס אין דייטש און אין יידיש און זיי אָרומדיסקוטירט. שפּעטער האָט זיך דאָרט געבילדעט אַ גרופּע דילעטאַנטן, וואָס האָט זיך געהרופן „האָראָדענקער דילעטאַנטן־קלוב", מיט באַטייליקונג פון די חברים משה פלעשנער, יהושע שטרייַט, ליבע שפירא, דאָניע אָפענבערגער און איך, און אויסערדעם אַליע פילפל ז"ל און ישראל סוכר ז"ל. די פאַרשטעלונגען זענען אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין „נאָראָדני דאָם" אין אַ פייער־לעכער שטימונג, און זיי זענען גוט אויפגענומען געוואָרן פונעם פּובליקום. מיר האָבן אויך געגעבן עטלעכע פאַרשטע־לונגען אין די שכנותדיקע שטעטלעך, אין גוואָזדזיעץ און אין טשערנעליצע.

אַ חוץ דער ציוניסטישער און קולטורעלער טעטיקייט. האָבן מיר געפונען צייט זיך צו פאַרנעמען אויך מיט ספּאָרט. פון דער שאָפּע בייַ אַברהם אָפענבערגער ז"ל האָבן מיר געמאַכט אַ זאָל פאַר גימנאַסטיק, און דאָרט האָט זיך געשאָפן די פוסבאָל־גרופּע „מכבי", וואָס האָט געהאַט איר שפּיל־פלאַץ אויף דער טאַליקע.

האָראָדענקע האָט פאַרמאָגט אַ לעבהאַפטע יוגנט, פון וועלכער די יוגנט אין די אָרומיקע שטעט האָט געהאַט וואָס זיך אָפּצולערנען אויף אַלע געביטן פון דער ציוניסטישער און קולטורעלער טעטיקייט.

חיים (מוניע) סוכער

א ביסל זכרונות פון די קינדעריאָרן

איך וויל אָנהויבן מיין ביסל זכרונות פונעם יאָר 1920, באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אַז מיר זענען אַהיימ־געקומען נאָך דער מלחמה פון דער „פלוכט", האָבן מיר געטראָפן אונדזער הויז צעשטערט, גלייך ווי דער גרעסטער טייל הייזער אין שטאָט. אין דער צייט פון דער רוסישער אינ־וואַזיע זענען געבליבן אין שטאָט צעציילטע יידן, און פון זיי האָבן מיר זיך דערווויסט אַז דער חורבן פון אונדזער הויז איז דורכגעאָנגען צוויי עטאַפּן: קודם האָט מען אויסגערויבט די מעבל, און מיט זיי צוזאַמען מיין פאָטערס גרויסע ביבליאָטעק און אויך אַ מאָדעל פון „בית המקדש", געמאַכט פון אונדזער פעטער יאָסיע, מיין זיידענס אַ ברודער, וואָס איז געווען אַ קינסטלער אין מאָלן און סקולפטור־אַרבעטן. דאָס אַלץ האָבן אויסגערויבט די הייַמישע גויים, פון דער שטאָט און פון די דערפער אַרום. דערנאָך האָט דאָס רוסישע מיליטער געמאַכט פון אונדזער הויז אַ בעקערייַ, און ווייל ס׳איז געווען קנאַפּ האַלץ צום הייצן — האָט מען אַרויסגעריסן די פאָדלאָגעס און די טירן און די פענצטער און דערמיט געהייצט. בערך דאָס זעלבע האָט מען געטון אין אַלע יידישע הייזער אין צענטער פון דער שטאָט.

נאָך איידער מיין פאָטער האָט באַווייזן דאָס הויז צו פאַר־ריכטן, איז געקומען אַ נייע צרה: אין שטאָט אַריין זענען אָנגעקומען די „פעטליוראָווצעס", כדי צו העלפן די פּאָליאַקן קעמפן קעגן די באָלשעוויקעס, וואָס האָבן זיך פאַרשאָנצט אין יענער זייט דניעסטר. אויף די יידן אין שטאָט איז גע־פאַלן אַ פחד. די הייזער האָט מען פאַרמאַכט און פאַרשלאָסן, בלויז די קינדער האָט מען פון צייט צו צייט אַרויסגעשיקט זען, וואָס ס׳טוט זיך אין גאַס. און עס זענען טאָקע געווען עטלעכע איבערפאַלן אויף אייַנצelנע יידן, ביז די היידא־מאָקעס זענען אָנעוק פון דער שטאָט.

די איינדרוקן פון דער וועלט־מלחמה און די מלחמה־אָטמאָספערע, וואָס האָט נאָך געהערשט אַ צוויי יאָר שפּעטער, האָבן אויך באַאיינפלוסט די קינדער און זייערע שפּילערייַען. זיי האָבן זיך אָרגאַניזירט אין פאַרשידענע גרופּן — קינדער פונעם צענטער פון דער שטאָט, קינדער פון דער טאָליקע, פון די באַראַקן — און יעדע מחנה האָט געפירט מלחמה מיט די אַנדערע מחנות. אַלע האָבן זיי געהאַט אַ בשותפותדיקן „קאָ־מענדאַנט", וואָס האָט זיי געלערנט ווי צו פירן מלחמה — דאָס איז געווען „מאיר דער משוגענער", אַ געוועזענער סאָל־דאָט אין עסטרייכישן מיליטער, וואָס איז געווארן אָביסל „צעדרייט" אין דער צייט פון דער מלחמה. ער איז געווען אַ הויכער מאַן, תמיד שווארץ אָנגעטון, און אַזוי פלעגט ער זיך אַוועקשטעלן „מושטרעווען" מיט די קינדער, האָלטנדיק דעם שטעקן ווי אַ ביקס. אַז די קינדער, זיינע „זעלנער", האָבן אָנ־געהויבן אים צו באַלאָסטיקן, פלעגט ער זיי צעשרייבן און איז באַלד אַוועק „מושטרעווען" מיט אַ צווייטער גרופּע.

די אַלגעמיינע שול אין וועלכער איך האָב געלערנט איז געווען אַ שול פאַר קינדער פון אַלע דריי נאָציעס: יידן, פאָליאַקן און אוקראַאינער. דאָס איז געווען אַ שול בלויז פאַר ייִנגלעך, און געשטאַנען איז זי קעגנאיבער דעם „סאָ־קאָל"; די „מיידלשע שול" איז געווען אין שכנות פונעם שפּאַציר־גאַרטן. דער דירעקטאָר פון דער ייִנגלשער שול איז געווען אַן אַלטער קליינטשיקער פּאָליאַק, וואָס די קינדער האָבן אים געגעבן אַ צונאָמען „משה גלאָק". די לערער זענען געווען קריסטן, פּאָליאַקן אָדער אוקראַאינער, און דער איינציקער יידישער לערער איז געווען הער נאָרד, דער לערער פון יידישער רעליגיע. די פּאָליאַקן און אוקראַאינער זענען אָבער מאָל געווען צווישן זיך געשפּאַנט; בלויז אין איין פונקט זענען זיי געווען אייניק: אין זייער פיינדלעכער און גרינג־שעציקער באַציאונג צו די יידישע תלמידים.

דעם נאָכמיטאָג האָבן מיר פאָרבראַכט אין דער העברע־אישע שול. די לערער זענען געווען קודם היימישע האַרא־דענקער, דערנאָך האָט בנימין קאַרן ז״ל איבערגענומען די העברעאישע שול. ער האָט גערעדט העברעאיש נישט נאָר אין שול נאָר אויך בייַ זיך אין דער היים, מיט זיין פרוי און זיינע פינף זין. זיין עלסטער זון טוביה איז געווארן דער אָנפירער פון „הנוער הציוני", פון דער כלל־ציוניסטישער יוגנט־באַוועגונג אין שטאָט.

*

פון מיינע שול־יאָרן האָב איך פאָרגעדענקט די פאָלגענדע קאָמישע עפּיזאָדע: מיר האָבן דעמאָלט געלערנט אין דער העברעאישער שול וועגן פרץ סמאָלענסקין, האָט זיך מיר פארגליסט אויפצושרייבן זיין בילד אויף דער טיר פון אונדזער שכן בנימין רייכמאַן. אַ רעגירונגס־באַאַמטער, וואָס האָט די צייכנונג דערזען, האָט געמיינט אַז דאָס איז בילד פון טראָצקי, און אַזוי ווי דער קאָמוניזם איז געווען פאַרבאָטן אין פוילן, האָט ער זיך אָנגעטשעפּעט אין בנימין רייכמאַן, און האָט אים געסטראָשעט מיט אַ משפּט פאַר „קאָמוניסטישער פראָפּאַגאַנדע". מיט שווערער מי האָט מיין פאָטער איבער־צייגט דעם באַאַמטן, אַז עצייכנט האָט דאָס בילד זיין זונדל, און געצייכנט האָט ער אַ העברעאישן שרייבער, און נישט, חס ושלום, דעם געפערלעכן רעוואָלוציאָנער טראָצקי.

לעאן (לייבציע) שפירער

א בינטל זכרונות

(פון 1905 ביז 1923)

אַכטאונפּיפּציק יאָר זענען געווויס אַ לאַנגע צייט אין לעבן פון אַ מענטשן, און אַפילו די 40 יאָר וואָס איך געפּין זיך אין אַמעריקע זענען אויך נישט קיין קורצע צייט, און דאָך געדענקט זיך נאָך ביז היינט אַלץ וואָס איך האָב איבער־געלעבט אין מיין געבורטשטאָט האַראַדענקע.

מיינע זכרונות הויבן זיך אָן פונם יאָר 1910, וועו איך בין אַלט געווען פינף יאָר. מיר האָבן געוואוינט אין דער הויף־גאס, אין וועלכער עס האָבן בכלל געוואוינט מער קריסטן ווי יידן. מיין פאָטער ישראל מרדכי שפירער איז געווען פון פאַך אַ בוימייסטער, אָבער אין יאָר 1910 איז ער שוין זייט אַ קורצער צייט געווען אין אַמעריקע. ער איז געווען אַ זעטרייער מאָן צו אונדזער מוטער און אַ ליבער טאַטע צו זיינע קינדער, אָבער ער האָט נישט באַווייזן אונדז אַלע ארי־בערצוגעמען קיין אַמעריקע פאַר דער עלטער־מלחמה, און אזוי האָבן מיר אַדורכגעלעבט שווערע פינף יאָר פון מלחמה, פון נויט און פון צרות.

מיין ערשטער מלמד איז געווען משה לייב רוגענדאָרף, ביי וועלכן איך האָב געלערנט חומש ביז „ויקרא". איך געדענק ווי שבת נאָך סוכות האָט מען מיך פאַרהערט די סדרה ביי אונדזערן אַ שכן, ביי יוחנן מאַטע סטעצאָווערס אין הויז. דערנאָך האָב איך געלערנט אין דער פוילישער רעגירונגס־שול, אין דער אזוי־גערופענער „שקאלא מענסקא", וואָס האָט זיך געפונען אַנטקעגן דעם פויליש „סאָקאל". מיין עלטערער ברודער זעליג האָט דעמאָלט געלערנט אין דער יידישער פאָלקס־שול, אין דער באַראָן־הירש־שול. מיין שוועסטער באַסיע איז שוין געווען אַ דערוואַקסן מיידל. זי איז געווען די בת־יחידה אין שטוב, און האָט נאָך באַווייזן אָוועקצופאָרן קיין אַמעריקע קורץ פאַר דער מלחמה. אונדזער זיבן־יאָריק ברודערל וועלוול, דאָס יינגסטע קינד אין שטוב, איז ליידער געשטאָרבן אין יאָר 1914, אין דערזעלבער צייט וועו די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן מיט דער רוסישער אינוואַזיע קיין גאַליציע.

די פריילעכקייט וואָס האָט געהערשט ביי אונדז אין הויז איז פאַרשוואונדן באַלד ווי אונדזער פאָטער איז אָוועק־געפאָרן קיין אַמעריקע. מיטן אָפשטאָרבן פון אונדזער יינגסטן ברודערל און מיטן אויסברוך פון דער מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן פאַר אונדז אַ טרויעריקע און שווערע צייט. דאָס איז אויך געווען אַ שווערע צייט פאַר אַלע האַראַדענקער יידן. באַלד האָט זיך אָנגעהויבן די מאַביליזאַציע, וואָס האָט צוגענו־מען ביי אַ סך משפחות דעם פאָטער און די דערוואַקסענע זין. דערנאָך איז געקומען די ערשטע רוסישע אינוואַזיע, וועו מיר האָבן געמוזט אַדורכלעבן גאַנצע זיבן חדשים מיט די רוסישע פאָגראַמטשיקעס. די עסטרייכישע אַרמיי האָט זיך דערנאָך אומגעקערט אויף אַ פאָר חדשים, און ביים צוויטן ריקצוג פון די עסטרייכער איז כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג מיטגעאַנגען מיטן מיליטער ביז אין יענער זייט פונם פרוט, איבער סניאַטין קיין וואַסקאָוויץ און קיין וויזשניץ. דערווייל האָבן די רוסן אין שטאָט פאַרברענט דעם רוב פון די יידישע הייזער, און דאָרונטער אויך אונדזער הויז. וויידער זענען מיר צוריקגעקומען קיין האַראַדענקע אויף אַ קורצער צייט, און ערשט ביי דער דריטער רוסישער אינוואַזיע, ביי וועלכער די רוסן האָבן פאַרנומען דעם גאַנצן מזרחדיקן טייל פון גאַליציע, האָט די עסטרייכישע רעגירונג צוזאַמענגענומען טראַנספאָרטן פון דער אַנטלאַ־פענער יידישער באַפעלקערונג און זיי אַפגעשיקט אין די מַערבדיקע טיילן פון דער עסטרייכישער מלוכה.

אונדזער משפחה האָט זיך אויך געשלעפט מיט אַזאַ טראַנספאָרט, ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין ווין, אין דער עסטרייכישער הויפּשטאָט, מיד און צעבראָכן, הונגעריק און שלעפּעריק. פון דאָרט האָט מען אונדז אַוועקגעשיקט קיין בהמען, אין אַ דייטשן דאָרף, וואו מיר האָבן געוואוינט צוזאַמען מיט אַהרן דיקערס משפּחה, זיבן מענטשן אין איין שטוב. מיין ברודער זעליג איז שוין דעמאָלט געווען אין מיליטער, און איך האָב געלערנט אין אַ דייטשער שול די אַלע דריי יאָר וואָס מיר זענען דאָרט געווען.

אין יאָר 1919, אַז די מלחמה האָט זיך געענדיקט, האָט אונדז די ניי־אויפגעשטאַנענע טשעכישע רעגירונג געגעבן די מעגלעכקייט צוריקצופאָרן קיין האַראַדענקע. די רייזע האָט געדויערט קנאַפּע צוויי וואָכן, און אָנקומענדיק צוריק האָבן מיר נאָך געטראָפן די אוקראַאינער רעגירן אין שטאָט און אין גאַנץ מזרח־גאַליציע. אַ קורצע צייט שפּעטער האָבן די פאָליאַקן איבערגענומען די רעגירונג, און די לאַגע האָט זיך אָנגעהויבן צו בעסערן און צו נאָרמאַליזירן.

מיין פאָטער ע"ה איז נפטר געוואָרן אין ניר־יאָרק נאָך אין יאָר 1918, און מיין מוטער איז נפטר געוואָרן אין האַראַדענקע אין יאָר 1923. בלויז מיר, זייערע דריי קינדער, געפינען זיך אין אמעריקע. מיר זענען אַלע בעשטרעבט צו דערציען אונדזערע קינדער אין יידישן גייסט, און מיר געהערן אַלע צום פראָגרעסיוון האַראַדענקער פאַראיין. איינער פון מיין ברודערס זין איז אויסגעוויילט געוואָרן פאַר פרעזידענט פון פראָגרעסיוון האַראַדענקער פאַראיין פאַרן יאָר 1963.

ביז היינטיקן טאָג בענקט זיך נאָך אַ ביסל היימישקייט, און צום בעסטן פילן מיר זיך אין געזעלשאַפט פון היימישע, פון האַראַדענקער.

שלום ירון־יונגערמאן

די פוילישע גימנאזיע

אין יאר 1921 זענען אַ צווײ צענדלינג עלטערן אין אונדזער שטאָט געשטאַנען פאַר אַ שווערער און ערנסטער פראַגע: זייערע קינדער האָבן געעגדיקט די פאָלקסשול, און אין שטאָט איז נישט געווען קיין מעגלעכקייט וווייטער צו לערנען.

די פוילישע גימנאזיע, וואָס האָט עקזיסטירט אין האַראַ־דענקע פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זיך פאַרמאַכט באַלד ווי די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן. אין די יאָרן 1918—1921 האָט זיך דער רעזשים אַ פאַר מאָל געביטן, און די שטאָט איז אַריבער פון די פעטליוראָווצעס צו די אוקראַאינער, דערנאָך צו די רומענער און צום סוף צו די פּאָליאַקן. אין יענע יאָרן איז קיינעם נישט געלעגן אין זינען צו זאָרגן פאַר אַ מיטלשול, און עס איז אויך נישט געווען קיין גענגיגנדע צאָל קינדער צו עפענען אַזאָ שול. ערשט אין יאָר 1921 איז געקומען די צייט צו זאָרגן, אַז די קינדער זאָלן האָבן וואו ווייטער צו לערנען. דאָס איז געווען נישט אין קיין קליינער מאָס אויך אַ גלעט־פראַגע, צו קענען אויפהאַלטן אַזאָ אינסטיטוט. אין די דריי יאָר האָט זיך די עקאָנאָמישע לאָגע אין שטאָט אַסך געבעסערט, בעיקר בייַ די אזויגערופענע „פרייַע בעראָפן" (אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים א.א.וו.), און זיי האָבן טאַקע געווירקט די שול זאָל געגרינדעט ווערן, האָבן געגעבן די נויטיקע מיטלען און געשיקט זייערע קינדער לער־נען אין דער גימנאַזיע.

די ערשטע צוויי קלאַסן האָבן זיך געעפנט אין סעפּטעמ־בער 1921. דאָס איז, פאַרשטייט זיך, געווען אַ פוילישע גימנאַזיע, כאָטש נייניציק פּראָצענט פון די תלמידים זענען געווען יידישע קינדער. די ערשטע צייט האָט מען געלערנט אין הויז פונעם „סאָקאָל", און די לערער זענען געווען אַ טייל אָרטיקע און אַ טייל פון דער פרעמד. דער רוב פון די לערער זענען אויך געווען יידן. אַ יאָר שפּעטער האָבן זיך געעפנט נאָך צוויי קלאַסן, און דעמאָלט האָט מען איבער־געטראָגן די גימנאַזיע צוריק אין דעם בנין וואו זי איז געווען פאַר דער מלחמה. ערשט אין פינפטן יאָר פון איר עקזיסטענץ איז זי געווארן אַנערקענט פון דער רעגירונג. אין יענעם יאָר האָבן אויך מאַטוריירט די ערשטע שילער און די גימנאַזיע האָט אַרויסגעגעבן אירע ערשטע אָביטוריענטן.

ווי געזאָגט, האָט די גימנאַזיע געהאַט אַ ריין פּוילישן כאַראַקטער, כאָטש די גרינדער זענען געווען יידן, און דער גרעסטער טייל פון די לערער און פון די תלמידים זענען געווען יידן. ערשטענס, זענען די עלטערן פון די תלמידים מייסטענס געווען אַסימילאַנטן; און צוויי־טענס, איז אויך קיין אַנדערער וועג נישט געווען. וויייל די פוילישע בעהערדען וואָלטן בשום אופן נישט געווען צוגעלאָזט מען זאָל עפענען אַ יידישע מיטלשול.

אין שטאָט זענען געווען נאָך צוויי מיטלשולן: די אוקראַאינישע גימנאַזיע און אַ פוילישע אַקערבוי־שול. אַבער פאַקטיש האָט קיין שום ייִד נישט געשיקט זיינע קינדער לערנען אין דער אוקראַאינישער גימנאַזיע, און אין דער אַקערבוי־שול האָט מען קיין יידן נישט אויפגענומען. איבער־דעם האָט די יידישע יוגנט געלערנט בלויז אין דער פוילישער גימנאַזיע.

ב

דער ענין „יידישקייט" האָט נישט פאַרנומען קיין וויכטיקן פּלאַץ אין לעבן פון די מיינסטע „גימנאַזיסטן", ביז צום זעכצענטן לעבנסיאָר. מיר האָבן נאָטירלעך געוואוסט, אז ס׳איז פאַראַן א „יידן־פראגע", אַז ס׳איז דאָ אַנטיסעמיטיזם אויף דער וועלט; אין אַ סך הייזער האָט מען זיך נאָך אַ ביסל יידישלעך געפירט: געצונדן שבת־ליכט, אָפּגעהיטן כשרות, געפאַסט און געגאַנגען אין שיל אַריין כאָטש אום יום־כפור און געפּראָוועט אַ „בר־מצוה". געווען אויך עטלעכע, וואָס זייערע קרובים זענען געפאָרן קיין ארץ־ישראל, און כמעט אַלע האָבן גלעיינט די ציוניסטישע צייטונג „כווילייא" אין דער פוילישער שפּראַך. אָבער יאָרנלאַנג האָט זיך נישט געפּונען ווער ס׳זאָל זאָרגן פאַר דער נאַציאָנאַלער דערציאונג פון די צענדלינגער סטודענטן אין שטאָט. העברעאיש האָבן געלערנט בלויז עטלעכע געציילטע פון די סטודענטן, און מיט די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס האָבן זיי כמעט קיין קאָנטאַקט נישט געהאַט.

אין דעם פונקט איז געווען בלויז איין אויסנאַם — די פרוי ד״ר פרידאַ ראָטענשטרייך (די פרוי פונעם אַדוואָקאַט ד״ר לוי ראָטענשטרייך, וואס איז שפּעטער געווען פון די וויכטיקע עסקנים פון „התאחדות" אין לעמבערג). צווישן יאָר איז זי געווען לערערן אין דער דראָאַדענקער גימנאַזיע, און אין משך פון די צוויי יאָר האָט זי אַוועקגעגעבן אַ סך צייט און מי פאַר דער נאַציאָנאַלער דערציאונג פון די יידישע סטודענטן, דורך לערנען העברעאיש און יידישע געשיכטע אויסער דער גימנאַזיע. אָבער נאָכדעם ווי זי איז אַוועקגעפאָרן, האָט זיך קיינער מער נישט אָפּגעגעבן דערמיט.

ג

ווען מיר זענען שוין געווען אין דער זעקסטער קלאַס, האָט זיך בייַ אַ גרויסן טייל פון די יידישע תלמידים דערוועקט דאָס נאַציאָנאַלע געפיל. פון דער „כווילייא" האָבן מיר זיך דערוואוסט וועגן דער גרינדונג פון דער אַרגאַניזאַציע „הנוער הציוני" („די ציוניסטישע יוגנט" — אַן אַלגעמיין־ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע). אונטער די גרינדער פון דער אַרגאַני־זאַציע איז אויך געווען יצחק שטייגער ז״ל, וואָס איז אַרעסטירט געוואָרן אין יאָר 1922 פאַר „אַ פרווו צו דערמאָרדן דעם פוילישן פּרעזידענט נאָרוטאָוויטש". מיר האָבן זיך געוועדעט צו דער צענטראַלע פון „הנוער הציוני" און האָבן באַקומען פון זיי מאַטעריאַל פאַר דער טעטיקייט צווישן די סימפּא־טיקער פונעם ציוניסטישן געדאַנקט. אין יענער צייט איז אין שטאָט געווען עילא ליבסטער, דער כעמיקער, וואָס האָט

אַנגעפירט ביי אונדז די ערשטע העברעאישע שול נאָך דער וועלט־מלחמה אין יאָר 1918; אונטער זיין אָנפירונג האָט זיך געבילדעט אַ קרייז פון סטודענטן, וואָס פלעגן זיך צונויפ־קומען אין פריוואָטע הייזער און לייענען ציוניסטישע שריפטן און איבער זיי דיסקוטירן. דאָס אלץ איז געטון געווארן גאַנץ באַהאַלטן, מען זאָל זיך חלילה אין שול נישט דערוויסן, ווייל דערפאַר האָט מען געקענט אויסגעשלאָסן ווערן פון דער גימנאַזיע. דער דירעקטאָר איז געווען אַ אוקראַאינער וואָס איז געווארן אַ פוילישער פאַטריאָט, און ער האָט אין יידישע ענינים גאָרנישט פאַרשטאַנען. וועג ער האָט זיך דערוואוסט, אַז עמיצער פון זיינע שילער איז „אַנגעשטעקט" מיט ציוניזם (און געווען איז דאָס קורץ פאַר דער „מאַטוראַ"), האָט ער זיך אויסגעדריקט אַז דער שילער איז „אַ ציוניסט אַדער אַ קאָמוניסט". אפילו די געציילטע יידישע לערער, אויף וועלכע מיר האָבן זיך געקענט פאַרלאָזן, האָבן מיר אויך נישט דערציילט פון אונדזער טעטיקייט, כדי זיי נישט צו מאַכן פאַר „מיטשולדיקע" אין פאַל וועג עפעס וועט דערפון אַנטדעקט ווערן.

אין משך פון די צוויי יאָר, אין וועלכע מיר האָבן זיך אַזוי „פאַרטיפט אין ציוניזם", האָט אונדזער קרייז נישט געהאַט קיין שום פאַרטייאישן כאַראַקטער. מיט דער צייט זענען צוגעשטאַנען אויף שילער פון נידריקערע קלאַסן, און ביסלעכווייז האָבן זיך אַנגעהויבן אַרויסצוווייזן נייגונגען צו די פאַרשידענע פאַרטייען, וואָס האָבן עקזיסטירט אין שטאָט. געווען אויך אַזעלכע, וואָס זענען צוריק געווארן אַסימילאַנטן אַדער געווארן גלייכגילטיק צום נאַציאָנאַלן געדאַנק, אַבער אין אַלגעמיין האָבן די צוויי יאָר 1927—1929 געבראַכט אַ ראַדיקאַלע ענדערונג אין דער באַציאונג פון דער שטודירנדי־קער יוגנט צום נאַציאָנאַלן געדאַנקט.

ד

אין יאָר 1932 האָט די אַרגאַניזאַציע פון ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע אַקאַדעמיקער אין לעמבערג, די אַזויגערופענע „גורדוניה אַקדימאית", אָנגענומען די איניציאַטיוו צו גרינדן אַ „חלוצישע" באַוועגונג פון שטודירנדיקער יוגנט. לכבוד דער פאַראייניקונג („איחוד") צווישן די צוויי פאַרטייען „התאחדות" און רעכטע „פועלי־ציון", האָט מען אָט דער חלוצישער אַרגאַניזאַציע אַ נאָמען געגעבן „איחודיה".

צווישן די ערשטע חלוצים, וואָס זענען אַרויסגעפאָרן אויף „הכשרה" קיין סוכאַדניצע, האָבן די אַביטורינטן פון דער אַראַדענקער גימנאַזיע פאַרנומען אַ באַדייטנדן פלאַץ. זיי האָבן זיך אויך געגרוי באַטייליקט אויף אַנדערע פלעצער, וואו סטודענטן זענען אַרויסגעפאָרן אויף „הכשרה". אין יאָר 1934 זענען די ערשטע חלוצים פון „איחודיה" אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל. זיי האָבן זיך מיינסטענס באַזעצט אין דער קבוצה „כפר החורש" פון „גורדוניה" און אין אַנדערע קבוצות.

צום באַדויערן, האָט בלויז אַ קליינער טייל פון די האַראַדענקער סטודענטן געפונען דעם וועג קיין ארץ־ישראל. דער גרעסטער טייל איז, צוליב פאַרשידענע סיבות, געבליבן אין גלות, און בלויז איינצעלנע פון זיי האָבן זיך געראַטוועט.

נחמן בערגמאן

צוויי באגעגענישן

א. אַן אומגעריכט באַגעגעניש מיטן פּוילישן אינערן־מיניסטער

אין יאָר 1930, אַז סקלאַדקאָווסקי איז געווארן אינערן־מיניסטער אין פוילן, האָט ער זיך פאַרגענומען איינצופירן אין דער מדינה אַ נייע אָרדנונג און אַרויסצוגעבן פאַראָרדנונגען, פון וועלכע די איינוואוינער זאָלן גענויס. איינע פון די פאַר־אָרדנונגען, למשל, האָט פאַרפליכטעט דעם בירגערמייסטער צו באַשטימען אַ שעה אין טאָג, אין וועלכער יעדער בירגער זאָל קענען אַריינגיין צו אים און זיך מיט אים דורכריידן אַן שום פאַרמאַליטעטן. אַריינגעגאַנגען איז מען נאָך דער רייע, מען האָט זיך בלויז געדאַרפט פריער פאַרשרייבן. און דער מיניסטער פלעגט אָרומפאָרן אין אַלע שטעט אינקאָגניטאָ, צו קאָנטראָלירן ווי אַזוי זיינע פאַראָרדנונגען ווערן אויסגעפירט.

צו יענער צייט האָט מען ביי אונדז אויף דער פאַסט אויפגענומען אַ נייע קאָסירערקע, און אין אַ קורצער צייט אַרום האָט מען אָנגעהויבן זיך צו שושקען, אַז זי איז נישט אין אָרדנונג ביי דער אַרבעט: גאָר צו אָפט טרעפט זיך ביי איר, אַז מען מוז צוצאָלן אַ געוויסע מטבע, ווייל לויט זי האָט איבערציילט פעלט צו דער ריכטיקער סומע. איינמאָל בין איך צוגעגאַנגען צו דער פאַסט אָוועקצושיקן אַ סומע געלט. פאַר מיר איז געשטאַנען די פרוי רעסיע ניימאַן ז"ל, און די קאָ־סירערקע האָט איר געזאָגט די בשורה אַז ס'פעלט עפעס צו דער סומע וואָס איז אָנגעשריבן אויף דער פאַסטאָנווייזונג. די פרוי ניימאַן האָט נישט אַזוי לייכט מסכים געווען צו דערצאָלן; זי האָט געטענהט, אַז איר האָט קיינמאָל נישט צוגעפעלט קיין געלט, און ביי דער נייער קאָסירערקע טרעפט זיך דאָס שוין צום דריטן מאָל. אָבער ס'האָט איר גאָרנישט געהאָלפן, זי האָט געמוזט צוצאָלן דעם סכום וואָס האָט געפעלט.

אַז איך בין געקומען אין דער רייע, האָב איך שוין נאָך־אַמאָל איבערגעציילט מיין געלט ביים פענצטערל, און איך האָב מודיע געווען דער קאָסירערקע, אַז איך האָב דאָס געלט גוט איבערגעציילט און עס דאַרף גאָרנישט פעלן. אָבער בשעת זי האָט אַראָפּגענומען דאָס געלט פונעם פענצטער־ברעטל, האָב איך געהערט ווי אַ קלינג פון אַ מטבע, און באַלד נאָכן איבערציילן האָט מיר די קאָסירערקע געזאָגט, אַז ס'פעלט אַ מטבע צו דער ריכטיקער סומע. איך האָב זיך צעטענהט, אַז ס'דאַרף גאָרנישט פעלן, און האָב פאַרלאַנגט מען זאָל מיך לאָזן אַריינגיין און קאָנטראָלירן, צי איז די מטבע נישט אַראָפּ־

געפאַלן. די קאַסירערקע האָט בשום אופן נישט מסכים געווען; איך האָב פֿאַרלאַנגט צו רעדן מיטן לייטער פונעם פּאָסטאַמט, האָט מען מיך צו אים אויך נישט אַרײַנגעלאָזט. דערפון האָט זיך געמאַכט אַ ויכוח און אַ גערודער; אַ פּאָליציאַנט איז אַנ־געקומען און האָט מיך געווּאָלט אַרעסטירן, הלמאי איך מאַך אַ סקאַנדאַל אין אַן עפֿענטלעכן פּלאַץ. בשעת איך האָב געַ־רעדט מיטן פּאָליציאַנט און אים געוואָלט באַווייזן אַז איך האָב רעכט, איז צוגעקומען אַ הויכער מאַן אין אַ שיינעם פּעלץ־מאַנטל און האָט געפֿרוווט איבערצייגן דעם פּאָליציאַנט, אַז מען דאַרף מיר נעבן די מעגלעכקייט צו קאָנטראָלירן וואָס מיט דעם גאַנצן עסן. דער פּאָליציאַנט האָט זיך גאָרנישט געמאַכט דערפון, און האָט בלויז געזאָגט, אַז ער מוז דאָ טון זיין פליכט און ער זוכט נישט קיין מליץ־יושר פֿאַר יידן. דאַרויף האָט דער מאַן געעפֿנט דעם מאַנטל און געוויזן דעם פֿאַרבליפטן פּאָליציאַנט, אַז ער איז דער אינערן־מיניסטער סקלאַדקאָווסקי. ער האָט געהייסן דעם פּאָליציאַנט אַרײַנגיין אין דער קאַבינע פון דער קאַסירערקע און אויספֿאָרשן, וואָס מיטן געלט איז געשען.

זענען מיר אַרײַנגעגאַנגען, און האָבן געפונען אויפֿן ברעטל הענגען אַ זעקעלע מיט אַ שפּאָר ביסל מטבעות, וועלכע די קאַסירערקע האָט באַווּיזן אַרײַנצוווּאַרפן אין משך פון טאָג...

דער פּאָסטמייסטער איז געווּאָרן בלאַס און האָט געחלשט. אין משך פון אַ קורצער צייט האָט מען אַלע בעַמע פֿאַר־ביטן, און דעם פּאָסטמייסטער אַליין האָט מען פֿאַרשיקט אין אַ פֿאַרוואָרפענעם העק צו זיין אַ „קערָאווניק" (לייטער) פון דער באַן־סטאַציע.

איידער דער מיניסטער איז אַוועקגעגאַנגען פונעם פּאָסט־אָמט, האָט ער זיך געווענדעט צו מיר און געדאַנקט פֿאַרן „בירגערלעכן מוט", וואָס איך האָב אַרויסגעוויזן.

כ. אַ באַגעגעניש מיט אַ רוסישן אָפּיציר

געווען איז דאָס ווינטער, אין יאָר 1915, ביים ערשטן ריקזוג פונעם רוסישן מיליטער. די יידישע איינוואוינער זענען געווען פול מיט שרעק פֿאַר די קאָזאַקן, וואָס פלעגן אריין אין יידישע הייזער, שלאָגן און שיסן, פֿאַרגוואַלטיקן פרויען און צונעמען געלט און ווערטזאַכן. די פרויען האָבן זיך באַהאַלטן אין די קעלערס, און די מענער האָבן זיך אויך באַמיט זיך נישט צופיל צו באַווייזן. ביי אונז זענען גראָד דעמאָלט געווען צוגאָסט קרובים פון רומענ־יע.

איינמאָל אין מיטן טאָג זענען צו אונדז אַריינגעקומען צוויי קאָזאַקן, און ווי באַלד זיי האָבן גענוג אַז מיין פֿאָטער גייט אין אַ פּעלץ־מאַנטל און אין אַ פּאָר שטיוול, האָבן זיי אים געהייסן אַלץ אויסטון און זיי אַוועקגעבן. די מענער אין שטוב, און איך דער זיבן־יעריקער דאַרונטער, זענען אַרויס אין גאָס און האָבן אַנגעהויבן שרייען; האָבן זיך די קאָזאַקן אָפּגעטראָגן, אָבער זיי האָבן צוגעזאָגט אַז זיי ווילן ווידער אַמאָל קומען אין אַוונט...

מיר האָבן געוואוסט, אַז זיי קענען אַמאָל האַלטן וואָרט, און מיר זענען געווען שטאַרק באַזאָרגט. אין יענעם טאָג האָבן זיך געצויגן איבער דער שטאָט גאַנצע מחנות פונעם רוסישן מיליטער, איז מיין פאָטער אַרויסגעגאַנגען אין גאָס, און האָט פֿאַרבעטן אין שטוב אַריין עטלעכע רוסישע זעלנער, נישט קיין קאָזאַקן. דריי פון זיי, וואָס האָבן געהאָט אַ העכערן ראַנג, האָבן זיך איינגעאַרדנט אין שטוב, און די איבעריקע זענען געווען אין הויף מיט די בהמות, וועלכע זיי האָבן מיט־געפֿירט פֿאַרן מיליטער. מיר האָבן זיך באַלד באַפֿריינדעט מיט די אָפּיצירן, און זיי דערציילט וועגן דעם באַזוך פון די קאָזאַקן און זייער „הבטחה" צו קומען נאָכאַמאָל. די אָפּיצירן האָבן אונדז באַרואיקט, האָבן געוואָגט אַז ס'איז פֿאַראַן אַ שטרענגער באַפֿעל, נישט צו טשעפּען די ציווילע באַפעלקע־רונג, און אַזוי לאַנג ווי זיי זענען אין שטוב וועט אונדז קיין שלעכטס נישט געשען. און די קאָזאַקן האָבן טאַקע געהאַלטן וואָרט און זענען געקומען, אָבער די אָפּיצירן האָבן זיי אַנגע־פאַטשט און געגעבן אַ שטרענגן אָנזאָג, און זיי האָבן זיך באַלד אָפּגעטראָגן.

איינער פון די דריי אָפּיצירן האָט מיך שטאַרק מקרב גע־וועזן, האָט מיר געגעבן שטיקלעך רוסישן האַרטן צוקער, האָט מיך אַרומגענומען און געקושט און האָט זיך מיט מיר דעם גאַנצן אָוונט געשפּילט. צום סוף האָט ער געוואָלט, מיין פּא־טער זאָל מיך לאָזן שלאָפן מיט אים; ער האָט, זאָגט ער, אינ־דערהיים דריי קינדער, און איינער פון זיי איז אין מיין עלטער, וויל ער האָבן דאָס געפּיל, אַז ער איז אינדערהיים מיט זיין קינד. מען האָט אים אויף אַן איידעלען אופן געבעטן ער זאָל דאַרויף פֿאַרציכטן, און ער האָט טאַקע פֿאַרציכטעט.

די דריי אָפּיצירן זענען פֿאַרבליבן ביי אונדז אין שטוב דריי טעג, און האָבן אונדז פֿאַר דער צייט עטלעכע מאָל אָפּ־געראָטוועט פון פֿאַרשידענע אַנשיקענישן. ביים אַוועקגיין האָבן זיי גענאָגט: מיר וועלן זיך זיכער נאָר אומקערן אַהער, וועלן מיר זיך ווידער זען. אָבער באַלד האָבן די עסטרייכער זיך אומגעקערט, און מיר האָבן זיי מער נישט געזען.

זיבעצן יאָר שפּעטער, אין יאָר 1932, בין איך געפֿאָרן קיין ארץ־ישראל אויף אַן איטאַליענישער שיף. אַז איך האָב זיך צוגעקוקט צום קאָפּיטאַן, האָב איך דערקענט אַז דאָס איז דער רוסישער אָפּיצירן, וואָס האָט אַמאָל געגעבטיקט ביי אונדז אין שטוב און האָט געהאַט חשק צו שלאָפן מיטן „מאַלטשיק", וואָס האָט אים דערמאָנט אַן זיין קינד... ער האָט מיך אויך דערקענט, און האָט נאָך אָפּילו געדענקט ווי די שטאָט אויסגעזען, בעיקר לוריעס אַפּטייק. איך האָב זיך מיט אים צונויפגערעדט, און ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז ער קען גוט דייטש און איטאַליעניש. אַז איך האָב אים געפרעגט, וויאַזוי קומט עס אַז ער, אַ רוס, זאָל אַרבעטן אויף אַ פֿאַשיסטישער שיף, האָט ער געענטפֿערט: אַזעלכע קושיות פרעגט מען נישט. און האָט צוגעגעבן מיט אַ שמייכל: פֿאַר געלט טוט מען אַלעס...

נעבע האפמאן־שן

יידן און נישט־יידן אין סעראפיניץ

וועז עמיצער וואָלט מיך געפרעגט, וועז ס׳האָט זיך אין מיר דערוועקט דאָס גלות־גפיל — אָט דאָס גפיל, וואָס האָט מיך באַגליים אין אַלע מיינע קינדער־יאָרן און יונגט־יאָרן — וואָלט איך גפענטפערט, אַז עס איז גבוירן גפוואָרן כמעט אינאיינעם מיט מיר. עס איז גפוועז אַ פועל־יוצא פון דער אַטמאָספערע, אין וועלכער דער יידישער האָט גלעבט אין די אוקראַאינישע דערפער בכלל און אין מיין דאָרף סעראָפיניץ בפרט. עס איז מגלעלך, אז אין יפנער צייט זפנען נאָך גפוועז דערפער אין מזרח־אייראָפּע, וואָס זייערע איינוואוינער זפנען נאָך גפוועז פשוטע נאַאיוע פּויערן און זיי האָבן גפוזען אין דער עקזיסטענץ פון יידן צווישן גויים אַ גאַנץ נאַטירלעכע דערשיינונג. גאַנץ אַנדערש איז גפוועז די לאָגע אין די דערפער פון מזרח־גאַליציע, און נאָך מער ביי אונדז אין דאָרף, וואו די באָפעלקערונג האָט אַנגעהויבן צו זיין באַוואוסטזיניק אין נאַציאָנאַלן און אין סאָציאַלן זין. אַ טייל פון דער נישט־יידישער דאָרפס־יוגנט האָט שוין שטודירט אין גימנאַזיעס און אין אוניווערזיטעט, און די סטודענטן פלעגן אַהיימקומען און דערוועקן די נאַציאָנאַלע גפפילן און אויפ־קלערן דעם עולם, אַז זיי ווערן באַוואוסט און אויסגפנוצט — און דערביי האָבן זיי אַלעמאָל אַנגפוויזן אויפן יידּ, וויּ אויף דעם עלעמענט וואָס לעבט אויפן חשבון פון דער נישט־יידישער באָפעלקערונג. אין אונדזער דאָרף איז גפוועז אַ גרויסע צאָל אַזעלכע אינטעליגענטן, און זייער פראָפאַאַנדע האָט זיך אפגפפילט אין דער גאַנצער גפגנט פון האָראָדענקע.

דער יידּ ביי אונדז אין דאָרף איז שוין אויך נישט גפוועז דער טיפ פון אַ דאָרפס־יידּ, ווי ער איז אפט באשריבן גפוואָרן אין די ביכער. אַזעלכע טיפן האָט מען נאָך פאָר מיינע צייטן געפענט טרעפן אין די דערפער פון קאָרפאַטאָ־רוס, אין דער מאָלדאַווי אַדער אין טראַנסילוואַניע. דאָרט זפנען נאָך גפוועז יידן, וואָס האָבן זיך אַ סך אפגפגעבן מיט לאַנד־ווירטשאפט און האָבן זיך גפפילט צוגעבונדן צום דאָרף און אויך גייסטיק פאַרוואָרצעלט אין אים. זיי האָבן זיך נישט פאַרטיפט אין זייער לאָגע, און האָבן בלויז אפגפהיט דאָס ביסל יידישקייט, אויף וויפל דאָס איז מעגלעך גפוועז אין די גפגעבענע אומשטענדן. דאָגעגן דער יידּ אין אונדזער דאָרף איז שוין אייגעטלעך נישט גפוועז קיין דאָרפס־יידּ. אויף וויפל איך גפדענק זיי, זפנען זיי שוין נישט גפוועז צופרידן מיט זיך און מיט זייער לאָגע. האָבן שוין נישט גפזוען אין דאָרף זייער ריכטיקן פלאַץ; און נישט נאָר דערפאָר, וויּיל דאָרט איז שווער גפוועז אפצוהיטן יידישקייט, נישט נאָר דערפאָר, וויּיל מען האָט גפמוזט שטענדיק קעמפן קעגן דער השפעה פון דער גויישער סביבה, נאָר אויך און בעיקר צוליב דער טיפער אינערלעכער בפנקשאפט נאָך אַ יידישן גפזעלשאפטלעכן לעבן, אַ בפנקשאפט וואָס האָט זיי באַגליידּ דאָס גאַנצע לעבן און זיי גפלאָזט דאפפילן די לאָסט פונעם גלות.

מיין קינדהייט און אויך מיינע שפעטערע יונגט־יאָרן זפנען גפוועז באַגליידּ פון אַ דאפפילט גפפיל: פון קנאה און גאַנץ קלאָר. איך האָב מקנא גפוועז די גויים און זיייער לעבנס־שטייגער. ווי גוט איז זיי גפוועז! ווי קלאָר און ווי נאַטירלעך איז ביי זיי אַלץ גפוועז! אַלץ איז ביי זיי גפוועז צונויפ־גפפאַסט און האַרמאָניש: די שפראַך און די טראַכט, די לאַנדשאפט, די אַרבעט און די ימים־טובים — אַלץ האָט גהאָט זיין רואיקן נאַטירלעכן גאַנג. אַלץ איז גפוועז פאַרשטענדלעך — וויּיל אַלע האָבן דאָך אַזוי גטטן און גלעלבט. און זיייט איך בין בעקומען צום פאַרשטאַנד האָב איך זיי מקנא גפוועז, האָב איך אויך גפוואָלט זיין „ווי אַלע". מיר איז גאָרנישט גפפעלן אונדזער גאַנצע קאַמפליקאַציע פון „אַנדערש־זיין". איך האָב גפוואָלט זיין צוזאַמען מיט זיי, מיטן כלל. מיר אַבער האָט מען אַלעמאָל ערקלערט, אַז דאָס איז נישט גוט, נישט שיין, און אַז מיר זפנען „גאַנץ אפפע אַנדערש".

מיר שטייט נאָך פאָר די אויגן דאָס בילד, ווי זיי פלעגן גיין אינדערפרי זינגענדיק צו דער אַרבעט, און די פילפאַרביקע קלייַדער פון די פרויען האָבן אויסגאזוען ווי בלומען אויפן גרינעם אַדער שוואַרצן גרונד פון די פעלדער; ווי זיי פלעגן גיין אין דער „צערקווע" אַריין זונטיק אַדער אין אַ חגא; ווי עס האָט אויסגעזען אַ חתונה אין דאָרף, אַדער סתם אַ „טאַנץ" זונטיק נאָכמיטאָג אויפן גראַז־פלאַץ, נישט ווייט פון אונדזער שטוב. ווי יפדע באַשעפטיקונג, וואָס איז גפוועז פאַרבונדן מיט דער פעלד־אַרבעט, איז ביי זיי גפוואָרן אַ מין „יום־טוב". אפילו גיין צום טייכל וואָשן די וועש איז גפוועז אַ מין גיין פאַרבראַנגען. אין דאָרף האָט מען כמעט נישט גפוואוסט פון קיין טרויער; אפילו די סעודה נאָך אַ לוויה איז גפוועז באַגליידּ פון אַ יום־טובדיקער שטימונג. קודם איז מען גפוועז ערנסט און גלאָסן, אַבער וויבאַלד מען האָט זיך אַנגעגפסן און אַנגעטרונקען, איז גפוואָרן פריילעך. און אַזוי האָבן זיי אַלץ גפטון גפמיינזאַם, עפנטלעך, און אַלץ מיט אַ רואיקער, גלאַסענער גרינטלעכקייט. ווי האָב איך דערפאָר מקנא גפוועז; ווי האָט מיין קינדיש גפמיט גפגלוסט צו זיין מיט אַלע און אַזוי ווי אַלע!

אַבער אין דער היים האָט מען גפוואָלט ביי אונדז איינ־פלאַנצן דאָס גפפיל פון „העכערקייט", און מען האָט אַלעמאָל באַטאָנט אַז מיר זפנען אַנדערש, בעסער און העכער פון די גויים. אַלץ וואָס איז גפוועז ביי זיי איז גפוועז „טריפה", מיאוס און עקליג. אַבער ביי דעם אַלעמען האָב איך ביי אונדז קיין „העכערקייט" נישט גפזען. אַלץ האָט מיר אויסגפוויזן עלענד און גפקינצעלט. די ימים־טובים האָבן נישט גפוירקט אויף מיין פאַנטאַזיע, נישט דערהויבן מיין גפמיט, וויּיל זיי זפנען נישט גפוועז גפפייערט אין דעם פפנטלעכן גפזעל־שאַפטלעכן אופן ווי זיייערע ימים־טובים. וואָס האָב איך

געקענט אָפּפילן ביי די קליינע חנוכה־ליכטלעך, וואָס זענען געווען באַהאַלטן אין שטוב, אין דער צייט וועז די גאַס איז געווען פול ליכט און לידער פון די „קאָלענדעס". וואָס פאַר אַן אייגנדרוק האָט אויף מיר געקענט מאַכן דער „סדר" מיט די מצות, אין פאַרגלייך מיט דער פריילעכער „פראָצעסיע" פון זייער „פסחא", מיט די פילפאַרביקע פאָגען און די קלאָנגען פון געזאַנג און מוזיק. וויפל ריין איז געווען אין דעם אַלעמען פאַר אַ קליין מיידעלע! אָבער אין דער היים האָט מען מיר אָנגעזאָגט איך זאָל זיך נישט שפּילן מיט די „שיקסעס", נישט אַרייַנגיין צו זיי אין שטוב, נישט פאַרזוכן זייער ריזיקע „פסחדיקע" חלה, ווייל אַלץ איז טריפה, טריפה.

און איבערדעם האָב איך פון מיין יינגסטער יוגנט גע־טראָגן אין זיך אַ בענקשאפט צו אַן אַנדערער וועלט, וואו איך וועל קענען זיין „אַזוי ווי אַלע". דאָס דאָרף איז געווען גאָנץ נאָענט צו דער שטאָט, צו האָראָדענקע, מיר האָבן דאָרט געהאַט אַ סך קרובים און האָבן געהאַט אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיט דער שטאָט. יעדן אינדערפרי פלעגט מען אונדז, די יידישע קינדער פונעם דאָרף, שיקן אין שטאָט אַריין מיט אַ וואָגן, אַדער וויגטער מיט אַ שליטן, מיר זאָלן דאָרט לערנען אין שול צוזאַמען מיט אַנדערע יידישע קינדער. צוריק האָבן מיר אָפטמאָל געמוזט אַהיימגיין צופוס, און דאָס איז געווען גאָרנישט לייכט פאַר יונגע קינדער; און דערצו נאָך דער פאַקט, אַז מיר האָבן געקענט אָנפאַלן אויפן וועג.

מיר איז אויסגעקומען צו לערנען אין שטאָט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין אַ צייט וועז פאַרשידענע שטרע־מונגען האָבן דאָרט אַרומגעשוועבט אין דער לופט און פאַרשידענע „איזמען" האָבן זיך ארומגעאַמפערט. און פון זיי אַלע האָט מיך געצויגן בלויז איינער — דער ציוניזם. ווי אַ צען־יעריק מיידל האָב איך אמאָל בייגעוואוינט אַ פיירוּנג אין אַ ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע און האָב צום ערשטן מאָל געהערט אַ העברעאיש לידּ, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיט די ווערטער: „במחרשתי — כל עושרי ירשתי" („די סאַכע, אין איר ליגט עושר און ברכה"), און אַ שיינער יונגערמאַן, אייבער שיין, האָט דאָס לידּ פאַרטייטשט. דאָס לידּ האָט דערציילט וועגן אַ פרידלעכן יידישן פויער, וואָס אָקערט זיין ערד אין אַ דאָרף וואָס איז גאָנץ יידיש, אין אַ לאַנד וואָס איז גאָנץ אונדזערס. און איך האָב זיך דעמאָלט געטראַכט: דאָרט איז זיכער אַלץ אַזוי ווי אין סעראָפּינץ, אָבער — אַלץ געהערט צו יידן. אַהין וויל זיך מיר גיין, ווייל דאָס איז אייגעלטלעך מיין חלום — אַ דאָרף פון לויטער יידן!

ווייל אין שטאָט האָב איך זיך אויך נישט געפילט גוט און גלייקלעך. נישט אַזוי האָב איך געוואָלט זען אונדזערע יידן — אַלעמאָל פאַרשמייעט, נאָכלויפנדיק דער בידנער פרנסה. מיר האָט זיך געוואָלט זען יידן אַזוייוי מיין פאָטער, וואָס פלעגט מיך אויפרייטן אויף זיין פערד און מיט מיר גאַלאָפּירן אויף דער „טאַלעקע" ביים טייך. איך האָב געוואָלט זען אַזעלכע הייזער ווי אונדזער הויז אין דאָרף, מיט אַ גרויסן גאָרטן אַרום, וואו מען קען אַלעמאָל געפינען עפּעס אַ גרינס אַדער אַ פרי פון ועלכע מען קען הנאה האָבן; מיט אַ קעלער ווי ביי אונדז אין הויז, פול מיט אַלעם גוטן. איך האָב ליב געהאַט צו שלאָגן די פוטער, און דערביי זיך אָנגעטרינקען מיט פריש־ער געשמאַקער „מאַלינקע"; איך האָב זיך נישט געקענט אָנקוקן אויף די געלע קליינע הינדעלעך, וואָס זענען נאָר־וואָס אַרויס פונם איי, און ליב געהאַט אַזאַ קליין באַשעפענישׂ צוצודריקן צום האַרץ, נישט קעקענדיק אויפן „פראָסטס" פון דער „קוואָטשקע". איך האָב ליב געהאַט דעם ערעוודער אַרום דער דרעש־מאַשין ביי אונדז אין הויף, און די „קלאָקע" — צו וועלכער שכנים אי באַקאַנט זענען געווען פאַרבעטן צו העלפן אָפּשיילן די קוקורודזעס; די יונגעלייט, מענער און פרויען, פלעגן טון זייער אַרבעט מיט אַן אויפגעלייגטן געמיט, זינגענדיק און לאַכנדיק. שפּעט ביינאַכט האָט מען געגרייט צו טיש אין הויף און פאַרבעטן די געסט צו עסן די הייסע „וואַרעניקעס", און ביז שפּעט אין דער נאַכט איז געווען אין שטוב פרייליך און היימלעך. אַזעלכע שעהן פון אַרבעט און פרייליכקייט האָבן באַיכל דערלייכטערט דאָס גיפעל פון איינזאַמקייט אין הארץ פונעם דאָרפסייד.

מיין פאָטער האָט געהאַט אַ גאָנץ באַזונדערע שטעלונג אין דאָרף. ער איז געווען אַ געניטער לאַנדווירט, און אַפילו די גויים האָבן אים דערפאַר געאַכטעט און זיך געריכטעט מיט זיין מיינונג. ער איז געווען הויך געוואַקסן און אַן אויסגעציכענטער רייטער — אַ געוועזענער „אולאַנער" אין פראַנץ־יאָזעף'ס אַרמיי. דאָס אַלץ האָט מיך שטאַרק צוגעבונדן צום דאָרף, אָבער איך האָב געוואָלט זיין אין אַ דאָרף וואָס זאָל זיין איינגאַנצן מיינס, וואָס זאָל געהערן צו אונדז, נישט צו זיי, צו די גויים.

פאַרוואָס אייגענטלעך האָבן אונדז די גויים פיינט געהאַט? טאַקע נאָר איבער דעם וויל „איר האָט יעזוסן געהרגעט"? אַזוי יעדענפאַלס האָט מיר דערציילט אונדזער שיקסע, פאַראַסקע, וואָס האָט ביי אונדז דריי־צן יאָר געאַרבעט און מיין מוטער איז געווען פאַר איר ווי אַ צווייטע מאַמע. איך האָב מיין מאַמע איבערגעפּרעגט, צי דאָס איז טאַקע אמת, האָט זי בלויז געזאָגט: איך וועל איר שוין געבן אַ „פּאַרציע", דער פאַראַסקע. אָבער זי האָט גלייך צוגעגעבן: „אַז מען גייט פאַרבי בייס „ויזיל" דאָרף מען דריימאָל אוסשפּייען און זאָגן „שקץ תשקצנר"... נאָר מען דאָרף זיך היטן, די גויים זאָלן דאָס נישט זען...

פון דעמאָלט אָן האָב איך באַקומען אַ מורא פאַרן „צלם", און איך האָב זיך געהיטן נישט פאַרבייצוגיין — איך זאָל נישט דאַרפן אויסשפּייען. דערנאָך האָט מיר מיין קליינער פרייַנט, דער צוועלף־יעריקער שכן איוואָן קאָזאַטשענקא, געגעבן צו פאַרשטיין די גרויסע אומגערעכטיקייט, וואָס די יידן, כאָטש זיי אַרבעטן נישט, עסן וונייסע חַלה, און די גויים אַרבעטן אַזוי שווער און האָבן בלויז אַ שווערק שטיק ברויט. איך האָב געוואָלט די אומגערעכטיקייט אויסבעסערן, און האָב אים פון צייט צו צייט אַרויסגעבראַכט פון שטוב אַ שטיקל חַלה. ער איז אַלעמאָל געווען הונגעריק און האָט די חַלה ממש פאַרשלונגען. איך האָב אים געוויזן, אַז מיין פאָטער אַרבעט ווי אַלע פויערן און האַנדלט נישט. האָט ער מיר

געענטפערט: איר זייט טאָקע אַן אויסנאַם, אָבער די אַנדערע יידן זענען סוחרים און שווינדלער. איך האָב געוואָלט ער זאָל באַקומען אַ בעסערע מיינונג וועגן יידן, האָב איך אים אַרויסגעבראַכט לעקציע און אַ שטיקל עפּל־טאָרט, אָבער דאָס האָט גאָרנישט געהאָלפֿן. ער האָט זיך געהאַלטן בייַ זיין מיינונג — די יידן זענען שלעכט.

אַז מיר זענען בייַדע אונטערגעוואָקסן פֿלעגן מיר זיך ווידער טרעפֿן, און ער פֿלעגט פֿאַר מיר אויסדריקן די זעלבע מיינונגען, אָבער שוין אין „וויסנשאַפֿטלעכער" שפּראַך. דאָס מאָל האָט ער אַרײַנגענומען אויך די פֿאַליאַקן — אויך זיי נוצן אויס די פּויערן. „יעדעס פֿאָלק דאַרף זיין פּריי אויף זיין ערד", האָט ער געזאָגט, און האָט געמיינט דערמיט דאָס אוקראַאיניש פֿאָלק. „גאָנץ ריכטיק, יאָנציו", האָב איך אים צוגעשטימט, און מיין כוונה איז געווען אַז מיר יידן דאַרפֿן אויך זיין אַ פּריי פֿאָלק אויף אייגענער ערד. ער האָט ממש מיט התלהבות צוגעשטימט צו מיין ציוניסטישן געדאַנק.

בכלל האָט די גאַנצע יידישע יוגנט געשטרעבט צו פֿאַרלאָזן דאָס דאָרף, און כמעט דער איינציקער וועג דערצו איז געווען — גיין שטודירן. וויל לערנען אַ מלאכה, אַ פֿאַך, איז געווען אונטערן כבוד. אָט אַזעלכע באַגריפן האָבן מיר באַקומען אין גלות! פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז נאָך געווען אַן אָנדערע לעזונג — פֿאַרן קיין אַמעריקע, אין אַ סך זענען טקע אַוועקגעפֿאָרן, אַזוי לאַנג די טויערן זענען געווען אָפֿן. נאָך דער מלחמה האָט זיך געפּענדט אַ צווייטער וועג — קיין ארץ־ישׂראל, און די יידישע דאָרפֿס־יוגנט איז געווען צוויפֿן די ערשטע וואָס האָבן געשטרעבט אַהין צו פֿאָרן. אָבער נישט יעדן איז דאָס געלונגען, און די עלטערן האָבן נישט אַזוי לייכט דערצו מסכים געווען. איך געדענק מיין מאַמע — ווי זי פֿלעגט אַרומגיין מיט אַ צעבראָכן האָרץ, ווען איין קינד נאָכן צווייטן איז אַוועקגעפֿאָרן קיין ארץ־ישׂראל: זי האָט גאָנץ גוט געוואוסט, זי וועט זיי מער נישט זען. פֿלעגט זי אויפֿהענגען אויף דער וואַנד אַ פֿאַרגרעסערט בילד פֿון דעם קינד וואָס איז אַוועקגעפֿאָרן, און זאָגן מיט אַ טרויעריקן שמייכל, אַזוייווי אין דעם באַקאַנטן יידישן לידל: „פֿאַפּירענע קינדער האָב איך אויף די ווענט".

מיינע עלטערן, גלייך ווי טויזענטער אַנדערע, האָבן נישט זוכה געווען צו קומען צו זייערע קינדער קיין ארץ־ישׂראל. נישט זוכה געווען צו זען זייערע קינדער און אייניקלעך, ווי זיי זענען פריי פֿון די אַלע פֿראָבלעמען וואָס האָבן באַדריקט אונדזער יוגנט, ווי זיי וואַקסן אויף אין אַ פֿולשטענדיקער האַרמאָניע מיט זייער יידישער אומגעבונג.

מענטשן וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פֿונם געטאָ אין קאַסאָוו, וואו מען האָט פֿאַרשיקט די לעצטע יידן פֿון סעראָפּיניץ, האָבן מיר דערציילט: ס׳איז געווען אַ שווערער ווינטער, אַ שרעקלעכער הונגער. אין געטאָ איז אויסגעבראָכן אַ טיפֿוס־עפּידעמיע, און מיין פֿאָטער, שוין פּיראוניזבעציק יאָר אַלט און ווייזט אויס נישט גאָנץ בייַ זינען, האָט זיך ארויסגעכאַפּט פֿונעם געטאָ און איז אַוועק צו דער רומענישער גרענעץ. דאָרט האָט מען אים גכאַפּט און אים צוריק־געבראַכט אין געטאָ און ער האָט די גאַנצע צייט צעמורמלט: איך וויל קומען צו מיינע קינדער קיין ארץ־ישׂראל... צו מיינע קינדער... קיין ארץ ישׂראל...

וועלן מיר כאָטש וויסן אַפּצושאַצן דאָס גליק פֿון געפֿינען זיך אין אַן אייגן לאַנד, אין מדינת ישׂראל?

נחמן בערגמאַן

דאָס דאָרף סעראָפּיניץ

נישט ווייט פֿון האָראָדענקע, בערך אַ שעה גאַנג, ליגט דאָס דאָרף סעראָפּיניץ. אין אָט דעם דאָרף האָב איך פֿאַרברענגט אַ וויכטיקן טייל פֿון מיינע קינדעריאָרן, בייַ מיין פּעטער און מיין מומע פּישל און רויזע ראָזענראָזשׂ ז״ל. דאָס איז געווען איינס פֿון די פֿאַרגעשריטענע דערפֿער אין מזרח־גאַליציע. נאָך פֿאַר די עסטרייכישע צייטן איז איינער פֿון זייערע באַוואוינער געווען אַ דעפּוטאַט אין לעמבערגער „לאַנדס־טאג", און שפּעטער האָט דאָס דאָרף ארויסגעגעבן אַ גרעסערע צאָל אינטעליגענטן ווי אַלע דערפֿער אַרום האָראָדענקע. זייער לבוש איז געווען אַנדערש ווי דער לבוש פֿון אַנדערע פֿוירער אין דער געגנט. אין זיבציגטן יאָרהונדערט איז דאָס דאָרף געווען אַ צייט לאַנג אונטער טערקישער הערשאַפֿט, און אַ זכר פֿון יענע צייטן איז פֿאַרבליבן אין דעם לבוש פֿון די פֿרויען. אין דאָרף זענען געווען אַ סך „קראַסאָוויצעס". און אַז מען האָט געדאַרפֿט, נאָך פֿאַר די עסטרייכישע צייטן, צוזאַמענשטעלן אַ דעלעגאַציע פֿון פֿויערטעס צו אַ טאַנץ־פעסט איז ווייט פֿון סעראָפּיניץ, בערך אַ שעה גאַנג, ליגט דאָס דאָרף סעראָפּיניץ. אין אָט דעם דאָרף האָב איך פֿאַרברענגט אַ וויכטיקן טייל פֿון מיינע קינדעריאָרן, בייַ מיין פּעטער און מיין מומע פּישל און רויזע ראָזענראָזשׂ ז״ל. דאָס איז געווען איינס פֿון די פֿאַרגעשריטענע דערפֿער אין מזרח־גאַליציע. נאָך פֿאַר די עסטרייכישע צייטן איז איינער פֿון זייערע באַוואוינער געווען אַ דעפּוטאַט אין לעמבערגער „לאַנדס־טאג", און שפּעטער האָט דאָס דאָרף ארויסגעגעבן אַ גרעסערע צאָל אינטעליגענטן ווי אַלע דערפֿער אַרום האָראָדענקע. זייער לבוש איז געווען אַנדערש ווי דער לבוש פֿון אַנדערע פֿוירער אין דער געגנט. אין זיבציגטן יאָרהונדערט איז דאָס דאָרף געווען אַ צייט לאַנג אונטער טערקישער הערשאַפֿט, און אַ זכר פֿון יענע צייטן איז פֿאַרבליבן אין דעם לבוש פֿון די פֿרויען. אין דאָרף זענען געווען אַ סך „קראַסאָוויצעס". און אַז מען האָט געדאַרפֿט, נאָך פֿאַר די עסטרייכישע צייטן, צוזאַמענשטעלן אַ דעלעגאַציע פֿון פֿויערטעס צו אַ טאַנץ־פעסט איז ווייט פֿון סעראָפּיניץ „שיקסעס".

די סעראָפּיניצער גויים האָבן זיך אין אַלגעמיין באַציונגן נישט שלעכט צו יידן, און צו זייערע שכנים, די סעראָפּיניצער יידן, זענען זיי געווען גאָר פֿרייַנטלעך. קיין עפּנטלעכער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך דעמאָלט נישט אָפּגעפֿילט, חוץ וואָס אַמאָל האָבן די דאָרפֿישע לאָבוזעס געקענט נאָכווארפן שטיינער אַ פּרעמדן יידּ, וואָס איז פֿאַרבייגעגאַנגען אין דאָרף אַיינער אַליין.

ווי אין די מיינסטע דערפֿער אין דער געגנט, איז אויך דאָ געווען אַ יידישער גוטבאַזיצער, יאָסל זיידמאַן. ער האָט באַשעפֿטיקט אַ גרויסן טייל פֿון די אָרעמע גויים אין דאָרף, און צוליב דעם און צוליב זיין רייכטום האָט ער געהאַט אין דאָרף אַ שטעלונג פֿון אַ הערשער. ער האָט באַאַרבעט זייַנע פּעלדער מיט מאָדערנע מאַשינען. און געוואויגט האָט ער אין אַ שיין הויז, כמעט ווי אַ פֿאַלאַץ. די פּויערן האָבן

זיך באַצויגן צו אים מיט גרויס כבוד, בלויז דער יונגער דור האָט אָנגעהויבן אַרויסצוווייזן אַביסל קנאָה און שנאָה.

יאָסל זיידמאַן איז געווען אַ שיינער יונג מיט אַ „הדרת פנים". ער האָט געהאַט צוויי זין, דער עלטערער, אַלטער, איז געווען אַ געבילדעטער מענטש, האָט גלעלערנט אין דער פרעמד און פלעגט נאָר קומען אַהיים צו „וואַקאַנצן". דער צווייטער, משה, איז געווען די גאַנצע צייט אין דאָרף און האָט זיך אָפּגעגעבן מיט דער ווירטשאַפט. ער איז געווען אַ פאַלקסטימלעכער מענטש און מיט אַלע אַ „גוטער ברודער".

אַלע פאַראַנטוואָרטלעכע שטעלעס אין „הויף" האָבן פאַר־נומען יידן, און פון זיי געדענק איך דרײַ: גרשון וויצלינג, לייבוש האָפמאַן און הערש גיניגער. אָחוץ זיי האָבן נאָך אָפּאָר יידן געהאַט פרנסה פונעם הויף. פון קויפן און פאַר־קויפן די תבואות, בהמות, און נאָך אַזעלכע פאַרמיטלונגען.

צו מיין פעטער פישל ראָזענראָוו האָט יאָסל זיידמאַן געהאַט אַ באַזונדערע פריינטלעכע באַציאונג: זיי האָבן צוזאַמען גלעלערנט אין „חדר", און זענען פאַרבליבן פריינט אויפן גאַנצן לעבן. נישטאיינמאָל, אַז איך בין געקומען צו מיין פעטער, נאָך ווי אַ קליין יינגל, האָט ער מיך מיטגענומען אין הויף אריין, און אָפטמאָל בין איך געקומען אַהין אויפ־געריטן אויפן גרויסן הונט „העקטאָר", אויף יאָסל זיידמאַנס אייגענעם הונט.

די סטראָפּיציער יידן האָבן געוואוינט אין דאָרף צעוואָרפן צווישן די גויים, און די פרנסה האָבן זיי געהאַט פון האַנדלען מיט תבואות, מיט אייער און אַנדערע לאַנד־ווירטשאַפטלעכע פראָדוקטן. שבת און יום־טוב פלעגט מען זיך צונויפקומען צום גוטבאַזיצער דאָוונען מיט „מנין", און געדאָוונט פאַרן עמוד האָט אהרן לייב לאָגשטיין, אַ מאָדערנער יידּ און אַ „יודע ספר". איך געדענק אים גוט, ווייל ער האָט געהאַט אַ שיינע שטים און האָט שיין באַטאָנט די וועריטער ביים דאָוונען. פון די איבעריקע יידן געדענק איך די משפחות: גיניגער, יורמאַן, האָפמאַן, בערגמאַן, ראָזענראוט, וויצלינג און שעכטער. זיי זענען אַלע אומגעקומען אין די שרעקלעכע יאָרן פון אומקום; געבליבן לעבן זענען בלויז איינצעלנע, וואָס האָבן אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע, אָדער זענען געקומען רעכטצייטיק קיין ארץ ישראל.

קוקה סוכער־גרייף

געלעבטער און טרערן

עס טוט נישט ווייַ

מיין פאָטער און בערל שפירער, דער אַראָדענקער גביר, האָבן זיך אַמאָל געטראָפן אין ווין ביי אַ פאַרטראָג פונם סאָציאַליסטישן אָנפירער וויקטאָר אַדלער. נאָכן פאַרטראָג פרעגט מיין פאָטער בערל שפירער: זאָג מיר נאָר, ווי פילסטו זיך נאָכן הערן אַ סאָציאַליסטישע רעדע? ענטפערט אים בערל שפירער: „כ'בין זיך מודה, ס'איז אפשר אַ שטיקל בושה היינ־טיקע צייטן צו זיין אַ גביר; נאָר גלויב מיר, ווייַ טון טוט עס אויך היינט נישט ווייַ..."

דאָס מזל גייט אים נאָך

נאָכדעם ווי די סאָוויעטן האָבן באַזעצט מזרח־גאַליציע, נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָבן זיי קודם כול פאַרשיקט בערל שפירער אין אַ פאָר אַנדערע גבירים קיין סיביר. האָט דער טאַנצלערער (איך געדענק שוין נישט וויַ ער האָט געהייסן) אָנגעהויבן אָגיטירן: „יידן, איך זאָג אייך, מיר דאַרפן אַלע אים נאָכפאָרן קיין סיביר, נאָר קיין סיביר!" אַז מען האָט אים געפרעגט: „פאַרוואָס?" האָט ער עס פאַרענטפערט אַזוי: „בערל שפירער איז אַ יידּ וואָס דאָס מזל גייט אים נאָך; קען דאָך נישט זיין, עס זאָל אים פלוצים פאַר־לאָזן און מיר נאָכגיין..." ווייזט אויס אַז ער האָט גאָנץ רעכט געהאַט.

אַ ליטעראַרישער אַרעמאַן

אָמאָל אין אַרגינגעקומען צו אונדז אין שטוב אַן אַרעמאַן, נישט קיין היימישער, וואָס האָט גראָד געמאַכט גאָר אַ גוטן איינדרוק. ער האָט זיך אַוועקגעשטעלט אין אַ ווינקל און קיין וואָרט נישט געריידט. רופט אים צו מיין מוטער: „קומט אַהער, נעמט אַ נדבה, און שטייט נישט ווי יאָשע קאַלב". „אַ דאַנק אייך פאָר דער נדבה, זאָגט דער אַרעמאַן, און אַ דאַנק אייך וואָס איר האָט מיך נישט אָנגערופן אוּרקע נאָכאַלניק"...

ער וויל האָבן ווין אין שטוב

אַברהם כהן, דער שוואַרצער, איז נאָך דער פלוטס געקומען אַליין קיין האָראָדענקע און האָט געלאָזט די משפחה אין ווין. געקומען איז ער, ווייל פרנסה בשפע האָט ער געהאַט נאָר אין האָראָדענקע. זיינע קינדער האָבן געוואָלט אויף אים משפיע זיין ער זאָל בלייבן אין ווין, און געפרעגט אים, ווי אַזוי קען ער פאַרבייטן אַזאַ שטאַט ווי ווין אויף דעם פינצטערן האָראָדע־קע. האָט ער זיי געענטפערט: „איך וויל בעסער וואוינען אין האָראָדענקע און האָבן ווין אין שטוב, ווי וואוינען אין ווין און האָבן האָראָדענקע אין שטוב...".

ער טאָר בייַ זיך אין שטוב קיין וואָרט נישט אַרויסרייַדן?

די תבואה־סוחרים פלעגן אין דער „טויטער סעזאָן" אַוועקגעבן זייער געלט אויף פראָצענט. איינער פון די גבירים וואָס האָבן ביי זיי געלט געגומען האָט געהאַט אַ שוועכע האָנט צום אָפּגעבן. איינמאָל, אַז אַ סוחר איז געקומען צו אים מאָנען זיין געלט, האָט דער גביר געזאָגט: „מאָרגן, מאָרגן"... איז דער סוחר שטאַרק אין כעס געוואָרן און האָט אָנגעהויבן שרייַ־ען: „פאָר וועמען האָלסטו מיך?! יעדן טאָג זאָגסטו: מאָרגן, מאָרגן..." ענטפערט אים דער גביר: „וואָס שרייסטו אַזוי? און אַז איך זאָג ‚מאָרגן, מאָרגן' איז וואָס? איך טאָר שוין בייַ זיך אין שטוב קיין וואָרט נישט אַרויסרעדן?.."

עד וועט אים קיין איין פענינג נישט געבן

וועגן דעם זעלבן גביר פלעגט מען דערציילן נאָך אַ מעשהלע: ער האָט אַמאָל געקויפט סחורה אין לעמבערג און האָט אונטערגעשריבן אויף די וועקסלען זיין מינדעריעריקן זון יאָסקע. די וועקסלען זענען בישט געצאָלט געוואָרן, און דער בעל־חוב איז געקומען קיין האָרָאדענקע אויפזוכן דעם יאָסקע, וואָס איז אונטערגעשריבן אויף די וועקסלען. אַז ער האָט אים סוף כל סוף אויפגעזוכט, האָט זיך דער פאָטער צוגעשריגן אויף זיין זונדל: „דער הער זאָגט, אַז ער האָט רעכנונגען און וועקסלען וואָס דו האָסט אונטערגעשריבן. זאָלסט וויסן, דו שייגעץ, אַז איך וועל זיך נישט מישן אין דיינע געשעפטן און וועל דיר קיין איין פעניג נישט געבן...״

אַ געזונטער עם־הארץ

אייגמאָל איז געקומען אין שטעטל אַריין אַן אַרעמער בלאָסער יונגערמאַן און האָט דערציילט אַז ער איז אַ תלמיד־חכם, אָבער ער קען גאָרנישט טון, וויל ער איז קראַנק, אַ ייד אַ בן־תורה און אַ בעל־רחמים האָט אים אריינגענומען צו זיך אין הויז און האָט אים געזאָגט: קענסט בלייבן ביי מיר ביז דו ווערסט געזונט ווערן, און דערווייל וועלן מיר צוזאַמען לערנען. אַז ס׳איז געקומען צום לערנען, האָט דער בעל־הבית דערזען מיט וועמען ער האָט צו טון. זאָגט ער צו זיין גאָסט: „איך זע דו ביסט נישט קיין קראַנקער תלמיד־חכם, נאָר אַ געזונטער עם־הארץ...״

ער וויל ענדיקן מיט זיין „גאָרישקייט״

שלמה אברהם שאָר האָט פאַרבעטן צו זיך דעם אַלטן וויזשניצער רבי. לכבוד דעם גאָסט האָבן זיינע אייניקלעך געמוזט אָנטון קאָפּעלעך, און בכלל האָט זיך געביטן דער גאָנצער סדר אין שטוב. אַז מען האָט געפרעגט שלמה אברהם שאָר: „צו וואָס האָסטו דאָס געדאָרפט? איז דיר דאָס אַלץ כדאַי געווען?״ — האָט ער געענטפערט: „זעט, איך האָב מיט דעם ,גאָרישקייט׳ אָפּגעלעבט אַלע מיינע יאָרן, לאָזט מיך אויך דערמיט ענדיקן...״

אויבן זיצט אַ ,להכעסניק׳

וועגן אינעם אַ קלוגן ייד און אַ יראַ־שמים (איך געדענק שוין נישט ווי ער האָט געהייסן) דערציילט מען: אינדערפרי, בשעת ער איז געלאָפן דאָווענען, איז צוגעקומען צו אים אַן אָפּיקורס און האָט גספרעגט: „מען זאָגט, אַז איר זענט אַ פאָרשטענדיקער ייד; גלייבט איר טאָקע, אַז דאָרט אויבן זיצט עמיצער וואָס דאָרף אייער דאָווענען און וועט אייך דערפאָר באָלוינען?״ ענטפערט ער אים: „צי ס׳איז דאָ אַ גאָט אין הימל וויייס איך נישט, אָבער איך וויייס אַז דאָרט זיצט אַ להכעסניק, וואָס מען דאָרף זיך פאָר אים היטן. און אויב מיין דאָווענען וועט נישט העלפן — שאָדטן וועט עס זיכער נישט״.

ס׳איז נישט דער אָנטשעל

אָנטשעל רייכמאַן איז פאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען אַן אַרעמאַן און דערצו האָט ער געהאַט אַ שטוב מיט קינדער. אין יענע יאָרן, אַז ער האָט זיך געוואָלט צושלאָגן צום רבי, האָט אים דער גבאי געגעבן אַ סימן מיט דער האַנט אויף ניין, ווי אייניגער זאָגט: „אַזעלכע דאָרפן מיר נישט...״ נאָך דער מלחמה איז אָנטשל רייך געוואָרן. אַז ער איז געקומען מען צום רבי און דערזען דעם גבאי פאָר דער טיר, האָט ער צו אים פונדערווייטן געשריגן: „גבאי, גבאי, ס׳איז נישט דער אָנטשל...״

ער זעט נישט אויס ווי אַ ייד

אין יאָר 1920, אַז פּעטליוראַס באַנדעס זענען געקומען קיין האָראָדענקע, פלעגן זיי אָנפאָלן אויף יידן און אָראָפּציען פון זיי די קליידער און די שיך. אייגמאָל זענען זיי אָנגעפאָלן אויף ליפּע שוסטער. ליפּע האָט זיך אויסגעצויגן, פאָרדרייט זיך די וואָנצעס און געפרעגט דעם גוי מיט אַן עכט אוקראַאיִנישן אַקצענט: „זאָג מיר נאָר, זע איך טאַקע אויס ווי אַ ייד?״ די אוקראַאינער האָבן זיך אָנטשולדיקט און אים באַלד אָפּגעלאָזט...

פאָרטיילט די ירושה

אין דעם טאָג וועלן ליפּע שוסטער איז געשטאָרבן האָט די גאָנצע שטאָט געווייניט און געלאָכט; אָזוי בפירוש האָט געוואָלט דער נפטר. געטרויערט האָט מען, וויייל ער איז יונג געשטאָרבן און האָט איבערגעלאָזט אַן אַלמנה מיט קליינע קינדער, און וויייל ער איז געווען באַליבט אין שטאָט; און געלאָכט האָט מען, הערענדיק זיין צוואָה. זיין הומאָר האָט אים נישט פאַרלאָזט אפילו אין זיינע לעצטע מינוטן, און ער האָט אין געגענווארט פון עדים געלאָזט אַ צוואָה און פאָרטיילט זיין „פאָרמגן״: די צוויי פאָר אַלטע אונטערהויזן — פאָר טאָמקע־וויטשן, דעם בירגערמייסטער; די צעריסענע זאָקן פאָרן ראש־הקהל, און די פאָראָכטענע פאָר זאָקן פאָר זיינע קינדער. און אַזוי ווייטער...

אַ מומחה אויף שרייבן אַדרעסן

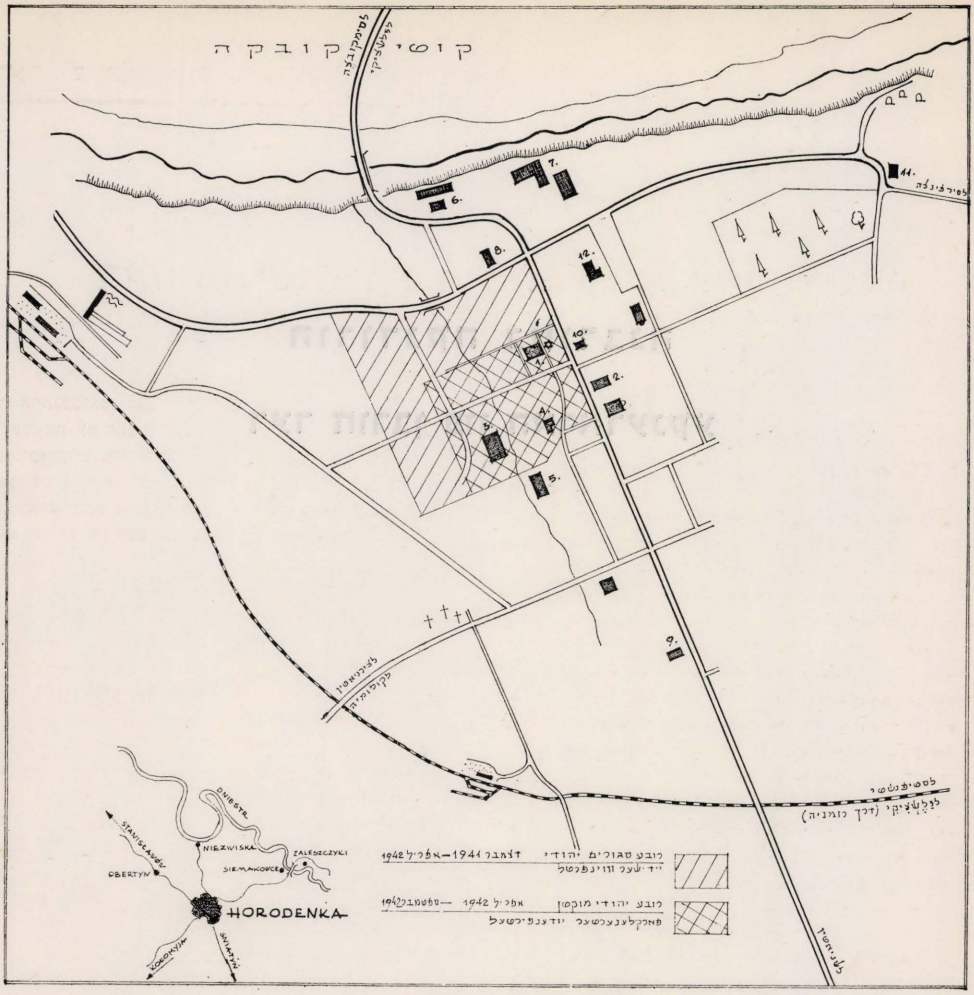
מיין זיידע, זיידע בריינציעס, איז געווען פון די ערשטע אין שטאָט צו לאָזן זיין זונדל (מיין פאָטער) גיין אין דער באָראָן הירש שול. אַז די חסידים האָבן אים געפרעגט „הייתכן?״, האָט ער זיי געענטפערט מיט אַ געלעכטערל: „איך וויל אַז מיין זון זאָל נאָך מיר קדיש זאָגן אויף דייטש...״ אַז מיין פאָטער איז געגאַנגען שוין אין דער דריטער קלאַס, זענען די חסידים שוין נישט ברוגז געווען; פאַרקערט, זיי פלעגן אָפטמאָל קומען, ער זאָל זיי אַנשרייבן אַן אַדרעס. און געזאָגט האָט מען: אַז דער קלייַנער שרייבט אַן אַן אַדרעס — קומט אַן דער בריוו אַפילו קיין אמעריקע...

אַזוי איז טאָקע דער יושר

מאיר שלאָם איז געווען אַ קלוגער ייד, אַ תלמיד־חכם און אַ בעל־חשבון, וואָס האָט געקענט אפילו הויכע מאטעמאטיק. אָבער קיין גרויסער פאַרדינער איז ער נישט געווען, און האָט געאַרבעט ווי אַ בוכהאַלטער ביי איינעם אַ גביר, וואָס איז פאַרשטייט זיך נישט געווען אַזוי געבילדעט ווי מאיר שלאָם. איינמאָל ביי אַ שמועס האָט מען געפרעגט מאיר שלאָם: ואו איז דאָ דער יושר און די גערעכטיקייט פונם רבונו של עולם, אז דו מיט דיינע קענטנישן זאָלסט דאָרפן באַדינען דעם גביר? האָט מאיר שלאָם געענטפערט מיט אַ שמייכל: אַזוי איז טאָקע דער יושר; וויייל שטעלט אייך פאָר, וואָס וואָלט ער נעבעך געטון וועג ער וואָלט געווען אין מיין לאָגע — מיט זיינע קענטנישן...

הורודנקה בחורבנה

דער חורבן פון האראדענקע

מפת העיר הורודנקה בתקופת השואה

די מאפע פון האראדענקע אין די יארן פון אומקום

Design of Horodenka 1939—1944

1. The Grand Synagogue.	1. די גרויסע שיהל.	1. בית הכנסת הגדול
2 Hebrew School.	2. העברעישע שול.	2. בית ספר עברי — בית עם.
3 The Yiddish School.	3. יידישע שול.	3. בית ספר אידי — בית עם.
4. Jewish Coop. Loan Soc.	4. יידישע קאאפעראטיווע קאסע.	4. קופת מלוה יהודית.
5. Sokol Building	5. פאלקס־הויז.	5. בית עם פולני — קולנוע.
6. Polish Gymnasium.	6. פוילישע מיטעלשול.	6. בי״ס תיכון פולני.
7. District Offices.	7. קריי־פאראוואלטונג.	7 מרכז השלטון הנפתי.
8. Municipal Offices.	8. אורטס־פאראוואלטונג.	8. מרכז השלטון המקומי.
9. Ukrainian Gymnasium.	9. אוקראינישע מיטעלשול.	9. בי״ס תיכון אוקראיני.
10. Narodny Dom.	10. אוקראינישער פאלקסהויז.	10. בית עם אוקראיני.
11. Talmud Torah.	11. תלמוד־תורה.	11. תלמוד תורה.
12. District Saving-Fund Offices.	12. קריי שפארקאסע.	12. קופת חסכון נפתית.

Designed by Yehuda Eisman. ● געצייכענט פון זכרון דורך יהודה אייזמן ● הוכן לפי הזכרון על־ידי יהודה אייזמן

מאיר סוכער

דער אומקום פון די אראדענקער יידן

(ערשטער באריכט, איבערגעגעבן אין יאר 1945)

באלד ווי די מלחמה צווישן דייטשלאנד און רוסלאנד איז אויסגעבראכן, האבן די דייטשן אנגעהויבן באמבארדירן די שטעט, און עס האט זיך באלד דערפילט אז אומרואיקייט און אומזיכערקייט אין רוסישן מיליטער. צוויי וואכן שפעטער האבן זיך די רוסן געמוזט צוריקציען. ביים ריקצוג איז געווען אין האראדענקע אין משך פון צוויי שעה א גאסנקאמף צווישן דעם רוסישן און דעם אונגארישן מיליטער, און דערביי זענען געהרגעט געווארן דריי יידן.

דאס אונגארישע מיליטער, וואס האט פארנומען די שטאט, האט זיך גאנץ רואיק אויפגעפירט און צורו געלאזן די ארטיקע באפעלקערונג. א דריי וואכן שפעטער, א שבת אינדערפרי, איז פארבייגעפארן דער ערשטער טראנספארט אונגארישע יידן, וואס זענען פארטריבן געווארן קיין טראנסדניעסטריע. דעם ערשטן טראנספארט האט מען געפירט אין אויטאמביל, אבער נאכדעם האבן אנגעהויבן פארבייגיין טאג־טעגלעך טראנס־פארטן, וואס מען האט זיי געטריבן צופוס קיין טראנסדניעס־טריע. איינציקע איז עס געלונגען זיך אפצוריסן פונעם טראנס־פארט און צו פארבלייבן אין האראדענקע. האראדענקער יידן האבן זיי געהאלפן זיך אויסצובאהאלטן, און עס האט זיך באלד געשאפן אן אונגארישע קיך, וואס האט אזוארגט זיי צו שפייזן.

ביסלעכווייז האבן די אונגארן אנגעהויבן ארויסווייזן זייער אנטיסעמיטיזם, און מען האט שוין נישט געקאנט זיך פריי באוועגן אין גאס אדער פריי גיין אין שיהל ארייך. שפעטער האבן זיי אנגעהויבן אונטערהאנדלען וועגן שאפן א יודענראט, וואס זאל זיי צושטעלן ארבעטער פארן מיליטער. אין אונגא־רישן מיליטער האבן אויך געדינט באזונדערע אפטיילונגען פון אונגארישע יידן, וועלכע מען האט באנוצט בלויז פאר ארבעט, און זיי האט מען קיין געווער אין די הענט נישט געגעבן.

דאס אלץ האט געדויערט עטלעכע וואכן. תשעה־באב 1941 זענען אנגעקומען אין שטאט די ערשטע דייטשן און זיך באלד גענומען צו דער ארבעט. די ספרי־תורה פון די שולן האבן זיי ארויסגעווארפן אויפן גאס, און האבן אויך געכאפט עטלעכע יידן און זיי געפיניקט. גלייכצייטיק האבן אויך די אוקראאינער אנגעהויבן צו ראבעווען יידיש פארמעגן. זיי האבן זיך מיט די אונגארן נישט גוט פארטראגן, און די גאנצע צייט אויס־געקוקט די דייטשן.

א פאר טעג שפעטער איז דאס אונגארישע מיליטער אינ־גאנצן אוועקגעשיקט געווארן, און די דייטשן האבן איבערגע־נומען די מאכט. אינאיינעם מיט דעם מיליטער זענען אנגעקר־מען ציווילע בעאמטע, וואס האבן באלד ארגאניזירט א יודענראט, לויט דעם דייטשן שטייגער. אויסער די דייטשן האבן די אוקראאינער, אלס „לאיאלער עלעמענט", א גרויסן אנטייל געגומען אין דער ציווילער אדמיניסטראציע.

גלייכצייטיק האבן זיך אויך אנגעהויבן די גזירות און די אונטערדריקונגען. די יידישע באפעלקערונג איז קאנצענטרירט געווארן אין געטא, אין דעם ענגסטן און שמוציקסטן טייל פון דער שטאט, גרויס כמעט א דריטל פון דעם שטח, וואס זיי האבן פריער באוואוינט. דער יודענראט האט געמוזט אייניריכטן פאר די דייטשע בעאמטע דירות מיטן גרעסטן קאמפארט, פון די מעבלען פון די יידישע הייזער, און בכלל נאכקומען אלע זייערע קאפריזן. ווען איינער פון די באאמטע איז איבערגע־טראגן געווארן אין אן אנדערער שטאט האט מען „זיינע" מעבל פארפאקט און איבערגעשיקט קיין דייטשלאנד, און פאר דעם באאמטן, וואס איז געקומען אויף זיין ארט, האט דער יודענראט געמוזט באזארגן א נייע אייניריכטונג. די דאזיקע קליינע אונטערדריקונגען האבן זיך געצויגן בערך א האלב יאר, ביז צו דער ערשטער אקציע, וואס איז פארגע־קומען דעם 5־טן דעצעמבער 1941.

די „אקציע" איז דורכגעפירט געווארן דורך א ספעציע־לער פארניכטונג־אפטיילונג, וואס איז געפארן פון שטאט צו שטאט. פון איין שטאט צו דער אנדערער איז קיין קאנ־טאקט נישט געווען צווישן דער יידישער באפעלקערונג, און מען האט קיין שום באשטימטע ידיעות נישט געקאנט האבן, און מען האט נישט געוואוסט, וואס עס האט זיך אפגעטון אין אנדערע שטעט. אזוי האבן די דייטשן ביז צו דער לעצטער מינוט געהאלטן זייערע קרבנות אין דער אפנונג, אז זיי מיינען אפשר נאך נישט דאס שרעקלעכסטע. אין האראדענקע האבן זיי דערציילט, אז זיי ווילן בלויז אלעמען מאכן „איי־נ־שפריצונגען קעגן טיפוס", און האבן אויך צוגעגרייט דאקטור־רים צו מאכן, כלומרשט, די איינשפריצונגען.

אין טאג פון דער אקציע האבן זיי גאנץ פרי אנגעהויבן אלע יידן צונויפצוטרייבן פונעם געטא אין דער גרויסער שיהל דארט האט מען זיי אפגעהאלטן עטלעכע שעה, און דאן אנגעהויבן ארויספירן קיין סעמאקאוויץ אין וואלד ארייז און

דאָרט אויסגעשאָסן. צווישן זיי האָט זיך געפונען ד״ר שנייַדער, וואָס איז אין די לעצטע יאָרן געקומען קיין האָראָדענקע. ער איז געווען אייַנער פון די דאָקטוירים, וואָס די דייטשן האָבן כלומרשט צוגעגרייט צו „מאַכן די איינשפריצונגען״, און ער האָט די גאַנצע צייט געטרייסט די האָראָדענקער יידן, אַז די דייטשן מיינען טאָקע נישט מער ווי דאָס. אַז מען האָט אים אינאיינעם מיט אַלע אַרויסגעפירט קיין סעמאקאָוויץ, האָבן די דייטשן געוואָלט אים פון דאָרט באַפרייַען, ווייל זיין פרוי האָט געהאָט אויסגעווירקט, מען זאָל אים באַפרייַען. אָבער ער האָט בשום אופן נישט געוואָלט איבערלאָזן זיינע פאַרפירטע ברי־דער.

בייַ דער ערשטער אָקציע זענען אומגעקומען 2,500 יידן, בערך אַ העלפט פון דער יידישער באָפעלקערונג. פון די אַלע וואָס די דייטשן האָבן צוזאַמענגעטריבן אין שיהל האָבן זיך נאָר אייַנצלנע געראַטעוועט. איך אַליין בין אייַנער פון זיי, און איך האָב זיך געראַטעוועט אויף פאָלגענדן אופן:

נאָכדעם ווי מען האָט אַנגעהויבן אַרויסצופירן די יידן פון שיהל קיין סעמאָקאָוויץ, איז אַנגעקומען אַ באָפעל, אויבערצולאָזן אַלע בעלי־מלאכות וואָס זייַער אַרבעט איז נויטיק פאַר דער שטאָט און פאַרן מיליטער. מיר איז דאָן אייַנגעפאַלן זיך צו מעלדן פאַר אַ בעקער, כאָטש איך בין קיין בעקער נישט געווען. און אהרן גלאצער, אַ באָקאַנטער בעקער אין האָראָדענקע האָט באָשטעטיקט אַז דאָס איז אמת. די אַלע וואָס האָבן זיך געמאָלדן פאַר בעלי־מלאכות האָט מען פאַרשפאַרט אין „פוליש״, און ערשט צומאָרגנס מיטאָגצייט פרייגעלאָזט. אַזוי זענען אָפגעראַטעוועט געווארן פון דער ערשטער אָקציע בערך 120 בעלי־מלאכות.

חוץ דער 120, וואָס זענען געבליבן לעבן מיט זייער דער־לויבענישׂ האָבן די דייטשן געזאָגט, אַז די פאַרניכטונג זאָל זיין אַ פולשטענדיקע. עס האָבן זיך געפונען יידן, וואָס האָבן פאַר גוט געלט באַהאַלטן זייערע פאַמיליעס ביי באַקאַנטע אוקראַאינער, און אַליין זענען זיי אַנטלאָפן אין די פעלדער און וועלדער. די דייטשן האָבן זיך פון דעם דערוואוסט, און האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, מען זאָל אַלע יידן אַרויסגעבן, און געדראָט מיט טויטשטראָף פאַר אויסבאַהאַלטן אַ ייד. דאָרויף האָבן די אוקראַאינער באַלד אַרויסגעגעבן די באַהאַלטענע משפחות און זיי זענען אומגעקומען.

די מיטגלידער פון יודענראַט האָט מען אַרויסגעפירט אין אַ באַזונדערן אויטאָ. עטלעכע פון זיי איז געלונגען אופן וועג זיך צו באַפרייַען און בלייבן לעבן. די איבעריקע זענען אומ־געקומען צוזאַמען מיט אַלע.

ווי זייער שטייגער איז געווען, האָבן די דייטשן צוגעזאָגט. אַז די יידן וואָס זענען געבליבן לעבן נאָך דער אַקציע, וועט זיי גאָרנישט געשען. אַזוי האָבן זיך די אַנטלאָפענע און באַהאַל־טענע צוריק צונויפגעקליבן, און ס׳איז געווארן אַ יישוב פון 1.500 מענטשן מיט אַ נייַעם „יודענראַט״. דאָס געטאָ האָט מען פאַרקלענערט אינגאַנצן אויף עטלעכע גאַסן. עס איז געווען בלויז איין אַרייַנגאַנג, דורך וועלכן מ׳האָט געמעגט אַרייַן־און אַרויסגיין. אַלע איבעריקע וועגן זענען געווען פאַרצוימט און געהיט פון יידישע מיליציאַנטן, און אַ שווערע שטראָף האָט געדראָט פאַר לאָזן דורכגיין דורך אַ פאַרבאָטענעם וועג. לעבנסמיטל האָט מען אַרייַנגעלאָזט לויט אַ קליינער נאָרמע, און כדי מען זאָל נישט קענען צוקויפן האָט מען איבערגעטראָגן דעם מאַרק וויייט פונעם געטאָ, אויף דער טאָליקי. בכלל האָבן געמעגט אַרויסגיין פונעם געטאָ בלויז די יעניקע וואָס האָבן געאַרבעט אויסער דעם געטאָ, לויט ספּעציעלע פאַספּאָרטן און בלויז אין די שעהן וואָס זענען געווען פאַרשריבן אין פאַס.

די צווייטע אָקציע איז פאָרגעקומען פיר חדשים שפּעטער, דעם 13־טן אַפּריל 1942. דאָסמאָל איז געלונגען מיט גלעלט צו פאַרקלענערן די אָקציע. פון די 400 וואָס מען האָט צו־נויפגעטריבן אין שיהל, האָט מען 325 באַפרייט אלס „פּראָדוק־

קרבנות השואה בדרכם האחרונה.
די קרבנות אויף זייער לעצטן וועג
The Victims on their last Way.

טיווע עלעמענטן". 75 עלטערע מענטשן האָט מען אין מיטן שטאָט אויסגעשאָסן.

נאָך דער צווייטער אַקציע האָבן די נאַצים אָנגעהויבן צונויפטרייבן אַלע איבערגעבליבענע יידן פון דער סביבה קיין האָראָדענקע, און פינף חדשים שפּעטער האָט מען אַלע אַוועק־געשיקט אין לאָסט־וואָגאָנס אין אַ פאַרניכטונגס־לאָגער. דאָס איז געווען דעם 2־טן סעפּטעמבער 1942. אויך נאָך דעם אַוועק־שיקן זענען פאַרבליבן אין האָראָדענקע 400—500 יידן, וואָס האָבן באַווייזן זיך אויסצוהאַלטן. אָבער זעקס חדשים שפּע־טער האָבן די נאַצים באַשלאָסן, אַז האָראָדענקע דאַרף ווערן „יודענריין". דאַן האָבן זיך אַלע פאַרבליבענע צעלאָפן אין די

ראובן פריפער

מיין וועג דורך די שבעה מדורי גיהנום

א

ביז צום אויסברוך פון דער מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד האָבן זיך די האָראָדענקער יידן, גלייך ווי אַלע יידן אין דער אומגעבונג, צוגעוואוינט צו די באַדינגונגען אונטערן סאָוויעטישן רעזשים. אַ גרויסער טייל האָט אפשר שוין משלים געווען מיטן קאָמוניסטישן גזעדאַנק, אַנדערע האָבן נאָך אויס־געקוקט די מלחמה זאָל זיך ענדיקן, און דאַן וועלן זיי אַנהויבן אַנדערש צו לעבן (ווי אַזוי — האָט קיינער נישט געוואוסט). מיר האָבן, אמת, געהערט עפּעס וועגן דעם מערבדיקן טייל פון פוילן, און אַז יידן וועלן דאָרט פאַרפאַלגט אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע, אָבער ס׳האָט זיך אונדז געדאַכט, אַז צו אונדז וועט דאָס נישט צוקומען. ערשטנס, עקזיסטירט דאָך דער אָפּמאַך פון מאָלאָטאָוו־ריבענטראָפּ; און צווייטנס, אַלע אונדזערע „פּאָליטיקער" האָבן פאַרשטאַנען, אַז דעם דייטש וועט זיך נישט לויענען אָנצוהויבן מיטן „רוסישן בער". לויט אונדזערע באַגריפן, האָבן די רוסן געהאָט אַ גרויסע מיליטע־רישע מאַכט אין דעם אָקופּאַציע־גביט, און מיר האָבן זיך פאַרגעשטעלט אַז דאָס וועט די דייטשן אָפּשרעקן און צוריקהאַלטן.

פאַרשטייט זיך, אַז באַלד דעם ערשטן טאָג פון דער מלחמה האָבן מיר זיך אַלע אָנטוישט, זענדיק ווי די גאַנצע רוסישע מאַכט — טאַנקען, אַרמאָטן, עראָפּלאַנען, און קודם כל די זעלנער אַליין, האָבן פּשוט נישט געקאָנט זיך געפינען קיין אָרט, און באַלד דעם ערשטן טאָג האָט זיך אָנגעהויבן דער ריקצוג און די בהלה. איך געדענק אַז אין יענעם טאָג האָבן מיר, אַפאָר חברים, באַשלאָסן צו מאַכן אַן אויספלוג אין אַפאָר דערפער. דאָס איז געווען זונטיק אינדערפרי. מיר זענען קעגן זעקס אַזייגער אַרויסגעגאַנגען פון שטוב אין דער ריכ־טונג פונעם דאָרף יאַסינאָוו, וואו די רוסן האָבן פאָר אַ קורצער צייט פאַרעניקט דעם אויסבוי פון אַ גרויסן פלי־פלאַץ, אין וועלכן ס׳זענען שוין געווען אַסך עראָפּלאַנען. ווען מיר זענען געקומען אין דאָרף אַריין, זענען פלוצים אָנגעפּלויגן עראָפּלאַנען און אָנגעהויבן באַמבאַרדירן דעם פלי־פלאַץ און באַשיסן דאָס דאָרף מיט מאַשינענגעווער. מיר זענען געוואָרן אויסער זיך — אינדערפרי האָבן מיר פון גאָרנישט געהערט און מיר האָבן גענייגט, אַז דאָס זענען אפשר בלויז מאָנעווערס. פונדעסטוועגן האָבן מיר זיך באַהאַלטן אין דער פאַסע ביים וועג. ארויסגעוויזן האָט זיך, אַז די באָמבאַרדירונג איז געווען גאָר אַן אמתדיקע און האָט פאַרניכטעט דעם גאַנצן פלי־פלאַץ. האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז עפּעס איז געשען, און גענומען צוריקגיין אַהיים. דאָ האָבן מיר זיך שוין אַלץ דערוואוסט.

ב

דער רוסישער ריקצוג איז געווען באַגלייט פון אַ גרויסער בהלה און פאַרשידענע שמועות, וועגן אַ פאַרראַט אין דער רוסישער אַרמיי, וועגן דעם אַז דער גאַנצער רוסישער כוח איז צעשמעטערט געוואָרן, און אַזוי ווייטער. אין די לעצטע טעג האָבן זיך די רוסן אָנגעהויבן צו פירן אַזוי ווי אַמאָל, אין די צאַרישע צייטן: עס האָט זיך גהערט וועגן פאַלן פון רויב און מאָרד. אין מיטן שטאָט האָבן אפּיצירן דערשאָסן סאָלדאַטן, מיט דער באַשולדיקונג אַז זיי זענען דעזערטערן. מיר האָבן אָנגעהויבן מורא האָבן פאָר די רוסן, און ס׳איז געווען שווער צו באַשליסן מיטצוגיין מיט זיי. אַ טייל זענען פונדעסטוועגן מיטגעגאַנגן, און זענען טאָקע געבליבן לעבן. אָבער דער גרעסטער טייל פון האָראָדענקער יידן האָט באַשלאָסן צו בלייבן און אפּצוווארטן וואָס דאָ וועט זיין.

מיר האָבן נישט געדאַרפט לאַנג ווארטן. אין אַ שיינעם פרימאָרגן האָט זיך אויפגעהערט דאָס געשיסעריי, און די דייטשן האָבן זיך אָנגעהויבן דערנענטערן צו דער שטאָט. אָבער אייגנטלעך זענען דאָס ניט געווען קיין דייטשן, נאָר אַ טייל פון דער אונגאַרישער אַרמיי, וואָס האָט געדאַרפט באַזעצן מערב־אוקראַאינע (ווי דאָס האָט דעמאָלט גהייסן). ביים אַריינקומען פון די אונגאַרן איז נאָך געווען אַ שטאַרקער קאָמף צווישן זיי און די רוסן. ס׳זענען געווען אַסך הרוגים פון ביידע זייטן און עטלעכע פון דער ציווילער באָפעלקערונג, ביז די רוסן זענען גאַנץ אָוועק און דאָס אונגאַרישע מיליטער האָט פאַרנומען די שטאָט.

ג

אין די ערשטע טעג איז געווען גאָרנישט אַזוי שרעקלעך, אוּן מיר האָבן צעטראַכט, אַז אויב ס׳וועט ווייטער אַזוי זיין — וועט זיין נישט־קשה. נאָר באַלד האָבן מיר אָנגעהויבן אָפּצוּ־ פילן אַן ענדערונג. אָנגעהויבן האָט מען מיט „קליניקיטן״: רויבן זאָכן פון יידישע הייזער אוּן שלעפּן יידן צו צוואָנגס־ אַרבעט. פּוּן דעם אופן ווי זיי האָבן גענומען צו דער אַרבעט אוּן „אַרגאַניזירט״ די אַרבעט האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז קיין סך נחת וועלן מיר פון זיי נישט האָבן. אָבער מיר האָבן זיך געטרייסט דערמיט, אַז מער ווי צו שווערער צוואַנגס־אַרבעט וועט דאָס נישט אויסגיין, אוּן ווי־נישט־ווי וועט מען דאָס קענען אויבערקומען.

באַלד ווי די אונגאַרן זענען אַריינגעקומען האָבן זיך אָנגעהויבן צו אַרגאַניזירן די אוקראַאיניש נאַציאָנאַליסטישע עלעמענטן, וועלכע מיר האָבן געקענט פּאַר פאַרברענטע אָנטי־ סעמיטן, אוּן האָבן אָנגעהויבן אַרויסגעבן פאַרשידענע פּאַר־ אַרדנונגען קעגן די יידן, אָבער קיין יידיש לעבן האָט מען נישט אָנגערירט. די יידן האָבן אויך נעשאָפּן אַ „יודענראָט״, וועלכער האָט געזוכט אַ וועג צו באַאיינפלוסן די אונגאַרן, נישט אויבערצוגעבן די שליטה איבער אונדז צו די אוקראַאינער. פאַרשטייט זיך, דאָס האָט נישט געדאַרפט זיין אומזיסט...

ד

ווי באַקאַנט, איז אונגאַרן געווען אַ פאַרבינדעטע פּוּן דייטשלאַנד, אוּן אַזוי ווי אונדזער געגנט איז געווען אָקופּירט פּוּן אונגאַרן, האָבן זיי באַשלאָסן אַריבערצופירן אַהער אַ טייל פּוּן די אונגאַרישע יידן, מיט דער טענה אַז זיי שטאַמען פּוּן פּוילן. דער חשבון איז געווען, אַז דאָ וועט זיי לייכטער זיין זיך מיט זיי אָפּצוגעבן. אַזוי האָבן אָנגעהויבן זיך צו ציען איבער האַראַדענקע מחנות פּוּן יידישע פליכטלינגע, וועלכע זענען געטריבן געוואָרן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. אין יעדער שטאָט האָט מען זיי געלאָזט זיך פאַרהאַלטן אָביסל, כדי זיך אָפּצורוען, אָבער פאַרבליבן האָבן זיי נישט געטאָרט. די פליכטלינגע האָבן אָנגעהויבן גיין איבער די יידישע הייזער, בעטן עפּעס צום עסן אָדער איבערנעכטיקן. די לאָגע פּוּן די האַראַדענקער יידן איז שוין דעמאָלט געווען גאָרנישט אַזוי גוט. אין שטאָט זענען שוין געווען אָפּאַר צענדלינג פליכטלינגע פּוּן רומעניע, וואָס זענען מיטגעאָנגענגן מיטן רוסישן מיליטער אוּן זענען דאָ אָפּגעשניטן געוואָרן: נישט געקאָנט ווייטער גיין צו די רוסן אוּן נישט אַריבערגיין צוריק די רומענישע גרענעץ. זייער לאָגע איז געווען גאָר שלעכט, זיי האָבן נישט געהאַט וואָס צו עסן אוּן וואו צו וואוינען, אוּן זיי האָבן זיך אויסגעהאַלטן פּוּן נדבות. אין שטאָט איז נישט געווען קיין שום אַרגאַניזאַציע, וואָס זאָל פּאַר זיי זאָרגן. דעמאָלט האָט טוביה קאָרן, דער עלטסטער זון פּוּנעם העברעאישן לערער בנימין קאָרן, אַרגאַניזירט אַ גרופּע פּוּן דער ציוניסטישער יוגנט „הנוער הציוני״, אוּן פאַרגאַלייגט צו שאַפן אַ „פּאָלקס־ קיך״ פאַר די אַלע נויטבאַדערפטיקע. דער יודענראָט האָט דעם פּלאַן באַשטעטיקט, אוּן די גרופּע יונגאַלייט האָט זיך געגנומען אַרגאַניזירן די אַרבעט. דער יודענראָט האָט צוגעזאָגט צו געבן געלט אויף פּראָדוקטן, אויסערדעם איז געווען אַ מעגליכ־

קייט צו זאַמלען לעבנסמיטל ביי די דאָרפס־יידן. מיר האָבן באַקומען צו דעם צוועק קוועטשערס הויז ביי דער פּוילישער גימנאַזיע, אוּן אָנגעהויבן באַאָרגן כלים אוּן די נויטיקסטע מעבלירונג, כדי צו דערמעגלעכן אָפּאָר צענדלינג מענטשן צו עסן. שווערקייטן האָבן, פאַרשטייט זיך, נישט געפעלט, אָבער מיט אונדזער התלהבות האָבן מיר זיי בייגעקומען.

וועז ס׳זענען אָנגעקומען די אונגאַרישע פליכטלינגע, האָבן מיר זיך געווענדעט צום יודענראָט, ער זאָל אונדז געבן די מעגלעכקייט צו פאַרגרעסערן די קיך אוּן העלפן אויך די אונגאַרישע פליכטלינגע. דאָס איז געווען אין דער צייט וועז די אונגאַרישע אָקופּאַציע האָט זיך שוין געעגדיקט אוּן די דייטשן האָבן אונדזער געביט צוגעטיילט צום קראַקויער דיסטריקט פונעם „גענעראַל־גאָווערנעמענט״. דער יודענראָט האָט זיך געווענדעט צו דער דייטשער אַדמיניסטראַציע, אוּן מיט זייער הסכמה האָבן מיר באַקומען דאָס הויז פּוּן מיכל קאָמיל אויף שטשעלעצקא־גאַס 18, וואָס איז אויסגעבויט געווארן קורץ פאַר דער מלחמה אוּן איז נאָך נישט געווען באַוואוינט. דאָס איז געווען אַ צוויישטאָקיג הויז, וואָס האָט גאַנץ גפּאָסט צו אונדזער צוועק, אוּן מיר זענען דערגאַנגען דערצו, אַז מיר האָבן געקאָנט געבן עסן 400 מענטשן אַ טאָג.

צווישן די מיטגלידער פּונם יודענראָט איז געווען איינער, ישראל קוגלער, וואָס האָט זיך פּוּן דער ערשטער מינוט אָן וואַרעם אינטערעסירט מיט אונדזער אַרבעט אוּן האָט אונדז אַ סך געהאָלפן. אַז מיר האָבן די קיך פאַרגרעסערט, איז גע־ וואָרן וואָס אַמאָל שווערער צו פאַרשאַפן די נויטיקע לעבנס־ מיטל. קוגלער האָט זיך אונטערגענומען צוזאַמען מיט אונדזע־ רע חברים צו גיין צו האַראַדענקער רייכע מענטשן אוּן אַרום־ פאָרן אין די דערפער, אוּן מיט אייגענע הענט צו זאַמלען לעבנסמיטל. דאָס האָט פאַרלאָזגט אַסך אָנשטרענגונג אוּן איז אויך געווען אין אַ געוויסער מאָס געפערלעך, כאָטש מיר האָבן געהאַט אַ דערלויבענישׂ פּוּן די דייטשן. נאָר אַ דאַנק דער פערזונלעכקייט פּוּן ישראל קוגלער אוּן זיין שטאַרקן ווילן, איז אונדז געלונגען די זאַך דורכצופירן.

די גרופּע וואָס האָט דורכגעפירט די אַרבעט פּוּן דער פאָלקס־קיך איז באַשטאַנען פּוּן די פאָלגענדע חברים: טוביה קאָרן, יוסף קאָך, מוניע שעכטער, יוסף רייס, שלמה קאָרן, בערל האָפמאַן, צבי רייס, ראובן פריפער, נוסיע וואַכער, נינאַ אויערבאַך, קלאָרע האַרטענשטיין, סאַבאַקאַ צוידערער, מאַניע קוגלער, שרה פרענקעל, סאַלקע פרידמאַן. די אַלע חב־ רים זענען נאָך געווען גאָר יונג, אוּן די אַרבעט איז פאָר זיי געווען גאָר אַ שווערע אוּן אָנשטרענגענדע. מיר האָבן געאַרבעט אין צוויי שיכטן. מיט דער צייט האָבן מיר אויך אויבערגענומען אַ צווייטע אונטערנעמונג, וואָס איז געווען נויטיק אוּן דרינגענד.

ה

אין האַראַדענקע איז געווען אַן אַלגעמיינער בית־יתומים, וועלכן די סאָוויעטן האָבן געגרינדעט, אוּן דאָרט זענען גע־ וען אויך אַ פּאָר יידישע יתומים. אויפן יסוד פּוּן די רעזן־ גזעזען האָבן די דייטשן געגעבן אַ באַפעל, אַרויסצוועצן די יידישע קינדער פּונם בית־יתומים, אוּן 13 קינדער, אין עלטער פּוּן צוויי ביז פינף יאָר, זענען געבליבן אַן אַ דאַך איבערן

קאָפּ. דער יודענראַט האָט זיך דאָן געוועדעט צו אונדז, מיר זאָלן אויף זיך נעמען די זאָרג פאַר די קינדער און זיי איינ־אַרדנען אין הויז פון דער פאַלקסקיך. מיר האָבן געהאַט דעם בעסטן ווילן דערצו, אָבער מיר האָבן נישט געהאַט קיין שום דערפאַרונג, ווי מען נעמט זיך דערצו. ד"ר חרש, שמחה שניי־צערס איידעם, האָט אַרייַנגענומען די קינדער צו זיך אין הויז אויף אַ קורצער צייט, ביז מיר האָבן געזאַמלט אַ פּאָר בעט־לעך און אייַנגעאַרדנט פאַר די קינדער אַ פּלאַץ אויפן צווייטן שטאָק פון קאָמילס הויז. זייט דעם איז אונדז צוגעקומען אַ נייַע אַרבעט, צו פאַרנעמען זיך מיט די קינדער. פון אָנהויב איז דאָס געווען גאָר שווער, אָבער מיט הילף פון אַ פּאָר פרויען פון צווישן די פליכטלינגע האָבן מיר די אַרבעט דורכ־געפירט, און מיר האָבן די קינדער מיט אַלץ פאַרזאָרגט, אפילו מיט שפּילצייַג. איך וויל דאָ באָטאָנען, אַז די גאַנצע אַרבעט, סיי אין קיך סיי די דערציאונג פון די קינדער, האָט זיך גע־פירט אין העברעאיש. אַלע חברים פון אונדזער גרופּע האָבן געענדיקט די העברעאישע תרבות־שול און האָבן געקענט גוט העברעאיש. די גאַנצע אַרבעט איז געטאָן געווארן פרייוויליק. נישט באַצאָלט, אָבער מיר האָבן געהאט גרויס פאַרגניגן, צו זען ווי די קינדער אַנטוויקלען זיך. לייַדער האָט דאָס נאָר קורץ געדויערט. ביי דער ערשטער אַקציע. דעם 4־טן דעצעמבער 1941, האָט די גסטאַפּאָ פאַרנומען אויך די 13 קינדער מיט די 2500 יידן, און מיט זיי אויך די חברים פון אונדזער גרופּע, וואָס זענען געווען אין הויז און זיך פאַרנומען מיט די קינדער, און אַלע האָבן געפונען דעם טויט אין וואַלד ביי מיכאַלטשע.

ו

די ערשטע אַקציע פונם 4־טן דעצעמבער 1941 האָט אי־בערגעלאָזט אין שטאָט אַ גרויסן חורבן און אַ גרויסן טרויער. זעלטן איז געווען אַ משפחה, וואָס איז געבליבן גאַנץ און האָט קיינעם נישט פאַרלוירן. עס זענען אויך געווען משפחות, וואָס פון זיי איז קיין זכר נישט געבליבן. קינדער זענען געבליבן אַן עלטערן און עלטערן אַן קינדער. דער טרויער און דער גרויסער זענען נישט צום באַשרייבן. מענטשן וואָס האָבן זיך צומאַרגנס געטראָפן אין גאָס האָבן זיך אַרומגעכאַפט און היס־טעריש געווייַנט. ערשט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָט מען געי־קאָנט מאַכן אַ סך־הכל און זיך מאַכן אַ בילד, וועמען מען האָט פאַרלוירן און ווי אַזוי יעדער איז אומגעקומען. פאַרשטייט זיך, אַז נאָך אַזאַ אַקציע איז אויף אַ שטיקל צייט געווארן שטיל אין שטאָט. די דייטשן האָבן זיך נישט געוואָלט עפּנטלעך באַ־וויַזן. אָבער זיי האָבן געהאַלטן דעם קאָנטאַקט דורך זייערע שליחים: אַ טייל פון צווישן די יידן אַליין, און אַ טייל אוקראַ־אינער, וואָס זענען כלומרשט געקומען אַלס גוטע פרייַנט עמעצן באַזוכן און אויסדריקן זייער מיטלייד.

די מענטשן פון שטאָט זענען געבליבן דערשלאָגן און נישט געהאַט קיין כוח און קיין מעגלעכקייט צו טראַכטן, וואָס ווייטער צו טון. נאָך אַזאַ קלאַפּ האָבן מענטשן עמעיִנט אַז זיי וועלן משוגע ווערן אָדער זיך דאָס לעבן נעמען, און די ערשטע טעג נאָך דער אַקציע האָבן זיי טאַקע דער־פון געראַדט. אָבער דאָס לעבן האָט געטאָן דאָס זייניקע. מען האָט געמוזט זיך צוגעוואוינען צו די צרות, געמוזט אַרגאַניזירן נייַע אַר־בעטס גרופּן, אויפן אָרט פון די מענטשן וואָס מען האָט פאַר־נומען צו דער אַקציע.

ז

און באַלד איז געקומען אַ נייַע האַרבע גזירה: מען דאַרף אַרגאַניזיירן אַ געטאָ. און שוין האָט מען גערופן דעם יודען־ראַט, און באַשטימט וועלכע גאָסן און וועלכע הייזער וועט אַרומנעמען דער געטאָ. די אַקציע האָט פאַרקלענערט די יידישע באַפעלקערונג אויף אַ העלפט — האָט מען לויט דעם באַשטימט די גרענעצן פונעם געטאָ: פון דער יידישער שול אין דער ריכטונג פון די אַמאַליקע באַראַקן; די שטשעלעצקאַ־גאָס, בערך ביז פלעשנערס הויז; דער וועג צו דער קאָטי־קאָווקא, ביז צו דער בריק; די גימנאַזיע און דער פוילישער קלויסטער. די ערשטע טעג האָט מען זיך ווי־נישט־ווי איינגע־אַרדנט אין די הייזער אין די גרענעצן פונעם געטאָ, אָבער נאָך אַ קורצער צייט האָבן די דייטשן אַנגעהויבן אַרויסצוטרייבן די יידן פון די דערפער און זיי קאָנצענטרירן אין האַראַדענקע. דאָ האָבן זיך שוין אַנגעהויבן ויכוחים און טענות קעגן מש־פחות, וואָס האָבן נישט געוואָלט זיך נאָך מער צוגיבפשטופן און מאַכן פלאַץ פאַר די אַנגעקומענע משפחות פון די דער־פער. דער יודענראַט און זייערע העלפער, די יידישע פאָליי־צייַנטן, האָבן זיך אין אַזעלכע פאַלן אַריינגעמישט, און נישט אַלעמאָל לטובת דעם גערעכטן. זענעדיק וואָס ס׳טוט ויך, און הערנדיק שמועות פון אַנדערע שטעט, האָבן מיר פאַרשטאַנען אַז דאָס איז אַ פאַליטיק וואָס איז דיקטירט „פון אויבן", די יידן צו קאָנצענטרירן און צוגויפצושטופן, כדי די רוצחים זאָלן עס האָבן לייכטער ביים צווייטן „צוג". און אַזוי איז טאַקע געווען.

ח

אין חודש אַפּריל 1942 איז פאַרגעקומען אַ צווייטע אַקציע, אין אַ קלענערן פאַרנעם ווי די ערשטע. אָבער אויסגעפירט מיט נישט קיין קלענערער גרויזאַמקייט ווי די ערשטע. ביז צו דער צווייטער אַקציע זענען נאָך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך גענאַכט אילוזיעס און געגלייבט די „גוטע דייטשן", אַז די אַקציע איז געווען אַן איינמאַליקע זאַך און וועט מער נישט פאַרקומען. אַפילו די ס. ס.־לייט און געסטאַפּאַ־לייט האָבן צוגע־זאָגט „זייערע" יידן אַז דאָס איז אַזוי, און די יידן האָבן די ידיעה פאַרשפּרייט אין שטאָט. נישט האָבנדיק קיין ברירה, האָבן מענטשן זיך געטרייסט און געהאָפט, אַז עס וועט טאַקע אַזוי זיין. איצט האָט מען געזען, אַז די אַלע הבטחות האָבן קיין שום ווערט, און יעדער האָט אַנגעהויבן, לויט זיין פאַר־שטאַנד און זיינע מעגלעכקייטן, צו זוכן אַן אויסוועג אין פאַל אַז ס׳וועט ווידער קומען אַן אַקציע. די דייטשן האָבן אויך דאָס געוואוסט אויסצונוצן. זיי האָבן אַנגעהויבן צו אַרגאַ־ניזירן גרופּן פון פאַכלייט, ווי דאָקטוירים, בעקערס, אַלגע־מיינע פאַכלייט א.א.וו., און געגבען אַנצוהערן, אַז אָט די גרופּן וועלן ווי־נישט־ווי זיין געשיצט. האָבן מענטשן אַנגעהויבן זיך אַריינצוקיפן — פאַר גוט געלט — אין אייניער פון די גרופּן. ווער ס׳האָט געקאָנט אויפברענגען אַ גרעסערע סומע, האָט געקאָנט באַקומען אַ פלאַץ אין אַ „בעסערער" גרופּע. מען קאָן זיך לייכט פאָרשטעלן די אינטריגעס און שווינדלען וואָס זענען דערביי פאַרגעקומען. מענטשן האָבן מיט אַלע מיטלען

זיך באַמיט אויפצוברענגען די נויטיקע סומען, כדי זיך צו פֿאַרזיכערן אַ פּלאַץ אין איינער פון די גרופּן, און דערביי זענען אָנגעגאַנגען מסירות און קריגערייַן. אָבער אויך די לאַגע האָט נישט לאַנג אָנגעהאַלטן.

ט

סעפּטעמבער 1942 איז געווען די דריטע אַקציע, ביי ווועלכער מען האָט די געכאַפּטע מענטשן אַריינגעפּאַקט אין פֿאַרזיגלטע וואַגענען און אַוועקגעשיקט אין אַן „אומבאַקאַנטער ריכטונג", אין פֿאַרניכטונגסלאַגער פון מאַידאַנעק. דערביי האָט מען געכאַפּט אַסך „מיוחסים", וואָס זענען געווען אין „גוטע" גרופּן (איך בין אויך געווען צווישן די געכאַפּטע). און די „גוטע" דייטשן, וואָס האָבן באַקומען געלט און ווערטזאַכן און צוגעזאָגט אַז מען וועט זיין געשיצט, האָבן נאָך געוואָלט זיין „אין אַרדנונג", און האָבן געזאָגט, אַז דאָס איז אַ צופֿאַל און אַן אירטום (טעות), אָבער אַזוי זענען „צופּעליק" פֿאַרשיקט געוואָרן אַסך מענטשן אויך פון די פאַכמענישע גרופּן.

י

אין דער צייט צווישן דער ערשטער און צווייטער אַקציע איז געלונגען מיין פאָטער ישראל פריפער ז"ל זיך אַריינצוקריגן אין אַ גרופּע, וואָס האָט באַקומען דאָס רעכט אַרומצופֿאָרן אין די דערפער און איינקויפן פֿאַר די דייטשן פעל פון בהמות און חיות. די דייטשן האָבן דאָס געהאַלטן פֿאַר אַ וויכטיקע אַרבעט, און האָבן אָפילו דערלויבט מיין פאָטער אַרויסצונעמען זיין משפּחה פונעם געטאָ און וואוינען אין דאָרף. צום גליק, האָט ער באַקומען זיין „ראיאן" אין די דערפער סימאַקאָוויץ, מיכאַלטש און פאָטאָשיש. אין סימאַקאָוויץ האָבן מיר געהאָט אַ סך באַקאַנטע גויים, וויייל אונדזער געאַנצע משפּחה האָט געוואוינט אַמאָל אין יענעם דאָרף. איצט האָבן מיר דאָ געוואוינט בלויז צוויי משפּחות, מיר און מיכאל פריפער, וואָס איז געווען אַן אויפקויפער פון תבואה פֿאַר די דייטשן, צוויי משפּחות צווישן אַ ים פון שונאים. געקומען זענען מיר אַהין אָפֿאַר טעג פֿאַר דער צווייטער אַקציע, און האָבן ביז אַהין געהערט דאָס געשיסעריי בעת דער אַקציע. מיר האָבן דאָן געשיקט אַ גוי קיין האָראָדענקע, און ער האָט אונדז געבראַכט די ידיעה וועגן דער צווייטער אַקציע, וואָס איז פֿאַרגעקומען.

יא

אין יענער צייט האָבן די דייטשן אָנגעהויבן ווידער אויפּבויען די בריק איבערן דניעסטער צווישן מיכאַלטש און איסטשקע, וואָס איז אויפגעריסן געוואָרן ביים ריקזוג פון די רוסן. זיי האָבן אַרגאַניזירט אַ יידישע אַרבעטס־גרופּע, אָבער יידן האָבן זיך אויסגעהיט צו קומען אַהין. ערשטנס, זענען דאָרט נאָך פֿאַר דער ערשטער אַקציע געהרגעט געוואָרן אַסך יידישע בחורים פון האָראָדענקע, וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט. צווייטנס, איז די אַרבעט געווען נישט ווייט פונעם מאַסן־גרוב פון דער ערשטער אַקציע. אַזוי איז אויסגעקומען, אַז אין דער גרופּע זענען געווען פיר יונגעלייט פון דער משפּחה פריפער, און נאָך אַפֿאַר יידן פון די שכנותדיקע דערפער, וואָס האָבן בעסער געוואָלט אַרבעטן ביי דער בריק ווי דערשטיקט ווערן אין ענגן געטאָ. גראָד איז דאָסמאָל די באַציאונג צו אונדז געווען גאָנץ מענטשלעך. מיר זענען געווען אין אַן אָפענעם לאַגער, באַקומען גוט עסן, און די אַרבעט איז אויך געווען גאָנץ מענטשלעך. די אָנפירער פון דער אַרבעט זענען געווען ציוויליע אינזשינערן, און די געסטאַפּאָ־לייט האָבן זיך דאָרט נישט געווינן. איינמאָל, ווען זיי האָבן געדאַרפט קומען אינספּיזירן די אַרבעט, האָבן אונדז די אינזשינערן אָפּגעשיקט אויף אַ פּאָטאַן אַפּאָר קילאָמעטער ווייטער, די געסטאַפּאָ־לייט זאָלן אונדז נישט זען. מיין „פֿאַרמאָג", אַ דייטש, האָט זיך אונדז אָנגעשלאָסן. ווען איך האָב אים געפרעגט, צי פֿאַרט ער מיט אונדז צו באָואָכן און צו היטן, האָט ער געענטפערט: „ניין, אַבער איך קאָן די שווייניע ניכט אָנשויען".

ווען ס'איז פֿאַרגעקומען אין האָראָדענקע די דריטע אַקציע איז די אַרבעט ביי דער בריק געווען כמעט געענדיקט. די לייטונג האָט באַקומען אַ באָפעל, זיי זאָלן אונדז נישט אַרויספירן צו דער אַרבעט, וויייל די געסטאַפּאָ וועט קומען אונדז אָוועקנעמען. ביי דער גאָנצער פרייַנטשאַפט האָבן זיי דעם באָפעל אויסגעפֿירט, און געהאָלפן אונדז אויפלאָדן אויף די וועגן, כאָטש ביי עטלעכע פון זיי האָב איך גזען טרערן אין די אויגן. אונטער אַ שוועריע באָוואָכונג האָט מען אונדז אָפּגעפירט קיין האָראָדענקע צום זאָמל־פּלאַץ.

יב

די דריטע אַקציע איז געווען כמעט אַ ליקווידירונגס־אַקציע. דריי טעג האָט געדויערט דאָס צונויפשלעפן די יידן, וויייל אַ סך פון זיי האָבן זיך צוגעגרייט בונקערס און באַהעל־טענישן, און די דייטשן און אוקראַאינער האָבן גדעדאַרפט נישטערן און זוכן זיי אויסצופונען. די צונויפגעשלעפּטע יידן האָט מען געהאַלטן אין אַ גרויסן תבואה־מאַגאַזין ביי דער באַן־סטאַציע, אַן עסן און טרינקען. מיר, די בריק־אַרבעטער, זענען געווען די לעצטע, און אַלע האָבן אונדז מקנא געווען, וואָס מיר זענען כאָטש נאָך אָנגעגעסן. אָפֿאַר שעה שפּעטער האָט מען אַלע אַרויסגעפירט, אָפּגעטיילט די פּרויען און זיי אַוועקגעפירט צו די וואַגענען, און דערנאָך אַהין גענפירט אויך די מענער. דאָרט האָט מען די מענער אויסגעשטעלט אין רייען, און די דייטשע כלבים זענען געגאַנגען צווישן די רייען, גע־שפּיגן, געשלאָגן און געשאָלטן. דערביי האָבן זיי אויסגעקליבן 80 יונגע, געזונטע בחורים און אַוועקגעשטעלט אין אַ זייט. איך און מיין ברודער ברוך ע"ה זענען געווען צווישן די אַכציק בחורים, און מיר האָבן געזען ווי מען האָט אַלע אַנדערע אַריינגעפּאַקט אין וואַגענען פון בהמות, 200 מענטשן אין אַ וואַגאָן, מיט אַ קליין פענצטערל, פֿאַרצוימט מיט דראָט. די פּרויען האָט מען נאָך פּריער פֿאַרשפּאַרט אין אַנדערע וואַגאָ־נען. דאָס געווויין און געשריי פון די מענטשן איז נישט פֿאַר־צושטעלן. עס האָבן נישט געפעלט אויך גרויזאַמע האַר־שטייענדע מאַמענטן. איינער אַ בחור איז צוגעפּאָלן צו אַ עמער שמוציק וואַסער און געטרונקען דערפון, האָט אים אַ דייטש אַריינגעשאָסן אַ קויל אין קאָפּ אַריין.

נאָכדעם ווי אַלע זענען שוין געווען אין די וואַגאָנען, האָט מען אונדז אויך אַריינגעלאָזט אין אַ וואַגאָן. איינער פון די דייטשן האָט געזאָגט צו אונדז: „איר האָט גליק, איר פֿאָרט נישט מיט אַלע צוזאַמען, איר פֿאָרט צו דער אַרבעט". אין וואַגאָן איז געווען שרעקלעך ענג, כאָטש מיר זענען געווען

בלויז אַכציק. אין די וואָגאָנען וואו מען האָט אַריינגעפאָקט 200 מענטשן זענען אַ טייל דערשטיקט, דערדריקט און צע־טראָטן געוואָרן.

מיר האָבן אָנגעהויבן צו ראָטן און דיסקוטירן, וואוהין פֿאָרן אַלע וואָגאָנען און וואוהין פֿאָרן מיר. דערווייל האָבן מיר געזען, ווי פון די אָנדערע וואָגאָנען שפּרינגט אַלעמאָל עמיצער אַרויס דורך דעם פענצטערל. אַ טייל זענען געהרגעט געוואָרן ביים אַרויסשפּרינגען, אַ טייל זענען געפאַלן פון די קויל֯ן פון די וועגטער, און אַ קליינער טייל איז ניצול גע־וואָרן — ביז מען האָט זיי ווידער געכאַפּט.

מיר זענען געפֿאָרן ביז קאָלאָמיי אין לעצטן וואָגאָן. מיר האָבן אויך געהאָט די מעגלעכקייט אַרויסצושפּרינגען, אָבער מיר האָבן באַשלאָסן ווייטער צו פֿאָרן. אין קאָלאָמיי און ביי די אָנדערע סטאַנציעס האָט מען אַלעמאָל צוגעטשעפּעט נייע וואָגאָנען, אָזוי אַז צום סוף איז עס געוואָרן אַ שרעקלעך לאַנגער צוג. וועג מיר זענען געקומען קיין לעמבערג האָט מען אונדזער וואָגאָן און אַפֿאָר אָנדערע וואָגאָנען אָפּגעטשעפּעט, און די איבעריקע זענען ווייטער געפֿאָרן.

פֿלוצים האָט זיך די טיר פֿונעם וואָגאָן געעפֿנט, און אונ־טער געשריי און קלעפּ פון גומי־שטעקאָלעך האָט מען אונדז געלאָזט אַראָפּשפּרינגען פונעם וואָגאָן. אין משך פון אַפֿאָר סע־קונדן זענען מיר אַלע אַראָפּגעשפּרונגען, זיך אויסגעשטעלט אין רייען און אָנגעהויבן מאַרשירן. דאָס איז געווען גאָנץ פרי, אין די גאַסן פון לעמבערג האָט מען קיין לעבעדיק נפש נישט געזען, און אַזוי האָט מען אונדז געבראַכט אין לאַגער „יאַנאָווסקאַ".

יג

מיר זענען געווען אַ גאַנץ גרויסע גרופּע, ווייל אין יעדער שטאָט האָט מען אַזוי אויסגעקליבן די געזונטע בחורים און געשיקט מיט אונדז אין לאַגער אַריין. דער לאַגער איז געווען איינגעטיילט אין עטלעכע אָפּטיילונגען. נאָכדעם ווי מיר האָבן דורכמאַרשירט אָפּאָר טוירן און אָפּאָר פּלעצער, האָט מען אונדז געהייסן זיך זעצן און וואַרטן, ביז ס׳זענען אָנגעקומען אָפּיצירן פונעם געסטאָפּאָ, מיטן קאָמאַנדאַנט דעם צוויי־טן ראָקיטאָ בראש. אין ער האָט אָנגעהויבן האַלטן פֿאָר אונדז אַ רעדע, אין אַן איידלער, שיינער און שטילער שפּראַך. בכלל האָט ער געהאַט אַן איידל פּנים, ממש ווי אַ קינד. ער האָט אונדז אָנגעהויבן געבן צו פֿאַרשטיין אַז מיר זענען טאָקע אַריינגעפאַלן אין אַ „שטראָפּסלאַגער", אָבער דער עיקר אין לאַגער איז די אַרבעט, און די דייטשן וויסן אָפּצושאַצן גוטע און געטרייע אַרבעט. דערפֿאַר וועלן זיי אונדז געבן צו עסן און — לאָזן לעבן. צווישן אָנדערע רייד האָט ער געזאָגט: „איך וויס אַז איר זענט מיד פונעם וועג און אויך הונגעריק. היינט וועט אייך שוין נישט אַרויסגיין צו דער אַרבעט, און באַלד וועט מען אייך אויך בערנגען צו עסן". אַזוי האָט ער ווייטער גערעדט גוטע און זיסע רייד.

דערווייל האָט מען אָנגעהויבן ברענגען קעסלען מיט וואַ־סער און פֿאַרטיילן די מענטשן אין די ערשטע שורות. די מענטשן פון די אונטערשטע שורות, וואָס האָבן שוין אָפּאָר טעג נישט געהאַט קיין ביסן ברויט און קיין טראָפּן וואַסער אין מויל, האָבן אָנגעהויבן גאָנץ שטיל זיך אַרויסצושאַרן פון דער רייע, כדי שנעלער צוצוקומען צום קעסל מיט וואַסער. און ראָקיטאָ, דער נאָצי מיטן קינדישן געזיכט, נעמט גאָנץ רואיק אַרויס אַ רעוואָלווער, שיסט אַריין אין די מענטשן וואָס האָבן זיך אַרויסגעדרוקט פון דער רייע און הרגעט עטלעכע פון זיי; און דערביי רעדט ער וויטער גאָנץ אָן אויפרעגונג, און ערקלערט אַז דיסציפּלין איז די וויכטיקסטע זאַך, דאַרויף גיט מען אַכט צום מייסטן, און כדי מיר זאָלן וויסן, וואָס דאָס באַטייט, וווייזט ער אָן אויף דער שטראָף, וואָס אונדזערע חברים האָבן באַקומען פֿאַר שטערן די דיסציפּלין.

און מיר האָבן טאָקע אָנגעהויבן צו פֿאַרשטיין דעם פּירוש פון „דיסציפּלין", און ווען זיין רעדע האָט זיך געענדיקט, און מיר האָבן באַקומען די „פּרייהייט" (ווי געזאָגט, זענען מיר אין יענעם טאָג געווען פריי פון אַרבעט), האָבן מיר אָפּט געטראָכט, אַז די מענטשן פון די אָנדערע וואָגאָנען, וואָס האָבן אונדז געהאַלטן פֿאַר גלילקלעך, זענען אפשר איצט גלילקלעכער פון אונדז, זייענדיק שוין אויפן עולם האמת...

יד

איך וועל איצט פּרווון באַשרייבן דעם לאַגער „יאַנאָווסקאַ" אין מיטן דער שטאָט לעמבערג, אין וועלכן יונגע און געזונטע בחורים פון גאַנץ גאַליציע האָבן געפונען זייער טויט. דער לאַגער איז אויסגעבויט געוואָרן ביים סוף פון דער יאַנאָווסקאַ־גאַס, צווישן דרייַ הויכע בערגלעך. ווען מיר זענען אַהין גע־קומען, איז ער נאָך געווען קליין און געהאַט בלויז אַיין הויז פון צוויי שטאָק. ער איז געווען אַרומגענומען מיט דריי פּלויטן פון עלעקטריזירטן שטאַכעל־דראָט און מיט וואַך־טורעמס, אין וועלכע ס׳האָבן געוואַכט זעלנער מיט מאַשינען־געווער. אין גאַנצן לאַגער איז נישט געווען קיין איין ווינקל, וואָס איז נישט געווען באַוואַכט. אויף יעדער קלענסטער באַוועגונג האָט מען באַלד שאַרף רעאַגירט, און נישט איינמאָל איז געווען געניג אָפּאָר מענטשן זאָלן שטיין און רעדן — האָט מען זיי באַלד „מכבד געווען" מיט אַ סאַלווע פונעם מאַשינען־געווער. און דאָרט איז קיין איין קויל נישט געגאַנגען פֿאַרלוירן... ווי מיר האָבן געזען, איז דער עיקר געווען דאָרט נישט די אַר־בעט, נאָר די מעגלעכקייט צו מיסהאַנדלען די יונגע געפֿאַנ־גענע.

דעם ערשטן טאָג האָבן מיר, האַראָדענקער בחורים, נאָך געהאַלטן קאַנטאָקט מיט זיך. אָבער ווי די נאָכט איז געקומען, האָבן מיר זיך צעמוזט צעשיידט און זוכן אַ פּלאַץ, וואו דעם קאָפּ אָוועקצולייגן. ווי געזאָגט, איז דער לאַגער נאָך נישט געווען אויסגעבויט, און דאָס איינציקע הויז איז געווען כמעט גאַנץ פֿאַרנומען פון די וואָס זענען געקומען פֿאַר אונדז. דער באַפעל איז געווען אַז אַלע מוזן געפונען פּלאַץ אינווייניק — האָבן מיר זיך אַנגעהויבן אַריינשטופּן אין הויז אַריין און קיין־קויס געפונען אַ פּלאַץ אונטער די בעטן, וואָס זענען געווען בלויז אַ פּינף־אָן־צוואַנציק סינטימעטער אָפּגערוקט פונעם באָדן, פּינף־זעקס בעטן איבעראַנאַנד. מיר האָבן געמוזט דאָרט אַרונטער קריכן און פֿאַרברענגען די ערשטע נאָכט, און אַסך אַנדערע נעכט, אין שטויב און אין שמוץ.

טו

צומאָרגנס, פיר אַזייגער פאַרטאָג, האָבן מיר זיך שוין געמוזט שטעלן אויפן זאַמלפלאַץ, אויסגעשטעלט לויט אַרבעטס־גרופן, און מאַכן גימנאַסטיק לויטן באַפעל פון דער געסטאַפּאָ. דאָס איז געווען דער סדר, זומער אוןווינטער. יעדעס פרימאָרגן האָט מען אייגנטיילט די ניי־אָנגעקומענע אין אַרבעטס־גרופן. אַ גרויסער טייל איז צוגעטיילט צוואָרן צו פריערידיקע גרופן, פון די איבעריקע האָט מען געשאָפן נייע גרופן, און אַזוי האָבן זיך אונדזערע האָראָדענקער חברים גאָנץ צעשיידט. טרעפן האָט מען זיך צעקאָנט בלויז אין אָוונט, און אויך דאָס איז אָנגעקומען שווער, ווייל אַלעמאָל איז מען געווען באַשעפּטיקט. אָפּאָר פון די אַרבעטס־גרופן האָט מען אַרויסגעפירט צו אַרבעטן אויסער דעם לאָגער, אָבער דאָס איז געווען אַסך בעסער, כאָטש דאָרט האָט מען טאָקע שווער געאַרבעט. אין לאָגער איז נישט געווען קיין ספּעציעל וויכטיקע אַרבעט, און דאָריבער איז זי געווען לייכטער; אָבער די מענטשן וואָס האָבן געאַרבעט אין לאָגער זענען געשטאַנען אונטערן דרוק פון דער געסטאַפּאָ בייטאָג און ביינאַכט, און האָבן נישט אויסגעהאַלטן מער ווי צוויי בין דריי וואָכן.

אָסך פון די האָראָדענקער בחורים זענען צוגעטיילט געוואָרן צו אַ גרופּע, וואָס האָט געאַרבעט ביים אויסרייסן די מצבות פונעם לעמבערגער בית־עולם און מאַכן פון זיי שטיינער צום פלאָסטערן די גאַסן. די אַרבעט איז געווען פיזיש שווער און באַגלייט פון אַ שוואַרץ געפּיל פון דערנידערונג, און כמעט אַלע וואָס זענען אַריין אין דער גרופּע זענען אָנידערגעפאַלן. מיין ברודער ברוך פריפּער ע"ה איז אויך געווען אין דער גרופּע. אָסך זענען פאַרוואונדעט געוואָרן ביי דער אַרבעט, אָדער קראַנק געוואָרן. אָפּיציעל האָט מען זיך אפילו אין אַזאַ פאַל געקאָנט מעלדן קראַנק, אָבער אַזויווי אַלע האָבן געוואוסט, וואָס די דייטשן טוען מיט קראַנקע און פאַרוואונדעטע — זענען אויך די קראַנקע און פאַרוואונדעטע אַרויס־געגאַנגען צו דער אַרבעט. מיין ברודער ברוך ע"ה איז אַ וואַך לאָנג געגאַנגען צו דער אַרבעט מיט אַ צעבראָכענעם פוס, אָבער ערב יום־כיפּור האָב איך אים שוין נישט געקאָנט באַווענען דערצו, ער זאָל גיין צו דער אַרבעט. און אין אָוונט, ווען איך בין געקומען פון דער אַרבעט, האָב איך אים מער נישט געפונען. מען האָט אים גענוי איבערגעגעבן, וואָס זיין סוף איז געווען.

טז

איך בין צוגעטיילט געוואָרן מיט נאָך זיבן פון אונדזערע חברים צו אַ גרופּע, וואָס האָט געאַרבעט אויפן לעמבערגער פלי־פלאַץ. צופעליק איז אונדזער גרופּע געווען פון די גוט געאַרדענטע. אונדזער אויפזיכער — געהייסן האָט ער פאַטאַטאָוו — האָט געהאַט גוטע פאַרבינדונגען, און אַזוי האָט אונדזער גרופּע דורכגעהאַלטן מער ווי אנדערע. אָסך האָבן געפרווועט אַנטלויפן, פון אַנדערע גרופּן און אויך פון אונדזער גרופּע. דאָס אַנטלויפן אַליין איז נישט געווען קאַמפּליצירט פאַר די וואָס האָבן געאַרבעט אין דרויסן. די קאַמפּליקאַציעס האָבן זיך אָנגעהויבן שפּעטער: וואו זיך אויסצוהאַלטן אין לעמבערג, אָדער אין געטאָ, און וואוהין צו אַנטלויפן? דאָס איז אויך געווען אַ שווערע פאַראַנטוואָרטונג קעגן די איבעריקע חברים פון דער גרופּע. קומענדיק צוריק אין אָוונט, האָט מען אונדז איבערגעצייילט און באַלד געזען אויב עמעצער פעלט. איז איינער אַנטלאָפן — זענען קודם כל געווען פאַראַנטוואָרטלעך די איבעריקע פיר פון זיין שורה, און דערנאָך די גאַנצע גרופּע. און וואָס די שטראָף איז — האָט מען שוין געוואוסט. פון אונדזער גרופּע איז אַנטלאָפן ישראל בלאָט, כאָטש מיר האָבן אָפּגערעדט נישט צו אַנטלויפן ביז מיר וועלן נישט האָבן אַ גוטן פלאָן וואוהין צו אַנטלויפן, און אויב אַנטלויפן — זאָל די גאַנצע שורה אויף אייגמאָל אַנטלויפן. אונדזער אויפזעער פאַטאַטאָוו איז אַליין געווען אַן אַנשטענדיקער בחור. האָט ער צונויפגערופן אַלע האָראָדענקער און געזאָגט, אַז ער מוז דאָס אַנצייגן באַלד ביים טויער, ווייל ער ווייל נישט זיין פאַראַנט־וואָרטלעך דערפאַר. ער האָט אונדז איך אַביסל געמוסרט, און געזאָגט, אַז אַסך אייגוואויזער פונעם געטאָ וואָלטן ליבער געאַרבעט אונטער זיין אויפזיכט איידער זיין פאַרשפּאַרט אין געטאָ. ענדלעך אַבער האָבן מיר אים איינגעבעטן ער זאָל „אַוועקקוקן", און אויך ביים אַריינגיין אין לאָגער האָט מען דאָס נישט באַמערקט. אָבער צומאָרגנס האָט מען ישראל בלאָט געכאַפּט און געבראַכט אין לאָגער אַריין. די פּיין פון דעם מענטש און די פּיין פון די וואָס האָבן אַס צוגעקוקט — בין איך נישט אימשטאַנד צו באַשרייבן.

יעדן טאָג, ווען מיר זענען געקומען צוריק אין לאָגער און זיך געטראָפן מיט מענטשן פון אַנדערע גרופּן, פלעגט מען נאָר רעדן דערפון — ווער איז נאָך געבליבן. באַשעפטיקט האָט מען אונדז נישט נאָר בייטאָג, נאָר אפטמאָל אויך ביינאַכט. איינמאָל, אָדער אויך צוויי מאָל אין דער נאַכט פלעגט מען מאַכן אַן „אַלארם", האָבן אַלע געמוזט אין משך פון פינף מינוט זיין אין דרויסן אנגעטאָן (סיי־ווי האָט זיך קיינער נישט אויסגעטאָן), זיך ארדנען אין גרופּן און לויפן צו דער באַן־סטאַציע, אָפּלאָדן וואַגאָנען מיט בויאָטעריאַל פאַר די באַ־ראָקן פונם לאָגער — בויאָטעריאַל וואָס האָט צוגעפּגע־שלעפט פון יידישע הייזער. ביי אָט־די ביינאַכטיקע אַרבעטן זענען אָסך געהרגעט געוואָרן, ווייל די עסטאַפּאָ־לייט זענען געשטאַנען פון ביידע זייטן פונם וועג, און ווער ס'איז צו לאַנגזאַם געגאַנגען, אָדער זיך געפּוילט צו שלעפן דאָס מא־טעריאַל, איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן.

וואָס מער אָקציעס ס'זענען געווען אין די שטעט, האָט מען אַלץ מער יונגעלייט געבראַכט אין לאָגער אַריין. אָבער די אַלטעמיינע צאָל אין לאָגער האָט זיך כמעט נישט געענדערט — אַלע מאָל זענען דאָרט געווען בערך פינף טויזנט מענטשן. אין דעם זעלבן לאָגער זענען אויך געווען פאַליאַקן, אין אַ באַזונדער פאַרצוימטער אפּטייל־ונג, אָבער מיר האָבן געהאַט מיט זיי אַ קאָנטאַקט. ביי זיי זענען די באַדינונגען געווען לייכטערע, מען האָט וויניקער געהרגעט, און איינמאָל אין וואָך האָבן זיי באַקומען פּעקלעך פונם „רויטן קרייץ". ביי אונדז אין לאָגער איז די קאָסט געווען גאָר באַשרענקט: ניינציק גראַם ברויט אַ טאָג, אינדערפרי שווארצע קאַווע, צו מיטאָג אַ זופּ, און אין אָוונט אַמאָל אַ זופּ און אַמאָל קאַווע. די גרופּן וואָס האָבן געארבעט אין לאָגער און געמוזט לעבן פון

דער קאָסט האָבן נישט אויסגעהאַלטן מער ווי צוויי־דריי וואָכן. דאָקטער אויסער דעם לאַגער האָט מען געקאָנט קריגן עפּעס מער, אַמאָל האָט מען אויפן אַרבעטס־פלאַץ באַקומען עפּעס צו עסן.

אין אָט־די שרעקלעכע באַדינגונגען האָבן מענטשן אויס־געהאַלטן מער ווי מען האָט זיך געקאָנט פֿאָרשטעלן. אָפילו ווען ס׳האָט אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע, נאָכדעם ווי דער ערשטער שניי איז אויסגעפאַלן, און מענטשן זענען געי־פאַלן ווי פליגן, האָבן נאָך אַ טייל באַווײַזן צו בלייבן לעבן, און אָפילו געפרוווט אָנטלויפן. און וואָס מער מענטשן ס׳זענען געשטאָרבן — אָלץ מער יידן האָט מען געבראַכט פון די „יחוסדיקע קאַטעגאָריעס", וואָס זענען געבליבן נאָכן ליקווי־דירן פונם גטאָ אין שטאָט און שטעטלעך, אַדער געווען־זענע מיטגלידער פונם „יודענראַט", אַדער יידישע פּאָליציאַנטן. יעדנפאַלס, די אָלגעמיינע צאָל פון מענטשן אין לאַגער האָט זיך נישט געענדערט.

יח

ווינטער פלעגן מיר אַהיימקומען פון דער אַרבעט אין דער פינצטער, האָט מען זיך שוין נישט געטאָרט אַרומדרייען אין לאַגער. דעמאָלט איז אָפּגעריסן געווען דער קאָנטאַקט צווישן די האָראָדזענקער בחורים. נאָר אַמאָל־אַמאָל האָט מען אינדערפרי אויפן זאַמלפּלאַץ געקאָנט זען אַ באַקאַנט געזיכט. און בכלל איז שוין געווען שווער אייניגע צו דערקענען. צולעצט זענען מיר געבליבן אין אונדזער גרופּע פיר האָראָדזענקער בחו־רים — שכנא־אייבער טיקער, דוד גלאָגער, ברוך רייף, און איך. אין אָוונט פלעגן מיר זאַמלען ידיעות וועגן האָראָדזענקע פון ניי־אָנגעקומענע מענטשן, און אויך רעדן וועגן אָנטלויפן — קודם כל נישט צו שטאַרבן אַזוי, ווי מיר האָבן גזוען אַנ־דערע שטאַרבן. אָבער דער גדאָנק אַז ס׳איז נישטאָ וואוהין צו אָנטלויפן, אַז מען קען אונדז כאַפּן און פֿאַרשיקן אין אַ צוויי־טן לאַגער, אַדער אין בעסטן פאַל אַריין ווידער אין אַ גטאָ און ווידער דורכמאַכן אַקציעס — דאָס האָט אונדז שטאַרק צוריקגעהאַלטן. אָבער וויבאַלד דער טיפוס האָט זיך פאַרשפּרייט, און איך בין קראַנק געווארן צווישן די ערשטע (אָבער איך האָב זיך ווי־נישט־ווי געהאַלטן), און מיר האָבן געזען פאַר די אויגן די נייע פֿאָרס פון שטאַרבן, האָבן מיר אַלע פיר באַשלאָסן, אַז ס׳איז דאָך כדאי צו פרווון אָנטלויפן. די צוגרייטונגען האָבן לאַנג געדויערט. אינצווישן איז מיר בעסער געווארן אויפן טיפוס, די היץ איז געפאַלן, אָבער איך האָב געזען אַז איך הויב אָן געשוואַלן צו ווערן, און נאָך אַ טאָג־צוויי ווען איך נישט קענען אַרומגיין אויף די פיס. האָב איך באַלשאָסן צו אָנטלויפן. אַז איך האָב דאָס דערציילט מיינע חברים, האָבן זיי באַשלאָסן דאָסזעלבע צו טון.

יט

אין אַ ווינטערדיקן פרימאָרגן, בשעת ס׳איז געפאַלן אַ שטאַרקער שניי, האָבן מיר זיך אַרויסגעכאַפּט פונם לאַגער און אַוועק, יעדער אין אַן אָנדער ריכטונג. מיר האָבן אָפּגערעדט וואו זיך צו טרעפן אין לעמבערג, אָבער אין דער באַשטימטער שעה, און אויך שפּעטער ביז אין אָוונט, זענען געקומען בלויז צוויי, שכנא־אייבער טיקער, דוד גלאָגער, ברוך רייף, און איך. דוד גלאָגער און ברוך זענען נישט געקומען, און מיר זענען געווען זיכער אַז מען האָט זיי געכאַפּט. ווייזט אויס, אַז דוד גלאָגער איז טאַקע געכאַפּט געווארן, אָבער ברוך רייף האָט — ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוואוסט — נישט געקאָנט געפינען דעם אָדרעס. ער איז אַוועק אין דער ריכטונג פון דער באַן־סטאַנציע, האָט זיך אַרײַנגעגנבעט אין אַ וואַגאָן פון אַ מיליטערצוג, און ס׳איז אים גלונגען זיך צוצושלאָגן צו מיינע עלטערן אין געטאָ פון טלוסטע. אַ קורצע צייט שפּעטער האָט ער זיך אַוועקגעלאָזט קיין האָראָדענקע, אויפזוכן עמעצן פון זיין משפּחה, אָבער אין איסטיטשקע האָט מען אים געכאַפּט און ער איז געהרגעט געווארן.

זייענדיק דעם ערשטן אָוונט אין לעמבערגער געטאָ, איז טיקער אַוועק צו זיין ברודער, וואָס האָט געוואוינט אין געטאָ, און איך בין געגאַנגען צו איזי ווייך פון האָראָדענקע, וואָס האָט געוואוינט אין לעמבערג. איך האָב רעס. אָבער איך האָב געהאַט אַ ביטערע אָנטוישונג. איך האָב אים אויסגעפונען, אָבער גראָד יענע נאַכט איז ער אַליין גע־גאַנגען זיך אַרויסשמוגלען פונם גטאָ אויף אַרישע פּאַפּירן — האָט ער מיר גארנישט געקאָנט העלפן. ער האָט מיר בלויז געגעבן אַביסל גלעלט און אַן אויבערשטן מאַנטל, צו פאַר־שטעלן מיינע אָרעסטאַנטן־קליידער פונם לאַגער. מיר האָבן זיך צושיידט און געוואונען איינער דעם צווייטן, מיר זאָלן בלייבן לעבן. ווייזט אויס אַז ער האָט נישט מצליח געווען, כאָטש ער האָט געהאַט גוטע האָפענונגען. שכנא־אייבער טיקער האָט אויך געהאַט נישט קיין קלענערע אָנטוישונג. ער האָט אויפגעזוכט זיין ברודער, אָבער דער ברודער האָט מורא געהאַט אים אָרײַנצונעמען אין שטוב אַריין. ער האָט גע־וואוינט אין אַ צימער מיט נאָך אַ משפּחה, און וויבאַלד מען האָט ערגעץ געפונען אַן אָנטלאָפענעם פונם לאַגער — האָט מען געהרגעט די גאַנצע משפּחה. האָט ער אים געגעבן אַביסל גלעלט און קליידער (איך האָב געהאַט בלויז אַ מאַנטל), און אַזוי זענען מיר ביידע געבליבן אין גטאָ, אָבער אַן אַ מעג־לעכקייט אָרײַנצוגיין אין אַ שטוב זיך דערוואָרעמען און טרינ־קען אַ גלאָז טיי. אָפילו פאַר גלעלט האָט אונדז קיינער גארנישט געוואָלט פאַרקויפן, אויס פחד שאָמער זענען מיר אָנטלאָפענע פונם לאַגער. אָזוי זענען מיר נאָך די זעלבע נאַכט אַרעסט־טירט געווארן פון דער יידישער פּאָליציי, וואָס איז געווען אין לעמבערג זייער גוט אַרגאַניזירט, און פֿאַרשפּאַרט גע־ווארן אין דער תפיסה אין הויז פונם יודענראַט. דאָס איז געווען בעסער ווי אַריינצופאַלן אין די הענט פון דער גסטאַ־פּאָ, אָבער דורכגעמאַכט האָב איך דאָרט נישט ווייניקער ווי אין לאַגער, און אפשר נאָך מער.

שכנא־אייבער טיקער, וואָס איז געשלאָפן לעבן מיר אויף דער ערד, האָט אָנגעהויבן צו פיבערן, און מיר האָבן באַלד געווויסט אַז ער האָט געכאַפּט אַ טיפוס. אינדערפרי איז אונדז געלונגען, נאָך לאַנגע וויכוחים און איבערגעבן דעם אַדרעס פון זיין ברודער, אַריינצוגעבן אים אין שפּיטאָל אין גטאָ. איך בין געבליבן אַליין אין קרימינאַל, ווייל איך האָב נישט געהאַט קיין שום אַדרעס פון אַ באַקאַנטן אייינוואוינער פונם גטאָ. ס׳האָבן זיך געטראָפן יידישע פּאָליציאַנטן, וואָס

האָבן געווּאָלט אַראָפּציען פון מיר דעם מאַנטל, כדי צו זען צי בין איך נישט קיין אַנטלאָפּענער פונעם לאָגער. ס׳איז געקומען צווישן אונדז צו אַ געשלעג, דערנאָך איז מיר געלונגען צו באַקומען אַן אוידענץ בייַ איינעם פון די קאָמאַנדאַנטן פון דער יידישער פּאָליצייַ, און ער האָט געהייסן מיך באַפריייַן פונעם קרימינאַל.

כ

מיט שוועריקייט מי איז מיר געלונגען זיך צוצושלאָגן קיין טלוסטע, וואו ס׳איז נאָך געווען אַ געטאָ און וואו מיינע על־טערן האָבן געלעבט בייַ מיין מומע חנה טאובער. דאָס געטאָ אין טלוסטע איז געווען פון די לעצטע איבערגעבליבענע גע־טאָס, און דאָרט האָבן זיך צונויפגעקליבן יידן פון אַלע אַרומיקע שטעטלעך. אויך פון האָראָדענקע איז געלונגען אַ הייַ־פּעלע יידן זיך אַרויסצושמוגלען, אַריבערצוגיין דעם דניעסטער און קומען קיין טלוסטע. איך זאָג „זיך אַרויסצושמוגלען״, ווייל אין דער צייט וועט מען האָט ליקווידירט דאָס געטאָ אין האָראָדענקע האָט מען אַלע איבערגעבליבענע יידן געהייסן אַריבערגיין אין קאָלאָמייער געטאָ. דאָס איז געווען די „טאָקטיק״ פון די דייטשן: צו קאָנצענטרירן די יידן פון דער גאָנצער געגנט אין איין פּלאַץ, כדי זיי דערנאָך לייכטער צו פאַרניכטן. אָבער די יידן האָבן פארשטאַנען די כוונה און מורא געהאַט צו גיין קיין קאָלאָמיי. אמת, דיזעלבע כוונה און דיזעלבע סכנה איז אויך געווען אין טלוסטע. אָבער גראָד ווייל אַהין האָט מען נישט געלאָזט גיין — האָבן אַלע געשט־רעבט צו קומען אַהין. מיט גרויסער מי און מיט גרויסע סכנות איז געלונגען אַביסל האָראָדענקער יידן צו קומען קיין טלוסטע אין דער צייט וועז דאָס געטאָ איז נאָך נישט געווען פאַרמאַכט, דאָס הייסט נאָך נישט אַרומגענומען מיט אַ מויער, און מען האָט נאָך געקאָנט זיך פריי באָוועגן. קיין פראָגע וואו צו וואוינען איז נישט געווען, דערפאַר האָבן שוין געזאָרגט די דייטשן: זיי האָבן פון צייט צו צייט געמאַכט אַקציעס, און אַזוי זענען געבליבן ליידיקע דירות. אויך די עקאָנאָמישע לאָגע איז נישט געווען קיין שוועריע, ווייל מען האָט געקאָנט זיך פריי באָוועגן און האַנדלען מיט די פּאָליאַקן און די אוקראַיִנער אין דער געגנט. אין לאָגער „יאַנאָווסקאַ״ אין לעמבערג האָט מען אַפּאַר מאָל געבראַכט בחורים פון טלוסטע, און פון זיי האָב איך זיך דערוואוסט, אַז דאָרט געפּינען זיך אַביסל יידן פון האָראָדענקע, נאָכדעם ווי ער האָט דערשאָסן אַ דייטשן אַפּיציר. גלאָגער איז געווען אין טלוסטע מיט אַ טייל פון זיין משפחה.

כא

צו יענער צייט איז געווען אין טלוסטע אַ דייטש מיטן נאָמען פּאָט. ער האָט געהאַט די אויפּזיכט אויפן איינזאַמלען פון תבואות פאַר די דייטשן, און איז געווען דער פאַראַנט־וואַרטלעכער אויפּזעער איבער אַפּאַר פּאָלוואַרקן אין דער געגנט. אין איינעם פון די פּאָלוואַרקן, אין דאָרף ליסאָוויצע. האָבן די דייטשן געמאַכט עקספּערימענטן מיט אַ געווויקס מיטן נאָמען „קאָקסאַגיז״, פון וועלכן זיי האָבן אַרויסבאַקומען גומי. דערצו האָבן זיי געבראַכט אַרבעטער. די פּאָליאַקן און אוקראַי־נער זענען געווען אויפגעבראַכט, וואָס מען האָט אַסך יונגעלייט פון זיי אַוועקגעשיקט אַרבעטן אין דייטשלאַנד, און אַפילו וועז מען האָט זיי צוגאַנגסווייַז גענומען, האָבן זיי נישט געוואָלט אַרבעטן. דעמאָלט האָט זיך פאַטי געוועזדעט צום יודענראַט מיט אַ פאַרשלאָג, צו מאַכן אין ליסאָוויצע אַן אַרבעטסלאַגער פאַר אַפּאַר צענדליק יידישע יונגעלייט, און ער האָט זיך גע־וואָלט פאַרפליכטן, אַז די יידן וואָס וועלן דאָרט אַרבעטן וועט גאָר קיין שלעכטס נישט געשען. אַ טייל פונעם יודענראַט איז געווען איבערצייגט אַז פאַטי מיינט עס גוט, און ער וועט טראַכטן וואָרט צו האַלטן. אָבער נאָך די ביטערע דערפאַרונגען אין די דייטשע „אַרבעטס־לאָגערן״, האָבן זיך נישט געפונען קיין יידן וואָס זאָלן גיין פרייוויליק צו דער אַרבעט. האָט זיך דער יודענראַט געווענדעט צו מיר (איך בין אינזווישן געזונט געווארן, און צופעליק זענען אין יענער צייט קיין אַקציע נישט געווען), און מיר דערקלערט דעם ענין פון דעם פאַרגע־שלאָגענעם אַרבעטסלאַגער. זיי האָבן מיר פאַרגעלייגט, איך זאָל מיך אַלס ערשטער מעלדן פריוויליק צו דער אַרבעט און גיין אַרבעטן, און דערנאָך וועלן זיך שוין געפּינען נאָך אַ דריסיק בחורים, וואָס וועלן גיין נאָך מיר. זייער מיינונג איז געווען, אַז ס׳איז אַ שאַד אוועקצולאָזן די געלעגנהייט, ווייל פאַטי מיינט עס גוט און מען דאַרף זיך צו אים באַציען מיט כבוד און צוטרוי. געווענדעט האָבן זיי זיך צו מיר, ווייל איך בין געווען דער ערשטער וואָס איז צוריקגעקומען פונעם לאָגער „יאַנאָווסקאַ״, וועלכער האָט געהאַט אַ שם אַלס איינער פון די ערגסטע לאָגערן אין פוילן. זיי האָבן מיך געהאַלטן פאַר אַ גרויסן בעל־נסיון וואָס אַבגעלאָנגט דייטשע לאָגערס, און געקוקט אויף מיר ווי אויף איינעם וואָס איז צוריקגעקומען פונעם עולם האמת.

איך האָב מיר די זאַך איבערלייגט, בין אַרויסגעאָנגען קיין ליסאָוויצע אָנקוקן דעם לאָגער, און האָב באַשלאָסן אַרויסצוגיין אַהין מיט מיין ברודער אבא ע״ה. און ווירקלעך, צוזאַמען מיט אונדז איז אַרויסגעגאַנגען אַ גרופּע פון צוואַנציק בחורים פונעם טלוסטער געטאָ. אין פאַרגלייך מיט אַנדערע לאָגערן איז דאָס לעבן אין לאָגער ליסאָוויצע געווען נאָרמאַל און גוט. דער אַלגעמיינער אויפּזעער איבער דער אַרבעט איז געווען אַ יִיד, מיטן נאָמען כץ, וואָס איז געבליבן אויף זיין פּאָסטן נאָך פון דער צייט וועז דער פאַלוואַרק איז געווען אין די הענט פון זיינע יידישע אייגנטימער. אָבער וועז מיר זענען געקומען אינדערפרי צו דער אַרבעט, צוזאַמען מיט אַלע גויים, האָט זיך כץ גאָרנישט געריכט דערמיט וואָס מיר האָבן קיין דערפאַ־רונג אין לאַנדווירטשאַפּטלעכער אַרבעט, און האָט פאַרלאַנגט פון אונדז מיר זאָלן אַרבעטן פונקט ווי די גויים. די באַציאונג פון די דאָרפס־גויים איז געווען געוג מענטשלעך. געוואוינט האָבן דאָרט מייסטנס פאָליאַקן, און מיט זיי האָבן מיר זיך באַלד באַפריינדעט.

כב

איינמאָל אינדערפרי זענען דורגעפאָרן אויפן וועג וואָס פירט קיין טלוסטע עטלעכע אויטאָס מיט געסטאַפּאַ־לייט און אוקראַינישע מיליציאַנטן אין דער ריכטונג פון טלוסטע. מיר

האָבן באַלד פֿאַרשטאַנען, אַז אין געטאָ וועט באַלד זיין „היימלעך". אַ שעה שפּעטער האָבן מיר שוין געהערט אַ געשיסעריי פון טלוסטע. דאָס האָט געדויערט אַ גאַנצן טאָג. אין אָוונט זענען די רוצחים ווידער פֿאַרביגעפֿאָרן דורך דעם דאָרף, און מיר האָבן מורא געהאַט, זיי זאָלן נישט קומען אויך אין לאַגער אַריין. (מיר האָבן יענעם טאָג טאָקע נישט געאָר־בעט, מיר זענען זיך אַלע צעלאָפן אין די אַרומיקע וועלדער, און אין לאַגער איז קיינער נישט געבליבן). אָבער די רוצחים זענען, ווייַט אויס, שוין געווען אָנגעזעטיקט, אָדער זיי האָבן אפשר געהאַט אַן אויסדריקלעכן באָפֿעל, נישט צו טשעפּען דעם לאַגער (אַזוי האָט געזאָגט דער דייטשער קאָמענדאַנט).

נאָך דעם פֿאַל האָבן אָנגעהויבן קומען אין לאַגער אַריין וואָס מער מענטשן. אָנשטאָט אָפֿאָר צענדליק זענען געקומען אָפֿאָר הונדערט, אַזוי אַז אין לאַגער איז פֿאָר אַלע קיין פּלאַץ נישט געווען. פֿאַטי האָט מסכים געווען אויפצושטעלן אָזעלכע לאָגערן אויך אין אָנדערע פֿאָלווארקן אין דער נעגנט, און אויך זיי האָבן זיך באַלד אָנגעפּילט. סיי צו אונדז סיי אין די נייע לאָגערן האָבן אָנגעהויבן צו קומען גאַנצע משפּחות, קינדער און אַלטע, און מיר האָבן מורא באַקומען די דייטשן זאָלן דערפון נישט געוואָר ווערן, אָדער די אוקראַינער זאָלן זיי דאָס נישט צוטראָגן. באַלד זענען געקומען אין לאָגער אויך די מיטגלידער פֿונעם יודענראַט און אָנגעהויבן זיך פֿארוועגנדן ביים דייטשן קאָמענדאַנט, אַז ער זאָל אַלע לאָזן זיין אין לאָגער. זיי האָבן אים באַשיט מיט געלט און מתנות, און ער האָט זיי צוגעזאָגט דאָס צו טון און זיך באַמיען די געסטאָפּע זאָל דערפון נישט וויסן. אָבער די ווירקלעכקייט האָט נישט גאָנץ געשטימט מיט די הבטחות. די געסטאָפּע־לייט האָבן אָנגעהויבן צו באַזוכן די לאָגערן, און יעדער באַזוך האָט געקאָסט אַפֿאָר קרבנות.

כג

די טאָפּאָגראָפֿישע לאָגע פונעם דאָרף ליסאָווצע און פון דעם לאָגער איז געווען פֿאָר אונדז גאָר גינסטיק. דאָס דאָרף איז געלעגן אין אַ טיפן טאָל ביי אַ טייכל, אין יענער זייט פונעם טייכל האָבן זיך אָנגעהויבן וועלדער אויף אַפֿאָר קילאָ־מעטער. צום דאָרף האָט געפֿירט בלויז איין וועג מיט אַ שטאַרקן בארג־אַרויף, אַזוי אַז פון אַפֿאָר קילאָמעטער ווייט האָט מען געקאָנט זען אָנקומען יעדן וואָגן אָדער אַפֿילו אַן אייַנצעלנעם מענטש. נישט איינמאָל האָבן מיר באַווייזן צו אָנטלויפן אין די וועלדער אייַדער די געסטאָפּע־לייט זענען אָנגעקומען, און זיי ווידער האָבן זיך נישט געטרויט צו זוכן אין וואַלד, וויסנדיק אַז זיי קענען דערביי געהרגעט ווערן. דאָך האָבן זיי אַלעמאָל באַווייזן עמיצן צו כאַפּן און מיט־צונעמען.

דער לייטער פונעם פֿאָלווארק איז געווען אַ דייטש מיטן נאָמען פראַנק. איך מוז זאָגן, אַז ער האָט זיך צו אונדז גוט באַצויגן, אפשר דערפֿאָר וואָס ער האָט זיך ערנסט באַצויגן צו זייַנע עקספּערימענטן, און האָט געווואוסט אַז אַן אונדז וועט ער די אַרבעט נישט קענען אויספֿירן. איינמאָל, אין דער צייט פונעם דרעשן, האָט ער זיך געווענדעט צו אונדז, מיר זאָלן בלייבן ביי דער אַרבעט די גאַנצע נאַכט, כדי צו ענדיקן דאָס דרעשן. דאָס איז געווען אַ געפערלעכע זאַך, ווייל ביינאַכט האָבן מיר נישט געקאָנט זען צי עמיצער קומט אַן. ער האָט געווואוסט דערפון, און האָט אונדז צוגעזאָגט אַז ס'וועט אונדז גאָרנישט געשען. מיר האָבן אים געגלויבט, אָבער פֿאַרטאָג האָבן מיר דערזען, אַז מיר זענען אַרומגענומען פון אַפֿאָר הונדערט געסטאָפּע־לייט און אוקראַאַינישע שוצאַנדאַרמען. ס'איז נאָך געווען טונקל, האָבן אַטייל פון אונדז דאָס אויסגע־נוצט און אָנגעהויבן אָנטלויפן אין די וועלדער, און די דייטשן זענען זיי נאָכגעלאָפן. דערביי זענען זיבעצן פון אונדז גע־הרגעט געווארן, און די איבעריקע האָט די געסטאָפּע צוגעוויפּ־גענומען אויף איין פֿלאַץ, געבראַכט אַהין אויך אַלע מענטשן פונעם לאָגער, און עהייסן די מענער אויסגראָבן אַ גרוב.

דערווייל איז איינער פון די אָנטלאָפענע עקזעמען צום אָבערלייטער פראַנק און אים די זאַך דערציילט. האָט ער זיך באַלד, נישט אָנגעטאָנעריט, אויפגעריטן אויף אַ פערד און איז אָנגעקומען אויפן פֿלאַץ אין מיטן גראָבן די גרוב. מיט אַ רעוואָלווער אין דער האַנט, מיט געשריי און דראָהונגען, האָט ער עצוואונגען דעם קאָמענדאַנט פון דער געסטאָפּע צו פֿאָר־לאָזן דעם פֿלאַץ, און אַזוי זענען אַלע געבליבן לעבן. דאָס איז געווען אַן אומדערהערטער פאַל, אָבער זיין תקיפות איז געקומען דערפון, וואָס ער איז געווען אַ קוזין פונעם געוועראַל־גובערנאַטאָר פונעם קראַקעווער דיסטריקט פראַנק, און דער קאָמענדאַנט פון דער געסטאַפּע האָט דאָס אויך געוואוסט און זיך געריכטן דערמיט.

צומאָרגנס האָבן אָנגעהויבן צוריקצוקומען די אַלע וואָס זענען אָנטלאָפן אין די וועלדער, דאָרונטער אויך איך און מיין ברודער. נאָך דעם פאַל האָבן מיר זיך געפילט אָביסל זיכערער. מיר האָבן, אמת, באַגראָבן זיבעצן קרבנות, אָבער מיר האָבן זיך איבערצייגט, אַז פראַנק האָלט פֿאָר אונדז שטאָל און אייזן.

כד

מיר האָבן געהאָט נאָך אַ געלעגנהייט צו איבערצייגן זיך, ווי גוט און אָנשטענדיק פראַנק איז קעגן אונדז געווען. אין לאָגער האָט זיך פֿאַרשפּרייט אַ טיפּוס־עפּידעמיע, און מענטשן האָבן אָנגעהויבן קראַנק ווערן און שטאַרבן. דאָס גאַנצע דאָרף האָט דערפון געוואוסט. נאָר ער „האָט נישט געוואוסט". דער־נאָך איז ער אַליין קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און איז געלעגן אין שפּיטאָל. דעמאָלט האָט זיך אַ דעלעגאַציע פון דאָרפֿס־גויים געווענדעט צו דער געסטאָפּע, און געפֿאָדערט זי זאָל „ליקווידירן" די יידן מיטן טיפוס צוזאַמען. די געסטאָפּע מיט דער דעלעגאַציע זענען געגאַנגען צום אָבערלייטער פראַנק אין שפּיטאָל אַריין, צו באַקומען פון אים די דערלויבניש צו „אָפּציע". לויט מען האָט אונדז דערציילט, האָט ער זיך אויף זיי צושריגן און געזאָגט אַז ער קען אַלע יידן אין לאָגער, קיינער פון זיי איז נישט קראַנק, און אויב סאיז דאָ אַן עפּי־דעמיע אין דאָרף, קומט עס דערפון וואָס זיי, די גויים, לעבן אין שמוץ ווי די חזירים, דאָרף מען זיי ליקווידירן, נישט די יידן. אַזוי זענען מיר צום צווייטן מאָל אַ דאַנק אים ניצול געוואָרן.

צווישן טעג שפּעטער איז זיין פרוי געקומען אין דאָרף אַריין, צונויפגענומען זיינע קליידער, און זיי זענען צוריקגע־פֿאָרן קיין דייטשלאַנד. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז

פון דעם טיפוס איז ער מער נישט געזונט געוואָרן און איז געשטאָרבן. מיר ווידער האָבן אַנגעהויבן נאָכקלערן ווער ס׳וועט קומען אויף זיין פלאָץ, ווייל זייער אָסך איז געווען אָפהענגיק דערפון, וואָס פאַר אַ מענטש דער נייער לייטער וועט זיין.

אינצווישן זענען ליקווידירט געוואָרן אַלע רעשטלעך פון די געטאָס אין די אַרומיקע שטעט, און אונדזערע לאַגערן זענען געווען די איינציקע לעגאַלע אינזלען פאַר יידן אין דער גאַנצער עגגנט. ס׳זענען, אמת, געווען אַ ביסל יידן באַהאַלטן ביי גויים, געווען אויך יידן וואָס האָבן געלעבט אין די וועל־דער, אין בונקערס וואָס זיי האָבן זיך אויסגעגראָבן, אָבער סיי די סיי יענע האָבן געלעבט אין אַ סך ערגערע באַדינגונגען ווי מיר. מיר זענען דאָך געווען אויפן פרייַעם פוס, אָבער אין פאַל פון ליקווידירן די לאַגערן, האָבן מיר נישט געהאָט וואוהין צו גיין.

אין אונדזערע לאַגערן זענען געווען נישט נאָר יונגעלייט, נאָר אויך אַלטע און קינדער. איך אַליין האָב אויך געבראָכט מיינע עלטערן אין לאַגער אַריין. צו יענער צייט איז שוין מיין פאָטער געווען זייער קראַנק און כמעט נישט געקאָנט אַרומגיין, אָבער אַ דאַנק אונדזערע פאַרבינדונגען מיט די דאָרפס־גויים, האָבן מיר ווי־נישט־ווי זיך געהאַלטן. אַז מיין ברודער איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און האָט נישט גע־טאָרט ליגן אין לאַגער, האָב איך אים געמוזט אַוועקטראָגן אין וואַלד אַריין אויף צוויי־דריי טעג, אָדער זיך איינבעטן, מען זאָל אים לאָזן איבערנעכטיקן אַ נאַכט אָדער צוויי. אויב ער איז געבליבן לעבן אין אַזעלכע באַדינגונגען, אָן אַ דאָקטער און אָן רפואות, איז דאָס געווען אַ נס מן השמים.

כה

אַ קורצע צייט שפעטער איז נעקומען אָן עלטערער דייטש, אין אַ מיליטעריש־אוניפאָרם, אָבער נישט פון געסטאַפּאָ, האָט זיך פאָרגעשטעלט אַז ער הייסט באָדענבירג, און האָט איבער־געמומען די לייטונג פונעם פאַלוואַרק און דעם לאַגער. אַ דעלעגאַציע פון די דאָרפסלייט איז באַלד געקומען צו אים און געפרוואוט זיך דערווייסן, וויאַזוי ער באַציט זיך צו יידן. ער האָט זיי נישט אַנטוויסט. ער האָט אויסגעדריקט זיין פאַרוואונ־דערונג, וואָס דאָ זענען בכלל נאָך געבליבן יידן, און זיי זעג־זאָגט, אַז זיי וועלן לאַנג נישט דאָרפן פון זיי ליידן. אַז מיר האָבן זיך וועגן דעם דערוואוסט, האָבן מיר באַשלאָסן צו שיקן צו אים אַ דעלעגאַציע און אים דערקלערן די וויכטיקייט פון דער אונטערנעמונג ביי וועלכער מיר אַרבעטן, און אַז מיר זענען גאָנץ איבערגעגעבן צו דער אַרבעט. אָבער ס׳האָבן זיך נישט געפונען קיין פרייוויליקע, וואָס זאָלן זיך איינשטעלן צו גיין צו אים. ענדלעך האָט משה שולמאָן פון טלוסטע, וואָס איז שוין אַ צייט לאַנג געווען אונדזער פאַרשטייער, זיך אונטערגענומען צו גיין צום נייעם אָבערלייטער. שולמאָן איז צוריקגעקומען מיט אַ פריילעך פנים, און האָט דערציילט אַז ער האָט געטראָפן דעם דייטש גאָנץ אַנדערש ווי די גויים האָבן א״ם פאַרגעשטעלט. ער האָט אים גוט אויפגענומען, זיך אינטע־רעסירט מיט אַלץ וואָס טוט זיך אין לאַגער, און דערציילט אַז ער האָט געמוזט אַנטלויפן פון רוסלאַנד אין מיטן דער נאַכט, מיט ליידיקע הענט. ער האָט גערן אַנגענומען די מתנה, וואָס שולמאָן האָט מיטגענומען כדי צו זען וואו עס האַלט, ווייל געווארט האָבן מיר, אַז ווען דער דייטש נעמט איז עס אַ גוטער סימן, ער וועט מוזן אויך עפעס דערפאַר געבן. אַזוי האָט זיך דאָס לעבן אין לאַגער ווייטער געפירט, מען האָט געלעבט אין שרעק — אָבער מען האָט געלעבט.

כו

אָט־די לאַגע האָט געדויערט ביז יאַנואַר 1944, וועו עס האָבן זיך אַנגעהויבן אָפצופילן די רעזולטאַטן פונעם דייטשן דורכפאַל אין רוסלאַנד, און אויף די וועגן האָט זיך באַוויזן אַ שטאַרקע באַוועגונג פון דייטשן מיליטער אויפן וועג צוריק. גלייכצייטיק האָט זיך אָפגעפילט די טעטיקייט פון די רוסישע פאַרטיזאַנער. מיר האָבן זיי באַגעגנט אין די וועלדער, אָבער זיי האָבן בשום אופן נישט מסכים געווען אונדז אַריינצונעמען אין זייערע ריייַן.

קעגן סוף יאַנואַר האָט דער אָבערלייטער באָדענבירג באַ־קומען אַ באָפעל, צונויפצונעמען אין פאַלוואַרק אַלץ וואָס לאָזט זיך, אויפלאָדן עס אויף וועגענער און מיט געטרייַע מענטשן אַריבערפירן קיין טלוסטע אין גרויסן פאַלוואַרק, און דאָרט וואַרטן אויף אַ וויייטערן באָפעל. באָדענבירג האָט באַשלאָסן, אַז ער האָט נישט קיין געטרייַערע מענטשן ווי די יידישע בחורים. האָט ער מיך געבעטן אויסצוקלויבן צען מוזיקע בחו־רים, וואָס זאָלן מיט אים מיטגיין, וועט ער אונדז אַריבערפירן קיין דייטשלאַנד אויף זיין גוט, און דאָרט וועלן מיר קענען בלייבן ביז צום סוף פון דער מלחמה. איך האָב זיין פאַרשלאָג באַלד אויסגעזאָגט, אָבער מיינע חברים, און אַזוי ווי דאָס לעבן אין לאַגער איז סיי־ווי נישט געווען זיכער — האָבן מיר באַשלאָסן אויסצונוצן די מעגלעכקייט און געבן אים די נויטיקע צאָל מענטשן. איך אַליין האָב נישט געקאָנט מיטגיין, ווייל איך האָב נישט גענוגאָלט איבערלאָזן מיינע עלטערן.

אַ קורצע צייט שפעטער זענען זיי טאַקע אַריבער קיין טלוסטע, און באָדענבירג האָט פאַר זיי אַ גוטאַרגט, און האָט גאָרנישט געקאָנט פאַרשטיין, פאַר וואָס איך האָב נישט אויס־גענוצט זיין גוטהאַרציקייט און בין אים געוואָרן „אומגעטרייַ", נאָכדעם ווי ער האָט זיך צו מיר די גאַנצע צייט זייער גוט באַצויגן.

כז

דערווייל איז דער דייטשער ריקזוג געוואָרן וואָס אמאָל גיכער, און אין פעברואַר 1944 האָבן די דייטשן אין טלוסטע באַקומען אַ באָפעל, זיך ווי צום שנעלסטן צוריקצוציען. זיי האָבן שוין נישט באַווייזן מיטצונעמען אַלץ וואָס זיי האָבן צוגעגרייט, אַלע וועגענער וואָס באָדענבירג האָט מיטגענומען זענען גע־בליבן, און אונדזערע בחורים האָבן זיך מיט זיי אומגעקערט קיין ליסאָווצע.

מיר האָבן זיך זייער געפרייט, וואָס דער דייטשער ריק־צוג האָט זיך אַנגעהויבן, אָבער אונדזער שמחה איז נישט געווען קיין פולשטענדיקע. קודם כל האָבן מיר נישט געוואוסט ווי לאַנג דאָס קען נאָך דויערן, און דער עיקר — וואָס וועט זיין דערנאָך? דערווייל זענען מיר געבליבן אין דאָרף, אין שרעק פאַר די היימישע פויערן און פאַר די באַנדעס פון בענ־

דערא. דאָס איז געווען אַן אוקראַיניישער נאַציאָנאַליסטישער פירער, אַ שונא־ישראל און שונא פון רוסן און דייטשן. אייגענטלעך האָט ער געקעמפט קעגן אַלע — פאַר אַן אומאָפּהענגיקער אוקראַינע.

מיר האָבן געוואוסט אַז קעגן די בענדעראָווצע וועלן מיר זיך נישט קעגען פאַרטיידיקן, ווייל זיי זענען געווען אַ גרויסע צאָל און גוט באָוואָפנט, און אין דער לעצטער צייט זענען זיי געווען די אייגענטלעכע הערשער אין די דערפער און אין די וועלדער. איבערדעם האָבן אַלע דריי לאַגערן באַשלאָסן אַריבערצוגיין קיין טלוסטע אין גרויסן פאַלווארק אַריין, וועלכער איז געלעגן ביים הויפטוועג, כדי דאָרט — אַזאַ שפּאָס פונעם גורל — צו זיין באַשיצט פונעם דייטשן מיליטער קעגן אַנפאַל פון די בענדעראָווצעס. מיר האָבן זיך אויך אַרגאַניזירט אויפן נייעם פלאַץ, און אַוועקגעשטעלט אַ וואַך, כדי צו זיין גרייט אין פאַל פון אַן איבערפאַל. אַרויסגעווייזן האָט זיך, אַז דאָס איז געווען איבעריק, ווייל די באַנדעס האָבן סיי־ווי נישט געוואָגט זיך צו דערנענטערן צום הויפטוועג, וואו די דייטשן זענען געווען. אָבער אין אַ לאַגער פון יידן אין דאָרף האַלאָוותשינצע, וואָס האָבן נישט באַווייזן אַריבערצוקומען קיין טלוסטע, האָבן זיי געמאַכט אַן אַנפאַל, אַ סך יידן אַהרגעטאָן און די איבעריקע פאַרוואונדעט. צומאָרגנס האָבן מיר זיך דערפון דערוואוסט, איז אַ גרופּע פון אונדז אַריבער־געגאַנגען אין יענעם דאָרף אַריין, אָבער מיר האָבן מער נישט געקאָנט טון ווי באַגראָבן די טויטע און אַריבערפירן קעגן דרייסיק פאַרוואונדעטע קיין טלוסטע. די אוקראַאינישע באַנדיטן האָבן אונדז געלאָזט דאָס טון און האָבן זיך נישט אָפּגעגעבן געשטעלט. די פאַרוואונדעטע האָבן מיר אַוועקגעלייגט אין אַ גרויסן בארַאָק אין אונדזער לאַגער, און זיך באַמיט זיי צו ראַטעווען, אויף וויפל ס'איז געווען מעגלעך. צוויי די פאַרוואונדעטע זענען שוין יורמאָן, וואָס איר פאָטער האָט זיך באַשעפטיקט אין האָראָדענקע מיט פאַריכטן פעלצן. אויך צוויי די טויטע זענען געווען האָראָדענקער, אָבער איך געדענק נישט ווער זיי זענען געווען.

כח

צווישן די דייטשן וואָס האָבן זיך צוריקגעצויגן פון רוסלאַנד זענען נישט געווען קיין זשאַנדאַרמען און נישט קיין געסטאַפּאָ־לייט, נאָר זעלנער פון דער ווערמאַכט, און אַזוי ווי זיי האָבן נישט געוואוסט בפירוש אַז מיר זענען יידן, האָבן זיי זיך צו אונדז גוט באצויגן. און אַפילו געגעבן מעדיקאַמענטן פאַר די פאַרוואונדעטע. צום גליק האָבן זיי זיך נישט אָפּגע־שטעלט אויף לאַנג, אייגן גרופּע איז אַוועק און די צווייטע איז געקומען, האָבן זיי קיין צייט נישט געהאַט אויסצוגעפינען ווער מיר זענען.

דאָס האָט עדויערט כמעט אַ האַנצן חודש, ביז דער הויפטוועג איז האַנץ שטיל געוואָרן. נאָר פון צייט צו צייט איז פאַרבייגעלאָפן אַן אויטאָ, אַ מאָטאָציקל אָדער אַ טאַנק, און זיך נישט אָפּגעשטעלט אַפילו אַ רגע. מיר זענען געווען זייער געספּאַנט, מיר האָבן דערוואָרט אַז דאָ וועט זיכער זיין אַ קאַמף, ווייל געהערט האָבן מיר אַז די דייטשן קעמפן אויף יעדן פונקט. מיר האָבן אַוועקגעשטעלט וואַכפאָסטן אויף אַלע הויכע געביידעס, די בענדעראָווצעס זאָלן אונדז נישט איבער־raשן מיט אַן אַנפאַל. איך בין געשטאַנען מיט נאָך צוויי חברים, מוניע וועניקערט און מאָקס העלמאַן פון זאַלישטשיק, אין אַ שפּיץ פון אַ קלויסטער, אַביסל ווייטער פונעם לאַגער.

דעם 24־סטן מערץ 1944 אינדערפרי האָבן מיר דערזען אַ טאַנק, וואָס האָט זיך אָפּגעשטעלט פאַר דער שטאָט, און נאָך אַ פאָר מינוט אַנגעהויבן שיסן איבער דער שטאָט. דער טאַנק האָט זיך אומגעקערט, און ווידער איז שטיל געווארן אויף אַפּאָר מינוט. באַלד זענען אַנגעקומען עטלעכע טאַנקן, און אַלע צוואַמען האָבן אַנגעהויבן צו שיסן. מיר האָבן געהאַט דאָס געפיל, אַז דער שפּיץ פונעם קלויסטער גייט איינפאַלן. אָבער זיי האָבן נישט געשאָסן אויף די הייזער, נאָר איבער זיי. דערנאָך האָט זיך אַ גאַנצע רייע טאַנקן אַנגעהויבן צו דער־נענטערן צו דער שטאָט. פון דעם הויכן פונקט וואו מיר זענען געשטאַנען האָבן מיר דייטלעך געזען דעם רויטן שטערן אויף די טאַנקען. אויף יעדן טאַנק זענען געזעסן סאָלדאַטן.

אַז די טאַנקען זענען געקומען אין שטאָט אַריין זענען די רוסישע סאָלדאַטן אַראָפּגעשפרונגען און זיך אַרײַנגע־לאָזט אין די אַרומיקע געסלעך. דאָס זיך, מיר זענען נישט געגאַנגען נאָר געפלויגן אַנאָזן די בשורה אין לאַגער. און אַז די סאָלדאַטן זענען געקומען, זענען מיר אַרויס צו זיי און זיך מיט זיי אַרומגעכאַפּט. זיי זענען געווען ווי דערשטוינט, ווייל די ארטיקע באַפעלקערונג האָט זיך גאָרנישט אַזוי שטאַרק געפּרייט מיט זיי, און ווען זיי זענען פאַרביגעפאָרן שטעט און דערפער — איז קיינער נישט אַנטקעגן געגאַנגען זיי מקבל פנים זיין. און אַז זיי האָבן געהערט אַז מיר זענען יידן און זענען געבליבן לעבן — האָבן זיך ביי אַ טייל פון זיי באַווייזן טרערן אין די אויגן, ווייל אַזאַ וואונדער האָבן זיי נאָך נישט געזען. דער קאָמענדאַנט פון דעם רעגימענט איז געווען אַ ייִד, אויבערדעם זענען אַלע געווען באַקאַנט מיט דער „יידישער פראַגע".

כט

און דאָ איז געקומען דאָס לעצטע אומגליק: אַזוי ווי די סאָלדאַטן זענען געשטאַנען און זיך אַרומגעקוקט אין די גאַסן, זענען אַנגעפלויגן אַ פינפאונצוואַנציק דייטשע עראָפּלאַנען און אַנגעהויבן באַמבאַרדירן און באַשיסן. די באַמבאַרדירונג האָט געדויערט מער ווי צוויי שעה. איין ברען־באַמבע איז געפאַלן אויפן בארַאָק וואו די פאַרוואונדעטע זענען געלעגן, און אַלע זענען פאַרברענט געוואָרן.

באַלד ווי די באַמבאַרדירונג האָט זיך אַנגעהויבן, בין איך אַוועקגעלאָפן אין לאַגער אַריין. מיין פאָטער איז אויך געלעגן אין בארַאָק, אָבער ער איז אַרויס פון דאָרט אַנקוקן די טאַנקן, און אַזוי איז ער ניצול געוואָרן. די צוויי חברים וואָס זענען מיט מיר געשטאַנען אויף וואַך, זענען אויך פאַרוואונדעט געוואָרן. מוניע וועניקערט איז פאַרוואונדעט געוואָרן אין פוס. מיר האָבן געמיינט אַז ער איז לייכט פאַרוואונדעט, אָבער אויפן וועג צום מיליטער שפּיטאָל איז ער געשטאָרבן. דער צווייטער, מאָקס העלמאַן, איז דווקא זייער שווער פאַרוואונדעט געוואָרן אין בויך, אָבער ער איז געזונט געוואָרן און געפינט זיך היינט אין אַמעריקע.

חיים (קארל) קויפמאן

אין דער צייט פון אומקום

אין דער ערשטער העלפט פון יולי 1941 האָט די אונגאַרישע אַרמיי פאַרנומען האָראָדענקע. באַלד צומאָרגנס האָבן זיי איינגעפירט „קריגס־צושטאַנד", און פאַרעפנטלעכט די פאַראָדענונגען, וועלכע יעדער האָט געדאַרפט אפהיטן. כדי צו פאַרשאַרפן דעם רושם, האָבן זיי אויפגעשטעלט אַ סלופּ מיט אַ תלייה אויפן פלאַץ פאַר חיים־מענדל קאַכּס הויז. און געדראָט אויפצוהענגען יעדן וואָס וועט איבערטרעטן די אויס־נאַם־געזעצן.

די אוקראַאינער, וועלכע זענען כמעט אַן אַ אויסנאַם געווען שונאי ישראל, האָבן אויפגעהויבן דעם קאָפּ און אָנגעהויבן אָנטון צרות די יידן. באַלד אין די ערשטע טעג האָבן זיי געהרגעט אַ יוד, וואָס האָט געוואויגט אויף דער קאָטי־קיווקע. אין ניסוויסקאַ האָבן זיי געכאַפט אַ גרופע יידן, אַרויפגעזעצט זיי אויף אַ ספלאָוו און זיי דערטראַנקען אין דניעסטער. דעמאָלט איז אויך אַרויסגעבראַכן דער באַפעל, אַז אַלע יידן זאָלן טראָגן אַ געלע לאַטע. יידיש דאָקטוירים און סאַניטאַרן האָבן אויסער דעם געמוזט טראָגן דעם רויטן קרייץ.

בדרך כלל האָבן די אונגאַרן נישט צופיל געהאַלטן מיט די אוקראַאינער און האָבן נישט געוואָלט נאָכקומען זייער פאַרלאַנג בנוגע דער פאַרניכטונג פון די יידן. די סיבה דערפון איז געווען, וואָס די אוקראַאינער זענען געווען קעגנער פונעם אונגאַרישן פלאַן צו פאַראייניקן קאַרפּאַטאָ־רוס מיט אונגאַרן. זיי האָבן זיך באַגניגנט דערמיט, וואָס זיי האָבן געצווינגען די יידן זיי זאָלן טראָגן די געלע לאַטע, און געענטפערט מען זיי צו פאַרשידענע צוואַנגסאַרבעטן. נאָר אַיין יוד, מענדעלע פאָליצייַ, האָבן זיי געהרגעט, ווייל ער האָט נישט געוואָלט גיין צו צוואַנגסאַרבעט.

לויטן באַפעל פון די אונגאַרן איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן אַ צעמיינדע־ראָט פון אוקראַאינער. וואָסקאַ, אַ לערער אין אוקראַאנישן גימנאַזיום, איז געווען בירגערמייסטער, און דער לערער דאָראָשינסקי — וויצע־בירגערמייסטער. ס׳האָט זיך אויך אַרגאַניזירט אַן אוקראַאניש מיליץ, און איר קאָמענדאַנט איז געווען אַ באָוואוסטער אַנטיסעמיט מיטן נאָמען טשייקאָווסקי (נאָך דער באַפרייאונג פון האָראָדענקע האָבן די סאָוויעטן אים אויפגעהאָנגען). די מיליטעריש קאָמענדאַטור איז געווען אין פוילישן גימנאַזיום, דער קאָמענדאַנט האָט געוואויגט בייַ ד״ר שנייַדער, און זיין אַדיוטאַנט בייַ קויפמאַנען.

אין יענער צייט האָבן די רומענער אָנגעהויבן צו באַדריקן זייערע יידן, און אַ סך יידן וואָס האָבן געוואויגט אין שכנות פון דער פויליש־רומענישער גרענעץ זענען אַריבער די גרענעץ און זענען געקומען קיין האָראָדענקע. אַז די אונגאַרישע פאַרוואָלטונג האָט זיך דערפון דערוואוסט, האָבן זיי געהייסן אַרעסטירן די רומענישן יידן און זיי אַריבערשיקן אין יענער זייט גרענעץ. די אַרעסטן האָט דורכגעפירט די אוקראַאניש מיליץ, און זיי האָבן אויך אַוועקגעפירט די יידן צו דער גרענעץ און זיי געצוואונגען אַריבערצוגיין. אָבער די רומענישע גרענעצוואַך האָט די יידן נישט געלאָזט דורכגיין און האָט אויף זיי געשאָסן, און די אוקראַאינישע מיליץ האָט אויף זיי געשאָסן זיי זאָלן נישט צוריקגיין, און אַזוי זענען הונדערטער יידן געהרגעט געוואָרן און באַגראָבן געוואָרן ביי דער גרענעץ. אַז די פאַרשטייער פון די האָראָדענקער יידן האָבן אינטערווענירט און געפראָווט אָפּשטעלן די אויסוויזונגען פון די רומענישע יידן, האָבן די אוקראַאינער אַרויפגעלייגט אַלץ אויף די אונגאַרן, און די אונגאַרן האָבן זיך רייניגעוואָשן און געזאָגט אַז אַלץ טוט די אוקראַאינישע מיליץ.

קויפמאַן איז געווען באַפריינדעט מיטן אוקראַאינישן גלח בעבעט, און ער האָט אים אויפמערקזאַם געמאַכט אויף דיאַראַבאַרישע מעשים פון דער אוקראַאנישער מיליץ. דער גלח האָט געפּרעדיקט אין דעם קלויסטער און האָט געבעטן מען זאָל אויפהערן באַדריקן די יידן. ער האָט דערמאָנט דעם פאַקט, אַז אין יאָר 1919 האָבן די פאַליאַקן אָנגעהויבן מיט פאָגראָמען אויף די יידן, און דערנאָך האָבן זיי אָנגעהויבן צו מאָרדן אוקראַאינער; אַן ענלעכע זאַך, האָט ער געזאָגט, קען אויך איצט געשען. אַ צייט שפּעטער האָט מען וויידער אַרעסטירט איבער הונדערט רומענישע פליטים און געוואָלט זיי אַריבערשיקן אין יענער זייט גרענעץ. אַז די יידן האָבן זיך דערפון דערוואוסט, איז געגאַנגען אַ דעלעגאַציע (ד״ר שיץ, ד״ר ליכטמאַן און קויפמאַן) צום אונגאַרישן קאָמענדאַנט און האָט געבעטן מבטל זיין די גזירה. דער קאָמענדאַנט האָט געטענהט, אַז נישט זיי האָבן אַרויסגעגעבן דעם באַפעל, און ער איז גרייט דאָס צו זאָגן די פאַרשטייער פון די אוקראַאינער, וועלכע האָבן געדאַרפט קומען צו אים צוויי שעה שפּעטער.

אַרויסגייענדיק פונעם קאָמענדאַנט האָבן מיר באַגעגנט דעם גלח בעבעט און אים דערציילט וואָס ס׳איז געשען. ער האָט באַלד מסכים געווען צו גיין מיט אונדז צו דער מיליץ, וועלכע איז געווען אין געביידע פונם גערריכט, און פאַדערן מען זאָל די יידן נישט אויסווייזן. מיר האָבן זיך געוועגעבן צום קאָמענדאַנט טשייקאָווסקי, אויבערגעגעבן אים וואָס דער אונגאַרישער גענעראַל האָט געזאָגט, און אים געבעטן די יידן צו באַפרייען. מיר האָבן אים דערפאַר צוגעזאָגט אַ שיינע מתנה פאַר דער מיליץ. טשייקאָווסקי האָט געענטפערט, אַז ס׳איז לייַדער צו שפּעט, ווייל שוין אַ האַלבע שעה פריער האָט מען די אַרעסטירטע יידן אָפּגעשיקט צו דער גרענעץ, אַז מיר האָבן אים געבעטן ער זאָל אונדז געבן אַ בריוו, מען זאָל זיי אומקערן צוריק פון דער גרענעץ, האָט ער געהאָט פאַרשידענע אויסריידן, אַז אין שטאָט איז פאַראַן קנאַפּ צו עסן, און ער קען נישט האַלטן קיין פרעמדע יידן. מיר האָבן אים צוגעזאָגט, אַז מיר וועלן טראָכטן זיי אַריבערצושיקן אין יענער זייט דניעסטער, און ענדלעך האָבן מיר בייַ אים געפּועלט דורכגעפירט די אוקראַאנישע דורכגעפירט די יידן צו דער גרענעץ. די אַרעסטן האָט פאַרנומען אַ דעלעגאַציע פון דרייַ יידן, וואָס האָבן זיך דערפון דערוואוסט, האָבן זיי געהייסן אַרעסטירן די רומענישן יידן און זיי אַריבערשיקן אין יענער זייט גרענעץ. אַז מיר האָבן דערזען, אַז די אוקראַאנישע מיליץ האָט אַנטלאָפן, האָבן מיר אויך אַנטלאָפן.

דרך כלל האָבן די אונגאַרן נישט צופיל געהאַלטן מיט די אוקראַאינער און האָבן נישט געוואָלט נאָכקומען זייער פאַרלאַנג בנוגע דער פאַרניכטונג פון די יידן. די סיבה דערפון איז געווען, וואָס די אוקראַאינער זענען געווען קעגנער פונעם אונגאַרישן פלאַן צו פאַראייניקן קאַרפּאַטאָ־רוס מיט אונגאַרן. זיי האָבן זיך באַגניגנט דערמיט, וואָס זיי האָבן געצווינגען די יידן זיי זאָלן טראָגן די געלע לאַטע, און געענטפערט מען זיי צו פאַרשידענע צוואַנגסאַרבעטן. נאָר אַיין יוד, מענדעלע פאָליצייַ, האָבן זיי געהרגעט, ווייל ער האָט נישט געוואָלט גיין צו צוואַנגסאַרבעטן.

לויטן באַפעל פון די אונגאַרן איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן אַ צעמיינדע־ראָט פון אוקראַאינער. וואָסקאַ, אַ לערער אין אוקראַאנישן גימנאַזיום, איז געווען בירגערמייסטער, און דער לערער דאָראָשינסקי — וויצע־בירגערמייסטער. ס׳האָט זיך אויך אַרגאַניזירט אַן אוקראַאניש מיליץ, און איר קאָמענדאַנט איז געווען אַ באָוואוסטער אַנטיסעמיט מיטן נאָמען טשייקאָווסקי (נאָך דער באַפרייאונג פון האָראָדענקע האָבן די סאָוויעטן אים אויפגעהאָנגען). די מיליטעריש קאָמענדאַטור איז געווען אין פוילישן גימנאַזיום, דער קאָמענדאַנט האָט געוואויגט בייַ ד״ר שנייַדער, און זיין אַדיוטאַנט בייַ קויפמאַנען.

אין יענער צייט האָבן די רומענער אָנגעהויבן צו באַדריקן זייערע יידן, און אַ סך יידן וואָס האָבן געוואויגט אין שכנות פון דער פויליש־רומענישער גרענעץ זענען אַריבער די גרענעץ און זענען געקומען קיין האָראָדענקע. אַז די אונגאַרישע פאַרוואָלטונג האָט זיך דערפון דערוואוסט, האָבן זיי געהייסן אַרעסטירן די רומענישן יידן און זיי אַריבערשיקן אין יענער זייט גרענעץ. די אַרעסטן האָט דורכגעפירט די אוקראַאנישע

ער זאָל געבן אַ בריוו, מען זאָל די יידן צוריקפירן קיין האַ־ראָדענקע. אָבער אין דעם מאָמענט איז געשען אַ זאַך, וואָס האָט בטל געמאַכט די הערשאַפט פון דער אוקראַאינישער מי־ליץ, אָבער גלייכצייטיק האָט זי אויך צו נישט געמאַכט די האָפנונג אָפצורעכטוועלן די אויסגעוויזענע יידן, און זייער סוף איז געווען ווי דער סוף פון די פריערדיקע טראַנספאָרטן צו דער רומענישער גרענעץ. ווי נאָר דער קאָמענדאַנט האָט גע־ענדיקט דעם בריוו און האָט געוואָלט אויף אים לייגן דעם שטעמפל — זענען אָנגעקומען באַוואָפענטע אונגאַרישע זעל־נער, האָבן מכבד געווען דעם קאָמענדאַנט מיט אַ פאָטש אין באַק און האָבן אים געהייסן אָפגעבן אָלע וואָפן און מוניציע פון דער מיליץ. דערמיט איז ליקווידירט געווארן די אוקראַ־אינישע מיליץ. אַרויסגעוויזן האָט זיך דערנאָך, אַז דאָס איז געווען אַ נקמה דערפאַר וואָס צוויי אונגאַרישע זעלנער זענען געהרגעט געווארן ביי אַ צוזאַמענשטויס מיט דער אוקראַ־אינישער מיליץ. די יידישע דעלעגאַציע האָט מען באַלד באַ־פרייט. די אונגאַרן האָבן געוואָלט באַפרייען אויך דעם גלח בעבעט, אָבער ער האָט ליבער געוואָלט בלייבן אַרעסטירט מיט זיינע אוקראַאינער. נאָכן ליקווידירן די מיליץ האָט זיך אָפגעשטעלט דאָס אויסוויזן פון די רומענישע פליטים.

אין יענער צייט האָט די אונגאַרישע רעגירונג אָנגעהויבן אויסוויזן די יידישע אינוואוינער, וואָס האָבן נישט געקאָנט נאָכווייזן אַז זיי זענען אונגאַרישע בירגער. די יידן האָט מען אַרויסגעטריבן מיט ליידיקע הענט, נאָקעט און בארוועט, און זיי געצוואונגען צו גיין צופוס ביז צו די אַרבעטסלאָגער אין דער געגנט פון קאָמיניץ פאָדאָלסק. די טראַנספאָרטן זענען געגאַנגען איבער האָראָדענקע, און די האָראָדענקער יידן האָבן זיך באָמיט זיי צו העלפן מיט וואָס זיי האָבן נאָר געקאָנט. מען האָט אַרגאַניזירט אַ פּאָלקס־קיך, וואו מען האָט געטיילט מאָלצייטן אומזיסט, און פאַר די נויטבאַדערפטיקע האָט מען געטיילט קליידער. אין שטאָט איז געווען אַ גרויסער מאַנגל אין פליישׂ, אָבער מיט הילף פון דריי אונגאַרישע זעלנער, וואָס האָבן געוואוינט ביי קויפמאַנען, איז אים גע־לונגען צו באַקומען פונם שעכטהויז די רעשטלעך פונם פלייש (קעפּ, פיס, לונג) און אַוועקגעגעבן עס פאַר דער קיך.

קעגן סוף זומער 1941 איז דאָס אונגאַרישע מיליטער אַוועק און דאָס דייטשע מיליטער האָט באַזעצט די שטאָט. מזרח־גאַליציע איז אויפסניי פאַרטיילט געווארן אין אַ פאַר קריייזן, אַנדערש ווי ביי עסטרייך און פוילן, און אַזוי זענען די שטעט שלומאַטש און אָטיניע, וועלכע זענען פריער געווען אין סטאַניסלויער באַצירק, צוגעטיילט געווארן צום האָראָדענ־קער קרייז. דער ערשטער קריייז־הויפטמאַן אין שטאָט איז געווען אַן עסטרייכער מיטן נאָמען ווינקלער. דער קאָמענ־דאַנט פון דער עסטאַפּאַ איז געווען אָבערשטורמבאַנפירער דאָפלער, אַ פאַרברענטער נאַצי און גיפטיקער אַנטיסעמיט, פון די ערשטע וואָס האָבן געהאַלפן ברענגען היטלערן צו דער מאַכט. מיט אים צוזאַמען איז געקומען זיין „פרייגדין" פרייליין נידערמאַן.

לויטן באַפעל פונם קריייז־הויפטמאַן ווינקלער איז נאָמי־נירט געווארן אַ יודענראַט פון דריי מיטגלידער: ד״ר העסעל, ד״ר אייבער שיץ און קאַרל קויפמאַן. דער קריייז־פאַרוואַלטער האָט זיך געוועגדעט צום יודענראַט און געזאָגט: „זייט ווייס, אַז פון היינט אָן ווערן די יידן געוואָרפט אין אוקראַאינישער מי־ליץ, אָבער אויב איר וועט אייך פירן ערלעך און איר וועט אויספאַלגן אָלע באַפעלן — וועט אייער לעבן זיין געזי־כערט". און אַזוי איז טאַקע געווען די ערשטע צייט. חוץ צוואַנגסאַרבעט און נאָך אַנדערע קליניקייטן, איז דאָס נאָר־מאָלע לעבן נישט געשטערט געווארן.

נאָך אַ קורצער צייט איז אויפן אָרט פונם קריייז־הויפט־מאַן ווינקלער געקומען אַ נייער קריייז־הויפטמאַן מיטן נאָמען האָנס האַק, אַ הינטערליסטיקער און געלטגיריקער ס.ס.־מאַן. ער האָט אָפגעשאָפט דעם פריערדיקן יודענראַט און באַשטימט אַ נייעם יודענראַט, וואָס זיינע מיטגלידער זענען געווען: ד״ר העסעל — פאַרוויצער, ד״ר שיץ, ישראל קוגלער, איזיד־גלער און אַנדערע. אָט דער קאָמיטעט האָט זיך באַדאַרפט פאַרנעמען מיט אָלע אָלגעמיינע ענינים פון די יידן פון האַ־ראָדענקע און דער סביבה. ד״ר שנייידער און קאַרל קויפמאַן זענען באַשטימט געווארן אָלס אויפזעער איבער די סאַניטאַרע ענינים.

באָלד די ערשטע טעג האָט דער נייער קריייזהויפטמאַן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אָלע יידן זאָלן אין פאַרלויף פון 48 שעה אָנוקגעבן אים דאָס גאַנצע גאָלד (חוץ קידושין־רינגלעך), אָלע בריליאַנטן, דעוויזן, פעלצן און אפילו קאָווע וואָס זיי פאַרמאָגן, און ווער עס וועט דעם באַפעל נישט אויספירן וועט באַשטראָפט ווערן מיט טויט־שטראָף. די יידן האָבן כמעט אָלע אויסגעפירט דעם באַפעל און אָוועקגעגעבן אָלץ וואָס מען האָט פון זיי פאַרלאַנגט, און זיי האָבן דאַרויף אפילו קיין באַשטעטיקונג נישט באַקומען.

אַ שטיקל צייט שפּעטער איז אַרויסגעגעבן געווארן אַ באַפעל, אָלע יידישע מענער, פון 14 ביז 60 יאָר, זאָלן זיך פאַרשרייבן אין אַרבעטסאַמט, כדי צו ווערן אָוועקגעשיקט צו צוואַנגסאַרבעט. דאָס אַרבעטסאַמט איז געווען אין הויז פון ד״ר ווערבער און איז אָנגעפירט געווארן פון אַ דייטש מיטן נאָמען זיימערט. די יידן וואָס האָבן זיך פאַרשרייבן זענען אָוועקגעשיקט געווארן צו פאַרשידענע אַרבעטן אין דער געגנט, דאָרונטער אויך צום בוי פון דער בריק איבערן דניעסטר, וואו אַ סך פון זיי זענען ביי דער אַרבעט דערטרוו־קען געווארן.

אויסער דעם אָמט פונם קריייזהויפטמאַן און דעם אַרבעטס־אָמט איז נאָך געווען דאָס אָמט פון דער אָרטיקער מיליטערי־שער פאַרוואָלטונג, אונטער דער אָנפירונג פונם הויפטמאַן פידלער. פידלער איז געווען אַ בערלינער. אַן אויסגעשפּרא־כענער קעגנער פונם נאַציזם, און ער האָט זיך איינמאָל אויס־געדריקט אין קויפמאַנס קעגנווארט, אַז אויב די נאַציס וועלן געווינען די מלחמה וועט ער זיך נעמען דאָס לעבן. ער האָט אונטער אָנדערעם געהאַט די אויפזיכט איבער די אַרבעטן פאַרן מיליטער, און האָט צו דעם צוועק יעדן טאָג באַקומען אַ געוויסע צאָל צוואַנגסאַרבעטער. ער האָט זיך נאָנץ מענטש־לעך באַצויגן צו די אַרבעטער, און צוליב דעם האָבן אָלע געוואָלט ביי אים אָרבעטן. דורך אַ באַזונדערן באַפעל האָט

פידלער רעקווירירט קויפמאַנס דענטיסטישע קליניק פאַרן מיליטער, און אַזוי זענען אַלע אַרבעטער פון דער קליניק געווען געשיצט פאַר נאַציש אונטערדריקונגען. מען האָט דערציילט, אַז בשעת דער ערשטער אַקציע האָט פידלער נישט געוואָלט געבן קיין מיליטערישע מאַשינען אויף צו פירן די יידן קיין סעמאַקאָוויץ, ווייל ער האָט נישט געוואָלט העלפן צום מאָרד פון שטילע אומשולדיקע בירגער.

איינס פון די פראָבלעמען מיט וועלכע דער יודענראַט האָט זיך פאַרנומען איז געווען דאָס איינאַרדענען די יידישע יתומים פון אונגאַרן, וועלכע מען האָט געבראַכט קיין האַראַנסאַנקע אין דער צייט פון דער אונגאַרישער הערשאַפט. דרייצן אַזעלכע יתומים האָט מען דעמאָלט אַרייגעגעבן אין דעם אַלגעמיינעם פוילישׂ־אוקראַאינישן בית־יתומים, וואָס איז אַנטשטאַנען נאָך אין דער צייט פון דער סאָוויעטישער הערשאַפט (אין שכנות פונם שפּאַצירגאַרטן). די נאָענסט, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיטן אויפהאַלטן דעם בית־יתומים, האָבן זיך אַ פאָר מאָל געווענדעט צום יודענראַט, ער זאָל אַרויסנעמען די יידישע קינדער, ווייל זיי האָבן נישט געגנג עסן פאַר די קינדער פונם בית־יתומים. אָבער דער יודענראַט האָט זיך אַלע מאָל אויסגעדרייט דערפון, ווייל ער האָט נישט געהאָט קיין פאַסיקן פלאַץ פאַר די קינדער, און ער האָט אויך גע־וואוסט אַז אַלע יידן געפינען זיך אין אַ שוועירער לאָגע. נאָכ־דעם ווי האָק האָט איבערגענומען די הערשאַפט, האָבן זיך די נאָענאָס צו אים געווענדעט, אָן ער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַ־פעל, דער יודענראַט זאָל די קינדער אַרויסנעמען פונם אַל־געמיינעם בית־יתומים און זיך אַליין מיט זיי אָפּגעבן. דע־מאָלט האָט מען די קינדער אַרויסגענומען און זיי צייטווייליק אייגנגעאָרדנט ביי קויפמאַנס פאָטער; דערנאָך האָט מען פאַר זיי געפונדן אַ בית־יתומים אין מיכל קאַמילס הויז. ישׂראל קוגלער האָט איבערגענומען די אויפזיכט איבער זיי, און מיט דער טאָג־טעגלעכער אַרבעט האָבן זיך פאַרנומען אַ גרופּע יינגלעך מיט טוביה קאַרן בראש. קויפמאַן האָט פאַר זיי באַ־קומען פינף זעקלעך מעל פון זיינעם אַ באַקאַנטן מילנער הריניעוויצקי, און ראובן פריפער מיט זיינע חברים האָבן דאָס מעל ביינאַכט בגניבה איבערגעפירט.

אין אָקטאָבער 1941 האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אַ באָפעל, אַלע יידן זאָלן אַריבערגיין וואוינען אין דעם גטאָ, וואָס איז באַשטימט געוואָרן אין די ענגסטע גאַסלעך אין מערבדיקן טייל פון דער שטאָט. בלויז די יידן פון דער טאָ־ליקע האָבן געקאָנט בלייבן אין זייערע הייזער, ווייל אויך דאָרט איז באַשטימט געוואָרן אַ „ייִדיש פירטל". פאַרשטייט זיך, אַז אין געטאָ האָט געהערשט אַ שרעקלעכע ענגשאַפט. די קליניק פון ד״ר שנייידער און קויפמאַנס דענטיסטישע לא־באָראַטאָריע האָט מען אַריינגעזעצט אין שמואל בעקערס הויז, וואו ס׳איז אַמאָל געווען דער „באַנק לודאָוויי" (פאָלקס־באַנק).

אין נאָוועמבער 1941 איז געקומען קיין האָראָדענקע אַ דעלעגאַציע פון אָטיניער יידן און האָט געבעטן דעם פאָרזיצער פונם יודענראַט, ד״ר העסעל, ער זאָל אינטערוועניר־בייַם קריזיהויפטמאַן האָק מען זאָל באַפרייַען עטלעכע הונ־דערט אָטיניער יידן, וועלכע זענען אַרעסטירט געוואָרן און אַפּגעפירט געוואָרן, קיינער ווייסט וואוהין. ד״ר העסעל האָט געריידט מיטן קריזהויפטמאַן, און האָק האָט אים געזאָגט, אַז אויב די אָטיניער יידן וועלן אים ברענגען צוויי קילאָ גאָלד, צען טויזנט גילדן און אַ פאָר בריליאַנטן, וועט ער זיך באַמיען צו באַפרייַען די אַרעסטירטע יידן אין משך פון אַ וואָך. ווי אַ באַווייַז פון זיינע גוטע כוונות האָט ער געגעבן אַ פאַסירשיין פאַר דער דעלעגאַציע, זיי זאָלן קענען צוריק־פאָרן קיין אָטיניע אויף אַ לעגאַלן אופן. אַ פאָר טעג שפּעטער האָבן זיי אים געבראַכט די פאַרלאָגנטע „מתנה", און האָק האָט וויידער צוגעזאָגט, און האָט זיי געגעבן פאַסירשיינע אהיימצופאָרן.

נאָכדעם ווי די אָכט טעג זענען אַריבער, איז די דעלע־גאַציע וויידער געקומען און דערציילט ד״ר העסעל, אַז די יידן זענען נאָך נישט באַפרייט געוואָרן. אַז ד״ר העסעל האָט זיך געווענדעט צום קריזהויפטמאַן האָק, האָט יענער גע־מאַכט דעם אָנשטעל אַז ער איז זייער איבערראַשט פון דער ידיעה, און האָט צוגעזאָגט צו טעלעפאָנירן אַדער אַליין צו פאָרן און זיך וועגן צו „די הויכע פענצטער", מען זאָל די יידן באַלד באַפרייען. דריי טעג שפּעטער איז די דעלעגאַציע וויידער געקומען, און דערציילט אַז די יידן זענען נאָך נישט באַפרייט געוואָרן. האָק איז כלומרשט בייַז געוואָרן אויף די „גרויסע לייט", וואָס זאָגן צו אַן האָלטן נישט קיין וואָרט, און האָט פאַרגעשלאָגן דער דעלעגאַציע, זי זאָל בלייבן אַ פאָר טעג אין האָראָדענקע, ביז ער וועט צוריקקומען פון סטאָניסלוי און וועט ברענגען די בשורה, אַז די יידן זענען שוין באַפרייט געוואָרן.

וויידער זענען אַוועק אַ פאָר טעג מיט גאָרנישט. די דע־לעגאַציע איז צוריקגעפאָרן קיין אָטיניע, און דאָרט האָבן זיי זיך דערוואוסט, אַז די אַרעסטירטע יידן זענען דערשאָסן געוואָרן אין אַ וואַלד אין דער געגענט פון אָטיניע און דאָרט האָט מען זיי באַגראָבן.

ענדע נאָוועמבער 1941 האָט האָק בשטעלט צו זיך ד״ר העסעל און האָט אים דערציילט, אַז ער האָט זיך דערוואוסט פון אַ זיכערער קוועלע, אַז מען גייט דורכפירן אַן אַקציע אין האָראָדענקע. ער האָט צוגעגעבן, אַז אויב מען וועט אים געבן אַ מתנה דריי קילאָ גאָלד, אַ פאָר בריליאַנטן און אַנ־דערע ווערטזאַכן, איז ער גרייט צו פאָרן צום קאַמאַנדאַ און פועלן מען זאָל די גזירה מבטל זיין. ד״ר העסעל האָט דאָס איבערגעבן דעם יודענראַט, און מען האָט באַשלאָסן צונויפ־צוואַמלען אין שטאָט דאָס גאָלד און די ווערטזאַכן און געבן אים די „מתנה". בשעת ער האָט צוגענומען די מתנה האָט האָק וויידער צוגעזאָגט אַז ער וועט די גזירה מבטל זיין, און געזאָגט אַז זיי קענען גאָנץ רואיק זיין. דערביי האָט ער גע־געבן אָנצוהערן, אַז דעם 4־טן דעצעמבער וועלן אַלע אייַנ־וואוינער פונם געטאָ מוזן זיך צונויפקומען בייַ דער יידישער שול, כדי צו באַקומען אַן איינשפּריצונג קעגן טיפוס, און די איינשפּריצונגען וועלן מאַכן ד״ר שנייידער, ד״ר וואַסערצווייג און די פרוי ד״ר וואַסערצווייג.

אַז דער הויפטמאַן פידלער און פריילין נידערמאַן האָבן וועגן דעם געהערט. האָבן זיי געוואָרנט קויפמאַנען, ער זאָל

נישט גלויבן וואָס האָק זאָגט און זאָל זיך דערויף נישט פאַר־ לאָזן, ווייל זיי האָבן געהערט פון אַ זיכערער קוועלע, אַז מען גייט דורכפירן די אקציע, און דער ענין פון די אייג־ שפּריצונגען איז נאָר אַן אויסרייד, כדי די יידן לייכטער צונויפּברענגען. קויפמאַן האָט אים איבערגעגעבן ד״ר העסעל און יודענראַט, אָבער זיי האָבן דאָך וויייטער געגלויבט אַז האָק האָט זיי נישט אָפּגענאַרט און ער וועט אפשר די גזירה בטל מאַכן. פאַר יעדן פאַל האָבן זיי פאַרגעלייגט ד״ר שניידער, ער זאָל געפינען אַן אויסרייד און נישט קומען מאַכן די אייגנשפּריצונגען; אָבער ד״ר שניידער האָט דאָס אָפּגעוואָרפן, און האָט געזאָגט אַז ער וויל זיך נישט אַרויס־ דרייען, און ער וויל נישט אַ צווייטער זאָל ליידן וואָס אים איז באַשערט צו ליידן.

דעם 3־טן דעצעמבער האָט פידלער צוויוויסן געגעבן קויפ־ מאַנען אין ד״ר שניידער, אַז צומאָרגנס וועט דורכגעפירט ווערן די „אקציע״, און ער וויל זיי באַשיצן, זיי זאָלן נישט אַרײַנפאַלן די רוצחים אין די הענט אַריין; אין אַוונט וועט ער שיקן די מיליטער־פאָליציי, וואָס וועט אַרעסטירן זיי און זייערע משפחות און זיי האָלטן פאַרשפאַרט, ביז די אקציע וועט אַריבערגיין. און ער האָט אויך וואָרט געהאַלטן. אין אָוונט האָט מען אַרעסטירט קויפמאַנען מיט זיין גאַנצער מש־ פּחה און ד״ר שניידערס פרוי מיט זייער טאָכטער, און מען האָט זיי אַלעמען פאַרשפאַרט אין קעלער פון דער מיליטער־ פאָליציי, אין שמעון פילפעלס הויז. ד״ר שניידער אַליין האָט יענע נאַכט געהאַט „דיזשור״ אין שפּיטאָל, און קויפמאַן האָט אים געוואָרנט, ער זאָל נישט אַוועקגיין פונם שפּיטאָל, ביז ער וועט נישט זיכער זיין אַז אים דראָט נישט קיין סכנה. ד״ר שניידער האָט זיך געוואָגט אַזוי צו טון, אָבער צומאָרגנס האָט ער זיך געשטעלט צוזאַמען מיט ד״ר וואַסערצווייג אויפן באַשטימטן פלאַץ, צו מאַכן די איינשפּריצונגען. דאָרט האָט זיי די געסטאַפּאָ געכאַפט, אַריבערגעפירט אין שיהל אַריין, און פון דאָרט צום פאַרניכטונגס־פלאַץ ביים דינעסטר.

יענעם אינדערפרי האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי דער יידישער שול קעגן צוויטוויזנס פינפהונדערט יידן, צו באַקומען די איינשפּריצונגען, לויטן באַפעל. אויף איינמאָל האָבן דעם פלאַץ אַרומגענומען געסטאַפּאָ־לייט און אוקראַאיניש מיליציאַנטן, און האָבן אַלע אַרעסטירט און אַוועקגעפירט אין שיהל אַריין. גלייכצייטיק האָבן זיי אַרומגעזוכט אין די הייזער אין געטאָ, און וועמען זיי האָבן געטראָפן האָבן זיי מיט קלעפ אַריינגע־ שטופט אין שיהל אַריין, וואו ס׳איז געווען אַ שרעקלעך ענג־ שאפט. דאָרט האָט מען זיי געהאַלטן אַן עסן און אַן טרינקען ביז צומאָרגנס. צענדליקער פרויען און קינדער האָבן דאָרטן געחלשט, און מען האָט זיי נישט געקאָנט העלפן אָפּילו מיט אַ ביסל וואַסער. דער גרויזאַמסטער פאַל איז געווען פאַלגנ־ דער: צווישן די פאַרשפאַרטע איז געווען לייב ליבמאַן (יונה מלמדס זון) מיט זיין פרוי און אַ קליין טעכטערל. דאָס קינד האָט געחלשט ביי דער מאַמע אויף די הענט, האָט זיך די מוטער געוואָלט צושטופן צו דער טיר, אַז דאָס קינד זאָל קענען כאַפּן דעם אָטעם. דער עסטאַפּאָ־מאַן אויף דער וואַך האָט דאָס דערזען, האָט ער ביי איר אַרויסגעכאַפט דאָס קינד און עס צוגעוואָרפן מיטן קעפל צו דער וואַנט פונם אָרון־קודש, און די מוטער האָט ער אויפן אָרט געהרגעט. לייב ליבמאַן האָט דאָס צוגעזען און איז אויפן אָרט פאַראַליזירט געוואָרן.

פרייטיק, דעם 5־טן דעצעמבער, זענען געקומען אין שיהל אַריין פאַרשטייער פון דער אַרטיקער דייטשער פאַר־ וואַלטונג מיט אַ ליסטע פון „ניצלעכע״ יידן (דאָרונטער אויך ד״ר שניידער) און האָבן פאַרלאַנגט מען זאָל זיי באַ־ פרייען. מען האָט זיי אַלעמען אַרויסגענומען פון דער שיהל, אַריינגעפירט זיי אין „פלוש״ און פון דאָרט האָט מען זיי דערנאָך באַפרייט, אויסער ד״ר שניידער, וועלכן דער קא־ מאַנדאַנט פון דער גסטאַפּאָ, דאָפלער, האָט נישט געוואָלט באַפרייען. אַרויסגעוויזן האָט זיך דערנאָך, אַז דאָרין האָט געהאַט אַ האַנט דער קריזיהויפטמאַן האָק, וואָס האָט גע־ וואוינט ביי ד״ר שניידער אין הויז, און האָט זיך נוקם געווען דערפאַר וואָס ד״ר שניידער און זיין פרוי האָבן זיך נישט געוואָלט מיט אים חברן און האָבן אויסגעמיטן זיין געזעל־ שאפט. נאָכדעם ווי מען האָט אַרויסגענומען די „ניצלעכע״ יידן, האָט מען די איבעריקע אויפגעזעצט אויף לאַסטאוויטאָס און אַוועקגעפירט צום דנעסטר, צווישן די דערפער סעמאַ־ קאָוויץ און מיכאַלטש, אַ 15 קילאָמעטער פון האָראָדענקע. דער לעצטער וועמען זיי האָבן געכאַפט איז געווען מאָטיע סוכער; בשעת דער אקציע האָט ער זיך באַהאַלטן אויפן בוידעם פון דער וויזשניצער קלויז, ער איז אָבער אַרויס פון זיין באַהעלטעניש פאַר דער צייט. די רוצחים האָבן אים גע־ כאַפט און אַרײַפגעזעצט אויף דער לעצטער מאַשין.

אויף דעם פלאַץ פון דער „אקציע״ ביים דנעסטר זענען געווען צוגעגרייט צוויי גרויסע גריבער און דאָנעבן אַ גרויסע שאָפע. די גריבער האָט מען אויסגעגראָבן אַ וואָך פריער, און צווישן די גויים זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז דאָס האָט מען צוגעגרייט אַ קבר פאַר יידן. אַז דער יודענראַט האָט זיך געוענדעט צום קרייזהויפטמאַן האָק וועגן אָט די קלאַנגען, האָט ער זיי באַרואיקט און געזאָגט אַז די גריבער זענען צום לעשן קאַלך פאַרן בוי פון דער בריק... און די יידן האָבן אים אויך דאָס גלעזלויבט.

צווישן די אויטאָס וועלכע האָבן געפירט די יידן צום דנעסטער זענען אויך געווען עטלעכע פון דער האָראָדענקער צוקער־פאַבריק מיט פוילישע שאָפערן, וואָס זענען בכוונה לאַנגזאַמער געפאָרן, און האָבן געגעבן אַ פאָר יידן די מעג־ לעכקייט אַראָפצושפּרינגען און זיך אויסצובאַהאַלטן. צווישן די וואָס האָבן זיך אַזוי גערעטעוועט זענען געווען דר״ר העסעל, ישראל קוגלער און נאָך אַ פאָר יידן. ד״ר העסעל האָט זיך געמאַכט אַרעישע פאָפּירן, אָבער אויפן וועג קיין סטאַניסלוי האָט אים אַן אוקראַאינער דערקענט און איבערגעגעבן אַ געסטאַפּאָ־מאַן; יענער האָט אים אַראָפּגענומען ביי דער באַן־ סטאַנציע, געהייסן אים זיך אויסטון, און אַז ער האָט זיך איבערצייגט אַז ער איז אַ ייד, האָט ער אים אויפן אָרט דערשאָסן.

אַז די אויטאָס זענען צוגעקומען צום פלאַץ, זענען שוין דאָרט געווען דייטשע אָפיצירן און געסטאַפּאָ־לייט מיט ביקסן און מאַשין־געווער, און זיי האָבן זיך געלאָזט וואוילגיין ביי

געדענקט טישן מיט געטראָנקען, און אַ אַרקעסטער האָט פֿאָר זיי געשפילט. די געסטאַפּאָ־לייט זענען באַפֿאַלן דעם אָנגעקו־מענע מיט קלעפּ און בעהאיסן זיי אַרײַנגיין אין דער שאָפּע און אויסטון אַלע קלײדידער, חוץ דער וועש, און דערנאָך אַראָפּ־גיין אין די גרײבער. באַלד ווי זיי זענען אַראָפּגעגאַנגען אין גרוב אַריין האָבן די געסטאַפּאָ־לייט זיי דערשאָסן, און די קערפּער זענען געפאַלן איינער איבער דעם אַנדערן. אייניקלנע זענען נישט געטראָפֿן געוואָרן, אָדער בלויז פֿאַרוואונדעט געוואָרן, און אַ פּאָר פון זיי האָבן זיך ווי־נישט־ווי אַרויס־געקראָגן בייגאַכט פונם גרוב און זענען צוריקגעקומען אין געטאָ אַריין. צווישן די געראָטעוועטע וואָס זענען אויפגע־שטאַנען „תחיית המתים״ זענען געווען: סטריזאָווער, פּרוי ראָפּ (יחיאל ראָזענבערגס טאָכטער), נעטי ריישער און צפורה אייזמאַן. די מיינסטע פון זיי זענען אומגעקומען ביי די שפּע־טערדיקע אַקציעס, און בלויז אייניקלנע זענען גבֿליבן לעבן. פון די געראָטעוועטע האָט מען זיך דערוווסט אַ פּאָר מערק־ווירדיקע פרטים:

אַז די מענטשן זענען אַרויסגעקומען פון דער שאָפּע, נאָכדעם ווי זיי האָבן זיך אויסגעטון, האָט ד״ר שניידער נאָך געטאָפּאָ־לייט האָט אויף זיך זיין העמד. אייניגע פון די געסטאַפּאָ־לייט האָט דאָס באָמערקט און האָט אַנגעהויבן אויף אים צו שרייען, ער זאָל דאָס העמד אויסטון. ד״ר שניידער האָט דאָס העמד אויסגעטון, האָט דערמיט געגעבן דעם נאַצי אַ שמיר איבערן פּנים און געשריגן צו אים: „אויב דאָס העמד איז ביי דיר מער ווערט ווי דאָס לעבן פון אַ מענטש — נעם עס דיר״. האָט מען אים באַלד דערשאָסן, נאָך איידער ער איז געקומען צום גרוב.

בשעת ד״ר אייבער שיק און זיין פרוי מיטן מיידעלע אויף דער האַנט זענען געשטאַנען אין דער ריי אַראָפּצוגיין אין גרוב אַריין, האָבן זיי דערהערט ווי אייניער פון די געסטאַפּאָ־לייט זאָגט צו זיין חבר: „זע נאָר, וואָס פֿאַר אַ שיין מיידעלע! אַ שאָד אַזאַ שיינקייט זאָל אומקומען!״ אַז ער האָט דאָס דערהערט, האָט זיך ד״ר שיק געווענדעט צום נאַצי און אים געבעטן ער זאָל דאָס קינד צונעמען און עס איבערגעבן קויפ־מאַנן, און ער וועט אים דערפֿאַר גוט באַלוינען. דער נאַצי האָט שוין מסכים געווען, אָבער זיין חבר האָט אים נישט געלאָזט, און דאָס קינד איז אומגעקומען מיט די עלטערן.

בשעת מען האָט אויסגעפירט די שרעקלעכע שחיטה זענען די געסטאַפּאָ־אָפיצירן געזעסן בייַ די געדענקטע טישן, האָבן געפרעסן און געזופט, געלאַכט און הנאה געהאַט, און די קלאַנגען פונם אַרקעסטר האָבן זיך פֿאַרמישט מיטן קנאַל פון געווער און מיטן קרעכצן פון די קרבנות. צומאָרגנס האָט מען צונויפגעטריבן אַ פּאָר צענדליגע פויערן די גרײבער צו פֿאַרשיטן. זיי האָבן דערנאָך דערציילט, אַז אַ טאָג נאָכן פאַר־שיטן האָט מען נאָך געקאָנט זען ווי די ערד רירט זיך.

דער קרייזהויפטמאַן האָק האָט אַרויסגעוויזן זיין אמתן פּרצוף, אַז ער טוט אַלץ בלויז אויף אָנצושטאָפּן זיין קעשענע מיט ידיש פֿאַרמעגן. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז בשעת ער האָט פֿאַרלאָנגט ביי די אינזיניער יידן די „מתנה״ פֿאַרן אָפּרא־טעווען די אַרעסטירטע יידן, האָט ער שוין גאָנץ גוט גע־וואוסט וואָס מיט זיי איז געשען. אַז די אינזיניער דעלעגאַציע זיי גשפּילט. די געסטאַפּאָ־לייט זענען באַפֿאַלן דעם אָנגעקו־מענע מיט קלעפּ און בעהאיסן זיי אַרײַנגיין אין דער שאָפּע און אויסטון אַלע קלײדידער, חוץ דער וועש, און דערנאָך אַראָפּ־גיין אין די גרײבער. באַלד ווי זיי זענען אַראָפּגעגאַנגען אין גרוב אַריין האָבן די געסטאַפּאָ־לייט זיי דערשאָסן, און די קערפּער זענען געפאַלן איינער איבער דעם אַנדערן. אייניקלנע זענען נישט געטראָפֿן געוואָרן, אָדער בלויז פֿאַרוואונדעט געוואָרן, און אַ פּאָר פון זיי האָבן זיך ווי־נישט־ווי אַרויס־געקראָגן בייגאַכט פונם גרוב און זענען צוריקגעקומען אין געטאָ אַריין. צווישן די געראָטעוועטע וואָס זענען אויפגע־שטאַנען „תחיית המתים״ זענען געווען: סטריזאָווער, פּרוי ראָפּ (יחיאל ראָזענבערגס טאָכטער), נעטי ריישער און צפורה אייזמאַן. די מיינסטע פון זיי זענען אומגעקומען בייַ די שפּע־טערדיקע אַקציעס, און בלויז אייניקלנע זענען גבֿליבן לעבן. פון די געראָטעוועטע האָט מען זיך דערוווסט אַ פּאָר מערק־ווירדיקע פרטים:

אַז די מענטשן זענען אַרויסגעקומען פון דער שאָפּע, נאָכדעם ווי זיי האָבן זיך אויסגעטון, האָט ד״ר שניידער נאָך געטאָפּאָ־לייט האָט דאָס באָמערקט און האָט אַנגעהויבן אויף אים צו שרייען, ער זאָל דאָס העמד אויסטון. ד״ר שניידער האָט דאָס העמד אויסגעטון, האָט דערמיט געגעבן דעם נאַצי אַ שמיר איבערן פּנים און געשריגן צו אים: „אויב דאָס העמד איז ביי דיר מער ווערט ווי דאָס לעבן פון אַ מענטש — נעם עס דיר״. האָט מען אים באַלד דערשאָסן, נאָך איידער ער איז געקומען צום גרוב.

בשעת ד״ר אייבער שיק און זיין פרוי מיטן מיידעלע אויף דער האַנט זענען געשטאַנען אין דער ריי אַראָפּצוגיין אין גרוב אַריין, האָבן זיי דערהערט ווי אייניער פון די געסטאַפּאָ־לייט זאָגט צו זיין חבר: „זע נאָר, וואָס פֿאַר אַ שיין מיידעלע! אַ שאָד אַזאַ שיינקייט זאָל אומקומען!״ אַז ער האָט דאָס דערהערט, האָט זיך ד״ר שיק געווענדעט צום נאַצי און אים געבעטן ער זאָל דאָס קינד צונעמען און עס איבערגעבן קויפ־מאַנן, און ער וועט אים דערפֿאַר גוט באַלוינען. דער נאַצי האָט שוין מסכים געווען, אָבער זיין חבר האָט אים נישט געלאָזט, און דאָס קינד איז אומגעקומען מיט די עלטערן.

בשעת מען האָט אויסגעפירט די שרעקלעכע שחיטה זענען די געסטאַפּאָ־אָפיצירן געזעסן בייַ די געדענקטע טישן, האָבן געפרעסן און געזופט, געלאַכט און הנאה געהאַט, און די קלאַנגען פונם אַרקעסטר האָבן זיך פֿאַרמישט מיטן קנאַל פון געווער און מיטן קרעכצן פון די קרבנות. צומאָרגנס האָט מען צונויפגעטריבן אַ פּאָר צענדליגע פויערן די גרײבער צו פֿאַרשיטן. זיי האָבן דערנאָך דערציילט, אַז אַ טאָג נאָכן פאַר־שיטן האָט מען נאָך געקאָנט זען ווי די ערד רירט זיך.

דער קרייזהויפטמאַן האָק האָט אַרויסגעוויזן זיין אמתן פּרצוף, אַז ער טוט אַלץ בלויז אויף אָנצושטאָפּן זיין קעשענע מיט ידיש פֿאַרמעגן. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז בשעת ער האָט פֿאַרלאָנגט ביי די אינזיניער יידן די „מתנה״ פֿאַרן אָפּרא־

ברוך דיקער געשטאַנען ביים אַרײַנגאַנג, און האָט אים געראָטן ער זאָל זיך אָפּטראָגן. איז דער זון אָוועק און האָט דערציילט ווען זיין פּאַטערס אַ פּריינט, מ. ד. געלערט.

בשעת די קויפמאַנס זענען געווען פֿאַרשפּאַרט אין אַ צימער ביים יודענראָט, איז צוגעקומען אַ מיטגליד פונם יר־דענראָט און האָט זיי געזאָגט, אַז דער אָפּיציר איז גרייט זיי צו באַפרייען. אויב זיי וועלן אים אָוועקגעבן דאָס גאַנצע גאָלד וואָס זיי פֿאַרמאָגן. קויפמאַן האָט אים געענטפֿערט, ער זאָל זיך וועגדן צו זיין זון, וועלכער איז נאָך נישט אַרעסטירט געוואָרן, וועט ער אים דאָס געבן. אַז מען האָט דאָס איבער־געגעבן דעם זון, איז ער גענאַנגען זיך באַראָטן מיט מ. ד. געלערט, און געלערט האָט אים געראָטן ער זאָל גאָרנישט געבן, ווייל דערמיט וועט זיך די לאָגע פון די אַרעסטירטע נאָך פֿאַרערגערן. באַלד נאָכדעם האָט מען די גאַנצע משפּחה אַריבערגעפֿירט אין קרימינאַל אַריין.

אין מיטן דער נאַכט איז אַרײַנגעקומען אין קויפמאַנס צעלע אַ פֿאַליצײַ־אָפּיציר און האָט אים מודיע געווען, אַז אַרעסטירט האָט מען אים אויף יסוד פון אַן אינפֿאָרמאַציע, אַז ער האָט באַהאַלטן גאָלד און פֿרעמדע וואַלוטע וואָס ער האָט נישט אינערגעגעבן דער רעגירונג, און ער איז גרייט צו באַ־פרייען אים און זיין גאַנצע משפּחה, אויב ער וועט אים אַלץ אָוועקגעבן. קויפמאַן האָט געפֿרוואוט אָפּלייקענען די זאַך, האָט אים דער אָפּיציר געזאָגט, אַז ער וועט אים קאָנפֿראָ־טירן מיט אַ מיטגליד פונם יודענראָט, וואָס ווייסט וועגן דעם. און ער איז טאָקע באַלד צוריקגעקומען מיט אַ מיטגליד פונם יודענראָט, און יענער האָט אים צוגערעדט ער זאָל דאָס גאָלד אָוועקגעבן, ווייל דערמיט וועט ער זיך ראַטעוון. קויפמאַן האָט אַביסל געצווייפלט, דערנאָך האָט ער מודיע געווען דעם נאַכיש אָפּיציר, אַז ער אַליין פֿאַרמאָגט גאָרנישט; אָבער ער ווייסט וואו ס׳ליגט באַגראָבן אַן אוצר, וואָס געהערט זיינעם אַ פּריינט, לויסיע שפּירער, וועלכן די רוסן האָבן פֿאַר־טריבן קיין סיביר; ער איז גרייט אָנצוווייזן וואו דער אוצר ליגט, אויב דער אָפּיציר וועט אים געבן די האַנט, אַז ער וועט אים דערנאָך באַפרייען. דער אָפּיציר האָט בשום אופן נישט געוואָלט געבן די האַנט; אַ נאַכישער אָפּיציר — האָט ער געזאָגט — וועט קיין מאָל נישט געבן אַ יידן די האַנט; אָבער ענדלעך האָט ביי אים די גלעטגירייקייט גזיגט, און ער האָט קויפמאַנען געגעבן די האַנט און צוגעזאָגט אים דער־פֿאַר צו באַפרייען.

האָט מען די משפּחה קויפמאַן אַרויסגעפֿירט פונם קרימי־נאַל, און צוזאַמען מיטן נאַכישן אָפּיציר און מיטן מיטגליד פונם יודענראָט זענען זיי צוגעגאַנגען צו ישראל קוגלערס אַ הינערשטאַל, וואו קויפמאַן האָט געהאָלטן באַהאַלטן דאָס גאָלד נאָך אין דער צייט פונם סאָוויעטישן רעזשים. די אויסרייד, אַז דאָס גאָלד געהערט צו זיין פּריינט, האָט קויפמאַן צוגע־טראַכט כדי מען זאָל אים נישט קענען באַשולדיקן דערפֿאַר, וואָס ער האָט דאָס גאָלד נישט איבערגעגעבן דער רעגירונג. מען האָט אויסגעגראָבן דעם אוצר, צוויי קילא ריין גאָלד, און דער אָפּיציר האָט כלומרשט געפֿרעגט קויפמאַנען, צי ער וויל פון אים אַ באַשטעטיקונג; האָט אים קויפמאַן געענטפֿערט, אַז אַזוי ווי דאָס גאָלד איז נישט זיינס, דאַרף ער נישט קיין באַשטעטיקונג, און ער קען דערמיט טון וואָס ער וויל. דער אָפּיציר האָט זיך באַלד אָפּגעטראָגן פונם פלאַץ, און קויפמאַן מיט זיין משפּחה זענען אָוועק צו צוידערערס היוי. פון דאָרט האָט מען זיי אַיבערגעפֿירט צו טודרוס גאָלדבערגער, וואָס האָט נאָך געווואוינט ביי זיך אין היוי אויפן מאַנאַסטערסקי קוט.

אַז דער הויפטמאַן פידלער האָט זיך דערוואוסט וואו קויפמאַן זיצט באַהאַלטן, האָט ער געשיקט צוויי מיליטער־פֿאַליציסטן צו גאָלדבערגערן און אים אָנגעזאָגט, ער זאָל אויסבאַהאַלטן ביי זיך די קויפמאַנס, ביז פידלער וועט אים שאָפן די מעגלעכקייט זיך אומצוקערן צו זיין אַרבעט. כדי דאָס דורכצופֿירן, האָט זיך פידלער געוועדעט צום שפּיץ פון דער געסטאַפּאָ דאָפּלער, און פֿאַרלאַנגט ער זאָל לאָזן קויפ־מאַנען צוריקקומען אין זיין לאַבאָראַטאָריע, ווייל זייַנע זעל־נען דאָרפן אַ דענטיסט. ער האָט זיך אַ פֿאָר מאָל וועגן דעם געוונדעט, ביז דאָפּלער האָט איינגעשטימט און האָט באַ־שטימט אַ שעה זיך צו טרעפן מיט קוינפמאַנען אין זיין לאַבאָ־ראָטאָריע, אים צוריקצוגעבן די שליסל. אַז קויפמאַן איז גע־קומען, האָט אים דאָפּלער געהייסן באַנייען די אַרבעט ביז 24 שעה. פֿאָר דער צייט וואָס קויפמאַן איז נישט געווען אינדערהיים האָט מען אָלע שטובזאַכן אויסגעוריבט, אָבער די דענטיסטישע כלים זענען געבליבן נישט באַירט, און ביז 24 שעה האָט ער געקאָנט ווידער אָנהויבן אַרבעטן.

מיט דער צייט האָט זיך די פּרוי קויפמאַן באָפֿריינדעט מיט פּריילין נידערמאַן, דאָפּלערס פּריינדין, דערמיט וואָס זי האָט איר געהאָלפן קאָכן און באַקן אַן צוגרייטן די אויפנאַמען פֿאַר די הויכע אָפּיצירן, וואָס זענען געקומען אין הויז אַריין. מיט איר פּראָטעקציע האָט מען אַרויסבאַקומען אַרבעטס־בא־וויליקונגען פֿאַר די דענטיסטישע לאָבאָראַנטן, פֿאַר קויפמאַנס משפּחה, פֿאַר יעקב וויינערס אַ זון אַן אונ פֿאַר ד״ר גרינזיידס אַ זון. אַ צייט שפּעטער האָט מען דערלויבט אַרויסצופֿירן די לאַ־באָראַטאָריע פונם גטעטאָ אין משה קאַלמוסעס הויז, אין שכנות פונם פּרילישן גימנאַזיום. אַ דאַנק די פֿאַרבינדונגען מיט פּריי־ליין נידערמאַן האָט מען זיך אויך פּריער דערוואוסט וועגן געפֿאַנטע „אָקציעס״, און די ידיעות זענען אַיבערגעגעבן גע־וואָרן די יידן אין געטאָ דורך שליחים, וואָס פֿלעגן קומען בגניבה צו קויפמאַנען עפּעס זיך דערווייסן.

דעם 12־טן אַפּריל 1942 האָט פּריילין נידערמאַן דערצײלט קויפמאַנען, אַז צומאָרגנס וועט זיין אַן אָקציע. קויפמאַנס משפּחה האָט מען אַריבערגעפֿירט אין די מיליטער־קאַסערנעס, וואָס זענען געשטאַנען אונטער פידלערס אויפזיכט, אָבער מען האָט נאָך באַוויזן אַיבערצוגעבן די איינוואוינער פונם גטאָ די ידיעה וועגן דער אָקציע. צומאָרגנס האָבן זיך אַ פּאָר הונדערט גסטאַפּאָ־לייט און אוקראַאינישע מיליציאַנטן אָוועקגעלאָזט אין די יידישע הייזער, כדי אַרויסצושלעפּן פון דאָרט די יידן און זיי פֿאַרניכטן. אָבער אַ דאַנק דער פּריצי־טיקער ידיעה האָבן אַ סך יידן באַוויזן זיך צו באַהאַלטן. בלויז זעכציק יידן האָט מען געכאַפּט, אָוועקגעפֿירט זיי אויפן בית־עולם און דאָרט דערשאָסן. די מיינסטע יידישע הייזער זענען

געווען ליידיק, און אין אַ טייל הייזער זענען נאָך די בעטן געווען וואַרעם. די עסטאַפּאַ האָט גאָרנישט געקענט פאַר־שטיין, ווי אַזוי זענען די יידן געוואָרן געווארן וועגן דער אָקציע פאַר דער צייט.

שניידערס פרוי און איר טאָכטער, וואָס זענען געווען באַ־האַלטן אין קעלער פון דער מיליטער־פאָליציי, האָט פידלער באַווייזן צו באַהאַלטן ביי אַ פוילישע משפחה, וואַרטאַנאָוויטש. אין מאַי 1942 איז פידלער איבערגעפירט געוואָרן קיין קרים און האָט מיט זיך מיטגענומען די פרוי שניידער און איר טאָכטער פאַר „קעכינס", אויף אַרישע פּאַפּירן. ביז הייַנטיקן טאָג איז נישטאָ קיין ידיעה פון זיי, און ס׳קען זיין אַז די רוסן האָבן זיי געהאַלטן פאַר דייטשקעס און זיי געהרגעט.

אין די חדשים מאַי און יוני 1942 זענען אַלע מאָל געווען אָנפאַלן. מען האָט יעדעס מאָל גענומען אַ פאָר צענדליגער יידן און אַוועקגעשיקט קיין קאָלאָמיי, און דאָרט זענען זיי געהרגעט געוואָרן אַדער געשטאָרבן פון הונגער. אין יולי 1942 האָט דער עסטאַפּאַ־שף דאָפלער פאַרלאָזט האָראָדענקע, און אויף זיין אָרט איז געקומען אַ נייער שף מיטן נאָמען פעטש, וואָס איז געווען נישט ווייניקער גרויזאַם ווי דאָפלער. אייַ־מאָל איז ער געקומען צו קויפמאַנען און האָט זיך באַקלאָגט אַז ער ליידט פון צייַנווייטיק. קויפמאַן האָט אים אָרויסגעריסן אַ פאָר ציין און געמאַכט אים אַ פּראָוויזאָרישע פּראָטעזע, ביז ער וועט אים קענען אָרייַנשטעלן גאָלדענע ציין. קרעמער, אַ דייטשער אָפּיציר וואָס האָט זיך גוט פאַרהאַלטן מיט קויפ־מאַנען, האָט אים געוואָרנט, אַז פעטש וועט אים באַשיצן פאַר דער גסטאַפּאַ אַזוי לאַנג ער וועט אים דאָרפן צו היילן זייַנע ציין, און דערנאָך וועט ער מיט אים טון דאָס זעלבע וואָס מיט אַלע יידן. נאָכדעם ווי ער האָט דאָס געהערט, האָט קויפמאַן זיך באַמיט צו שלעפן די אָרבעט מיט אַלע מעגלעכע אויסרייַדן, און האָט געווכט אַ מעגלעכקייט זיך אויסצובאַהאַלטן.

אין סעפּטעמבער 1942 האָט קויפמאַן באַקומען אַ ידיעה פון קאָלאָמיי, אַז אַ וואָך שפּעטער וועט ווידער זיין אַן אָקציע אין האָראָדענקע, און ווידער וועט מען הייסן אָרויסנעמען נייַע אָרבעטס־ביכלעך, כדי צו פאָרנאָרן די יידן אויף אייַן פלאַץ. קויפמאַן האָט געווכט זיך צוצוגרייטן אַ פּראָוויזאָריש באַהעלטעניש פאַר דער צייט פון דער אָקציע, און האָט אַפּ־גערעדט מיטן פוילישן גלח. ער זאָל אים לאָזן זיך באַהאַלטן אין קלויסטער אונטערן זייגער. אָבער אין לעצטן מאָמענט איז דער פלאָן צו־נישט געוואָרן. באין ברירה האָט ער געפרווט זיך באַהאַלטן ביי דער פרוי שווארץ, אין שכנות פונם אָרמע־נישן קלויסטער. אָבער אַז ער איז אַהין געקומען, האָט ער שוין דאָרט געטראָפן שמעון קוועטשער מיט זיין משפחה, ווי זיי גייַען זיך דאָרט באַהאַלטן, און די אונגאָרישע זעלנער פונם צווייטן הויז קוקן דאָס צו. איז ער פון דאָרט אַוועק, און האָט איך שמעון קוועטשער געזאָגט אַז ס׳איז אַ סכנה זיך דאָרט צו באַהאַלטן. דערנאָך ביי דער אָקציע האָבן טאָקע די אונגאָרישע זעלנער זיי אויסגעגעבן, און די אַלע וואָס האָבן זיך דאָרט באַהאַלטן, האָט מען אָרויסגעפירט און אַוועק־געשיקט קיין בעלזעץ.

אין לעצטן מאָמענט האָט קויפמאַן באַשלאָסן אָרייַנצוגיין אין דער קאָנטינע פון די דייטשע אָפּיצירן און בעטן הילף ביים הויפּטמאַן ריטער, פידלערס פאָרטרעטער. ריטער איז דאָרט נישט געווען, אָבער די דינסט, אַ קריסטלעך מיידל וואָס קויפמאַן האָט איר אָמאָל פאָררייכט די ציין אומזיסט, האָט פאָרשטאַנען אַז ער זוכט אַ באַהעלטעניש און האָט אים פאָרגעלייגט ער זאָל זיך באַהאַלטן אין קעלער פון דער קאָנ־טינע, אויב דער פעלדוועבל וועט מסכים זיין. דער פעלדוועבל איז באַלד אָנגעקומען און האָט מסכים געווען, בתנאי אַז ריי־טער זאָל אויך מסכים זיין. ער האָט טעלעפאָנירט צום הויפּט־מאַן און האָט באַקומען זיין הסכמה, און דעמאָלט האָט קויפ־מאַן געבראַכט אַהין זיין משפחה, און זיי האָבן זיך דאָרט באַהאַלטן צוויי טעג אין אַן ענג קעמערל, אַן ליכט און אַן לופט צום אָטעמען.

צומאָרגנס זענען זיך צונויפגעקומען אַ סך יידן ביים רע־גיסטרירונגס־אָמט, כדי ערויסצונעמען נייַע אָרבעטס־באַווילי־קונגען. אַז ס׳האָבן זיך פאַרזאַמלט אַ פאָר הונדערט יידן, זענען אָנגענקומען געסטאַפּאַ־לייט און האָבן זיי אַלע אַוועקגעפירט מיט אויטאָס צום זאַמלפּלאַץ, אין הויף פונם פירסט לובאַ־מירסקי, און פון דאָרט האָט מען אַלע אַוועקגעפירט קיין בעל־זעץ אין די גאַזקאַמערן. אַ סך זענען נאָך אין וואָגאָנען געשטאָרבן, פון הונגער און פון ענגשאַפט. בלויז אייַנצלנע זענען אָרויסגעשפּרונגען פון די וואָגאָנען און האָבן זיך גע־ראָטעוועט, צווישן זיי אויך איצי שעכטער.

אַ קורצע ציַיט שפּעטער האָבן די דייטשן געמאַכט אַ נייַע רעגיסטרירונג, אָבער דאָס מאָל איז שוין קיינער נישט גע־גאַנגען זיך רעגיסטרירן; און אַז מען האָט געזוכט אין די הייזער — איז מען זיך צעלאָפן און צעשפּרייט זיך אין די וועלדער אין יענער זייט דניעסטר. אָבער אויך דאָרט זענען כמעט אַלע אומגעקומען.

ווי געזאָגט, האָט קויפמאַן פאָראַהאַלטן די אָרבעט פאַרן קריזיהויפּמאַן פעטש, ביז ער וועט זיך צוגרייטן אַ זיכער באַ־העלטעניש. ענדע נאָוועמבער 1942 איז ער ביי נאַכט אַנטלאָפן מיט זיין משפחה קיין פאָטאָטשיש, און דאָרט האָבן זיי זיך באַהאַלטן ביי אַ פויער אויפן הויף אין אַ בונקער. דעם פויער האָט מען צוגעזאָגט דערפאַר אַ שטיקל פעלד פון צוועלף מאָרג. נאָכדעם ווי קויפמאַן איז אַוועק פון האָראָדענקע זענען דאָרט געבליבן בלויז זיבן יידן, און פון זיי איז בלויז אייַ־נער געבליבן לעבן — ד״ר טאָפּט, וואָס איז געווען אַמאָל דאָקטאָר אין טשערנעלייצע. קויפמאַנס משפחה איז געזען אין דעם ענגן פינצטערן בונקער פונם 27־טן נאָוועמבער 1942 ביז צום 27־טן מערץ 1944, וועו די רויטע אַרמיי האָט פאַרנומען האָראָדענקע.

קויפמאַן, וואָס איז אַליין נישט קיין האָראָדענקער (ער האָט זיך דאָרט באַזעצט אין די צוואַנציקער יאָרן), אונ־טערשטרייכט אַז די האָראָדענקער יידן האָבן זיך מוסטערהאַפט אויפגעפירט אין די שווערע ביטערע טעג פון אומגליק און פאַרניכטונג.

עטל פריפער

אין האראדענקע און אין טלוסטע

פֿאַר דער ערשטער אָקציע זענען געקומען די ס.ס.־תל־ייִנים קיין האָראָדענקע אָנצוגרייטן די אָקציע; ייִדעס מאָל האָט דער יודענראַט געפֿראָווט זיי אָפּצוקויפן מיט גאָלד און געלט, און ס׳איז זיי אויך געלונגען עס צו טון. ביז ס׳איז געקומען אָ טאָג, ווען ס׳האָט נישט געהאָלפֿן קיין אָפּקויפן. געלט האָבן זיי געגומען, אָבער זיי זענען נישט אַוועקגעפֿאָרן פון דער שטאָט. און ס׳איז קענטיק געווען לויט דעם רוישיקן פֿאַרקער אין יודענראַט (וואָס איז געווען אָקעגן מיין וואוינ־אָרט,) אַז עס גרייט זיך עפּעס אויסער־געווינלעכעס. אויך האָבן שטעטלדיקע באַקומען פּאָסט־קאַרטלעך פון די אַרו־מיקע שטעט מיט דער ידיעה, אַז „וען מען וועט זיי רופן צו דער שמחה, זאָלן זיי נישט גיין״.

צו מיין מאָן, וואָס איז מיט אָ קוזין יאָסל באַדער (אָן אָטוואָצקער וואָס איז געווען אָ פּליט ביי אונדז) אַוועק גע־שעפּטלעך אין גויישן קוואַרטאָל קאָטיקיווקע, האָב איך גע־שיקט זאָגן, אַז ער זאָל אַלץ טון כדי צו פֿאַרלייבן דאָרט. אויך פֿאַר מיר און פֿאַר צוויי קוזינקעס האָב איך צוגעגרייט אַן אָרט ביי אָ פּויער, וואָס האָט צוגעזאָגט אונדז אויסצובא־האַלטן. אָבער אַז מיר זענען געקומען צום פּויער האָט ער אונדז געזאָגט, אַז ער קען אונדז נישט אויסבאַהאַלטן, און מיר זאָלן צוריקגיין אין אונדזער היים.

מיר האָבן נישט געהאַט קיין אָנדערע ברירה. איך האָב געגומען מיינע צוויי קינדער און זיך געלאָזט גיין אַהיים. וועג איך בין צוגעקומען צו דער קאָפּאָפּעראַטיווער מלעטשאַרניע, וואו ס׳האָט געאָרבעט און אויך געוואוינט אַשר שטרייט, האָט מיר זיין פּרוי בראַניע אָ וווּנק געגעבן אָריינצוקומען, און זיך ביי זיי אויסצובאַהאַלטן. איך האָב זייער געוואָלט צוקומען צו מיין אייגענער היים, וואָס איז געווען נישט ווייט. האָט מיך אַשר שטרייט געוואָרנט, נישט אָריסציין אין גאַס, ווייל ס׳איז אָ גרויסע סכנה. אָזוי זענען מיר פֿאַרבליבן, זיצ־דיק אָ גאַנצע נאַכט אויף די בעטן.

שוין פֿאַרטאָג האָבן מיר גיזען, אַז די שטאָט איז אָרום־גערינגלט פון דער אוקראַאַנישער פּאָליציי, און די פּויערטעס, וואָס האָבן געבראַכט גרינס און מילך אין שטאָט אַריין, האָט מען נישט אַריינגעלאָזט. די דירה פון שרייט איז געווען אָ דאַך־וואוינונג, און אין שכנות איז דאָרט געזיצן אָ קליין קע־מערל, און דאָרט האָבן מיר זיך באַהאַלטן אז די ס.ס. איז אַריין, האָבן זיי געפרוּפּ: „עפּנען!״ און שרייסט פּרוי איז געווארן איבערראַשט און האָט געענטפֿערט: „יאָ, איך קאָמע באַלד!״, און האָט אַריך אירע צוויי קינדער, הערשעלע און דוד, מיטגענומען. מיר זענען געלאָגן אין דער פּינסטערניש, און די ס. ס. האָט געגלויבט, אַז ס׳איז שוין מער קיינער דאָרט נישטא.

ליגענדיק אָזוי האָבן מיר גהערט, ווי צוויי פּויערטעס, וואָס האָבן געאָרבעט אין דער מלעטשאַרניע, האָבן גערעדט, וויאָזוי זיי וועלן זיך צעטיילן מיטן ביסל האָב און גוטס, און דער אוקראַאַינישער דירעקטאָר האָט געזאָגט צו זיין געהילף אַז שטרייט וועט זיך מסתם ראַטעוון, און ס׳איז נישט אַנ־שטענדיק מען זאָל אָפּראַבוון זיין ביסל האָב און גוטס, מען דאַרף אָלץ פֿאַרשליסן, מען זאָל עס נישט צוגנבענען...

מיר האָבן נישט געוואוסט, אַז אַשר שטרייט איז געלונ־גען אַרויפקריכן אויפן טורעם פון דעם הויז. וועג די מלע־טשאַרניע־אַרבעטער זענען זיך צעגאַנגען נאָך דער אַרבעט, האָט ער צו אונדז פון אויבן גערופן און דערציילט, אַז פון דער הויך האָט ער אָלץ געזען, און חוץ אויטאָמאָבילן אויפן סעמאַקאָוויצער וועג האָט ער אויך געזען אָ 400 יידן פוס־גייער, וואָס זענען געטריבן געוואָרן צו זייער טראָגישן סוף.

אַשר האָט אונדז גהאַייסן זיך ראַטעוון אויפן טורעם, וואו ער געפינט זיך. מיר האָבן אָפּגעשניטן אָ וועש־שטריק, אים אַרומגעבונדן אַרום דעם קערפּער און געצויגן אַזוי אייגער דעם צווייטן אַרויף אויפן טורעם. אַזוי זענען מיר אָפּגעלעגן אָן אָ טרינק וואַסער פון מיטוואָך ערב דער אָקציע און דעם גאַנצן טראָגישן דאָנערשטיק. פרייטיק פֿאַרטאָג האָט די שטאָט אויסגעזען ווי אויסגעשטאָרבן, און פון דער הויך האָבן מיר געזען ווי אוקראַאינישע פֿאָליציאַנטן קלעבן אויס געלע צעט־לען אויף די יידישע הייזער, צו באַצייכענען אַז זיי זענען ליידיק אָן קיין לעבעדיק נפש געפינט זיך נישט אין זיי.

איך האָב געוואָלט וויסן וואָס ס׳איז געשען מיט מיין משפּחה, און האָב געוואָגט אַראָפּצוגיין פונעם טורעם. איך האָב אָפּגערעדט מיט די פֿאַרבליבענע, אָן אויב ס׳וועט שוין גאָרנישט זיין קיין צפּאָר, — וועל איך געבן אָ צייכן מיט דער האַנט, אַז זיי מעגן אַראָפּ פונעם באַהעלטעניש.

מיטן הינטערוועג האָב איך אָנגעהויבן זיך צו דערנע־טערן צו מיין הויז, און איך האָב עס געטראָפֿן פֿאַרשלאָסן גענוי ווי איך האָב עס איבערגעלאָזט. כ׳בין אויך אַריין אין הויז פונעם יודענראַט, ווייל כ׳האָב געמיינט אַז אפשר וועל איך טרעפן דאָרט געראַטעוועטע, אָבער צום באַדויערן האָט געהערשט אָ טויטשטילקייט אין יעדן ווינקל. בלויז אָ באַווייז פון דעם טייוולאָנישן פֿלאָן פון די דייטשן, צו פֿאַרנאָרן די אָרומיקע יידישע סביבה, איז געווען קענטיק: אָ טאָג פריער האָט דער דייטשער פֿאַרוואָלטער געבראַכט מיט זיין אייגע־ברי־טשקע אָ זאַק עפּל פֿאַר די קינדער אין דער קינדער־היים; און אַז כ׳בין אַריין אַהין, האָב איך געטראָפֿן די ט״ש־לער און בענקלעך אויסגעשטעלט, און אויף די טישלעך באַשמירטע שטיקעלעך ברויט, מיט עפּעלעך צוגעלייגט. אָבער די קינדער האָבן זיי נישט באַווירן צו עסן, ווייל מ׳האָט זיי מסתמא גלייך אין דער פרי, ביים אָנהויב פון דער אָקציע, צום טויט געפירט.

איך בין געלאָפן ווייטער, אויף דער גאַס פון מענדל־נח דעם שניידער; איך האָב געמיינט אַז איך וועל צוקומען צו אָ געווירן גוי, וואָס האָט אָ מאָל ביי מיין מאַן ישראל גע־אַרבעט, און מיר האָבן אים באַטראַכט ווי אָ פּריינד, אפשר

וועל איך זיך ביי אים קענען עפּעס געוואָר ווערן. איז מיר אַנטקעגן געקומען מלכה שפּירער, און מיר דערציילט אַז ס׳איז שוין נאָך דער אָקציע, און ווי טראָגיש עס איז אומגעקומען מיין משפּחה, צוזאַמען מיטן גרעסטן טייל פון די האָראָדענקער יידן. בין איך צוריקגעלאָפן צו דער מלעטשאַרניע און געגעבן אַ סימן די אויסבאַהאלטענע דאָרט, אַז זיי מעגן אַרויס, ווייל מען זאָגט אַז ס׳איז שוין נאָך דער שחיטה.

אויף צומאָרגנס און אין די שפּעטערע טעג האָבן זיך ביסלעכווייז באַוויזן אויף דער גאַס איינציקע יידן וואָס ס׳איז זיי געלונגען אין די פאַרשידענע בונקערס און קעלערס זיך צו באַהאַלטן פונ׳ם ערשטן פייער. די דייטשע מאַכט האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז מ׳זאָל זיך אומקערן צו דעם „נאָרמאַלן״ לעבן און צו דער אַרבעט; מען זאָל קיין שום טרויער דערקענען, און מענער זאָלן זיך באַווייזן בלויז ראָזירט. זיי האָבן אויך געמאַכט אַ ציילונג, וויפל יידן עס זענען ביים לעבן געבליבן. און מיר, דאָס בינטל פאַריתומט געבליבענע יידן אין שטאָט, האָבן זיך באַראָטן ווי אַזוי דאָס טראָגישע לעבן ווייטער צו לעבן.

די רוצחים האָבן אָפּגעפירט אין שטאָטישן באָד די קליי־דער פון די דערמאָרדעטע צווייַ טויזנט האָראָדענקער יידן, און געצוואונגען די געבליבענע צו קומען אין באָד וואַשן און פרעסן די קליידער, זיי זאָלן זיי קענען אָפּשיקן קיין דייטשלאַנד. אויך די פרויען פון די אַרטיקע קאָמענדאַנטן פלעגן באַשעפטיקן יידישע שנייַדערינס, וועשנייטאַרינס און גאַרסעט־מאַכערינס, און צוגרייטן הויפנס זאכן און אַוועק־שיקן אין זייערע היימשטעט, און אַזוי האָבן זיי געמאַכט גע־שעפטן. געווייַנטלעך פלעגן די פרויען תמיד צוזאָגן די אַר־בעטאַרינס, אַז ז׳פילו „עפּעס וועט פאַרקומען״ — וועלן זיי די באַשעפטיקטע באַשיצן. פאַקטיש, ווען ס׳איז ע׳עס געשען, פלעגט מען צו ערשט דווקא די באַשעפטיקטע אין די אָפּיצי־רישע היימען צו דער שחיטה נעמען. דאָס איז אויך געווען איינער פון די טריקס פון די דייטשע מערדער.

עס איז שווער געווען פאַרצוזעצן דאָס לעבן אין שטאָט, און יעדער האָט געזוכט אַ וועג, ווי אַזוי צו אַנטלויפן. מיין פאָטער האָט געהאָט פעלדער אין דאָרף סעמאַקאָוויץ, אין אַ גרויסער טייל פון מיין משפּחה איז דאָרט געווען, האָבן מיר זיך אַרויסגעצויגן עטלעכע חדשים נאָך דער ערשטער אָקציע אין דאָרף, צו מיין טאַטן. דאָס האָט מען אויך געמעגט טון נאָר ווען מ׳האָט געהאָט אַ ספּעציעלע דערלויבעניש. איך געדענק, ווי אַ שטעטלדיקער פריינט, וואָס איז געווען באַשעפ־טיקט ביים שטאָט־קאָמענדאַנט ווי אַ קוטשער, איז ספּעציעל געקומען מיר אַ מזל־טוב זאָגן, ווייל מיר האָבן אַ דערלויב־ניש די שטאָט צו פאַרלאָזן.

ווי מיר זענען נאָר אין דאָרף געקומען, איז גלייך גע־וען אין האָראָדענקע די צווייטע אָקציע, פסח־צייט. מיר האָבן מורא געהאַט, אַז מ׳וועט אויך אין דאָרף זוכן יידן, זענען מיר אַוועק פון דער שטוב און אַ גאַנצע וואָך זיך אין די פעלדער באַהאַלטן. און מיר האָבן קיין טעות נישט גע־האָט, ווייל ווען מיר זענען צוריקגעקומען פון די פעלדער אהיים, האָט ביי יעדן יידישן הויז אין דאָרף געוואָרט אַ פּאָ־ליציאַנט, און האָט אַנגעזאָגט דעם באַפעל זיך צו זאַמלען אין האָראָדענקע, אַזוי ווי אַבער די לייטערס פון די „ליגע־שאַפטן״ (גיטער, פאַסטסיעס) האָבן געמעגט באַשעפטיקן פעלד־אַרבעטער צום זומער־סעזאָן, האָבן יידן זיך באַמיט אויפגענומען צו ווערן אַלס אַרבעטער. און אַז מ׳האָט זיך געוויטיקט אין 100 אַרבעטער, האָבן די דייטשע לייטער אויפ־גענומען 500, און יידן האָבן באַצאָלט געלט און גאָלד, כדי זוכה צו זיין אַנגענומען צו ווערן אַלס אַרבעטער. מ׳האָט אַלץ געגלויבט, אפשר וועט דאָס העלפן צו ראַטעוון דאָס לעבן.

די אַרבעט אין פעלד איז געווען זייער אַ שווערע, ווייל די פויערן אַליין האָבן נישט געאַרבעט, און געהאָט הנאה זעענדיק ווי יידן אַרבעטן, ווי אַמאָל יעדער פאַרנאָלן האָט גע־אַרבעט. אַלס אַרטיקע מענטשן האָבן מיר געהאָט אַ ביסל חסד ביים פּריץ, און מ׳האָט זיך באַמיט אונדז צוצוטיילן צו לייכ־טערע אַרבעטן. אַבער פאַרן עסן האָבן מיר אַליין באַדאַרפט זאָרגן.

ס׳איז אַבער געווען אַ הונגער יאָר, אָפילו פאַר די פויערן. כ׳בין אַ געבוירענע אין דאָרף סעמאַקאָוויץ, און האָב גע־מיינט אַז ס׳וועט פאַר מיר לייכטער זיין צו באַקומען אַ ביסל שפּייז. פלעג איך ביי נאַכט גיין אין די פויערישע הויפן, אַבער קיין שום טיר האָט זיך פאַר מיר נישט געעפנט. בלויז בילעט־דיקע הינט האָבן מיך אויפגענומען, ביז איך האָב אויפגע־הערט צו גיין. מיט שווערקייטן האָבן מיר דערוואָרט דעם נייַעם שניט פון תבואה, און מיט אַ ספּעציעלער דערלויבע־ניש פונעם פּריץ לעווטשיק האָבן מיר געקליבן זאַנגען נאָכן שניט און זיי געמאָלן אויף דער זשאָרנע און פון דעם מעל געקאָכט קאָלעשע. דאָס איז געווען די איינציקע שפּייז, וואָס מיט איר האָבן מיר דערהאַלטן דעם גוף.

אין דער צייט האָט עס געהייסן, אַז ווען מ׳האָט אַ באַ־שטעטיקונג פונעם יודענראַט, אַז מ׳איז אַ „נוצלעכער יודע״, קען מען באַקומען אַרבעט. מ׳האָט אונדז צוגעזאָגט, אַז מער־בוים פונעם יודענראַט וועט פאַר מיין מאַן אַרויסנעמען די באַשעטיקונג. די פראָגע איז נאָר געווען, ווי אַזוי קומט מען אַריבער קיין האָראָדענקע. מיין מאַן מיט מיט טאָכטער האָבן געוואָגט מיט אומועגן צו גיין אין שטאָט אַריין. אַבער ס׳האָבן מיין מאַן געכאָפט די פּוילישע פאַליציאַנטן (אין דינסט פון ס.ס., וואָס מ׳האָט זיי גערופן „קרעפאָוצעס״) און אים אַזוריותדיק געשלאָגן און געפּיניקט. ער איז צוריקגע־קומען שוואַר קראַנק, און מיר האָבן אים באַהאַלטן במשך צוויי וואָכן צווישן שטיין־פּעלזן אין פעלד און אים געראַטע־וועט. וויל מיין מאַן איז צו דער אַרבעט נישט געקומען, איז מיין פערצן־יאָריקער יינגל פאַר אים געגאַנגען אָפּצערן אין פעלד; און ביינאַכט האָט ער פאַר זיך געאַרבעט אַלס פאַס־טעך פון פערד.

מיר האָבן איבערגעלעבט אין דאָרף דעם גאַנצן זומער, און האַרבסטצייט האָבן מיר באַדאַרפט צוריקפאָרן אין שטאָט אַריין, אַבער אַנשטאָט פאָרן קיין האָראָדענקע, איז אַ טייל פון מיין משפּחה געגאַנגען אַרבעטן ביים בויען אַ נייַע בריק אויפן דניעסטער, אַנשטאָט דער בריק וואָס איז אויפגעריסן געווארן בעת דער מלחמה. די אַנדערע פון דער פאַמיליע זענען

אַוועק אין וואַלד זיך אויסבאַהאַלטן. צו מיין גרויס אומגליק זענען מיינע זין געבאַפט געוואָרן פון דער אַרבעט ביי דער דער בריק דורך די ס.ס. און געבראַכט געוואָרן אין לעמבערג לאַגער יאַנאָווסקא. מיר זענען ווידער אַוועק אין שטאָט אַריין און געקומען גראָד אין דעם טאָג וועו ס׳איז געווען אין האָראָדענקע אַ נייע אַקציע, און מ׳האָט אַלע געפירט קיין קאָלאָמיי אין לאַגער.

מיך האָט מען אויך געכאַפט, און ס׳איז מיר געלונגען פון אַ וואָגן אַראָפצושפרינגען. דעמאָלט האָבן מיר באַ־ שלאָסן זיך איינצולוייז ארויסצוגנבענען און מיר האָבן זיך ווידער געזאַמלט אין וואַלד נעבן סעמאָקאָווין, וואו מיר האָבן זיך שוין איינמאָל אויסבאַהאַלטן.

ס׳איז כדאי צו באַמערקן, אַז דער דייטשער הויפטאינ־ זשעניר, וואָס האָט אַנגעפירט די אַרבעט ביי דער בריק און באַקומען אַ באַפעל איבערצושיקן די אַרבעטער אין האַראַ־ דענקער הויף, וואו די ס.ס.־תליינים האָבן אויף זיי געוואַרט — האָט נישט געפאַלגט דעם באַפעל. זענען די רוצחים געקומען צו דער בריק, געכאַפט אַ צווייי הונדערט יונגע מענטשן און זיי געפירט אין פּאַרמאַכטע וואַגאָנען קיין לעמבערג. אַ העלפט פון די מענטשן זענען פון די וואַגאָנען אַרויסגע־ שפרונגען, און אַזוי אַרום איז מיין ברודערס אַ זון צו אונדז אין וואַלד געקומען.

אונדזער הויפטשטרעבן אין יענער צייט איז געווען אַרי־ בערצוקומען אין יענער זייט דניעסטער, ווייל דאָרט האָט מען נישט געוואוסט, און אפשר נישט געגלויבט, וואָס ס׳האָט אַלץ געטראָפן מיט די יידן אין די שטעט אויף דער דרום־ זייט פונעם דניעסטער.

ס׳איז געווען האַרבסטצייט פונעם יאָר 1942. נאָך לאַנגן פלאָגן זיך ביים אויסבאַהאַלטן אין וואַלד, האָבן מיר געזען אַז דער נאָענטער ווינטער מאָכט עס אוממעגלעך זיך אויפ־ צוהאַלטן אין וואַלד. אַ דאַנק מיין ברודער, וואָס איז ge־ בליבן צווישן די לעצטע פינף יידישע אַרבעטער ביי דער דניעסטער־בריק איז אונדז געלונגען ביינאַכט אין דער פינצטערניש זיך אַדורכצושמוגלען די בריק. דעם וועג קיין סלוסק זענען מיר געגאַנגען נאָר ביינאַכט, דורך סטעטשקעס ווייט פונעם שטראָז, ווי אויך דורך וועלדער. מיר האָבן זיך באַהאַלטן ביי טאָג און זענען געגאַנגען ביינאַכט, און זיך צוגעשלאָגן דורך אסטיטשקע ביז קיין טוסט (טלוסטע), וואו ס׳האָט געווואוינט מיין שוועסטער, אַ פאַרהיראָטע טויבער. זי האָט אונדז געגעבן אַ צימער אין איר הויז.

לויט די באַדינגונגען פון יענער תקופה, האָט די שטאָט געלעבט כמעט אַ נאָרמאַל לעבן. ס׳האָט נישט געהערשט קיין הונגער, ווייל די פויערן האָבן פאָר געלט פאַרוקיפט עסן־ ווארג. מ׳האָט אויך געקענט באַקומען אַלס טאָגלוינער אַר־ בעט ביי די פויערן, און באַקומען באַצאָלט מיט געלט. אַבער מ׳האָט געמוזט זיין אַ גוטער און אויסגעצייכנטער אַרבעטער.

אַ קורצע צייט נאָך אונדזער קומען קיין טוסט האָט מען אַנגעהויבן פילן סימנים פון עדערונגען אין לעבנס־ שטייגער. די אַרטיק יידן האָבן נישט געדן געהערט די דערציילונגען פון אונדזערע דערפאַרונגען מיט די תליינים, און אין זייער נאַיוויטעט האָבן זיי געגלויבט, אַז אַ ברכה פון אַ גוטן־יידן היט זיי, און ס׳וועט זיי חלילה קיין שלעכטס נישט געשען. מיר האָבן אַבער געטענהט, אַז מען דאַרף וואָס גיכער בויען בונקערס און זיין גרייט צום ערגסטן.

מיין שוועסטער האָט געהאַט אַ גרויס הויז, און מיין שוא־ גער איז געווען אַ תבואה־סוחר. דאָס הויז האָט געהאַט אַ שפייכלער און אַ מאַגאַזין, און אונטער דעם אַרט האָבן מיר אויסגעגרוועט אַ בונקער, אין וועלכן ס׳האָבן זיך אויסבאַהאַלטן 36 נפשות. אין גיכן האָבן זיך אָנגעהויבן די אָקציעס אין טוסט, און וויייל די דייטשט האָבן געפילט אַז עס ברענט זיי די ערד אונטער די פיס, האָבן זיי זיך מיט דער אָקציע צו־ געאיילט, כדי גיך צו ליקווידירן דאָס ביסל געבליבענע יידן.

נאָכדעם ווי טוסט איז געוואָרן „יודענריין", ווי די רוצ־ חים פלעגן זאָגן (חוץ די באַהאַלטענע, וואָס זענען נישט ge־ כאַפּט געוואָרן), האָבן מיינע זין אָנגעהויבן אַרבעטן אין דער ליגענשאַפטן (גוט) קאָזיאָ־גורא. אַבער וועו זיי זענען ge־ קומען, האָבן די יודענראָט־מענטשן זיי געכאַפט און אַוועק־ געשיקט צוזאַמען מיט אַנדערע אַרבעטער אין אַרבעטסלאַגער ליסאָוצע.

אַרום דער צייט האָבן די נאַציס דורכגעפירט אין טוסט די לעצטע אָקציע, און זיך דערוואוסט אַז אין אונדזער הויז איז פאַראַנען אַ בונקער — מיר האָבן אַבער רעכטצייטיק פאַר־ לאָזט אונדזער באַהעלטענישּ. אַדאַנק דעם, וואָס מיינע זין האָבן געארבעט אין לאַגער ליסאָוצע, האָט דער פירער פונעם לאַגער העסיע קרעמער מסכים געווען אונדז צו נעמען אַהין, הגם מיר זענען נישט געווען קיין „אַרבעטפייאיקער עלע־ מענט". אַבער אין אמתן האָבן מיר געארבעט אין פעלד פון זונאויפגאַנג ביז זונאונטערגאַנג. אַבער ס׳האָבן זיך אויך צו דעם לאַגער דערנענטערט די אָקציעס, און מיר זענען אַלע מאָל אַוועק זיך אויסבאַהאַלטן אין נאַענטן וואַלד. אַזוי האָבן מיר געארבעט במשך פון יאָר 1943 אין פעלד, און מיט גרויסער מי האָבן מיר באַקומען אַביסל עסן.

קעגן ווינטערצייט האָט אויסגעבראַכן אַן עפידעמיע פון טיפוס; פיל מענטשן זענען געשטאַרבן, און מיר זענען ge־ בליבן צווישן די ווינציקע. אויך די פאַליציאַנטן, וואָס האָבן אונדז געהיטן ביי דער אַרבעט, האָבן געהאַלפן אַז די צאָל פאַרבליבענע זאָל אַלץ קלענער ווערן.

די דייטשן וואָס האָבן געפירט די „ליגענשאַפט" (גוט), זענען געווען „אַפּגעקופטע", ווייל נישט די ס.ס. האָבן עס געפירט, נאָר דאָס אַרטס־קאַמאַנדאָ. די ס.ס.־רוצחים האָבן ליקווידירט די אַרומיקע שטעט און דערפער, ווי אויך די לאַ־ גערן בורקין־ווילק, סטופּעק, קאַמיאַנעק און אגעלויבט אַז ס׳זענען מער קיין יידן נישט געבליבן; און דערפאַר האָבן זיי פאַרלאָזט דעם ראַיאָן. די דייטשן פון דעם אַרטסקאַמאַנדאָ זענען נישט געווען אַזוי בלוטדאָרשטיק ווי די ס.ס., און דערפאַר זענען געבליבן פון די 15.000 מענטשן, וואָס זענען יעווען אין די לאַגערן, ווייניקסטנס 800. ווינטערצייט זענען די לעבעדיק־געבליבענע באַשעפטיקט געוואָרן ביי טאַבאַק־ אַרבעט און אין דער הויף־ווירטשאַפט.

סוף־סוף האָבן זיך באָוויזן די ערשטע סימנים פונעם דייטשן ריקצוג. אויפן וועג באָרשטשאָוו־ליסאָוויץ, מיט די דייטשן זענען אָנטלאָפן די וולאָסאָוצעס. אויפן וועג צוריק האָבן זיי אויסגעהרגעט אַלע לעבעדיק־געבליבענע יידן אין די לאָגערן, און דער רעשט געבליבענע יידן האָבן זיך אין טויסט געזאַמלט. דער אָבערלייטער פונעם הויף האָט אַפּילו געשטעלט סאָלדאָטן אויף צו היטן די יידן פון איבערפאַלן. אָבער אַז די פּאַרטיזאַנען זענען איבערגעפאַלן דעם דייטשן אָבערלייטערס הויז אין אויך אַוועקגענומען די פערד, האָט ער פּאַרלאָזט זיין אָרט. דאָס איז געווען אַ צייכן פאַר די וולאָסאָוצעס, צו בושעווען פריי. זיי האָבן געוודפט יעדן איינעם, געהעצט די אָרומיקע פויערן און האָבן זיי באַשולדיקט, אַז זיי באַהאַלטן אויס די יידן, וואָס וועלן דערנאָך מאַכן יד־אחת מיט די קאָמוניסטן און הערשן איבער זיי... על־כן איז בעסער די יידן אויסהרגענען, ס׳זאָל פון זיי נישט בלייבן קיין זכר און קיין עדות צו די מעשים פון די וולאָסאָוצעס. די העלפֿער־קאָמפּאַניע האָט ליידער געווירקט, און יעדער פויער וואָס האָט געטראָפן אַ יד האָט אים געהרגעט.

מיר, דאָס קליינע ביסל יידן, וואָס מיר זענען געבליבן, האָבן געלעבט אין טויסט (טלוסטע) אין צווישן בארַאָקן, נישט וויט פונעם שטראָז, און מיר זענען געווען פול מיט פחד. דייטשן זענען שוין נישט געווען, און אונדזער וואָך איז באַשטאַנען פון אוקראַאינישע פּאָליציי. און דאָ האָט געטראָפן אַ נס, אַז די פּאָליציאַנטן איז באַפֿאַלן אַ פחד פאַר דער רוסישער אַרמיי, וואָס איז שוין געווען נאָענט, און זיי זענען אַליין אַנטלאָפן און אונדזו געלאָזט אַליין.

עטלעכע שעה נאָך דעם איז אַריין אין שטאָט דער ערשטער רוסישער פּאָטראָל מיט דריי טאַנקן. די יונגע בחורים זענען זיי אַנטקעגן געלאָפן. די רוסישע סאָלדאָטן האָבן געמיינט, אַז דאָס איז אַ „באַנדע״ און האָבן זיי צעהייסן הויבן די הענט אין דער הויך. אַז די בחורים האָבן געזאָגט: מיר זענען געבליבענע יידן — האָבן די רוסן געענטפערט: ווי אַזוי איז עס מעגלעך? מיר פאָרן פון סטאַלינגראַד ביז אַהער, און מיר האָבן קיין איין־ייד נישט באַגעגנט, ווי אַזוי זענט איר לעבן געבליבן?

פאָרצייכנט פון יהושע שטרייט

יהושע ווערמוט

מיינע איבערלעבענישן

א. די אָקקיזעס אין האָראָדענקע

בשעת דעם ערשטן און גרעסטן פאָגראָם אויף די האָראָדענקער יידן אין דעצעמבער 1941 האָב איך זיך געפונען אויסער דער שטאָט. נאָך די רדיפות אין יאָרן 1939—1941 האָב איך צוזאַמען מיט מיין משפחה פאַרלאָזט אונדזער שטאָט. מיר האָבן געוווינט אין קאָלאָמייע, אין דאָ האָב איך איבערגעלעבט די שחיטות פון קאָלאָמייער יידנטום. איך האָב אויך דאָ פאַרלוירן מיינע נאָענטע, און נאָר על־פי נס, זייענדיק פאַרשטעקט בשעת די פאָגראָמען אין פאַרשידענע אונטערערדישע בונקערס, בין איך געבליבן ביים לעבן. אין אויגוסט 1942 האָב איך זיך דעצידירט אומצוקערן קיין האָראָדענקע און דאָרט צוזאַמען מיט מיינע ביים לעבן געבליבענע חברים זוכן אַ מעגלעכקייט זיך צו ראַטעוונען.

אין האָראָדענקע האָב איך געטראָפן די יידישע באַפעלקערונג אין זייער אַ גרויסער שפּאַנונג. די דייטשן האָבן געפּאַרט אַ רעגיסטראַציע פון אַלע יידן. די מעלדונג פון די נאָציס האָט אויפגעפּאָדערט אַלע יידן זיך צו פאַרזאַמלען אויף אַ באַשטימטן אָרט מיט זייערע אַרבעט־ביכלעך און זיי דאָרט אָפּצושטעמפּלען. ווער עס וועט נאָך דער רעגיסטראַציע בלייבן אַן אַזאַ אָפּגעשטעמפּלט אַרבעט־ביכל, וועט — לויט יענער מעלדונג — דערשאָסן ווערן. דער יודענראַט האָט באַקומען אַן אויפטראָג צו פאַרזיכערן דאָס ערשיינען פון די יידן צו דער דערמאָנטער רעגיסטראַציע, און גלייכצייטיק האָט מען זיי פאַרזיכערט, אַז די מענטשן וואָס וועלן קומען צו דער רעגיסטראַציע וועט קיין שלעכטס נישט געשען.

צוליב דער דערפֿאָרונג פון די ערשטע אַקציעס, וועלכע זענען פאָרגעקומען אויף ענלעכע אופנים, האָט זיך געשאָפן אַ גרויסע שפּאַנונג און נערוועזיטעט ביי די מענטשן. זיי האָבן געפּילט אַז עס דערנענטערט זיך אַ פולשטענדיקער אונטערגאַנג פון די האָראָדענקער יידן. אָבער נישט רעכענדיק זיך מיט דער בולטער כוונה פון די דייטשן, איז דער האָראָדענקער יודענראַט געשטאַנען אויף דעם שטאַנדפונקט, אַז מען דאַרף יאָ גיין צו דער רעגיסטראַציע, ווייל אין קעגנפאַל וועט ער דאַרפן טראָגן די פאָלגענטוואַרטונג פאַרן נישט דערשיינען פון די יידן לויט דעם באַפעל פון די דייטשן.

די לעצטע צוויי טעג פאַר דער רעגיסטראַציע איז דער יודענראַט געווען באַלאַגערט מיט מענטשן, יוּלכע זענען געקומען הערן אייניער פון צוויי־טן וואָס מען זאָל טון: צי גיין אויפן זאַמל־זלאַץ, וואָס שמעקט מישן טויט, אַדער אפשר נישט גיין, וואָס שמעקט אויך מיטן טויט. יעדער אייניער איז געשטאַנען אַ פאַרצווייפלטער און פאַרגליווערטער, נישט געוואוסט וואָס ס׳איז גלייכער צו טון. יעדער אייניער האָט געוואָלט הערן אַן עצה פונעם צווייטן — קיינער האָט אַבער נישט געזען קיין אויסוועג פון דער שוערער סיטואַציע. אַלע האָבן געפּילט, אַז עס קומט אַ פולשטענדיקער אונטערגאַנג.

אין לעצטן מאָמענט האָט דער יודענראַט אויפגעפאָדערט אַלע מענטשן צו שטעלן זיך פינקטלעך אויפן פלאַץ, לויט די פאַראַדנונגען, און אויך באַשׂימט אַ געוויסע סדר פון דערשיינען. נאָר אַ קליינער טייל יידן האָבן זיך דעצידירט נישט צו פאָלגן און נישט צו דערשיינען אויפן רעגיסטריר־נגס־פּלאַץ. זיי האָבן זיך צוגעגרייט שפּיזן אויף אַ לענגערער צייט און האָבן זיך פאַרשטעקט אין פאַרשידענע אונטערערדישע באַהעל־

טענישן. צווישן דער קליינער צאָל מענטשן בין איך אויך געווען. דער גרעסטער טייל פון דער באָפעלקערונג — און הויפטזעכלעך די יונגע, אַרבעטסֿפּאיִקע מענטשן — האָבן זיך געשטעלט דעם 7־טן נאָוועמבער 1942, זייגער אַכט אינדערפרי, אויף דעם גרויסן רינג־פּלאַץ, גלויבענדיק אין די הייליקע פֿאַרזיכערונגען, אַז דאָס מאָל וועט זיי גאָרנישט געשען.

ווי נאָר אַלע האָבן זיך פֿאַרזאַמלט, איז דער פּלאַץ אַרומ־גערינגלט געוואָרן דורך הונדערטער דייטשע און אוקראַאַי־נישע מיליציאַנטן, באַוואָפנטע מיט מאַשין־געווערן, און אַלע יידן זענען גלייך פונעם פּלאַץ געפּירט געוואָרן צו די צוגעגרייטע וואַגאָנען, אין וועלכע מען האָט זיי אַוועקגעפּירט אין די לאַגערס צו די גאַז־קאַמערן. נאָר 80 מענטשן, וועלכע זענען אָנערקענט געוואָרן אַלס קוואַליפּיצירטע פֿאַכלייט, זענען באָפֿרייט געוואָרן. בלויז די 80 מענטשן האָבן געהאָט דאָס רעכט לעגאַל צו בלייבן אין שטאָט, אַלע איבעריקע האָבן געזאָלט דערשאָסן ווערן.

די באַהאַלטענע יידן האָבן זיך געפונען אין אַ מצב אַן אַן אויסוועג. באַוווּסט זיך אויף דער גאַס האָט מען נישט געטאָרט, ווייל יעדער דייטש אַדער אוקראַאינער האָט געהאַט דאָס רעכט זיי צו דערשיסן אויפן אָרט; בלייבן פֿאַרשטעקט איז אויך געווען אוממעגלעך; איז געבליבן דער אויסוועג — צו אַנטלויפן. וואוהין אַנטלויפן — האָט קיינער נישט געווואוסט. קיין שום גוי האָט נישט געוואָלט אויסבאַהאַלטן אַ יידן. אַסך משפחות, וועלכע האָבן געהאַט גוט באַקאַנטע גויים, האָבן געלעבט אין דער האָפענונג אַז אין אַ גאָר קריטישן מאָמענט וועלן זיי זיך בייַ זיי באַהאַלטן. אָבער אויך די גוט־באַקאַנטע און פֿאַרלאָסלעכע גויים האָבן אין לעצטן מאָמענט אָפּגעוואָגט צו געבן זייער הילף. די גרעסטע קיין רומעניען איז געווען שטאַרק אָפּגעהיט און יעדן טאָג פֿלעגן די דייטשן צוריקברענ־גען יידן, וועלכע זענען געכאַפּט געוואָרן וועלנדיק שוואַרצן די גרענעץ. אַזוי אָרום האָבן זיך בלויז איינצעלנע דעצידירט צו גיין אויף דעם וועג.

אין אָט דעם פֿאַרצווייפֿעלטן מצב זענען צו אונדז דער־גאַנגען ידיעות, אַז אויף דער צווייטער זייט דניעסטער, אין דער געגנט פון בוטשאַטש און טלוסטע, לעבט נאָך אַ גרעסערע צאָל יידן, וואָס זענען נישט פֿאַרמאַכט אין די געטאָס. מיר האָבן נישט געקאָנט גלויבן, אַז פּופּציק קילאָמעטער וווייט פון אונדז זאָלן נאָך זיין יידן וואָס זענען נישט פֿאַרשפּאַרט אין געטאָס, און מיר האָבן געשיקט אַ מענטש די סיטואַציע אויס־צופֿאָרשן. די ידיעה האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס אַ ריכטיקע. דאָס איבערלעבן יידן אין יענער סביבה איז געמאַכט געוואָרן מיט אַ ספּעציעלער ראַפֿינירטער אויסרעכנונג מצד די דייטשע מערדערס: זיי האָבן געגעבן יידן אַ מעגלעכקייט אָהין צו אַנטלויפן, און שפּעטער, ווען זיי האָבן זיך קאָנצענטרירט אויף איין אָרט, האָבן זיי געהאַט אַ מעגלעכקייט זיי פּולשטענדיק אויסצוראַטן.

די געבליבענע רעשטלעך פון די האַראַדענקער יידן האָבן זיך אָפּגעגעבן אַ קלאָרן דין וחשבון, וואָס עס שטייט זיי פֿאַר, אָבער נישט האָבנדיק קיין אַנדערן אויסוועג האָבן זיי אַנגעהויבן וואַנדערן איבערן דניעסטער קיין טלוסטע און קיין בוטשאַטש. יעדע נאָכט איז אַרויס פון דער שטאָט אַ גרופּע מענטשן. אַ טייל פון זיי זענען אָנגעקומען בשלום אויפן אָרט, אָבער פיל פון די וואַנדערער זענען באַריבט געוואָרן אויף די וועגן, און אָנגעקומען זענען זיי אַהין נישט האָבנדיק פֿאַר וואָס צו קויפן אַ שטיקל ברויט.

צוויי וואָכן שפּעטער האָבן זיך שוין געפונען אין טלוסטע 200, און אין בוטשאַטש 120 האַראַדענקער יידן. איך צוזאַמען מיט אַ גרופּע חברים זענען מיר אַוועק קיין בוטשאַטש. די האַראַדענקער מענטשן זענען געשטאָנען אין אַ שטענדיקן קאָנטאַקט צווישן זיך און אויך דורכגעפּירט פֿאַרשידענע זאַמ־לונגען פֿאַר די האַראַדענקער, וואָס זענען אויף די וועגן באַרויבט געוואָרן.

דריי חדשים שפּעטער האָט זיך אויך אין יענער סביבה אָנגעהויבן די אויסראָטונג פון יידן מיט די זעלביקע, אונדז גוט־באַקאַנטע מעטאָדן.

מיר זענען זוגעטרעטן צו אַרגאַניזירן אַ באַוואָפנטן ווידערשטאַנד. וויסנדיק אַז מיר זענען סיי־ווי פֿאַראורטיילט צום טויט, האָבן מיר כּאָטש געוואָלט נקמה נעמען פון די רוצחים. ס'איז געווען זייער שווער צו באַקומען געווער. אַ פּיסטאָלעט האָט געקאָסט 5000—7000 זלאָטעס, און דאָס איז אין יענער צייט געווען אַסך געלט. מיר האָבן זיך צעוווענדעט צום דאָרטיקן יודענראַט וועגן מאַטעריעלער הילף צו קויפן געווער, דער יודענראַט האָט אָבער נישט אַרויסגעוויזן קיין גרויסע פֿאַרשטענדעניש פֿאַר דער זאַך. מיט פֿאַרשידענע מיטלען, מיט גוטן און מיט שלעכטן, האָבן מיר אַרויסבאַקומען פונעם יודענראַט אַ געווויסע סומע געלט, און מיר האָבן איינ־געקויפט עטלעכע פּיסטאָלעטן און צוויי קורצע (אָפּגעשני־טענע) ביקסן. דעמאָלט האָבן מיר אַרויסגעשיקט גרופּעס מענטשן אין די נאָענטע וועלדער, כדי צוצוגרייטן דאָרט די נויטיקע באַדינגונגען פֿאַר דעם טאָג ווען מיר וועלן מוזן פֿאַרלאָזן די שטאָט.

אָבער אַן אומגעריכטע, אין גרויסן פֿאַרנעם אַרגאַניזירטע ליקווידירונג־אַקציע אין אַלע שטעטלעך פון טשאַרטקאָוואר קאָנט, האָט צונישט געמאַכט אינדזערע פּלענער, וועלכע האָבן געדאַרפט אַרומנעמען אויך די יוגנט פון די אַרומיקע שטעט־לעך. בשעת דער אַקציע זענען אונדזערע מענטשן נאָך נישט געווען צוגעגרייט צו אַן אַרגאַניזירטן באַוואָפנטן מאַסן־ווידערשטאַנד, אַזוי אַז נאָר יעדער איינער וואָס האָט ביי זיך געהאַט געווער, אויך קליינע גרופּעס, האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד אין איינצעלנע הייזער. בעת די איינצעלנע באַ־וואָפנטע אַרויסטרעטונגען פון אונדזערע חברים זענען געשאָסן געוואָרן צוויי דייטשן און דריי אוקראַאינישע מיליציאַנטן.

נאָך דעם פּאַראָם האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז נאָר אַ קליינע צאָל פון אונדזערע חברים זענען געבליבן ביים לעבן. די איבערגעבליבענע זענען אַרויס אין עטלעכע באַוואָפנטע גרו־פּעס אין די שכנותדיקע וועלדער. צווישן די דריי גרופּעס וואָס האָבן געציילט פערציק מענטשן, האָבן זיך געפונען אָט האַראַדענקער.

ב. אין די וועלדער

אידער מיר זענען אַרויס אין וואַלד האָבן מיר זיך נישט געקאָנט פֿאַרשטעלן, ווי אַזוי וועלן עס מענטשן לעבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ, ווי אַזוי וועלן מיר זיך דערנערן? דערפֿאַר האָבן אויך אַ סך פון אונדז געהאַלטן אונדזער צוקונפטיק וואַלד־לעבן ווי אַ ווייטערדיקן המשך פון אונדזערע טראַגישע און אומגליקלעכע ליידן. אָבער שוין אין די ערשטע טעג נאָכן אַרויסמאַרש האָבן מיר זיך איבערצייגט, אַז אַ טעות האָבן געהאַט די וועלכע האָבן זיך געשראָקן פֿאַרן וואַלד־לעבן. אַרויסקומענדיק אויף דער פריי, נישט זייענדיק מער אַרומגע־נומען מיט די הויכע שטעכיקע דראָטן אונטערן שטענדיקן פּחד פון פֿאַגראָם און טויט, האָבן מיר אָנגעהויבן פריי אָפּצו־אָטעמען; מיר האָבן זיך איבערצייגט, אַז דאָ האָבן מיר די איינציקע מעגלעכקייט אַדורכצוהאַלטן, אויב מיר וועלן נאָר פֿאַרשטיין ווי אַזוי זיך אינצואַרדנען.

די ערשטע טעג אונדזערע אין וואַלד זענען געווען שווע־רע. ערשטנס האָט אַ גאַנצע וואָך גערעגנט אָן אַן אויפֿהער, און מיר זענען נאָס געווארן ביז צו די ביינער. צווייטנס האָבן מיר נישט געהאַט קיין דערפֿאַרונג, ווי אַזוי אייַנצו־אָרדנען אונדזער אַפֿראָוויזאַציע. אָבער שוין אין אַ קורצער צייט אַרום האָבן מיר אויפֿגעשטעלט צעלטן, און שפּעטער אויך אונטערערדישע בונקערס. די אַפֿראָוויזאַציע־מעגלעכקייטן האָבן זיך אויך פֿאַרבעסערט, און מיר האָבן אייַנגעאָרדנט אַ קיך, וועלכע האָט דריי מאָל אין טאָג געקאָכט וואַרעמע מאָכלים. די פּראָדוקטן פלעגן מיר באַקומען פון דרי שכנותדיקע דערפער. יעדן אָוונט זענען עטלעכע חברה אַרויסגאַנגען אין די דערפער און אַרייַנגעבראַכט פּראָדוקטן אויפֿן גאַנצן טאָג.

אונדזער באָוואָפנונג איז באַשטאַנען בלויז פון פּיסטא־לעטן. דאָס וואָלד לעבן האָט אַבער באָווּיזן, אַז פּיסטאָלעטן זענען אַ שוואַך וואָפן — פיל וויכטיקער זענען ביקסן און אויטאָמאַטן. דערפֿאַר איז אונדזער ערשטע אויפגאַבע געווען זיך צו באָוואָפנען ווי עס פֿאַרלאַנגען די וואָלד באַדינגונגען. אויף פֿאַרשידענע אופנים איז אונדז געלונגען אונדזער פלאַן צו רעאַליזירן, און אין אַ קורצער צייט אַרום זענען מיר רייכער געווארן מיט 5 ביקסן. אָלע נישט באָוואָפנטע יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין די שכנותדיקע וועלדער, האָבן זיך קאָנצענטרירט אַרום אונדזער גרופּע. זייער מצב איז געווען זייער אַ שווערער. זיי זענען געווען אויסגעשטעלט אויף פֿאַרשידענע איבערפֿאַלן, בעיקר מצד דער אוקראַאיניש־אַר באַפֿעלקערונג, די גויים פלעגן לויערן אויף די וועגן וואָס האָבן געפירט אין די דערפער, און יעדן נישט־באָוואָפנטן ייד האָבן זיי געשאָסן מכות רצח. אַוועקגערויבט פון אים דאָס געלט און די קליידער און איבערגעלאָזט אים פולשטענדיק נאַקעט. אין אַזעלכע פאַלן איז אונדזער אויפגאַבע געווען צו באַזאָרגן קליידער פֿאַר די געליטענע. אין אַזאַ דאַרף, וואו ס׳זענען פֿאַרגעקומען רויב־איבערפֿאַלן אויף יידן, פלעגן מיר באַזוכן ביינאַכט דעם פֿאַרזיצענדן פונעם דאַרף און פלעגן אַוועקנעמען אַזויפיל זאַכן, וויפיל עס איז געווען נויטיק פֿאַר די געליטענע.

די ערשטע צוויי חדשים האָבן מיר נישט געהאַט קיין שום קאָנטאַקט מיט די רוסישע פֿאַרטיזאַנער, און בכלל נישט געוואוסט צי אַזעלכע זענען פֿאַראַן אין אונדזער געגנט. און ווי גרויס איז געווען אונדזער פריידּ, ווען סזענען צו אונדז דערגאַנגען ידיעות, אַז אין די שכנותדיקע וועלדער געפינען זיך רוסישע פֿאַרטיזאַנער. לאַנגע טעג האָבן אונדזערע שליחים געזוכט אַ וועג צו שאַפֿן אַ קאָנטאַקט מיט זיי. צוויי מיידלעך פון אונדזער גרופּע האָבן צופֿעליק אַנגעטראָפֿן אַ פֿאַטראָל פון רוסישע פֿאַרטיזאַנער און זיי געבראַכט אין אונדזער לאַגער. ווי גרויס איז געווען אונדזער שותפותדיקער יום־טוב! מיר האָבן איינגעאָרדנט אַ פייערלעכן מיטאָג, אויף וועלכן סזענען אַרויסגעטראָטן אַפֿאַר רוסישע פֿאַרטיזאַנער און האָבן אונדז אינפֿאַרמירט איבערן מצב פונעם קריג בכלל און אויך וועגן זייער מצב. נאָך דער נישט געלונגענער אָפענסיווע אין די קאַרפּאַטן, אונטער דער אַנפֿירונג פון גענעראַל קאַלפּאַק, וואָס האָט פֿאַרלוירן דעם קאָנטאַקט מיט זייער קאָמאַנדאָטור, האָבן די רוסישע פֿאַרטיזאַנער געבילדעט אָפּגאַריסענע גרופּעס, וואָס האָבן זיך געצויגן קיין מזרח.

די רוסישע פֿאַרטיזאַנער האָבן מיט אונדז פֿאַרבראַכט אַ לענגערע צייט. אַ דאַנק זיי איז אונדז געלונגען זיך בעסער צו באָוואָפענען, מיט זיי צוזאַמען האָבן מיר דורכגעפֿירט פֿאַרשידענע אָפּעראַציעס. אונדזער וואַלד־לעבן האָבן מיר אַזוי וויט אייַנגעאָרדנט, אַז סהאָט אונדז גאָרנישט געפעלט. יעדער האָט באַקומען קליידער (דאָס רוב פון דייטשע סאָלדאַטן און ס.ס.־לייט), מיר האָבן אפֿילו אינסטאַלירט אַ ראַדיא־אַפּאַראָט אויף באַטעריען, אַ דאַנק וועלכן מיר האָבן יעדן אָוונט געהאַט ידיעות פון דער אויסערלעכער וועלט.

פֿאַר דער אַרומיקער באָפעלקערונג און אויך פֿאַר דער אוקראַאיניש־מיליץ און דייטשער זשאַנדאַרמעריע האָט נישט געקאָנט בלייבן קיין סוד, אַז אין דער געגנט זענען פֿאַראַן באָוואָפנטע יידן. נאָך פֿאַרשידענע אָפּעראַציעס וואָס מיר האָבן דורכגעפירט האָבן זיך פֿאַרשפּרייט ידיעות, אַז אין די אַרומיקע וועלדער געפינט זיך אַ שטאַרקער כוח פון באָוואָפנטע יידן. די דאָזיקע ידיעות האָבן אַרייַנגעבראַכט אַ גרויסן פּחד צווישן דער באָפעלקערונג, און קיין גוי האָט נישט געוואָגט אַרייַנצוקומען אין וואַלד אַריין.

פון צייט צו צייט פלעגן די דייטשן, מיט הילף פון אוקרא־איניש־מיליץ, אַרגאַניזירן „אַבלאָווס״ אין די וועלדער. זומער־צייט האָבן די אַבלאָווס נישט געבראַכט קיין גרויסע קרבנות, ווייל אין די גרויסע וועלדער, אין וועלכע מיר האָבן זיך געפונען, איז אוממעגלעך געווען אויסצוגעפינען קליינע באַהאַלטענע גרופּעס פון מענטשן. אויסערדעם האָט די פֿאַלי־צייַ נישט געוואָגט אַרייַנצודרינגען אין די טיפענישן פונעם וואַלד, און זיי האָבן געזוכט אין די „אַלעען״ (וואַלד־וועגן). בכלל איז אין זומער דער מצב געווען אַ לייכטערער, ווייל מיר האָבן געהאַט מער מעגלעכקייטן זיך אויבערצוטראָגן פון אָרט צו אָרט צוליב בעסערער זיכערקייט. וויכטער איז דער מצב געווען נאָר אַ שווערער, און מיר זענען געווען געצוואונ־גען צו ענדערן אונדזער טאַקטיק. אין די וועלדער האָבן מיר

ווייטער נישט געקאָנט פֿאַרבלייבן, ווייל די סימנים אין שניי האָבן געפּירט גלייך צו די ערטער אין וועלכע מיר האָבן זיך איינגעפּונען. אונדזער נייע טאַקטיק איז געווען — נישט צו זיצן אויף אירע אָרט, אַנהויבן צו וואַנדערן אויסער דעם וואַלד, יעדן טאָג אויף אַן אַנדערן פּלאַץ.

צוליב די פֿאַרשטאַרקטע אַבלאָווקע האָבן אויך די רוסישע פֿאַרטיזאַנער באַשלאָסן צו זיין נענטער צום פראָנט. אונדזער גרופּע האָט באַשלאָסן נישט צו גיין אויף די וועגן, ווייל דאָס איז געווען פֿאַרבונדן מיט אַ זיכערן טויט. מיר האָבן גוט געקענט אונדזער באַפעלקערונג, און געוואוסט אַז אויב מיר וועלן גיין מיט די וועגן אויסער די פעלדער, כדי זיך צו דערנענטערן צום פראָנט — אַ שטרעקע פון הונדערטער קילאָמעטער — וועלן מיר אויסגעלייפערט ווערן די דייטשן. מיר האָבן געהאַלטן, אַז פֿאַרזעצנדיק אונדזער ביזאיצטיקע טאַקטיק וועלן מיר האָבן בעסערע שאַנסן זיך אויסצובאַהאַלטן. איינצעלנע חברים זענען אַוועק מיט די רוסן, און מיר זענען פֿאַרבליבן אויפן פלאַץ.

יעדע נאַכט פלענן מיר מאַרשירן 20—30 קילאָמעטער, איבערוואַרפנדיק זיך פון אָרט צו אָרט. אונדזער טאַקטיק האָט זיך אַרויסגעווויזן פֿאר אַ גוטע, ווייל קיום איז נאָר דערגאַנגען צו די דייטשן די ידיעה אַז מיר געפינען זיך אויף אַ געווויסן פלאַץ — זענען מיר שוין געווען 30 קילאָמעטער ווייטער.

צוליב די שטאַרקע פרעסט און ווינטן האָבן מיר אַנגעהויבן שאָפן זיך אויפהאַלט־פלעצער ביי פֿאַרשידענע פוירער (מיינס־טענס פאַליאַקן) אויף אַ טאָג אָדער צוויי. עס האָבן זיך געפונען פוירער וואָס פלעגן אונדז געבן אַרייגלאָזן אויף זייערן אַ בוידעם אָדער אַ שייער — חלילה נישט אויס פריינטשאפֿט צו אונדז, אָדער כדי אונדז צו העלפן אין אונדזער שוועריע לאָגע, נאָר פשוט צוליב ריין מאַטעריעלע טעמים: די פוירער האָבן מיר גוט באַלוינט פֿאַרן דערלויבן אונדז צו פֿאַרברענען אונטער זייער דאַך אַ טאָג אָדער צוויי. אַזוי האָבן מיר זיך אויך געשאָפן 8—10 פֿאַרלעסלעכע אויפהאַלטס־פלעצער אין אונדזער אָפּראַציע געבויט, וואָס האָט אַרומגענומען בערך 150 קילאָמעטער. צוליב זיכערקייט האָבן די פוירער פון דידאָזיקע פונקטן קיינמאָל נישט געוואוסט וועגן מיר וועלן קומען צו זיי. פון צייט צו צייט פלעגן מיר אַריינפאַלן ביינאַכט, פֿאַרברענגען אַ טאָג — און אין אוונט ווייטער מאַרשירן. דערביי זענען מיר אויך געשטאַנען אין קאַנטאַקט מיט באַקאַנטע יידן, וואָס זענען געווען באַהאַלטן ביי פוירערן, און מיר האָבן באַזאָרגט פֿאַר זיי אַלץ אין וואָס זיי האָבן זיך געבויטיקט.

אין די ווינטער־חדשים פון 1943, וועלן די אוקראַאינער האָבן שוין פֿאַראויסגעזען היטלעריס מפלה, האָבן זיי גע־שטרעבט צו ליקווידירן די יידישע באַוואָפנטע גרופּעס; זיי האָבן געוואָלט פֿאַרזאַמלונגען פון דער באַפעלקערונג און אויפ־געקלערט זיי, אַז די באַוואָפנטע יידן זענען די איינציקע עדות וואָס זענען געבליבן לעבן און ווייסן גאַנץ גוט וואָס סאיז פֿאַרגעקומען. מען דאַרף איבערדעם אַלץ טון, זיי זאָלן נישט בלייבן לעבן און נישט איבערגעבן די רוסן, ווי געלן די אוקראַאינער האָבן צוזאַמענגעאַרבעט מיט די דייטשן ביים פֿאַרניכטן די יידן; און עס איז אַ הייליקע אויפגאַבע פון יעדן אוקראַאינער, מיטצוהעלפן דער פאַליציי צו ליקווידירן די באַוואָפנטע גרופּעס.

וויסענדיק אַז אונדזערע באַוועגונגען קומען פאַר ביינאַכט, זענען אין יעדן דאַרף אַוועקגעשטעלט געוואָרן ספּעציעלע מענטשן, וואָס האָבן געדאַרפט נאָכשפּיאָנירן די ריכטונגען פון אונדזערע וועגן, וועגן דער דאָזיקער טאַקטיק פון דער באַפעלקערונג זענען מיר געווען אינפֿארמירט, און מיר האָבן אויסגעמיטן צו גיין מיט די וועגן אַדער דורך דערפער. אונדזע־רע וואַנדערונגען זענען פֿאַרגעקומען איבער די פעלדער, ווייט פון די דערפער.

דאָך איז אונדזער מצב געווען זייער אַ שווערער. נישט איינמאָל זענען מיר איבערגעפאַלן געוואָרן פון די דייטשן און פון דער אוקראַאינישער מיליץ אין די הייזער אין וועלכע מיר פלעגן פֿאַרברענגען בייטאָג — די סימנים אין שניי פלעגן זיי ברענגען ביז אין שטוב אַריין. אָבער קיינמאָל האָבן זיי אונדז נישט געטראָפן נישט־צוגעגרייט צו שטעלן אַ ווידער־שטאַנד, און ווען זיי האָבן אַנגעטראָפן אויף ווידערשטאַנד — זענען זיי תמיד די ערשטע אַוועק פונעם פלאַץ. כמעט טאָג־טעגלעך פלעגן די דייטשן און אוקראַאינער אַרויסשלעפן באַהאַלטענע יידן פון די גויישע קעלערס אָדער בוידעמס, אַרויספירן זיי אויפן הויף און זיי גלייך דערשיסן. אין אַזעלכע פאַלן זענען זיי געווען גרויסע העלדן, האָבנדיק פֿאַר זיך נישט־באַוואָפנטע, אויסגעמאַטערטע פרויען און קינדער. אָבער אַנשטויסנדיק אויף אַ באַוואָפנטן כוח — זענען זיי די ערשטע אַנטרינען פונעם פלאַץ.

אין יאַנואַר 1943, ווען מיר האָבן זיך געפונען ביים דניעס־טער, 30 קילאָמעטער פון האָראָדענקע, האָבן מיר, 4 האָרא־דענקער פון אונדזער גרופּע, באַשלאָסן אַריינצוגיין אין שטאָט אַריין. מיר האָבן געוואָלט זיך אינפֿארמירן, צי ס׳זענען נאָך פֿאַראַן באַהאַלטענע יידן ביי פוירערן, און אויב יאָ — פֿאַר־בינדן מיט זיי אַ קאָנטאַקט, אָדער מיטנעמען זיי מיט אונדז אין וואַלד אַריין.

סאיז שווער צו באַשרייבן וואָס מיר האָבן געפילט ווען מיר האָבן זיך דערנענטערט צו דער שטאָט אין וועלכער מיר זענען געבוירן אין דערצויגן געוואָרן, אין וועלכער יעדער שטיין און יעדער בוים איז אונדז געווען באַקאַנט און האָט אונדז דערמאָנט אונדזער אַמאָליק פריי לעבן, מענטשן־גלייך, מיט משפחה און חברים — און אין אָט־דער שטאָט דאַרפן מיר זיך איצט אַריינגנבנען ביינאַכט ווי פֿאַרברעכער, קיינער זאָל אונדז חלילה נישט באַמערקן.

ווען מיר זענען אַריינגעקומען ביינאַכט צו אונדזערע באַ־קאַנטע גויים, באַרוועס און אין מיליטעריש קלייד־דער, איז אויף זיי אַנגעפאַלן אַ גרויסע שרעק. צוערשט האָבן זיי אונדז נישט דערקענט, און שפּעטער, ווען זיי האָבן זיך איבערצייגט אַז די באַוואָפנטע מענטשן זענען טאַקע באמת געווען האָראָדענקער יונגעלייט — האָבן זיי אונדז וואָס שנעלער געוואָלט זען אויסער זייער שטוב.

ליידער, האָט אונדזער מאַרש קיין שום נוצן נישט געבראַכט. מיר זענען אַפילו יאָ געווען געוואָרן וועגן אייג־צעלנע יידן, וועלכע האָבן זיך אין יענער צייט אויסבאַהאַלטן

אין די סטעפעס אויפן וועג קיין ראַשקאָוו, מיר האָבן אָבער בשום אופן נישט געקאָנט אָנקניפן מיט זיי אַ קאָנטאַקט. דער טאָג האָט זיך דערנענטערט און מיר האָבן געמוזט פֿאַרלאָזן די שטאָט. מיר האָבן זיך געוועדעט צו אַסך באַקאָנטע גויים, זיי זאָלן אונדז דערלויבן צו בלייבן ביי זיי אַ טאָג, עס האָט זיך אָבער קיין אייניער נישט געפונען, וואָס זאָל וועלן מסכים זיין דאַרויף. זייענדיק געצוואונגען צו פֿאַרלאָזן די שטאָט, האָבן מיר רעקווירירט אויף דער קאָטיקווקע אַ וואָגן מיט שטאַרקע צוויי פערד, און דער פויער האָט אונדז אָפּגעפירט קיין דיביק, זייענדיק זיכער אַז מיר זענען הונדערט־פראָצענטיק דייטשן. פון דאָרט זענען מיר צו פוס צוריקגעקומען צו אונדזערע חברים.

די לעצטע חדשים פאַר דער באַפרייאונג איז אונדזער זיכערקייטס־מצב געווארן זייער אַ קריטישער. עס זענען ענט־שטאַנען גרויסע אוקראַאיניש באַוואָפנטע גרופּעס — די באַקאַנטע „באַנדעראָוצעס", וואָס האָבן אונדז דורכאויס געוואָלט פֿאַרניכטן. דער מצב איז אויך פֿאַרשוווערט געווארן דערמיט, וואָס די וועגן (אויך די פעלד־וועגן) זענען געווען באַזעצט מיט דייטשן און אוקראַאיניש מיליטער, און דאָס אַרומוואַנדערן איז כמעט אוממעגלעך געווארן.

אין דער זעלבער צייט האָבן אָבער די דערמאָנטע באַ־וואָפנטע „באַנדעראָוצעס" געמאַכט גרויסע אָנפֿאַלן אויף דער פוילישער באַפעלקערונג אין דער גאַנצער געגנט און האָבן אויסגעהרגעט גאַנצע קאָלאָניעס און דערפער. אויך די פאָליאַקן האָבן זיי געהאַלטן פאַר שעדלעך אין דער צוקונפט. איינמאָל ביינאַכט, ווען מיר זענען געווען אין איינעם פון אונדזערע אויפֿהאַלטס־פונקטן ביי אַ גוט־באַקאַנטן פֿאַליאַק, וואָס איז געשאָנען אין קאָנטאַקט מיט דער פוילישער אונטערערדישער באָוועגונג, און אַ דאַנק אים האָבן מיר באַקומען אין דער ערשטער צייט געווער — איז געקומען צו אונדז אַ דעלעגאַציע פון פֿאַליאַקן, מיט אַ געוועזענעם פוילישן קאָפּיטאַן בראש, מיט אַן אינטערעסאַנטער פראָפּאָזיציע: אַזוי ווי זייער מצב איז איצט נישט זיכערער פון אונדזערן, און ווייל זיי שאָצן אָפּ אונדזער באַוואָפנטן כוח און אונדזער העלדישקייט, וועלכע זענען באַקאַנט דער גאַנצער אַרומיקער באַפעלקערונג — זומען זיי צו אונדז מיטן פֿאַרשלאָג, מיר זאָלן אַריין קומען אַלס אַ געשלאָסענע גרופּע אין די פוילישע דערפער, און מיטהעלפן זיי צו אָרגאַניזירן און צו באַוואָפנען די באַפעלקערונג, כדי צו שטעלן מיט זיי צוזאַמען אַ באַוואָפנטן ווידערשטאַנד קעגן די אוקראַאיניש באַנדיטן, וואָס זענען אונדזערע בשותפות־דיקע שונאים. זיי האָבן אונדז אויך פֿאַרזיכערט, אַז זיי וועלן אונדז אָפּהיטן ווי אייגענע קינדער, וועלן זאָרגן פאַר אונדז אין יעדער הינזיכט און ס׳וועט אונדז ביי זיי זאָרנישט פעלן.

ווי איך האָב פריער דערמאָנט, איז אונדזער זיכערקייטס־מצב אין יענער צייט געווען זייער אַ קריטישער, די באַוועג־גונגס־מעגלעכקייטן — באַשרענקט, און די אָפּראַוויזאַציע — זייער אַ באַשווערטע, האָבן מיר דערפאַר נאָך אַ קורצער באַראַ־טונג מסכים געווען צו זייער פֿאַרשלאָג.

אינטערעסאַנט איז געווען דער אימפּאַזאַנטער קבלת־פנים, וואָס ס׳האָבן אונדז געמאַכט די פֿאַרשטייער פון איינעם פון די פוילישע דערפער. אין די פֿאַרשידענע באַגריסונגען האָבן זיי זיך אָפּגעשטעלט אויף אונדזער העלדישקייט און האָבן גע־וואַרפן שבחים אויף אונדזער אַדרעס. זיי האָבן אונדז געזופּן צו אַ געמיינזאַמען קאַמף קעגן די אוקראַאינישע באַנדיטן, מיר זאָלן זיי מיטהעלפן אַרגאַניזירן די באַפעלקערונג, און צוזאַמען מיט זיי קעמפן קעגן אונדזערע בשותפותדיקע בלוט־שונאים.

אין אונדזער ענטפער אויף זייערע שבחים און פראָפּאָזי־ציעס האָבן מיר זיך אויף אָפּגעשטעלט אויף דער גרויסער צאָל פֿאַליאַקן, וועלכע האָבן מיטגעהאָלפן דעם דייטש אויסמאָרדן אונדזערע שוועסטער און ברידער. זיי האָבן זיך פֿאַרענטפערט דערמיט, וואָס אין יעדן פֿאַלק זענען פֿאַראַן יחידים מיט גע־מיינע פֿאַרברעכערישע נאַטורן, און אַזעלכע פעלן אויך נישט צווישן די פֿאַליאַקן, אָבער דער רוב פונעם פוילישן פֿאַלק האָט געהאַט גרויס מיטגעפיל מיט די יידן.

עס איז אינטערעסאַנט צו באַמערקן, אַז נישט געקוקט דערויף וואָס דאָס פוילישע פֿאַלק האָט געהאַט אין משך פון גאַנצע צוואַנציק יאָר אַ זעלבשטענדיקע מלוכה, איז אין יעדן דאָרף און שטעטל זענען געווען צוויי טעטיק מיליטעריש ארגא־ניזאַציעס און ספֿאָרט־אַרגאַניזאַציעס ווי „סטשעלעץ", „סאָ־קאָל" און אַנדערע, האָבן מיר געטראָפן די פוילישע באַפעלקע־רונג כלל נישט קיין באַוואָפענטע. אויס פחד פאַר די רוסן האָבן זיי אין די יאָרן 1939—1941 אַלע אָפּגעליפערט זייער געווער. דאָקעגן האָבן די אוקראַאינער נישט אָפּגעליפערט זייער געווער לויט דעם רוסישן באַפֿעל, און ביי יעדן אוקראַאי־נער האָט מען געקאָנט געפינען באַהאַלטענע ביקסן, אויטאָמא־טיש געווער און אָפּילו מאַשינען־געווער.

עטלעכע חדשים האָבן מיר פאַרבראַכט אין די פוילישע דערפער. אַסך פֿאַליאַקן פון די שכנותדיקע דערפער זענען געקומען וואויגען אין די דערפער וואו מיר האָבן זיך געפינען. די באַפעלקערונג האָט זיך צו אונדז באַצויגן לויט ווי מען האָט אונדז געזאָגט. יעדן אָוונט האָבן זיי געמאַכט פאַר אונדז אַ סעודה און נאַכטעלט צו אונדזער דיסקאַזיצע אַלץ וואָס האָבן האָרן האָט נאָר געגלוסט. אונדזער טעטיקייט האָבן מיר אויסגעפירט אין די נעכט, בייטאָג זענען מיר געווען אַלע צוזאַמען אויף ערטער, וואָס בלויז געציילטע מענטשן פונעם דאָרף האָבן וועגן זיי געוואוסט. נאָר זונטיק פלעגן מיר אַרויס־גיין בייטאָג אין גאַס מיט אונדזערע אויטאָמאַטישע נאַגאַנעס, כדי צו היטן דעם קלויסטער אין דער צייט ווען די באַפעלקע־רונג האָט זיך דאָרט פאַרזאַמלט. איידער מיר זענען געקומען אין דאָרף אַריין האָט די דאָרטיקע באַפעלקערונג נישט געקאָנט גיין אין קלויסטער, אויס מורא פאַר איבערפאַלן פון די אוקרא־אינישע „באַנדעראָוצעס", וואָס האָבן אין עטלעכע דערפער אַריינגעוואָרפן באָמבעס אין פוילישן קלויסטער. בשעת מען האָט זיך אין אונדזערע דאָרף פֿאַרזאַמלט אין קלויסטער און פיר פון אונדזערע חברים האָבן געהיט פון דרויסן, האָט דער גלח פאַר דער תפילה געזאָגט צום המון: דער היינט קענט איר רואיק דאָוונען, ווייל אויסער דעם בנין געפינט זיך אַ כוח וואָס באַוואָכט אונדז פון אַלעם שלעכטן...

אין דעם פוילישן דאָרף זענען מיר פאַרבליבן ביז צו דער באַפרייאונג.

יהושע נודעלמאן

א צוזאמענשטויס מיט דער פאליציי

נאָכן ליקווידירן פונעם געטאָ אין בוטשאַטש האָט זיך אַ קליינע גרופּע פון האָראָדענקער יונגעלייט אויסבאַהאַלטן אין די וועלדער און זיך אַזוי גערעטעוועט. איך בין געווען איינער פון דער גרופּע, און איך וויל דאָ צוגעבן עטלעכע פרטים וועגן אונדזערע איבערלעבענישן.

אין אליין בין פון טשערנעליצע. מיין פאָטער, און שפּעטער אויך איך אליין, פלעגן פאַכטן די וועלדער אין דער גענגט פון טשערנעליצע, צום אויסהאַקן. אין קאָפאַטשינץ, אַ דאָרף לעבן טשערנעליצע, האָבן מיר אויך געהאַט אַן אייגן וועלדל. איך האָב מיך איבערדעם גוט אויסגעקענט אין די וועלדער אין ביידע זייטן פון דניעסטער, און איך האָב אויך געהאַט מאפּעס, מיט וועלכע איך האָב זיך געקענט אָריענטירן אין די וועלדער, בעיקר אין דער גענגט פון פאָטאָק־זלאָטי.

אין דער גרופּע יונגעלייט, וועלכע האָבן זיך אַרויסגעראָטעוועט פון בוטשאַטש און זענען אַוועק אין די וועלדער, זענען געווען פיר האָראָדענקער און נאָך פינף פון אָנדערע שטעט. די פיר האָראָדענקער זענען געווען: יהושע וועראָמוט, ישראל זילבער, און די ברידער יעקב און יוחנן בערנשטיין, פיני בערנשטיינס זין.

בשעת מען האָט ליקווידירט דאָס געטאָ אין בוטשאַטש בין איך נישט געווען אין שטאָט, ווייל איך בין געווען באַשעפּטיקט ביי די דייטשן אַלס פאַכמאַן אין די וועלדער. אויף איינמאָל האָב איך באַקומען אַ באַפעל, צו קומען קיין בוטשאַטש און דאָרט איבערגעבן די חשבונות און די אינסטרומענטן. אויפן וועג קיין בוטשאַטש האָב איך באַגעגנט אַ דאָרטיקן דעטעקטיוו, און ער האָט מיך געוואָרנט איך זאָל נישט פאָרן, ווייל דאָס איז בלויז אַ טריק פון די דייטשן. זיי האָבן אויף אַזאַ אופן פאַרנאָרט אויך דעם דאָקטאָר און דעם צייַדאָקטאָר פון בוטשאַטש און זיי אומגעבראַכט. אַז איך האָב דאָס דערהערט, האָב איך איבערגעלאָזט דעם פורמאַן, כלומרשט האָב איך פאַרגעסן עפּעס מיטצונעמען, און בין אַוועק אין וואַלד זיך באַהאַלטן.

אין וואַלד האָב איך זיך געטראָפן מיט דער גרופּע פון די פיר האָראָדענקער, און זיי האָבן מיר פאָרגעשלאָגן מיר זאָלן זיך האַלטן צוזאַמען; איך וועל זיי העלפן זיך אָריענטירן אין די וועלדער, און מיר וועלן צוזאַמען זוכן אַ וועג זיך צו ראַטעוון. איך האָב גערן מסכים געווען צו זייער פאָרשלאָג.

דאָס אַלץ האָט פאָסירט אין האָרבסט, אין אָקטאָבער 1943, און מיר האָבן געדאָרפט זיין גרייט דורכצוהאַלטן די לאָנגע שוווערע חדשים פון ווינטער. דאָס איז געווען גאָר אַ שווערע זאַך, און איך קען זאָגן אַן שום באָרימעריי, אַז אין אַ גרויסער מאָס איז אונדז געלונגען דורכצוהאַלטן אַדאָנק דעם וואָס איך האָב מיך אויסגעקענט אין די וועלדער און האָב דאָרט געהאַט אַ סך באַקאַנטע גויים, וועלכע האָבן אַמאָל ביי אונדז געאַרבעט.

איך וויל דאָ דערציילן וועגן אַ צוזאַמענשטויס, וועלכן מיר האָבן געהאַט מיט אַ גרופּע פון דייטשער און אוקראַאיניסער פאָליציי, דעם 28־טן פעברואר 1944. אַ טאָג פריער האָבן מיר זיך באַהאַלטן ביי אַ באַקאַנטן גוי מיטן נאָמען דאָמקע־וויטש, וואָס האָט געוואוינט אין וואַלד ביים דניעסטער, נישט וויַיט פון טשערנעליצע. וויַי־נישט־וויַי איז די פאָליציי דערגאַנגען אַז מיר געפינען זיך דאָרט, און אַ גרופּע פון דייטשע און אוקראַאינישע פאָליציילייט האָט זיך דערנענטערט צום הויז אין דער מיטאָגצייט. מיר האָבן זיי דערזען פון וווייט, האָבן מיר פאַרשלאָסן די טיר און זיך באַהאַלטן. זיי האָבן נישט געוואָגט גלייך אַריינצוגיין, האָבן זיי געשריגן צו אונדז מיר זאָלן אַרויסגיין און זיך איבערגעבן. אַז מיר האָבן נישט געענטפערט, האָבן זיי אָנגעהויבן צו שיסן. מיר האָבן געענטפערט מיט פייער, און ס׳האָט זיך גענאָמען אַ געשיסעריי, וואָס האָט געדויערט כמעט אַ שעה. צום גליק האָבן מיר עטלעכע טעג פריער איינגעקויפט הונדערט קוילן, און אַזוי האָבן מיר זיך געקענט האַלטן אַ שטיקל צייט. עגדלעך האָבן מיר באַשלאָסן, אַז מיר מוזן אַרויס פון הויז. פינף פון אונדז זענען געבליבן אין שטוב און האָבן וווייטער געשאָסן, די אַנדערע פינף (און איך צווישן זיי) האָבן זיך אַרויסגענבעט פון שטוב און זענען פאַרגאַנגען אין רוקן פון דער פאָליציי. דערנאָך האָבן מיר אָנגעהויבן צו באַשיסן די פאָליציי, און וועג זיי האָבן זיך געווענדעט קעגן אונדז, זענען די אַנדערע פינף אַרויס פונעם הויז. ביי דעם געשיסעריי איז אַ דייטש פאַרוואונדעט געוואָרן, האָבן די פאָליציילייט פאַרלאָזט דעם פלאַץ, מן הסתם כדי צו ברענגען פאַרשטאַרקונג. מיר האָבן אויסגענוצט די צייט און זענען באַלד אַוועק און מיט אונדז איז מיטגעגאַנגען די עלטערע טאָכטער פונעם גוי, מאַריסיאַ. דער גוי אַליין און זיין וויַיב זענען דעמאָלט אינגאַנצן נישט געווען אינדערהיים.

עטלעכע שעה שפּעטער האָט זיך די פאָליציי אומגעקערט, אַבער מיר זענען שוין דאָרט נישט געווען, האָבן זיי אַרויסגענומען פונעם הויז די קלענערע קינדער וואָס זענען דאָרט געווען און האָבן דאָס הויז מיט אַלעמען פאַרברענט.

נאָך דעם אַלעמען איז געווען נאָך שווערער זיך אויסצובאַהאַלטן, ווייל די פאָליציי האָט אונדז נאָכשפּיאָנירט. זענען מיר אַריבער אין יענער זייט דניעסטער און האָבן זיך עטלעכע טעג אויסבאַהאַלטן אין די וועלדער. זייענדיק דאָרט האָט מען אונדז פאַרבעטן אין אַ פוילישׂ דאָרף, מיר זאָלן העלפן זיי באַשיצן זיך פאַר די בענדעראָווצעס. דאָרט זענען מיר שוין פאַרבליבן ביז די סאָוויעטן האָבן די געגנט באַפרייט.

משה בלאזנשטיין ז״ל

וויאזוי איך בין לעבן געבליבן

ביים אויסברוך פונעם קריג צווישן דייטשלאַנד און דעם ראַטן־פאַרבאַנד בין איך געווען אין לעמבערג. דעם ערשטן אָדער צווייטן יולי 1941 בין איך צוריקגעקומען צו מיין מוטער, וואָס האָט געוואוינט אין קאָלאָמקי, אַ דאָרף וויַיט פון האָרא־דענקע אַ 15 קילאָמעטער. דעמזעלבן טאָג האָט דאָס אונגא־רישע מיליטער אַריינמאַרשירט קיין האָראָדענקע. אין שטאָט האָבן די אונגאָרן איבערגענומען די רעגירונג, דאָקעגן אין די דערפער איז ענטשטאַנען אַן אוקראַאינישע מיליץ, וואָס האָט אָפטמאָל אויסגענוצט איר מאַכט צום שאָדן פון דער יידישער באָפעלקערונג. אין אַ טייל דערפער איז עס דער־גאַנגען צו פאָגראָמען, און אין ניעזוויסקאָ האָבן די אָרטיקע אוקראַאינער אויסגעהרגעט אָלע יידן פונעם דאָרף, בערך 60 נפשות, און זיי אַריינגעוואָרפן אין דניעסטער. נישט איינמאָל זענען געשווימען מיטן דניעסטער גאַנצע משפחות, אָפטמאָל צונויפגעבונדן מיט אַ דראָט.

צווויי וואָכן שפעטער, בערך דעם 15־טן יולי 1941, האָבן אָנגעהויבן קומען קיין האָראָדענקע טראַנספאָרטן מיט אונ־גאַרישע יידן, וועלכע מען האָט מיט אויטאָס געפירט קיין אוקראַאינע. אָסך פון זיי זענען פאַרבליבן אין האָראָדענקע און אין די שכנותדיקע שטעטלעך און דערפער. אַ טייל פון די פאַרטריבענע זענען אויסגעמאַרדעט געוואָרן דורך די דייטשן אין דער אוקראַאינע, און נישט וויניק פון די פאַרבליבענע זענען אויסגעמאַרדעט געוואָרן דורך די אוקראַאינער, צוזאַמען מיט די הייַמישע דאָרפסיידן.

אין האָראָדענקע האָבן די יידן, לויט דער פאַראָרדענונג, געמוזט טראָגן אַ גלען פּאַס און האָבן נישט געטאָרט פאַרלאָזן די שטאָט.

די ערשטע אָקציע איז געווען דעם 4־טן און 5־טן דעצעמ־בער 1941. די אוקראַאינישע מיליץ האָט צונויפגעטריבן אָלע יידן אין דער גרויסער שיהל, און פון דאָרט האָט מען זיי אַוועקגעפירט קיין מיכאַלשטע, וואו מען האָט אַ טאָג פריער צוגעגרייט אַ גרויסן גרוב ביים דניעסטר, ניט וויַיט פונעם פּענסיאָנאַט. אויסערן גרוב האָט מען אַוועקגעלייגט אַ ברעט, אויף וועלכן ס׳זענען יעדעס מאָל אַרויפגעגאַנגען 5 מענטשן, און מען האָט זיי מיט איין סאַלווע אין קאָפּ אַריין דערשאָסן. געשאָסן האָבן דייטשן פון געסטאַפּא, און די אוקראַאינישע מיליץ האָט געהיטן. איינצעלנע זענען געפאַלן אין גרוב אַריין לעבעדיקע און זענען דערנאָך ביינאַכט אָנטלאָפן. איך אַליין האָב געזען אַ ינגל, וואָס איז אַרויס פון גרוב און איז אָנטלאָפן. דאָס איז געווען אין דעם ערשטן טאָג פון דער אָקציע. דעמזעלבן טאָג האָט מען אין גאַס דערשאָסן עדווארד גרינ־בערג, וואָס האָט געפרווועט אָנטלויפן פון דער מיליץ.

אין דער נאַכט פונעם 4־טן אויפן 5־טן דעצעמבער האָט זיך אָנגעהויבן אין שיהל די סעלעקציע פון פאַכלייט. געוווסט האָט מען שלאָסערס, סטאָלערס און אָנדערע בעלי־מלאכה. מיין ברודער יהודה־חיים האָט זיך דעמאָלט גערעטעוועט אַ דאָנק דעם וואָס ער האָט זיך געמאָלדן אָלס פאַכמאַן, אָלס אייער־פאַקער.

דעם 5־טן דעצעמבער אינדערפרי האָט מען ווידער אַרויסגעפירט מענטשן מיט אויטאָס, אָבער צו מיטאָג האָט מען צונויפגענומען די איבערגעבליבענע 600 יידן און זיי צופוס אַוועקגעפירט קיין מיכאַלטשע. געפירט האָבן זיי אוקראַאינישע מיליציאַנטן.

בייַ דער אָקציע אין מיכאַלטשע זענען דעמאָלט אומגע־קומען בערך 2400 יידן. פאַר דעם דערשיסן האָט מען זיי געהייסן זיך אויסטון ביז צום העמד, און די קליידער האָט מען צונויפגעלייגט אין פענסיאָנאַט. צווישן די אומגעקומענע איז אויך געווען ד״ר שנייַדער. נאָך דער אָקציע זענען די געסטאַפּא־לייט געקומען צום יודענראַט און פאַרלאַנגט אַ באַשטעטיקונג אויף דער צאָל פון אויסגעהרגעטע יידן, און אַ סומע פון 10.000 מאַרק פאַר די אויסגעשאָסענע קויליַן...

נאָך דער ערשטער אָקציע האָט מען גשאָפן אַ גטאָ אין האָראָדענקע. מ׳האָט אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדנונג, אַז אָלע יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך און דערפער מוזן זיך אַריבערטראָגן אין גטאָ אַריין ביז צום 5־טן אַפּריל 1942. דאָס גטאָ איז געווען באַוואָכט פון אַ יידישער מיליץ.

איך בין אַרויסגעשיקט געוואָרן צו דער אַרבעט ביים בוי פון אַ בריק איבערן דניעסטר. דעם בוי האָט אָנגעפירט אַ דייטשע פירמע: „גוסטאָוו ראָגגע, טיף אונד האָכבאַו״. דאָרט האָבן געאַרבעט בערך פופציק יידן. געוואוינט האָבן מיר אין אַ הויז אין וואָלד, וואָס האָט געהערט צום יידישן מילנער אייזיק, פרישלינגס אַן איידעם. פאַר דער אַרבעט האָבן מיר באַקומען אַ מיטאָג, מיינסטנס פון פענצאַק, און אַ מינימאַלן לוין. טאָג־טעגלעך בין איך פאַרבייגעגאַנגן ביים מאַסן־גרוב, וויַיל אין פענסיאָנאַט האָבן איצט געוואוינט די דייטשע מייסטערס, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט ביים בוי פון דער בריק אין מיכאַלטשע. קומענדיק אין פענסיאָנאַט האָב איך אָפט געפונען פאַרשידענע דאָקומענטן פון די אומגעקומענע, ווי מאָטורא־צייַגנישן און אָנדערע. אַ טייל פון די יידן האָבן באַקומען פאַראָנטוואָרטלעכע שטעלעס, אָלס שלאָסערס, קעכערס און אָנדערע בעלי־מלאכה. אַן אונגאָרישער ייִד איז געווען דער מאָגאַזינער. די איבעריקע האָבן געאַרבעט ביים שלעפן און פירן די סלופּעס און קלעצער, וואָס מען האָט זיי אַרייַנגעהאַקט אין טייַך און פאַרשאָטן מיט שטיינער, אָלס פילאַרעס פאַר דער בריק. אַ טייל פון די שטיינער האָבן מיר געהאַקט פון אַ שכנותדיקן בארג, און אַ טייל האָט מען געבראַכט פון איסטיטשקע (אוסטשיעטשקע) פונעם יידישן בית־עולם, פון וועלכן מען האָט צעהאַקט די מצבות אויף שטיינער. דעם אמת געזאָגט, די דייטשע מייסטערס, אונטער דער אָנפירונג פון אינזשינער וועהר, האָבן זיך נישט שלעכט באַצויגן צו אונדז. איינמאָל בשעת אַ שטורם האָבן מיר געשלעפט אַ פּראָם אויפן דניעסטר. איך בין געווען זייער אויס־

געמאַטערט, ווייל כ׳בין גאָנצע נעכט נישט געשלאָפן מחמת דעם רעש אין אונדזער לאָגער, וואו ס׳זענען אין איין צימער געשלאָפן ביי אַ צוואַנציק מענטשן, צווישן זיי פרויען און קינדער. אַז דער אינזשינער וועהר האָט מיך געזען אַזוי אויסגעמאַטערט, האָט ער געזאָגט מיט רחמנות: „דיזער איז שאָן רייף צום ערשיסען״...

אין אַפּריל 1942 איז פֿאַרגעקומען אין הארַאדענקע די צווייטע אַקציע, אין אַ קלענערן פֿאַרנעם. ביי דער אַקציע זענען אומגעקומען 140 יידן, צווישן זיי אברהם זיידמאַן פון דער קאָטיקווקאַ, וואָס איז געלעגן אין שפּיטאָל און דאָרט האָט מען אים אויפֿן בעט דערשאָסן.

אין יולי 1942 האָט מען אָנגעהויבן ליקווידירן דאָס גטאָ אין הארַאדענקע, און אַלע יידן האָט מען געהייסן זיך אריבער־טראָגן אין קאָלאָמייער גטאָ. דאָס איז געווען איינס פון די שרעקלעכסטע גטאָס. דאָרט זענען מענטשן געשטאָרבן פֿאַר הונגער אין די גאַסן, און יעדן אינדערפרי איז אַרומגעפֿאָרן אַ וואָגן, צונויפצוזעמען די טויטע. די יידן וואָס זענען געבליבן לעבן אין קאָלאָמייער גטאָ האָט מען צום סוף אַוועקגעפירט קיין בעלזעץ.

אַ טייל פון די הארַאדענקער יידן זענען אַוועק קיין טלוסטע, אָנשטאָט צו גיין קיין קאָלאָמיי, און אַ טייל האָבן זיך טאָקע דאָרט געראָטעוועט. אין הארַאדענקע זענען געבליבן נאָר אַזעלכע וואָס האָבן געהערט צו „גרופּע א״, דאָס הייסט שמאָטע־לאָטניקעס און נאָך אַזעלכע „ספּעציאַליסטן״.

דעם 6־טן סעפּטעמבער 1942 האָט זיך אָנגעהויבן די ענדגילטיקע ליקווידאַציע פונעם יידישן קוואַרטאַל. די יידן האָט מען צונויפגעטריבן אין די געביידעס פונעם הארַאדענקער הויף. דעמזעלבן טאָג האָט מען אויך פֿאַרנומען פון דער בריק 25 יידישע אַרבעטער. געזאָגט האָט מען, אַז מען נעמט זיי בלויז צו אַ רעגיסטראַציע, און צומאָרגנס וועלן זיי צוריקקומען צו דער אַרבעט. כדי נישט צו מאַכן די זאַך פֿאַרדעכטיק, האָט מען גהייסן זיך מעלדן צו דער רעגיסטראַציע בלויז די אַרבעטער פון דער טאָג־שיכט. די אַרבעטער פון דער נאָכט־שיכט זענען פֿאַרבליבן. איך האָב דעמאָלט געאַרבעט אין דער נאָכט־שיכט, און אַזוי האָב איך זיך גערעטעוועט. גייענדיק צוריק פון דער אַרבעט אינדערפרי, האָב איך געזען ווי אוקראַאַניש מיליציאַנטן און די דייטשע מייסטערס פירן אַוועק אונדזערע 25 יידן אויף עטלעכע פורן. צווישן זיי איז אויך געווען מיין ברודער בנימין. דער אינזשינער וועהר, וואָס האָט אונדז אַזוי געזען גיין צוריק פון דער אַרבעט, האָט אונדז גהייסן זיך באַהאַלטן אונטער די געביידעס, כדי די אוקראַאַניש מיליציאַנטן זאָלן אונדז נישט באַמערקן.

אין הארַאדענקע האָט מען אויך די מענטשן פון דער בריק אַרייַנגעפירט אין די מאַגאַזינען פונעם הויף. דאָרט האָט מען אַלעמען געהאַלטן צווישן טעג, אָן עסן און טרינקען. אַז פון פּרויען און קינדער האָבן געבעטן אַביסל וואַסער, האָט מען זיי אַרייַנגעוואָרפן אַביסל בוראַקעס פֿאַר בהמות, און דאָס האָבן זיי אויסגעזויגן. בשעת זיי זענען געווען אין די מאַגאַזינען זענען אַ פֿאָר מאָל געקומען דייטשן מיט זעקלעך און גהייסן די יידן אַרייַנוואַרפן דאָלאָרן, גאָלד און ווערטזאַכן. אַזוי האָבן זיי צונויפגענומען עטלעכע זעקלעך מיט געלט און ווערטזאַכן. אַ טייל האָבן ליבער צעריסן די דאָלאָרן, איידער זיי אַוועקגעבן די דייטשן.

נאָך צוויי טעג האָט מען זיי אַרויסגעפירט פון די מאַגאַזינען, אויסגעשטעלט אין רייען צו פיר אָדער צו אַכט, געהייסן נעמען איינער דעם אַנדערן אונטערן אַרעם, און אַזוי אַוועק־געפירט צו דער באַן־סטאַציע. דאָרט האָט מען דורכגעפירט אַ סעלעקציע: די יונגע באַזונדער, און די אַלטע, די פרויען און די קינדער באַזונדער. די יונגע און אַרבעטס־פּאעיקע האָבן באַקומען יעדער אַ בריטל און מ׳האָט זיי אַוועקגעפירט קיין לעמבערג, אין „יאַנאָווסקי־לאַגער״. די אַנדערע האָט מען אָפּגעשיקט קיין בעלזעץ, אין פאַרניכטונגס־לאַגער. געפירט האָט מען זיי אין לאַסט־וואַגאָנען, אין וועלכע די פענצטער זענען געווען פאַרקראַטעוועט מיט שטעכיקן דראָט. אַז ס׳איז געווארן פינצטער, האָבן אַ טייל אַוועקגעבויגן די דראָטן פון די פענצטער און האָבן אָנגעהויבן אַרויסשפּרינגען פון די וואָגנען. די טראַנספאָרט־באַגלייטער האָבן זיי נאָכגעשאָסן, אָבער מער האָבן זיי נישט געקענט טון. צווישן אָנדערע איז אַרויסגעשפרונגען פון דער יאָגענדיקער באַן מיין ברודער בנימין און אויך די שוועגערן. מיין ברודער האָט צוויי טעג אַרומגעוואַנדערט אויף די פעלדער, און איז דערנאָך צוריק־געקומען קיין קאָלאָנקי און האָט זיך דאָרט באַהאַלטן ביי אַ שכן, ביי קאַזשימיערזש יאַשטשוק.

איך האָב נאָכדעם נאָך געאַרבעט ביי דער בריק אַ צווויי חדשים. זייט מען האָט אונדזערע חברים אַוועקגענומען, האָבן די דייטשע מייסטערס זיך גאָרנישט אומגעקוקט אויף אונדז. גלייך ווי מיר וואָלטן גאָרנישט עקזיסטירט. איך גלויב אַז זיי האָבן געהאַט אַ געפיל פון מיטשולדיקייט אין דעם וואָס מ׳האָט אונדזערע חברים אַוועקגעפירט. חוץ דעם האָבן זיי — ווי כ׳האָב שוין פריער באַמערקט — זיך באַצויגן צו אונדז גאָנץ אָנשטענדיק.

איך פֿלעג פון צייט צו צייט אַרויסגיין פונעם לאָגער און גיין קיין קאָלאָנקי צו קריגן עפּעס עסן, און אויך מיין ברודער צו באַזוכן. דעם 6־טן אָקטאָבער 1942 בין איך אַוועק אינדערפרי, ווי געווייַנטלעך, קיין קאָלאָנקי. און צוריקקומענדיק האָב איך באַמערקט פון דער וויַיטן, אַז ס׳גייט נישט קיין רויִך פונעם קוימען אין אונדזער לאָגער, ווי געווייַנטלעך אין דער צייט, און פאַר דעם לאָגער האָב איך באַמערקט עפּעס אַן אומאַרדנונג. דאָס האָט אין מיר דערוועקט אַ פאַרדאַכט, אַז אין אונדזער לאָגער איז געשען עפּעס אומגעווייַנלעכס. איך בין דערפאַר נישט אַריַינגעגאַנגן אין לאָגער, נאָר זיך באַ־האַלטן אין וואַלד, פון דאָרט צו אַבסערווירן וואָס טוט זיך אין לאָגער. אַ פויער וואָס האָט געקליבן גזשיבעס אין וואַלד האָט מיר דערציילט, אַז אַלע מיינע חברים האָט מען פֿאַרנומען מיט וועגענער און אַוועקגעפירט קיין הארַאדענקע.

איך בין באַלד צוריק אַוועק קיין קאָלאָנקי, און זייט דעם זיך אָנגעהויבן צו באַהאַלטן. אַריַינגענומען האָט מיך אַן אוקראַאַניער מיטן נאָמען הנאַט אוסאַדטשוק. בייטאָג בין איך געזעסן אין קעלער און ביינאַכט געשלאָפן אין זיין כאַלופּע אויפֿן אויוון. איך מוז באַטאָנען, אַז דער פויער האָט געהאַט

נאָר איין שטוב, וואָס האָט געדינט פאַר אַ שלאָפצימער, אַ קיך און אַזוי וויטער. דער פויער האָט זיך צו מיר באַצויגן ווי אַ מלאך. בפרט אַז איך האָב קיין געלט נישט געהאַט אים צו באַצאָלן, און האָב אים געגעבן נאָר עטלעכע זאַכן, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין גרויסן ווערט. אָלץ איז געווען אין אָרדענונג; עסן האָט מען מיר געבראַכט אין אַ קיישל, אין וועלכן מ׳האָט געווייניקטלעך אַרויפגעבראַכט קאַרטאָפל פונעם קעלער, כדי צו פֿאַרמאָסקירן אַז עמיצער געפינט זיך אין קעלער. געווייניקטלעך האָט מיר געבראַכט דאָס עסן אַ פּיר־יעריק יינגעלע, און עס איז ממש צום באַוואונדערן ווי אַ קינד אין דעם אַלטער האָט געקענט האָלטן סוד.

איינמאָל האָט מען מיר צווייזן געגעבן, אַז מיין עלטסטער ברודער, יהודה־חיים, איז קראַנק געוואָרן און באָהאָלט זיך בייַ אַ גוי אויפן פעלד, מיט זיין פרוי און דריי קינדער, און ער בעט איך זאָל אים באַזוכן. איז צו אים געגאַנגען מיין ברודער בנימין, האָט בייַ אים איבערגענעמטיקט און איז צומאָרגנס צוריקגעקומען. עטלעכע טעג שפּעטער איז בנימין אויך קראַנק געוואָרן, און דער גוי בייַ וועלכן ער האָט זיך באָהאָלטן האָט פֿאַרלאַנגט ער זאָל פֿאַרלאָזן זיין באָהעלטעניש, מורא האָבנדיק, אַז אין פאַל פון אַ קאָנטראָלע וועט ער צוליב זיין קרענק נישט קענען אָנטלויפן, און וועט אָזוי אָרום אויך אים אויסגעבן. בנימין איז דערפאַר געקומען צו מיר, און מיין גוטער גוי האָט אים אויך צוגענומען, אָבער בלויז צייטווייליק. איך האָב אים אָפּגעפּירט צו אַ שכנטע, אָבער צומאָרגנס איז ער צוריקגעקומען, ווייל זי האָט אויך מורא געהאַט צו באָהאָלטן אַ קראַנקן. אַ צווייטער שכן האָט אים אָפּילו נישט געלאָזט צוקומען צום הויז און אָפּגעלאָזט קעגן אים דעם הונט. איז ער צוריקגעקומען צו מיר, און דאָ האָט זיך אָנגע־הויבן פאַר מיר דער ריכטיקער קלאָפּאָט. איך האָב געבעטן מיין גוי ער זאָל צונעמען מיין ברודער, און אים צוגעזאָגט דריי קוּבּ מאַטעריאַל. הנאָט איז דאָרויף איינגעגאַנגען. בייטאָג איז בנימין געלעגן באָהאָלטן אין שטאַל, און בייגאָכט אין שטוב. דאָס איז געווען אין די מאָנאַטן פעצעמבער 1942 — יאַנואַר 1943, און ס׳זענען געווען שרעקלעכע פרעסט. הנאָט האָט געשיקט זיין יינגל צו אַ יידישן דאָקטער, וואָס האָט געוואוינט אין סעמאַקאָוויץ מיט זיין פרוי און אַ קליין קינד. דאָס איז געווען אַ יונגער דאָקטער, וואָס האָט געשטאָמט פון סטאַניסלאָוו. איך האָב אים געשריבן אַ בריוו און באַשריבן די קראַנקהייט, און ער האָט צורעקגעשריבן אַ בריוו און געשיקט אַ מעדיצין. ס׳איז נישט געווען קיין שום ספק, אַז דאָס איז אַ פאַל פון אַ טיפוס.

דערווייל האָט זיך פון מיין ברודער אָנגענומען הנאָט׳ס עלטערער זון, און דערנאָך די פרוי און דער יינגערער זון. ס׳איז געווען אין הויז אַ ריכטיק שפּיטאָל, און צום שלים־מזל איז הנאָט אַליין אויך קראַנק געוואָרן. האָבן מיר שוין געמוזט פאַרלאָזן זייער הויז, און מיר זענען געגאַנגען גלייך אין וואַלד אַריין. דאָס איז געווען דעם 23־סטן יאַנואַר 1943; אין דרויסן זענען געווען שטאַרקע פרעסט; מיין ברודער האָט אָנגענומען הנאָט׳ס עלטערער זון, און דערנאָך די פרוי און דער יינגערער זון. ס׳איז געווען אין הויז אַ ריכטיק שפּיטאָל, און צום שלים־מזל איז הנאָט אַליין אויך קראַנק געוואָרן. האָבן מיר שוין געמוזט פאַרלאָזן זייער הויז, און מיר זענען געגאַנגען גלייך אין וואַלד אַריין. דאָס איז געווען דעם 23־סטן יאַנואַר 1943; אין דרויסן זענען געווען שטאַרקע פרעסט; מיין ברודער האָט אָנגענומען הנאָט׳ס עלטערער זון, און דערנאָך די פרוי און

האָט מען גענומען אַ וואָגן און זי אַרויסגעפירט אויסער דעם דאָרף אויף אַ באַרג, וועלכן מ׳האָט גערופן „אָקאָפ״, און דאָרט איז געווען אַ באַגרעבעניש פאַר פערד. דער מיליציאַנט האָט אויסגעטרונקען אַ פלעשל בראַנפן, און דערנאָך האָט ער זי מיט דער ביקס דערשאָסן, און דאָרט האָט מען זי אויך באַגראָבן. דערציילט האָט מען, אַז כאָטש זי איז געווען אַ קאָלע־קע, האָט זי אין לעצטן מאָמענט געפרוווט אַנטלויפן, אָבער מען האָט זי נישט געלאָזט אַנטלויפן.

אין האַרבסט איז געקומען צו אונדז אין וואַלד אַריין אברהם גוטמאַן. גראָד איז דעם טאָג אויסגעפאַלן אַ שניי, און מיר האָבן נישט געקענט בלייבן אונטער די ביימער. קיין ניי און זיכער באַהאלטענישׂ פאַרן וויינטער האָבן מיר נאָך נישט געהאַט צוגעגרייט, זענען מיר צוריקגעגאַנגען אונטער דער סקאָלע. אָבער די סקאָלע איז געווען ביים וואַלדוועג, און דאָרט האָט אונדז באַמערקט דער וואַלד־וועכטער, ער האָט וועגן דעם דערציילט דעם דאָרפס־שפּיצל איוואַן ליסקאָוו, און ער האָט באַלד געבראַכט די אוקראַאינישע מיליץ. אַז די מיליץ און געקומען זענען מיר באַלד אַנטלאָפן און אַלץ איבערגע־לאָזט; אויפן וועג האָבן מיר אפֿילו די שיך און מאַנטלען אַוועקגעווארפן, כדי לייכטער צו אַנטלויפן. מיר זענען געלאָפן באַרוועס אויפן שניי, און ווייל ס׳איז שוין געווען פאַרנאַכט, איז אונדז געלונגען צו פאַרשווינדן אין דער פינצטער. מיר האָבן איבערגענעכטיקט אונטער אַן אַנדערער סקאָלע, און צו־מאָרגנס האָב איך מיטן ברודער זיך אויסגעגראָבן אַ מין בונקער. דאָס איז געווען פשוט אַ לאָך אין דער ערד, אַזוי קליין אַז מען האָט זיך נישט געקענט דאָרין אויסשטרעקן און אפֿילו נישט בעקוועם זיצן. מיר האָבן אים צוגעדעקט מיט צווייגז און בלעטער, אַזוי אַז פון דערווייטן האָט מען גאָר נישט געקענט באַמערקן. זומער האָבן מיר זיך צוגעגרייט אַבֿיסל פּראָדוקטן, און נאָכדעם ווי זיי זענען אויסגעגאַנגען, האָבן מיר ווידער אָנגעהויבן „שלעפן״ קאָרטאָפל פון די קעלערס. זומער פלעגן מיר גיין ביידע, אָבער ווינטער פלעגן מיר גיין אייניקווייז, כדי צו לאָזן וועניקער שפּורן.

מחמת מאַנגל אין וויטאַמינען איז מיין ברודער בנימין געוואָרן נאַכט־בלינד, ביינאַכט האָב איך אים געמוזט פירן. איך מוז זיך מודה זיין, אַז איך האָב אַלע מאָל שטאַרק מורא געהאַט אַריינצוגיין בנגיבה אין אַ פרעמדן קעלער „שלעפן״ קאָרטאָפל, און זייענדיק אין קעלער האָט מיר דאָס הארץ שטאַרק געקלאָפט. מיין ברודער בנימין פלעגט עס מאַכן מיט אַ גרעסערער זיכערקייט.

זוכענדיק באַהאלטנישן האָב איך אַלעמאָל געמוען אין אַכט נישט די באַקוועמלעכקייט, נאָר די מאַקסימאַלע זיכער־קייט. איך האָב צוליב דעם אויסגעמיטן אַלע נאַטירלעכע באַהאלטענישן און אויסגעגראָבן אונדזער בונקער אין מיטן וואַלד, אויף אַ בערגל. די דאָזיקע טאַקטיק האָט זיך אַרויסגע־וויזן אַלס ריכטיקע. פון אונדזער באַהאלטענישׂ האָבן מיר אפֿט געזען, ווי מען זוכט באַהאַלטענע יידן אין די היילן און אונטער די סקאָלעס, אָבער קיינעם איז נישט איינגעפאַלן, אַז אינמיטן בארג געפינט זיך אַ בונקער מיט באַהאַלטענע יידן.

אין ווינטער 1943/44 האָבן אָנגעהויבן צו דערגיין קלאָנ־

גען פון דער פראָנט, וואָס האָט זיך אַלץ דערנענטערט. פויערן האָבן אונדז דערציילט, אַז די סאָוויעטן געפינען זיך שוין אין זשיטאָמיר, און דערנאָך אין טאַרנאָפאָל.

אין דעצעמבער 1943 האָט אונדז ווידער באַזוכט אברהם גוטמאַן. ער האָט דערציילט אַז ער באַהאלט זיך אין שטאַל ביי אַ שכן, וואָס ברענגט אים אויף עסן. מיר האָבן אים געראָטן, ער זאָל פאַרציכטן אויף די „בעקוועמלעכקייטן״ און קומען צו אונדז אין וואַלד. ער האָט געהאָט אָפאָר שפּאסטענע פעלן, וועלכע ער האָט צוגעזאָגט ברענגן צום צודעקן. מיר האָבן זיך געגרייט דעם בונקער צו פאַרגרעסערן, און אים דערמעגלעכן צו זיין מיט אונדז. גוטמאַן איז אָבער אַוועק און איז מער נישט צוריקגעקומען. וווייזט אויס, אַז ס׳איז אים געווען שווער צו פאַרציכטן אויף די בעקוועמערע באַדינגונגען. אַ צייט שפּעטער איז בנימין געקומען פונעם דאָרף און דערציילט אַז מען האָט אברהם גוטמאַן געפינען אין שטאַל, אַוועקגעפירט קיין האַראַדענקע און דאָרט אויפן יידישן בית־עולם דערשאָסן.

ווי איך האָב שוין דערמאָנט, איז מיין ברודער יהודה קראָנק געווען אויף טיפוס. אַז ער איז געזונט געוואָרן, איז ער מיט דער פרוי און מיט דריי קינדער אַוועק קיין טלוסטע. דאָרט איז זיין עלטסטע טאָכטער, לוסיע, אומגעקומען ביי אַן אַקציע, און ער מיט דער פרוי און צוויי קינדער זענען צוריק־געקומען אין אונדזער נגענט און זיך באַהאַלטן אונטער די סקאָלעס, אויף די פעלדער צווישן האַראַדענקע און קאָלינקי. מען האָט מיר דערציילט, אַז ביינאַכט פלעגט ער קומען צו אַ גוי, וואָס האָט געוואוינט אויפן פעלד אויסער דעם דאָרף, פּיאָטר יאַשטשוק, און דער גוי האָט אים געגעבן אין אַ זעקל געקאָכטע קאָרטאָפל, און מיט דעם האָט זיך ד׳ גאָנצע משפּחה גענערט. צום סוף האָט זיך די דייטשע פאַליציי דערוואוסט וועגן דעם, וויייזט אויס אַז עמיצער האָט זיי וועגן דעם איבער־געגעבן. ווי די גויים האָבן מיר דערציילט, איז די דייטשע פאַליציי צוגעפאָרן צו זייער באַהאלטענישׂ (דאָס איז געווען אין יאַנואַר 1944, צוויי חדשים פאַר דער באַפרייאונג), געהייסן אַלע אַרויסגיין פונעם באַהאלטענישׂ און אַלע אויפן אָרט דערשאָסן. די טויטע קערפּער האָבן זיי דערנאָך אַוועקגעפירט קיין האַראַדענקע.

פון די אַלע וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין קאָלינקי זענען נאָך פאַרבליבן יוסף עסענפעלד און רבקה אייידער. אַמאָל אין אַ זונטיק אינדערפרי האָבן מיר דערהערט קולות אין וואַלד. דאָס איז געווען אין יאַנואַר 1944. מיר האָבן אַרויסגעקוקט פונעם באַהאלטענישׂ און האָבן דערזען אַ מיליציאַנט מיט אַ גוי גיין אין דער ריכטונג פון אונדזער באַהאלטענישׂ. מיר האָבן זיך זייער דערשראָקן, געווען זיכער אַז זיי וועלן אונדז באַמערקן און אונדזער ענדע איז שוין געקומען. מיר האָבן געהאַט צוויי בריריות: בלייבן אין באַהאלטענישׂ און זיך פאַרלאָזן דאָרויף, אַז מען וועט אונדז נישט באַמערקן; אָדער פרווון אַנטלויפן, און זיך דערמיט אַליין אויסגעבן. מיר האָבן אויסגעקליבן די ערשטע מעגלעכקייט און מיר זענען געבליבן אין באַהאלטענישׂ. וועג דער מיליציאַנט איז שוין געווען אַ נאָענט צו אונדז, האָט ער צו אונדזער גליק באַקומען אַ סיגנאַל פון אַ צווייטן מיליציאַנט, וואָס איז געווען אויפן

באַרג, ער זאָל זיך אומקערן אין זיין ריכטונג. דאָס איז געווען אונדזער רעטונג, ווייל ווען ער זאָל געווען ווייטער גיין אין אונדזער ריכטונג, וואָלט ער אונדז זיכער געווען באַמערקט. דערנאָך האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די דייטשן האָבן גאָפּנונג אין וואַלד יוסף עסענפעלד און רבקה אייזער. זיי זענען אַבער אַנטלאָפן, און די מיליציאַנטן זענען אַרומגעלאָפן זיי אויפזוכן. יוסף עסענפעלד האָבן זיי אַנגעיאָגט פאַרנאַכט אין די וועלדער פון דאָלעשאָוו, נאָכדעם ווי ער איז מיד געוואָרן פון אַרומ־לויפן אַ גאַנצן טאָג, און זיי האָבן אים אויפן אָרט דערשאָסן. רבקה אייזער, וואָס איז געווען יינגער, איז געלונגען צו אַנטלויפן און זי האָט איבערגעלעבט די מלחמה.

אין פעברואַר 1944 איז אויסגעפאַלן אַ טיפער שניי און ס׳איז געווען אַ סכנה צו גיין אין דאָרף אַריין ברענגען עסן, ווייל די שפּורן זיך שניי האָבן אונדז געקענט לייכט אויס־געבן. מיר האָבן נאָך געהאַט ביי זיך צוויי קילאָ ווייץ, האָבן מיר דערפון געמאַכט מעל, מאָלענדיק צווישן צוויי שטיינער, און פון אַ לעפל מעל האָבן מיר געקאָכט יעדן טאָג אַ „זופּע״. דערפון האָבן מיר זיך געגערט זקס וואָכן. און אַז דער שניי איז צוגאַנגען און מיר האָבן געוואָגט צו גיין אין דאָרף אַריין, האָבן מיר שוין קוים געקענט גיין. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל, וואָס מיר זענען געגאַנגען אין דאָרף אַריין נאָך פאַר־פלעגונג, בערך צוויי וואָכן פאַר דער באַפרייאונג, און גראָד דאָס מאָל, ווי להכעיס, האָבן מיר געהאַט גרויס „פּעך״. ווי נאָר מיין ברודער איז אַראָפּגעגאַנגען אין קעלער נאָך קאַרטאָפל, איז אַנגעלאָפן דער הונט פונעם הויף און האָט אַנגעהויבן שרעקלעך צו בילן. דאָס בילן האָט אַרויסגערופן צום קעלער דעם זון פונעם פויער, אַבער באַלד ווי ער האָט אונדז דער־זען האָט ער זיך צוריקגעצויגן. דאָס מאָל זענען מיר אַרויסגע־גאַנגען פריער ווי אַלעמאָל, קיגן ניין אַזייגער אין אָונט, וואָס מיר האָבן קיינמאָל נישט געוואָגט צו טון, ווייל מיר האָבן דאָס געקענט באַצאָלן מיטן לעבן. אַבער פילנדיק די נאָענט־קייט פונעם סאָוויעטישן מיליטער, זענען מיר געוואָרן דרייס־טער. סיי־ווי האָבן מיר באַלד פאַרלאָזט דעם הויף, מורא האָבנדיק דער פויער זאָל נישט מודיע זיין דער מיליץ. אַבער מיר האָבן נאָך באַוויזן מיטצונעמען מיט זיך די קאַרטאָפל, וואָס מיר האָבן צונויפגענומען. צומאָרגנס האָבן מיר געזען ווי דער וואַלדוועכטער, אַ שכן פונעם גוי ביי וועלכן מיר האָבן גענומען די קאַרטאָפל, האָט אונדז אַרומגעזוכט אין וואַלד.

מיר האָבן געפּילט אַז די סאָוויעטישע אַרמיי דערנענטערט זיך, און ווירקלעך, דעם 23־סטן מערץ 1944 האָבן מיר דער־הערט דאָס גערויש פון אַ מאָטאָר און געזען אַן אייראָפּלאַן מיט אַ רויטן שטערן פליגן גאָנץ נידעריק אין דער לענג פונעם דניעסטער. אונדזער פריידּ איז געווען אַן אַ גרענעץ. דאָך האָבן מיר ערשט צוויי טעג שפּעטער זיך געוואָגט צו גיין אין דאָרף אַריין, נאָכדעם ווי די סאָוויעטן זענען שוין געווען אין דאָרף.

איך בין געווען גאָנץ פאַרוואָסקן, ווייל אַ גאַנץ יאָר האָב איך זיך קיין אײַן מאָל נישט עשוירן. דורך דעם גאַנצן ווינטער בין איך געגאַנגען אין איין העמד, און אַפילו נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט אַס אויסצוואַשן. עס איז קיין וואונדער נישט געווען, וואָס מיר זענען געווען פאַראומריניקט, און ממש מיט די הענט געשאַרט די לייַז פונעם קערפּער. אַלע גויים פונעם דאָרף זענען זיך צענויפגעלאָפן אונדז באַקוקן.

אַבער דערמיט האָט זיך נאָך נישט געענדיקט. אַפּאָר טעג שפּעטער איז געקומען אין דאָרף אַריין אַן אָפּטיילונג פון דייטשן מיליטער, און ס׳האָט זיך אַנטוויקלט אַ קאַמף צווישן די דייטשן און סאָוויעטן. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ קעלער, און דער פראָנט איז געווען אַ הונדערט מעטער ווייט פון אונדז. נאָך דיזעלבע נאַכט האָבן די דייטשן פאַרלאָזט דאָס דאָרף, און צומאָרגנס זענען מיר אַריינגעפאָרן קיין האָרא־דענקע. אין האָראָדענקע האָבן מיר געפונען עטלעכע יידן, וועלכע ס׳איז געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן אין האָראָדענקע אָדער זענען געקומען פון טלוסטע.

איך בין אָוועק קיין טשערנאָוויץ. מיין ברודער בנימין האָט מען מאַביליזירט אין דער סאָוויעטישער אַרמיי, געשיקט אויפן פראָנט, און דאָרט איז ער נאָך דעמזעלביקן יאָר געפאַלן פון אַ דייטשער קויל.

בני העיר ב„יער הקדושים״
אונדזערע לאנדסלייט אין „יער הקדושים״
Horodenkians visit the "Yaar Hakdoshim"

פרץ וויצלינג

אונדזערע רעטער

א

וויט, זייער וויט בין איך פון מיין היים און געבורטס־אָרט. עס איז דאָ גוט, פריי, וואָרעם און זיכער — דאָך איז שווער צו פאָרגעסן די היים פון אַמאָל און די היים פון די מלחמה־יאָרן 1939—1945. שווער צו פאָרגעסן די גוטע פריינט, קרובים און באַקאַנטע, וואָס זענען אָזוי טראָגיש אומגעקומען; שווער צו פאָרגעסן די ליידן, די צרות און די בושות וואָס מען האָט זיך אָנגעזוען. שווער צו פאָרגעסן און אַנטשולדיקן די היימישע מערדער, די באַפעלקערונג, וואָס האָט אַ גרויסן טייל אין דעם אומקום פון אַלע אונדזערע נאָענטע.

אָבער אויך אוממעגלעך איז צו פאָרגעסן די גוטע פויערן, וואָס האָבן געהאָלפן, וואָס האָבן זייער לעבן אייגנעשטעלט און געשיצט און באַהאַלטן יידן, האָבן געדולדיק אויסגעהאַלטן די לאַנגע שווערע צייט, נישט גלאָזט זיך באַאיינפלוסן פון שלעכטע שכנים, נישט מיד געוואָרן צו היטן זייערע יידן, ביזן טאָג פון דער באַפרייאונג.

ביי אַזאַ אַרעמער פוילישער משפחה זענען מיר דרייַ: איך, מיין פרוי און אונדזער אַנדערטהאַלב־יעריק זונעלע, געלעגן באַהאַלטן אין אַ גרוב איבער פינף הונדערט טעג, ביז מיר זענען באַפרייט געוואָרן. די אַרעמע פוילישע משפחה, אַ מאַן, זיין פרוי און זייער צוואַנציק־יעריקער זון, האָבן גע־האַלפן ביי די אַקציעס נאָך אַ סך אַנדערע יידן זיך באַהאַלטן און האָבן זיי געשפייזט. זיי קענען מיט שטאָלץ זיך באַרימען, אַז דרייצן יידן, מענער, פרויען און קינדער, לעבן הייַנט און זענען פריַי מענטשן אַ דאַנק זיי, די רעטער. אין דער קריטי־שער צייט, ביי דער גרויסער אַקציע, ווען עס זענען אומגע־קומען 2.500 יידן, האָבן זיי די דרייצן יידן אַרייַנגענומען, באַהאַלטן, געהאַלטן און געשפייזט, אַן נאָך דער אַקציע יעדע פאַמיליע באַזונדער מיט זיכערע וועגן אַהייַמגעפירט. אַן אַגאַיסטישן אינטערעס, נישט „זייערע" באַקאַנטע יידן, נאָר סתם אומגלייקלעכע יידן, וואָס האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען. די גוטע און האַרציקע מענטשן זענען אין דער קורצער צייט אַלט און גרוי געוואָרן פון לעבן אין שרעק, מען זאָל אונדז חלילה נישט געפינען. זיי האָבן געלעבט אין שרעק די גאַנצע צייט, און נאָך דער באַפרייאונג געמוזט אָנטלויפן פונם דאָרף אין שטאָט אַריין, אויס מורא פאַר די באַנדעס אוקראַאינער, וואָס האָבן זיי נישט געקענט מוחל זיין, וואָס זיי האָבן אויס־באַהאַלטן יידן. די אוקראַינישע מערדער האָט וויי געטון, וואָס עטלעכע יידן זענען לעבעדיק געבליבן, נאָך דערצו איך, וואָס האָב געהאָט די געלעגנהייט צוצוזען זייער אַ סך פון זיערע מעשים. אויך די פוילישע קרובים פון אונדזערע רעטער, חוץ דעם וואָס זיי זענען געווען גרויסע אַנטיסעמיטן, האָבן זיי אונדזערע רעטער נישט פאַרגונען די גליקן, וויייל מיין גאַנץ פאַרמעגן, דאָס פעלד, האָב איך אונדזערע רעטער צוגעזאָגט און געגעבן. אויך האָב איך זיי גליקלעך און צו דער צייט אין שטאָט אַריין געגומען. די מערדער האָבן אַ נאָכט שפעטער זייער גאַנצע ווירטשאַפט אונטערגעצונדן, און פאַרברענט דעם אַכציקיערקן פאַטער זייערן לעבעדיקערהייט. ווייל דער גוטער אַלטער פויער האָט פון אונדזער קינד געוווסט, און דאָס קינד נישטאיינמאָל וויייט אין פעלד געטראָגן, און נישט איין טאָג איז ער מיט אים דאָרט געזעסן, ווען עס איז אין דער היים נישט זיכער געווען, און טאָג און נאָכט האָט ער פאַר דעם קינד גאָט געבעטן. און דאָרפאָר, וויייל ער האָט ליב געהאַט אַ יידיש קינד, האָבן זיי אים לעבעדיקערהייט פארברענט. און איך באַשולדיק מיך נאָך עד היום, וואָס איך האָב אויך אים נישט רעכטצייטיק גערעטעוועט.

כאָטש אין שטאָט איז געווען אַ סך סאָוויעטיש מיליטער און סאָוויעטישע אַמטן, זענען מיר און אונדזערע רעטער אויך דאָרט נישט זיכער געווען. זענען מיר אַמאָל ביינאַכט ווי גנבים, מיט סאָוויעטישע אויטאָס אַנטלאָפן צו אַ באַן־סטאַציע, 40 ק״מ פון האָראָדענקא, און פון דאָרט אַוועק קיין פוילן. מיין משפחה — איך, מיין פרוי און קינד — זענען מיט דער הילף פון מיינע געטרייַע צוויי ברידער געקומען אַהער, קיין אַמעריקע מיט אַ פאַרצוגס־קוואָטע אַלס פאַכלייט פון לאַנדווירטשאַפט. זיי, אונדזערע רעטער, האָבן ביים אָפשייד געווויינט מיט בלוטיקע טרערן צוזאַמען מיט אונדז, געקושט און געהאַלדזט אונדז און אונדזער זעקסיעריקן „גוסטאָוול", ווי ער האָט ביי זיי געהייסן. נאָכלויפנדיק דעם צוג האָבן זיי זיך געבעטן מיט זאָלן אַן זיי נישט פאַרגעסן, אַבער דער צוג איז באַלד מיט אונדז אַלע אַוועק, און זיי, די דריי אַרעמע, זענען געבליבן אַליין, אַן זייער שטאָלץ, אַן אונדז און אַן זייער געראַטעוועט קינד. מיר האָבן נאָך לאַנג אַלע דריי גע־ווויינט. דאָך האָבן מיר זיך געטרייסט, אַז מיר וועלן זיי שיקן אַ סך, אַלץ וואָס נאָר מעגלעך, שרייבן צו זיי יעדע וואָך, און אפשר זיי אַמאָל צו אונדז אַריבערנעמען.

ליידער איז דערפון נישט פיל אַרויסגעקומען. עס ליגן פאַר מיר בריוו פון זיי, ווייענדיקע. די אַלע בריוו וואָס מיר שרייבן, די אַלע פעקלעך וואָס מיר קענען פון דאָנען שיקן, דאָס ביסל געלט וואָס מיר האָבן איבערגעשיקט — דאָס אַלץ טויג נישט. דאָס האָט אַרויסגערופן קנאה און פאַרדראָס אין דאָרף און ביי זייערע קרובים. די קרובים פאַרלאָנגען אַ העלפט פון דעם וואָס זיי באַקומען און דראָען מיט דעם ערגסטן פאַר האָבן געראַטעוועט יידן. „איר וועט אָזוי ליגן אין גרוב ווי זיי זענען געלעגן, אויב איר וועט זיך מיט אונדז נישט טיילן. מיר וועלן אייך דאָס גאַנצע הויז פאַרברענען" — אָזוי שרייַען זיי און דראָען. אַ דאָרף מיט גזלנים, האָלב פוילישע און האָלב דייטשע. אין דעם זעלבן דאָרף וווינט און באַלעבאַטעווען אַ געוועזענער דייטשער זשאַנדאַרם, וואָס איז ביי אונדז אין שטאָט געווען. דעמאָלט — ווען אונדזערע הערצער האָבן אין גרוב עצאַפּלט הערנדיק אַז דייטשן זענען דאָ, האָט ער זיי געשלאָגן און אַ גרויסן אויסגעהאָדעוועטן חזיר ביי זיי צוגע־נומען. היינט איז ער אַ פאַליאַק און לעבט אין זיין דייטש דאָרף

זייער גאַנצע וירטשאַפט אונטערגעצונדן, און פאַרברענט דעם אַכציקיערקן פאַטער זייערן לעבעדיקערהייט. ווייל דער גוטער אַלטער פויער האָט פון אונדזער קינד געווסט, און דאָס קינד נישטאיינמאָל וויייט אין פעלד געטראָגן, און נישט איין טאָג איז ער מיט אים דאָרט געזעסן, ווען עס איז אין דער היים נישט זיכער געווען, און טאָג און נאָכט האָט ער פאַר דעם קינד גאָט געבעטן. און דאָרפאָר, וויייל ער האָט ליב געהאַט אַ יידיש קינד, האָבן זיי אים לעבעדיקערהייט פארברענט. און איך באַשולדיק מיך נאָך עד היום, וואָס איך האָב אויך אים נישט רעכטצייטיק גערעטעוועט.

כאָטש אין שטאָט איז געווען אַ סך סאָוויעטיש מיליטער און סאָוויעטישע אַמטן, זענען מיר און אונדזערע רעטער אויך דאָרט נישט זיכער געווען. זענען מיר אַמאָל ביינאַכט ווי גנבים, מיט סאָוויעטישע אויטאָס אַנטלאָפן צו אַ באַן־סטאַציע, 40 ק״מ פון האָראָדענקא, און פון דאָרט אַוועק קיין פוילן. מיין משפחה — איך, מיין פרוי און קינד — זענען מיט דער הילף פון מיינע געטרייַע צוויי ברידער געקומען אַהער, קיין אַמעריקע מיט אַ פאַרצוגס־קוואָטע אַלס פאַכלייט פון לאַנדווירטשאַפט. זיי, אונדזערע רעטער, האָבן ביים אָפשייד געווויינט מיט בלוטיקע טרערן צוזאַמען מיט אונדז, געקושט און געהאַלדזט אונדז און אונדזער זעקסיעריקן „גוסטאָוול", ווי ער האָט ביי זיי געהייסן. נאָכלויפנדיק דעם צוג האָבן זיי זיך געבעטן מיט זאָלן אַן זיי נישט פאַרגעסן, אַבער דער צוג איז באַלד מיט אונדז אַלע אַוועק, און זיי, די דריי אַרעמע, זענען געבליבן אַליין, אַן זייער שטאָלץ, אַן אונדז און אַן זייער געראַטעוועט קינד. מיר האָבן נאָך לאַנג אַלע דריי גע־ווויינט. דאָך האָבן מיר זיך געטרייסט, אַז מיר וועלן זיי שיקן אַ סך, אַלץ וואָס נאָר מעגלעך, שרייבן צו זיי יעדע וואָך, און אפשר זיי אַמאָל צו אונדז אַריבערנעמען.

ליידער איז דערפון נישט פיל אַרויסגעקומען. עס ליגן פאַר מיר בריוו פון זיי, ווייענדיקע. די אַלע בריוו וואָס מיר שרייבן, די אַלע פעקלעך וואָס מיר קענען פון דאָנען שיקן, דאָס ביסל געלט וואָס מיר האָבן איבערגעשיקט — דאָס אַלץ טויג נישט. דאָס האָט אַרויסגערופן קנאה און פאַרדראָס אין דאָרף און ביי זייערע קרובים. די קרובים פאַרלאָנגען אַ העלפט פון דעם וואָס זיי באַקומען און דראָען מיט דעם ערגסטן פאַר האָבן געראַטעוועט יידן. „איר וועט אָזוי ליגן אין גרוב ווי זיי זענען געלעגן, אויב איר וועט זיך מיט אונדז נישט טיילן. מיר וועלן אייך דאָס גאַנצע הויז פאַרברענען" — אָזוי שרייַען זיי און דראָען. אַ דאָרף מיט גזלנים, האָלב פוילישע און האָלב דייטשע. אין דעם זעלבן דאָרף וווינט און באַלעבאַטעווען אַ געוועזענער דייטשער זשאַנדאַרם, וואָס איז ביי אונדז אין שטאָט געווען. דעמאָלט — ווען אונדזערע הערצער האָבן אין גרוב עצאַפּלט הערנדיק אַז דייטשן זענען דאָ, האָט ער זיי געשלאָגן און אַ גרויסן אויסגעהאָדעוועטן חזיר ביי זיי צוגע־נומען. היינט איז ער אַ פאַליאַק און לעבט אין זיין דייטש דאָרף

און ווייסט מיט נאָך אַנדערע, אַז די משפחה פון אונדזערע רעטער האָט יידן געראָטעוועט — און איך קען נאָך היינט גאָר־נישט טון פֿאַר זיי, זיי זאָלן זיין זיכער מיטן לעבן, איך זאָל זיי קענען דאָ האָבן און אָפּדאָנקען ווי עס קומט זיי.

ב

אויף צו שילדערן געוויי די אייגצלהייטן, ווער אונדזערע רעטער זענען, וואָס זיי האָבן אויפגעטון, וויפל יידן זיי האָבן געראָטעוועט און ווער די געראָטעוועטע יידן זענען; ווער עס זענען די צום מיינסטן שולדיקע אין די רציחות און אין אויס־זוכן די באַאַלטענע אומגליקלעכע יידן — מוז איך זיך בריי־טער און גענויער פֿאַנאַנדערשרייבן. אין אונדזער שטעטל האָ־ראָדענקע, האָרט ביי דער רומענישער גרענעץ, און אין די נאָענטע דערפער אַרום, האָבן פֿאַר דער מלחמה געלעבט בערך זיבן טויזנט יידן. פון די וואָס זענען געבליבן האָט זיך אַ גאָר קלייניער טייל אויסבאַהאַלטן ביי קריסטן, פֿאַר טייער געלט און ווערטזאַכן. קוים 25 מענטשן זענען געראָטעוועט געוואָרן דורך געווייסנהאַפֿטע קריסטן אויס מענטשלעכן גע־פיל. אַ חוץ דעם אַ פאָר צענדליגינ יידן, וואָס זענען אין מיטן פייער אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד און רומענין. אַ טייל האָבן זיך געראָטעוועט אין יענער זייט דניעסטער און אַ טייל זענען צוגעשטאַנען צו די פּאַרטיזאַנער. צי עס האָבן געקאָנט מער געראָטעוועט ווערן — איז גאָר קיין פראָגע נישט. עס האָבן געקאָנט זייער אַ סך געראָטעוועט ווערן, ווייל אין אונדזער געגנט איז בין צום דייטשן ריקצוג כמעט קיין דייטש מילי־טער נישט געווען. אביערגענומען האָבן די שטאָט אין אַהויב מלחמה די אונגאַרן. נישט קיין גרויסע צדיקים, אַבער פּאָרט מענטשן. ספּעציעל זענען געווען אַנשטענדיק אַ טייל אָפּי־ציר־ען דער הערשע באַאַמטע. ווען די דייטשן האָבן די שטאָט פון די אונגאַרן אביערגענומען, איז זי שטאָט פֿאַרוואָלטעט געוואָרן פון אַ קריי־הויפטמאַן מיט אַ פאָר באַאַמטע. די דייטשע זשאַנדאַרמעריע איז באַשטאַנען פון אַ פופצן זשאַנ־דאַרמען און צוויי צעצייליטע געסטאַפּא־מענער, וואָס האָבן ווייניק זיך געמישט צו יידן, און צומאָל אָפּילו געהאָלפן, ווי אין דעם פאַל מיט נטע לערערס טאָכטער, גינקאַ לוסק, מיט אירע צוויי שייגע קינדער, וואָס זענען שוין געשטאַנען ביי דער וואַנט צום שיסן, און די צוויי געסטאַפּא־מענער האָבן אַלע דריי צוגענומען און אַהיימגעפירט. עס זענען אויך געווען אַנדערע ענלעכע פאַלן, וווּ זיי האָבן יידן באַהאַלטן; עס איז אויך געווען אַ אָרטס־קאָמאַנדאַ פון 40 מאַן, מיינסטנס ווינער און סתם עסטרייכער, וואָס האָבן אַ סך גאָלד און דאָלאָרן אַרויסגעפירט, פאַר באַהאַלטן יידן און פאַר אַריבערשמוגלען זיי אויף זייערע אויטאָס קיין רומענין. ס׳איז געווען אַ זאָ־דער־דינסט פון פּאָליאַקן, אויך נישט קיין שלעכטע. דער קריי־־הויפטמאַן, דער קרייז־לאַנדווירט און דער אָרבעטס־שעף זענען געווען די הויפטפּערער. שלעכטע, פאַסקודנע, שטאָלצע דייטשן, נאָר מיט דער צייט האָבן זיך דער יחדע־ראָט, די יידישע דאָקטוירים און דער דענטיסט קויפמאַן, דער אַדוואָקאַט טוי און מאיר קאָר, צו זיי אַלע צוגעשלאָגן. שלעכט איז געווען דער וויצע־קרייזהויפטמאַן, אַבערשטורמבאַנפי־רער דאָפֿלער, ימח שמו. די אוקראַיניש מיליץ, די פוילישע קרימינאַל־פאָליציי, ועל כולם — די 20 ביז 30 געסטאַפּא־מערדער, וואָס פלעגן קומען צופֿאָרן צו די אָקציעס, וועלכע האָבן זיך איבערגעשחזרט דריי מאָל דורך דער גאַנצער צייט. אַבער דעם גרעסטן חלק אין דער פאַרניכטונג האָט אַן אַ שום ספק געהאַט דער המון, פון דער היימישער גוויישער באַפעל־קערונג, פון דער שטאָט און פון די דערפער, וואָס פלעגן נישּ־טערן נאָך יידן, ווי עס זאָל זיי גיין אין לעבן, צו בארויבן די שוצלאָזע און איבערגעבן זיי צו די מערדער. אונטערגע־העצט זענען זיי געוואָרן פון דער אַזויגערופענער „אינטע־ליגענץ״: גלחים, און שול־לערער מיט דעם דירעקטאָר דאָ־ראָשינסקי בראש. ער און נאָך אַזעלכע ווי ער האָבן פון דער ערשטער מינוט אָן געלערנט און געהעצט דעם פעבעל, גע־האַלטן זיצונגען און גאַנץ אָפֿן אין די דערפער אונטערגע־העצט, און צוגעזאָגט גילדענע בערג — אַבי טראָכטן ווי אמשנעלסטן פון אַלע יידן פטור צו ווערן, ווייל איצט איז די צייט געקומען. דאָראָשינסקי, דער יידנהעצער און הויפּטשול־דיקער, האָט געהאַט ביז 1941 ביי די סאָוויעטן אַ בכבודיקן פאָסטן. ביי די דייטשן איז ער געווען אַ גרויסער נאַציאָנאַ־ליסט מיטן „הייל היטלער״ און מיט אַ פאָסטן אַלס וויצע־קרייזלאַנדווירט, אַ צווייטער געבעלס ביי אונדז אין באַצירק. און איצט, ביי די סאָוויעטן, איז ער אַ סאָוויעטישער פאַטריאָט מיט גרויסע פאָסטנס. טראָץ דעם וואָס מען האָט דער סאָוויע־טישער מאַכט צוויוויסן געטון וואָס און ווער ער איז, און וואָס ער איז ביי די דייטשן געווען — גייט אים ווייטער גוט. ער האָט איבערגענומען דעם גרויסן הויף (און נעבנגייבייִדעס) פון יידישן גוטסבאַזיצער בערל שפירער, וועלכער איז פון די סאָוויעטן אין טיף רוסלאַנד פאַרשיקט געוואָרן און איז דאָרט געשטאָרבן. אַזעלכע דאָראָשינסקיס זענען פאָראַן דאָרט ביי אונדז אַ סך. זיי פלעגן זיך אויף אונדז בייזערן: „וואָס ראַנגלט איר זיך און וואָס מוטשעט איר זיך, איר זעט דאָך אַז איר מוזט אַלע שטאַרבן״. זיי, די צוויי־פנים־דיקע, האָבן זיך געוואָלט מיט מיר קושן נאָך דער באַפרייאונג, מיטן „באָהו דיאַקאָוואַטי״ — גאָט צו דאַנקען, וואָס מיר לעבן... פון זיי צו ריידן איז דאָ זער אַ סך. עס וויל זיך אַבער נישט דערמאָ־נען, עס איז נאָך אַלעס פריש. עס וויל זיך לעבן ווי אַנדערע, לאָבן ווי אַנדערע, אַבער עס טוט וויי קוקנדיק דאָ אויף יעדן וואָס לאָבט, וואָס האָט נאָך נעכטן אַדער וועט מאָרגן אינגאַנצן פאַרגעסן אין אונדזערע מערדער, וועלכע לעבן זיך פריי. איך וויל ליבער שילדערן אַזעלכע וואָס האָבן געהאָלפן און גע־ראָטעוועט יידן. אַזעלכע זענען דאָ זער וויניק, און ספּעציעל אַזעלכע רעטער ווי מיר דריי — איך, מיין פרוי און אונדזער אַנדערטהאַלב־יעריק יונגעלע האָבן געהאָט.

נאָך דער ליקווידאַציע פון די יידן אין אונדזער שטאָט, סעפּטעמבער 1942, זענען אַ סך יידן אין אַהאַלטן ביי אוקראַינער און פאָליאָקן. יאָ, אַפילו ביי דייטשן, און אממיינסטן ביי אַרמענער. עס פאַרשטייט זיך אַז כמעט אַלע באַהאַלטער האָבן עס געטון פאַר טייער געלט און ווערט־זאַכן, נישט חלילה נאָר אויס רחמנות אַדער פריינטשאפט. די ערלעכע האָבן גע־האַלטן יידן כל זמן זיי האָבן געהאַט וואָס ביי זיי צו מעלקן,

אַדער ביז עס איז זיי נמאס געוואָרן, אַדער זיי זענען מיד געוואָרן און וווילן־קער פֿאַרזיכטיק געווען. די נישט־ערלעכע איז ענגוג געווען דאָס פֿאַרמעגן און ווי באַלד זיי האָבן עס באַקומען האָבן זיי צו וויסן געגעבן דער אוקראַינישער מילין און איבערגעגעבן זיי־ערע באַהאַלטענע צו די מערדער, וועלכע פֿלעגן באַלד די קרבנות דערשיסן. די ערשטע קרבנות זענען געווען די אַרעמעלייט, וועלכע האָבן נישט געהאַט מיט וואָס זיך אויסצוקויפֿן. דערנאָך זענען אומגליקלעך געווען די יידן וואָס האָבן געגלויבט, און קומענדיק זיך באַהאַלטן ביי די פּוי־ערן, האָבן זיי אָנפֿאַרטרויט דאָס גאַנצע פֿאַרמעגן זיי זאָלן עס „באַהאַלטן". אַזעלכע נאמנים האָבן פון דער ערשטער מי־נוט קאָמבינירט, ווי אַזוי מען וועט פּטור פון די יידן, כדי דאָס ביסל שמאָטעס זאָל ביי זיי בלייבן. אויב די באַהאַלטער האָבן אַליין נישט געמסרט, האָבן עס גענטן זייערע קרובים, נישט פֿאַרגינענדיק דער קרוב זאָל רייך ווערן. יוסף הערש רייכמאַן מיט זיין פּרוי, אפֿשר די רייכסטע אין שטאָט, זענען געווען אין אַ דאָרף ביי אַן אוקראַינישער פֿאַמיליע גוט באַ־האַלטן און ווייל איין שוועסטער דער אַנדערער האָט נישט געוואָלט אַ ציבעלע לייגן, האָט די פּויערטע אַנגעצייגט; האָט מען צוגענומען די יידן מיטן פֿאַרמעגן און זיי דערשאָסן. מער ווי אַ יאָר צייט האָט די דינסט פונם לערער נאָרד זיין יונגסטן זון ביי זיך אין בעט געהאַלטן און באַהאַלטן; און ווייל זי האָט נישט געקאָנט, אַדער געוואָלט, גיין העלפן דעם ברודער אין פעלד אַרבעטן, האָט ער זי אַנגעצייגט. מען האָט זיי ביידע דאָס יידישע יינגל מיט דער דינסט, פון סעראָפּינעץ אין שטאָט אַריין געפּירט; די דינסט האָט שטאַרק געווויינט און געבעטן מען זאָל אים נישט שיסן, מען זאָל גיכער זי שיסן. און די מערדער האָבן איר צוליב געטון — און ביידע געשאָסן. אַ סך האָט אויך געשאָדט דאָס, וואָס די נאָרישע פּויערן האָבן צו פֿיל עהולויעט, געטרונקען און פֿיל אייגענקויפט פֿאַר זייערע יידן, און דערביי אַ סך דאָלאַרן געביטן, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ חשד. עס זענען געווען ספּעציעל באַצאָלטע און פּריוויליקע אַגענטן, נישט חלילה פון די דייטשן נאָר פון אין וויפֿל די פּויערן קויפֿן, אַדער וועלכע פון זיי קויפֿן דייטשע צייטונגען פֿאַר זייערע יידן. אַ סך יידן וואָלטן זיך געווען אָפּגעראַטעוועט, ווען זיי זאָלן געווען וויסן צו וועמען מען דאָרף גיין זיך באַ־האַלטן, אַז מען דאָרף נישט גיין און אָפּילו זיך נישט לאָזן הערן צו דעם, וועמען מען האָט פּריער אויפֿגעקוקט דאָס פֿאַר־מעגן צו באַהאַלטן; נישט זוכן קיין באַקאַנטע, פּריינט, שול־קאַלעגן אַדער פֿאַר־קאַלעגן — שוין אָפּגעראַדט פון דער אינ־טעליגענץ. מען האָט עגדאַרפט זוכן נאָר די אַרעמע, די גאַנץ אַרעמע. און נאָך זיכערער איז געווען ביי אונטערוועלט־מענטשן, ביי די קאַרטן־שפּילער, גנבים אַדער „נישט־ערלעכע" עלעמענטן; זיי זענען קיינמאָל נישט געגאַנגען אין אַ קלויס־טער, נישט געלייענט קיין צייטונג, נאָר געווויסט איינס: זיי מוז דאָס שטיקל אַרבעט געלינגען, וועט זיי אַמעריקע דאַרפֿאַר גוט באַצאָלן. זיי האָבן געהאַט מער חכמה, מער ראַפּינירטקייט אַ גוט באַהאַלטענישׂ צו מאַכן, האָבן זיך ווייניקער געשראָקן און גוט דעם סוד געהאַלטן. אַזעלכע האָבן ביי אונדז אין שטאָט נישט געפּעלט. נאָר פֿאַר אַזעלכע האָבן זיך אונדזערע יידן תמיד געהיט און געזוכט רייכע בעלי־בתישע פּויערן, אַדער אינטעליגענטן.

ג

אונדזערע רעטער, מיין גאָספּאָדאָזש (בעל־הבית), ווי מיר רופן אים נאָך ביז איצט, איז מיט זיין ווייב און צוואַנציק־יעריקן זון נישט אַזוי געווען פון די שלעכטע, ווי זיי האָבן אַ שלעכטן שם געהאַט. נישט ווייט פון מיין פּעלד און מיל האָבן געוואוינט אַן אַלטער פּויער מיט דריי זין און צוויי טעכטער. איינע פון די טעכטער איז געווען אונדזער בעל־הבית־טע. צוזאַמען זענען עס געווען זעקס פֿאַמיליעס, וואָס האָבן אויך געהאַט אַ מיל. ווייל זיי האָבן נישט געלעבט בשלום צווישן זיך, האָבן זיי די מיל אויפגעגעסן און צענומען, און דערנאָך געלעבט פון וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט. עס איז צווישן זיי געווען אַ מעסער־שטעכער און פּראָפּעסיאָנעלער גנב, אַזוי אַז נאָך פֿאַר דער מלחמה וואָלט אַ פּוילישער זשאַנדאַרם נישט געוואָגט אַריינצוקומען צו זיי אַליין ביי נאַכט אַדער אפֿילו בייטאָג. איך פּלעג פּריער אין אַ וויטן בויגן זייער הויז אַרום־פֿאָרן און האָב זיי כמעט נישט געקענט. מיין בעל־הבית'ס פּרנסה איז געווען אַרבעטן מיט אַ פֿאָר פּערדלעך, מיט וועלכע ער פלעגט זיך פֿאַרדינען דאָס אויסקומען. ווען די סאָוויעטן האָבן אין יאָר 1939 מיך צו אַן אַרבעט אַוועקגענומען, און איך האָב נישט געקאָנט וויסן מיין פּעלד אַליין באַאַרבעטן, האָב איך צופּעליק אין שטאָט געטראָפֿן מיין שפּעטערדיקן „בעל־הבית". „נעם דיר איבער" — זאָג איך אים — „מיין פּעלד מיט דעם אינוואָנטאַר, ווער שוין אַ בעל־הבית, אַרבעט, און אויב דו וועסט האָבן אַסך — טייל מיר אויך אפֿ אַ טייל דערפון". ער איז באַלד באַשטאַנען און מיר זענען ביידע צופֿרידן זיך צע־גאַנגען. איך בין שטאַרק באַשעפּטיקט געווען, און ער איז מיט אַמאָל אַן עושר געוואָרן און קיין צייט נישט געהאַט — האָבן מיר זיך די גאַנצע צייט פון די סאָוויעטן כמעט נישט געזען. ביים ריקזיג פון די סאָוויעטן, ווען איך האָב זיך בשום אופן נישט געקאָנט אומקערן דורך דער געשפּרענגטער בריק אויפֿן דניעסטער, איז מיין פּרוי אַרומגעלאָפֿן פון איין באַקאַנטן פּויער צום צווייטן, און געבעטן מען זאָל מיר העלפן אַהיימ־קומען. אַלע האָבן אָפּגענאַרט און קיין איינציקער איז נישט געפֿאָרן, טראָץ דעם איך האָב אַ סך באַקאַנטע געהאַט און האָב זיי יאָרנלאַנג געהאָלפן. דאָן איז דאָס ערשטע מאָל געקומען דער „גאָספּאָדאָזש", געוואָר צו ווערן ווו זיין „פּאָן" (אדון) איז; און ער האָט נישט געוואָרט, מיין פּרוי זאָל אים בעטן, ער האָט זיך אומגעקערט אַהיים נאָך די פּערד, און אין צוויי טעג אַרום מיך אַהיימגעבראַכט, איבערגעטון פֿאַר אַ גוי. פון באַצאָלן אים האָט ער נישט געוואָלט הערן. ער איז אַ פֿאַר טעג שפּעטער ווידער געקומען און געזאָגט אַז ער מיט זיין ווייב און זיין זון פּריינען זיך, וואָס כאָטש מיט דעם האָבן זיי מיר אָפּגעדאַנקט. „דו — זאָגט ער — האָסט מיר געהאָלפֿן ווען איינער זענען געווען די (סאָוויעטן), איצט ווייל איך אייך העלפן ווען אונדזערע זענען דאָ (די אונגאַרן, וואָס זענען אין אָנפֿאַנג געווען, האָט ער אַלס פֿאַליאַק פֿאַר „זיינע" געהאַלטן).

איך בין — זאָגט ער — זייט דער צייט וואָס דו האָסט מיר דאָס פעלד געגעבן, געווארן אַ רייכער, אנשטענדיקער און ער־לעכער בעל־הבית ; דו האָסט גארנישט פאַרלאָנגט — וויל איך זיך איצט דיר, דיינע קרובים און אַנדערע יידן אפדאנקען. איך האָב אַ סך תבואה — זאָג, וויפל זאָל איך דיר ברענגען ?" — גארנישט, האָב איך אים געענטפערט, נאָר אויב דו ווילסט, פרעג דיין ווייב און ברענג מיר איין מאָל אין דער וואָך צווויי ברויט און מילכיקס. ער האָט געהאַלטן וואָרט און יעדן זונ־טיק געבראַכט אזויפיל, אַז איך האָב נאָך געהאַט גענוג צום צעטיילן פאַר אַנדערע. מען האָט נישט געמעגט פירן לעבנס־מיטל קיין קאָלאָמיי, אָבער ער פלעגט אָנלאָדן עסנווארק אוב־טער אַ פור שטרוי און אַוועקפירן צו מיין שוועסטער, וואָס האָט דאָרט געהונגערט.

ער האָט זיך דערמאָנט, אַז אין סניאַטין האָט אים אַמאָל דער אַדוואָקאַט בלום גוט פאַרטרעטן, האָט ער אויך אים גע־פירט שפייז. צום אַריינשמוגלען זיך אין געטאָ מיט פראָ־דוקטן איז, דאָכט זיך, נישט געווען קיין בעסערער מומחה ווי ער. ביי דעם ערשטן גרויסן אומגליק, ביי דער ערשטער אַקציע, וואָס האָט געדויערט צוויי טעג — דעם 4־טן און 5־טן דעצעמבער 1941, דאָנערשטיק און פרייטיק, ווען 2.500 יידן, מער ווי אַ האלפט פון אונדזער שטעטל זענען געכאפט און אויסגעשאָסן געווארן אין מיכאָלטשער וואַלד, האָט ער 26 יידן באַהאַלטן ביי זיך, דאָרונטער מיין פרוי און קינד. ער איז דעמאָלט עקזאמען ווי אַ מלאך פונם הימל אין אַ מיטוואָך ביי־נאָכט, אָנשטאָט זונטיק, ווי ער פלעג תמיד קומען, ער איז געקומען צו לויפן און מיטגענומען מיין משפחה. דאָנערשטיק אָרום 5 פאָרטאָג וואָלט שוין צו שפעט געווען. ער האָט זיי אַלע ביי זיך אין קעלער אויסגעזעצט אין צוויי רייען. דאָס ווייב זיינס האָט געקאָכט, און ער מיטן צווֹאַנציקיעריקן זון האָבן געהאַלטן אין איין טראָגן די מאַמאַליגעס, קאָרטאָפל און הייסע מילך פאַר די קינדער. עס איז ביי אים — פלעגט ער זאָגן — געווען דער ערשטער יום־טוב. 12 יידן פון די 26 לעבן היינט און האָבן אַן אים פאַרגעסן.

נאָך דער אַקציע איז ער פיר מאָל צעפאָרן איבער פעל־דער אין שטאָט אַריין, איבערצופירן זיינע גערָאַטעוועטע יידן. ווען דאָס ווייב זיינס האָט זיך מיט אים געקריגט, וואָס אַ טייל פון די יידן האָבן נישט שיין אָפגעדאַנקט, האָט ער אויף איר געשריגן : „וועָן זיי לעבן נישט, וואָלט דיר בעסער געווען ?"

ער האָט וויייטער געשמוגלט אין געטאָ אַריין וואָס ווער עס האָט אים נאָר גבעטן. איך האָב אים באַלד נאָך דער אַקציע אין אַ זונטיק גבעטן, ער זאָל פרעגן זיין ווייב, און אויך אַליין באַשליסן, צי זיי וואָלטן נישט מסכים געווען אונדז־ער קינד צו זיך צו נעמען, און ווען ער וועט דעם נעכטסן זונ־טיק קומען, זאָל ער מיר זאָגן דעם באַשלוס, וועלן מיר מאָכן אַ פלאָן, ווי אַזוי מען זאָל דאָס טון. שוין די צווייטע נאַכט, מאָנטיק, איז ער געווען צוריק. דאָס ווייב האָלט, זאָגט ער, אַז אויב יאָ — איז שוין היינט ; דער אויסרייד פאַר די שכנים וועט זיין, אַז ער האָט דאָס קינד געבראַכט פון קאָלאָמיי, פון זיין שוועסטער, וואָס די סאָוויעטן האָבן פאַרשיקט קיין רוס־לאַנד, און דאָס קינד איז אַליין געבליבן, (כאָטש זיין שוועס־טער האָט קיינמאָל קיין קינד נישט געהאַט).

איך האָב געהאַט אַ וויכוח מיט מיין פרוי, וואָס האָט דאָס פיצעלע קינד, וואָס האָט נאָך געזויגן, נישט געוואָלט געבן. איך האָב בי ממש ארויסגעריסן פון דעם ווינקלעלע שלאָפנדיק, אַרויסגעטראָגן אָרום צוועלף בייגאַכט צום וואָגן אין דעם שטאַרקן פראָסט, און דער גוי האָט עס אַריינגענומען מיט זיינע שווארצע, גראָבע הענט אין דעם קאָלטן צעריסענעם מאַנטל, וואָס ער האָט אויף זיך געהאַט, און איז דערמיט אַנטלאָפן.

צוויי וואָכן האָט דאָס פיצעלע דאָרט געווייזנט, און זיי מיט אים. ביסלעכווייז האָט דאָס קינד זיך בראָויקט און איז צוגעווויזנט געווארן, זיי האָבן עס ליב באַקומען, נאָר קיין פרייַע מינוט האָט שוין קיינער פון זיי דריי נישט געהאַט פון דעמאָלט אָן. דאָס קינד איז געמל׳ט געווען און אייַנער פון זיי דריי האָט עס שטענדיק געמוזט היטן און אַרומפירן, כדי קיי־נער זאָל דאָס נישט באַמערקן. דער קלוגער, גוטער בעל־הבית האָט אַלע קלייַדלעלע, קישעלעך און שפּילעכער פאַר־ברענט, אָפּגעשוירן מיט אַ שערל די האָר פינעם קינדס קעפּע־לע מיט אַ סך טרעפ, עס געלאָזט אַרומקריכן באַרוועס און שמוציק, האָט עס אויסגעזען ווי אַ רייכטיק פויערישע יתום׳ל.

ביי דער צווייטער אַקציע, מאָנטיק, דעם 14־טן אַפּריל 1942, האָט שוין מיין פרוי נישט געקאָנט גיין צו זיי זיך באַהאַלטן, דאָס קינד זאָל די מאַמע נישט דערקענען. מען האָט געמוזט זיך היטן, אַז די שכנים און זַיפילו צווויי בריידער און אַ שוועגערין פונעם גור, זאָלן נישט געוואָר ווערן וועמענס קינד דאָס איז. עס איז דער פרוי אויך אַ סך לייכטער גע־ווען אַן דעם קינד בשעת דער אקציע. אין מיטן העלן טאָג, אַן דעם אַרעם־אפּעייכן איז זי אַוועק צום גוויישן פורמאַן, וואָס האָט מיט מיר אין שטאָל געאַרבעט, זיך ביי אים צו באַהאַלטן. איך האָב געוווסט אַז אונדזערע רעטער מוטשען זיך שטאַרק מיטן קינד, ספּעציעל זומער ביי דער פעלד־אַרבעט, ווו מען האָט געמוזט שטאַרק היטן דאָס קינד, ווען אַ סך פרעמדע אַרבעטער קומען צו זיי נעכטיקן. אַ גאַנצן טאָג האָט מען עס געמוזט היטן, און דאָס קינד איז אַרומגענגען באַנדאַוושירט, מען זאָל נישט דערקענען אַז עס איז געיידישט. אָבער נאָך ערגער איז געווען ביינאַכט. דאָס קינד קען זיך אויפּ־עקן ווען פרעמדע זענען דא. האָבן זיי זיך געביטן, כדי אייַנער פון זיי זאָל וואַכן און האַלטן אין איין צוזעקן דאָס קינד און היטן עס, טאָמער האָט עמעצער אַ חשד און וויל אויף דעם קינד אַ קוק טון, און קאָנטראָלירן. זייער אַ שווער שטיקל אַרבעט האָבן זיי נעבעך געהאַט. איך האָב מיט זיי מיטגעפילט אין שטאַרק מורא געהאַט, עס זאָל זיי חלילה, נישט נמאס ווערן, בפרט אַז וואָס אַ מאָל איז ערגער געווארן פאַר אונדז יידן.

ד

יעדער האָט שוין אין זומער 1942 געהערט, געזען און געפּילט, אַז מיר זענען פאַרמשפּט צום טויט. עס איז קיין רע־טונג פאַר אונדז נישטאָ, סיידן אַ נס. אַ נס אַז פון יענער זייט ים, פון אַמעריקע און ענגלאַנד, זאָל מען עפּעס אַ רעפּרעסיע

אויסאיבן די פֿאַרניכטונג אָפּצוהאַלטן, אָדער אויסבייטן די אומגליקלעכע יידן פֿאַר עפּעס וואָס. ער, דער גוטער בעל־הבית, האָט אונדז אַ פֿאָר מאָל מרמז געווען, אַז ווען נישט דאָס קינד וואָלט ער אפשר אויך אונדז עקאָנט אויסבאַהאַלטן פון די מערדער; אָבער צוואָמען איז נישט זיכער. דערצו נאָך לעצט ער נישט בשלום מיט זיין וויבּ קרובים, וואָס איינער פון זיי איז אַ גנב און אַ מערדער, און אויב ער וועט זיך מיט זיי צעקריגן, קענען זיי אונדז אויסגעבן, און דאָן וועט אַלץ זיין פֿאַרלוירן.

מיר האָבן דערפֿאַר באַשלאָסן, צו לאָזן דאָס קינד ביים בעל־הבית, און אַליין, איך מיט מיין פֿרוי, ווייטער צו שווימען, ווי לאַנג עס וועט זיך לאָזן. ער האָט מיר צוגעזאָגט, ווי איך האָב אים געבעטן, מיט זיינע קרובים זיך נישט צו קריגן, און וואָס זיי פֿאַרלאַנגען זאָל ער זיי געבן, נישט זשאַלעווען אַדער אָפּזאָגן; און אויב ער האָט נישט, זאָל ער זיך ליין אַדער קויפן און געבן, נאָר בעיקר דאָס קינד שטאַרק היטן. איך מיט מיין פֿרוי זענען ווייטער געבליבן אין שטאָט, אָבער נישט לאַנג. עס איז אונדז אין גלות, אויסער דער היים, אַ מיידעלע געבוירן געוואָרן. מיין פֿרוי האָט זיך בייַ מיר געבעטן, זי זאָל כאָטש אַ האַלב יאָר עס אונטערהאַדעוועון, דערנאָך וועט מען זוכן אַזאָ גוטן בעל־הבית ווי דער וואָס האָט באַהאַלטן אונ־דזער יינגעלע, און אים אויך פעלד צוזאָגן (ווייל קיין געלט האָבן מיר גאָרנישט געהאַט), ער זאָל דאָס קינד באַהאַלטן. מיר האָבן געהאַפּט, אַז אַ מיידעלע וועט זיין לייכטער אוועק־צוגעבן, עס וועט זיך לייכטער גיפינען, וועט עס זאָל עס נעמען. פון אונטערוואַרפן עמעצן באַלד נאָך דעם געבורט האָט זי נישט געוואָלט הערן. אַ מאָמע איז אַ מאָמע, און דאָס מיידעלע האָט נאָך געהייסן נאָך איר מאָמע, וואָס איז אין דעם זעלבן טאָג, וועון דאָס קינד איז געבוירן געוואָרן, אין איר בעט אין לעמבערג דערשאָסן געוואָרן.

מיר האָבן זיך ליידער נישט לאַנג מיט דעם קינד געפֿרייט. דאָס פּיצעלע האָט געדאַרפט אונדז אויסליזן; אינגאַנצן אַן אַ קרבן האָט אונדזער פֿאַמיליע נישט געטאָרט אַרויס. ביי דער דריטער און גרויזאַמסטער אָקציע, וואָס האָט לאַנג געדויערט וויל מען האָט געבושעוועט נאָך אַלע איבערגעבליבענע יידן אין שטאָט (אַלע יידן פון די דערפער האָט מען שוין געהאַט צונויפגעטריבן אין שטאָט), איז דאָס קליינע קינד אַ קרבן געפֿאַלן. עס האָבן זיך ביי אונדז געבעטן אינדזער וואָסיל און די וואָסילעכּ, דאָס אַלטע אוקראַינישע פֿאַרפֿאַלק, וואָס האָבן נאָך פֿין מיין שטאָט געהאַט אַ חזקה אויף אַ צימערל און ביי מיר געווויינט פּופּצן יאָר, מיר זאָלן זיי דאָס קינד געבן; זיי ווילן זיך דאָס צימערל, וווּ זיי ווויינען, ביי מיר פֿאַרדינען, און זיי האָבן דאָס קינד ליב; אויב עס וועט זיין אַן אָקציע, וועלן זיי מיטן קינד אין פעלד גיין און דאָרט זיין. עסן — עסט עס שוין פון אַ פּלעשעלע, און זיי וועלן עס שטאַרק אָפּהיטן. איך האָב זיי געגלויבט, און נישט נאָר דאָס צימערל, נאָר דאָס גאַנצע הויז האָב איך זיי צוגעזאָגט. די טעג זענען געגאַנגען און די אָקציע איז געקומען.

עס האָט געהייסן אַז מאָנטיק, דעם 7־טן סעפּטעמבער 1942, וועט זיין אַ רעגיסטראַציע פון אַלע אַרבעטער און סתם יידן. פיר טעג און פיר נעכט האָט גענדויערט דער טריק, די אָקציע. חוץ די דרייסיק געסטאַפּא־מענער, וואָס זענען גע־קומען פון קאָלאָמיי, האָבן די אוקראַינישע מיליץ, די פוילישע קרימינאַל־פּאָליציי און אַכציק פּראָצענט פון דער אוקראַי־נישער באַפעלקערונג פון דער שטאָט און פון די דערפער, גע־זוכט און געגישטערט אין שטאָט אין אין די דערפער אָרום, אין די פעלדער און אין די וועלדער, צו צעפּינען יידן. קיין ענעוויע צאָל קען קיינער נישט וויסן, וויפל מען האָט געכאַפּט, אַ סך יידן זענען דעם דניעסטער אַריבער, ווייל אין טאַרנא־פֿאָלער קריַיז איז נאָך האָלבוועג רואיק געווען. אַ סך זענען פון די וואָגאָנען אַרויסגעשפּרונגען. אַ פּאָר הונדערט האָט מען שפּעטער געכאַפּט און קיין קאָלאָמיי אין גטאָ אָפּגעפּירט, עטלעכע זענען קיין רומענישע אַריבער און אַ צווייי הונדערט זענען נאָך לאַנג געווען גוט באַהאַלטן און זיך עמוטשעט.

אַן ערך 1000 אומגליקלעכע האָט מען גהאַלטן פּאָר־שפּאַרט אין אַ שטאָל אין האַראַדענקער הויף פּיר טעג אַן עסן, און דערנאָך האָבן די מערדער זיי מיט דער באַן אַוועק־געפּירט. דאָס ביסל איבערגעבליבענע, כלומרשט גליקלעכע אויף אַ קורצער צייט, זענען געווען אַכציק „ניצלעכע יידן", וועלכע די היימישע מערדער האָבן אָפּגעבעטן, אַז זיי מוזן זיי נאָך האָבן, ביז „אַריער" וועלן זיך נעבן די יידן צולעךנען די פֿאַרשידענע מלאכות. „גליקלעך" איז זיכער קיינער פון זיי, נישט געווען, ווייל אַלע זענען געווען אָפּגעריסן פון זייער־רע פֿאַמיליעס, וואָס זענען געווען פֿאַרניכטעט אַדער געלעגן באַהאַלטן ערגעץ אין אַ קעלער אַדער אין אַ חורבה. די „ניצלעכע יידן" האָבן זייערע פֿאַמיליען אויך נישט געטאָרט האָבן מיט זיך. אָלע האָבן געדאַרפט ווויינען אין איין בלאָק, עס זאָל די מערדער גרינגער זיין שפּעטער מיט דריי וואָכן זיי אויסצוכאַפּן.

ה

דעם 10 סעפּטעמבר 1942 איז אונדזער שטעטל האָראַ־דענקע מיט די דערפער אָרום „באַפרייט" געוואָרן פון דעם גטאָ, פון דעם יודענראַט, פון די יידישע אָרדנונגסדינער און פון אָלע יידן. אַ פּאָר צעצייטלטע יידישע פֿאַרמערס האָבן נאָך געזשיפּעט און געמוטשעט זיך. אָבּיסל דערפֿאָר ווייל דער קרייז־לאַנדווירט איז נישט געווען קיין שלעכטער מענטש און האָט נאָך געוואָלט געלט מאַכן, און אויך כדי די יידישע אָלנד־ווירטן זאָלן די קאָנטיגענטן תבואה אָפּגעבן און דאָס פעלד אויף דעם אָנדערן יאָר אָנבויען. די יידישע לאַנדווירטן האָבן זיכער בעסער, פינקטלעכער און מער געגעבן ווי אָנדערע און זענען גליקלעך געווען וואָס זיי קענען ווויינען אָביסל אין דער זייט, און האָבן געהאַט די מעגלעכקייט באַקאָנטע און קרובים צו האַלטן און באַהאַלטן.

אָבער אין גאַנצן נאָך איין חודש האָט מען זיי נאָך גע־לאָזט עקזיסטירן. אונדזער באַשיצער און האָר, דער דייטשער קרייז־לאַנדווירט קרעמער, האָט זיך אָנגעשטאָפּט מיט זייער אַ סך דאָלאַרן און אָט טעג פֿאַרן ליקווידירן פון זיינע לאַנד־ווירטן איז ער אויף „וואָקאַציע" גענפֿאָרן. איך האָב ביז צום 7 סעפּטעמבער 1942 נאָך געלעבט ווי אַ לאַנדווירט, אַרבעטנדיק

אָלס פורמאַן ביי די מערדער, און האָב געמעגט ווויינען אין מיין הויז. נאָר דעם דאָזיקן האָב איך געדאַרפט מיין היים ליקווי־דירן און ווויינען ביי אייניעם פון די יידישע לאָבדווירטן, ביי צווידערערן — די כוונה איז זיכער געווען, מען זאָל אונדז קענען לייכטער כאַפן ביי דער אָקציע אין מיטן שטאָט. פאַקטיש אָבער האָב איך מיט מיין פרוי מער געוווינט אין שטאַל, צווישן די פערד, ווייל דאָרט זענען מיר נאָך אַמזיכערסטן געווען. איך האָב זיך שוין מער נישט געוואָלט צעשיידן פון מיין פרוי, ווייל איך האָב זי שיעור נישט געהאָט פאַרלוירן אין דער לעצטער אָקציע. דאָס איז געווען אַ מאַנטיק פאַר־טאָג, ווען עס האָט געהייסן ס׳וועט זיין אַ רעגיסטראַציע, אַדער חלילה אַן אָקציע. פאַר אַ באַוואַרעניש האָב איך פאַרטאָג די פרוי אַפגעשיקט צום פורמאַן, ווו זי איז געווען באַהאַלטן ביי דער צווייטער אָקציע. דאָס פיצעלע קינד האָבן מיר ביי די בעשלערס וואָסיל און וואַסילעכע איבערגעלאָזט, אַנזאָגנדיק אין אַנבעטנדיק זיי דאָס קינד צו היטן. איך האָב געמוזט צוריק אין שטאַל גיין. דער פלאָן איז געווען, אַז אויב איך וועל נישט מוזן גיין צו דער רעגיסטראַציע און עס וועט זיין אַן אָקציע, וועל איך ווידער אַרויפקלעטערן אויף דעם שטאַל־בוידעם, און זיך פאַרשטעקן אין אַ לאָך. מיין שעף, וואָס האָט געוואָלט איך זאָל נאָך אַ חודש לעבן, האָט מיך מיטגענומען צו דער „רעגיסטראַציע״ אָלס קאָטלער. איך בין געווען נאָר ביים אָנהויב פון דער צערעמאָניע, ווי מען האָט אַלץ מער יידן פאַרנאָרט, ביז די מערדער זענען אויף ציווי אויטאָס געקומען צו פאָרן, און די באַהאַלטענע אוקראַיניש מיליץ האָט געהאָלפן די יידישע אַרדנונגסדינער, מיט זייער אינספעקטאָר בראש, בעסער צו אומצינגלען דעם הויפן אַגענאַרטע יידן. איך וואָלט אויף מיר דעמאָלט געווען געמעגט צען יאָר שווער רע אַרבעט צו טון איידער דורכלעבן די צען מינוטן, זיצנדיק הויך אויפן באָק פון דער בריטשקע, ציצוקען און צוזען די פאַר־צווייפלונג פון די אומגליקלעכע, און דאָס האַנדלען פונעם יידישן מיליץ־אינספעקטאָר, וואָס האָט געשלאָגן זיינעם אַ אונטערטאָן, ווייל ער האָט אַ יד דורכגעלאָזט. און צוקוקן ווי דער גרויסער המון אוקראַינער און פאָליאַקן פרייען זיך אין לאָכן פון אונדזער אומגליק. דער כלומרשטער יידנפרייַנט, דער אוקראַינער ד״ר ביאַלי, האָט זיך צעלאָכט אויפן הויכן קול, וואָס זיינע באַקאַנטע יידן האָבן זיך געלאָזט אָפנאַרן און זענען אַריין אין זאָק. מיט די צען מינוטן בין איך איבערגע־קומען פאַר די גאַנצע פיר טעג, וואָס די אָקציע האָט געדויערט און עבושעוועט, און בין דערנאָך געלעגן אין שטאַל באַ־האַלטן. איך האָב שוין אָבסיל וויניקער מורא געהאַט, ווייל אויב מיינע באַשיצער וואָלטן מיך וועלן פטר׳ן, האָבן זיי עס געקענט טון באַלד מאָנטיק אין דער פרי.

מיין וואָסיל מיט זיין ווייב, וואָס האָבן אונדז געשווירן און צוגעזאָגט, אַז אויב עפעס וועט פאַרקומען וועלן זיי מיטן קינד אַוועקגיין, האָבן זיך מיישב געווען כאָטש קודם אָבסיל זיך נאָך אַנרויבן ביי אַזא חתונה, און טאָקע ביי אונדז און ביי אַנדערע יידישע שכנים. אַנדערע גויים האָבן באַלד דעם גע־סטאַפּ צו וויסן געגעבן וועגן קינד. צוויי געסטאַפּאָ־לייט זענען געקומען, און געשפילט זיך מיטן קינד; דאָס שיינע קינד האָט צו זיי געלאָכט, און זיי האָבן נישט געהאָט דאָס האַרץ עס צו שיסן. אייניגע פון זיי איז אַוועק מיט אַ געכאַפטן יידּ, לוקסענבורג, און אים צוגעפירט צום הויף, וווּ אַלע גע־כאַפטע יידן זענען אין אַ שטאַל פאַרשפאַרט געווען. דאָן איז אַ דריטער געסטאַפּאָ־מאַן צוגעקומען, האָט זיך אויך מיט דעם לאָכנדיקן קינד געשפילט, נאָר ער איז געווען מער דרייסט, אַנידערגעלאָזט דאָס קינד אויף דער ערד אין עס דערשאַסן. באַלד האָבן זיך געפונען היימישן גויים, וואָס האָבן אַ גריבל אויסגעגראָבן און דאָס קינד באַהאַלטן, און האָבן זיך דערפאַר די קישעלעך צוגענומען. די בשורה האָט מיר אַ שכן באַלד דעם ערשטן טאָג אין שטאַל געבראַכט. עס האָט שטאַרק ווויי געטון, דער מענטש איז אַבער דעמאָלט געווען הארט ווי אַ שטיין. איך האָב זיך געטרייסט דערמיט, וואָס דאָס פייגעלע האָט גלאָכט צו זיי, האָט גארנישט פאַרשטאַנען און געהאַט אַ גרינגן, גיכן טויט.

דריי טעג האָט דער פורמאַן, וואָס איז שוין אין דינסט נישט געווען, באַווײַזן מיין פרוי צו באַהאַלטן. דעם פערטן טאָג פון דער אָקציע איז ער גאַנץ פרי אַריין צו זיך אין שטוב מיט שרעק, אַז מען זוכט יידן אין גויישע הייזער, און אַז מען זאָגט אַז מיין פרוי איז ביי אים; זאָל זי גיין אין גארטן זיך בא־האַלטן, האָט דעם פורמאַנס ווייב געזאָגט, ווייל זיי האָבן מורא פאַר זיך. אָבער אין גארטן האָט זי באַלד געזען שקצים, וואָס האָבן געהאָלפן דער מיליץ אויסזוכן באַהאַלטענע יידן. מיין פרוי איז גיך אַרויס פון גארטן און זיך געלאָזט גיין מיט די הויפטוועגן. נאָר וווהין? אַהיים טאָר זי נישט גיין; צו מיר אין שטאַל האָט זי נישט געוואָלט גיין, ווייל זי האָט נישט גע־וווסט ווו איך בין באַהאַלטן, און האָט מורא געהאַט מיך צו פאַרראַטן. צו אינדזער „גאַספאַדאַזש״, ווו דאָס יינגעלע איז, ווייסט זי נישט דעם ווע; עס איז 13 ק״מ ווייט און מען דאַרף די באַן־געלייזן אַריבערגיין, דורכגיין אַ האַלבע שטאָט און איין דאַרף. זי איז טאָקע ביי דער ערשטער אָקציע דאָרט געווען, אָבער ביינאַכט, און מיט פעלד־וועגן געפאָרן. זייענדיק כמעט אַ פרעמדע ביי אונדז אין שטעטל, האָט זי אָנגעהויבן אין מיטן העלן טאָג אין שטאָט צו ב׳אַנדזשען; אַ פאָר מאָל איז זי אויס־געקומען נישט ווייט פון דער היים, ווו די גויישע שכנים האָבן זי געקענט און וואָלטן זי זיכער די מערדער איבערגעגעבן; און אויסגעקומען נישט ווייט פון דער שטאַל ווו די מערדער האָבן די אומגליקלעכע געכאַפטע יידן גע־האַלטן; אַ פאָר מאָל אויסגעקומען אין מיטן געטאָ, ביי דער שול, נישט ווייט פון מיין שטאַל, נאָר פאַר שרעק האָט זי שוין נישט געוווסט ווי אַזוי מען קומט צו מיר. שקצים זענען איר נאָכגעלאָפן, קוקן צי דאָס איז אַ „זשידווקע״, אַ יידישקע, וועלכע שפּאַצירט אייניע אַליין, און האָבן זיך, ווייזט אויס, איבערצייגט אַז נישט. נאָך אַ פאָר שעה אַרומבאַנדזשען האָט זי זיך צוגעשלאָגן אויסער דער שטאָט צום באַן־געלייז. מיט הונגעריג און דאָרשטיק, האָט זי זיך אַנידערגעזעצט זיך אויס־צווויינען, אומגעשטערט צו באַקלאָגן איר טויט קינד, און גע־בעטן גאָט זי זאָל כאָטש נאָך איין מאָל זען איר אייגענאַניי־ציק זונעלע און איר מאַן.

פויערן האָבן אָנגעהויבן פונעם פעלד צו גיין. זי האָט אויף גיך זיך אָפּגעווישט די טערערן, אָבער כמעט אַלע האָבן געזאָגט: „ווידער אַ זשידוווקא" — אַ ייִדישקע. גיין האָט זי שוין קיין כוח נישט געהאַט, און נישט געהאַט וווהין צו גיין. נאָר געקלערט זיך: ווען עס געשעט אַ נס, און אונדזער גאָס־פאָדאָרזש קומט אַן — ווי גליקלעך וואָלט זי געווען? און ווי פונעם הימל אַראָפּגעקומען, האָט זי פלוצלינג דערזען נעבן זיך דעם טייַערן רעטער, ער איז נעבן איר געשטאַנען און אַ וויִנק געטון זי זאָל אים פונדערווייטנס נאָכגיין. זי האָט זיך דערשלעפּט, נאָכגעייַנדיק אים, ביז צו אונדזער פעלד. ער האָט זי אַרייַנגעזעצט אין הויכע קוקורודזעס, געבראַכט אַ שטיק פּאָדאָרט ברויט און אַ פּלאַש וואַסער און געהייסן איר וואָרטן אויף אים ביז שפּעט בייַנאַכט, כדי זיַינע קרובים, די שכנים און דאָס קינד זאָלן שוין שלאָפן. שפּעט ביי נאַכט איז ער נאָך איר געקומען, מיטברענגענדיק אַ ביסל וואָראַמע מילך, און זי געבראַכט צו זיך אין הויז. די מאַמע האָט נאָר געמעגט אַ קוק טון אויף דעם שלאָפנדיקן קינד און אַביסל זיך דערוואַ־רעמען — נאָר באַלד האָבן די הינט אָנגעהויבן צו בילן, און דער זון, וואָס האָט דערווייל אינדרויסן געהיט, האָט געראַטן (ווייל ער האָט מורא געהאַט, מען זאָל נישט קומען זוכן יידן), זי זאָל אַרויף אויפן שטאַל־בוידעם און דערווייל זיך דאָרט באַהאַלטן אין אַ צוגעגרייטער נאָרע, און מאָרגן מוז מען זען אַ גוט באַהעלטעניש צו מאַכן. דאָכט זיך, אַז פּאָר דער גע־סטאַפּאָ האָט מיין פּרוי אַזוי נישט מורא געהאַט ווי פּאָר מיין, און זי איז נעבעך געזעסן די רעשט נאַכט אין טויט־שרעק אין היי, האַלטנדיק אין איין טרייבן פון זיך די מיין, וואָס האָבן דאָרט גערודערט.

צומאָרגנס פּאָרטאָג איז דער גוטער גאָספּאָדאָרזש גע־לאָפן אין שטאַט אַריין, און געקומען צו מיר אין שטאַל, גע־ווויר ווערן וואָס איז מיט מיר. ער האָט מיך נישט געראָפּן, אָבער מען האָט אים געזאָגט אַז איך בין דאָ און אַז עס איז נאָך דער אָקציע.

ו

דערוויסנדיק זיך באַלד פּאָרטאָג, אַז נאָך נעכטן אין מיטן ברען פון דער אָקציע איז מיין פּרוי אָוועק פונעם פּורמאַן, בין איך געווען שטאַרק פּאָרצווייפלט און אומגליקלעך און כמעט צו משוגעת געטריבן געוואָרן. ווען נישט דאָס ביסל הא־פענונג, אַז אפשר איז זי ערגעץ אין פעלד, און דאָס וואָס איך האָב נאָך אַ קינד, וואָלט איך אפשר איינעם פון די מערדער קודם דערהרגעט אין דערנאָך זיך דאָס לעבן גענומען. איך האָב באַשולדיקט נישט דעם פורמאַן, נאָר זיך. פּאָרוואָס האָב איך די פּרוי נעבן זיך נישט געהאַט אין שטאַל פּאָרשטעקט? און מיין שעף, זעצדיק מיין פּאָרצווייפלונג, האָט מיך געטרייסט: אפשר איז זי נאָך דאָ, איך וועל — זאָגט ער — אַריבערפּאָרן אין הויף, אויך אין קרימינאַל־גערירט וווּ די אוקראַאַינישע מי־ליץ און פּויערן כאַפּן אויף אייגענער אַחריות יידן פון די דער־פער און די פעלדער כאָטש די אָקציע איז שוין אַריבער. אָבער פונעם הויף איז ער צוריקגעקומען אויפן מאָטאָציקל מיט גאָרנישט. כדי מיך צו איבערצייגן און באַרואיקן, האָט ער מיר גהייסן די פערד שפּאַנען אויף צו זוכן אין קרימינאַל.

פּויערן האָבן אָנגעהויבן פונעם פעלד צו גיין. זי האָט אויף גיך זיך אָפּגעווישט די טערערן, אָבער כמעט אַלע האָבן געזאָגט: „ווידער אַ זשידוווקא" — אַ ייִדישקע. גיין האָט זי שוין קיין כוח נישט געהאַט, און נישט געהאַט וווהין צו גיין. נאָר געקלערט זיך: ווען עס געשעט אַ נס, און אונדזער גאָס־פאָדאָרזש קומט אַן — ווי גליקלעך וואָלט זי געווען? און ווי פונעם הימל אַראָפּגעקומען, האָט זי פלוצלינג דערזען נעבן זיך דעם טייַערן רעטער, ער איז נעבן איר געשטאַנען און אַ וויִנק געטון זי זאָל אים פונדערווייטנס נאָכגיין. זי האָט זיך דערשלעפּט, נאָכגעייַנדיק אים, ביז צו אונדזער פעלד. ער האָט זי אַרייַנגעזעצט אין הויכע קוקורודזעס, געבראַכט אַ שטיק פּאָדאָרט ברויט און אַ פּלאַש וואַסער און געהייסן איר וואָרטן אויף אים ביז שפּעט בייַנאַכט, כדי זיַינע קרובים, די שכנים און דאָס קינד זאָלן שוין שלאָפן. שפּעט ביי נאַכט איז ער נאָך איר געקומען, מיטברענגענדיק אַ ביסל וואָראַמע מילך, און זי געבראַכט צו זיך אין הויז. די מאַמע האָט נאָר געמעגט אַ קוק טון אויף דעם שלאָפנדיקן קינד און אַביסל זיך דערוואַ־רעמען — נאָר באַלד האָבן די הינט אָנגעהויבן צו בילן, און דער זון, וואָס האָט דערווייל אינדרויסן געהיט, האָט געראַטן (ווייל ער האָט מורא געהאַט, מען זאָל נישט קומען זוכן יידן), זי זאָל אַרויף אויפן שטאַל־בוידעם און דערווייל זיך דאָרט באַהאַלטן אין אַ צוגעגרייטער נאָרע, און מאָרגן מוז מען זען אַ גוט באַהעלטעניש צו מאַכן. דאָכט זיך, אַז פּאָר דער גע־סטאַפּאָ האָט מיין פּרוי אַזוי נישט מורא געהאַט ווי פּאָר מיין, און זי איז נעבעך געזעסן די רעשט נאַכט אין טויט־שרעק אין היי, האַלטנדיק אין איין טרייבן פון זיך די מיין, וואָס האָבן דאָרט גערודערט.

צומאָרגנס פּאָרטאָג איז דער גוטער גאָספּאָדאָרזש גע־לאָפן אין שטאַט אַריין, און געקומען צו מיר אין שטאַל, גע־ווויר ווערן וואָס איז מיט מיר. ער האָט מיך נישט געראָפּן, אָבער מען האָט אים געזאָגט אַז איך בין דאָ און אַז עס איז נאָך דער אָקציע.

ו

דערוויסנדיק זיך באַלד פּאָרטאָג, אַז נאָך נעכטן אין מיטן ברען פון דער אָקציע איז מיין פּרוי אָוועק פונעם פּורמאַן, בין איך געווען שטאַרק פּאָרצווייפלט און אומגליקלעך און כמעט צו משוגעת געטריבן געוואָרן. ווען נישט דאָס ביסל הא־פענונג, אַז אפשר איז זי ערגעץ אין פעלד, און דאָס וואָס איך האָב נאָך אַ קינד, וואָלט איך אפשר איינעם פון די מערדער קודם דערהרגעט אין דערנאָך זיך דאָס לעבן גענומען. איך האָב באַשולדיקט נישט דעם פורמאַן, נאָר זיך. פּאָרוואָס האָב איך די פּרוי נעבן זיך נישט געהאַט אין שטאַל פּאָרשטעקט? און מיין שעף, זעצדיק מיין פּאָרצווייפלונג, האָט מיך געטרייסט: אפשר איז זי נאָך דאָ, איך וועל — זאָגט ער — אַריבערפּאָרן אין הויף, אויך אין קרימינאַל־גערירט וווּ די אוקראַאַינישע מי־ליץ און פּויערן כאַפּן אויף אייגענער אַחריות יידן פון די דער־פער און די פעלדער כאָטש די אָקציע איז שוין אַריבער. אָבער פונעם הויף איז ער צוריקגעקומען אויפן מאָטאָציקל מיט גאָרנישט. כדי מיך צו איבערצייגן און באַרואיקן, האָט ער מיר גהייסן די פערד שפּאַנען אויף צו זוכן אין קרימינאַל.

דיקע הייזער צונויפגעפירט, און כמעט יעדן טאָג געפירט שטיינער צו די שטראָסן. אַרבעטנדיק אַזוי שווער 18 שעה אין טאָג אָן אַ אָפרו, אין יסורים, אין שרעק און פֿאַרצווייפלונג, האָב איך זיך שוין קוים אויף די פיס אַרומגעשלעפט. עפּעס אָפּצוקלערן, עפּעס אַ פּלאַן צו מאַכן, וואָס מען טוט, וווהין מען אַנטלויפֿט, צו וועמען מען גייט זיך באַהאַלטן, האָבן מיר אין משך פון גאַנצן חודש נישט באַווייזן.

אונדזער גאַספּאַדאַרוש האָט זיינע יידן קיין טלוסטע אָפּ־געפירט, נאָר דער לעצטער טור איז אים נישט געלונגען. ביים דניעסטער אין אַ וואַלד האָבן מיליציאַנטן און אוקראַינישע שקצים באַרויבט די יידן, אַנגעשלאָגן זיי און צופוס האָלב נאַקעט אַריבערגעטריבן. אויך דעם בעל־הבית האָט מען אַנ־געשלאָגן און אַהיים געטריבן. אַזוי האָט דער פּלאַן, מיר זאָלן אויך אַריבער דעם דניעסטער, געמוזט אויפגעגעבן ווערן. אַ טייל באַהאַלטענע מענטשן, און די וואָס האָבן נאָך געמעגט פריי אַרומגיין, האָבן געפרווועט די גרעניץ קיין רומענין צו שמוגלען. אַ סך האָט מען אויף דער גרענעץ געכאַפּט, און אַ טייל האָט מען שוין פון טשערנאָוויץ צוריק אַריבערגע־שטעלט. איך האָב פֿאַר מיין פּרוי, פֿאַר די לעצטע פֿאָר הונ־דערט זלאָטעס וואָס האָב נאָך פֿאַרמאָגט, קריסטלעכע פּאַפּירן אויסגעאַרבעט: אַ רוסישן פּאַס, אַ פּוילישן „דאָווד אַסאָ־ביסט" מיט געשטעפּלטע פּאָטאָגראָפיעס, און אַפּילו אַן אויס־מעלדצעטל פון דער געמיינדע, זי זאָל פֿאָרן קיין לעמבערג, וואַרשע, אָדער אַפּילו קיין דייטשלאַנד. זי האָט אַבער אַלץ אָפּגעלייגט פון איין טאָג אויפן צווייטן. נישט וועלנדיק מיך און דאָס קינד איבערלאָזן. איין מאָל אויף דער נאַכט האָט מיך געוועקט צו זיך דער קרייז־לאַנדווירט; דאָרט איז געזעסן זיין סעקרעטאַריע זעשענע, אַבער נישט פרייליך אין לאַבנדיק ווי תמיד. איך האָב באַלד דערקענט אַז עפּעס איז נייעס. ער האָט אָנגעגאָסן דריי גלעזלעך בראַנפן. „טרינק — זאָגט ער — און הער אויס. נאָך אַכט טעג מער און קען איך דיך האַלטן. אויב דו האָסט ווו — באַהאַלט דיך. נאָר געטרוי נישט קיין אוקראַינער. אַז איך וועל פונעם אורלויב קומען, און דיך נאָך מענן האַלטן — וועל איך עס טון". ער האָט מיר געגעבן גאַנצע 20 זלאָטעס פֿאָר דער גאַנצער צייט פון זיבן חדשים שווערע אַרבעט (איך האָב פֿאָר זיי געקאָנט קויפן אפשר 30 ציגאַרעטן...) און אין אַרויסגעגאַנגען אין צווייטן צימער. די סעקרעטאַרין האָט מיר דערנאָך געזאָגט, אַז זי האָט אים גע־טראָפן אין צווייטן צימער וווינען.

מיט וואָס פֿאָר אַ געמיש איך בין פון דאָרט אַרויסגעגאַנ־גען און וואָס פֿאָר אַן אייבדרוק די בשורה האָט אויף מיין פּרוי געמאַכט, איז נישט צו באַשרייבן. מיר האָבן ביידע אַ גאַנצע נאַכט קיין אויג נישט צוגעמאַכט, נאָר פֿאַרשידענע נישט־זיכערע פּלענער געמאַכט. עס איז געבליבן באין ברירה, אַז שוין מאָרגן מוז מיין פּרוי פֿאָרן זיך באַהאַלטן טאָקע ביי אונדזער גאַספּאַדאַזש, אויב ער וועט וועלן, און איך וועל זיך נאָך דאָ דרייען, און נאָך די אַכט טעג וועל איך זיך באַהאַלטן ביי באַקאַנטע אין שטאָט, און אפשר אַזוי אָפּוואַרטן ביז דער קרייז־לאַנדווירט וועט צוריקקומען פון זיין 20־טעגיקן אורלויב.

ז

אונדזער רעטער איז במשך דעם לעצטן חודש כמעט יעדן טאָג געקומען צופֿאָרן און אַ סך מאָל געשפּאַנט צו פוס די 26 ק"מ, טאָמער דאָרפן מיר אים אויף גיך האָבן. קומענדיק דעם אַנדערן טאָג, און הערנדיק מיין פּלאַן, אַז מיין פּרוי מוז נאָך הייַנט אויף דער נאַכט צו אים אַריבערפֿאָרן, אויב ער וועט וועלן קומען נאָך איר מיט דער פּוד און נעמען זי אויף צו באַהאַלטן, האָט ער זיך פּשוט דערפֿרייט. ער האָט גע־מיינט אַז מיר האָבן אויך מורא צו זיי צו גיין, ווי יענע יידן וואָס ער האָט פֿאַרבעטן צו זיך, ווייל זיין פֿאַמיליע האָט גע־האָט אַ שם פון גנבים און מערדער. „איך וועל — זאָגט ער — דערווייל אויסגראָבן אַ גרוב פֿאָר אייך ביידע, ווייל איך ווייס איצט, אַז דו וועסט אויך קומען". דער גוטער פּראָפֿעסטער פּויער, האָט נישט געפֿרעגט, וואָס גיסטו פֿאָרן באַהאַלטן, און ווער ווייסט אויף ווי לאַנג, נאָר ער האָט זיך געפּרייט וואָס ער קען העלפן און מען גלויבט אים.

נאָך די זעלבע נאַכט האָט ער מיין פּרוי בשלום איבער־געפירט. נאָכדעם וואָס ער האָט דורכן טאָג געמאַכט אין אַ סטערטע היי אַ באַהעלטעניש. איך בין געבליבן איינער אַליין, אָן אַ פאַמיליע און אָן אַ היים, ציטערנדיק בייטאָג און ביי־נאַכט במשך די אַכט טעג, מען זאָל מיך נישט פֿאַרנאַרן. דער־ביי האָב איך זיך באַוואָרנט ביי פֿאַרשידענע גוט באַקאַנטע גויים, איך זאָל קענען אין אַ נויט פֿאַל זיך ביי זיי באַהאַלטן. אָבער איך האָב זיך שטאַרק אָנטוישט מיט אַלע מיינע גוטע פּרייַנד, אוקראַאינער און פּאָליאַקן. וועמען איך האָב פֿאַרגע־שלאָגן — אַלע האָבן זיי אָפּגעזאָגט מיט פֿאַרשידענע תירוצים, סיידן איך זאָל זיצן ערגעץ אין אַ פעלעד אָדער אין אַ לויפֿיק פֿאַרבערגע הויז אָדער אין אַ קעלער, זאָגן זיי מיר צו, פון צייט צו צייט עסן צו ברענגען.

דערווייל בין איך גאַנצע טעג אַרומגעפֿאָרן מיטן לאָנדס־קאַמיסאַר, וואָס האָט מיך מיט אַמאָל שטאַרק ליב באַקומען, און האָט מיך אויסגעפרעגט, וווּ איך וואוינען און וואָס עס וועט מיר פעלן אויף וווינטער. אויפן זיבעטן טאָג, הייסט ער מיר, איך זאָל פֿאַרנאַכט פֿאָרן צו דער באַן נאָך קאָרטאָפֿל, און איך זאָל מיר אַהיים אויך צופירן אויפן וווינטער. מיין היים האָט שוין נישט עקזיסטירט, און איך האָב נישט באַדאַרפט קיין קאָרטאָפֿל. וואַרשיינלעך האָט ער געוואָלט נאָכשיקן די מיליק, זיי זאָלן אונדז ביידע, מיך און מיין פּרוי, אין דער היים פּאָקן און צונעמען. בשעת איך האָב שוין געהאַלטן ביים אויסשפּאַנען די פערד, איז געקומען צולויפן די דינסט, וועלכע האָט דאָרט גערוימט די קאַנצעלייען. „קוק — זאָגט זי — דער לאַנדס־קאַמיסאַר האָט נאָר וואָס געשיקט רופן דעם אַפּ־טייקער פּאַסמאַן; ביים לאַנדס־קאַמיסאַר האָט שוין געוואַרט אַ דייטשער זשאַנדאַרם, און צוואַמען מיטן פֿאָרטיער בו־טשאַווסקי פירן זיי אים איצט אין קויליק־קעלער פֿאַרשליסן". עס איז נאָך אַביסל ליכטיק געווען, האָב איך געזען ווי בו־טשאַווסקי גייט פֿאַראויס מיט די שליסל, נאָך אים דער לאַנדס־קאַמיסאַר פעטש, ליינענדיק, און הינטער זיי דער אַרעמער אַפּטייקער, איינגעבויגן, בלאַס ווי די וואַנט, אין דעם וויסן אַפּטייקער־מאַנטל, הינטן דער זשאַנדאַרם מיטן רעוואָלווער

אין דער האַנט. איך האָב איבערגעלאָזט די פערד, אַריבער איבערן פֿאַרקאָן געשפּרונגען און בין אַריין צום שאָפער סאַראַקאָווסקי.

שפּעטער איז די אויפרוימערין פֿאַראָסקאַ געקומען און דערציילט, אַז באַלד נאָכן פֿאַרשליסן דעם אָפּטייקער זענען זיי אַלע דריי נאָך מיר אין שטאַל אַרייַנגעקומען. זי האָט נאָך געהאַלטן אין אויסשפּאַנען די פערד און האָט זיי געענטפערט, אַז דער קאָפּ האָט מיר וויי געטון און איך בין אַהיימגעגאַנגען.

פֿאַרטאָג, זייגער פינף, זענען זיי שוין וויידער געקומען נאָך מיר. אָבער איך האָב פֿאַראָסקאָן געבעטן, אויב דער גאָספּאָדזש קומט מארגן, זאָל זי נאָר אים און מער קיינעם נישט זאָגן וווּ איך בין.

דער שאָפער האָט מיך אויפגענומען ווי אַ חשובֿן גאַסט, אָבער דעם צווייטן טאָג איז אים שוין נמאס געווארן און ער האָט געראַטן אַז בייַ זיין שוואָגער וועט זיין בעסער פֿאַר מיר און זיכערער. דער לאָנדס־קאָמיסאַר, האָט ער דערציילט, האָט אויף מיר היינט ווידער געפרעגט, ער קען אים אָנפּאַטשן, צו־דריקן ער זאָל מיך אויסגעבן, אָדער אַ רעוויזיע מאַכן, ווייל ער ווייסט אַז מיר האָבן גוט געלעבט.

בייַ נאַכט בין איך אַריבער צו זיין שוואָגער. דער האָט קוים אַ וואָך אויסגעהאַלטן און האָט מיך אויף דער נאַכט ממש אַרויסגעטריבן. איך האָב זיך געבעטן, כאָטש נאָך איין טאָג צו בלייבן בייַ אים, ווייל דער שאָפער האָט מיר צוגעזאָגט, מיין שוועסטער מיטן קינד פון קאָלאָמיי אַריבערצוברענגען, (דעם שוואָגער האָט מען די זעלבע וואָך צוגענומען, און זי האָט זיך בייַ מיר געבעטן איך זאָל זי ראַטעווען). עס האָט אָבער נישט געהאָלפֿן, און איך האָב געזען אַז אויב איך גיי נישט באַלד, גיינען זיי מיך מסרֿ. ווייל אָפילו ביז שפּעט בייַ נאַכט צו בלייבן, ווען עס איז זיכערער אַרויסצוגיין, האָב איך זיך נישט געקאָנט איינבעטן צו בלייבן.

די אָכט טעג פֿלעגט יעדן טאָג קומען אונדזער רעטער, ברענגען מילך, קעז און פּוטער, טאָרבעס מעל און גרוסן פון מיינע נאַענטע. יעדן טאָג פֿלעג איך דורך אים שיקן צוגעגרייטע בריוו צו באַקאַנטע קריסטן אין שטאָט, אַז איך בין אויף יענער זייט דניעסטר און בעט זיי זאָלן מיך צונעמען און אויף אַ צייט באַהאַלטן.

פון איינעם מיקא, וואָס איז מיר פון אָמאָל אַ דאַנק שול־דיק געווען, האָט ער מיר געבראַכט אַן ענטפער איך ואָל קומען. פֿאַרצווייפֿלט און מיט גרויס שרעק בין איך געגאַנגען מיט די הינטערעסאָלעד, אָלע מאָל באַהאַלטנדיק זיך ווען עמעצער איז דורכגעגאַנגען און בין צו מיקאַן גליקלעך אָנגע־קומען. ער האָט מיך באַלד אַרויפגעפירט אויפן בוידעם, ווייל אַ וואַשפרוי האָט בייַ אים געאַרבעט. ביטער קאָלט איז מיר געווען, אָבער וואַרעם אויף דער נשמה, און מיט האָפענונג, ווייל מיינע נייע באַהאַלטער האָבן מיר געזאָגט אַז איך וועל בייַ זיי קענען זיין וויפל איך וועל וועלן. זיי האָבן באמת פֿאַר מיר זייער אַ סך געטאָן, גוט אָכטונג־געגעבן, ווייל דאָס איז געווען אין מיטן שטאָט, גוט געשפּייזט און געטרייסט, אָבער נישט לאָנג האָט עס געדויערט. די צווייטע וואָך איז שוין אַלעס שוואַכער געווען, און אויף דער דריטער וואָך האָב איך געמוזט גיין.

במשך פון דער צייט האָב איך דורך אַ בריוו דער שוועס־טער צוויוויסן געגעבן, ווו אַזוי מען קען איר העלפֿן, ווי אַזוי עס שטייט מיט מיר, און מער־ווייניקער מיט סימנים באַצייכנט ווו איך בין. מיין גוטער קרייז־לאָנדווירט איז דערווייל פֿונעם אורלויב געקומען. די פֿאַמיליע קויפמאַן, דער דענטיסט, איז נאָך אין שטאָט פריי געווען, זייענדיק נאָך אַ ביסל זיכער, ווייל ער האָט געהאָט דעם לאָנדס־קאָמיסאַרס ציין ביי זיך אין רעפּאַראַטור. מיר האָבן זיך אַ פּאָר מאָל ביינאַכט גע־טראָפֿן. איך האָב זיי געבעטן געווארן וועלן, וואָס דער קרייז־לאָנדווירט זאָגט וועגן מיר. קיין ענטפער, דאָכט זיך, האָב איך שוין נישט באַקומען. נאָכן אָפּגעבן די ציין זענען די קויפמאַנס באַלד אָנטלאָפֿן, און באַהאַלטן זיך אין אַ דאָרף בייַ זייער געווענדער דניסט. זיי האָבן זיך אויך גליקלעך איבערגע־מוטשעט און זענען דערנאָך געקומען קיין ארץ־ישראל. עס איז געווען אַן אונזין צו גלויבן אַז מיר, אַלס פּורמאַן, וועט מען נאָך האַלטן, ווען מען האָט דעם לעצטן יידישן דאָקטאָר און דענטיסט שוין נישט געדאַרפט.

ח

דאָס אינציקע לעצטע באַהעלטענישׂ, וווהין איך האָב נאָך געקענט גיין, איז געווען צו אונדזער גוטן גאַספּאָדזש, צו מיין ווייב און קינד. מסתם איז אונדזער גורל געווען אינאיינעם צו שטאַרבן אָדער אינאיינעם זיך צו ראַטעווען. ביינאַכט, איבערגעטאָן אַלס נישט־ייד, בין איך געפֿאָרן אַליין דורך אַ האַלבער שטאָט מיטן וואָגן (דער בעל־הבית האָט מורא געהאָט מען זאָל אונדז נישט כאָפּן ביידע, ווייל אין דעם פֿאַל וואָלטן מיר אַלע ביי אים אין דער היים געווען פֿאַרלוי־רענע) און האָב מיך דורכגעגנבעט ווי דער ערגסטער פֿאַר־ברעכער מיט הינטערעסאָלעך און דורך פעלדער, כדי אויס־צומיידן דאָס שלעכט געווארענע, כמעט בלויז פון פֿאַליאָקן באַווינטע דאָרף לישׂקאָוו. נאָך דריי שעה פֿאָרן האָב איך זיך צוגעשלאָגן צו אונדזערע רעטער. אויסער מיין זונדעלע זע־נען זיי אַלע נישט געשלאָפֿן, נאָר געווארט און גאָט געבעטן מיר זאָלן שוין אָנקומען. ווייט אין פעלד האָט אונדז דער זון פונעם גאַספּאָדזש אָפּגעווארט, איך זאָל גיין מיט אים צופּוס דורך די פעלדער, כדי שכנים זאָלן נישט דערזען ווי מיר גייען. אין אַ לאָך פון אַ סטויג היי בין איך מיט מיין פרוי די נאָכט און אַ גאַנצן טאָג איבערגעזעסן, און קוים דערצויגן ביז עס איז פינצטער געווארן. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז נאָך די נאָכט מחן מיר אַ גרוב פֿאַר אונדז אויסגראָבן; ערשטנס איז אין דעם היי אוממעגלעך געווען צו זיין, און צווייטנס איז געווען זייער לייכט אונדז צו געפינען בייַ אַ רעוויזיע.

עס איז קיין בריריה נישט געווען. מיר דריי, איך, דער בעל־הבית און זיין זון, האָבן אַ גאַנצע נאָכט געגראָבן און דאָס פערד האָט דער אָוועקגעשלעפּט, אָבער קוים אַ העלפט האָבן מיר אויסגעגראָבן. ווידער אַ טאָג אין היי זיך איבער־געמוטשעט און זייער נישט זיכער געווען, ווייל מען האָט אין דער צייט שטאַרק געכאַפּט אַרבעטער קיין דייטשלאַנד. צו

אונדזער גליק איז גאָנץ פרי אַ שניי אויסגעפאַלן און האָט די פרישע ערד און די שפּורן פונם פירן גאָנץ צוגעדעקט. דער בעל־הבית האָט געוואָלט כאָטש איין נאָכט איבערוואַרטן; ערשטנס האָט געשטערט דער פרישער שניי, און צווייטנס, אַזוי ווי זיי זענען בייטאָג געשלאָפן, האָבן זיי געוואָלט בייַ־ נאָכט אונדז אין דרויסן היטן און מיר זאָלן אין שטוב כאָטש אַ פּאָר שעה דורכשלאָפן. אָבער עס איז נישט מעגלעך געווען, אין אַ שכנותדיק דאָרף איז אַ חזיר פאַרפאַלן געוואָרן, און ס׳האָט גהעייסן אַז אונדזער בעל־הבית׳ס ברודער האָט אים געגנבעט. עס איז געווען זיכער אַז מאָרגן וועט מען קומען זוכן, ווייל ביינאָכט וועלן די מיליציאַנטן פונם דאָרף נישט וואָגן צו קומען. מען האָט געמוזט ווייטער גראָבן און ביז עס וועט ליכטיק געמוזט פאַרטיק ווערן און שוין זיין אין גרוב, ווייל אין היי איז נישט געווען זיכער. „נישט איין רעווייזיע — זאָגט דער בעל־הבית האָט מען שוין ביי אונדז געמאַכט, און מיר ווייסן ווי אַזוי זיי זוכן״.

מיר האָבן געגראָבן די גאָנצע נאָכט פאַר צען מענטשן, אָבער נישט דערגראָבן אַזוי טיף ווי די ברעטלעך און סלופּק־ לעך זענען צוגעשניטן געוואָרן, אַז מיר זאָלן כאָטש קענען שטיין אין גרוב. גראָבענדיק דאָס האַרטע נאַסע ליים זענען מיר צוגעקומען צו וואַסער. פיר אַזייַגער פאַרטאָג, דעם 15־טן דעצעמבער 1942, זענען מיר שוין געווען אין גרוב, אין דער ערד באַגראָבן, און איבער אונדז האָבן מיר נאָך געהערט ווי מען קלאַפּט און פאַרשיט די ערד. אַזוי קלוג און ראַפּינירט, ווי דער בעסטער גנב, האָבן זיי עס געמאַכט, אַז עס איז אוממעגלעך געווען צו דערקענען, אַדער אַפילו זוכצנדיק צו געפינען.

די גרוב איז געווען אין שטוב, און איז דערנאָך אויף שטענדיק מיט אַ בריק פאַרשלאָגן געוואָרן, און אויף דעם ארט איז אַ קיך צום קאָכן אויפגעשטעלט געוואָרן. דער אַרויסגאַנג איז געווען אַ גאָנץ קליינע און שמאָלע עפענונג ביי דער וואָנט אינדרויסן, וועלכע איז אין משך דעם גאָנצן ווינטער מיט שטרוי און זומער מיט טאַרף פאַרשטעלט גע־ וואָרן. יעדע נאַכט איז דער אַרויסגאַנג אויפגעדעקט געוואָרן, מיר זאָלן כאָטש ביינאַכט אַביסל אויף דער פרייַער לופט אַרויסגיין אויסגלייכן די ביינער, די באַדערפענישן פון אַ לעבעדיקן מענטש ערלייַדיקן, עפּיס וואַרעמס עסן, און פאַר־ טאָג מיט אַ פלעשל מילך, ברויט און וואַסער, צוריק אַראָפּגיין, צוריק פאַרשטעקט און פאַרמויערט ווערן, מען זאָל חלילה גאָרנישט דערקענען, און 16—18 שעה זיך צוריק דושען אין געשטאַנק און אין פינצטערניש. די ערשטע פאַר טעג זענען מיר געווען גליקלעך וואָס מיר זענען שוין אינאייניגעם, און איבער אונדז — אונדזער טייַער יינגעלע. זייַענדיק מיד פון אַזוי פיל שרעק, פון נישט שלאָפן און פלאָגן זיך, זייַענדיק צעבראָכן און שוואַך, האָבן מיר איצט גהאַלטן אין איין שלאָפן גאָנצע טעג.

אָבער נאָך אַ צייט האָבן מיך אָנגעהויבן פלאָגן די גדאָנ־ קען און שרעקלעכע חלומות וועגן מיינע קרובים, וואָס האָבן נאָך אַלע געלעבט אין שטאָט, צעוואָרפן און באַהאַלטן. ביז צו מיין פאַרגראָבן זיך האָב איך, ווי ס׳וואָלְ נישט זיין, באַווייז אויך פאַר זיי צו זאָרגן. אויך דער גאָספּאָדאָזש, וואָס פלעגט זיי אַרויסהעלפן, האָט איצט מורא געהאַט זיך פון שטוב אַרויס־ צורירן, מען זאָל אים נישט כאָפּן און אַוועקפירן — און אַן אים וואָלטן מיר אַלע געווען פאַרלוירן. מיר האָבן מיט דער צייט אויך אָנגעהויבן צו ליידן פון צייַנווייטיק און פון ווייטיק אין די גלידער, שוין אָפּגערעדט פון די לייַו און פון דעם שלעכטן גערוך, אין וועלכן מיר האָבן אָפּטמאָל געמוזט זיצן.

ט

אונדזער לאָגע איז וואָס אַמאָל ערגער געוואָרן. אָבער נישט נאָר אונדז, אויך אונדזערע רעטער איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן שווערער אויפן הארץ. זיי האָבן זיך אָפּגעקילט, מיד געוואָרן פון לעבן אין טויט־שרעק טאָג און נאַכט. דערצו האָבן זיי אַ שוואָגער געהאַט, וואָס האָט צוזאַמען מיט זיי געוואויניט און געוואוסט פונם קינד. טאָג און נאַכט האָט ער זיי געשראָקן און געמוסרט, זיי זאָלן דאָס קינד נישט האַלטן, ווייל אַלע זשקס פאַמיליעס זענען אין סכנה; זאָלן זיי טון דאָס זעלבע וואָס אַנדערע פויערן טוען מיט באַהאַלטענע יידישע קינדער — אָפּפירן עס אין שטאָט און אָוועקוואַרפן, אַדער דערהרגענען און באַגראָבן. נאָך אַזעלכע ריידט פלעגן מיר אָפּפילן אַז די בעל־ הבית׳טע און דער זון גייַען אַרום ברוגז, מוטלאָז, און טראָגן זיך אַרום מיטן געדאַנק: ווי ווערט מען פטור פון די יידן. איך פלעג זיי אויסרעדן, צוזאָגן גאָלדענע בערג, אַז מיינע ברידער אין אַמעריקע וועלן זיי העלפן און רייך מאַכן. דער גוטער בעל־הבית פלעגט מיר אַלעמאָל צוהאַלטן — און דאָן איז ווידער איוך אַ פּאָר טעג שטיל געוואָרן.

די ערגסטע טעג זענען פאַר אונדז געווען וועג דער בעל־ הבית איז אין דער היים נישט געווען. מיר האָבן זיך נישט זיכער גפּפילט אין גרוב, ווייל מען האָט דאָך געדאַרפט אַלע מאָל אַ קוק טון, צי איז דער צוגאַנג צום גרוב גוט פאַרדעקט געוואָרן. און נאָך ערגער איז געווען מיטן קינד, ווייל זיי האָבן וויניק געדולד געהאַט נאַכצוקוקן אויב עס לויפט נישט אַרויס וואו מען דאַרף נישט. ספּעציעל האָט איין שוועגערן שטאַרק געוואָלט אַ קוק טון, צי דאָס איז אַ ידיש קינד. זי איז מיט זיי ברוגז געווען און האָט געזוכט אויף זיי חטאים. מלאכים זענען זיי געווען, אַז עס איז זיי געלונגען כמעט צוויי יאָר נאַכצוקריכן דעם קינד, זי זאָל עס נישט אָנטרעפן אַליין און די גוט פאַרנייטע הייזעלער אַראָפּציען. אָבער אין מערץ 1943, וועו דער בעל־הבית איז נישט געווען אינדערהיים און דער שוואָגער האָט זיי אַ גאַנצן טאָג געמוסרט איז בייַ זיי אויסגעוואָקסן אַ פלאָן וואָס מיט דעם קינד צו טון. ביים אַריינקומען צו זיי אין אָונט האָב איך באַלד באַמערקט אַז אַלע זענען ערגסט און ברוגז. זיי האָבן מיר דערקלערט אַז זיי האָבן דאָס קינד צו שטאַרק ליב, זיי זאָלן עס די מערדער איבערגעבן, אַדער איך וויייס־נישט־וואָס טון דערמיט, אָבער האַלטן עס קענען זי׳ מער נישט, דער שוואָגער שרייט און דראָט, דאָס קינד איז וואָס אַ מאָל עלטער און דרייסטער, פלאָגט נישט און וויל נישט וויסן וואָס אים און אונדז אַלע דראָט. ער וויל דווקא יעדן וויייַז וואָס ער האָט, און אַז ער קען מאַכן העכער פון אַנדערע קינדער. די מאַמע און די שוועסטער מיינע זענען אין טלוסטע,

פֿאַרוואָס זאָלן זיי זיך מיטן קינד נישט מוטשען? דאָס ריכ־טיקסטע איז דערפֿאַר, צו שיקן דאָס קינד צו זיי. מיר האָבן געווּאוסט, אַז אויב מיר שיקן דאָס קינד אַוועק איז עס פֿאַר־לוירן, און עס איז מיר ליבער געווען עס זאָל שוין די נאָכט דאָ שטאַרבן, אייִדער עס לאָזן די מערדער אין די הענט אַרייִ־פֿאַלן. ווייל עס האָט זיך געלאָזט הערן, דאָס אונדזערע מערדער פון דער זייט דגיעסטער זענען אַוועק אויף דער צווייטער זייט צו העלפן יענע מערדער די יידן ליקווידירן. דער ווייטיק און די פֿאַרצווייפלונג זענען געווען גרויס, קיין ברירה איז אָבער נישט געווען. נאָר מיט גוטן האָב איך צומאָל געקאָנט עפּעס אויספֿירן. איך האָב דערפֿאַר צוגעשטימט צום פּלאַן, און געבעטן דעם בעל־הבית ער זאָל קודם פֿאָרן אַליין און צופֿירן אַביסל שפּייז צו מיין משפּחה, און דערביי וועט ער זען ווי דער וועג איז און וואו מיין משפּחה געפֿינט זיך. איך האָב אַליין אויך געוואָלט באַקומען אַ ידיעה פון מיין משפּחה, און געטראַכט אַז עס וועט אפשר מעגלעך זייַן, מיר זאָלן אויך אַהין אַריבערקומען. איך בין געווען גרייט אין די ערגסטע באַדינגונגען צו לעבן — אַבי פונעם גרוב אַרויסצוקומען.

ער איז אַוועקגעפֿאָרן, אָנגעלאָדן מיט אַלעם גוטן, און טראָפ דער זאָרג, וואָס עס וועט ווייטער מיט אונדז זיין, האָב איך זיך שטאַרק געפֿרייט. נאָך צוויי טעג איז ער צוריקגע־קומען מיט גאָרנישט. דאָס איין אויפֿן דניעסטער האָט אָפּגע־ריסן די בריקן און מען נישט געקאָנט אַריבער.

זייענדיק אין שטאַל ביינאַכט מיט אונדז אַליין, האָט ער אונדז געטרייסט, געזאָגט אַז ער וועט דאָס קינד קיינעם אין דער וועלט נישט אַוועקגעבן, נאָר אונדז; מיר אַלע מוזן דורכלעבן, און ער וויל ווייַז זיינע אייגענע און דער וועלט, אַז וועט מען וויל — קאָן מען.

מיין גליק און מיין דאָנקבאַרקייט צו דעם ליבן, טייערן טרייסטער קען זיך קיינער נישט פֿאָרשטעלן. מיר ביידע, מיין פּרוי און איך, האָבן געווויינט פֿאַר פרייד, וואָס אונדז איז באַשערט אַזאָ גוטן מענטש אין דער גרויסער נויט צו האָבן. מיר האָבן אים געדאַנקט און געקושט, און ער האָט מיטגעווויינט ווי אַ גוטער טאַטע, און אונדז באַרואיקט. אין שטוב האָט ער אויך זיין משפּחה איבערגעאַרבעט, און זיי זענען בעסער און פּריי־לעכער געוואָרן, צוגעזאָגט בעסער דאָס קינד צו היטן, נאָר מיר זאָלן זיך נישט ערגערן. ווייל מיר זענען אין די דריי טעג מיט צען יאָר עלטער געוואָרן. מיין פּרוי האָט אַ נדר געטאָן און האָט אַ גאַנץ יאָר, ביז צו דער באַפֿרייאונג געפֿאַסט צוויי מאָל אין דער וואָך.

דאָס קינד האָט געוואָקסן, איז אַרומגעגאַנגען שמוציק, אָפּ־געריסן און באַרוועט, אָפּילו ווינטער אין שניי, איז אָבער געווען זייער שיין און קלוג. אָפּילו די דייטשע מערדער פֿלעגן עס אויף די הענט אַרומטראָגן און אים געלט געבן. די פּוירערן פֿלעגן רחמנות האָבן, וואָס די מאַמע איז ערגעץ אין רוסלאַנד און דאָס קינד איז אַזוי אַרעם. זיי פֿלעגן זאָגן: טאַקי מודרי, יאָק זשידיבסקי (אַזוי קלוג ווי אַ יידיש קינד).

׳

די צוויי בעטלערס וואָס האָבן נאָך געווואוינט אין מיין הויז, די וואָס בייַ זיי האָט מען אונדזער טעכטערל געהרגעט,

האָבן נישט געהאַט פון וואָס צו לעבן און זענען אַרויסגעגאַנגען בעטלען אין דער סביבה, און פֿאַרגאַנגען די 12 קילאָמעטער ביז צו אונדזער רעטער, אין חודש יולי 1943. זיי האָבן באַלד דערקענט דאָס קינד.

אין אַוונט האָבן אונדזערע באַשיצער אונדז דערציילט די בשורה, אַלע דריי פֿאַרווויינט, בלאָס, און דערשראָקן, זייענדיק זיכער, אַז מיר אַלע זענען איצט פֿאַרלוירן, ווייל די בעטלערס וועלן עס געוויס אַלעמען דערציילן. די בעל־הביתטע האָט דערציילט, אַז די בעטלערס, ער מיט איר, האָבן גאָרנישט גע־זאָגט, נאָר זיך אָנגעקוקט, געשמייכלט, געמומען דאָס אויסגע־בעטעלטע, און אַוועק. דער בעל־הביתטעס אַ ברודער האָט זיך מיט איר בעקריגט, פֿאַרוואָס זי האָט זיי אַוועקגעלאָזט און אים נישט געזאָגט. ער וואָלט זיי געווען מיט אַ דרענגל איבערן קאָפּ (דרוטשקאָם פֿאָ האָלאָווי) דערהרגעט און באַגראָבן, און קיינער וואָלט גאָרניט געווואוסט. אויך דער בעל־הבית, וועט ער איז אויפֿדערנאַכט פונעם פעלד געקומען, האָט זיך מיט איר גע־קריגט, פֿאַרוואָס זי האָט זיי נישט אויפֿגעהאַלטן ביז ביינאַכט, ער וואָלט זיי געווען דערהרגעט און באַגראָבן, און קיין פּויגל וואָלט נישט געווען געוואוסט.

מען האָט אַנגעהויבן מאַכן פֿאַרשידענע פלענער, ווי מען זאָל דאָס קינד ערגעץ אַוועקפֿירן און באַהאַלטן, און דאַן אַוווייזן אַז די בעטלערס זענען שפּיאָנען, כדי מען זאָל זיי אַרעסטירן און זיי זאָלן נישט קענען אַרומגיין פֿריי און דערציילן. דאָס אַלץ איז מיר זייער נישט געפֿעלן, ווייל מיר וואָלטן געוויס אין אַ גרויסער סכנה געווען. איך האָב געראָטן דעם בעל־הבית, ער זאָל באַלד אַריבערפֿאָרן צו די בעטלערס אַהיים, און זיי צוזאָגן אַ טייל פון מיין פֿאַרמעגן, צוזאָגן זיי צו שפּייזן און פֿאַר זיי צו זאָרגן — אַבי זיי זאָלן קיינעם נישט דערציילן.

דער גוטער און געדולדיקער בעל־הבית האָט מיך געפֿאָלגט און איז באַלד אַוועקגעפֿאָרן, דאָכט זיך מיטן געדאַנק, אַז אויב ס׳וועט נישט גיין מיט גוטן — וועט ער זיי „מאַכן די זאַך".

די בעטלערס האָבן זיך מיטן פֿאַרשלאָג שטאַרק דערפרייט און צוגעזאָגט קיינעם נישט דערציילן. דער בעל־הבית איז אַהיימגעקומען אַ צופֿרידענער, און האָט פון דעמאָלט אָן יעדע וואָך אַוועקגעפֿירט צו די בעטלערס פון אַלעם גוטן, זיי זאָלן האָבן אויף דער גאַנצער וואָך. אָפּילו בראָנפן האָט ער אַליין געמאַכט פון געגנבעטע צוקער־ריבן און זיי געבראַכט.

אַ פּאָר חדשים שפּעטער איז ווידער געשען אַן אומגליק, וואָס האָט אונדז געמאַכט אַ סך שרעק און זאָרג. די שוועגערן, וואָס איז געווען צעקריגט מיטן בעל־הבית, האָט ענדלעך געפּאַקט אונדזער קינד ווען עס איז געווען אַליין, און האָט זיך איבערצייגט אַז דאָס איז אַ יידיש קינד. זי האָט אָנגעהויבן צו סטראָשען, אַז זי וועט דאָס אָנווייַזן, און ווידער זענען מיר אַלע זיכער געווען אַז מיר זענען פֿאַרלוירן. ווידער האָט מען אָנגעהויבן צו מאַכן איין פּלאַן נאָכן אַנדערן, ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען, און מיר האָבן באַווייניגט אונדזער קינד ווי עס וואָלט שוין, חלילה, נישט געלעבט.

דער מאַן פון דער שוועגערן, דער ברודער פון דער בעל־

הביתטע, איז אויך ברוגז געווען, און וואָלט זיכער זיין פרוי געהאלפן אונדזער קינד אויסגעבן, אָבער דריי זאָכן האָבן אים אָפּגעהאלטן: ערשטנס האָט ער דאָס קינד אַביסל ליב געהאַט; צווייטנס האָט ער אַליין מורא געהאַט סאָר די דייטשן און זיך אויסבאַהאַלטן, מען זאָל אים נישט נעמען צו דער אַרבעט קיין דייטשלאַנד. און דער עיקר — ער איז יענע נאַכט פון דער שטאָט מיט אַ סך נייעס געקומען: עס איז אויס מיט איטאַליע, און די רוסן דערנענטערן זיך. און אַז זיין ווייב האָט אים מיט פרייד דערציילט די בשורה וועגן דעם קינד, אַז זי האָט ענטדעקט אַז ס'איז אַ יידיש קינד, איז ער צו איר צו, האָט זי אָנגענומען מיט זיינע שטאַרקע הענט און געזאָגט: אויב די וועסט עמעצן אַ פּיפּס טון אַז דאָס קינד איז אַ יידיש קינד — וועל איך דיך דערוואַרגן, באַגראָבן און אַליין אין דער וועלט אַנטלויפן. דעם קינדס עלטערן — זאָגט ער — זענען אפשר גרויסע לייט אין ענגלאַנד אַדער אַמעריקע, די סאָוויעטן דערנענטערן זיך, און אַז זיי וועלן געוואָר ווערן — זענען מיר פאַרלוירן.

ז י האָט געשווּיגן. זי האָט געוואוסט, אַז איר מאַן וועט וואַרט האַלטן. אַרום עלף פאַרמיטאָג האָבן אונדזערע טייערע רעטער אונדז אַ קליין שטיינדעלע מיט אַ צעטעלע אַריינגעוואָרפן: „די שוועגערן וועט שוויגן". דאָך איז אונדז נישט לייכטער געוואָרן, ביז מיר האָבן אין אָונט געהערט די מעשה מיט דער דראָהונג פון איר מאַן. מיט איין מאָל פאַר צוויי היימישע שונאים אויפגעהערט מורא צו האָבן — און נישט געדאַרפט דאָס קינד פאַר זיי היטן. אויך פון דער בשורה, אַז די סאָוויעטן דערנענטערן זיך, איז אונדז אויפן הארצן בעסער געוואָרן. אונדזערע רעטער האָבן זיך צו אונדז גענומען אויף ערנסט אונדז צו ראַטעווען, מיר זאָלן אויסהאַלטן, ווייל מיט אונדז, ספעציעל מיט מיר, איז זייער שלעכט געווען. די נאַסע גרוב, אַן לופט, אַן ליכט און באַוועגונג, האָט אונדז קראַנק געמאַכט. נאָס און פאַרפוילט איז געווען כמעט אַלץ וואָס אויף אונדז. די האָר פון מיין פרוי זענען געווען וויים־פאַרשימלט, דאָס ביסל שטרוי אונטער אונדז איז געווען נאָס און פאַרפוילט. דאָס הארץ האָט נישט נאָכגעזאָגט. די ביינער האָבן געבראָכן. מיר האָבן געליטן פון שרעקלעכן ציינווייטיק, און געברענט די ציין מיט ברענספירט, ביז זיי זענען גאָנץ אויסגעקרישלט געוואָרן. די אויגן האָבן פון דער פינצטערניש און פון שמוץ וויי געטאָן. אין קאָפּ האָט טאָג און נאַכט געהאַמערט. מיר האָבן נישט געוואָלט און נישט געטאָרט אונדזערע רעטער ערגערן און אַ סך פאַרלאָנגען. און אַמשטאַרקסטן האָבן געוויינט די צערות פונעם קינד און די שלעכטע בשורות; געוויי ווי זיי פלעגן אויף גיך אַלע דאָרפס־פליאָטקעס אונדז דערציילן, אַזוי פלעגן זיי, ספעציעל די באַלעבאָסטע, אונדז באַלד דערציילן אַלע שלעכטע בשורות.

יא

און געווען איז וואָס צו דערציילן, און זייער אַסך. עס איז נישט געווען אַזוי טאָג, עס זאָל עפעס נישט זיין. אַלעמאָל האָט מען געכאַפט פון באַהעלטעניש אַנדערע יידן. מען האָט געכאַפט די רייכע ראָזענבוימס, צווייי שוועסטער און אַ ברו־דער, וואָס אַ יאָר לאַנג האָט זיי אַ פּוילישע פאַמיליע אויסבאַ־האַלטן. די געכאַפּטע האָט מען שרעקלעך געשלאָגן און גע־מוטשעט, ביז מען האָט זיי דערהרגעט. דער פאַליאַק איז פון דער היים אַנטלאָפן און זיין פאַמיליע האָט מען אייגנצעזעצט. מען האָט געכאַפט די קוועטשערס מיט די קינדער, וויייל דעם בעקער איז אויפפאַלענד געווען נאָך וואָס דער פויער קויפט אַזויפיל ברויט. מען האָט געכאַפט די אַרנשטיינס, דעם מאַן, די פרוי און צוויי קליינע יינגעלעך. אַלע פיר האָט מען מיט שטעכיקן דראָט אַרומגעבונדן אינאיינעם און דורך דער שטאָט אַרומגעפירט. אַ האַלבע שטאָט איז נאָכגעלאָפן, גע־פרייט זיך און געשפּיגן אויף זיי, און מיטגעמאַכט די פאַרשטע־לונג, ווי מען האָט זיי געשאָסן. דער שוואָגער פון אונדזער בעל־הבית האָט פון דער שטאָט פאַרשפּעטיקט צו קומען, וויייל ער האָט אויך די „שמחה" מיטגעמאַכט. די פאַמיליע הויזקנעכט פון האַראַדענקע זאָל האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער שאָלע־קע ביי דער ערשטער אָקציע. די פרוי מיט די צוויי קינדער, אַ ינגל און אַ מיידל, זענען אַנטלאָפן און זיך אין פעלד באַהאַלטן. דעם מאַן האָט מען נאָך דריי טעג געפונען טויט אין אַ פאַס. נאָכדעם ווי זיי האָבן מיטגענומען אַלע צרות און אָקציעס, איז זיי געלונגען אין יענער זייט דניעסטער צו אַנטלויפן. איינמאָל ביי אַן אָקציע האָט מען זיי געכאַפּט צוזאַמען מיט אַסך אַנדערע און אויסגעשאָסן. דער זון איז מיט נאָך אַנדערע אויסגעווייילט געוואָרן צו פאַרשאָרן די טויטע. ער האָט אַרויסגעשלעפט פון צווישן די טויטע זיין מאַמע אַ פאַרוואונדעטע מיט אַ געבראָכענער האַנט, און די שוועסטער מיט אַדורכגעשאָסענעם פוס; שלעפּנדיק זיך אין די נעכט האָבן זיי זיך צוגעשלאָגן צו אַ וועלדל ביי יאַסינענאָוו (דוביני) און אַ פאַר חדשים זיך דאָרט געמוטשעט, בייטאָג זיך באַהאַלטן און ביינאַכט אַרויסגעאַנגען בעטלען שפּייז. די היימישע מערדער האָבן דאָס אָנגעוויזן, האָט מען זיי אויף אַ פור געגומען, אָפּגעפירט אויפן הייליקן אָרט און דערשאָסן.

עס איז נישט געווען די וואָך, מיר זאָלן אַזעלכע נייעסן נישט הערן. דאָס האָט אונדז געקאָסט אַסך געזונט און שרעק. די פלאַקאָטן, מעלדונגען און צייטונגען און סתם פליאַט־קעס, אַז ווער עס וועט אַ ייד באַהאַלטן וועלן צום טויט פאַראורטיילט און זיין פאַרמעגן צוגעגומען, האָט אויף די פויערן אַ שרעק אָנגעוואָרפן. עס זענען אַרומגעגאַנגען שמו־עות אַז אַלע אוקראַאינער אין פוילן וועלן קיין רוסלאַנד געשיקט, און אַהער וועלן קומען פאַרוואונדעטע און אויסגע־צייכענטע דייטשן; דאָן איז געגאַנגען אַ סדרה מיט „קענ־קאָרטן", וואָס אפילו קינדער האָבן געמוזט האָבן, כדי אויפ־צוווייזן אַז זיי זענען קריסטן. אויסער דעם האָט מען אַלעמאָל גענאַכט דורכזוכונגען. דרייצן מאָל זענען די מערדער ביי אונדז געווען. איינמאָל זענען זיי מיט לאַנג דראָטן געקומען און דורכגעזוכט אומעטום, די וועבט באַטאַפּט, די פאָדלאָגע, דעם בוידעם, דעם קעלער און די שטאָלן, די סטויגס מיט שטרוי, און אפילו אין גאָרטן די ערד געשטאָכן, צי פאַר־גראָבן זיך נישט דאָרט יידן. מיר האָבן דערפון געוואוסט, וויייל מיר האָבן מיט אונדזערע רעטער אָפּגערעדט, אַז אויב די מער־דער וועלן קומען, זאָלן זיי אונדז צעווייסן טון, אַנקלאָפּענדיק

אין דער פֿאַדלאָגע דרײַ מאָל, און ביים אַוועקגיין — צוויי מאָל. מיר פֿלעגן זיך דעמאָלט אויף גיך שטיל אָנטון, פֿאַרלעשן דעם לאָמפּ, האָלטן זיך די בייכער פֿאַר קרעמפן פון שרעק, און ציטערנדיק וואַרטן אויף די מערדער. מיר האָבן דעמאָלט גליק געהאַט און מען האָט אונדז נישט געפונען.

אין שכנות איז נאָך פֿאַרשטעקט געווען איצעלע, אַ ייד פון טאָפֿאַריוטשיק, וואָס פלעגט בײַנאַכט קומען נאָך עסן צום בעל־הבית; ער איז געלעגן באַהאַלטן אין אַ הויפן הײַ. זיי האָבן אים, האָט ער געזאָגט מיט די דראָטן געשטאָכן, אָבער ער האָט זיך איינגעהאַלטן און געשוויגן; אָט דער איצעלע פלעגט אַרומלויפן איבער די פעלדער ווי אַ משוגענער, שריײַען הויך, שעלטן גאָט, וואָס האָט ביי אים זיין ווייב און קינדער צוגענומען, און ער מוטשעט זיך. די פויערן און פֿאָסטעכער פלעגן אים נאָכלויפן, וועלן כאָפּן, אָבער קיינמאָל איז זיי דאָס נישט געלונגען. ער איז מיינסטנס אין פוקסנלע־כער געזעסן, און בײַנאַכט פלעגט ער קומען בעטן עסן, און צוזאָגן אַז פֿאַר אים וועט אַמעריקע באַצאָלן („זאָ מענע אַמעריקאַ זאָפּלאַטיט"). איך האָב אַמאָל בײַנאַכט געהערט און געזען פון דעם באַהאַלטענישׂ אין קאָמער, ווי אונדזער גוטער בעל־הבית איז אַריין צו זײַן ווייב: „איצעלע איז דאָ, ער איז הונגעריק, גיב עסן"; זי האָט זיך באַקלאָגט, אַז זי האָט נישט וואָס צוגעבן. „גיב — זאָגט ער — די פֿאַמעיסע (דאָס איבערבלייבעניע) וואָס דו האָסט פֿאַר די חזירים, נאָר גיב". און כאָפּנדיק דאָס לעצטע ברויט, אַ טאָפּ זויערמילך מיט אַנדערע שטיקלעך וואָס זענען אין שטוב געווען, האָט ער אים אַרויסגעטראָגן. אָט דער איצעלע לעבט ביז היינט, האָט איבערגעלעבט דעם גיהינום, האָט חתונה געהאַט און וואיינט אין טשערנאָוויץ.

אַזעלכע אַרעמע פויערן זענען אונדזערע רעטער געווען. דרײַציק לעבעדיקע געריטעטע יידן זענען היינט דאָ צעשפרייט אויף דער וועלט וואָס דער גוי און זײַן ווייב און זײַן זון האָבן גהאַלפֿן ראַטעווען פון די מערדער און פון די היימישע אַנטיסעמיטן. אַז זײַן ווייב האָט זיך צעמיאוסט איצעלעס העמד צו וואַשן, ווײַל עס האָט זיך דירעקט געהויבן פון די לייז, האָט ער אים זײַן העמד אָדער דאָס לעצטע מײַנס געגעבן. ער האָט געזאָרגט פֿאַר אים, געשוירן אים דעם קאָפּ און די באָרד, טראָצדעם וואָס ער האָט געוואוסט, אַז פון אים וועט ער קיינמאָל נאָרנישט באַקומען, און טראָצדעם וואָס אָט דער איצעלע האָט אים אָמאָל אָנגעקלאָגט אין געריכט פֿאַר אַ חוב אין געוועלבל.

יב

די לעצטע צייט פֿאַר דער באַפֿרייאונג, וועו מיר זענען געווען שטאַרק אָפּגעשוואַכט האָבן זיי אונדז ספּעציעל אָנגע־הויבן צו האָדעווען און שטאָפּן. פֿאַר קליידער און זאָכן האָבן זיי האָניג געקויפט און לעקעכער געבאַקן, הינער־זופּן געקאָכט אייער און אויבסט געגעבן. ער איז געפֿאָרן צו דאָקטוירים און געבראַכט רעצעפּטן, זאָגענדיק זיי אַז דאָס איז פֿאַר זיין ווייב, וואָס איז קראַנק און ער קען זי נישט ברענגען. די גוים אָרום, וויסנדיק פונעם קינד, האָבן דאָס אויסגענוצט, ביי זיי פֿאַרלאָגנט אַרבעט מיט די פערד, אָדער זאָכן פון דער שטוב, וואָס זיי האָבן נאָר געפֿילט אַז מען קען פון זיי באַקומען. די גאָספּאָדיניע, די באַלעבאָסטע פלעגט שריײַען אויף אים און פֿרעגן „ווי לאַנג נאָך מוז איך זיין דער גוטער נאָר", און ער פלעגט זי טריייסטן: „נאָך אַביסל, נאָך אַ קליין ביסל, אפשר צוויי וואָכן". און אַזוי האָט זיך דאָס געצויגן ביז צום 24־סטן מערץ 1944.

איך בין נישט אומשטאַנד צו שילדערן דעם טאָג פון דער באַפֿרייאונג. איך און די באַלעבאָסטע זענען ווי משוגע געווען פֿאַר פרייד און גליק. איך האָב געלאָכט און געווויינט, געצי־טערט און געשוויצט. זי, די באַלעבאָסטע, איז ווי אַראָפּ פון זינען, איז אַרומגעלאָפֿן און זיך קיין אָרט נישט געקאָנט געפינען. ער האָט זי באַרואיקט, זי זאָל זיך שטיל פאַרהאַלטן, ווײַל איצט דאַרף מען אויפּפאַסן מער ווי אין אַ נאָרמאַלער צייט.

אַז מיר האָבן געהערט די שיסעריײַן שוין נאָענט, האָבן מיר זיך באַהאַלטן אויפן שטאַל־בוידעם. טאָמער, ווי מען האָט געזאָגט, ברענען די דייטשן די הייזער ביים אָנטלויפן, וואָלטן מיר אין גרוב דערשטיקט געוואָרן. גאָנצע מחנות פּוירערן האָבן זיך צעצויגן, טראָגנדיק און פּירענדיק פון דער צוקער־פאַבריק צוקער, און אָנדערע זאָכן פון די מאָגאַזינען וואָס די דייטשן האָבן איבערגעלאָזט און נישט געשטערט אויסצולי־דיקן. מיינע בעלי־בתים האָבן נעבעך אויך שטאַרק געוואָלט פֿאָרן און אויך אַ ביינדל אָפּלעקן, נאָר מיר האָבן זיי געשטערט. „ניין, האָט ער געזאָגט, מיר וועלן האָבן אַלץ, זאָלן זיי נאָר געזונט אַרויס אויף דער פרייַ". זיי זענען אַפֿילו געווען גרייט, אויב עס קומען דייטשן, אַ קאָמף אויפצונעמען. פֿינף יונגע געזונטע מענער זענען דאָרט געווען, פיר פרויען און מיר, מישטיינס געזאָגט.

דער זון איז אַלעמאָל געגאַנגען צום וועג געוואָר ווערן וואָס ס׳הערט זיך, און ווען ער איז אַ נאָכמיטאָג פון דאָרט געקומען צעלויפן, האָבן מיר שוין געוואוסט אַז די ישועה איז דאָ. ער איז גלייך אַרויף אויפן בוידעם, און זיי נאָר אים, און קוים אַרויסגעזאָגט די בשורה, אַז די סאָוויעטן זענען אין שטאָט. אָבער דריי זענען צוגעפאַלן אונדז קושן, און אָבער בעל־הבית מיר פֿאַר פרייד געווויינט. ער, דער גוטער בעל־הבית, איז געלאָפן אין שטאָט אַריין געוואָר ווערן. ער האָט געזען די סאָוויעטן און געערעט מיט זיי, האָט געזען געפֿאַנגענע דייטשן מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ, באַוואָקסן און שמוציק — נאָר נישט געזונ קיין יידן. ער האָט מיר אויך נישט גערעטן אין שטאָט צו פֿאָרן, אָבער מער ווי צוויי טעג האָב איך נישט אויסגע־האַלטן.

בײַנאַכט האָט ער מיך אָפּגעפּירט צו די איינציקע גוטע פרייַנד וואו איך בין אין אָנפֿאַנג דריי וואָכן געווען. זיי, די איינציקע פינף גוטע פֿאַליאָקן, האָבן די גאָנצע צייט געוואוסט וואו מיר זענען. זיי פלעגן זאָמלען צייטונגען און מיר שיקן, און טרייסטן און לויבן דעם בעל־הבית און געוועקט ביי אים האָפּענונג.

יג.

יאָ, די פרייד איז זייער גרויס געווען. נאָר דער ווייטיק איז געווען נאָך גרעסער, דער טרויער נאָך מיינע געטרייע

שוועסטערס, מאַמע און שוויגער עלטערן, דער שמערץ נאָך די פרייַנד און גוטע באַקאַנטע; איך האָב כמעט די גאַנצע שטאָט יידן געקענט און מיט יעדן גוט געלעבט. און דעם ווייטיק צו זען די קאַלטקייט פון די סאָוויעטן צו אונדז. אַז עס האָט זיך געפונען אַ יידישער זעלנער, אַ יד מיט אַ יידיש הארץ, האָט ער מיטגעפילט, מיטגעווויינט, און אַז מען האָט אים אַנגעווויזן אויף די היימישע מערדער, האָט ער געזוכט די געלעגנהייט זיך אָפצורעכענען, אויב ער האָט נאָר געקאָנט. אָבער חוץ די יידן זענען אַלע געווען קאַלטע, פרעכע אַנטי־סעמיטן, מיט דעם אונטערשיד, וואָס זיי האָבן נישט עהרגעט. אַ גוטער פיינער, הויכער אָפיציר, נישט קיין יייד, וואָס האָט מיר עהאָלפן אין גהיים צו שיקן מיט דער פעלד־לופט־פאָסט די ערשטע בריוו צו מיינע ברידער קיין אַמעריקע דורך מאָסקווע, האָט מיר געראָטן איך זאָל אין אַ פרעמדער שטאָט, וואו קיינער קען מיר נישט, לעבן אַלס נישט־ייד. דאָס האָט זייער שטאַרק וויי געטאָן, און ווען נישט די האָפענונג, אַז מיר וועלן אויך פון זיי פטור ווערן, וואָלט דאָס גאַנצע פלאָגן זיך, פון אונדז און אונדזערע רעטער אַ שאָד געווען.

די ערשטע יידן וואָס איך האָב געטראָפן זענען געווען דער דענטיסט קאופמאַן מיט זיין פרוי און צוויי זין. איך האָב זיך אַזוי שטאַרק דערפרייט, הערענדיק אַז זיי לעבן און זענען דאָ, אַז איך בין גלאָפן צו זיי ביינאַכט, איינבעטענדיק אַ יידישן זעלנער מיך צו באַגלייטן, ווייל עס איז נאָך נישט זיכער געווען צו גיין. מיר האָבן זיך געקענט אַלע יאָרן, ליב געהאַט זיך, ווייל ביי די דייטשן האָבן זיי געהאָלפן, געגעבן, געראָטן און באַהאַלטן וועמען זיי האָבן נאָר געקאָנט. זיי האָבן ענגוג אָנגעבידעוועט זיך, אין קרימינאַל געזעטן, אָבער רעכטצייטיק צו זייער געווענדער דינסט אָנטלאָפן און זיך אָפגעראָטעוועט. איך האָב זיך געפרייט מיט זיי ווי מיט גוטע פרייַנד און סתם יידן.

ביסלעכווייז זענען פון די דערפער, פון די פעלדער און ווועלדער און יענער זייט דניעסטער, געקומען נאָך צוואַנציק יידן, אַלע אָפּגעריסן, אויסגעראָט, שמוציק און דערשראָקן. צווישן פאַמיליעס פרישלינג איז כמעט אין מיטן שטאָט געלונגען זיך אויסצוהאַלטן.

מיר, די געציילטע איבערגעבליבענע, האָבן זיך שטאַרק געפרייט, אָבער נישט אויף לאַנג; אויף דעם פראָגט איז שלעכט געווארן, די רוסן האָבן זיך צוריקגעצויגן פון הינטער סטאָניסלוי ביז 15 ק״מ הינטער אונדזער שטאָט. די דייטשן האָבן שטאַרק באַמבאַרדירט, דאָס ביסל יידן זענען כמעט אַלע קיין טשערנאָוויץ אָווק. מיר האָבן זיך קוים דערשלעפט צוריק צו אונדזער רעטער, אָבער אויך דאָרט, טראָץ דער באַפרייאונג, איז שוין אוממעגליך געווען צו בלייבן, אָפילו אין באַהעלטעניש. אוקראַאינישע באַוואָפנטע באַגדעס האָבן געהרגעט און געברענט סאָוויעטן, יידן און פּאָליאַקן. די נעכט זענען געווען אומזיכער. צוויי מאָל זענען מיר אַלע מיט דעם שלאָפענדיקן קינד וויייט אין פעלד אַוועק, ווייל מיר האָבן די באַגדעס רעכטצייטיק באַמערקט. כדי נישט דערהרגעט צו ווערן נאָך דער באַפרייאונג פון די באַגדעס, זענען מיר, איך מיט דער פרוי, אַוועק קיין סניאַטין, שוין נישט ווייט פון טשערנאָוויץ. אָבער אויך דאָרט איז נישט זיכער געווען. צוריקקומענדיק קיין האָראָדענקע, האָב איך געטראָפן אַן איין און אייניציק יידיש ייִנגל, מיכאל היימאן, וועלכן עס איז געלונגען אין שטאָט ביי אַ פּוילישער פאָמיליע זיך אויסצובאַהאַלטן. ער האָט געהאַט געשוואָלענע פיס פונעם ליגן באַהאַלטן. ער האָט מיר דערצײלט, אַז זיינע רעטער האָבן צוויי מאָל צעמוזט די וואוינונג בייטן — האָבן זיי אים אין אַ שאָפע געטראָגן.

שפעטער האָבן מיר אויך אונדזער קינד פון די רעטער אָפּגענומען. דאָס קינד האָט אַ צייט לאַנג טאָג און נאַכט געווויינט, געוואָלט אַהיים צו זיינע „טאַטע־מאַמע״. זיי ווידער האָבן געווויינט און געבענקט נאָכן קינד, און פלעגן זיך נישט טאָרן וווייַזן אַ צייט לאַנג, ביז דאָס קינד איז מיט אונדז גע־וואוינט געוואָרן. העלפן, געבן זיי, ווי עס קומט אַזעלכע רעטרייַע רעטער, האָב איך ליידער נישט געקאָנט. די דאָנק־בארקייט פון אונדז צו זיי איז גרויס געווען, אָבער מער ווי אַרויסווייַזן די דאָנקבארקייט מיט ווערטער האָבן מיר נישט געקענט. דאָס ערשטע וואָס איך האָב געקענט פאַר זיי טון איז געווען דאָס: נאָכדעם ווי איך האָב זיך באַקענט מיט אַ יידישן הויכן אָפיציר, מיט אַסך מעדאַלן פון סטאַליניגראַד, האָט ער געפועלט ביי דער מיליטער־קאָמיסיע און באַפרייט פון גיין דינען מיך און דעם זון פון אונדזערע בעלי־בתים.

דעם פאָטער האָט מען צוגענומען, און ער האָט שטאַרק געווויינט נאָך אונדזער קינד, און אונדז אָנגעזאָגט מיר זאָלן אויף אים גוט אַכטונג געבן... ער האָט נישט לאַנג געדינט, און איז אויך פונעם מיליטער אַהיימגעקומען.

אויפן דאָרף איז וואָס אמאל געפערלעכער גווארן. מיר האָבן אָנגעהויבן צוזוריידן אונדזערע בעלי־בתים, זיי זאָלן אַלעס איבערלאָזן און מיטלויפן. זיי האָבן מיך געפאָלגט און רעכטצייטיק מיטגעלאָפן, ווייל אין אַ נאַכט אַרום איז אַ באַנדע אָנגעפאַלן. די אָנדערע יונגע פון דער משפחה זענען אַנטלאָפן, אָבער דער אַלטער, דער גוטער פאָטער פון מיין בעל־הבית, וואָס האָט אַזויפיל פאַר אונדזער קינד געטון, איז מיט אַלע געביידעס צוגרונט. לעבעדיקערהייט פאַרברענט גווארן. איך האָב געהאַט פאַרזאָרגט פאַר אים אין שטאָט אַן אָרט אין אַ מושב־זקנים, האָט אָבער דער פאַמיליע נישט געפאַסט אַז זייער טאַטע זאָל זיין אין אַ מושב־זקנים. מיר האָבן אַלע נאָך אים געווויינט. איך האָב פאַר אונדזערע רעטער באַזאָרגט אַ גוטע וואוינונג מיט שטאָל. איך האָב געארבעט ביי די סאָוויעטן אין אַ מאַגאַזין, האָב איך דעם זון אַרייַנגענומען — און עס האָט זיי גאָרנישט געפעלט.

יד

אָבער בלייבן צווישן די היימישע מערדער, בלייבן דאָרט וואו אויף טריט און שריט איז מען וווייטער מיטן לעבן נישט זיכער געווען, בלייבן אַליין אַן אַלע טיייערע אָרום, וואָס ליגן אין די מאַסנגריבער, אויף די פעלדער און אויף ערטער וואו מען באַגראָבט בהמות, פערד און הינט, בלייבן אין זען נאָר די מצבות געפלאָסטערט אויף די טראָטוּאָרן, מיט די אויפ־שריפטן אָרויף — און בלייבן מיט די סאָוויעטן, וואָס האָבן

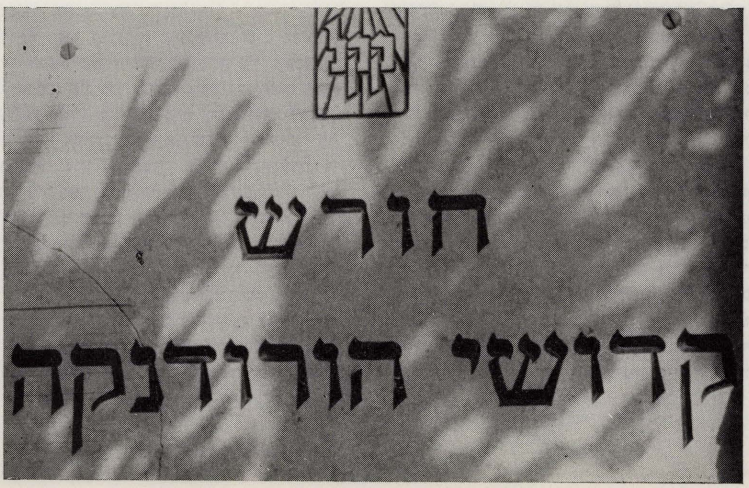
זיך אַרויסגעוויזן פֿאַר אַנטיסעמיטן, וואָס האָלטן ווייטער אוקראַאַנישע מיליציאַנטן, וועלכע האָבן ערשט נישט לאַנג געזוכט יידן, כדי זיי איבערצוגעבן די דייטשן — דאָס האָב איך נישט געוואָלט. איך האָב אויך נישט געוואָלט איבערלאָזן אונדזערע רעטער, ווייל סיי־ווי וואָלטן די סאָוויעטן זיי מיין פעלד נישט געגעבן. מיר זענען אַוועק, איבערלאָזנדיק אַלץ, קיין קראַקע. דאָרט האָבן מיר אָפּאָר וואָכן אינאיינעם, אין אַ לאַגער פון טויזנטער פֿליטים, געבידעוועט. איך האָב זיך אַרומגעוואַלגערט, אַרומגעקוקט זיך און צוגעזען אַנטיסעמי־טישע שטיקלעך.

פּונעם לאַגער זענען מיר אַוועק קיין אָבערשלעזיען, און איך האָב אַגעהויבן צו טון דאָס וואָס איך האָב קיינמאָל נישט געטאָרט: נאָך אַביסל צומוטשען זיך, וועלן מיר זיין דאָרט ביי זיי, וואו עס וועט אונדז שוין תמיד גוט זיין. איך האָב שוין פֿאַרדינט, אָבער זיך, דער פּרוי און דעם קינד גאָרנישט פֿאַרגינען, נאָר געזאָרגט פֿאַר זיי, פֿאַר אונדזערע רעטער: איך האָב פֿאַר זיי תבואה געקויפט, צוויי קי, אַ פערד, חזירים און עופות, אָבער אַלץ איז גאָרנישט אַקעגן דעם וואָס זיי האָבן זיך פֿאַרדינט און וואָס עס קומט זיי. וואָס איך האָב נאָר געהאַט, האָב איך זיי געגעבן.

אָבער דער סוף האָט געמוזט זיין — מיר האָבן אונדזערע געטרייע רעטער געמוזט איבערלאָזן. מיט דער הילף פון מיינע ברידער, און אַ דאַנק דעם יידישן אַרבעטס־קאָמיטעט אין שלעזיען, האָבן מיר באַקומען אַ ווייז קיין שוועדן, און אַלס אַ אַגראָקולטוריסט בין איך אויף אַ פֿאַרצוגסקוואָטע קיין אַמע־ריקע געקומען. איך זאָל געווען האָבן די ברירה, זאָ אונדזערע רעטער אַדער מיר זאָלן פֿאָרן אין דעם גאַלדענעם לאַנד אַמעריקע — וואָלט איך געווען זיי געשיקט. זיי האָבן זיך פֿאַרדינט, זיי קומט דער כבוד; און זאָלן אונדזערע לאַנדסלייט יידן און נישט־יידן, זען און הערן, אַז ווער עס האָט נאָר געוואָלט, האָט געקאָנט ראַטעווען. איך האָב זיי געשיקט הילף פון שוועדן, מיר שיקן זיי פון דאַנען, אָבער דאָס איז גאָרנישט. מיין פֿאַרלאַנג איז שטאַרק זיי דאָ צו האָבן, איך זאָל זיי איצט מיין גאַנץ לעבן באַדינען און אָפּדאַנקען. אונדזער זונדעלע זאָל זיי ווייטער טאָטע־מאַמע רופן, ווי ביז נישט לאַנג; ער זאָל געדענקען אַז די ריכטיקע טאָטע־מאַמע זענען זיי, וואָס האָבן אים פון אַ זיכערן טויט גערעטעוועט.

מיר זענען פריי, און עס איז אונדז דאָ גוט און וואַרעם און מיר זענען זיכער. און זיי איז איצט שלעכט. די קרובים, די הולטייעס, ברידער און שוועסטער, וואָס זענען זיך אַרום זיי צונויפגעפֿאָרן, פֿאַרגינען נישט וואָס אונדזערע רעטער באַקו־מען פון אונדז פון צייט צו צייט אַ פּעקל. אויסערדעם זענען זיי גרויסע אַנטיסעמיטן, און עס טוט זיי ווייַ פֿאַרוואָס יידן האָבן זיך געראַטעוועט. זיי נעמען אַ טייל פון דעם וואָס מיר שיקן, זיי באַגאַבן'נען, זיי ביטקעוועט זיך, און דראָען אָפּטמאָל אַז זיי וועלן זיי צו באַנדעס איבערגעבן, אַז קיין ערלעכער פּאָליאַק טאָר נישט ראַטעווען קיין יידן, אַז אַזעלכע פּאָליאַקן דאַרפן זיי נישט; אַז זיי, אונדזערע רעטער, וועלן נאָך ליגן אַזוי אין אַ גרוב באַהאַלטן ווי מיר זענען געלעגן. זיי זענען צווישן שונאים און ציטערן פֿאַר שרעק אין זייער אייגענעם פֿאָטערלאַנד.

און איך ווינטש מיר צו דערלעבן און צו האָבן די מעגלעכקייט, זיי צו ברענגען אַהער צו אונדז, און אָפּדאַנקען פֿאַר אַלץ וואָס זיי האָבן געטון פֿאַר אונדז און פֿאַר אַנדערע צען יידן, וועלכע זיי האָבן געהאָלפן אָפּראַטעוועון פונעם טויט.

משה שובנער

מיטן רוסישן מיליטער

דעם ערשטן יוני 1941, אַ ניין טעג נאָכדעם ווי דער רוסישער ריקצוג האָט זיך אָנגעהויבן, איז די שטאָט געווען באַהערשט פון אַ פחד און אַ דערשלאָגנקייט, וואָס איז קוים צו באַשרייבן. דעמאָלט האָבן שוין אָנגעהויבן צו קומען שמועות אַז די דייטשן דערנענטערן זיך, אַז זיי זענען שוין אַריין אין דעם אָדער אין יענעם שטעטל; קיינער האָט נישט געוווסט ווען און פון וועלכער זייט זיי וועלן אָנקומען צו אונדז, און קיינער האָט זיך נישט געקענט אָנטשליסן וואָס צו טאָן: צו בלייבן אין שטאָט, אָדער מיטצוגיין מיטן רוסישן מיליטער. וואָס מיר האָבן צו דערווארטן פון די דייטשן, האָט מען געקענט זען אין דער אויפפירונג פון די אוקראַאינער: זיי זענען אַרומגעגאַנגען אין די גאַסן פריילעך און אויפגעלייגט, צוקוקנדיק ווי די יידן ווייסן זיך נישט קיין עצה צו געבן, און האָבן גאָנץ שפּעטלעך גיזאָגט, אַז איצט וועלן זיי זיך קענען אָפּרעכענען מיט די יידן... האָבן טאָקע אַסך יידן פּאַרשטאַנען, אַז דער אייניציקער וועג זיך צו ראַטעווען — איז מיטצוגיין מיטן רוסישן מיליטער.

די רוסן זענען געווען גרייט צו העלפן יעדן אייניעם וואָס האָט געווּאָלט מיט זיי מיטגיין, און זיי האָבן פאַרנומען אַסך אוקראַאינישע פויערן מיט זייערע וועגענער, אויף צו פירן די פליכטלינגע. מיטנעמען האָט מען וויניק־וואָס געקענט, ווייל די רוסן האָבן קודם כל געזאָרגט דערפאַר, זיי זאָלן מיטנעמען דעם פראָוויאַנט פון זייערע מאַגאַזינען. יידן וואָס האָבן געהאָט אַן אייגענעם פערד־און־וואָגן האָבן געקענט מיטפאָרן אַן שום שווערייקייטן. אַזוי איז מיטגעפאָרן מענדל־שמואל גאָטליב מיט זיין משפּחה; אויף זיין וועגעלע האָט מען אויפגעלאָדן אַלע שיך פון דער קאָאָפּעראַטיווער שיך־פאַבריק וואָס האָט עקזיסטירט אין שטאָט.

די עטלעכע יידן וואָס זענען מיטגענאַנגען מיט די רוסן האָבן פאַרלאָזט די שטאָט מיט אַ שווער האַרץ. מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין, און מיר האָבן נישט געוואוסט וואוהין מיר וועלן מגולגל ווערן און וואָס מיט אונדז וועט געשען. אַז מיר האָבן זיך בלויז דערווייטערט אַ פּאָר קילאָמעטער פון דער שטאָט, האָבן מיר שוין אויסגעזען ווי די ציגיינערס. די ערשטע צייט האָבן מיר נאָך געהאָפט, אַז עס וועט נישט לאַנג דויערן און מיר וועלן זיך קענען אומקערן ביז אַ חדש אָדער צוויי; אָבער די האָפענונג האָט אָנגעהויבן צו פאַרשווינדן, וועז מיר האָבן געזען אַז מיר דערווייטערן זיך וואָס אַמאָל מער צו מזרח צו, און דער ריקצוג הערט גאָרנישט אויף. עס זענען געווען צווישן אונדז עטלעכע, וואָס האָבן זיך חרטה געהאַט וואָס זיי זענען אַנטלאָפן און האָבן זיך געוווּאָלט אומקערן; און ס׳האָבן זיך געטראָפן אוקראַאינער, וואָס האָבן אונדז צוגערעדט זיך אומצוקערן, ווייל די דייטשן וועלן סיי־ווי אייננעמען גאַנץ רוסלאַנד, און מיר וועלן ממילא נישט קענען פון זיי אַנטלויפן... אָבער דער רוב פון די פליכטלינגע האָט די עצות נישט אָנגענומען, און זיי זענען ווייטער געפאָרן מיט די רוסן.

אויפן וועג האָבן אונדז די דייטשן עטלעכע מאָל אָנגעגריפן מיט מאַשינענגעוועהר פון זייערע אַראָפּלאַנען, אָבער עס זענען דערביי קיין קרבנות נישט געווען. פאַרנאַכט זענען מיר צוגעקומען צום זברוטש און מיר זענען אַריבערגעגאַנגען די בריק, וועלכע איז אַמאָל געווען די גרענעץ צווישן פוילן און רוסלאַנד. מיט אונדז צוזאַמען האָבן די רוסן געפירט אַ גרופּע דייטשע געפאַנגענע, אונטער אַ שווערער באַוואַכונג פון נ.ק.וו.ד.־לייט. דעם זעלבן אָוונט זענען אָנגעפלויגן דייטשע אַראָפּלאַנען און האָבן אַראָפּגעלאָזט פאַראַשוטיסטן נישט ווייט פון דעם פלאַץ וואוּ די געפאַנגענע האָבן זיך אפּגעשטעלט. ס׳האָט זיך אַנטוויקלט אַ שווערער קאמף צווישן די פאַראַשוטיסטן און די רוסן, אָסך קרבנות זענען געפאַלן פון ביידע זייטן, און אין דער מהומה זענען די דייטשע געפאַנגענע זיך צעלאָפן.

אונדזער לאַגער, דער לאַגער פון די פליכטלינגע, איז געווען געוואַלט ווייט פונעם שלאַכטפעלד, אָבער אויך צווישן אונדז זענען געפאַלן קרבנות, און מיר האָבן אָנגעהויבן אַנטלויפן ווייטער קיין מזרח־זייט. אַ טייל פון די אוקראַאינישע פויערן האָבן אויסגענוצט די מהומה און זענען זיך צעלאָפן מיט זייערע וועגענער יעדער אין אַן אַנדערער ריכטונג, און מיר זענען געבליבן, אַ קליין הייפעלע פליכטלינגע, אַן שפּייז און אַן אונדזערע זאַכן. קיין וויניצע האָב איך זיך צוגעשלאָגן מיט נאָך צען אַנדערע פליכטלינגע אין צוויי וועגענער, אָבער אַן עסנווארג. דאָרט האָב איך געטראָפן די משפּחה גאָטליב, צוויי זין פון וואָלף טיקער און די יינגערע טאָכטער פון גוטמאַן דעם קלעזמער. איך בין ווייטער געפאָרן מיט גאָטליבס משפּחה. אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט איצי פעטנער, אפרים פעטנערס עלטסטן זון, ווי ער פירט אַ גרופּע רוסישע זעלנער; ער איז איינגעשריבן אין דער רויטער אַרמיי נאָך אין יאָר 1940.

מיט גאָטליבס משפּחה האָב איך דורכגעמאַכט קיגן אַכט הונדערט קילאָמעטער ביז טיף אין רוסלאַנד, אַ הונדערט קילאָמעטער נאָך דעם דניעפּר. ווייטער האָב איך שוין נישט געקאָנט פאָרן, ווייל די כוחות האָבן זיך מיר אויסגעלאָזט, און זיי זענען ווייטער געפאָרן אַן מיר. צומאַרגענס בין איך צו זיך געקומען און בין ווייטער געפאָרן מיטן רוסישן מיליטער, ביז מיר זענען געקומען צו אַ געאַרדנעטן מיליטעריש לאַגער. דאָרט בין איך שוין איינגעטרעטן אין דער רוסישער אַרמיי.

יעטקא קיהל־פיעקארעק

וויאזוי איך האב מיך גערעטעוועט

אין יאָר 1939, באַלד ווי די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן, איז האָראָדענקע פֿאַרנומען געוואָרן פון די רוסן. די לאָגע פון דער יידישער באָפעלקערונג איז דאָן געווען נישט קיין שלעכטע. אין אונדזער משפּחה זענען געווען אָבֿט קינדער, צוויי זין און זעקס טעכטער. אין יאָר 1941 האָבן זיך גערייַט חתונה צו האָבן דריי קינדער פון אונדזער משפּחה: איך, מיין שוועסטער רויזע און מיין ברודער. איך און מיין שוועסטער האָבן טאָקע חתונה געהאַט, אָבער אונדזער ברודער האָט שוין נישט באַווייזן חתונה צו האָבן, ווייל אין אויגוסט 1941 זענען די דייטשן אריינגעקומען און האָבן אָנגעהויבן צו פֿאַרביטערן דאָס לעבן פון די יידן.

אין דעם 5־טן דעצעמבער 1941 איז שוין פֿאַרגעקומען די ערשטע אָקציע. די דייטשן האָבן צונויפגעטריבן אַלע יידן איז דער גרויסער שיהל. די עלטערע מענטשן האָבן זיי אויפגעלאָדן אויף אויטאָס און אַוועקגעפירט קיין סעמאָקאָווי, די יינגערע, מענער און פרויען, האָבן זיי אַהין געטריבן צו פוס. דאָרט זענען שוין געווען צוגעגרייט גריבער, און זיי האָבן דאָרט אַלע דערשאָסן.

נאָך דער אָקציע זענען געבליבן אין שטאָט וויניק יידן. די דייטשן האָבן דאָן געשאָפן אַ יודענראַט, און האָבן פֿאַר־לאָגט אַז די איבערגעבליבענע יידן זאָלן זיי געבן געלט, זיי באַצאָלן פֿאַר די קוילן וואָס זיי האָבן אויסגעשאָסן ביי דער אָקציע...

די פֿאַניק אין שטאָט איז געווען זייער גרויס. נאָך דער גרויסער אָקציע זענען צוויי מאָל פֿאַרגעקומען קלענערע אָקציעס, און אַזוי האָבן די דייטשן ביסלעכווייז פֿאַרניכטעט די יידישע באָפעלקערונג. איך האָב זיך געהאַלטן צוזאַמען מיט מיין משפּחה, און סוף זומער 1942 זענען מיר אוועק קיין טלוסטע, וואו יידן האָבן נאָך געלעבט רואיק. אָבער לאַנג האָט דאָס נישט געדויערט. צוויי וואָכן נאָך אונדזער אָנקום קיין טלוסטע, קורץ פֿאַר די ימים־טובֿים, זענען געקומען קיין טלוסטע די זעלבע ס.ס.־באַנדיטן און אָנגע־הויבן מאַכן אויך די לעגנט פון טלוסטע „יודענריין". זיי האָבן אַלעמען צונויפגעטריבן אין מיטן שטאָט, און דאָ בין איך מיט מיין מאַן אויך אריינגעפאַלן, און אויך מיין מאַנס שוועסטער מיט איר מאַן און מיט דריי קינדער. זיי האָבן אַלעמען אַוועקגעטריבן צו דער באַן־סטאַנציע, און אויפן וועג געשלאָגן מכות־רצח.

אין דער באַן־סטאַנציע האָבן זיי אונדז פֿאַרלאָדן ענג־געפאָקט ווי בהמות אין שמוציקע לאָסט־וואָגאָנען, און אַזוי זענען מיר אָפגעפאָרן אַ גאַנצן טאָג אַן אַ האָפענונג און אַן אַ ציל. מיט אונדז צוזאַמען זענען געווען: עלקע גלאָצער און אירע שוועסטער, יאָסל לאַנדענהיימס פרוי מיט די קינדער און נאָך אַ סך האָראָדענקער. אַלע האָבן געשריגן צום רבונו־של־עולם, עד זאָל באַווייזן אַ נס אַראָפּשיקן אַ דונער אָדער אַ באָמבע אויף די דייטשן, אָבער קיין נסים זענען נישט געשען, און מיר זענען ווייטער געפֿאָרן אַן אַ סוף און אַן אַן עק.

פלוצים איז מיין מאַן אייגנגעפאַלן אַ גענדאַנק: ער האָט געהאַט בייַ זיך אַ טאַשן־מעסערל און אָנגעהויבן דאָמיט אויפצובייגן די טשוועקעס אין די ברעטער פונם וואַגאָן. אַנדערע האָבן אָנגעהויבן אים נאָכצוטאָן. אַ טייל מענטשן אין וואַגאָן איז דאָס נישט געפעלן, און זיי האָבן געשריגן: איר קוילעט אונדז, איר מאַכט אונדז אומגליקלעך! אָבער זיי האָבן אויף גאָרנישט געקוקט און ווייטער געאָראָבעט. אַזוי האָבן זיי באַווייזן אַוועקצורייסן אַ פֿאָר ברעטער און אָנגעהויבן אַרויסצושפּרינגן. איך בין דעמאָלט געווען שוואַנ־גער אין אַכטן מאָנאַט, פונדעסטוועגן בין איך אויך אַרויס־געשפרונגען און אזוי ניצל־געוואָרן פון אַ זיכערן טויט. ס׳איז געווען אין אוונט, און איך בין געווען אייַנע אַליין, האָב איך אָנגעהויבן גיין אויף צוריק, און נישט געגאַנגען, נאָר געלאָפן. אויפן וועג האָב איך געטראָפן טאָנציע שוכנער מיט איר שוועסטער און נאָך אַ יינגעלע, זענען מיר שוין געווען פּיר. מיר זענען אָנגעקומען קיין טרעמבאָווליע. מיר זענען צוגעגאַנגען צו אַ שטוב און אָנגעקלאָפט, אָבער מען האָט אונדז נישט אַרייַנגעלאָזט. מיר האָבן נישט געהאָט קיין בריה און געזעטטיקט אין דרויסן. אינדערפרי זענען מיר אַריין אין דער זעלבער שטוב, האָט מען אונדז אויפגע־נומען מיט עסן און טרינקען און זיך פֿאַרעטפּערט, אַז מחמת עס גרייט זיך אַן אָקציע, האָבן זיי מורא געהאַט די טיר צו עפענען.

איך האָב זיך געוואָלט טרעפן וואָס גיכער מיט מיין מאַן און זיין משפּחה, זענען מיר גלייך ווייטער געגאַנגען צופוס מיט די פעלדער, און דערנאָך געבליבן נעכטיקן אין אַ שטעטל. אין דער פרי איז מיין מאַן אריינגעקומען — ער האָט אויך געזעכטיקט אין דעם שטעטל, אין אַ שכנותדיקער שטוב. ער האָט דערציילט, אז ער איז אויך געווען אין טרעמ־באָווליע, אין דער זעלבער שטוב וואו איך בין געווען. אונדזער פרייַד איז געווען נישט צום באשרייבן. מיר זענען ווייטער געגאַנגען. אין יעדן שטעטל האָבן מיר נאָך געטראָפן אַ קליין ביסל יידן.

אין קאָפּיטשניץ האָט אונדז דער יודענראַט געדונגען אַ פּוּר און מיר זענען צוריקגעפאָרן קיין טלוסטע. אויפן וועג האָבן אונדז באַפֿאַלן גויים און האָבן אונדז געשלאָגן. מיר האָט אייַנער געגעבן אַ פּאָטש איבערן פּנים, און באַלד בין איך באַגאָסן געוואָרן מיט בלוט. מיר זענען פון זיי קוים אַרויס מיטן לעבן. איך האָב זיך ווידער אַ מאָל פֿאַרלוירן פון מיין מאַן, ווייל אַלע מאָל ווען ס׳זענען אָנגעפֿאָרן דייטשן אַדער אַנדערע רוצחים, זענען מיר אַראָפּ פונעם וואָגן און זיך באַהאַלטן אין פעלד. מיט שוועסטער מי און מאַטערניש איז אונדז געלונגען צוריקצוקומען קיין טלוסטע.

אין דעצעמבער 1942 האָב איך געבוירן אַ זון, ליכטיק

מיידעלע. אין טלוסטע זענען נאָך אַלע מאָל פאַרגעקומען אַקציעס. איך בין איינמאָל אַנטלאָפן מיטן קינד אויף די הענט און די קוילן זענען געפלויגן איבער מיין קאָפּ. איך בין אוועק אין די פעלדער און בין דאָרט דריי טעג געלעגן, אפילו אַן אַ ביסל וואַסער. מיין מאַן איז ארומגעגאַנגען מיך זוכן צווישן די טויטע, און אַז כ׳בין צוריקגעקומען אַ לעבעדיק איז די שמחה געווען זייער גרויס. פון מיין מאַנס שוועסטער האָב איך נאָך איינמאָל באַקומען אַ טעלעגראַמע, אַז זי געפינט זיך אין טרעמבאָוולע, און נאָכדעם האָב איך פון איר מער גאָרנישט געהערט.

נאָך אַ קורצער צייט האָט מען אויך דאָס געטאָ אין טלוסטע ״ליקווידירט״. צו מיר זענען געקומען אברהם שנייַדערמאַנס פרוי, בוזיע שטיינער און נאָך עטלעכע האָראַדעגקער, און דערציילט אַז זיי גייען צוריק קיין האָראַדעגקע. זיי האָבן זיך מיט אונדז געזאגט, און מיך שטאַרק באַדויערט וואָס איך בין געבליבן אין אַזאַ צייט מיט אַ קליין קינד.

אין טלוסטע איז געווען אַן ארבעטס־לאַגער, און איך מיט מיין משפחה זענען אריין אין דעם לאַגער. מיר האָבן דאָרט געאַרבעט פעלד־אַרבעט און דאָרביי געליטן הונגער און קעלט. אין יאָר 1943 איז מיין קינד ״ליקווידירט״ געוואָרן. מיר זענען אין דעם לאַגער געבליבן ביז 1944. דאַן זענען די דייטשן אַנטלאָפן און אונדז איבערגעלאָזט ״אויף הפקר״. באַלד האָבן זיך באַווייזן די ערשטע רוסישע טאַנקן. די שמחה איז געווען זייער גרויס, אָבער זיך געקושט און געווייניט פאַר פריידיק. פלוצים איז אַנגעפלויגן אַ מחנה דייטשע עראָפּלאַנען און אַנגעהויבן באַמבאַרדירן דעם לאַגער. איך בין אַוועקגעפאַלן און בין געבליבן איינע אליין, קראַנק עלענד און צעבראָכן. נאָכדעם בין איך געווען אין טשאַרטקאָוו אין שפיטאָל אַ לאַנגע צייט, און מען האָט מיר אַרויסגענומען עטלעכע שפליטער, פון וועלכע ס׳זענען נאָך בײַ היינט געבליבן סימנים.

אין יאָר 1946 האָב איך אין פוילן חתונה געהאַט מיט אַ פיינעם בחור, און מיר געפינען זיך איצט אין ישראל, אין חיפה. מיר לעבן ווידער א פריי, מענטשלעך לעבן. אָבער מיינע ביטערע איבערלעבונגען וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

צבי רייס

מיר אנטלויפן קיין רומעניע

נאָך דער צווייטער אַקציע, אין אַפּריל 1942, האָבן די איבערגעבליבענע אַנגעהויבן זיך אַרומקוקן ווי אַזוי זיך צו ראַטעוונען. די דייטשן האָבן אַנגעהויבן צו פאַרטיילן די יידן אין גרופּן לויט זייער פאַך (אַדער לויט פראַטעקציע), און אַלע האָבן אַנגעהויבן צו ראַטן, וועלכע גרופּן וועלן זיין די ״מיוחסים״ צו בלייבן לעבן ביזן סוף. די גרופּן זענען געווען צונויפגעשטעלט נישט בלויז פון האָראַדעגקער, נאָר אויך פון רעשטלעך פון דער גאַנצער געגנט, די מענטשן זענען געווען פרעמד איינער דעם אַנדערן און האָבן זיך נישט געקאָנט אַרגאַניזירן עפּעס צוזאַמען צו טון. יעדער איינער האָט געמוזט זאָרגן פאַר זיך און פאַר זיין משפחה, אויב ער האָט נאָך געהאַט אַ משפחה. אונדזער משפחה — מיין פאָטער, מיין ברודער און איך — האָט אַנגעהויבן צו זוכן אַ וועג, ווי אַזוי זיך צו ראַטעוונען און בלייבן לעבן ביז צום ״סוף״, ביז נאָך דער מלחמה.

איינע פון דער באַשרענקטער צאָל פון מעגלעכקייטן איז געווען צו שווארצן די גרענעץ קיין רומעניע, אָבער דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט שווערקייטן, מיט אַ סך געלט און מיט אַ גרויסער סכנה, און מיר האָבן נישט געקאָנט וויסן וואָס עס געשעט דאָרט מיט די אַנטלאָפענע און צי קאָן מען זיך דאָרט באַהאַלטן, האָבן מיר אָט־די מעגלעכקייט געלאָזט פאַר דער לעצטער בריר. נאָך דער צווייטער אַקציע האָבן מיר באַקומען ידיעות, אַז אַ טייל יידן איז געלונגען צו קומען קיין טשערנאָוויץ מיט הילף פון גרענעץ־שוואַרצער און פאַר טייער געלט, אָבער דער וועג אַהין איז געווען געפערלעך, ווייל אַלע אוקראַאיניש דערפער אויפן וועג קיין טשערנאָוויץ זענען שוין לאַנג געווען ״יודענרייַן״, און די פויערן האָבן צוזאַמענגעארבעט מיט דער דייטשער פאָליצייַ, וועלכע האָט באַשטימט אַ פרייַז פאַר די וואָס וועלן אַנווייַזן וואו עס געפינען זיך יידן.

מיטן טראַכטן און פלאַנען איז אַריבער דער זומער. סעפטעמבער 1942 איז געווען אין האָראַדענקע די דריטע און אַנטשיידענדע אַקציע, וויייל נאָך איר האָט די שטאָט געדאַרפט ווערן ״יודענרייַן״. איך און מיין משפחה זענען דעמאָלט געווען אויסער דעם גטאָ, אין הויז פון מיין באָבע אויסער דער שטאָט ביים וועג קיין סעראָפּינץ, און דאָרט האָבן מיר זיך געמאַכט אַ פראָוויזאָריש באַהאלטעניש. די אַקציע האָט זיך געצויגן דריי טעג, נישט ווי די פריערדיקע, וואָס האָבן געדוירט איין טאָג אַדער צוויי. מיר האָבן נישט געהאָט קיין שפּייז אויף אַ לאַנגער צייט, און נאָך די דריי טעג האָבן מיר געמוזט אַרויסגיין פונעם באַהאלטעניש, כדי צו באַזאָרגן שפּייז און דערוויסן זיך וואָס אין שטאָט טוט זיך. פון די פויערן האָבן מיר זיך דערווּוסט, אַז האָראַדענקע איז דער־קלערט געווארן פאַר ״יודענרייַן״. האָבן מיר שוין קיין ברירה נישט געהאַט, און געמוזט פרואוון אַריבערקומען קיין טשערנאָוויץ. אַזוי ווי מיר האָבן שוין נישט געהאַט קיין צייט אויסצוגעפינען אַ גרענעץ־שוואַרצער, און מיר האָבן געוואוסט אַז מיט זייער באַגלייטונג איז דער וועג אויך נישט גאַנץ זיכער, האָבן מיר באַשלאָסן צו פרואוון אונזער מזל און זיך לאָזן אין וועג אַריין מיט אייגענע כוחות. נאָך אין דערזעלבער נאַכט האָבן מיר זיך אַרויסגעלאָזט פון סעראָפּינעץ און אַרי־בערגעגאַנגען די גרענעץ קיין רומעניע.

אין דער גרופּע וואָס איז געווען באַהאַלטן אין בונקער אין איז אַריבער די גרענעץ זענען געווען זיבן נפשות: מיין פאַטער פישל רייס, מיין זעקסיעריקער ברודער שמריה רייס און איך, און אויסערדעם מיינע פיר קוזינעס: ליזאַ, רחל, הערש און אברהם לאַדענהיים. פאַר דער גרענעץ האָבן מיר זיך אַנגעצייכנט אַ פונקט אין יענער זייט גרענעץ, אַ בערגל בערך צוויי קילאָמעטער פון יענער זייט, וואו מיר זאָלן זיך טרעפן נאָכן אַריבערגיין, און דאָן זיך צעשיידט, כדי אייניקווייז אַריבערצוגיין. די גרענעץ איז געווען באַוואַכט און איז אַלעמאָל באַלויכטן געווארן פון פראָשעקטאָרן, האָבן מיר געמוזט אַריבערגיין די גרענעץ קריכענדיק און נאָכדעם אַנגעהויבן זיך דערנענטערן צום טרעפונקט.

די גרענעץ זענען מיר אַלע אַריבער געגאַנגען, אָבער נישט אַלע זענען געקומען צום טרעפונקט. מיין פאַטער און מיין ברודערל, וועלכע זענען געגאַנגען צוזאַמען, האָבן וווייט אויס פאַרבלאָנדזשט. מיר האָבן געווארט צוויי שעה, צוויי גאָר טייערע שעה; איך האָב זיך אומגעקערט אַ לאַנג שטיק וועג זוכענדיק זיי, כמעט ביז יענער זייט גרענעץ, אָבער אין דער פינצטער האָב איך גאָרנישט געזען און איך גאָרנישט געהערט. האָב איך זיך אומגעקערט צום טרעפונקט, און מיר האָבן אַנגעהויבן וווייטער גיין. מיר זענען צוגעקומען צו אַ פעלד פון קוקורודזעס, און געהאפט אַז מיר וועלן זיך דאָרט קענען אויסבאָהאַלטן איבערן טאָג. אָבער באַלד אינ־דערפרי, וען די פויערן זענען אַרויסגעקומען צו דער אַרבעט, האָבן זיי אונדז באַמערקט און זענען אַוועק אין דאָרף, רופן רומענישע זשאַנדאַרמען.

די זשאַנדאַרמען האָבן אונדז געלאָזט לעבן. זיי האָבן אונדז בלויז אָפּגעפירט. באַגלייט פון גוטע קלעפ, צו דער זשאַנדאַרמעריע אין דאָרף בראָאוץ. דאָרט האָבן מיר דער־פילט דעם טעם פון אַ רומענישער „אויספאָרשונג". מען האָט אונדז אויסגעטאָן גאַנץ נאָקעט, און אזוי איינציקווייז אַריינ־געפירט צום אָפּיציר צו דער אויספאָרשונג, וועלכע איז אויך געווען באַגלייט פון קלעפ. אַז מען האָט אונדז צוריקגעבראַכט אין אונדזער צעלע האָבן מיר געזען, אַז פון אַלע אונדזערע קליידער האָט מען אונדז גענומען, בלויז די נויטיקסטע. און אזוי זענען מיר באַלד געבליבן אַן גאָרנישט.

בייַ דער אויספאָרשונג האָבן מיר געבעטן איין זאַך: מען זאָל אונדז נישט צוריקשיקן קיין פוילן. נאָכדעם ווי מיר זענען געזעסן אַ טאָג, האָט מען אונדז צו וויסן געגעבן אַז אונדזער בקשה איז דערפילט געווארן. מען וועט אונדז נישט צוריקשיקן, נאָר אַפּירן קיין טשערנאָוויץ. מיר האָבן זיך שפּעטער דערוואוסט, אַז מיר האָבן דערמיט געהאָט גרויס מזל, דערפאַר וואָס מיר זענען געווען די ערשטע גרופּע וועלכע מען האָט עכאפט. די גרופן וועלכע זענען געכאפט געווארן נאָך אונדז האָט מען שוין צוריקגעשיקט קיין פוילן און אביערגעגעבן צו דער געסטאַפּאַ.

דרייַ טעג זענען מיר געגאַנגען צו פוס פון בראָאוץ קיין טשערנאָוויץ, באַגלייט פון רומענישע זשאַנדאַרמען. בייַ יעדער פאָליציי־סטאַציע האָבן זיך די באַגלייטער געביטן, און בייַ יעדער סטאַציע האָט זיך איבערגעחזרט די אויספאָרשונג לויט דעם רומענישן שטייגער, מיט אַ צוגאָב פון קלעפ.

אין טשערנאָוויץ האָט מען אונדז אַריינגעזעצט אין אַ קרימינאַל אויפן „אָסטערפלאָץ" און ס'האָבן זיך אַנגעהויבן אויפסנייַ די אויספאָרשונגען, אָבער דאָסמאָל אויף אַ מענטש־לעכערן אופן. מען האָט אונדז אפילו געפרעגט, צי האָבן מיר זיך נישט וואָס צו באַקלאָגן אויף דער באַהאַנדלונג פון דער פאָליציי אויפן וועג קיין טשערנאָוויץ, און מיר האָבן, פאַרשטייט זיך, געענטפערט אַז די באַהאַנדלונג איז געווען אַ גוטע... מיר זענען געבליבן אין קרימינאַל, וואַרטענדיק אויף דעם באַשלוס פון דער רעגירונג, וואָס צו טון מיט די אַרעסטירטע יידן וואָס זענען אַנטלאָפן פון פוילן. מיט אונדז זענען געווען בערך פופציק אַרעסטאַנטן, פון צווישן טויזנטער וואָס האָבן געפראוואט אַריבערגיין די גרענעץ און האָבן נישט מצליח געווען.

די באַציאונג פון דער פאָליציי אין טשערנאָוויץ איז געווען גאַנץ מענטשלעך, בעיקר אַ דאַנק דער אינטערוועניע און דעם אינטערעסירן זיך פון די פאַרשטייער פון דער דאָר־טיקער קהילה. כאָטש די שטאָט האָט גאָר שטאַרק געליטן אין דער צייט פון דער מלחמה, זענען דעמאָלט נאָך געבליבן ביי אַ צוועלף טויזנט יידן אין זייערע הייזער (פון זיבעציק טויזנט פאַר דער מלחמה). די קהילה האָט אונדז באַזאָרגט מיט שפּיין און קלייַדער, און זיי האָבן אפילו געפּועלט מען זאָל אונדז לאָזן גיין אַרבעטן; אָבער וואָס דער סוף וועט זיין מיט אונדז, האָבן מיר נישט געוואוסט.

אין דער צייט וען מיר זענען געווען אין קרימינאַל זענען אַ פאַר יידישע אַרעסטאַנטן, וועלכע זענען דאָרט קראַנק געווארן, אַריבערגעפירט געווארן אין יידישן שפּיטאָל אַריין, אָן פאָליציי־באַוואַכונג, בלויז אויף דער פאַראַנטוואָרטונג פון דער שפּיטאָל פאַרוואָלטונג. נאָכדעם ווי איך בין אָפּגעווען אַ וואַך אין קרימינאַל, האָב איך באַמערקט אין יידישן שפּיטאָל. מיין קוזינע ליזאַ לאַדענהיים האָט מען געהאט איבערגעפירט נאָך פריער. בשעת איך בין דאָרט געלעגן אין הויך פיבער האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז לויטן באַפעל פון דער רומענישער רעגירונג זענען אַלע אַרעסטאַנטן צוריקגעפירט געווארן צו דער פוילישער גרענעץ און איבערגעגעבן געווארן דער גע־טאַפּאַ. די אַרעסטאַנטן וועלכע זענען געווען אין שפּיטאָל זענען נישט אַרויסגעשיקט געווארן, ווייל די פאָליציי האָט אַנגענומען דעם שטאַנדפונקט, אַז קראַנקע מענטשן דאַרף מען נישט אויסליפערן און מען מוז ווארטן ביז זיי וועלן געזונט ווערן. אַזוי איז געפונען געווארן אַן אויסוועג פאַר די פופצן קראַנקע, וואָס האָבן זיך געפונען אין שפּיטאָל. די שפּיטאָל פאַרוואָלטונג האָט געזאָרגט דערפאַר מיר זאָלן נישט אַזוי גיך געזונט ווערן און מיר זאָלן דאַרפן זיין אונטער מעדיציניישער אויפזיכט, נישט קוקענדיק אויפן דרוק פון דער פאָליציי. דער לייטער פונעם שפּיטאָל, ד"ר לאַנדוי (ער געפינט זיך איצט אין ישראל) האָט אַרויסגעוויזן אביערג־בענקייט אַן אַ מאָס און האָט אונדז באַשיצט מיט גרויס מסירות־נפש. אויך דער פערסאָנאָל פונעם שפּיטאָל, די פאַר־שטייער פון דער קהילה און די טשערנאָוויצער יידן בכלל

האָבן זיך צו אונדז באצויגן אויסערגעווײנלעך. זיי האָבן אונדז מיט אַלעמען פֿאַרזאָרגט די גאַנצע צייט וואָס מיר זענען געווען אין שפּיטאָל. אין די ימים־טובֿים האָט מען אונדז איינגעלאָדן אין יידישע הייזער אויף יום־טוב, און ד״ר לאַנדאי האָט זיך אָפּטמאָל ממש איינגעשטעלט דערמיט וואָס ער האָט אונדז געלאָזט אַרויסגיין אויסער דעם שפּיטאָל.

די דאָזיקע לאַגע האָט אָנגעהאַלטן ביז קורץ פֿאַר דעם איינמאַרש פון די רוסן קיין רומענײַ. צווישן וואָכן פֿריער האָט אונדז די פֿאַליציי באַפֿרייט און אונדז געגעבן דאָקומענטן, מיר זאָלן קענען פֿרײַ אַרומגיין. ווײַטן אויס, זיי האָבן זיך דערמיט געוואָלט אויספֿיינען, און צוגרײַטן אַ באווײַז אַז זיי האָבן זיך גוט באַאַנגעגן מיט די פֿאַרפֿאַלגטע יידן.

שיינדל (סאפיע) אלפערט־יונגערמאן

ווי מיר האבן זיך גערעטעוועט

באַלד ווי די רוסן האָבן פֿאַרלאָזט מזרח־גאַליציע אין יאָר 1940, זענען געקומען קיין האָראָדענקע די אונגאָרן. אין שטאָט איז געווען אין יענער צייט פֿאַרהעלטנישמעסיק רואיק. נאָר די אונגאָרן האָבן גערופֿן יידן צו צוואַנגס־אַרבעט ביים בויען די בריק אין סעמאַקאָוויץ, און ביי דער גלעגנהייט האָט זיך איינער פון די אונגאָרישע אָפּיצירן אויסגעצייכנט מיט זײַן גרויזאַמקייט און סאָדיזם. און אָרום דער שטאָט און אין די דערפֿער האָבן זיך שוין דעמאָלט אָנגעהויבן פֿאָראָמען אויף יידן. די אוקראַאַינישע פּויערן האָבן גאָנצע משפּחות בעסטיאַליש אויסגעמאָרדעט אַדער פֿאַרטרײַבן פונעם דאָרף. אָזוי האָבן אָלע דאָרפֿס יידן געמוזט פֿאַרלאָזן די דערפֿער און אָנטלויפֿן אין שטאָט אריין.

אַ פֿאָר וואָכן שפּעטער זענען געקומען אין שטאָט אריין די ערשטע געשטאַפּאָ־לייט און פֿאַרלאָנגט מען זאָל גרינדן אַ „יודענראַט״. מיין מאַן, ד״ר אָלפערט, האָט נישט געוואָלט אַרײַנגיין אין יודענראַט, ווײַל ער האָט פֿאַרשטאַנען, אַז ער וועט מוזן קאָאָפּערירן מיט די דייטשן. אָנדערע פון דער יידישער אינטעליגענץ זענען יאָ אײַנגעטרעטן אין יודענראַט.

קורץ נאָכדעם זענען ווידער געקומען געשטאַפּאָ־לייט קיין האָראָדענקע און געדראָט דעם יודענראַט, אַז זיי וועלן מאַכן אַ פּאָגראָם, וויבאַלד מען וועט זיי נישט אָפּקויפֿן מיט טייערע מתנות. צוויי מיטגלידער פֿונם יודענראַט, ד״ר שנײַ־דער און דער דענטיסט קופּמאַן, זענען אַרומגעגאַנגען זאַמ־לען די מתנות פֿאַר די געשטאַפּאָ־לייט. זיי זענען געקומען אויך צו מײַן טאָכטער רענאַטע, און זי האָט זיי, נישט טראָכטענדיק קיין סך, אַוועקגעגעבן אַ טייערן רינג מיט צוויי בריליאַנטן. זי האָט גהאָפֿט דערמיט צו העלפֿן רעטעווען די יידן פון שטאָט. אָבער אַ פֿאָר וואָכן שפּעטער זענען די געשטאַפּאָ־לייט ווידער געקומען, און געצוואונגען די יידן צו פֿאַרלאָזן זייערע הייזער און אַריבערגיין אין „געטאָ״. דערצו האָט מען באַשטימט עטלעכע גאַסן אָרום דער גרויסער שיהל, וועלכע זענען געווען אַרומגעצוימט און זענען באַוואַכט געווארן פון דער אוקראַאַינישער פֿאָלי־צײַ. בלויז אַ טייל יידן האָבן באַקומען די דערלויבעניש צו וואוינען אויסער דעם „גטאָ״, בעיקר אַזעלכע וואָס האָבן געאַרבעט ביי די דייטשן. אָבער זיי זענען נישט געווען געשיצט פֿאַר די אַלע רדיפות, וואָס האָבן געטראָפֿן די יידן אין גטאָ.

בשעת ס׳איז פֿאָרגעקומען די ערשטע שרעקלעכע אַקציע, זענען מיר געווען באַהאַלטן ביי אַ פּוילישער שכנה. מיר זענען געלעגן באַהאַלטן אויפֿן בוידעם אין שטרוי, און געהערט ווי אַ דייטשער זשאַנדאַרם פרעגט די פרוי, צי זענען ביי איר נישט קיין באַהאַלטענע יידן; האָט זי גע־ענטפערט, אז ביי איר זענען קיין יידן נישט. ביי דער ערשטער אַקציע זענען אומגעקומען 2500 יידן. מען האָט זיי אַלע, מענער, פרויען און קינדער, מיט לאַסט־אויטאָס אַוועקגעפֿירט קיין סעמאַקאָוויץ און דאָרט ביי צוגעגרייטע גריבער דערשאָסן.

אַ פֿאָר וואָכן שפּעטער איז ווידער געמאַכט געוואָרן אַ פֿאָגראָם אויף יידן, אָבער דאָסמאָל האָבן זיך די יידן רעצי־סייטיק דערוויסט און האָבן זיך באַהאַלטן, אָזוי אַז די רוצחים האָבן געכאַפּט בלויז 150 יידן און האָבן זיי אין דער גרויסער שיהל דערשאָסן.

ביי דער דריטער אַקציע, פּסח 1942, האָבן מיר זיך באַהאַלטן ביי אַ פּוילישן לערער מיטן נאָמען וואַרטאַנאַוויטש. אין דעם לעצטן טאָג, וועו די אַקציע איז שוין געווען געענ־דיקט, האָט אונדז עמיצער אויסגעגעבן, און די אוקראַאַינישע פֿאָליציי האָט אינדז אַראָפּגעיאָגט פונם בוידעם און געפֿירט צום זאַמעלפּלאַץ. צו אונדזער גליק איז שוין דער טראַנס־פּאָרט געהאָט אָפּגעגאַנגען, און מען האָט אונדז באַפֿרייט. דעם לערערס פרוי איז אַרעסטירט געוואָרן, און ווי אַ שטראָף דערפֿאַר וואָס זי האָט אויסבאַהאַלטן יידן, האָט מען זי געפֿירט איבער דער שטאָט צוזאַמען מיט די יידן. מיין איידעם, אהרן וויזינגער, האָט זי אויסגעקויפט פון די העזט פון דער אוקראַאַינישער מילין. נאָך דער אַקציע איז מיין טאָכטער רענאַ מיט איר מאַן אהרן וויזינגער און אונדזער זון מונדעק אָוועק אין יענער זייט דניעסטער, קיין יעזיעזשאני (אַזיע־ראַן), וואו יידן האָבן נאָך געקאָנט דעמאָלט פריי אַרומגיין. איך מיט מיין מאַן און אונדזער קליין אייניקל לעאָן זענען אויך באַלד אַהינגעפֿאָרן. אין האָראָדענקע זענען געבליבן בלויז קענן הונדערט יידישע משפּחות — דאָקטוירים און האַנדווערקער, וואָס האָבן געאָרבעט ביי דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע. אין פרילינג 1943 איז האָראָדענקע דער־קלערט געוואָרן פֿאַר „יודענריין״, האָט מען די לעצטע

יידישע משפחות געיאָגט צופוס קיין קאָלאָמיי און דאָרט אויף פאַרשידענע אופנים ליקווידירט. צווישן זיי זענען אויך געווען מיין נעפע זיגי זיידמאַן און זיין פרוי פעלאַ, וואָס איז געווען אַ קראַנקן־שוועסטער און האָט געארבעט ביי די דייטשן אין שפּיטאָל. מיין שוועסטער אַנגאַ זיידמאַן איז אויך אומגעקומען בשעת זי האָט געפרוווט זיך צו ראַטע־ווען און פאַרלאָזן קאָלאָמיי מיט אַרישע פאַפּירן, צוזאַמען מיט איר קליינעם אייניקל. אַ קריסט האָט זי דערקענט אויף דער קאָלאָמייער באַן־סטאַציע און זי אויסגעגעבן, און פאַר באַנוצן אַרישע פאַפּירן האָט מען זיי באַשראָפט מיט טויט־שטראָף. מיין עלטסטע שוועסטער, גיזעלאַ באַרטפעלד, האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין האַראַדענקע ביז 1943. דערנאָך האָט מען זי דערקענט און אַרעסטירט. צו יענער צייט זענען שוין אין האַראַדענקע נישט געווען קיין דייטשן, נאָר די אוקראַאי־נישע מיליץ און די היימישע אַזויגערופענע „פאָלקסדויטשן", און זיי זענען נישט געווען בעסער ווי די געשטאַפּ־לייט. די פאָלקסדייטשן האָבן מיין אַרעמע שוועסטער אַרויסגעפירט אויפן יידישן בית־עולם אין דאָרט מיט שטעקנס צום טויט געשלאָגן. קריסטן וואָס האָבן דאָס געזען האָבן מיר דער־ציילט, אַז זי האָט געשריגן צו אירע פיינט־קער אַז היטלער וועט דעם קריג פאַרלירן, און זיינע העלפער וועלן אויך אַזוי געפייניקט און דערמאַרדעט ווערן.

ווען מיר זענען אַריבער דעם דניעסטער און געקומען קיין יעזיעזשאַני, איז דאָרט געווען צווישן די יידן אַ שרעק־לעכע פאַניק און אַ גרויסער טרויער. אַ פאָר טעג פריער האָט די דייטשע זשאַנדאַרמעריע מיט דער געשטאַפּ געמאַכט אַן איבערפאַל אויף די יידן, צונויפגעטריבן אַלע אויף איין פלאַץ, אַ טייל אויפן פלאַץ דערשאָסן און די איבעריקע אַריין־געפאָרן אין לאָסטאויטאָס און אַוועקגעשיקט אין אַ פאַרניכ־טונגס־לאָגער. קורץ נאָכדעם האָט מען יעזיעזשאני דערקלערט פאַר „יודענריין", און דאָס ביסל יידן, וואָס זענען נאָך געבליבן, האָבן געמוזט אַריבער קיין באַרשטשוב, ווו מען האָט געמאַכט אַ „געטא". אַ פאָר חדשים האָבן מיר געלעבט, צוזאַמען מיט אַנדערע יידן, אין געטא. אַ טייל זענען פון דאָרט אַוועק אין אַרבעטס־לאָגער „ליסאָווצע", אַ טייל זענען אַוועק אין די וועלדער זיך דאָרט באַהאַלטן, אָבער גאָר אָפט זענען זיי דערמאָרדעט געוואָרן פון באַנדעס פון פוירער. אַזוי איז אויך מיין טייערער זון מובדק אומגעקומען. אין געטא און אין לאָגער האָט אויסגעבראַכן אַ טיפוס־עפידעמיע, און די דייטשן האָבן אַ גרויסן טייל פון די קראַנקע ליקווי־דירט. מיין מאַן ד"ר אלפערט, איז אויך אויף אַזאַ אופן אומגעקומען.

ביי די אַלע שרעקלעכע איבערלעבונגען איז דאָך גע־לונגען אייניצלנע פאַר יידן צו בלייבן לעבן, און אַזוי בין איך געבליבן לעבן מיט מיינע צוויי זין. איצט געפינען מיר זיך אין ניו־יאָרק.

יצחק האפמאן

דער אומקום פון די יידן פון סעראפיניץ

מיט אַ שווער האַרץ גייט מען אויף קבר־אבות, און נאָך שווערער איז אויפצוגראָבן די קברים און אויסרייסן די וואונדן, וועלכע זענען נאָך נישט פאַרהיילט און וועלן זיך קיינמאָל נישט פאַרהיילן. דאָך וויל איך דאָ דערציילן וועגן דעם אומקום פון פערציק משפחות פונעם דאָרף סעראפינעץ, פון וועלכע ס'האָבן זיך געראָטעוועט בלויז צוויי אָדער דריי מענטשן.

1939 — דאָס איז דאָס יאָר פונעם דייטשן אַנפאַל אויף פוילן און דער אָנהויב פון יידישע צרות. די רוסן, וועלענדיק פאַרכאַפן אַ טייל פון דער פוילישער „ירושה", האָבן גיך אַרײַנגעאַרשירט קיין גאַליציע, און דאָס וואָס די פאָליאַקן און אוקראַאינער האָבן נישט געקאָנט מאַכן אין משך פון יאָרן — האָבן זיי דערגרייכט אין איין טאָג: זיי האָבן פון אַלע יידן געמאַכט איין גרויסן אַרעמאַן. די געוועלבן פאַרמאַכט, די ערד נאַציאָנאַליזירט, און אַ טייל פון די רייכערע יידן אַרויסגעשיקט קיין סיביר אָדער ערגעץ וואו־אַנדערש אין רוסלאַנד. די איבערגעבליבענע יידן האָבן זיך געמוזט איבערוואַרפן אויף אַנדערע אַרבעטן. אַ חלק פון די יידן פון סעראָפינעץ האָט דאָן פאַרלאָזט דאָס דאָרף און אַריבער אין דעם נאָנטען שטעטל האַראַדענקע. דאָס האַרץ האָט וויי געטון צוקוקנדיק, ווי מען נעמט צו ביי די מענטשן דעם באַדן פון אונטער די פיס — און ביי די רוסן פלעגט דאָס הייסן „באַפרייאונג".

האָט אָבער די „באַפרייאונג" נישט לאַנג אָנגעהאַלטן, ווייל אַ יאָר שפעטער האָבן מיר באַקומען נייע „באַפרייער", און דאָס איז געווען די דייטשע אַרמיי, וועלכע האָט אָנגעהויבן נאָכאמאָל צו „באַפרייען", און נישט אַזוי דעליקאַטע ווי די רוסן. און זיי האָבן זיך צוגענומען נאָך אַ שותף, די אוקראַאי־נער, און דאָ האָבן זיך אָנגעהויבן די גרויסע צרות.

קודם־כל האָט מען אַרויסגעוואַרפן די יידן פון די הייזער און געצוואונגען זיי צו כל מיני שווערע אַרבעטן, אונטער קלעפ און טעראָר. נישט געלאָזט פאַרקויפן שפּייז פאַר יידן, נישט דערלויבט יידן גיין אויפן טראָטואַר, געצוואונגען צו טראָגן אַ ווייסן באַנד אויף דעם רעכטן אָרעם, און צום סוף אָנגעהויבן מאָרדן. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם פערטן דעצעמבער 1941, ווען זיי האָבן אין איין טאָג אַרויס־געפירט 2800 יידן פון האַראַדענקע קיין מיכאָלטש, און זיי האָבן אין וואַלד כמעט לעבעדיקערהייט באַגראָבן אין אַ גרויסן מאַסן־גרוב.

נאָכדעם ווי דער גרעסטער טייל פון די יידישע משפחות פון סעראָפינעץ זענען אַריבער געגאַנגען אָדער אַריבערגעפירט געוואָרן קיין האַראַדענקע, זענען פאַרבליבן אין סעראָפינעץ 4—5 משפחות אַלס „ניצליכע יידן". צווישן זיי בין איך אויך

געווען, און האָב מיטגעלעבט אַלע צרות און ליידן וואָס אַ מענטש קען קוים אויבערלעבן. נישט איינמאָל האָב איך געזען דעם טויט פֿאַר די אויגן, נישט איינמאָל געקלערט: אַט־דאָס איז דער סוף! די טויט־שרעק האָט מיך באַגלייט טאָג און נאַכט. אַבער דער ווילן צום לעבן איז שטאַרק און מען בלייבט לעבן.

ווען די דייטשן זענען אַריינגעקומען זענען אין סעראָפינעץ געווען בלויז זיבן משפחות: בערגמאַן, האָפמאַן, רייף, זינגער, עקערלינג, גיניגער און רייס, און אויך צוויי שוועסטער פון אַן אַנדערער משפחה, בערגמאַן. די איבעריקע זענען שוין געווען אין האַראַדענקע.

דער ערשטער קרבן פון סעראפינצער יידן איז געווען אַ מיידל פון דער משפחה עקערלינג, וועלכע מען האָט פלוצלינג צוגענומען, און שפעטער מיט אַ פּאָר וואָכן האָט מען זי געפונען אין פעלד אַ טויטע. דעם 4־טן דעצעמבער 1941 האָט מען דערמאָרדעט אין מיכאלטש די משפחה גיניגער, די צוויי שוועסטער בערגמאַן און עקערלינג. די פֿאַרבליבענע משפחות האָבן צוזאַמען געוואוינט אין איין גרופּע און געאַרבעט ביי די דייטשן פון דעם צאַל־גרענעץ־שוץ; די פּרויען ביי דער ווירטשאַפט, די מענער ביי האָלץ־האַקן, קלאָזעטן רייניקן, און אַנדערע שוועדע און שמוציקע אַרבעטן. דאָס האָט געדויערט ביז אויגוסט 1942. אין חודש אוגוסט האָט מען צוזאַמענגענומען אַלע יידן פון האַראַדענקער געגנט, קאַנצענטרירט זיי אין דעם האַראַדענקער הויף ביי דער באַן־ליניע, און פון דאָרט אַפּגעשיקט קיין בעלזעץ. אַ קליינער טייל האָט אויף פֿאַרשידענע וועגן געפֿרוווט אַנטלויפן קיין רומעניע, אָבער בלויז וויניקע פון זיי איז געלונגען אַריבערצוגיין די גרענעץ. די איבעריקע האָבן די דייטשן געכאַפט און דערשאָסן.

אריה לאגשטיין

דער טראגישער סוף פון די קארניוער יידן

אין קאַרניוו, אַ דאָרף אין האַראַדענקער באַצירק, זענען געווען ביי אַ צוואַנציק יידישע משפחות, וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיט האַנדל און מיט לאַנדווירטשאַפט. דאָס גוט אין קארניוו האָט אויך געהערט צו אַ יידישער משפחה, צו די רובעלס. די קאַרניווער יידן זענען געווען נישט קיין „פֿאַר־שלאָפענע", אַ טייל האָבן פֿאַרמאָגט אַ בריייטערע בילדונג. אין די לעצטע יאָרן פֿאַרן אומקום האָט כּמעט די גאַנצע יוגנט געקענט עברית און איז געווען טעטיק אין די ציוניס־טישע אַרגאַניזאַציעס. ביי אונדז אין דאָרף האָט זיך קאַנצענ־טרירט די ציוניסטישע טעטיקייט פון די ארומיקע דערפער, און די ציוניסטישע יוגנט פון דער סביבה פלעגט זיך אפטמאל ביי אונדז צונויפקומען.

צוויי משפחות אין דאָרף, די לאגשטיינס און די רובעלס, זענען געווען פון די ערשטע און גרעסטע משפחות, און זיי האָבן אויך געהאט די גרעסטע השפּעה אויף דעם יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן אין דאָרף.

פון די קארניווער יידן האָבן זיך בלויז עטלעכע געציילטע גערַאַטעוועט און געבליבן ביים לעבן. איך האָב געהאַט דאָס גליק צו זיין איינער פון זיי, און איך וויל דאָ דערמאָנען עטלעכע טייערע קאַרניווער געשטאַלטן און באַשרייבן וויאַזוי יעדער פון זיי איז אומגעקומען:

ד״ר שלמה־זלמן לאַגשטיין ז״ל איז געווען אַ טיכטיקער אַדוואָקאַט, אַן אַגראָנאָם און אַ עקאָנאָמיקער. ער איז געווען אַ מענטש מיט אַן אַדעליגער נשמה, אַ יודע תורה און מיטן גאַנצן האַרץ אויבערגעגעבן דעם ציוניסטישן געדאַנק. אין די לעצטע יאָרן האָט ער געלעבט אין האַראַדענקע, אָבער אין דער אומגליקלעכער צייט פון דער נאַצי־הערשאַפט איז ער צוריקגעקומען קיין קאַרניוו. עטלעכע מאָל האָט ער זיך ממש איינגעשטעלט דאָס לעבן און געפֿאַרן קיין האַראַדענקע זיך משתדל זיין ביי דער „געסטאַפּאָ" פֿאַר די קאַרניווער יידן.

אין קאַרניוו, אַ דאָרף אין האַראַדענקער באַצירק, זענען געווען ביי אַ צוואַנציק יידישע משפחות, וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיט האַנדל און מיט לאַנדווירטשאַפט. דאָס גוט אין קארניוו האָט אויך געהערט צו אַ יידישער משפחה, צו די רובעלס. די קאַרניווער יידן זענען געווען נישט קיין „פֿאַר־שלאָפענע", אַ טייל האָבן פֿאַרמאָגט אַ בריייטערע בילדונג. אין די לעצטע יאָרן פֿאַרן אומקום האָט כּמעט די גאַנצע יוגנט געקענט עברית און איז געווען טעטיק אין די ציוניס־טישע אַרגאַניזאַציעס. ביי אונדז אין דאָרף האָט זיך קאַנצענ־טרירט די ציוניסטישע טעטיקייט פון די ארומיקע דערפער, און די ציוניסטישע יוגנט פון דער סביבה פלעגט זיך אפטמאל ביי אונדז צונויפקומען.

צוויי משפחות אין דאָרף, די לאגשטיינס און די רובעלס, זענען געווען פון די ערשטע און גרעסטע משפחות, און זיי האָבן אויך געהאט די גרעסטע השפּעה אויף דעם יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן אין דאָרף.

פון די קארניווער יידן האָבן זיך בלויז עטלעכע געציילטע גערַאַטעוועט און געבליבן ביים לעבן. איך האָב געהאַט דאָס גליק צו זיין איינער פון זיי, און איך וויל דאָ דערמאָנען עטלעכע טייערע קאַרניווער געשטאַלטן און באַשרייבן וויאַזוי יעדער פון זיי איז אומגעקומען:

ד״ר שלמה־זלמן לאַגשטיין ז״ל איז געווען אַ טיכטיקער אַדוואָקאַט, אַן אַגראָנאָם און אַ עקאָנאָמיקער. ער איז געווען אַ מענטש מיט אַן אַדעליגער נשמה, אַ יודע תורה און מיטן גאַנצן האַרץ אויבערגעגעבן דעם ציוניסטישן געדאַנק. אין די לעצטע יאָרן האָט ער געלעבט אין האַראַדענקע, אָבער אין דער אומגליקלעכער צייט פון דער נאַצי־הערשאַפט איז ער צוריקגעקומען קיין קאַרניוו. עטלעכע מאָל האָט ער זיך ממש איינגעשטעלט דאָס לעבן און געפֿאַרן קיין האַראַדענקע זיך משתדל זיין ביי דער „געסטאַפּאָ" פֿאַר די קאַרניווער יידן.

עס איז אים אויך געלונגען מבטל צו מאַכן זייערע גזירות. אָבער נישט אויף לאַנג. אין יאָר 1942, ווען די דייטשן האָבן די גאַנצע געגנט געמאַכט „יודענריין", איז ער געגאַנגען בראש פון קאַרניווער יידן צו דער „רעגיסטראַציע" קיין האַראַדענקע, און צוזאַמען מיט אַלע אַוועקגעשיקט געווארן קיין בעלזעץ. אין יענע שרעקלעכע טעג פון רדיפות און פֿאַרניכטונג האָט ער געשריבן אַ בוך מיטן טיטעל Pax Vobiscum („שלום עליכם"), אין וועלכן ער האָט גע־וואָלט באַלויכטן די טראַגישע געשעניסן. דאָס ווערק איז, פֿאַרשטייט זיך, אומגעקומען מיט אים זוזאַמען.

טיף אין האָרץ איז ביי מיר איינגעגראָבן דער אַנדענק פון אונדזער „זוניע", ווי אלע פלעגן אים רופן, ווי איינער פון די טייערסטע זין פונעם פוילישן יידנטום.

אהרון לאַגשטיין ז״ל האָט געגרינדעט דעם סניף פון דער „בוסליה"־באַוועגונג אין קאַרניוו און אין די אַרומיקע דערפער, און אויך דעם סניף פון „התאחדות". ער איז געווען אַ חבר אין „החלוץ" און האָט זיך געגרייט צו פֿאַרן קיין ארץ־ישראל, אָבער ער האָט נישט ב״ווירן צו פֿאַרווירקלעכן זיין חלום. ער איז ערמאָרדעט געווארן אין האַראַדענקע אין טאָג פון דער לעצטער אַקציע.

רבקה לאַגשטיין ז״ל איז געווען די סעקרעטאַרשע פון „התאחדות" — „פועלי־ציון" אין קאַרניוו און אין דער געגנט. זי האָט פֿאַרמאָגט אַ גרויסן רעדנער־טאַלאַנט און זעלטענע אַרגאַניזאַציעלע פּעאיקייט. ביי איר אין הויז פלעגט מען אפֿהאַלטן אלע ציוניסטישע קאַנפערענצן אין דער געגנט. זי איז אומגעקומען אין בעלזעץ.

יידל ברעכער ז״ל איז געווען אַן „איש תם וישר" מיט אַ זעלטן גוט האָרץ, וואָס איז אַלעמאָל געווען גרייט יענעם צו העלפן. עטלעכע מאָל אין דער וואָך פלעגט ער פֿאַרן קיין

מענדל דול

דער גורל פון א בילד

מ׳האָט מיך געבעטן אַנשרייבן אַ ביסל זכרונות פון האָראָדענקע, און איך בעט אייך, זייט מיר מוחל, מיינע געוועזענע שפּעקטיוו פון דער פאַרגאַנגענער צייט אַנדערש זען געוויסע געשעענישן. ס׳זענען זייט דעמאָלט פאַרגאַנגען אַ דרייַ צענדליק יאָרן, און יעדער פון אונדז האָט זיי אַנדערש איבערגעלעבט, און נישט אײַן פּרט האָט זיך אונטערוועגס פאַרלוירן.

אין האָראָדענקע האָב איך געלעבט פּינף יאָר, פון סעפּטעמבער 1924 ביז סוף 1929, און געאַרבעט ווי אַ לערער פון מאַטעמאַטיק און רעליגיע אין דאָרטיקן גימנאַזיום. דאָס זענען געווען מיינע ערשטע יאָרן אַרבעט אין מיין פּראָפעסיע. איך האָב מיך צוזאַמענגעלבט מיט די שילער און זייערע עלטערן און אַנטייל גענומען אין זייער לייד און פרייד. דאָס שטעטל איז מיר געוואָרן נאָענט ווי מיין צווייטע געבאָרט־שטאָט, און יאָרן נאָך דעם פאַרלאָזן פונעם שטעטל, אַז איך פלעג טרעפן אַ געוויזענעם שילער אַדער סתם אַ האָראָדענקער באַקאַנטן, פלעג איך מיך פריַיען ווי אַ מענטש פריַיט זיך אַז ער טרעפט נאָך יאָרן אַ גוטן פריַינד. וועג איך האָב אַנגעהויבן מיין לערערפאַך דאָרט, זענען זיי געווען קליַינע צען, צוועלף און פופצן יערִיקע קינדער; במשך פּינף יאָר זענען זיי געוואַקסן, זיך פּיזיש און גייסטיק אַנטוויקלט, פון די קליַינע, שטילע ינגלעלעך זענען געוואָרן מאַטוראַנטן מיט אַ בריַיטער וועלט־אַנשויאונג או מיט בריַיטע האָריזאָנטן. אַ סך פון זיי האָבן וווייטער שטודירט, געענדיקט די הויכשול, צעשפּרייט זיך אויף דער וועלט, אַ סך לעבן אויך אין מדינת ישׂראל, פאַראַנטוואָרטלעכע שטעלן, זענען נוצ־לעכער בירגער. שרה, די ווייזיטאַטאָרין, סאַלאַ, גדליה און קלמן די אַדוואָקאַטן, פאַלאַ דער דיפּלאָמאַט, יהודה און אַטעק די אינזשינערן, אימעק דער דאָקטער, מילאָס דער באַקאַנטער אוראַלאַ, אַלעס דער כעמיקער, מאָקס און מאָשקע — די אַפּ־טייקערס, נעכע — די כלל־טוערין און ווייטער. איך האָב אַ סך פון זיי נישט דערקענט; די קליַינע קינדער פון יענע יאָרן זענען געוואָרן טאַטעס און מאַמעס, האָבן דאגות און נחת מיט זייערע קינדער און אפשר אויך מיט די קינדס־קינדער.

פון מיינע זכרונות וויל איך ברענגען צוויי קליַינע פראַג־מענטן.

ס׳איז געווען אין האָראָדענקע אין מאַי 1928; אינדרויסן איז געווען אַ ביסל הייס, אָבער אין דער שולקלאַס האָט מען דאָס נישט געשפּירט. דער אַלטער בנין פונעם האָראָדענקער גימנאַזיום האָט געהאַט אַ ספּעציפישע לאָגע — פון פאָרנט אַ גרויסער הויף מיט עטלעכע אַלטע ביימער, און פון דער צווייטער זייט אַ טאַל פון דעם שטיינגרובן.

די זיבנטע קלאַס האָט זיך צעטיילט אויף צוויי טיילן: בערך צוואַנציק יידישע שילער זענען אַריבערגעגאַנגען אין דער ספּעציעלער קלאַס פאַר רעליגיע, און אָבט קריסטלעכע שילער זענען געבליבן אין דער קלאַס (אַ פּריווילעגיע פאַר דער הערשנדיקער נאַציע און פאַר דעם גלח). דאָס גלעקל האָט געקלינגען און צוויסן געטון די שילער און לערער, אַז די הפּסקה איז צו ענדע. אין בניין האָט געהערט אַ שטיל־שוויגן. אין קלאַס פאַר רעליגיע איז אַרײַנגעקומען אַ יונגער לערער, מיט שוואַרצע געקרייזלטע האָר, אַ בליק אויף די שילער און געאַגט: „מיר וועלן היינט וווייטער לייענען תנ״ך — ישעיהו״. ס׳זענען געווען חילוקי דעות. די שילער וואָס האָבן שוואַך געלייענט עברית האָבן פראָטעסטירט. אָבער די וואָס האָבן געלערנט אין חדר האָבן טאַקע געוואָלט תנ״ך. קלמן האָט שנעל געעפּנט זיין ספר תנ״ך, פון זיין בלאַס פנים האָט געשיינט אַ שטראַל פון שמחה. יאָ, יאָ — האָט ער גע־זאָגט — איך וויל לייענען. לערער, איך וויל לייענען — האָט זיך אַנגעזופן יהודה. און דער ערנסטער סאַלאַ האָט אויפגע־הויבן זיינע שיינע אויגן, אויסגעשטרעקט זיין האַנט און גע־קוקט אויף דעם לערער; אַפילו אימעק, וואָס פלעגט אויף יעדער לעקציע לייענען ביכער, האָט אויף אַ מינוט אָפּגערישן זיין בליק פונעם ביכל פון אונטער דער באַנק און געקוקט אויף די חברים און אויף דעם לערער.

אַנגאהויבן צו לייענען האָט דווקא פאַלאַ. ער האָט גע־לייענט מיט התלהבות „והיה באחרית הימים... והלכו עמים רבים, ואמרו: לכו ונעלה אל הר ד׳, אל בית אלהי יעקב... כי מציון תצא תורה ודבר ד׳ מירושלים״. די לעצטע ווערטער אַ ייד מיט אַ „הדרת פּנים״ און אַלע האָבן זיך צו אים באַצויגן מיט גרויס כבוד.

ר׳ אליעזר רובעל ז״ל איז געווען דער גוטבאַזיצער פון קאָרניוו. כאָטש ער האָט געהאַט אין דאָרף אַ באַזונדערע שטעלונג, האָט ער זיך נישט געהאַלטן העכער פאר אַנדערע. ער און זיין משפּחה האָבן זיך באַטייליקט אין געזעלשאַפּטלעכן לעבן אין דאָרף און אין יעדער ציוניסטישער טעטיקייט. אין דער צייט פון דער מלחמה האָבן אים די רוסן פאַרשיקט קיין סיביר, און דאָרט איז ער נפטר געוואָרן.

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

האָט ער געלייענט מיט אַ שטאַרקער, איבערצייגנדיקער שטי־מע, און האָט זיך אַנידערגעזעצט.

לערער — האָט געפרעגט זיגמונט (ער איז געבליבן אַלס קליין קינד אַ יתום, זיין פאָטער איז געווען זַאלעשטשיקי אַן אַדוואָקאַט, דערצו־יגן איז ער געווארן ביי זיין פעטער, אַ רעליגיע־לערער) — צי וועט ארץ־ישראל נאָך ווערן אַמאָל אַ צענטער, פון וועלכן ס׳וועט שטראַלן וויסנשאַפט אויף דער גאַנצער וועלט, אַזוי ווי דער נביא זאָגט? און צי וועלן מיר דאָס דערלעבן?

יאָ, ענטפערט אים סאָלאָ מיט גרויס איבערצייגונג, און לייענט ווייטער: „והיה ביום ההוא, ייתקע בשופר גדול, ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים, והשתחוו לד׳ בהר־הקודש בירושלים״.

יאָ, זאָגט יהודה, מיר, אונדזער דור, וועלן נאָך זוכה זיין צו דערלעבן, און ס׳וועט קומען די צייט וואָס דער נביא זאָגט פאָרויס: „לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה״.

אין קלאָס איז געווארן לעבעדיק, ס׳האָט זיך אַנטוויקלט אַ דיסקוסיע. אָפּילו די וואָס זענען געווען קעגן לייענען תנ״ך זענען געזעסן רואיק און עהפערט וואָס זייערע חברים זאָגן. מ׳האָט נישט געהערט ווי עס קלינגט דאָס גלעקל, וואָס גיט צו וויסן אַז די לעקציע איז צו ענדע, אויך האָט מען נישט געפילט, אַז די הפסקה איז צו ענדע; דער שמש בערע־זאָווסקי האָט אַנגעקלאָפט און צו וויסן צו ענטן, אַז דער לערער וואָרט שוין פאָר דער קלאָס...

דאָרט, פאָר דער קלאָס, איז געשטאַנען דער לערער פון לאָטיין בוימגאָרטן, וואָס מ׳האָט אים גערופן „פיקוס״, און ציניש זיך אַנגערופן: „וואָס האָסטו זיי אַזוי לאַנג געהאַלטן? האָסט מסתם דערציילט די מעשה פון יציאת מצרים...״

א יאָר שפעטער איז אין אויסשטעל־פענצטער פון סטעפאַ־נאָוויטשעס בוכהאַנדלונג געהאַנגען אַ בילד פון אַלע לערער און שילער פון דער אַכטער קלאָס (אַביטוריענטן פונעם ערשטן יאָרגאַנג 1929). א גאַנצע וואָך זענען עלטערן, קרובים, באַקאַנטע און סתם יידן און פאָליאַקן געגאַנגען אַנקוקן דאָס בילד. דאָס איז געווען דאָס ערשטע „טאַבלאָ״ אין האָראָדענקע און איז געווען א גרויסע סענסאַציע.

קוק אַן — האָט געזאָגט איין יינגל צום אַנדערן אַנווייַ־זנדיק אויף דעם בילד — דער אין דעם סלאָוואַצקי־העמד איז אימעק, און דער מיט דעם שטייפן קראָגן אין קראָוואַט — זאָגט דער צווייטער — איז סאָלאָ, און יענער דאָרט אין דער מיטן איז מאָשקע. אָבער אונדזער „טאַבלאָ״ איבער א יאָר וועט זיין שענער.

1943, בערך פופצן יאָר שפעטער אין בערזשאַן. די יידן זענען געווען פאַרמאַכט אין געטא. עפּידעמיעס, אַקציעס, הונגער און נויט, האָבן יעדן טאָג פאַרשלונגען קרבנות. נאָר איינצלנע האָבן נאָך געוואוינט אויסערן געטא. אין דעם צוויישטאָטיקיגן הויז פון דעם „אוקראַאיניש קאָאָפּעראַטיוון סאָיוז״, אין דער סטאַטיסטישער אָפּטיילונג, זיצט אַ באַאַמ־טער. ער איז אַ קאַראַימער (האָט אַזוילכע דאָקומענטן), זיין פאַרגעזעצטער, מאָגיסטער אַסאָלאָווסקי, איז צופרידן פון זיין אַרבעט, אַלע דירעקטאָרן (ס׳זענען געווען דריי) וויסן אַז ער אַרבעט גוט, ער איז אַ פראָפעסאָר פון מאָטעמאַטיק און אַלע קוקן אים יעדן טאָג גוט אָן, צי איז ער חלילה וחס נישט קיין ייד... און דער באַלעבאָס דערציילט אים אַמאָל, אַז זיין וויַיב איז אַ לערערקע און שטאַמט פון האָראָדענקע... א צווייט מאָל דערציילט ער אים, אַז ביים דייטשן קריייזהויפטמאַן האָט געאַרבעט א „נאַטשאַלניק״ א פאָליאַק ד״ר גרובען, און פלוצים האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער איז „א זוויטשאַינע זשידעק״ און הייסט ד״ר רובען. ער איז אַנטאָפּן, זאָגט ער, דערביי קוקט ער מיך גוט אָן, צו זען וואָס פאַר אַן איינדרוק די מעשה מאַכט אויף מיר... כמעט יעדן טאָג פלעגט ער מיר דערציילן א מעשה פון דעם מין מעשיות, און ספעציעל פלעגט ער א סך רעדן אין די טעג וועז ס׳זענען געווען אַקציעס. ער פלעגט אַזוי רעדן, וועז אין דרויסן איז גערונען יידיש בלוט, און איך האָב אַפּילו נישט געוואוסט, וואָס ער רעדט צו מיר. מיר האָט זיך א מאָל גדמאַכט, אַז ער בין אין דער קלאָס, די שילער לייענען אין איך הער א באַקאַנטע קינדער־שטימע: „ארצכם שממה, עריכם שרופות אש, אדמתכם לנגדכם זרים אוכלים אותה ושממה כמהפכת זרים... כל ראש לחלי וכל לבב דוי״... דאָס איז געווען די אַטמאָספערע ביי מיין אַרבעט.

איינמאָל, א פאַרטאָג נאָך דער גרעסטער אַקציע, קומט ער אַריין אין ביוראָ א פריילעכער און דערציילט מיר, אַז ער האָט באַקומען א נייע וואוינונג, א שיין איין־משפחהדיק הייזל, מיט א שיינעם אויבסטגאַרטן. דעם אייגנטימער, געריכטס־סעקרעטאַר בוימגאַרטן, האָט מען פאַר עטלעכע טעג דער־הרגעט, און ער, מיין באַלעבאָס, האָט אינערגעזונמען זיין דירה. בוימגאַרטן האָט געהאַט צוויי זין, דערציילט ער, און איינער פון זיי איז געווען פראָפעסאָר אין האָראָדענקע, און צווישן די ביכער אין דער דירה האָט ער געפונען א „ספראָווא־זדאַניע״ פונעם פוילישן גימנאַזיום אין האָראָדענקע, און דאָרט האָט ער געלייענט, אַז ס׳איז געווען א לערער פון יידישער רעליגיע, וואָס האָט געהייסן אַזוי ווי איך... „אָבער יענער איז געווען א זשידעק און געהייסן מענדעל, און דו ביסט א קאַ־ראַימער און הייסט מאָקסימיליאַן, און ביסט א מאָטעמא־טיקער...״ אויך א בילד האָט ער דאָרט געפונען, אָבער דער רעליגיע־לערער אויף דעם בילד איז נישט ענלעך צו מיר, האָט ער געזאָגט.

א גורל פון א בילד!

צווויי וואָכן שפעטער האָב איך רעזיגנירט פונעם פאָסטן ביים סאָיוז און בין איבערגעגאַנגען אויף א פאָסטן אין פּוילישן הילפסקאָמיטעט.

דער קריג האָט זיך געענדיקט. איך בין מיט מיין וויַיב און טאָכטער ניצל־געוואָרן. איך וואוין אין חיפה, און דאָס בילד פונעם ערשטן יאָרגאַנג אַביטוריענטן פונעם פוילישן גימנאַזיום אין האָראָדענקע איז געבליבן אין בערזשאַן ביים מאָגיסטער פאָסלאָווסקי.

מארטין (מאטל) בירנבוים

מיין פאטער

און איך וועל שוין נישט וויסן
וואו עס איז צעשטויבט געוואָרן דיין געבליין!
נישט וועלכן שוידער ס׳האָבן דיינע לעצטע שעה׳ן
דיר געבראַכט.
ביסט טויט.
ס׳האָט אַ ברייוול מיר געבראַכט די האָרבע בשורה
און עפעס האָט זיך אין מיר אָפּגעריסן
און מיד האָב איך אין שווער די אויגן צוגעמאַכט.

כ׳האָב קיין טרערן ניט געהאַט —
אַזויפיל יידן, אַזויפיל טאַטעס זיינען אומגעקומען —
ווי קאָן מען ווייניען אויף אַן אייניציקן, אויף זיך אַליין.
כ׳האָב אין דמיון דיך צום לעצטן מאָל אַרומגענומען
און געזען דיך, ווי ביים לעצטן אָפּשייד,
מיט שמייכעלדיקן אומעט,
אויפן האַראַדענקער באַנהויף שטיין.

און היינט אפשר,
צי אפשר איז דיין יאָרצייט אין אַ ניט־וווייטן נעכטן —
נאָר דו האָסט ניט געלעבט מיך
פון קדיש די מנהגים און פון יאָרצייט־ליכט.
האָסט געגלויבט אין פּאָלק, מיט אַ גלויבן אַן עכטן,
נאָר ניט אין פרומער גלויביגקייט
האָסטו צום פּאָלק געזען די פליכט.

ביזט שטאָלץ געווען,
אַ שטאָלצער ייד מיט וועלטלעכע פאַרלאַנגען.
און וועלטלעך דורכן לעבן איז געווען דיין גאַנג.
דער אָטעם פון דיין צייט איז צו דיין שטוב דערגאַנגען,
און קלוג און ניי און קרעפטיג —
אין אָלטן האַראַדענקע —
האָט דיין וואָרט געשפּרודלט, האָט געשפּרודלט דיין געדאַנק.

איך ווייס ניט וואו דו האָסט די קראַפט געזוּיגן.
ס׳האָט דאָס לעבן דיך געשלאָגן מיט אַזוי פיל קלעפ.
אָרים און פאַריתומ׳ט האָסטו געעפנט צו דער וועלט די אויגן;
אָרים, דורך מלחמות און פּאָגראָמען,
דורך הונגער און סכנות,
האָט דיין לעבן זיך געשלעפט.

אַ בריייטער שטראָם,
דער וועלט־ווינט האָט דיין טראַכטן מיטגענומען.
נאָר אין ליבשאַפט האָט דאָס שטעטל
דיך געהאַלטן צוגעשמידט.
האָסט געוואַנדערט, ביזט אַנטלאָפן און צוריק געקומען
און באַשלאָסן סוף־כל־סוף:
וועסט שוין שטאַרבע דאָ,
אַן אָרימער, אַ האָראַדענקער ייד.

געדענק איך היינט דיין יאָרצייט
און איך פיל דיך אין דער זאַלציגקייט מיט מיינע אויגן;
און איך זע די האָנט דיינע בעת איך זיץ און שרייב.
ווי איך אַצינד, ביסטו אַמאָל געזעסן איינגעבויגן —
וועָן ס׳האָט דער ערשטער קריג
די מאָמע אונדז דער׳הרג׳עט
און דערמאָרדעט דיר דיין איינציגע, דיין ווייב.

האָסט אין שטוב נאָך דער לוויה,
געזונגען שטיל אַ טרויעריגן ניגון,
און הינטער שווארצע וואַנצן געצוקט האָט וויס דיין ליפּ.
אין דרויסן האָט דער ווינט מיט שניי אין שויב געשפּיגן.
איך האָב שוין ניט פאַרגעסן
ס׳ליד, וואָס האָסט פאַרענדיקט
מיט אַן אייניציקן אַ וועלט־צערייסענדיקן כליפּ.

אינמיט פון אַ וועלט־בראַנד,
ווי זי, ביסטו פאַרגאַנגען.
צי ביסטו ניט אַ שפּענדל געווען אינ׳ם בראַנד!
צי האָבן ניט באַגלייט דיך
די בלוט־און מאַרד־געזאַנגען,
צי האָסטו ניט געזען די עדה יידן ברענען!
ס׳האָט אַלע דאָך פאַרברענט די דייטשע צינדער־האַנט!

ס׳איז קיינער ניט געבליבן
אין קליינעם האָראַדענקע —
ניט די קלאָג־ווייבער און די באַגרעבער ניט.
די שוואַרצע, פעטע ערד בלויז
וועט אייך דאָרט געדענקען;
די ערד וואָס איז באַפרייט איצט
און ברענט די בושה אויס
און וואָשט פון זיך אַראָפּ די שאַנד פון דייטשע טריט.

דיין ליכטיג־פּינצטער שטעטל —
דיין ליד, דיין האָראַדענקע
דיין פּריילעכע טשערוואָנע, דיין טאָליקע, דיין טיך,
ווי איך, ווי איך, מיין פאַטער,
זיי וועלן נאָך דיר בענקען...
און בענקען וועט דער פרילינג, יידן פון מיין שטעטל,
און דער האַרבסט, וועט ווייניען —
דער האַרבסט, דער האָראַדענקער, ווייניען וועט נאָך אייך.

הילדע בורג

מיין לעצטער באזוך אין האראדענקע

אין אויגוסט 1941 בין איך געווען ווייט פון דער היים, אין קאַמאַרנאָ, וואו איך האָב געאַרבעט ווי אַ לערערן צוזאַמען מיט מיין חברטע חנה שינדלער. דאָרט האָבן מיר געוואוינט, און דאָרט האָבן מיר פֿאַרלוירן אונדזערע משפחות. אַז מיר האָבן געזען דעם חורבן פֿאָר די אויגן, האָבן מיר באַשלאָסן צו פֿאָרן אַהיים, צוריק קיין האָראָדענקע, אפשר וועט אונדז געלינגען דורכצוגיין די שוועדע צייטן צוזאַמען מיט אונדזערע משפחות. מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין מיט דער באַן, מיט אַ שווער פֿאַרגעפיל. מיר זענען גאָרנישט זיכער געווען, אַז מיר וועלן דערפֿאָרן קיין האָראָדענקע, ווייל מיר האָבן נישט געהאַט אין דער האַנט קיין שום פּאַפּירן; אָבער מיר האָבן געמאַכט דעם אָנשטעל אַז מיר זענען גאַנץ רואיק, און מיר האָבן דעם גאַנצן וועג געריידט אויפן הויכן קול, כדי אַנדערע זאָלן נישט וויסן, ווי אומרואיק מיר זענען. ס׳איז געשען אַ נס, און מיר זענען אָנגעקומען קיין האָראָדענקע אָן אַ מכשול, און אין אַ פּינצטערער נאַכט האָבן מיר זיך געפונען אויפן וועג פון דער באַן־סטאַציע אַהיים.

איך געדענק אַז ס׳איז דעמאָלט געווען אַ שטילע אָנגענעמע נאַכט, מיט אַ לייכט ווינטל, פון די נעכט וואָס פילן אָן דאָס האַרץ מיט גליק און מיט האָפענונג. און אויך צו אונדז אין האַרץ האָט זיך אַריינגעגנבעט די האָפענונג, אַז מיר וועלן אפשר נאָך טרעפן אַלע אונדזערע ליבע, און אפשר וועלן מיר זיך קענען דאָ אָפּראָטעווען מיט זיי צוזאַמען. דאָס אַליין, וואָס מיר זענען אָנגעקומען בשלום אַהיים, האָבן מיר געהאַלטן פֿאַר אַ סימן, אַז אַלע וועט זיך גוט ענדיקן.

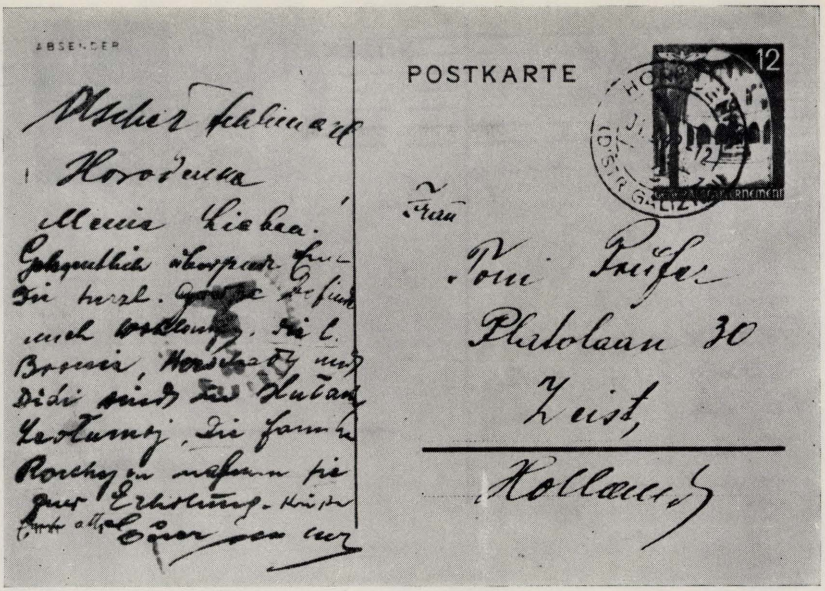
דאָס איז געווען די זעלבע באַן־סטאַציע, צו וועלכער איך פלעג אָנקומען צוויי מאָל אין יאָר אַהיים אויף וואַקאַציע, אָבער דעמאָלט האָבן מיך אָפּגעווארט קרובים און באַקאַנטע מיט פריילעכע פנימער און מיט אַ גלאַנץ פון גליק אין די אויגן. איצט בין איך געגאַנגען אַליין, בלויז מיט מיין חברטע, און מיר האָבן זיך באַמיט צו גיין שטיל און באַהאַלטן, קיינער זאָל אונדז נישט באַמערקן.

ווי איך בין אַזוי געגאַנגען, האָב איך געטראַכט פון מיין מאַמע. איך האָב זיך דערמאָנט, מיט וואָס פאַר אַ טרויעריקן בליק זי האָט מיך באַגלייט ביים לעצטן אָפּשייד מיט עטלעכע חדשים צוריק. זי האָט דעמאָלט אויסגעזען אַזוי הילפלאָז און איינגעשרומפן ווי אַ קליין מיידעלע. וואָס מער איך האָב זיך דערנענטערט צו אונדזער שטוב, אַלץ מער איז פאַרשוואונדן די זיכערקייט, אַז איך וועל זי נאָך טרעפן דאָרט וואו איך האָב זי צום לעצטן מאָל איבערגעלאָזט. אין די לעצטע חדשים האָט זיך אזוי פיל אָפּגעטון, אַזוי פיל טראַגעדיעס האָבן מיר צוגעזאַמען מיט מיין חברטע חנה שינדלער. דאָרט האָבן מיר געוואוינט, און דאָרט האָבן מיר פֿאַרלוירן אונדזערע משפחות. אַז מיר האָבן געזען דעם חורבן פֿאָר די אויגן, האָבן מיר באַשלאָסן צו פֿאָרן אַהיים, צוריק קיין האָראָדענקע, אפשר וועט אונדז געלינגען דורכצוגיין די שוועדע צייטן צוזאַמען מיט אונדזערע משפחות. מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין מיט דער באַן, מיט אַ שווער פֿאַרגעפיל. מיר זענען גאָרנישט זיכער געווען, אַז מיר וועלן דערפֿאָרן קיין האָראָדענקע, ווייל מיר האָבן נישט געהאַט אין דער האַנט קיין שום פּאַפּירן; אָבער מיר האָבן געמאַכט דעם אָנשטעל אַז מיר זענען גאַנץ רואיק, און מיר האָבן דעם גאַנצן וועג געריידט אויפן הויכן קול, כדי אַנדערע זאָלן נישט וויסן, ווי אומרואיק מיר זענען. ס׳איז געשען אַ נס, און מיר זענען אָנגעקומען קיין האָראָדענקע אָן אַ מכשול, און אין אַ פינצטערער נאַכט האָבן מיר זיך געפונען אויפן וועג פון דער באַן־סטאַציע אַהיים.

איך געדענק אַז ס׳איז דעמאָלט געווען אַ שטילע אָנגענעמע נאַכט, מיט אַ לייכט ווינטל, פון די נעכט וואָס פילן אָן דאָס האַרץ מיט גליק און מיט האָפענונג. און אויך צו אונדז אין האַרץ האָט זיך אַריינגעגנבעט די האָפענונג, אַז מיר וועלן אפשר נאָך טרעפן אַלע אונדזערע ליבע, און אפשר וועלן מיר זיך קענען דאָ אָפּראָטעווען מיט זיי צוזאַמען. דאָס אַליין, וואָס מיר זענען אָנגעקומען בשלום אַהיים, האָבן מיר געהאַלטן פֿאַר אַ סימן, אַז אַלע וועט זיך גוט ענדיקן.

דאָס איז געווען די זעלבע באַן־סטאַציע, צו וועלכער איך פלעג אָנקומען צוויי מאָל אין יאָר אַהיים אויף וואַקאַציע, אָבער דעמאָלט האָבן מיך אָפּגעווארט קרובים און באַקאַנטע מיט פריילעכע פנימער און מיט אַ גלאַנץ פון גליק אין די אויגן. איצט בין איך געגאַנגען אַליין, בלויז מיט מיין חברטע, און מיר האָבן זיך באַמיט צו גיין שטיל און באַהאַלטן, קיינער זאָל אונדז נישט באַמערקן.

ווי איך בין אַזוי געגאַנגען, האָב איך געטראַכט פון מיין מאַמע. איך האָב זיך דערמאָנט, מיט וואָס פאַר אַ טרויעריקן בליק זי האָט מיך באַגלייט ביים לעצטן אָפּשייד מיט עטלעכע חדשים צוריק. זי האָט דעמאָלט אויסגעזען אַזוי הילפלאָז און איינגעשרומפן ווי אַ קליין מיידעלע. וואָס מער איך האָב זיך דערנענטערט צו אונדזער שטוב, אַלץ מער איז פאַרשוואונדן די זיכערקייט, אַז איך וועל זי נאָך טרעפן דאָרט וואו איך האָב

ABSENDER

POSTKARTE

12

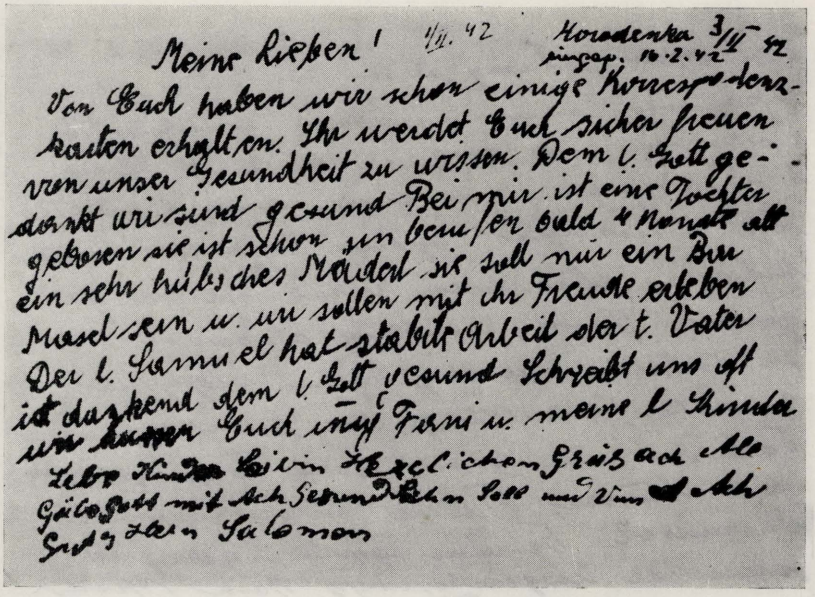
Frau

Von Fraser

Philolaan 30

Zeist,

Holland

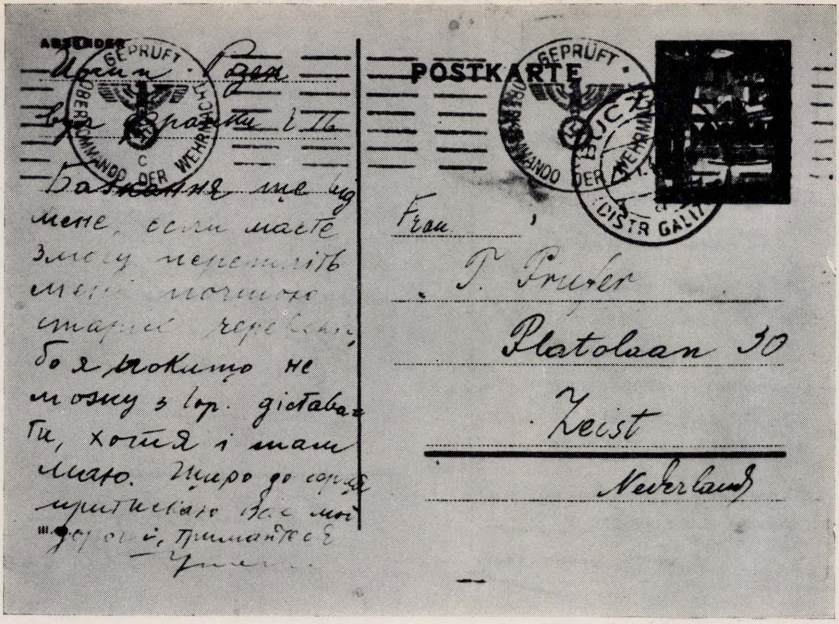

Meine Lieben! 4/II. 42 Horodenka 3/II 42
eingeg. 16.2.42

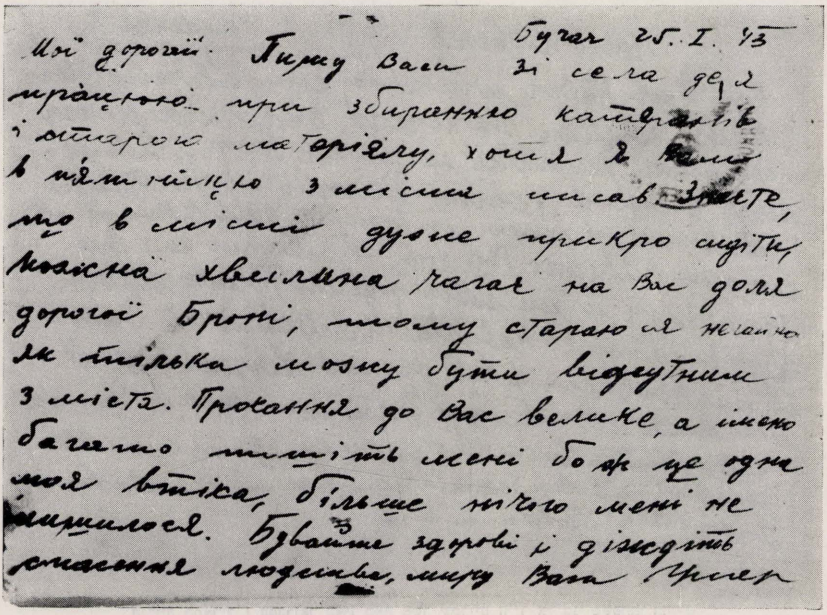
Von Euch haben wir schon einige Korrespondenzkarten erhalten. Ihr werdet Euch sicher freuen von unser Gesundheit zu wissen. Dem l. Gott gedankt wir sind gesund. Bei mir ist eine Tochter geboren sie ist schon zu beneiden bald 4 Monate alt ein sehr hübsches Mädel sie soll nur ein Bus Mazel sein u. wir sollen mit ihr Freude erleben. Der l. Samuel hat stabile Arbeit der l. Vater ist dankend dem l. Gott gesund. Schreibt uns oft wie können Euch mein Frau u. meine l. Kinder Lebe Kinder Sie in herzlichen Gruß auch alle Gälo Gott mit Euch Gesundheit soll und Vieh Euch Segen Salomon

הגלויה מתאריך 1 בפברואר 1942 מאת אשר שטרייט הי"ד אל בני משפחתו בהולנד

א קארטל דאטירט דעם 1־טן פעברואר 1942 פון אשר שטרייט צו זיין משפחה אין האלאנד

A postcard dated Febr. 1st 1942 from Asher Streit — who was murdered by the Nazis — to his family in Holland, containing the first information about the extermination of the Horod, Jewry.

הגלויה מתאריך 25 בינואר 1943 מאת אשר שטרייט הי"ד אל בני משפחתו בהולנד

א קאַרטל דאַטירט דעם 25־סטן ינואר 1943 פון אשר שטרייט ז"ל צו זיין משפחה אין האָלאַנד

A postcard dated January 25th, 1943, from Asher Streit to his family in Holland.

ד״ר הערש בלוטאל־פריפער

בריוו פון דעם גיהינום

זייט אויגוסט 1939 האָב איך מיט מיין משפחה געוואוינט אין האָלאַנד. באַלד נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה איז האָראַדענקע באַזעצט געוואָרן פון די רוסן, און אין מאַי 1940 זענען קיין האָלאַנד אַריין די דייטשן. דער בריוו פֿאַרקער מיט האָראַדענקע איז דאָן געוואָרן גאָר שווער, ווייל אַ קאַרטל פון האָראַדענקע האָט געמוזט דורכגיין צוויי צענזורן: אַ רוסישע און אַ דייטשע. דער אינהאַלט פון די קאַרטלעך איז געוואָרן קורץ און מען האָט זיך באַגניגט מיט אַ גרוס און מיט גאָר קורצע ידיעות. אין דער ערשטער צייט זענען מיינע קרובים געווען מער באַזאָרגט וועגן אונדז ווי וועגן זיך אַליין, ווייל מיר זענען שוין געווען אונטער היטלעריש רעזשים און זיי נאָך נישט. אין סעפטעמבער 1940 איז נפטר געוואָרן מיין שוויגער חנה שטרייס. זי האָט געהאַט די זכיה צו שטאַרבן בכבוד, אין איר אייגענעם בעט.

די ביטערע ידיעות פון די האָראַדענקער יידן בכלל און פון דער משפחה בפרט האָבן אַנגעהויבן צו קומען אין פעברואר 1942. אין אַ קאַרטל מיט דעם אָפּזענדער „אַשר שלי־מזל", האָט אַשר געשריבן: „בראָניאַ (זיין פרוי), הערשאַלע און דודיע (זייַנע צוויי קינדער) זינד אין הלכו לעולמם. די פאַמיליע רוצחים באַהמען זי צור ערהאַלונג". מיין פרוי האָט דאָס נישט געקאָנט באַגרייפן, און האָט געהאַט דעם מוט אָפֿשר'ן אָנצופֿרעגן וואָס דאָס מיינט. דעם 6־טן מערץ 1942 האָט אַשר געענטפֿערט: „עס וואונדערט מיך וואָס איר האָט מיך נישט פֿאַרשטאַנען, אַז בראָניאַ, הערש און דודיע זענען שוין אין גן־עדן, צוגלייך מיט צוויי אלפים יהודים. חצי איז נאָך געבליבן". אין דעם קאַרטל פונ׳ם ערשטן פֿעברואַר האָט מיין שוועגערין פייגע מיטגעטיילט, אז זי האָט פֿאַר פיר חדשים געבוירן אַ טאָכטער און איר אַ נאָמען געגעבן „חנה", נאָך דער שוויגער. דעם 18־טן אפריל 1942 האָט אַשר געשריבן: „די וואָך איז ווידער געווען דער ה׳ שחיטה. דער צופאל האָט געוואָלט, אַז אָנקעל חיים האָט מיך נישט פֿאַרלאָזט, מיט אויסנאָם פון דער קליינער חנה'לע." (דאָס קינד פון 6 חדשים האָבן די רוצחים אין דער וויג דער־מאָרדעט). אין דעם קאַרטל האָט אויך אַשר געשריבן, אַז מען האָט געמאַכט אַ גטא, און ווייטער: „דער ה׳ רוצח האָט מיך געהאַט ביי דער האַנט, דורך אַ צופאַל האָב איך געקאָנט ענטשליפּפּען. וועגן מיינע נערוועז קען איך קיין אייַנצעל־הייטן שרייבן. איך האָף אַז חיים וועט מיך נישט פֿאַרלאָזן, חאָטש דער הער פחד נאָך ניכט וועג איזט. איך האָף אַ שטאַבילע אַרבייט צו באַקומען, און אַזוי וועל איך פון דעם געטא אַרויסקומען, ביז דער חרות וועט קומען, וויוואָהל איך שאָן זער צווייפלע. אַלע עלטערע אחינו זענען צו אונזער ליבען מאַמע געפֿאַרן, מיט אויסנאָם פון וועניגען. דער ליבער טאַטע, פייגע, שמואל און מאַנוס זענען געזונט. האָפֿענטליך וועל איך נאָך חיי־ען פון דיר אַ פאָר שורות צו באַקומען. ווען נישט — דאָן געדענק אז ה׳ נקמה מוז קומען". אין דעם קאַרטל פונ׳ם 6־טען מערץ האָט דער שווער געשריבן: „איר האָט פֿראָגן, איך האָב געגען אייך גרעסערע פראָגן. ווען השי״ת וועט אונדז בענטשן און מיר וועלן באַלד דעם שלום דערלעבן — וועט שוין אַלץ גוט זיין".

פון מיין ברודער ברוך האָב איך געהאַט אַ קאַרטל פונם 15־טען אַפּריל 1942. אַלס אָבזענדער איז געשטאַנען: ישמח־משה גרינשטאַף. אין דעם קאַרטל שרייבט ער: „מיר זענען שוין צוויי־מאָל געווען ביי דער מאַמען צו גאַסט (מיר האָבן די מאַמע פֿאַרלוירן אין 1912) און זענען צוריק־געקומען. ס׳קאָן זיך נאָך מאָכן אַ דריטע געלעגענהייט, און אין דעם פאַל וווייס איך נישט אויב מין וועלן נאָך צוריק־קומען. דער אָנקעל יענקעל (מיין מאַמעס אַ ברודער) מיט בייניש האָלפֿערן זענען אויך איבערוידעלט". די אַלע קאַרטלעך האָבן נאָטירלעך פאַסירט די דייטשע צענזור — און זענען דאָך אָנגעקומען.

אין אַ קאַרטל פונם 5־טען מאַי 1942 האָט אַשר ז״ל געשריבן: „איך בין צוריקגעקומען פון דער אַרבייט און גטעראָפּן אייער קאַרטל פונ׳ם 17־טען אַפּריל 1942. איר האָט מיין קאַרטל דערהאַלטן, אין וועלכן איך האָב אייך פֿראַ־מיל געשריבן וואָס ס׳האָט זיך דאָ אָפּגעשפּילט. איך קאָן נאָך ניט אונטער דעם איינדרוק די פעדער אין דער האַנט נעמען, כדי אייך פֿאַרצושטעלן וואָס אין די הערצער פון אונדזערע יהודים פֿאַרגעהט. ניט אַפּילו איוב אַדער דאָנטע האָבן זיך אַזוינס געקאָנט פֿאַרשטעלן. לאָמיר האָפֿן אַז דאָס וועט שוין דער סוף זיין. דער ליבער טאַטע, פייגע, שמואל און דאָס קינד זענען געזונט, נאָר די קליינע חנה'לע איז אַ קרבן און איז צו בראָניאַ און די קינדער געפֿאָרן. וואָס מיך האַלט נאָך ביים לעבן — וווייסן די געטער..."

אין אַ קאַרטל פונם 14־טן מאַי האָט אַשר געשריבן:

„...מיר זענען לעת־עתה גזונט. אַז מיר האָבן אַן אייגן פערטל (געטאָ) וווייסט איר פון מיינע פריהערע קאַרטלעך. לאָכול האָבן מיר נישט, וואָרטן דאָך אפשר וועט דער אָנקעל ישועה קומען. דער ליבער טאַטע לערנט די גאַנצע צייט גמרא און בעט צו השי״ת, אַז מיר זאָלן זיך נאָך אַלע ביים לעבן זען. צי דאָס וועט זיך פֿאַרווירקלעכן — וויסן די געטער. אויב ניט — וועט איר אונדז צום גוטען געדענקען. אמת הצרות האָט איבערגעשטיגן אַלע דערוואָרטונגען. ווען די הערן רוצחים אונדז בעזונק, מאַכט דאָס קיין רושם — כי טובים חללי חרב מחללי רעב. איך וויל שוין גערן פֿאַרן צו מיין ליבער בראָניאַ, הערש און דודיע, איך פֿאַרלאָזג צו זיי, ס׳האָט קיין זין אַליין דאָ די ווירטשאַפט צו פירן".

אין אַ קאַרטל פונם 3־טן יוני 1942 האָבן געשריבן דער שווער, די שוועגערין פייגע און אַשר. פייגע האָט געשריבן אַז מיט דער אכילה איז זער שמאָל — אפשר איז מעגלעך צו שיקן פון האָלאַנד אַ פעקל פון 1 ק״ג שפייז אַלס מוסטער. דאָס זעלבע האָט אויך דער שווער געשריבן. ער האָט נאָך

געהאָפט אויף גוטע צייטן און אויף דעם אמתדיקן שלום. אָבער האָט געשריבן אַז ער וואָרט אויף דער מפלה פון די שונאים. פון דעם קאָרטל האָט מען באַקומען דעם איינדרוק, אַז מיר, יידן אין האָלאַנד, האָבן אין יוני נאָך געלעבט אין גן־עדן. אין אמת'ן אָבער איז עס געווען ווייט פון אַ גן־עדן. זייט דעם ערשטן מאַי האָבן מיר געמוזט טראָגן דעם דוד־שטערן אויף דער לינקער זייט פון דער ברוסט, נישט געטאָרט זיין אין גאָס נאָך אַכט אַזייגער און געמעגט איינקויפן בלויז צווישן פיר און פינף אַזייגער נאָכמיטאָג. אַזיווי אַלץ האָט געמאַנגעלט — האָט מען נאָכמיטאָג נאָר־נישט געקאָנט באַקומען. דאָך האָבן מיר זיי אַ פּעקל געשיקט. אין אַ קאָרטל פונם 29־טן יוני האָבן אַלע דריי, דער שוועגערין, די שוועגערין און אַשר, באַשטעטיקט דעם דערהאַלט פונם פּעקל, דערציילט אַז זיי האָבן זיך דערמיט מחיה געווען, און געבעטן נאָך צו שיקן.

אין האָלאַנד האָבן זיך נאָך די דייטשן געפירט צביעות־דיק, אָנגעטאָן אַ מאַסקע פון קולטור, און די דעפּאָרטאַציע פון די יידן באַציכנט אַלס „אַרבייטס־איינזאַץ". די יידן אין האָלאַנד האָבן זיך נישט געקאָנט פאָרשטעלן, אַז מענטשן פונם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט זאָלן אויסמאָרדן מענער און פרויען, זקנים און קינדער, קראַנקע און געזונטע, סתם פאַר גאָרנישט. דער יידישער ראָט איז געווען אַזוי נאַיוו, אַז ער האָט אמת'דיק געגלויבט אַז די יידן פון האָלאַנד וועלן אָפּגעשיקט צו דער אַרבייט. יידישע שנייַדערס האָבן זיך געלאָזט אָנאָנסירן, אַז זיי נייען אויבער פּיינע מלבושים אויף אַרבייטסקליידער, און אַסך יידן האָבן דאָס אויך געטאָן. אָבער גאָרנישט צו פאָרשטיין איז די לייכטגלייביקייט פון די יידן אין מזרח־אייראָפּע, וואָס נאָכדעם ווי זיי האָבן געזען די דערמאָרדונג פון זייערע טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער און קליינע קינדער, האָבן זיי נאָך נישט באַגריפן אַז דאָס איז אַ פלאַנמעסיקע פאָרנישטונג פון אַלע יידן בכל מקום שהם, האָבן געפליכטעט אין אָנדערע שטעטלעך מיט דער האָפענונג אַז דאָרט וועט מען זיי לאָזן לעבן, און זייענדיק אויסגעפלאָגט און הונגעריק, האָבן זיי אויף זיך נאָך געגומען נע־ונד צו זיין. אין מזרח־אייראָפּע, אין די לענדער פון פאָגראָמען, פון כמעלניצקי און פּעטליורע, האָבן די דייטשן נישט נייטיק געהאַט זייער רוצחים־פנים מיט אַ קולטור־מאַסקע צו פאָרהענגען. דאָרט האָבן זיי געקאָנט מאָרדן גאָנץ עפעטנלעך. און מ'קאָן זיך לייכט פאָרשטעלן אונדזער לאָגע, וועו מיר האָבן באַקומען אַזעלכע נייעס פון האָראָדענקער יידן בכלל און פון דער משפחה בפרט.

אין אַ קאָרטל פונם 25 יוני 1942 האָט דער שוויגער געשריבן (צו מיין ווייב): „ליבע טאַני, פאָרוואָס לאָזסטו גאָנץ עולם־הבא פאָר דיין שוועסטער פייגע, פרעגסט תמיד נאָך אַ לעבנסצייכן — אָבער וויאַזוי איז צו לעבן, פון וואָס? פייגע האָט גאָרנישט און איך אויך נישט, טראָכט באַלד צו פאָרבעסערן". דער שוויגער האָט געמיינט, אַז היטלער וויל פאָרניכטן די יידן נאָר אין האָראָדענקע. דערווייל איז די לאָגע אין האָלאַנד נישט קיין סך בעסער געווען. דעמזעלבן יוני 1942 זענען געקומען פון האָג אָפּאָר יידישע בחורים זיך באַאָלטן אין זייסט, ווייל די דייטשן האָבן אמתדיקן יונגעלייט אין קאָנצענטראַציע־קעמפּ מויטהאַוזן (אין אָבער־עסטרייך) און קיינער איז פון דאָרט נישט צוריקגעקומען. אין דעמזעלבן קאָרטל האָט מען באַקומען דעם אייַנדרוק, אַז מיר, יידן אין האָלאַנד, האָבן אין יוני נאָך געלעבט איז גן־עדן. אין אמת'ן אָבער איז עס געווען ווייט פון אַ גן־עדן. זייט דעם ערשטן מאַי האָבן מיר געמוזט טראָגן דעם דוד־שטערן אויף דער לינקער זייט פון דער ברוסט, נישט געטאָרט זיין אין גאָס נאָך אַכט אַזייגער און געמעגט איינקויפן בלויז צווישן פיר און פינף אַזייגער נאָכמיטאָג. אַזיווי אַלץ האָט געמאַנגעלט — האָט מען נאָכמיטאָג נאָר־נישט געקאָנט באַקומען. דאָך האָבן מיר זיי אַ פּעקל געשיקט. אין אַ קאָרטל פונם 29־טן יוני האָבן אַלע דריי, דער שוועגערין, די שוועסטעטיקט דעם דערהאַלט פונם פּעקל, דערציילט אַז זיי האָבן זיך דערמיט מחיה געווען, און געבעטן נאָך צו שיקן.

אין האָלאַנד האָבן זיך נאָך די דייטשן געפירט צביעות־דיק, אָנגעטאָן אַ מאַסקע פון קולטור, און די דעפּאָרטאַציע פון די יידן באַציכנט אַלס „אַרבייטס־איינזאַץ". די יידן אין האָלאַנד האָבן זיך נישט געקאָנט פאָרשטעלן, אַז מענטשן פונם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט זאָלן אויסמאָרדן מענער און פרויען, זקנים און קינדער, קראַנקע און געזונטע, סתם פאַר גאָרנישט. דער יידישער ראָט איז געווען אַזוי נאַיוו, אַז ער האָט אמת'דיק געגלויבט אַז די יידן פון האָלאַנד וועלן אָפּגעשיקט צו דער אַרבייט. יידישע שנייַדערס האָבן זיך געלאָזט אָנאָנסירן, אַז זיי נייען אויבער פּיינע מלבושים אויף אַרבייטסקליידער, און אַסך יידן האָבן דאָס אויך געטאָן. אָבער גאָרנישט צו פאָרשטיין איז די לייכטגלייביקייט פון די יידן אין מזרח־אייראָפּע, וואָס נאָכדעם ווי זיי האָבן געזען די דערמאָרדונג פון זייערע טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער און קליינע קינדער, האָבן זיי נאָך נישט באַגריפן אַז דאָס איז אַ פלאַנמעסיקע פאָרנישטונג פון אַלע יידן בכל מקום שהם, האָבן געפליכטעט אין אָנדערע שטעטלעך מיט דער האָפענונג אַז דאָרט וועט מען זיי לאָזן לעבן, און זייענדיק אויסגעפלאָגט און הונגעריק, האָבן זיי אויף זיך נאָך געגומען נע־ונד צו זיין. אין מזרח־אייראָפּע, אין די לענדער פון פאָגראָמען, פון כמעלניצקי און פּעטליורע, האָבן די דייטשן נישט נייטיק געהאַט זייער רוצחים־פנים מיט אַ קולטור־מאַסקע צו פאָרהענגען. דאָרט האָבן זיי געקאָנט מאָרדן גאָנץ עפעטנלעך. און מ'קאָן זיך לייכט פאָרשטעלן אונדזער לאָגע, וועו מיר האָבן באַקומען אַזעלכע נייעס פון האָראָדענקער יידן בכלל און פון דער משפחה בפרט.

אין אַ קאָרטל פונם 25 יוני 1942 האָט דער שוויגער געשריבן (צו מיין ווייב): „ליבע טאַני, פאָרוואָס לאָזסטו גאָנץ עולם־הבא פאָר דיין שוועסטער פייגע, פרעגסט תמיד נאָך אַ לעבנסצייכן — אָבער וויאַזוי איז צו לעבן, פון וואָס? פייגע האָט גאָרנישט און איך אויך נישט, טראָכט באַלד צו פאָרבעסערן". דער שוויגער האָט געמיינט, אַז היטלער וויל פאָרניכטן די יידן נאָר אין האָראָדענקע. דערווייל איז די לאָגע אין האָלאַנד נישט קיין סך בעסער געווען. דעמזעלבן יוני 1942 זענען געקומען פון האָג אָפּאָר יידישע בחורים

זיך באַאָלטן אין זייסט, ווייל די דייטשן האָבן פאָרשיקט אַסך יונגעלייט אין קאָנצענטראַציע־קעמפּ מויטהאַוזן (אין אָבער־עסטרייך) און קיינער איז פון דאָרט נישט צוריקגעקומען. אין דעמזעלבן קאָרטל האָט מען באַקומען דעם אייַנדרוק, אַז מיר, יידן אין האָלאַנד, האָבן אין יוני נאָך געלעבט איז גן־עדן. אין אמת'ן אָבער איז עס געווען ווייט פון אַ גן־עדן. זייט דעם ערשטן מאַי האָבן מיר געמוזט טראָגן דעם דוד־שטערן אויף דער לינקער זייט פון דער ברוסט, נישט געטאָרט זיין אין גאָס נאָך אַכט אַזייגער און געמעגט איינקויפן בלויז צווישן פיר און פינף אַזייגער נאָכמיטאָג. אַזיווי אַלץ האָט געמאַנגעלט — האָט מען נאָכמיטאָג נאָר־נישט געקאָנט באַקומען. דאָך האָבן מיר זיי אַ פּעקל געשיקט. אין אַ קאָרטל פונם 29־טן יוני האָבן אַלע דריי, דער שוועגערין, די שוועסטעטיקט דעם דערהאַלט פונם פּעקל, דערציילט אַז זיי האָבן זיך דערמיט מחיה געווען, און געבעטן נאָך צו שיקן.

אין האָלאַנד האָבן זיך נאָך די דייטשן געפירט צביעות־דיק, אָנגעטאָן אַ מאַסקע פון קולטור, און די דעפּאָרטאַציע פון די יידן באַציכנט אַלס „אַרבייטס־איינזאַץ". די יידן אין האָלאַנד האָבן זיך נישט געקאָנט פאָרשטעלן, אַז מענטשן פונם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט זאָלן אויסמאָרדן מענער און פרויען, זקנים און קינדער, קראַנקע און געזונטע, סתם פאַר גאָרנישט. דער יידישער ראָט איז געווען אַזוי נאַיוו, אַז ער האָט אמת'דיק געגלויבט אַז די יידן פון האָלאַנד וועלן אָפּגעשיקט צו דער אַרבייט. יידישע שנייַדערס האָבן זיך געלאָזט אָנאָנסירן, אַז זיי נייען אויבער פּיינע מלבושים אויף אַרבייטסקליידער, און אַסך יידן האָבן דאָס אויך געטאָן. אָבער גאָרנישט צו פאָרשטיין איז די לייכטגלייביקייט פון די יידן אין מזרח־אייראָפּע, וואָס נאָכדעם ווי זיי האָבן געזען די דערמאָרדונג פון זייערע טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער און קליינע קינדער, האָבן זיי נאָך נישט באַגריפן אַז דאָס איז אַ פלאַנמעסיקע פאָרנישטונג פון אַלע יידן בכל מקום שהם, האָבן געפליכטעט אין אָנדערע שטעטלעך מיט דער האָפענונג אַז דאָרט וועט מען זיי לאָזן לעבן, און זייענדיק אויסגעפלאָגט און הונגעריק, האָבן זיי אויף זיך נאָך געגומען נע־ונד צו זיין. אין מזרח־אייראָפּע, אין די לענדער פון פאָגראָמען, פון כמעלניצקי און פּעטליורע, האָבן די דייטשן נישט נייטיק געהאַט זייער רוצחים־פנים מיט אַ קולטור־מאַסקע צו פאָרהענגען. דאָרט האָבן זיי געקאָנט מאָרדן גאָנץ עפעטנלעך. און מ'קאָן זיך לייכט פאָרשטעלן אונדזער לאָגע, וועו מיר האָבן באַקומען אַזעלכע נייעס פון האָראָדענקער יידן בכלל און פון דער משפחה בפרט.

אין אַ קאָרטל פונם 25 יוני 1942 האָט דער שוויגער געשריבן (צו מיין ווייב): „ליבע טאַני, פאָרוואָס לאָזסטו גאָנץ עולם־הבא פאָר דיין שוועסטער פייגע, פרעגסט תמיד נאָך אַ לעבנסצייכן — אָבער וויאַזוי איז צו לעבן, פון וואָס? פייגע האָט גאָרנישט און איך אויך נישט, טראָכט באַלד צו פאָרבעסערן". דער שוויגער האָט געמיינט, אַז היטלער וויל פאָרניכטן די יידן נאָר אין האָראָדענקע. דערווייל איז די לאָגע אין האָלאַנד נישט קיין סך בעסער געווען. דעמזעלבן יוני 1942 זענען געקומען פון האָג אָפּאָר יידישע בחורים

וידער אַ קאָרטל פון אָשר שטרייט פונם 12־טן סעפּטעמבער, פאָר ראש־השנה. „אין אונדזערע מקומות איז די וואָר אַ שיינע שחיטה געווען, מאַמענטאַן איז די ליבע משפחה ביים אָנקעל חיים. עס שיינט אַז דאָס מקום אָן אחינו בלייבט.

איך הולך ענטוועדער צו די וואַלאַכן (קיין רומענין) אָדער קיין פּאַטאַק, כדי זיך נישט צו מוזן שיידן מיט דעם ליבען חיים. פּייגע און די משפּחה וועלן פּאַרן קיין קאַלאַמיי, ביז דער ליבער חיים ניט פּאַרלאָזט. אונדזערע ליבע אחינו זענען כמעט אַלע געפּאָרן צו דער ליבען בראַניע און די קינדער, דער ליבע משחית האָט דאָ געבישעוועט עד אין קץ. דער ליבע הערש־לייב (מיין קוזין, אַ זון פון מענדעל פּריפּער) מיט דעם עלטערן מיידל זענען אויך געפּאָרן. מיינע ליבע כתבים זכרונות וועל איך דאָ צוריקלאָזן, זאַבאַלד איר וועט נאָך דער מלחמה זיין ביי חיים נעמט די שיינע זיסע נקמה ביי די שונאים. די שענסטע גריס פון די איבערגעבליבענע מענטשן".

פון מיין ברודער און זיין ווייב איז אַ קאָרטל געקומען פונם 2־טן אָקטאָבער 1942, זשעריבן אין יעזיעזשאַני (אָזשעראָן) ביי טשאַרטקאָוו, וואו זיי האָבן געוואוינט ביי קלמן ראָזענבלאַט. זיי האָבן נעבעך געמיינט אַז די יידן וועלן אויסגעמאָרדעט בלויז אין האַראַדענקע, און זיי וועלן זיך ראַטעווען אַנטלויפענדיק אין יענער זייט דניעסטער. אין דעם קאָרטל האָט מיין ברודער געשריבן: „מיר האָבן אייער קאָרטל פונם 24־טן אויגוסט דערהאַלטן. אָפּאַר טעג שפּעטער איז דער אָנקעל פּחד צו גאַסט געקומען און איז גזוינן פּינף טעג אין האַראַדענקע. פּילע פון דער משפּחה און בעקאַנטע זענען מיט אים מיטגעפּאָרן, אויך אונדזער קוזין הערש־לייב מיט זיין עלטערער טאָכטער. מיר האָבן געמוזט איבערזידלען מיט ליידיקע הענט, און איצט קענען מיר שוין מיטפּילן מיט דער טאַנטע אכילה, ווי שוואַך זי איז נעבעך. איר קענט אייך שוין פֿאָרשטעלן אונדזער מצב אין דער פּרעמד, מיר זענען אַהער געקומען גאָנץ בלאַנק..."

דעם 10־טן סעפּטעמבער האָט אַשר ווידער געשריבן פון האַראַדענקע: „מיר לעבן מאַמענטאַן נאָך אין גטא. איך בין אויסגעריסן פּאַר אַ קורצער צייט און האָב עפּעס צום עסן פֿאַרזאָרגט פּאַרן טאָטן, פּאַר פּייגין און איר מאַן מיטן קינד. דאָ זעט אויס די שפּאָט ווי נאָך אַ חורבן. עס זענען נאָך 60 אחינו צוריקגעבליבן, די אָנדערע אחינו האָבן נישט געקאָנט לעבן. דעם גורל פון די צוריקגעבליבענע אחינו איז נישט צו באַשרייבן. דיין ליבער הערש־לייב מיט דער עלטערער טאָכטער זענען שוין ביי בראַניע, די אנדערע צוויי קינדער לעבן דאָ, לא כשר. (געמיינט איז ווארשיינלעך — נישט לעגאַל). דיין ברודער ברוך איז איבערזידעלט קיין טלוסטע. צי דער ליבער חיים האָט אים נישט פּאַרלאָזט — ווייס איך נישט, ווייל דאָרט האָט דער הער שוחט אלף פון די אחינו אָוועקגענומען. דאָס מאָס פון צער האָט נאָך נישט דערגרייכט דעם סוף. לעת־עתה אַרבייט איך און האָב געזונ צו עסן. יאָ, די צען טעג וואָס איך בין, נישט פּרייַוויליק, געווען אין קאַלאַמיי, זענען פּאַר מיר געווען אַ גוטע שולע. טראָכט וואָמעגליך דעם אונווטער צו עטגעהען, וועט מען וועט אייך רופען — אונטערלאָסט אַלץ".

אַשר האָט געוויס געמיינט דערמיט, אַז אויב מען וועט אונדז רופען, זאָלן מיר נישט גיין און זיך אויסבאַהאַלטן. ער האָט נישט געוואוסט אז מיר אַלע, מיין פּרוי, מיין טאָכטער און איך, האָבן נאָך אין אויגוסט 1942 באַקומען רעקאָמאַנדירטע בריוו מיט דער אויפּפּאָדערונג צו פּאָרן קיין ווועסטער־באָרק. ווועסטערבאָרק איז געווען דער זאַמל־קעמפּ אין האָלאַנד, און יעדע וואָך זענען פון דאָרט צווויי ביז דריי טראַנספּאָרטן אָפּגעפּאָרן קיין אוישוויץ, צו די גאַזקאַמערן. נאָך דער מלחמה האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז מיין שוועגערין שרה, שלמה שטרייט׳ס עלטסטע טאָכטער, איז אין אויגוסט 1942 אַוועקגעשיקט געוואָרן פון ניעס קיין אוישוויץ, חאָטש דרום־פּרנקרייך איז נאָך נישט געווען באַזעצט פון די דייטשן. אין אַלע לענדער פון מערב־אייראָפּע זענען געווען גרופּען פון היימישע נאַציס, וואָס האָבן עהאָלפן די דייטשן אויספּירן זייערע פּלענער.

א קאָרטל פון אַשר׳ן פונם 14־טן אָקטאָבער האָט ענט־האַלטן בשורות־איוב פון אונדזער משפּחה. אַשר האָט גע־שריבן: „נאָכדעם ווי איך בין נישט געווען אין קאַלאַמיי זייט פינף טעג, האָב איך זיך היינט דערוואוסט, אַז דאָרט איז אַ „חתונה" געווען און אַז דער טאַטע, פּייגע, שמואל און דאָס קינד זענען אַוועקגעפּאָרן, מסתם לעולם ועד, אין בעסטן פּאַל למקום פון אַרבייט. עס ווייזט אויס, אַז דער גאַנצער קריז סטאַניסלוי וועט בלייבן אַן אחינו. איך ווייס נישט אויב איך וועל נאָך לאַנג זיין מיטן ליבען חיים, אויף אַלע פּעלע זענען די טעג גצעצלט. וועט איך וועל זיין אין יענער זייט דניעסטער וועל איך אייך נאָך שרייבן. איר קענט מיר נאָך שרייבען. האָט מוט, מיר זענען צו אלעם גרייט. קאָן זיין, אויב איך וועל נישט האָבן קיין אַנדערן אויסוועג, וועל איך פּרייוויליק פֿאָרן צו באַניאַן און צו די ליבע קינדער".

אין א ווייטערן קאָרטל פונם 21־טן אָקטאָבער 1942 שרייבט אַשר: „איך האָב א קאָרטל דערהאַלטן פון שמואל׳ן (פּייגע׳ס מאַן) פון אַ קעמפּ אין לעמבערג. ער שרייבט אַז פּייגע, דער טאַטע און דאָס קינד זענען מסתם געפּאָרן צו בראַניאַן און צו די קינדער. יאָ, די הערראַישע פּייגע, איך האָב זי געוואָרנט און איר ערקלערט, אַז זי מוז דעם טאַטע פֿאַרלאָזן און אַוועקגיין מיט דער משפּחה איבערן דניעסטר. אָבער זי האָט דאָס נישט געוואָלט טון, און איצט איז זי די העלדין וואָס האָט באַגלייט דעם טאַטען ביז צו דער לעצטער שעה. אונדזערע ליבע אחינו האָבן די קראַנקהייט ביז צום סטאַניסלוי דורכגעמאַכט, אין דעם גאַנצן קריז קאַלאַמיי און ווייטערסטן דורכגעמאַכט, אין דעם גאַנצן קריז קאַלאַמיי און סטאַניסלוי זענען געבליבן העכסטנס איין פּראָצענט. איר זאָלט אייך נישט ערגערן ווען דאָס קאַרטל וועט זיין דאָס לעצטע, אָלע פּורעניות, וועלכע אַ דאָנטע האָט אפילו נישט געקאָנט חלומ׳ן, זענען אמת געוואָרן. ענטפערט אויב עס גייט אייך גוט. איר זייט די איינציקע צו וועלכע איך קאָן שרייבן מיינע חלומות און וואונטשען פון די נעכט אַן שלאָף. זייט מוטיק און פּריילעך ביז צו דער לעצטע רגע. טויבע (מיין פּרוי — זיין שוועסטער) זאָל וויסן, אַז דעם צוועלפטן אָקטאָבער 1942 זענען זיי (דער שוועסטער) זייער יאָרצייט. מיין יאָרצייט וועט קיינער נישט וויסן. מיין צוואה האָב איך שוין פּריער אייך געשריבן. ליבע טייערע, אַזוי לאַנג איך וועל

דאָ זיין וועל איך אייך שרייבן, איר זאָלט טון דאָס זעלבע. איך פאַרלאָנג שוין צו זיין בייַ בראָניאַ'ן מיט די קינדער, בייַם טאַטן און בייַ פייגען".

נאָך אַן ענלעך קאָרטל ווי דאָס פונם 29־טן אָקטאָבער האָט אָשר ווידער געשריבן דעם 3־טן נאָוועמבער: „דורך אַ צופאַל האָב איך זיך ווידער מיט'ן ליבן חיים געטראָפן. מיין גאָנץ דענקען איז — פון אייך אַ לעבנסצייכן צו האָבן, איצט מוז איך שנעל האָנדלען, צו גיין קיין רומעניען אַדער קיין בוטשאָטש צום שוואָגער יוסף ראָדען. אך האָף אייך נאָך צו זען און אייך צו שרייבן. אונדזער תהום איז אין לשער. פונם טאָטען, פון פייגען מיטן קינד האָב איך קיין שום ידיעה. פון שמואל האָב איך געהאַט אין אייניקיק שרייבען און מער נישט. איך בין איצט געווען צוזאַמען מיט אחינו טראָנספאָרטירט קיין קאָלאָמיי. אויפן וועג האָב איך מיר איבערלייגט, צי זאָל איך גיין צו בראָניאַ'ן אַדער צום חיים. דאָס לעצטערע איז מיר געלונגען, אויף ווי לאַנג ווייס איך נישט. אויב איך וועל אייך מער נישט שרייבן — זאָלט איר טראָכטן דעם ליבען אָנקעל נקמה צו באַזוכן".

אין דעצעמבער 1942 האָבן מיר באָקומען אַ קאָרטל פון אָשר'ן, געשיקט דעם 2־טן דעצעמבער פון בוטשאָטש. ער שרייבט: „אייער קאָרטל פונם 6־טן נאָוועמבער, וואָס איז געווען אַדרעסירט קיין האָראָדענקע, האָב איך ערשט איצט דערהאַלטן דורך אַ צופאַל. איך בין דאָ דרייַ וואָכן, נאָכדעם ווי איך בין זעקס מאָל געווען בייַ דער גימל (געמיינט זענען די דריי, זיין ווייב און ביידע קינדער). דיין אָנזיכט איבער דעם בעפינדעק פונם טאָטען און פייגען מיטן קינד האָט מיך פאַרבליפט (איך האָב אָשר'ן געטרייסט אַז אפשר האָט מען זיי נישט דערמאָרדעט). איך האָב איצט דאָסזעלבע אַליין מיטגעמאַכט. פאַריקע וואָך האָב איך אויך דאָ געהאַט אַ חתונה. ב' אלפים זענען געפאָרן צו בראָניאַ. איך בין נישט אימשטאַנד די לעצטע איבערלעבענישן צו באַשרייבן. איך האָב געמיינט, אז דו ביסט נישט קיין יעקע. צום סוף שרייבסטו זאָכן ווי איינער וואָס קומט פונ'ם מאָרס. טראָכט, ווען ס'איז מעגלעך, פון דאָרט אָוועקצופאָרן, כדי איר זאָלט נישט באָקומען די קראַנקהייט פון בראָניאַ. פון שמואל'ן האָב איך קיין ענטפער, כאָטש איך האָב אים צוויימאָל געלט געשיקט. וואָרשיינלעך איז ער אויך געפאָרן צו בראָניאַ'ן מיט די קינדער. איך בין דאָ בייַ מיין שוואָגער און איך האָף עס וועט מיר געלונגען אין אַ דאָרף אָרבייט צו באָקומען, וועל איך האָבן צו עסן און אפשר מער אויסזיכטן אַז דער ליבע חיים זאָל בייַ מיר בלייבן".

מיין ברודער ברוך האָט מיר דעם 20־טן דעצעמבער 1942 פון טולסטע געשריבן: „איך טייל אייך מיט, אַז מיר זענען ב"ה געזונט, השי"ת זאָל געבן פון אייך גוטס צו הערן. זייט דריי חדשים פירן מיר דאָס לעבן פון די שחורים (געמיינט איז: אַ לעבן פון ציגייַנער). השי"ת זאָל העלפן, עס זאָל שוין אַ סוף נעמען. אויב ס'וועט נאָך לאַנג דויערן וועלן מיר דאָס נישט איבערלעבן. דער אָנקל פחד ברושעוועט זער אָפט, די טאָנטע אכילה איז זייער שוואַך, וויייל מיר זענען אַוועק פון דער היים ווי מיר זענען געשטאַנען, אַן גאָרנישט. השי"ת זאָל העלפן, אַז דער אָנקעל ישועה זאָל ווי אַמשנעלסטן קומען".

דעם 25־טן דעצעמבער 1942 האָט אָשר פון בוטשאָטש געשריבן: „איך האָב אייך שוין צוויי קאָרטלעך געשריבן און האָב אויף בריידע קיין תשובה באָקומען. יעדאָך שרייב איך ווידער, אין דער האָפנונג אַז איר זייט געזונט. מיין טעזע וועגן דעם טאַטן, פייגן מיטן קינד און שמואלן איז געווען די ריכטיקסטע. זיי זענען אַלע בייַ דער ליבען בראָניאַ מיט די קינדער, און דאָסזעלבע איז געשען מיט די ליבע אחינו. איך בין נאָך דערווייל מיט דעם ליבען חיים, געבע גאָט ער זאָל מיך אויך ווייטער נישט פאַרלאָזן. בייַ איצט האָב איך געאַרבייט בייַם לומפען־סאָרטירן, ווי עס וועט זיין נאָך דעם נייַעם יאָר ווייס איך נישט. איך בעט אייך זער, שרייבט מיר אַיידער באַזונדער, דאָ בין איך עלענד, און אַן אייך וואָלט איך שוין גאָרנישט געווען".

דעם 24־טן יאַנואַר 1943 האָט מיר מיין ברודער ווידער געשריבן אויס טולסטע. דאָס איז געווען דאָס לעצטע קאָרטל זיינס: „אייער קאָרטל פונם 14־טן יאַנואַר 1943 האָבן מיר דערהאַלטן און עס פרייט אונדז וואָס איר זענט געזונט. מיר ענדערן די אַדרעסן, נישט אויס אייגענעם ווילן — אונדזערע צרות ענדערן זיי. אונדזער געבורטסאָרט (האָראָדענקע) איז פריי פון דער משפחה אחינו, אויך הערש לייב'ס קינדער זענען נישט בייַ דער משפחה ערלים (דאָס הייסט, זיי לעבן נישט מער). פון אַלע איז נאָך געבליבן איין קינד מענדעלע, און דאָס קינד איז בייַ מיר. הערש לייב איז אויך אָפגעריזן טיילע אייך מיט, אַז בייַ מיר איז צום מזל אַ טאָכטער געבוירן געוואָרן, זי איז שוין דריי חדשים אַלט. איך האָב נישט געדאַכט, אַז איך וועל אייך דאָס קאָרטל קענען שרייבן, ברוך השם דערפאָר. השי"ת זאָל געבן פון אייך גוטס צו הערן, און מיר זאָלן אויף אייער ידיעה נאָך קענען ענטפערן".

דעם 21־טן יאַנואַר 1943 האָט אָשר ווידער פון בוטשאָטש געשריבן: „שטעלט אייך פאָר מיין שמחה. ווי איך בין פונם דאָרף צוריקגעקומען (איך אַרבייט דאָרט בייַ אָפפאָל־שטאָפן) און האָב געטראָפן אייער קאָרטל פונ'ם 17 דעצעמבער 1942. מיין גאַנץ לעבן הענגט איצט נאָר אָן אייך, און די ווערטער פון טאַני (מיין ווייב, זיין שוועסטער) „זיי שטאַרק" האָבן מיך טיף געשטאַרקט. איך ווייס נישט ווי לאַנג איך וועל נאָך זיין מיטן ליבן חיים, אָבער איך בין טיף איבערצייגט אַז איר וועט בלייבן מיטן ליבן חיים, שוין דער נקמה וועגן. איך בין דאָ געווען בייַ צוויי חתונות און בין דורך צופאַל נישט מיטגעגאַנגען. פונם טאָטן, פון פייגען און שמואל'ן קיין שום שפור. אחינו זאָגן, אַז די ליבע ישועה וועט באַלד אַ באַזוך ברענגען, השי"ת זאָל געבן. וואָס איך האָב געשריבן פון דער הערש לייב, ברוך גלאָבער און וויייסבראָד — דאָס איז הייליג, וואו זיי זענען איצט ווייס איך נישט. דיין ברודער ברוך מיט זיין ווייב זענען נאָך אין טולסטע. ער איז שוין געווען געפאַקט צו בראָניאַ'ן, לעצטנס האָט מען אַלע אחינו פון דעם מוות געלאָזט צוריקקערן. ווען ס'איז אייך מעגלעך שיקט מיר אַ פאָר שיך נומער 43, וויייל מיינע זענען פאַרשליסן

און קיין האַראַדענקע קאָן איך נישט קומען, כאָטש איך האָב דאָרט נאָך אַ גרויס פּאַרמעגן״.

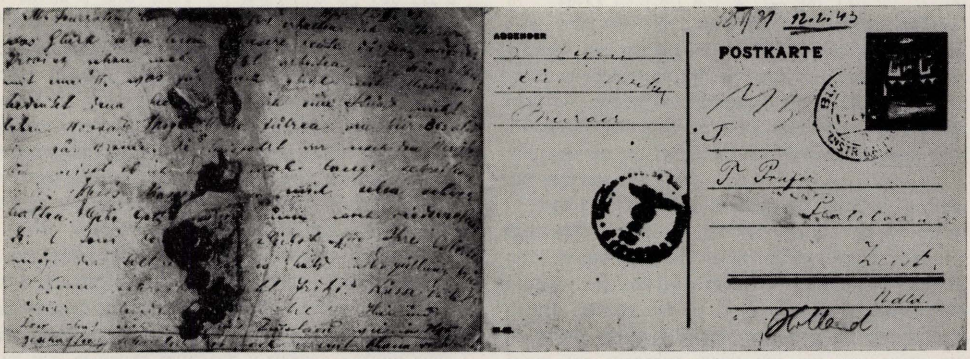
אין יאַנואַר 1943 זענען שוין אין האַלאַנד געבליבן אָפּיציעל וויניקער ווי 10 פּראָצענט יידן. אָשר האָט געבעטן שיך — אַבער דאָס האָבן שוין אפילו די גויים נישט געהאַט. אין דעמזעלבן יאָר זענען מיר שוין אַלע געווען באַהאַלטן ביי גויים און האָבן אָפּיציעל מער נישט עקזיסטירט.

דעם 25 יאַנואַר 1943 האָט אָשר געשריבן פון בוטשאַטש, דאָסמאָל אין אוקראַאַניש, נישט דייטש: „איך שרייב אייך פונם דאָרף, וואו איך אַרבייט ביים זאַמלען אַלט מאַטעריאַל. אין שטאָט איז פריקרע און דושנע צו זיצן, ווייל יעדן אויגנבליק טשאַטעווען אויף אייך דער גורל פון דער טייערער בראַניא. איך באַמי מיך אויף וויפיל ס׳איז מעגלעך צו בלייבן אויסער דער שטאָט״. אין דעם קאַרטל האָט אָשר ווידער געבעטן צו שיקן אים אַ פּאָר שיך.

דאָס לעצטע קאַרטל פון אָשר איז געווען פונם 12־טן פעברואר 1943. ער האָט געשריבן: „איך האָב דערהאַלטן אייער קאַרטל פונם 12־טן ינואַר 1943. איך האָב דאָס מזל, דאָס קאַרטל נאָך צו לעזן. אונדזערע מענטשן טאָרן מער נישט ארבייטן אין דער פראָווינץ, נאָר אויסדערוויילטע מיט אַ „25״, און דאָס באַצייכנט פּאָר מיר דעם אונטערגאַנג, ווייל דאָ אין שטאָט קאָן איך קיין שעה נישט לעבן. פּאָריגע וואָך זענען דאָ ב׳ אלפים געפאָרן צו בראַניאַ, די אָפּרייזע איז געווען צום בית־עולם. וועד ווייסט צי איך וועל נאָך קענען שרייבן. איך קאָן מיך שוין שוועד האַלטן, געבט גאָט מיר זאָלן זיך נאָך וויידערזען. דאָ און אין לעמבערג האָט זיך דיזעלבע לאָגע געשאַפן ווי אין האַראַדענקע. שוועד נאָך מיט חיים צו בלייבן״.

ווי מיין שוואָגער יהושע האָט מיר מיטגעטיילט איז אָשר געפאַלן אַלס פּאַרטיזאַן. אין די קאַרטלעך וואָס ער האָט געשריבן וועיזט זיך אַרויס דער גרויסער מוט פון דעם מענטש אָשר שטרייט: אַנדערטהאַלב יאָר נאָכדעם ווי ער האָט געזען טויטן זיין ווייב און זיינע צוויי קינדער, האָט ער נאָך אויפגעבראַכט דעם מוט און די ענערגיע, צו קעמפן פאַר זיין לעבן.

איצט, ווען די בריוו ווערן פאַרעפנטלעכט, ענטהאַלטן זיי מער נישט קיין שום נייעס. די מעטאַדן פונם נאַציזם צום פאַרניכטן זענען איצט באַקאַנט אויף דער גאַנצער וועלט, בעיקר נאָך דעם אייכמאַן פראָצעס. אין מערב־איירָפּע, וואו זיי האָבן נישט געוואָגט אָנצוווענדן די זעלבע מעטאָדן, ווי לאַזן מענטשן גראָבן זייער אייגענעם גרוב און זיי דערנאָך דערשיסן, האָבן זיי דורכגעפירט זייער פּריניציפּ אונטערן נאָמען „ארבייטס־איינזאַץ״. און יידן האָבן נישט געקאָנט דערוואַרטן, אַז מענטשן זענען פעאיק צו אַזעלכע רציחות, און האָבן זיך געלאָזט פירן צו דער שלאַכטבאַנק ווי שאָף. ליידער האָבן די יידן פונם ווארשעווער געטאָ דערזען דעם אמת צו שפּעט.

ראובן פריפער

די פאלקס־קיך און דער בית־יתומים

אין מיין באַשרייבונג וועגן די טראַגישע געשעהענישן אין אונדזער שטאָט אין דער צייט פון דער לעצטער מלחמה האָב איך אויך דערמאָנט, אַז אין דער צייט פון דעם אונגאַרישן רעזשים איז געגרינדעט געוואָרן ביי אונדז אַ קיך, וואָס האָט זיך געמוסן די אויפגאָבע צו פאַרטיילן וואַרעמע מאָלציידן פאַר די פאַרטריבענע אונגאַרישע יידן, בשעת זייערע טראַנס־פאָרטן האָבן זיך פאַרהאַלטן ביי אונדז אין שטאָט. איך האָב אויך דערצײלט, אַז די זעלבע גרופּע יונגעלײט, וואָס האָבן געגרינדעט די קיך און זי אויפגעהאַלטן, האָבן שפעטער זיך פאַרנומען אויך מיט די יידישע יתומים, וועלכע מען האָט אַרויסגעשטעלט פונעם אַלגעמיינעם בית־יתומים באַלד ביים אָנפאַנג פון דעם נאַצי־רעזשים. עס איז אָבער כדאי דאָס אַלץ זאָל באַשריבן וועלן מער אויספירלעך, כדי אַזוי אַרום צו אונטערשטרייכן די גרויסע איבערגעבנקייט פון די יונגע עסקנים, און בעיקר פון דעם איינציקן עלטערן מענטש וואָס האָט זיי אונטערשטיצט און געהאָלפן מיטן גאַנצן האַרץ, פון ישראל קוגלער ז״ל.

געוועזן איז דאָס גאַנץ ביים אָנהויב פון דער טראַגישער תקופה, אין דער צייט פונעם אונגאַרישן רעזשים, אַ קורצע צייט איידער די נאַציס האָבן איבערגענומען די הערשאַפט ביי אונדז אין געגנט. אין יענער צייט האָבן די אונגאַרן באַשלאָסן „אויסצוווייזן״ אַ גרויסן טייל פון די יידישע איינוואוינער פון זייער לאַנד, און געפונען אַן אויסרייד, אז זיי זענען כלומרשט „פרעמדע״, נייַ־צוגעקומענע. האָט מען אָנגעהויבן זיי ארויסטרייבן, און מחנות־וויַיז געפירט זיי מיט אויטאָמאָבילן אַדער צופוס קיין אוקראַאינע, אין דעם געביט וועלכן די רוסן האָבן פאַרלאָזט און די דייטשן האָבן באַזעצט. געפירט האָט מען זיי איבער גאַליציע, און ווי באַלד זיי זענען געקומען אין אַ שטאָט, האָט מען זיי געגעבן די „פרייהייט״ צו גיין איבער די הייזער און זיך אויסבעטן אַ שטיקל ברויט, אַ לעפל וואַרעמס אַדער אַ מלבוש. די האַראַדענקער האָבן זיי געהאָלפן מיטן גאַנצן האַרץ, אָבער די לאָגע אין שטאָט איז געוואָרן שווערער פון טאָג צו טאָג, און עס איז וואָס אַמאָל שווערער געוואָרן זיי צו העלפן.

דער אָנפירער פון דער אַרגאַניזאַציע „הנוער הציוני״ („ציוניסטישע יוגנט״) איז געווען טוביה קאַרן, דער עלטסטער זון פונעם העברעאישן לערער בנימין קאַרן ז״ל, און ער האָט עס אַרגאַניזירט אַ גרופּע חברים פון אַט־דער אַרגאַניזאַציע און זיי געגעבן דעם געדאַנק צו גרינדן אַ פאַלקס־קיך, וואָס זאָל געבן די אַרעמע וואַנדערער אַ וואַרעמע מאָלצייט כאָטש איינמאָל אין טאָג און זיי באַפרייען פון דעם „גיין איבער די הייזער״. אין דער גרופּע האָבן זיך באַטייליקט די חברים: נינא אוּרבאַך, קלאַרא האַרטענשטיין, בערל האָפמאַן, נוסיא וואָכער, ראובן פריפער, שרה פרענקעל, סאַלקא פרידמאַן, סאַווקא צוידערער, מאַניא קוגלער, יוסף קאַך, שלמה קאַרן, יוסף רייס, און מוניע שעכטער. פאַרשטייט זיך, אַז די אַרבעט האָט געדאַרפט געטון וועגן פרייוויליק, אַן געלט, אָבער דאָס געלט צום איינריכטן די קיך און צום איינקויפן פון די לעבנסמיטל האָבן מיר געדאַרפט באַקומען פון אַ שטעטישער קאַסע; און דאָס שוועסטע פראָבלעם איז געווען צו געפינען אַ דירה, וואו מען זאָל קענען כאָטש מאָכן דעם אָנהויב.

אין יענער צייט איז שוין געווען אין שטאָט אַ מין „יודענראַט״, וועלכער האָט געהאָט די אויפגאָבע צו פאַרמיטלען צווישן דער יידישער באַפעלקערונג און די אונגאַרישע רעגירונגס־אָמטן, און נאָך אַזעלכע אויפגאָבן, וואָס זענען געווען אַ פּועל־יוצא פון דעם אויסנאָמס־צושטאַנד און האָבן אייגענטלעך נישט עהאָרט צו די ענינים פון דער קהילה. אַז מען האָט דערלאַנגט דעם „יודענראַט״ דעם פּראָיעקט פון שאַפן אַ פאַלקס־קיך, האָבן זיי באַלד איינגעשטימט, און זיי האָבן פארזיכערט צו געבן אונדז יעדע מעגלעכע הילף. אָבער בלויז איינער פון די מיטגלידער פון „יודענראַט״ איז פון דעם געדאַנק באַגײַסטערט געוואָרן און האָט זיך „איינגעשפּאַנט״ אונדז צו העלפן מיטן גאַנצן האַרץ, און דער איינער איז געווען ישראל קוגלער.

די שוועריקייטן פון געפינען אַ דירה איז געלעזט געוואָרן אַ דאַנק דער בריוו־אַרצייקייט פון מאָטיע סאָבעל, וואָס האָט אונדז קודם איבערגעגעבן איין צימער פון זיין דירה (אין שכנות פונעם פוילישן קלויסטער), און אַז ער האָט געזען אַז דאָס איז צו וויניק, האָט ער אונדז איבער־געגעבן זיין גאַנצע דירה און איז אַליין געגאַנגן וואוינען ביי זיין שכן אַשר שעכנער. אָבער באַלד האָבן מיר געזען, אַז די גאַנצע דירה איז אויך צו ענג פאַר דער קיך (געווען צייטן ווען מיר האָבן פאַרטיילט בערך טויזנט מאָלצייטן אַ טאָג); האָט מען איבערגעטראָגן די קיך קודם אין הויז פון שמעון קווטשער (ביי דער פוילישער גימנאַזיע), און דערנאָך האָבן מיר באַקומען די דערלויבעניש זיך צו באַנוצן מיט דעם צווישטאָקיגן הויז פון מיכל קאַמיל, וואָס איז נאָך נישט געווען אויסגעענדיקט, און דאָרט האָבן מיר שוין געהאַט אַנגנג פלאַץ פאַר אונדזער טעטיקייט.

דאָס צווייטע שווערע פראָבלעם איז געווען צו באַקומען די נויטיקע לעבנסמיטל פאַר דער קיך, און דעם עול דערפון האָט ענגנומען אויף זיך ישראל קוגלער און ער האָט זיך דערפאַר ממש מוסר־נפש געווען. די לעבנסמיטל האָט מען געקענט באַקומען נאָר אין די דערפער, און אַרומצופאָרן אין די דערפער צווישן די אויפגעהעצטע גויים איז שוין דעמאָלט געווען גאָר געפערלעך, אפילו ווען מען האָט געהאַט אין האַנט אַ פאַספאָרט פון די דייטשן, וועלכע זענען אינצווישן געוואָרן די הערשער אין שטאָט און אין דער געגנט. קוגלער איז שוין דעמאָלט געווען אַ ייִד פון איבער זעכציק יאָר, און דאָך פלעגט ער טאָג־טעגלעך אַרויספאָרן מיט אונדזערע חברים אין אייניגע פון די אַרומיקע דערפער כדי צו באַזאָרגן די נויטיקע לעבנסמיטל פאַר דער קיך.

עטלעכע חדשים פֿאָר דער ערשטער „אַקציע" האָבן די דייטשן געהייסן אַרויסנעמען קעגן דרייצן יידישע יתומים פֿון דעם אַלגעמיינעם בית־יתומים. אונדזשע גרופּע האָט געמוסמען אויף זיך אויך די פּירונג פֿון דעם קליינעם יידישן „בית־יתומים", וועלכן מען האָט איינגעאָרדנעט אויף דעם צווייטן שטאָק פֿון קאָמילס הויז, איבער דער קיך. מיר האָבן פֿאַרלאָנגט, אַז דער „יודענראַט" זאָל אונדז לאָזן דערציען די קינדער אין יידיש־נאַציאָנאַלן גייסט און אין דער העברע־אישער שפּראַך, און אויך אין דעם פּונקט האָבן מיר געפֿונען בייַ ישׂראל קוגלער דאָס פּולסטע פֿאַרשטענדניש: ער האָט אונטערשטיצט אונדזשע שטאָנדפּונקט, ביז דער „יודענראַט" האָט אונדז געלאָזט דערציען די קינדער אַזויווי מיר האָבן פֿאַרשטאַנען.

*

די ערשטע „אַקציע" האָט טראָגיש פֿאַרענדיקט די דער־מאָנטע טעטיקייט פֿון „הנוער הציוני". באַלד אינדערפרי האָט מען אַוועקגענומען די קינדער, נאָך איידער זיי האָבן אויפֿ־געפֿעסן זייער פֿרישטיק, און מיט זיי צוזאַמען האָט מען אַוועקגענומען אויך אונדזער חבר טוביה קאַרן. מען האָט אים געוואָרנט ער זאָל זיך אויסבאַהאַלטן, אָבער ער האָט נישט געוואָלט אויסבאַהאַלטן, כּדי ער זאָל נישט לאָזן די קינדער אַליין אין דער סכנה, און אזוי האָט מען זיי אַלע צוזאַמען אַוועקגענומען, צו זייער לעצטן נאָנג...

אויך ישׂראל קוגלער האָט ביי דער ערשטער אַקציע פֿאַרלוירן זיינע נאָענטע, און ער איז געבליבן איינזאַם און עלענד. אָבער דעמאָלט האָט נאָך קיינער נישט געגלייבט, אַז עס וואָרט אַלעמען דערזעלבער גורל ווי אונדזערע בריידער וואָס זענען אומגעקומען אין מיכאַלטש. און דעמאָלט האָט קוגלער געוואָלן צו זיך עטלעכע חברים פֿון „הנוער הציוני" און האָט זיי איבערגעגעבן זיינע אַ צוואָה, אַז אויב עס וועט נאָך אַמאָל זיין אַ וועלט און ער וועט דאָס נישט דערלעבן — זאָל זיין גאָנץ פֿאַרמאָגן וועלן פֿאַרטיילט צווישן די יידיש־נאַציאָנאַלע פֿאָנדן. עס איז מעגלעך, אַז אין דעם געדאַנק איז געווען אַ גרויסע מאָס פֿון נאַאיוויטעט און אַז ער האָט זיך לייכט געקענט אָפּזאָגן פֿון דעם פֿאַרמאָגן, וואָס האָט פֿאַר אים קיין שום ווערט נישט געהאַט; אָבער דאָס באַווייזט אויך פֿון וואָס דער מענטש האָט געטראַכט אין יענער טראָגישער לאָגע, און ווי אויבערגעבן ער איז געווען פֿאַרן יידישן פֿאָלק, פֿונקט ווי ער האָט מיט אויבערגעבנקייט געהאָלפֿן און גאָרבעט פֿאַר דער קיך און דעם בית־יתומים.

זאָלן מיינע ווערטער העלפֿן פֿאַראייביקן דעם אָנדענק פֿון מיינע אומגעקומענע יונגע חברים און פֿון אונדזער געטרייעם מיטהעלפֿער ישׂראל קוגלער ז"ל.

בלומע בערקאָוואר / פֿאָר און נאָך דער מלחמה

האָראָדענקע איז מיין געבורט־שטאָט, דאָרט בין איך אויך דערצויגן געוואָרן; דאָרט האָב איך געאָרבעט און געלעבט ביז צום אויסברוך פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה. קען זיין, אַז טאָקע דערפֿאָר האָב איך געהאַט אַזאַ סענטימענט צו דעם קליינעם שטעטעלע, און האָב צעמייגט אַז קיין שענערס און בעסערס איז נישטאָ אויף דער וועלט. מיר האָבן געהאַט אַ פֿאַרצוויגטע משפּחה אין האָראָדענקע און אין אַנדערע שטעט, און מיר זענען אָפֿט אַריסגעפֿאָרן צו אונדזערע קרובים, אָבער שטענדיק האָב איך געבענקט נאָך דער פּריילעכקייט פֿון אונדזער שטעטל. ווער קען דען באַשרייבן די היימלעכקייט און יום־טובדיקייט פֿונם שטעטל, ווען ס'איז געקומען אַ שבת אָדער אַ יום־טוב. ביי אונדז איז געווען אַ שיינע, גוטע און נישט קיין פּוסטע יוגנט, מען האָט אַ סך געלייענט און פֿאַר־בראַכט אין פֿאַרשידענע יוגנט־אַראָגניזאַציעס. יעדער האָט געהאַט עפּעס אַ ציל אין לעבן. דאָס שטעטל אַליין איז מיט דער צייט שענער און צאָטטיקער געוואָרן, האָט זיך געטונקען אין גרינקייט פֿון ביימער, און אין מיינע אויגן האָט עס אויסגע־זען ווי אַ גאָרטן. דאָס איז געווען ענג פֿאַר דער מלחמה.

צען טעג נאָכן אָנהויב פֿון דער מלחמה צווישן דייטשלאַנד מיטן ראָטנפֿאָרבאַנד, דעם 1־טן יולי 1941, זענען מיר אַרויס פֿון דער שטאָט, און נאָך שוועריע וואַנדערונגען זענען מיר געקומען טיף אין ראָטנפֿאָרבאַנד. צוריק קיין האָראָדענקע זענען מיר געקומען אין נאָוועמבער 1945. אָבער וואָס האָבן מיר געטראָפֿן? גייענדיק צופוס פֿון דער באַן־סטאַציע ביי דער צוקערפֿאַבריק דורך דער גוויישער גאַס, האָבן מיר קיין סימן נישט געזען פֿון מלחמה. אָבער באַלד ווי מיר זענען צוגעקומען צו „ניקאָלפֿסקעס קלויסטער" (ווי מען פֿלעגט אים רופֿן), האָבן מיר שוין גלייך געזען דעם פּוילישן קלויסטער: דער מיטעלער טייל פֿון דער שטאָט מיט אַלע יידישע הייזער, וואָס האָט אַ מאָל פֿאַרנומען אַ גרויסן שטח, איז געווען פֿריי, גלייך מיט דער ערד. דער ליידיקער פּלאַץ האָט זיך ווי איינגעקאָר־טשעט. ווי מען האָט אונדז איבערגעגעבן, האָבן די אוקרא־אינער אַליין צענומען די יידישע הייזער ביז די פֿונדאַמענטן, זוכנדיק יידיש האָב און גוטס; דערנאָך האָבן זיי אַ טייל פֿרייַ פֿלעצער צעגראָבן און פֿאַרזעצט קאַרטאָפֿל און אַנדערע מינים גרינצייג. גאָנץ געבליבן זענען בלויז אַ פּאָר עצייליטע יידישע הייזער אויף דער הויפּטגאַס. די פֿאָר יידן וואָס זענען ביים לעבן געבליבן אין גענט־אַראָגניזאַציעס. יעדער האָט און די קליינע צאָל צוריקגעקומענע פֿונם ראָטנפֿאָרבאַנד, האָבן זיך קאָנצענטרירט אין צוויי הייזער, האָבן דאָרט גע־וואוינט אַלע צוזאַמען, געלעבט פֿון צוהאָנדלען, און געוואָרט אויף דער רעפּאַטריאַציע קיין פּוילן. איך בין אַ מאָל אַ זונטיק געשטאַנען אויפֿן שוועל און זיך צוגעקוקט ווי די גויים שטרא־מען מאַסנווייז אין קלויסטער אַריין. קיין אייניער פֿון זיי האָט נישט געפּעלט, און זיי האָבן אויף מיר געקוקט מיט פֿאַרוואונ־דערונג, ווי אויף אַ געקומענער פֿון יענער וועלט. אָבער נישט קוקנדיק אויף די מאַסן אוקראַאינער, האָט אין שטאָט גע־הערשט אַ טויט־שטילקייט, און אויפֿן האָרץ איז געווען שווער

פונעם חרב־געוואָרענעם יידישן לעבן. עס פעלן די וועריטער דאָס איבערצוגעבן. פאַר אַ מענטש וואָס האָט דאָרט געקענט יעדעס וועגעלע און יעדעס שטעגעלע איז דאָס געווען שרעקלעך לעך צוצוקוקן. האָראָדענקע, וואָס איז געווען אַ פאַוויאָאַוועג שטאָט מיט אַזוי פיל דערפער אַרום זיך, איז געוואָרן אַ קליינ־טשיקער פונקט אויף דער מאַפּע, ערגער ווי דאָס קלענסטע דאָרף. קיין איינציקער האָראָדענקער איז דאָרט נישט געבליבן וואוינען; היינט צו טאָג זענען דאָס פאַראַן אַ פאָר יידן פון ראָטנפאַרבאַנד. דאָס איז דער שרעקלעכער סך־הכל פון אונ־דזער יידיש שטעטל האָראָדענקע.

מענדל גאלדבערגער / די שטאָט נאכן חורבן

דעם זעקסטן יוני 1944 איז ווי אַ בליץ דורכלאָפן מיין גאַנצן גוף, וועג איך האָב געהערט אַז האָראָדענקע איז באַ־פרייט געוואָרן דורך דער סאָוויעטישער ארמיי. נישט קוקנדיק דאָרויף וואָס מיר זענען געווען גאָר ווייט פון האָראָדענקע, האָט זיך מיין קאָמפּאַניאָן (איך בין געווען אַ זעלנער אין דער סאָוויעטישער ארמיי) וואָרעם אָפּגערופן אויף מיין בקשה און מיך באַפרייט אויף עטלעכע טעג, איך זאָל קענען באַזוכן מיין אַלטע היים. מיר האָבן שוין דעמאָלט געוואוסט וואָס די נאַצישע מערדער האָבן געטון מיט די יידן, אָבער פאָרנדיק אַהיים בין איך געווען פול מיט האָפענונג עמעצן צו טרעפן נאָכן גרויסן חורבן.

ווי איך בין אָנגעקומען צו דער פאָרשטאָט, פון דער זייט פון דער „טאָליקע", האָב איך באַלד דערזען די שוואַרצע, פינצטערע ווירקלעכקייט. איך האָב געזען פאַר מיינע אויגן בלויז צעבראָכענע און צעריסענע יידישע הייזער, פון וועלכע עס זענען געבליבן בלויז די סקעלעטן. איך האָב געקוקט אין אַלע זייטן, אָבער איך האָב קיין אייניציק יידיש פנים נישט געזען. און איך האָב געפילט ווי מיינע האָפענונגען פאַרשווינדן פון מינוט צו מינוט און ווערן אויסגערונע. איך גיי ווייטער און ווייטער, און זע אַז קיין אייניציק יידיש הויז איז נישט גאָנץ געבליבן.

איך קום צום שייד־וועג, וואו איין וועג פירט קיין קאָלאָ־מיי, דער צוויי־טער קיין סניאַטין און דער דריטער אין שטאָט אַריין. קוים־קוים דערקענ איך דאָ דאָס הויז פון יחזקאל גיטער, דעם תבואה־סוחר. אַלץ אַרום איז חרב ונחרב, טויט און פוסט. איך גיי ווייטער און קום צום מאַרק־פּלאַץ. אויך דאָ איז אַלץ פוסט, ווי אויף אַן אַלטן בית־הקברות. איך זע נישט קיין יידיש פנים און הער נישט קיין יידיש ווארט. אָט אויף דעם פּלאַץ און אין די עטלעך אַרום האָט געלעבט אַזאַ שיינער יידישער קיבורץ, האָט אַזוי שיין געקלונגען די יידישע שפראַך פון אונדזערע אומפאַרגעסלעכע עלטערן, שוועסטער און ברידער. איצט איז אַלץ טויט און שטיל. געוועון אַ מאָל אַ שטאָט און איז אינגאַנצן אָפּגעמעקט געוואָרן. איך בין גאָנץ דערשיטערט פון דער טראָגעדיע פון דער שטאָט בכלל און פון מיין משפּחה בפרט. מיינע פּיס גייען, אָבער איך ווייס קוים וואוהין איך גיי.

און אָט שטיי איך פאַר דער גרויסער שיהל, דער שטאָלץ פון דער שטאָט. געבליבן זענען פון איר די ליידיקע וועגט, אַן טירן און פענצטער. איך גיי אַריין אין שיהל און זע פאַר מיינע אויגן בלויז צעריסענע יידישע הייזער, פון וועלכע עס זענען געבליבן בלויז די סקעלעטן. איך האָב געקוקט אין אַלע זייטן, אָבער איך קיין אייניציק יידיש פנים נישט געזען. און איך האָב געפילט ווי מיינע האָפענונגען פאַרשווינדן פון מינוט צו מינוט און ווערן אויסגערונע. איך גיי ווייטער און ווייטער, דעם תבואה־סוחר. אַלץ אַרום איז חרב ונחרב, טויט און פוסט. איך גיי ווייטער און קום צום מאַרק־פּלאַץ. אויך דאָ איז אַלץ פוסט, ווי אויף אַן אַלטן בית־הקברות. איך זע נישט קיין יידיש פנים און הער נישט קיין יידיש ווארט. אָט אויף דעם פּלאַץ און אין די עטלעך אַרום האָט געלעבט אַזאַ שיינער יידישער קיבורץ, האָט אַזוי שיין געקלונגען די יידישע שפראַך פון אונדזערע אומפאַרגעסלעכע עלטערן, שוועסטער און ברידער. איצט איז אַלץ טויט און שטיל. געוועון אַ מאָל אַ שטאָט און איז אינגאַנצן אָפּגעמעקט געוואָרן. איך בין גאָנץ דערשיטערט פון דער טראָגעדיע פון דער שטאָט בכלל און פון מיין משפּחה בפרט. מיינע פּיס גייען, אָבער איך ווייס קוים וואוהין איך גיי.

עפּעס אַ זכֶר, אָבער אומזיסט איז מיין אַרבעט. עס איז קיין זכֶר געבליבן פונעם פאַרשוואונדענעם לעבן. און איך זע פאַר מיינע אויגן די אַלע קדושים, וואָס זענען דאָ אומגעקומען פון הונגער און פיין, אין עלענד און אין נויט. מיט אַן אָנגע־וייטיקט האַרץ פאַרלאָז איך די שיהל און גיי צום פלאַץ וואו די בארַאָקן זענען געווען. אָבער אויך דאָ איז גאָרנישט גע־בליבן אויסער חורבות, ווי נאָך אַ גרויסער שריפה.

איצט בלייב מיר נאָך איין זאַך צו טון — צו גיין אויף מיין טאָטנס קבר. אָבער אויך דאָס איז נישט לייכט. די רוצחים און באַנדיטן האָבן אַפילו פאַר די טויטע קיין רעספּעקט נישט גהאַט. זיי האָבן די קברים גשענדעט, די מצבות צעבראָכן און אַרויסגעריסן און מיט זיי די טראָטוּאַרן גשפּלאָסטערט. איך בלאָנדזשע אַרום און זוך מיין טאָטנס מצבה, און איך פיל אַז עס גייען מיר אויס מיינע כוחות.

צום גליק שטייט די מצבה אויף איר פּלאַץ, איינע פון די גרעסטע מצבות וואָס זענען אויף זייער אַרט געבליבן. דאָ שטעל איך זיך אָוועק אויסווייניען און אויסגיסן מיין ביטער האַרץ. מיט די לעצטע כוחות און מיט פינצטערקייט אין די אויגן פאַרלאָז איך דעם בית־הקברות און גיי צוריק אין שטאָט.

איך קום צו דעם הויז מיט די צוויי זיילן, וואו ס'איז אַמאָל געווען אונדזער אַרגאַניזאַציע, דער קלוב פון „התאחדות־פועלי־ציון. פון אַלע אַרגאַניזאַציעס אין שטאָט איז דאָס געווען די שטאַרקסטע, די טעטיקסטע, מיט אַ גרויסער צאָל מיטגלידער און אַ סך פעאיקע חברים, וואָס האָבן געהאַלטן רעפעראַנט, געפירט דיסקוסיעס, און געגעבן אַלע חברים און סימפּאַטיקער די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט דער אידעאָלאָגיע פון דעם אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל. און איך דערמאָן זיך אַן מיינע ליבע חברים, ווי איצי שעכטער, די ברידער ליסער און אַנ־דזערע, וואָס זענען אַזוי טראַגיש אומגעקומען און איך וועל זיי שוין קיינמאָל נישט זען.

ווי איך גיי אַרום אין שטאָט, קומט צו מיר צו אַ רוסישער זעלנער און פרעגט וועמען איך זוך; אויב איך זוך יידן, קאָן איך זיי געפונען אין אָט־דעם הויז — און ער ווייזט מיר אויף דעם הויז פון שמואל פרישלינג, דעם זייגערמאַכער. איך בין אַריינגעגאַנגען און גטרעפן דאָרטן עטלעכע האָראָדענקער יידן. פון זיי האָב איך זיך דערוואוסט, ווי אַזוי אונדזער שטאָט איז פולשטענדיק חרוב געווארן.

ווייניענדיק און באַגלייט פון געווייַן האָב איך זיי פאַרלאָזט און בין צוריקגעפאָרן צו מיין רעגימענט.

דבורה גלאצער

פון מיינע ביטערע איבערלעבענישן

דריי גאַנצע מאָנאַטן עס זענען פֿאַרגאַנגען —
עס האָבן אין פּעלד נישט געגרינט נאָך קיין זאָמגען —
זייט איך בין אַנטלאָפֿן פון נאַצישער שווערד
און זיך איינגעגראָבן גאַנץ טיף אין דער ערד.

איך לעב און איך אָטעם, איך עס און איך טרינק,
און טייל מאָל פֿאַרגעס איך און טו אויך אַ זינג,
נאָר באַלד איך דערמאָן זיך מיט גרויל און מיט שרעק:
ווי מעגסטו? אַז אַלע דיינע זענען אַוועק — — —

און גלויבט מיר, איר טייערע, אַלץ איז געקינצלט,
מיט אָנשטעל געוועדט און געלאָכט און געשמינצעלט;
טיף־טיף אין מיין האַרץ ליגט די ווייטיק באַגראָבן —
איך וועל שוין קיין אמתע שמחה נישט האָבן.

נישט איינמאָל איך פרעג זיך, אין שעהן אין באַנגע:
פֿאַרוואָס ביסטו נישט דאָרט מיט זיי מיטגעגאַנגען?
מסתם איז אַזוי אָנגעצייכנט מיין גורל,
כ׳זאָל בלייבן פֿאַרלאָזן, פון אַלע פֿאַרלוירן.

ס׳איז יעדער געלאָפן פֿאַר זיך ווי אַ בלינדער,
אַ פרוי אָן אַ מאַן און אָן עלטערן קינדער.
די ערד האָט געברענט יעדן אונטער די פיס,
דער פחד האָט אונטערגעטריבן מיטן שפיז.

ס׳האָט יעדער געזוכט זיך אַ גרוב צום פֿאַרשטעקן,
דער שונא האָט געטשאָטעוועט אין גאָסן און עקן.
נישט ווילענדיק איך האָב זיך מיט מיינע צעשיידט,
און ווייס נישט ביז היינט זייער סוף, זייער לייד.

איצט בין איך פֿאַרוואָנדלט אינגאַנצן אין פיין,
איך זיך אין דעם בונקער און זע נישט די שיין.
די וועלט איז אַ שיינע, אָן גרויס אָן אַ שיעור,
פֿאַר מיר איז פֿאַרשלאָסן אי פֿענצטער אי טיר.

ווען איך זאָל אַ קוק טון אינדרויסן — עס ציט! —
מען וואָלט מיך דערהרגעט, ווייל איך בין אַ ייד!
פֿאַר אונדז איז צופיל פון חזרים די שטאָל,
מען זוכט אונדז און שיסט אונדז אין טיפֿסטן קאַנאָל.

פֿאַרברעכערס די גרעסטע — זיי איז דאָך פיל בעסער!
מסתם זענען אונדזערע זינד אַ סך גרעסער...
זיי זיצן דאָך וויניקסטנס ביז אַ טערמין,
און שרעקן זיך נישט פֿאַרן פֿירן אַ ה י ן...

זיי מעגן הויך רייַדן, פונם פענצטער גענישן,
און אַז מען דערזעט זיי — וועט מען זיי נישט שיסן.
עס לויערט אויף זיי נישט די שרעקלעכע נעץ —
פֿאַרניכטונגס־באַפעל פון רוצחס געזעץ.

און דאָך וויל איך לעבן, וויל וואַרטן און לעבן,
צום טאָג פון דער פרייהייט איך טו נאָך אַלץ שטרעבן,
צוזאַמען מיט מיינע אומגליקלעכע פרײַנד,
וואָס שוועסטער און ברידער זיי זענען מיר היינט.

כאָטש מיר זיצן דאָ אין דער נעץ און אין שימל,
און ס׳ראַיזן די שרצים אַרום אין געווימל,
און ס׳טוען אומריינע אינזעקטן אונדז בייסן
און בלוטיק צעשטעכן דעם קערפער, צעריסן.

און אונדזערע פּנימער זענען פֿאַרבלאָסטע,
די הויט אַ צעביסענע און אַ צעכראָסטע,
און אונדזערע כוחות זיי לאָזן זיך אויס — —
אוי! לאָז אונדז שוין, גאָטעניו, פון דאָנען אַרויס!

מיר לעבן אין שרעק און אין הונגער און נויט,
און טייל מאָל עס דאָכט זיך — שוין לייכטער דער טויט...
און דעמאָלט פֿאַרצווייפלונג וויל האָפענונג באַזיגן —
עס שרייט אַבער האָפענונג: זיי שטיל! זאָגסט אַ ליגן!

אין אָט־די פֿאַרצווייפלטע, שוואַרצע מינוטן,
ווען ס׳טוען זיך צרות וויי האָגל צעשיטן,
שטייט האָפענונג צעקאָפּנס מיר מוטיק און האַרט:
פֿאַרצווייפל נישט, קינד מיינס, דו וואַרט נאָר און וואַרט!

דו ביסט פון אַזוי פיל שוין קוילן אַנטרונען,
פון האַרצן אַזוי פיל שוין בלוט דיר גערונען,
ס׳האָט טויט דיך געזוכט אין די קעלערס און הויפן,
און ס׳איז דיר געלונגען פון אים צו אַנטלויפן.

עס ווערט אין די גלידער אין אַלע מיר קאָלט,
וועז כ׳זע פאַר זיך ס׳שוידערלעכע בילד אין דעם וואַלד,
וועז איך בין געגאַנגען צום טויט מיט מיין קינד —
עס טראָגט מיר זיין קול נאָך דאָס וואָיען פון ווינט.

עס שאַלן מיר נאָך זיינע ווערטער אין די אויערן,
(אוי זון מיינער, בעסער כ׳וואָלט דיך נישט געבוירן) :
„הוי, מאַמינקע ! ראַטעווע ! כ׳וויל אַזוי לעבן...״
נאָר ווי זאָל איך ראַטעווען, דעם מערדער דאַנעבן ? !

איך האָב אים צום האַרצן מיט פחד געדריקט,
עס האָבן די טרערן זיין קול אים פאַרשטיקט.
ווי אַזוי איז מיר דאָן מיין נשמה נישט אַרויס ?
מען האָט אונדז געגעבן אין קבר אַ שטויס — — —

עס האָט זיך דערהערט דאָן אַ קנאַל נאָך אַ קנאַל,
מיר זענען מיט איין מאָל געגעבן אַ פאַל,
און וויי מיר ! מיין קינד האָט די קויל אָנגעטראָפן,
און מיך נישט געוואָלט, ביי מיר בלויז דורכגעלאָפן !

און אַז איך האָב פלוצים מיין אומגליק דערזען,
וואָס ס׳איז מיט מיין אַרעמען קינד דאָ געשען —
האָט באַלד מיר געגעבן אַ שווינדל פאַר די אויגן
און כ׳בין גלייך געפאַלן און זיך אויסגעצויגן.

ווי גוט און ווי פיין איז מיר דעמאָלט געווען.
כ׳האָב גאָרנישט געהערט און כ׳האָב גאָרנישט געזען.
כ׳האָב אָבער דערוועקט זיך פון טויטלעכן שלאָף,
און האָב באַלד דערזען מיין גרויס אומגליק און שטראָף.

אָט ליגן די טויטע, מיר נאָענט און באַקאַנט —
זיי ליגן פאַרבלוטיקט, צו שפּאָט און צו שאַנד.
און איך בין געווען איינגעטונקען אין בלוט,
געמיינט אָט־אָט קומט ער, דער טויט, די מינוט.

איך האָב אים געבעטן : אוי קום שוין, געשווינד !
געדריקט צו די ליפן די הענטלעך פון קינד...
און ס׳האָבן די קוילן איבערן קאָפּ מיר געשוועבט,
און מיך נישט באַרירט, איך האָב אַלץ נאָך געלעבט !

און ס׳איז בין־השמשות און אָוונט געקומען,
און האָט זיי, די רוצחים, פון דאָרטן פאַרנומען.
און איך, פון דעם בלוט פון מיין קינד נאָך באַפלעקט —
ס׳האָט ווילן צום לעבן אין מיר זיך דערוועקט.

ווי זאָל איך דאָס דאָזיקע געפיל דאָ באַשרייבן ?
דאָס וועט שוין אויף אייביק אַ סוד מיר פאַרבלייבן.
ווי גרויזאָם איך האָב זיך אַליין מיר באַוויזן —
עס האָבן מיין האַרץ מיר געריסן צווויי ריזן.

איך האָב זיך פונעם קינד, פון די טויטע געשיידט,
געזוכט מיט די אויגן, ווואו אַן אויסוועג עס גייט.
עס האָט מיך דער חשק צום לעבן געריסן,
איך האָב נאָך געטון פון די טויטע ענינסן.

איך האָב נישט געצווייפלט און לאַנג נישט געטראַכט,
און האָב מיר פון מתים אַ טרעפל געאַכט, —
צו קענען אַרויס פון דעם גרוב אין דער וועלט —
איך האָב מיינע פיס אויף די טויטע געשטעלט.

אָזוי האָב איך זיך פון דעם קבר געראַטעוועט — — —
עס טוט נאָך דער שונא דאָ לויערן און טשאַטעוועז.
און וויפיל נאָכדעם האָב איך מיטגעמאַכט פיין !
דאָס האָרץ ווערט צעריסן פון צער און געוויין.

נאָר ס׳טליעט אַלץ האָפענונג ביי מיר אין נשמה — — —
און זי הייסט מיר ווארטן ! כ׳וויל זען נאָך נקמה !
פאַר אונדזערע נאָענטע, פאַר קרובים און פריינד,
וואָס זענען אומשולדיק געפאַלן פון פיינט.

איך האָב אים געבעטן : אוי קום שוין, געשווינד !
געדריקט צו די ליפן די הענטלעך פון קינד...
און ס׳האָבן די קוילן איבערן קאָפּ מיר געשוועבט,
און מיך נישט באַרירט, איך האָב אַלץ נאָך געלעבט !

נו, העלף דאָך שוין, גאָטעניו, האָב שוין רחמנות !
איז דען נישט געפאַלן גענוג שוין קרבנות ?
שיק צו די דערלייזונג, פון נאָענט צי פון ווייט,
מיר זאָלן פאַרלאָזן דעם בונקער באַפרייט.

סעפּטעמבער, 1943.

טיפן און געשטאלטן

רבנים און דייַנים

דער לעצטער רב אין האָראָדענקע איז געווען הרב ר׳ אלימלך אַשכנזי ז״ל, אַבער אונדזערע עלטערן האָבן נאָך גוט געדענקט און מיט גרויס אַכטונג דערמאָנט דעם אַלטן האָרא־דענקער רב, הרב הגאון ר׳ משה תאומים ז״ל. ר׳ משה תאומים איז געווען אַ זון פון אַ וויכטיקער רבנישער משפחה, וואָס איר ייחוס איז דערגאַנגען ביז צום באָואוסטן גאון ר׳ צבי אשכנזי („חכם צבי״). ר׳ משה תאומים איז געווען רב אין האָראָדענקע ביזן יאָר תרמ״ח (1888). נאָך זיין פטירה האָט מען אויסגעוויילט פאַר רב זיין איידעם ר׳ אלימלך אשכנזי.

הרב אַשכנזי איז געווען אייַנער פון די גרעסטע רבנים אין יענער צייט. ער איז אויך מיטגעגאַנגען מיט דער צייט, און איז געווען אַ סימפּאַטיקער פון ציוניזם. הרב אשכנזי איז געווען רב ביי אונדז אין שטאָט קעגן דרייסיק יאָר. ער איז נפטר געוואָרן אין מיטן דער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1916. [פרטים וועגן דער פערזונלעכקייט פון הרב משה תאומים און הרב אשכנזי געפינען זיך אין די זכרונות פון יעקב הלוי שניצער.]

✶

ביז צום אָפּלעבן פון הרב אשכנזי איז דער דיין ר׳ מנחם־מענדל שפירא געווען זיין פאָרטרעטער. ער איז געקומען קיין האָראָדענקע אין יאָר 1903. פריער איז ער געווען רב אין יאָגאָלניצע, וואו זיין פאָטער און זיינע זייַדעס זענען פאַר אים געווען רבנים.

נאָך דער מלחמה, וועו מ׳איז געגאַנגען אויסוויילן אַ נייַעם רב, איז געוואָרן אין שטאָט אַ מחלוקת. איין פאָרטיי האָט געוואָלט דער דיין זאָל ווערן רב אין שטאָט, די צווייטע פאָרטיי האָט געשטיצט ר׳ יחיאל ראָזענבערג, וואָס איז געווען אַ גרויסער למדן און האָט געהאַט סמיכות אויף רבנות. דאָס מחלוקת האָט געדויערט אַפאָר יאָר. צום סוף האָט מען באַשלאָסן, צו לאָזן פריי דעם פאָסטן פונם רב. דער דיין איז געבליבן דיין און האָט דערצו באַקומען דעם טיטל „אב בית־דין״, און ר׳ יחיאל ראָזענבערג איז אויפגענומען געוואָרן פאַר „מורה הוראה״ מיט אַ באַשיידענעם געהאַלט.

אַזוייוי די משפּחה פון הרב אַשכנזי האָט אויך געהאַט פאָדערונגען פון „חזקה״ אויף רבנות, האָט מען שפּעטער אויפגענומען דעם רב׳ס אַן איידעם, ר׳ אריה־לייביש לאָם, פאַר אַ צווייטן דיין אין שטאָט. ער איז געבליבן אין שטאָט ביז צום חורבן און איז דאָרט אומגעקומען מיט אַלע האָראָדענקער קדושים.

אדמו״רים (רביים)

מיר, וואָס לעבן אין איצטיקן דור, האָבן אייגענטלעך נישט געקענט דעם רבי ר׳ שמואל־אבא, דעם עלטערן ברודער פונם רבי ר׳ מעכעלע, וואָס איז געווען פאַר אים רבי אין האָראָדענקע און איז יונג געשטאָרבן. געקענט האָבן מיר בלויז דעם רבי ר׳ מעכעלע, וואָס איז געזעסן אין שטאָט ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה. בשעת דער מלחמה איז ער אַנטלאָפן, גלייך ווי אַלע האָראָדענקער יידן, און איז מער נישט צוריקגעקומען קיין האָראָדענקע. מיר געדענקען דעם רבי׳ס הויף, מיט אַ גרויסן גאָרטן הינטערן הויז און מיט אַ גרויסן ליידיקן פלאַץ אין פראָנט. קורץ פאַר דער מלחמה האָט מען אָנגעהויבן בויען דאָרט אַ גרויסע צווייישטאָקיגע שיהל, אָבער מען האָט באַוויזן אויפצובויען בלויז דעם סקעלעט. נאָך דער מלחמה איז דעם רבי׳ס הויף פאַרקויפט געוואָרן, און האָראָדענקע האָט מער קיין רבי׳ נישט געהאַט.

דער רבי׳ס האָט געהאַט צוויי גבאים, ר׳ פינחס און ר׳ משה־מענדל, און אַ חזן ר׳ זלמן. דער שמש איז געווען לוּבּיש, אַ נידריקער יידּ מיט אַ געל בערדל.

פרנסים און ראשי הקהל

אין די לעצטע יאָרן, זייט דעם אָנהויב פונם צוואָנ־ציקסטן יאָרהונדערט, זענען די ראשי הקהל געווען נישט דווקא פון די פרומע קריַיזן. צומייסט זענען עס געווען אָנגעזעהענע און געבילדעטע מענטשן, צו וועלכע די רעגי־רונג האָט געהאַט צוטרוי׳ן און האָט זיי אונטערשטיצט.

ביי די ערשטע וואָלן לויט דעם איינהייטלעכן סטאָטוט פאַר אַלע עסטרייכישע קהילות איז אויסגעוויילט געוואָרן פאַר ראש הקהל ר׳ משה פינעלעש. ער איז געווען ראש הקהל פון 1891 ביז 1900. נאָך די וואָלן אין יאָר 1900 איז אַ פאַר יאָר געווען ראש הקהל יוסף בעזנער, דער גוטבאַזיצער פון פאָטאָטשיש (פאָטאָטשיסקא).

נאָך יוסף בעזנער איז די פאַרוואַלטונג פון דער קהילה אויף אַפאַר יאָר אַריבער אין די הענט פון די פרומע קריַיזן. די ראשי הקהל אין יענע יאָרן זענען געווען שלמה קראָמער און וועלוול זיידמאַן. בייַדע זענען געווען רייכע אָנגעזעהענע יידן, גרויסע למדנים, און זיי האָבן נישט צוגעלאָזט צו קיין שום השפּעה די פאַרגעשריטענע און ציוניסטישע קריַיזן אין שטאָט. בערך אין יאָר 1910 זענען פאַרגעקומען נייַע וואָלן, און דעמאָלט האָבן די ציוניסטן, צוזאַמען מיט אַרגאַניזאַציעס פון בעלי־מלאָכות, דורכגעפּירט גענוג אַ גרויסע צאָל פון זייערע קאַנדידאַטן און אויסגעוויילט פאַר ראש הקהל אַ פּראָגרעסיוון מענטש, בערל שפּירער.

בערל שפּירער איז אין די יונגע יאָרן געווען אייַנער פון די תלמידים פון חיים־לייב האָלפערן, דעם ראש המשכילים פון אונדזער שטאָט. נאָך דער חתונה האָט ער גאָר מצליח געווען אין זיַינע געשעפטן און איז געוואָרן אַ שטיקל באַנקיר. ער איז געווען ראש הקהל אַ סך יאָרן, אַפאַר יאָר פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה און דערנאָך נאָך דער מלחמה. ער איז געווען אַ סימפּאַטיקער פון די ציוניסטן, אָבער נישט אַלעמאָל האָט ער אונטערשטיצט די פאָדערונגען פון זייערע פאַרטרעטער.

אין יאָר 1918, אז די ערשטע האָראָדענקער יידן זענען צוריקגעקומען פון דער פלוכט, האָט ר׳ שלמה שטרייט גענו־מען אויף זיך דעם עול פון זאָרגן פאַר „יידישקייט״ און איז געוואָרן ראש הקהל. דאָס איז געווען אַ שוועריע איבערגאַנגס־

פעריאַדע, און שלמה שטרייט מיט זיין אויטאָריטעט אַלס למדן און אַנגעזעהענער בעל־הבית האָט באַווייזן צו אַרגאַניזירן די קהילה־ענייניס און זיי דערפירט צו דעם פונקט, וועו דער אויסגעווייליטער קולטוס־ראַט האָט ווידער געקענט איבערנעמען זיינע פונקציעס.

כלי־קודש: שוחטים און חזנים, שמשים און הברה־קדישא

פיר שוחטים זענען געווען אין שטאָט אין די לעצטע פאָר צענדליגג יאָר: לייבעלע שוחט, מרדכי שוחט, יידל שוחט, און יהושע־הערש שוחט. פאַרשטייט זיך אַז זיי זענען אַלע געווען יראים ושלמים, בני־תורה און בכלל מיט אַלע מעלות. ר׳ יידל איז דערצו נאָך געווען אַ גוטער בעל־תפילה. נאָך אַ בעסערער בעל־תפילה איז געווען ר׳ יהושע־הערש; ער האָט געדאַוונט מיט באַלייטונג פון אַ קינדער־כאָר, האָט געקענט זינגען אויס נאָטן און האָט אפילו געקענט שרייבן נאָטן און אויפצייכנען נייע ניגונים.

ווי דער שטייגער איז, זענען געווען אין שטאָט אַפאַר חזנים — יעדע שיהל האָט געהאַט איר חזן. אָבער דער שטאָט־חזן, דער חזן פון דער גרויסער שיהל, איז געווען יאָשע חזן — יאָשע שפירא. ער האָט געהאַט אַ מוזיקאַליש געפיל און האָט געקענט באַאַרבעטן באַרימטע מעלאָדיעס און מאַכן פון זיי יידישע ניגונים. קיין נאָטן האָט ער נישט געקענט, און דאָך האָט ער ארגאַניזירט אַ כאָר פון אַ פערציק משוררים און האָט אים דיריגירט. געוואויגט האָט ער אויף דער קאַטיקיוקע, צווישן די גויים, און האָט דאָרט געהאַט אַ קליינע אַלינעצע — אַ צושפרינג צו דער פרנסה. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער אוועקגעפאָרן קיין אמעריקע און איז אויך דאָרט געווען אַ חזן.

יאָשע חזן׳ס פאַרטרעטער, דער „אונטער־חזן״, איז געווען שלמה־חיים. זיין ווייב, די שלמה־חיימקע, האָט געהאַט אַ קליינע בעקעריי. איר ספעציאַליטעט איז געווען — קליינע, געשמאַקע ראַזעווע בריי־טלעך.

אַ באַווסטער בעל־תפילה איז געווען ר׳ שימשעלע מילניצער, וואָס האָט געהאַט די פרנסה פון מלמדות. ער איז געווען אַ דאַרער, שוואַכער יידל, האָט אָבער געהאַט אַ שטאַרקע אָנגענעמע שטימע און האָט זייער זיס געדאַוונט. ער האָט געהאַט אַ גוטע שמיעה און אַ זעלטן גוטן זיכרון, און אַזוי האָט ער אויפגעכאַפט און געבראַכט קיין האַראַדענקע אַ סך נייע ניגונים פון די רבישע הייף.

גוטע בעלי־תפילות און זינגער זענען געווען די צוויי ברידער יענקל און מאָטיע פילפל. די משפחה האָט געהאַט פון רוסלאַנד; אַז זיי זענען אַריבערגעקומען קיין עסטרייך און האָבן געוואָלט זיך בייטן דעם נאָמען, האָט זיי דער רבי געראָטן צו וויילן אַ העברעאישן נאָמען — פילפל (פעפער). זיי האָבן געהאַט אַ פרייליכע נאָטור און האָבן זיך אַסך באַטייליקט אין פורים־שפילן און „מכירת־יוסף״ שפילן. [יענקל פילפל איז אַלע זיינע יאָרן געווען פון די ערשטע חברים אין דער חברה־קדישא. ער האָט געהאַלטן דעם פינקס פונם בית־הקברות.]

מעכטעלע וואָוועס (מעכטעלע איוואַניר) איז געווען גאָר אַ גוטער בעל־תפילה מיט אַן אָנגענעמער טרילערנדיקער שטימע. ער האָט אויך געשטאַמט פון רוסלאַנד, איז געווען אַ קלוגער לעבעדיקער יידל, אָבער קיין הצלחה האָט ער נישט געהאַט. ער האָט געהאַט אַסך פרנסות, און פון אַלע איז קוים געווען פרנסה.

מאָטיע סוכער איז געווען באַקאַנט פאָר אַ גוטן בעל־תפילה. ער איז געווען אַ פיינער אייידעלער יונגערמאַן; זיין לעדער־געשעפט האָט געפירט די פרוי, און ער האָט מיינסטענס גלעזערנט אין קלויז.

אַ פרומער יידל און אַ גוטער בעל־תפילה איז געווען אייזיק מעלצער, פונם פאָאַ אַ סטאַליער. ער איז געווען אַ חבר אין „יד־חרוצים״ און האָט אַסך צייט אַוועקגעגעבן צו העלפן און שטיצן קראַנקע חברים פונם פאַראיין. ער איז אויך געווען אַ מיטגליד אין „ביקור־חולים״ און האָט בכלל אַסך גוטס געטון.

באַקאַנטע בעלי־תפילות זענען געווען זיידע אָפענבערגער און דודיע לאָזער. זיידע אָפענבערגער איז אין די יונגע יאָרן געווען אַ משורר ביים באַרימטן חזן קוואַרטין און פלעגט נאָכזינגען אַסך פון זיינע תפילות און ניגונים.

*

יעדע שיהל האָט פאַרשטייט זיך געהאַט אַ שמש, אָבער באַקאַנט אין דער גאַנצער שטאָט זענען געווען די צוויי שמשים דודיע „זעלנער״ און דויד־זרח. דודיע „זעלנער״ איז געווען אַ זעלענר אין די יונגע יאָרן, האָט זיך אויסגעצייכנט און האָט באַקומען אָפאַר מעדאַלן, מיט וועלכע ער פלעגט זיך אויספוצן ביי יעדער פאַראַדע. יעדן פרימאָרגן פלעגט ער קלאָפן אין די טירן און וועקן „לעבודת הבורא״. דויד־זרח איז געווען דער „סעקוועסטער״ פון דער קהילה, וואָס איז ארומגעגאַנגען מיטן בוך אויפמאַנען די קולטוס־שטייערן. „דויד־זרח׳ס בוך״ איז אויבערדעם געווען אַ שם־דבר אין שטאָט.

אַ באַקאַנטע פיגור אין שטאָט איז געווען דער אַלטער שמש „בונדזיער״. יעדן פרייטיק פלעגט ער ארומגיין אין אַלע עקן פין דער שטאָט מיט אַ בינטל פאַדעם און מיט אַ לאַנגן שטעקן, צו פאַרריכטן די „עירובין״ וואָס זענען צעריסן געוואָרן אין משך פון דער וואָך. ער איז שוין געווען זער אַלט (נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה) און האָט געהאַט צוגעגרייט פאַר זיך אויפן בית־עולם אַ „קרקע״ מיט אַ פאַרטיק אויסגעקריצטער מצבה, אין וועלכער ס׳האָט בלויז געפעלט דער טאָג פון דער פטירה.

אין די לעצטע יאָרן איז אהרון פאַלגער געווען דער שמש פון דער גרויסער שיהל און פון ביידע פלושן. ביי יעדער חתונה אין שטאָט איז ער געווען דער אויסרופער פון „דרשה־געשאַנק״. ער פלעגט יעדע מתנה אָפשאַצן מיט אַ צענפאַכן וועדט, און האָט אַזוי פרייליך געמאַכט דעם עולם ביי דער חתונה.

*

די חברה־קדישא לייט זענען דאָס רוב געווען בעלי־מלאָכות אָדער געשעפטסלייט, וואָס האָבן עס געהאַלטן פאַר

אַ מיצווה זיך צו פֿאַרנעמען מיט די נפטרים און זיי ברענגען צו קבר ישראל. באַקאַנטע חברה־קדישא לייט זענען געווען: יענקל פּילפל, ברוך־לייב גריידינגער, אַשר פּעטנער, פּישל וואַסער, יהושע צומער (יהושע בלומע־רחלס) און ישראל־מאיר צומער. ישראל־מאיר איז געווען צווישן די יידן וועלכע די רוסן האָבן אין יאָר 1915 געזומען צו דער תלייה, דער צענטער אין דער רייע. נאָכדעם ווי ניין יידן זענען אויפגעהאָנגען געוואָרן, איז אָנגעקומען אַ רוסישער קאָמאַנדאַנט און האָט געהייסן אָפּשטעלן דאָס הענגען. מען האָט אים ממש דעם שטריק פונם האַלדז אַראָפּגענומען, און ער פֿלעגט דערנאָך יעדעס יאָר אין דעם טאָג מאַכן זיך אַ „יאָרצייט". אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, אַ קורצע צייט נאָכדעם ווי די דייטשן זענען אַריינגעקומען, האָט זיך ישראל־מאיר אַליין דאָס לעבן גענומען. אַז מען איז געקומען אים אַרויסטרייבן פון דער דירה, האָט ער געזאָגט: אויב דאָס איז דער אָנהויב — וועלן מיר האָבן אַ מיאוסן סוף. און ער האָט זיך באַלד דערנאָך אַליין אויפגעהאָנגען.

דער קברן אין שטאָט איז אַסך יאָרן געווען אברהם פרישלינג — אברהם „ליאָפּע". דער עהאילף פונם קברן איז געווען מטות־לוי וויינצמאַן, אַלי וויינצמאַנס ברודער. אין די לעצטע יאָרן זענען געווען די קברנים נחמיה רייס און מעכעלע מאַרגענבעסער.

למדנים

דער גרעסטער למדן אין שטאָט אין פּריערדיקן דור, וואָס אַסך מענטשן האָבן אים נאָך געדענקט און דערמאָנט אין אונדזערע צייטן, איז געווען ר׳ משולם וואַגנער. ער האָט געהאַט סמיכות אויף רבנות, אָבער ער איז געווען אַ פֿאַרמעגלעכער ייד און האָט נישט געוואָלט זיין אַ רב און זיין אָפֿהענגיק פון קהל.

זיין אייניקל ר׳ חיים שניצער איז געווען דער גרעסטער למדן אין שטאָט אין אונדזערע צייטן. ער איז געווען אַן איידעם פונם רב ר׳ אלימלך אַשכנזי און האָט אויך געהאַט סמיכות אויף רבנות.

אין שטאָט זענען געווען נאָך אַ פּאָר למדנים, וואָס האָבן געלערנט תורה לשמה און זענען געווען בקי אין ש״ס און פּוסקים. מיר וועלן דאָ דערמאָנען אַ טייל פון זיי.

צווישן די גרויסע למדנים האָט זיך געריכטן ר׳ שלמה שטרייט. ער איז געווען דער ראש פון דער „חברה תלמוד תורה" און צו אים פלעגן גמרא־מלמדים קומען פֿאַרהערן זייערע תלמידים. אַ גרויסער למדן און אַ פֿאַרמעגלעכער ייד איז געווען ר׳ וועלוול זיידמאַן. אויך ר׳ לייבעלע קאַרן, דער אייגענטימער פון אַן אייזן־געשעפט אין מיטן שטאָט, האָט זיך געריכטן פּאָר אַ גרויסן למדן. געווען אויך אַפֿאָר למדנים, וואָס האָבן שווער געקעמפט פֿאָר דער פֿרנסה און האָבן דאָך געפונען צייט תורה צו לערנען. אַזעלכע למדנים זענען געווען נחום שפּונד, וואָוע קימעל און זעליג אַלטערהאָנד.

נחום שפּונד איז געווען דער עלטסטער זון פון נתן שפּונד. ער איז געווען אויף אַזוי וויים אַ למדן, אַז ער האָט זיך פֿאַרמאָסטן צו פּירן ויכוחים מיט ר׳ חיימל שניצער, וואָס האָט געדאַוונט גלייך ווי ער אין בית־המדרש.

וואָוע קימעל האָט געהאַט אַ קליין געוועלבל נישט וויים פון ד״ר קאַנאַפּאָס. זיין ספעציאַליטעט איז געווען — ריינער בינער־האַניג, וואָקס און וואַקסענע ליכט. ער איז געווען אַ שטילער באַשיידענער ייד מיט עטלעכע קינדער אין שטוב, און איז געווען באַוואוסט פֿאַר אַ למדן.

דער דריטער וועלכן מיר ווילן דערמאָנען איז געווען דער קדוש זעליג אַלערהאַנד. ער איז געווען אַן אַלטער בחור — אין יענע יאָרן גאָר אַ זעלטענע זאַך — און אַ למדן מיט אַ שאַרפן מוח. בייַ דער צווייטער רוסישער אינוואַזיע איז ער געווען אין דער גרופּע יידן וועלכע די רוסן האָבן אומזיסט באַשולדיקט מיט שפּיאָנאַזש פֿאַר עסטרייך. ניין יידן זענען דעמאָלט אויפגעהאָנגען געוואָרן אין מיטן גאָס, און זעליג אַלערהאַנד איז געווען איינער פון זיי.

מלמדים

אין אָנהויב פונם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, און אפילו נאָך פריער, איז אין עסטרייך יעדער געווען פֿאַרפליכטעט צו שיקן די קינדער לערנען אין די אַלגעמיינע פֿאָלקסשולן. אָבער דער עיקר איז דאָך געווען — דאָס לערנען אין חדר, בייַם מלמד. און מלמדים זענען געווען פֿאַרשידענע: דרדקי מלמדים, מלמדים פֿאַר חומש מיט רש״י און „פסוק" (נ״ך), און גמרא־מלמדים.

דער אַלגעמיין באַקאַנטער דרדקי מלמד, וואָס האָט אויך געהאַט די גרעסטע צאָל תלמידים, איז געווען מנשה מלמד (מנשה האָרן). אָנדערע דרדקי מלמדים זענען געווען מענדעלע „חאַנפּיע" און „דער אָבערטינער מלמד" (שפּיגלער). מענדעלע „חאַנפּיע" איז געווען אַ טיפּישער דרדקי מלמד — אַפילו אַ ציג איז געווען בייַ אים אין חדר.

העכערע מלמדים, מלמדים פון חומש און „פסוק", זענען געווען עטלעכע. יעדער אין אָן אָנדערער מדרגה. די מער באַקאַנטע זענען געווען: אברהמעלע מלמד, מרדכי „פּופּיק", יונה מלמד (ליבמאַן) און יהודה „בזשאַר" (טויבר).

יהודה „בזשאַר" האָט מען געהאַלטן פֿאַר אַ גוטן און זער אַ שטרענגן מלמד, וואָס לאָזט זיינע תלמידים „פילן דעם קאַנטשיק". יונה מלמד איז געווען אַביסל באַאייַנפלוסט פון די נייע מעטאָדן און האָט זיך געפּירט מער מאָדערן — ער האָט איינגעפּירט אין חדר שולבענק און פּויזעס, ענלעך ווי אין די שולן. פֿאַר אַ גאָר פֿאַרגעשריטענעם מלמד האָט מען געהאַלטן נטע כ״ק. אויך בייַ אים האָט מען געלערנט חומש מיט רש״י און „פסוק", און אָלץ פֿאַרטייטשט אויף יידיש, אָבער דערבייַ האָט מען אויך געלערנט דקדוק און העברעאיש.

דער עלטסטער און גרעסטער גמרא מלמד איז געווען ר׳ קלמן־שמואל. בייַ אים האָט מען געלערנט נישט סתם גמרא, נאָר גמרא מיט תוספות. די בעסטע לערנער אין שטאָט זענען געווען זיינע אַמאָליקע תלמידים.

לערערס

די לערערס פון דער יידישער פֿאָלקס־שול, פון דער באַראָן הירש שול, זענען בדרך כלל נישט געווען קיין האָרא־

דענקער און האָבן געהאַט גאָר אַ קליינעם באַריר מיט די ארטיקע יידן. עס זענען געווען בלויז צוויי אויסנאַמען. זיינוול וויזעלבערג, ר׳ אַלתר וויזעלבערגס אַ קרוב, איז געווען דער לערער פון רעליגיע און העברעאיש. ער האָט זיך געפירט יידישלעך, האָט געטראָגן אַ בּאָרד און האָט געדאָווענט יעדן שבת אין ציון־פּאַריין. אַ צווייטער לערער, אַלפרעד נאַרד, איז געווען אן אייידעם פון יעקיל פייער און איז געבליבן אַ האָראָדענקער. נאָך דער ערשטער מלחמה, אז די באַראָן הירש שול האָט שוין נישט עקזיסטירט, איז ער געווארן לערער פון רעליגיע אויפן אָרט פונם לערער דרעטלער, וועלכער איז געשטאַרבן פון אַן עפּידעמיע אין דער צייט פון דער מלחמה. אין דער אַלגעמיינער פאַלקסשול איז אויסער דעם לערער פון רעליגיע דרעטלער געווען בלויז איין יידישער לערער — ציפּערבלאַט.

*

די העברעאישע שול איז געגרינדעט געווארן אין יאָר 1907. די ערשטע צוויי לערער, ריראַכאָווסקי און דערנאָך הירשפעלד, זענען פאַרבליבן אין שטאָט בלויז אַ קורצע צייט פון צוויי אָדער דריי סעמעסטער. ערשט דער דריטער לערער, יהודה גאָלדשטיין, איז פאַרבליבן אין שטאָט אַפּאָר יאָר, און גלייכצייטיק מיט אים האָט די שול געהאַט אַן ארטיקן לערער, ישעיה־איציק בעקער. בעקער איז געווען זער אַ טאַלאַנט־פולער לערער. אין דער צייט פון דער מלחמה האָט ער זיך באַזעצט אין קאַרלסבאַד און איז דאָרט פאַרבליבן אויך נאָך דער מלחמה. אין יאָר 1939 האָט ער באַווּיזן רעכטצייטיק צו אַנטלויפן פון דאָרט און איז געקומען קיין ארץ ישראל, אָבער ליידער האָט ער דאָ נישט לאַנג געלעבט. ער איז געשטאָרבן אין תל־אביב אין יאָר 1944.

אין די יאָרן נאָך דער וועלט־מלחמה האָבן זיך די העברעאישע לערער אָפּטמאָל געביטן; בלויז איינער איז געבליבן זיצן אין שטאָט די גאַנצע צייט — דער לערער בנימין קאַרן. ער איז געווען אַ מוסטער פון אַ איבערגעבענעם העברעאיסט, האָט געריבט העברעאיש מיט זיינע קינדער, און זיין זון טוביה קאַרן איז געווען טעטיק אין דער ציוניס־טישער יוגענט און אין דעם יידישן בית־יתומים, וועלכער האָט עקזיסטירט גאָר אַ קורצע צייט פאַרן אומקום. קאַרן מיט זיין גאַנצער משפחה זענען אומגעקומען אין האָראָדענקע.

דער צווייטער העברעאישער לערער, וועלכער איז געבליבן אויף אייביק פאַרבונדן מיט האָראָדענקע, ווייל דאָרט האָט ער צולעצט געלעבט און דאָרט איז ער אומגעקומען, איז געווען דער לערער און פאָעט יצחק בערגער. אונטער זיין לייטונג האָט זיך די שול שיין אנטוויקעלט. ער האָט געווואוסט ווי משפּיע צו זיין אויף זיינע שילער, זיי זאָלן אויסדריקן זייערע געדאַנקען און געפילן אין העברעאיש, אין גענדיכט און אין פראָזע, און האָט די אויסדרוויילטע ארבעטן בעהאַלטן דרוקן אין באַזונדערע בראָשורן, וואו ער האָט אויך בעהאַלטן דעלט פאַרשידענע פראָבלעמען פון יידישער דערציאונג. בערגער איז אומגעקומען אין האָראָדענקע, בלויז זיין פרוי ריווע בערגער האָט באַוויזן זיך צו ראַטעווען.

די יידישע שול איז געווען דער יינגסטער אינסטיטוט פאַר יידישער דערציאונג אין אונדזער שטאָט, אָבער אין די צוואַנציק יאָר פון איר עקזיסטענץ איז זי געווארן אַ גאָר וויכטיקער פאַקטאָר אין יידישן לעבן פון דער שטאָט. אירע גרינדער און אירע ערשטע לערער זענען געווען די עסקנים פונם „בונד״, אייזיק פינק, יאָסל כ״ץ און אַנדערע, וועלכע האָבן אויף זיך גענומען די אויפגאָבע צו פאַרשפרייטן יידישע קולטור׳ צווישן די פאָלקמאַסן. צווישן די לערער אין דער לעצטער צייט ווערן דערמאָנט צוויי לערערס פון האָראָ־דענקע, וועלכע דער „בונד״ האָט געלאָזט אויסבילדן אין ווילנער יידישן סעמינאַר, טעל כתבן און קריינטשע שטיינער. אויסערדעם ווערן דערמאָנט יהודה־הערש סאָבעל און צוויי לערער וועלכע זענען געשיקט געווארן פון ציש״א — וווייסבערג און בוים.

משכילים און כלל־טוער

די השכלה באַווען־גונג, וואָס איז צו אונדז אין שטאָט שפּעט דערגאַנגען, ערשט צום ענדע פונם ניינצענטן יאָר־הונדערט, האָט אַרייַנגעבראַכט אַ ראַדיקאַלע ענדערונג אין צוגאַנג צו אַלע פראַבלעמען פונם לעבן און פון דער גאַנצער שאַפט. די כלל־טוער אין אַנהויב פונם 20־טן יאָרהונדערט זענען געקומען מיינסטענס פון צוויישן די געווענדע משכילים, און זיי מוזן דאָר־בער דערמאָנט ווערן צוזאַמען, אין דעמ־זעלבן קאַפּיטל.

דער ערשטער משכיל אין האָראָדענקע, וואָס האָט געוואָגט עפענטלעך ארויסצוגאַנג זיינע אפּיקורסישע מיינונגען, איז געווען חיים־לייב האַלפערן. אַרום אים האָט זיך צונויפגעקליבן אַ גרופּע אַנהענגער, וואָס האָבן געזען אין אים זייער גייסטיקן אַנפירער. קיין סך ווייטער מיר הייבט נישט וועגן אים. מיר וויסן בלויז אַז ער איז געווען אַ לערער פון תנ״ך און פון דייטש ביי אונדז אין שטאָט. ביז עס איז אים נמאס געווארן צו ווערן פאַרפאָלגט פון די פרומע קריזין, און ער איז אַוועק אין שוואַבישן דאָרף רודאָלפסדאָרף און האָט דאָרט געפּעפענט אַ געוועלבל. ער איז גאָנץ יונג געשטאָרבן, און פאָרן טויט האָט ער זיך געהייסן צוריקפירן קיין האָראָדענקע, ווייל ער האָט געוואָלט שטאָרבן צווישן יידן. ער האָט אַרויסגעגעבן אַ ספר געשריבן אין משכיליש־ן סטיל, אָבער מיר האָבן ליידער קיין שום פרטים וועגן זיין אינהאַלט.

ר׳ אלתר וויזעלבערג, פון די עלטסטע משכילים אין שטאָט אין אַנהויב פונם איצטיקן יאָרהונדערט, איז געווען אַ בעשיי־דענער מענטש און זער געבילדעט און האָט זיך געפירט גאָנץ יידישלעך. ער איז געווען אַ וואַרעמער ציוניסט און איז יאָרן־לאַנג געשטאַנען בראש פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע „בני ציון״. ער איז געווען פון די ערשטע וואָס האָבן געשיקט די קינדער שטודירן אין דער פרעמד. זיינע ביידע זין האָבן אויסגעשטודירט אויף אינזשינערן.

זיין יינגערער פרייַנט און פאַרטיי־חבר, שמואל יצחק לינדענבערג, איז אין די יונגע יאָרן געווען אַ נאָענטער פרייַנט פון חיים־לייב האַלפערן. ער האָט אין זיך אויפגענומען האַלפערנס אידעען, אָבער געפירט האָט ער זיך לויט דעם

אַלגעמיינעם טראַדיציאָנעלן שטייגער. ער איז געווען פון די ערשטע חברים אין ציון־פאַראיין און האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין דער גרינדונג פון דער ערשטער העברעאישער שול אין יאָר 1907. אין די יאָרן 1925—1926 איז די גאַנצע משפחה אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל. ער איז געשטאָרבן אין תל־אביב אין יאָר 1954.

א נאָענטער פריינט פון שמואל יצחק לינדענבערג איז געווען הערש בירנבוים. ביידע זענען זיי געווען האַלפערנס תלמידים, און ביידע האָבן זיך באַטייליקט אין דער ציוניסטישער שער טעטיקייט. בירנבוים איז געווען א בולטע פערזענלעכקייט אין האָראָדענקע, ווייל כמעט צו ידדער פראָגע האָט ער געהאַט זיין אייגענעם אַריגינעלן צוגאַנג. בעיקר איז ער געווען א גרויסער נאַטור־פריינט, און האָט שטאַרק געגליבט אין נאטירלעכע היילי־מעטאָדן. לויט ווי מען גיט איבער, איז ער אומגעקומען ביי דער ערשטער אקציע.

הערשל פרעמינגער האָט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געהערט צו די יינגערע ציוניסטן, אָבער ער האָט זיך באַצויגן צום ציוניזם ערנסטער ווי אַלע זיינע חברים. ער האָט גיך אויפגעהערט אַקטיוו צו אַרבעטן אויף דער ערשטער העברעאישער שול, האָט זיך אויפגעהויבן פון דער ייִדישער ליטעראַטור, ווי אויך אין דער ייִדישער פּרעסע, און איז אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1907. ווען ס'האָט זיך געגרינדעט די העברעאישע קינדערגאָרטן אונטער דער לייטונג פון ציופע שערצער. אין דער צייט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז זי געווען טעטיק אין העברעאישן שול־קאָמיטעט. בערך אין יאָר 1932 האָט זי זיך באַטייליקט אין דער גרינדונג פון א פּאָר־שול פאַר מיידלעך, וואו מען האָט געלערנט צושניידן און נייַען. די שול האָט געהאָט א גוטען נאָמען, אָבער זי האָט נישט באַקומען קיין פאַסיקע אונטער־שטיצונג און האָט זיך געמוזט פארמאַכן נאָך א קורצער צייט.

ציופע אייזמאַן איז געווען צווישן די 2500 יידן וועלכע זענען דערשאָסן געוואָרן אין סעמאַקאָוויץ ביי דער ערשטער אקציע. בדרך נס איז זי לעבן געבליבן; האָט זיך אריסגעטראַטעוועט פונם גרוב און איז צוריקגעקומען קיין האָראָדענקע (נאָך פיר פרויען האָבן זיך אַוויי אַריסגעראַטעוועט). זי איז געווען מיט איר מאַן אין געטא פון קאָלאָמיי, איז פון דאָרט אַנטלאָפן און האָט קעגן א יאָר געארבעט צוואַנגסאַרבעט אין לאָגער „יאַנאָווסקא" אין לעמבערג. אין נאָוועמבער 1943, בשעת דער טראָגישער ליקווידירונג פונם אַרבעטס־לאָגער, זענען אומגעקומען אַלע וואָס האָבן דאָרט געארבעט און צווישן זיי אויך ציופע אייזמאַן.

*

מיר ווילן דאָ דערמאָנען דריי יידן, כמעט די אינציקע פונם „מיטלשטאַנד" וואָס זענען געפאָרן קיין ארץ־ישראל אין די ערשטע יאָרן נאָך דער וועלט־מלחמה מיט דער כוונה זיך איינצוארדנען אין לאַנד און צו פאַרבלייבן. צוויי פון זיי, יענקל ראָט און נטע שעכטער, האָבן נישט מצליח געווען, זענען צוריקגעקומען קיין האָראָדענקע און זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע. דער דריטער, יעקב פרעשל, איז פאַרבליבן אין לאַנד, אָבער אים איז נישט באַשערט געווען דאָ לאַנג צו לעבן.

יעקב פרעשל איז געקומען קיין האָראָדענקע בערך אין יאָר 1922 (ער איז געווען יידל עקערלינגס איידעם). אין אַ קורצן צייט האָט ער זיך באַזעצט אין לעמבערג, אָבער נאָך דער מלחמה איז ער צוריקגעקומען און געבליבן א האָראָדענקער. ער איז געווען טעטיק בעיקר אין העברעאישן שול־קאָמיטעט, אַמאָל אויך אַלס וויצע־פּרעזעס פונם ציון־פאַראיין און אַלס ציוניסטישער פאַרטרעטער אין קולטוס־ראָט. אין די דרייסיקער יאָרן האָט ער זיך באַטייליקט, צוזאַמען מיט ד"ר מענש און יענקל ראָט, אין דער גרינדונג פון דער קאָאָפּעראַטיווער קרעדיט־באַנק. אין אויגוסט 1942, וועו די דייטשן האָבן ליקווידירט דאָס האָראָדענקער געטא, איז בן־ציון אייזמאַן מיט זיין פרוי געווען צווישן די לעצטע האָראָדענקער יידן וואָס זענען דעפּאָרטירט געוואָרן אין קאָלאָמייער געטא. א קורצע צייט שפּעטער איז ער ביי אַן אקציע פאַרשיקט געוואָרן קיין בעלזעץ, אין פאַרניכטונגס־לאָגער.

זיין פרוי ציופע. הערשל שערצערס טאָכטער, איז געווען א כלל־טוּערין פון די יינגסטע יאָרן. אין יאָר 1907, וועו ס'האָט זיך געגרינדעט די העברעאישע קינדערגאָרטן אונטער דער לייטונג פון ציופע שערצער. אין דער צייט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז זי געווען טעטיק אין העברעאישן שול־קאָמיטעט. בערך אין יאָר 1932 האָט זי זיך באַטייליקט אין דער גרינדונג פון א פּאָר־שול פאַר מיידלעך, וואו מען האָט געלערנט צושניידן און נייַען. די שול האָט געהאָט א גוטען נאָמען, אָבער זי האָט נישט באַקומען קיין פאַסיקע אונטער־שטיצונג און האָט זיך געמוזט פארמאַכן נאָך א קורצער צייט. ציופע אייזמאַן איז געווען צווישן די 2500 יידן וועלכע זענען דערשאָסן געוואָרן אין סעמאַקאָוויץ ביי דער ערשטער אקציע. בדרך נס איז זי לעבן געבליבן; האָט זיך אריסגעטראַטעוועט פונם גרוב און איז צוריקגעקומען קיין האָראָדענקע (נאָך פיר פרויען האָבן זיך אַוויי אַריסגעראַטעוועט). זי איז געווען מיט איר מאַן אין געטא פון קאָלאָמיי, איז פון דאָרט אַנטלאָפן און האָט קעגן א יאָר געארבעט צוואַנגסאַרבעט אין לאָגער „יאַנאָווסקא" אין לעמבערג. אין נאָוועמבער 1943, בשעת דער טראָגישער ליקווידירונג פונם אַרבעטס־לאָגער, זענען אומגעקומען אַלע וואָס האָבן דאָרט געארבעט און צווישן זיי אויך ציופע אייזמאַן.

*

מיר ווילן דאָ דערמאָנען דריי יידן, כמעט די אינציקע פונם „מיטלשטאַנד" וואָס זענען געפאָרן קיין ארץ־ישראל אין די ערשטע יאָרן נאָך דער וועלט־מלחמה מיט דער כוונה זיך איינצוארדנען אין לאַנד און צו פאַרבלייבן. צוויי פון זיי, יענקל ראָט און נטע שעכטער, האָבן נישט מצליח געווען, זענען צוריקגעקומען קיין האָראָדענקע און זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע. דער דריטער, יעקב פרעשל, איז פאַרבליבן אין לאַנד, אָבער אים איז נישט באַשערט געווען דאָ לאַנג צו לעבן.

יעקב פרעשל איז געקומען קיין האָראָדענקע בערך אין יאָר 1922 (ער איז געווען יידל עקערלינגס איידעם). אין

האָראָדענקע איז ער געווען פון די טעטיקסטע חברים אין דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע.

יענקל ראָט און נטע שעכטער זענען געפאָרן קיין ארץ־ישראל בערך אין יאָר 1926 און האָבן אויפגעשטעלט אַ פאַבריק פון געבערנטע ציגל נישט וויים פון פתח־תקוה. ליידער האָט די פאַבריק נישט געקאָנט עקזיסטירן, האָבן זיי געמוזט זי פאַרקויפן און האָבן דערביי פאַרלוירן כמעט אַלץ וואָס זיי האָבן אינוועסטירט.

✶

מיט עטלעכע וועכטער ווילן מיר דאָ דערמאָנען צוויי האָראָדענקער יונגעלייט. וואָס האָבן וויים פון האָראָדענקע, יעדער אויף זיין אופן, העלדיש געלעבט און זענען טראָגיש אומגעקומען. איינער איז יעקב עדעלשטיין, פון די ציוניס־טיש אָנפירער אין דער טשעכאָסלאָוואָקיי, וואָס איז אומגע־קומען מיט זיין משפחה אין אוישוויץ; דער צווייטער איז דוב כהן, איינער פון די קאָמאַנדאַנטן פון אצ"ל (אירגון צבאי לאומי), וואָס איז געפאַלן אין ארץ־ישראל בשעת דער אצ"ל האָט אויפגעבראָכן דעם קערקער פון דער מאַנדאַט־רעגירונג אין עפּו. [אַן אויספירלעכע באַשרייבונג פון זייער לעבן און ווירקן וועט געגעבן ווייטער אין אַ ספּעציעלער רשימה אין דעם בוך].

✶

„דער יידישער אַרבעטער־בונד" — אָדער בקיצור דער „בונד" — האָט זיך איינגעוואָרצעלט ביי אונדז אין שטאָט ערשט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. די ערשטע אָנפירער זענען געווען אייזיק פינק, אַשר שטרייט, יאָסל כ"ץ, אפרים פעטנער, שיינדל פעטנער (פאַדוויסאָקער), ברוך־איצק שפּי־רער, יהודה־הערש סאָבעל, הערש שעכטער, און אַנדערע. פון זיי אַלע זענען געבליבן לעבן בלויז אייזיק פינק און ברוך־איציק שפירער, וועלכע געפינען זיך אין אַמעריקע און זענען גאָר שטאַרק טעטיק אין דער האָראָדענקער לאַנדסמאַנשאַפט און אין בונד־קאָמיטעט. צוויישן די פירער פונם „בונד" אין די שפּעטערע יאָרן וועלן דערמאָנט: נחמן אַגאַטשטיין, אַברהם שניידערמאַן, הערש בערנשטיין, טויבע בערנשטיין, עטל כתבן, קריינטשע שטיינער און משה שיפּטער.

דער „בונד" האָט אַסך אויפגעטון אין אַרגאַניזירן דעם „פּראָלעטאַרישן" טייל פון דער שטאָט, לוין־אַרבעטער און קליינע בעלי־מלאכות. ער האָט אין זיי געפלאַנצט און דער־וועקט דעם קלאַסן־באַוואוסטזיין און דערווייטערט זייער האָריזאָנט דורך זיין קולטורעלער טעטיקייט. דאָס וויכטיקסטע וואָס דער „בונד" האָט אויפגעטון איז געווען די גרינדונג פון דער יידישער שול. אָשר שטרייט און יאָסל כ"ץ, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער גרינדונג פון דער שול, זענען אויך געווען די ערשטע פרייוויליקע לערער. שפּעטער האָט די שול באַקומען דעם נאָמען „אברהם רייזין שול", ס'האָט זיך געשאַפן אַ קאָמיטעט אויפצושטעלן אַ הויז פאַר דער שול, און מיט הילף פון די אַמעריקאָנער לאַנדסלייט האָט מען אויסגעבויט אַ שול און אַ קולטור־צענטער פאַר דער פאַרטיי. (די גרינדונג פון דער יידישער שול איז אויספירלעך באַשריבן געווארן אין די זכרונות פון אייזיק פינק אין דעם בוך).

מיר ווילן דאָ דערמאָנען אַ ייד פון דער עלטערער גענע־ראַציע, וואָס נישט זיינדיק אַליין קיין פראָלעטאַריער האָט ער אַלעמאָל געפילט זיך ווי אייניער פון זיי. חיים טויבער (טאובער), אַ יינגערער ברודער פון יהודה „בושאַר", האָט געהאָנדעלט מיט פיש, אָבער ער איז אַלעמאָל געווען דער ערשטער, וואָס האָט אויפגעהויבן זיין שטים קעגן יעדן אומרעכט, וואָס האָט געטראָפן אייניעם פון די אָרעמע אַרבעטנ־דיקע מאַסן.

✶

עס זענען געווען אין שטאָט אַ פאָר משכילים, וואָס זענען נישט געווען קיין כלל־טוער, און פון זיי וועלן מיר אויס־רעכענען בלויז דריי: מאיר שלאָם, נחמן שטערנהעל און שלמה העלער.

מאיר שלאָם איז געווען אַ ייד מיט אַ שאַרפן מוח, אַ למדן און אַ משכיל. געווען איז ער אַ בוכהאַלטער און האָט געפירט די ביכער ביי איינעם פון די שטעטישע גבירים. ער איז געווען אַ בן־בית אין די פרומע קרייזן און אין די ציוניסטישע קרייזן. צווישן ציוניסטן — האָט ער געהאַלטן מיט די פרומע, צווישן די פרומע — האָט ער געהאַלטן מיט די ציוניסטן.

נחמן שטערנהעל איז אין די יאָרן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען אַן עלטערער ייד מיט אַ לאַנגער און ווייסער באָרד. פונדעסטוועגן פלעגט ער יעדן שבת פרנאַכט קומען אין ציון־פאַראיין, אפילו אַן דעם שטריימעל, און זיך אַוועק־זעצן לייענען די דייטשע צייטונגען.

שלמה העלער איז געווען אַ ייד אַ „בעל מוח". ער איז געווען קינדערלאָז, און די פרנסה־געבערן איז געווען בעיקר זיין ווייב. ער אַליין האָט זיך פאַרנומען מיט געבן „שטונדן" און מיט בוכהאַלטונג. אַ צייט לאַנג איז ער געווען דער „קאָרעספּאָנדענט" פונם „לעמבערגער טאָגעבלאַט" ביי אונדז אין שטאָט.

אַ האָראָדענקער, אין אַ געוויסער מאָס, איז געווען דער משכיל יהודה כהן, דער גוטבאַזיצער פון סטעפאַנאָוו. געשטאָמט האָט ער פון אַזיאַראַן: זיין ברודער ד"ר דויד כהן איז געווען אַדוואָקאַט אין האָראָדענקע, און ער אַליין פלעגט אויך אָפטמאָל קומען אין שטאָט אַריין, און איז געווען גוט באַקאַנט אין שטאָט פאַר אַ שרייבער און אַ משכיל.

שרייבער און קינסטלער

צו די שרייבער און כלל־טוער וואָס האָבן געווירקט און זענען באַקאַנט געווארן אויסער האָראָדענקע געהערט שמואל־אַבא סופר, פינחס דעם גבאי'ס אַ זון. זיין טעטיקייט אַלס שרייבער און זשורנאַליסט אין טשערנאָוויץ וועלן דערמאָנט אין דעם היסטאָריש־ליטעראַרישן איבערבליק פון ד"ר געלבער. דאָ וועלן מיר ברענגען בלויז אַ קורצע אָפשאַצונג וועגן דעם פלאָץ וואָס ער האָט פאַרנומען אין דער יידישער ליטעראַטור, געשריבן פונם יידישן שרייבער יצחק פאַנער, וואָס האָט געלעבט מיט אים אין טשערנאָוויץ אין דער לעצטער תקופה פון זיין לעבן:

„מיט סופר'ס אויפטרעטן אויף דער טשערנאָוויצער יידישער קולטור־אָרענע אַנטשטייט די מאָדערנע יידישע קול־

טור און ליטעראטור פון דעם נאָך־מלחמהדיקן „גרויס־רומעניע", און מיט זיין אַוועקגיין גייט זי אונטער. זיין טראַגישער טויט ווערט נאָך טראַגישער דערמיט וואָס ער, וואָס האָט העכער צוואַנציק יאָר מכניס־אורח געווען אין זיינע וואָכנבלעטער דעם רוב יידישע שרייבער פון עלטערן דור אין רומעניען, און האָט אַנטדעקט און אויסגעכאַווען יונגע טאַלאַנטן — ער אַליין האָט נישט צוריקגעלאָזט קיין אייניציקן בוך. די אַלע קריטישע אַרטיקלען, לידער, איבערדיכטונגען און מעשהלער, וואָס ער האָט אין די ערשטע יאָרן פארעפנט־לעכט, האָט ער שפעטער — ווי ד״ר שלמה ביקל דריקט זיך אויס אין זיין עסיי איבער ש. א. סופר — ׳פֿאַרביטן אויף זשורנאַליסטישע און ארגאַניזאַטאָרישע האָראָוואַניע אַרום זיינע „טשערנאָוויצער בלעטער״.׳ ער האָט אַלץ איבערגעלאָזט, ווייל אַ חוץ רעדאַקציאָנאַלע, זשורנאַליסטישע, ארגאַניזאַטאָרישע און פעדאַגאָגישע ארבעטן (סופר איז אויך אַסך יאָרן געווען לערער אין די יידישע פֿראַפעסיאָנעלע אוונט־שולן) — אַ חוץ דעם אַלעם האָט אים פאַרשלונגען די הילפּס ארבעט פון דזשוינט. סופר האָט פשוט נישט געהאַט קיין מינוט צייט פאַר זיך אַליין. וואָלט מען זיך אין אַ נאָרמאַלער וועלט (נאָרמאַלער יידישער וועלט) געקענט כאָטש דערמיט טרייסטן, אַז דער יונגער יידישער ליטעראַריישער דור, וואָס סופר האָט דער־צויגן, דער נאָכוואוקס וואָס ער האָט איבערגעלאָזט — דאָס איז זיין וועלק, זיין לעבנס־ווערק. קאָן מען זיך אויך דערמיט נישט טרייסטן, ווייל צוואַמען מיט סופרן איז אויך אומגעקומען דער רוב פון דער יידישער יוגנט, די וואָס האָבן געדאַרפט ווערן רינגען אין דער גאָלדענער קייט פון יידישער המשכדי־קייט. אויך זיי זענען געשטאַרבן אַ יידישן מאַרטירער־טויט, זענען אומגעקומען (מיט מאַנגאָרס ווערטער) „נאָך איידער דער קאָרן איז צייטיק געוואָרן״, און יעדער פון זיי האָט מיטגעגנומען אין זיין אומבאַקאַנטן קבר ניט נאָר זיין אייגן, נאָר אויך סופרס נישט דערזונגען ליד.״

*

האָראָדענקע האָט אויך אַרויסגעגעבן צוויי קינסטלער, וואָס זענען באָרימט געוואָרן אויף די ביהנען פון דער גרויסער וועלט: אירענאַ פּפּיפער־לאַקס און אַלעקסאַנדער גראַנאַך. אירענאַ פּפּיפער איז געווען אַ טאַלנטער פונם האָראָדענקער געריכטבאַאַמטן פּפּיפער, און זי איז געוואָרן אַ באַקאַנטע זינגערין אין דער וויניער אָפּערע. אין דער צייט צווישן דער ערשטער און צווייטער וועלט־מלחמה האָט זי אויך געמאַכט אַ באַזוך אין האָראָדענקע און איז אויפגעטרעטן אין סאַקאַל־זאַל. שפעטער האָט זי אויך געמאַכט אַ באַזוך אין ארץ־ישראל.

אַלעקסאַנדער גראַנאַך, דער האָראָדענקער בעקער־ייִנגל, איז געוואָרן אַ וועלט־באַרימטער שוישפּילער אויף דער דייטשער און דערנאָך אויף דער ענגלישער ביהנע (אין אַמעריקע). ער איז אויך געווען אַ באַקאַנטער פילם־שוישפּי־לער. ער איז יונג געשטאָרבן אין ניו יאָרק אין 1945, און האָט איבערגעלאָזט אַ וויכטיק אויטאָביאָגראַפיש ווערק — ׳אָט גייט אַ מענטש׳. אין יאָר 1918 איז ער געווען אין האָראָ־דענקע, און זיין באַזוך האָט שטאַרק באַווירקט דאָס אַנטשטייַן פון דראַמאַטישע צירקלען. די קאַפּיטלען פון זיין בוך, וואָס ענטהאַלטן זיינע זכרונות פון האָראָדענקע, זענען איבער־געדרוקט געוואָרן דאָ אין יזכור־בוך.

פֿרויען כלל־טוערנס

צו דעם קאַפּיטעל וועגן משכילים און כלל־טוער ווילן מיר צוגעבן די נעמען פון עטלעכע כלל־טוערנס. אונטערן איינפלוס פון דער באַוועגונג פאַר פרויען־עמאַנציפּאַציע האָט זיך געגרינדעט ביי אונדז אין שטאָט אין יאָר 1911 אַ פרויען־פאַראיין מיטן נאָמען „דבורה״, וואָס זיין צוועק איז געווען נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע ארבעט. די גרינדער זענען געווען: בערל זייפערס פרוי, בערל שפּירערס פרוי, צביה הערמאַן (שפּעטער צביה בעקער), ציפּע שערצער, אסתר מערבוים און אַנדערע. שפּעטער איז אַנטשטאַנען אַ באַזונדערע ארגאַ־ניזאַציע פון ציוניסטישע פרויען — „וויצו״. אויסערדעם זענען געווען, ווי אין יעדער יידישער שטאָט, נשים צדקניות, פרומע וואוילע יידענעס, וואָס האָבן זיך אַלע זייערע יאָרן אָפּגעגעבן מיט צדקה־טון. פון זיי געדענקען מיר בעיקר „די בן־ציונעכע״, בן־ציון דינערס ווייב, וואָס האָט אַלעמאָל געזאַמעלט געלט פאַר צדקה, און בעיקר פאַר „הכנסת כלה״, פאַר ארעמע עלענדע מיידלער.

דאָקטוירים

פון די פרייַע באַרופן זענען געווען ביי אונדז אין שטאָט בעיקר דאָקטוירים און אַדוואָקאַטן, פרשטייַ זיך — מער אַדוואָקאַטן ווי דאָקטוירים.

דער ערשטער און עלטסטער יידישער דאָקטאָר ווען מיר, די קינדער פון דער איצטיקער ענעראַציע, האָבן געקענט, איז געווען ד״ר קאַנאַפּאַס. ער האָט זיך באַזעצט אין האָרא־דענקע באַלד נאָכדעם ווי ער האָט געענדיקט דעם אוניווער־זיטעט אין ווין און איז געבליבן אַלע יאָרן אַ האָראָדענקער. ער איז געווען אַנגענומען ביי דער יידישער באַפעלקערונג, און איז אויסגעדעם געווען דער דאָקטאָר פון דער קראַנקען־קאַסע און פונם ערליכע. זיינע ביידע זין האָבן אויך שטו־דירט מעדיצין. דער עלטערער, גוסטאַוו, איז געווען אַרצט אין טלוסטע און האָט דאָרט ממש אומזיסט קורירט זיינע אַרעמע פּאַציענטן. ער איז אויך געווען באַוואוסט פאַר אַ ציוניסטישן טוער. אין דער צייט פון אַ טיפוס־עפּידעמיע אין יאָר 1925 האָבן אַלע דאָקטוירים פאַרלאָזט די שטאָט, בלויז ער איז געבליבן און האָט זיך ממש מוסר־נפש געווען פאַר די קראַנקע, ביז ער איז אַליין קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און איז געשטאָרבן. די גאַנצע שטאָט האָט אים מלווה געווען, און געזאָגט האָט מען, אַז פאַר אים האָט בלויז ר׳ פינחס כאַדאַראָוער, דער באַליבטער רב פון טלוסט, זוכה געווען צו האָבן אַזאַ לוויה און אַזוי באַטרויערט צו ווערן.

*

אַ צייטגענאָסע פון ד״ר קאַנאַפּאַס און זיינער אַ „קאַנ־קורענט״ איז געווען שמשון „רופא״, וואָס איז געווען פון פאַר אַ פּריזער און איז געווען אַ שטיקל „דאָקטאָר״. שמשון האָט זיך געפּירט ווי אַ ייִד פון דער אַלטער וועלט, איז געווען ביליקער ווי דער דאָקטאָר, איבערדעם איז געווען באַקווענער

אים צו רופן ביי לייכטערע קרענקן. זיין ווייב האָט אויך געהאָט אַ פּראָפעסיע וואָס האָט אַ שייכות צו דאָקטאָרייע — זי איז געווען אַ „באָבע". שמשון רופא איז געשטאָרבן אויף קידוש השם אין יאָר 1915, בשעת ער האָט געוואָלט אָרויס־ראָטעווען אַ ספר־תורה פון דער ברענענדיקער שיהל. רוסישע זעלנער האָבן אים אַרייגעוואָרפן צוריק אין פייער אַרײַן און ער איז פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיטן ספר־תורה.

פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז געווען אין שטאָט נאָך אַ יידישער דאָקטאָר — דער „טיראַרצט" (וועטערינאַר) ד״ר לודוויג באַך. אויסערלעך האָט ער אויסגעזען מאַדערן ווי אַלע דאָקטוירים. אָבער מען האָט געזאָגט אַז ער קען זיך אויס „אין די דריבענטשקע אותיות" און איז אפשר גאָר אַ למדן. אַ פאַר יאָר נאָך דער מלחמה האָט ער געעפנט אַ גרויס פיין געשעפט, בעיקר פאַר „סאָלאָמאַנדראַ"־שיך.

דער ערשטער אָפּטייקער אין שטאָט איז אויך געווען אַ ייד — מיראָן לוּריע. די אָפּטייק איז געווען דאָס שענסטע הויז אויף דער הויפּטגאַס און די אָפּטייק אַליין איז געווען מוסטער־האַפּט איינגעאָרדנטע.

✶

אין דער צייט פונם חורבן זענען געווען אין שטאָט צוויי יידישע דאָקטוירים, ד״ר וואָסערצוויג און ד״ר שניידער, און ביידע זענען אומגעקומען ביי דער ערשטער אָקציע. ווי די געראָטעוועטע האָבן דערציילט, האָט זיך ד״ר שניידער זעלטן גוט און העלדיש אויפגעפירט אין דער קריטישער צייט. דער קרייזהויפּטמאַן האָק האָט געוואָוינט ביי אים אין הויז, אָבער ער מיט זיין פרוי האָבן נישט געוואָלט האָבן מיט אים קיין שום באַציאונגען. דערפאַר האָט זיך האָק נוקם געווען און האָט אים נישט געלאָזט באַפרייען אַלס „ניצלעכן ייד" ביי דער ערשטער אָקציע, בשעת מען האָט אַ געוויסע צאָל יידן באַפרייט פון דער גרויסער שיהל. אין טאָג פון דער אָקציע האָט מען אים געוואָרנט ער זאָל נישט קומען צום קאָנצעל־טרירונגס־פּלאַץ לויט דעם באַפעל, אָבער ער האָט זיך נישט געוואָלט אויסבאַהאַלטן און האָט גענאָגט, אז אויב ס׳איז פאַראַן אַ געפאַר — וויל ער זיין צוזאַמען מיט אַלע. און אין די לעצטע מינוטן, אין סעמאָקאָוויץ, ביים גרוב, איז ער געווען דער איינציקער וואָס האָט געוואָגט אויפצוהייבן זיין קול און אָפּצורופן אַ דייטש וואָס האָט אים באַליידיקט — און דערפאַר האָט מען אים אויפן אָרט דערשאָסן. נאָך איידער ער איז צוגעקומען צום גרוב.

אַדוואָקאַטן

די צווייטע גרופּע פון „פרייע באַרופן" זענען געווען די אַדוואָקאַטן. פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה זענען געווען אין שטאָט פּיר יידישע אַדוואָקאַטן און אַ יידישער ריכטער מיטן נאָמען ראָטהאוזר. די יידישע אַדוואָקאַטן זענען געווען: ד״ר יצחק באַראָן, ד״ר עמנואל ווערבער, ד״ר דויד קאָהן, און ד״ר אַדאָלף אַלפערט. ד״ר קאָהן האָט אויסער זיין אַלגעמיינער בילדונג געהאַט אויך יידישע בילדונג, גלייך ווי זיין ברודער יהודה קאָהן פון סטעצאָווע.

ד״ר אַדאָלף אַלפערט איז געווען אלתר יונגערמאַנס אַן איידעם, און האָט זיך באַזעצט אין האַראָדענקע קורץ פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין דער צייט פון דער מערב־אוקראַאַינישער רעפובליק, ביים ענדע פון דער ערשטער מלחמה, איז ד״ר אַלפערט געווען דער פרעזעס פונם יידישן נאַציאָנאַלראַט אין האַראָדענקע און האָט זיך באַטייליקט אין דער קאָנפערענץ פון אַלע נאַציאָנאַלראַטן אין סטאַניסלאַוו אין נאָוועמבער 1918.

אין די לעצטע צען יאָר פאַרן חורבן האָט זיך באַזעצט אין שטאָט ד״ר שלמה־זלמן (זונגיע) לאַגשטיין אַלס אַדוואָקאַט און איז געווען טעטיק אַלס ציוניסטישער כלל־טורער. ער האָט געשטאַמט פונם דאָרף קאָרניאָוו. אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט ער זיך אומגעקערט קיין קאָרניאָוו און איז פון דאָרט אַוועקגעשיקט געוואָרן אין אַ פאַרניכטונגס־לאַגער בשעת דער לעצטער אַקציע אין האַראָדענקע.

אַ חוץ די דיפלאָמירטע אַדוואָקאַטן זענען אַלעמאָל געווען אין שטאָט עטלעכע נישט־דיפלאָמירטע „ווינקל־שרייבער", וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט געבן עצות, אָנשרייבן ביטעס אא״ו. אַ דור פאַר אונדז איז הערש פידלער געווען אַזאַ באַווּוסטער טאַלאַנטפולער ווינקל־שרייבער.

✶

אַ שטיקל שייכות מיט די אַדוואָקאַטן האָבן געהאַט די באַ־אַמטע פונם געריכט און פון אַנדערע רעגירונגס־אינסטיטוציעס. געווען צוגעזען זיי אַזעלכע, וואָס האָבן זיך נאָך געפירט גאָנץ ייידישלעך, אַנדערע ווידער האָבן זיך געפירט פרייער, גלייך ווי די אַדוואָקאַטן. די מער באַקאַנטע אין שטאָט זענען געווען: דויד זיידמאַן, יאָסל געלער, הערש ווייסבערג, משה נאָפּע, אַס־טערמאַן און חאַלצעל.

דויד זיידמאַן איז געווען אַ באַאַמטער אין דער באַצירקס־הויפּמאַנשאַפט, און חוץ דעם איז ער כמעט אַלע יאָרן געווען סעקרעטאַר פון דער קהילה. יאָסל געלער איז געווען אַ באַאַמ־טער אין גערריכט. ער איז געווען אַ חבר אין דער חברה „ביקור חולים" און אַ צייט לאַנג פרעזעס פון דער חברה. ער איז אויך געווען אַ מיטגליד אין קולטוראַט, און עטלעכע יאָר וויצעפרעזעס פון דער קהילה.

הערש ווייסבערג איז געווען קודם סעקוועסטער, דערנאָך קערקער־מייסטער, און צום סוף צאָל־מייסטער. ער האָט זיך געפירט יידיש און איז געווען אַ מענטש מיט אַ וואַרעם האַרץ פאַר יעדן נויטבאַדערפטיקן. אַסטערמאַן האָט געאַרבעט ביי דער באַן, וואו עס האָבן בכלל ווייניק יידן געאַרבעט.

באַנקירן און גוטבאַזיצער

פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען געווען אין שטאָט אַפאָר בענק און „בענקלעך", וואָס האָבן געגעבן הלוואות און בעיקר דיסקאָנטירט וועקסלען. די ערשטע און וויכטיקסטע באַנקירן זענען געווען ר׳ אַלתר יונגערמאַן און זיין זון שמואל. קלענערע באַנקירן זענען געווען: וועלוול זיידמאַן, בערל שפירער און יידל עקערלינג. געווייסטלעך האָט יעדער געהאַט די „באַנק" אין אַ באַזונדערן צימער ביי זיך אין דער דירה.

אַפאָר פון די באַנקירן האָבן געהאַט אויך אַ גוט, אַ

קליינס אדער אַ גרעסערס, אבער זיי אליין האבן אלעמאל געוואוינט אין שטאט. אנדערש האבן זיך געפירט די אמתע גוטבאזיצער, וואס זענען געזעסן אלעמאל נאענט ביי זייער ערד, אין דארף. אזעלכע גוטבאזיצער זענען געווען: יאסל זיידמאן אין סעראפינץ, יוסף בעזנער אין פאטאשטישקאָ, ישראל גאלדענבערג אין סטרילטשע, די משפחה בארַאן אין ראַקאוויץ און די פאמיליע רובעל אין קארניאוו.

סוחרים ביי אונדז אין שטאט

ווי אין אלע יידישע שטעט, האט אויך ביי אונדז דער רוב פון דער יידישער באפעלקערונג געלעבט פון מסחר. פאר־שטייט זיך, אז סוחרים זענען געווען פארשידענע: רייכע און ארעמע, געבילדעטע און וויניקער געבילדעטע, פאליטיש טעטיקע און גלייכגילטיקע, און מיר וועלן קענען דאָ דער־מאנען בלויז אייניצעלנע, די גאר בולטע צווישן זיי.

אין די ערשטע צען יאר פונם איצטיקן יארהונדערט איז דער עלטסטער און אנגעזעהענסטער סוחר געווען איציק־ראובן שאר, וואס האט געהאט א שפעציארייר־געשעפט קעגנאי־בער לוריעס אפטייק. ער איז געווען א פארמעגלעכער יידּ און אַ למדן. אויף דער עלטער האט איבערגענומען דאס געשפט זיין איידעם אברהם יעגער.

א שכן פון איציק־ראובן שאר איז געווען חיים שוכנער מיט זיין קאָנפעקציע־געשעפט. ער איז אויך שוין געווען אן עלטערער יידּ און אַן אנגעזעענער סוחר. יארנלאַנג איז ער געווען אַ מיטגליד אין דער קאמיסיע צום באמעסטן די שטעטישע שטייערן, און אלע האבן זיך אויף אים פארלאזט און האבן געוואוסט אז ער וועט נישט לאָזן קיינעם טון קיין עוולה.

ביים רינגפלאָץ זענען געווען אפאר אנגעזעענע געוועל־בערס, ווי שלמה שטרייט און יענקל האבער. דאס רוב געשעפטן אין יענער רייע האבן געהערט צו די לעדער־סוחרים משה־חיים בערמאַן, הערשל בערמאַן און בערל בערמאַן, און די ברודער אנטשל און בנימין רייכמאַן.

הערשל בערמאַן איז געווען פון די אנגעזעענע יונגעלייט אין שטאט (זיין שוואָגער איז געווען פראָפעסאָר פישל ברענער פון טשערנאָוויץ). ער איז יונג גשטארבן, נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. איינע פון זייע טעכטער, דוסיע, איז געבליבן אין האראדענקע און איז אומגעקומען אין דער ערשטער אקציע.

בערל בערמאַן איז געווען פון די יונגע יאָרן אַן א טעטי־קער ציוניסט; זיין פרוי, מרים שיקלער פון גוואזדזיעץ, איז געווען זער א גוטע העברעאיסטקע. ביידע זענען אומגעקומען אין האראדענקע.

אנטשל און בנימין רייכמאַן זענען געווען פאַרמעגלעכע סוחרים. זייערע קינדער זענען אלע געווען טעטיק אין די ציוניסטישע ארגאניזאציעס.

אין דערוועלבער רייע זענען געווען נאָך אפאר לעדער־געשעפטן, וואס האבן נישט געהערט צו די בערמאנס אדער צו די רייכמאנס. איינס פון די געשעפטן האט געהערט צו חיים־נוח רויכווארגער. ער אליין איז יונג געשטארבן נאָך קליינס אדער ג גרעסערס, אבער זיי אליין האבן אלעמאל געוואוינט אין שטאט. אנדערש האבן זיך געפירט די אמתע גוטבאזיצער, וואס זענען געווען אלעמאל נאענט ביי זייער ערד, אין דארף. אזעלכע גוטבאזיצער זענען געווען: יאסל זיידמאן אין סעראפינץ, יוסף בעזנער אין פאטאשטישקאָ, ישראל גאלדענבערג אין סטרילטשע, די משפחה בארַאן אין ראַקאוויץ און די פאמיליע רובעל אין קארניאוו.

סוחרים ביי אונדז אין שטאט

ווי אין אלע יידישע שטעט, האט אויך ביי אונדז דער רוב פון דער יידישער באפעלקערונג געלעבט פון מסחר. פאר־שטייט זיך, אז סוחרים זענען געווען פארשידענע: רייכע און ארעמע, געבילדעטע און וויניקער געבילדעטע, פאליטיש טעטיקע און גלייכגילטיקע, און מיר וועלן קענען דאָ דער־מאנען בלויז אייניצעלנע, די גאר בולטע צווישן זיי.

אין די ערשטע צען יאר פונם איצטיקן יארהונדערט איז דער עלטסטער און אנגעזעהענסטער סוחר געווען איציק־ראובן שאר, וואס האט געהאט א שפעציארייר־געשעפט קעגנאי־בער לוריעס אפטייק. ער איז געווען א פארמעגלעכער יידּ און אַ למדן. אויף דער עלטער האט איבערגענומען דאס געשפט זיין איידעם אברהם יעגער.

א שכן פון איציק־ראובן שאר איז געווען חיים שוכנער מיט זיין קאָנפעקציע־געשעפט. ער איז אויך שוין געווען אן עלטערער יידּ און אַן אנגעזעענער סוחר. יארנלאַנג איז ער געווען א מיטגליד אין דער קאמיסיע צום באמעסטן די שטעטישע שטייערן, און אלע האבן זיך אויף אים פארלאזט און האבן געוואוסט אז ער וועט נישט לאָזן קיינעם טון קיין עוולה.

ביים רינגפלאָץ זענען געווען אפאר אנגעזעענע געוועל־בערס, ווי שלמה שטרייט און יענקל האבער. דאס רוב געשעפטן אין יענער רייע האבן געהערט צו די לעדער־סוחרים משה־חיים בערמאַן, הערשל בערמאַן און בערל בערמאַן, און די ברודער אנטשל און בנימין רייכמאַן.

הערשל בערמאַן איז געווען פון די אנגעזעענע יונגעלייט אין שטאט (זיין שוואָגער איז געווען פראָפעסאָר פישל ברענער פון טשערנאָוויץ). ער איז יונג גשטארבן, נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. איינע פון זייע טעכטער, דוסיע, איז געבליבן אין האראדענקע און איז אומגעקומען אין דער ערשטער אקציע.

בערל בערמאַן איז געווען פון די יונגע יאָרן אַן א טעטי־קער ציוניסט; זיין פרוי, מרים שיקלער פון גוואזדזיעץ, איז געווען זער א גוטע העברעאיסטקע. ביידע זענען אומגעקומען אין האראדענקע.

אנטשל און בנימין רייכמאַן זענען געווען פאַרמעגלעכע סוחרים. זייערע קינדער זענען אלע געווען טעטיק אין די ציוניסטישע ארגאניזאציעס.

אין דערוועלבער רייע זענען געווען נאָך אפאר לעדער־געשעפטן, וואס האבן נישט געהערט צו די בערמאנס אדער צו די רייכמאנס. איינס פון די געשעפטן האט געהערט צו חיים־נוח רויכווארגער. ער אליין איז יונג געשטארבן נאָך פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה. די אלמנה יוכבד, איר טאכטער און איר אידעם מיט זייערע קינדער זענען אלע אומגעקומען.

*

איינער פון די וויכטיקסטע סוחרים אין דער שפעציארייר־בראנזשע איז געווען יהודה־וואלף שוכנער; ער האט פאר־קויפט די סחורה אן־גראָ פאר דארפישע קרעמערס. זיין זון מילעק איז געווען א טעטיקער ציוניסט פון דער יוגענט אן ביז צו זיין אומקום. דער עלטערער זון, בוים שוכנער, וואס איז אויך געווען א טעטיקער ציוניסט, האט נאָך דער חתונה געעפענט אין קאָלאָמיי א גרויס שפעציארייר־געשעפט, און אסך האראדענקער קרעמערס זענען געווען זיינע קונים. אנדערע באקאנטע שפעציארייר־הענדלער זענען: מנשה בילדער, עזריאל פלעשנער, מענדל פלאר, פייביש מאהלער, ישראל קראמער, יונה קראמער. מאטל עדעלשטיין, דויד גלאָגער, חיים־הערש מעלצער, יונה מאיער.

נישט קיין קליינע צאָל יידן האבן געצוגיגן זייער פרנסה פון שענקן, רעסטאראציעס און האטעלן. די צוויי באקאנטע האטעלן אין שטאט זענען געווען בייי שעיה־מענדל בורג און ביי שלמה־אברהם שאר. באקאנטע אייגנטימער פון רעסטא־ראציעס זענען געווען אורי־חיים שערצער, דוד־יע שטאכעל און ראזענבוים. יעדער פון זיי האט געהאט עפעס אן „אויפטו" וי אזוי צו פארווירלן און צוציען זיינע גענט. אורי־חיים שער־צער האט דער ערשטער ארבאגראציעס אן שפילקאסטן, דוד־יע שטאכעל האט געבראכט אין שטאט אריין דעם ערשטן גראמא־פאָן, און ראזענבוים דעם ערשטן ביליארד־טיש. אנדערע באקאנ־טע אייגנטימער פון רעסטאראציעס און שענקן זענען געווען שלמה־אברהם קראמער, גרשון שפילבערג, חיים גרייף און אנטשל רייכמאן. געווען אויך אזעלכע וואס האבן פארקויפט בלויז קאלטע געטראנקען, ווי פייוול ליכטענטאל (פייוועלע קוואסניק), מלך מארקשייד און זיידע רינדענוי.

*

די וויכטיקע שניט קרעמער אין שטאט זענען געווען חיים־הערש זיידמאן און שמעון פילפל. קלענערע שניט־געשעפטן האבן געהאט מענדל שטערן און יענקל פילפל. שמעון פילפלס זון מאריץ מיט זיין פרוי האבן זיך ווי־נישט־ווי ארויסגערעטעט ווען פונם נאצישן גיהינום און זענען געווען אויפן וועג קיין ארץ־ישראל נאָך אין מיטן דער מלחמה. אויפן וועג האבן נא־צישע ערפלאנען באמבארדירט די שיף, און מאריץ פילפל מיט זיין פרוי זענען אומגעקומען צוזאמען מיט א סך אנדערע. זייער קליין ייִנגעלע האבן זיי אוועקגעגעבן א פאליאק, וואס האט אים אויפגעצויגן ווי זיינעם א זון. נאָך דער מלחמה האט מען די פוילישע משפחה אויסגעפונען און מען האט דאס קינד מיט שוועכער מי ארויסגענומען פון פוילן און געבראכט קיין ישראל צו זיין מומע פאניע שערער־פישהאף אין חיפה.

אין די לעצטע יאָרן איז אין האראדענקע שטארק פאפר־לער געווארן דאס געשעפט פון אלימלך און פייגיצע סאל־פעטער, וואס האבן פארקויפט אויף אויסצוצאלן קליידער און שיך. פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה האט דאס גרעסטע שיך־געשעפט געהערט צו יונה קראמער.

אין דער אייזן־בראַנזשע איז געווען דאָס גרעסטע געשעפט די קראָם פון מרדכי־לע שניצער, וואָס איז אינערגעאַנגען דערנאָך צו זיינע זין חיים און שמחה. באַוואוסטע אייזן־קרעמער זענען געווען: אליעזר פרידלער, לייבעלע קאַרן און זינדל שוכנער.

די סוחרים פון האַלץ־מאַטעריאַל האָבן ווי געווײנטלעך געהאַט זייערע „סקלאַדעס" אויסער דער שטאָט. אויפן וועג צו דער באַן האָבן געוואוינט די צוויי וויכטיקסטע סוחרים אין דער בראַנזשע: הערשל שערצער און חיים־וואָלף דיקער. אין שכנות פון דער טאַלעקע האָט געהאַט דעם סקלאַד יענקל אָפּענבערגער.

✶

די פרויען פון די געשעפטסלייט אין שטאָט האָבן אַלע אַקטיוו אָנטיילגענומען אין דער פרנסה — געהאָלפן פאַר־קויפן די גאַנצע וואָך, און נאָך מער אין די מאַרקטעג. עטלעכע פרויען אין שטאָט, מייסטענס אלמנות, האָבן גאָנץ זעלב־שטענדיק געפירט גרויסע און פארצווייגטע געשעפטן וואָס דער מאַן האָט זיי איבערגעלאָזט, און זענען געווען פון די טיכטיקסטע סוחרים אין שטאָט. די מער באַקאַנטע סוחרטעס זענען געווען: מאַלציע בערגמאַן, פאַיע גראָפאַך און חיה שטאַרק.

מאַלציע בערגמאַן איז געווען אַ טאַכטער פון שאול פרעשל און אַן אייניקל פונם רב ר' יאָסעלע ראַזענקראַנץ, וואָס איז א געוויסע צייט געווען רב אין האָראָדענקע. איר מאַן משה בערגמאַן איז יונג געשטאַרבן און זי איז געבליבן אַן אַלמנה מיט אַפאַר האַלב־דערוואַקסענע קינדער. דאָך האָט זי וווייטער אַליין געפירט דאָס גרויסע געשעפט, — אַ מין כל־בו, אין וועלכן מען האָט אַלץ געקענט קויפן (אין שטאָט איז אַרומגעגאַנגען אַ וועגטל: ביי מאַלציע בערגמאַן קען מען אַלץ קויפן, חוץ שכל...) אויסער דעם האָט זי געהאַט אויך אַ ציגל־פאַבריק.

אַז די זין זענען אונטערגעוואַקסן האָבן זיך צוויי פון זיי געמוסן צו אַ נייעם געשעפט. יאָסל בערגמאַן האָט געגעדיקט אין טשערנאָוויץ אויף אַ דיפלאָמירטן פישער, און צוזאַמען מיט זיין ברודער לייביש האָט ער זיך געמוסן צו פישעריי. זיי פלעגן אָפטיינען די טייכן אין דער געגנט און פאַרקויפן די פיש אַן־גרוי. אַ ספעציעלער אַרטיקל איז געווען דער עקספאָרט פון קרעבסן (ראַקעס) פאַר עטלעכע קעניגלעכע הייף אין אייראָפּע.

פאַיע גראָפאַך האָט געהאַט אַ גרויס געשעפט פון קליי־דונג, שיך און גאַלאַנטעריע, און האָט עס געפירט מיט הילף פון אירע דערוואַקסענע טעכטער.

חיה שטאַרק איז געווען באַקאַנט פאַר אַן ענערגישער סוחרטע; זי האָט געהאַט אויפן רינגפלאַץ אַ גרויס געשעפט פון שפּעצעריי.

בעלי־מלאָכות

אַ גרויסע צאָל יידן אין שטאָט האָבן זיך פאַרנומען מיט פאַרשידענע מלאָכות, און אויך פון זיי וועלן מיר דערמאָנען בלויז איינצעלנע.

איינער פון די עלטסטע בעלי־מלאכות אין שטאָט איז געווען דער דאָזיגער־שניידער שלום הערש פינק. ער איז געווען אַ ייד אַ „ירא שמים", מיט אַ לאַנגער ווייסער באָרד און מיט אַ „הדרת פנים", געווען זייער אַ גוטער בעל־תפילה און דער בעל קורא אין דער גרויסער שיהל. ימים נוראים איז ער געווען דער בעל־שחרית, און וועט ס'האָט אים געהערט דאָוונען האָט געפילט דעם טעם פון אַ „תפילה זכה".

יינגער פון שלום הערש פינק, אָבער נישט ווייניקער באַקאַנט, איז געווען משה־מאַנעס נייגיסער, אויך אַ דאָזיגער־שניידער. ער איז געווען פון די ערשטע וואָס זענען געפאָרן קיין אַמעריקע, אַליין אַן דער משפחה, האָט זיך אומגעקערט עטלעכע יאָר שפּעטער און איז שוין געבליבן אין האָראָדענקע ביז צום חורבן. ער איז געווען אַ פאָרגעשריטענער מענטש, איינער פון די גרינדער פונם האָנדווערקער־פאָראיין „יד־חרוצים" און פון זיינע געטרייעסטע חברים די גאַנצע צייט פון זיין עקזיסטענץ. אין יאָר 1929 זענען זיינע טעכטער אָוועק־געפאָרן קיין אַמעריקע, דערנאָך איז אויך זיין פרוי אַהין אָוועקגעפאָרן. בלויז משה־מאַנעס און אַ פאָרהייראָטע טאָכטער זענען געבליבן אין האָראָדענקע און זענען דאָרט אומגעקומען.

אַ שטיקל שייכות צו נייַן און שטעפן האָט געהאַט איצי־אייזז העכט. וואָס איז אויך געווען פון די אָנגעזעענע בעלי־מלאכות אין שטאָט. ער איז געווען אַ שטעפער פון שיך, וואָס האָט געשטעפט די אָבערטיילן פאַר אַלע שוסטערס אין שטאָט. ער איז אויך געווען פון די גרינדער פון „יד חרוצים" פאַראיין און פון זיינע געטרייעסטע חברים.

✶

אין סטאַלערייַ־פאַך איז געווען באַקאַנט די משפחה פעטנער. דער פאָטער, אַשר פעטנער, איז געווען אַ פרומער ייד און איז געווען פון די טעטיקע מיטגלידער אין דער „חברה קדישא" און אין דער „חברה נושאי מיטה". זיינע זין אפרים פעטנער און יאָסל פעטנער זענען געווען פון די אָנפי־רער פונם „בונד" און פון די איבערגעגעבענע כלל־טוער פון דער יידישער שול.

אַ באַוואוסטער גוטער מעבל־סטאַליער איז געווען לייבעלע פעטנער. ער איז אויך געווען אַ עסקן אין „בונד" און האָט זיך באַטייליקט אין דער דראַמאַטישער סעקציע פון דער פאָרטיי (אין די יאָרן 1925—1930). שפּעטער איז ער געוואָרן אַ טעטיקער חבר אין „העזבד", אַן ארגאַניזאַציע פון האָנד־ווערקער־ציוניסטן, וועלכע איז געגרינדעט געווארן דורך ליפא ליסער און סאַלאַ יונגערמאַן. ער איז אויך געווען טעטיק אין „צעד", אַ שטעטישע אינסטיטוציע צום קוואָליפיצירן פון פאַכלייט, וועלכע איז געווען אָנערקענט אויך פון דער רעגירונג.

אַן ערשטקלאַסיקער מעבל־סטאַליער איז געווען ישראל שניידערמאַן. ער איז געקומען קיין האָראָדענקע נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה און האָט באַלד באַקומען אַ נאָמען פון אַ גוטן מעבל־סטאַליער. געוויסן האָט מען אים „דער רוסישער סטאַליער". ער האָט געהאַט אַ גרויסע ווערקשטאָט און האָט באַשעפטיקט אַפאַר לערנינגלעך, דאָרונטער אויך חלוצים וואָס האָבן ביי אים געלערנט סטאַליעריי.

באוואוסטע סטאליערעס זענען געווען שיקל קוועטשער און זיין זון שמעון. אלעקסאנדער גראנאד איז געווען שיקל קוועטשערס שוועסטערס א זון. שמעון קוועטשער מיט זיין משפחה זענען אומגעקומען ביי איינער פון די לעצטע אקציעס.

גימפל פעטנער איז אויך געווען א סטאליער; און ער איז געווען באקאנט אין שטאט ווי א חבר אין דער „חברה־קדישא", וואס האט זיך באטייליקט אין אלע לוויות, און האט זיך אויך געלאזט זען ביי אלע שמחות. נאך דער ערשטער אקציע, אז מען האט די איבערגעבליבענע הארבנקער יידן צונויפגעדריקט אין ענגן געטא, זענען געווען אין געטא אסך טויט־פאלן און ס׳איז נישט געווען ווער עס זאל זיך פארנעמען מיט זייער קבורה. דעמאלט האבן זיך געטראפן צוויי יידן, וואס האבן אויף זיך גענומען די הייליקע ארבעט צו ברענגען די נפטרים צו קבר ישראל. די צוויי זענען געווען גימפל פעטנער און משה פאדוויסאקער, אבא פאדוויס פאטער (ער איז געווען פונם פאך א „ברענער"). זיי פלעגן יעדן טאג אוועקפירן די נפטרים מיט א טאטשקע אויפן בית־הקברות און זיי דארט מקבר זיין. קודם האבן זיי עס געטון ביינאכט, אין דער פינצטערניש, דערנאך האבן אפילו די דייטשע באנדיטן געזען דערין א וויכטיקע ארבעט און האבן זיי גלאזט לעבן וויי „ניצלעכע יידן" ביז צו דער לעצטער אקציע, ביי וועלכער מען האט שוין אלע גענומען, אן א אונטערשיד.

משה פאדוויסאקער איז אלע יארן געווען א טעטיקער חבר אין „ביקור חולים" און אין דער „חברה קדישא". ער איז געווען א קלוגער ייד, א באוואוסטער „בעל־עצה", און האט זיך אויך אויסגעקענט אין דאקטאריי. ער איז אויך געווען איינער פון די גרינדער פון „יד־חרוצים" און פונעם „קאנסום".

א שטיקל שייכות מיט סטאליעריי האבן געהאט די גלאגערס, וועלכע מען האט ערופן „די ירושקעס" — אויפן נאמען פון זייער אלטן פאטער ירוחם. כמעט אלע האבן זיך פארנומען מיט מאכן האלצערנע „טרומנעס" פאר גויים, און מיט גלעזעריי. די צוויי גאר באקאנטע פון דער משפחה זענען געווען שלמה־בער גלאגער און ישראל קנה. שלמה־בער איז געווען דער געזעצטער און דער אנגעזענער פון דער גאנצער משפחה. ער איז געווען א פארמגלעכער בעל־הבית און האט געהאט א הויז נישט ווייט פון דער גרויסער שיהל. ער פלעגט אפטמאל פארדינגען א טייל פון זיין הויז, און א געוויסע צייט האט ער געהאט דעם רב ר׳ אלימלך אשכנזי פאר א „לאקא־טאר". ער איז געווען באקאנט פאר א מכניס־אורחים, ביי וועלכן עס זענען אלעמאל געווען אפאר ארעמעלייט צו טיש.

ישראל־קנה איז געווען זייער א היציקער, און וואו ס׳איז געווען א קריגעריי אדער א געשלעג — איז ער געווען אין מיטן. בעיקר פלעגט ער זיך ארייננמישן אז ער האט געווען אז מען טוט עמעצן אן עוולה. אפטמאל האט ער זיך ממש איינגעשטעלט דאס לעבן, אז ער האט זיך אנטקעגנגעשטעלט די גוויישע רעקרוטן, וואס פלעגן אנפאלן די מארקזיצערנס און צעשלעפן זייער אויבסט און אנדערע סחורות. ער איז געווען זייער דרייסט, גויים און יידן האבן פאר אים געציטערט. בשעת דער ערשטער אקציע האט מען קודם ארויסגענומען פון שטוב זיין משפחה, און אים האט מען נישט באמערקט וואו ער איז געווען באהאלטן. אז ער האט דערזען אז ער איז געבליבן אליין, איז ער ארויס פון דער שטוב און האט אנגעהויבן ארומלויפן איבער דער שטאט, ביז מען האט אים אויך געכאפט און געבראכט אין שיהל ארייז מיט אלע צוזאמען.

*

קירזשנעריי איז געווען גאר א פארשפרייט פאך ביי אונדז אין שטאט, און אסך בעלי־מלאכות האבן זיך דערמיט פארנומען. געווען אזעלכע וואס האבן געמאכט פיינערע ארבעט בעטן פאר די שטעטישע יידן, אנדערע האבן געמאכט פשוטע פעלצן פאר די דארפס־גויים. פון די פיינערע קירזשנערס איז געווען באקאנט אברהמל שנייער, וואס האט געוואוינט נישט ווייט פונם „ציון־פאראיין". ער איז אויך געווען פון די ערשטע עמיגראנטן קיין אמעריקא וואס זענען צוריקגעקומען און זענען פארבליבן אין שטאט. פון די איבעריקע קירזשנערס ווילן מיר דערמאנען יענקל פריפער, וועלכער איז געווען באקאנט ווי א גאר פרומער ייד און האט אויסגענוצט יעדע פרייע מינוט צו זאגן תהילים.

*

א גרויסע צאל קצבים זענען געווען אין שטאט און ס׳זענען געווען גאנצע משפחות וואס האבן זיך פארנומען מיט דער פרנסה, ווי די משפחות פריפער און קוגלמאס. אהרון קוגלמאס און זיין ברודער אייזיז זענען געווען פארגעשטרי־טענע מענטשן און איבערגעגעבענע ציוניסטן.

*

אין שטאט זענען אויך געווען א גרויסע צאל בלעכערס, און זיי האבן פארנומען א גאנצע רייע געוועלבלעך ביים רינג־פלאץ. די בולטע פערזענלעכקייט צווישן זיי איז געווען יאסיע ראזענבוים — יאסיע בלעכער. אין די יונגע יארן האט ער זיך געחברט מיט די „משכילים", און ער איז געווען באקאנט אין שטאט מיט זיינע גומזות און מעשהלעך וועגן די וואונדער־לעכע זאכן, וועלכע ער האט כלומרשט געזען בשעת ער איז געפארן איינקויפן סחורה אין לעמבערג און אין אנדערע שטעט. אין די לעצטע יארן האט ער גאנץ אפגעלאזט דאס פאך און האט זיך פארנומען בלויז מיט פארקויפן בלעך־סחורות און קיך־געשיר.

*

די מויערן (מוליארעס) אין שטאט זענען געווען דאס רוב גויים. פון די געציילטע פאר יידישע מויערער ווילן מיר דערמאנען ברוך־לייב גריידינגער. זיין ספעציאליטעט איז געווען מויערן אויוועס. ברוך לייב איז אלע זיינע יארן געווען א מיטגליד אין „חברה קדישא"; ער האט שטארק געהאלטן פון דער מצוה פון „גמילות חסד של אמת".

*

זייגערמאכעריי איז אלעמאל געווען א יחוסדיקער פאך ביי יידן. פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען געווען אין שטאט פיר זייגערמאכערס: אברהם־חיים בארטפעלד, שמואל פרישלינג, מאיר פרישלינג און מאקס גרייף. אין די לעצטע יארן איז געווען באקאנט אין שטאט דער זייגערמאכער הערש שעכטער; ער איז געווען פון די אנפירער פונם „בונד" און דער פארטרעטער פונם „בונד" אין קולטוס־ראט.

די בעלי־עגלות זענען געווען פאַכלייט וואָס האָבן זיך אייגענטלעך נישט געריכטעט פאַר קיין בעלי־מלאכות. אין שטאָט זענען געווען צוויי מינים בעלי־עגלות: „פיאַקערניקעס", וואָס האָבן געפירט פאַסאַזשירן, ווי קאַפעלע „זאַנקע" און זיין זון היינעך ניימאַן, ישראל יורמאַן און דודיק פרידמאַן; און בעלי־עגלות, וואָס האָבן געפירט סחורות פון אַנדערע שטעט, בעיקר פון קאַלאָמיי, ווי מאָטיע פענסטער (מאָטיע „שטרוי") און זיין ברודער טאָדרעס, און ישראל ליכטענטאַל. דער עלטסטער בעל־עגלה אין שטאָט איז געווען שמריה מעלצער, אייזיק מעלצערס פאָטער. דאָס פירן סחורות איז געווען פאַרבונדן מיט גרויס צוטרוי; דעם בעל־עגלה האָט מען אָנגעפרטרויט סחורה פאַר אַסך געלט, און אָפטמאָל אויך דאָס גאָלט פאַר דער סחורה.

*

דער בעסטער מעכאַניקער אין שטאָט איז געווען וועלוול גרינבערג. ער איז געווען זייער טאַלענטירט, און כאָטש ער האָט נישט געהאַט קיין שולמעסיקע פאַך־בילדונג און וויניק טעאָרעטישע קענטנישן, האָט ער אויפגעשטעלט אַן ערשט־קלאַסיקע שלאָסעריי מיט דאַמף־בעטריב און האָט אויסגעפירט די פיינסטע און גענויעסטע ארבעטן אין זיין פאַך. זיינע זין האָבן אַלע געירשנט זיינע פעאיקייטן אין דעם פאַך. זיין זון עדזיע גרינבערג איז אומגעקומען אין האַראַדענקע. ער איז געווען אַ גוטער מעכאַניקער און האָט אויך אַרויסגעוויזן זיין טאַלאַנט ווי אַ שוישפילער אין דער דראַמאַטישער סעקציע פונם „בונד" און אין אַנדערע דראַמאַטישע קרייזן.

*

אונדזער באַשרייבונג פון האַראַדענקער בעלי־מלאכות ווילן מיר פאַרענדיקן מיט צוויי יידן, וואָס זייענדיק פאַרנומען מיט זייער מלאכה און זייער פרנסה האָבן זיי דאָך געפונען צייט צו לערנען און מקיים צו זיין די מצוה „והגית בו".

די צוויי זענען געווען דער בעקער שלמה ראַזענבערג און דער שניידער יצחק־אריה בומבערג. ביי שלמה ראַזענבערג פלעגן זיך יעדן שבת פאַרנאַכט צונויפקומען עטלעכע יידן און פאַרברענגען עטלעכע שעה מיט דברי־תורה. און יצחק־אריה בומבערג פלעגט אפילו זיצענדיק ביי דער ארבעט אַריינ־טראַכטן זיך אין דעם וואָס ער האָט געלערנט, און איז אַלעמאָל געווען גרייט צו פאַרפירן אַ שמועס, וויבאַלד אַ יידּ אַ בן־תורה איז אים אונטערגעקומען. זיין יינגסטער זון מאיר בומבערג איז געווען טעטיק אין „גוֹרדוֹניה" און האָט געהאַט אַ בולטן טאַלענט צו צייכנען און מאָלן. אַן עלטערער זון, דויד, איז געקומען קיין ארץ־ישראל, ער איז אַבער דאָ יונג געשטאָרבן.

*

מיר האָבן געפרואווט דערמאַנען און באַשרייבן אַ פאָר צענדלינג איינוואוינער פון אונדזער שטאָט, וואָס האָבן גע־שפילט אַ ראָלע אין פאַרשידענע געביטן פון איר לעבן. מיר ווילן זיך נישט איינרעדן, אַז עס איז אונדז געלונגען אַלץ און אַלעמען רייכטיק צו באַשרייבן. מיר האָבן, ביים בעסטן ווילן, געווויס אויסגעלאָזט אַזעלכע, וואָס זענען ווערט געווען דער־מאָנט צו ווערן, אַדער נישט רייכטיק באַשריבן אַ טייל פון די יעניקע, וואָס מיר האָבן דערמאָנט. ווילנדיק געבן אַ פול־שטענדיק בילד, האָבן מיר דאָ אַרייגענעמען אויך מענטשן, וואָס זענען שוין דערמאָנט געווארן אין אַנדערע טיילן פונם בוך. מיר האָבן בעיקר געוואָלט דאָ פאַרשרייבן די אַלע וואָס זענען שוין היינט נישט צוויישן די לעבעדיקע, וואָס זענען אומגעקומען אין די יאָרן פון חורבן און מלחמה, אַדער זענען געשטאָרבן אַ נאַטירלעכן טויט פאַר אַדער נאָך דעם חורבן. זאָלן די באַשרייבונגען זיין אַן אַנדענק פאַר זיי און פאַר דער שטאָט, אין וועלכער זיי האָבן געלעבט און געווירקט.

יעקב עדלשטיין ז״ל

יעקב עדעלשטיין איז געבוירן געוואָרן אין האָראָדענקע אין יאָר 1903. זיינע עלטערן זענען געווען מאָטל און מאָטל עדעלשטיין. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז עדעלשטיין מיט זיין משפחה געווען אין מעהרן ווי פליכטלינגע; נאָך דער מלחמה איז מאָטל עדעלשטיין מיט זיין פרוי און זייער טאָכטער דאָרא צוריקגעפאָרן קיין האָראָ־דענקע, און יעקב איז געבליבן אין ברין און האָט געענדיקט דאָרט די האָנדעלס־אַקאָדעמיע. ער איז געווען צוערשט אַ חבר פון „פועלי ציון״, דערנאָך איז ער צוגעטרעטן צו דער סאָציאַל־דעמאָקראָטישער פאַרטיי, האָט דורכגעמאַכט אַ קורס פאַר אָגיטאַטאָרן און איז געוואָרן אייניער פון די טעטיקסטע מיטגלידער פון דער פאַרטיי.

אין יאָר 1927 האָט ער פאַרלאָזט די סאָציאַל־דעמאָקראַטישע פאַרטיי, און בערך צווישן יאָר צייט האָט ער זיך נישט באַטייליקט אין קיין שום פאָליטישער טעטיקייט. ער איז בלויז געווען אַ מיטגליד אין פאַרבאַנד פון די „נאָטורפרוינדע״. אין יאָר 1929 איז ער פון ברין אַריבער קיין טעפליץ, און דאָרט האָט ער זיך דערנענטערט צו דער „ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל״. זיין ערשטע טעטיקייט אין דער „ליגע״ איז געווען — האַלטן אַ ציקל רעפעראַטן וועגן מאַרקסיזם. אין משך פון אַ קורצער צייט איז ער געוואָרן אייניער פון די טעטיקסטע חברים אין דער „א.ג.ס.צ.״ (אַרבייטס־געמיינ־שאַפט סאָציאַליסטישער ציוניסטען), וועלכע האָט אַרומגע־גומען אַלע אָפּצווייגונגען פונעם סאָציאַליסטישן ציוניזם, חוץ „פועלי ציון״. אין יאָר 1931 האָט ער חתונה געהאַט און איז באַלד דערנאָך אַריבער קיין פראָג, ווי דער לייטער פונעם ארץ־ישראל אָמט. ער איז געבליבן אויף דעם פאָסטן ביז דער ארץ־ישראל אָמט איז פאַרמאַכט געוואָרן אין דער צייט פון דער מלחמה.

אין דער דערמאָנטער תקופה פון זיין ציוניסטישער טעטיקייט איז ער געווען אָנגענומען אין ציוניסטיש־סאָציאַ־ליסטישע קרייזן אין דער גאַנצער טשעכא־סלאָוואַקיי ווי איינער פון די בעסטע פרעלעגענטן און רעדנער. אין יאָר 1933 איז ער געווען אַ דעלעגאַט פון „א.ג.ס.צ.״ און פון „פועלי ציון״ צום ציוניסטישן קאָנגרעס. ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין ציוניסטישן קאָנגרעס אין ציריך אין אויגוסט 1939, וועלכער איז נישט פאַרענדיקט געוואָרן צוליב דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. אין יאָר 1937 איז ער בערך אַ האַלב יאָר געווען אין ארץ־ישראל; ער איז דעמאָלט געווען טעטיק אין קרן־היסוד אין ירושלים.

נאָכדעם ווי די דייטשן האָבן פאַרנומען די טשעכא־סלאָוואַקיי, האָט עדעלשטיין אין דער ערשטער צייט געמוזט קאָאָפערירן מיט די „נאַצים״, כדי ארויסצושיקן וואָס מער יידן פונעם אָקופירטן געביט. איןווינטער פונעם יאָר 1938 איז ער וועגן דעם געשיקט געוואָרן קיין ענגלאַנד, צוזאַמען מיט ד״ר צוקער, כדי צוצוגרייטן און צו שאַפן מעגלעכקייטן פאַר דער יידישער אויסוואַנדערונג. צו דעמזעלבן צוועק האָבן אים די נאַצישער הערשער ערלויבט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1939, אָבער אין דערזעלבער צייט האָבן זיי צוגענומען ביי זיין פרוי איר פאַס, כדי ער זאָל מוזן צוריק־קומען. אפילו נאָך אין דער צייט פון דער מלחמה, אין יאָר 1940, האָבן אים די נאַציס געלאָזט פאָרן קיין טריעסט, כדי צו געפינען מעגלעכקייטן אריבערצופירן טשעכישע יידן אין אַנדערע לענדער.

אין יאָר 1941 האָבן די נאַציס אָנגעהויבן צו מאַכן די טשכא־סלאָוואַקיי „יודענריין״. מען האָט זיי אַריבערגעפירט אין געטאָ פון טערעזיענשטאָט, און פון דאָרט זענען די מיינסטע געשיקט געוואָרן אין די פאַרניכטונגס־לאָגערס. עדעלשטיין איז געווען דער פירער פונעם געטאָ אוּן איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אַלץ וואָס אין אים איז געשען. אַ סך מאָל איז אים געלונגען נישט אויסצופירן די נאַצישע גזירות און צו ראַטעווען יידן פונעם טויט. אין געטאָ האָבן נישט געטאָרט געבוירן וועלן קיין קינדער — האָט ער די נייַ־געבוירענע קינדער געלאָזט פאַרשרייבן אויפן נאָמען פון די פאַרשטאָרבענע. צום סוף האָבן די נאַציס אָנטדעקט, אַז דאָ פירט זיך אַלץ „נישט ווי עס בעדאַרף צו זיין״; האָבן זיי ארעסטירט יעקב עדעלשטיין מיט זיין פרוי און זייער אייניציקן זון, און זיי אָוועקגעפירט קיין אוישוויץ. דאָרט האָט מען זיי נאָך געלאָזט לעבן פון דעצעמבער 1943 ביז יוני 1944, דעם 18־טן יוני האָבן זיי כלומרשט ערלויבט דער משפחה זיך צו טרעפן מיט יעקב עדעלשטיין, אָבער ביי דעם „טרעפן זיך״ האָבן זיי פאַר זיינע אויגן דערמאָרדעט זיין משפחה, און דערנאָך אים אַליין.

עדעלשטיינס שטאָלצע און מוטיקע אויפפירונג אין געטאָ פון טערעזיענשטאָט איז באַשריבן געוואָרן פון אַ סך מענטשן, וועלכע האָבן אים גוט געקענט און האָבן געוואוסט פון זיין טעטיקייט ווי אַ ציוניסטישער אָנפירער און ווי דער פאראַנט־וואַרטלעכער פונעם געטאָ. מיר ברענגען דאָ בלויז איין רשימה פונעם באָוואוסטן שרייבער ד״ר מאָקס בראָד, וואָס ער האָט געשריבן אין יאָר 1947, צום דריטן יאָרצייט פון יעקב עדעל־שטיינס אומקום.

ד"ר מאקס בראד

די גיבורים פון טערעזיענשטאט

דעם 18־טן יוני וועט זיין דער דריטער יאָרצייט זייט יעקב עדעלשטיין איז דערמאָרדעט געוואָרן אין אָשוויענצים. גאָר וויניק האָט מען ביז איצט דערציילט און געשריבן איבער אונדזערע גיבורים פון טערעזיענשטאָט. בכלל איז די גאַנצע געשיכטע פון געטאָ טערעזיענשטאָט נאָך נישט פאָר־ צייכנט געוואָרן. ביז צום יאָר 1939 איז יעקב עדעלשטיין געווען דער אָנפירער פונעם ארץ־ישראל אָמט אין פראָג, און שפעטער האָט ער קאָנצענטרירט אין זייַנע הענט אַלע עניַנים פונעם טשעכאָסלאָוואָקישן יידנטום. אין אָ סך פאַלן איז אים געלונגען מבטל צו זיין די באָפעלן פון אַדאָלף אייכמאן. און אויב דאָס לעבן פון די יידן אין טערעזיענשטאָט איז געווען האַלב צום דערלייַדן, און זיי האָבן אפילו געהאַט אַ גרויסע קולטורעלע פרייהייט, איז דאָס געווען אין אָ גרויסער מאָס אָדאָנק דער טעטיקייט פון יעקב עדעלשטיין און פון זיַנע מיטהעלפער פריץ קאָהן און אינזשינער אָטאָ בוקער, צו וועלכע איך קען מיט שטאָלץ צורעכענען מיין ברודער אָטאָ בראָד. זיי אַלע לעבן נישט מער. זיי האָבן מיט זייער לעבן באַצאָלט פאָר זייער מוטיקער אויפפירונג.

אין דער לעצטער צייט זענען גראָד דערגאַנגען אַהער אין לאַנד אַריין נייַע ידיעות וועגן דער געבענטשטער טעטי־ קייט פון יעקב עדעלשטיין. ער האָט מיט אַלע כוחות באַשיצט די יידן פון טערעזיענשטאָט פאָר דער דייטשער לייטונג פונעם דאָרטיקן לאָגער, פאָר די פאַרברעכער, וואָס האָבן פאַרבאָטן יידיש פרויען צו געבוירן קינדער אין געטאָ. לויט דעם נאַציש־ גזעזע האָבן אַלע שוואַנגערע פרויען געדאַרפט קינד־ טלעך „מפיל זיין", און דאָך זענען געבוירן געווארן קינדער אין טערעזיענשטאָט. געמאַכט האָט מען דאָס אַזוי: עדעל־ שטיין און זייַנע מיטהעלפער האָבן טאָג־טעגלעך געפעלשט די ליסטען פון די מענטשן אין לאָגער. די נייַ־געבוירענע קינדער האָבן באַקומען די נומערן פון די פאַרשטאַרבענע אַדער פון מענטשן וואָס זענען אַנטלאָפן פונעם לאָגער. פאָר דער דייטשער ביראָקראַטיע איז אַלץ געווען אין אָרדנונג — און דאָס יידישע פאַלק האָט ווייטער געלעבט!

אין סעפטעמבער 1943 איז געקומען אַן ענדערונג. עטלעכע ענגלענדער זענען אָנטלאָפן פון אָ לאָגער פון געפאַנגענע, און די יידן פון טערעזיענשטאָט, וואָס האָבן אַליין געלעבט אין נויט און טויט־שרעק, האָבן דאָך די ענגלענדער אויס־ באַהאַלטן. עס קען זיין, אַז מיר וואָלטן געדאַרפט גוט אויס־ פארשן אָט־די עפיזאָדע, און זי באַנוצן אין אונדזער ויכוח מיטן ענגלישן מיניסטר בעווין, ווייל גראָד די עפיזאָדע האָט געבראַכט צום אומקום פון די אָנפירער פונעם געטאָ. די דייטשן האָבן אָנטדעקט, אַז די ענגלענדער זענען אָנטלאָפן און די שפורען פירן צום געטאָ. זיי האָבן באַלד אָנגענומען שטרענגע מיטלען צום אויסגעפינען פון די אָנטלאָפענע, און דערביי האָבן זיי אויך געכאַפט זעקס יידן און האָבן אויסגע־ פונען אַז זיי זענען אָנטלאָפן פונעם געטאָ. דעם 11־טן נאָוועמבער 1943 האָבן זיי געמאַכט אַ „ציילונג" פון אַלע באָוואוינער פונעם געטאָ. זיי האָבן אַלע באָוואוינער, פון יונג ביז אַלט, צונויפגעפירט אין אָ טאָל נישט ווייט פונעם געטאָ, און זיי דאָרט געציילט פון זעקס אינדערפרי ביז שלף בייַנאַכט. דערביי האָבן זיך אַרויסגעוויזן מאָנכע „אומגעוויאיקייטן", און יעקב עדעלשטיין, דער פאָראָנטוואָרטלעכער אָנפירער פונעם געטאָ, איז פאַראַפּטפט געוואָרן. אונטער אָנדערעם האָט מען אים אויך באַשולדיקט, אַז ער האָט געפרווווט אַרייַנ־ שמוגלען געווער אין געטאָ אַריין. מען האָט אים געבראַכט קיין אָשוויענצים און דאָרט אים געהאַלטן אין אָ באָזונדערן בונקער. זיין פרוי מיט זיין זון און זיין שוויגער האָט מען געהאַלטן אַרעסטירט אין בירקענאָו, נישט וויַיט פון אָשוויע־ צים. דעם אכצענטן יוני 1944 האָבן די נאַציש באַנדיטן געבראַכט די גאַנצע משפחה קיין אָשוויענצים, כלומרשט האָט מען זיי ערלויבט זיך צו זען מיט עדעלשטיינען. אַז זיי זענען אָנגעקומען אַהין, האָט מען זיי אַלע דריי דערשאָסן עדעל־ שטיינען פאָר די אויגן, קודם די שוויגער, דערנאָך זיין פרוי און נאָך איר זיין זון. צולעצט האָבן די מערדער אויך אים אַליין דערשאָסן.

אָט אַזוי איז געגאַנגען פון דער וועלט אַ יידישער העלד, וועלכער האָט ביז צום סוף דערפילט זיין פליכט און האָט זיך נישט אונטערגעגעבן. אויף זיין פלאַץ האָט זיך אָוועק־ געשטעלט, ווי דער אָנפירער פונעם געטאָ, אַ נידערטרעכ־ טיקער פאַרשוין, אַ געוויסער ד"ר מערמעלשטיין פון ווין (ער האָט אפילו אַמאָל פאַרפאַסט אַ „יידישע געשיכטע"), און ער איז שוין געווען צו די דייטשן „פינקטלעך און אָנשטענדיק"; דאָס מיינט: ער האָט זיי טאָג־טעגלעך געליפערט די פאַר־ לאַנגטע צאָל יידישע קרבנות פאָר די גאַז־קאַמערן (צווישן זיי איז אויך געווען מיין ברודער). אין דער צייט ווען עדעל־ שטיין איז געווען דער אָנפירער פונעם געטאָ, האָט ער עקשנותדיק באַשיצט דאָס לעבן פון יעדן יידּ, און ס׳איז אים אויך געלונגען אָפצוראַטעווען הונדערטער יידן. ווען די מלחמה וואָלט זיך געענדיקט איין האַלב יאָר פריער, וואָלטן דעמאָלט געבליבן ביים לעבן צענדליקער טויזענדער יידן, וואָס דער בעסטיאַלישער ד"ר מערמעלשטיין האָט זיי דערנאָך אויסגעליפערט צום טויט אין די הענט פון די נאַציס.

תל־אביב, יוני 1947

קוקה ישכר־גרייף

דב כהן ז״ל

דב כהן איז געבוירן געוואָרן אין האָראָדענקע אין יאָר 1915, זיינע עלטערן זענען געווען אהרן־לייב און סאָפיע כהן. אהרן לייב כהן (קאָהן) איז געווען פון די ערשטע ציוניסטן אין שטאָט (ער האָט געהאָט עטלעכע בריוו, וואָס ד״ר הערצל האָט צו אים געשריבן), און אָלע זיינע קינדער זענען אויך געווען איבערגעבענע ציוניסטן. זיי האָבן אָלע געהאָט אַ פעסטן כאַראַקטער און זענען געווען חברים פון בית״ר („ברית טרומפּלדור״ — רעוויזיאָניסטישע יוגנט־באַוועגונג).

בערציע, ווי זיין משפּחה און זיינע פריינד פלעגן אים רופן, איז געווען דאָר און קליין געוואָקסן, אין זיך פאַרטראָכט, מיט פאַרחלומטע בלויע אויגן, אָבער מיט אַ שטאַרקן עקשנות־דיקן וויללן. אין האָראָדענקע האָט ער געענדיקט די פאָלקס־שול און די מיטלשול, און האָט אויך געענדיקט מיט אויס־צייכענונג די העברעאישע שול. אין יאָר 1936 איז ער געקומען קיין ארץ־ישראל, כדי צו שטודירן פילאָזאָפיע אין דער העברעאישער אוניווערזיטעט. אָבער ער האָט נישט לאַנג געקענט זיצן רואיק און לערנען. אין מיטן פון דער וועלט־מלחמה, אַז ס׳האָבן אָנגעהויבן צו קומען די ערשטע ידיעות וועגן דעם שרעקלעכן גורל פונעם פויליש־יידנטום, האָבן זיך אין אים דערוועקט די געפילן פון שמערץ און נקמה און האָבן אים קיין רו נישט געגעבן. ער איז אייגנע־טרעטן אין די ריי־ען פון „אצ״ל״ (אירגון צבאי לאומי — נאַציאָנאַלע קאָמף־אָרגאַניזאַציע) און האָט אָנטייל גענומען אין אירע אָפּעראַציעס אין ירושלים און אין דער אומגעבונג. אָבער דאָס האָט אויך נישט באַפּריידיקט זיין שטורמישן גייסט, און ער האָט זיך פרייוויליק אָנגעשלאָסן צו די ענגלישע קאָמאַנדאָ־אָפּטיילונגען, וועלכע האָבן געווירקט און זיך זייער אויסגעצייכנט אויפן פראָנט אין אפריקע.

דב כהן איז געווען אויסערגעווייניקלעך מוטיק און אַ זעלטן גוטער קעמפער. נאָך אַ גאָר קורצער צייט איז ער געוואָרן אַ סאַרזשענט און האָט באַקומען אַ הויכע אויסצייכענונג, וועלכע האָט אים געזיכערט אַ לעבנסלענגלעכע פענסיע פון דער ענגלישער רעגירונג. שפּעטער האָט ער געבעטן, מען זאָל אים איבערפירן צו דער יידישער בריגאַדע, וואו ער האָט זיך נאָכדעם באַטייליקט אין די געפערלעכסטע קאָמף־אָפּעראַציעס.

בשעת ער איז געווען אין אייראָפּע מיט דער יידישער בריגאַדע, נאָך דער מפלה פון דייטשלאַנד, האָט ער זיך אונטערגענומען אַ זאָך, וואָס איז ממש נישט צום גלויבן אַז ער האָט זי דורכגעפירט. זיין ברודער ד״ר מאָרק כהן איז ניצול געוואָרן, און פון זיינע בריוו האָט ער זיך דערוואוסט דעם נאָמען און דאָס אויסזען פון דעם נאַצישן אָפּיציר, וועלכער האָט אָנגעפירט די „אָקציע״ פון פאַרניכטן די האָראָ־דענקער יידן. האָט ער געשוואוירן, אַז ער מוז אים אויפזוכן און נקמה נעמען פאַר די האָראָדענקער קדושים. ער האָט דורכגענישטערט גאַנץ דייטשלאַנד, האָט געזוכט און זיך נאָכגעפרעגט, ביז ער האָט אויסגעפירט דאָס זייניקע. ער האָט אויפגעזוכט די דייטשע בעסטיע אין פאַרם פון אַ מענטש, און האָט פון איר נקמה גענומען ווי עס געהערט צו גיין!

נאָך דער מלחמה איז ער צוריקגעקומען קיין ארץ־ישראל ווי אַ באַוואוסטער און באַרימטער קעמפער. און דאָ האָט ער דורכגעמאַכט אַ שווערן אינערלעכן קאַמף. ער האָט זייער געווואָלט ווייטער שטודירן, אָבער ער האָט נישט געקאָנט זיצן רואיק און „קוועטשן די באַנק״, אין דער צייט ווען די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אין לאַנד איז געווען אויפגערודערט און האָט געקעמפט פאַר דעם רעכט אַריינצונעמען דאָס ביסל געראַטעוועטע יידן. די „הגנה״ („זעלבסט־שוץ״ — די אָפּי־ציעלע יידישע קאָמף־אָרגאַניזאַציע) האָט אים אָנגעבאָטן גאָר אַ וויכטיקע שטעלע אין אירע שורות, אָבער דאָ האָט זיך אין אים דערוועקט זיין פאַרגאַנגענהייט ווי אַ חבר פון „בית״ר״ — און ער האָט באַשלאָסן ווידער אייַנצוטרעטן אין די ריי־ען פון אצ״ל. ער איז געווען דער קאָמענדאַנט פון אַ סך קאָמף־אָפּעראַציעס, און ער האָט אויך באַקומען אַ נייעם ביינאָמען: „גונדר שמשון״ (בריגאַדיר שמשון). אין דער צייט ווען די ענגלענדער האָבן אייַנגעפירט קריגס־צושטאַנד אין ארץ־ישראל, איז ער שוין געווען איינער פון די העכסטע קאָמאַנדאַנטן פון אצ״ל, און האָט זיך באַטייליקט אין אויסאַרבעטן די פלענער און אין באַשטימען די טאַקטיק פון אָלע אָפּעראַציעס.

די לעצטע אָפּעראַציע, ביי וועלכער ער האָט זיך באַטיי־ליקט ווי אַן אָנפירער, איז געווען דאָס אויפריסן פון דער טורמע אין עכו, דעם 14טן מאי 1947. די אָפּעראַציע האָט געהאָט אַ פולשטענדיקן דערפאָלג, אָבער ער אַליין איז געפאַלן בשעת ער האָט באַשיצט זיינע מיטקעמפער, זיי זאָלן זיך קענען צוריקציען.

מיר וועלן אים אָלעמאָל געדענקען ווי איינעם פון די מוטיקסטע קעמפער פאַר דער יידישער פרייהייט.

א טרער צום סוף

צו אַלע האָראָדענקער, וועלכע האָבן געלעבט און זענען אויפגעוואַקסן אין אונדזער שטעטל האָראָדענקע! לאָמיר אַלע צוזאַמען זאָגן אַ „קדיש" בציבור נאָך דעם איבערלייענען פונעם „ספר האָראָדענקע", וואָס זיין לעצטער טייל לייענט זיך ווי „מגילת איכה", ווי קינות אויף דעם חורבן פון אונדזער געבורטשטאָט. לאָמיר ביי דעם קדיש־זאָגן לאָזן פאַלן אונ־דזערע טערערן אויף די בלעטער פון דעם בוך, וואָס ענטהאַלט די שוידערלעכע פרטים וועגן דעם טראַגישן אומקום פון אונדזער שטעטל, פון אונדזערע טייערע עלטערן, שוועסטער און ברידער, וועלכע האָבן אין משך פון הונדערטער יאָרן מיט זייער שוויי־ס און בלוט, מיט זייערע טאַלאַנטן און פעאי־קייטן אויפגעבויט דאָס שטעטל און געמאַכט פון אים אַ בליענדיקן יידישן ישוב, ביז ס׳איז געקומען די מערדעריש־ע האָנט פונעם נאַצי־רעזשים און האָט אים פאַרוואַנדלט אין אַ מאַסן־קבר פאַר זייַנע איינוואוינער.

בשעת דעם לייענען פונעם יזכור־בוך האָט יעדער פון אונדז נאַטאַמאַל דורכגעלעבט די יאָרן וועלכע ער האָט פאַר־ברענגט אין אונדזער אַמאַליקער היים, אין פרייד און אין לייד, און האָט אין גייסט געמאַכט אַ לעצטן „שפאַציר" איבער די אַזוי גוט באַקאַנטע געסלעך, וואָס זענען אונדז אייגענגעראָבן טיף אין הארץ נאָך פון אונדזערע יונגע יאָרן. דאָס איז געווען אַ לעצטער שפּאַציר איבער דעם „קאָרזאָ", אויף דער גרויסער גרינער „טאָליקע", אויף דער „קאָטיקיווקע" מיט אירע אָפּטע שריפות אום זומער, וועלכע האָבן אָנגעפילט מיט שרעק אונדזער קינדיש געמיט; אין דעם וועלדל, וואָס דער ריח פון זיינע „פיילכען" האָט פאַרשיכורט אונדזערע חושים; „סאָביקס טייך" וואָס זיינע וואַסערן האָבן דערפריש־ט און מאַסירט אונדזערע קערפער, בשעת מיר האָבן זיך דאָרט געבאָדן אין הייסע זומערטעג.

אָבער צו אונדזער אַלעמענס שמערץ און באַדויערן האָט זיך דער שפּאַציר פאַרענדיקט אויף די חורבות פין דעם שטעטל, וואו מען קען אפילו קיין סימן פון אַ יידישן קבר נישט געפינען, אָפילו וועג מיר וועלן זיי זוכן מיט טערערן אין די אויגן און מיט בלוטיקע וואונדן אין הארץ. דער באָדן, אונטער וועלכן זיי זענען אויף אַ בעסטיאַלן אופן „אַרייַנגע־וואָרפן" געוואָרן דורך די בלוטדורשטיקע האָרדען, איז שוין פאַרוואַקסן מיט גרינס און מיט תביאות פאַר די נייַע באַזיצער, פאַר די „יורשים" פון די יידישע פאַרמעגענס, וועלכע זענען געווויס גאָר שטאַרק צופרידן פון דער נייַער לאָגע, וואָס האָט זיי באַפרייט פון זייערע יידישע שכנים.

אייגאונצוואַנציק יאָר זענען פאַרגאַנגען, ביז מיר האָבן באַווייזן אויפצושטעלן אַ „מצבה" פאַר די קדושים אין פאַרם פון „ספר האָראָדענקע", וואָס זאָל דערציילן דער וועלט די שוידערלעכע געשיכטע פונעם אומקום פון דעם קליינעם יידישן ישוב אין מזרח־גאַליציע. כמעט פון יעדן קאָפּיטל פון דעם בוך קוקט אַרויס די געפיניקטע נשמה פון דערמאָרדעטע האָראָדענקער מענער, פרויען און „תינוקות דבית רבן". אָבער קיין שום שילדערונג, אָפילו וועג זי זאָל זיין געשריבן פון דער טאַלאַנטפולסטער האַנט, איז נישט בכוח איבערצוגעבן אין צו שילדערן די ווייטיק און דעם צער פון די וואונדן, וועלכע זענען פאַרבליבן אין הארץ ביי די יתומים פון אונדזער שטעטל. און קיינער פון אונדז וועט נישט האָבן די מעגלעכקייט צו גיין אויף „קבר־אבות", זיך דאָרט אויסוויינען דאָס הארץ און זאָגן אַ „קדיש" צום אָנדענק פון זיינע טייערע.

דערפאַר לאָמיר אַלע ביים לייענען פון „ספר האָראָדענ־קע" לאָזן פאַלן אַ הייסע טרער פאַר די הייליקע נשמות פון די האָראָדענקער יידן, וואָס אָסך פון זיי האָבן אָפילו נישט איבערגעלאָזט קיין קרוב אויף דער וויי־טער וועלט. דערמיט וועלן מיר דערפילן אונדזער עלטעמענטאָרע פליכט קענן די אַ־ראָדענקער קדושים, וואָס האָבן מיט זייער בלוט פרזיגעלט דאָס קאָפּיטל פון יידישער עקזיסטענץ אין האָראָדענקע.

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

משה פלעשנער

תל־אביב, כסלו תשכ״ג

השער לחורשת קדושי עירנו
אריינגאנג צום וועלדל פון האָראָדענקער קדושים
The Gate into the grove

חיים (קארל) קויפמן

בתקופת השואה

במחצית הראשונה של חודש יולי 1941 נכנס הצבא ההונ־גרי להורודנקה. למחרת כניסתם התקינו בכיכר שלפני בית־חיים־מנדיל קוך (מול המסעדה של מאַזורק) עמוד־תלייה, הודיעו על הכרזת מצב־מלחמה והנהגת חוקי־חירום, ואיימו בתלייה לכל מי שיעבור על החוקים האלה.

התושבים האוקראיניים, שרובם ככולם היו שונאי ישראל, הרימו ראש עם כניסת ההונגרים והתחילו להציק ליהודים. כבר בימים הראשונים נהרג על ידם אחד מיהודי העיר, שהת־גורר בפרבר קוטיקוּבקה (את שמו לא אזכור עוד). בכפר ניאַזביסקה שבמחוז הורודנקה תפסו קבוצת יהודים, הושיבום על דוברה והטביעו אותם בדניסטר. באותם הימים הוצא גם צו, שחייב כל יהודי לשאת טלאי צהוב על בגדו. עובדי הרפואה היהודים חויבו גם לענוד סרט של הצלב האדום.

בדרך כלל יש לציין, כי ההונגרים הסתייגו מן האוקראינים ולא נטו למלא את כל דרישותיהם ביחס להשמדת היהודים. הסיבה לכך נעוצה באהדת ההונגרים אל הפילנים, שתמכו בסיפוח חבל קארפַאטורוס להונגריה, ובאיבתם לאוקראינים, שהתנגדו לסיפוח הזה. ביחס ליהודים הסתפקו בכך, שחייבו אותם לשאת את הטלאי הצהוב והעבידו אותם בעבודות כפייה שונות. רק יהודי אחד, הידוע לי בכינויו „מנדל פַאליציי" נהרג על ידם בשל התנגדותו ללכת לעבודה. הדבר נודע על־ידי ד"ר אייבר שיץ, שההונגרים הכריחוהו לקבור את ההרוג.

בפקודת ההונגרים הוקמה מועצת־עירייה מורכבת מאוק־ראינים. כראש העיריה נתמנה וַאסקו, מורה בגימנסיה האוקר־אינית, וכסגנו — המורה דוֹרזשינסקי. כן אורגנה מיליציה אוקראינית ובראשה הועמד אַנטישמי מובהק בשם טשייקובסקי (אחרי שיחרור הורודנקה על־ידי הרוסים נידון טשייקובסקי למוות, ונתלה). המפקדה הצבאית ההונגרית שוכנה בבית הגימנסיה הפולנית. ראש המפקדה התגורר בבית ד"ר שניידר, ושלישו — אצל קויפמן.

בתקופה ההיא התחילו הרוּמֶנים להציק לתושבים היהודים ולגרשם ממקומות מושבותיהם. רבים מיהודי בוקובינה, שהת־גוררו בקרבת הגבול שבין רומניה וגליציה, הצטרפו אל הרוסים בשעת נסיגתם והגיעו להורודנקה. כשנודע הדבר לשלטונות ההונגריים המקומיים, ציוו לאסור את היהודים הללו ולהחזירם אל מעבר לגבול. המאסרים בוצעו על־ידי המיליציה האוקראי־נית, שהעבירה אותם אל הגבול הרומני ואילצה אותם לעבור את הגבול. אנשי משמר הגבול הרומני, שלא רצו לקבלם, ירו בהם מצד אחד, והמיליציה האוקראינית המטירה עליהם אש מצד שני, וכך נהרגו מאות יהודים ונקברו במקום לאורך הגבול. כשניסו נציגי היהודים בעיר להתערב ולמנוע את הגי־רוש, תלו האוקראינים את הקולר בהונגרים, שהם הוציאו את הצו, ואילו ההונגרים רחצו בנקיון כפיהם וטענו שהדבר הוא מעשה ידיה של המיליציה האוקראינית.

הייתי מיודד עם הכומר האוקראיני בַּאבַּאט וסיפרתי לו על מעשיהם של אנשי המיליציה האוקראינית. הוא הטיף בכנ־סיה וקרא לחדול מנגישות נגד היהודים, והזכיר לבני עדתו כי בשנת 1919 התחילו הפולנים במעשי פרעות ביהודים וסיימו ברצח אוקראינים, והדבר הזה עלול להישנות גם הפעם. זמן מה לאחר זה נאסרו שוב מאה ועשרים מפליטי רומניה ועמדו להישלח אל הגבול. כשנודע הדבר ליהודי העיר, התייצבה משלחת (ד"ר שיץ, ד"ר ליכטמן וקויפמן) לפני ראש המפקדה ההונגרית וביקשה לבטל את גזירת הגירוש. הגנראל ההונגרי טען, כי צו־המאסר והגירוש לא יצא מן המפקדה ההונגרית, וכי שקר בפי האוקראינים המסתמכים על המפקדה. הוא הבטיח גם להודיע זאת לנציגי האוקראינים, שעמדו להיפגש אתו כעבור שעתיים.

כשיצאו אנשי המשלחת מן המפקדה פגשו את הכומר בַּא־בַּאט וסיפרו לו על מאסר היהודים, שנעשה ביוזמת המיליציה האוקראינית. נרגש מן הידיעה, הציע להם הכומר לבוא אתם אל משרד המיליציה, ששכן בבניין בית־המשפט, ולדרוש את ביטול צו הגירוש. הם פנו אל ראש המיליציה טשייקובסקי, מסרו לו את דברי הגנראל ההונגרי וביקשו לשחרר את העצו־רים, אף הבטיחו לו תרומה ניכרת לטובת המיליציה. טשיי־קובסקי ענה כי עתה מאוחר מדי, לצערו, כיוון שהיהודים נשלחו כחצי שעה לפני־כן לעבר הגבול, בליווי משמר של מיליציאַנטים.

נדהמים מן הידיעה המעציבה, ביקשה המשלחת מטשיי־קובסקי לתת מכתב אל משמר־הליווי שיחזירו את המגורשים להורודנקה, והמשלחת תשתדל להשיג כלי־רכב ולהדביק את המגורשים קודם שיגיעו אל הגבול. בתשובה לטענתו של טשייקובסקי, שאינו יכול להחזירם להורודנקה בשל המחסור החמור במצרכי מזון, הציעה המשלחת להעבירם אל מעבר לדניסטר, ובלבד שלא יישלחו אל הגבול, מקום שאורב להם המוות.

אחרי שידולים רבים הסכים טשייקובסקי לתת את המכתב המבוקש. אולם לרוע המזל נפל באותו רגע דבר, ששינה את המצב מעיקרו. הדבר הזה שם אמנם קץ לשלטון המיליציה האוקראינית, אך יחד עם זה סתם את הגולל על האפשרות

האחרונה להחזרת המגורשים, שהובלו אל הגבול, וגורלם היה כגורל אחיהם שקדמו להם.

וזה דבר המקרה: ברגע שסיים טשייקובסקי את כתיבת המכתב וניגש להטביע עליו את חותמת משרדו — חדרו חיילים הונגריים מזוינים אל משרד המיליציה, סטרו למפקד על לחיו ופקדו למסור להם את כלי הנשק והתחמושת הנמצאים ברשותם. כך חוסלה המיליציה האוקראינית. כפי שהתברר אחר־כך, היתה זאת נקמתם של ההונגרים על הריגת שניים מחייליהם בהתנגשות עם האוקראינים. את אנשי המשלחת שיחררו ההונגרים, לאחר שנודע להם מטרת בואם לבניין המיליציה, וכן חפצו לשחרר גם את הכומר בּאבּאָט, אך הוא סירב להשתחרר, באמרו שהוא מעדיף להישאר עם אחיו העצורים ולהיות שותף לגורלם. עם חיסול המיליציה נפסק גם גירושם של פליטי רומניה אל הגבול הרומני.

בימים ההם התחילה הממשלה ההונגרית לגרש משטחה את התושבים היהודים, שלא היה בידם להוכיח את אזרחותם ההונגרית. היהודים האלה גורשו בעירום ובחוסר־כל. והוכרחו לצעוד ברגל ממקומות מגוריהם אל מחנות העבודה באיזור קאמיניץ־פודולוסק, בדרכם עברו את הורודנקה, ויהודי העיר חילקו להם מפיתם ועזרו להם בכל מה שהיה ביכולתם. אורגן מטבח עממי, שבו הוגשו להם ארוחות חינם, וחולקו בגדים לנצרכים. על אף המחסור החמור בבשר הצלחתי להשיג — בעזרת שלושה חיילים הונגריים שהתגוררו בביתי — את שאריות הבשר שנשחט בבית־המטבחיים העירוני (ראשים, כרעיים, ריאות וכדומה) ולהעבירם בקביעות למטבח, שבו סעדו היהודים המגורשים.

בסוף הקיץ של שנת 1941 עזב הצבא ההונגרי את העיר ובמקומו בא צבא גרמני. גליציה המזרחית חולקה מחדש לא־זורים ומחוזות, לפי צירוף שונה מזה שבתקופת השלטון הפולני, וכך יצא שהערים טלומאטש ואוטיניה, שהשתייכו לפנים למחוז סטאַניסלב, היו כפופות לשלטונו של מושל־המחוז בהורודנקה. מושל־המחוז הראשון בעיר היה גרמני יליד אוסטריה בשם ווינקלר. כמפקד הגסטאַפּו במקום נתמנה אוֹבער־שטורמבאַנפירער דופלר, נאצי קנאי ואנטישמי ארסי, שנמנה על אנשי הכנופיות הראשונות שלחמו וסייעו לביסוס שלטונו של היטלר. יחד עם דופלער הגיעה גם פילגשו מרת נידערמאַן.

בפקודת המושל וינקלר נתמנה ועד יהודי מקומי של שלושה חברים: ד״ר העסל, ד״ר אייבער שיץ וקארל קויפמן. המושל פנה אל אנשי הוועד ואמר להם: „דעו לכם כי מהיום והלאה ייחשבו היהודים כאזרחים ממדרגה שנייה. אך אם תתנהגו ביושר ותצייתו לכל הפקודות וההוראות, יהיו חייכם מובטחים״. וכך גם היה. חוץ מעבודות כפייה ושלילת זכויות אזרחיות מסוימות לא היו כל הפרעות, והחיים זרמו במסלולם הרגיל.

אך לא ארכו הימים והמושל וינקלר הוחלף במושל חדש בשם האַנס האַק, איש ה־ס.ס., נאצי ערמומי ורודף־בצע. הוא פיטר את הוועד הקודם ובמקומו מינה מועצה יהודית מקומית, שחבריה היו: ד״ר העסל — יו״ר, ד״ר שיץ, ישראל קוגלר, איזו גלר, ואחרים. על הוועד הזה הוטל לטפל בכל העניינים הכלליים הנוגעים ליהודי הורודנקה והסביבה. ד״ר שניידער וקארל קויפמן נקבעו כממונים על ענייני הבריאות.

כבר בימים הראשונים לשלטונו הוציא המושל החדש צו, שחייב את היהודים להעביר לרשותו — תוך 48 שעות — את כל הזהב (פרט לטבעות נישואין), יהלומים, מטבע־חוץ, פרוות, ואפילו קפה, הנמצאים בידם, וכל העובר על הצו הזה אחד דינו — למוות. היהודים מילאו רובם אחר הצו והעבירו את כל הנדרש מהם לשלטונות המחוז, בלי שתינתן להם קבלה כלשהי על הזהב ודברי־הערך שמסרו. כעבור זמן מה הוצא צו, שחייב את כל הגברים היהודים, מגיל 14 עד 60, להירשם במשרד־העבודה לשם שליחתם לעבודות כפייה. משרד־העבודה נמצא בביתו של וורבר, ומנהלו היה גרמני בשם זייפערט. היהודים שנרשמו נשלחו לעבודות כפייה שונות בסביבה, בין השאר להקמת הגשר מעל לדניסטר בסימאקובצה ושם טבעו רבים מהם בשעת העבודה.

בצד משרד מושל־המחוז ומשרד־העבודה קיים היה גם משרד של השלטון הצבאי המקומי, בראשותו של הסרן פידלר. פידלר היה יליד ברלין, אנטי־נאצי מובהק, שהעיז פעם להת־בטא לפני קויפמן, כי יש בדעתו להתאבד אם ינצחו הנאצים במלחמה. אחד מתפקידיו היה הפיקוח על העבודות למען הצבא, ולשם כך קיבל יום־יום מספר מסוים מבין העובדים שנשלחו לעבודות כפייה. יחסו אל העובדים היה אנושי, ועל כן הש־תדלו כולם לעבוד אצלו. בצו־החרמה מיוחד הפקיע פידלר את מרפאת־השיניים של קויפמן והעמידה, על כל עובדיה, תחת פיקוחו וחסותו של הצבא. בצורה זו היו עובדי המרפאה מוגנים בפני התנכלויות הנאצים. סיפרו עליו, על פידלר, כי בשעת האקציה הראשונה סירב להיענות לדרישת אנשי ס.ס. לספק להם מכוניות להסעת היהודים לגיא ההריגה, באומרו שאין הוא רוצה לתת יד לרצח המוני של אזרחים שלווים.

פרשה מיוחדת במינה היה עניין סידורם של היתומים הי־הודים מהונגריה, שהוגלו להורודנקה אחרי כניסת ההונגרים לעיר. בימי השלטון ההונגרי הוכנסו ילדים אלה, שמונה־עשר במספר, לבית המחסה הפולני־אוקראיני המאוחד, שהוקם עוד בימי השלטון הרוסי ושוכן בבניין בית־המחסה הפולני לשעבר, בקרבת הגן העירוני. הנזירות הנוצריות, שבטיפולן נמצא בית־היתומים המאוחד, פנו תכופות אל השלטונות ואל הוועד המקומי היהודי בדרישה להוציא את היתומים היהודים מבית־המחסה הכללי ולהעבירם לטיפולה של העדה היהודית, ונימקו את דרישתן במחסור במצרכים ההכרחיים. והוועד היהודי, שהכיר את מצבם המיוחד של היהודים ואת מצוקתם, ולא היה לו בית־מגורים מתאים לשיכון היתומים, התחמק מלהיענות לפנייתן של הנזירות. אך לאחר שעבר השלטון לידי הצורר האַק, נענה הלה ברצון לפניית הנזירות, וציווה על הוועד היהודי להוציא את הילדים היהודים מבית־המחסה הכללי ולקבל על עצמו את הטיפול בהם. הילדים הועברו באופן ארעי לבית אביו של קויפמן ושוכנו אחר־כך בבית מיכל קאמיל. ישראל קוגלר קיבל על עצמו את ההשגחה עליהם, ואילו הטיפול היומיומי נמסר לקבוצת נערים בראשותו של טוביה קורן. תודות לקשריו עם הסוחן הרינציאַצקי הצליח קויפמן

להשיג בשביל היתומים חמישה שקי קמח, שהועברו בחשאי, בחשכת הלילה, על־ידי ראובן פריפער וחבריו.

באוקטובר 1941 הוכרז על הקמת „גיטו" ליהודי העיר, וכל היהודים נעקרו מבתיהם והועברו לסימטאות הצרות והצפופות שבחלק המערבי של העיר, ושם שוכנו בצפיפות רבה. מעבדותיהם של ד״ר שניידר וקויפמן הועברו לביתו של שמואל בקר, למקום משכנו של „בנק לודובי" לשעבר.

בנובמבר 1941 הגיעה להורודנקה משלחת של יהודי אוטיניה (שהשתייכה לאזור שלטונו של המושל האַק) וביקשה מראש הוועד היהודי, ד״ר העסל, לפעול אצל המושל האַק למען שיחרורם של כמה מאות מיהודי אוטיניה, שנאספו והועברו למקום בלתי־ידוע. ד״ר העסל ניאות להתייצב לפני המושל, והלה ענה לו, שאם ימציאו לו יהודי אוטיניה שני ק״ג זהב, עשרת אלפים זהובים וכמה יהלומים, ישתדל לשחרר את היהודים האסורים תוך שבוע ימים. כאות ראשון לכוונותיו הטובות נתן האַק לאנשי המשלחת רשיונות מעבר, למען יוכלו לחזור לאוטיניה באופן ליגאלי. כעבור כמה ימים חזרה המשלחת להורודנקה, ובלוויית ד״ר העסל התיצבה לפני המושל האק ומסרה לידו את „התרומה" שדרש מהם. המושל הבטיח לדאוג לשיחרור העצורים, ואנשי המשלחת חזרו שוב למקומם, כשהם מצוידים ברשיונות מעבר.

כתום שמונת הימים באה שוב המשלחת מאוטיניה, והודיעה לד״ר העסל כי העצורים עדיין לא שוחררו. כשפנה ד״ר העסל אל המושל בעניין זה, העמיד הלה פני אדם מופתע ונרגז והבטיח להתקשר טלפונית עם הגורמים המוסמכים, ואם יהיה צורך בכך — לנסוע באופן מיוחד ולפנות ל„חלונות הגבוהים" בענין שחרור היהודים האלה. ושוב נתן לאנשי המשלחת רשיונות מעבר לאוטיניה, מתוך הבטחה שהיהודים ישוחררו תוך שלושה ימים. אך כעבור שלושה ימים חזרו אנשי המשלחת ובפיהם אותו הסיפור: העצורים לא שוחררו. הפעם התפרץ האַק — למראית עין — בחימה שפוכה על הממונים הנרפים, שאינם מדייקים במילוי הבטחותיהם ופוגעים על־ידי כך בכבוד השלטון הגרמני. הוא הציע למשלחת להישאר כמה ימים בהורודנקה, עד שהוא יסע לסטאַניסלב ויחזור משם עם בשורת השיחרור. זה היה בסוף נובמבר 1941. משעברו שוב כמה ימים ללא תוצאות, חזרו אנשי המשלחת לאוטיניה, ושם נודע להם כי העצורים הובלו לאחד היערות שבסביבה, שם נורו ונקברו במקום.

בשלהי נובמבר 1941 הזמין אליו המושל האַק את ד״ר העסל ומסר לו, כי נודע ממקורות יודעי דבר על כוונת השלטונות הממונים עליו להעביר בהורודנקה מבצע השמדה („אקציה"). הוא הוסיף, כי תמורת מתת של שלושה ק״ג זהב, כמה יהלומים ודברי־ערך אחרים, מוכן הוא לנסוע אל המפקדה ולפעול למען העברת רוע הגזירה.

לאחר שמסר ד״ר העסל לוועד את דברי המושל, הוחלט לאסוף בעיר את כמות הזהב וחפצי־הערך ולהגיש למושל את „התרומה" שביקש. בשעת מסירת המתנה חזר המושל על הבטחתו לפעול לביטול הגזירה והשתדל להרגיע את נציגי היהודים. בהזדמנות זו מסר להם, כאילו דרך אגב, שעומדים להזריק לכל תושבי הגיטו נסיוב נגד טיפוס, ולשם כך יצטרכו להתאסף ביום 4 בדצמבר על־יד בית־הספר האידישאי, ושם יקבלו את הזריקות. כדי להקל על ביצוע המפעל הזה צייד את אנשי הוועד היהודי בתעודות מיוחדות, שיוכלו להתנועע גם מחוץ לגבולות הגיטו. עם זה קבע, כי ד״ר שניידר, ד״ר וואַסרצווייג ואשתו הרופאה — הם יהיו מזריקי הנסיוב.

כשנודע הדבר לסרן פידלר ולמרת נידערמאן, הזהירו הללו את קויפמן שלא יאמין לדברי האַק, כי הוא מוליך אותם שולל. הם סיפרו, כי נודע להם ממקור מוסמך על התכנית להעביר „אקציה" בעיר, ועניין הזריקות משמש רק כסות־עיניים לריכוזם ולכידתם של תושבי הגיטו. קויפמן מסר את דבריהם לד״ר העסל ולחברי הוועד, אך רובם נטו להאמין להבטחותיו של האַק, שיעלה בידו להציל את יהודי העיר מהשמדה.

יש לציין, כי עם כל הרצון להאמין להבטחותיו של האַק, התגנבו גם ספיקות לגבי יושרו ואמיתות דבריו, ולכן הציע ד״ר העסל לד״ר שניידר שישתדל למצוא אמתלה ויתחמק מלהיות המזריק של הנסיוב באותו יום. ד״ר שניידר דחה בתוקף את ההצעה, ואמר שאין הוא רוצה כי מישהו אחר יישלח ויסבול מה שהוטל עליו לסבול.

ביום שלושה בדצמבר 1941 שלח פידלר להודיע לקויפמן ולד״ר שניידר כי ה„אקציה" תיערך למחרת, ויש ברצונו להגן עליהם שלא יפלו בידי המרצחים. לשם כך ישלח בערב שוטרים צבאיים, שיאסרו אותם ואת משפחותיהם ויכלאום עד יעבור זעם. והוא אמנם קיים הבטחתו: בו בערב הופיעו שוטרים צבאיים אצל קויפמן וד״ר שניידר, אסרו את קויפמן ואת בני משפחתו ואת רעייתו של ד״ר שניידר ובתם, וכלאו את כולם במרתף ביתו של שמעון פלפל, שבו שכנה המפקדה של המשטרה הצבאית. ד״ר שניידר עצמו היה אותה שעה בבית־החולים בתורנות־לילה, וקויפמן הזהירו שלא יעזוב את בית־החולים קודם שידע לבטח שאין כל סכנה צפויה לו. ד״ר שניידר אמנם הבטיח לעשות כן, אך למחרת בבוקר קם ויצא יחד עם ד״ר וואסרצווייג להתייצב במקום המיועד להזרקת הנסיוב. שם נתפסו על־ידי אנשי הגסטאפו, והם העבירום לבית־הכנסת הגדול ומשם למקום ההריגה שעל־יד הדניסטר.

באותו בוקר (4 בדצמבר 1941) נהרו היהודים אל בנין בית־הספר האידישאי, כדי „לקבל את הזריקות" שעליהן נצטוו מטעם השלטונות. לאחר שהתאספו שם כאלפיים וחמש מאות נפש, הקיפו את המקום אנשי גסטאַפו והמיליציה האוקראינית, אסרו את כולם והובילו אותם אל בית־הכנסת הגדול. בו בזמן פשטו גם בתוך הגיטו ומחוצה לו, חדרו לתוך הבתים, הוציאו משם את היהודים, ותחת מטר מהלומות הכניסום לבית־הכנסת הגדול, שבו כבר נדחקו רבים בצפיפות איומה. האנשים הוחזקו שם כל היום ללא מזון ומים עד למחרת, יום שישי בשבוע. עשרות ילדים ונשים התעלפו שם ולא ניתן להושיט להם עזרה כלשהי. ההתאכזרות הגיעה לשיאה במקרה הזה:

בין הנעצרים בבית־הכנסת נמצא גם לייב ליבמן (בנו של יונה ליבמן המלמד) יחד עם אשתו ובתם הקטנטנת. הילדה התעלפה בזרועות אמה, והאם נדחקה אל הפתח כדי לאפשר לילדה לשאוף מעט אויר. איש הגסטאַפו שהבחין בכך חטף ממנה את הילדה וניפץ את ראשה אל קיר ארון הקודש, ואת

האם הרג במקום. כל זה קרה לעיני לייב ליבמן, ומרוב צער והתרגשות שותק בו במקום.

ביום שישי, 5 בדצמבר, הגיעו לבית־הכנסת נציגי השלטון הגרמני המקומי ובידם רשימה של כמה יהודים „מועילים" (ביניהם גם ד"ר שניידר) ודרשו לשחררם. הללו הוצאו מבין כתלי בית־הכנסת הגדול, הועברו ל„פלוש" ומשם שוחררו אחר־כך, פרט לד"ר שניידר, שראש הגסטאַפו, דופלר, סירב לשחררו. כפי שהתברר אחר־כך היתה בזה ידו של מושל־המחוז האַק, שהתגורר בביתו של ד"ר שניידר והתנקם בו בגלל הימנעותם העקבית של ד"ר שניידר ורעייתו להתרועע אתו ולהימצא בחברתו. אחרי הוצאת „היהודים המועילים" הועלו כל יתר היהודים על מכוניות־משא והוסעו לנהר הדניסטר, בין הכפרים סימאַקובצה ומיכאַלטשה, מרחק 13 ק"מ מהורודנקה. אחרון הנלכדים היה מוטיע (מרדכי) סוכער, שהתחבא בשעת האקציה בעליית־הגג של ה„וויזשניצער קלויז" (בית הכנסת של חסידי ויזשניץ), ויצא ממחבואו לפני הזמן, כי חשב שהסכנה כבר עברה. הוא נתפס והועלה על המכונית האחרונה בדרכה למקום ההשמדה.

בין המכוניות, שבהן הסיעו את היהודים לעבר הדניסטר, היו גם מכוניות־משא שנלקחו מבית החרושת לסוכר שבהורודנקה, ובין נהגיהן היו כמה פולנים, שהאיטו בכוונה את מהלך המכוניות ואיפשרו על ידי כך לכמה יהודים לקפוץ מהן ולהתחמק. בין אלה שקפצו בדרך היו ד"ר העסל, ישראל קוגלר ואחרים. ד"ר העסל הצליח אמנם להשיג לעצמו ניירות אריים, אולם בדרכו לסטאַניסלב הכיר אותו אחד האוקראינים ומסרו לאיש גסטאַפו, אשר הוריד אותו בתחנת הרכבת והפשיטו, וכשנוכח לדעת שהוא יהודי ירה בו במקום והרגו.

במקום ההריגה נמצאו שני בורות גדולים שהוכנו מראש וסמוך להם עמדה סככה גדולה. הבורות האלה נחפרו כשבוע ימים לפני האקציה, ונפוצו שמועות שנועדו לשמש קבר ליהודים מומתים. כשפנו אנשי הוועד היהודי אל המושל האַק בשאלה, אם יש יסוד לשמועות האלה, הרגיע אותם המושל ואמר שהבורות נועדו לכיבוי סיד לשם העבודה בבניית הגשר... והיהודים האמינו גם לדברי הכחש האלה.

כשהגיעו המכוניות לתעודתן, מצאו שם היהודים קצינים ואנשי גסטאַפו מזוינים במקלעים ובמכונות־ירייה, והם מסובים ליד שולחנות ערוכים מטעמים ומשקאות ותזמורת מנגנת לפניהם. מיד התנפלו עליהם קלגסי הגסטאַפו, ותחת מטר מכות ומהלומות פקדו על כולם להיכנס אל הסככה, לפשוט ולהשאיר שם את בגדיהם ונעליהם (פרט ללבנים) ולרדת לתוך הבורות. עם היכנסם לבור נורו מיד על־ידי קלעי הגסטאַפו, וכך נערמו בתוך הבורות גופותיהם של אלפי החללים והגוססים, עד אחרון היהודים שהובאו לשם. אנשים בודדים לא נפגעו ונשארו בחיים, ואחדים מאלה הצליחו להיחלץ מן הבור בחשכת הלילה ולחזור, איך שהוא, אל הגיטו. בין אלה ש„קמו לתחייה" היו סטריזובר, מרת ראפ (בתו של יחיאל רוזנברג), נאַטי ריישר דבורה גלאצר וצפורה אייזמן. הניצולים מבור ההריגה ניספו רובם באקציות הבאות, ורק מתי מעט נשארו בחיים. מפי הניצולים נודעו שני פרטים, הראויים לציון מיוחד:

כשיצאו האנשים מן הסככה, לאחר שפשטו את בגדיהם, יצא ביניהם גם ד"ר שניידר כשחולצתו עדיין על גופו. אחד מאנשי הגסטאַפו הבחין בכך והתחיל לצרוח, כשהוא מצווה עליו לפשוט את חולצתו. ד"ר שניידר פשט את חולצתו ובתנופה חזקה הצליף בה על פני הנאצי, ובקול מורם התריס כנגדו: אם ערכה של חולצה רב בעיניך מערכו של אדם — קחנה לך! מיד נורה במקום, עוד לפני שהספיק לרדת ולהיכנס לבור.

בשעה שעמדו ד"ר אייבר שיץ ורעייתו בתור להיכנס אל הבור, והאם חובקת בזרועותיה את ילדתה, הגיע לאזניהם קולו של אחד מאנשי הגסטאַפו האומר אל חברו: „ראה נא, איזה יופי של ילדה! חבל שיופי כזה יושמד!". כששמע זאת, פנה ד"ר שיץ אל הנאצי והתחנן לפניו שיקח מהם את הילדה וימסרנה לקויפמן, תמורת שכר־טרחה הגון. הלז אמנם הסכים לעשות זאת, אולם חברו התנגד לכך, והילדה נרצחה יחד עם הוריה.

בשעת ביצוע הטבח האיום ישבו קצינים ואנשי גסטאַפו על־יד שולחנות ערוכים, זוללים ושותים, צוחקים ומתענגים, וצלילי תזמורתם מתערבים בקולות־הנפץ של המקלעים ובאנקות הקרבנות. למחרת גויסו עשרות אכרים לכיסוי הבורות באדמה. הם סיפרו אחר־כך, כי למחרת כיסוי הבורות באדמה אפשר היה עוד להבחין בתזוזה מתחת לכיסוי.

מן הראוי להזכיר את תאוות־הבצע של המושל האַק ואת טכסיסי הרמייה והכחש שהשתמש בהם, כדי לגרוף הון יהודי לכיסו הפרטי. כפי שהתברר אחר־כך, ידע האַק על רציחת יהודי אוטיניה עוד לפני בוא המשלחת להורודנקה, אולם העמיד פנים כאילו ברצונו וביכולתו לעזור להם תמורת שלמונים. כשבאה המשלחת בפעם האחרונה להורודנקה יעץ להם האַק להישאר ימים אחדים בהורודנקה, בתקווה שהמשלחת תילכד אף היא בימי האקציה, וכך ייפטר מן העדים שמסרו לידו את השוחד. טכסיס דומה נקט גם כלפי אנשי הוועד היהודי בהורודנקה, שקיבל מידם את השוחד, אם כי ידע יפה שלא יוכל למנוע את האקציה. הוא צייד אותם בתעודות מיוחדות, כביכול, כדי שלא יחששו להתהלך באופן חפשי ויפלו טרף לצפרני הרוצחים. בדרך זו קיווה להיפטר מעדותם.

אחרי האקציה כינס המושל את נציגי היהודים, הביע לפניהם את צערו על כל מה שקרה, ותלה את הקולר בצווארי האוקראינים, שלחצו, כאילו, על הגרמנים במגמה להפחית את מספר היהודים. הוא הבטיח כי מעתה והלאה ישרור שקט ואין סכנה נשקפת לחייהם של היהודים שנותרו. בפקודתו מונה ועד יהודי חדש ובראשו מוריץ פלפל, שהוצא כיהודי „מועיל" מבין העצורים בבית־הכנסת. כן נצטוו היהודים להירשם מחדש, ועל הוועד היהודי הוטל לתת לנרשמים תעודות, המזכות אותם לחזור למקומות מגוריהם הקודמים.

לקויפמן ולמרת שניידר, שנשארו עדיין במחבואם, נמסר בשמו של הסרן פידלר שלא יעיזו ללכת בעצמם להירשם ולקבל את תעודותיהם, וכי שוטרים צבאיים יקבלו בשבילם את התעודות וימסרו אותן לידיהם. אולם כשבאו השוטרים אל הוועד לקבל את התעודות, הודיע להם ראש הוועד כי דופלר, ראש הגסטאַפו, אסר עליו להוציא תעודות בשביל

קויפמן ומרת שניידר. על כן הם צריכים להתייצב לפני דופלר, והוא יחליט בדבר.

משעברו עוד כמה ימים של ישיבה במחבוא, החליטה מרת קויפמן להתייצב אישית לפני הוועד, כדי לקבל את התעודות בשביל בני משפחתה. כשבאה למשרד הוועד מצאה שם שוטר, שהודיע לה כי קיבל פקודה לאסור את משפחת קויפמאַן ומרת שניידר, ועל־כן עצר אותה במקום. כשבוששה לחזור הלך קויפמן לחפש אחריה, ועם כניסתו למשרד הוועד נעצר אף הוא. אחרי שעה קלה הגיע לשם הבן של קויפמן, להיוודע בדבר גורל הוריו, וגם הוא נעצר. בנו השני של קויפמן, כשראה כי איש מן המשפחה לא חזר ממשרד הוועד, ניסה גם הוא להיכנס לשם, אך ברוך דיקר, שעמד במקרה בכניסה, יעץ לו להסתלק. הבן התחמק ממשרד הוועד וסיפר על המקרה לידיד של אביו, מ. ד. גלר.

בשעה שהיו עצורים באחד החדרים של משרד הוועד היהודי, ניגש אליהם אחד מחברי הוועד ואמר להם, שהקצין מוכן לשחררם אם ימסרו לו את הזהב הנמצא ברשותם. קויפמן ענה לו, שיפנה אל בנו שעוד לא נעצר, והוא ימסור לו את הזהב. כשהוגד הדבר לבן, הלך מיד להיוועץ עם מ.ד. גלר. הלה הזהירו שלא יהין למסור את הזהב, כי הדבר עלול עוד להרע למשפחתו, והבן שמע לעצת גלר ולא מסר. לאחר זה הועברה כל המשפחה לבית־הסוהר.

בחצות הלילה נכנס אל תאו של קויפמן קצין משטרה, והודיע לו כי מעצרו בוצע על יסוד אינפורמציה שנתקבלה, כי נמצא בידו זהב ומטבע־חוץ שהסתיר ולא מסר לשלטונות, והוא מוכן לשחרר אותו ואת משפחתו, אם ימסור לידו את הזהב וכל השאר. כשניסה קויפמן להכחיש את הדבר, אמר לו הקצין שהוא יעמת אותו עם אחד מחברי הוועד היודע על כך. כעבור שעה קלה חזר הקצין בלוויית אחד מחברי הוועד היהודי, והלה שידל אותו למסור את הזהב, כיוון שהדבר הוא לטובתו, ובזה יציל את חייו. אחרי היסוס הודיע קויפמן לקצין הנאצי שאין ברשותו כל דברי־ערך, אולם ידוע לו על מטמון של זהב השייך לידידו לוסיע שפירר (בן ברל שפירר), שהוגלה בשנת 1940 לסיביר על־ידי השלטונות הרוסיים. את המטמון הזה הוא מוכן למסור לידו, בתנאי שיבטיח לשחררו ויאשר הבטחתו בתקיעת כף. הקצין דחה בתוקף את הדרישה האח־רונה, בנימוק שקצין נאצי לעולם לא יושיט ידו ליהודי, אך בסופו של דבר גברה בו תאוות הבצע על גאוותו הנאצית, והוא תקע לידו והבטיח לשחררו.

משפחת קויפמן הוצאה מבית־הסוהר, ובלוויית הקצין וחבר הוועד היהודי הלכו אל לול העופות של ישראל קוגלר, מקום שם הטמין קויפמן בשעתו את הזהב. הזהב הוטמן על־ידו עוד בימי הרוסים, ואת הסיפור על שייכות הזהב לידידו שפירר בדה קויפמן מלבו, כדי שלא יוכלו להאשימו בהפרת החוק. אחרי חפירה באדמה בתוך הלול נתגלה המטמון, שהכיל שני ק״ג זהב טהור. הקצין שאל, למראית עין, אם דורש ממנו קויפמן קבלה על הזהב, אך קויפמן השיב, כי מאחר שהזהב שייך לידידו אין הוא מעוניין בקבלה, והקצין רשאי לעשות בו כטוב בעיניו. הקצין מיהר איפוא להסתלק עם צרור הזהב, והשאיר את כולם במקום. משפחת קויפמן החישה אף היא את צעדיה והתקדמה לביתו של צוידרר. משם הועברו אל הפרבר מוגאַסטירסקי והסתתרו בביתו של תודרוס גולדברגר, שהתגורר עוד מחוץ לגיטו.

כשנודע לסרן פידלר מקום מחבואו של קויפמן, שלח שני שוטרים צבאיים להודיע לגולדברגר, שיחזיק אצלו את משפחת קויפמן עד שיצליח פידלר להחזירו למקום עבודתו במרפאת השיניים. את מרת שניידר ובתה הצליח פידלר להעביר בחשאי אל דירתה של משפחת וַארטאַנוביטש ולהסתירן שם. כדי למשך את תוכניתו פנה פידלר אל ראש הגסטאַפו דופלר בתביעה, להחזיר את קויפמן למקום עבודתו, כדי שימשיך לרפא את שיניהם של אנשי הצבא. אחרי פניות חוזרות ונשנות נעתר דופלר לדרישת פידלר, וקבע את השעה שבה יבוא קויפמן למעבדה לקבל מידו את המפתחות. כשבא קויפמן למעבדה אמר לו דופלר שאין הוא יכול לעמוד בפני לחצו של פידלר בדבר הפעלת המעבדה, ופקד עליו להפעילה תוך עשרים וארבע שעות. עם כניסתה לדירה נוכחה משפחת קויפמן לדעת, כי בזמן היעדרם נשדדו כל חפצי הבית, אולם כלי העבודה שבמרפאה נשארו במקום בשלימותם. ואמנם הופעלה המעבדה תוך 24 שעות והוחל בריפוי שיניים.

במרוצת הזמן הצליחה מרת קויפמן להתקרב אל מרת נידערמן (פילגשו של דופלר), על־ידי כך שעזרה לה בבישול, באפייה ובהכנת מסיבות לקצינים הגבוהים שבאו להתארח בביתה. בהשתדלותה של מרת נידערמאַן הושגו רשיונות־עבודה לעובדי מרפאת השיניים, לקויפמן, לאשתו ולשני בניו, וכן לבנו של יעקב ויינר ובנו של ד״ר גרינזייד. כעבור זמן מה הוצאה המעבדה מתחום הגיטו והועברה לביתו של משה קאלמוס, בקרבת הגימנסיה הפולנית. תודות לקשרים אלה עם מרת נידרמן הושגו גם ידיעות מוקדמות על „אקציות״ העומדות להתקיים, והידיעות האלה נמסרו ליהודים בגיטו, על־ידי שליחים שהתגנבו מדי פעם בפעם אל ביתו של קויפמן לשאוב ידיעות חדשות.

ביום 12 באפריל 1942 בין הערביים הודיעה מרת נידרמן לקויפמן על „אקציה״ שתיערך למחרת היום. משפחת קויפמן הועברה בחשאי אל קסרקטיני הצבא, שעמדו תחת פיקודו של פידלר. אך לפני־כן הספיקו עוד להעביר את הידיעה לשוכני הגיטו. למחרת פשטו מאות אנשי הגסטאפו והמיליציה האוק־ראינית בבתי היהודים בגיטו, במגמה לתפוס אותם ולהשמידם. אולם הפעם, הודות לאזהרה המוקדמת של מרת נידרמן, הצליחו לתפוס רק כשישים נפש, והם הובלו לבית־הקברות ונורו שם. רוב הבתים נמצאו ריקים מיושביהם, ורק המצעים החמים עדיין העידו על־כך שהספיקו להימלט ברגע האחרון לפני החיפוש. הדבר היה לפלא בעיני הגסטאַפו, ונבצר מהם להבין כיצד הגיעה הידיעה לאזני היהודים.

במאי 1942 עזב סרן פידלר את הורודנקה ועבר לקרים, והוא לקח עמו את מרת שניידר ובתה כ„טבחות״, לאחר שהכין בשבילן ניירות אריים. עד היום לא נתקבל מהן כל אות שנשארו בחיים, ויש סבורים שנהרגו בידי הרוסים, שחשבו אותן ל„פולקסדויטשע״ בגלל הניירות ה„אריים״ שהיו בידיהן.

בחדשים מאי ויוני 1942 היו מדי פעם בפעם התנפלויות בודדות, שבהן נתפסו כל פעם עשרות יהודים, שהוגלו לקולו־

מיה ושם נהרגו או מתו מרעב ועינויים, ביולי 1942 עזב מפקד הגסטאפו דופלר את הורודנקה ובמקומו הגיע מפקד חדש בשם פאַטש, שהצטיין גם הוא באכזריותו הגדולה. באחד הימים בא אל קויפמן והתאונן על כאב שיניים. קויפמן עקר לו כמה שיניים ובמקומן התקין לו פרוטיזה ארעית, על מנת להחליפה בשיניים תותבות מזהב לאחר שיתרפאו הפצעים. קראַמר, אחד מקציני הצבא שהתייחס בידידות אל קויפמן, הזהיר אותו כי פעטש יהיה מוכן להגן עליו כל עוד הוא נמצא אצלו בריפוי, אך ברגע שייגמר הריפוי — עלול הוא לחסל אותו. אחרי אזהרה זו השתדל קויפמן לעכב את התקנת השיניים בכל מיני אמתלאות, והתחיל לתכנן תכניות כיצד להינצל מצפרני הנאצים.

בספטמבר 1942 קיבל קויפמן ידיעה מקולומיה, כי בעוד שבוע תיערך שוב „אקציה", ולשם ריכוז הקרבנות יוצא צו להירשם מחדש לקבלת רשיונות־עבודה חדשים. בחפשו אחרי מקום מחבוא התקשר קויפמן עם הכומר של הכנסיה הרומית־קאתולית, והלה הציע לו להתחבא במגדל הכנסיה מתחת לשעון. אך ברגע האחרון הופרה התוכנית הזאת בשל תקלה בלתי צפויה מראש. באין ברירה ניסה קויפמן להסתתר בכיתה של מרת שווארץ, בקרבת הכנסיה הארמנית, אך כשבא לשם מצא את שמעון קווטשער ומשפחתו כשהם מסתתרים שם לעיני החיילים ההונגריים, שהתגוררו בבית הסמוך. הוא הסתלק איפוא וגם העיר למשפחת קווטשער על חוסר־הזהירות. ואכן, כשבאה האקציה הלשינו עליהם החיילים ההונגריים בפני הגסטאַפו, וכל אלה שהסתתרו שם הוצאו ונשלחו למחנה ההשמדה בבלזץ.

בהמשך חיפושיו אחרי מקום מחבוא נפגש קויפמן עם חייל הונגרי יהודי, שהציע לו להסתתר במוסך של שרידי הצבא ההונגרי בעיר, בקרבת בית הקברות הנוצרי. תחילה הסכים קויפמן להצעתו, אולם ברגע האחרון החליט להיכנס אל הקאנטינה של הקצינים, כדי לבקש את עזרתו של הקצין ריטר, ממלא מקומו של פידלר. ריטר לא נמצא בקאנטינה, והמשרתת, נערה נוצריה שקויפמן ריפא פעם את שיניה חינם, סיפרה לו כי ריטר עזב את הקאנטינה לפני שעה קלה כשהוא שתוי לגמרי, והלך לביתו. הנערה הבינה כי קויפמן מבקש מקום מחבוא והיא הציעה לו שיביא את משפחתו אל הקאנטינה, והיא תסתירם באחד המרתפים; אולם היא מציעה לו לחכות קצת עד שיבוא הפעלדוועבל, כדי שהדבר ייעשה בהסכמתו. כעבור כמה דקות בא הפעלדוועבל ונתן את הסכמתו, בתנאי שגם הסרן ריטר יסכים לכך. מיד התקשר עם ריטר וקיבל את הסכמתו, ואז העביר קויפמן את משפחתו, והם הסתתרו שם במשך יומיים, בכוך צר ואפל ובלי אוויר לנשימה.

למחרת בבוקר התאספו יהודי הורודנקה והסביבה למשרד ההרשמה, כדי לקבל רשיונות עבודה. לאחר שהתאספו שם כמה מאות יהודים הגיחו פתאום מעברים שונים מכוניות עם אנשי גסטאַפו, התנפלו על הנאספים, העלו אותם על המכוניות והסיעו אותם למקום הריכוז בחצרו של הרוזן לובומירסקי. משם נשלחו כולם לבלזץ, למחנה ההשמדה. רבים מהם מתו עוד בדרך, מרעב ומרוב צפיפות בקרונות. רק בודדים הצליחו לקפוץ מן הקרונות ולהינצל, וביניהם גם יצחק שכטר.

כעבור זמן מה הכריזו על הרשמה מחדש, אבל היהודים היו כבר למודי נסיון ושוב לא הלכו להירשם. כשהתחילו הסרי־קות בבתים — ברחו בחשאי מן העיר והתפזרו ביערות שמעבר לדניסטר. אולם גם שם השיגה את רובם יד הצוררים.

כאמור, עיכב קויפמן — על פי עצתו של קראַמר — את מסירת השיניים התותבות למפקד פאַטש, — עד שהכין לו מחבוא בטוח בכפר. בסוף נובמבר 1942 נמלט עם משפחתו, בחשכת הלילה, לכפר פוטוטשיסקה, ושם הסתתרו בתוך בונקר שהוכן בחצרו של אחד האיכרים, תמורת חלקת־שדה של שנים־עשר דונאם שהובטחה לאיכר כגמול בעד החזקתם.

לאחר שיצאה משפחת קויפמן מהורודנקה נשארו בעיר רק עוד שבעה יהודים, ומהם נשאר בחיים רק אחד, ד"ר טאפט, לשעבר רופא בעיירה טשרנליצה. משפחת קויפמן נמצאה בתוך הבונקר הצר והאפל מיום 27 בנובמבר 1942 עד יום 27 למרץ 1944, יום כניסת הצבא האדום להורודנקה.

בסוף דבריו מדגיש קויפמן (שאיננו יליד הורודנקה, אלא התיישב בה בשנות העשרים), כי יש לציין לשבח את התנהגותם של יהודי הורודנקה בימי השואה. פרט למקרה אחד בודד, לא איבדו היהודים האלה את צלמם היהודי והאנושי, ועמדו בכבוד במבחן המר והקשה שהוטל עליהם.

נרשם על־ידי ליפא ליסר

ילדי ישראל שנרצחו בידי הנאַצים — 1942
יידישע קינדער, אומגעבראַכט דורך די נאַצישע מערדער — 1942
Jewish children murdered by the Nazis — 1942

ראובן פריפר

חמש שנים של מלחמה והשמדה

א

עד שפרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה הסתגלו יהודי הורודנקה, כמו רוב היהודים בסביבה, לתנאים ששררו אז בעיר. חלק גדול כבר השלים אולי עם הרעיון הקומוניסטי, וחלק אחר ציפה שהמלחמה תיגמר ואז יוכלו להתחיל את החיים אחרת (איך? שום אדם לא ידע). הגיעו אמנם לאזנינו כל מיני שמועות על הכיבוש הגרמני בחלק המערבי של פולין ועל חיי היהודים שם וגם על רדיפות, אלא משום־מה חשבנו כי אלינו זה לא יגיע. ראשית, משום הסכם מולוטוב־ריבנטרופ, ושנית, כל „יודעי פוליטיקה" התפלספו ואמרו, כי לגרמניה לא כדאי „להתחיל עם הדב הרוסי". עוצמת הרוסים בשטח הכיבוש היתה גדולה, לפי הבנתנו, ותיארנו לעצמנו שהדבר הזה יטיל פחד גם על הגרמנים.

והנה, ביום הראשון אחרי שפרצה המלחמה התאכזבנו כולנו, וראינו איך כל העוצמה הרוסית נתפוררה; טאנקים, תותחים, אווירונים וחיילים — לא ידעו למצוא את מקומם, ובעצם היום הראשון כבר התחילה הנסיגה המבוהלת. זכור לי, אותו יום־ראשון שבו פרצה המלחמה החלטנו כמה חברים לצאת בבוקר לטיול לכמה כפרים. יצאנו מן הבית בערך בשש בבוקר לצד הכפר יאסינוב. בכפר הזה נגמר לא מזמן שדה־תעופה גדול ומשוכלל ומובן שהיו שם מטוסים לרוב. כשהגענו לכפר הופיעו מעלינו מטוסים והתחילו להפציץ את שדה התעופה, גם ירו במכונות־ירייה על הכפר. נדהמנו ולא ידענו מה קרה — בבוקר לא שמענו דבר. אחד מאתנו הציע שנשכב, ליתר בטחון, בתעלה שבצדי הכביש. כי ייתכן כי אלה הם אימונים, אבל מישהו יכול להיפגע. אולם זו היתה הפצצה מושלמת ביותר, ושדה־התעופה החדש נהרס כליל. אז הבנו שקרה משהו, והחלטנו לחזור הביתה. בבית נודע לנו פשר הדבר. ההורים כבר היו מודאגים בגללנו.

ב

נסיגת הרוסים היתה מלווה בהלה וכל מיני שמועות, כגון שהיתה בגידה בצבא הרוסי או שנהרס כל הכוח של רוסיה. כי קשה היה לנו להבין, באיזה אופן הגרמנים לוחצים כל־כך את הרוסים.

בימים האחרונים הרוסים כבר התחילו להתנהג ממש כמי רוסים, כמו שסיפרו מימי המלחמה הקודמת. כבר שמענו על שוד ורצח פה ושם. באמצע העיר ירו קציניים אל חיילים רוסיים, בטענה שהם עריקים. חיינו בפחד גדול, וזה גם הקשה עלינו לחשוב על האפשרות להילוות אל הרוסים הנסוגים. אמנם, חלק גדול מן היהודים החליט בכל זאת להצטרף אל הנסוגים (וחלק ניכר מהם אמנם נשאר בחיים). אבל חלק גדול החליט להישאר בעיר ולצפות לבאות.

ולא הצטרכנו לחכות זמן רב. יום אחד נפסקו היריות. עברו הקבוצות הקטנות האחרונות של החיילים הרוסיים, והכוח הגרמני התחיל להתקרב העירה. בעצם זה לא היה צבא גרמני, אלא הונגרי, כי על ההונגרים הוטל לכבוש את אוקראינה המערבית (כפי שנקראה אז).

בתוך העיר התנהל קרב חזק בין הצבא הנסוג ובין הצבא ההונגרי והיו הרבה הרוגים משני הצדדים, וביניהם גם כמה אזרחים. אולם במהרה, לאחר כמה שעות, השתרר שקט. הצבא הרוסי נסוג לגמרי והצבא ההונגרי כבש את כל מבואות העיר והתחילו להשליט סדר מסוים.

ג

הימים הראשונים לכיבוש העיר לא היו נוראים, וחשבנו: אם זאת היא צורת הכיבוש — ניחא! אלא שלאחר זמן קצר התחלנו להרגיש אחרת. ה„פעולות" הראשונות היו שדידת דברים מבתים יהודיים ולקיחת יהודים לכל מיני עבודות שחורות. התחילו הבעיות. מטיב העבודה ומצורת אירגון־העבודה הבינונו, כי הרבה „נחת" לא יהיה לנו. אלא התנחמנו בדבר אחד, שכל זה ייגמר בעניני עבודה או בדברים קטנים אחרים, ואפשר יהיה איך שהוא להחזיק מעמד.

מיד עם כניסת ההונגרים להורודנקה התחילו להתארגן במשטרה יסודות אוקראיניים, לאומניים, שהיו ידועים לנו כשונאי־ישראל מובהקים, והם הוסיפו „חוקים" משלהם לרעתנו. אבל עד לידי פגיעה בנפש זה לא הגיע. גם בין היהודים התחיל להתארגן „יודנראט". והיודנראט הראשון התחיל לחפש קשר אל ההונגרים, ובמידת־מה הצליחו לסכל את רצון האוקראינים לכבוש לעצמם את השליטה על היהודים — כמובן לא בלי תמורה.

ד

כידוע היתה הונגריה בעלת־ברית לגרמניה, והואיל והאזור שלנו היה בכיבוש הונגרי, החליטו ההונגרים להעביר אלינו חלק מן היהודים בהונגריה בטענה ש„מוצאם מפולין", מתוך חשבון פשוט, שכאן יהיה להם יותר קל „לטפל" בהם. וכך התחילו זורמים דרך הורודנקה פליטים יהודים, צעירים וזקנים, נשים ותינוקות, יחפים ועייפים ורעבים, לכיוון בלתי־ידוע גם להם וגם לשולחיהם. ההונגרים היו נותנים להם להתעכב מעט בכל עיר, לנוח, אבל אסור היה להם להישאר במקום מסוים. וכך התחילו האנשים לפשוט בין בתי היהודים ולבקש לחם לאכול או מקום לינה. מצבם של יהודי הורודקנה עצמם כבר לא היה משופר, הואיל ובעיר כבר נמצאו עשרות פליטים יהודים מרומניה, שהצטרפו אל הרוסים הנסוגים ולא היה באפשרותם להתקדם מזרחה, בגלל ניתוק צבאות הרוסים על־ידי הגרמנים ובדרכם חזרה לרומניה לא יכלו לעבור את הגבול, ונשארו בהורודנקה. מצבם של הפליטים האלה היה בכל רע והם הסתובבו כמה שבועות בין הבתים וביקשו פרוסת לחם, בלי שאיזה שהוא גוף ידאג להם, ואליהם הצטרפו כמה מעניי המקום. אז העלה טוביה קורן (בנו הבכור של המורה לעברית קורן) לפני קבוצת צעירים מתנועת „הנוער הציוני" את הרעיון להקים מטבח עממי לנצרכים. כשהדבר הובא לפני היודנראט סמכו תיכף ידיהם על התוכנית. הוטל

עלינו לארגן את העבודה, והובטחה לנו עזרה במצרכים. בתקופה הזאת לא היתה ליודנראט אפשרות לבוא בדברים עם יהודי הכפרים לשם איסוף כספים, אולם יכלו להביא מהם מצרכים בשביל המטבח. קיבלנו את ביתו של קוואַטשר, על־יד הגימנסיה הפילנית, והתחלנו לארגן כלים וריהוט דל, כדי להתקין את הבית הזה למקום־אכילה לכמה עשרות אנשים. בעיות רבות התעוררו למן הרגע הראשון להקמת המטבח, אלא שמתוך ההתלהבות של העוסקים בדבר התגברנו על כל המכשולים.

כשגדל הזרם של פליטי הונגריה שנזקקו לעזרה, פנינו אל היודנראַט בדרישה שימצאו לנו בית יותר גדול, שנוכל להגדיל את ההיקף של פעולת המטבח. היודנראַט פנה אל השלטונות הגרמניים (כי בתקופה זו נסתיים שלטון הכיבוש ההונגרי והוחלף על־ידי הממשל הצבאי הגרמני, והשטח שלנו נכלל בתוך הגנראל גוברנאמנט דיסטריקט קראקאו). קיבלנו את ביתו החדש של מיכל קאַמיל ברחוב שטשאַלאַצקא 18, שבנייתו נסתיימה סמוך לפרוץ המלחמה ומשפחת קאמיל עוד לא התגוררה בו. זה היה בית של שתי קומות, נוח ומרווח ומתאים למטרתנו, והגענו עד 400 אוכלים שקיבלו כל יום שלוש ארוחות.

בין חברי היודנראט שבאנו אתם במגע יומיומי להגדלת המצרכים נמצא מר ישראל קוגלר. מן הרגע ראשון הבין לרוחנו והתלהב ממעשינו והיה לנו לעזר רב. עם גידול ההיקף של המטבח לא היה באפשרותו של היודנראט לספק לנו כמו־יות מיהודלות של מזון ונמצאנו במצב קשה ומיואש לגבי הפליטים. אז התנדב ישראל קוגלר ללכת עם כמה מחברינו אל עשירי הורודנקה והכפרים שבסביבה, לאסוף את המצרכים שנדרשו לנו. הדבר הזה דרש ממר קוגלר מאמץ גופני גדול, הואיל וכל יום היו מוכרחים לנסוע לכפרים ולחזור העירה עם המזון ולמחרת לעבור לכפר אחר, וכל זה בלחץ הפחד והסכנה, אף־על־פי שהיה בידינו רשיון מן הגרמנים לפעולה זו. אולם הודות לאישיותו ורצונו החזק של מר קוגלר הצלחנו להתגבר על הקשיים ולהמשיך בפעולה.

יש לציין במיוחד את יחסו של קוגלר לנוער הציוני. אף כי לא היה מעודו קרוב לרעיון הציוני תמך הוא כחבר היודנ־ראט בעמדתנו, שיש לחנך את היתומים בשפה העברית; וכך נוהל בית היתומים בעברית, כשם שניהלנו גם את המטבח בעברית. כאשר הרגיש קוגלר כי הגרמנים זוממים להשמיד חלק מיהודי העיר (אז עדיין לא היה ידוע שהם מתכוונים להשמדה טוטאלית) כינס את חברי „הנוער הציוני" ומסר להם צוואה חתומה על ידו ויפוי־כוח למכור את רכושו אשר בסאַראַפינצה, שכלל כששים וחמישה „מוֹרג" שדה, ולהעביר את התמורה לארץ ישראל. הצוואה נכתבה בהעתקים אחדים על שמם של כמה מחברי הנוער הציוני ונקברה בתוך בקבוקים במקום בטוח, על מנת שתוצא לפועל על ידי חברי הנוער הציוני אם יצליח איש מהם להישאר בחיים בתום המלחמה.

בין החברים שהתנדבו לפעולה הזאת והתמסרו לה יומם ולילה, ואחר־כך מסרו עליה גם את חייהם, כפי שיתואר הלאה, נמצאו טוביה קוֹרן, יוסף קוֹן, מוניו שכטר, יוסף רייס, שלמה קוֹרן, ברל הוֹפמן, צבי רייס, ראובן פריפר, נוסיה וואַכר, נינה אוארבך, קלארה הארטנשטיין, סאַבקה צוידרר, מאניה קוגלר, שרה פרנקל, סאלקה פרידמאן. העבודה היתה קשה מאד, בהתחשב בגילם הצעיר של כל העובדים, והיא נעשתה במשמרות. אף־על־פי־כן הוטלו עלינו עד מהרה תפקידים נוספים.

ה

באחד הימים החליטו השלטונות להוציא מבית־היתומים הכללי, שהוקם על־ידי הממשלה הסובייטית, את כל היתומים היהודים, לפי העקרונות של תורת הגזע, ונזרקו החוצה 13 ילדים בגיל שתיים עד חמש שנים. היודנראט פנה אלינו בבקשה ליטול על עצמנו גם את התפקיד של שיקום הילדים האלה בביתנו. לא ידענו איך להתחיל בדבר, היינו מחוסרי נסיון בטיפול בילדים, ולא היו לנו שום סידורים לכך. בעזרתו של ד"ר חרש, חתנו של שמחה שניצר, הכנסנו את הילדים לביתו לתקופה קצרה, עד שהצלחנו לאסוף מיטות וכלי־מיטה ואפילו צעצועים, והעברנו את הילדים אל הקומה השניה של בית קאמיל, שבו היה המטבח. למשמרות שלנו נוספה איפוא עבודת טיפול בתינוקות. נעזרנו גם על־ידי כמה נשים מן הפליטים. במשך ימים אחדים התגברנו על כל הקשיים שבע־בודה הזאת, גם הטיפול בילדים וגם עבודת המטבח נכנסו לשיגרה יומיומית.

וראוי לציין, כי ניהול המטבח וכן החינוך לילדים היה בשפה העברית. שכן כל חבורת העובדים שלטה בשפה (כולם היו גומרי בית־הספר העברי של „תרבות" בעיר). שכר בעד העבודה האפורה והקשה, שהתנהלה בהתנדבות ובלי כל תשלום, היה לנו הסיפוק שמצאנו בהתפתחותם של הילדים. ואולם תקופה זו היתה קצרה מאד, כי באקציה הראשונה, ביום 4 בדצמבר 1941, נאספו על־ידי הגסטאפו בין 2500 היהודים גם 13 היתומים שלנו, יחד עם העובדים שנמצאו אותה שעה בבניין בתורנות, והם מצאו את מותם ביערות מיכאלטשה בקבר־האחים הגדול.

ו

האקציה הראשונה הביאה הרס רב על יהודי הורודנקה. מעטים היו הבתים והמשפחות, שיצאו שלמים ושלא נפגע ביניהם איש. היו גם מקרים רבים, שלא נשאר זכר מכל המשפחה. על־פי־רוב נשארו ילדים בלי הורים והורים בלי ילדים. את האבל והבכי אין לתאר. האנשים שנפגשו למחרת ברחובות נפלו איש בזרועות רעהו ובכו קורע־שחקים. לאחר כמה ימים כבר אפשר היה לצרף תמונה שלמה ולעשות חשבון הנפש ולדעת איך ומתי כל אחד „הלך".

אחרי האקציה השתרר שקט בעיר לזמן־מה. האנשים נשארו המומים, בלי אפשרות לחשוב ולתכנן את החיים (אם יחיו) אפילו לעתיד הקרוב ביותר. אחרי מכה כזאת חשבו כי אנשים ישתגעו או יתאבדו. אבל החיים עשו את שלהם. עד מהרה חזרו החיים אל מסלולם המחודש. צריך היה להתארגן מחדש, לצרף קבוצות־עבודה, לספק את העובדים לכל המקו־מות שחסרו בהם עובדים מאלה ש„הלכו" באקציה. ומיד באה גזירה חדשה חמורה: צריך לארגן גיטו (סגור או פתוח). וכבר באו בדברים עם היודנראט, איזה רחובות ואילו בתים צריך להכליל. וכך הוקצו הרחובות הבאים לגיטו: החלק

הוחדש עד לבית־ספר היהודי; משם לכיוון הצריפים הישנים (שבמקומם כבר היו בתים); רחוב שטשאלאקה עד ביתו של פלשנר; ומצד שני עד לגשר המוליך לקוטיקובקה ועד לכנסייה הפולנית והגימנסיה.

ז

בימים הראשונים לאירגון הגיטו הסתדרו איכשהו בכל הבתים. אבל לא עבר זמן רב, והגרמנים התחילו לגרש את היהודים מן הכפרים בסביבה ולרכזם בהורודנקה. ואז התחילו ויכוחים וטרוניות על סירובם של רבים מן התושבים להצטמצם ולפנות מקום ליהודים הכפריים, שבאו עם משפחות שלימות, כי האקציה הראשונה לא כללה את הכפרים. היודנראט ועוזריו השוטרים היהודיים לקחו חלק פעיל בהשלטת הסדר, ולא תמיד עזרו לצד הצודק. לפי הצפיפות שבה ריכזו אותנו בגיטו, ומתוך השמועות שהגיעו מן העריים הסמוכות, הבינונו כי זאת היא פוליטיקה מגבוה, לרכז בצורה זו את היהודים, כדי שהמלאכה תהיה קלה בבוא המסע השני. וכך היה.

ח

בחודש אפריל 1942 אורגנה אקציה חדשה, בהיקף קצת יותר קטן מן הראשונה, אבל באכזריות לא פחות גדולה. הגיטו היה מעתה מאוכלס בפחות אנשים ובפחות משפחות שלימות, והאנשים כבר הבינו הכול בבירור. כי עד אז היו עוד כאלה שחיו באשליות (ש„הגרמנים הטובים" השלו אותם כל פעם), שאין כוונה להשמיד את כולם, ו„כל זה היה מקרי וללא פקודה, והדבר לא יחזור". אפילו ראשי הס"ס והגסטאפו הבטיחו ל„יהודים שלהם" בשבועות ובהבטחות אישיות, שכך הוא הדבר. והיהודים שלהם (לא אקרא בשמותיהם) טרחו להפיץ את שמועות־הארגעה האלה בין שרידי המשפחות ופצועי־הנפש, שמרוב כאב וייאוש נאחזו באשליה והתחילו לחשוב, כי אולי באמת יהיה כך. „הרי אמר זאת איש כל־כך חשוב ומסור ליהודים". לא עזרו הויכוחים בין האופטימיסטים והפסימיסטים, כי במציאות לא היתה ברירה. האנשים נאלצו, כל אחד לפי הבנתו ואפשרויותיו, לחפש מוצא כלשהו למקרה שהאקציה תישנה. את הלך־הרוח הזה ידעו הגרמנים לנצל, והם התחילו לארגן קבוצות אנשים לפי „חשיבותם". בהתחלה נתנו להם שמות משכנעים, כגון: קבוצה של רופאים, קבוצה של אופים, קבוצה של בעלי מקצועות כלליים, ולפי הדירוג והחשיבות של כל קבוצה ניתן לשער (כך חשבו) את סדר החיסול. מיד התחילו היהודים לקנות, תמורת כסף רב ו„קשה", את המקומות בקבוצות החשובות. לפי גודל הסכום אפשר היה להשיג מקום בקבוצה „טובה" יותר. וניתן לשער את האינטריגות והרמאות שהיו בכל הדבר הזה. אבל האנשים נתפתו ורדפו אחרי הדבר הזה, ובכל מיני דרכים אספו את הסכום הדרוש כדי להבטיח לעצמם מקום „טוב" או מקום כלשהו. העניין הזה הביא גם לכל מיני הלשנות ומריבות בין הקבוצות ובין אנשים שנשארו לא מסודרים. כי המסכנים שלא היה באפשרותם להימנות בשום אחת מן הקבוצות „הבטוחות" חשבו, כי הנה אלה יישארו בחיים ואלה מחר נהרגים.

ט

אבל הגרמנים „דאגו" לכך, כי גם המצב הזה לא יימשך הרבה. ובאקציה השלישית, בחודש ספטמבר 1942, שנערכה שוב מתוך אותם התירוצים (כי הגרמנים שלקחו את הכספים והתכשיטים עוד דאגו לשמם הטוב) ומתוך אותן „אי־ההבנות", נאספו רבים מאד מן הקבוצות המיוחסות האלה (וגם אני בתוכם) והועמסו על קרונות משא סגורים, ובליווי חזק של משמרות גרמניים ואוקראיניים הובלו „לכיוון בלתי־ידוע", וכפי שנתברר אחר־כך — למשרפות מיידאנק.

י

בתקופה שבין האקציה הראשונה והשלישית, כשהתחילו להתארגן „הקבוצות המיוחסות", הצליח אבי ישראל פריפר ז"ל, הודות לקשריו הטובים עם האוקראינים השליטים, להת־קבל לקבוצה שהיתה ברשותם. כל אחד מאנשי הקבוצה הזאת קיבל אזור שלו, ורשות להסתובב בכפרים ולקנות בשביל הגרמנים עורות חיות־בית וחיות־בר. אבי קיבל את אזור הכפרים סיאמאקובצה, מיכאלטשה, פוטוטשיסקא, ובכפר סיאמאקובצה כמעט כל כמה היהודים שגרו שם היו ממשפחת פריפר. הרגשנו הקלה מסוימת והיו לנו קשרים טובים בכפרים האלה, לפחות מבחינה כלכלית, וחשבנו גם מבחינת הביטחון. אחרי זמן־מה קיבל אבי רשות להוציא את משפחתו מן הגיטו בהורודנקה ולעבור לכפר סיאמאקובצה. וכך עברנו כמה ימים לפני האקציה השנייה לכפר, ובו גרנו אנחנו וגם מיכאל פריפר עם משפחתו בתורת רכוי־תבואות — שתי משפחות יהודיות בתוך ים של שונאים. אבל איכשהו הסתדרו העניינים בינינו ובין האוקראינים, ואפשר לומר שלא הוטרדנו מהם במיוחד. השתדלנו כמובן שלא ירגישו בנו ביותר, וכששמענו את הדי היריות מהורודנקה, כמה ימים אחרי שעזבנו אותה, שלחנו שליח, גוי מכר, להיוודע מה נתרחש בעיר. וכך נודע לנו על האקציה השניה. אנו הרגשנו את עצמנו בטוחים פחות או יותר.

יא

באותה תקופה התחילו הגרמנים לעבוד בקצב קדחתני בבנייה מחדש של הגשר הגדול על הדנייסטר בין מיכאלטשה ובין אוסטשיאשטקו (אוסטיטשקי), שנהרס בזמן נסיגת הרוסים. הגרמנים אירגנו אז פלוגת־עבודה של יהודים, ואחרי הנסיון המר שהיה ליהודי הורודנקה בעבודת הדנייסטר (כי עוד לפני האקציה הראשונה אספו בהורודנקה קבוצת בחורים לעבודה בדנייסטר, ורק חלק מהם הצליח לברוח אחרי כמה ימים והשאר נהרגו שם) פחדו לצאת לשם לעבודה. ומה גם שהעבודה היתה לא הרחק מקבר־האחים הגדול מן האקציה הרא־שונה, ביער מיכאלטשה. וכך קרה, שבקבוצה הראשונה היו ארבעה אנשים ממשפחת פריפר ועוד כמה צעירים יהודים מן הכפרים הסמוכים, שהיו מעוניינים לחיות בסביבתם ולא להיחנק בגיטו הצר והדחוק. ושם סודר בשבילנו מחנה פתוח; כלכלה קיבלנו מלאה, וגם העבודה היתה אנושית. הגרמנים שניהלו את העבודה לא היו אנשי גיסטאפו וגם לא אנשי משרד, אלא אנשי־עבודה, מהנדסים ובעלי־מקצוע בבניית גשרים, והיחסים בין אחדים מאתנו בין כמה גרמנים היו אפילו מצוינים. אזכיר אפיזודה קטנה: באחד הימים קבלו מנהלי־העבודה הודעה, שאנשים חשובים (כמובן, בליווי גיסטאפו) יבואו לביקור, לראות את התקדמות העבודה. הם חשבו שלא כדאי כי יראו יהודים עובדים, והחליטו שבאותו יום אנחנו

ניקח סירת פונטון גדולה ונפליג בה כמה קילומטרים יותר רחוק. פתאום הצטרף אלינו מנהל־עבודה אחד (במקרה מנהל־העבודה שלי, שאני הייתי המתורגמן שלו), וילי וקרנה. כששאלתי אותו, אם הוא נשלח בתורת מלוה לשמור עלינו, צחק ואמר לי: איך קאן דיזע שוויינע ניכט אנשאוען (אינני יכול לראות את החזירים האלה). אבל כשנתקבלה פקודה בעת האקציה השלישית בהורודנקה (והעבודה בגשר כמעט נגמרה), שהם יחזיקו אותנו בשעה שבע בבוקר ברחבה ולא יוציאו אותנו לעבודה, כי הגיסטאפו תבוא לאסוף אותנו — כל אותה הידידות פרחה. ואם כי אצל אחדים מהם ראיתי דמעות בעינים — הם עזרו לגיסטאפו להעמיס אותנו על עגלות, שלושה בכל עגלה, תחת משמר כבד, שלא נוכל לברוח בעברנו על־פני היער, וכך הביאו אותנו למקום הריכוז בהורודנקה.

יב.

האקציה השלישית, שהיתה כבר כמעט אקציה של חיסול, נמשכה שלושה ימים, כי האיסוף כבר לא היה כל־כך קל. הרבה יהודים התקינו להם בונקרים בבתים, ועל אף הפרימיטיביות שבהתקנתם, הכבידו על „עבודת" הגרמנים. בכל זאת נאסף חלק גדול מאד מן היהודים שחיו אז בעיר, וכולם הוחזקו במחסן־תבואה גדול סמוך לתחנת הרכבת. היו שם יהודים שנאספו כבר ביום הראשון של האקציה, ולא בא אל פיהם כל אוכל עד היום השלישי. אנחנו, אנשי הגשר, היינו החוליה האחרונה, וכולם קיבלו בנו שאנחנו עוד לא סבלנו ועלינו עוד לא מורגש המוות. אחרי כמה שעות הוציאו את כולם. הגברים היו לחוד והנשים לחוד. גם אל תחנת הרכבת לא הובלנו ביחד, כשהגענו לשם כבר היו בקרונות הנשים. נדמה לי כי אז נאספו יתר מאלף גברים. כולם הועמדו בשורות לפני קרונות הרכבת, והכלבים הגרמניים בצורת אדם עוברים בין שורותינו, מכים ומתעללים, מקללים ויורקים, ובתוך זה בוחרים בחורים צעירים ובריאים ומעמידים אותם בשורה לחוד. אחרי זמן־מה הועמדו 80 בחורים, ואני ואחי ברוך ז"ל בתוכם, כולם צעירים נבחרים. עמדנו וראינו איך מעמיסים את כולם בקרונות של בהמות עם אשנב קטן וצר, סגור בחוטי־תיל, כ־200 איש לכל קרון. ובינתיים שמענו את קולות הבכי והצעקות בקרונות שנמצאו בהם הנשים. קשה לתאר את היללות ואת המראות, שהיו מסמרי שערות. פתאום פורץ בחור מתוך השורה ומתנפל על דלי מים מזוהמים, שבמקרה עמד לא הרחק, ובעוד הבחור כורע וראשו בתוך הדלי והוא גומע מן המים — עט עליו גרמני ויורה לו בראשו.

לאחר שכבר היו כולם בתוך הקרונות נכנסנו גם אנחנו לקרון, וגרמני אחד אומר: לכם יש מזל, אתם לא נוסעים יחד עם כולם. אתם נוסעים לעבודה. הדוחק בקרון היה איום, אם כי היינו רק 80 איש. והרי בשאר הקרונות היו 200 ויותר! ובאמת רבים נחנקו ומתו בזמן הנסיעה.

איכשהו הסתדרנו כמעט כולנו בישיבה ופה התחילו הניחושים והויכוחים: לאן נוסעים כולם? לאן נוסעים אנחנו? בינתיים ראינו, כי בהרבה קרונות פרצו את האשנב הקטן, ובכל סיבוב של הרכבת אנשים קופצים מתוך האשנבים. רבים נהרגו בזמן הקפיצה, רבים נהרגו מכדורים שהגרמנים ירו, אך מועטים גם נשארו בחיים, כמובן — עד שנתפסו מחדש.

אנחנו נסענו בקרון האחרון עד לקולומיה. היו אפשרויות לקפוץ מתוך הקרון, אבל הוחלט ברוב קולות שממשיכים לנסוע. בתחנת קולומיה, וכן ביתר התחנות שעברנו, צורפו אלינו קרונות מכל הסביבה. כך נצטרפה רכבת באורך עצום; אולם בתחנה של לבוב נשארו כמה קרונות, והשאר נסעו הלאה.

יג

פתאום נפתחו דלתות הקרון, ובצעקות ובמכות במקלות־גומי הקפיצו אותנו מן הקרונות. במשך שניות ספורות הכל עמדו בשורות, ובמשמר כבד מסביב התחלנו ללכת. זה היה בשעת־בוקר מוקדמת, ברחובות לבוב לא נראתה נפש חיה. וכך הובאנו למחנה יאנובסקה. הקבוצה היתה גדולה, כי בכל עיר ועיר נוספו צעירים שבחרו אותם להביאם אל המחנה. אחרי שעברנו כמה שערים ומגרשים — כי המחנה היה מחולק לכמה וכמה חלקות — נצטווינו לשבת ולחכות, עד שהופיעו קציני הגיסטאפו עם הצורר רוקיטה בראש. הלה התחיל נואם לפנינו בלשון עדינה ויפה ושקטה, ובכלל היה לו פרצוף נחמד, ממש פני תינוק. הוא התחיל להסביר לנו, שנקלענו אמנם לשטראַפסלאגר (מחנה־עונשין), אבל העיקר במחנה היא העבודה, והגרמנים יודעים להעריך עבודה טובה וכנה, ובתור מורתה יתנו לנו אוכל וגם — חיים. בין השאר אמר: אני יודע שאתם עייפים מן הדרך וגם רעבים. היום לא תצאו עוד לעבודה, ותיכף יביאו לכם גם אוכל. והוא המשיך לדבר דברי נועם.

בינתים התחילו להביא דוודים עם מים ולחלק לשורות הראשונות. והאנשים, שלא ראו מים ואוכל זה כמה ימים, התחילו בשקט להסתנן קדימה, לכיוון הדוודים, כדי להגיע יותר מהר לתור. ורוקיטה, בעל הפרצוף התינוקי והדיבור השקט, מוציא אקדח ויורה בין האנשים לכיוון המסתננים קדימה, והורג כמה מאתנו; ומוסיף לדבר הלאה, בלי להתרגש כלל, שהמשמעת היא הדבר החשוב ביותר, ועל כך מקפידים במיוחד, ובשביל שנבין במה זה מתבטא, הוא מייעץ לנו לראות את עונשם של מפירי המשמעת מבין חברינו. מיד התחלנו להבין את פירוש „המשמעת", ובגמר הנאום, כשהתחיל החופש — כך הוא אמר, שהיום יהיה לנו חופש מעבודה — עלתה על דעתנו המחשבה, כי האנשים שנסעו בשאר הקרונות ולא היו מאושרים כמונו — אולי הם עכשיו המאושרים, כי אולי הם כבר בעולם האמת.

יד

אנסה לתאר את המחנה יאנובסקה שבתוך העיר לבוב, המחנה שבו מצאו את מותם הטראגי עשרות אלפי בחורים צעירים וחזקים מכל סביבות גליציה. המחנה הוקם בסוף רחוב יאנובסקה, בין שלוש גבעות גבוהות. בזמן שבאנו לשם עוד היה קטן ומצומצם במקומות המגורים, היה בו רק בית אחד של שתי קומות, והיה מוקף שלושה גדרי תיל מחושמל, וכן מגדלי־שמירה מסביב, ומכונות יריה מוכנות לכל פעולה. לא היתה פינה בכל המחנה, שלא היה עליה פיקוח של אחד המגדלים. כל תנועה קטנה ביותר עוררה תיכף תגובה נמרצת, ולא אחת קרה שנעמדו כמה אנשים לשוחח ביניהם — ונשלח אליהם מיד צרור ממכונת־יריה, ולא היתה שם יריה אחת

לריק. העיקר היה, כפי שראינו, לא עצם העבודה, אלא ההתעללות בבחורים צעירים.

ביום הראשון במחנה קיימו עוד בחורי הורודנקה קשר ביניהם, אבל עם רדת הלילה הראשון היינו מוכרחים להתפזר לכל הפינות, לחפש מקום להניח בו את הראש. כאמור, המחנה עוד לא היה מפותח, והבית הבודד היה כולו כמעט תפוס על־ידי אנשים שבאו קודם, והפקודה היתה שכולם חייבים למצוא מקום בפנים. וכך התחלנו להידחס פנימה לתוך הבית, ובקושי מצאנו מקום מתחת למיטות, שהיו מסודרות חמש או שש זו על גבי זו והיו מוגבהות כ־25 ס״מ מהרצפה. נאלצנו לזחול למקום ההוא, שהיה מלא אבק ולכלוך, וכך לישון בלילה הראשון ועוד הרבה לילות. למחרת, בשעה ארבע לפנות בוקר, היו מוכרחים לקום ולעמוד על מגרש המסדרים, בין בקיץ ובין בחורף, מסודרים לפי קבוצות־עבודה, ולעשות התעמלות־בוקר לפי פקודת הגיסטאפו. אותו בוקר סידרו את החדשים לקבוצות־עבודה, צירפו חלק גדול לקבוצות קיימות והקימו קבוצות חדשות, וכך נתפרדה החבילה ההורודנקאית לגמרי. כי הקשר בין הקבוצות היה רק בשעות הערב, וגם בזה היו קשיים גדולים, מפני שכולם היו תמיד עסוקים. אחדות מקבוצות־העבודה האלה יצאו לעבודות שונות מחוץ למחנה, והתברר שזה היה הרבה יותר טוב אם כי שם עבדו עבודת־פרך באמת. העבודה במחנה לא היתה עבודה נחוצה וגם לא קשה במיוחד, אך העובדים נמצאו תחת לחץ הגסטאפו גם בלילה וגם ביום, והאנשים שנקבעו לקבוצות האלה לא החזיקו מעמד יותר משבועיים עד שלושה שבועות.

רבים מבחורי הורודנקה נקלעו לקבוצת־חוץ שעבדה בהורדת מצבות מבית־העלמין היהודי של לבוב ובהכשרתן לאבני־ריצוף. ובעבודה הזאת, שהיתה קשה מבחינה פיסית וקשה שבעתיים מצד ההשפלה שבה, נפלו כמעט כל אלה שנקלעו לקבוצה זו. בקבוצה זו היה גם אחי ברוך פריפר ז״ל. רבים נפצעו בזמן העבודה, או חלו; באופן רשמי אפשר היה להתייצב למסדר־חולים, אבל היה ברור מה יהיה גורל החולים. וכך יצאו בבוקר לעבודה גם חולים ופצועים. אחי ברוך ז״ל הלך לעבודה במשך שבוע ימים ברגל שבורה. אך בערב יום־הכיפורים לא יכולתי להשפיע עליו עוד שיצא לעבודה, וכשחזרתי בערב מן העבודה לא מצאתי אותו עוד. אמנם, מסרו לי בדיוק מה היה גורלו.

טו

אני צורפתי לקבוצה שעבדה בחוץ עם עוד שבעה מחבריו, ויצאנו לעבוד בשדה־התעופה של לבוב. במקרה הקבוצה היתה מן המסודרות ביותר במחנה, ומנהל קבוצתנו — פוֹטאטוב — היו לו הקשרים הדרושים, והודות לכך החזקנו מעמד יותר מקבוצות אחרות. רבים ניסו את כוחם בבריחה, מקבוצות אחרת וגם מקבוצתנו. הבריחה עצמה לא היתה מסובכת לגבי אלה שעבדו בקבוצות־חוץ. הסיבוכים התחילו רק אחר־כך: איך לא להיתפס בעיר לבוב או בגיטו, ולאן לברוח? והיו בעיות, כמובן, לגבי הנשארים בקבוצה. כי בשובנו בערב למחנה ספרו אותנו, ותיכף ידעו כמה חסרים — והיה שם נוהג, שלתוך המחנה ומן המחנה יוצאים מסודרים בחמישיות, ובמקרה שמישהו ברח — היו אחראים קודם־כל שאר האנשים שנשארו בשורה, ואחר־כך כל הקבוצה. והעונש ידוע. ובכן, מהקבוצה שלנו ברח ישראל בלאט, אם כי הוחלט בינינו שלא לברוח עד שנברר לאן לברוח, כי תמיד במקרה של בריחה השתדלו לברוח כל השורה. מנהל קבוצתנו פוטאַטוֹב, שבעצמו היה בחור מאד הגון, אסף את כל ההורודנקאים והסביר לנו, כי מחובתו למסור אותנו בכניסה למחנה לידי הגסטאפו, כי אין הוא יכול להיות אחראי. ועוד אמר, שהוא מכיר רבים הנמצאים בגיטו, והיו מוכנים לבוא אל המחנה, אבל להיות בקבוצה שלו. בכל זאת, אחרי הבטחות ודיבורים החליט להעלים עין, והוא גם הצליח להעלים את הדבר בכנסתנו באותו יום. אבל למחרת נתפס ישראל בלאט והובא אל המחנה. את סבלו של האיש שנתפס וסבלם של החברים שראו זאת אין בכוחי לתאר.

טז

מדי יום ביומו, כשחזרנו אל המחנה ונפגשנו עם מישהו מקבוצות אחרות, דיברנו רק על מי שנשאר. כי לא רק על עבודת יום התנהל המחנה. גם בלילה, לפעמים פעם ולפעמים פעמיים בלילה, היו מעירים את כולם. כשהיה ״אַלאַרם״ היו מוכרחים תוך חמש דקות להיות בחוץ מלובשים (שום איש ממילא לא התפשט), מסודרים לפי קבוצות, ובשורה אחת לרוץ לתחנת־הרכבת ולהוריד מן הקרונות כל מיני חומרי בניין להקמת צריפים בתוך המחנה — חומרים שהובאו מבתים יהודיים. בעבודות־הלילה האלה רבים מאד נהרגו, כי הגסטאפו עמדו משני צדי הכביש, ומי שהלך לאט או מי שהתרשל בנשיאת החומר — נהרג במקום.

ככל שנתרבו יותר האקציות בערים, כן הביאו למחנה יותר נוער. אבל המספר הכללי במחנה לא נשתנה והוא עמד בערך על 5.000 בחורים. באותו מחנה היו גם פולנים, בשטח מגודר לחוד, אבל יכולנו להתקשר אתם. אצלם היו התנאים יותר קלים; גם הריגות היו אצלם בהרבה יותר מועטות, וכן קיבלו חבילות מן הצלב האדום פעם בשבוע. התפריט במחנה היה מצומצם מאד: פרוסת לחם של 90 גראַם ליום; בבוקר קפה שחור; בצהרים מרק ובערב מרק, ולפעמים קפה. הקבוצות שנשארו בתוך המחנה וחיו מן התפריט הזה לא יכלו להחזיק מעמד יותר משבועיים שלושה. כנגד זה קבוצות־החוץ היו להן אפשרויות להשיג מעט יותר אוכל, כי לפעמים קיבלו משהו נוסף במקום העבודה. ומפליא הדבר, שבתנאים האיומים האלה אנשים החזיקו מעמד יותר ממה שניתן לחשוב. אפילו כשירד השלג הראשון ופרצה מגיפת טיפוס במחנה, ואנשים נפלו ממש כזבובים לעינינו, היו כאלה שנשארו בחיים, ואפילו ניסו עוד לברוח. וככל שגברה התמותה במחנה — הביאו יהודים חדשים מ״קבוצות מיוחסות״, שנשארו אחרי חיסול הגיטאות בכל הערים, או חברי היודנראט או שוטרים יהודיים — והמספר הכללי לא נשתנה.

יז

בחורף היינו חוזרים אל המחנה אחרי העבודה כבר בחושך, ואסור היה להסתובב במחנה. אז נפסק כל קשר בין בחורי הורודנקה, ורק לפעמים בבוקר, במגרש המסדרים, יכולנו לראות איזה פרצופים מוכרים, כי לאמיתו של דבר כבר היה קשה להכיר מישהו. וכך נשארנו בקבוצה שלנו

ארבעה בחורים — שכנא־אייבר טיקר, דוד גלוגר, ברוך רייף, ואני — ובערבים היינו מנסים לאסוף ידיעות מהורודנקה מאנשים שמקרוב באו, והיינו מדברים גם על בריחה — ולו רק כדי לא למות בצורה שידענו וראינו שם. אבל המחשבה כי אין לאן לברוח, וכי צפוי לנו להיתפס ולהישלח למחנה אחר דומה לזה, או לכל המוטב להגיע לאיזה גיטו (שכמעט לא היה עוד בתקופה ההיא!) ולעבור עוד אקציות — הרתיעה אותנו מאד. אך כשגברה מגיפת הטיפוס ואני חליתי תיכף בין הראשונים (אבל החזקתי מעמד), וראינו את צורת־המוות החדשה, החלטנו ארבעתנו שכדאי עוד פעם לנסות ולברוח. התיכנון ארך הרבה זמן, אני התגברתי בינתיים על מחלת הטיפוס והחום ירד, אבל ראיתי שאני מתחיל להתנפח. פחדתי כי בעוד יום־יומיים לא אוכל ללכת על רגלי — והחלטתי לברוח מיד. כשסיפרתי לחברי ושטחתי לפניהם את התכנית, הצטרפו גם הם אלי.

יח

בבוקר־חורף אחד, בשעה שירד שלג כבד, יצאנו מן המחנה והתפזרנו לכל רוח. קבענו מקום בגיטו לבוב, שבו ניפגש עד שעה אחת בצהריים. אבל בשעה הקבועה, וגם עד הערב, הופיע רק שכנא־אייבר טיקר ואני. לא בא דוד גלוגר ולא ברוך רייף. חשבנו שנתפסו. ואמנם, דוד גלוגר כנראה נתפס. אבל ברוך רייף — דבר זה נודע לי אחר־כך — לא יכול היה למצוא את הכתובת שנתנו לו. הוא יצא איפוא לכיוון תחנת־הרכבת, וכשעברה רכבת עם חיילים — הצליח להתגנב אל קרון ולהגיע אל הורי, שנמצאו אותו זמן בגיטו טלוסטה. אבל זמן קצר לאחר שהגיע לשם יצא לדרך להורודנקה, לחפש את מישהו ממשפחתו, והוא נתפס באוסטשיאטשקו ושם נהרג.

בערב הראשון שנמצאנו בגיטו לבוב הלך שכנא־אייבר טיקר אל אחיו שגר בגיטו, ואני הלכתי אל איזי וייך מהורודנקה, שגר בלבוב והיתה לי כתובתו. אבל נתאכזבתי מאד. אמנם מצאתי אותו, אבל הוא לא יכול היה לעזור לי הרבה, כי בדיוק אותו לילה הוא יצא בתעודות אַריות לשטח שמחוץ למחנה, והוא רק נתן לי קצת כסף וכן מעיל עליון, להסתיר את בגדי המחנה. נפרדנו ואיחלנו זה לזה להישאר בחיים. אבל כנראה הוא לא הצליח, על אף התקוות שהיו לו. אכזבה לא פחות קטנה היתה לשכנא־אייבר. אמנם הוא מצא את אחיו, אבל האח פחד להכניסו הביתה. הוא גר עם עוד משפחה בחדר, ובמקרה שנמצא באיזה בית איש המחנה, היו הורגים את כל המשפחה. גם הוא נתן לו קצת כסף וכן בגדים אחרים (לי היה רק מעיל), וכך נשארנו שנינו סגורים בגיטו, אבל בלי אפשרות להיכנס לבית כלשהו, להתחמם ולשתות כוס תה. אפילו בתשלום סירבו לתת לנו, מתוך פחד שמא אנחנו בורחים מהמחנה. וכך נתפסנו באותו לילה, אבל על־ידי המשטרה היהודית, שהיתה מאורגנת להפליא בלבוב, והוכנסנו שנינו לבית־סוהר שנמצא בגיטו בבניין היודנראט. לכאורה זה יותר טוב מלהיתפס על־ידי הגסטאפו, אבל לא בדיוק. עברתי שם לא פחות ממה שעברתי במחנה, או אפילו יותר.

שכנא־אייבר טיקר, ששכב על־ידי על הרצפה בבית־הסוהר, התחיל לקדוח, וידענו מיד כי זה טיפוס. ובבקר, אחרי צעקות וויכוחים ומסירת הכתובת של אחיו, הצלחנו להכניס אותו לבית־החולים בגיטו. וכך נשארתי לבדי, ומאין לי כתובת שבה יכירוני — נשארתי בבית־הסוהר. אבל אחרי ראיון, שהצלחתי לקבל אצל אחד מן המפקדים של המשטרה היהודית, שוחררתי מבית־הסוהר. את הראיון קיבלתי אחרי חליפת מכות ביני ובין שוטרים יהודיים, שחפצו להוריד מעלי את המעיל ולהיווכח אם אין אני מבורחי המחנה (כל הבגדים התחתונים של אנשי המחנה היו מסומנים בפס אדום).

יט

אחרי מאמצים רבים הצלחתי להגיע לטלוסטה, שבה עדיין נמצא גיטו ושם היו גם הורי, שגרו בבית דודתי חנה טאובר. הגיטו בעיר טלוסטה היה מן האחרונים שנשארו, ובו נקבצו יהודים מכל הסביבה, אחרי שחוסלו הגיטאות בכל הערים שמעבר לדנייסטר. אבל גם קומץ היהודים מהורודנקה שנמלט לחמוק ולעבור את הדנייסטר ולהגיע לשם; אני אומר לחמוק, כי בספטמבר 1942, כשחוסל גיטו הורודנקה, נצטוו כל היהודים שנשארו לעבור לגיטו קולומיה (אחת השיטות של הגרמנים, לאסוף יהודים שנשארו בהרבה מקומות לריכוז אחד, כדי להקל על ההשמדה), ושם התכוננו לאסוף את כל הנשארים מן הסביבה הזאת. אבל משום־מה פחדו לעבור לקולומיה, משום שידעו את כוונת הגרמנים. אמנם, אותה כוונה היתה גם לגבי טלוסטה; אך הואיל ולא נתנו לעבור לטלוסטה, לכן רובם השתדלו דווקא לעבור לשם. ואחרי מאמצים והסתכנויות הצליח חלק ניכר מן הנשארים להתאסף בגיטו טלוסטה, שבזמן ההוא עוד לא היה סגור, כלומר, מוקף חומה, ואפשר היה עוד להתנועע באופן חופשי. שאלת מגורים לא היתה, הגרמנים דאגו לכך: מפעם לפעם עשו אקציות, וכך נשארו דירות ריקות. גם עניין הכלכלה לא הקשה באופן מיוחד, כי אפשר היה להתנועע בסביבה הקרובה ולסחור עם הפולנים והאוקראינים בסביבה. למחנה יאנובסקה שבלבוב הגיעו כמה פעמים בחורים מטלוסטה, וכך נודע לי כי חלק מיהודי הורודנקה נמצאים בטלוסטה. (באחת האקציות בטלוסטה נהרג וולוול גלוגר, שנמצא שם עם חלק ממשפחתו, אחרי שדקר קצין גרמני).

כ

אותו זמן נמצא בעיר טלוסטה גרמני ששמו פַאטי. הוא היה ממונה על איסוף התבואות בשביל הגרמנים, וכן היה אחראי על כמה פולווארקים (משקים חקלאיים) שבסביבה. ובאחד הפולווארקים, בכפר ליסובצה, נעשה נסיון לגדל צמח שמפיקים ממנו גומי, שנקרא „קוקסוגיז", ולעבודה זו נדרשו פועלים. כי הורגשה כבר תסיסה בין האוקראינים והפולנים (לאחר שהרבה צעירים מהם הועברו לגרמניה) והם לא חפצו לעבוד, אפילו כשהובאו לעבודה על־כורחם. אז פנה פַאטי אל היודנראט בהצעה להקים בפולווארק ליסובצה מחנה־עבודה לכמה עשרות צעירים יהודים, והוא כאילו התחייב כי ליהודים שם לא יקרה דבר. גם חלק מן היודנראט היה משוכנע בכוונותיו הטובות של פַאטי. אבל לאחר הנסיונות המרים מאד במחנות־עבודה של הגרמנים, לא נמצאו יהודים שילכו בהתנדבות למחנה הזה. ואז פנו אנשי היודנראט אלי (ובינתיים הבראתי; כי למזלי, בתקופה מאז חזרתי מיאנובסקה

בחורף ועד להתחלת הקיץ לא היו אקציות) והסבירו לי את עניין המחנה, והציעו שאני אתנדב הראשון ואלך לשם, ולאחר שיראו אותי הולך לשם, יימצאו עוד שלושים צעירים מתנדבים. כי לפי דעתם חבל להפסיד את האפשרות הזאת, וגם יש להתייחס בכבוד אל פאַטי, שכוונותיו טובות.

הסיבה לכך שהם פנו אלי היתה זאת: מחנה יאנובסקה נחשב למחנה המסוכן והגרוע ביותר שנמצא אז בפולין. ואני הייתי הראשון שחזרתי משם לגיטו טלוסטה. הדבר נודע בכל העיר, ונחשבתי בעיניהם לא רק כחוזר מעולם האמת, אלא גם כבעל־נסיון הגדול ביותר בקשר למחנות.

אחרי ששקלתי את הדבר ויצאתי לכפר ליסובצה לראות את ששה המחנה, הסכמתי לצאת לשם עם אחי אבא ז״ל. ובאמת, בקבוצה הראשונה אתי יצאו כעשרים בחורים מגיטו טלוסטה. החיים במחנה הזה היו טובים לעומת מחנות אחרים. מנהל־העבודה הכללי באותו פולווארק היה יהודי בשם כץ, שכיהן במקום הזה עוד מזמן הפריץ (במקרה יהודי אף הוא); אבל כשהופענו בבוקר לסידור העבודה, יחד עם כל הגויים, היהודי כץ לא התחשב בכך שאין לנו ניסיון רב בעבודת חקלאות ודרש מאתנו עבודה והתמצאות מלאה. היחס מצד הגויים בכפר היה פחות או יותר אנושי, כי בכפר הזה רוב התושבים היו פולנים; היו גם אוקראינים, אבל עם הפולנים התיידדנו יותר.

כא

בוקר אחד עברו דרך הכפר בכביש הראשי כמה מכוניות גסטאפו ומשטרה אוקראינית לכיוון טלוסטה. מיד ידענו כי משהו עומד להתרחש היום בגיטו. אחרי כשעה שמענו את היריות מטלוסטה (כי ליסובצה מרוחקת רק כמה קילומטרים משם). היריות נמשכו כל היום, ובשעות הערב שוב עברו הרוצחים דרך הכפר, וחששנו כי ייכנסו גם למחנה (ואמנם, אותו יום לא עבדנו, והתפזרנו כולנו לכיוון היערות שגבלו עם הכפר ובמחנה לא נמצאה נפש חיה). אבל הם שבעו כנראה הרג ורצח, או היתה פקודה מפורשת לא להיכנס, כפי מה שאמר אחר־כך המפקד הגרמני. אחרי הנסיון הזה התחילו עוברים יותר אנשים למחנה, באו כמה מאות במקום כמה עשרות, והמקום לא יכול היה לקלוט את כולם. הוסכם איפוא עם פאַטי להקים עוד מחנות דומים בפולווארקים הסמוכים, וגם הם נתמלאו מיד. גם אלינו וגם למחנות החדשים התחילו באות משפחות שלימות מן הגיטו, עם זקנים וילדים, ופחדנו שהדבר לא ייעלם מעיני הגרמנים או ממלשיניהם האוקראינים. אך מיד כשגדל המחנה באו אלינו גם אנשי הידנראט, והם התחילו לפעול אצל הגרמני למען המחנה כולו, כולל הזקנים והילדים, ותמורת מתנות וכסף לרוב ניאות הגרמני להשאיר את כולם במחנה, כאילו באופן ליגלי, והבטיח כי הגסטאפו לא תדע בדבר הילדים והזקנים. אבל הבטחות לחוד ומציאות לחוד. הגסטאפו התחילה מבקרת במחנות, וכל ביקור כזה עלה בכמה קרבנות.

כב

מצבו הטופוגרפי של הכפר ליסובצה וכן של המחנה היה טוב לעומת המקומות האחרים. הכפר נמצא בבקעה עמוקה לרגלי ההר ומעבר לנהר התחילו היערות ונמשכו לאורך קילומטרים רבים. את הכפר חצה רק כביש אחד, שמצד אחד עבר על גשר־עץ מעל לנהר ומן הצד השני, בכיוון לטלוסטה, נמשך הכביש באורך שני קילומטר בעלייה חזקה, כך שתמיד אפשר היה להבחין כבר מרחוק בכל מכונית או אפילו אדם או עגלה המתקרבים אל הכפר, ואפשר היה להספיק לעבור את הנהר ולחמוק אל היער. ולא פעם קרה, שהגסטאפו הופיעה במחנה ולא מצאה בו נפש חיה, אף־על־פי שראתה כי רק לפני רגעים מספר היו בו אנשים. ולהכנס ליער לא העזו, משום שכבר היו להם נסיונות בזה: הרבה גרמנים נהרגו בכניסתם ליער. אבל ברוב הביקורים עוד הספיקו לחטוף כמה אנשים.

מנהל אותו פולווארק היה גרמני בשם פראנק. יש לציין שהוא התייחס אלינו יפה, אבל כנראה רק משום שהתייחס אל תפקידו ברצינות, וידע כי בלי עבודת היהודים לא יוכל לקיים את הפולווארק ואת הניסויים בקוקסגיז. והנה היה מקרה בזמן הדייש, שהוא פנה אלינו וביקש שנעבוד בלי הפסקה כל הלילה, כדי לגמור את הדייש. הוא הבטיח שלא יקרה לנו מאומה. כי ביום יכולנו לראות מרחוק אם מישהו מתקרב, ולא כן בלילה. והוא ידע את פחדנו זה. אבל הוא הבטיח, ואנחנו האמנו לו. וכך קרה, שבשעה מוקדמת לפנות בוקר הקיפו את השדה שבו עבדנו מאות אנשי גסטאפו ושוטרים אוקראיניים, הפסיקו את העבודה והתחילו לרכז את כולם במקום אחד. רבים ניצלו את האפלולית והתחילו בורחים אל היערות, והגרמנים התחילו לרדוף אחריהם. שבעה־עשר איש נהרגו, והשאר, כמה עשרות איש, אספו במקום אחד, וכן את אלה שמצאו במחנה, ופקדו על הגברים שיחפרו בור באותו מקום בשדה. אבל אחד מן הבורחים הצליח להגיע אל האוברלייטר פראנק הביתה והודיע לו את הדבר. מיד מיהר, לא מלובש, נטל אקדח ביד וקפץ על סוס והגיע אל השדה בעצם חפירת הבור. בצעקות ובאיומים על מפקד הגסטאפו הכריח אותו לעזוב את המקום, וכך נשארו האנשים חיים. (מקרה כזה לא נשמע עוד, אבל תקיפותו גם נבעה מכך, שהוא היה בן־דודו של הגנרלגוברנר של דיסטריקט קראקאו, בשם פראנק, וגם מפקד הגסטאפו ידע זאת). וכך חזרי כל האנשים חיים אל המחנה. אני וגם אחי אבא ז״ל היינו בין הבורחים אל היערות, ולמחרת אחרי גישושי זהירות, חזרנו אל המחנה. המקרה הזה הוסיף לנו קצת ביטחון. אמנם קברנו שבעה־עשר נפגעים, אבל גם ראינו את כוונותיו הטובות של פראנק.

כג

כן ניתנה לנו עוד אפשרות להיווכח ביושרו של האיש פראנק. במחנה התפשט טיפוס, האנשים התחילו לחלות ולמות במהירות. כל הכפר ידע זאת, רק הוא „לא ידע״. אך כשהוא עצמו חלה ושכב בבית־החולים בטשורטקוב, פנתה משלחת מן הכפר אל הגסטאפו בדרישה לחסל את היהודים ואת הטיפוס השורר בכפר, כי גם הרבה גויים מתו. וכשפנה מפקד הגסטאפו מטעמים פורמליים יחד עם משלחת אל פראנק בבית־החולים, כדי להשיג את חתימתו לחיסול המחנה, התחיל צועק (לפי ידיעות מהימנות) ואמר כי הוא מכיר את כל היהודים במחנה, כולם בריאים ושלמים, ואם יש טיפוס בכפר הזה — הרי רק החזירים האלה (והוא רמז על המשלחת) הם החיים בלכלוך בלי כל תנאי היגינה, ורק מהם בא הטיפוס ואותם צריך לחסל,

ולא את היהודים. וכך ניצלנו עוד פעם בהתערבותו האישית. יומיים אחרי־כן הגיעה אשתו, אספה את כל בגדיו והם חזרו לגרמניה. מאוחר יותר נודע, כי מן הטיפוס הוא לא קם עוד. אחרי מותו רבו הניחושים מי יבוא במקומו, כי באיש שיבוא תלוי היה קיומנו.

בינתיים חוסלו כל שאריות הגיטו והמחנות הללו היו האיים הליגליים היחידים. אמנם, נמצאו יהודים מספר מוסתרים אצל גויים, וגם היו יחידים שעשו לעצמם בונקרים בעבי היער־רות. אבל גם אלה וגם אלה חיו בתנאים הרבה יותר קשים מאתנו, כי אנחנו בכל זאת התהלכנו כמעט חופשיים; אך במקרה של חיסול המחנות — לא היה לנו לאן לפנות, כי במחנות שלנו התאספו לא רק צעירים אלא זקנים וילדים. גם אני הבאתי למחנה את הורי. באותו זמן אבי כבר היה חולה מאד וכמעט היה מוכרח לשכב, אבל איך־שהוא היינו חיים, הודות לקשרינו עם איכרי הכפר. לא פעם הייתי מוכרח לקחת את אבי ליער ליומיים או שלושה. וכשאחי חלה בטיפוס ואסור היה לו לשכב במחנה, הייתי מוכרח לשאת אותו כל פעם למקום אחר ללינת־לילה או ליום־יומיים, ואחר־כך להעבירו הלאה. ואם בתנאים כאלה ובלי רופא ורפואות מישהו נשאר בחיים, הרי זה היה מעשה־נסים.

כד

אחרי זמן קצר הופיע גרמני קשיש במדים (לא גסטאפו), הציג את עצמו בשם זוֹדנבּירג וקיבל לידיו את הנהלת הפולווארק והמחנה. משלחת של איכרי הכפר, שבאה להקביל את פניו, גישישה מיד לדעת מה יחסו אל היהודים, והוא לא איכזב אותם. הוא הביע את השתוממותו הגדולה על־כך, שנמצאים כאן עוד יהודים. הוא אמר להם שלא יסבלו עוד הרבה זמן, ואת יחסו אל היהודים יוכלו להרגיש עד מהרה. מיד נודעו שתי הערותיו, ובמחנה התחיל דיון על פעולתנו. הוחלט לשלוח אליו משלחת של יהודי המחנה ולהסביר לו את חיוניותנו למען המפעל ואת נאמנותנו לעבודה, אבל לא נמצאו מתנדבים שיסכימו להסתכן וללכת אל ביתו. אחרי דיונים רבים התנדב משה שולמן מטלוסטה, שנבחר כבר מזמן דובר של המחנה והוא הלך אל האוברלייטר החדש. כשחזר אלינו היו פניו מאירות והידיעה שבפיו היתה לגמרי אחרת ממה שנתבשרנו על־ידי הגויים. הוא סיפר שהגרמני התייחס אליו יפה מאד והתעניין בכל הנעשה במחנה, וסיפר לו שהוא חוזר מרוסיה ושם הוכרח לברוח באמצע הלילה, כי הרוסים כבשו את מקום הימצאו והוא נשאר בחוסר־כול. והוא קיבל בשמחה את מתנתו של שולמן, שלקח עמו רק לשם גישוש, וידענו כי אם הגרמני לוקח סימן טוב הוא, הוא גם יצטרך לתת. כך נמשכו החיים באותו מחנה. אמנם, היינו נתונים לפחד מתמיד, אבל חיינו.

כה

המצב הזה נמשך עד ינואר 1944, כשהורגשו תוצאות המלחמה ברוסיה ועל הכבישים הראשיים כבר הורגשה חזק תנועת צבא גרמני בכיוון חזרה. כן הורגשה כבר פעילות הפארטיזנים הרוסיים, שנפגשנו אתם ביערות, אבל בשום אופן לא הסכימו לצרף אותנו אליהם. בסוף ינואר הגיעה אל האוברלייטר בודנבירג הפקודה לאסוף בפולווארק רק מה שניתן להעמיס על עגלות, לגייס אנשים מהימנים ולעבור לטלוסטה לפולווארק הגדול ולחכות שם להוראות. בודנבירג החליט משום מה, שאין אנשים מהימנים יותר מן היהודים, וביקש ממני לבחור עשרה בחורים אמיצים למטרה זו, אף הבטיח שהוא ישמור עלינו והוא אחראי לכך שלא ייוודע שאנחנו יהודים וכך נוכל להגיע לגרמניה אל משקו ונוכל לחכות לגמר המלחמה (בפירוש אלו היו דבריו). את הצעתו העברתי מיד לחבורה שלנו לדיון, והואיל והחיים במחנה ממילא לא היו בטוחים, הוחלט לנצל את האפשרות הזאת והתנדבו כל האנשים הדרושים (אני לא יכולתי להתנדב, לא יכולתי להשאיר את הורי במצב הזה). תוך זמן קצר יצאו לטלוסטה, שם ישבו למעלה משבוע ימים ובודנבירג באמת דאג להם מאד, ולא יכול היה להבין שאני ניצלתי את טוב־לבו ובגדתי בו בסוף (כי כל זמן היותו בכפר נהניתי מאד מיחסו הטוב אלי). בינתיים גבר זרם הנסיגה, ובפברואר 1944 קיבלו כל הגרמנים בטלוסטה פקודה לסגת, מי ברכבת ומי במכוניות. הם לא הספיקו עוד להעמיס את כל שהכינו, וכל העגלות שבודנבירג הביא אתו נשארו בפולווארק בטלוסטה, והבחורים חזרו עם כל זה לליסובצה.

שמחתנו על התחלת הנסיגה היתה גדולה אבל לא שלימה. כי מי יודע כמה זמן תארך הנסיגה ומה יהיה אחר־כך? בינתיים נשארנו בכפר, נתונים בפחד מפני האיכרים המקומיים ובפחד מפני פלוגות בנדרו. זה היה מנהיג אוקראיני לאומני שונא יהודים, רוסים וגרמנים, ובעצם נלחם בכולם בעד אוקראינה עצמאית. ידענו כי נגד הבנדרובצים לא נוכל להתגונן, כי הם רבים ומזוינים היטב ובעצם הם שלטו בכפרים וביערות. על־כן החליטו כל שלושת המחנות לעבור לעיר טלוסטה לפולווארק הגדול ולשבת שם — צחוק הגורל! — בחסות הגרמנים, כי הכביש הראשי שבו התנהלה הנסיגה נמצא בקרבת הפולווארק. התארגנו גם במקום החדש והצבנו שמירה, שנוכל להתגונן במקרה שתבוא התקפה של הבנדרה־בצים. אבל לא היה צורך בזה, כי פחדם בפני הגרמנים לא נתן להם להתקרב אל הכביש הראשי. כנגד זה הם התקיפו מחנה אחד בכפר הולובטשינצה, שמשום־מה לא הספיקו להצטרף אלינו לטלוסטה, ושם נרצחו רבים ורבים נפצעו. כשנודע לנו הדבר למחרת, התארגנה פלוגה ויצאה לאותו מחנה. אבל יכולנו רק לקבור את המתים ולאסוף את הפצועים, כשלושים איש, ולהעבירם לטלוסטה. הפורעים האוקראיניים לא הספיקו לצאת כנגדנו בנשק ונתנו לנו לקבור את המתים ולהוציא את הפצועים. את הפצועים שיכנו בצריף גדול שנמצא במחנה והשתדלנו לתת להם טיפול רפואי מועט, עד כמה שיכולנו. בין הפצועים היתה יורמן, שאביה היה בהורודנקה מתקן־פרוות; אבל גם בין ההרוגים היו בני הורודנקה (אינני זוכר את שמותיהם).

כו

בין הגרמנים לא נמצאו עוד שוטרים ולא גסטאפו על כל שלוחותיה, רק הוורמאכט, ובמידה שלא ידעו בפירוש שאנחנו יהודים, התייחסו אלינו טוב וגם סיפקו לנו רפואות בשביל הפצועים. למזלנו לא התעכבו הרבה זמן, אלה הלכו ואחרים באו, ולא היה להם זמן לברר בדיוק מי אנחנו.

כך נמשך המצב כמעט חודש ימים, עד שהכביש הראשי השתתק לגמרי. רק פה ושם עברה ביעף מכונית, או אופנוע

או טאנק, בלי להתעכב אף רגע. הציפייה במחנה היתה גדולה, כי חשבנו: הנה עכשיו בוודאי יתנהל קרב, כפי ששמענו כל הזמן, שגלחמים על כל עיר וכפר. העמדנו תצפיות בכל המיבנים הגבוהים, כדי לשמור שלא יתקיפונו הבנדרובצים. אני נמצאתי יחד עם שני חברי, מוניו ואנקרט ומאקס הלמאן מזאלאשטשיקי, בצריח הכנסייה שעמדה במרחק מה מן המחנה.

ביום 24 במרץ 1944 בשעות הבקר נגלה לעינינו טאנק שנעצר לפני הכניסה לעיר, ואחרי דקות מספר התחיל פולט אש מעל לגגות הבתים. אחר־כך הטאנק חזר ושוב השתרר שקט מוחלט, כאילו היינו בחדר סגור. הפעם ארך השקט רק דקות מספר, והנה במקום ההוא הופיעו כמה טאנקים וכולם יחד פלטו אש. היתה לנו הרגשה, כי הצריח שבו אנו עומדים וצופים עומד להתמוטט. אבל הם ירו לא אל הבתים אלא מעליהם. וכך התחילו טאנקים רבים להתקרב העירה. מעמדתנו הגבוהה יכולנו לראות את הכוכב האדום המתנוסס על הטאנקים, וגם ראינו שעל כל טאנק יושבים בצדדיו חיילים, וכשהתקדמו קפצו החיילים והתפזרו ברחובות הסמוכים. נדמה שאנו לא ירדנו במדרגות אלא פשוט עפנו אל המחנה, לבשר את הבשורה, וכשהתקרבו הטאנקים יצאנו כולנו מן המחנה להתחבק עם החיילים. הם נראו משתוממים מאד, כי האוכלוסיה המקומית לא שמחה בהם ביותר, וכשהתקדמו ועברו דרך ערים וכפרים — שום אדם לא יצא להקביל את פניהם. וכשנודע להם כי אנחנו יהודים ונשארנו בחיים — נראו בעיני אחדים דמעות, כי פלא כזה הם לא ראו. המפקד של גדוד הטאנקים הזה היה יהודי בעל דרגה גבוהה, ובמקרה נפגשתי אתו — ולכן „השאלה היהודית" היתה ידועה לכל החיילים שבאותו גדוד.

כז.

וכאן בא האסון האחרון: בעוד החיילים מתפזרים בכל הרחובות ומוצאים עוד איזה שבויים, הופיעו כ־25 אווירונים של הגרמנים והתחילו להפציץ ולירות על הכביש. יותר משעתיים ארכה ההפצצה. אחת מפצצות־התבערה נפלה על הצריף שבו היו כל הפצועים וכלם נשרפו במקום. בתחילת ההפצצה רצתי אני עם חברי אל המחנה והגעתי אל הצריף, כי גם אבי שכב בו. אבל מצאתי אותו יושב בכניסה למחנה: הוא יצא מן הצריף לחזות בטאנקים הרוסיים, וכך ניצל. גם שני חברי שהיו אתי נפצעו: מוניו ואנקרט מזאלאשטשיקי נפצע ברגל. משום מה חשבנו שנפצע קל, ואחרי טיפול של רופא רוסי במקום נשלח מיד לבית־החולים הצבאי, אך מת בדרך. ומאקס הלמאן, שנפצע קשה מאוד בבטן, נשלח גם הוא לבית־החולים הצבאי וניצל והוא נמצא כיום באמריקה.

יהושע ורמוט

מה שעבר עלי

א. ההשמדה

בשעת הפוגרום הראשון והגדול־ביותר על יהודי הורודנקה בדצמבר 1941 נמצאתי מחוץ לעיר. לאחר הרדיפות בשנים 1939—1941 עזבתי יחד עם משפחתי את עירנו. גרנו בקולומיה, וכאן עברו עלי השחיטות שנערכו ביהודי קולומיה. בקולומיה אבדו גם כל הקרובים לי, ורק על־פי נס, מפני שהייתי חבוי בשעת הפוגרומים בבינקרים תת־קרקעיים שונים, נשארתי בחיים. באוגוסט 1942 החלטתי לשוב להורודנקה ושם לחפש, יחד עם חברי שנשארו בחיים, אפשרות להציל את הנפש.

בהורודנקה מצאתי את האוכלוסיה היהודית במתיחות גדולה מאוד. הגרמנים דרשו רישום של כל היהודים. ההודעה של הגרמנים דרשה מכל היהודים להתאסף במקום מסויים עם פינקסי־העבודה שלהם ולהחתימם שם. מי שיישאר אחרי הרישום בלי פינקס מוחתם כזה צפוי — לפי ההודעה ההיא — להיהרג ביריה. ה„יודנראט" קיבל את ההוראה להבטיח את הופעתם של היהודים אל הרישום הנזכר, ויחד עם זה הובטח לו, כי האנשים שיבואו אל הרישום לא תאונה להם רעה.

בגלל הנסיון מן האקציות הראשונות, שנערכו באופנים דומים לזה, נוצרה מתיחות ועצבנות גדולה אצל האנשים, הם הרגישו, כי מתקרבת השמדה גמורה של יהודי הורודנקה. אבל בלי להתחשב בכוונתם הברורה של הגרמנים, היתה עמדתו של היודנראט כי צריך כן ללכת אל הרישום, כי במקרה שלא ילכו יהיה הוא אחראי לאי־הופעתם של היהודים לפי פקודתם של הגרמנים.

בשני הימים האחרונים לפני הרישום היו רבים צובאים על היודנראט, לשמוע מה ראוי לעשות: אם ללכת אל הזאמל־פלאץ (מקום־האיסוף), דבר שפירושו מוות, או לא ללכת, דבר שפירושו גם הוא מוות. כל אחד עמד מיואש וקפוא, ולא ידע מה נכון יותר לעשות. כל אחד רצה לשמוע עצה מפי אחרים — אבל שום אדם לא ידע למצוא מוצא מן המצב הזה. הכול הרגישו, כי מתקרבת השמדה גמורה.

ברגע האחרון דרש היודנראט מכל היהודים להתייצב בדייקנות במקום־האיסוף, לפי ההוראות, וגם קבע סדר מסויים של ההופעה. רק חלק קטן מן היהודים החליטו שלא לציית ולא להופיע במקום־הרישום. הם הכינו להם מזונות לזמן ארוך־יותר והסתתרו במקומות־סתר תת־קרקעיים שונים. בין מספר האנשים הקטן הזה הייתי גם אני. החלק הגדול ביותר של האוכלוסיה — ובייחוד הצעירים המסוגלים לעבודה — התייצבו בשבעה בנובמבר 1942 בשמונה בבוקר בכיכר־העיר הגדולה, בהאמינם להבטחה הקדושה, כי הפעם לא תאונה להם רעה.

מיד לאחר שכל האנשים התאספו — הוקפה הכיכר מאות מיליציאנטים גרמניים ואוקראיניים, מזויינים במכונות־יריה, וכל היהודים הובלו ישר מן הכיכר אל קרונות־הרכבת שעמדו מוכנים בשבילם, ובקרונות האלה הסיעו אותם אל המחנות, אל

תאי־הגאז. רק שמונים יהודים, שהוכרו כאנשי־מקצוע נחוצים, שוחררו מן השילוח. רק שמונים האנשים הללו היתה להם הזכות הרשמית להישאר בעיר, כל השאר דינם היה להיירות לכשיימצאו.

היהודים המסתתרים נמצאו במצב ללא מוצא. להיראות ברחוב אסור היה, משום שכל גרמני או אוקראיני היתה לו הרשות לירות בהם. להישאר חבויים גם־כן לא היה אפשר. ונשאר המוצא — לברוח. להיכן לברוח — לא ידע שום אדם. שום גוי לא הסכים להסתיר יהודי. משפחות רבות, שהיו להן גויים מיודדים עמהן, הגו את התקווה, כי בשעה קשה ביותר הם יוכלו להסתתר אצלם. אבל גם הגויים המיודדים עמהם, אלה שסמכו עליהם, הכזיבו ברגע האחרון ונמנעו מלהגיש את עזרתם. הגבול לרומניה היה שמור מאוד, וכל יום היו הגרמנים מחזירים יהודים, שנתפסו בשעה שניסו לגנוב את הגבול. ומשום כך נמצאו רק יחידים, שהרהיבו עוז בנפשם לצאת אל הדרך.

במצב המיואש הזה הגיעה אלינו הידיעה, כי בצד האחר של הדניסטר, בסביבה של בוטשאטש וטלוסטה, חיים עוד במספר רב יהודים, שאינם כלואים בגיטאות. לא יכולנו להאמין, כי במרחק חמישים קילומטרים מאתנו עוד נמצאים יהודים שאינם סגורים בגיטאות, ושלחנו אנשים לחקור ולברר את הדבר. הידיעה הזאת נתגלתה כאמיתית. והשארת היהודים בסביבה ההיא בחופש יחסי נעשתה בכוונה מיוחדת ומחושבת מצד הרוצחים הגרמניים: הם נתנו ליהודים את האפשרות לברוח לשם, ואחר־כך, לאחר שיהיו מכונסים במקום אחד, תהיה להם האפשרות להשמיד אותם בבת־אחת בשלמות.

השרידים האחרונים של יהודי הורודנקה מסרו לעצמם דין־וחשבון ברור ממה שצפוי להם, אבל מאין מוצא אחר התחילו עוברים את הדניסטר ונודדים לטלוסטה ולבוטשאטש. כל לילה יצאה מעירנו קבוצת אנשים. חלק מהם הגיעו בשלום אל מקום־מקלטם, אבל רבים מן הנודדים נשדדו בדרך, ואל מחוז־חפצם הגיעו ריקים ודלים, בלי פרוטה לקנות פרוסת־לחם.

לאחר שבועים ימים כבר נמצאו בטלוסטה 200 ובבוטשאטש 120 מיהודי הורודנקה. אני יחד עם קבוצת חברים ברחנו אל בוטשאטש. אנשי הורודנקה עמדו בקשר מתמיד ביניהם, אף ערכו מגביות שונות ביניהם בשביל ההורודנקאים שנשדדו בדרך ובאו בחוסר־כל.

שלושה חודשים לאחר־מכן התחילה גם בסביבה ההיא השמדת היהודים באותן השיטות עצמן, שהיו ידועות לנו מהורודנקה.

ניגשנו לארגן התנגדות מזויינת. מאחר שידענו, כי בין כך ובין כך אנו נדונים למוות, רצינו לפחות לקחת נקם מן הרוצחים. היה קשה מאוד להשיג נשק. אקדח מחירו היה 5000—7000 זלוטי, וזה היה בזמן ההוא כסף רב. פנינו אל היודנראט המקומי וביקשנו עזרה לקניית נשק. אבל היודנראט לא גילה הבנה רבה לדבר הזה. באמצעים שונים, בטוב וברע, הוצאנו מן היודנראט סכומי־כסף מסויימים, וקנינו כמה אקדחים ושני רובים קצרים (קצוצי קת וקנה). אותו זמן שלחנו קבוצות אנשים אל היערות הסמוכים, כדי להכין שם את התנאים הנחוצים ליום שנהיה אנוסים לעזוב את העיר.

אבל אקציה־של־חיסול בלתי־צפויה, ומאורגנות בהיקף גדול בכל העיירות של מחוז טשורטקוב, שמה לאל את כל תוכניותינו, שנועדו להקיף גם את בני־הנוער של העיירות שבסביבה. בשעת האקציה עדיין לא היו אנשינו מוכנים להתנגדות־המונים מזויינת מאורגנת, ורק כל אלה שהיה אצלם נשק, יחידים וגם קבוצות קטנות, גילו התנגדות בבתים בודדים. בשעת ההתקפות המזויינות הבודדות של חברינו נורו שני גרמנים ושלושה מיליציאנטים אוקראיניים.

לאחר האקציה נתברר, כי רק חלק קטן מחברינו נשארו בחיים. הנשארים יצאו בכמה קבוצות מזויינות אל היערות הסמוכים. בין שלוש הקבוצות, שהיו בהן ארבעים איש, נמצאו שמונה הורודנקאים.

ב. ביערות

קודם שיצאנו אל היער לא יכולנו לתאר לעצמנו, כיצד יהיו בני־אדם חיים בלי קורת־גג מעל לראשם, ובמה נהיה ניזונים? משום כך גם ראו רבים מאתנו את חיי־היער העתידים שלנו כהמשך נוסף לסבלותינו הקשים והעל־אנושיים. אבל כבר בימים הראשונים לאחר יציאתנו לשם נוכחנו לדעת, כי טעו טעו אלה שפחדו מפני חיי־היער. כשיצאנו אל המרחב, ולא היינו עוד מוקפים גדר של תיל דוקרני ונתונים לפחד תדיר של פרעות ומוות, התחלנו נושמים לרווחה; נוכחנו לדעת כי במקום הזה יש לנו האפשרות היחידה להחזיק מעמד עד הסוף, אם רק נבין איך להסתדר.

ימינו הראשונים ביער היו קשים. ראשית, ירד גשם שבוע שלם בלי־הפוגה, ונרטבנו כולנו עד למיח העצמות. שנית, לא ידענו עדיין מן הנסיון, כיצד לסדר את האספקה שלנו. אבל כבר אחרי זמן קצר הקימונו לנו אוהלים, ואחר־כך גם בנינו לנו בונקרים תת־קרקעיים. אפשרויות האספקה הוטבו גם הן, וסידרנו לנו מטבח, שבישל שלוש פעמים ביום תבשילים חמים. את חומרי־המזון היינו מקבלים מן הכפרים הסמוכים. כל ערב יצאו כמה מאנשינו אל הכפרים והביאו חומרי־מזון ליום שלם.

נשקנו היה מורכב כולו מאקדחים. אבל חיי־היער הוכיחו לנו, כי האקדחים הם נשק חלש מאוד — הרבה יותר חשובים רובים ורובים אוטומאטיים. משום כך היתה משימתנו הראשונה להזדיין כפי שדורשים תנאי היער. באופנים שונים עלה בידינו להגשים את תוכניתנו, ובמשך זמן קצר נתעשרנו בחמישה רובים. כל ה־הודים הבלתי־מזויינים, שנמצאו ביערות הסמוכים, התרכזו מסביב לקבוצתנו. מצבם היה לפני־כן קשה מאוד. הם היו צפויים וגלויים להתנפלויות שונות, בייחוד מצד האוכלוסיה האוקראינית. הגויים היו אורבים להם בדרכים המוליכות אל הכפרים, וכל יהודי בלתי־מזויין היו מכים מכות רצח, שודדים ממנו את שאירית כספו ואת כל בגדיו ומוציאים אותו מלפניהם ערום לחלוטין. במקרים כאלה היה תפקידנו לדאוג לבגדים בשביל הנשדדים. בכפר הזה, שנערכו בו התנפלויות־שוד על יהודים, היינו מבקרים בלילה אצל זקן־הכפר והיינו

לוקחים ממנו חפצים שונים, כל־כמה שהיה דרוש לאלה שסבלו מן השוד.

בשני החודשים הראשונים לא היה לנו שום קשר עם הפאַרטיזאנים הרוסיים, ולא ידענו כלל שהם נמצאים בסביבתנו. ומה גדולה היתה שמחתנו, כשהגיעו אלינו ידיעות, כי ביערות הקרובים נמצאים פארטיזאנים רוסיים. ימים רבים חיפשו שליחינו דרך לבוא בקשר עמהם. שתי נערות מקבוצתנו נפגשו במקרה בפאטרול של פארטיזאנים רוסיים והביאו אותם אל מחננו. ומה גדולה היתה שמחתנו וחגנו המשותף. ערכנו ארוחת־צהרים חגיגית, ובה קמו כמה פארטיזאנים רוסיים והסבירו לנו את מצב המלחמה בכלל וגם את מצבם הם. לאחר המתקפה הבלתי־מוצלחת בקארפאַטים, בהנהגתו של הגנראל קולפאַק, שאיבד את הקשר עם המפקדה שלהם, יצרו הפארטיזאנים קבוצות נבדלות, שנהו לעבר המזרח.

הפארטיזאנים הרוסיים שהו אתנו זמן ממושך. הודות להם עלה בידינו להזדיין יותר טוב, אתם יחד יצאנו לפעולות שונות. את חיי־היער שלנו ערכנו יפה עד כדי כך, שלא היה חסר לנו דבר. כל אחד מאתנו קיבל בגדים (על־פי רוב מחיילים גרמניים ומאנשי ס.ס.), התקנו אפילו מקלט־ראַדיו על סוללות, והודות לו היו לנו כל יום ידיעות מן העולם החיצוני.

לגבי האוכלוסיה ולגבי המיליציה שבסביבה לא היה הדבר יכול להישאר בגדר סוד, שישנם יהודים מזויינים בסביבה. לאחר פעולות שונות שביצענו נתפשטה השמועה, כי ביערות הסמוכים נמצא כוח יהודי מזויין חזק. הידיעות הללו הביאו פחד גדול בלב האוכלוסיה, ושום גוי לא העז להיכנס אל היער.

מזמן לזמן היו באים הגרמנים, בעזרתה של המיליציה האוקראינית, לארגן „אוֹבלאוות" (התנפלויות) ביערות. בימות הקיץ לא היו ההתנפלויות הללו גורמות לקורבנות גדולים, כי ביערות הגדולים שבהם נמצאנו אי־אפשר היה לגלות קבוצות קטנות של בני־אדם מסתתרים. מלבד זה לא העזה המשטרה לחדור אל עומקי היער, והם היו מחפשים רק ב„שד־רות" (בדרכי־הגישה) שביער. בכלל היה בקיץ המצב קל יותר, מפני שהיו לנו יותר אפשרויות לעבור ממקום למקום לשם ביטחון. בחורף היה המצב קשה ביותר, והיינו אנוסים לשנות את תכסיסינו. ביערות לא יכולנו להוסיף ולהישאר, מפני שהעקבות בשלג הוליכו ישר אל המקומות שבהם נמצאנו. תכסיסנו החדש היה — שלא לשבת במקום אחד, להתחיל לנדוד מחוץ ליער, להיות כל יום במקום אחר.

בגלל ההתנפלויות המוגברות החליטו הפארטיזאנים הרוסיים ללכת ולהתקרב יותר אל החזית. קבוצתנו החליטה שלא ללכת בדרכים, מפני שהליכה כזאת פירושה היה מוות ודאי. אנו הכרנו יפה את האיכלוסיה, וידענו כי אם נלך בדרכים שמחוץ לשדות, כדי להתקרב אל החזית — הם ימסרו אותנו בידי הגרמנים. חשבנו, כי אם נמשיך בתכסיס שלנו שנהגנו בו עד עתה, יהיו לנו סיכויים טובים יותר להיסתר מעיני האורבים לנו. חברים בודדים יצאו לדרך עם הרוסים יחד, ואנו נשארנו במקום.

כל לילה היינו מהלכים 20—30 קילומטר והיינו מטלטלים עצמנו ממקום למקום. תכסיסנו נתגלה כתכסיס נכון, שכן בשעה שהיתה מגיעה אל הגרמנים הידיעה, שאנו נמצאים במקום מסויים — כבר נמצאנו אנו אותו לילה עצמו רחוקים משם שלושים קילומטר.

מחמת הקרה הגדולה והרוחות התחלנו קובעים לנו מקומות־שהייה אצל איכרים שונים (על־פי רוב פולנים) ליום או לשניים. נמצאו איכרים שהיו מניחים ברצון להיכנס לעליית־גג או למתבן שלהם — לא חלילה מתוך ידידות אלינו, אֹו כדי לעזור לנו במצבנו הקשה, אלא פשוט מתוך טעמים חומריים בלבד: היינו משלמים לאיכרים תשלום נאה בעד ההסכמה לבלות תחת קורת־גגם יום או שניים. כך יצרנו לעצמנו 8—10 מקומות־שהייה נאמנים בשטח־הפעולה שלנו, שהקיף כ־150 קילומטר. לשם ביטחון נהגנו כך, שהאיכרים לא ידעו לעולם, אימתי נבוא אליהם. מזמן לזמן היינו „נופלים" אליהם בלילה, שוהים אצלם יום — ובערב יוצאים שוב לדרכנו. עם זה עמדנו גם בקשרים עם יהודים מכרים, שהיו חבויים אצל איכרים, והיינו ממציאים להם כל מה שהיה דרוש להם.

בחודשי־החורף של 1943, בשעה שהאוקראינים כבר צפו מראש את מפלתו של היטלר, הם שאפו לחסל את הקבוצות היהודיות המזויינות. הם כינסו אסיפות של האוכלוסיה והסבירו להם, כי היהודים המזויינים הם העדים היחידים שנשארו בחיים ויודעים יפה כל מה שנתרחש כאן. צריך משום־כך לעשות הכול, כדי שהם לא יישארו בחיים ולא ימסרו לרוסים, באיזה חשק שיתפו האוקראינים פעולה עם הגרמנים בהשמדת היהודים; וחובה קדושה היא על כל אוקראיני לעזור למשטרה לחסל את הקבוצות המזויינות.

משום שידעו, כי גיחותינו נערכות בלילה, הוצבו בכל כפר אנשים מיוחדים, שתפקידם היה להשגיח עלינו ולבדוק מה הם כיווני דרכינו. בדבר התכסיס הזה של האוכלוסיה נודע לנו, ונמנענו מללכת בדרכים או בסמוך לכפרים. נדידותינו נערכו על־פני השדות, הרחק מן הכפרים.

אף־על־פי כן היה מצבנו קשה. לא פעם התנפלו עלינו הגרמנים והמיליציה האוקראינית בבתים שבהם שהינו יום אחד — עקבותינו בשלג היו מביאים אותם עד אל הבית. אבל אף פעם הם לא מצאו אותנו בלתי־נכונים לגלות התנגדות, ומשנתקלו בהתנגדות — היו תמיד הראשונים להסתלק מן המקום. כמעט יום־יום היו הגרמנים והאוקראינים מוציאים יהודים חבויים מן המרתפים ומעליות־הגג של הגויים, היו מוציאים אותם אל החצר ויורים בהם מייד. במקרים כאלה הם היו גיבורים גדולים, כשהיו לפניהם נשים וילדים בלתי־מזויינים, מיוגעים ומזי־רעב. אבל משנתקלו בכוח מזויין — היו תמיד הם הנמלטים מן המקום.

ביאנואר 1943, כשנמצאנו ליד הדניסטר, מרחק שלושים קילומטר מהורודנקה, החלטנו אנחנו, ארבעה הורודנקאים מקבוצתנו, להיכנס אל העיר. רצינו לשאול ולדעת, אם ישנם עוד יהודים חבויים אצל איכרים, ואם ישנם — לקשור עמהם קשר, או לקחת אותם עמנו אל היער.

קשה לתאר מה היתה הרגשתנו כשהתקרבנו אל העיר שבה נולדנו וגדלנו, ובה כל אבן וכל עץ היו ידועים לנו והזכירו לנו את חיינו החופשיים שם לפנים, בדומה לכל שאר בני־האדם, עם בני־משפחה ועם חברים — והנה אל העיר הזאת

אנו צריכים להיכנס בגניבה בלילה כחבר־פושעים, שלא ירגישו בנו, חלילה.

כשנכנסנו בלילה אל הגויים המוכרים לנו, יחפים ובמדי־חיילים, נפל עליהם פחד גדול. הם לא הכירו אותנו, ואחר־כך, כשנוכחו לדעת כי האנשים המזויינים הם באמת צעירים מהר־רודנקה לשעבר — ביקשו לראות אותנו ככל־המהר מחוץ לביתם.

לצערנו, מהלכנו זה לא הביא לנו שום תועלת. אמנם, נודע לנו על יהודים בודדים, שהיו חבויים אותו זמן בערבה בדרך לראשקוב, אבל לא יכולנו בשום פנים לקשור עמהם קשר. היום נתקרב והיינו אנוסים לעזוב את העיר. פנינו אל הרבה גויים מכרים וביקשנו מהם להרשות לנו להישאר אצלם יום אחד, אבל לא נמצא בהם אף אחד שיסכים לעשות כדבר הזה. הואיל והיינו אנוסים לעזוב את העיר, החרמנו בקוטי־קובקה עגלה עם שני סוסים חזקים, והאיכר הוליך אותנו אל הכפר דוביק, בהיותו בטוח שאנו גרמנים גמורים. משם חזרנו ברגל אל חברינו.

בחודשים האחרונים לפני השיחרור נעשה מצב־בטחוננו חמור מאוד. נוצרו קבוצות אוקראיניות מזויינות גדולות, שנודעו בשם „באַנדרובצים", והם קבעו להם למטרה להשמיד אותנו בהחלט. המצב נעשה קשה יותר גם על־ידי כך, שהדרכים (גם דרכי־השדה) היו תפוסות על־ידי צבא גרמני ואוקראיני, והנדידה ממקום למקום, שהיתה היסוד של קיומנו, נעשתה כמעט בלתי־אפשרית.

אבל אותו זמן עצמו ערכו ה„באַנדרובצים" הללו התנפלויות גדולות גם על האוכלוסיה הפולנית בכל הסביבה והרגו תושביהם של מושבים וכפרים שלימים. גם את הפולנים הם ראו כיסוד מזיק לעתיד. ופעם אחת בלילה, כשנמצאנו באחד ממקומות־המקלט שלנו אצל פולני ידוע יפה, שעמד בקשר עם התנועה הפולנית המחתרתית, והודות לו קיבלנו בזמן הראשון נשק — באה אלינו משלחת של פולנים, עם קפיטן־לשעבר פולני בראשם, והביאה לנו הצעה מעניינת: הואיל ומצבם עכשיו אינו בטוח יותר משלנו, ומפני שהם מעריכים את כוחנו המזויין ואת גבורתנו, הידועה לכל האוכלוסיה בסביבה — הרי הם מביאים לנו את ההצעה, שניכנס כקבוצה מלוכדת אל הכפרים הפולניים, ונעזור לארגן ולזיין את האוכלוסיה, כדי להתנגד עמהם יחד התנגדות מזויינת לכנופיות האוקראיניות, שהם אויבינו המשותפים. הם גם הבטיחו לנו, כי ישמרו עלינו כעל ילדיהם שלהם, ידאגו לנו מכל הבחינות ולא נהיה חסרים אצלם כלום.

כפי שהזכרתי קודם, מצב־ביטחוננו בזמן ההוא היה בכל רע, אפשרויות־התנועה — מוגבלות, והאספקה — רבת־קשיים, ועל־כן הסכמנו אחרי התייעצות קצרה להצעתם.

מעניינת היתה קבלת־הפנים המפואחרת, שערכו לנו נציגיו של אחד מן הכפרים הפולניים. בדברי־הברכה השונים הם עמדו על גבורתנו והרבו בשבחים על חשבוננו. הם קראו לנו למל־חמה משותפת נגד השודדים האוקראינייים, ביקשו שנעזור להם לארגן את האוכלוסיה, ויחד עמהם נילחם נגד שונאינו־בנפש המשותפים.

בדברי־תשובתנו על שבחיהם והצעותיהם הזכרנו אנחנו גם את המספר הרב של פולנים, שעזרו לגרמנים לרצוח את אחינו ואחיותינו. והם הצטדקו בכך, שבכל עם ישנם יחידים בעלי אופי רע וטיפוסים של פושעים, וכאלה אינם חסרים גם בין הפולנים; אבל רובו של העם הפולני השתתף בצערם של היהודים.

מעניין להעיר כאן, כי אף־על־פי שבכל התקופה מסוף מלחמת־העולם הראשונה ועד ראשיתה של מלחמת־העולם השנייה, במשך עשרים שנה, היתה לפולנים מדינה עצמאית, ובכל כפר וכל עיר היו פעילים אירגונים צבאיים ואירגוני־ספורט כמו „סטשאלאַץ", „סוקול" ואחרים, מצאנו את האוכלוסיה הפולנית בלתי־מזויינת כלל. מפחד בפני הרוסים הם מסרו לשלטונות בשנים 1939—1941 את כל הנשק שהיה בידם. כנגד זה האוקראינים לא מסרו את הנשק לפי פקודת הרוסים, ואצל כל אוקראיני אפשר היה למצוא רובים, נשק אוטומאטי ואפילו מכונות־ירייה, שהוסתרו היטב.

כמה חודשים בילינו בכפרים הפולניים. פולנים רבים מן הכפרים הסמוכים באו לגור בכפרים שאנו נמצאנו בהם. האוכלוסיה התייחסה אלינו כפי שהבטיחה. כל ערב ערכו לנו סעודה והעמידו לרשותנו כל מה שלבנו היה חושק. לפעולותינו היינו יוצאים בלילות, ובימים נמצאנו כולנו יחד במקומות כאלה, שאנשים ספורים בלבד בכפר ידעו עליהם. רק ביום א' בשבוע היינו יוצאים באור־היום אל הרחוב עם הרובים האוטומאטיים שלנו, כדי לשמור על הכנסייה בזמן שהאוכלוסיה התכנסה שם. קודם שבאנו אנו אל הכפר לא יכלה האוכלוסיה ללכת אל הכנסייה, מפחד בפני התנפלות של ה„באַנדרובצים", שבכמה כפרים הטילו פצצות לתוך הכנסיות. בשעה שנתכנסו בכפרנו לתפילה בכנסייה, וארבעה מחברינו שמרו בחוץ, אמר הכומר לפני התפילה אל ההמון: „היום אתם יכולים להתפלל בשלווה, כי מחוץ לבניין נמצא כוח, שהוא שומר עלינו מכל רע..."

בכפר הפולני נשארנו עד השחרור.

יהושע נודלמן

קרב עם המשטרה

כאחד מקבוצת האנשים, שהסתתרו ביערות אחרי חיסול הגיטו בבּוּטשאַטש וניצלו בדרך זו מהשמדה, רצוני להוסיף כמה פרטים על מה שעבר עלינו בתקופה ההיא.

אני עצמי מוצאי מטשרנליצה, אך לרגל פעילותי בתנועת „גורדוניה־התאחדות" היו לי קשרים הדוקים עם כמה וכמה מאנשי הורודנקה. אבי ואני היינו חוכרים את היערות בסביבות טשרנליצה, כורתים את עציהם ומוכרים אותם. בכפר קוֹפאַ־טשיניץ שעל־יד טשרנליצה היה לנו גם יער שהיה שייך למשפחתנו, והיינו עוסקים גם בגידולו ובניצולו. הואיל וכך, הייתי מומחה לענייני יערות, ושבילי היערות משני עברי הדנייסטר היו נהירים לי. היו בידי גם מפות, שעזרו לי להתמצא ביערות, בעיקר בסביבת פוטוק־זלוטי.

אחרי חיסול הגיטו בבּוּטשאַטש הצטרפתי אל קבוצה של עשרה צעירים שיצאו ליערות. בקבוצה היו ארבעה בחורים מהורודנקה, ואני החמישי מטשרנליצה הסמוכה להורודנקה. השאר היו בני ערים אחרות מהסביבה הקרובה. ארבעת ההורודנקאים היו: יהושע ורמוט, ישראל זילבר, והאחים יעקב ויוחנן ברנשטיין, בניו של פיני ברנשטיין.

בשעת חיסול הגיטו בבּוּטשאַטש נמצאתי מחוץ לגיטו, כיוון שהייתי עסוק אצל הגרמנים כמומחה ליערות (נשתמרה בידי תעודה רשמית על כך, עם חותמת השלטונות הגרמניים). והנה קיבלתי באחד הימים הזמנה לבוא לבוטשאַטש עם ההשבונות וכלי־המדידה, בשביל למסור אותם למשרד הייעור. בדרך פגשני רופא־שיניים מבוטשאַטש והזהירני שאין זו אלא מלכודת, וכי בדרך זו הזמינו גם את הרופא ורופא־השיניים מבוטשאַטש וחיסלו אותם. עזבתי את העגלה באמתלה שאני צריך לקחת עוד חשבון שנשכח, וברחתי אל היערות להסתתר.

כשנפגשתי עם קבוצת הצעירים, שכללה את ארבעת ההורודנקאים, פנו אלי בהצעה, להצטרף לקבוצתם ולהנחותם בדרכי היערות הידועים לי היטב. למעשה עסקתי גם קודם לכן בהסתרת יהודים, שנשלחו אלי על־ידי ה„יודנראט" בבוטשאַטש, כדי שאדריך אותם בהכנת בונקרים מוסווים היטב ואדאג אחר־כך לכלכלתם; אולם היהודים האלה נפלו כולם בידי הגרמנים והושמדו קודם שהגיעו למקום מחבואם. כשנקרתה לפני קבוצת אנשי הורודנקה, שמחתי להצטרף אליהם ולהפש יחד אפשרות למלט את נפשנו.

הדבר היה בחודשי הסתו האחרונים, באוקטובר 1943, והיינו צריכים להחזיק מעמד במשך כל חודשי החורף הקשים. ויכול אני לומר בלי שמץ של התפארות, כי אם הצלחנו לעבור את התקופה הקשה הזאת, להימלט מן המארבים ששמו לנו מדי פעם בפעם ולהצטייד במזון די צורכנו — היה זה במידה רבה הודות להתמצאותי ביערות ולהיכרות שהכרתי זה שנים את הגויים שוכני היערות שעבדו אצלנו; הם עזרו לנו במזון, בכבישת לבנים, ואף הסתירו אותנו, כל אחד לתקופה קצרה של יום־יומיים, ונהגו בנו ממש כחסידי אומות העולם. הקשרים האלה עזרו לי גם להשיג קצת נשק ותחמושת בשביל קבוצתנו.

ברצוני לספר כאן על מקרה אחד של התנגשות בינינו ובין פלוגת משטרה גרמנית ואוקראינית, ביום 28 בפברואר 1944. יום לפני כן הסתתרנו, כל חברי קבוצתנו, בביתה של משפחת דומקביץ, שמקום מגוריה היה ביער שעל שפת הדנייסטר בסביבת טשרנליצה (כארבעה ק"מ מן הכפר קוֹפאַ־טשיניץ). בלילה ירד שלג כבד, ולכן החלטנו להישאר בבית המשפחה הזאת עד ליום המחרת בערב, כיוון שתנועותינו נערכו רק בלילות, מטעמי ביטחון. איכשהו נודע למשטרה דבר המצאנו שם, ופלוגת־משטרה, מורכבת משוטרים גרמנים ואוקראיניים הגיעה למקום בשעת הצהריים. משראינו אותם מתקרבים, נעלנו את הדלת והסתתרנו בתוך הבית. הם קראו אלינו לצאת ולהסגיר עצמנו בידם, ומשלא נענו — פתחו ביריות. עינינו באש והתפתח קרב, שארך כמעט שעה. למזלנו הייתה אז בידינו תחמושת בכמות מספקת, כי זמן קצר לפני כן הצלחנו לרכוש כמאה כדורים, ויכולנו להחזיק מעמד שעה ארוכה. בסופו של דבר החלטנו להתפרץ מן הבית, ודבר זה נעשה בטכסיס מיוחד: המישה מאנשינו הוסיפו לירות, ואילו חמשת האחרים, ואני ביניהם, חמקנו החוצה והסתננו מאחורי פלוגת השוטרים. כשהתחלנו אנו להמטיר אש על השוטרים מאחוריהם, והם פנו כנגדנו, עזבו חמשת הנותרים את הבית ויצאו אף הם. בתוך מהלך הקרב נפצע אחד הגרמנים, ואז נסוגו השוטרים ועזבו אותנו לנפשנו — על מנת לחזור עם כוח מוגבר. ניצלנו את ההפוגה והסתלקנו מן המקום במהירות, והספקנו גם לקחת אתנו את הציוד שלנו. גם בתו של הגוי, מאריסיה, הצטרפה אלינו, ואילו הזקנים לא היו אותה שעה בבית, כדי שלא תפול עליהם האשמה בהסתרת יהודים.

כעבור כמה שעות חזרה פלוגת השוטרים עם תגבורת, אך לא מצאה אותנו במקום. הוציאו איפוא את ילדיו הקטנים של הגוי מן הבית, ואת הבית שרפו על כל אשר בו.

אחרי המאורע הזה קשה היה שבעתיים להסתתר, הגרמנים התחקו על עקבותינו והשתדלו לתפוש אותנו. עברנו לעבר השני של הדנייסטר, ושם הוספנו לנדוד ולהסתתר ביערות שניים־שלושה ימים, עד שהגענו אל הכפר הפולני שבסביבות פוטוק זלוטי, שהסכים לאכסן אותנו מתוך הערכת כוחנו המלחמתי, כדי שנעזור להם להתגונן מפני הבּאַנדרובצים. בכפר הזה נשארנו כמה שבועות, עד שהסובייטים שחררו את האיזור כולו.

משה בלאזנשטיין ז"ל

כיצד ניצלתי מהשמדה

בזמן שפרצה המלחמה בין גרמניה ובריה"מ־המועצות הייתי בלבוב. באחד או בשני ביולי שבתי אל אמי, שגרה בקולאנקי, כפר רחוק מהורודנקה כחמישה־עשר קילומטר. אותו יום עצמו נכנס הצבא ההונגרי להורודנקה. בעיר תפסו ההונגרים את השלטון, כנגד זה בכפרים נוצרה מיליציה אוקראינית, שניצלה תכופות את שלטונה לרעתה של האוכלוסיה היהודית. בחלק מן הכפרים הגיעו הדברים לידי פרעות, ובניאסביסקה הרגו האוקראינים המקומיים את כל יהודי הכפר, כשישים נפש, והשליכום אל הדניסטר. לא פעם ראו בדניסטר משפחות שלי־מות צפות, ותכופות היו הגוויות קשורות זו לזו בתיל.

שבועיים לאחר־מכן, בערך ב־15 ביולי, התחילו באים להורודנקה משלוחים של יהודים מהונגריה, שהובילו אותם במכוניות לאוקראינה. רבים מהם נשארו בהורודנקה ובעיירות ובכפרים הסמוכים. חלק מן המגורשים נרצחו בידי הגרמנים באוקראינה, ולא מעטים מן הנשארים נרצחו בידי האוקראינים, יחד עם יהודי־הכפר המקומיים.

בהורודנקה היו היהודים אנוסים, לפי ההוראה, לשאת סרט צהוב ואסור היה להם לעזוב את העיר.

האקציה הראשונה היתה ברביעי ובחמישי בדצמבר 1941. המיליציה האוקראינית כינסה את כל היהודים בכוח אל בית־הכנסת הגדול, ומשם הובילו אותם לכפר מיכאלטשה, במקום שהכינו יום קודם־לכן בור גדול סמוך לדניסטר, לא הרחק מן הפנסיון. מעל לבור הניחו לוח־עץ, ועליו עלו כל פעם חמישה אנשים, ובצרור־כדורים אחד, שכוון אל הראשים, נורו כולם ונפלו אל הבור. היורים היו גרמנים מן הגסטאפו, והמיליציה האוקראינית שמרה. אחדים נפלו אל תוך הבור חיים, ואחר־כך ברחו בלילה. אני עצמי ראיתי נער, שיצא מן הבור וברח. זה היה ביום הראשון של האקציה. אותו יום עצמו הרגו ברחוב ביירייה את אדוארד גרינברג, שניסה לברוח מידי המיליציה.

בלילה שבין הארבעה והחמישה בדצמבר התחילה בבית־הכנסת הגדול הסלקציה של בעלי־המקצוע. מבוקשים היו מסגרים, נגרים ושאר בעלי־מלאכה. אחי יהודה־חיים הציל עצמו בפעם ההיא הודות לכך שנרשם כבעל־מקצוע — אורז־ביצים. בחמישה בדצמבר בבוקר שוב הוציאו אנשים במכוניות, אבל בשעת־הצהרים אספו את 600 היהודים הנשארים והוליכו אותם ברגל למיכאלטשה. המוליכים אותם היו מליציאנטים אוקראיניים.

באקציה במיכאלטשה אבדו בשני הימים האלה 2400 יהודים בערך. לפני ההמתה ביירייה פקדו עליהם להתפשט עד לכותנות, ואת הבגדים סידרו בפנסיון. בין המומתים היה גם ד"ר שניידר. אחרי האקציה באו אנשי הגסטאפו אל היודנראט ודרשו אישור על מספר היהודים ההרוגים, וסכום של 10.000 מארק בעד הכדורים שנורו...

לאחר האקציה הראשונה יצרו גיטו בהורודנקה. הוציאו פקודה, שכל היהודים מן העיירות והכפרים שבסביבה חייבים לעבור אל הגיטו עד החמישה באפריל 1942. הגיטו היה שמור על־ידי מיליציה יהודית.

אני נשלחתי אל העבודה בבניית גשר מעל לדניסטר. את הבנייה ניהלה חברה גרמנית, גוסטאב ראָגגה, טיף אונד הוכבאו". שם עבדו בערך חמישים יהודים. גרים היינו בבית בתוך העיר, שהיה שייך אל הטוחן היהודי אייזיק, חתנו של פרישלינג. בעד העבודה קיבלנו ארוחת־צהרים, על־פי רוב של בורגול, ושכר מינימלי. יום־יום הייתי עובר על־יד הקבר ההמוני, משום שבפנסיון גרו עכשיו האומנים הגרמניים, שהיו עסוקים בבניית הגשר במיכאלטשה. כשהייתי בא לפנסיון הייתי מוצא תכופות מסמכים שונים של המומתים, כמו תעו־דות־בגרות וכיוצא באלה. אחדים מן היהודים העובדים קיבלו עבודות אחראיות, בתורת מסגרים, טבחים ובעלי־מקצוע אח־רים. יהודי הונגרי היה המחסנאי. השאר עבדו בסחיבתם ובהו־בלתם של העמודים והקורות, ששיקעו אותם בנהר וחיזקום באבנים, ליצור בסיס לעמודי־הגשר. חלק מן האבנים חצבנו מהר סמוך, וחלק הביאו מאוסטיטשקי (אוסטשיטשקו) מבית־העלמין היהודי, שבו ניפצו את המצבות לאבנים. למען האמת, האומנים הגרמניים, בהנהגתו של המהנדס ואָהר. התייחסו אלינו לא רע. פעם אחת בשעת סערה משכנו דוברה על־פני הדני־סטר. הייתי עייף ויגע עד מאוד, מפני שלא ישנתי כל הלילה מחמת הרעש שבמחננו, שבו ישנו בחדר אחד בערך 200 בני אדם, וביניהם נשים וילדים. כשראה אותי המהנדס ואָהר עובד כך בשארית כוחי, אמר ברחמנות: „דיזער איזט שון רייף צום ערשיסען..." (זה כבר בשל להיירות).

באפריל 1942 נערכה בהורודנקה האקציה השנייה, בהיקף קטן יותר. באקציה הזאת נהרגו 140 יהודים, וביניהם אברהם זיידמאן מקוטיקובקה, ששכב בבית־החולים ושם הרגו אותו בירייה על מיטתו.

ביולי 1942 התחילו לחסל את הגיטו בהורודנקה וכל היהודים נצטוו לעבור אל הגיטו בקולומיה. זה היה אחד מן הגיטאות הנוראים ביותר. שם היו האנשים מתים ברחובות מרעב, וכל בוקר היתה עוברת עגלה, לאסוף את המתים. היהו־דים שנשארו בחיים בגיטו של קולומיה הסיעו אותם לבסוף לבלזיץ.

חלק מן היהודים ההורודנקאים ברחו לטלוסטה, במקום ללכת לקולומיה, וחלק מן החלק הזה באמת ניצלו. בהורודנקה נשארו רק כאלה שהיו שייכים אל „הקבוצה א", כלומר, מסוגי־הסמרטוטים ועוד „בעלי מקצוע" כאלה.

בשישה בספטמבר 1942 התחיל החיסול המוחלט של הרובע היהודי. את היהודים כינסו בכוח אל בנייניה של ה„חצר" ההורודנקאית. אותו יום לקחו גם מן הגשר 25 פועלים יהודיים. אמור אמרו, שלוקחים אותם רק לרישום, ולמחר ישובו אל העבודה. כדי שלא לעורר חשדות, פקדו להתייצב לרישום רק על הפועלים של משמרת־היום. הפועלים ממשמרת־הלילה נשארו. אני עבדתי אותו זמן במשמרת־הלילה, וכך

נשארתי בחיים. כשהלכתי בבוקר חזרה מן העבודה, ראיתי את המיליציאנטים האוקראיניים והאומנים הגרמנים מוציאים מן המקום את 25 היהודים על כמה עגלות. ביניהם היה גם אחי בנימין. המהנדס ואַהר, שראה אותנו חוזרים מן העבודה, ציווה לנו להסתתר מאחורי הבניינים, כדי שהמיליציאנטים האוקראיניים לא ירגישו בנו.

בהורודנקה הכניסו גם את הפועלים מן הגשר אל תוך המחסנים שב„חצר״. שם החזיקו את כולם שני ימים בלי אוכל ובלי מים. כשביקשו הנשים והילדים מעט מים, השליכו להם פנימה מעט סלקים שנועדו לבהמות, ואת הסלקים האלה מצצו בשארית הכוחות. בשעה שנמצאו היהודים כלואים במחסנים באו כמה פעמים גרמנים עם שקים בידיהם, ופקדו על היהודים להטיל לתוכם דולרים, זהב וחפצי־ערך. וכך אספו כמה שקיקים מלאים כסף וחפצי־ערך. אחדים העדיפו לקרוע את הדולרים לקרעים, ובלבד שלא לתת אותם לגרמנים.

לאחר יומיים הוציאו אותם מן המחסנים, העמידו בשורות של שמונה או ארבעה, פקדו לשלב זרועו של זה בזרועו של זה, וכך הוליכו אותם אל תחנת־הרכבת. שם ערכו בהם סלק־ציה: הצעירים לחוד, והזקנים עם הנשים והילדים לחוד. הצ־עירים והמוכשרים לעבודה קיבלו כל אחד כיכר־לחם קטנה והובילו אותם ברכבת ללביב, אל „מחנה־יאנובסקה״, ואת האח־רים הובילו לבלזיץ, אל מחנה־ההשמדה. ההובלה היתה בקרו־נות־משא, שהחלונות בהם היו מסורגים בתיל דוקרני. כשחשך היום, נמצא מי שסילק את התיל הדוקרני וחלק מן המוסעים התחילו קופצים מתוך הקרונות. מלווי־המשלוח ירו אחריהם. אבל יותר מזה לא יכלו לעשות. בין השאר קפץ מתוך הרכבת הדוהרת אחי בנימין וגם גיסתי. אחי נדד שני ימים על־פני השדות, וחזר אחר־כך לקולאנקי והסתתר שם אצל שכן, אצל קאזימאַרש יאשטשוק.

אחר הדברים האלה עבדתי עוד בעבודת הגשר חודשיים ימים. מאז לקחו את חברינו מכאן לא היו האומנים הגרמנים מסתכלים בנו כלל, כאילו לא היינו קיימים. אני סבור, שהיתה בהם הרגשה של שותפות לפשע הזה, שהוציאו את חברינו להשמדה. מלבד זה נהגו בנו — כפי שכבר העירותי — מנהג הוגן למדי.

מזמן לזמן הייתי יוצא מן המחנה והולך לקולאנקי, להשיג משהו לאכילה, וגם לבקר אצל אחי. בשישה באוקטובר 1942 יצאתי בבוקר, כרגיל, אל קולאנקי, וכשחזרתי הבחנתי מרחוק, כי אין עשן עולה מן הארובה שבמטבח של המחנה, כרגיל בזמן הצהרים, ולפני המחנה ראיתי מעין ערבוביה. הדבר הזה עורר בי חשד, כי במחננו קרה משהו לא־רגיל. לא נכנסתי משום־כך אל המחנה, אלא הסתתרתי ביער, שאוכל להסתכל משם בגניבה ולראות מה נעשה במחנה. איכר שליקט פטריות ביער סיפר לי, כי את חברי לעבודה אספו בעגלות והובילום להורודנקה.

מיד חזרתי לקולאנקי, ומאז התחלתי להסתתר. הכנס הכ־ניס אותי אליו אוקראיני בשם הנאט אוסאדטשוק. ביום הייתי יושב במרתף ובלילה הייתי ישן בבקתה שלו, על־גבי התנור. חייב אני, להעיר, כי האיכר הזה לא היה לו אלא חדר אחד, ששימש גם חדר־משכב, גם מטבח וכיוצא בזה. הגוי הזה נהג בי כמו מלאך. בייחוד שלא היה לי כסף לשלם לו, ונתתי לו רק כמה חפצים, שלא היה להם ערך גדול. הכל היה על הצד הטוב ביותר. אוכל הביאו לי בסלסילה, שבה היו נוהגים להע־לות תפוחי־אדמה מן המרתף, כדי להסוות בזה את העובדה, שמורידים בה אוכל למישהו. בדרך כלל היה מביא לי את האוכל ילד בן־ארבע, ויש להתפלא על־כך, שילד בן־ארבע יכול היה לשמור סוד.

פעם אחת הודיעו לי, כי אחי הגדול־ביותר, יהודה־חיים, נחלה והוא מתחבא אצל גוי בשדה, עם אשתו ושלושת ילדיהם, והוא מבקש שאבוא אליו לבקרו. הלך אליו אחי בנימין ולן אצלו לילה אחד, ולמחרת חזר. כמה ימים לאחר־מכן חלה גם בנימין, והגוי שאצלו היה מסתתר דרש שהוא יעזוב את מח־בואו, משום שהיה חושש, כי במקרה שתיערך סריקה לא יהא החולה יכול לברוח, ובזה יהיה נחרץ גם גורלו שלו. בנימין בא משום־כך אלי, והגוי הטוב שלי קיבלו, אבל רק באופן זמני. אני הבאתי אותו אל גויה שכנה, אבל למחרת חזר אלי, משום שהיא פחדה גם־כן להחביא חולה. שכן שני לא הניח לו אפילו להתקרב אל הבית. התיר את הכלב משלשלתו ושילח אותו כנגדו. בנימין חזר אלי, וכאן התחילה בשבילי הדאגה האמיתית. ביקשתי את הגוי שלי, הנאט, שהוא יקבל גם את אחי, והבטחתי לו שלושה קוב עצים. הנאט הסכים לכך. ביום היה בנימין שוכב חבוי ברפת, ובלילה בבית. זה היה בחודשים דצמבר 42 — יאנואר 43, והקרה בלילות היתה נוראה. הנאט שלח את בנו אל רופא יהודי, שהיה גר בסימאקוביץ עם אשתו וילדם הקטן. זה היה רופא צעיר, שמוצאו היה מסטאניסלבוב. כתבתי לו מכתב ותיארתי לו את המחלה, והוא השיב במכתב ושלח תרופה. לא היה ספק, כי זהו מקרה של טיפוס.

בינתיים נדבק מאחי בנו הבכור של הנאט, ואחר־כך האשה והבן הצעיר. כל הבית היה בית־חולים, ולרוע המזל נחלה גם הנאט עצמו. היינו כבר אנוסים לעזוב את ביתו, והלכנו הישר אל היער. זה היה ביום 23 בינואר 1943; בחוץ היתה הקרה גדולה. אחי התחיל מעט־מעט מבריא, וגוי בשם איוואן סאַנדוק הכניס אותו אל ביתו לכמה ימים. גם אני קיבלתי חום גבוה, אבל החזקתי עצמי ולא שכבתי. אותי לקח אל ביתו גוי שני, שנקרא גם הוא איוואן סאנדוק. אצלו נשארתי חמישה ימים. אחר־כך הלכתי אל גוי שני, שהחביא אותי שני ימים, ועוד אל שלושה גויים אחרים, שאצל כל אחד מהם הייתי כמה ימים. בסך הכול יחד הצלחתי להתחבא במשך שלושה שבועות. יותר מזה לא היה לי מקום לשהות בו, משום שאותם גויים שהחביאו יהודים היה צפוי להם עונש מוות. מלבד זה, עצם ההתחבאות אצל הגויים לא היתה תמיד בטוחה. דודנית שלי, פייגה שור, התחבאה אצל גוי ברפת, אצל דמיטרו לוזובסקי, והוא מסר אותה למיליציה. בינתיים נודע לי, כי הנאט אוסאדטשוק, זה הגוי שהיטיב עמי כל־כך, מת במחלתו, ומותו מכביד עד היום על מצפוני. כמה שבועות אחרי־כן מתה כל משפחתו של איוואן סאנדוק, שנדבקה ממני בטיפוס. ואיוואן סאנדוק עצמו מת גם הוא. אבידתם של האנשים האלה הכאיבה לי לא פחות ממותם של קרובי שארי־בשרי.

אחי בנימין היה בזמן ההוא גם הוא בלי גג מעל לראשו. פעם אחת התגנבתי למתבן אחד ללון שם, ומצאתי אותו שמה. החלטנו אז ללכת יחד אל היער ולהתחבא שם. זה היה ביום

13 בפברואר 1943. ביום הסתתרנו מאחורי הסלעים ביער, ומקום־לינה מצאנו לנו בעליית־הגג של בקתת־יער עזובה. לאחר שהיינו לנים שני שבועות בבקתת־היער הבחנו בכך שתרים אחרינו ואורבים לנו, חדלנו איפוא מלבוא לשם והיינו לנים בין העצים.

אכול אכלנו בעיקר תפוחי־אדמה, ש„סחבנו" אותם ממר־תפיהם של איכרים מכרים, מתוך הנחה שאפילו יתפסו אותנו, ימחלו לנו. בקיץ היתה שאלת האכילה קלה יותר. תלשנו שיבולים פוררנו את המלילות וטחנו את הזרעונים בין שתי אבנים, ומלבד זה היה לנו די ירק מן השדות וגם פירות. הצרה הגדולה התחילה כשהופיעו ביער הפטרייות. אותו זמן בא כל הכפר ביום־ראשון ללקט פטריות, ועל־כן היה קשה מאוד להסתתר. היינו אז אנוסים לנדוד ממקום למקום, שלא יגלו אותנו.

בקולאנקי הסתופפו במסתרים עוד כמה יהודים: רחל ואברהם גוטמאן, נפתלי ויוסף אֶסנפלד, ורבקה איידר. נפתלי אסנפלד מת מרעב וקור. הגוטמאנים התחבאו אצל שכנה שלהם. הלך שכן שני ומסר את הדבר למיליציה, ומצאו את רחל ברפת. אברהם גוטמאן היה גם הוא ברפת, אבל לא מצאוהו. רחל גוטמאן היתה לה רגל משותקת ולא יכלה ללכת. לקחו איפוא עגלה והובילוה אל מחוץ לכפר אל הר שנקרא „אוֹקוֹפי", ושם היתה קבורה של סוסים. המיליציאנט רוקן בקבוק יי"ש, ואחר־כך ירה בה מרובהו והרגה, ושם קברו אותה בקבורת הסוסים. וסיפרו, כי אף־על־פי שהיא היתה בעלת־מום, ניסתה ברגע האחרון לברוח, אבל לא הניחו לה.

בסתיו בא אלינו היערה אברהם גוטמאן. בדיוק באותו יום ירד שלג, ולא יכולנו להישאר מתחת לעצים. מחבוא חדש ובטוח לימות החורף עוד לא הספקנו להכין, חזרנו איפוא אל הסלע. אבל הסלע נמצא קרוב אל דרך־היער, ושם הרגיש בנו שומר־היער. הוא סיפר על־כך לשוטר־החרש של הכפר, וזה הביא מייד את המיליציה האוקראינית. כשבאה המיליציה בין הערביים ברחנו מייד והשארנו כל מה שהיה לנו במקום; בדרך השלכנו מעלינו אפילו את הנעליים ואת המעילים, כדי שנוכל לברוח ביתר קלות. רצנו יחפים על־גבי השלג, והצלחנו להיעלם בחשכה. אותו לילה לנו תחת סלע אחר, ולמחרת חפרתי לי יחד עם אחי כמין בונקר. זה היה בור פשוט בתוך האדמה, וקטן כל־כך, שלא יכולנו אפילו לשכב בתוכו ואף לא לשבת בנוח. כיסינו אותו בענפים ובעלים, כך שמרחוק לא היה ניכר ולא־כלום. בקיץ הכינונו לנו מעט מצרכי־מזון, ולאחר שהם אזלו, התחלנו שוב „סוחבים" תפוחי־אדמה מן המרתפים. בקיץ היינו יוצאים לשם־כך שנינו, אבל בחורף היה הולך רק אחד, כדי להשאיר כל־כמה שאפשר פחות עקבות.

מחמת חוסר־ויטאמינים לקה אחי בניימין בעיוורון־לילה, ובלילה הייתי מוכרח להוליכו בידי. חייב אני להתוודות, שהייתי מפחד לא פעם להיכנס בגניבה אל מרתף זר „לסחוב" תפוחי־אדמה, ובהיותי במרתף היה לבי הולם מאוד. אחי בניימין היה עושה זאת ביתר־ביטחון.

בחיפושי אחרי מחבוא הבאתי תמיד בחשבון לא את מידת־הנוחות שבו אלא את מידת־הבטיחות. משום כך נמנעתי מלבחור באחד מכל המחבואים הטבעיים הקיימים וחפרתי לי את הבונקר שלנו באמצע היער, על גבעה. התכסיס הזה נתגלה כתכסיס נכון. ממקום מחבואנו ראינו תכופות, איך מחפשים יהודים במערות ומאחורי הסלעים, אבל שום אדם לא עלה על דעתו, כי באמצע ההר נמצא בונקר של יהודים חבויים.

בחורף 1943/44 התחילו מגיעות שמועות מן החזית, שהי־תה מתקרבת יותר ויותר. איכרים סיפרו לנו, כי הסובייטים נמצאים כבר בזשיטומיר, ואחר־כך בטאַרנוֹפוֹל.

בדצמבר 1943 ביקר אצלנו שוב אברהם גוטמאן. הוא סיפר כי הוא מסתתר אצל שכן, המספק לו גם אוכל. יעצנו לו שיוותר על ה„נוחיות" ויבוא אלינו היערה. היו לו כמה עורות־כבשים, והוא הבטיח להביאם אלינו להתכסות בהם. התכוננו להגדיל את הבונקר ולאפשר לו להיות אתנו יחד. אבל גוטמאן הלך ולא חזר עוד אלינו. כנראה קשה היה לו לוותר על תנאי־מחבואו הנוחים. לאחר זמן מה בא בנימין מן הכפר וסיפר כי מצאו את אברהם גוטמן ברפת, הובילוהו להורודנקה ושם הרגוהו ביריה בבית־הקברות היהודי.

כפי שכבר הזכרתי, חלה אחי יהודה בטיפוס. כשהבריא ברח עם אשתו ועם שלושה ילדים לטלוסטה. שם נהרגה בתו הבכורה לוסיה באקציה, והוא עם אשתו ושני ילדים חזרו אל סביבתנו והתחבאו מאחורי הסלעים, בשדות שבין הורודנקה וקולאנקי. סיפרו לי, כי בלילה היה בא אל גוי, שגר בשדה מחוץ לכפר, פיוטר יאשטשוק, והגוי היה נותן לו שקיק תפוחי־אדמה מבושלים, ובזה ניזונה כל המשפחה. לבסוף נודע על־כך למשטרה הגרמנית, כנראה מישהו מסר על־כך. כפי שהאיכרים סיפרו לי, נסעה המשטרה הגרמנית אל מקום־מחבואם (זה היה בינואר 1944, חודשיים לפני השיחרור), פקדו על כולם לצאת מן המחבוא והרגו את כולם ביריה בו במקום. את הגוויות הובילו אחרי־כן להורודנקה.

מכל אלה שהתחבאו בקולאנקי נשארו עוד יוסף אֶסנפלד ורבקה איידער. פעם אחת ביום־ראשון בבוקר שמענו פתאום קולות ביער. זה היה בינואר 1944. הצצנו מתוך המחבוא וראינו מיליציאנט עם גוי אחד הולכים בכיוון אל מחבואנו. נפחדנו, והיינו בטוחים כי הם ירגישו בנו וכי סופנו כבר הגיע. היו לפנינו שתי אפשרויות: להישאר במחביא ולסמוך על־כך שלא יבחינו בנו; או לנסות לברוח, ובזה לגלות בעצמנו את מקומנו. בחרנו באפשרות הראשונה ונשארנו במחבוא. בשעה שהמיליציאנט כבר היה קרוב אלינו קיבל, למזלנו, סימן־שריקה ממיליציאנט שני, שנמצא על ההר, כי ישוב ויבוא אחריו. זאת היתה הצלתנו, שכן אילו הלך הלאה בכיוון אלינו, היה בלי ספק מרגיש בנו.

אחר־כך נתברר, שהגרמנים מצאו ביער את יוסף אֶסנפלד ורבקה איידר. אבל הם ברחו, והמיליציאנטים התרוצצו לחפש אותם. את יוסף אֶסנפלד השיגו לפנות־ערב ביערות של דאַל־שוֹב, לאחר שנתעייף מריצתו במשך כל היום, והם הרגוהו ביריה בו במקום. רבקה אֶסנפלד, שהיתה צעירה יותר, הצליחה לברוח והיא נשארה בחיים עד אחרי המלחמה.

בפברואר 1944 ירד שלג עמוק והיתה סכנה ללכת אל הכפר להביא אוכל, מפני שהעקבות בשלג היו מגלים מיד את מחבואנו. עוד היו לנו שני קילוגרם חיטים, ועשינו מזה קמח,

על־ידי טחינה בין שתי אבנים, ומכך קמח בישלנו כל יום „מרק". מזה התפרנסנו שישה שבועות. ולאחר שהשלג הפשיר, והעזנו ללכת אל הכפר, כבר לא יכולנו כמעט ללכת. זאת היתה הפעם האחרונה שהלכנו אל הכפר להביא אספקה, ודווקא בפעם הזאת, כמו להכעיס, לא שיחק לנו המזל. אך ירד אחי אל המרתף להוציא תפוחי־אדמה, בא במרוצה כלב החצר והתחיל נובח נביחות איומות. הנביחות הזעיקו אל המרתף את בנו של האיכר, אך משראה אותנו נסוג מיד. בפעם הזאת יצאנו מוקדם יותר מן הרגיל, בשעה תשע בערך בערב, מה שלא העזנו לעשות לפני־כן, מפני שהיינו עלולים לשלם בעד זה בחיינו. אבל לאחר שהרגשנו את קרבתו של הצבא הסובייטי, נעשינו נועזים יותר. מכל מקום עזבנו מייד את החצר, מתוך פחד שמא יודיע האיכר למיליציה. אבל עוד הספקנו לקחת עמנו את תפוחי־האדמה שהעלה אחי מן המרתף. למחרת ראינו את שומר־היער, שכנו של האיכר שממנו לקחנו את תפוחי־האדמה, מחפש אותנו בין נקיקי הסלעים.

הרגשנו כי הצבא הסובייטי מתקרב; ואמנם, ב־23 במארס 1944 שמענו רעש של מנוע וראינו אווירון עם כוכב אדום טס נמוך מאוד לאורך הדניסטר. שמחתנו היתה ללא גבול. אף־על־פי־כן לא העזנו ללכת אל הכפר אלא שני ימים לאחר־מכן, בשעה שהסובייטים כבר נמצאו בכפר.

הייתי מגודל־שערות כולי, משום שבמשך שנה תמימה לא הסתפרתי אף פעם אחת. במשך כל החורף הייתי לבוש כותנת אחת, ולא היתה לי אפילו אפשרות לכבס אותה. ולא היה בכך פלא, שהיינו מלוכלכים ונגועים בכינים, והיינו גורפים אותן מן הגוף בידים ממש. כל הגוויים מן הכפר נתכנסו לחזות בנו.

אבל בזה לא נסתיים הדבר. כמה ימים לאחר זה באה אל הכפר פלוגה של צבא גרמני, והתפתח קרב בין הגרמנים ובין הסובייטים. אנו התחבאנו במרתף, והחזית היתה מרוחקת מאתנו כמאה מטר. עוד אותו לילה עזבו הגרמנים את הכפר, ולמחרת נסענו להורודנקה. בהורודנקה מצאנו כמה יהודים, שהצליחו להתחבא בהורודנקה או שחזרו מטלוסטה.

ברחתי לטשרנוביץ. את אחי בנימין גייסו אל הצבא הסובייטי, שלחוהו אל החזית, ושם נפל עוד אותה שנה עצמה מכדור גרמני.

אטל פריפר

בהורודנקה ובטלוסטה

לפני האקציה הראשונה הגיעו תלייני הס.ס. אל עירנו להכין את האקציה. הדבר הזה נשנה כמה פעמים, וכל פעם ניסו אנשי ה„יודענראט" לדחות את הגזירה על־ידי מתן כופר בכסף ובזהב, ואף הצליחו בכך. אך הגיע היום שבו לא הועיל עוד הכופר: את הכסף אמנם לקחו, אך את העיר לא עזבו, וניכר היה בתכונה הרבה שבמשרדי ה„יודענראט" (שמעונו היה מול דירתי) כי משהו יוצא מן הרגיל עומד להתרחש. כמה ימים קודם לכן קיבלו אנשים שונים בעיר גלויות מן הערים הסמוכות באזהרה, כי „אם ייקראו ל'שמחה' — ישתדלו לא ללכת..."

כשראיתי את התכונה הרבה הודעתי לבעלי, שנמצא אותה שעה יחד עם בן־דודו מאוטבוצק בפרבר קוטיקובקה, כי ישתדלו להישאר שם ולא ישובו העירה. גם בשבילי ובשביל שתי בנות הדוד הכינותי מקום־מחבוא אצל אחד האיכרים מבין מכרינו; אך כשבאנו אל האיכר הודיע לנו, שאין הוא יכול להסתיר אותנו ואנו מוכרחות לחזור הביתה.

באין ברירה לקחתי את שני ילדי ופניתי לשוב הביתה. כשהגענו אל בית המחלבה הקואופרטיבית, שבו התגורר גם אשר שטרייט, רמזה לי ברוניה אשת שטרייט והזמינה אותנו להיכנס אליהם ולהסתתר שם. רציתי אמנם להגיע אל דירתי, שנמצאה בקרבת מקום, אולם אשר שטרייט הזהירני שלא אצא לרחוב, כי סכנה גדולה יש בדבר. כך נשארנו כל הלילה ישובים על המיטות בדירת אשר שטרייט.

לפנות בוקר נודע לנו כי העיר מוקפת אנשי משטרה אוקראינים, וכי הם החזירו את נשי הכפר, שהביאו חלב וירקות למכירה, ולא הניחו להן לבוא העירה. דירתו של שטרייט היתה דירת־גג, וסמוך לה נמצא חדר קטן מוסתר, ובו התחבאנו. אנשי הס.ס. עברו מבית לבית וקראו לתושבים לצאת מבתיהם. כשהגיעו אל בית שטרייט והשמיעו קריאתם „עפנען" (לפתוח!), נבהלה אשתו של שטרייט וענתה: „אִיך קאָמע באַלד!" (הריני באה מיד!), ומיד יצאה אליהם עם שני ילדיה הערשעלע ודוד. אנו נשארנו במקומנו בחדר החשוך, ואנשי הס.ס. סבורים היו שאיש לא נשאר בבית.

אשר שטרייט הצליח להתחמק מתוך הקיטון ולעלות אל המגדל שעל בניין המחלבה. לפנות ערב, לאחר שהתפזרו עובדי המחלבה, קרא אלינו וסיפר לנו, כי מראש המגדל ראה כל מה שהתרחש בעיר, וכי מלבד האנשים שהובלו במכוניות ראה גם כארבע מאות איש שהובלו ברגל אל סופם הטראגי. על פי עצתו של שטרייט עלינו כולנו אל המגדל והסתתרנו שם במשך היום וכל הלילה. למחרת, ביום ו׳ בבוקר, נראתה העיר כבית־עלמין, ללא רחש חיים. רק השוטרים האוקראינים הסתובבו בעיר והדביקו פתקים צהובים על בתי היהודים הריקים מאדם.

רציתי מאוד לדעת מה גורל משפחתי והעזתי לרדת מן המגדל. נדברתי עם הנשארים במחבואם, שאתן להם אות אם אראה שהסכנה חלפה והם יכולים לעזוב את מחבואם.

את ביתי מצאתי נעול, כפי שעזבתיו. נכנסתי אל בית ה„יודענראט", בתקווה שאמצא שם יהודים ניצולים, אך גם שם שררה דממת מוות. בבית הזה נמצא גם מעון הילדים היתומים מפליטי הונגריה, שבני ראובן היה אחד המטפלים בהם. שם

נראו עוד עקבות המזימה השטנית של הגרמנים, להשלות את היהודים עד הרגע האחרון. יום לפני האַקציה הביא המושל במרכבתו שק תפוחים למען ילדי המעון. כשנכנסתי אל דירת המעון מצאתי את השולחנות ערוכים לארוחת הבוקר, ועליהם פרוסות־לחם מרוחות בחמאה עם פלחי תפוח. אולם הילדים לא הספיקו לטעום מן האוכל, כי הוצאו מן המעון בבוקר השכם והובלו לטבח.

הוספתי לרוץ ברחוב שבו גר החייט מנדל־נוח ורציתי להגיע לביתו של גוי אחד, שעבד פעם אצל בעלי ישראל ונחשב כידיד למשפחתנו. קיוויתי לשמוע מפיו פרטים על מה שהתרחש. בדרך באה לקראתי מלכה שפירר וסיפרה שהאקציה כבר נסתיימה, וכי בני משפחתי ניספו יחד עם רוב מניינם של יהודי הורודנקה. חזרתי אל בית המחלבה ונתתי אות למסתתרים על המגדל כי יכולים הם לרדת, הואיל והאקציה נסתיימה כפי הנראה.

תוך ימים אחדים יצאו ממחבואם היהודים שהסתתרו בשעת האקציה והתחילו מתהלכים ברחוב. ראשי השלטון הגרמני הוציאו צו, שהכל חייבים לשוב לחיים „נורמליים" ולחזור לעבודתם, והגברים חייבים להופיע כשהם מגולחים, ללא סימני אבלות כלשהם. הם ערכו גם מפקד של הנשארים בחיים, ואילו אנו התחלנו לטכס עצה, כיצד להמשיך בחיים עגומים וטראגיים אלה.

את בגדי הנרצחים הביאו התלויינים אל בית־המרחץ העירוני, ואילצו את הנשארים בחיים לבוא ולכבס את הבגדים הללו ולגהץ אותם, שיוכלו להעבירם לגרמניה כשהם נקיים ומגוהצים. נשי המפקדים הגרמנים העסיקו גם הן כמה נשים יהודיות כתופרות, לתפירת בגדים ולבנים. לעובדות האלה הובטח מדי פעם בפעם, כי „במקרה של משהו" תהיינה מוגנות וכל רע לא יאונה להן; אך למעשה היו הן הראשונות שנלקחו לאקציות. גם זה היה אחד הטכסיסים של התלויינים הגרמנים.

אחרי האקציה הראשונה עברה משפחתי אל הכפר סימאקוביץ, שבו גרו אבי ועוד קרובי משפחה אחרים. אפשר היה לעשות זאת רק ברשיון מיוחד מאת השלטונות, וזכורה אני כיצד ידיד שלנו, שהיה עסוק כרכב בשרות הגרמנים, בא אלינו לברכנו שהצלחנו להשיג את הרשיון.

זמן קצר לאחר שעזבנו את העיר, סמוך לחג הפסח, התחוללה שם האקציה השנייה. השמועה על כך הגיעה גם אל הכפר, ואנו עזבנו את ביתנו לימים אחדים ויצאנו אל השדות, מחשש שיערכו חיפושים גם בבתי הכפר. ואמנם לא טעינו. בשובנו הביתה חיכה שוטר אוקראיני ליד כל בית יהודי ומסר לחוזרים הוראה לעבור להורודנקה ולהתרכז שם. אולם, מנהלי האחוזות רשאים היו להחזיק פועלים לביצוע העבודה בשדות, והם נאותו, נגד תשלום מתאים, לקבל פועלים למעלה מן הדרוש להם; לא פעם קרה, כי במקום שנדרשו מאה עובדים נתקבלו לעבודה חמש מאות.

העבודה בשדה היתה קשה מאוד, והפועלים האוקראינים שעבדו אתנו יחד עוד הכבידו אותה עלינו. הם הטילו על היהודים את העבודות הקשות ביותר, ונהנו בראותם אותנו עובדים בפרך. גם בעיית המזון היתה קשה ביותר. היתה שנת רעב, שבה סבלו אפילו האיכרים עצמם. בלילה ניסיתי לחזור על פתחי האיכרים מכרינו, אך הדלתות ננעלו בפני ורק הכלבים קידמו את פני, עד כי חדלתי מלחזר על הפתחים. בימי הקציר אספנו שבלים בשדות וטחנו אותם בטחנת־יד, ומן הקמח הזה בישלנו דייסות.

בימים ההם הגיעו אלינו ידיעות, שכל מי שמצליח לקבל תעודה כ„יהודי מועיל" יוכל להוסיף להתקיים בהיתר, והובטח לנו כי מאַרבּוּים מן ה„יודענראט" יוכל להשיג עבורנו תעודה כזאת. בעלי ובתי העזו ללכת העירה בדרכי עקיפין, כדי להשיג את התעודה, אולם בעלי נפל לידיהם של השוטרים הפולנים, שהיו בשירות הס.ס. (קראו להם „קרעפאָוצעס"), והם היכוהו באכזריות. פצוע וחולה הגיע הביתה. במשך שבועיים הסתרנו אותו בנקיקי הסלעים והשתדלנו להחלימו. ובינתיים יצא בני הצעיר בן הארבע־עשרה לעבוד במקומו, לבל ירגישו בחסרונו במקום העבודה.

כך עבר עלינו הקיץ של שנת 1942. בגמר העבודה בשדה היינו חייבים לשוב העירה, אך במקום זה הסתדרו חלק מבני משפחתי כפועלים בעבודה בהקמת הגשר על הדניסטר, ואחרים הסתתרו ביערות הסמוכים. בימי האקציה השלישית נעצר חלק מפועלי הגשר והובלו להורודנקה, ומשם נשלחו רובם בקרונות למחנה השמדה. בין הנעצרים היו גם שני בני, אך הם הגיעו למחנה־העבודה „יאנובסקה" בלבוב.

אנו נאלצנו בסופו של דבר לחזור להורודנקה, והגענו ביום שבו נערכה שם אקציה נוספת והנעצרים הובלו לגיטו קולומיה. גם אני נעצרתי, אך הצלחתי לקפוץ מן העגלה ונשארתי בהורודנקה. אז החלטנו לצאת את העיר אחד־אחד ולהיפגש ביער שעל יד סימאקוביץ. שאיפתנו היתה להגיע אל אחת העיירות מעבר לדניסטר, שהיו שרויות עדיין בשלווה יחסית ויד הצורר לא נגעה בהם לרעה. בעזרת אחד, שעבד עדיין בהקמת הגשר על הדניסטר, הצלחנו לעבור את הנהר ולהגיע לעברו השני. ביום הסתתרנו, ורק בחשכת הלילה המשכנו דרכנו ברגל והגענו לטלוסטה. שם גרה אחותי הנשואה, והיא מסרה לנו חדר בדירתה.

תושבי טלוסטה השלו את עצמם, כי הצוררים החליטו משום מה להפלות לטובה את הערים שמעבר לדניסטר וגורלן יהיה שונה מגורל הערים שמהן הגיעו הפליטים. אנו, שהיינו למודי נסיון בטכסיסי הגרמנים, לא סמכנו על טוב לבם, והכינונו לנו בונקר תת־קרקעי מתחת לבית גיסי, שבו הסתתרו בימי האקציה שלושים ושישה איש. לא ארכו הימים והפורענות הגיעה גם לטלוסטה. הגרמנים החישו כאן את פעולות ההשמדה, כי הרגישו כבר שהקרקע בוערת תחת רגליהם, ותוך זמן קצר הפכו את טלוסטה ל„יודענריין" (חופשיה מיהודים). לאחר זה לא יכולנו עוד להישאר במחבואנו ומצאנו מחסה במחנה־העבודה ליסובצה, שנוהל על ידי גרמנים, אך לאנשי הס.ס. לא ניתנה שם דריסת־רגל.

סוף סוף התחילו הגרמנים לסגת. יחד אתם ברחו גם הכנופיות האוקראיניות של ולאסוב, ואלה השמידו כל יהודי שנקרה להם בדרכם. שרידי היהודים מחנות־העבודה התקבצו לחצר האחוזה בטלוסטה, ושם הגן עליהם מנהל החווה הגרמני, ואף העמיד חיילים לשמור עליהם מפני התנפלויות הכנופיות של ולאסוב. לאחר שעזב אחרון הגרמנים את טלוסטה, עברה

השמירה לידי אנשי המשטרה האוקראינית. בגלל קרבת הצבא הרוסי שוב לא נגעו בנו האוקראינים לרעה, ושעות מעטות לפני בוא הרוסים נמלטו אף הם והניחו אותנו לנפשנו.

לראשונה הגיע פאטרול רוסי עם שלושה טאנקים. הבחורים שלנו רצו לקראתם, אולם הרוסים חשדו בהם שהם אנשי כנופיה עוינת וציוו עליהם להרים ידיהם. כשראו שאלה הם יהודים ניצולים, תמהו מאוד ואמרו: כיצד ייתכן הדבר? בכל הדרך מסטאלינגראד ועד הנה לא פגשנו אף יהודי אחד, ואיך זה נשארתם אתם בחיים?

נרשם על־ידי יהושע שטרייט

משה שוכנר

מנוסה עם הצבא הרוסי

באחד ביוני 1941, כתשעה ימים לאחר שהתחילה הנסיגה הרוסית, שררו בעיר דכאון ופחד, שלא ראיתי דוגמתם כל ימי היותי בעיר. באותה שעה כבר התחילו להגיע שמועות על התקרבות הגרמנים, ועל עיירות שונות בסביבתנו שכבר נכבשו על ידם. איש לא ידע מתי ומאיזה צד יגיעו, ואיש לא ידע מה לעשות — להישאר, או לברוח עם הצבא הרוסי. את הנשקף לנו מידי הגרמנים אפשר היה לקרוא בפניהם של האוקראינים, שהתהלכו ברחובות ובצהלה פראית חיבקו איש את אחיו למראה חוסר האונים והדכאון של התושבים היהודים. הם השמיעו בגלוי את תקוותם, כי הנה הגיע יום הדין ליהודים, יום נקט וחשבון. רבים מאתנו הבינו, כי הדרך להצלה היא להצטרף אל הרוסים ולנוע אתם יחד מזרחה.

הרוסים היו מוכנים לעזור לכל מי שהצטרף אליהם, וגייסו את האיכרים האוקראינים עם עגלותיהם להסעת הבורחים. כל אדם יכול היה כמובן לקחת רק חלק קטן מחפציו, כי הרוסים דאגו להעביר בעגלות את מלאי המזון ממחסניהם. התושבים היהודים שהיו ברשותם סוס ועגלה יכלו להצטרף ללא קושי. כך הצטרף, למשל, מנדיל־שמואל גוטליב עם משפחתו, ועל עגלתו הוטענו הנעליים שהיו ברשות קואופרטיב הנעליים בעירנו.

קומץ הבורחים מן העיר נפרדו ממנה מתוך הרגשה קשה. יצאנו לדרך בלי לדעת לאן נגיע ומה יהיה גורלנו, ולאחר שהתרחקנו מן העיר קילומטרים מעטים נראינו כמחנה צועדים. בימים הראשונים קיווינו כי נוכל לחזור כעבור זמן מועט, תוך חודש או חודשיים; אולם תקווה זו נגוזה ככל שהתקדמנו מזרחה וראינו שהנסיגה נמשכת ללא מעצור. היו בין הפליטים שהתחרטו על בריחתם ורצו לחזור, ונמצאו גם אוקראינים שדיברו על לבנו כי נחזור, שהרי ממילא יכבשו הגרמנים את רוסיה, ואין איפוא מנוס מהם. אך מרבית הפליטים לא קיבלו את דעתם והמשיכו במסעם יחד עם הצבא הרוסי.

בדרך הותקפה השיירה שלנו כמה פעמים ביריות מתוך אווירונים גרמניים, אך לא היו אבידות בנפש בהתקפות אלה. לפנות ערב הגענו לנהר זברוטש ועברנו על־פני הגשר, ששימש פעם נקודת־גבול בין רוסיה ופולין. יחד אתנו הובלו שבויים גרמנים תחת משמר כבד של אנשי נ.ק.ו.ד. באותו ערב הופיעו מעלינו אווירונים גרמניים והורידו צנחנים בקרבת מקום־חניתם של השבויים; התפתח קרב כבד בין הצנחנים ואנשי המשמר הרוסי, עם אבידות קשות משני הצדדים, ובתוך ההמולה נמלטו והתפזרו גם השבויים הגרמנים שנשארו בחיים.

המחנה שלנו, מחנה הפליטים, היה אמנם מרוחק ממקום הקרב, אך גם בינינו נפלו קרבנות, והתחלנו בורחים מזרחה, כדי להתרחק מן הסכנה. רבים מבין העגלונים האוקראינים ניצלו את המהומה, הסתלקו עם עגלותיהם והתפזרו בכיוונים שונים, ואנו נשארנו קומץ קטן של פליטים, בלי מזון וחסרי־כל. לעיר ויניצה הגעתי עם עשרה פליטים בשתי עגלות, אך ללא מזון. שם פגשתי את משפחת גוטליב, את שני בניו של הולף טיקאָר ואת בתו הצעירה של גוטמן הכלי־זמר. המשכתי את דרכי עם משפחת גוטליב. בדרכנו פגשנו את איצי פאָטנר, בנו הבכור של אפרים פאָטנר, כשהוא מוליך פלוגת חיילים רוסים (הוא התגייס לצבא האדום בשנת 1940).

עם משפחת גוטליב עברתי כשמונה מאות קילומטר והגעתי אל תוך רוסיה, כמאה קילומטר אחרי הדניאָפר. הלאה לא יכולתי להמשיך, כי אפסו כוחותי, והם המשיכו דרכם בלעדי. למחרת התאוששתי והוספתי לנסוע עם הצבא הרוסי, עד שהגענו למחנה צבאי מסודר. שם התגייסתי לצבא הרוסי.

פרץ וויצלינג

המצילים שלנו

רחוק, רחוק מאוד אני כיום מביתי ומעיר־מולדתי. כאן טוב לי, נוח לי, יש חמימות ובטחון — ובכל זאת קשה לי לשכוח את ביתי מאז, ומשנות המלחמה. קשה לשכוח את הקרובים והידידים, שניספו באופן כל־כך טראגי; וקשה לשכוח את הצרות, ההשפלות והעינויים. קשה לשכוח ולסלוח למרצחים המקומיים, לאוכלוסיה המקומית, שחלק רב לה בשואה שפקדה את כל הקרובים לנו, את כל יהדות גליציה ופולין.

מצד שני, לא ייתכן לשכוח את האיכרים הטובים המעטים, שסיכנו את נפשם והסתירו כמה יהודים והגנו עליהם בחירוף נפש; שגילו סבלנות על־אנושית במשך ימים רבים, לא נכנעו להשפעת שכניהם הרעים ולא ניללאו לשמור על היהודים „שלהם" עד בוא יום הדרור, יום השחרור.

בבית משפחה כזאת, בבית איכר פולני, הסתתרה משפחתי — אני, אשתי ובני הפעוט — במשך חמש מאות יום. משפחה פולנית עניה זו — הבעל, האשה ובנם בן העשרים — עזרו נוסף לכך ליהודים אחדים להסתתר מפני המרצחים בשעת האקציות, והם יכולים להצביע בגאווה על העובדה, כי שלושה־עשר יהודים, גברים, נשים וילדים, נשארו בחיים הודות לפעולות־ההצלה שלהם. בימי האקציה הגדולה הראשונה, שבה הושמדו כאלפיים וחמש־מאות נפש, הכניסה משפחה זו לביתה את שלושה־עשר היהודים, הסתירה וכלכלה אותם, והחזירה אותם לבתיהם לאחר שחלפה הסכנה. והיהודים האלה לא היו כלל וכלל מכרים, כי אם סתם יהודים שביקשו מחסה והצלה והם הוסתרו ללא כל חשבון אגואיסטי, ללא בקשת טובת הנאה לעצמם. במשך השנה ומחצית השנה. שבה הסתירו את משפחתי בביתם, נזדקנו האנשים האלה ושיבה זורקה בהם, עקב דאגתם המתמדת פן יגלו אותנו בביתם. במשך כל הימים הם חיו חיי פחד, ובבוא השחרור נאלצו לנטוש את ביתם ולברוח העירה מפני כנופיות האוקראינים, שלא יכלו לסלוח להם את פעולתם להצלת יהודים. לאחר שהצלחתי להעבירם העירה בעוד מועד, התנפלו אנשי הכנופיות על הבית העזוב והעלוהו באש, ובו נשרף גם אביהם הישיש בן השמונים של ידידי, שידע גם הוא כי ילדי הקטן מסתתר בבית בניו, ולא אחת גם נמלט אתו אל השדות, הרחק מהבית, כל אימת שנשקפה לו סכנה בבית המשפחה. ועל חטא זה, הצלת ילד יהודי, נענש הישיש ונשרף חיים, ועד היום לבי עלי דווי, שלא הצלחתי להציל גם אותו בעוד מועד.

אולם גם בעיר לא היינו בטוחים, על אף נוכחותו של הצבא הסובייטי, ובאחד הלילות נמלטנו כולנו אל תחנת־רכבת במרחק 40 ק״מ מהורודנקה והגענו משם לפולין. בעזרת שני אחי הגיעה משפחתי מפולין לארצות־הברית, ואילו הם, ידידי ומצילי נפשי, נשארו בפולין, בשלזיה העילית. נרגשת מאוד היתה פרידתם מאתנו, וביחוד מ„גוסטאב" בן השש, כפי שנקרא בני בפיהם מאז גדל בביתם. גם אנו בכינו כשנפרדנו מהם, אך התנחמנו בכך, כי בהיותנו בארצות־הברית נוכל לגמול להם ככל שיהיה לאל ידינו, לתמוך בהם ולעזור להם, ואולי גם נוכל להביא אותם אלינו לארצות־הברית.

אך למרבה הצער, רק מעט מזעיר מכל זה הוגשם, והמעט שנעשה הפך להם לרועץ. כל חבילה שנשלחה מאתנו, כל סכום כסף שהועבר אליהם, עורר את קנאת קרוביהם, שהגיעו אף הם אל אותו כפר בשלזיה העילית. הקרובים האלה תובעים חלק מכל מה שיש בידינו להעניק להם, מאיימים עליהם בלי הרף ומזכירים להם את ה„חטא" שחטאו בהצילם חיי יהודים.

מן הראוי להרחיב את הדיבור ולתאר בפרוטרוט את כל הפרשה המופלאה והנדירה הזאת של הצלת יהודים בידי משפחה פולנית, וראוי לציין מי ומי היו המסייעים העיקריים לרציחת המוני יהודים ולגילוי היהודים המעטים, שהצליחו באורח פלא להסתתר מעין הצוררים ולהינצל מידם.

*

בראשית המלחמה בין גרמניה ופולין נכבשה העיר על־ידי כוחות הצבא ההונגרי. הם לא התנהגו כצדיקים גמורים, אך היתה זו בכל זאת התנהגות אנושית. כשהוחלפו ההונגרים על־ידי הגרמנים, הופקדה הנהלת העיר בידי „קרייזהויפטמאן" (שר המחוז) וכמה פקידים גרמנים. במשטרה הגרמנית היו חמישה־עשר שוטרים ושני אנשי גסטאפו, שהתערבו אך מעט בחיי היהודים, ולפעמים אף באו לעזרתם, כמו במקרה של גינקה לוקס, בתו של נטע לאראר, שהועמדה אל הקיר עם שני ילדיה הנחמדים, ושלושתם ניצלו על־ידי שני אנשי הגסטאפו. היתה גם מפקדה גרמנית מקומית בת 40 איש, רובם אוסטרים, שצברו הרבה דולרים וזהב בשכר הסתרת יהודים או העברתם לרומניה במכוניות שלהם. היתה גם מעין מיליציה פולנית, שהתנהגה אף היא בהגינות. שר המחוז, המפקח החקלאי המחוזי וראש לשכת העבודה — הם היו מנהלי העיר; הם היו גרמנים רעים, שפלים וגאוותנים, אך ברבות הימים התקרבו אליהם אנשי ה„יודנראט", הרופאים היהודים, רופא השיניים קוימפאן ועורך־הדין טאו, וכן מאיר קוך, ומצאו אפשרות להידבר אתם ולהשפיע עליהם.

הצורר הקשה ביניהם היה סגן שר המחוז, אוברשטורם־באנפירער דופלאר ימח שמו, ועזרו על־ידו המיליציה האוקראינית, המשטרה הפלילית הפולנית, ועל כולם 20—30 מרצחים מאנשי הגסטאפו, שבאו כל פעם לבצע את ה„אקציות" בעיר. חלק רב בהרג היהודים ובגזילת רכושם היה גם לאוכלוסיה האוקראינית, העירונית והכפרית כאחד, שהיו מתנכלים ליהודים המוסתרים ומגלים את מחבואם בלהיטות, כאילו היתה זאת להם שאלת חיים ומוות. לא חסרו גם מסיתים מבין ה„אינטלי־גנציה", הכמרים והמורים, כגון מנהל בית־הספר דראשינסקי. הם הקהילו אסיפות והסבירו להמון העם, כי עליהם לנצל את ההזדמנות ולהיפטר מן היהודים בהקדם האפשרי; והמון העם מילא את דבריהם ברצון ובהתלהבות.

מעטים, יחידים ובודדים, היו התושבים שעזרו ליהודים הנרדפים, מסוג משפחת האיכרים שהסתירה אותנו במשך שנה ומחצה. גם אחרי חיסול שארית יהודי העיר בספטמבר 1942 נשארו יהודים במספר ניכר, שהוסתרו על־ידי פולנים, על־ידי אוקראינים ואפילו על־ידי גרמנים, ובעיקר על־ידי ארמנים. ברור כי רובם עשו את הדבר לא מתוך רחמנות או ידידות, אלא תמורת כסף רב ודברי ערך. ההגונים שבהם הוסיפו להחזיק את היהודים המוסתרים, עד שנילאו להיזהר והיהודים נפלו קרבן לחוסר זהירות; והמנוולים שבהם פשוט מסרו את היהודים לידי המרצחים, לאחר שלקחו מהם את כספם. היו גם מקרים לא מעטים שקרוביהם של המסתירים הודיעו על כך לגסטאפו, מתוך קנאה או מתוך חשבונות אישיים. למרבה הפלא נמצאו דווקא בקרב השכבות הנמוכות והעניות של הפולנים והאוקראינים, ואפילו בין אלה שהיו ידועים כקלפנים וכגנבים, אנשים ישרי־לב שעזרו ליהודים והצילו אותם, לעתים מתוך מסירות־נפש וללא רדיפת בצע; וייתכן שמספר רב יותר של יהודים היה נשאר בחיים, אילו ידעו לפנות דווקא אל השכבות האלה של האוכלוסיה הלא־יהודית, ולא אל האמידים ו„בעלי־גוף" מבין האיכרים.

*

גם המשפחה שהצילה אותנו היתה משפחה עניה ומדולדלת; ראש המשפחה עבד כפועל שכיר בכפר עם צמד סוסים ומזה הוציא את מחיתו. בשנת 1939, כשגייסו אותי הסובייטים לעבודה ולא היתה לי אפשרות לטפל בעיבוד שדותי, מסרתי את שדותי לאותו איכר לעיבוד, על מנת שיקח לעצמו את היבול ויפריש גם לי חלק ממנו, אם ירצה ויוכל. במשך כל תקופת הכיבוש הרוסי הייתי עסוק מאוד ולא נפגשתי עמו, וגם הוא היה עסוק מאוד בעבודתו והפך להיות איכר אמיד עקב עיבוד שדותי. בזמן נסיגת הרוסים מהורודנקה נמצאתי הרחק מהבית, מעבר לדניאסטר, ללא כל אפשרות לחזור. מאחר שהרוסים הרסו את כל הגשרים על הדניאסטר. אשתי פנתה אל כל האיכרים מבין מכרינו הרבים, מהם גם כאלה שעזרתי להם לא פעם, אך כולם הכזיבו. ואז בא האיכר שמסרתי לו את שדותי, ה„גאספאדארש" (בעל משק) כפי שקראנו לו, לשאול לשלום ה„פאן" (אדון) שלו, וכששמע שנשארתי תקוע מעבר לדניאסטר — לא חיכה לבקשה מצד אשתי, אלא חזר לביתו ורתם את סוסיו, וכעבור יומיים הביאני הביתה בריא ושלם, כשאני לבוש בגדי איכר אוקראיני, לבל יכירו את מוצאי. על קבלת תשלום בעד פעולתו זו לא אבה לשמוע.

כעבור כמה ימים בא שנית וסיפר, כי הוא ואשתו שמחים מאד שניתנה להם ההזדמנות להביע במעשים את רחשי תודתם. „אתה", אמר, „עזרת לי בשעה שהיו כאן השליטים „שלכם" (הסובייטים), עתה בא תורי לעזור לכם. מאז מסרת לי את שדותיך לעיבוד הייתי לאיש אמיד, ישר והגון, ועתה ברצוני לגמול על כך לך, לקרוביך וליהודים אחרים". ומיד התנדב להעביר אלי מזון די צרכי, ואף העביר צרכי מזון לאחותי בקולומיה, על אף האיסור להוביל מזון ממקום למקום. אחר־כך נזכר כי עורך־הדין בלום בסיניאטין הגן עליו פעם בהצלחה, והעביר גם אליו מצרכי מזון. וכשהוקם הגיטו, לא היה איש מומחה יותר ממנו להבריח צרכי מזון לתוך הגיטו.

בשעת האקציה הראשונה, שארכה יומיים, ביום ה' וביום ו', רביעי וחמישי בדצמבר 1941, וניספו בה כאלפיים וחמש־מאות נפש, הסתירה משפחה זו בביתה עשרים ושישה יהודים, וביניהם את אשתי ובני. האיכר הופיע אז כמלאך מן השמיים ביום רביעי בשבוע, אף־על־פי שהיה רגיל לבוא ביום א' בשבוע, ולקח עמו את משפחתי. ואמנם, ביום ה' לפנות בוקר היה מאוחר מדי, כי אז כבר התחילה האקציה. הוא הושיב את כולם במרתף ביתו, אשתו בישלה להם אוכל, והוא ובנו בן העשרים הביאו את התבשילים — תפוחי אדמה ודייסת תירס. וחלב לילדים. הוא עצמו שמח בפעולתו זו, ואמר כי היום הזה הוא יום חג בשבילו. שבעה מבין עשרים וששת היהודים שהסתתרו בביתו ביום ההוא ניצלו גם מן האקציות האחרות ונשארו בחיים עד היום. אחרי האקציה נסע כמה פעמים בעגלתו העירה, דרך השדות, להחזיר לביתם את היהודים הניצולים. וכשהוכיחה אותו אשתו על פניו והצביעה על־כך, שכמה מן הניצולים לא גילו לו כל אות תודה על מעשיו, נזף בה ואמר: „אילו היהודים האלה לא היו כיום בחיים, האם היה זה טוב יותר?"; והוא המשיך במעשיו והבריח מזון אל תוך הגיטו בשביל כל מי שפנה אליו.

זמן מה אחרי האקציה הראשונה שאלתי אותו, אם יסכים, אחרי התייעצות עם אשתו, לקחת אליו את בננו הפעוט. זה היה ביום א', וכבר למחרת, אור ליום ג', חזר והודיע לי כי אשתו מסכימה לקבל את הילד מיד. גם תירוץ כלפי השכנים כבר הספיקו להמציא: הוא יודיע שהילד הוא בן אחותו מקולומיה, שגורשה לרוסיה על־ידי הסובייטים (אם כי למעשה לא היה כל ילד לאחותו זו). מאבק קשה היה לי עם אשתי, להוציא ממנה את התינוק שלא נגמל עדיין ולמסרו לידי האיכר. הוא עטף את הילד במעיל גס וקרוע והסתלק אתו בחצות הלילה. שבועיים לאחר זה עוד הוסיף הילד לבכות ולהתייפח ולהתעגע על אמו, עד כי נרגע לבסוף. אולם מאמציו לא ידעו מנוח למן הרגע שבא לביתם. מישהו משלושת בני המשפחה חייב היה תמיד להימצא בקרבת הילד, לבל ינסה איש מבין השכנים להתקרב ולהיווכח כי התינוק הוא ילד יהודי מהול.

בשעת האקציה השניה, ביום ב', 14 באפריל 1942, שוב לא יכלה אשתי להסתתר בביתו של אותו איכר, פן יכיר אותה הילד ויגלה על־ידי כך את זהותו. היא הסתתרה אפוא בביתו של עגלון, שעבד פעם אצלי וטיפל בסוסים.

באותו קיץ של שנת 1942 כבר הרגישו כל היהודים שנותרו בעיר, כי גורלם נחרץ ואין מנוס מגזירת ההשמדה. כולם ציפו רק לנס — אולי יתעוררו המעצמות שמעבר לים, אמריקה ואנגליה, ויפעילו לחץ להפסקת ההשמדה, או ישחררו את היהודים על־ידי עיסקת חליפין. במצב נואש זה רמז לי ה„גאספאדארש" כמה פעמים, שאילולא החשש לגורל ילדנו הנמצא בביתו, היה מסכים להסתיר גם אותי ואת אשתי. ואמנם, בהתחשב עם הנימוק הזה בחרנו לוותר על עזרתו ולנסות להסתדר בלעדיה, כל עוד אפשר היה הדבר.

*

בתקופה שבין האקציה השניה והשלישית, בהיותנו בעיר מחוץ לביתנו שבכפר, גולדה לנו ילדה. אשתי התחננה לפני, שאניח אצלה את התינוקת לפחות כמחצית השנה, ואחר־כך

נמסור אותה למישהו שיאות לקבלה. אך לדאבוננו הרב היא לא האריכה ימים אצלנו. נראה הדבר, שלא היה חזוי למשפחתנו לצאת מן החורבן לגמרי ללא קרבן. בשעת האקציה השלישית, שהתחילה ביום 7 בספטמבר 1942 ונמשכה כמה ימים, הואיל והמרצחים חיפשו בבתים ובמחבואים אחרי היהודים שהסתתרו, נפלה גם ילדתי בידי המרצחים. היא נמצאה בידי זוג איכרים זקנים, שהתגוררו עוד מימי אבי בחדר קטן שהיה שייך למשפחתנו. הם ביקשו מאתנו למסור להם את הילדה והבטיחו לשמור עליה מכל רע. אך ביום האקציה חשקה נפשם של הזקנים ליהנות קצת מן השלל של בתי היהודים, ועזבו את התינוקת לבדה בבית, במקום לברוח אתה יחד אל מחוץ לכפר. מיד ניצלו שכניהם את ההזדמנות והודיעו לאנשי הגסטאפו, ששוטטו בכפר, על מציאותה של תינוקת יהודית בבית הזקנים, והללו באו במטרה לחסל אותה. תחילה השתעשעו עם התינוקת, שחייכה אליהם, ולא נתנם לבם לפגוע בה. אך משעזב אחד מהם את המקום כדי להוביל יהודי, בשם לוקסנבורג, למקום הריכוז, ניגש איש גסטאפו שלישי אל הילדה המחייכת, הניחה על הארץ, ירה בה והרגה.

על נסיבות מותה סיפר לי עוד באותו היום אחד השכנים, שהגיע אל האוורוה שבה עבדתי. אני הייתי בין היהודים האחרונים, שהניחו להם לחיות בהיתר כ„יהודים מועילים". כחקלאי זכיתי להימנות בין היהודים המועילים, ולמעשה עבדתי כרכב אצל המרצחים. ביום שביעי בספטמבר 1942 ביימו הגרמנים „הרשמה לעבודה" לצורך ריכוז היהודים. „נותן לחמי" לקחני אתו למקום הריכוז, ושם ראיתי כיצד הגיעו אנשי הגסטאפו בשתי מכוניות, ובעזרת המיליציה האוקראינית ו„שומרי הסדר" היהודים עם מפקדם בראשם הקיפו את היהודים המרוכזים, שבאו „להירשם לעבודה". הייתי מעדיף לקבל עלי עשר שנות עבודת פרך במקום עשר הדקות שבהן נאלצתי לחזות ממרום שבתי על דוכן הכרכרה ביאושם של היהודים האומללים המוקפים מכל עבר, ובהתנהגותו של מפקד המיליציה היהודית, שחלק מכות לאחד מפקודיו, משום שהניח לאחד היהודים להתחמק מן המקום; ולראות את המון האוקראינים והפולנים עומדים מסביב וצוהלים למשבתם של היהודים, שנתנו להכניס עצמם למלכודת.

בשלושת הימים הראשונים של האקציה הסתתרה אשתי שניה בבית הרכב שלי לשעבר, מקום שבו הסתתרה גם בימי האקציה השניה. ביום הרביעי בא הגוי אליה כשהוא נרעש ונבהל, וסיפר לה שהתחילו לחפש יהודים בבתי האיכרים וכי נודע הדבר שאשתי נמצאת בביתו. אשתו של הגוי יעצה לה לצאת מן הבית ולהסתתר בגן. אולם בגן שוטטו צעירים אוקראינים, שעזרו בידי המיליציה האוקראינית בחיפושיה אחרי יהודים. באין ברירה התחילה מהלכת בדרך הראשית, מבלי לדעת לאן לפנות. ללא מטרה שוטטה בעיר שעות רבות, כשהיא נתקלת מדי פעם בצעירים אוקראינים שחשדו בה שהיא יהודיה, אך לא עיכבו אותה בדרכה. עייפה ויגיעה, רעבה וצמאה, הגיעה לפנות ערב אל פסי הרכבת, ושם ישבה ופרצה בבכי על ילדתה שנלקחה ממנה (הידיעה על כך הגיעה גם אליה), ובלבה תפילה אחת: שתזכה עוד לראות את בנה יחידה ואת בעלה.

הערב ירד, ואיכרים התחילו חוזרים מן השדות. מיד ניגבה אשתי את דמעותיה, אך גם בלי שתבכה הכירו כולם שהיא יהודיה והצביעו עליה. היא לא ידעה לאן תלך, והרהרה בלבה: מה טוב היה אילו הגיע במקרה ידידנו ה„גאָספּאַדאַרש". מה רב היה האושר אילו הגיע!

והוא אמנם הגיע, כמלאך מן השמים. הוא נעצר על ידה ורמז לה שתלך אחריו, ובמרחק רב ממנו, שלא לעורר חשדות. היא השתרכה אחריו עד שהגיעה אל חלקת שדה־תירס בקרבת ביתו, ושם הסתתרה מעין רואים. הוא הוציא לה לחם ומים להשיב נפשה, וציווה עליה לחכות לו עד שעה מאוחרת בלילה, עד שישכבו קרוביו לישון ויירדם גם הילד, שעלול היה להכירה. בשעה מאוחרת בלילה חזר ה„גאָספּאַדאַרש", הכניס את אשתי לביתו, ואחרי שסעדה לבה והעיפה עין על ילדה הישן, העלה אותה אל עליית הגג של בניין האוורוה והסתירה שם, עד שיתקין מקום מחבוא בטוח וקבוע. אך המחבוא הארעי הזה היה רחוק מלהיות מקום שקט. דומני, שמראה איש גסטאפו עשוי היה להטיל אימה על אשתי פחות ממראה עכבר; והנה נאלצה לבלות את שארית הלילה במחיצתם של העכברים, ששרצו לרוב בעליית הגג, ולהתגונן מפניהם. למחרת לפנות בוקר אץ ה„גאָספּאַדאַרש" אל מקום עבודתי באוורוה, כדי לראות אם עודני בחיים ולספר לי על מקום הימצאה של אשתי. הוא לא פגשני שם, אך נאמר לו כי עודני בחיים וכי האקציה חלפה ועברה.

כשנודע לי לפנות בוקר, כי אשתי הוטרדה ממקום מחבואה בעיצומה של האקציה, השתלטה עלי הרגשת יאוש וטירוף החושים עד כדי שגעון. האשמתי את עצמי בכך, שהנחתי לאשתי להסתדר לבדה, במקום להסתירה באוורוה שבה עבדתי. והגרמני שאצלו עבדתי, בראותו את מצבי המיואש, התנדב לערוך חיפושים בכל המקומות שבהם היו עצורים יהודים, אך חזר בלי לגלות את עקבותיה. רק בשעת הצהרים הגיע מיטיבנו ה„גאָספּאַדאַרש" והביא לי מכתב מאשתי, שהסתדרה בביתו. הוא היה מלא צער על מכריו היהודים שנחטפו בשעת האקציה, ושמח שהצליח לעזור לכמה משפחות להתקין לעצמן מקלט בטוח, כגון היניך ניימאן ומשפחתו ובתו של מנשה בילדר ובעלה (בשם גרינברג). הוא הבטיח למשפחות האלה להעבירן בשעות הלילה לטלוסטה, בה היהודים עדיין לא היו כלואים בגיטו וחיו בשקט יחסי, ואת הבטחתו זו אף מילא וקיים.

אחר הדברים האלה השיג בשבילי המעביד הגרמני רשיון בכתב מאת ה„לאַנדס־קאָמיסאַר" שאוכל להתהלך חופשי, אני ואשתי, אך בתנאי שלא נגור לבדנו בדירה, אלא במקום הריכוז של שארית יהודי העיר, ואשתי גם תבשל בשבילם ותכין להם אוכל. ביקשתי איפוא מאת ה„גוספּודאַרש", שיחזיר את אשתי העירה בשעות הלילה. התגוררנו בבית צוידאַראַר, שהיה לו רשיון מיוחד כחקלאי, אך את מרבית הזמן בילינו יחד באוורוה שבה עבדתי. עבודת הבישול בשביל שרידי היהודים לא נמשכה זמן רב, כיוון שמיד הוחל שוב בחטיפת יהודים מבין האחרונים שנותרו. ראיתי והרגשתי, כי החודש הזה הוא האחרון, שבו עוד יניחו לנו הגרמנים לחיות. את רכבו היהודי שפיגל מסר ה„לאַנדסקאָמיסאַר" במו ידיו לידי המרצחים. עלי הוטלה עבודה קשה. שוב לא נסעתי בכרכרה עם „האדונים", אלא נאלצתי

לאסוף את הרהיטים מבתיהם העזובים של היהודים, וכן להוביל אבנים לסלילת דרכים, עבודה קשה שנמשכה שמונה־עשרה שעות ביממה. העבודה התישה את כוחי, ובמשך כל החודש לא הצלחנו להגיע לכלל החלטה ולתכנן מה לעשות לעתיד. ה„גוספודאַרש" העביר בינתיים משפחות אחדות לטלוסטה, אך בנסיעתו האחרונה התנפלו עליהם „שקצים" אוקראיניים, היכו את הנוסעים היהודים, שדדו את חפציהם והבריחו אותם אל מעבר לדניאַסטר ברגל, כשהם ערומים למחצה. גם ה„גוספו־דאַרש" הוכה ונצטווה לחזור לביתו. עקב זה נתבטלה גם התוכ־נית שלנו לעבור לטלוסטה בעזרת ה„גוספודאַרש".

בשארית כספי הצלחתי להשיג בשביל אשתי „ניירות אריים", שבאמצעותם יכלה לנסוע ללבוב, לווארשה, ואפילו לגרמניה; אולם היא דחתה את נסיעתה מיום ליום, מתוך אי־רצון לעזוב אותי ואת הילד. באחד הימים קראני אליו ה„קרייז־לאַנדווירט" (המפקח המחוזי על החקלאות). השיחה התנהלה בנוכחות מזכירתו זשאַניה, ומיד בכניסתי ראיתי כי פניה אינם כתמול־שלשום וכי קרה משהו רציני. המפקח מזג כוסית לכל אחד מאתנו, פנה אלי ואמר: „רק עוד שבוע ימים אוכל להע־סיק אותך. אני נוסע לחופשה, ועצתי לך — הסתתר באשר תוכל, אך אל תתן אמון באוקראינים. אם אוכל להוסיף ולהע־סיק אותך בשובי מהחופשה — אעשה זאת". הוא נתן לי סכום סמלי תמורת עבודתי הקשה בחדשים האחרונים ויצא את החדר. המזכירה סיפרה לי לאחר זה, כי מצאה אותו בוכה אחרי שעזב אותי ויצא מן החדר.

הבשורה הרעה עשתה על אשתי רושם בל יתואר. כל הלילה לא עצמנו עין, רק חיבלנו תחבולות שונות להצלה. החלטנו שהמוצא היחיד הוא — להסתתר בבית ה„גוספודאַרש" בהקדם האפשרי. במשך החודש האחרון היה בא לבקר אותנו כמעט יום־יום, כדי להיוודע אם אין הוא דרוש לנו. כשבא למוחרת ושמע את תוכניתנו, הסכים מיד להסתיר אותנו בביתו. עוד בו בערב חזר מיטיבנו ולקח אליו את אשתי, לאחר שהכין בשבילה במשך היום מחבוא ארעי בתוך ערימת שחת. אני נשארתי בעבודתי עוד כשבוע ימים. במשך ימים נסעתי אנה ואנה עם ה„לאַנדסקאַמיסאַר", שהתחיל לפתע לגלות כלפי אר־תות חיבה מופרזים ולהתעניין במקום מגורי. ביום השביעי הציע לי ה„לאַנדסקאַמיסאַר", שאסע לפנות ערב אל תחנת הרכבת ואביא לביתי תפוחי אדמה. כפי הנראה, חשב לשלוח בעקבותי את המיליציה האוקראינית, שתעצור אותי ואת אשתי יחד. בו בערב, כשעמדתי להתיר את הסוסים, באה אלי במרוצה המשרתת פַאַראַסקה וסיפרה לי, כי הלאַנדסקאַמיסאַר שלח זה עתה לקרוא לרוקח פאסמאן, וכי שוטר גרמני ממתין לו כדי לעצרו. כעבור כמה רגעים ראיתי את הרוקח כשהוא מובל למעצר במרתף הפחמים על־ידי הלאַנדסקאַמיסאר פעטש, וה־חצרן בוטשאַבסקי עם המפתחות בידו הולך לפניו ושוטר עם אקדח בידו מאחריו. בראותי זאת עזבתי את הסוסים וחמקתי אל בית הנהג סורוקוֹבסקי. המשרתת סיפרה אחר־כך, כי מיד לאחר שכלאו את הרוקח באה כל החבורה אל האורווה לקחת גם אותי, אך לא מצאוני עוד.

למעלה משלושה שבועות הצלחתי להסתתר בבתי מכרים בעיר ובסביבתה, אך איש מהם לא הסכים להשאירני אצלו לתקופה ממושכת. לבסוף ראיתי שאין מוצא אלא לפנות אל ה„גוספודאַרש", שאצלו כבר הסתתרו בני ואשתי. באתי אתו בדברים, ובאחד הלילות נסעתי יחידי בעגלתו, מחופש כגוי, אל ביתו. בלילה ההוא וביום שלאחריו ישבנו שנינו, אשתי ואני, בתוך המאורה שהותקנה בערימת שחת, וכשירד הלילה ניגשנו כולנו אל המלאכה לכרות לנו בור באדמה, שנוכל להסתתר בו ולמצוא מחבוא בימי החורף המתקרבים ובאים. במשך כל הלילה חפרנו שלושתנו, אני והאיכר ובנו, אימצנו את כל כוחותינו, אך לא הצלחנו להשלים את המלאכה. שוב בליתי עם אשתי את שעות היום בערימת השחת, ובלילה חידשנו את עבודתנו בחפירת הבור. ביום 15 בדצמבר 1942 הוכנסנו לבור, אשתי ואני, והאיכר כיסה אותו מעלינו ויישר את האדמה, לבל יוכרו עקבות החפירה. הבור גופו נחפר מתחת לחדר־המגורים של האיכר, כוסה בריצפת־עץ ומעליו הוקם תנור בישול. רק מוצא צר הושאר ליד הקיר החיצוני, שהיה מוסתר כל השנה, בחורף על־ידי אלומות קש ובקיץ על ידי ערימת טורף. בכל לילה נחשף הפתח, כדי להכניס לבור אוויר צח ולאפשר לנו לצאת לזמן מה מן הבור, ליישר את גופנו לעשות צרכינו ולאכול תבשיל חם; ולפני הנץ השחר ירדנו שוב אל הבור, לשהות בו שוב כשמונה־עשרה שעות מתוך עשרים וארבע השעות שביממה.

נקל לתאר את ההשפעה ההרסנית של השהייה הממושכת בבור החשוך והטחוב על מצב גופנו ורוחנו כאחד. כל אברינו התחילו כואבים, גופנו נזדהם, ורוחנו נפלה מיום ליום. אך זה לא היה הדבר היחיד שהעיק עלינו. לבני משפחת האיכר נודע סוף־סוף כי הילד שבביתו ילד יהודי הנהו, והם התחילו ללחוץ עליו שימסרהו לשלטונות. האיכר סירב כמובן לעשות זאת, אך כנגד זה התגבשה במשפחתו תוכנית, כיצד להיפטר מן הילד בצורה עדינה. ידוע ידעו כי בני משפחתי נמצאים בטלוסטה, על כן הציעו להעביר את הילד לטלוסטה אל בני משפחתי.

באין ברירה הסכמתי לתכנית הזאת, אולם בתנאי שה„גוס־פודאַרש" יסע שמה תחילה לבדו ויראה במו עיניו את התנאים השוררים שם. והוא אמנם ניסה להגיע לשם, אך נאלץ לחזור. הואיל והגשרים על הדניאַסטר נהרסו על־ידי גושי קרח צפים בשעת ההפשרה. בשובו מהנסיעה הבטיח לנו ה„גוספודאַרש", כי לא היה כלל בדעתו להיפרד מן הילד, וכי ניסה להגיע לטלוסטה רק כדי לראות מה שלום קרובי ולהמציא להם מעט מזון וצידה. כך הרגיע אותנו וביקש מאתנו לא לדאוג ולבטוח בו. גם על בני משפחתו השפיע בדבריו והרגיעם, לבל ידרשו ממנו להרחיק את הילד מביתו.

כעבור זמן מה אירעה תקרית שניה, שסיכנה את חיי ילדנו וגרמה לנו דאגה רבה. באחד הימים נזדמן לבית ה„גוספודאַרש" זוג קבצנים ישישים בני הכפר סאַראַפיניץ. הם הכירו מיד את הילד והסתכלו איש ברעותו במבט רב־משמעות. ברור היה, שהם לא ישמרו את הדבר בסוד ויפרסמו אותו בכל הסביבה. בלילה התחלנו לטכס עצה איך למנוע זאת. ה„גוספודאַרש" היה מוכן לאחסן באמצעים קיצוניים, אפילו עד כדי „חיסול" זוג הישישים. אך על־פי עצתי אץ ה„גוספודאַרש" בבוקר אל בית הישישים והבטיח להם לספק להם את כל מחסורם, בתנאי שישימו מחסום לפיהם. והם אמנם קיבלו את ההצעה ברצון,

ומאתו היום והלאה היה ה„גוספודאַרש" מביא לביתם מכל טוב למשך כל השבוע, ובלבד שלא יגלו מה שראו וידעו.

תקרית אחרת אירעה סמוך ליום השחרור. אחד מאחיו של „בעל־הבית" לא חי אתו בשלום, ויחסי רוגז ואיבה שררו ביניהם. באחד הימים הצליחה אשתו להפתיע את בננו כשהוא יחידי ונוכחה לדעת כי זהו ילד יהודי. מיד התחילה לאַיים בפירסום הדבר ומסירתו לשלטונות. שוב היינו מלאי דאגה ויאוש, ובטוחים היינו כי הפעם יתגלה הסוד. אולם למזלנו לא קרה דבר. כשסיפרה האשה את הדבר לבעלה, אחיו של ה„גוס־פודאַרש", גער בה והזהירה לבל תפרסם את הדבר, פן תדע את נחת זרועו. „טוב לבו" זה נבע מכמה מקורות. ראשית היה מחבב קצת את הילד ולא רצה לראות ברעתו; שנית, לא רצה להתעסק עם הגרמנים, הואיל והוא עצמו היה משתמט מפניהם, שלא יגייסו אותו לעבודה בגרמניה; ואחרון־אחרון, בהיותו בעיר קלט שמועות שהרוסים מתקרבים ובאים, וחושש היה לקלקל שמו על־ידי מעשה־נבלה סמוך לבואם. כך ניצלנו מן הצרה הזאת, שגרמה לנו דאגה רבה במשך ימים אחדים.

הידיעות על התקרבות הרוסים עודדו את רוחנו וחיזקו את עצבינו המתרופפים והולכים. נוסף על תנאי חיינו הקשים והדאגה לשלום הילד קלטנו מדי פעם מפי אנשי הכפר כל מיני ידיעות על שפטים שנעשו ביהודים שנתפסו במחבואם. בני משפחת רוזנבוים, שתי אחיות ואח, נתפסו במחבואם בבית משפחה פולנית; הם הוכו ועונו עד מוות. הפולני נמלט מביתו ומשפחתו נאסרה. משפחת קוואַשטר נתגלתה עקב חשד שנת־עורר אצל האופה כלפי האיכר שהסתירם, בגלל כמויות הלחם הגדולות שקנה. נתפסה גם משפחת אוֹרנשטיין, הבעל, האשה ושני ילדים. הם נכבלו יחד בתיל דוקרני וכך הובלו דרך העיר. רבים מן הגויים תושבי העיר רצו אחריהם, ירקו עליהם וצפו במחזה, כיצד נורו ונהרגו. גם גיסו של ה„גוספודאַרש" היה בין הצופים, ואיחר בגלל זה לשוב מהעיר. סיפורים אלה ודומיהם השרו עלינו אימה והגבירו עצבנותנו ופחדנו. הסיפורים והש־מועות הטילו אימה גם על האיכרים, והרתיעו את הטובים שבהם ממעשי הצלה. התהלכו שמועות, שכל האוקראינים יגורשו לרוסיה ובמקומם יבואו להתיישב נכי־מלחמה גרמניים. מפעם לפעם נעשו גם חיפושים בבתי האיכרים. במקרים כאלה הודיעו לנו על־ידי אותות מוסכמים על בואם של עורכי החי־פוש ועל הסתלקותם, ואנו עמדנו באותה שעה חרדים ונבהלים ומוכנים לכל פגע.

בשבועות האחרונים לפני השחרור, כשנמצאנו במצב של אפיסת כוחות, התחילו מצילינו ממש לפטם אותנו בבשר־עוף וביצים, בדבש ועוגות. בשעת הצורך היה בעל הבית שלנו נוסע לרופא ומביא לנו תרופות, באומרו לרופא שהן נועדו לאשתו החולה. מתוך חשש מפני הלשנה נאלץ לעיתים קרובות להיכנע לסחטנותם של שכניו ולעבוד בשבילם, או למסור להם חפצים שונים מביתו; כשהאוננה אשתו על כך, היה מנחם אותה ומבטיח לה כי בעוד שבועות מעטים ישתנה המצב ויבוא השחרור. כך נמשכו העניינים עד יום 24 במארס 1944, יום השחרור.

אין בכוח עטי לתאר את שמחת יום השחרור. אשתו של ה„גוספודאַרש" היתה כאילו אחוזת־טירוף מרוב שמחה, ובעלף נאלץ לרסן את שמחתה, בהדגישו כי בשעה כזאת דרושה זהי־רות יותר מבזמן רגיל. שאר האיכרים מצאו להם גם במצב זה שעה כשרה לגניבות ולביזה, והובילו ברכב וברגל סוכר מבית־החרושת לסוכר וסחורות שונות מתוך המחסנים שנטשו הגרמ־נים. רק „בעל הבית" שלנו לא עזב את ביתו ושמר עלינו. והיה נכון להגן עלינו מפני כל צרה ופגיעה.

הבן יצא מדי פעם בפעם אל דרך המלך, לראות מה חדשות התרחשו שם. אנו עזבנו את מחבואנו בבור ועלינו אל עליית הגג, וכשראינו את הבן בא במרוצה לעבר הבית, ידענו כי הישועה באה. הוא רץ ישר אלינו ובקושי פלט את דברי הבשו־רה, כי הסובייטים כבר נמצאים בעיר. התחלנו כולנו להתנשק. בעל הבית מיהר העירה לראות את הדבר במו עיניו, וחזר ואישר לנו כי אכן דיבר עם אנשי צבא סובייטיים פנים אל פנים; גם גרמנים שבויים ראה, מלוכלכים, מוזנחים וחפויי־ראש. אך יהודים לא פגש. גם לנו לא יעץ ללכת העירה. אך יותר מיומיים לא עצרתי כוח להתאפק. בלילה הוביל אותי ה„גוספודאַרש" אל משפחה של ידידים פולנים בעיר, שידעו כל הזמן על מקום הימצאנו ושלחו לנו מדי פעם בפעם עיתונים לקריאה.

בעיר הפתיע אותי ביותר יחסם הצונן של אנשי הצבא הסובייטי כלפי היהודים הבודדים שניצלו. לפעמים נקרה לי חייל יהודי, בעל לב יהודי חם, שהשתתף בצערנו והזיל דמעה על אסוננו, אולם כל השאר היו נגועים באנטישמיות, ולא הִשתדלו אפילו להסתירה. אחד הקצינים הגבוהים, רוסי שהתייחס אלי בידידות ועזר לי בסתר להעביר מכתב בדואר צבאי אל אחי בארצות־הברית, יעץ לי בפשטות להשתקע במקום שאין מכירים אותי ולחיות שם כלא־יהודי. כל זה הכאיב מאוד, ואלמלא התקווה להיפטר גם מהם, הייתי רואה כקרבן־שוא את כל המאמץ להישאר בחיים.

היהודים הראשונים שפגשתי היו בני משפחת קויפמאן, רופא השיניים, הוא ואשתו ושני בניו. באישון לילה, בלוויית חייל יהודי, רצתי אליהם מיד כשנודע לי מקום הימצאם. הכרתי אותם יפה וידעתי את פרשת סבלם, ושמחתי בהם כידיד וכיהודי. קימעה קימעה התלקטו ובאו עוד כעשרים יהודים מן הכפרים, מן היערות ומעבר לדניאַסטר. שתי משפחות בשם פרישלינג הצליחו להסתתר כמעט במרכז העיר. גדולה היתה שמחת הניצולים, אולם היא לא ארכה הרבה. המצב בחזית הורע, הרוסים נסוגו עד סטאניסלב, ועירנו הופצצה פעמים רבות. היהודים המעטים נמלטו כמעט כולם לצ׳רנוביץ ואנו השתדרכנו בקושי חזרה אל בית ה„גאַספאַדארש". אך גם שם אי אפשר היה לשבת במנוחה. כנופיות של אוקראינים מזוינים התארגנו והתקיפו, שרפו והרגו סובייטים, יהודים ופולנים. פעמיים נאלצנו להימלט אל השדה באישון לילה והתחמקנו בעוד מועד מידי אנשי הכנופיות. נמלטתי עם אשתי לעיר סניאטין, אך גם שם לא היינו בטוחים. בשובי להורודנקה פגשתי שם נער יהודי אחד ויחיד, מיכאל היימאן, שהסתתר בעיר בבית משפחה פולנית. הוא היה חיוור וצנום ונשען על שני מקלות, מאחר שרגליו צבו בשוכבו במקום מחבואו. מציליו החליפו דירתם פעמיים ונשאו אותו אתם כשהוא סגור בארון בגדים.

לאחר זה לקחנו אלינו העירה גם את ילדנו, שבכה הפעם ימים רבים מתוך געגועים אל „אבא ואמא שלו". גם ה„גוס־פודארש" ואשתו התגעגעו על „ילדם", אך אסור היה להם להיראות לפנינו כל עוד לא התרגל אלינו. לצערי לא יכולתי לעזור למצילינו ולגמול להם באותה המידה שהיו ראויים לכך. הדבר הראשון שהצלחתי לעשות למענם היה שחרור בנם משירות צבאי, הודות להיכרותי עם קצין יהודי רוסי בדרגה גבוהה. גם אני הצלחתי להשתחרר, ורק ה„גוספודארש" נלקח לשירות, אך שוחרר לאחר זמן קצר.

בינתיים נעשה המצב בכפר מסוכן יותר ויותר. התחלנו לדבר על לב בעל־הבית ואשתו, שיעזבו את ביתם בכפר ויצטרפו אלינו. הם שמעו בקולנו ועזבו את הכפר ממש ברגע האחרון, כי בלילה שלאחר עזבם את הכפר התנפלו הפורעים האוקראינים על המשפחה ושרפו את כל רכושה. בני המשפחה הצעירים נמלטו על נפשם, ואילו אביו הישיש של ה„גוס־פודארש" נשרף חי בתוך הבניין. כולנו התאבלנו על מותו יהצטערנו צער רב.

השגתי בשביל משפחת ה„גוספודראש" דירה טובה עם אוירוה, וכיוון שעבדתי באחד המחסנים של הצבא הסובייטי — הכנסתי לעבודה גם את בנו. היה לכולנו די מחסורנו, אך לא היה כל טעם להישאר לאורך ימים במקום הזה, שבו כל שעל אדמה רווה מדם אחינו, שמצאו את מותם ונקברו בקבר־אחים המוני, בשדות שמסביב לעיר או בבתי קברות שנועדו לבהמות, לסוסים ולכלבים. לא היה רצון להישאר בעיר, שבה המדרכות מרוצפות אבני מצבות, כשהכתובות מופנות כלפי מעלה; ולא היה חשק להישאר עם הסובייטים, שהפגינו את יחסם ליהודים גם בכך, שהוסיפו לקיים את המיליציה האוקראינית, אשר רק תמול־שלשום שיתפה פעולה עם הגרמנים בחיפושיה אחרי יהודים. לא רצינו גם להשאיר במקום הזה את משפחת מיטיבינו ומצילינו; רכושם נשרף, והשדות שאמרתי לתת להם — ממילא לא היו מגיעים לידיהם במשטר הסובייטי. עזבנו איפוא הכול והגענו כפליטים לקראקוב, ומשם נשלחנו לשלזיה העילית. „בעל הבית" קיבל לרשותו משק חקלאי, ואני התחלתי לעסוק בדבר שלא עסקתי בו מימי: לסחור בסחורות אסורות — ולמעשה כל הסחורות היו אסורות במסחר. תקותי היחידה היתה, כי ניחלץ בקרוב גם מזה ונצטרף אל משפחתי בארצות־הברית.

תקוותנו זו התגשמה, הודות לטיפולם המסור של אחי והודות לעזרתו של ועד הפועלים היהודי בשלזיה. אנו מוסיפים לתמוך במשפחה הפולנית שהצילה את חיינו, אך הרגשתנו היא כי כל מה שיש לאל ידנו לעשות למענם אינו עומד בשום יחס לגודל המעשה שעשו למעננו. ותפילתי היא, שאזכה ואוכל להביאם לארצות־הברית, כדי לגמול להם על כל התלאה והסבל שסבלו למעננו.

צבי רייס

בריחה לרומניה

אחרי האקציה השנייה, באפריל 1942, התעוררה בעיית הנשארים בכל חומרתה. הגרמנים התחילו לחלק את היהודים לקבוצות, לפי מקצועם (או לפי פרוטקציה), והתחילו הניחו־שים, איזה תהיינה הקבוצות ה„מיוחסות", שהגרמנים ישאירו בחיים עד הסוף? (גם המונח „סוף" היה משהו בלתי־ידוע). גם הקבוצות שנשארו היו מורכבות משרידים מכל הסביבה, ללא כל קשר חברתי ביניהם, ואי־אפשר היה לתכנן משהו במאורגן. כל אחד חייב היה לדאוג לעצמו ולמשפחתו (במידה שעוד היתה לו משפחה). משפחתנו — אבי, אחי ואני — התחלנו לחפש דרכים ולתכנן תוכניות, איך להתחמק ולהישאר בחיים עד ה„סוף" הנכסף.

אחת האפשרויות היתה — הברחת הגבול לרומניה. אולם מחמת הקשיים המרובים מבחינה כספית, ומפאת הסכנה הכרוכה בדבר, וכן בגלל אי־ידיעת התנאים שמעבר־לגבול, כגון מה גורל הנמלטים ומה האפשרויות להסתתר שם, השארנו את האפשרות הזאת כברירה אחרונה. אחרי האקציה השנייה הגיעו אלינו ידיעות על יהודים שהצליחו להגיע לטשרנוביץ בעזרת מבריחים מקצועיים ובתשלום סכומים עצומים. אולם הדרך היתה בחזקת סכנה, משום שכל הכפרים האוקראיניים בדרך לטשרנוביץ היו מזמן „יודענריין", והאיכרים רובם שיתפו פעולה עם המשטרה הגרמנית, ששילמה פרס לכל מי שהודיע על מציאותם של יהודים.

בחיפוש דרכים עבר עלינו הקיץ. בספטמבר 1942 עברה על הורודנקה האקציה השלישית והמכריעה, כי העיר הוכרזה „חופשית מיהודים". משפחתי ואני נמצאנו באותו זמן מחוץ לגיטו, בבית סבתי שמחוץ לעיר בדרך לסאראַפינצה, ושם הצלחנו להתקין לנו מקלט ארעי. האקציה נמשכה שלושה ימים, שלא כמו הקודמות, שנמשכו יום או יומיים. לא היינו מצוידים במזון לזמן ממושך, וכתום שלושת הימים נאלצנו לצאת ממח־בואנו כדי להצטייד ולברר מה המצב בעיר. מפי איכרים שכנים נודע לנו, כי הורודנקה הוכרזה „יודענפריי", ולא נש־ארה לנו ברירה אלא לנסות להגיע לטשרנוביץ. הואיל ולא נשאר לנו זמן לחפש מבריחים מקצועיים שיעזרו בידנו, וגם ידענו כי עזרתם של המבריחים אינה מבטחת לגמרי מפני הסכנות, החלטנו לנסות את מזלנו ולהגיע אל מעבר לגבול בכוחות עצמנו. עוד אותו לילה התקדמנו אל מעבר לכפר סאראַפינצה, ובמרחק רב מן הכפר עברנו את הגבול לרומניה.

קבוצת האנשים שהסתתרו במקלט ועברו את הגבול לרו־מניה כללה שבע נפשות: פישל רייס (אבי), שמריהו רייס (אחי בן השש), ליזה, רחל, הירש ואברהם לאדנהיים (בני דודים) ואני הכותב, צבי רייס. כשהתקרבנו אל הגבול הת־אספנו כולנו (כל הדרך הלכנו לא בקבוצה), וקבענו לנו מטרה מסוימת במרחק שני קילומטר בערך מעבר לגבול (גבעה שבלטה מעל השטח) כנקודת־מיפגש, והתפזרנו על־פני שטח

נרחב, כדי לעבור את הגבול במפוזר. מלבד שמירתם של שוטרי הגבול הואר קו־הגבול מדי פעם בפעם על־ידי זרקור. על־ידי זה נאלצנו לעבור את הגבול בזחילה וכך להתקדם לעבר נקודת המיפגש.

את קו־הגבול עברו כולם, אך אל נקודת־המיפגש לא הגיעו אבי ואחי הקטן, שהלכו יחד וטעו כנראה בדרך. חכינו שעתיים (שתי שעות יקרות מאוד), אני חזרתי כברת דרך ארוכה, כמעט עד מעבר לגבול, בחיפושי אחריהם, אך בחשכת הלילה לא הצלחתי לגלות את עקבותיהם ולא שמעתי גם כל רחש מסביב. חזרתי לנקודת־המיפגש והחלטנו להתקדם, כי בינתיים הגיעה שעה שלוש לפנות־בוקר ונאלצנו לחפש מקום־סתר למשך היום. על התקדמות ביום אי־אפשר היה לחשוב. הפעם הלכנו כולנו יחד, מחשש שמא יאבד עוד מישהו מן החבורה בדרך. הגענו לשדה־תירס אחד, נראה היה לנו כי קני־התירס הגבהים יוכלו לשמש לנו מחסה טוב למשך היום, והחלטנו להישאר שם. אך כשהאיר היום והאיכרים יצאו אל עבודתם, ראינו כי טעות היתה בידנו: חלקת התירס היתה קטנה ומוקפת מכל צד חלקות ריקות, והאיכרים הראשונים שהגיעו למקום גילו אותנו מיד; הם חזרו אל הכפר, שהיה במרחק לא רב מחלקת־השדה, וכעבור שעה קלה הופיעו שוטרים רומניים, מלווים המון רב של כפריים. בינתיים חמקנו אנו אל שדה־תירס אחר במרחק ניכר ממקום מחבואנו, אולם השוטרים והכפריים הקיפו את כל הסביבה, גילו אותנו ואסרונו.

למזלנו, אולי גם מפני שלא גילינו כל התנגדות, לא התנכלו השוטרים לחיינו ורק הובילו אותנו לתחנת־המשטרה הקרובה בכפר בורואוץ. כמובן, ב„לווייתי" מכות נאמנות. בתחנת־המשטרה הזאת, שהיה בה קצין אחד, עברנו את „טבי־לת־האש" הראשונה על אדמת רומניה, ונוכחנו לדעת שכל הסיפורים על התנהגות הרומנים הם אמיתיים ונכונים. לחקירה הראשונה בפני הקצין, שמטרתה היתה לגלות אם איננו „מרג־לים", הפשיטו אותנו ערומים לגמרי, וכך הוכנסנו לחדר הקצין אחד־אחד (גם הבנות) לחקירה, שהתנהלה גם היא בתוספת מכות־רצח. כשהוחזרנו לתאנו מצאנו מכל בגדינו רק את הבגדים העליונים ההכרחיים, וכך נשארנו מיד בחוסר־כול. בחקירה ביקשנו רק דבר אחד, שלא יחזירו אותנו לפולין. אחרי ישיבה במעצר במשך יום אחד הודיעו לנו, כי בקשתנו נתמלאה. לא יחזירו אותנו אל הגבול הפולני, אלא יובילונו לטשרנוביץ. לאחר־מכן נודע לנו כי שפר מזלנו, מפני שהיינו הקבוצה הראשונה שנתפסה. הקבוצות שנתפסו אחרינו בנקודת־גבול זו ובנקודות אחרות הוחזרו לתחום הפולני ונמסרו לידי ה„גסטאפו". שלושה ימים הלכנו ברגל מבורואוץ לטשרנוביץ, מלווים שוטרים רומניים. בכל תחנת־משטרה התחלפו המלווים ובכל תחנה חזרו ונשנו החקירות בשיטה הרומנית, בתוספת מכות וחבלות.

בטשרנוביץ הוכנסנו לבית־סוהר ב„אוסטרפלאץ" והתחילו מחדש החקירות, אולם הפעם בצורה יותר אנושית. התענייננו אפילו לדעת, אם אין לנו תלונות על יחסה של המשטרה הרומנית בדרך — ואנו השיבונו, כמובן, כי מרוצים אנו מאוד מן האופן שבו טיפלה בנו המשטרה. כך נשארנו בבית־הסוהר, עד שתחליט הממשלה הרומנית, מה לעשות ביהודים העצורים שנמלטו מפולין. היו שם כחמשים עצורים מסוג זה, וזה מתוך אלפים שניסו לעבור את הגבול ולא הצליחו.

יחסה של המשטרה בטשרנוביץ היה באמת אנושי, בעיקר תודות להתעניינותם והתערבותם של נציגי הקהילה היהודית במקום. אם כי העיר סבלה מאוד בימי המלחמה, נשארו עוד בזמן ההוא כשנים־עשר אלף יהודים בבתיהם (מתוך שבעים אלף לפני המלחמה). גם מזון וגם לבוש סופק לנו על־ידי אנשי הקהילה, ובהשתדלותם ניתן לנו גם לצאת לעבודה; אך מה יהיה בסופנו לא ידענו.

בזמן שהותנו בבית־הסוהר הועברו כמה מן האסירים היהודים, שחלו בבית־הסוהר, אל בית־החולים. לאחר שהות של שבוע בבית־הסוהר קבלתי גם אני חום גבוה והועברתי לבית־החולים, שאליו הועברה עוד לפני־כן בת־דודתי ליזה לאד־נהיים. בעודי שוכב בחום גבוה נודע לנו, כי בפקודת הממשלה הרומנית הוחזרו כל הפליטים היהודים העצורים אל הגבול הפולני והוסגרו ל„גסטאפו". על החולים שנמצאו בבית־החולים לא חלה פקודה זו, הואיל והמשטרה טענה, שאין להסגיר אנשים חולים ויש לחכות עד שיבריאו. כך נמצא מוצא לגבי כל החולים שנמצאו בבית־החולים באותו תאריך גורלי, כחמי־שה־עשר במספר, במקרה רובם מהורודנקה. הנהלת בית־החולים דאגה לכך, שלא נבריא במהרה ונהיה זקוקים לטיפול רפואי, על אף הלחץ וההטרדה מצד המשטרה. יש לציין את מסירותו ללא־גבול של מנהל בית־החולים ד"ר לנדאו (הנמצא כעת בארץ), שהגן עלינו במסירות־נפש רבה, וכן את מסירותם ויחסם הטוב של אנשי הקהילה ותושבי טשרנוביץ בכלל, ואח־רון־אחרון — של צוות־העובדים בבית־החולים היהודי. כולם טיפלו בנו ודאגו לכל מחסורינו כל ימי היותנו בבית־החולים. בימי החגים הוזמנו לחוג בבתי יהודים, ומנהל בית־החולים הסתכן פעמים רבות, בהרשותו לנו לצאת מתוך כתלי בית־החולים.

המצב הזה נמשך עד סמוך לכיבוש רומניה על־ידי הרוסים. כשבועיים לפני הכיבוש שוחררנו על־ידי המשטרה, וניתנו לנו תעודות ואפשרות להתהלך באופן חופשי בטשרנוביץ. דבר זה נעשה על־ידי המשטרה כנראה כדי להכין לעצמה עדות והו־כחה להתנהגות טובה כלפי היהודים הנרדפים.

ראובן פריפר

המטבח ובית־היתומים בתקופת השואה

במאמרי על תקופת השואה בעירנו הזכרתי גם את המטבח לנצרכים, שהוקם בתקופת הכיבוש ההונגרי לשם מתן ארוחות ליהודים שהוגלו מהונגריה והתעכבו בעירנו. המטבח הזה, שהיתה לו חשיבות רבה להקלת סבלם של הגולים ולאירגון העזרה המעטה, שאפשר היה להושיט להם, הוקם ביוזמתו של טוביה קורן ז״ל על־ידי קבוצת צעירים מתנועת „הנוער הציוני״ בי״, באישורו של ה„יודנראט״ הראשון, שהתארגן עוד בימי השלטון ההונגרי, כן סופר כבר, כי קבוצת הצעירים שניהלה את המטבח קיבלה על עצמה גם את הטיפול ביתומים היהודים, שהוצאו מבית־היתומים הכללי. אולם ראויה פרשה זו לייחד עליה את הדיבור ביתר פירוט, ולהבליט את פועלם של הצעי־ריב שעסקו בפעולה זו בהתלהבות ובמסירות, ובייחוד את פועלו של האחד מבין המבוגרים, שהתמסר כל־כולו לפעולה זו ותמך בקבוצת הצעירים בכל לבו, את פועלו של ישראל קוגלר הי״ד.

היה זה בפתח תקופת השואה, בתקופת הכיבוש ההונגרי, שקדם לשלטון הנאצים בעירנו ובסביבתנו. באותה תקופה החליטה הונגריה להיפטר מחלק גדול של תושביה היהודים, באמתלה שאין הם נמנים על תושביה הוותיקים של הונגריה, והתחילה מגרשת אותם מגבולותיה אל השטח הרוסי לשעבר. המגורשים הובלו מַחנות־מחנות, ברכב וברגל, ומדי עברם באחת הערים ניתן להם „החופש״ לחזר על פתחי התושבים היהודים ולבקש פת לחם, כף מרק או כסות לעורם. יהודי העיר נענו לגולים האומללים בלב פתוח וביד נדיבה, אולם המצב הכלכלי בעיר הלך והחמיר מיום ליום וכך נצטמצמו האפשרויות לעזור לגולים.

אז נתעורר חברנו טוביה קורן, בנו בכורו של המורה בנימין קורן ז״ל, והציע לקבוצת צעירים מבין חברי „הנוער הציוני״ לייסד מטבח־עם, שיספק לגולים ארוחה חמה לפחות פעם ביום, וישחרר אותם מן הצורך להתדפק על פתחי נדיבים. הקבוצה כללה את החברים נינה אוארבך, קלארה הארטנשטיין, ברל הופמן, נוסיה וואכר, ראובן פריפר, סאלקה פרידמן, שרה פרנקל, סאבקה צוידרר, מאניה קוגלר, יוסף קוך, שלמה קורן, יוסף רייס, צבי רייס ומוניו שכטר. ברור היה, שהצעירים יעשו את עבודתם בהתנדבות, אולם האמצעים לרכישת הציוד והמיצ־רכים צריכים היו לבוא מקופת הציבור, ובעיקר צריך היה למצוא דירה, שאפשר יהיה לאכסן בה את המטבח בראשית צעדיו, בטרם ייהפך למוסד שהכול מכירים בחשיבותו ומוכנים לבוא לעזרתו.

באותם הימים כבר קיים היה בעירנו „יודנראט״, שנטל על עצמו את התפקיד לייצג את האוכלוסיה היהודית כלפי השל־טונות ההונגריים, וכל מיני תפקידים אחרים, שנבעו משעת החירום ולא היו בסמכותה הישירה של הקהילה. כשהובאה ההצעה בדבר ייסוד מטבח־עם בפני ה„יודנראט״, מצאה מיד אוזן קשבת, והובטחה לצעירים מלוא העזרה בפעולתם. אך רק אחד מחברי ה„יודנראט״ התלהב מן הרעיון ונרתם לפעולה בכל מאודו, והאחד הזה היה ישראל קוגלר.

גם בעיית הדירה נפתרה רק הודות לנדיבות לבו של אחד מתושבי העיר, מוטיה סובל ז״ל, שהעמיד לרשות המטבח את אחד החדרים בדירתו שבקרבת הכנסיה הפולנית, וכאשר ראה כי צר לנו המקום בחדר האחד, פינה את הדירה כולה בשביל המטבח ועבר לגור בבית שכנו אשר שכנר. אולם גם הדירה היתה צרה מהכיל את מאות הסועדים (בתקופת־השיא חולקו כאלף ארוחות ליום בקירוב); אז הועבר המטבח תחילה אל בית קוואטשר בקירבת הגימנסיה הפולנית, ולבסוף קיבלנו רשות להשתמש בביתו של מיכל קאמיל, שעמד בשלבי הבנייה האחרונים, ובבית הזה על שתי קומותיו יכולנו לפתח את הפעולה כראוי.

הבעייה השניה שעמדה לפנינו בכל חריפותה היתה בעיית השגת המיצרכים שנדרשו למטבח, ובשטח זה נרתם בעול העבודה מר ישראל קוגלר, ובמסירות־נפש ממש פעל ללא ליאות להשגת צורכי אוכל למען המטבח. את המיצרכים אפשר היה להשיג רק בכפרים, והנסיעה לכפרים אל בין האוכלוסיה האוקראינית המוסתת היתה כבר אז כרוכה בסכנת נפשות, גם אם היה בידי הנוסעים רשיון־תנועה חתום על־ידי השלטונות הגרמניים, שלידיהם עבר בינתיים השלטון בעיר ובסביבה. ישראל קוגלר, שהיה כבר אז כבן שישים ומעלה, לא חסך כל מאמץ, ובלוויית חברינו היה יוצא מדי יום ביומו אל אחד הכפ־רים הסמוכים, כדי להשיג את המיצרכים הדרושים למטבח. אך לא בכך בלבד גילה את מסירותו לענייננו. הוא, שהיה בדרך כלל רחוק מציונות וללא כל קשר עם התנועה העברית, ושקוע כאילו בתוך ד׳ אמות של משקו הכפרי ועסקיו הפרטיים, גילה הבנה מלאה לעמדתנו, כשעמדנו על כך שהפעולה בין עובדי המטבח המתנדבים תנוהל בשפה העברית. הוא עמד גם לימיננו, בשעה שדרשנו כי יותן לנו להשליט את השפה העב־רית בבית־היתומים שהותקן בקומה השניה של ה„מטבח״, ובו התחנכו במשך זמן קצר למעלה מתריסר ילדים יהודים ללא הורים, שהוצאו מבין כתלי בית־היתומים הכללי לפי פקודת הצוררים הגרמנים. קוגלר היה אז בין הראשונים שצידדו בעמדתנו ונלחמו את מלחמתנו בקרב ה„יודנראט״, עד כי ניתן לנו מבוקשנו — לחנך את הילדים ברוח לאומית ובשפה העברית.

האקציה הראשונה בעירנו שמה קץ לכל הפעילות הזאת של חברי „הנוער הציוני״, שחברנו טוביה קורן עמד בראשה וישראל קוגלר היה מתומכיה העיקריים. בבוקר הראשון של ה„אקציה״ נלקחו הילדים מבית־היתומים עוד בטרם כילו את ארוחתם, ועמם יחד נלקח טוביה קורן. הוא הוזהר אמנם כי צפויה לו סכנה ומוטב לו להיזהר ולהסתתר, אולם לבו לא נתנו לעזוב את הילדים הרכים בשעת הסכנה, וכך נלקח יחד עמם להשמדה וכיליון.

גם ישראל קוגלר שיכל את אשתו ובתו באקציה הראשונה, והוא נשאר בודד וגלמוד. אולם אז לא האמינו עדיין יהודי עירנו, כי כגורל אחיהם המומתים במיכאלטשה יהיה גם גורלם; ואז כינס קוגלר באחד הימים כמה צעירים מחברי „הנוער הציוני" והפקיד בידם צוואה, בה ציווה את כל רכושו לקרנות הציוניות, במקרה שסדרי העולם ישובו לקדמותם, בלי שהוא יזכה לראות זאת בעיניו. אכן, ייתכן שהיתה בכך מידה רבה של תמימות, וכן מידה רבה של „פזרנות" לגבי קניינים שלא היה לו צורך בהם ולא היתה לו שליטה עליהם. אולם עצם העובדה, שזה היה הלך־רוחו, מהווה המשך למסירות־הנפש הרבה שבה הצטיינה פעולתו, וכן לרוח ההבנה והקירבה, שגילה כלפי הצעירים שעסקו בעבודה קשה ואחראית זו.

יהיו נא דברי אלה ציון לזכרם של חברי, המתנדבים הצעירים, ולזכרו של אחינו הדגול ישראל קוגלר ז״ל.

אריה לאגשטיין

קצם המר של יהודי קורניוב

בכפר קורניוב אשר במחוז הורודנקה חיו כעשרים משפחות יהודיות, שעסקו במסחר זעיר ובחקלאות. גם האחוזה היתה בידי משפחה יהודית, בידי משפחת רובל. יהודי קורניוב הצטיינו בעירנותם, רובם היו יודעי־ספר ומהם גם בעלי תרבות רחבה, וכמה מבני הדור הצעיר היו בעלי תארים אקדימאיים. בשנים האחרונות לפני השואה קם בקורניוב דור צעיר של ציונים יודעי עברית, והכפר היה למקום מיפגש שבו התקיימו כינוסים של בני נוער מן הכפרים הסמוכים ובו התרכזה הפעולה הציונית של הסביבה הכפרית הקרובה.

המשפחות הוותיקות והמסועפות ביותר בכפר היו משפחת לאגשטיין ומשפחת רובל, שהיו קשורות ביניהן בקשרי משפחה, ושתי המשפחות האלה קבעו במידה רבה את דמות החיים היהודיים והציבוריים בכפר.

כאחד שניצל מן השואה ואחד המעטים שנשארו לפליטה מכל יהודי קורניוב רצוני להעלות קווים לדמותם ולתאר את קצם של כמה מיקירי הכפר:

ד״ר שלמה־זלמן לאגשטיין ז״ל היה עורך־דין מצליח, אגרונום וכלכלן, בעל נפש אצילה ורוח נעלה, יודע תורה ומסור בכל לבו לרעיון הציוני. עד ימיו האחרונים דאג במסירות ליהודי קורניוב. בימים טרופים ומלאי סכנת־נפשות התייצב בפני ראשי הגסטאפו בהורודנקה, ובלשונו השנונה ובקסמו האישי היה לפה ולמליץ ליהודי הכפר, ופעמים אחדות אף הצליח להצילם מחיסול. אך לא לזמן רב הצליח להצילם. מכונת ההשמדה פעלה בקצב, ובשנת 1942, בשעת האקציה האחרונה בהורודנקה, התייצב הוא בראש יהודי קורניוב ל„רגיסטרציה" המדומה ועמם יחד הובל לבלזק. חובה עלי לציין, כי בעצם ימי השואה והרדיפות עסק בכתיבת ספר בשם „Pax Vobiscum" („שלום עליכם"), שבו התכוון לשפוך אור על השואה המתחוללת. יצירה זו, שבה גילה כשרון רב ויכולת עצומה, ירדה לטמיון יחד עמו.

עמוק עמוק נחרת בלבי זכרו של „זוניה", כפי שנקרא בפי כול, ולא הרבה בנים מסוגו היו לה ליהדות פולין להתברך בהם.

אהרון לאגשטיין ז״ל הקים את תנועת „בוסליה" בקורניוב ובכפרים הסמוכים והיה ממייסדי תנועת העבודה „התאחדות" — „פועלי־ציון" בסביבתנו. כחבר „החלוץ" הכשיר עצמו לעלייה לארץ־ישראל, אך יד הרוצחים השיגה אותו לפני שהספיק להגשים את חלומו. נהרג בהורודנקה ביום האקציה האחרונה.

יידל ברכר ז״ל היה איש תם וישר בעל לב טוב, שהיה נכון לעזור לכל מי שנזקק לעזרתו. פעמים אחדות בשבוע היה מגיע להורודנקה ומספק ליהודיה מוצרי חלב, ובטוב לבו לא פסח על שום בית והיה שואל ודואג לצרכיהם. בכל מאורע בכפר אפשר היה לראותו, שמח עם כולם בימי שמחה ומתעצב בימי אבל. ניספה בבוטשאטש באחת האקציות.

בין זקני קורניוב התבלט ר׳ נחמיה הכהן לאגשטיין ז״ל, איש ירא שמיים ויודע תורה. ביתו שימש בית־כנסת ארעי לשבתות ומועדים, והוא בכבודו ובעצמו היה עובר לפני התיבה כשליח־ציבור. היה בעל הדרת־פנים וכל דמותו אומרת כבוד.

ר׳ אליעזר רובל ז״ל היה בעל האחוזה בקורניוב, אך על אף מעמדו המיוחד לא נבדל משאר יהודי קורניוב. הוא ובני ביתו היו מעורבים ומעורים בחיי הכפר ואף השתתפו בכל פעולה ציונית. בימי המלחמה הוגלה לסיביר ושם נפטר. תהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

אבי

וַאֲנִי לְעוֹלָם לֹא אֵדַע
אֵי נִזְרָה עֵפֶר עַצְמוֹתֶיךָ,
וּמֶה זָּעֲזוּעַ הִסְעִיר נַפְשְׁךָ בְּשָׁעוֹת אַחֲרוֹנוֹת !
מַתָּ.
אֲגֶרֶת קְטַנָּה אֶת בְּשׂוֹרַת הַיָּגוֹן לִי הֵבִיאָה,
וְנִקְרַע לְבָבִי בְּתוֹכִי ;
כָּבְדוּ שְׁמוּרוֹתַי, וְעֵינַי עֵיפוֹת נֶעֱצָמוּ.

לֹא פָּרְצָה הַדִּמְעָה סִגּוֹר־עֵינַי ;
יְהוּדִים כֹּה רַבִּים, אֲבוֹת כֹּה רַבִּים שִׁכְּלָה יַד־אוֹיֵב —
וְאֵיכָכָה אֶבְכֶּה עַל אֶחָד וְיָחִיד, עַל עַצְמִי וּבְשָׂרִי ?
חָבוּק אַחֲרוֹן, חָבוּק דְּמִיוֹנִי, חֲבַקְתִּיךָ,
וּרְאִיתִיךָ עוֹמֵד, כִּבְשָׁעַת פְּרִידָה אַחֲרוֹנָה,
כֹּה נוּגֶה וּמְחֻיָּךְ,
בְּבֵית־הַנְּתִיבוֹת הוֹרוֹדְנָקָה.

וְהַיּוֹם חָל אוּלַי,
וְאוּלַי חָל ה„יאָרצַייט" שֶׁלְּךָ בְּתָמוּל אוֹ שִׁלְשׁוֹם לֹא־רָחוֹק —
אַךְ אַתָּה לֹא הוֹרֵיתָ אוֹתִי
קְיוֹם מִנְהָגֵי ה„קַדִּישׁ" וְהַדְלָקַת נֵרוֹת־נְשָׁמָה ;
בָּעֲם הָאֱמֶנְתָּ, אֱמוּנָה אֲמִתִּית וְכֵנָה,
אַךְ לֹא בְּמַעֲשֵׂי אֲדִיקוּת
רָאִיתָ מִלּוּי חוֹבָתְךָ לְעַמְּךָ הֶעָתִיק.

גֶּאֶה הָיִיתָ ;
יְהוּדִי גֶּאֶה וְשׁוֹאֵף לְיַהֲדוּת חֲלוֹנִית,
וְהִיא שֶׁכּוֹנָה צַעֲדְךָ בְּדַרְכֵי הַחַיִּים.
רוּחוֹת הַתְּקוּפָה עַל פְּתַח בֵּיתְךָ הִתְדַּפְּקוּ,
וְדָבָרְךָ — חָדָשׁ וְנָבוֹן וְאָמִיץ —
נָשָׂא בְּהוֹרוֹדְנָקָה הַיְשָׁנָה,
וָרָם וְהֹפִיעַ מְסָבִיב רַעְיוֹנְךָ הַמְשֻׁחְרָר.

לֹא אָבִינָה מֵאַיִן הִכַּח הָרַב אָז יָנָקְתָּ —
מַכּוֹת כֹּה רַבּוֹת הֵן הָפִיתָ מִיָּד הַחַיִּים ;
בְּעֹנִי וִיתוֹם עֵינֶיךָ בַּחֶלֶד פָּקַחְתָּ,
בְּעֹנִי, מִלְחֲמוֹת וּפְרָעוֹת,
תּוֹךְ רָעָב וְרֹב סַכָּנוֹת,
נִמְשַׁכְתָּ וְכָלוּ כָּל חַיֶּיךָ.

זֵרֶם רָחָב,
רוּחַ־חַבֵּל צָרַר רַעְיוֹנְךָ בְּכַנְפָיו,
אוּלָם בְּכַבְלֵי אַהֲבָה רִתַּקְתָּךָ תָּמִיד הָעֲיֵרֶת ;
נָדַדְתָּ, בָּרַחְתָּ, וְלַצֶּקֶן שׁוּב חָזַרְתָּ,
וְהָחְלַטְתָּ בַּסּוֹף :

מוֹת תָּמוּת פֹּה,
בְּעִנְיָן, כְּכָל יְהוּדֵי הוֹרוֹדְנָקָה.

וְהַיּוֹם זִכְרְךָ הֶעֱלֵיתִי ;
וְחָשׁ אָנֹכִי יְשׁוּתְךָ בְּעֵינַי הַמְלוּחָה, הַצוֹרֶבֶת,
וְרוֹאֶה אָנֹכִי אֶת יָדְךָ, הַמְלֵוָה אֶת יָדֵי הַכּוֹתֶבֶת ;
כָּמוֹנִי עַתָּה, גַּם אַתָּה אֵי־אָז הִשְׁתּוֹחַחְתָּ,
עַת מִלְּחֶמֶת־עוֹלָם רִאשׁוֹנָה
הֵמִיתָה אֶת אִמֵּנוּ,
וּלְךָ רָצָחָה אֶת רַעְיָתְךָ, יְחִידָתֶךָ.

בַּבַּיִת אַחֲרֵי הַלְוָיָה
שִׁיר־עֶצֶב חֵרֵשׁ פִּזַּמְתָּ,
וּמִתַּחַת לִשְׂחוֹר הַשָּׂפָם הִרְטִיטָה שְׂפָתְךָ הַחִוֶּרֶת ;
הַסַּעַר בַּחוּץ הִשְׁתּוֹלֵל, בַּחַלּוֹן פִּתִּיתִי־שֶׁלֶג הִטִּיחַ,
וַאֲנִי לְעוֹלָם לֹא אֶשְׁכַּח
הַלַּחַן, אוֹתוֹ אָז סִמַּמְתָּ
בִּיבָבָה חֲרִישִׁית יְחִידָה, בּוֹקַעַת־קוֹרַעַת שְׁחָקִים.

בְּתוֹךְ תַּבְעֵרַת הָעוֹלָם,
כָּמוֹךָ, נִסְפֵּיתָ גַּם אָתָּה ;
הַאִם לֹא הָיָה גַּם גּוּפְךָ קֵיסָם בַּמּוֹקֵד הַגָּדוֹל ?!
הַאִם לֹא לְווּ גַּם אוֹתָךְ
מְזִמּוֹרֵי תַּלְיָנִים וּמְרַצְּחִים,
הַאִם לֹא רָאוּ גַּם עֵינֶיךָ בִּבְעוֹר עֲדַת הַיְהוּדִים ?!
הֵן כֻּלָּם הֶעֱלָתָה עַל מוֹקֵד יַד־גֶּרְמָנִים הַפּוֹשַׁעַת !

אִישׁ לֹא נוֹתַר, לֹא שָׂרִד
בְּהוֹרוֹדְנָקָה שֶׁלִּי הַקְּטַנְטוֹנֶת —
לֹא הַנָּשִׁים הַמְקוֹנָנוֹת, אַף לֹא כּוֹרֵי הַקְּבָרוֹת ;
הָאֲדָמָה הַשְּׁחוֹרָה, הַדָּשְׁנָה,
רַק הִיא תִּנְצֹר זִכְרְכֶם ;
הִיא, הַמְשֻׁחְרֶרֶת כָּיוֹם,
אֲשֶׁר עֲוֹנָהּ תִּמָּרֵק,
אֲשֶׁר מֵעָלֶיהָ תַּדְהֵיתַ חֶרְפַּת צַעֲדֵי גֶּרְמָנִים.

עִירְךָ הַזּוֹהֶרֶת־קוֹדֶרֶת,
שִׁירְךָ וּמְקוֹמוֹת טִיּוּלֶיךָ —
מַעְיַן הַ„צֶ'רְנוֹבָה" הַזָּךְ, הָאָחוּ וּמֵי הָאָגָם —
כָּמוֹנִי אֵלֶיךָ, אָבִי,
כָּמוֹנִי אֵלֶיךָ יַעֲרֹגוּ...
וְכָמוֹהַ יִכְמַהּ הָאָבִיב — אֵלֵיכֶם יְהוּדֵי הָעֲיֵרֶת ;
וְהַסָּתָו יָאֲבַל וְיִקּוֹנֵן —
הַסָּתָו שֶׁל הוֹרוֹדְנָקָה הוּא אָבְדָנְכֶם יְבֻכֶּה.

מיידיש : ג. לינדנברג

הילדה בורג

שיבה אל הבית הריק

באוגוסט 1941 נמצאתי הרחק מביתי, בעיר קומאַרנו, שבה השתקעתי יחד עם חברתי חנה שינדלר. שם עבדנו שתינו בהוראה — ושם איבדנו את משפחותינו. בראותנו כי עולמנו מתמוטט לעינינו, החלטנו לחזור לעירנו, בתקוה כי יינתן לנו לעבור את הימים הטרופים במחיצת בני משפחתנו. יצאנו לדרך ברכבת, בלב כבד ומתוך הרגשה של שואה מתקרבת. לא היה לנו כל ביטחון בכך, כי נוכל להגיע להורודנקה. לא היו לנו שום מסמכים, אך העמדנו פנים שלוות ושקטות, וניסינו להסוות את חרדת לבנו על־ידי שיחה ערה וקולנית. באורח פלא הגענו להורודנקה ללא תקלה, ובסתר הלילה צעדנו מתחנת־הרכבת בדרך הביתה.

זה היה לילה נעים, שנתלווה לו משב־רוח מעודד, אחד מאותם הלילות המַשרים אושר בלב. משהו לחש לתוך אזני: הילדה, שוב הנך בבית... זה הבית החם, ובו האם האוהבת... אותה הורודנקה, אותם הרחובות המוכרים, שבהם התהלכתי פעם תוך שירה ופטפוט עם בני־גילך הצעירים... אולי, אולי גרם המזל והיד האלימה עדיין לא נגעה ולא פגעה בעיירה השקטה שלנו... הו, אלי, אלי! הרי עצם הדבר שהצלחתי להגיע למחוז חפצי הוא אות לטובה, שאתה רוצה לשחררני מן האימים שנתנסיתי בהם בימים האחרונים...״

אך אלהים לא שעה כנראה לשוועתי. ואיך יכול היה לעשות זאת? הרי המוני אדם רבים כל־כך שלחו תפילותיהם אליו בימים ההם, מיליוני אנשים נזקקו לעזרתו, ואיך אפשר היה לבוא לעזרתם של רבים כל־כך בבת־אחת?

הסתכלתי סביבי. זו אותה תחנת הרכבת, שהייתי מגיעה אליה פעמיים בשנה בבואי לחופשה, ואבי וידידי היו פוגשים אותי כאן בארשת שמחה על פניהם וברק אושר בעיניהם. ועתה — איש לא בא לפגוש אותי. הפעם אני הולכת בראש מורד, שאיש לא יכירני. ניסיתי לצמצם עצמי ככל האפשר, להיות בלתי־נראית. וכך צעדתי בכיוון אל ביתי.

„ועתה, מה אעשה?״ — הרהרתי בלבי — „איך אוכל לבוא הביתה באישון לילה, בלי להפריע לאמי?״ ידעתי, כי אם גם אדפוק בדלת בזהירות ובשקט — עלולה אני להחריד את אמי ולהבהילה. אמי המסכנה, שיגון אינסופי נשקף מעיניה, זה היגון שהפיקו עיניה עת בירכה אותי לשלום בצאתי לדרך לפני חודשים ספורים. כשראיתיה לאחרונה היתה כל־כך חסרת־ישע וצמוקת־גו, עד כי דמתה לילדה קטנה, והרגשתי כי מוטב היה שנתחלף בתפקידים, כי עתה זקוקה היא, אמי, לאהבתי, להגנתי ולעזרתי, לה דרושים היו כוחותי, אותם הכוחות המעטים שהספיקו בקושי בשבילי, לאחר שימי המלחמה האכזריים דילדלו אותם כמעט ללא שיור. החודשים האחרונים נטלו ממני את כל היקרים לי, וסכנות רבות עברו עלי, שלא רציתי כלל להעלותן על הדעת באותה שעה.

והנה בשעה שהלכתי ברחובות השקטים בדרך לבית הורי, התחיל הספק מתגנב ללבי: האומנם אמצא עוד את אמי במקום שבו ראיתיה לאחרונה? בחודשים האחרונים האלה התרחשו כל־כך הרבה מאורעות, עד כי נראו בעיני כאינסופיים. כל־כך רבות היו האבידות וההשפלות, ורבות הטראגדיות שראינו וחיינו, עד כי מנת הצער של כל אחד מאתנו היה בה כדי למלא חייהם של מאות בני־אדם בזמנים כתיקנם. נתונה להרהורים אלה הרגשתי כאילו זיקנה קפצה עלי, ועייפות רבה אפפתני, עד שחדלתי לחשוב על הסכנה הצפויה לי בלכתי בחצות הלילה בצדי דרכים אסורות, בנושמי את האוויר שנאסר עלינו לנשום, ובעצם העובדה שהנני נמצאת עדיין בחיים, בניגוד לרצונו של האויב — וכמעט בניגוד לרצוני אני.

משהתקרבנו העירה נהפך הלילה הנעים לליל סיוט וזוועה. התחלנו להבחין בצללים נעים באפלה, מהם דוחפים ומהם נדחפים לקראת גורל בלתי־ידוע. הנדחפים לא גילו כל התנגדות והובלו כצאן לטבח. הם לא זעקו, לא הרימו ידיים להגן על עצמם. שרויים היו באלם, ורק לרגעים קלטה אזני אנחה מוסתרת או יבבה חרישית.

הבינונו כי המתרחש לנגד עינינו הוא מעין הכנה ל„אקציה״, אך לא ראינו כל אפשרות לסגת או להסתתר. אנוסות היינו להמשיך וללכת, וכך גם עשינו. והיינו צופות מדי פעם בפעם בצללי אדם הנעלמים ונבלעים בתוך הלילה, אותו לילה שהיה אולי בשביל האנשים האלה הלילה האחרון, ליל ההשמדה. אך לנו היה הלילה ידיד נאמן, הוא הסתיר אותנו מעין רואים, ובצלו יכולנו להמשיך דרכנו.

הרהורי שבו להטרידני, שוב התגנבה ללבי החרדה. איכה זה העזנו לבצע מה שביצענו בשש־עשרה השעות האחרונות! לעבור מאתיים קילומטר ברכבת, להלך שעה שלימה ברגל בעיר המלאה אויבים, מבלי שירגישו בנו, להיקלע לתוך־תוכה של „אקציה״ בעירנו מבלי שיתפסונו! וכך הוספנו לצעוד. עד כי הגעתי סוף־סוף לביתי, הבית שבו השארתי את אמי כשראיתיה לאחרונה. לבי החל פועם בחוזקה... דפקתי בדלת, אך הקול שענה לי לא היה קולה של אמי...

היא לא נמצאה שם עוד, ושוב לא היתה זקוקה לעזרתי ולחסותי. הלוך הלכה עם ההולכים ללא שוב, בלי שידעתי על־כך. מלאת יגון התיישבתי על מפתן הפתח והליטותי פני בכפות ידי, בלי להשמיע קול קינה ויללה וללא דמע בעיני. היא היתה השלישית והאחרונה מבני משפחתי היקרים ששילכתי. כל אחד מהם הלך למקום שממנו לא ישוב עוד, וכל אחד מהם נטל עמו חלק מחיי.

ד״ר הירש בלוטאל־פריפר

מכתבים מתוך גיא ההשמדה

מאז אוגוסט 1939 התגוררתי עם משפחתי בהולנד. בסוף טמבר 1939 פרצה מלחמת־העולם השניה, וסמוך לכך נכנסה הורודנקה לתחום־שלטונה של רוסיה הסובייטית. קשרי המכתבים בינינו ובין קרובינו בהורודנקה נעשו קשים יותר ויותר, ביחוד לאחר כיבוש הולנד על־ידי הגרמנים במאי 1940. הגלוית שהחלפנו ביניהן חייבית היו לעבור צנזורה כפולה: רוסית וגרמנית. ממילא נעשה תוכנן של הגלויות קצר ומקוטע, ואנו סים היינו להסתפק בהעברת דרישת שלום וידיעות קצרות ביותר. בזמן הראשון לאחר כיבוש הולנד דאגו לנו קרובינו יותר משדאגנו אנו להם, שהרי אנו כבר חיינו בצל שלטונו של היטלר. בספטמבר 1940 נפטרה חותנתי חנה שטרייט; היא זכתה עוד למות בכבוד, על מיטתה ובין בני משפחתה.

הידיעות המרות על יהודי הורודנקה בכלל ועל משפחתנו בפרט התחילו מגיעות אלינו בפברואר 1942. באיגרת מיום 1 בפברואר 1942, שנכתבה גרמנית ונשלחה בשם בדוי ״אשר שלימזל״, כתב אלינו גיסי אשר שטרייט: ״ברונה, הרשעלע ודודי (אשתו ושני ילדיו) נמצאים בהלכו לעולמם*. משפחת הרוצחים לקחה אותם אליה להבראה״. אשתי לא יכלה לתפוס את פירושה של הידיעה הזאת וביקשה מאת אחיה להבהיר אותה. ביום 6 במארס 1942 ענה אשר: ״תמה אני שלא ירדתם לסוף דעתי: ברוניה, הרש ודודי נמצאים כבר בגן־עדן, יחד עם אלפיים יהודים. המחצית עוד נשארה״.

האיגרת מיום 1 בפברואר, שנזכרה לעיל, כללה גם את הידיעה על הולדת בת לגיסתי פייגה, שנקראה בשם אמה המנוחה חנה. ביום 18 באפריל כתב אשר: ״השבוע שוב היה כאן מר שחיטה. רצה הגורל, שהדוד חיים לא עזב אותנו, פרט לחנה הפעוטה״ (הפעוטה נרצחה בעריסתה). להלן הודיע אשר שטרייט על הקמת הגיטו בעיר והוסיף: ״גם אני הייתי כבר בידיו של מר רוצח, אך הצלחתי להתחמק. בגלל מצב רוחי לא אוכל למסור כל פרטים. אקווה כי הדוד חיים לא יעזבני, אם כי מר פחד עוד לא סר מאתנו. כל אחינו נסעו אל אמנו היקרה, פרט למעטים. אבא, פייגה, שמואל ובתם מייטעלע הם בקו הבריאות. מקווה אני שעוד אקבל מכם כמה שורות. אם לא — זכרו נא כי מר נקם בוא יבוא״.

גם מאת אחי ברוך קיבלתי גלויה מיום 15 באפריל, שנשלחה בשם בדוי: ישמח־משה גרינשטוף. הוא כתב: ״פעמיים היינו כבר קרובים לכך לבקר אצל אמנו (אמנו נפטרה בשנת 1912) וחזרנו. ייתכן שתהיה הזדמנות שלישית, ואין לדעת אם נחזור עוד. גם דודנו יענקל ובייניש האלפרן העתיקו את מקום מגוריהם״. כל הגלויות הללו עברו כמובן את הצנזורה הגרמנית, ובכל זאת הגיעו.

באיגרת גלויה מיום 5 במאי 1942 כתב אשר ז״ל: ״חזרתי מן העבודה ומצאתי את הגלויה שלכם מיום 17 באפריל. כנראה קיבלתם את הודעתי על כל מה שהתרחש כאן. עודני נמצא תחת רושם המאורעות, ואין ביכולתי לתאר את המתרחש בלב היהודים שלנו. אפילו איוב או דאַנטע לא יכלו להעלות בדמיונם מצבים כאלה. הבה נקווה כי בכך יסתיים הדבר. פייגה שמואל והילדה הם בקו הבריאות, רק חנה הקטנה נפלה קרבן והלכה אל ברוניה והילדים. אלהים הוא היודע, מאין לי הכוח לחיות...״

החל ממחצית חודש מאי 1942 כללו האיגרות תלונות על רעב כבד ובקשה למשלוח חבילות מזון. אשר כתב ביום 14 במאי 1942: ״הסבל עולה על כל המשוער. אם יפקדו אותנו האדונים הרוצחים — לא יעשה הדבר כל רושם, כי טובים חללי חרב מחללי רעב. משתוקק אני כבר לנסוע אל ברוניה היקרה שלי, אל הרש ואל דודי. אין כל טעם לנהל פה לבדד את המשק...״

בהולנד כבר היה אז המצב בכל רע. החל מן האחד במאי היינו אנוסים לשאת מגן־דוד על החזה, אסור היה לנו להיראות ברחוב אחרי שעה שמונה בערב, והותר לנו לערוך קניות רק בין השעה ארבע וחמש אחר הצהרים, לאחר שהשוק התרוקן ואי־אפשר היה להשיג בו דבר. אף־על־פי כן עשינו מאמץ ושלחנו חבילת מזון. באיגרת מיום 29 ביוני אישרו שלושתם, חותני, גיסתי ואשר, את קבלת החבילה, הודיעו כי היתה להם למשיב נפש וביקשו לשלוח חבילה נוספת, אם אפשר הדבר.

אחרי הגלויה הזאת קיבלתי גלויה נוספת מאת אשר, מיום 5 באוגוסט, ובה כתב: ״מזמן לא כתבתי אליך, כי חסרה לי הסבלנות לכך. יותר מאשר עד כה מצפים אנו לדוד ישועה כי יבוא. מר פחד עודנו כאן, והמשחיתים שלו באים אלינו מזמן לזמן. מחירי המזון נוחים יותר עקב קרבת עונת הקציר, אולם המחסור בכסף חמור מאוד ואחינו סובלים רעב. לילה לילה מתראה אני בחלום עם ברוניה היקרה ועם הילדים, וחש אני הקלה בכך. אני בריא, והולך יום־יום לעבודה. בזמני הפנוי כותב אני זכרונות. את אחיך ברוך רואה אני יום־יום במקום העבודה. מי יתן ואוכל לבשר לך בקרוב על המפלה של ידי־דינו, שלקחו אליהם ברוב אדיבותם את ברוניה ואת כל השאר״. ביום 2 באוגוסט שלחתי גלויה להורודנקה, כרגיל לפי כתבתו של שלמה שטרייט, אולם ביום 10 בספטמבר הוחזרה הגלויה להולנד כשעליה חותמת: ״בלתי ידוע — עבר״.

היה זה באותה תקופה שבה הועברו ורוכזו בגיטו כל היהודים שנותרו בעיר. בגלויה מיום 9 באוגוסט כתב אחי ברוך: ״הדודה גיטל (הכוונה ל״גיטו״) גרה ברחוב של בית־הכנסת הגדול. אנו גרים בדירה משותפת, אך עלינו לשלם שכר־דירה. לפני פסח הייתי בכפר (הוא עבד כפרוון בכפרים), על כן בעיית האכילה עדיין אינה חמורה אצלנו. מה יהיה הלאה — לא אדע. חוששים כאן למעבר דומה לזה של דודנו יענקל (הכוונה לייענקל פריפר שנרצח). מי יתן ואוכל עוד לענות לכם על גלויתכם הבאה.

---

* המלים המודפסות כאן בקורסיב נכתבו בגוף הגלויות באותיות לאטיניות, בלשון הקודש כהגייתה ביידיש, והוסרו כשמות פרטיים.

שוב נתקבלה גלויה מאֶשר, מיום 12 בספטמבר, לפני ראש השנה: „במקומותינו היתה השבוע שחיטה נאה. לפי שעה משפחתנו נמצאת אצל הדוד חיים, אך נראה שהמקום יישאר בלי אחינו. אני אלך או אל הוואַלאַכים (לרומניה) או אל פוטוק, כדי לא להיפרד מן הדוד חיים. פייגה והמשפחה יסעו לקולומיה, כל עוד לא נטש אותם חיים היקר. אחינו היקרים הלכו כמעט כולם אל ברוניה והילדים, והמשחית היקר השתולל כאן עד אין קץ. גם הרש לייב היקר (בן דודנו מנדל פריפר) ובתו הבכירה נסעו שמה. את כתבי הזכרונות שלי אשאיר כאן, וכשתיגמר המלחמה ואתם תהיו עוד עם חיים — תטעמו טעמה של הנקמה היפה והמתוקה מן השונאים. דרישת שלום מכל אלה שנותרו".

מאחי ברוך ואשתו הגיעה גלויה מיום 2 באוקטובר 1942 מן העיירה אוֹזיראַן (יעזיעזשאַני). הם נמלטו לשם בתקווה שהצורר יחוס על העיירות שמעבר לדניסטר, שחיו עד אז בשלווה יחסית. אחי כתב: „קיבלנו את גלויתכם מיום 24 באוגוסט. ימים מעטים לאחר זה בא מר פחד להתארח בהורו־דנקה ושהה בה חמישה ימים. רבים מבני משפחתנו ומכרינו נסעו אתו, וביניהם בן דודנו הרש־לייב ובתו הבכירה. אנו עברנו הנה בידים ריקות, ועתה חשים אנו מה חלשה היא הדודה אכילה תתארו לכם את מצבנו בנכר ובחוסר כל...". את הידיעה על נסיעת אחי אל העיירות שמעבר לדניסטר קבלתי גם באחד מכתביו של אֶשר שטרייט. במכתבו זה כתב בין השאר: „תשתדלו נא להתחמק מן הסערה, ואם יקראו לכם — אל תלכו!" הוא לא ידע שקיבלנו עוד באוגוסט מכתב רשום בדרישה להתייצב בוואַסטאַרבוֹרק, מקום הריכוז ליהודי הולנד, שממנו נשלחו כל שבוע שניים־שלושה משלוחים לאוֹשוויץ, אל תאי הגזים. רק אחרי המלחמה נודע לנו, כי גיסתי שרה, בתו הבכירה של שלמה שטרייט, נשלחה אף היא לאושוויץ מניצה שבדרום צרפת, אם כי חבל ארץ זה לא היה אז בכיבוש נאַצי. בכל ארצות מערב אירופה היו נאַצים מקומיים, שסייעו לגר־מנים בהגשמת תכניותיהם.

הגלויה של אֶשר מיום 14 באוקטובר 1942 הכילה בשורות־איוב על בני משפחתנו. אֶשר כתב: „לאחר שלא הייתי בקולו־מיה זה חמישה ימים, נודע לי היום שהיתה שם „חתונה", וכי אבא, פייגה, שמואל והילדה נסעו משם, מן הסתם לעולם ועד, או במקרה הטוב ביותר — לעבודה. נראה הדבר, שכל מחוז סטאַניסלב יישאר בלא אחינו. איני יודע כמה זמן עוד אשאר עם חיים היקר, מכל מקום הימים הם ספורים. כשאגיע אל מעבר לדניסטר, אכתוב לכם עוד. כתבו אלי גם אתם. היו אמיצים, אנו מוכנים לכל. ייתכן שאם לא אראה מוצא אחר, אסע מרצוני הטוב אל ברוניה והילדים".

נתקבלו עוד שתי גלויות מאֶשר, שנשלחו שתיהן מהורודנקה, האחת ביום 21 באוקטובר והשניה ביום 29 באוק־טובר. הוא הודיע בין השאר, שקיבל גלויה מאת שמואל, בעלה של פייגה, ממחנה־עבודה בלבוב. הוא הופרד ממשפחתו, וקרוב לוודאי שאלה אינם כבר בחיים. אֶשר עצמו היה בין שרידי יהודי הורודנקה שנשלחו לקולומיה, אולם הצליח להימלט, והוא היה חוכך בדעתו אם להימלט לרומניה או לבוטשאַטש. ואמנם, נתקבלה ממנו גלויה מבוטשאטש מיום 2 בדצמבר, ובה הוא כותב: „הגלויה שלכם מיום 6 בנובמבר, שנשלחה להורודנקה, הגיעה לידי במקרה רק עתה. אני נמצא כאן זה שלושה שבועות, לאחר שהייתי כבר שש פעמים קרוב להיפגש עם ה„גימל" (הכוונה לאשתו ושני בניו). השערתך על מקום הימצאם של אבא ושל פייגה וילדתה מתמיהה מאוד (כתבתי לאֶשר, כדי לנחמו, שייתכן כי לא נרצחו כלל). לפני שבוע היתה גם פה חתונה. ב' אלפים נסעו אל ברוניה. אין בכוחי לתאר את חוויותי האחרונות. השתדלו נא לנסוע לאיזה מקום שהוא, שלא תחלו במחלתה של ברוניה. מאת שמואל אין לי כל תשובה, אם כי שלחתי לו כסף פעמיים. כנראה נסע גם הוא אל ברוניה והילדים. אני נמצא כאן אצל גיסי, והנני מקווה להשיג עבודה בכפר; אז תיפתר בעיית האוכל ויהיו יותר סיכויים שחיים היקר יישאר אתי.

אחי ברוך כתב אלי מטלוסטה פעמיים: ביום 20 בדצמבר 1942 וביום 24 בינואר 1943. זו היתה הגלויה האחרונה שקבלתי ממנו. הוא כתב: „את הגלויה שלכם מיום 4 בינואר 1943 קיבלנו, ואנו שמחים שהנכם נמצאים בקו הבריאות. אנו משנים את הכתובת לא מרצוננו — הצרות שלנו הן המשנות אותה. עירנו חופשיה מאחינו, וגם בניו של הרש־לייב אינם עוד אצל הערלים (כלומר: אינם בחיים). מכולם נשאר רק ילד אחד, מנדלה, והוא נמצא אתי. הרש לייב עצמו גם הוא נסע. הנני להודיעכם, כי נולדה לנו בת למזל, היא כבר בת שלושה חודשים. לא פיללתי שאוכל עוד לכתוב לכם את הגלויה הזאת. ברוך השם על כך, יתן השי"ת לשמוע מכם טובות, וכי נוכל עוד לענות על מכתבכם".

מאת אֶשר שטרייט נתקבלו שתי גלויות מבוטשאַטש, מיום 25 בדצמבר 1942 ומיום 21 בינואר 1943. בגלויה האחרונה כתב: „תתארו לכם את שמחתי. בשובי מן הכפר (הנני עובד שם במיון שיירי אריגים) מצאתי את מכתבכם מיום 17 בדצמ־בר 1942. כל חיי תלויים עתה בכם, ודבריה של טוני (אחותו) „היה חזק" — חיזקו את רוחי. אינני יודע כמה זמן אשאר עוד עם חיים היקר, אך ברור לי שאתם תישארו אתו, ולו רק למען הנקמה. הייתי נוכח כאן בשתי חתונות, ורק במקרה לא הצטרפתי אליהן. מאבא, פייגה ושמואל אין כל ידיעה. אחינו אומרים, כי הישועה קרובה לבוא, מי יתן! אחיך ואשתו נמצ־אים עדיין בטלוסטה. הוא ארז כבר חפציו לנסוע אל ברוניה, אך באחרונה הניחו לכל אחינו לחזור מן המוות".

ביום 25 בינואר כתב אשר שוב מבוטשאַטש, הפעם לא בגרמנית אלא באוקראינית. הוא כתב: „הנני כותב אליכם מן הכפר, שבו אני עובד באיסוף עצים ישנים. בעיר האווירה דחוסה, ובכל רגע צפוי לי גורלה של ברוניה היקרה. אני משתדל כל כמה שאפשר להישאר מחוץ לעיר".

הגלויה האחרונה שנתקבלה ממנו היתה מיום 12 בפברואר 1943. הוא כתב: „קיבלתי את הגלויה שלכם מיום 12 בינואר 1943, ומזל מיוחד הוא שיכולתי לקבלה ולקרוא אותה. אנשי שלומנו אינם רשאים עוד לעבוד מחוץ לעיר, פרט לכמה אנשים נבחרים בעלי מספר „25", ודבר זה מבשר לי את הכליון, כי בעיר אין אפשרות לחיות אפילו שעה אחת. לפני שבוע נסעו מכאן ב' אלפים אל ברוניה, הדרך היתה אל בית־העלמין. מי יודע אם אוכל עוד לכתוב אליכם. יעזור לנו השם, שנוכל

להתראות. כאן ובלבוב נוצר אותו המצב כמו בהורודנקה. קשה מאוד להישאר עם חיים".

כפי שהודיע לי גיסי יהושע שטרייט, נפל אשר בקרב כ„פארטיזאן". גם מתוך איגרותיו ניכר אומץ רוחו של אדם, שמיאן להיכנע לגורלו. שנה וחצי לאחר שראה במות אשתו ושני ילדיו עוד קמה בו הרוח להילחם על חייו!

כעת, בשעת פירסומן של האיגרות האלה, שוב אין בהן כל חידוש. שיטות ההשמדה של הנאציזם ידועות ומפורסמות בעולם כולו, ביחוד לאחר משפט אייכמן. באירופה המערבית, שבה לא העזו להשתמש בשיטות ברוטאליות אלה, כגון קבורת אנשים בקבר שכרו במו ידיהם, שם ביצעו את מזימתם במסווה של „פלוגות־עבודה". והיהודים לא יכלו לשער, כי אנשים מסוגלים לבצע רציחות כאלה, והם הובלו כצאן לטבח. למרבה הצער, יהודי גיטו וארשה ראו את האמת מאוחר מדי...

מנדל גולדברגר

העיר לאחר החורבן

בשישה ביוני 1944 עבר כמין ברק בכל גופי, כששמעתי כי הורודנקה שוחררה על־ידי הצבא הסובייטי. בלי לשים לב לכך שנמצאנו רחוקים מהורודנקה, נענה המפקד שלי (הייתי חייל בצבא הסובייטי) בחמימות לבקשתי וישיחרר אותי לכמה ימים, שאוכל לבקר במולדתי הישנה. כבר ידענו בזמן ההוא, מה עשו הרוצחים הנאציים ביהודים, אבל בשעת נסיעתי הבי־תה הייתי מלא תקווה למצוא את מישהו לאחר החורבן הגדול.

מיד לאחר שהגעתי אל הפרוור, מצד ה„טוליקי", ראיתי תיכף את המציאות השחורה והמעציבה. ראיתי לפני רק בתים יהודיים שבורים והרוסים, שנשתיירו מהם השלדים בלבד. הבטתי אל כל עבר, אבל לא ראיתי פרצוף־פנים יהודי אחד. הרגשתי כי תקוותי נעלמות מרגע לרגע ונגוזות לחלוטין. אני הולך הלאה והלאה, ורואה כי בכל הרחובות לא נשאר בית יהודי אחד שלם.

הריני מגיע אל פרשת־הדרכים, מקום שדרך אחת מוליכה לקולומיה, השנייה לסניאטין והשלישית העירה. בקושי רב אני מכיר כאן את ביתו של יחזקאל גיטאר, סוחר־התבואה. הכל מסביב חרב ונחרב, מת וריק. הריני הולך הלאה ומגיע אל כיכר־השוק. גם כאן הכל שומם, כמו בבית־קברות ישן. אינני רואה פנים יהודיות ואינני שומע מלה יהודית. הנה בכיכר הזאת היה חי קיבוץ יהודי יפה כל־כך, ונשמעה יפה כל־כך הלשון היהודית של הורינו הבלתי־נשכחים, של אחים ואחיות. עכשיו הכל מת ודומם. היו היתה פעם עיר ונמחקה כולה. הריני מזועזע כולי מאסונה של העיר בכלל ושל מש־פחתי בפרט. רגלי מהלכות, אבל כמעט אינני יודע להיכן הן מהלכות.

והנה אני עומד לפני בית־הכנסת הגדול, פארה של העיר. נשאור נשארו ממנו רק הכתלים בלבד, בלי דלתות וחלונות. אני נכנס פנימה ועיני רואות בלויי־סחבות קרועים, מלוכלכים בדם שנתייבש. אני מפשפש ביניהם, אולי אמצא בהם איזה זכר, אבל לשווא עמלי. לא נשאר זכר מן החיים שאבדו ואינם. אני רואה לפני עיני את כל הקדושים, שמתו כאן ברעב ובעי־נויים, בבדידות ובמצוקה.

בלב דווי הריני עוזב את בית־הכנסת והולך אל המקום שבו נמצאו הצריפים. אבל גם כאן לא נשאר דבר מלבד חורבות, כמו לאחר דליקה גדולה.

עכשיו לא נותר לי עוד אלא דבר אחד — ללכת אל קברו של אבי. אבל גם הדבר הזה אינו קל. הרוצחים והשודדים לא נהגו כבוד אפילו במתים. הם חיללו את הקברים, שברו את המצבות, עקרו אותן ממקומן וריצפו בהן את המדרכות. הריני תועה בבית־הקברות ומחפש את מצבתו של אבי, ואני מרגיש שכוחותי כלים והולכים.

למזלי המצבה עומדת על מקומה, אחת מן המצבות הספו־רות שנשארו על מקומן. כאן אני מתייצב לבכות כל־צרכי ולשפוך את לבי המר. בשארית כוחי ובחשכות בעיניים אני עוזב את בית־הקברות וחוזר אל העיר.

והנה אני מגיע אל הבית עם שני העמודים, שבו היתה לפנים הסתדרותנו, המועדון של „התאחדות — פועלי־ציון". מכל ההסתדרויות היתה זאת החזקה והפעילה ביותר, עם מספר גדול של חברים פעילים, שהיו מרצים, מנהלים ויכוחים ומאפ־שרים לכל החברים והאוהדים להכיר את תורתה של ארץ־ישראל העובדת. ואני נזכר בחברי היקרים, כמו איצי שכטר, האחים ליסר ואחרים, שמתו מיתה טראגית כל־כך ואני לא אשוב עוד לראותם עד עולם.

ובעודי מתהלך כך בעיר ניגש אלי חייל רוסי ושואל אותי, את מי אני מחפש: אם אני מחפש יהודים, הרי אני יכול למצוא אותם בבית הלזה — והוא מרמז לי על ביתו של שמואל פרישלינג השען. נכנסתי ומצאתי שם כמה יהודים הורודנקאים. מהם נודע לי, כיצד עירנו נחרבה חורבן גמור.

בוכה ומלווה בבכייה עזבתי את העיר וחזרתי אל הרגימנט שלי.

אישים ודמויות

רבנים ודיינים

רבה האחרון של קהילת הורודנקה היה הרב ר׳ אלימלך אשכנזי ז״ל, אולם בדורנו עדיין חי היה זכרו של הרב הגאון ר׳ משה תאומים ז״ל, שקדם לרב אשכנזי, ושמו הוזכר לעתים קרובות בהערצה רבה. הרב ר׳ משה תאומים היה נצר למשפחת רבנים שהתייחסה על הרה״ג ר׳ צבי אשכנזי, הידוע בכינויו ״חכם צבי״. הרב ר׳ משה תאומים ישב על כס הרבנות בעירנו עד שנת תרמ״ח (1888), ואחרי פטירתו נבחר חתנו הרב אלימלך אשכנזי לרב ואב״ד. הוא נימנה על גדולי הרבנים בדורו, הבין לרוח הזמן והיה נוטה לציונות. הרב אשכנזי כיהן כרב בעירנו קרוב לשלושים שנה, ונפטר בימי מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע״ו (1916). (פרטים על אישיותם של הרב משה תאומים והרב אשכנזי כלולים בזכרונותיו של יעקב הלוי—שניצר על גדולי התורה בעירנו.)

עד לפטירתו של הרב אשכנזי ידוע היה הדיין ר׳ מנחם־מנדל שפירא כמשנה לרב אלימלך אשכנזי. הוא התיישב בעירנו בשנת 1903. לפני כן היה רב ביאגולניצה, שבה ישבו על כס הרבנות אבותיו ואבות אבותיו, כשישה דורות לפניו. אחרי פטירת הרב אשכנזי נחלקה העיר לשני מחנות. המחנה האחד תמך בדיין כמועמד ליורש כסאו של הרב, ואילו המחנה האחר תמך במועמדותו של ר׳ יחיאל רוזנברג, שהיה למדן מופלג ובעל זיכרון מופלא והיה ראוי לאותה איצטלא. המחלוקת על משרת הרבנות נמשכה שנים אחדות, עד שהוחלט בסופו של דבר לא למנות רב כלל; הדיין נשאר על משמרתו והוסיף לתארו הקודם דומ״צ (דיין ומורה־צדק) את התואר אב״ד (אב בית־דין); ואילו ר׳ יחיאל רוזנברג נתמנה מורה־הוראה במשכורת צנועה.

גם משפחת הרב אשכנזי המנוח היו לה תביעות בקשר ל״חזקה״ על כסא הרבנות; אחרי משא־ומתן ממושך נתמנה חתנו של הרב אשכנזי ר׳ אריה־לייבוש לאַם דיין ומו״צ שני בעיר, ונשאר על משמרתו עד ימי השואה, שבהם ניספה יחד עם קדושי עירנו.

אדמו״רים

לגבינו, בני הדור הזה, תקופתו של הרבי ר׳ שמואל־אבא האגר היא בגדר ״פריהיסטוריה״. אנו הכרנו רק את אחיו הצעיר ר׳ מיכלי׳ האַגר, שישב בעירנו מראשית המאה הזאת ועזב אותה בשנת 1914, כשפרצה מלחמת־העולם הראשונה, ולא חזר עוד אליה. זוכרים אנו את ״חצר״ הרבי, את הבית הגדול שהיה כעין וילה, ולצידו חצר רחבת־ידיים, ששימשה לכינוס החסידים בימי חג ומועד, כשבית־הכנסת היה צר מהכיל את הבאים. כמה שנים לפני מלחמת העולם הוחל בהקמת בית־כנסת גדול של שתי קומות, אך הספיקו להקים את השלד בלבד. אחרי המלחמה נמכרה החצר כולה למאיר פרישלינג, והורודנקה חדלה להיות עיר של אדמו״רים.

הרבי התייחס על שושלת הרביים מוויזשניצה והיה אחיהם של האדמו״רים מוויזשניץ וזאלשטשיקי ושל האדמו״ר מאוטיניה, שהיה גם חותנו. היו לו שתי בנות וכן אחד, ר׳ ברוכל. אחרי המלחמה התיישב הרבי בטשרנוביץ, ושם נעשה בנו ר׳ ברוכל אחד ממנהיגי ״המזרחי״ בבוקובינה. בשנות השואה הוגלה ר׳ ברוכל לטראנסדנייסטריה ושם ניספה עם משפחתו.

מאנשי חצרו של הרבי היו ידועים בעיר הגבאים ר׳ פינחס ור׳ משה־מנדל והחזן ר׳ זלמן. משמשו של הרבי, לוּביש, נמוך קומה ובעל זקן צהבהב, היה אף הוא דמות ידועה בקרב הציבור בעיר.

פרנסים וראשי־הקהל

בדרך כלל, פרט למקרים בודדים, היתה ראשות הקהל נתונה בידי אנשי־מעשה, שנהנו מאמונם של שלטונות המדינה, ולא בידי אנשים מקרב החוגים החרדים. ראשי־הקהל בדור האחרון היו משה פינלש, יוסף בּאַזנר, וואַלוול זיידמן, שלמה קראַמר, ברל שפירר, שלמה שטרייט ואחרים.

משה פינלש עמד בראש הקהילה אחרי הבחירות הראשונות, שהתקיימו בשנת 1891 לפי התקנון האחיד לכל הקהילות באוסטריה. תקופת כהונתו נמשכה עד שנת 1900. אחרי הבחירות בשנת 1900 הועמד בראש הקהילה יוסף בּאַזנר. הוא היה בעל האחוזה בכפר פוטוטשיסקה, אך היה כפי הנראה מעורב בחיי העיר במידה כזאת, שיכול היה לנהל את ענייני הקהילה. היה אדם משכיל, ומכל מקום לא נימנה על חוגי החרדים.

אחרי תום כהונתו של באַזנר עבר השלטון למשך שנים אחדות לחוגים החרדים. באותן השנים עמדו בראש הקהילה יהודים כוואַלוול זיידמן ושלמה קראַמר, שנימנו על הקיצוניים שבין החרדים. שניהם היו מעשירי העיר ונכבדיה ומגדולי הלמדנים בעיר, ושמרו מכל משמר לבל תחדור להנהלת הקהילה השפעתם של המשכילים והציונים, שמספרם גדל משנה לשנה. בערך בשנת 1910 התקיימו בחירות חדשות, ואז הצליחו הציונים, בציורף אירגונים של בעלי־מלאכה, לסייע לבחירתם של מועמדים מתקדמים במספר ניכר ולהעלות למשרת ראש־הקהל אדם בעל דעות מתקדמות, ברל שפירר.

ברל שפירר נימנה בבחרותו על חבורת המשכילים מתלמידי חיים־לייב האלפרן. לאחר נישואיו הצליח מאוד בעסקיו, ועבר לעסקי באנק בקנה־מידה לא־גדול. הוא עמד בראש הקהילה כמה שנים לפני מלחמת־העולם הראשונה

והמשיך בכהונתו גם אחרי המלחמה. הוא לא נימנה על הציונים המאורגנים, אך היה מאוהדי התנועה הציונית, ובימי השיגו הציונים השפעה ניכרת על ענייני הקהילה. אף־על־פי כן לא היסס למנוע את תמיכתו מן ההצעות שהוצעו לטובת הקרנות הציוניות, כדי לזכות על־ידי כך באהדתם של מתנגדי הציונים (בשנת 1930).

בשנת 1918, עם שובם של ראשוני הפליטים ממקומות פיזוריהם בגלילות המערב של המונרכיה האוסטרית, נטל ר' שלמה שטרייט את היוזמה למלא את תפקידי ראש־הקהל בתקופת הביניים הקשה, עד שחזרו מרבית התושבים למקום מגוריהם ואפשר היה לכונן שוב את מועצת הקהילה הנבחרת מלפני מלחמת העולם. ר' שלמה שטרייט היה מגדולי הלמדנים בעיר וסוחר מכובד, ומעמדו זה נתן לו את הסמכות למפעל הקשה של אירגון חיי הקהילה בתקופת המעבר מתנאי שעת־חירום לתנאים נורמליים.

כלי־קודש: שוחטים וחזנים, שמשים ואנשי חברה־קדישא

ארבעה שוחטים היו בעירנו בדור האחרון: לייבלה שוחט, מרדכי שוחט, יידל שוחט ויהושע־הירש שוחט. אין צריך לומר, שכולם היו יראים ושלימים, יודעי־תורה ומושלמים בכל המעלות. ר' יידל שוחט היה נוסף לכל אלה בעל־תפילה טוב, והגדיל ממנו לעשות ר' יהושע־הירש, שהיה מתפלל בליווי מקהלת ילדים וידע לקרוא תווים, ואף לרשום בתווים ניגונים ששמע.

כנהוג וכמקובל, היו בעיר כמה חזנים, כל בית־כנסת היה לו חזן משלו. אך החזן הרשמי, חזן־העיר וחזן בית־הכנסת הגדול, היה יוסי חזן — יוסי שפירא. נוסף לתפקידו כחזן, שלא הבטיח לו כנראה פרנסה מלאה, היה לו גם בית־בד קטן לעצירת שמן — „אוליניצה" בלשון המקום. הוא ידע לעבד יצירות של חזנים מפורסמים ולשוות להן חן יהודי מסורתי, בלי לדעת תווים אירגן מקהלה שמנתה כארבעים איש וניצח עליה. אחרי מלחמת־העולם הראשונה היגר לארצות־הברית ושימש שם חזן באחד מבתי הכנסת.

המישנה לחזן־העיר היה שלמה חיים, שתארו הרשמי היה „אונטער־חזן". גם הוא נזקק למקור־פרנסה נוסף, וזה נמצא לו במאפייה שקיימה אשתו, ה„שלמה־חיימקה"; היא התמחתה באפיית כיכרות לחם קטנות מקמח־חיטים, שנטחנו טחינה אחת יחד עם הסובין (ראָזעווע מעל).

בעל־תפילה ידוע בעיר היה ר' שימשלה מילניצער, שהיה מלמד־תינוקות מפאת אומנותו. יהודי צנום וחלוש, היה בעל קול ערב, וריתק את שומעיו במתיקות תפילתו. היה בעל שמיעה נדירה וזיכרון מוסיקלי מופלא, וכך ליקט וסיגל לעצמו הרבה ניגונים, שקלט בביקוריו בחצרות האדמו"רים שבסביבה.

כבעלי־תפילה ו„יודעי נגן" נודעו גם שני האחים יענקל ומוטיה פילפל. משפחת פילפל מוצאה היה מרוסיה, ובבואה לאוסטריה שינתה את שמה — בעצת הרבי — לשם עברי. פילפל. שניהם היו בעלי מזג עליז ומקורבים לאמנות היהודית העממית, כמומחים במישחקי־פורים ובהצגות „מכירת־יוסף". (יענקל פילפל נימנה כל ימיו על חברי ה„חברה־קדישא", ובידיו הופקד פינקס בית־הקברות).

מיכל וואַווּעס (איוואַניר) יותר משהיה חזן היה בעל תפילה בעל שיעור קומה, בעל קול ערב ומסתלסל וחוש מפותח לנגינה. אף הוא מוצאו היה מרוסיה, והצטיין בחכמת־חיים ואהבת־חיים, אך ההצלחה היתה ממנו והלאה. הוא נאלץ לעסוק בכל מיני פרנסות כדי להשתכר למחייתו, וכולן יחד לא סיפקו לו די מחסורו.

כבעל־תפילה מעולה היה ידוע מוֹטיה סוכאָר, אברך־משי שהצטיין במזגו הטוב ובנועם הליכותיו. פרנסתו היתה על חנות למכר עורות בכיכר השוק, אך מנהלת העסק היתה בדרך כלל אשתו, והוא עצמו הקדיש רוב זמנו ללימוד ב„קלויז".

יהודי חרד ובעל־תפילה מעולה היה גם אייזיק מלצר, שהיה נגר במקצועו. הוא הקדיש הרבה מזמנו לעזרה לחולים במסגרת האגודות „יד־חרוצים" ו„ביקור חולים", ובכלל הצטיין כאיש טוב ומיטיב. היה שליח־ציבור של העמלים, ואתם יחד ניספה באקציה הראשונה.

כבעלי־תפילה ידועים היו גם זיידה אופנברגר ודודיה לאזר, שניהם בני הדור החדש, שהיו מקצרים בזקנם ובלבושם. זיידה אופנברגר נימנה בצעירותו בין משורריו של גדול החזנים בדורו זלמן קוואַרטין, והיה נוהג לחזור על הרבה מתפילותיו וניגוניו של רבו.

*

שני השמשים הידועים בעיר היו דודיה „זעלנער" ודויד־זרח. דודיה „זעלנער" היה חייל בנעוריו ותוך כדי שירותו רכש לו כמה אותות־הצטיינות, שהיה עונד אותם בכל הזדמנות רשמית חגיגית. בדפיקות פטישו היה מעורר את הבריות משנתם וקוראם לקום לעבודת הבורא. דויד־זרח היה השמש הרשמי של בית־הכנסת הגדול וגובה מיסי־הקהילה, והיה מחזר לשם־כך על פתחי התושבים כשפינקסו תחת בית שחיו. פינקסו של דויד־זרח יצאו לו מוניטין בעיר.

דמות ידועה בעיר היה השמש הזקן, שהיה ידוע בכינויו „בונדזיער". כל יום שישי בשבת היה סובב בכל קצות העיר לבדוק את העירובין, כשהוא מצויד במוט ארוך ופקעת חוטים, לתיקון העירובין שנקרעו. זקן מופלג היה, ובבית־הקברות המתינה לו חלקת ה„קרקע" שרכש בחייו, עם מצבה מוכנה מראש ועליה כתובת, ורק תאריך הפטירה היה חסר בה כדי להשלימה.

שמש בית־הכנסת הגדול ושני ה„פלושן" היה בשנים האחרונות אהרן פאַלגר, שהיה מוזמן לכל החתונות בעיר והיה מומחה על „דרשה־געשאַנק". נוהג היה להפליג בשבחו של כל חפץ שנתרם ולהעריכו בסכום העולה עשרות מונים על שוויו האמיתי, ולהגדיל על־ידי כך את עליצותם של המסובים.

אנשי ה„חברה־קדישא" היו ברובם הגדול בעלי־מלאכה או חנוונים זעירים, שהתנדבו לעבודת הקודש של גמילת חסד של אמת. הידועים ביניהם היו: יענקל פילפל, ברוך־לייב גריידינגר, אשר פעטנר, פישל וואַסר, יהושע צומר (יהושע בלומה־רחלס) וישראל מאיר צומר. ישראל־מאיר צומר היה

בין המועמדים לתלייה בשנת 1915, העשירי בתור. לאחר שניתלו תשעת היהודים הראשונים הגיע מפקד רוסי, שכל ה„פעולה" לא ישרה בעיניו, ציווה לשחרר את הנשארים בחיים ואף הענישׂ את האחראים לתליית האנשים החפים מפשע. החבל הורד ממש מצווארו של ישראל־מאיר, ומאז היה עורך לעצמו „ארצייט" בכל שנה, ביום שבו ניצל מן התלייה. בראשית ימי השואה גילה ישראל־מאיר צומר חוש נדיר של ראיית הנולד. כשבאו הנאצים להטרידו מדירתו, אמר: אם כך הם מתחילים — רע ומר יהיה סופנו. והוא עלה אל עליית־הגג ואיבד עצמו לדעת בתלייה.

האיש שעסק בהבאתם לקבורה של נפטרי העיר, שהיה קברן במשך שנים רבות, היה אברהם „ליאָפע" (פרישלינג). עוזרו היה מטות־לוי וייצמן, אחיו של אלי וייצמן. בשנים האחרונות היו הקברנים נחמיה רייס ומיכלה מורגנבסר.

למדנים

גדול הלמדנים בדור הקודם. שזכרו לא מש גם מקרב הדור שלנו. היה ר' משולם ואַגנר, שהיה בעל מוח חריף ובקיאות עצומה, ובעל סמיכות לרבנות. את שלשלת הלמדנים בעיר המשיך נכדו של ר' משולם ואגנר — ר' חיים שניצר. חתנו של הרב ר' אלימלך אשכנזי. אף הוא, כסבו, היה בעל סמיכות לרבנות, ויחד עם אחיו שמחה־לה היה בעל חנות גדולה לסחורות ברזל ומכונות חקלאיות, שהבטיחה פרנסה בשפע לכל המשפחה, וכך יכול היה ר' חיים להקדיש רוב עיתותיו לתורה.

היו בעיר עוד כמה למדנים, שלמדו תורה לשמה והיי בקיאים בש"ס ופוסקים, אך לידי סמיכות להוראה לא הגיעו, ואולי אף לא שאפו לכך. מהם נמנה רק אחדים.

על הלמדנים המובהקים נימנה ר' שלמה שטרייט, שהיה ראש חברת „תלמוד־תורה" ואליו היו מביאים מלמדי־גמרא את תלמידיהם „זיך פאַרהערן", היינו להיבחן ולשמוע חוות־דעתו על מידת התקדמותם בלימודיהם. גם וואָלוול זיידמן נימנה על הלמדנים, והיה נוסף לכך מעשירי העיר ונכבדיה. כן נימנה על הלמדנים ר' לייב'לה קורן, שהיה בעל חנות לסחורות ברזל ונחשב אף הוא יהודי אמיד. אך היו גם כמה למדנים שקיימו את התורה מעוני, שחיו בצימצום רב, ואף־על־פי כן לא הניחו לדאגות הפרנסה להסיח את דעתם מלי־מודם. כאלה היו נחום שפונד וואָווע קימל.

נחום שפונד היה בנו של נתן שפונד. הוא היה ממתפללי בית־המדרש, שבו התפללו הרב ר' אלימלך אשכנזי וחתנו ר' חיים שניצר, וכך מצא לו תמיד הזדמנות להיכנס בוויכוח עם ר' חיים שניצר בענייני תורה והלכה.

וואָווע קימל היה בעל חנות מכולת זעירה, שנמצאה סמוך לביתו של ד"ר קאנאַפאַס. בעיקר היה ידוע בעיר כמוכר דבש טהור, ללא כל חשש של תערובת זרה. כן אפשר היה להשיג אצלו דונג לנרות ונרות של דונג. היה יהודי צנוע ומטופל בילדים, והיה מוחזק כאחד הלמדנים בעיר.

עוד למדן שראוי להזכיר את שמו היה זליג אַלרהאַנד. הוא היה רווק זקן, חזון לא נפרץ ברחוב היהודי, והיה למדן ובעל מוח חריף. בימי הפלישה הרוסית השנייה היה בתוך קבוצת היהודים שנתפסו מתוך עלילת שוא והואשמו בריגול לטובת אוסטריה. מבין אנשי הקבוצה הזאת הועלו לגרדום וניתלו ברחובה של הורודנקה תשעה אנשים, וביניהם גם זליג אַלרהאַנד הי"ד.

מלמדים

עד מלחמת־העולם הראשונה היה חינוך הדור הצעיר מושתת בראש וראשונה על אושיות הדת והמסורת; ואילו הביקור בבית־הספר הכללי, שהיה בדור האחרון ביקור־חובה, נחשב רק כעין תוספת לחינוך העיקרי, המסורתי. מגיל חמש, ולפעמים אפילו מגיל ארבע ושלוש, נשלח הילד אל ה„חדר", ללמוד שם את ראשית הקריאה העברית, „להתחיל חומש" ולהמשיך בלימוד גמרא, אם עמדו לו כשרונותיו להגיע לכך. מערכת החינוך המסורתי התבססה איפוא על מלמדי דרדקי, מלמדים שלימדו חומש ו„פסוק" (נ"ך — נביאים וכתובים) ומלמדי גמרא.

אחד הידועים בעיר בין מלמדי הדרדקי היה מנשה מלמד (שם משפחתו היה הורן). אצלו למדו טר"ף והגיעו עד לחומש. היה מלמד מצליח והיו לו תלמידים הרבה. מלמדים אחרים מסוגו היו מנדלי „חנפיה" וה„אוּברטיינר מלמד", ששם משפחתו היה שפיגלר. מנדלה חנפיה היה מלמד דרדקי טיפוסי, ואפילו העז המסורתית נמצאה אצלו והשלימה את מראה ה„חדר" שלו.

המלמדים שהורו מלימודי החומש ומעלה, ומהם אף לראשית הוראת הגמרא הגיעו, היו רבים ושונים ונבדלו איש מרעהו בטיבם ובמעלתם. הידועים ביניהם היו: אברהמלה מלמד, מרדכי „פופיק", יונה מלמד (ליבמן) ויהודה „בשזור" (טאובר)

יהודה „בזשור" היה ידוע כמלמד טוב מן הדור הישן, אך גם כמלמד קפדן, הזורק מרה בתלמידים ומכניעם לרצוני במקל וברצועה. יונה ליבמן היה מושפע במקצת מרוח הזמן החדש והנהיג ב„חדר" שלו הפסקות בין שיעור לשיעור וסידורים אחרים ברוח הזמן. אך המתקדם בין כולם היה נטע כ"ץ. גם אצלו למדו חומש עם רש"י ונ"ך לפי הפירושים המסורתיים ובתרגום ליידיש, אולם עם זה למדו גם דקדוק ועברית.

הוותיק והגדול בין מלמדי הגמרא היה ר' קלמן־שמואל. הוא היה למדן מופלג, ואצלו למדו לא גמרא סתם אלא גמרא עם תוספות. בחירי הלומדים בעיר, שהמשיכו ולמדו בעצמם, היו תלמידיו. היתה אצלו מעין מתיבתא בזעיר אנפין או, כפי שמתבטא ד"ר הירש בלוטאל, מעין קורס אוניברסיטאי לתלמוד.

מורים

מורי בית־הספר הכללי לנערי ישראל מיסודו של הבארון הירש לא התערבו, בדרך כלל, בציבור היהודי בעיר וגם לא התקשרו לעיר כתושבי קבע. אך היו גם אחדים יוצאים מכלל זה. המורה זיינוול ויזלברג, שאר־בשרו של אלתר ויזלברג, היה המורה ללימודי הדת והתורה בבית־הספר הזה. תוכנית הלימודים היתה מצומצמת למדי, אולם הוא עצמו התנהג כיהודי בין יהודים, היה מגדל את זקנו והתפלל כל שבת במניין הציוני. בדומה לו התערה בעיר גם המורה אלפרד

נורד, שנשא אשה מבנות המקום ונשאר תושב העיר עד ימי השואה. אחרי סגירת בית־הספר של הבארון הירש נשאר בעיר כמורה פרטי, ואחר־כך כמורה לדת ישראל בבית־הספר הכללי, במקום המורה דראָטלר, שמת במגיפה בימי מלחמת־העולם. מלבד דראָטלר היה רק עוד מורה אחד מבני ישראל בבית־הספר הכללי, המורה ציפרפלאָס.

*

פרשה מיוחדת ומפוארת היא פרשת מורי בית־הספר העברי. בתקופה שלפני מלחמת־העולם הראשונה התקשרו לעיר לתקופה ארוכה המורה יהודה גולדשטיין והמורה יליד הורודנקה ישעיה איציק בקר. מראשית פעולתו כמורה בעירנו הצטיין בקר בכשרונותיו הפדגוגיים ובקסם אישי רב. הוא הוסיף לפעול כמורה לעברית בקארלסבאד אשר בטשכיה, שבה נשאר בגמר המלחמה. בין תלמידיו בתקופה זו נימנו רבים מחשובי התנועה הציונית ומנהיגיה, והוא עצמו נימנה על העסקנים הציוניים בעיר זו. לאחר כיבוש טשכוסלובקיה על־ידי הנאצים הצליח להימלט ממש ברגע האחרון לפני פרוץ המלחמה בשנת 1939, והגיע לתל־אביב. למרבה הצער לא האריך ימים בארץ; הוא נפטר בתל־אביב בשנת 1944.

בתקופה שלאחר מלחמת־העולם הראשונה התחלפו לעתים קרובות מורי בית־הספר העברי, ורק אחד נשאר נאמן לו בכל הזמנים עד לתקופת השואה — המורה בנימין קורן. מפעם לפעם איתרע מזלו, והוא נדחק מעמדו כמורה ראשי של בית־הספר, אולם הוא החזיק מעמד בעיר, ובה גידל את בניו ובה הגיע בנו בכורו טוביה קורן הי"ד לפעילות ציונית וציבורית. בעיר זו גם מצאה את מותה כל המשפחה, בין שאר קדושי הורודנקה.

המורה העברי השני, שכרת ברית־דמים עם העיר וניספה בה בימי השואה, הוא המורה והמשורר יצחק ברגר הי"ד. בימיו הגיע בית־הספר לשיגשוג רב. הוא עורר בלב תלמידיו את הרצון לבטא את מחשבותיהם ורגשותיהם בעברית, בשירה ובפרוזה, ודפים מעטים, עדות לפעילות זו, הגיעו לידינו בצורת חוברת מודפסת מיצירות תלמידי בית־הספר, וכן עלונים מעטים מן העיתון לבעיות החינוך העברי, שהוצא על־ידי ברגר בעברית וביידיש. רעייתו ריבה ברגר ניצלה מציפורני הכלייה, והיא נמצאת באחת הארצות שמעבר לים.

*

בית־הספר היידישאי היה למעשה המוסד החינוכי הציוני ביותר בעיר. הוא נוסד בשנים שלאחר מלחמת־העולם הראשונה, אך בתקופת קיומו הקצרה נעשה מוסד חשוב, שרישומו ניכר בחיי העיר. מוריו הראשונים היו עסקני ה„בונד" בעירנו, אייזיק פינק, יוסף כץ ואָשר שטרייט, שנחלצו לעבודת הקודש — להפצת תרבות יידיש בין המוני העם. בתקופה האחרונה הורו בבית־הספר הזה המורים וייסברג וביום, שנשלחו להוראה על־ידי מרכז ציש"א בוורשה ושתי מורות מבנות המקום, אֶטל כתבן וקרייניצי שטיינר, שהיו תלמידות בית־הספר הזה בתקופה הראשונה לקיומו ונשלחו על־ידי הנהלת בית־הספר והנהגת ה„בונד" להשתלמות בסמינאר היידישאי בווילנה. בין המורים האחרונים נזכר גם יהודה־הירש סובל, מראשוני ה„בונד" ומייסדי בית־הספר היידישאי בעירנו.

„משכילים" ועסקני־ציבור

הצירוף הזה של „משכילים" ועסקני־ציבור אינו מקרי כלל. תנועת ההשכלה היתה מיפנה בחיי העם, וכשם ששינתה את דרך־המחשבה המסורתי, כך שינתה גם את הגישה לבעיות הציבור. משום כך טבעי הדבר, שעסקני הציבור בדור האחרון באו בעיקר מתוך שכבת המשכילים הראשונים, וקשה מאוד, כמעט בלתי אפשרי, להבדיל ולהפריד ביניהם.

המשכיל הראשון בהורודנקה, שהעז ראשון להביע את דעותיו החופשיות, המנוגדות לדעות רוב הציבור, היה חיים־לייב האַלפרן, שחי ופעל בעירנו בסוף המאה התשע־עשרה. סביבו התלקטה החבורה הראשונה של משכילים, שראו בו את מורם ורבם, את מנהיגם הרוחני. מעט מאוד ידוע לנו, בני הדור הזה, על חייו ופועלו של ראשון המשכילים בעירנו. ידוע רק שהיה מתפרנס בדוחק ממתן שיעורים בתנ"ך ובשפת אשכנז. חוגי החסידים והחרדים שטמוהו ורדפוהו, עד שעזב את העיר והשתקע בכפר רודולפסדורף, שתושביו היו „שוואָבים" (גרמנים), ושם פתח חנות לפרנסת בני ביתו. הוא מת בגיל צעיר. לפני מותו הובא להורודנקה, הואיל ורצה למות בין יהודים, ושם מת ונקבר. בעיר התהלכו סיפורים שונים על הערותיו ואימרותיו השנונות, שהשמיע בהזדמנויות שונות. הוא הוציא ספר מפרי עטו ברוח הזמן ההוא, אולם על כך אין בידינו שום נתונים ברורים.

על זקני המשכילים בעיר בראשית המאה הנוכחית נימנה ר' אלתר ויולברג. הוא היה בעל השכלה רחבה, מצניע לכת, התנהג כל ימיו כיהודי חרד ונמנע מלהבליט את דעותיו החופשיות, אם אמנם היו לו כאלה. היה יהודי לאומי וציוני מסור, ממייסדי האגודה „בני־ציון" ויושב־ראש האגודה במשך שנים רבות. הוא היה בין הראשונים שהניח לשני בניו לרכוש השכלה גבוהה ולגמור חוק לימודיהם כמהנדסים.

ידידו וחברו לתנועה, הצעיר ממנו במקצת, היה ר' שמואל־יצחק לינדנברג. בצעירותו היה מידידיו הקרובים של חיים־לייב האלפרן, אולם הדבר לא השפיע על מנהגו בחיי יום־יום, שנשאר נאמן לצורות החיים המסורתיים. היה בעל כישרון לציור ועסק בין השאר בציור שלטים. בכלל נתנסה בימי חייו בעיסוקים שונים ומשונים, ונתייחד לו בעיר הכינוי „דער טויזנט־קינסטלער", על שום כשרונו לכל מלאכת כפיים. היה בין חבריה ועסקניה הוותיקים והמכובדים של האגודה „בני־ציון" ומן המתפללים הקבועים במניין הציוני. בשנת 1910 נבחר כחבר מועצת הקהילה, כאחד מנציגי הציונים, והתמיד בתפקיד זה שנים רבות. במסגרת הפעולה הציונית נתייחד לו תפקיד נכבד בין הנושאים בעול הדאגה לקיומו של בית־הספר העברי, שהיה בין מייסדיו בשנת 1907. לבניו נתן חינוך עברי שלם ומלא, וביתו היה אחד הבתים המעטים בעיר ששלטה בהם הרוח העברית. בשנת 1926 עלה לארץ בעקבות בנו ובתו, וגם כאן היה חי מיגיע כפיו כמעט עד ימיו האחרונים. הוא נפטר בתל־אביב בשיבה טובה (בגיל 89), לאחר שזכה לראות בהקמת המדינה.

חברו ובן־גילו של ש. י. לינדנברג היה הירש בירנבוים. שניהם נימנו על בני חוגו של חיים־לייב האלפרן ושניהם השתתפו בפעולה הציונית. הוא היה אחד האישים הבולטים

בעיר בהגיונו המיוחד ובגישתו המיוחדת לרבות מבעיות החיים, וביחוד באהבת־הטבע, שהיתה טבועה בו ולה הטיף בכל הזדמנות. אחד הגילויים של אהבתו לטבע היתה דביקותו בשיטות־ריפוי טבעיות, שהתמחה בהן והמליץ עליהן בפני כל מכריו וידידיו. בתקופת השואה היה בהורודנקה וניספה עם כל בני העיר.

אחד הנאמנים והמסורים ביותר לרעיון הציוני ולשפה העברית היה צבי פרמינגר. היה צעיר בעשר שנים או יותר מחבריה הוותיקים של האגודה הציונית, אולם עלה על כולם בגישתו הרציונית והעקבית לשאלה של תחיית השפה העברית. בכמה מקומות בספר הזה סופר על נסיונו הנועז להשליט בביתו את השפה העברית כשפת הדיבור, ועל נסיונו הנועז לא פחות לצייד בכתובת עברית את משחת הנעליים שייצר, שזכתה משום כך לכינוי „ציוניסטישער גלאָבין" (עשרה אחר־זים מרווחי בית־החרושת הוקדשו לקרן הקיימת). עם זה היה מן האברכים הנלבבים בין חברי האגודה ומתפללי המניין הציוני, איש־שיחה ובעל הומור רב, שנהנה מחיבתם ואהדתם של כל יודעיו. בימי המלחמה הראשונה נמלט לווינה, ושם נשאר עד עלותו לארץ. בשנת 1925 ביקר בארץ וניסה למצוא בה אחיזה כמורה לקצרנות עברית, לפי שיטה שהמציא, אך לא הצליח בכך וחזר לווינה. בשנותיו האחרונות חי בחיפה ושם נפטר בשנת 1957.

התקופה שלאחר מלחמת־העולם הראשונה והצהרת באל־פור היתה תקופת פעילותו של צבי ישכר ז"ל, כמנהיג ציוני וכעסקן בכל שטחי החיים הציבוריים בעירנו. הוא נולד בהורו־דנקה בשנת 1886. בגיל צעיר הצטרף לאגודה הציונית „בני ציון" והיה אחד הפעילים ביותר בתוכה. בשנת 1912 השתתף בייסודה של אגודת הציונים הצעירים „צעירי ציון", אולם המלחמה שפרצה בשנת 1914 שמה קץ לפעילותה של האגודה הזאת. בשנים שלאחר מלחמת־העולם הועמד צבי ישכר במרכז הפעולה הציונית בעיר ושימש חליפות יושב־ראש האגודה „בני ציון" או סגנה, עד יום עלותו לארץ עם משפחתו בשנת 1936. בשנים האחרונות לפני עלייתו פעל רבות בשטחים שונים של הפעילות הציבורית בעיר. ביחוד הגדיל לעשות באירגון החטיבה המיוחדת של „ציונים בעלי מקצוע", שבה התארגנו רבים מבעלי־המלאכה, שהיו נתונים לפני־כן להשפעת ה„בונד". בשנת 1957 ביקר בארצות־הברית לפי הזמנת אחיותיו וגיסו, ובהזדמנות זו הוטל עליו לפעול למען הגשמת התוכנית להוצאת ספר הזיכרון. כשנה לפני מותו הספיק עוד לתרום את חלקו לספר הזיכרון בצורת זכרונות על בית־הספר של הבארון הירש, על ועד הקהילה ועל כמה מוסדות אחרים בעיר. הוא נפטר בשנת 1959, וקברו נכרה ליד קבר רעייתו בבית העלמין בהרצליה.

על עסקניה הוותיקים של האגודה „בני־ציון" נימנו כמה מבני העיר, שהצטרפו לאגודה עוד לפני מלחמת־העולם הרא־שונה, ואחדים מהם הוסיפו להיות פעילים גם אחרי המלחמה. מהם נמנה רק אחדים: מיכאל ניימן ואבא קאלמוס (שניהם מתו בצעירותם בימי מלחמת־העולם הראשונה), לייב קאמיל, האחים הלל ובייניש קוך, ובן־ציון אייזמן.

לייב קאמיל היה פעיל בעיקר בוועדות של קרן היסוד והקרן הקיימת כמרכז הכספים של הוועדות האלה. בכלל היה מקובל כאיש־אמון, שבידו הופקדו כספי־ציבור מסוגים שונים. בייניש קוך עמד במרכז הפעילות הציונית בעיר, ואחרי עלייתו של צבי ישכר מילא את מקומו באגודה הציונית. בעזבונו של צבי ישכר נשארו כמה וכמה מכתבים מבייניש קוך, שבהם תיאר בפרטי־פרטים את כל מה שהתרחש באגודה הציונית ובוועד בית־הספר העברי.

בן־ציון אייזמן הצטרף לאגודה „בני־ציון" בגיל צעיר, עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה. בשנת 1912, לאחר נישואיו עם ציופה שרצר, התיישב בלבוב, אולם חזר להורודנקה בתום מלחמת־העולם והוסיף לגור בה עד ימי השואה. במשך תקופה ארוכה היה חבר ועד בית־הספר העברי, וכשנתיים היה גם ראש הוועד. במסגרת פעולתו באגודה הציונית נשא בתפקיד סגן יושב־ראש האגודה והיה גם אחד מנציגי הציונים בוועד הקהילה. בשנות השלושים השתתף, יחד עם ד"ר מנש, בייסוד הבנק הקואופרטיבי לאשראי. באוגוסט שנת 1942, עם חיסול הגיטו בהורודנקה, הוגלה בן־ציון אייזמן, יחד עם שרידי הגיטו, אל הגיטו בקולומיה, ובו שהה זמן קצר ביותר, עד שנלקח באחת האקציות אל מחנה־ההשמדה בלזץ.

ציופה (צפורה) אייזמן, בת הרשל שרצר ורעיתו של בן־ציון, היתה גם היא עסקנית מנעוריה, בעיקר בשטח החינוך העברי. עם היווסד בית־הספר הראשון בעיר, בשנת 1907, היתה היא הגננת הראשונה, וחינכה את הפעוטות לדיבור עברי עוד לפני הגיעם אל בית־הספר העברי. בתקופה שלאחר מלחמת־העולם נרתמה בעול הדאגה לקיומו של בית־הספר העברי יחד עם יעקב פראָשל ואחרים, ואף התנדבה לשמש מורה בבית־הספר שלא על מנת לקבל פרס. בתקופה יותר מאוחרת, בערך בשנת 1932, נחלצה צפורה אייזמן לקידום החינוך המקצועי בין בנות הורודנקה, ויסדה יחד עם קבוצת עסקניות בית־ספר לגזירה ותפירה. בית־הספר הועמד תחת פיקוחה וחסותה של הגברת צצילי קלאפטן מלבוב, העסקנית רבת־המעש בשטח החינוך המקצועי, ויצאו לו מוניטין כבית־ספר מעולה.

צפורה אייזמן היתה בין 2500 היהודים שנורו באקציה הראשונה בסאָמאקוביץ, אך בדרך נס לא נפגעה והצליחה להיחלץ מן הבור ולחזור להורודנקה (כמוה נחלצו מבור ההריגה עוד ארבע נשים). אחרי חיסול הגיטו בהורודנקה היתה בקולומיה יחד עם בעלה, אך נמלטה ללבוב ועבדה עבודת־כפייה במחנה יאנוֹבסקה. עם חיסולו הטראגי של המח־נה בנובמבר 1943 ניספו כל עובדי המחנה, וביניהם גם צפורה אייזמן.

*

מן הראוי להעלות כאן גם את זכרם של שלושה מבני עירנו, שעלו לארץ כאנשי המעמד הבינוני במגמה להתערות בה. שניים מהם, יעקב ראָט ונטע שכטר, לא הצליחו במשימתם וחזרו להורודנקה, ושם ניספו עם כל בני העיר. השלישי, יעקב פראָשל, הצליח להתערות בארץ, אך לא זכה בה לאריכות ימים.

יעקב פראָשל הגיע להורודנקה בערך בשנת 1922 כחתנו של יידל אקרלינג, וכל שנות שבתו בעירנו עד עלותו לארץ־

ישראל השתתף עמנו בכל שטחי הפעולה הציונית והעברית.

יעקב ראַט ונטע שכטר עלו לארץ בערך בשנת 1926 והקימו בקרבת פתח־תקוה בית־חרושת ללבנים שרופות, שבו השקיעו את מרבית רכושם. מסיבות שונות לא הצליח בית־החרושת להתבסס, והם נאלצו לעזוב את הארץ לאחר שהפסידו את כל הכספים שהשקיעו בו.

✶

נזכיר כאן בקצרה שניים מבני עירנו, שפעלו כעסקנים על במות שונות ומרוחקות של ההיסטוריה היהודית, ושניהם סיימו חייהם בארוח טראגי: יעקב אַדלשטיין, ממנהיגי יהדות טשכוסלובקיה, שניספה עם משפחתו באושביץ; ודב כהן, ממפקדי אצ"ל, שנפל בארץ ישראל בפעולה לפריצת כלא עכו. (תיאור מפורט של חייהם ופועלם ניתן להלן).

✶

תנועת הפועלים היהודים — יידישער אַרבעטער בונד, או בקיצור „דער בונד" — השתרשה בעיר בתקופה מאוחרת יותר, לאחר מלחמת העולם. עסקניה הבולטים היו: אייזיק פינק, יאָסל כץ, אשר שטרייט, אפרים פאָטנר, שיינדל פאָטנר (פודביסוקר), ברוך־איציק שפירר, יהודה־הירש סובל, הירש שכטר, אברהם שניידרמן ואחרים. מבין עסקניה הראשונים של תנועה זו נשארו לפליטה רק אייזיק פינק וברוך־איציק שפירר, הנמצאים כיום בארצות־הברית, והם פעילים מאוד באירגוני ה„לאנדסמאנשאפט" ובוועד להוצאת ספר הורודנקה.

ה„בונד" פעל רבות לאירגון החלק הפרוליטארי של העיר, בהם גם בעלי־מלאכה זעירים, שלא היו פרוליטארים ממש. הוא עורר בקרב חבריו את ההכרה המעמדית והרחיב את אופקם על־ידי פעולות תרבות שונות. אך מפעלו העיקרי של ה„בונד" בעירנו היה בית־הספר היידישאי על שם אברהם רייזין, שהוקם מתרומות בני העיר בסיועם של אירגוני בני העיר בארצות־הברית. אַשר שטרייט ויוסל כץ, שהיו בין מייסדי בית־הספר, היו גם המורים המתנדבים הראשונים. [ייסודו והתפתחותו של בית־הספר הזה מתוארים ברשימה של אייזיק פינק.]

דברה הבלתי־מוכתר של תנועת הפועלים היהודית בעירנו היה חיים טאובר — חיים „בזשור", אחיו הצעיר של המלמד יהודה „בזשור". הוא היה יהודי גבה־קומה ורחב־כתפיים, את פרנסתו הוציא ממכירת דגים, אך הרגיש עצמו כפרוליטארי לכל דבר. היה מעורב עם דלת העם, והיה מתריע בדברים חוצבי־להבות על כל עוול וקיפוח שנגרם להמונים המדולדלים או ליחידים מביניהם.

✶

היו בעירנו גם כמה משכילים שלא התבלטו כעסקנים, ומהם נמנה רק שלושה: מאיר שלאם, נחמן שטרנהאַל ושלמה הלר.

מאיר שלאַם היה בעל מוח חריף, למדן ומשכיל כאחד, היה מנהל־חשבונות מומחה וניהל את הפינקסים בעסקו של אחד מעשירי העיר. היה בן־בית גם בחוגי החרדים וגם בחוגי הציונים, אך בבואו בין ציונים היה מצדד בזכותם של החרדים, ובבואו בין חרדים — היה מלמד זכות על הציונים.

נחמן שטרנהאַל היה מזקני העיר, בעל זקן לבן והדרת־פנים, ועם זאת התנהג לפעמים כמשכיל לכל דבר. בכל שבת בשעות בין הערביים אפשר היה לראותו במועדון ה„ציון־פאַראיין" קורא עיתונים גרמניים, ואפילו אינו חובש את ה„שטריימל" המסורתי.

שלמה הלר היה יהודי „בעל מוח" ומפוזר במקצת. בנים לא היו לו. מפרנסת הבית היתה כנראה בעיקר אשתו, ואילו הוא עצמו עסק ב„הוראת שעות" בתנ"ך ובניהול חשבונות. בתקופה מסוימת היה גם ה„קורספונדנט" של ה„לעמבערגער טאַגעבלאט" בעירנו.

סופרים ואמנים

על משכילי הורודנקה נמנה במידה מסוימת גם יהודה כהן, בעל האחוזה בסטאַצובה. היה יליד העיר אוזיאַראַן, וזכה להערכה מלאה בספר הזכרון שהוצא על־ידי יוצאי עיר זו. אחיו, עורך־הדין דויד כהן, חי בעירנו, ועקב זה היה גם יהודה כהן דמות ידועה בעירנו, כסופר וכמשכיל.

יליד הורודנקה היה גם המשכיל והסופר פייביש מלצר הכהן.

✶

בין הסופרים והעסקנים בני הדור האחרון, שקנו להם שם בפעולתם מחוץ לעירנו, יש להזכיר את שמואל־אבא סופר. על ימי נעוריו בהורודנקה סופר בהרחבה בספר הזה, ופעולתו כסופר ועיתונאי בטשרנובין נסקרה על ידי ד"ר גלבר במסגרת ההיסטורית וברשימה של יצחק פאַנר, סופר־יידיש שחי במחיצתו בטשרנובין בתקופת חייו האחרונה.

✶

הורודנקה הוציאה מתוכה גם שני אמני־במה בעלי שם עולמי, את ראַנאַ פפיפר־לאקס ואת אַלכסנדר גראַנאַך. אירנה פפיפר היתה בתו של פקיד בית־המשפט פפיפר, והצטיינה כזמרת באופרה הממלכתית בווינה. בתקופה שבין שתי המלח־מות ביקרה גם בהורודנקה והופיעה בקונצרט באולם „סוקול". בתקופה יותר מאוחרת ביקרה גם בארץ־ישראל.

אלכסנדר גראנאך התפרסם כשחקן בעל שם עולמי על הבמה הגרמנית והאנגלית (בארצות־הברית) בתקופה שבין שתי המלחמות וכן כשחקן קולנוע. הוא מת בניו־יורק בשנת 1945 בעודו צעיר לימים, והניח אחריו ספר אבטוביוגרפי בעל ערך ספרותי רב („אדם ונתיבו"). הפרקים המתייחסים לתקופת חייו בעירנו הועתקו בספר הזה (ביידיש), וכן נזכר ביקורו בעירנו והשפעתו על החוגים הדראמטיים בהורודנקה.

נשים עסקניות

בהשפעת תנועת האמנציפציה נוסדה בשנת 1911 אגודת נשים „דבורה", בעלת מגמה לאומית וסוציאלית. מייסדיה היו הגברות זייפר ושפירר (רעיותיהם של ברל זייפר וברל שפירר), צביה הרמן, צפורה אייזמן ואסתר מאַרבוים. בשנות השלושים נוסדה אגודה של נשים ציוניות „ויצו", שבייסודה השתתפו פרידה פרישלינג ז"ל, דוניה רוזנבאום ז"ל ואחרות. אגודה זו פיתחה פעולה ערה עד עצם ימי השואה. והיו כמובן, כמו בכל ישוב יהודי, כמה נשים צדקניות, שחייהן היו קודש לפעולות עזרה לנחשלים, לחולים ולעניים, או להשאת כלות

עניות ועלובות. מבין הנשים הצדקניות האלה ראויה להיזכר במיוחד „די בן־ציונעכע" אשת שוֹחֵר־החבלים בן־ציון דינר, שהיתה מפורסמת בעיר כמתרימה לצרכי צדקה, וביחוד לצורך „הכנסת־כלה".

רופאים

מבין בעלי המקצועות החופשיים נמצאו בעירנו בעיקר רופאים ועורכי־דין, ומטבע הדברים היה מספר עורכי־הדין עולה בהרבה על מספר הרופאים. הוותיק בין הרופאים מבני ישראל היה ד"ר אוסקר (יהושע) קַאנאַפאַס, שהתיישב בהורו־דנקה מיד לאחר גמר לימודיו והתמיד כתושב העיר עד זיקנה ושיבה. ד"ר קאנאפאס נולד בקאַמיונקה־סטרומילוֹבה כבן למשפחת וַאשיץ והיה דודו של ד"ר פישל וַאשיץ, ממנהיגי הרביזיוניסטים בארץ.

בתקופת לימודיו בלבוב הכיר את סאלומאַה קורצר, בתו של הרופא ד"ר קורצר, ונשא אותה לאשה. ד"ר קורצר השתקע בהורודנקה, ולאחר גמר לימודיו עבר גם ד"ר קאנאפאס לעי־רנו ועסק בפראַקטיקה רפואית. אחרי מות חותנו עברו אל ד"ר קאנאפאס גם החולים שהיו בטיפולו של ד"ר קורצר. בעיר יצאו לו מוניטין של רופא מצליח, והוא מונה לרופאו של הבארון וכן לרופא מטעם קופת־החולים הממשלתית, העיריה ובית־המשפט.

למשפחת קאנאפאס נולדו שני בנים ובת אחת, וכולם למדו רפואה. הבכור גרשון (גוסטאַב), שהיה כמה שנים רופא בעיר טלוסטה שבגליציה המזרחית, הצטיין במסירותו ובטוב לבו, בפעילותו הציבורית והציונית ובנדבנותו רחבת הלב. לא זו בלבד שהגיש עזרה רפואית חינם לחולים מעוטי יכולת, אלא פתח לו חשבון מיוחד בבית־המרקחת המקומי, והיה רושם תרופות לחולים עניים, שתמורתם נזקפה לחובת חשבונו. בשנת 1925 פרצה בטלוסט וסביבתה מגיפת טיפוס, שקיפחה חייהם של רבים מתושבי המקום. רבים מבעלי היכולת, וביניהם רופאי העיירה, עזבו את העיר מפחד המגיפה. גוסטאַב קאנאפאס הגיש עזרה רפואית לחולים, עשה לילות כימים, עד שתקפה המחלה גם אותו, וכל מאמצי הרופאים, שהוזעקו ממקומות שונים, לא הצליחו להצילו. בהלוויתו השתתפה כל העיר ממש, והאבל היה גדול. בני העיר מספרים, כי להלוויה כזאת ולאבל כזה זכה לפניו רק רבה האהוב של העיר, ר' פינחס חודורובר ז"ל.

✶

בן־תקופתו ו„בן תחרותו" של ד"ר קאנאפאס היה „שמשון רופא", שהיה סַפר במקצועו ופעל גם כרופא בלתי־מוסמך. שמשון רופא חי והתנהג כיהודי מן הדור הישן, ונוח היה לקרוא לו ולשאול בעצתו בכל מקרה של מחלה קלה. אשתו עסקה אף היא באומנות הקרובה לרפואה — כמיילדת לנשי העיר. שמשון רופא מת על קידוש השם בשנת 1915, כשניסה להציל ספר־תורה מתוך בית־הכנסת האחוז להבות. חיילים רוסים שראוהו בכך השליכוהו לתוך האש, והוא נשרף עם ספר־התורה בזרועותיו.

בתקופה שלפני מלחמת־העולם הראשונה היה עוד רופא יהודי בעירנו, שעסק בריפוי מסוג מיוחד — הוואַריגר ד"ר לודוויג באך. בחיציוניותו לא נבדל משאר הרופאים בעיר, אך יודעיו אמרו עליו שהוא יודע־ספר ואף למדריגת למדן יגיע. בשנים שאחרי מלחמת־העולם פתח במרכז העיר חנות מהודרת לדברי־הלבשה, בייחוד לנעליים משובחות מבית־החרושת „סלמנדרה".

גם הרוקח הראשון בעירנו היה מבני־ברית, ושמו היה מירון לוריא. בניין בית־המרקחת היה הבניין הנאה ביותר ברחוב הראשי, והסידורים בבית־המרקחת היו משופרים למופת.

✶

לציון מיוחד ראויים שני הרופאים שנמצאו בעיר בתקופת השואה וניספו באקציה הראשונה: ד"ר שניידר וד"ר ואסר־צוויג. ד"ר שניידר לא נימנה על חברי האגודה הציונית, אולם נזדמן לו לבקר בארץ־ישראל בשנת 1937 כחבר במש־לחת של רופאים. היה ידוע בעיר כרופא טוב ומיטיב, שהיה מרפא חולים עניים חינם, ואף רושם להם תרופות על חשבונו בשעת הצורך. כפי שמסרו שרידי השואה שהגיעו לארץ, היתה התנהגותו בתקופת השואה הוגנת למופת במוסריותה. הוא ואשתו סירבו להתיידד עם ה„קרייזהאופטמאַן" הצורר האַק, ודבר זה מנע את הוצאתו משורות הנדונים למוות בבית־הכנסת הגדול ביום האקציה הראשונה, כשהוצאו משם כמה עשרות יהודים כ„יהודים מועילים". ביום האקציה הזהירוהו, כי יימנע מלבוא אל מקום הריכוז בהתאם לפקודת הגרמנים, אולם הוא סירב להשתמט, ובחר להיות יחד עם כל היהודים במקרה של סכנה. במקום ההריגה בסאַמאַקוביץ היה הוא היחיד שהעיז להרים קולו ולהתריע נגד המרצחים, ועל־כך נורה במקום, עוד לפני הגיעו אל הבור, שהוכן כקבר לנרצחים.

עורכי־דין ופקידים ממשלתיים

הקבוצה השנייה של בעלי מקצועות חופשיים בעירנו היתה קבוצת המשפטנים. בתקופה שלפני מלחמת־העולם הראשונה היו בעירנו ארבעה עורכי־דין יהודים ושופט ראשי יהודי בשם ראטהאוזר. עורכי־הדין היהודים היו: ד"ר יצחק בַּאראַן, ד"ר עמנואל ורבר, ד"ר דויד קוהן (כהן), וד"ר אַלפרט.

מבין הארבעה התבלט ד"ר דויד קוהן בכך, שנוסף להש־כלתו הכללית והמקצועית היה גם בעל השכלה עברית רחבה, בדומה לאחיו יהודה כהן מסטאַבוה, שהיה מחשובי המשכילים ומושך בעט סופרים.

ד"ר אדולף אלפרט הגיע להורודנקה כחתנו של אלתר יונגרמן, זמן קצר לפני מלחמת העולם הראשונה. בתקופה הקצרה של קיום הריפובליקה האוקראַאינית המערבית בשנת 1918 היה ד"ר אלפרט ראש הוועד הלאומי היהודי בהורודנקה, והשתתף בכינוס הוועדים הלאומיים בסטאניסלב, בנובמבר 1918.

בעשר השנים האחרונות לפני השואה פעל בעירנו כעורך־דין וכעסקן ציוני ד"ר שלמה־זלמן (זוניע) לַאגשטיין, בן נחמיה לַאגשטיין מכפר קורניוב. הוא היה אחד הפעילים והמסורים ביותר בכל שטחי הפעולה הציונית, והיה כמה שנים יושב־ראש האגודה הציונית בעיר. הוא היה גם אחד מנציגי הציונים בוועד־הקהילה, וגם שם הצטיין במסירותו לעניין

הציוני. בימי שלטון הנאצים חזר לכפרו, ומשם נשלח באקציה האחרונה למחנה־השמדה יחד עם כל יהודי הכפר.

כשם שבצד הרופא המוסמך ד"ר קאנאפאס פעל „שמשון רופא" כרופא בלתי־מוסמך, כך פעלו עורכי־דין בלתי־מוסמכים בצד עורכי־הדין המוסמכים. השם המקובל לעורך־דין מסוג זה היה „ווינקל־שרייבער" (כתבן יושב־קרנות). בדור שקדם לדורנו נודע כבעל־מקצוע מעולה מסוג זה הרש פידלר, שהיגר לארצות־הברית בראשית המאה הזאת.

*

קרובים למעמד עורכי־הדין היו פקידי בית־המשפט ומוסדות אחרים. הציבור הזה לא היה כולו מעור אחד. היו ביניהם כאלה שעמדו עוד בשתי רגליהם בתוך הציבור היהודי המסורתי, כגון פקיד בית־המשפט הרש וייסברג; ואילו אחרים שאפו להידמות לבעלי המקצועות החופשיים והתרחקו מצורת החיים המסורתית. הידועים ביותר מבין הציבור הזה היו: דויד זיידמן, יוסל גלר, משה נאַפע וחאַלצל.

דויד זיידמן היה פקיד בבית שלטון המחוז, ונוסף לכך כיהן שנים רבות כמזכיר ועד־הקהילה. יוסל גלר היה פקיד בבית־המשפט. היה חבר בחברה ביקור־חולים ובתקופה מסוימת אף היה יושב־ראש בחברה זו. היה חבר מועצת הקהילה, ובמשך כמה שנים שימש סגן לראש־הקהל ברל שפירר. משה נאַפע וחאַלצל נודעו בעיר כפקידי בית־המשפט, אך לא התעניינו בחיים הציבוריים.

באנקאים ובעלי אחוזות

לפני מלחמת־העולם הראשונה היו בעירנו כמה אנשים שעסקו במתן הלוואות ובנכיון שטרות לפי עקרונות באנקאיים, והצליחו יפה בעסקיהם. ראש וראשון לבאנקאים בהוראדנקה היה ר' אלתר יונגרמן, שניהל את עסקו בשותפות עם בנו שמואל. באנקאים קטנים יותר היו: וואלוול זיידמן, ברל שפירר ויידל אָקרלינג. ה„באנק" לא היה קיים כעסק נפרד, אלא נמצא באחד החדרים בביתו של ה„באנקאי".

אחדים מבין הבאנקאים האלה היו עם זה בעלי־אחוזה קטנה או גדולה, אך הם עצמם היו תושבי העיר. לעומת זאת היו בסביבה כמה בעלי־אחוזה, שישבו בכפר בבית אחוזתם. בעלי־אחוזה כאלה היו יוסל זיידמן בסאַראַפינץ, יוסף באַזנר בפוטושיסקה, ישראל גולדנברג בסטרילטשה, משפחת באַראַן בראַקוביץ ומשפחת רובל בקורניוב.

ציבור הסוחרים בעירנו

כנהוג ברוב הישובים בגולה, היווה מעמד הסוחרים גם בעירנו את רוב מניינו של ה„ציבור היהודי בעיר". ממילא מובן, שהיה זה ציבור מגוון מאוד מבחינת מצבו הכלכלי, מעמדו החברתי, השתייכותו המפלגתית ופעילותו הפוליטית, ולא נוכל להזכיר כאן אלא את נציגיו הבולטים של הציבור הגדול הזה.

הוותיק בין חנוניי הורודנקה בראשית המאה הזאת היה איציק־ראובן שור, בעל חנות למכולת מובחרת, מול בית־המרקחת של לוריא. איציק־ראובן היה יהודי אמיד ולמדן. לעת זקנתו עבר ניהול החנות יותר ויותר לידי חתנו אברהם יגר, שהיה מקובל על הבריות ומפעילי האגודה „בני־ציון". אברהם יגר עם אשתו ואחד מבניו (מיקו יגר, ראש בית"ר בעירנו) ניספו בימי השואה.

שכנו של איציק־ראובן שור היה חיים שוכנר, בעל חנות לקונפקציה, לבגדים מוכנים לגברים. חיים שוכנר היה מנכבדי הסוחרים בעיר והיה מפורסם וידוע ביושרו. במשך שנים היה חבר הוועדה להערכת יכולתם של תושבי העיר לתשלום מיסים עירוניים, והכול סמכו עליו והיו בטוחים שאיש לא יקופח על ידו.

בכיכר השוק נמצאו חנויותיהם של כמה מחשובי הסוחרים בעיר. שם נמצאו חנויותיהם של שלמה שטרייט ויעקב האַבר, שניהם בעלי חנויות למכולת מובחרת. אך רוב החנויות בשורה זו היו שייכות לסוחרי העורות ממשפחת ברמן ורייכמן: משה־חיים ברמן, הרשל ברמן וברל ברמן ושני האחים אנטשל ובנימין רייכמן.

הרשל ברמן נימנה על האברכים המכובדים בעיר (גיסו, אחי אשתו, היה פרופיסור פישל ברנר מטשרנוביץ). הוא מת בצעירותו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. אחת מבנותיו, דוסיה, נשארה בהורודנקה ומצאה את מותה באקציה הראשונה יחד עם בעלה בריש רייכמן ושני ילדיהם.

ברל ברמן היה ציוני פעיל מצעירותו. רעייתו, מרים מבית שיקלר מגבוזדויץ, הצטיינה בידיעה מעמיקה של השפה העברית. שניהם ניספו בשואה.

האחים אַנטשל ובנימין רייכמן נחשבו לסוחרים אמידים. הבנים והבנות של שתי המשפחות השתתפו באופן פעיל באגודות הציוניות בעיר.

היו בשורת חנויות זו עוד כמה חנויות של עורות ומגפיים, שלא היו שייכות לבני המשפחות ברמן ורייכמן. אחת מהן היתה של חיים־נוח רויכוורגר, שמת בצעירותו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. האלמנה יוכבד, בתה וחתנה וילדיהם ניספו כולם בשואה. כן ניספו שני בניה דויד ויהודה.

*

על חשובי הסוחרים בענף המכולת נימנה יהודה־וולף שוכנר, שעסק בעיקר במכירת מכולת בסיטונות לחנווני הכפרים הסמוכים. בנו מילק (ירחמיאל) היה מצעירותו ציוני פעיל (עוד בשנים שלפני מלחמת־העולם) והוסיף להיות פעיל כל ימיו, עד ימי השואה. הבן הבכור, בום שוכנר — שהיה גם הוא פעיל באגודה הציונית — עבר לקולומיה אחרי נישואיו, פתח בית־מסחר סיטוני למכולת ועמד בקשרי־מסחר עם רבים מסוחרי המכולת בעירנו. הידועים מבין שאר חנווני המכולת היו: מנשה בילדר, עזריאל פלשנר, יעקיל יאנקנר, מנדל פלור (לפני מלחמת־העולם הראשונה), פייבוש מוהלר, ישראל קראמר, מוטל אדלשטיין, דויד גלוגר, חיים־הירש מלצר, יונה מאיאר ויונה קראמר.

מספר ניכר מבין תושבי עירנו הוציאו את מחייתם מענף ההארחה, כבעלי מסעדות, מסבאות ובתי־מלון. שני בתי־המלון הידועים בעיר היו של שעיה־מנדל בורג ושל שלמה־אברהם שאַר. בעלי־המסעדות הידועים היו אורי־חיים שרצר, דודיע שטאכל ורוזנבוים, אשר לכל אחד מהם „זכות ראשונים"

בשטח מסוים של הבידור: שרצר הביא לעיר את תיבת־הזימרה הראשונה, שטאכל — את הגראמופון הראשון, ורוזנ־באום את שולחן־הביליארד הראשון. בעלי־מסעדות ידועים אחרים היו שלמה־אברהם קראַמער, גרשון שפילברג, חיים גרייף ואנטשל רייכמן. היו גם כמה מוכרי משקאות קרים, כגון פייבל ליכטנטל (פייוועלע קוואַסניק), מלך מאַרקשייד וזיידה רינדנאו.

✶

על הסוחרים בדברי־הלבשה נימנו סוחרי הבדים וסוחרי הנעליים. בעל חנות גדולה לבדים היה חיים־הירש זיידמן. הוא היה ציוני מאורגן, או לפחות קרוב לציונות. בעל חנות גדולה לבדים בתקופה שאחרי מלחמת־העולם הראשונה היה שמעון פילפל. גורל משפחת בנו מוריץ ראוי לציון מיוחד. מוריץ פלפל ואשתו הצליחו להינצל ובאורח פלא עזבו את אירופה ונמצאו באוניית־מעפילים ששעתה דרכה לארץ בסערת ימי המלחמה. לרוע המזל הותקפה אונייתם על־ידי ווירונים נאצַיים. רבים מנוסעי האוניה ניספו, וביניהם גם מוריץ פילפל ואשתו (ממשפחת שאַראַר). בנם הפעוט נמסר בראשית ימי השואה למשפחה פולנית, שגידלה אותו כבנה במשך כל ימי המלחמה. שנים אחדות אחרי תום המלחמה נתגלתה המש־פחה הפולנית, ויחד עמה בנו של פילפל, בשטח מדינת פולין, אחרי קשיים רבים הוצא הילד מידי המשפחה הפולנית והובא לישראל אל משפחת פאניה שאַראַר־פישהוף, אחות אמו.

החנות הידועה ביותר למכר נעליים היתה לפני מלחמת־העולם הראשונה חנותו של יונה קראַמר. בשנים האחרונות נתפרסמה בעיר החנות לדברי הלבשה של אלימלך ופייגה סאלפטר, שהצליחו למשוך קהל־קונים רב על־ידי מכירה בתשלומים.

✶

בענף סחורות ברזל היתה החנות הגדולה ביותר זו של מרדכילה שניצר. שעברה אחר־כך בירושה לבניו חיים ושמחה שניצר. סוחרי ברזל חשובים אחרים היו: אליעזר פרידלר, לייבלה קורן וזונדל שוכנר.

מחסניהם של סוחרי העצים היו בדרך הטבע מחוץ לעיר, שם נמצאו השטחים הדרושים להחסנת הסחורה. שניים היו מראשי הסוחרים במקצוע זה ושניהם השתכנו בדרך לבית־הנתיבות, כמעט זה מול זה. השניים היו הרשל שרצר וחיים־וולף דיקר. בקרבת ה„טוליקי" נמצא מחסן העצים של יעקב אופנברגר.

משפחת שרצר היתה מן המשפחות העשירות בעיר. הרשל שרצר היה מראשוני הציונים בעירנו (לפי ד"ר גלבר היה היישוב־ראש הראשון של האגודה „בני־ציון") בתו ציופה היתה הגננת העברית הראשונה.

✶

ראוי לציין במיוחד את חלקן של הנשים בחיי המסחר בעיר. ברוב החנויות היו הנשים עוזרות על־יד בעליהן בכל ימות השבוע, ואין צריך לומר בימי השוק. אולם היו כמה נשים שנשאו בעול ניהול עסקים גדולים ומסועפים למדי, לבדן או בעזרת בניהן המבוגרים והמתבגרים. החשובות שבהן היו: מאַלציה ברגמן, פאַיע גראַפאַך וחיה שטאַרק.

מאלציע ברגמן היתה בתו של שאול פראַשל ונכדתו של הרב ר' יוסלה רוזנקראנץ, שהיה רב בעירנו בתקופה מסוימת. בעלה משה ברגמן נפטר בגיל צעיר והיא נשארה אלמנה עם שישה ילדים. אף־על־פי כן הוסיפה לנהל את החנות הגדולה שבכיכר השוק, מעין חנות כל־בו בזעיר אנפין (בעיר התהלכה מימרה: הכול אפשר לקנות אצל מאלציע — פרט לשכל). כן המשיכה במסורת בעלה המנוח, שהיה מפורסם כנותן צדקה בסתר, ולא פעם הסיר בגדו מעליו ונתנו לעני חסר־כול. נוסף לחנות היה ברשות המשפחה בית־חרושת ללבנים, וכשהתבגרו הבנים התחילו גם לעסוק בדיג. הבן השני יוסל, גמר בשער־נוביץ בית־ספר לדיג והוכר כדייג מדופלם. הוא ואחיו לייבוש היו חוכרים את הנהרות בסביבה ומוכרים את הדגים בסיטונות. כן עסקו במשלוח סרטנים לכמה מבתי המלוכה באירופה.

מאַלציה ברגמן נפטרה בראשית מלחמת־העולם הראשונה בתקופת הכיבוש הרוסי. ש. אנ־סקי, מחבר ה„דיבוק", שנזדמן אז להורודנקה כחבר המשלחת לעזרת יהודי גליציה והיה לבוש כקצין רוסי, דאג לה והזמין רופא צבאי רוסי שיטפל בה בשעת מחלתה.

פאַיה גראַפאַך ניהלה אף היא מעין חנות כל־בו (בעיקר הלבשה וסידקית) בעזרת בנותיה.

חייה שטארק היתה בעלת חנות גדולה בכיכר השוק למכירת מכולת והיתה ידועה כאשת־עסקים מוכשרת ונמרצת.

בעלי מלאכה

ארוכה ומגוונת היא רשימת בעלי־המלאכה בעירנו למק־צועותיהם, ולא נוכל להזכיר אלא את הבולטים וידועים ביותר מביניהם.

אחד מבעלי המלאכה הוותיקים ביותר היה שלום־הרש פינק, שעסק גם במקצוע הנחשב בעולם כ„מקצוע יהודי": ש. ה. פינק היה חייט לנשים, ואף־על־פי שבדרך כלל התייחסו ברחוב היהודי במידה מסוימת של ביטול כלפי כל בעלי־המלאכה, נהנה פינק מייחס של כבוד, בגלל סגולותיו האישיות. הוא היה יהודי ירא־שמיים, בעל הדרת־פנים וזקן לבן וארוך, וידוע היה כבעל־תפילה מצוין. בבית־הכנסת הגדול היה הוא בעל־קורא בכל יומות השנה ובעל שחרית ב„ימים הנוראים", וידועה היתה תפילתו כתפילה זכה, היוצאת מלבו של איש תם וישר, שהוא שלם עם אלוהיו ועמו.

חייט־נשים פחות ותיק מפינק, אך ידוע לא פחות ממנו, היה משה־מאַנאַס נייגיסר. הוא היה צעיר מפינק ונחשב לאדם מתקדם. הוא היה מן הראשונים שנסעו לאמריקה, לבדם בלי משפחותיהם, אולם חזר כעבור שנים אחדות ונשאר בעירנו. בשנת 1907 היה בין מייסדי אגודת בעלי־המלאכה „יד־חרוצים" והיה מנאמני חברית. בשנת 1929 היגרו בנותיו לארצות־הברית; גם אשתו נסעה לארצות־הברית ונשארה שם. רק משה־מאַנאַס עצמו ואחת מבנותיו הנשואות נשארו בהורו־דנקה וניספו בימי השואה.

מקורב למקצוע התפירה היה איצי־אייזי האַכט, אף הוא מנכבדי בעלי־המלאכה בעיר. מלאכתו היתה מלאכת התפרות, היינו איחוי הפנתות (חלקי העור העליונים) בנעליים, בדומה

לנייגיסר השתתף אף הוא בייסוד האגודה „יד־חרוצים" ונשאר נאמן לה עד לחיסולה.

במקצוע הנגרות ידועה היתה בעיר משפחת פאַטנר. האב, אשר פאַטנר, היה יהודי חרד, ועוסק בצורכי ציבור כחבר ב„חברה קדישא" ובחברה „נושאי־מיטה". בניו אפרים ויוסל פאַטנר היו מראשי האגודה הבונדאית והיו ידועים כעסקנים מסורים של התנועה ושל בית־הספר היידישאי.

מטובי נגרי הרהיטים בעיר היה גם לייבלה פאַטנר, גם הוא היה מעסקני ה„בונד" והשתתף בלהקה הדראמטית של התנועה (בשנים 1925 — 1930). אחר־כך נעשה מפעילי „העובד", אירגון ציוני של בעלי־מלאכה, שאורגן על־ידי ליפא ליטר ושלום יונגרמן. הוא היה גם מפעילי ה„צאַך", מוסד עירוני־ממלכתי להסמכת בעלי מקצוע.

גימפל פאַטנר, אף הוא נגר, היה ידוע בעיר כאיש החברה־קדישא, שהשתתף בכל ההלוויות, והיה גם אורח תדיר בכל השמחות בעיר. בימי השואה, כשנתרבו מקרי המוות בתוך הגיטו ולא היה מי שידאג לקבורת הנפטרים, נמצאו שני יהודים שנטלו על עצמם את המשימה להביא את הנפטרים לקבר־ישראל. השניים היו משה פודוויסוקר, אביו של אבא פודוויי, שהיה „ברענער" (מומחה לייצור יי"ש) לפי מקצועו, וגימפל פאַטנר. יום יום עסקו השניים במלאכת־קודש זו: במריצה היו מעבירים את הנפטרים אל בית־הקברות ובביאום שם לקבר־ישראל. תחילה עשו זאת בהסתר, בחשכת הלילה, אך במשך הזמן הגיעו לכך שאפילו הצוררים הנאצים העריכו את פעולתם זו וראו בהם „יהודים מועילים", ועל כן לא נגעו בהם לרעה עד האקציה האחרונה, שבה בוצע ה„טיהור" ללא כל הבחנה.

משה פודוויסוקר היה כל ימיו אחד הפעילים בחברה „ביקור חולים" וב„חברה־קדישא". הוא היה אדם פיקח וידוע כ„בעל־עצה", וכן ידע פרק בהילכות רפואה. היה גם ממייסדי האגודה „יד־חרוצים" ומעסקני ה„קונסום" (חנות שתופית).

כבעל־מקצוע מעולה בנגרות התבלט ישראל שניידרמן, שעסק בנגרות־רהיטים. הוא הגיע לעירנו אחרי מלחמת־העולם הראשונה, זכה לכינוי „דער רוסישער סטאַליער", על שום מוצאו, והתפרסם עד מהרה כנגר־אמן לרהיטים מודרניים, מגוּלפים. הוא העסיק שבעה צוערים, ביניהם חלוצים שלמדו אצלו את מלאכת הנגרות.

נגרים ידועים בעיר היו גם שיקל קווטשטער ובנו שמעון. השחקן אלכסנדר גראַאַך היה בן אחותו של שיקל קווטשטער.

קרובים למקצוע הנגרות היו בני משפחת גלוגר, שהודות לאבי־המשפחה הזקן ירוחם זכתה לכינוי „ירושקעס". כמעט כל בני המשפחה עסקו בהתקנת ארונות־קבורה מעץ לאיכרי הסביבה ובזגגות. הידועים ביותר בין בני המשפחה היו שלמה־בר ואחיו ישראל־קנה.

שלמה־בר היה המתון והמכובד בין כל בני המשפחה. היה בעל־בית אמיד ודירתו נמצאה בקרבת בית־הכנסת הגדול. לפעמים היה משכיר חלק מביתו לדיירים, ובמשך תקופה מסוימת דר בביתו הרב אשכנזי. היה ידוע כמכניס־אורחים יתמיד סעדו עניים על שולחנו.

ישראל־קנה היה בעל מזג סוער ונוטה להתערב בכל ריב. בעיקר היה מתערב בכל מקום שראה מעשה־עוול וקיפוח החלש. לא פעם חירף נפשו, בהגינו על התגריות העניות שבשוק מפני ה„רעקרוטן" — צעירי המגויסים לצבא, שהתנכלו להן וחפשו מדוכניהן פירות ושאר מיצרכים. בהיותו עז־נפש הפיל חתיתו על גויים ויהודים כאחד. בשעת האקציה הראשונה הוצאו בני־ביתו והובלו אל מקום־הריכוז, ואילו הוא גופו לא הוטרד ממקום מחבואו. כשראה ישראל־קנה שהבית נשאר ריק, תקף עליו יאושו והתחיל מתרוצץ ברחובות העיר, עד שנתפס והובל גם הוא אל בית־הכנסת הגדול, מקום מעצרם של הנדונים לטבח.

✶

אחד המקצועות הנפוצים במקומותינו היה מקצוע הפרוונות, ורבים היו העוסקים בו, הן בעבודות עדינות למען תושבי העיר, והן בהכנת פרוות גסות לתושבי הפרוורים והכפרים. בין הפרוונים לעבודות עדינות ידוע היה אברהמל שניאור, שדירתו נמצאה מול הכניסה הרוחנית בסמוך ל„ציון־פאריין". גם הוא היה בין המהגרים הראשונים לאמריקה וחזר משם. בין שאר בעלי המקצוע בענף זה יש להזכיר את יענקל פריפר, שהיה ידוע כיהודי חרד וניצל כל רגע מזמנו הפנוי לאמירת תהילים.

✶

רב היה מספר הקצבים בעירנו, והיו משפחות שלמות שעסקו במקצוע זה, כגון משפחת פריפר ומשפחת קוגלמאס. משפחת קוגלמאס היתה בין המשפחות המתקדמות בעיר. אהרון קוגלמאס ואחיו אייזיו היו שניהם ציונים. בדירתם היה גם מעונה של האגודה „בני־ציון".

רב היה גם מספר הפחחים, שהיו מרוכזים כולם בשורת חנויות קטנות בכיכר השוק. האישיות הבולטת ביניהם היה יוסי רוזנבוים, שהיה ידוע בדרך כלל כ„יוסי בלעכער". בצעי־ריותו התרועע עם המשכילים. את העבודה במקצוע נטש כמעט לחלוטין ועסק בעיקר במסחר בכלי־פח וכלי מטבח. הוא הצטיין בסיפור גוזמאות ובדותות על חוויות שנתנסה בהן, כביכול, בנסיעותיו ללבוב ולערים אחרות.

הגודרים והבנאים בעירנו היו רובם שלא מבני־ברית. מבין הבנאים היהודים הבודדים יש להזכיר את ברוך־לייב גרייזידינגר, שהתמחה בעיקר בהקמת תנורים לחימום הדירות. ברוך־לייב השתתף כל ימיו ב„חברה־קדישא" והיה אדוק בקיום מצוות גמילות חסד של אמת.

המיוחסים בין בעלי המקצוע ברחוב היהודי היו מאז ומתמיד השענים. ארבעה שענים היו בעירנו בשנים שלפני מלחמת העולם: שמואל פרישלינג, מאיר פרישלינג, אברהם־חיים בארטפלד ומאקס גרייף. בשנים האחרונות שלפני השואה נודע בעיר השען הירש שכטר, שהיה ממנהיגי ה„בונד" ונציגה של מפלגה זו בוועד־הקהילה.

✶

ספק בעלי מלאכה, ספק „בעלי מקצוע עצמאיים" היו העגלונים למיניהם. היו בעיר שני סוגי עגלונים: בעלי כרכרות להובלת נוסעים, כמו קופאַלא „זאנקיע" ובנו הייניך ניימן, ישראל יורמן ודודיק פרידמן, ובעלי עגלות להובלת סחורות

מערים אחרות, בעיקר מקולומיה, שהידועים ביניהם היו: מוטיה פאַנסטר (מוטיה „שטרוי") ואחיו טודרוס, וישראל ליכטנטאל. זקן־העגלונים היה שמריה מלצר, אביו של אייזיק מלצר. הובלת סחורות היתה כרוכה במתן־אמון במידה מרובה, הואיל והסחורה כולה, ולעיתים גם תמורתה בסכומים גדולים, הופקדו בידי העגלונים הללו.

*

ואחרון אחרון, בחיר האומנים בעירנו — וואַלוול גרינברג, שללא חינוך מקצועי מסודר הגיע למדריגה של מסגר מומחה לתיקון מכונות ולעבודות הדורשות דיוק רב. כמעט בעשר אצבעותיו הקים בית־מלאכה מיכני מונע בקיטור, עם מחרטות ושאר אביזרים מודרניים. בניו ירשו כולם את מקצועו והמ־שיכו בו בהצטיינות רבה.

בנו אַדזי, שניספה בהורודנקה עם משפחתו, היה בעל מקצוע מעולה והצטיין גם כחבר בלהקה הדראמטית.

*

נסיים את רשימת בעלי־המלאכה בשני יהודים, שבצד עיסוקם המקצועי ידעו להקדיש עתים לתורה ולקיים מצוות „והגית בו" כמיטב יכולתם. שניים אלה היו האופה שלמה רוזנברג והחייט יצחק־אריה בומברג. שלמה רוזנברג לא הסתפק בקיום המצווה הוא עצמו אלא זיכה בה גם את הרבים. כל שבת בשעות אחר־הצהריים היו מתכנסים בביתו כמה יהודים ועוסקים בתורה עד צאת השבת. ויצחק־אריה בומברג היה הוגה בתורה גם בשבתו רכון על עבודתו, והיה מנצל כל הזדמנות כדי לשמוע דבר־תורה בשעת עבודתו. צעיר בניו, מאיר בומברג, שהיה בעל כשרון לציור ובעל נטייה לשירה, השתתף באופן פעיל ב„גורדוניה". בן שני, דויד, הגיע לארץ וכאן מת בצעירותו.

*

במדור הזה רצינו להזכיר ולתאר כמה עשרות אישים ודמויות מבני עירנו, שהתבלטו בשטחים השונים של חיי הציבור בדור האחרון. ואין אנו מתיימרים, שהגענו לשלימות הרצויה בתיאורים האלה. בלי ספק פסחנו על אנשים שהיו ראויים להיכלל במסגרת זו, וכמעט ודאי הדבר שלא בכל מקרה הצלחנו לתת את הערכה הראויה לאלה שנזכרו. רבים מן האנשים שתוארו כאן זכו לתיאור מלא או חטוף גם במדו־רים האחרים של הספר, והובאו גם כאן, למען שלימות המדור. ניסינו לתאר דמויותיהם של כל אלה שאינם בין החיים שניספו בשואה או שבקו חיים בתקופה שלאחריה, והמדור הזה ישמש ציון לזכרם ולזכר הציבור שבתוכו חיו ופעלו.

יעקב אדלשטיין הי"ד

נולד בהורודנקה בשנת 1903 להוריו מוטל ומאַטל אַדל־שטיין. בימי מלחמת־העולם הראשונה נקלעה המשפחה למו־ראביה; בתום המלחמה חזרו ההורים עם בתם דורה להורו־דנקה, ואילו הבן יעקב נשאר בברין, בירת מוראביה, ושם השלים את לימודיו באקדמיה למסחר. תחילה הצטרף ל„פועלי ציון", אחר־כך למפלגה הסוציאל־דמוקרטית והיה לאחד הפעי־לים בתוכה, לאחר שהשתתף בקורס לתועמלנים מטעם המפלגה הזאת. בשנת 1927 עזב את המפלגה הסוציאל־דמוקרטית, ובמשך שנתיים התרחק מכל פעילות מפלגתית והסתפק בהשתייכות לאגודת חובבי הטבע — „נאטורפרוינדע".

בשנת 1929 עבר לגור בטפליץ, ושם התקרב אל הליגה למען ארץ־ישראל העובדת. ראשית פעולתו ב„ליגה" היתה שורת הרצאות על המארכסיזם, ועד מהרה נעשה אחד החברים הפעילים ב„א.ג.ס.צ." (ארבייטס־געמיינשאפט סאַציאַליסטישער ציוניסטען), שהקיפה את כל פלגי הציונות הסוציאליסטית, פרט ל„פועלי ציון". בשנת 1931 נשא אשה, וסמוך לכך עבר לפראג כמנהל המשרד הארצישראלי, ועמד בראשו עד לסגירתו בתקופת המלחמה והשואה.

בזמן פעילותו הציונית היה פעיל בכל סניפי ה„איחוד" בטשכוסלובקיה כמרצה מבוקש ביותר. בשנת 1933 היה ציר הקונגרס הציוני מטעם ה„א.ג.ס.צ." ו„פועלי ציון", וכן השתתף כציר בקונגרס הציוני בציריך באוגוסט 1939, שדיוניו הופסקו עקב המלחמה שפרצה. בשנת 1937 שהה כמחצית השנה בארץ־ישראל ועבד במשרדי קרן־היסוד בירושלים.

לאחר שנכבשה טשכוסלובקיה על־ידי הנאצים, נאלץ אדלשטיין, כמנהל המשרד הארצישראלי, לשתף פעולה עם הנאצים לצורך היצאת יהודים במספר רב ככל האפשר משטח הכיבוש. לשם זה נסע בשליחות לאנגליה בחורף של 1938, יחד עם ד"ר צוקר, להכין ולארגן מקומות־קליטה ליהודי טשכו־סלובקיה. למטרה זו הרשו לו הנאצים לבקר גם בארץ־ישראל בשנת 1939, אולם בתקופת שהותו בארץ הוחזקה אשתו כבת־ערובה ודרכונה הוחרם. עוד בשנת 1940, בעצם ימי המלחמה, הרשו לו הנאצים לנסוע לטריאַסט בעניין הוצאת יהודים והע־ברתם לארצות אחרות.

בשנת 1941 התחילו הנאצים ב„טיהור" טשכוסלובקיה, היהודים הועברו ריובם לגיטו טאַראַזיאַנשטאַט ומשם הועברו בחלקם הגדול למחנות־ההשמדה בפולין. אַדלשטיין הועמד כאן בראש הגיטו והיה האחראי לנעשה בו. במקרים רבים ידע להערים על הנאצים ולהציל חיי יהודים. בין השאר היה מחפה על הלידות, שהיו אסורות בגיטו, על־ידי רישום הנולדים על אדלשטיין עם אשתו ובנם היחיד והועברו לאושביץ. זה היה שם אנשי משמתו. כשנתגלו אי־דיוקים ברשימות נאסר יעקב בדצמבר 1943. באושביץ הניחו להם הנאצים לחיות בתנאי מעצר עד ראשית יוני 1944. ביום 10 ביוני 1944 הרשו כביכול לאשתו, לבנו ולחותנתו להתראות עם אבי המשפחה, אך בשעת „הראיון" רצחו לעיניו את בני משפחתו ואחר־כך גם אותו.

מאמרים רבים פורסמו על אדלשטיין ועל עמידתו הגאה והאמיצה בגיטו טאַראַזיאַנשטאַט. אנו מעתיקים בזה את המאמר שפירסם הסופר מאכס ברוד בשנת 1947, במלאות שלוש שנים להירצחו של אדלשטיין באושוויץ.

שטר בן 10 כתרים ממחנה טרזינשטט בחתימת יעקב אדלשטיין ז"ל

אַ באַנקנאָט פון 10 קראָנען פון טערעזיענשטאַט מיט דער חתימה פון יעקב עדעלשטיין ז"ל

A 10 Crown-Note used in Theresienstadt Concentr-Camp signed by Jacob Edelstein

ד"ר מאכס ברוד

הגיבורים מטרזיינשטאט

בשמונה־עשר ביוני ימלאו שלוש שנים מיום שנורה יעקב אדלשטיין באושוויינצ'ים. מעט מדי נאמר ונכתב עד עתה על גיבורינו מטרזיינשטאט. כל ההיסטוריה של גיטו טרזיינשטאט עדיין לא נכתבה בספר. עד שנת 1939 היה יעקב אדלשטיין ראש המשרד הארץ־ישראלי בפראג, ואחר־כך ריכז בידו את כל העניינים של יהדות צ'כוסלובקיה. הוא הצליח בהרבה מקרים להערים על ראש הגסטאפו אייכמן. אם יהודי טרזיינשטאט יכלו לחיות בגיטו חיים שאפשר לסובלם למחצה, לשליש ולרביע, וגם נהנו מחירות תרבותית מסויימת, היה זה במידה מסויימת פועלו של אדלשטיין ושל עוזריו פריץ קאהן ואינ־ג'ניר אוטו בויקר, שעליהם אני יכול להוסיף בגאון גם את שם אחי אוטו ברוד. כל אלה אינם עוד בחיים. הם שילמו בחייהם בעד התנהגותם האמיצה.

דווקא בזמן האחרון הגיעו לארץ ידיעות על פעולותיו רבות הברכה של אדלשטיין. הוא הגן בכל כוחותיו על היהודים מפני הנהלת המחנה הגרמנית, מפני כל הפושעים האלה, שאסרו על הנשים בגיטו טרזיינשטאט ללדת ילדים. החוק הנאצי פקד על ההפלה המלאכותית אצלן, למרות זאת נולדו ילדים בטרזיינשטאט. וכך היה המעשה: אדלשטיין ועוזריו זייפו את רשימות הנוכחים יום יום. במקום המתים והנמלטים מהמחנה, קיבלו התינוקות את המספרים שנתפנו. כלפי הביורוקראטיה הגרמנית היה הכול בסדר — ועם ישראל חי!

בספטמבר 1943 חל מפנה, כשברחו אנגלים אחדים ממחנה־שבויים. יהודי טרזיינשטאט שהיו נתונים במצוקה איומה ובסכנת־מוות מתמדת, נתנו בכל זאת לאנגלים האלה מקלט. אפשר שהיה מן הראוי לחקור מקרוב אפיזודה זו ולהכניסה לוויכוח שלנו עם בווין. כי דווקא אפיזודה זו היא שהמיטה אסון על ראשי הגיטו של טרזיינשטאט. הגרמנים גילו שהאנ־גלים ברחו, וכן גילו שהעקבות מוליכים לטרזיינשטאט. מיד נקטו אמצעי פיקוח חמורים, ובין השאר תפסו שישה יהודים ופתחו בחקירה. וכך נודע לגרמנים, כי אלה הם מבורחי הגיטו טרזיינשטאט. אחרי הדברים האלה ערכו ב־11 בנובמבר מפקד כללי של תושבי הגיטו, מנער ועד זקן, כינסו את כולם לעמק הסמוך לגיטו ומנו ופקדו אותם משש בבוקר עד אחת־עשרה בלילה. באופן זה נתגלו כמה „אי־דיוקים" בשמות האנשים וברשימות; ואדלשטיין, האחראי לעדה, הושם במעצר. בין השאר האשימו אותו, שניסה להבריח למחנה נשק. הוא הובא לאושוויינצ'ים ובודד ב„בונקר" מיוחד. אשתו, בנו וחותנתו נשארו עצורים בבירקנאו הסמוכה. בשמונה־עשר ביוני 1944 אמרו חיות־הטרף הנאציות לבני משפחתו של יעקב אלדשטיין, שהם יורשו לראות את יעקב. שלושתם נורו לעיניו של יעקב אדלשטיין, בראשונה חותנתו, ואחר־כך אשתו, ואחריה — בנו. לבסוף הרגו המרצחים גם אותו.

וכך הלך לעולמו גיבור בישראל, שעמד על משמרתו עד הסוף ולא נכנע. במקומו בא יצור עלוב ושפל, אחד בשם ד"ר מירמלשטיין מווינה (שחיבר אפילו פעם „דברי ימי ישראל"). והוא התנהג כלפי הגרמנים „בדייקנות ובהגינות" גרמנית, זאת אומרת: הוא סיפק לגרמנים בכל יום את המספר הדרוש של קרבנות יהודיים לכבשני הגאז (ביניהם היה גם אחי). אדלשטיין הגן בעקשנות על חיי כל יהודי, וגם הצליח להציל מאות אנשים ממוות, ואילו נתקצרה המלחמה בחצי שנה, היה מציל ממוות רבבות אנשים, שאותו ד"ר מירמלשטיין האיום הסגירם לידי הנאצים, שהכריעום לטבח.

תל־אביב, יוני 1947

קוקה ישכר־גרייף

דב כהן ז״ל

נולד בהורודנקה בשנת 1915, בבית הוריו אהרן־לייב וסופיה כהן. אהרן לייב היה ציוני ותיק (היו שמורים אצלו מכתבים מד״ר הרצל, שכתב אליו אישית), וגם הילדים כולם היו ציונים מסורים. כולם היו בעלי אופי חזק והשתייכו לתנועת בית״ר (ברית־טרומפלדור).

ברציו, כפי שכונה דב בפי בני משפחתו וידידיו, היה צנום ובעל קומה נמוכה, מכונס בתוך עצמו, בעל עיני־תכלת חול־מניות, עקשן ובעל רצון חזק. בהורודנקה רכש לו השכלה יסודית ותיכונית, וגם את בית־הספר העברי גמר בהצטיינות. בשנת 1936 עלה לארץ־ישראל ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים, בפאקולטה לפילוסופיה. אך לא ניתן לו ליהנות זמן רב מן החיים השקטים ומן הלימודים. כשהתחילו להגיע השמועות הנוראות על גורל יהדות פולין, התעוררו בו רגשות חנקם ולא נתנו מנוח לנפשו. הוא הצטרף אל שורות אצ״ל (אירגון צבאי לאומי) ונטל חלק בפעולותיו בירושלים והסביבה. אך גם זה לא סיפק את נפשו הסוערת, והוא התנדב לשורות הקומאנדו הבריטי, שהצטיין בפעולותיו באפריקה.

דב גילה אומץ־לב בלתי־רגיל והצטיין בכושר־לחימה נדיר, וכעבור זמן קצר הועלה לדרגת סמל. הוא השתתף בכל קרבות הקומאנדו בחבש וקיבל מאת הבריטים אות־הצטיינות גבוה. לפי בקשתו הועבר ליחידה עברית, וגם שם השתתף בכל פעולות־הקרב המסוכנות ביותר.

בהיותו עם הבריגדה באירופה נטל על עצמו משימה בלתי־רגילה, שלא ייאמן כי הצליח לבצעה. מתוך מכתבי אחיו ד״ר מארק כהן, שניצל מן השואה, נודע לו שמו ותיאורו של הנאצי שהיה אחראי להשמדת יהודי הורודנקה, והוא נשבע לנקום את נקמת קדושי עירו. הוא עבר באירופה כולה, חקר ודרש — עד שהשיג מה שביקש: הוא גילה את המפלצת הנאצית בצורת אדם, ונקם את נקמת דם אחיו ובית אביו בצורה הראויה!

עטור תהילה ואותות הצטיינות חזר דב לארץ. כאן התחולל קרב בנפשו. הוא רצה להמשיך לימודיו באוניברסיטה, אך לא יכול לשבת בשלווה על ספסל הלימודים בשעה שהיישוב היה נסער כולו ונאבק על פתיחת שערי הארץ לפני שארית הפליטה. הוצעו לו תפקידים מרכזיים ונכבדים בשורות „ההגנה", אך עברו וחינוכו הבית״רי הכריעו את הכף והוא הצטרף שנית לשורות אצ״ל. הוא היה המפקד בפעולות־קרב רבות, וכינוי חדש ניתן לו: גונדר שמשון. בימי המצב הצבאי כבר היה חבר במחלקת התיכנון ובעל אחת הדרגות הגבוהות באצ״ל.

פעולתו האחרונה היתה הפיקוד על הפריצה בכלא עכו ביום 4 במאי 1947. גם כאן הצליחה הפעולה, אך הוא עצמו נפל, בחפותו על נסיגת חבריו לפעולה.

יהי זכרו ברוך ושמור בלבנו כאחד הלוחמים לחירות ישראל.

אחרית דבר

נטף דמעה על קברם של קדושי הורודנקה

אחרי עשרים שנה ושנה, סמוך למועד האקציה הראשונה בעירנו בשנת תשכ"ב (1941), נתכנסו ביום י"ז חשוון תשכ"ג (14 בנובמבר 1962) שרידי בני־עירנו בישראל לאסיפת־האזכרה הנערכת מדי שנה בשנה במועד זה בתל־אביב. באותו מעמד הוכרז על סיום מפעל הוצאת „ספר הורודנקה", המהווה מצבת־זכרון לשלושת אלפים נפש מישראל, שלושת אלפים יהודים בני עירנו והסביבה, שניספו בימי השואה. קהל הנאספים מבני־עירנו, שנתקהלו באותו ערב לאמירת „קדיש" בציבור, צירפו דמעותיהם לים הגדול של דמעות עם ישראל כולו על אבדן ששת מיליוני אחינו, שניספו ברחבי אירופה בעטיו של גדול צוררי ישראל בכל הזמנים והתקופות. באותו ערב התייחדו בני־העיר עם זכר הקרבנות היקרים ללבנו והזילו דמעה על גורלם המר של תושבי עירנו, שנגזרה עליהם כלייה במיתוח משונות ואכזריות.

ספר־הזכרון שלפנינו מקפל בתוכו את הטרגדיה של מכור־תנו, עיירה שהיתה שוקקת חיים יהודיים תוססים במשך מאות בשנים, ותוך פרק־זמן קצר נכרתו החיים הללו ונסתיימה פרשה מזהירה של עיר ואם בישראל, שנבנתה בדם יהודי, בכשרון יהודי ובמאמצים בלתי פוסקים במשך מאות בשנים.

עם קריאת פרקי־הזכרונות של הספר החייה כל אחד מאתנו בזכרונו את השנים שעברו עליו בעירנו, בבתיה, ברחובותיה ובסימטאותיה, בימי שמחה וחדוה ובימי יגון וצער. שוב העברנו לנגד עינינו את מאורעות ימי־הילדות, וזכרנום לטובה מתוך געגועים על מה שהיה ואיננו עוד ולא יחזור עוד לעולמים. היה זה בוודאי הטיול האחרון בכל אותם המקומות שכל כך אהבנום: כר־הדשא הנרחב, שקראנו לו „די טאליק"; החורש — „דאָס וועלדל" בלע"ז — שנוער העיירה נמשך אל בין עציו והשתכר מריח פרחיו הריחניים; היאור הגדול, שמימיו הצוננים ליטפו את גופיהם של נערי העיר היהודים ותרמו חלקם לחישול שריריהם; ואחרון־אחרון הקוטיקובקה, זה הפרבר האוקראיני שישבו בו יהודים לא מעטים, וההליכה בסימטאותיו היתה מלווה תמיד חששות ודפיקות־לב...

אך לדאבון לבנו נסתיים ה„סיור" הזה בפרקי השואה, בתיאור אבדן העיר וחורבנה, שאחריהם נחפש שם לשוא בעינים דומעות את שרידי משפחותינו — ולא נמצאם, לא אותם ואף לא את קבריהם. כי לא נותרה שם אף נפש יהודית אחת אחרי החורבן הכללי והכולל הזה... את כולם כיסתה האדמה, האדמה אשר רוותה מדמם, ועתה היא מוסיפה לתת יבולה בשפע לאלה שנתנו יד למרצחים, שרצחו וגם ירשו...

ערכו וחשיבותו של הספר טמונים בראש וראשונה בעצם היותו ספר עדות וזכרון, שיזכיר לנו ולדורות הבאים את אשר עוללו לנו ולעם ישראל כולו ה„ברברים" של המאה העשרים. יהי־נא הדברים חרותים לעד בתודעת העולם הנאור וידריכו את מנוחתו, ואולי גם יגחו את מנהיגי העולם בשאיפתם למניעת שואה דומה בעתיד. בכך ישתלב „ספר הורודנקה" בספרות הענפה שנכתבה אחרי השואה, ויספר לדור אחרון את תולדות חייה ואבדנה של עירנו היקרה הורודנקה.

ואנו, הקרובים אל חללי העיר וקרבנותיה, נזיל דמעה מעינינו בקראנו את הספר, ונזכור את אלפי הנפשות היקרות שאבדו לנו, אשר במותם חתמו פרק מזהיר של קיום קהילה יהודית בגולה, קהילת הורודנקה. ונסיים בפסוק מספר איוב (פרק ג', כה־כ"ו): „כי פחד פחדתי ויאתיני, ואשר יגורתי יבוא לי; לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי — ויבוא רוגז".

תהא נשמתם של קדושי הורודנקה צרורה בצרור חיי האומה המתחדשת.

תל־אביב, כסלו תשכ"ג

משה פלשנר

יזכור עם ישראל

את בניו ובנותיו, קדושי קהילת הורודנקה אנשים נשים וטף, שנהרגו ושנשחטו ושנחנקו ושנשרפו על־ידי הצוררים הנאציים בימי השואה בשנים התש״א—התש״ד תהא נשמתם צרורה בצרור חיי האומה.

אַבוש שעפסיל (שבתיל).
אַבצוג שמואל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער לייב און שרה.
אַבצוג טוביה, זיין טאַכטער שרה און זיין זון יעקב (פון קאַרניוו).
אַגאַטשטיין איציק מיט זיין מוטער און צוויי שוועסטער.
אַגאַטשטיין אַברהם מיט זיין פרוי; זייער טאַכטער גיטל; זייער זון נחמן מיט זיין פרוי הודל און זייערע קינדער.
אַגאַטשטיין איצי און זיין ברודער אַברהם.
אַגאַטשטיין זיידע מיט זיין פרוי טויבע און זייערע קינדער מאַניע, עטיע און רחל.
אַגאַטשטיין טויבע און אירע טעכטער הודיע און קרייַנדל.
אַגאַטשטיין מעכל (פון קאַרניוו).
אַדלער חיים־דוד מיט זיין פרוי איטע און זייערע קינדער מענדל און יוסף.
אַדלער משה און זיין שוועסטער רבקה.
אַדלער עלקע און אירע קינדער לייזער און מאַניע.
אַדלער פישל און זיין פרוי ווילציע.
אַדעלסבערג ברוך און זיין פרוי פעסיע; זייַנע צוויי שוועסטער וויטיע און שרה.
אַוערבוך אשר און זיין פרוי פייגע.
אַוערבוך נינאַ און אירע עלטערן.
אייזמאַן בן־ציון מיט זיין פרוי ציפּע און זייערע קינדער אסתר און דבורה.
אייזמאַן הערשל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער יענקל, איצי, לייזער און רחל.
אייזמאַן שפרינצע; איר טאַכטער זיסל; איר טאַכטער חיה מיט איר מאַן; איר זון מעכל מיט פרוי און קינדער.
אייזמאַן רבקה און אירע זין לייזער און יאַקל.
אימבערמאַן בייניש מיט זיין פרוי.
אימבערמאַן מרדכי מיט זיין פרוי; זייער זון אַברהם מיט זיין משפּחה; זייער זון שמואל מיט זיין משפּחה.
אימבערמאַן קאַפּל מיט זיין פרוי שיינדל און זייערע פּיר קינדער.
איסל יוסף און זיינע צוויי שוועסטער רחל און חיה.
ד״ר אַלעפּרט אַדאַלף און זיין זון מונדעק (זיגמונד).
אַליוועך יצחק מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
אַמסטערדאַם פרומע; איר זון קלמן; איר זון זכריה מיט זיין פרוי.
אַסטערמאַן פאַלדעק מיט זיין פרוי פאַניע און זייערע קינדער.
אַסטערן בנימין מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

אַפּענבערגער אַברהם מיט זיין פרוי און זייערע קינדער חיה און משה.
אַפּענבערגער ברוך־לייב און זיין פרוי פייגע.
אַפּענבערגער גרשון און זיין פרוי זיסל.
אַפּענבערגער זיידע מיט זיין פרוי ציפּע און זייערע קינדער יאַסל און פייגע.
אַפּענבערגער זיידע און זיין פרוי.
אַפּענבערגער חיים־ישראל.
אַפּענבערגער יענקל און זיין פרוי קלאַראַ.
אַפּענבערגער לייבּיש מיט זיין פרוי ליבּע און זייערע קינדער מאַקס און פּילע.
אַפּענבערגער ליבקע; איר טאַכטער רבקה מיט איר מאַן (גילזאַן).
אַפּענבערגער מיכל מיט זיין פרוי אסתר און זייערע טעכטער וויציע און ראַזאַ.
אַפּענבערגער משה, זיין זון לייזער און צוויי טעכטער.
אַרינגער מיזיע.
אַרנשטיין וועלוול מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

בּאַכער שמאי און זיין פרוי.
באַגוס שלמה און זיינע קינדער.
באַגוס מאיר מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
באַלכאַווער פרומע.
באַרטפעלד אַברהם און זיין פרוי גיזעלאַ.
באַלאַן און זיין משפּחה.
באַנדלער.
באַקעלניק יוסף מיט זיין פרוי עלקע און זייערע קינדער מיניע און דבורה.
בוימעל שלמה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
בוימבערג יצחק־אריה; זיין זון אייזיק מיט זיין משפּחה; זיין זון משה מיט זיין משפּחה; זיין זון מאיר; זיינע דריי טעכטער בלומע, פרומע און יהודית.
בוימבערג, צוויי ברידער (עקיבא בוימבערגס זין).
בורג שעיה־מענדל און זיין פרוי עטל.
בידער הערש און זיין פרוי מלכה.
בידער אַביגדור.
בידער אסתר.
בידער העניע־מלכה.
בידער משה.

בידער קונע (אלקנה).
בידער רבקה.
בידער רייזיע.
בילער משה און זיין פרוי פרומע.
בילדער מנשה, זיין פרוי איטע, זייער קינד ריסיע און זייער טאַכטער חייציע (פאַרהייראַט גרינבערג).
בינדער אייזיק־שמעון און זיין פרוי חנה; זייער זון זיינוול מיט זיין פרוי רחל; זייערע טעכטער מיזיע, ברכה און ביילע מיט זייערע משפחות; זייער זון ישראל.
בינדער גאַלדע.
בינדער חיים.
בינדער פרומע.
בינדער יעקב מיט זיין פרוי דבורה און זייערע קינדער מאַניע און דוד (פון קאַרניוו).
בירנבוים הערש און זיין פרוי פעסיע.
בירנבוים פערל.
בישל אהרון און זיין פרוי חיה־הודל.
בלאַט שמעון.
בלאַט בתיה.
בלאַט חנן.
בלאַט רבקה.
בלאַט מנחם מיט זיין פרוי שרה; זייער זון ישראל מיט זיין פרוי פעסיע; זייער זון הערש מיט זיין פרוי פעסיע.
בלוטאַל ברוך און זיין פרוי.
בלאוקאפף נחום מיט זיין פרוי מינציע; זייער זון הערש מיט זיין פרוי באַבציע און זייערע קינדער סאַלאַ און ראובן (פון קאַרניוו).
בלי פרומע און אירע קינדער.
בלעטערפיינד אפרים און זיין פרוי חייציע.
בעקער שמואל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
בעקער אהרן מיט זיין פרוי טויבע און זייערע קינדער גיציע און יוסף.
בעקער יונה און זיין פרוי מילקע (מילכה).
בערגמאַן אַברהם מיט זיין פרוי (פון סעמאַקאָוויץ)
בערגמאַן רבקה.
בערגמאַן נחמה.
בערגמאַן הענע.
בערגמאַן קריינדל.
בערגמאַן חיה.
בערגמאַן שפרה.
בערגמאַן פייגע.
בערגמאַן יחזקאל.
בערגמאַן מענדל און זייגע קינדער.
בערגמאַן חנה.
בערמאַן בערל און זיין פרוי לאה.
בערמאַן בערל מיט זיין פרוי מרים און זייער טאַכטער חיה.
בערמאַן יאָסל, זיין זון יהודה און זיינע טעכטער חייציע און פרידזיע.
בערנשטיין אַברהם, זיין זון הערש און זיין טאַכטער.
בערנשטיין פיניע מיט זיין פרוי און זייער טאַכטער.
בערקאָוויער אַברהם, זיין פרוי חנה און זייער זון מאַנעלע.
ברילער יוסף.
ברילער וואָלף.
ברילער מאַנציע.
ברילער מאיר.
ברילער פרומע.
ברילער חנה.
ברילער חיה.
ברילער שלום.
ברוינשטיין, זיין פרוי און זייערע קינדער.
ברעכנער איידל.
ברעכנער שמעון.
ברעכנער מאַטיע.
ברעכער איסר.
ברעכער יצחק און זיין פרוי.
ברעכער יהודה (יידל) מיט זיין פרוי יהודית און זייערע קינדער משה, יוסף און חנה (פון קאַרניוו).
ברענער אהרן, זיין ברודער משה און זייער שוועסטער עטל.

גאַלדבערגער אַברהם־יעקב מיט זיין פרוי רחל און זייערע קינדער מענדל, משה און דריי טעכטער.
גאַלדבערגער שלמה.
גאַלדבערגער בנימין־וואָלף מיט זיין פרוי חנה און זייערע קינדער איציק, יאָסל און משה־הערש; זייער שנור רייזל מיט איר טאַכטער גאַלדע.
גאַטעסמאַן אסתר און אירע קינדער.
גאַלדשטיין אַנטשל און זיין פרוי גאַלדע (לאַגשטיין).
גאַלדשטיין אליהו מיט זיין פרוי הודיע און זייערע קינדער אַברהם, יצחק און אסתר.
גאַלדשמיד משה־איציק מיט זיין פרוי און זייערע קינדער
גאַרפינקל (די אַלמנה); איר זון נוסיע (נתן); איר זון יהושע מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
גוטמאַן מרדכי־הערש מיט זיין פרוי עטיע; זייער זון יענקל מיט זיין פרוי און צוויי קינדער; זייער טאַכטער ריילע מיט איר משפחה; זייער טאַכטער חייציע מיט איר משפחה.
גוטמאַן אַהרן מיט זיין פרוי און זייערע קינדער סאַבינע און מינציע.
גוטמאַן יוסף־יצחק און זיין פרוי ביילע.
גוטמאַן יענקעל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
גוטמאַן יעקל (יעקב) מיט זיין פרוי חנה און זייערע קינדער רחמיאל, זיינוועל, שפרינצע און נטע.
גוטמאַן לייב מיט זיין פרוי בלומע און זייער טאַכטער אסתר.
גוטמאַן משה מיט זיין פרוי סימע און זייערע קינדער מאַנציע און יוסף.
גוטמאַן שלמה מיט זיין פרוי רבקה און זיין זון שמואל.
גוטמאַן רויזע.
גוטמאַן רחל.
גוטמאַן (די קינדער פון גרשון גוטמאַן): לייב; אייזיק; שמערל מיט זיין משפחה.

גורמאַן מיכל מיט זיין פרוי חנה און פיר קינדער.
גיטער אַברהם און זיינע קינדער יצחק, אהרן און צפורה.
גיטער יחזקאל מיט זיין פרוי העניע און זייערע קינדער זלמן, צילה און צפורה.
גיטער מענדל מיט זיין פרוי.
גיטער אברהם (פון מיכאַלטשע).
גיטער יצחק (בובי) (פון מיכאַלטשע).
גיטער אַהרן (פון מיכאַלטשע).
גיטער דבורה (פון מיכאַלטשע).
גינזבערג הערש, זיין פרוי מלכה און זייער טאָכטער קלאַרע.
גיניגער הערש־משה.
גלאַגער איסר און זיין פרוי גאָלדע.
גלאַגער וועלוועל מיט זיין פרוי צירל און זייערע קינדער.
גלאַגער ברוך מיט זיין פרוי חומע (נחמה) און זייער טאָכטער אירידל.
גלאַגער אפרים מיט זיין פרוי פריידע; זייער טאָכטער גאָלדע; זייער זון משה־מענדל מיט זיין פרוי חנה און זייערע קינדער; זיין זון יאָסל מיט זיין פרוי און קינדער; זיין טאָכטער לאה׳ציע און אירע קינדער.
גלאַגער שלמה־בער מיט זיין פרוי שרה; זייער זון דוד מיט זיין פרוי טשארנע און זייערע קינדער פאַני, ישראל און מאַטילדע; זייער זון אפרים און זייער טאָכטער אסתר.
גלאַגער ישראל־קנה מיט זיין פרוי חנה; זייער זון ירוחם מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
גלאַגער יהודה־שואל מיט זיין פרוי ציפע און זייערע קינדער.
גלאַגער איטע; איר זון הערש מיט זיין פרוי שיינדל און קינדער אירידל און לייזער.
גלאַצער גאָלדע.
געלער איזיע מיט זיין פרוי און קינדער.
געלער איצי.
געלער מוניע מיט זיין פרוי העלע און זייערע קינדער.
געלער מוניש מיט זיין פרוי שבע.
געפנער אַליע מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.
געפנער בערל מיט זיין פרוי סלאָווע און זייערע קינדער רוציע, זלמן און דבורה.
געפנער מאיר מיט זיין פרוי יהודית און זייערע קינדער פרידע, קלמן, יונה און דבורה.
געריגער מענדל מיט זיין פרוי פייגע און זייערע קינדער סענדער און נח.
גראָסקאָפף שיקל מיט זיין פרוי און קינדער.
גראַפאַך משה.
גראַפאַך שכנא מיט זיין פרוי פּוגע און זייערע קינדער.
גראַפאַך אהרן מיט זיין פרוי בערטאַ און זייערע קינדער חנה און גוסטאַ.
גראַפאַך פאַיע.
גראַפאַך אליעזר.
גרינבערג איזאַק מיט זיין פרוי מלכה און זייערע קינדער וויליי, זוסיע און מאַטל.
גרינבערג עדזיע מיט זיין פרוי רחל און זייערע קינדער אַבא און מוניע.
גרינדלינגער הערשל מיט זיין פרוי און קינדער.
גרינזוייד (ד״ר) מיט זיין פרוי און קינדער.
גרייף הלל מיט זיין פרוי עטקע און זייערע קינדער.

דאָלינגער אלעזר מיט זיין פרוי ביילע־חנה; זייערע זין: אַלטער מיט זיין פרוי און קינדער; אפרים מיט זיין פרוי און קינדער; משה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער (אַ זון בערל און פיר טעכטער).
דאָלינגער לייבעלע מיט זיין פרוי און קינדער.
דאָלינגער יאָסל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
דאָלינגער קאָזיל מיט זיין פרוי מינציע און זייער טאָכטער שרה.
דאָלינגער שרה׳קע (סאָרקע).
דאָרנפעלד שלמה מיט זיין פרוי נוציע און זייערע קינדער מאיר, משה, מנחם און פייגע.
דאַנקנער לאָלע, זיין ברודער צאַלי און זייער שוועסטער.
דאָרף יהושע מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
דאָרנפעלד שלמה.
דאָרנפעלד נוציע.
דאָרנפעלד פייגע.
דאָרנפעלד אהרן־משה.
דולבערג יאָסי; זיינע קינדער חייצי, זיסל און בלומע.
דולבערג שלמה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
דול יחזקאל און זיין זון יאָסל.
דינער אַנטשעל מיט זיין פרוי שרה; זייער זון שואל מיט זיין פרוי העניע און זייערע קינדער.
דינער יאָסל מיט זיין פרוי פייגע און זייערע קינדער רויזע, חיה און פילע.
דינער בן־ציון מיט זיין פרוי שרה; זייער זון ישראל־מרדכי מיט זיין פרוי און זייערע דריי טעכטער; דינער שמואל (בן ישראל־מרדכי) מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
דינער באַבע (באַבע חיה־ביילעס).
דינער בערל מיט זיין פרוי ביילע און זייער זון זלמן.
דינער הערש און זיין פרוי שרה.
דינער („יאַפאַנטשיק״) מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
דינער זלמן מיט זיין פרוי און זייערע קינדער משה, ביילע און הודיע.
דינער לאה; איר זון יאָסל מיט זיין משפחה; אירע זין ליפּא, אַברהם און מאיר, און אַ טאָכטער.
דינער מאַליע און אירע קינדער שואל און מענדל.
דינער פייסיע (פסח) מיט זיין פרוי און זייערע קינדער (שמואל און אַנדערע).
דינער מענדל מיט זיין פרוי פרידאַ און זייערע קינדער משה, יאָסל, מרים, רבקה און גיטל.
דינער משה און זיינע קינדער איציק, פייגע, שמואל און מאַטילדע.
דינער מאיר מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
דינער הערש מיט זיין פרוי שרה און זייערע קינדער.
דיקער פייוול מיט זיין פרוי רחל און זייער זון משה.

דיקער הערמאַן מיט זיין פרוי און זייערע קינדער לייזער,
פאַני און שלמה.
דיקער לאַטי און איר זון חיים.
דיקער פאַיע און איר טאָכטער רויזע.
דראַך יצחק און זיין פֿרוי פערל.
דראַנטש חיה.
דערמער יעקב מיט זיין פרוי און זייערע קינדער שלום און
חייצע.
דרוקער יצחק מיט זיין פרוי אסתר און זייערע קינדער שמעון,
חייב, אולו, לאַניע און מאַניע.

האַבער יענקעל (יעקב) מיט זיין פרוי רייזיע; זייערע קינדער
דאַניע, עדזיע, פרומע און בעלאַ, און זייערע משפחות.
האַהן יעקב מיט זיין פרוי מלכה און זייער זון גרשון.
האַלפערן יונה מיט זיין פרוי חינקע און זייערע קינדער.
האַלפערן ביניש מיט זיין פרוי גיטל און זייערע קינדער משה
און ציפּע.
האַזעלנוס מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
האָפמאַן לייביש מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
האָפמאַן נעסיע און אירע קינדער פּרץ און גיציע.
האָפמאַן אריה און זיין טאָכטער סימע.
האָפמאַן בעריש מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
האָקער מיט זיין פרוי באַבצע און זייערע קינדער.
האָרן משה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער לאה'צי און
וועלוועל.
האָרן איטע־הענציע און אירע קינדער זלאָטע, משה, מיכאל
און יאָסל.
האַרטענשטיין הערש מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
האַרטענשטיין איצי מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
האַרטענשטיין לייב מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
הוט יאָסל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער משולם, שלמה
און טאָדרעס.
הוּנדערט מיכל און זיין משפּחה.
הוס יהושע מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
הוס שלמה מיט זיין פרוי ראָזא און זייערע קינדער צירל,
מרים און עטל.
הוס ראָזא און איר משפּחה.
הוס יעקל און זיין משפּחה.
הוס יצחק מיט זיין פרוי רבקה און זייערע קינדער ראובן און
הערש.
הוס יעקל מיט זיין פֿרוי מאַלציע און זייערע קינדער לייבעלע
און פּייגע.
הוס שעיה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער; זייער זון משה
דוד מיט זיין פרוי חאַנציע און זייערע קינדער נטע־
הערש, איטע, מילקע און ברוך.
הוס עטל און איר משפּחה.
הורביץ שיינדל.
הורביץ (דער שוואָגער פון איצי קאָרן).

העניג ברייטציע (פון קאָרניוו).
הערמאַן טאַני.
הערמאַן לייב מיט זיין פרוי מאַלציע און זייערע קינדער.
הערמאַן מאָטל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
הערמאַן בייקא מיט זיין פרוי מאַלציע און צוויי טעכטער.
הערמאַן ראובן מיט זיין פרוי פּעסיע און זייערע קינדער
ראָזא, שמערל און ריבציע.
העסעל (ד"ר) מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

וואַהל מיט זיין פרוי גיטל און זייערע קינדער פּעסיע און
יעקעלע.
וואַכטעל יעקב מיט זיין פרוי; זייער טאָכטער עטל מיט איר
משפּחה.
וואַסער פישל מיט זיין פרוי ליבקע און זייערע קינדער לאה
און מאַרלענא.
וואַסער פייוול מיט זיין פרוי מאַלציע און זייערע קינדער
יהודה און יחזקאל.
וואַסער מאָריץ מיט זיין פרוי מרים; זייער זון בייזיע מיט
זיין פרוי שרה.
וואַסער פעליקס און זיין שוועסטער לוסיע.
וואַסערמאַן נפתלי מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
וואַכער יעקב מיט זיין פרוי ריבציע און זייערע קינדער הערש
און פּעפּי.
וויזעל בראָנעק, רוזיע און נתניה (פון קאָרניוו).
וויין חיים־ישראל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער מאַקס
און סאַליע; זייער זון שמחה מיט זיין פרוי איזא.
וויין חיים־הערש; זיין זון הערצל און זיינע צוויי קינדער.
וויינער יאָסל מיט זיין פרוי ראָזא און זייערע קינדער חיים,
שלום, דוד און ישראל.
וויינער רחל און אירע קינדער יעקב, מלכה, רבקה, בן־ציון
און הינדע.
וויינרויב משה מיט זיין פרוי מרים און זייערע קינדער יוכבד,
יענטע און עטל.
וויינרויב פּיניע מיט זיין פרוי; זייערע זין שמעון, ניסן און
ישראל, און צוויי טעכטער.
וויינשטיין מאַקס, זיין זון קמיאל און זיינע טעכטער פאַנציע
און ראָסיע; זיין זון פייסיע (פּסח) מיט זיין פרוי אסתר.
וויינשטיין מוניע מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
וויינשטיין אליעזר מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
וויינשטיין חיים מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
וויינשטיין יוסף מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
וויסבערג יעטי און איר טאָכטער סידאָניא (סידזיא).
וויסבערג העניא און איר מאַן ד"ר קאָרמאַן.
וויסבראָט משה, לאה'צע, איידל און גאָלדע.
וויצמאַן אליהו מיט זיין פרוי מרים און זייערע קינדער שרה,
דבורה און עלקע.
וויצמאַן מאָטע־לוי.
וויצלינג שאול און זיין פרוי ראָזא.
וויצלינג אסתר.

וועבעל רויזע און אירע קינדער שמערל, מענדל, פרומע, בנימין און משה.

וועבער (ד״ר) און זיינע צוויי קינדער.

ווערבער (ד״ר) עמנואל און זיינע צוויי קינדער.

ווערמוט משה מיט זיין פרוי טשאַרנע און זייער טאָכטער אוקא (רחל).

ווערמוט מיכל מיט זיין פרוי יענטע און זייער טאָכטער פרידזיע.

וועכנער שיינציע.

זאַלצינגער חיים־זרח און זיין פרוי צפורה.

זאַנקעל איידל און אירע טעכטער פריידע, הענציע און נעסיע.

זאַנענבלום איסר מיט זיין פרוי גינדל און זייערע קינדער איידל און איטע.

זאַנענבלום בערל און זיינע קינדער איצי, לייביש און באַסיע.

זאַנענשיין יצחק־לייב מיט זיין פרוי וויטיע און זייערע קינדער דוד און מיכל.

זיידמאַן משה און זיין פרוי יענטע.

זיידמאַן חיים־הערש מיט זיין פרוי שרה און זייער טאָכטער.

זיידמאַן יולי־אַן און זיינע קינדער נתן, גיטל, זיגמונד, לומציע און לאה.

זיידמאַן אַדולף און זיינע קינדער דוד, קלאַרא, רוזיע, שרה־לאה און רחל.

זיידמאַן משה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

זיידמאַן חנה, איר זון זיגי און איר טאָכטער פעלא.

זיידמאַן אברהם מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

זיידמאַן איצי מיט זיין פרוי מרים־בעלא און זייער זון יוסף.

זיידמאַן אפרים.

זיידמאַן דוד מיט זיין פרוי קלאַרא און זייער טאָכטער ראָזא.

זיידמאַן זיינווול מיט זיין פרוי שרה און זייער טאָכטער רחל.

זיילער יוסף מיט זיין פרוי בלומע און זייערע צוויי קינדער.

זייף מיט זיין משפחה.

זייפער בערל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

זייפער אפרים מיט זיין פרוי לאה און זייערע קינדער גיציע און שמריה.

זייפער יאָסל מיט זיין פרוי חנה און זייערע קינדער מוניע, פריידע, בלומע, און נטע.

זייפער יעקב מיט זיין משפחה.

זייפער דאַרא מיט איר משפחה.

זילבער לייב מיט זיין פרוי פייגע און זייער טאָכטער חיה.

זילבער שמואל (פון פאָטאָטשיסקא) מיט זיין פרוי רחל און זייערע קינדער.

זילבער שמואל (פון האָראָדניצע) מיט זיין פרוי ליבע און זייערע קינדער לאה און פעפי.

זילבער ישראל (פון דער קאָטיקיווקע) מיט זיין משפחה.

זילבער משה און זייגע קינדער.

זילבערבוש נחמן מיט זיין פרוי פייגע; זיין מוטער און זיין שוועסטער אסתר.

זילבערשיין זעליג מיט זיין פרוי פרידא און זייערע קינדער צפורה־רחל און גאָלדע־מינא (פון טשערנעליצע).

זינגער אַברהם און זיין פרוי.

זעמעל אייזיק מיט זיין פרוי בעלא און זייערע קינדער בערטא, לאה און ראָזא.

זענענזיב (ד״ר) מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.

חאַראַש ישעיה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

חאַלצעל מיט זיין פרוי מאַלווינא און זייער זון מיעטשיסלאַוו.

טאַו בערל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער זיגי, ליליאַן, און צוויי טעכטער.

טאַו משה־זלמן מיט זיין פרוי און זייערע צוויי טעכטער.

טאַעיין בערל און זיין משפחה.

טיין בנימין מיט זיין פרוי שרה און זייערע קינדער מאָטל און לייציע.

טויבער אברהם מיט זיין פרוי שיינדל און זייערע קינדער סענדער און חנה.

טויבער זלמן מיט זיין פרוי בתיה און זייער טאָכטער חנציע.

טויבער יחזקאל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

טויבער מאיר־יאָסל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

טויבער מרדכי־יואל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

טויבער שמואל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

טויבער חנציע־רבקה און איר טאָכטער מאַניע.

טויבער משה.

טייטלבוים זוזיע און איר זון בוניע.

טילינגער זוניע מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

טיקער זינדל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער יואל, עטל, אהרן־איציק, שכנא און נחום; זייער זון הערש מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.

טיקער וואָלף מיט זיין פרוי ליבע און זייער טאָכטער פייגע.

טרייביטש פרומע און אירע קינדער רעכל, מיזיע און פריידע.

טרייסטער מרדכי; זיין ברודער יאָסל, זיין ברודער בערל און זייער שוועסטער הענציע.

יאַנקנער זעליג און זיין פרוי פעסיע.

יאַנקנער משולם מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

יאַנקנער יעקיל מיט זיין פרוי וויטיע און זייערע קינדער דודיע, ראובן, דבורה, יענטע און ראָזא; זייער זון מרדכי־יצחק מיט זיין פרוי און זייערע קינדער; זייער זון שעפסיל (שבתיל) מיט זיין פרוי עטיע און זייער קינד.

יאַנקנער פיניע מיט זיין פרוי אסתר און זייערע קינדער מענדל, יאָסל און חייציע.

יאַנקנער פיניע מיט זיין פרוי רבקה און זייערע קינדער.

יאַנקנער משה־לייב.

יאַנקער פיניע (פון האָראָדניצע) און זייגע קינדער.

יונגערמאַן עמנואל און זיין פרוי גיזעלא.

יורמאַן מעכל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער ישעיה, שלמה און אַנדערע; זייער זון משה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
יורמאַן מאיר־יואל מיט זיין פרוי און זייערע דריי קינדער (אייניגע פון זיי האָט געהייסן אהרן).
יורמאַן מאיר מיט זיין פרוי רבקה און זייערע קינדער מוניע און יענקל.
יורמאַן גדליה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער יוסף און רחל.
יורמאַן יידל מיט זיין פרוי חיה־רוצע און זייערע קינדער קלמן, שמואל, חיה־לאה, פייגע, איטע און הערש.
יורמאַן ברוך און זיין משפחה.
יעגער אַברהם מיט זיין פרוי רבקה און זייערע קינדער מיקו (שמואל) און מוסיע.

כהן אהרן־דוד מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
כהן אברהם און זיין פרוי.
כץ ישראל מיט זיין פרוי און זייער זון יוסף; זייער זון איציק מיט זיין משפחה; זייער זון הערש מיט זיין פרוי מאנציע און זייער קינד; זייער זון נטע מיט זיין משפחה.
כץ יוסף מיט זיין פרוי דאָרא און זייער טאָכטער רבקה.
כץ ביילע.
כץ פנחס מיט זיין פרוי טאָני און זייערע קינדער שמריה און רבקה.
כץ לייבציע מיט זיין פרוי בתיה און זייערע קינדער פייגע, צבי און דוד.
כץ בערל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
כץ חנציע.
כץ נפתלי מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
כץ מרדכי.
כץ בנימין (טרומבער).
כתבן רחל און איר שוועסטער עטל.
כתבן בעלאַ מיט איר מאַן און זייערע קינדער אהרן און חיה.
כתבן יעקב מיט זיין פרוי און זייער טאָכטער דאָרא.
כתבן מרים מיט איר מאַן און זייער קינד משהלע.

לאַגשטיין וואָלף מיט זיין פרוי ראָזא און זייער זון אהרון (פון קאָרניוו).
לאַגשטיין משולם מיט זיין פרוי סימע און זייער זון פרץ (פון קאָרניוו).
לאַגשטיין פסח מיט זיין פרוי אָלגאַ און זייער טאָכטער עטי (פון קאָרניוו).
לאַגשטיין שלמה־זלמן (ד״ר זוניע לאַגשטיין) (פון קאָרניוו).
לאַדענהיים יאָסל מיט זיין פרוי פייגע און זייערע קינדער הערש, לייזער, איצי, און נאָך דריי קינדער; זייער זון ברוך מיט זיין פרוי און קינדער; זייער זון שלום מיט זיין פרוי.
לאַדענהיים ישעיה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
לאַביש מיט זיין פרוי און זיין מוטער.
לאָזער דוד מיט זיין פרוי שפרה און זייערע קינדער עובדיה און ראָזא.
לאַטנער יוסף מיט זיין פרוי הודיע און זייערע קינדער יענטע און ישראל; זייער זון חיים מיט זיין משפחה.
לאַם אַריה־לייבוש, דער דין, און זיין פרוי פערל (בת הרב אשכנזי).
לאַמפנער ישראל און זיין פרוי רייזל.
לאַמפנער עקיבא מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
לאַמפנער הערש־קאָפל און זיין משפחה (קלמן, שפרינציע און אַנדערע).
לאַמפנער גרשון מיט זיין פרוי און קינדער; זייער זון לייזער מיט זיין פרוי.
לאַסטער איציק מיט זיין משפחה.
לאַסטער שמואל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער, און זיין מוטער רייזיע.
לאַסטער דוד מיט זיין משפחה.
לאַסטער יענקל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
לאַסטער גרשון מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
לאַסטער ישראל, ברכה, שמואל, רייזל און מלכה.
לאַסטער אַלטע און אירע קינדער שמואל, ברוריה, בריינע און טויבע.
לאַסטער איידל, העניע, שרה, פריידע און רחל.
לויטמאַן משה־לייב מיט זיין פרוי מרים און זייער זון נטע.
לויטמאַן לייב מיט זיין פרוי און זייערע קינדער; זיין ברודער מעכל מיט זיין פרוי; זייערע צוויי שוועסטער לייציע און מינציע.
לופט יאָסל מיט זיין משפחה.
לופט פריידע און אירע צוויי טעכטער.
ליבמאַן יוחנן מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
ליבמאַן אַבא מיט זיין פרוי און זייערע קינדער מאיר און ביינישן.
ליבסטער ישראל און זיין משפחה.
ליזער סאָבינאַ און איר טאָכטער בלאַנקא.
ליטמאַן און זיין משפחה.
ליכטענטאַל וואָלף און זיין פרוי מרים.
ליכטענטאַל פיניע און זיין משפחה.
ליכטענטאַל ישראל און זיין משפחה.
ליכטענטאַל עטל און חנה־טויבע.
לין שמואל מיט זיין פרוי אַסתר און זייער זון יעקב.
ליסער יאָסל מיט זיין פרוי בריינצע און זייערע קינדער מיכל און דבורה.
ליסער קמיאל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער איציק־אלי, יאָסל און מילקע; זייער זון הערש מיט זיין משפחה.
ליסער בריינציע און אירע קינדער: שלום מיט זיין משפחה; ירחמיאל מיט זיין משפחה; רחל מיט איר משפחה.
ליסער מענדל און זיין פרוי רבקה.
לינדנער מיט זיין פרוי רחל און זייער זון גרשון.
לעסטער ברוך מיט זיין פרוי פייגע און זייערע קינדער דוד־וואלף, חנה און הילדע.
לערער נטע מיט זיין משפחה; זיין זון בוזיע מיט זיין משפחה.
לערער מאיר מיט זיין פרוי פייגע (שטאָבעל) און זייערע קינדער דוד, וואָלף און חָנא.

מאַיער יונה מיט זיין פרוי; זייער טאַכטער פרומע; זייער זון משה מיט זיין משפחה.
מאַהלער גדליה (אומגעבראַכט געוואָרן אין בוכענוואַלד).
מאַסלער משה.
מאַסבערג אהרן און זיין משפחה.
מאַסבערג בייניש און זיין משפחה.
מאַסבערג הערש און זיין משפחה.
מאַסבערג משה און זיין משפחה.
מאַסבערג הודיע און איר טאַכטער שיינדל.
מאַסבערג פייביש און זיין משפחה.
מאַסבערג שמואל און זיין משפחה.
מאַרגענבעסער שלמה און זיינע זין ישראל און מעכל.
מאַרקשייד חיים מיט זיין משפחה.
מאַשקאָוויטש (דער רב) מיט זיין משפחה.
מייטע די בעקערין מיט איר מאַן פיניע און זייערע זעקס קינדער.
מיינהאַרט דבורה און אירע קינדער לאה, העניע און מיכאל.
מילער משה און זיין פרוי זיסל; זייער זון זרח מיט זיין פרוי מאַניע; זייער זון פייבל מיט זיין פרוי בעלאַ און זייער זון מנחם.
מילער קלמן מיט זיין פרוי.
מילער איטע (פאַרהייראַט דינער) און איר זון עובדיה.
מילער ראובן מיט זיין פרוי.
מינצער מיט זיין פרוי און זייערע קינדער שלמה און בערל.
מעלצער אייזיק מיט זיין פרוי פרומע און זייערע קינדער ישעיה, שמריה, רחל, עטל און איטע; זייער זון יאָסל מיט זיין משפחה; זייער זון קלמן מיט זיין פרוי רחל.
מעלצער משה מיט זיין משפחה.
מערבוים יאָסל מיט זיין משפחה.
מערבוים ברוך מיט זיין משפחה.
מרגליות אליקים מיט זיין משפחה.
מרגליות משה מיט זיינע זין מענדל און אברהם.

נאַגלער ישראל מיט זיין פרוי צפורה און זייערע צוויי זין.
נאַפע משה מיט זיין פרוי און זייער זון חיים.
נאַרד הענריקאַ און איר זון יעקב.
נודעלמאַן צבי־הערש מיט זיין פרוי ראַצע און זייערע קינדער מענדל, דאַבריש און לאה; זייער טאַכטער יעטי מיט איר מאַן משה גרינדלינגער און זייערע קינדער מאיר און מילכה (פון טשערנעליצע).
נודעלמאַן עטיאַ (פרוי פון יהושע נודעלמאַן) מיט אירע קינדער אסתר און פריידע.
נודעלמאַן ברוך מיט זיין פרוי גיטל און זייערע צוויי קינדער (פון טשערנעליצע).
נודעלמאַן־הערמאַן ראַזע מיט איר זון מרדכי (פון טשערנעליצע).
נייגיסער משה־מאַנעס.
נייטאַן משה מיט זיין פרוי און זייערע צוויי קינדער.
נייטאַן וואָלציע מיט זיין משפחה.
נייטאַן קאָפל מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.
נייטאַן הייניך מיט זיין פרוי און זייערע דריי קינדער.
נייטאַן זלמן מיט זיין פרוי.
נייטאַן פייסיע און זיינע פיר קינדער.
נייטאַן רעסיע.
נייטאַן שאול מיט זיין פרוי און זייער קינד.
נייטאַן שלמה מיט זיין פרוי נעכע און זייערע צוויי זין.
ניקער הייניריך מיט זיין פרוי.
ניקער שרה און איר טאַכטער גיטל.

סאַבעל מאַטיע מיט זיין פרוי חיה־רבקה און זייער טאַכטער מאַניע; זייער זון וואָלף מיט זיין משפחה.
סאַבעל יהודה־הערש מיט זיין פרוי קרייניציע און זייערע קינדער ישראל און אַנדערע; זיין ברודער איציק מיט זיין משפחה; זייער שוועסטער באַבציע מיט איר משפחה.
סאַבעל יוסף מיט זיין משפחה.
סאלפעטער אלימלך מיט זיין פרוי פייגציע און זייערע קינדער שלום, דוד און חיה.
סאַמועל און זיינע צוויי קינדער מוניע און צוניע.
סטריזאוור שמואל און זיין טאַכטער עטל.
סוכער מאַטיע מיט זיין פרוי רחל און זייערע קינדער צבי און חנה; זייער טאַכטער גיטל מיט איר מאַן מאיר אייזענקראפט און זייער קינד יוסף.
סוכער ישראל מיט זיין פרוי און זייער קינד.
סוכער זלמן מיט זיין משפחה.
סקולער אהרן־דוד מיט זיין משפחה.
סקולער איסר.

עדעלשטיין מאַטל און זיין פרוי מאַטל; זייער טאַכטער דאַראַ מיט איר מאַן און צוויי קינדער; זייער זון יעקב מיט זיין פרוי מרים און זייער זון אריה.
עדעלשטיין רבקה און אירע קינדער טעמע און מילעק.
עלסטער אַברהם־איצי און זיינע קינדער ראַציע און שמואל.
עמזיג יעקב מיט זיין פרוי נעכע און זייער טאַכטער מיסיאַ.
ענגעלבערג דוד און זיין פרוי שיינדל.
עסנער שמואל מיט זיין פרוי צביה און זייערע קינדער שלמה און צבי.
עסענפעלד שלמה און זיין משפחה.
עקהויז גדליה מיט זיין פרוי חיה און זייער זון יהודה.
עקהויז אליהו מיט זיין פרוי שרה און זייערע קינדער שלמה, צבי און ישראל.
עקהויז שרה, יעקב און אברהם.
עקהויז אַלי מיט זיין פרוי שלימע און צוויי קינדער.
עקערלינג פייגע מיט איר מאַן און זייערע קינדער.

פאַדוויסאקער הערשל און זיין פרוי; זייער זון איציק־אלי מיט זיין משפחה.
פאַדוויסאקער משה און זיין פרוי גיטל.

פאַסוויג רחל.
פאַלגער חיים־יעקב מיט זיין פרוי העניצע און זייער זון יחיאל.
פאַלגער אהרן מיט זיין פרוי רחל און זייערע קינדער העניצע און יחיאל.
פייער זלמן־הערש און זיינע קינדער סאַסיע און מאַטל; זיין זון רחמיאל מיט זיין משפחה; זיין טאַכטער חנה מיט איר משפחה; זיין זון יענקל מיט זיין פרוי טויבע־חנה און זייערע קינדער.
פייער יאַסל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
פייער שלמה מיט זיין פרוי מעניע און זייערע קינדער קלמן, בערל און רחל.
פייער שמואל און זיינע צוויי שוועסטער.
פייער שלום מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
פייער מלכה.
פייער אפרים.
פייער יוסף און זיינע טעכטער.
פייער פייוול.
פייער חיה־העניע.
פינק מענדל.
פינק מאיר מיט זיין משפחה.
פינק רחל, פינק אפרים און פינק ליבע (שלום־הערש פינק'ס קינדער).
פילפל חיה און בלומע.
פילפל וואַליע מיט זיין פרוי עלקע און זייערע קינדער.
פילפל חיה און הודל.
פילפל מעכל און זיין שוועסטער לאַניע.
פילפל שמעון און זיין פרוי איידעלע.
פילפל מאריץ און זיין פרוי זשעניא.
פילפל פעסיל.
פיציע.
פלאַר משה מיט זיין משפחה.
פלאַר פאַני.
פליגלער יעקב מיט זיין פרוי שיינדל; זייער זון הערצל מיט זיין משפחה; זייער זון לייזער מיט זיין משפחה.
פליגלער איצי און זיין פרוי מיזיע.
פליגלער נתן מיט זיין פרוי צפורה און זייערע קינדער בנימין, חיים, שמואל און שרה.
פלעשנער עזריאל מיט זיין פרוי מאַנציע; זייער זון חיים מיט זיין פרוי לאה און זייער זון אייזיק.
פענסטער טאַדרעס מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
פענסטער מאַטיע מיט זיין פרוי; זייער טאַכטער חייציע מיט איר משפחה; זייער זון יידל מיט זיין משפחה.
פעטנער אברהם־אהרן מיט זיין פרוי מלכה.
פעטנער מעכל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
פעטנער לייב מיט זיין פרוי שיינדל (פאַדוויסאַקער) און זייערע קינדער.
פעטנער אַלטער מיט זיין פרוי עטל און זייערע קינדער ברכה און מיזיע.
פעטנער אפרים מיט זיין משפחה.
פעטנער גימפל מיט זיין פרוי און זיבן קינדער.
פעטנער אברהם מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
פעטנער מענדל מיט זיין משפחה.
פעטנער משה מיט זיין משפחה.
פערלמאַן ליפע מיט זיין פרוי חייציע און זייערע קינדער גימפל און שלמה, און נאַך אַ זון.
פערלמאַן יאַסל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
פערלמאַן קמיאל מיט זיין משפחה.
פערלמאַן קאַציע מיט זיין משפחה.
פריד אייזיק מיט זיין פרוי גאַלדע און זייערע קינדער שיינדל און מאיר.
פרידמאַן דודיק מיט זיין פרוי גיציע.
פרידמאַן דודיק מיט זיין פרוי און זייערע קינדער וואַווע און שמעיה.
פרידמאַן ביניש און זיינע קינדער מאַטיע און שיקאַלע.
פרידמאַן וואַלף מיט זיין פרוי; זייער זון משה מיט זיין משפחה.
פרידמאַן לייביש מיט זיין משפחה.
פרידמאַן מעכאַלע און זיין טאַכטער.
פרידמאַן מענדל און זיינע שוועסטער: וויטיע, מינציע, עלקע און באַסיע (בתיה).
פרידמאַן נוסיע (נתן) מיט זיין משפחה.
פרידמאַן נטע מיט זיין פרוי חייציע און זייערע קינדער.
פרידמאַן סימע־חיה; איר זון לייב מיט זיין משפחה; איר טאַכטער יאַכע מיט איר משפחה; איר טאַכטער באַבציע מיט איר משפחה.
פרידמאַן יענקל (בן משה־לייב, געהרגעט געווארן אין לאַגער בוכענוואַלד).
קינדער מעכל און טאַני.
פרידפערטיג שמואל מיט זיין פרוי אסתר־חנה און זייערע
פרידפערטיג איצי מיט זיין משפחה.
פרידפערטיג חיים־שאול מיט זיין משפחה.
פרידפערטיק ריווע מיט איר משפחה.
פרימאס.
פרייער רייזל און אירע זין איזיע און טאַדרעס.
פרייער הערש און זיין משפחה.
פרייער אלישע און זיין משפחה.
פרייער חיים און זיין משפחה.
פרייער מילעק און זיין משפחה.
פרייער ברייניציע מיט איר מאַן און זייערע קינדער מרים, עטל, גאַלדע, וואַלף־משה און אסתר.
פריפער אברהם־לייב מיט זיין פרוי שפרינציע און זייערע קינדער הערש און מרים.
פריפער אהרן מיט זיין משפחה.
פריפער ברוך מיט זיין פרוי רייזיע און זייערע קינדער פריידע, עטיע, חנה, רבקה און איציק־לייב.
פריפער הערש מיט זיין פרוי פריידע און זייער טאַכטער נעמי.
פריפער הערש־לייב מיט זיין פרוי שיינדל און זייערע קינדער רייזיע, פאַני און מענדל.
פריפער יאַסל מיט זיין פרוי שבע און זייערע קינדער ראובן לייב, מרים און גיטל.

פריפער יענקל מיט זיין פרוי שרה און זייער טאַכטער גאָלדע.
פריפער ישראל און זיינע קינדער ברוך און יחזקאל.
פריפער ירוחם מיט זיין פרוי חנה.
פריפער מיכאל מיט זיין פרוי קריינציע און זייערע קינדער שמואל, ראובן, לאה, מרים, ראָזאַ און הינדע.
פריפער פייגע מיט איר משפחה.
פריפער ראובן מיט זיין פרוי ראָזאַ.
פריפער שעיה מיט זיין פרוי סאָסיע און זייער זון אברהם.
פריפער זאב (טשערנעליצע).
פרישלינג אברהם מיט זיין פרוי סלאָווע.
פרישלינג דוד מיט זיין פרוי רחל.
פרישלינג זלמן מיט זיין פרוי שרה.
פרישלינג חיים־וואלף מיט זיין פרוי חיה־צביה און זייער זון לייזער.
פרישלינג יאָסל מיט זיין פרוי פרידאַ.
פרישלינג ישראל־איציק מיט זיין פרוי פייגע און זייערע קינדער מענדל, קונע (אלקנה), מוניע, און הערש.
פרישלינג מאיר מיט זיין פרוי רבקה (אומגעקומען אין בוכענ־וואַלד).
פרישלינג מענדל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער שלמה און עטל.
פרישלינג משה מיט זיין פרוי רחל און זייערע קינדער ישראל און מיזיע.
פרישלינג סלאָווע און איר טאַכטער רחל.
פרישלינג שמואל מיט זיין פרוי און זייער טאַכטער לאָטי מיט איר מאַן (גילזאַן).
פרענקל לוי מיט זיין פרוי און זייערע קינדער (דוסיע און אַנדערע).
פרענקעל אַדאָלף מיט זיין פרוי לאה און זייערע קינדער סאָלקאַ און יולעק.
פרעשל קמיאל און זיין משפחה.

צוידערער דוד און זיינע קינדער פייגע, מוניע און בובי.
צוידערער חנה און אירע קינדער אהרן און דוד.
צומער יצחק לייב מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
צומער מאָטל.
צומער מרים און איר זון לייב.
צומער ישראל מאיר; זיין זון פיניע מיט זיין פרוי שרה'צ'יע און דריי קינדער.
צומער פיניע און אסתר.
צוקער אַברהם־בער מיט זיין פרוי חיה (פון קאַרניוו).
צוועגלער מאיר מיט זיין פרוי און זייערע קינדער יוסף, עטל און ראָזאַ.
צין משה מיט זיין פרוי עלקע און זייער טאַכטער שרה (וואַ־סער); זייער זון יצחק מיט זיין פרוי צילא.
ציפערבלאט לייזער מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
ציפערבלאט בערל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
ציפערבלאט מעכל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

קאָהן יוסף מיט זיין פרוי.
קאָהן דוד (ד"ר קאָהן) מיט זיין משפחה.
קאָוואַל פישל מיט זיין פרוי אסתר; זייער זון שמעון מיט זיין פרוי פרוידע און זייערע קינדער.
קאָוואַל מאיר מיט זיין פרוי חנה און זייערע קינדער.
קאָוואַל שמואל־דוד און זיינע קינדער ראָזאַ, פריידע, שרה און ברייניציע.
קאַך הלל מיט זיין פרוי שרה און זייער זון מנחם־מענדל (עמנואל).
קאַך ביניש מיט זיין פרוי שיינדל און זייער זון מנחם־מענדל (עמנואל).
קאַך בערל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
קאַך יוחנן מיט זיין פרוי שרה; זייער זון מאיר מיט זיין משפחה; זייער זון שמערל מיט זיין משפחה.
קאַך זלאָטע.
קאַך משה מיט זיין פרוי.
קאַך נוסיע (נתן) מיט זיין פרוי און זייער טאַכטער מרים; זייער זון פישל מיט זיין משפחה; זייער זון בערל מיט זיין משפחה.
קאַך שלמה־יואל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
קאַך שיעה מיט זיין פרוי ראַצע און זייער זון יידאַלע; זייער זון לייבעלע מיט זיין משפחה; זייער זון איציק מיט זיין משפחה; זייער זון נחמן מיט זיין משפחה; זייער זון יוסף מיט זיין משפחה.
קאַך לייבעלע מיט זיין פרוי פייגע (פון טשערניאָטין).
קאַלמוס הערש־לייב; זיין זון טאדרעס מיט זיין משפחה; זיין זון מעכל מיט זיין משפחה.
קאַלמוס משה מיט זיין פרוי ראָזאַ און זייער טאַכטער רוזשקע.
קאַלמוס יענקל מיט זיין משפחה.
קאַלמוס אַבא־איצי מיט זיין משפחה.
קאַלמוס נתן מיט זיין משפחה.
קאַמיל לייבקע מיט זיין פרוי שרה און זייער טאַכטער חנה.
קאַמיל זיידע מיט זיין פרוי ליבע און זייער זון משה.
קאַמיל מעכל מיט זיין פרוי שרה.
קאַמיל מאַשקע מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
קאַמיל זלמן מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
קאַמיל מענדל־נוח מיט זיין פרוי רייזל און זייערע קינדער גאָלדע, וויציע און יעטקע.
קאַנאַפאַס גוסטאַוו.
קאַנאַפאַס זוניע.
קאַנטאָר הערש מיט זיין פרוי.
קאַסער יענקל מיט זיין פרוי און זייער טאַכטער נאָרא.
קאַסער לייב מיט זיין פרוי גיטל און זייער זון מוניע; זייער טאַכטער נאָרא מיט איר מאַן ד"ר ליסער און זייער קינד.
קאָפ טאדרעס מיט זיין משפחה.
קאָפ מענדל מיט זיין משפחה.
קאָפ שלמה מיט זיין משפחה.
קאָפלער הייניך מיט זיין פרוי הענציע און זייערע קינדער מלכה, וויטיע, פייגע, יוסף, אהרן און איציק; זייער זון

יעקב מיט זיין פרוי און זייערע קינדער; זייער זון שמעון מיט זיין פרוי און זייערע צוויי קינדער.

קאַרמין פייביש, זיין טאָכטער האַנולאַ און זיין זון יוסף (פון קאַרניוו)

קאַרן איצי מיט זיין פרוי און זייער טאָכטער סאָסיע.

קאַרן בנימין מיט זיין פרוי און זייערע קינדער: טוביה, שלמה, ידידיה, הלל, און נאָך צוויי קינדער.

קאַרן לייבעלע מיט זיין פרוי.

קאַרנער מענדל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

קאַרפ ראובן מיט זיין פרוי עטל און זייער טאָכטער צפורה; זייער זון משה מיט זיין משפחה.

קוגלער אייזיק מיט זיין פרוי און זייערע קינדער אליקים, אברהם און נאָך אַנדערע.

קוגלער ישראל מיט זיין פרוי מאַשאַ און זייער טאָכטער מרים.

קוגלער יוסף מיט זיין פרוי רחל.

קוגלער נפתלי מיט זיין זון לייב.

קוגעלמאַט אייזיק מיט זיין פרוי און זייערע קינדער (יוסף און אַנדערע).

קוגעלמאַס ישראל און זיין פרוי שרה; זייער זון לייזער־איציק מיט זיין משפחה; זייער זון יהודה מיט זיין פרוי עטיע; זייער טאָכטער (נאָמען נישט באַקאַנט).

קוגעלמאַס יהודה מיט זיין פרוי עטיע און זייערע קינדער מאיר און שמעון.

קוגעלמאַס לייזער־איציק מיט זיין פרוי מלכה און זייערע קינדער ישראל, אַלי און חנה.

קוגעלמאַס שמריה מיט זיין פרוי מינציע; זייער טאָכטער טאַנציע און זייער זון אברהם.

קוגעלמאַס אברהם מיט זיין פרוי און זייער זון מענדל.

קוגעלמאס הערש מיט זיין פרוי פערל און זייערע קינדער יעקב און יוסף; זייער זון אַברהם מיט זיין משפחה; זייער זון שיקל מיט זיין משפחה; זייער טאָכטער טויבע מיט איר משפחה.

קוגעלמאַס שלמה מיט זיין פרוי גאָלדע און זייערע קינדער בנימין און שמעון־אברהם; זייער זון יאָסי מיט זיין משפחה; זייער טאָכטער סאָסיע מיט איר משפחה.

קוועטשער חנא־איציק מיט זיין פרוי רבקה.

קוועטשער שמעון מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

קוועטשער מאָטל.

קויפמאַן פישל מיט זיין פרוי לאה און זייערע קינדער הערמאַן, לענאַ, יעזשיק און ערינ.

קופפערמאַן איצי מיט זיין פרוי חיה.

קופפערמאַן בערל מיט זיין פרוי מאַניע און זייערע קינדער אפרים, זעלדע, יהודה, זיאמע, שלמה און לאה.

קופפערשמיד הערש מיט זיין פרוי.

קופפערשמיד בערל מיט זיין פרוי; זייער זון אפרים מיט זיין משפחה; זייער זון שלמה מיט זיין משפחה.

קיהל יידל און זיינע קינדער חיים, שרה, מאַניע און משה.

קיהל פנחס מיט זיין פרוי באַבצע און זייער זון מאָטיע.

קיהל קריינדל; איר זון זעליג מיט זיין משפחה; איר זון דאָליע מיט זיין משפחה.

קימעל בערל מיט זיין משפחה.

קימעל הענריך מיט זיין משפחה.

קימעל וואָוועל און זיינע קינדער: פישל, זיידע, און אַנדערע.

קימעלמאַן (די אַלמנה); איר זון יהודה מיט זיין משפחה; איר זון ישראל מיט זיין משפחה.

קימערלינג פרומע.

קירשנער יואל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער; זייער זון מענדל מיט זיין משפחה.

קליר אייבער און זיינע קינדער יעקב, באַבצע און רחל.

קליינרויך מעכל.

קנאַבל שמעון מיט זיין משפחה.

קנאַבלער הערש און זיין פרוי העניע.

קנאַבלער איצי מיט זיין משפחה.

קנאַבלער דודיע מיט זיין משפחה.

קעלמאַן יהודה.

קראַמער יצחק מיט זיין פרוי חיה און זייערע קינדער זעליג און פיניע.

קראַמער ישראל מיט זיין פרוי רויזע און זייערע קינדער שלמה און זעליג.

קראַן עוזר מיט זיין פרוי חנה און זייערע קינדער לייב, שמואל, שפרה, און פרידזיע.

קראַן רויזע.

ראַזענבוים עקיבא מיט זיין פרוי דינה און זייער זון צבי .

ראַזענבוים אהרן־הערש מיט זיין פרוי ציפרע.

ראַזענבוים אלי־מעכל מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.

ראַזענבוים יהושע מיט זיין משפחה.

ראַזענבוים שיקל מיט זיין מוטער און זיין שוועסטער.

ראַזענבוים בנימין מיט זיין פרוי חנה און זייערע קינדער טויבע און מינא.

ראַזעבלאַט ישעיה מיט זיין פרוי ליבע און זייערע קינדער צבי (הערש) און יהודה.

ראַזענהעק הערמאַן מיט זיין פרוי און פינף קינדער.

ראַזענפעלד אַברהם מיט זיין פרוי יענטע און זייער זון יוסף.

ראַזענפעלד מרדכי־לייב מיט זיין פרוי און זייערע קינדער ישראל, רחל און אַנדערע.

ראַזענפעלד ישראל מיט זיין פרוי יענטע און זייערע קינדער יוסף און אברהם.

ראַזענקראַנץ איצי מיט זיין משפחה.

ראַזענקראַנץ איציק מיט זיין פרוי חיה און זייערע קינדער חיים, גוסטא, ראָזא, ירוחם, עפציי, און יעקל; זייער זון מענדל מיט זיין משפחה; זייער זון שמעון מיט זיין משפחה.

ראַזענקראַנץ בנימין מיט זיין פרוי.

ראַזענקראַנץ פייוול מיט זיין פרוי און זייערע קינדער אהרן און בוּבי.

ראַזענקראַנץ שרה.

ראַזענקראַנץ זלמן, זיין שוועסטער און זיין משפחה.

ראַזענקראַנץ לייזער און זיין מוטער.

ראָזענקראַנץ יוסף און ראָזענקראַנץ בלומע (קרובים פון משה שוכנער).
ראָזענרויך איצי מיט זיין פרוי הודל און זייער זון וועלוול.
ראָזענרויך דבורה.
ראָזענרויך רחל.
ראָזענשטאָק חנה־מרים.
ראָזענשטאָק חיים.
ראָט יעקב מיט זיין פרוי רחל־לאה און זייערע קינדער.
ראָט שמעון מיט זיין פרוי טויבע און זייערע קינדער.
ראָטלעדער נעכע.
ראָטמאן יהושע און זיינע קינדער יוסף, נוח, מענדל, רחל, פרידאָ און דבורה.
ראָטמאָן עטל אין אירע קינדער חוה, שרה און ברוך.
ראָטמאָן ריזיע און אירע קינדער מלך און לייב.
ראַמער יוסף מיט זיין פרוי בראָניע און זייערע קינדער (אלי און אַנדערע).
רובעל עדוואַרד מיט זיין פרוי גוסטאַ (פון קאַרניוו).
רובעל ערנעסטינאַ (פון קאַרניוו).
רוגענדארף משה און זיינע קינדער ריזיע און יענטע.
רוגענדארף יאָסל און זיין פרוי יעטי.
רוגענדארף סיאָמע מיט זיין משפחה.
רוגענדארף מיט זיין משפחה: חייציע, יענטע און דאָליע.
רוגענדאָרף מרדכי־איציק מיט זיין משפחה.
רויכווערגער הערש־קאָפל מיט זיין משפחה.
רויכווערגער יוכבד און אירע זין דוד און יהודה; איר טאָכטער רבקה מיט איר מאַן צבי שערף און זייער קינד נעכע.
רויכווערגער יעקב און זיין פרוי חיה.
רויכווערגער ישראל מיט זיין פרוי; זייער זון הערש־קאָפל מיט זיין משפחה.
רויכווערגער לאה, זלאָטע, איטע און יוסף (שווסטער און ברודער).
רום וואָלף מיט זיין פרוי הודל און זייערע קינדער.
רייטער מרדכי־יואל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
רייטער אברהם מיט זיין פרוי און זייער טאָכטער.
רייטער שמואל מיט זיין פרוי און זייער טאָכטער.
רייטער מרדכי מיט זיין פרוי רבקה (פון קאַרניוו).
רייכמאן אַנשל מיט זיין פרוי הינדע; זייער זון מיכאל מיט זיין פרוי מינציע; זייער זון יוסף־הערש מיט זיין פרוי סימע און זייערע קנדער פריידע, בעריש און איציע; זייער זון בעריש מיט זיין פרוי דוסיע און זייערע קינדער רוניע און צבי; זייער זון אַבא מיט זיין פרוי.
רייכמאָן בנימין מיט זיין פרוי פריידע, זייער זון בעריש און זייער טאָכטער ציפרע; זייער טאָכטער חייציע מיט איר משפחה.
רייכמאָן פריידע מיט איר משפחה.
רייכמאָן סאָמועל (שמואל) מיט זיינע קינדער מוניע און סאָניע.
רייס אליהו מיט זיין פרוי שיינדל און זייערע קינדער יעקב, חוה און עטל.
רייס אלתר מיט זיין פרוי פרומע־העניציע.
רייס זיידע מיט זיין פרוי גיטל.
רייס זיגמונד מיט זיין פרוי גיזעלאָ און זייערע קינדער יוסף, געניאָ און אהרן.
רייס לייציע און אירע צוויי טעכטער.
רייס מענדל מיט זיין פרוי פריידע; זייער זון פישל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער; זייער זון מעכל מיט זיין פרוי; זייער זון ראובן מיט זיין משפחה.
רייס מענדל מיט זיין פרוי חוה און זייער זון שמריה.
רייס מענדל מיט זיין פרוי מילכה און זייערע קינדער מעכל, ציפע, לייזער און פייגע.
רייס נחמיה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
רייס שלמה מיט זיין פרוי מינאָ און זייערע קינדער אליעזר, חוה, צילה, בלומע און משה.
רייס שמריה און זיינע קינדער מענדל, מאיר, חיה און ליבע.
רייף סימע און אירע קינדער חיים־הערש, שרה, יום־טוב און פישל.
רייף בן־ציון מיט זיין פרוי און זייער זון מאָקס.
רייף הייניך מיט זיין פרוי גאָלדע און זייערע קינדער.
ריכטער יואל מיט זיין פרוי טויבע.
ריכטער משה מיט זיין פרוי טויבע.
רינדענוי זיידע.
רינדענוי זעליג־מאיר מיט זיין פרוי גאָלדע און זייערע קינדער.
רינדענוי בערל און זיין שוועסטער.
רינדענוי און זיין משפחה (פון טשערנעליצע).
רעגענבויגען יצחק־וואָלף מיט זיין פרוי.
רעש חיים מיט זיין משפחה.

שאַצבערגער נטע מיט זיין פרוי גאָלדע.
שאצבערגער גיטל און איר משפחה.
שאַצבערגער אסתר און איר משפחה.
שאָר קלמן און זיינע קינדער נתן און דאָגאָ; זיין זון אהרן מיט זיין פרוי.
שאָר מאיר מיט זיין משפחה.
שאָר מרים (די אלמנה פון שלמה־אברהם שאָר).
שאָר אהרן־משה מיט זיין פרוי ראָזאַ.
שאָר פייגע מיט איר מאַן אַדוואָקאַט הויזקנעכט.
שאַרפשטיין שלמה מיט זיין פרוי באַבציע און זייע־ע קינדער געניאַ, איזיאַ און אליעזר.
שוואַך איצי מיט זיין משפחה.
שוואַך קאָפל מיט זיין משפחה.
שוואַך לייבל מיט זיין משפחה.
שוואַך משה־מענדל און זיינע קינדער שמואל, מרדכי, שיקל, קאָפל, גיטל, פרומע און שלמה.
שוואַרץ אלימלך מיט זיין משפחה.
שוואַרץ מרים־בוילע מיט איר משפחה.
שוואַרץ שמואל מיט זיין פרוי און זייער זון אברהם.
שוואַרצפעלד יעקב מיט זיין פרוי קלאַראַ און זיינע צוויי שוועסטער.
שוואַרצקאָפף שיקל מיט זיין פרוי און זייערע זעקס קינדער.

שווייגער מאָטיע מיט זיין פרוי און זייער טאָכטער נעכע;
זייער זון יהושע מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
שווייגער לאה און איר זון איצי.
שווייגער עזריאל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
שוידערער דוד און זיינע פינף קינדער.
שווימער דוד מיט זיין פרוי פייגע (פון קאַרניוו).
שוכנער וואָוע מיט זיין פרוי יענטע (בת הדיין) און זייערע קינדער צבי, מיקי און פייוויש.
שוכנער פינע מיט זיין פרוי און זייערע צוויי קינדער.
שוכנער משה מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.
שוכנער־בערגמאַן חנה.
שוכנער בום און זיין משפחה.
שוכנער מילעק און זיין משפחה.
שוכנער זרח און זיין משפחה.
שוכנער אַבא מיט זיין פרוי און זייערע דריי קינדער.
שוכנער זיידע מיט זיין משפחה.
שוכנער זינדל מיט זיין פרוי שרה און זייערע קינדער יעטי און וועלוול.
שוכנער זלמן־לייב מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.
שוכנער יהושע מיט זיין פרוי.
שומר יעקב מיט זיין פרוי ראָזאַ און זייערע פיר קינדער (פון טשערנעליצע).
שטאַרפער יוסף מיט זיין משפחה.
שטאַרק מוניש מיט זיין פרוי און זייערע דריי קינדער.
שטיגליץ שלמה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער; זייער זון מענדל מיט זיין משפחה.
שטיינער מאיר.
שטיינער חנה; איר זון יהודה מיט זיין פרוי גיטל און זייערע קינדער איציק און ירוחם.
שטיינקויל פריידע און אירע קינדער שרה און שמחה.
שטייערמאַן אַבראַמציע מיט זיין פרוי מינציע און זייערע צוויי קינדער.
שטעדיג אברהם מיט זיין פרוי עטל און זייערע זין עובדיה און דאַלעק (פון קאַרניוו).
שטערן מאיר מיט זיין פרוי; זייער זון אברהם מיט זיין משפחה.
שטערן מענדל מיט זיין פרוי אַלטע.
שטערנהעל רויזע.
שטראוך אלתר מיט זיין פרוי בתיה.
שטרום משה.
שטרום הערש־לייב מיט זיין פרוי חוה און זייערע קינדער יוסף, דודיע, אהרן, וויטיע, זאַסיע און איציק.
שטרייט שלמה; זיין זון אַשר מיט זיין פרוי בראָניע און זייערע קינדער הערש און דוד; זיין טאָכטער שרה מיט איר מאַן אַבא נאָגלער; זיין טאָכטער פייגע מיט איר מאַן שמואל דינעס און זייערע צווי קינדער מייטאַלע און חנעלע.
שטרייפלער שלמה און זיינע קינדער.
שיינבלום מיט זיין משפחה.
שינדלער יענטע און אירע קינדער חנה, יהודית און ליפא.
שיפטער משה און זיין משפחה.
שיץ הערש־לייב און זיין טאָכטער פּעפּי; זיין זון אייבער מיט זיין פרוי פרידזיע און זייער קינד.
שיץ הערש־לייב מיט זיין פרוי און זייערע קינדער ראובן און פרידע.
שיץ פיניע מיט זיין פרוי און זייערע קינדער יעקב, מענדל און ראובן.
שיקלער מיט זיין משפחה.
שלאַם הערש מיט זיין פרוי חיה און זייערע קינדער יהושע, אברהם, צפורה, רחל, לאה, און סאַסיע.
שלאַם עטל מיט איר מאַן יאַסי וויסמאַן און זייערע קינדער בינה, יהושע און צפורה.
שלאַסער משה מיט זיין משפחה.
שלומער יעקב.
שמערהאַלץ הערש מיט זיין פרוי חנה־לאה און זייער טאָכטער ראָזאַ; זייער זון מיכאל מיט זיין משפחה.
שמערהאַלץ זיידע מיט זיין פריי זעלדע און זייערע קינדער טשאַרנע, הודל און פעסיע.
שמערהאַלץ איצי־מאיר מיט זיין משפחה.
שנייד מאיר מיט זיין פרוי גוטאַ און זייערע קינדער מינא, יהודית און בתיה; זייער טאָכטער פּנינה מיט איר מאַן וואָלף קאַך (פון טשערנעליצע).
שנייד לאה (פון טשערנעליצע)
שנייד שאול (פון טשערנעליצע).
שנייד סאַלאַמאַן (פון טשערנעליצע).
שניידער לייזער (ד״ר שניידער) מיט זיין פרוי סאַבינאַ און זייער טאָכטער בלאַנקא.
שנידערמאַן ישראל מיט זיין פרוי רייזל און זייער זון הערצל; זייער טאָכטער פריידע מיט איר משפחה; זייער זון אברהם מיט זיין פרוי בוזיע און זייערע קינדער.
שניצער חיים; זיין זון משולם מיט זיין פרוי רחל און זייערע קינדער שרה און אסתר; זיין זון משה מיט זיין פרוי עטל און זייערע קינדער אברהם און שרה; זיין טאָכטער חייקע (די אלמנה פון שמחה שניצער) און אירע קינדער מרדכי־זאב, רבקה־נעכע, חוה, אלימלך און יהודה; שניצער העניע (בת שמחה שניצער).
שניצער יהושע־הערש מיט זיין פרוי מאַלציע און זייערע קינדער טאָניא, משה, פעפי, לאה, און אבא; זייער זון לייב מיט זיין פרוי בראָניע און זייערע קינדער.
שניצער אַבנר מיט זיין פרוי; זייער זון אַבא מיט זיין משפחה.
שניצער אַבנר מיט זיין פרוי לייציע און זייער זון אַבא און נאָך אַ טאָכטער.
שעכטער אַנטשל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער דוד, שמעון און שושנה.
שעכטער נוציע (איצי) מיט זיין פרוי מלכה (שלאַם) און זייערע קינדער (צפורה און נאָך צוויי קינדער).
שעכטער הערש מיט זיין פרוי גיטל און זייערע קינדער נטע און מרדכי.
שעכטער וועלוול מיט זיין פרוי און זייערע דריי טעכטער.
שעכטער מאיר מיט זיין פרוי פּעפּי.

שעכטער יידל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער (רחל און אַנדערע).
שעכטער נטע מיט זיין פרוי יענטע און זייערע קינדער.
שעכטער משה מיט זיין פרוי.
שעכטער מאיר מיט זיין פרוי עדה.
שעכטער יידל מיט זיין פרוי און זייער טאַכטער מינציע.
שעכטער (דער אינזשינער) מיט זיין משפחה.
שעכטער (פונם האַלץ־לאַגער) מיט זיין משפחה.
שעכנער אַשר.
שעכנער מאַטל מיט זיין משפחה.
שעכנער שמואל.
שערער גאולה מיט איר זון מאַקס.
שערף הערש מיט זיין פרוי רבקה און זייער קינד.
שערף יוסף מיט זיין פרוי און זייערע צוויי קינדער; זייער זון מאיר מיט זיין פרוי העניציע און זייערע צוויי קינדער.
שערף יעקב מיט זיין פרוי מלכה און זייערע טעכטער איטע און רבקה.
שערצער משה־הערש מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.
שערצער דודיע־לייזער מיט זיין משפחה.
שערצער שמעון מיט זיין משפחה.
שערצער פייגע מיט איר משפחה.
שערצער ראַזאַ מיט איר משפחה.
שערצער חייציע מיט איר משפחה.
שערצער מאיר מיט זיין משפחה.
שערצער רבקה מיט איר זון משולם און איר טאַכטער פריידע.
שערצער משולם מיט זיין פרוי עטל און זייערע קינדער יוסף און העסיע (הערש).
שערצער וואַלף.
שערצער יוסף.
שערצער לייזער מיט זיין פרוי איטע און זייערע קינדער חנה און לייציע.
שפאַן שמואל מיט זיין משפחה.
שפאַרן רחל (געב. פאַדוויסאַקער) און אירע צוויי קינדער.
שפונד מאַטיע מיט זיין משפחה.
שפונד איטע מיט איר משפחה.
שפונד הערש מיט זיין פרוי שרה און זייערע קינדער ישראל, משה, יידל און ווילי.
שפיגלער יוסף מיט זיין פרוי און זייערע קינדער צורציע און חוה.
שפיגלער מיט זיין משפחה.
שפילבערג ישראל מיט זיין משפחה.
שפירא שמואל מיט זיין פרוי איטע; זייער טאַכטער רחל מיט איר מאַן יוסף קוגלער און זייערע קינדער מאיר און פייגע.
שפירא ישראל (בן הדיין).
שפירא־צימער פייגע (בת הדיין) מיט איר טאַכטער אסתר.
שפירער בערל מיט זיין פרוי.
שפירער ראַניע מיט איר טאַכטער חנה; איר זון דוד מיט זיין פרוי נעכע און זייערע צוויי קינדער; איר זון יאַסל מיט זיין פרוי מלכה און זייערע קינדער עטל, אהרן, יצחק, דבורה און חנה; איר זון משה־מעכל מיט זיין פרוי דבורה און זייער זון מענדל.
שפירער אהרן.
שפירער בנימין מיט זיין פרוי פריידע און זייער זון חיים.
שפירער דודיק מיט זיין משפחה.
שפירער איציק.
שפירער משה־מענדל מיט זיין משפחה.
שפירער שמואל מיט זיין פרוי יענטע.
שפירער זלמן מיט זיין משפחה.
שפירער לייבציע מיט זיין פרוי און דריי קינדער.
שפירער יאַסל־איציק מיט זיין פרוי און זייער טאַכטער וויטיע.
שפירער יענקל.
שפירער הערש־מענדל מיט זיין משפחה.
שפירער דוד מיט זיין פרוי יענטע.
שפירער, צוויי שוועסטער.
שרייער טאַדרעס מיט זיין פרוי סאַבינאַ און זייער זון שיקל.
שרייער הערש מיט זיין משפחה.

תלמוד מלכה און אירע קינדער.

beginning was made with "Sefer Horodenka", the Horodenka Book, which has been edited, written and financed by sons and daughters of Horodenka all the world over. Some of the articles, it is true, were written by persons who were not born there; but they either lived in the city for several years or married Horodenka men and women, and can therefore be regarded as residents.

We who have survived are the sole orphans and heirs of what was a flourishing community. We do not set out to produce a volume which is exclusive, nor do we aim at a work of outstanding literary value. What we have tried to produce is a joint co-operative publication made by and speaking for the survivors of this small Jewish town, as part of the history of that remarkable Jewry of Poland which existed for so long, until it was finally obliterated from the map of Jewry throughout the world.

In this brief English preface it is not our purpose to repeat all that is to be found in the Hebrew and Yiddish sections. What we aim to do is to give the children of those who came from our little birthplace some idea of the fate of their grandparents and kinsfolk, in order that they may from time to time remember those thousands who were slaughtered by the Nazis during the Second World War, with all the resources of modern science and organisation. And it goes without saying that this "Sefer Horodenka" could never have come into being if all the children of Horodenka who have survived the overwhelming catastrophe had not made every effort and assumed the necessary responsibility.

It should be borne in mind that this volume, like others of the same kind, has meant an outlay of about $ 8000, in addition to the difficulties involved in collecting and editing the material itself. It was possible to achieve this result only thanks to an agreement reached between the Horodenka townsfolk in the U.S.A. and Israel. In bringing about this agreement our friends Ruth and Abe Podway of New York played a very important part.

We wish to thank all those who have participated in any form in this volume, and who have helped to bring it into being. Thank you one and all for anything and everything you have done.

We would like all former members of the Horodenka community or from the surrounding villages, and all those who have the names of individual survivors coming from the region, to send their names on to us, in order that we may ensure that all of them have an opportunity of obtaining this volume. For we know that at the proper memorial season each and every one of us will read through the list of Jewish victims who gave up their lives to hallow the Holy Name and the name of the suffering Jewish people.

May their spirits be bound up in the Bundle of Life!

For and on behalf of the Book Committee

M. Fleschner

Tel Aviv, Rosh Hashana 5724, September 1963

המסיבה להופעת המחצית הראשונה
של הספר 14.11.1962
צום דערשיינען פון ערשטער העלפט
פון בוך 14.11.1962
The meeting where the completion of the first Part of the Book was announced—
Tel-Aviv 14/11/1962.

the various inner Jewish groups regarding the right steps to take as various political problems emerged. It followed that neither of the other national minorities was on friendly terms with the Jews, with results that were clearly felt between 1914 and 1917 during the First World War, when the city was repeatedly occupied and re-occupied by the Russians and the Austrians in turn. In this situation Jewish lives and property were in constant danger, and a virtual pogrom atmosphere was the order of the day.

However, the Jews of Horodenka faced their final tragedy during the Second World War. Horodenka had been occupied by the Russians a few weeks after the German attack on Poland in Autumn 1939. When the Nazis attacked Russia in turn, in June 1941, they occupied Horodenka and remained there until the end of the war. During that period of close on four years they virtually succeeded in their "final solution" by exterminating the whole Jewish population. In this they were gladly assisted by a large number of the local Ukrainians, who as a result have "inherited" all Jewish property in one way or another. According to reliable evidence about 3,000 adults and children were murdered in 1941 and 1942, in the course of three "Actions".

A bare handful of Horodenka Jews succeeded in escaping from the city of their birth and made their way either to Russia or to Rumania. From them it is learnt that no significant resistance was shown by any part of the local population at the commencement of the Nazi occupation. Soon after the first Action, however, Jews ceased to believe Nazi promises and propaganda and began to realise their true position. Several young Jews then joined the partisans who were just beginning to organise resistance activities in the forests on the other side of the River Dniester. Thanks to this handful of men and women, who ultimately reached Israel, U.S.A., U.S.S.R. and Latin America, we know some facts about the destruction and annihilation of Horodenka Jewry and Jewish life.

No matter how much we grieve we cannot bring back our dear and beloved parents, our sisters and brothers and their innocent children, who were deprived of their lives so murderously during the "liquidation" of European Jewry.

In 1945 the first survivors arrived here in Eretz Israel and gave an account of what had happened. Those already in this country who had been born or had lived in Horodenka then organised a Committee with the aims of giving all possible aid and comfort to the newcomers, and establishing a monument for the thousands of Horodenka Jews who had fallen victim to the Nazis between 1941 and 1945. The various suggestions made about the most suitable monument included a proposal for a Memorial Volume to record the story of the Horodenka Jewish community from its beginnings until its end; a history covering a period of 2—4 centuries.

It was decided to adopt this proposal, and so a

התחלת ההדפסה של ספר־הורודנקה
אנהויב פון דרוקן דעם
„ספר האראדענקע"
The Begin of printing the "Sefer Horodenka"

PREFACE

Horodenka is a little town in Eastern Galicia, which was said to be the administrative centre of a region containing forty-eight small villages.

The history of its organised Jewish communal life begins in the year 1743, although Horodenka is mentioned as a small village as early as 1579. According to historical documents it was raised to the rank of a city in the Seventeenth century when it passed into the hands of the famous Polish noble family Potocki, who owned the entire agricultural area. There are certain documents from which it would appear that a number of Jewish families were already living there in the early part of the Seventeenth century, even before it became a town. Reliable sources, however, make it clear that the Jews of Horodenka became significant as a community only in the middle of the Eighteenth century. Jewish merchants from the city are recorded among the visitors to the International Fair at Leipzig, 1739—1748.

Documents of the half-century 1870—1927 show that the average percentage of Jews in the entire population varied between 33% and 40%, against 45%—55% of Ruthenians (or Ukrainians) and barely 10% of Poles.

On the map Horodenka will be found at the point where the one-time Polish frontier touched on the frontiers of Russia to the East and Rumania to the South. As a result of this topographical position the inhabitants of Horodenka, and especially the Jews among them, were always the first to suffer at the outbreak of war between the above countries.

It should also be noted that although the Poles were a small minority, their historical and political aspirations in this region had the result that they were almost always in charge of municipal institutions and life. On the other hand the Ukrainians, who were usually in a numerical majority, were unable to take over municipal institutions and the mayoralty in the absence of properly trained and qualified political leaders. Nevertheless they developed national aspirations, and various official declarations from the neighbouring country encouraged them to attempt to join the Ukraine, which was under the Tzarist regime and part of Russia.

The Jewish Community had to find a way of living together with the other two national groups and their political aspirations which could not always be understood by their two neighbours. In addition, the Jewish leaders of the city often found it very difficult to maintain a single line of policy which at the same time enabled them to live satisfactorily among themselves and with their neighbours.

As a result there were constant disagreements between

מראה הרחוב הראשי בשנת 1915
די הויפט־גאַס אין יאָר 1915
View on the main street in 1915.

Copyright in U. S. A.
by
Harry Eckhaus, 2084 East
Fifth Street, Brooklyn 23
New York.

Drawings by P. Katz, Tel-Aviv.
Printed in Israel by "Achduth" Press, Tel-Aviv.

SEFER HORODENKA

Red. SH. MELTZER

Published by

The Book Committee of "Sefer Horodonka"

in United States and Israel

1963

SEFER HORODENKA

SEFER HORODENKA

